

316.864

9
I

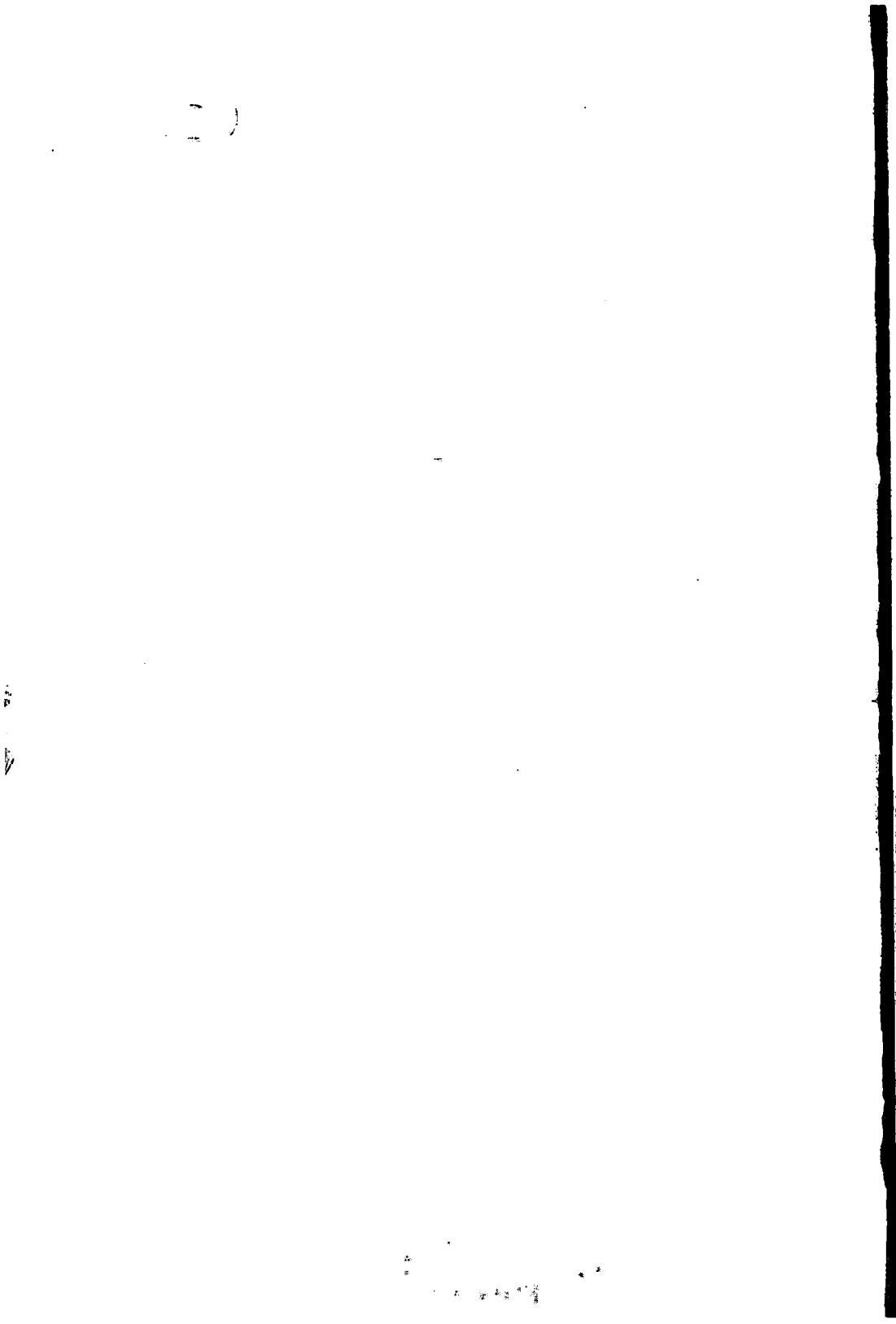
~~II~~

1985

Társadalom- tudományi Közlemények

S

1985|1

Társadalom- tudományi Közlemények

1985 · 1

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

XV. évf. 1985/1. sz.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

Társadalom, politika — 1985 (<i>Halay Tibor</i>)	5
--	---

TANULMÁNYOK

<i>Böhm Antal:</i> Társadalmi struktúra, munkásosztály	12
<i>Várnai Györgyi:</i> Társadalmi rétegződés Magyarországon 1962—1981 (Adatok az egyenlőtlenségi rendszer változásairól)	24
<i>Boros László:</i> A politikai szocializáció kutatásának elméleti-módszertani alapkérdései	36
<i>Gidai Erzsébet—Thoma László:</i> Gazdasági fejlődésünk társadalmi meghatározottságának néhány kritikus kérdése	51
<i>Pokol Béla:</i> Az érdekképviseleti szervek a politikai akaratképzésben	63
<i>Balogh István:</i> A történelmi fejlődés és a szocializmus marxi felfogása	77
<i>Johancsik János:</i> Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában (Történelmi tanulások)	98

TÁJÉKOZÓDÁS

Műhelyszeminárium gazdasági fejlődésünk társadalmi, ideológiai összefüggéseiről (<i>Gém Erzsébet</i>)	111
Konferencia a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának metodológiai és módszertani problémáiról (<i>Róbert Péter</i>)	119
„Ifjúság — társadalom — ideológia”. Beszámoló egy tudományos tanácskozásról (Írta és összeállította: <i>Berényi Pál, Schiffer Péter</i>)	125
Idegen nyelvű összefoglalók	153
Idegen nyelvű tartalom	166

Műhelyfolyóiratunk e számával is köszöntjük hazánk felszabadulásának 40. évfordulóját és az MSZMP XIII. kongresszusát! Néhány, a párt vezető szervei által kiemelt témakör tudományos vizsgálatával, társadalompolitikai döntések előkészítésében való aktív részvétel útján — többek között a hazai és nemzetközi kutatási eredményeknek a politika számára jobban „fogyaszthatóvá” alkalmazásával —, valamint a társadalomtudományok pártirányításában sajátos orientációs feladatokkal és az ideológiai közéletben való szerepvállalással kell hatékonyabban részt vennie a Társadalomtudományi Intézetnek (létesítésekor kapott funkcióinak megfelelően) a következő öt éves politikai-gazdasági-társadalomfejlesztési ciklus messze kiható tennivalóiban.

A XX. század befejező harmada sokban más, mint amilyenek évszázadnál is több ideje az elméletből ismert és több évtizede már napi gyakorlatként hittel mi elképzeltük, s valóságunk képviselt eszméit a belépő új nemzedékek a dolgok természetes logikájával szembesítik saját napi világukkal. A szocializmus eszméjének sikere a világban tagadhatatlan: a különféle előjelű politikai-ideológiai hullámok egymást váltogatásához ez nem hasonló, hanem bármely valódi tömegbázist és perspektívát igénylő mozgalom — a tapasztalat mutatja — valamilyen szocialista orientációval léphet csak a siker reményével színre. Mindez együtt megy végbe a szocialista társadalmi rendszer létező országainak gigantikus küzdelmével az örökölt évtizedes-évszázados hátrányok leküzdéséért, a modernizációért, megváltozott vagy sosem létezett értékek kiforrásáért, strukturális váltásokhoz való hozzáigazodásért, a szocialista világ létének védelmét megkövetelő erőpotenciál biztosításáért.

Az 1985-ös esztendő Magyarországa eseménydús: a jubileum, a pártkongresszus, a továbbfejlesztett képviselői választások (országgyűlésben, tanácsoknál, új vállalati formáknál), az Európai Kulturális Fórum stb. — miközben a párt kezdeményezésére, irányításával és társadalmi közmegegyezésre támaszkodva a gazdaság-irányítás továbbfejlesztése nagyléptékűen halad előre, összekapcsolva a társadalom más szféráinak reformfolyamatait célzó gondolkodással, ütközésekkel és cselekvésre ösztönözni kívánó programokkal.

A négy évtized legfőbb tanulsága — annak alapján, mint épül be múlt-, jelen- és jövőképünk (zavaraival együtt) a magyar nemzeti történelemben, s miként foglaljuk el ma helyünket a világban — a következőkben összegezhető:

— 1945-ben és az azt követő néhány esztendőben a magyar nép útválasztása, a szocialista fejlődést választva alternatívának, helyes volt;

— 1956—57-ben az MSZMP képes volt egyszerre a kontinuitásra és ugyanakkor a gyökeres szakításra mindazzal, ami eltorzult és a marxizmus—leninizmustól idegen: s azóta közel 30 éven át — az állandó és változó elemek integrálásával — foly-

tat a gyakorlat által sikeresnek igazolt politikát; példázva mindezzel a kommunista mozgalom és a szocialista társadalom lényegéből fakadó immanens, állandó megújulási képességét is;

— a XII. kongresszus határozatainak végrehajtása rendkívül nehéz belső gazdasági, nemzetközi gazdasági-politikai feltételek, manifesztálódó vagy éppen keletkező társadalmi feszültségókok körülményei között ment végbe, de alapjában eredményesen, az elhatározottnak megfelelően alakultak a fő folyamatok; az 1985-ös év konszolidált bázisára egy dinamikusabb továbblépés épülhet, feltételezve a szervezettebb és fegyelmezettebb munkát és demokratikus légkört mindenütt, a jövedelmezőképesség erőteljes fokozását a termelésben, az érdekütközések pozitív irányú kezelni tudását, a munka-, szociális és elosztási viszonyoknak egy racionalitási és népjóléti program keretében való egységes mozgását — vagyis mindazt, amit a reformtörekvések jelentenek, indulva a hatvanas években, s saját „történetén” át alkalmazkodva a nyolcvanas évtized követelményeihez;

— a hazánk felszabadítását közvetlenül követő korszakhoz hasonlóan az 1956-os ellenforradalom leverése és a párt politikájának megújíthatósága, valamint a reformok, mint a szocialista építőmunka forradalmi folyamatú, vagyis szocialista irányultságú felvállalása újra népünk helyes útvalasztásának alkalmi és bizonyágtételei voltak, vagyis a négy évtized egészében összetalálkoztak a társadalmi haladás és a nemzeti felemelkedés érdekei.

Társadalmunk fejlődésének a felszabadulástól napjainkig terjedő időszakát — részben a szakmai, ideológiai irodalomban, részben a politikai publicisztikában és a propagandában — háromféle szempontból is szokták periodizálni. A történettudomány számára kétségkívül a relevanciája a „szakaszvitáknak”, e visszatekintés szempontjából azonban csak annyiban van jelentőségük, amennyiben a különböző megközelítések valójában a ma magyar valóságából fakadó társadalmi-politikai értelmezések, problematikák visszavetítései, s valójában a „múltra” szülő válaszok nemegyszer kortársi „irányzatok” vagy „politikai koncepciók” támogatásai illetve kritikái. Ha tetszik, szélesen vett közgondolkodásunk mai — a nyolcvanas évekbeli — szocializmusképe (annak léte és tartalma, fogalomzavarai, hiánya) jelenik meg ilyen formában is. Ezt kívánja érzékeltetni az alábbi vázlatos végigtekintés:

a) Elsőként az átmeneti időszaknak, vagy másképpen az átmenetiségnek, mint társadalmi minőséget (fejlettségi szintet, meglevő vagy hiányzó folyamatokat, formációértelmezést) jellemző fogalomnak jelenik meg ilyen koncepcionális indítású többféle értelmezése.

Mindenekelőtt értelmeződik a lenini formulaként, amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet több szektorú (szocialista, kisárutermelő, tőkés szektor egyidejűsége és harca, illetve kapcsolata) gazdasága és társadalma. Ennek értelmében hazánkban a hatvanas évek elején ez befejeződött, és eldőlt a ki kit győz le kérdése, s társadalmunk szocialista típusúvá vált, melynek valóságképe már a szocializmus eszmei jegyeivel konfrontálódik.

Más megközelítésben a szocializmus teljes felépítéséig „átmeneti” a társadalom; ellentmondásai éretlenségéből, a szocializmusra jellemző törvényszerűségek érvényesülésének csak folyamatosan oldódó korlátozottságából erednek. Esetenként alkalom ez a tényleges belső ellentmondások (melyek például az áruterelésből, a termelőerők fejletlenségéből, a szubjektív hibákból erednek) „megmagyarázására”, esetenként viszont ideológiai premisszákat („hiszen szocializmus” jelszóval) kérnek számon a csak alapjaiban létező új valóságon.

Végül ismeretes, hogy a történelemfejlődés marx-i felfogásából eredően a kapita-

lizmust követő „új társadalmi formáció” a kommunizmus; tehát a szocializmus (mint termelési mód, a kommunizmus alsó foka) értelemszerűen elsősorban ebben a minőségben értelmezhető, vagyis átmeneti társadalomként. Az innen eredő elméleti vagy politikai viták főképpen a létező szocializmus „értékelésére” és perspektíváira koncentrálnak, különböző előjelekkel (termelőerőinek szintje a legfejlettebb tőkésországokhoz viszonyítva, az úgynevezett utolérés és annak „reális” időhatárai, világfolyamat és a világrendszerek viszonya, a szocializmus eddigi és jövőbeni sokfélesége stb.).

Úgy tűnik, sem elméletileg, sem a gyakorlat számára nem lenne jelentősége valamely értelmezést kizárólagossá tenni, s egy értelmezésre fenntartott kategóriáknak kezelni az átmenetet, illetve az átmenetiséget, mint társadalmi minőséget. De annál nagyobb a jelentősége az adott (és mindig csak abban az adott) értelemben való egyértelmű használatának, hogy politikai vagy ideológiai valóságképként, kritikai látszatú oppozícióként, új dogmák keletkezéseként stb. ne szolgálhasson az „átmenet” többféleként való értése.

b) A II. világháború után az európai szocialista országok fejlődésének objektív menete alapjaiban azonos „periódusokat” mutat fel, s a politikai megnyilatkozásokban, tananyagokban ez vált a szocialista építés folyamatának mintegy „tradicionális típusává”. Néhány lényeges történelmi szituációtól itt eltekintve (például Jugoszlávia, Albánia), a magyar fejlődésben ma is joggal használt értelmezésről van szó.

Az ország egyes területeinek felszabadulásától a szocialista építés megkezdéséig (a fordulat évéig) mint a népi demokratikus fejlődés időszaka él történettudatunkban, kiemelkedő jellemzőiként általában a földreformra, stabilizációra, az újjáépítésre, az államosításokra, a koalíciós (majd egyéb) pártok viszonyára, a tömegmozgalmakra utalva. Bár alapvető művek végeztek már átfogóbb értékelést ezen időszakról, de ma is visszatérő probléma jellegének és tartalmának, a kommunista párt szerepének, a stratégia és taktika viszonyának értékelése, sőt bizonyos értelemben már-már „divat” is lett a ma kérdéseire ezen időszak „elméletében” keresni a választ. (Más kérdés, hogy mélyebbre ható és átfogó történelmi feldolgozása még valóban további feladatunk, s az is, hogy több tudományág számára nagy szellemi hágyaték és felgyült tapasztalat vár még birtokbavételre.)

A jubileum kapcsán is perdöntő kérdés méltóan megemlékezni a Szovjetunió számunkra történelmi jelentőségű szerepéről: abban az értelemben, hogy katonai győzelmével megnyitotta az utat független nemzeti felemelkedésünk és társadalmi előrehaladásunk számára, a politikai és nemzetközi garanciákat is biztosítva ehhez, nagyméretű elméleti, anyagi, szervezési támogatást adott stb. (mindennek jelentőségét külön aláhúzza a Tanácsköztársaság idején szerzett történelmi leckénk); ugyanakkor megvoltak azok a belső forradalmi erők és tömegmozgások, amelyek társadalmunk fejlődésének új útját választották és megvalósították (mindez érvényes alapvetés az 1956-os szovjet segítségre is).

A mezőgazdaság teljes kollektivizálásával a hatvanas évek első felében befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását hazánkban. Ilyen értelemben tekintjük egy szakasznak szocialista fejlődésünkben az 1949—1962-es időszakot, annak ellenére, hogy a társadalmi és politikai lényegyet érintő gyökeres másságokat fog így „egybe”: a személyi kultusz időszakát, a dogmatikus és revizionista erők ütközéspontjain született „cikkakk-politikát”, az iparosítás feszítetten gyors előrehaladását, a tömeges átrétegződést, az 1956-os ellenforradalmat, annak leverését, a konszolidációt és a korábbi hibákkal való szembefordulást, az MSZMP lenini stílusú politikájának megformálását, a termelőszövetkezeti nagyüzemesítés olyan megoldását, amely

együtt járt a termelés növelésével és az életkörülmények tömeges javulásával. Ez a történelemben is szokatlan mértékű diffuzitása egy fejlődési periódusnak rávilágít két dologra: egyrészt a mozgalom és a tömegek személyes életútja szempontjából alapvető jelentőségű, hogy az MSZMP merete és tudta a kontinuitás-diszkontinuitás szelektív politikai pozícióját kialakítani és gyakorlattá tenni; másrészt „a szocializmus alapjai lerakása időszakának” szinte minden fordulópontja szaktudományos, ideológiai, politikai viták témáját képezi, s a nézetütközések részben a történeti feldolgozatlanságból, részben mai felfogásokra érvet kereső törekvésekből fakadnak.

Az 1960-as évtized első felétől napjainkig, s feltehetően még több ötéves terven keresztül, a szocializmus teljes felépítésének (vagy más, dokumentumban is megfogalmazott terminológiával: a fejlett szocializmus építésének) korszaka folyik hazánkban. Lényege, hogy a szocializmus már saját alapjain fejlődik, eredményeiben és ellentmondásaiban egyaránt. „Szaggatottsága” is — legyen annak külső vagy belső oka — a politikai-társadalmi folyamatosságon belül realizálódik, s az azonos szocialista alapvonásokra (ha kell) akár gyökeresen új megoldásokat, viszonyokat is épít. Ennek az időszaknak, máig számítva, kiemelkedő folyamatai: a gazdaság intenzifikálásának — korábban rövidebbnek vélt, valójában a világgazdasági igény mércéjével mérve túlságosan hosszú — folyamata; a gazdasági mechanizmus 1968-ban bevezetett reformja, mely az átfogó, tudatos, tervszerű, a központi akaratot (a szocialista fejlődést) megvalósító irányítást új elvekre, nevezetesen a népgazdasági tervre, az áruviszonyokra, a nagyfokú vállalati önállóságra, az érdekütközésekre épített gazdasági szabályozókra „modellezte” alapvetően (a korábbi tervutasításos megoldás helyett); a világgazdasági válság, az árrobbanások súlyosan káros hatásai gazdaságunkra, amelyekhez a tényleges alkalmazkodásunk csak a hetvenes évtized végén indult meg, mindenekelőtt az egyensúly, a termelési-struktúraváltás, az életszínvonal megőrzése, s ezek érdekében a belső felhasználás visszafogása, következményeként pedig bizonyos stagnáció árán; az erőfeszítések — a fennmaradt feszültség ellenére — eredményesek voltak, hiszen az 1985-ös esztendő erőteljesebb stabilizációt és bizonyos élénkülést kíván teremteni, s így a következő ötéves tervben már — az alternatív lehetőségektől függő mértékű — dinamikusabb gazdasági, társadalmi fejlődés igényelhető és várható; a jelzett gazdasági mozgások „kísérőjeként” a hetvenes évek közepéig általános és jelentős mérvű életszínvonal-emelkedés ment végbe, ez oldotta (vagy elfedte) a társadalmi feszültségeket, míg a nyolcvanas évek elejére kulmináló életszínvonal lelassulás-stagnálás (az is társadalmi átlagként) a meglévő egyenlőtlenségeket és ezzel is kapcsolatban a társadalmi konfliktuslehetőségeket felszínre vagy létrehozta; a technikában, munkában, szak-képzettségben, jövedelmekben, életmódban stb. végbement változások során az utóbbi két évtized alatt erőteljesen tapasztalható az osztályok és rétegek közeledése, de a társadalomnak ez a homogenizációja együttesen megy végbe az öröklött és keletkezett differenciációval, a társadalmi különbségek szerepének felerősödésével a struktúrában (különösen az ifjú és az idősebb korosztályoknál); a közgondolkodásban a marxizmus hegemoniája érvényesül, mely vezetőszerep-fogalom értelemszerűen kifejezi a más nézetek jelenlétét is az ideológiában, amiből viszont eszmei befolyásunk hatékonyságának fokozása, a politikai szövetség és az ideológiai vita együttlétezésének szükségessége, az eredményes társadalmi cselekvést biztosító, mindenkor meg-megújítandó konszenzus követelménye következik. A vázlatos jelzésből is érzékelhetően ilyen, bonyolult gazdasági-társadalmi-politikai „közegben” történik a gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztése, vele párhuz-

mosan, egymásra hatva, megérlelődésük folyamatosságában reformokra törekvés az oktatásban, az intézményrendszerben stb. — s ennek döntő esztendeje 1985.

A szocializmus teljes felépítése időszakának összetettsége során természetes a nézetek rendkívül sokrétűsége, s a belőlük fakadó viták, melyek azonban néha nem a valódi kérdésekről folynak, néha alapproblémákról, de szélsőségekkel terhelten, néha politikai indulatokkal és törekvésekkel is töltve; szét kell tudni választani az életszükségletként igényelt kritikát a szembenállástól, s főképpen fejlesztendő az érvelő, a cselekvésre ösztönző „hozzaállás”, a szocialista ügyért érzett felelősség támogatása, teret biztosítva ezek számára. A véleménykülönbségekben bizonyos zavar tapasztalható a „fejlett szocializmus” fogalma körül: használható-e, megalapozott-e (a túlfeszült nehézségek mellett)? Az MSZMP mindenkor úgy értelmezte a fejlett szocializmust, mint a szocializmus teljes felépítése fogalmát és programját (s nem pedig egy misztifikált, a korábbi kongresszusokon meghirdetett folyamatoktól eltérő kritériumokkal rendelkező valamiféle „új társadalmi formát”). Ez pedig ma is változatlan célunk, nemzeti törekvésünk, melyhez keressük az adott viszonyok között leginkább alkalmasnak ítélt eszközöket; keresve, megtalálva, korrigálva, ellentmondásosan, küzdelemben. Semmi nem indokolja tehát, hogy a pártnak érvényben levő Programnyilatkozatát megváltoztatni kellene: az ott — természetesen a dokumentum jellegének megfelelő bizonyos elvontságban — megfogalmazott folyamatok vezetnek el végül is a szocializmus teljes felépítéséhez (a fejlett szocializmus-hoz), bár ma már világos, hogy ez az időszak lényegesen hosszabb, mint azt tíz esztendeje elképzeltük, s természetesen e „korrekcióval” értelmezendő.

c) Végül közgondolkodásunk szubjektíven is periodizál, lényegében a politikai fejlődés hullámzásai (fejlődés—,váltásjelenségek”) szerint. A leginkább „kiemelt”, értékelési- és értékvitákkal, zavarokkal kapcsolatos időszakok a következők: 1945—47/48; az úgynevezett ötvenes évek; az ellenforradalom előkészítése, mintegy 15 napja és leverése; az 1957-es gazdasági és politikai konszolidáció; az 1965—68-as gazdasági reform; az 1972—77-es, „antireformnak” is jelzett időszak; az 1978—84-es időszak, mint az „új növekedési pályára” való áttérés „szükségyszerűsége”, illetve az „új reformhullám”. A közvéleményben levő ilyen „szakaszolás” azonban a szaktudományos, a politikai publicisztikai és a művészeti vitákban szintén megtalálható, s különösen e vonatkozásban helytálló az a korábbi megállapítás, hogy mai válaszok korábbi időszakok kérdésfeltevései alapján keresnek polgárjogot. Mintegy jelzésként érdemes három példára utalni:

Az úgynevezett ötvenes évek értelmezésének hulláma tulajdonképpen „lefutott”, bár a tudományos történeti feldolgozás még sok részkérdésével adós maradt. Néhány éve rendkívül erőteljesen egyszemélyű ábrázolása jelentkezett: a politika torzulásai, a nemzetközi kiszolgáltatottság, a Rákosi-klikk bűnei, a törvénysértések, a lesöpört padlások és szegénység stb. szinte a magyar történelem legsötétebb korszakaként érzékeltette (paradox módon ezzel egyidőben kezdtek megjelenni a Horthy-korszak memoárjai is, amelyek műfajuk „kissé rózsaszínével” kontrasztot adva különösen felerősítették e tónust). Valóságban e néhány év hibái és bűnei történelmi mércével nézve is rendkívüli kárt okoztak a kommunista mozgalomnak, a párt iránti bizalomnak, a szocializmus ügyének, de ugyanakkor — mint arra fentebb már történt utalás — a gazdaság, az intézményrendszer, a „kádérállomány” gyökeres átalakulásának, a tömegméretű életváltásoknak időszakát is jelentette, a szocializmus máig élő „derékhadának” életélménye is e korszak, ezért a 40 évben felvállaljuk — egy részét vállalva, egy részétől élesen elhatárolva magunkat. A „hivatalos” politika e tekintetben előbbre volt, mint a tudomány—művészet—közvélemény: árnyaltab-

ban, valóságghűbben, összetetten és mégis kritikusan értékelt, s felismerte, hogy a kommunista mozgalom öntisztító erejét is jól tükrözi e politikai önkritika, kritika, szembenézés és megújítás.

Az ellenforradalom leverése utáni konszolidáció, vagyis 1956 vége és az 1957-es év időszakának politikája előtérbe került a mai értékelésekben. Szó szerinti megfogalmazás nélkül is mintegy kritikaként hangzik néha el — már az MSZMP felé —, hogy nem kezdte el már akkor a gazdasági reformot, illetve a politikai intézményrendszer (például öngazgatás) továbbfejlesztését. E nézetek több szempontból nem kellően megalapozottak, és olyan körülményeket hagynak figyelmen kívül, mint a következők:

— 1956 végén, 1957-ben a fő kérdés a politikai konszolidáció volt, a fegyveres harctól a politikai bizalom visszaszerzéséig és a párt széles tömegbázisú szövetségi politikájának megteremtéséig;

— a gazdasági mechanizmus reformjának több alapkérdése valóban már feltárt volt, elméleti kiindulópontok és érdemi javaslatok kerültek kidolgozásra; de akkor a politikai konszolidáció mellett a gazdasági konszolidáció állt előtérben; s valójában gyökeres változások történtek a gazdaságpolitikában és az irányításban (nemcsak a mezőgazdaságban, mint mondani szokták, hanem az iparszerkezetben, a bérpolitikában, az életszínvonalban stb. is);

— az 1960-as évek közepén kidolgozott reform alapindoklása az volt, hogy a mezőgazdaság átszervezése után, tehát akkor jutottunk el az extenzív fejlesztés általános társadalmi lehetőségeinek kimerüléséhez;

— a politikai intézményrendszer önkormányzati irányú továbbfejlesztésének lehetőségét — a demokratizáló törekvések ellenére — rendkívül megnehezítette, hogy az (legalábbis egyes mai utóvisszhangok szerint) a munkástanácsokra épülhetett volna, amelyek azonban a politikai oppozíció bázisává váltak, s ezzel lehetetlenné vált valamilyen üzemi tanács stb. útján a későbbi participációs törekvésekre való akkori felhasználásuk; ez politikai harc volt.

A mai gazdasági-társadalmi folyamatokat szemlélőben egyre inkább előtérbe kerülnek a társadalmi szerkezet értelmezésének kérdésfeltevésai: kell-e még ma osztálykülönültségről, osztálystruktúráról beszélni, vagy egy más dimenziójú, többékevésbé hierarchizált társadalmi rétegződéssel (váltódtak fel) írhatók csak le a magyar viszonyok. Korábban történt utalás arra, hogy milyen gyorsan megy végbe az osztályeredetű és -jellegű különbségek leépülése, s arra is, hogy nem egy nivellált, hanem társadalmi egyenlőtlenségekkel differenciált szerkezet a jellemző. Bár erőltetett lehet az összevetés, s a fogalmon belül tartalmában más, de jelenségként hasonló folyamattal találkozunk, azért érdemes megfogalmazni: úgy tűnik, korábbi történetünkhöz hasonlóan valamiféle „kettős struktúra”, vagyis kétféle dimenzió kereszteződése, együttléte jellemzi a hetvenes és nyolcvanas évek magyar társadalmát. Egyaránt értelme van az osztályszerkezeti változások (lényegében makro jellegű) és az egyenlőtlenségi rendszerben mozgó rétegződési folyamatok (jó részben mikro jellegű) értelmezésének, s főképpen a politikai döntésekben való számbavételének.

A példa rangján elmondottak persze vitathatók és vitatandók — de „jelzők” nélkül, mint ahogy itt sem kaptak a leírt törekvések, nézetek semmilyen „jelzőt” —, hiszen ez felel meg tudománypolitikai felfogásunknak, ami szintén a négy évtized, pontosabban az utóbbi majd három évtized jelentős vívmánya.

A Társadalomtudományi Intézet — a XII. kongresszus határozatai alapján és a XIII. kongresszus elméleti előkészítése jegyében — jelentős társadalmi, politikai, tudományos kérdésekkel foglalkozott az elmúlt évek során: a gazdaság alakulásának társadalmi összefüggései, a társadalmi struktúra és rétegződés változásai, illetve mai képe, a szocializmus politikai rendszerének továbbfejlesztése, az ifjúság a társadalomban, s mintegy ezek integrációs igényével a szocializmus elméleti-történelmi útjának elemzése; a nemzetközi viszonyok vonatkozásában a mai szociáldemokrácia ideológiájának vizsgálata volt a fentiek kiegészítője. A nagy problémakörök zárótanulmányaiban, a kiemelt kutatási témák összegezéseiben és kidolgozott vitaanyagokban, a négy esztendő alatt 80 különböző jellegű könyvben, 900-nál több tanulmányban és cikkben, 40 nemzetközi szinten megrendezett elméleti tanácskozáson és számos hazai rendezvényen törekedett az intézet eleget tenni feladatainak.

Folyóiratszámunk nem ad erről keresztmetszetet. Csak arra vállalkoztunk, hogy minden kutatócsoportunk egy-egy — tartalmánál és jellegénél fogva elméletileg és politikailag fontosnak vélt — részanyagát mutassa be, reprezentálva munkánkat, s ezzel is üdvözölve nagy társadalmi-nemzeti eseményeinket.

Halay Tibor

BŐHM ANTAL

Társadalmi struktúra, munkásosztály

Az utóbbi évtizedek társadalomváltozásairól kötetnyi irodalom jelent meg, s emellett hatalmas mennyiségű empirikus ismeretanyag is fölhalmozódott a magyar társadalom osztály- és rétegszerkezetének módosulásáról, a makrotársadalmi viszonyok átrendeződéséről, az újratermelő és a fennmaradó egyenlőtlenségekről, előnyös és hátrányos társadalmi helyzetekről stb. Tekintettel arra, hogy bizonyos kérdésekben és területeken már-már zavaró a felhalmozott (és sokszor feldolgozatlan, meg nem emésztett) információk bősége, érdemes lenne végiggondolni, hogy *hol tartunk jelenleg* a mai magyar társadalom s azon belül a társadalomszerkezet ismeretében. Az újragondoláshoz az elmúlt négy évtizedes gazdasági-társadalmi fejlődés áttekintése, valamint az 1980–84-es kutatási periódus lezárulása — úgy gondolom — megfelelő alkalmat nyújt.

Az alábbiakban e tanulmány keretében természetesen a változásoknak akár csak részletszerű bemutatására sem vállalkozhatok, arra viszont igen, hogy néhány alaptendencia illusztrálásával s néhány kérdés újrafogalmazásával választ keressek arra, hogy hol is tart a struktúra- és rétegződéskutatás, mi az, amiben előreléptünk, s milyen kérdéseket kellene újragondolni.

Ha szemügyre vesszük az utóbbi két évtizednek a társadalmi struktúrával és a rétegződéssel foglalkozó irodalmát, feltűnő a végletesség, és az egyes korszakok által determinált megközelítések, módszerek, „iskolák” divatja. A hatvanas évek második felét heves elméleti viták jellemezték a társadalomszerkezet determinánsairól, az osztálytársadalomról és az osztály nélküli társadalomról kialakult képről, a „két osztály és egy réteg modell” relevanciájáról. A vitákat a tulajdon- és munkamegosztási viszonyok szembeállítására motiválta, és igen erős ideológiai töltésük volt. Napjainkban — a nyolcvanas évek közepén — a „sokdimenziós” réteggkép dominál, az osztályjellegű viszonyokat már-már leírjuk vizsgálódásaink köréből, vagy nem tekintjük tudományos vizsgálatra érdemes terepnek, s az ideológia területére utaljuk át. E szemlélet háttérben az elosztási viszonyok primátusának feltételezése áll. Mivel múltbeli vitáink emléke gyakran kísért ma is, az elméleti kérdésektől — mint „hamis ideológiáktól” — igyekszünk távol tartani magunkat, s az „értékmentesnek” vélt empiriával kompenzáljuk megoldatlan, megválaszolatlan elméleti gondjainkat. Az elmélet és az empiria, az absztrakt és a konkrét, az ideologikus és a tudományos alkotja itt a pólusokat, s miközben a tradicionális struktúrakategóriák kiüresedését vagy erózióját regisztráljuk, nem nagyon vesszük tekintetbe, hogy helyettük nem találtuk meg a mai, tényleges

társadalmi tagoltság adekvát fogalomrendszerét, sőt egyes fogalmait sem. Az ugyanis kevésbé valószínű, hogy az elit — középrétegek — depriváltak státusztagolódása jelentené ezt a korszerű, a társadalmi valóságnak megfelelő — s természetesen a ráakódott ideológiáktól mentes, tehát tisztán tudományos — társadalomképet.

Félreértés ne essék, a hatvanas évek ideológiákkal terhelt struktúravitáit természetlenül egyoldalúnak látom ma is, s meggyőződésem, hogy az empirikus kutatások fellendülése, kutatási eredményeik, a rétegszemlélet megjelenése, elterjedése és elfogadtatása rendkívül fontos volt társadalmi önismeretünkben. Viszont — úgy vélem —, ha ezt a nézőpontot rekvizitumaival: a komputer technikával és a matematikai módszerekkel együtt *kizárólagossá* tesszük, újabb egyoldalúságot, végtelenséget termelünk újjá.

Jól tudom azt is, hogy a struktúra mindenkori állapotának kérdése jellegénél fogva a „kényes” társadalmi kérdések sorába tartozik. Először is azért, mert a kutatás tárgya interdiszciplináris, a társadalomtudományok mindegyike feltételez vagy alkalmaz bizonyos struktúráképet, következésképpen minden társadalomkutató érdekelt valamilyen struktúrákép kialakításában. Némi túlzással azt mondhatjuk: ahány társadalomkutató, annyiféle struktúrákép, modell, elképzelés, hipotézis. Másodszor pedig azért, mert a struktúra kérdésköre valahol a politika, az ideológia és a tudomány között helyezkedik el, ezért egyidejűleg tudományos, politikai és ideológiai kérdés is. Arról pedig valószínűleg nem kell említést tennem, hogy mik a következményei annak, ha az adott terület szakértői nem tartották kölcsönösen tiszteletben egymás terrénumát. Az utóbbi évtizedben e tekintetben kedvező változások történtek, a politika bátorította s igényelte a társadalomszerkezet mind pontosabb s részletesebb föltárását, következésképpen e tekintetben a tudomány, a politika és az ideológia között kétségtelenül az együttműködés igénye dominált.

Természetesen társadalmi viszonyaink fejlődési lehetősége, a társadalomszerkezet változásainak értelmezése a struktúramodellezésben is alternatívát kínál. A teljesítményelv igénye és realizálása, a differenciáció a különböző rétegek manifesztálódását és érvényesítését eredményezi, állapít meg bizonyos rétegek különbségeit, a rétegek különbségeinek növekedése, a társadalmi egyenlőtlenségek konzerválása, illetve újratermelése. A különböző rétegmódellek ezért nélkülözhetetlenek a változások föltárásában és társadalompolitikai kezelésében. Az alternatíva másik lehetőségét ezzel szemben a társadalmi egyenlőségre való törekvés, az egyenlőség eszméjének megfelelő kiegyenlítődé, egalizálás, a különbségek csökkentése, az esélyek és lehetőségek azonos vagy hasonló feltételeinek kialakítása jelenti. E törekvéseknek inkább a társadalom homogenizálása, az osztály- és rétegek különbségek tudatos csökkentése felel meg. A viták hátterében ez a két koncepció világosan fölismerhető, a társadalomirányításnak pedig az a dilemmát kell megoldania, hogy hogyan növelhető a gazdasági hatékonyság érdekében a differenciáció úgy, hogy a társadalmi különbségek ne lépják át közben az elviselhetőség határát, azaz egyidejűleg a társadalmi egyenlőségre törekvés alapelve is érvényesüljön. A szociálpolitika megnövekedett szerepe s a szociálpolitika iránti megnövekedett igény mindenesetre ezzel a dilemmával összefüggésben értelmezhető.

Az utóbbi évtized társadalmi változásai — s ezt a struktúrakutatások eddig jól regisztrálták — a társadalomszerkezet jelentős átrendeződésére mutatnak. E folyamat lényege: osztályszinten valóban bekövetkezett a kiegyenlítődé, rétegszinten viszont felerősödött a differenciáció. Mindezt az „osztályok közeledése”

kategória adekvát módon fejezi ki. A kutatások eredményei már a hetvenes években azt mutatták, hogy a korábbi helyzethez képest az osztályjellegű társadalmi különbségek csökkentek, az osztályhatárok elmosódnak. Következésképpen a tradicionális struktúrakategóriák tartalma módosul, relevanciája csökken, ezért újraértelmezésükre mind nagyobb a szükség.

Ezek a koncepciók azonban nem jutottak túl a meghatározó tendenciák fölvázolásán, s így megválaszolatlanul maradtak olyan alapvető kérdések, hogy mi lesz a tradicionális osztályok további fejlődésének, változásának útja, mennyire jutottunk előre az osztály nélküli társadalom kialakításában, vagy ha az osztályviszonyok fokozatosan elvesztik relevanciájukat, miként lehet a társadalom alapvető viszonyait megragadni. A válaszádat megnehezítette az a körülmény, hogy elméletileg korántsem tisztázott a társadalmi struktúra és rétegződés fogalma, egymáshoz való viszonya. Az természetesen közismert, hogy a rétegződés különböző modelljeivel a társadalomszerkezet nem írható le. A rétegződésmodellek adhatnak bizonyos képet a társadalom *pillanatnyi* keretsztruktúrájáról, de a társadalmi folyamatok — kontinuitás, diszkontinuitás — és a történeti alakváltozások megragadásához elégtelenek, s nem is erre hivatottak.

Az értelmezést nehezíti az is, hogy konszolidált körülmények között az osztálykeretek elmosódnak, az osztálytudat, szolidaritás, identitás, integráció látens marad, válsághelyzetekben, társadalmi konfliktusok idején viszont „váratlanul” fölerősödik.

Ezzel kapcsolatban Pataki Ferenc a következőt mondja: „... ha a társadalomban *kiélezett polarizációs* folyamatok zajlanak le, ha a különböző társadalmi rétegek, osztályok vagy csoportok feszültségei, konfliktusai hevesekké válnak, mindig felerősödnek az *azonosulási kényszerek* — mind bensőleg vállalt, mind külsőleges — alkalmazkodó alakjukban. Ilyen helyzetekben megnő a létező identitásmodellek versengése és újak létrehozása... Ezzel szemben a társadalmi folyamatok úgynevezett konszolidációs szakaszaiban, a hiányzó vagy lappangó polarizációk esetében az azonosulási kényszerek és igények szűkebb körben működnek. Az önmeghatározási késztetések eltolódnak az egyéni életút későbbi szakaszai felé; többen élnek a pszichoszociális moratórium esélyével. Az identitásmodellek körvonalai halványabbak, tartalmaik problematikusabbak.” (Pataki 318—319. old.) A közelmúltból két példa is ide kívánkozik: Szczeпаńsky 1968-ban az osztálykeretek fellazulását, elmosódását prognosztizálta a nyolcvanas évek Lengyelországra, majd a hetvenes évek végének eseményei a prognózis visszavonását eredményezték, hiszen „az osztálykeretek szívóssága nagyobb, mint korábban gondolták”. A másik példa angol: Goldthorpe és Lockwood a hatvanas évek végén széles körű vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Welfare State jóléti politikája, a „fogyasztói társadalom” dominanciája az angol munkásosztály középosztályosodását eredményezte, a munkásosztály „jómódúvá” vált, ennek következtében elveszítette karakterét, osztálytudatát, identitását. Könyvük: A jómódú munkás (The Affluent Worker) megjelenése után, a hetvenes évek gazdasági-társadalmi krízisei során Anglia ismét kemény osztályharcok terepévé vált, s az eredmények egyértelműen a középosztályosodáshoz fűzött illúziók széthullásához vezettek. A későbbiekben Goldthorpe is elhibázottnak minősítette az egész vizsgálatot, mondván, amerikai mintát adaptálva nem lehet az angol társadalmat leírni.

A társadalmi szerkezetben végbemenő változások ugyanis hosszabb történelmi szakaszokon keresztül tartó folyamatok, egy-egy történelmi sorsforduló a változá-

sok kezdetét, elindulását jelzi, felgyorsulását eredményezi, nem pedig az azonnali változást. Ez ismét olyan vizsgálódásra érdemes terep lehetne, amelyet konkrét társadalomtörténeti, történetiszociológiai vizsgálatokkal lehetne elemezni. Meggyőződésem, hogy csakis ilyen megközelítésekkel, kutatásokkal lehet az osztályviszonyok felbomlását, az osztálykeretek eliminálódását megbízhatóan feltárni. Végső soron tehát nem kutatói deklaráció vagy elhatározás kérdése az, hogy egy társadalom osztályjellegű különbségei elveszítették-e relevanciájukat vagy sem.

Ami a magyar társadalomszerkezet átalakulását illeti, e tekintetben a *munkásság és a munkásosztály helyzetének változásai* kitüntetett szerepet játszanak, természetesen nemcsak ideológiai szempontból, bár éppen a munkásosztállyal kapcsolatban ezt a szempontot sem lehet elhanyagolni. A leglátványosabb társadalmi változások a paraszti társadalom felbomlásában és a munkássá válás folyamatában mutathatók ki az elmúlt évtizedekben. Hangsúlyozni kell, hogy *folymatról van szó*, az „elparasztiatlanodás” és a munkássá válás mélyen gyökerezik a magyar polgári fejlődésben, s magán viseli annak minden következményét, a szocialista átalakulás „csak” felgyorsítja és befejezetté teszi ezeket a folyamatokat. E fő tendencia mellett az alkalmazotti és értelmiségi rétegek arányának jelentős növekedése, a kisárutermelők létszámának radikális csökkenése, a kisebb rétegek súlyának módosulása, átrendeződése is jellemezte a magyar társadalomfejlődést — ezeknek a bemutatása azonban meghaladja e tanulmány kereteit.

Az alapvető tendenciák értelmezéséhez a sajátosan kelet-európai társadalmi fejlődés következményei közül a *paternalizmus* rendszerének kiépülését kell figyelembe vennünk, amely mind a társadalomirányítás, mind pedig a munkaadó és munkavállaló viszonyában meghatározó volt a polgári társadalomfejlődés kezdeti szakaszától. A „gondoskodó hatalom” és a rendszeres fizetést biztosító „jóságos munkaadó” az állampolgárokat eleve alattvalóként kezelte, és ebben számára jó partnernek bizonyult a tanulatlan, szakképzetlen, a mezőgazdaságból kiszoruló paraszti munkaerő, amely a munkanélküliségtől fenyegetve még inkább kénytelen volt mindent elvállalni. Ezt a munkaerőt viszonylag könnyű volt az ipari termeléshez idomítani, s a szociális intézkedésekkel, a bérezés és jutalmazások rendszerével az adott uralmi viszonyokat legitimálni. Ne feledjük: „A paternalizmus nem egyszerűen csak azért veszélyes a demokráciára, mert a hatalmi pozíciókban ülők ezen politikai stílus gyakorlásával — sokszor igen hatékony gyakorlásával — kijátsszák a demokratikus törekvéseket, hanem azért, mert az állampolgárokból tömegméretűen a demokrácia látszatát keltik, s a paternalista politikai észjárás alattvaló beállítottságokat eredményez” — mondja Gombár Csaba. (Gombár 134. old.) Az alá- és fölérendeltségi viszonyok természetesen a munkaszervezeteket is áthatották.

A munkássá válás időközben — ha nem is a modern polgári társadalmakhoz hasonló arányban — tömegessé vált, a statisztikák egyértelműen ezt mutatják. Csak az ipari munkások száma 1920-ban 465 ezer, 1930-ban 660 ezer, a harmincas évek végén 770 ezer volt, s 1943-ban elérte az egymilliót.

A felszabadulás után reális igény bontakozott ki a paternalizmus megszüntetésére, kiépült a konkrét technológiáktól független szakképzés rendszere, és reálisá vált az egyenlőség eszméjének társadalmi szinten való megvalósítása is. Ez utóbbi a munkásság esetében azt jelentette, hogy a privilegizált munkásrétegek (szakmunkások, művezetők) elveszítették „uralmi” helyzetüket, megvalósult a társadalmi kiegyenlítődés, azonban ez a nivellálás alacsonyabb szinten, lefelé történt. Más megközelítésben: a magyar társadalomnak 1945 után kedvező esélyei

voltak a modernizáció megvalósítására, e tekintetben azonban nem történt meg az igényelt áttörés, ugyanis a teljesítményelv érvényesülését rombolta a társadalmi méretű nivellálás, a minőségi értékek helyébe mennyiségi szempontok kerültek (az iparosítás, az urbanizáció, a nagyüzemek létrehozása terén stb.). Az iparosítás hatalmas tömegeket szívott el a mezőgazdaságtól, s ezt felerősítette a parasztközösség menekülése a földtől és a mezőgazdasági munkától az ötvenes évek agrárpolitikájának következtében. A társadalomirányítás további centralizálása, a vezetés hibái pedig konzerválták az állampolgárok alattvalói tudatát.

Ha az ötvenes évekre átalakult struktúráképet vizsgáljuk, kettős tendenciát figyelhetünk meg. A korábbi szélsőségesen tagolt struktúrákép helyett egy jóval egyszerűbb kép jelent meg, hiszen állampolgári jogon és kötelességként *mindenki dolgozóvá vált*. A korábban kiváltságos osztályok és rétegek elveszítették privilégiumaikat — a társadalom nivellálódott, s ösztársadalmi szinten is lefelé. Ezt a „dolgozók társadalmát” fejezte ki a munkásosztály — paraszti osztály — értelmiségi réteg hármasa. Ez a struktúramodell — és a mögötte álló nivellálódás — homogenizálódásra utal. A másik tendencia ezzel szemben a társadalmi különbségek újratermelődése osztály- és rétegszinten egyaránt. Kezdve azon, hogy a „két osztály és egy réteg modell” eleve értékrendet fejezett ki, s folytatva az egyes kategóriák belső differenciálódásával. A munkásosztályon belül az iparosítás társadalmi igényeinek megfelelően a bányászat, a nehézipar, a gépipar privilegizált helyzetbe került, a munkásosztály adekvát „letéteményese” a nagyüzemi, „törzsökös” munkásság lett, szemben a paraszti, kispolgári, „kétlaki” munkásrétegekkel, amelyek nem is voltak teljes értékű munkások. E megítélés mögött természetesen reális társadalmi folyamatok álltak, az ötvenes évek elején például százezrek mentek át a parasztságból és a paraszti létből a munkásosztályba, s váltak hosszabb-rövidebb idő alatt munkássá.

A két tendenciát együttesen vizsgálva belátható, hogy az egyenlőtlenségek és a rétegtkülönbségek kialakulása nem új keletű, s nem is a gazdasági reform egyenes következménye. Más kérdés, hogy az ötvenes években uralkodó ideológiák az egyenlősítést akceptálták, társadalmi rétegződésről csak a hatvanas évek második felétől, egyenlőtlenségről pedig a hetvenes évek közepétől beszélünk.

Természetesen az ötvenes évek gazdasági-társadalmi körülményei jelentősen megváltoztak a hetvenes évekre. Makroszinten bekövetkezett a társadalmi kiegyenlítődés, a paraszti jövedelmek elérték, sőt átmenetileg meg is haladták a munkásosztályhoz tartozók jövedelmét. A második gazdaság növekvő jelentőséget kapott, s ezzel — ugyancsak makroszinten — a jövedelmi különbségek kompenzálására nyílt nagyobb lehetőség. A változások háttérben az ipari és a mezőgazdasági termelés kiegyenlítődése állt, a mezőgazdaság kollektivizálása után viszonylag gyorsan konszolidálódott a mezőgazdasági termelés, a hetvenes évek-re szervezettsége, termelési kultúrája, technológiája felzárkózott az ipari termelés szintjére, sőt a későbbiekben számos ponton meg is haladta azt. Időközben az iparban foglalkoztatottak létszámának növekedése lelassult, stagnált, majd csökkenni kezdett, a szolgáltatás munkaerőigénye pedig megnövekedett.

Mivel a hetvenes évekre a dinamikus társadalmi változások konszolidálódtak, osztály- vagy makroszinten a nagy társadalmi átalakulások — a parasztságból a munkásságba, a fizikai rétegből a szellemi foglalkozásukba való tömeges mobilitás — lényegében lezárultak, a struktúra további változása a rétegek átrendeződésében, az osztályok belső módosulásaiban realizálódott.

Ezt a fejlődési szakaszt is kettős tendencia jellemezte: egyfajta makrotársadal-

mi kiegyenlítődé és a réteggkülönbségek átrendeződése, növekvő szerepe. Ismételt hangsúlyozni kell, hogy a társadalmi rétegződés és egyenlőtlenség nem a hetvenes években alakult ki új társadalmi jelenségként hazánkban, az viszont kétségtelen, hogy az egyenlőtlenségek, réteggkülönbségek jelentősége megnövekedett, felerősödött annak következtében, hogy a konszolidált időszakban a makrotársadalmi folyamatok lecsillapultak. Mindezzel párhuzamosan — a nyugodt, konszolidált körülmények hatására is — növekedett a társadalom önismeretének igénye, s a réteggkülönbségek megismerését, feltárását elősegítette a felerősödő társadalmi érzékenység mind a kutatók körében, mind a politikai szférában, de a köznapis vélekedés szintjén is.

A struktúrában végbement változások következményeit 1974-ben a márciusi KB-határozat nyomán egy KSH-állásfoglalás regisztrálta a korábbi hivatalos statisztikai nomenklatúra jelentős átalakításával. Ezt az új osztály- és réteggbesorolást a gazdaságirányítási reform kérdései körül fölerősödött viták, valamint a munkásosztályhoz tartozók létszámának stagnálása miatt felmerült problémák és a hozzájuk kapcsolódó ideológiai következtetések erősen motiválták.

Mint ismeretes, ekkor új réteggel bővült a munkásosztályhoz tartozók köre, az állami gazdaságok 200 ezer dolgozója paraszti státusból munkásstátusba került, egyértelműen munkássá lett a kisipari szövetkezetek 300 ezer dolgozója és a szolgáltatás minden területén a fizikai dolgozó réteg. A munkásosztályhoz tartozók aránya és létszáma ezzel az átsorolással ismét jelentősen növekedett, s egyúttal e „besorolások” (az osztály- és réteghatárok) értelmezésének nehézsége is fokozódott. Az új nomenklatúra lényegében a munkásosztályhoz tartozók körét a *fizikai dolgozóknál* határolja le. Ez alól két réteg képez kivételt: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fizikai dolgozói — ők ugyanis a paraszti osztályhoz tartoznak — és a közvetlen termelésirányítók, akik a munkásság nem fizikai foglalkozású rétegg alkotják.

Ez az új nomenklatúra egyfelől valóban tekintettel volt a bekövetkezett változásokra, jól érzékelt a munkásság és a parasztság közeledési folyamatát, valamint a szolgáltatásban foglalkoztatott rétegg alapvetően munkás voltát. Másfelől viszont alapvető kérdéseket nem oldott meg, az átsorolások jó néhány vonatkozására ugyanis aligha lehet elméleti magyarázatokat találni. A legnehezebb természetesen arra választ keresni, hogy miért a fizikai dolgozók alkotják a munkásosztály csaknem egészét. (A közvetlen termelésirányítók kategóriája — mint nem fizikai réteg — e tekintetben nem mérvadó.)

Marx alapján a tőkés társadalom munkásosztályát viszonylag egyértelműen lehet definiálni. Munkás az, aki tőkeviszonyban áll, azaz munkaerejét nap mint nap kénytelen áruba bocsátani, amellyel a tőkés munkaadó számára *értéktöbbletet* termel. Tegyük hozzá, bármilyen munkával, ha tőkés bérlőnél dolgozik, akkor mezőgazdasági munkával is, vagy szellemi foglalkozási körökben szellemi munkával. Egy író is lehet munkás — olvasható az *Értéktöbblet-elméletekben*. Szeretném megjegyezni, hogy ezt a marxi koncepciót eredményesen alkalmazzuk a tőkés társadalom struktúrájának leírásában, értelmezésében. A fehérgallérosok, mint tőketulajdon nélküliek, a munkásság más rétegeihez hasonló helyzetben vannak, tehát joggal terjesztjük ki a munkásosztály határait rájuk is.

Elméleti megoldás hiányában részben hagyományokból eredő, részben bizonyos praktikus magyarázatot adhatunk arra, hogy miért húzzuk meg a munkásság határait a fizikai dolgozóknál. A munkásosztályhoz való tartozás, a munkásstátus hagyományosan egy sor kedvezményt jelent (műszakpótlék, túlóra, mun-

káslakás stb.), amelyből a nem munkás rétegek nem részesülnek. Ezért az üzemekben igen nagy igény volt — főleg az alkalmazottak körében — arra, hogy munkásstátusba kerüljenek át. A besorolás, a munkásstátus elnyerése így hovatovább a *béralku tárgyává lett*, s nem elméleti megfontolások eredménye. Közismert példa az átminősítésre a közelmúltból: az Egészségügyi Minisztérium kezdeményezésére az ápolónőket is, szakképzettségük elismeréseként, szakmunkásstátusba helyezték át, természetesen hosszas viták után.

E kérdések mögött természetesen van egy nagyon fontos megválaszolatlan elméleti kérdés: mi történik a munkásosztállyal a szocialista társadalom fejlődése folyamán. Ha évről évre dinamikusan növeli létszámát és arányát, akkor belátható időn belül a népesség egészére kiterjeszthetjük fogalmát. Viszont ott, ahol mindenki munkás, a munkás fogalom elveszíti megkülönböztető jellegét. Ez valószínűleg ott is bekövetkezik, ahol az osztályérdeket más osztályérdek hiányában nincs mivel szemben érvényesíteni vagy konfrontálni. E kérdéskör kapcsán ismét olyan területre jutunk, ahol a munkásosztály történelmi hivatásával, osztályllyá szerveződésével, emancipálódásával, valamint az osztály nélküli társadalom megteremtésével kapcsolatos kérdések fogalmazódnak meg.

A hetvenes évek óta eltelt közel másfél évtizedben tovább folytatódtak a társadalom úgynevezett finomszerkezetét módosító változások. Makroszinten *további kiegyenlítődés* történt, amely felfogható az osztályok közeledésének. Ha csak a jövedelmi viszonyokat vesszük figyelembe, akkor is jól látható ez a kiegyenlítődés (lásd táblázat). Persze az adatokat úgy is értelmezhetjük, hogy a munkásosztályhoz tartozók jövedelmi viszonyai emelkedtek a többiekhez képest, ez azonban nem változtat a lényegen. Természetesen az átlag mögött jelentős különbségek húzódnak meg, amelyek bizonyos területeken tovább növekedtek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek a különbségek *nem a hagyományos kategóriák mentén* (iskolázottsági szint, szakképzettség, demográfiai mutatók stb. szerint) helyezkednek el, hanem másfajta elrendeződésben. Sőt, a különböző statisztikai adatok azt mutatják, hogy a korábban is használt kategóriák szerint nemcsak a jövedelmek szintjén, hanem a fogyasztás, a szolgáltatás és a lakáshelyzet tekintetében is a kiegyenlítődés az alapvető tendencia. Néhány további példa: 1970 és

*Az alapvető osztályok és rétegek egy főre jutó jövedelmének arányai (százalékban).
Munkásosztály jövedelme = 100*

	Személyes jövedelem			Összes jövedelem		
	1972	1977	1982	1972	1977	1982
Munkásosztály	100	100	100	100	100	100
Szövetkezeti parasztság	114	108	101	109	105	99
Kettős jövedelműek	117	114	107	112	110	104
Szellemi foglalkozásúak	137	126	125	137	128	126
Önállóak	127	120	128	121	116	122
Aktív keresős háztartások együtt	111	108	107	110	107	107
Inaktív és eltartott háztartások*	66	78	87	69	77	85
<i>Lakosság összesen</i>	<i>107</i>	<i>104</i>	<i>105</i>	<i>107</i>	<i>104</i>	<i>105</i>

*Aktívak összesen = 100%

Forrás: Életszínvonal, életkörülmények. KSH 1984.

1982 között a fizikai és a szellemi foglalkozásúak relatív bérkülönbsége 3 százalékkal csökkent, a szakmunkások bére a hetvenes évek közepére még 48 százalékkal, napjainkban viszont már csak 45 százalékkal haladja meg a segédmunkások keresetét.

A betanított és segédmunkások, valamint a férfiak és nők kereseti aránya lényegében nem változott. A munkásosztályhoz tartozók esetében ez utóbbi változatlanul jelentős, ugyanis napjainkban is 30 százalék körüli a férfiak és nők közötti bérek különbsége. Ez tradicionálisnak tekinthető, és már a pályakezdés idején tapasztalható. 1983-ban például a pályakezdő szakmunkás férfiak átlagbére 2835,— Ft, a nőké 2193,— Ft volt — azaz az azonos szakképzettségű nők 77 százalékát kapták az ugyancsak pályakezdő, szintén gyakorlat nélküli férfiak bérének. (A pályakezdő betanított és segédmunkásoknál 85, illetve 90 százalék a megfelelő arány.)

A kiegyenlítődés nagyrészt béremelésekkel történt, 1973—1974 folyamán az ipari és építőipari bérek emelkedtek jelentős mértékben, majd a későbbiekben is történt néhány „rétegre célzott” béremelés. Ehhez természetesen az is hozzá tartozik, hogy a nominálbérek jelentős emelkedése az ismert gazdasági nehézségeink miatt nem jelentette a reálbérek növekedését. Az 1982-es keresetek reálértéke körülbelül az 1976. évinek felelt meg.

A bérek tehát nem nagyon differenciálják a társadalmat, ezért más tényezőket is figyelembe kell venni a társadalmi tagoltság vizsgálatakor. E tekintetben nagyon fontos mutató lehet a *családnagyság*, illetve egy-egy családon belül az el tartottak és a keresők aránya. Közismert, hogy a gyermekszám növekedése milyen nagy mértékben csökkenti a család egy főre jutó jövedelmét. Fontos, jövedelmeket befolyásoló tényező a társadalmi juttatások aránya is, amely azonban többé-kevésbé minden réteget érint. Az elmúlt két évtizedben ezek a juttatások jelentős mértékben emelkedtek (lásd táblázat).

Ugyancsak növekvő a jelentősége az úgynevezett második gazdaságból származó jövedelemnek (háztáji és kisegítő gazdaság, gmk, vgmk s egyéb külön munkák és jövedelemforrások). Ne feledjük, a háztartások háromnegyedének van ilyen kiegészítő jövedelemforrása! S ha a jövedelmek rétegződést motíváló hatásáról meg is oszlanak a vélemények, az valószínűleg reális, ha e terület növekvő jelentőségéről beszélünk.

A fentieket figyelembe véve nézzük, hogy a munkásosztályon belül milyen fontosabb rétegekülönbségek figyelhetők meg. Az *ágazatok között* jelentős átrendeződés történt, gondoljunk csak a tradicionális ágazatok felgyülemlett nehézségeire, a vállalati veszteségekre (kohászat, nehézipar, építőipar, gépipar) vagy például a bányászattal kapcsolatos társadalmi igények ellentétes irányú változásaira. Az egyes ágazatok között és az ágazatokon belül is jelentős módosulások

A lakossági jövedelmek összetétele főbb források szerint

	1960	1970	1980	1982
Munkából származó jövedelem	80,4	74,5	66,9	66,1
Társadalmi juttatások	18,4	22,8	32,1	32,9
Egyéb jövedelem	1,2	2,7	1,0	1,0
<i>Összes jövedelem</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Életszínvonal 1960—1980. KSH 1981. Továbbá: Az 1982. évi Statisztikai Évkönyv.

történtek, amelyek meghatározták az adott terület anyagi és társadalmi megbecsülését, presztízsét, jövőjét, fejlődési és fejlesztési lehetőségeit stb. (Hasonló átrendeződés következett be a szellemi pályákon is.) A néhány évtizede még igen magas presztízsű szakmákra, pályákra (esztergályos, marós stb.) ma már alig van jelentkező, másfelől pedig újabb divatszakmák, pályák alakulnak ki. E változásokat azok tudják legkönnyebben elviselni, akiknek *konvertálható a szaktudása, képzettsége*. Az utóbbi időben éppen ezért megkülönböztetett jelentőséget kapott a réteghelyzet meghatározásában, a társadalmi tagoltságban a *munkapiaccon elfoglalt hely*. A gazdasági szerkezet évek óta napirenden levő átalakítása, a szerkezetváltozás felgyorsítása a munkapiaci helyzet fontosságát természetesen tovább növeli.

Mindez összefügg a szakképzés egész rendszerével és a *szakképzettség szerinti rétegekülönbségekkel*. Napjainkban a munkásosztályhoz tartozók igen magas aránya, 45 százaléka szakmunkás, 40 százaléka betanított munkás, 15 százaléka segédmunkás. A kedvező arányok mögött természetesen nemcsak az intézményes szakképzés áll, hanem az átsorolások és a „szakmátsítások” rendszere is, amely sok esetben a béralku eredményének tekinthető. Más kérdés, hogy a szakképzés tömegessé válása egyfelől fontos előrelépésnek tekinthető, másfelől viszont minden bizonnyal hozzájárult a szakképzettség és a szaktudás bizonyos változásához, devalválódásához. (A szakképzés jelenlegi rendszerének gondjaitól teljesen függetlenül.)

A különböző szociológiai felvételek szerint a segéd- és a betanított munkás nagyon közel áll egymáshoz, s a választóvonal a szakképzettség, szakképzetlenség határán húzódik és növekvő távolságra mutat. Jelentős különbségek alakultak ki a szakképzetlen munkások között is. A segédmunkások egyik rétege olyan munkákra „specializálta” magát, amelyeket az üzemek viszonylag magas bérekkel honorálnak (anyagmozgatók, szállítók, csomagolók), másik rétege viszont kiegészítő munkakörökben (portás, éjjeliőr stb.) jelentősen alatta marad az átlagbéreknek. Ez utóbbiak — különösen azokban a háztartásokban, ahol a feleség nem vállal munkát, vagy csak időnymunkákat, részmunkákat vállal a termelőszövetkezetben, s a családban az eltartott családtagok száma viszonylag magas — alkotják a többszörösen hátrányos helyzetű rétegek számottevő csoportját. A szakképzetlenség, az iskolázatlanság, az alacsony jövedelemszint, a rossz lakáskörülmények felerősítik a hátrányokat, amelyeket igen gyakran beilleszkedési zavarok, deviáns magatartási módok — leggyakrabban az alkoholizmus — kísérnek. Ez a réteg valószínűleg a legkevesbé mobil — gyermekeiben önmaga társadalmi helyzetét, saját életkörülményeit reprodukálja.

Fontos és szintén növekvő jelentőségű rétegekülönbség forrása a *településszerkezetben elfoglalt hely*. Természetesen nemcsak munkásokat érint ez az egyenlőtlenség, tömegesen azonban a munkásságra a legjellemzőbb. A hetvenes évek óta ugyanis a munkássághoz tartozók közel fele falusi lakos; az 1980-as népszámlálás adatai szerint a falvakban lakó aktív keresők 58 százaléka munkás, azaz a városok és a községek lakosságának nagyjából azonos aránya tartozik a munkássághoz. A társadalomszerkezet kiegyenlítő, közelítő tendenciái viszont *nem tükröződnek a településszerkezetben*. Az 1971-es Országos Településfejlesztési Konceptió funkcióik, szerepkörük alapján rangsorolta a településeket, s ez a rangsor az elosztási rendszerben kialakított településhierarchiával járt együtt.

A napjainkban is folyó, a településszerkezet korszerűsítésével, településfejlesztési módosításokkal foglalkozó vitákból ismeretes, hogy az elvonások és a köz-

ponti újraelosztás redisztributív rendszere jelentős egyenlőtlenségeket konzerválta — a kommunális beruházások 10 százaléka jutott a falvaknak, 90 százaléka a városoknak, jöllehet a népesség 53-54 százaléka város lakó, s 46-47 százaléka falusi. A felvázolt egyenlőtlenség a falusi állampolgárokat egyaránt érintette, mégis közülük az ingázók (bejárók, távolsági ingázók) még kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek ezáltal, hiszen ők munkájuk — az általuk is termelt többlettermék — után a nagyobb, városi településen, vagy kihelyezett, falura telepített üzemek esetén a központi üzem településén adóznak — hogy csak a legfontosabb egyenlőtlenségforrásra utaljak. A lakóhelyükről elvont vagy oda vissza nem juttatott értéket természetesen önerőből — túlmunkával és redukált fogyasztással — kompenzálhatják. E munkásrétegek közül a bejáró munkások megkülönböztetett figyelmet érdemelnek nagy tömegük — az 1,25 millió bejáró 85 százaléka fizikai dolgozó —, valamint stabilizálódott életmódjuk miatt. A negyedmilliónyi távolsági ingázó közel sem tekinthető ennyire megállapodott rétegnek, életmódjuknak erősen alkalmi jellege van, s a bejárókhoz képest minden tekintetben (szakképzettség, iskolai végzettség stb.) kedvezőtlenebb a helyzetük. E munkásrétegekhez sorolható egy viszonylag jómódú réteg: a falun élő, helyben dolgozó munkásoké, akiket ugyan szintén érint a redisztributív elosztás minden következménye, viszont eredményesebben kompenzálhatják magukat a háztáji termeléssel. A településszerkezetből fakadó társadalmi egyenlőtlenségek tehát nagyon markánsak, és egyet lehet érteni Enyedi Györggyel, aki úgy látja, hogy a települési különbségek szerepe az egyenlőtlenségek újratermelődésében és fennmaradásában növekszik, s ma ezek a különbségek — persze értelemszerűen — „már-már osztályjellegűek”.

További fontos különbségforrás lehet a *második gazdaságban való részvétel*, a konkrét munka tartalmát, szakképzettségi igényét, időtartamát és nem utolsósorban jövedelemkiegészítő nagyságát tekintve. Ezzel kapcsolatban érdekes felvételek folynak a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkagazdasági és Oktatásgazdasági tanszékén, ahol a munkások munkapiaci magatartása alapján megkülönböztetnek elit munkásokat, alternatív jövedelemforrással rendelkezőket, illetve nem rendelkezőket, „hajtós munkásokat”, marginális és idény jellegű munkásrétegeket. A Társadalomtudományi Intézet salgótarjáni munkásvizsgálatában többek között azt vizsgálják, hogy a termelő szervezetek eltérő pozícióin álló munkások számára a biztonságot és a perspektívát miként befolyásolja az egészségi állapot, a bérszínvonal, a bérstruktúrában elfoglalt hely, a munkaidő hosszának stabilitása, a képzettség és a szaktudás fejlesztése, a munkahely szabad megválasztása, a megbecsültség, a bizalom stb. Ugyancsak a Társadalomtudományi Intézet Struktúra csoportjának egy másik vizsgálata a munkásság tudatformáit, politikai beállítódását, magatartását, társadalmi elkötelezettségét kutatja, s karakterisztikus típusokat ragad meg a munkásságon belül. E rétegződési szempontok — amelyek korántsem mérítik ki a munkásosztály belső tagoltságának összes lehetőségét — azt mutatják, hogy *értelmes megközelítési módokkal a hagyományos osztály- és rétegekategoriókon belül is releváns különbségek tárthatók föl*, amelyek véleményem szerint fontosabb információkat adhatnak az „alsó—közép—felső réteg” stratifikációs variánsainál. A csak vázlatosan érintett vizsgálatok eredményei arra engednek következtetni, hogy az anyagi természetű különbségek (jövedelem és fogyasztás) kiegyenlítődése mellett a nem anyagi szférákban a differenciálódás érvényesül, amelyekben az érettségizett szakmun-

kás és a nyolc osztályt sem végzett segéd munkás alkotja a pólusokat, s a közöttük levő társadalmi távolság növekvő tendenciájú.

A rétegvizsgálatok viszonylag új keletűek, legalábbis egy évtizednél nem korábbiak, s feltehetően ez az oka annak, hogy a munkásosztályal kapcsolatos ideológiákban kevésbé érvényesülnek. Itt is megjelenhet bizonyos végtelenség: egyfelől a „homogén osztály”-szemlélet, másfelől az osztálykülönbségek minden formáját elutasító koncepció. A valóságban azonban a munkásság jóval bonyolultabb képet mutat az említett „egyértelműségeknel”. Mellesleg a közgondolkodás is könnyebben fogadja el a tiszta — egydimenziós — képletet, s nehezen „hangolódik rá” az összetett, átmeneti, ellentmondásos társadalmi jelenségekre.

Az összetettség, a bonyolultság kétségtelenül dezintegrációs következmények-re mutat, vagy legalábbis ilyen látszatot kelt, ezért a munkásság jelenlegi helyzetében nyomatékosan merül föl az *integráció* kérdése. Az integrációnak itt kettős értelme van, jelenthet munkahelyi és társadalmi integrációt. Ami a munkahelyi integrációt illeti, nem véletlen, hogy az igénye a rétegvizsgálattal együtt fölmerült, s egyes megnyilvánulási lehetőségei, formái, munkahelyi keretei már régóta napirenden vannak, gondoljunk csak az üzemi demokráciával kapcsolatos viták-ra. Végső soron arról van szó, hogy a modernizálódó munkásszervezetek a paternalizmus tradíciói, majd a taylorista törekvések után hogyan tudnak eredményes partneri kapcsolatokat kiépíteni, amelyben a munkásrészvétel és érdekképviselet minden munkásréteg számára reális esélyt jelent.

Az utóbbi időben e tekintetben számos kedvező változás történt, a demokratizálódás különböző lehetőségeivel találkozhatunk (igazgatóválasztás, vezető pozíciók betöltése pályázat útján, az érdekvédelem hatékonyabb formái stb.). Kérdés azonban, hogy a társadalompolitika intézményrendszere mennyire felel meg ezeknek az újabb követelményeknek. Mindenekelőtt a szakszervezetek szerepe és felelőssége növekedhet meg az új igények kielégítése által. Számos jel viszont arra mutat, hogy az erősödő rétegpolitikai igények ellenére éppen a szakszervezetek őrzik mereven tradicionális szervezeti struktúráikat, s mozdulnak nehezen a korszerű érdekképviseleti formák kialakítása felé. A különböző, gyakran ellentétes érdekekre való „ráhangolódás”, az üzemi konfliktusok felvállalása, manifesztálása nehezen valósul meg, s jelentős munkásrétegek maradnak látszólag távol az üzem egészét meghatározó döntésektől. Bejárómunkás-vizsgálataink azt mutatták, hogy ez a jelenség — a munkásság mintegy negyedét kitevő — munkásréteg még a nyolcvanas évek elején is a munkahelyi szervezetek perifériáján állt, s különösen a speciális réteg-érdekképviselete hiányzott. Az üzemek többnyire nem vették figyelembe azt, hogy ez a második-harmadik generációs munkásréteg ma már teljes értékű munkás; szakképzettsége, iskolai végzettsége, társadalmi aktivitása hasonló a munkástársadalom jobb helyzetű rétegeinek megfelelő szintjéhez. A „kétlaki”, a parasztmunkás és az ötvenes évek hasonló ideológiái velük kapcsolatban sok helyütt még ma is tovább élnek. Ezen a helyzeten csak teljes munkahelyi integrációjuk segíthet, s ebben igen sokat tehetnének a szakszervezetek.

Az integrációnak van egy szélesebb értelme is: a társadalmi integráció. Ez a fent nevezett munkásrétegek esetében azt jelenti, hogy a különböző társadalmi helyzetű és adottságú rétegek nagyobb esélyt kapjanak az úgynevezett társadalmi részvételre. Évek óta keressük a demokrácia fejlesztésének további lehetőségeit, s jelentős, kedvező változások történtek már ezen a téren. A társadalmi nyil-

vánosság megteremtése és kiszélesítése, a közélet demokratizálása minőségi változásokat eredményezhet. A kedvezőtlen körülményeket is könnyebben tolerálják azok a társadalmi rétegek, amelyek részesei a döntéseknek, és amelyek érzik, ismerik társadalmi fontosságukat.

A társadalmi integráció fontos vetülete a lakóhelyi integráció lehetősége. Társadalmi életünk tradicionálisan munkahelycentrikus, a „lakóhelyi társadalom” csak az utóbbi években kezd előtérbe kerülni. Vitathatatlan tartalékok rejlenek ezen a szinten is társadalmunkban, és a különböző helyzetű munkásrétegek — természetesen a település más rétegeivel együtt — a helyi társadalom megteremtésében, megszervezésében, érdekképviseletében is meghatározó szerepet játszhatnának.

Az eredeti kérdésfeltevésre visszatérve, a magyar társadalom szerkezete jelentős változásokon ment keresztül. A szocialista átalakulás kezdetén a látványos makrotársadalmi folyamatok voltak az elsődlegesek: a paraszti társadalom bomlásának felgyorsulása, a munkásság tömeges létszámnövekedése, azaz a munkássá válás, valamint az új értelmiségi réteg kialakulása. A makrostrukturális változások hátterében az extenzív gazdaságfejlődés állt, látványos eredményekkel és nem kevésbé látványos ellentmondásokkal, amelyek végül is a hatvanas évekre egy konszolidált társadalom kialakulását eredményezték.

Az elmúlt évtizedben a látványos változások mellett előtérbe kerültek a minőségi változások, a társadalmi szerkezetben az osztályok belső struktúrájának átrendeződése, társadalmi szinten a szocialista demokrácia széles körű fejlesztése. A gazdaságirányítási reformfolyamat és társadalmi hatása elengedhetetlen feltétele volt e folyamat kibontakozásának és szükséges lépcsőfoka a további minőségi változások kibontakoztatásának. A magyar társadalom gazdasági és társadalmi értelemben a modernizáció útjára lépett. A következő évek, évtizedek fogják majd eldönteni, hogy az új folyamatok mennyire voltak dinamikusak, s milyen strukturális átalakulásokkal jártak.

Ami pedig a struktúramodelleket illeti, kétségtelen, hogy a tradicionális fogalmakkal egyszerűbb volt leírni a makrotársadalmi változásokat, mint a társadalom finomszerkezetének módosulásait. Ez utóbbi megragadásához természetesen új módszerek, elméleti és módszertani megközelítések, korszerűbb fogalmak kelletnek. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a tradicionális kategóriák feleslegessé válnának. Ellenkezőleg, a tradicionális kategóriák fogalmának, értelmezésének módosulásai is a társadalmi változásokat tükrözik, és az új jelenségek újszerű fogalmi apparátusával *együtt* továbbra is alkalmasak a társadalmi önismeretre. Kár lenne tehát idő előtt „leírni” őket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A munkásosztály helyzete, eszmei, politikai fejlődése, elkötelezettsége, a párt és a munkásosztály viszonya. 1984. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Kézirat.

Társadalmi struktúránk fejlődése I—III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 1979. Rétegződés-modell vizsgálat I—III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. 1982—1984.

Gombár Csaba: A politika címszavakban, Politikatudományi füzetek I. 1980.

Enyedi György: Település és társadalom. Kézirat.

Pataki Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth Könyvkiadó 1982.

Böhm Antal—Pál László: Társadalmunk ingázói — az ingázók társadalma. Kézirat.

VÁRNAI GYÖRGYI

Társadalmi rétegződés Magyarországon 1962—1981

(ADATOK AZ EGYENLŐTLENSÉGI RENDSZER
VÁLTOZÁSAIRÓL)

A szakirodalmat lapozgatva az utóbbi időben egyre több összehasonlító vizsgálat leírásával találkozunk. Ezek általában két vagy több országban nagyjából azonos időben, azonos témát vizsgáló kutatók — vagy folyamatában, vagy az eredmények szintjén — összehangolt munkájának eredményei, közös vonásuk a szinkronitás. Azonban a társadalmi viszonyok alakulásának vizsgálata során a teoretikus következtetések kiegészítendő, egy diakron jellegű empirikus összehasonlító vizsgálat számtalan adalékot nyújt.

Amikor 1981—1982-ben realizálódott az a kutatás, mely a magyar társadalom szerkezetét vizsgálta, kínálkozott az alkalom, hogy az alapvetően szinkron jellegű empirikus kutatásba éppen az empiria segítségével hozzunk be egy kis történetiséget is. Közel húsz évvel előbb, 1963-ban a KSH végrehajtott egy hasonlóan nagy volumenű felvételt, a *Társadalmi rétegződés Magyarországon* című vizsgálatot — amelyet ma már csak „Ferge-féle rétegződésvizsgálat”-ként emlegetnek. Ennek során a társadalmi viszonyok jobb megértése érdekében azt vizsgálták, hogy a társadalom milyen főbb rétegekből tevődik össze, ezek honnan (milyen rétegből) jöttek, illetve, hogy a társadalmi rétegződés hogyan jelentkezik a jövedelmek, a fogyasztás, az életkörülmények anyagi és kulturális vetületeinél.

A két vizsgálat különböző előfeltevéssel vizsgálja a témát. 1963-ban azzal a feltételezéssel közeledtek a kor társadalmi rétegződésének leírásához, hogy a munka társadalmi szervezetébe történő bekapcsolódás (munkajelleg) meghatározza a réteghez tartozást. A jelenlegi vizsgálat — feltételezve a struktúra sokdimenziós voltát — „empirikusan mért sokrétű társadalmi különbségek objektív kapcsolatainak analizéséből kíván(ta) felépíteni magát a társadalmi rétegződés modelljét” (Kolosi, Rétegződés-modell vizsgálat II. 5. old.).

Mindez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy megnézzük, mennyire érvényesek ma is az akkori megállapítások, illetve, hogy mi az, ami e tárgykorban megváltozott. Természetesen már hipotetikusán is változásokra számítottunk. Az „azonosság” és „különbség” tettenérése azonban igen komplex megközelítést igényel. Tudjuk, hogy az eltelt húsz évben a gazdasági fejlődés, az iskolázás szélesedése, az anyagi és kulturális javak korábbinál sokkal nagyobb bősége nyo-

mán a strukturális viszonyok rendszere „feljebb csúszott”, azaz translációs folyamat ment végbe, vagyis a struktúra magasabb szinten történő újratermelődése. Az ilyen típusú változások mutathatók ki első megközelítésben, amikor még a strukturális változás lehetőségét „zárójelbe” tesszük. Egyidejűleg persze azt is feltételeztük, hogy az eltelt időszakban nem csak translációról beszélhetünk, tehát egy második megközelítésben az adatokból direkt módon nem megfogalmazható esetleges strukturális változásokat is le kell írunk.

Már az elhatározás szintjén számítottunk arra, hogy egy ilyen összehasonlítás számtalan módszertani buktatót rejteget, s hogy egy részük megoldható, egy részük csak megfogalmazható lesz.

Mivel az 1962-es felvételtől csak táblaszintű adatokkal rendelkezünk, így a második vizsgálat adatbázisát egy szigorúan meghatározott fogalmi apparátus szerint transzformálnunk kellett, hogy az 1981-es adatokból is megkapjuk a két-, három- vagy több dimenziós táblákat. A módszertani kételyek, dilemmák, problémák teljes halmazát részletezni nem kívánom, csak az elmondottak exponálásaként érintek közülük néhányat.

Az egyik az alkalmazott kategóriák tartalma. Itt van például a „diplomás” mint kategória — mindenkit, aki felsőoktatási intézményben oklevelet, illetve diplomát szerzett, ide sorolunk. Azt a változást azonban, ami a diplomát adó intézmények struktúrájában bekövetkezett, nevezetesen, hogy míg a hatvanas évek elején az egyetemek voltak túlsúlyban, ma a főiskolák aránya a nagyobb — nem tudjuk korrigálni. Az adatok jelentéstartalma is módosult. Például egy 30 éves mezőgazdasági fizikai származású férfi mindkét időpontban azonos „helyről” jött, de ez a „hely” egészen más szocializációs közeget jelentett 1962-ben, mint 1981-ben, vagyis a két struktúra összehasonlításakor ipso facto kell kezelniük, hogy az egyes csoportok pályagörbéje más és más, máshonnan jöttek akkor, mint ma. Így hasonló tényanyagok mellett is a mobilitási adatok tartalmilag eltérhetnek.

Miért döntöttünk mégis e két empirikus felvétel összehasonlítása mellett? Két dolog miatt. Egyrészt ez, a fentiekben leírtak korrekt számbavétele esetén, egy húszéves periódus társadalmi elmozdulásának feltétlenül új megközelítési módját jelenti. Másrészt az a tény, hogy amikor a jelenlegi vizsgálat adatait követően nevezetesen „rávetítjük” az előző vizsgálat eredményeire, markánsan kirajzolódnak egy olyan translációs elmozdulás körvonalai és részletei, amely önmagában is indokolja lépésünket.

A translációs folyamat hiánytalan bemutatására itt nem törekszünk. Kiemeljük a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer néhány olyan dimenzióját, amelyek összehasonlításával, ha csak néhány vonatkozásban is, de jól érzékelhető a társadalmi viszonyokban bekövetkezett felfelé történő elmozdulás. Az egyik ilyen alapvető dimenzió a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, vagyis a munkajelleg-csoportok összetételében bekövetkezett változások. Az egyes emberek társadalmi elhelyezkedésének másik két majdnem ugyanilyen súlyú meghatározója a származás és a lakóhely. Negyedik dimenziónk az iskolázottság, amely hatását tekintve önmagában és más dimenziókkal összefüggésben egyaránt jelentős változást tükröz.

Ahhoz, hogy mérni tudjuk, hogy az így kialakított csoportok az egyenlőtlenségi rendszerben hol helyezkedtek el 1962-ben és hol találhatók 1981-ben, négy mutatót használunk. Ezek: az egy főre jutó jövedelmi különbségek, a lakásvizonyok kulturáltságát jellemző lakáskultúra pontszám, a háztartások általános kulturális

színvonalának mérésére alkalmazott kulturális pontszám, valamint a településeket a városiasság fokával mérő komplex mutató. (A települések esetében a hagyományos Budapest — vidéki város — község bontást is alkalmazzuk.)

Az utóbbi három mutatóról egy kicsit részletesebben:

— A lakáskultúra pontszám az alábbi tényezők pontértékének háztartásonkénti összegét jelenti: a lakáshasználat jogcíme, a lakás komfortossága, a lakás közművesítettsége, laksűrűség, valamint háztartási géppel való ellátottság. (A lakásvizonyok kulturáltságát jellemző pontszám háztartásonként 0—95 között mozoghat.)

— A háztartások kulturális pontszáma a következőket tartalmazza: a háztartás tagjainak átlagos iskolázottsági szintje, a háztartás tulajdonában levő teljes könyvvállomány, rendszeresen olvasott újságok, folyóiratok, illetve a háztartások tulajdonában levő tömegkommunikációs készülékek. (A kulturális szintet jelző pontszámok összege háztartásonként 0 és 87 között mozoghat.)

— A városiasság fokával mért települési csoportosítás hat kategóriát különböztet meg az egyes települések egészségügyi, oktatási-kulturális, kommunális, közlekedési ellátottsága alapján kapott komplex ellátottsági mutató segítségével: Budapest — teljesen városias település — erősen városias település — gyengén városias település — fejlett falusias település — gyengén fejlett falusias település. (Az összehasonlítás során megfigyelési alapegységünk a háztartás.)

●
Nézzük meg tehát, hogy az eltelt húsz év társadalmi változásai hogyan tükröződnek az egyenlőtlenségi rendszerek belső szerkezetének módosulásában. A munkamegosztásból eredő egyenlőtlenségi rendszer alakulását a munkajelleg-csoportok alapján mértük. A háztartások ezen csoportjainak aránya, egyesek csökkenése, mások növekedése olyan jellegű transzlációt feltételez, amely magasabb képzettséget igénylő foglalkozások felé való elmozdulás eredménye. Az aktív keresők körében a szakképzett szellemi foglalkozásúak aránya 10 százalékkal nőtt, a szakképzett fizikai foglalkozásúaké pedig 14,8 százalékkal. A mezőgazdasági fizikaiak aránya csökkent a legnagyobb mértékben, 60 százalékkal (lásd 1. sz. tábla). Ha az összes háztartás összetételét vizsgáljuk, a belső arányok a fenti tendenciát mutatják, de az is kiderül, hogy a nyugdíjasok aránya majdnem megduplázódott (16,6 illetve 30,2 százalék). Ez több tényező eredője. Az átlagéletkor meghosszabbodása, a nyugdíjkorhatár utáni aktív évek számának csökkenése mellett annak is jelentős szerepe van, hogy a nyugdíjjogosultság kiterjesztése az előző felvétel után történt, így például abban az időben a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak magasabb életkorban is az aktívak csoportjába kerültek, míg ma a nyugdíjasok közé.

Ez a transzláció tükrözi azokat a gazdasági és társadalmi változásokat, amelyek az elmúlt időszakban végbementek, s amelyek következtében nőtt a nagyobb felkészültséget igénylő munkahelyek száma, ami általában a munkaerő képzettségi szintjének emelését igényelte.

A társadalmi tagoltságból, a rétegek létéből következik, hogy az egyes emberek induló helyzete igen eltérő lehet. Ezen eltérés mértékét igen erősen meghatározza az, hogy a befoglaló környezet mennyire zárt, vagyis milyen mértékben termeli újra önmagát, illetve nyitott, vagyis lehetővé teszi az emberek számára a rétegváltást. Azt az időszakot, amikor az előző vizsgálat készült, a társadalmi mo-

1. sz. tábla

A háztartások számának százalékos megoszlása a háztartásfő foglalkozása alapján meghatározott munkajelleg-csoportok szerint

A háztartásfő foglalkozási viszonya	1962	1981
Vezető állású, értelmiségi	8,0	12,9
Középszintű szakember	6,4	11,6
Irodai dolgozó	4,3	2,7
Szellemi foglalkozásúak együtt	18,7	27,2
Szakt munkás	22,9	37,7
Betanított munkás	18,4	16,6
Segéd munkás	14,5	8,0
Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak együtt	55,8	62,4
Mezőgazdasági fizikai	25,5	10,4
	100	100

Megjegyzés: Az 1962-es adatok forrása minden esetben: „Társadalmi rétegződés Magyarországon”. KSH 1966.

Az 1981-es adatok pedig a Rétegződés-modell vizsgálat adataiból végzett számításaim.

bilitás szempontjából a szociológia rendkívül nyitottnak értékelte. Akkor a társadalmi mozgást nemcsak az objektív feltételek változása, a gazdasági, társadalmi fejlődés mértéke határozta meg, hanem adminisztratív rendelkezések is segítettek a rétegváltást. Mit mutatnak a mi adataink?

Az általunk vizsgált vezető állásúak, értelmiségiek ma nagyobb arányban származnak azonos réteghelyzetű apától (23 százalék), mint 1962-ben (14,9 százalék), de 46 százalékuk még mindig nem mezőgazdasági fizikai apák gyermeke. A mezőgazdasági fizikai foglalkozású háztartásfőknél ma már csak 74 százaléka származik azonos foglalkozású apától, ami még mindig a réteg zártóságára utal, de az előző időpont 91 százalékához képest bizonyos csökkenést jelent. A rétegváltást az egylépcsős mobilitás jellemzi, aminél azonban jelentősebb változást jelent általában az egyes rétegek egészének felfelé történő elmozdulása, translációja. Mind a belépési, mind a kilépési mobilitásra vonatkozó adataink azt mutatják, hogy a foglalkozási mobilitás szempontjából továbbra is nagyon fontos a származás.

A munkajelleg-csoportok települési megoszlása ma még fokozottabban bizonyítja, hogy bizonyos csoportok erőteljesen a városhoz kapcsolódnak. 1962-ben a vezető állásúak, értelmiségiek közel 60 százaléka lakott Budapesten és teljesen városias településeken, és csupán 8 százaléka gyengén fejlett falusias községekben, 1981-ben ez az arány már 70, illetve 5 százalékra módosult. Ugyanakkor a települési transláció is bekövetkezett.

1962-ben a szakképzetlen fizikai dolgozók rétege volt a „váltóvonal”; ez a csoport megközelítőleg arányosan oszlott meg az egyes településtípusok között, tőlük felfelé a város irányába tolódott el a népesség megoszlása, lefelé pedig a gyengén fejlett települések felé. Ma ez feljebb került egy réteggel, vagyis a szakmunkások rétege az, amely nagyjából egyenletesen oszlik meg mindegyik településen, ma ez a munkajelleg-csoport jelenti a „váltóvonalat” (lásd 2. sz. tábla). Általában országosan csökkent a szakképzetlen foglalkozásúak aránya és nőtt a szakképzetteké, de ez a csökkenés, illetve növekedés a kevésbé fejlett településeken volt erősebb, tehát ebben az értelemben a városokhoz történő felzárkózás a

jellemző. Míg Budapesten a szakképzett háztartásfők aránya mindössze 16 százalékponttal emelkedett, a falusias jellegű településeken 26-tal. Ez utóbbi annak a következménye, hogy ezeken a településeken a szakmunkások aránya háromszorosára nőtt. Ez egyértelműen az ipari jellegű tevékenységek decentralizálódását tükrözi, a mezőgazdasági termelőegységek ipari jellegű melléküzemágainak elszaporodását, illetve a mezőgazdasági munka technikai színvonalának emelkedését. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy általában a szakmunkások arányának alakulása nem egyértelműen tényleges számszerű növekedést jelent, mivel a két felvétel közötti időszakra esik az átminősítésre vonatkozó rendelkezés.

Maradjunk még egy kicsit a települési egyenlőtlenség problémájánál. Nézzük meg részletesebben a 2. sz. táblát:

2. sz. tábla

A megfigyelt háztartások számának megoszlása a különböző városiasságú településeken* (százalék)

A háztartásfő munkajelleg-csoportja	Budapest	Teljesen városias település	Erősen városias település	Gyengén városias település	Fejlett falusias település	Gyengén fejlett falusias település	Összesen
Vezető állású, értelmiségi	16 20	13 22	7 14	5 9	4 5	4 3	8 13
Középszintű szakember	11 20	10 17	10 11	5 11	3 5	2 5	6 12
Irodai dolgozó	10 4	7 4	5 3	3 1	2 1	1 1	4 3
Szakmunkás	34 38	30 36	28 41	23 42	16 38	12 36	23 38
Betanított munkás	17 12	18 11	18 16	19 21	20 21	17 22	18 17
Segédmunkás	12 7	15 7	16 8	16 9	16 11	14 7	15 8
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	● ●	7 4	16 7	29 6	39 18	50 26	25 10
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
A háztartások százalékos megoszlása települések között	21 22	12 22	11 12	17 6	23 20	16 18	100 100

* Az első sor 1962-es, a második 1981-es adat.

Láthatóan ma is az egyik legfontosabb érték az, hogy ki hol lakik. A települési egyenlőtlenség a transzláció ellenére igen jelentős, bizonyos mértékben még nőtt is. Miért? Az értelmiség még fokozottabban a fejlettebb települések felé mozdult el, tehát struktúrameghatározó effektusa a gyengébben fejlett településeken csökkent. Holott a népesség közel egyötöde itt él, többen, mint 1962-ben. A városokhoz képest e települések társadalmi összetétele relatíve romlott. A szakképzett szellemiek városba áramlásának ok-okozati összefüggését tisztázni nemigen lehet. A város teremt-e az igényeknek megfelelőbb munkakörülményeket (ott vannak a munkahelyek), vagy mivel a réteg ott van, ettől teremődnek meg ezek a viszonyok? A kérdésfeltevést az is igazolja, hogy a gyengén fejlett falusias településeken élő értelmiségiek életkörülményeit vizsgálva, az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy esetükben a „települési lejtő” nem mutatható ki, vagyis képesek megteremteni maguknak a városias környezetet, például lakásszínvonaluk és kulturális szintjük nem rosszabb a városban élőkénél. Ugyanezt a rosszabb helyzetű rétegekről már nem mondhatjuk el.

Több vonatkozásban érintettük már a képzettség szerepének növekedését. Mit mutatnak ebben a vonatkozásban az iskolai végzettségre vonatkozó adataink?

A munkajelleg-csoportok és az iskolázottság közötti kapcsolat konzisztensebbé vált. Az igazgatási, gazdasági vezetők közül ma közel ötször annyian végeztek egyetemet, mint az előző felvétel idején. A középszintű szakemberek esetében a modális típus az érettségizett, míg a többi csoportnál ez a 8 osztályos végzettség.

Az egyes társadalmi rétegek jellemzéseként nézzük meg, hogyan alakult az egyenlőtlenség olyan három meghatározó mutatója, mint az egy főre jutó jövedelmek szóródása, a lakásviszonyok kulturáltsága és a háztartások általános kulturális színvonala.

Tudjuk, hogy az egy főre jutó jövedelmek alakulása a háztartások összjövedelme mellett a háztartások keresői arányának, illetve a háztartásnagyságnak a függvénye is.

Ezt lényeges megfogalmazni, mert amikor az adatok egybevetésekor azt tapasztaljuk, hogy a legalacsonyabb és legmagasabb (egy főre jutó) jövedelmű rétegek közötti különbség 1,9-ről 1,5-re csökkent, s hogy az országos átlagtól való eltérések az egyes munkajelleg-csoportok között kisebb szóródást mutatnak, tudnunk kell azt is, hogy az elmúlt időszakban általában növekedett a háztartásokban a keresők aránya, s a nagy létszámú családok aránya csökkent.

Az egy főre jutó jövedelmek esetében is kimutatható a transzlációs folyamat. Ha az 1961-es jövedelmi kategóriák határait az 1961 és 1982 közötti átlagos jövedelemnövekedéssel felszorozzuk, az alsó kategória kiürül, tehát ilyen alacsony jövedelmű háztartásokat ma már nem találunk, a megoszlási arányok pedig egy-egy kategóriával eltolódnak.

A munkajelleg-csoportoknak megfelelő jövedelmi hierarchia 1981-ben is hasonló, mint az előző időpontban. Eltérés abban mutatkozik, hogy a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező csoport akkor a segédmunkások rétege volt, míg a mai vizsgálatunkban ez a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak csoportja. Ez annál inkább figyelemre méltó, mivel éppen a segédmunkás háztartásfők háztartásában, az általános demográfiai tendenciával szemben relatíve növekedett az 5 vagy annál több tagú háztartások száma. A jövedelmi egyenlőtlenség struktúrájának ilyen módosulása több okra vezethető vissza. Egyrészt Ferge Zsuzsa vizsgálata idején nagyobb tömeget jelentett a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak csoportja, mint felvételünk idején. Másrészt 1974 elejétől a

mezőgazdaság bizonyos diszpreferáltsága a mezőgazdaságban dolgozók jövedelmének relatív csökkenését okozta. Harmadszor, a munkaerőpiacon az alacsony képzettségi szintet, de nehéz fizikai munkát igénylő, vagy rossz munkakörü feltételek között végzendő munkakörök betöltésére vállalkozók iránti kereslet az elmúlt időszakban megnőtt, vagyis a segédmunka egyértelműen felértékelődött.

Az egyenlőtlenségi rendszer másik két dimenziója — a lakásellátottság színvonala és az általános kulturális szint — tekintetében a translációs változással együtt a belső struktúra is változott, vagyis a színvonal tekintetében e rendszer „tetején” és „alján” elhelyezkedő csoportok együttes felfelé való elmozdulása mellett a köztük levő távolság nagysága is csökkent. A lakásellátottság színvonala általában emelkedett, de a lemaradt csoportok esetében ez relatíve nagyobb mértékű volt. A kulturális színvonal emelkedésében jelentős tényező az iskolázottság társadalmi szinten történő felfelé tolódása. Kulturális fogyasztás tekintetében (a kulturális pontszám leírt tényezői közül) a könyvvállomány mutat még mindig igen jelentős különbségeket az egyes rétegek között; míg a vezető állású értelmiségi háztartások 68 százaléka rendelkezik 200 vagy annál több könyvvel (1962-ben 35 százalék), a mezőgazdasági fizikai háztartásokban mindössze 4 százalékuk (1962-ben 0,2 százalék).

A közeledési tendenciát kimutató statisztikák értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mérőszközökkel kapcsolatos dilemmáinkat. Ezek a pontszámok olyan tényezők színvonalából tevődnek össze, amelyeket az 1962-es vizsgálat céljára választottak ki, s amelyek akkor nagyobb magyarázó erővel rendelkeztek, mint a nyolcvanas évek elején. Jogosnak tűnik az a feltevésünk, hogy amennyiben ezeket felcseréltük volna olyanokkal, amelyek ezeknél jobban jellemzik a ma fennálló kulturális, lakásellátottsági különbségeket, és ezek alapján számolódának a háztartásokat jellemző pontértékek, a közeledés ténye mellett a nyolcvanas évek elejét jellemző nagyobb egyenlőtlenségeket is kimutathattuk volna.

A 3. sz. tábla összefüggéseiről még el kell mondanunk, hogy a munkajelleg-csoportok magyarázó ereje mindhárom egyenlőtlenségi dimenzió esetében változott. A csoportok közötti különbség a jövedelem esetén a teljes szórásnégyzet 7,4 százalékát magyarázza (1962-ben 16,1 százalékát), a lakásszínvonal esetében 19,6 százalékát (1962-ben 25,9), a kulturális szint esetében viszont 56,2 százalék az 1962-es 49,1 százalékkal szemben. Erre a megállapításra későbbiek során még visszatérünk.

Mindezek után vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy az eddig vizsgált változók kapcsolatrendszerében milyen a változás, ha kiszűrjük a translációs változásokat. Problémát jelent itt az, hogy a három egyenlőtlenségi mutatónk intervallumskálán jelentkeznek, míg a többi eddig vizsgált változó kategoriális, és így a különböző mérési szintű változók közötti kapcsolat vizsgálatához külön módszert kellett keresni.

Az első kérdésünk az, hogy vajon a munkajelleg-csoportok magyarázó ereje a három egyenlőtlenségi változó szórásában miként változott meg. Ennek eldöntésére ugyanazt a varianciaelemzési módszert használtuk, amit Ferge Zsuzsa is alkalmazott az 1963-as vizsgálat idején. Vagyis megnéztük, hogy a munkajelleg-csoportok közötti külső szórás hogyan aránylik a változó teljes szórásához. Az egy főre jutó jövedelem és a lakásszínvonal esetében a munkajelleg-csoportok magyarázó erejének csökkenését tapasztaltuk. Míg 1962-ben a munkajelleg-csoportok közötti különbségek az egy főre jutó jövedelmek teljes szórásnégyzetének

3. sz. tábla

A háztartások jövedelmi színvonalának, lakáshelyzetének és kulturális színvonalának alakulása a háztartásfő munkajelleg-csoportja szerint

A háztartásfő munkajelleg-csoportja	Egy főre jutó havi átlagos jövedelem				A lakáskultúra átlagos szintje				Átlagos kulturális szint				A háztartások számának százalékos megoszlása	
	összege (Ft)		átlag = 100		pontszám		átlag = 100		pontszám		átlag = 100		1963	1982
	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982		
Vezető állású, értelmiségi	1265	3353	153	140	64	87	149	114	58	69	207	164	6,7	9,0
Középszintű szakember	1050	3358	127	122	57	84	133	111	46	57	164	136	5,4	8,1
Irodai dolgozó	983	3339	119	121	55	82	128	108	44	54	157	129	3,6	1,9
Szakt munkás	899	2725	109	99	47	80	109	105	33	46	118	110	19,1	26,3
Betanított munkás	778	2688	94	97	39	73	91	96	26	39	93	93	15,3	11,6
Segéd munkás, hivatai segéd stb.	678	2555	82	92	37	70	86	92	20	34	71	81	12,1	5,6
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	719	2206	87	80	34	67	79	88	18	33	64	79	21,2	7,2
Nyugdíjas	689	2439	84	90	45	71	105	93	22	31	79	74	16,6	30,2

16 és a lakásszínvonal szórásnégyzetének 26 százalékát magyarázták, addig a mi vizsgálatunk esetében ez a magyarázó erő 7, illetve 20 százalékra csökkent. Különösen erős tehát a kapcsolat meglazulása a munkajelleg-csoportok és az ehhez már a hatvanas évek elején is viszonylag gyengén kapcsolódó jövedelem között. Ez is arra utal, hogy a háztartások egy főre jutó jövedelme egyre kevésbé differenciálódik a háztartásfő foglalkozási csoportja szerint, és a jövedelmek szórásában így egyre nagyobb a munkamegosztástól független, mindenekelőtt demográfiai tényezők szerepe.

Ezzel kapcsolatban megfogalmazható az a kérdés, hogy vajon a munkajelleg-csoportok magyarázó erejének csökkenése elsősorban abból adódik-e, hogy a munkajelleg-csoportok 1963-ban leírt kategorizálása ma már nem megfelelően írja le a munkamegosztási rendszerben elfoglalt hely differenciáltságát, vagy abból, hogy valóban a munkajelleg-csoportoknak csökkent a jelentősége az anyagi életkörülmények szempontjából. Ezt a problémát úgy teszteltük, hogy megvizsgáltuk a rétegződésmodell-vizsgálat során kialakított munkamegosztási rétegződés magyarázó erejét a fenti két változón. Azt tapasztaltuk, hogy ezen — a jelenlegi helyzethez jobban illeszkedő — kategorizálás magyarázó ereje csak kevésbé nagyobb, mint a Ferge Zsuzsa által kategorizált változóké. Tehát csak kisebb részben a munkamegosztásban elfoglalt hely belső szerkezetének változására, és nagyobb részben a munkamegosztásban elfoglalt hely tényleges magyarázó erejének csökkenésére vezethető vissza a vizsgált kapcsolatok meglazulása.

Elemzéseink szerint ugyanakkor a munkajelleg-csoportok jelenleg a kulturális szint szórásának nagyobb részét (56 százalékát) magyarázzák, mint 1962-ben (49 százalék). A vizsgált dimenziók közül legerősebb kapcsolat tehát az elmúlt 20 évben tovább erősödött, annak ellenére, hogy a kulturális színvonalat a nyolcvanas évek vonatkozásában is azon mutatókkal mértük, amelyekkel a hatvanas évek elején, és ezen mutatók szórása ma valamivel kisebb, mint 1962-ben volt. Ez azt jelenti, hogy az így mért kulturális szint szempontjából a munkajelleg-csoportok ma homogénebbek, mint a hatvanas évek elején voltak.

A munkajelleg-csoportoknak az iskolai végzettségi, települési és származási különbségekkel való összefüggését loglineáris elemzéssel teszteltük. Olyan háromdimenziós táblázatot szerkesztettünk, ahol az első dimenziót a munkajelleg-csoport, a második dimenziót a vizsgált változó és a harmadik dimenziót a két vizsgált időpont jelentette. Minden esetben azt teszteltük, hogy az első két változó marginálisainak időbeli változásán túl szükséges-e ismernünk a két változó közötti kapcsolat időbeli változását is ahhoz, hogy az eredeti táblához illeszkedő becslőt táblázatot kapjunk.

A 4. sz. táblázatból látható, hogy a két változó között a két időpontban azonos interakciót feltételező modellek (1/1, 2/1, 3/1) egyike sem illeszkedik, tehát nem feltételezhetjük, hogy az elmúlt húsz évben csak ezen változók marginálisai változtak, a közöttük levő kapcsolat azonban állandó. Látjuk azonban, hogy a változás a származás és a munkajelleg-csoport és iskolai végzettség vonatkozásában a legnagyobb. Ezen utóbbi alátámasztja azon korábbi megállapításunkat, hogy a munkajelleg-csoport és a kulturális szint közötti kapcsolat az utóbbi javára változott meg.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az e modellekben jelzett három darab kétutas interakció közül egyet-egyet elhagyva milyen mérvű illeszkedésromlást kapunk. Az első esetben azt tapasztaltuk, hogy a munkajelleg-csoport és az iskolázottság közötti interakció elhagyása (1/4 modell) ront a legtöbbet a modell illeszkedésén, és

4. sz. tábla

A munkajelleg-csoport és az iskolázottsági, települési és származási különbségek közötti kapcsolat időbeli változásának tesztelése

Sorszám	Modell	chi ²	szabadságfok	chi ² /DF
1/1	IK + IM + MK	200	24	8,33
1/2	IK + MK	566	30	18,86
1/3	IM + MK	2361	28	84,32
1/4	IK + IM	11220	48	233,80
2/1	TI + MI + TM	65,98	12	5,5
2/2	TI + MI	3693,00	24	153,9
2/3	TI + TM	782,70	18	43,5
2/4	MI + TM	158,90	14	11,4
3/1	IA + IM + AM	87,92	18	4,9
3/2	IM + AM	210,20	21	10,0
3/3	IA + AM	620,20	24	25,8
3/4	IA + IM	4545,00	36	126,0

Jelmagyarázat: I = időpont
M = munkajelleg-csoport
K = iskolai végzettség
T = terület
A = származás

ehhez hasonlóan a terület és a munkajelleg-csoport közötti kapcsolat elhagyása (2/2 modell) is többet ront a modell illeszkedésén, mint a marginálisok változásainak elhagyása. Ugyanakkor a származás és a munkajelleg közötti kapcsolat elhagyása kevesebbet ront a modell illeszkedésén, mint a munkajelleg-csoportok két időpont közötti változásának figyelmen kívül hagyása. Amennyiben egy-egy marginális változását hagyjuk el a modelltől, azt tapasztaljuk, hogy a munkajelleg-csoport időbeli változásának elhagyása a megfelelő modellen többet ront, mint a területi egyenlőségek vagy a származás szerinti összetétel változása, viszont kevesebbet, mint a képzettségi szerkezet megváltozásának elhagyása.

Mindezek alapján most már egy hipotetikus sorrendet is felállíthatunk arról, hogy a vizsgált egyes változók közötti időtől független kapcsolat és ezen kapcsolat időbeli változása nagyjából milyen jelentőségűnek tekinthető a vizsgált összefüggérendszer szempontjából. A legfontosabb összefüggéstől a legkevésbé fontos összefüggések felé haladva a következő sorrendet feltételezhetjük:

1. A munkajelleg-csoport és a képzettség közötti konstans kapcsolat.
2. A munkajelleg-csoport és a területi egyenlőtlenség közötti konstans kapcsolat.
3. A képzettségi struktúra megváltozása a két időpont között.
4. A munkajelleg-csoportok szerkezetének megváltozása a két időpont között.
5. A munkajelleg-csoport és a képzettség közötti kapcsolat időbeli változása.
6. A származás és a munkajelleg-csoport közötti konstans kapcsolat.
7. A munkajelleg-csoport és a területi különbségek közötti kapcsolat időbeli változása.
8. A munkajelleg-csoport és a származás közötti kapcsolat időbeli változása.
9. Az apák foglalkozási szerkezetének időbeli változása.

Végül a kiinduló modellek esetében a táblázatok minden egyes cellájára megnéztük a megfigyelt érték és a becsült érték közötti különbségeket, tehát azt, hogy a vizsgált változók közötti időben konstans kapcsolat feltételezése hol vezet a legrosszabb becsült értékekhez. Ebből ugyanis az következik, hogy elsősorban milyen konkrét változások a felelősek azért, hogy a vizsgált három interakció időben megváltozott. Az iskolai végzettség és a munkajelleg-csoport közötti kapcsolat esetében azt tapasztaltuk, hogy különösen az jelentett nagy változást, hogy a közép- és alsósintű szellemi dolgozóknál jelentősen csökkent a középiskolai végzettséggel nem rendelkezők, a mezőgazdaságban pedig jelentősen nőtt a legalább általános iskolát végzettek aránya. Összességében azonban nem egyszerűen a kapcsolat időbeli változásáról, hanem egyértelműen a kapcsolat erősödéséről beszélhetünk.

Közel sem ilyen egyértelmű a kép a munkajelleg-csoportok területi struktúrájának vonatkozásában. Egyértelműen relatíve romlott a községek értelmiségiekkel való ellátottsága, jelentősen javult a városoké, és hasonlóan arányosan kevesebb középszintű szellemi dolgozó él a községekben, viszont ezek relatív növekedése nem a vidéki városokban, hanem Budapesten jelentkezik elsősorban. Mindezzel ellentétben a szakmunkásság a városokból egyre inkább a községekben koncentrálódik. Ugyanakkor nem következtek be jelentősebb változások a szakképzetlen dolgozók területi struktúrájában.

Mint erre utaltunk, legkevésbé az apák és fiaik munkajelleg-csoportja közötti kapcsolat változott meg az elmúlt húsz évben. Ez a változás is elsősorban annak tudható be, hogy a nyolcvanas évek elején a jelenlegi mezőgazdasági fizikaiak — a korábbi időszakhoz képest — még a strukturális átalakulások által magyarázottnál is nagyobb mértékben nem mezőgazdasági foglalkozású apától származnak.

Összefoglalva tehát megfogalmazhatjuk, hogy az elmúlt húsz évben a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben transzlációs változás történt. Ha ezt a típusú változást kiszűrjük, a vizsgált dimenziók kapcsolatrendszerének vonatkozásában a következő változások voltak.

Egyértelműen nőtt a munkajelleg-csoport és a képzettség, iskolázottság, kulturális mutatók közötti kapcsolat. Ugyanakkor a munkajelleg-csoportok és az anyagi életkörülmények (egy főre jutó jövedelem, lakásviszonyok) közötti kapcsolat erőssége csökkent. Az a tény azonban, hogy míg a munkajelleg-csoportok kulturális vonatkozásban egyre konzisztensebbek, addig anyagi életkörülmények tekintetében inkonzisztensebbekké váltak, társadalmi feszültségeket eredményez.

A területi egyenlőtlenségi rendszerben is átrendeződés történt, ami abban fejeződik ki, hogy a városokban egyre erősebb a szellemi dolgozók koncentrálódása, és egy olyan erős tendencia tapasztalható, hogy a gyengébben fejlett települések egyre inkább a fizikai dolgozók lakhelyévé válnak. Érdekeség, hogy adataink arra utalnak, hogy Budapesten nem annyira az értelmiségiek, hanem inkább a középszintű szellemi foglalkozásúak koncentrálódnak, az értelmiségiek pedig a vidéki városokban.

A közhiedelemmel ellentétben a legkisebb változást éppen a megtisztított mobilitási esélyek esetében láttuk, tehát a társadalom zártabbá válásának tézise nem tűnik helytállónak.

IRODALOMJEGYZÉK

Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I. Társadalomtudományi Intézet, Budapest 1982.

Életszínvonal 1960—1980. KSH 1981.

Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960—1980. KSH 1982.

Társadalmi rétegződés Magyarországon. KSH 1966.

1980. évi népszámlálás — Összefoglaló adatok. KSH 1984.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

TANULMÁNYKÖTET

(Szerkesztette: Schmidt Péter)

Kb 170 oldal, 43 Ft

BOROS LÁSZLÓ

A politikai szocializáció kutatásának elméleti-módszertani alapkérdései

Az ifjúságpolitika tudományos megalapozása című főirány keretében négy éve végzi egy team a Társadalomtudományi Intézet „Ifjúság és társadalom” csoportjának, valamint az ELTE ÁJK Állam- és Jogelmélet Tanszékének koordinációjában az ifjúság politikai szocializációjának vizsgálatát. Ez a tanulmány megkísérli a címben jelzett problémavilágot az eddig elért kutatási eredmények alapján úgy újragondolni, hogy túl is terjedjen a kutatócsoport eddig nyilvánosságra hozott produktumain.¹

Kiinduló kérdésünk bizonyos mértékig a vizsgált téma eddigi sorsának tudománytörténeti oldalát érinti. Arra kellene ugyanis választ kapnunk, hogy mi volt a politikai szocializációs kutatások *tényleges* tárgya a leggyakrabban?

Bonyolult folyamatról lévén szó, a vizsgálatok általában kiválasztottak egy-egy elemet, és azt állították a középpontba. Az elemek közötti válogatás során többnyire kettő akadt fenn a rostán. Az egyik a *vélemények* világa volt, ami egy felszíni eredményelem a folyamatból. Eredményelem, hiszen *bármely vélekedés* bármely kérdésről végső soron a szocializációs folyamat egyfajta eredménye. Az más kérdés, hogy szituációkötött és szerepkötött jellegű, tehát pillanatnyi és felszínes produktum. A másik gyakori variáció a politikai szocializációs *intézményeknek*, a folyamat legstabilabb (ám egyben leginkább statikus) elemeinek a kiválasztása volt.

A VÉLEMÉNY ÉS A TUDAT FOGALMÁRÓL

A *véleményvizsgálatok* elemzésekor azonnal krízispontra tapintunk magának a *véleménynek mint társadalmi jelenségnek a meghatározásánál* és főleg tudományos értékelésénél. E kérdéskör elméletileg több oldalról is alaposan elemzett a klasszikus filozófiában éppúgy, mint a marxista gondolkodásban. Meggyőződésem, hogy a véleményeket vizsgáló szociológus nem tekinthet el e fogalom mi-benlétének tisztázásától.

A kiinduló gondolat Heller Ágnesé: „A vélemény — amennyiben a gyakorlatra irányul — mindig egy *lehetőségre* vagy *valószínűségre* vonatkozó vélemény.”² A megkérdezett reakciója tehát nem azt tükrözi, ami van, hanem amit ő *tud* róla, azaz ami úgy is *lehet*. De nem biztos, hogy tényleg úgy is van. Két szempontból

sem. Az egyiket megint Hellertől kölcsönözzük: „*Tudni tehát a mindennapokban nem annyit jelent, mint bizonyítottan tudni.*”³ A másik korlátozó szempont a már említett szituativitás: a vélemény nemcsak tartalmában, hanem megjelenési formájában is esetleges, a pillanat mindennapi gondolkodásának terméke.

Ennyit a vélemény jellegéről. Azonban nem kerülhetjük meg a társadalmi jelenségek között elfoglalt helyzetének érintését sem. Az különösebben nem képezi vita tárgyát, hogy a vélemény *emberi magatartásforma*. Ezen belül pedig a tudati reakciók világába tartozik, azaz az emberi *tudat* egyik lehetséges megjelenési formája. Ez kifejezetten indokolja, a politikai szocializációs folyamat jellege pedig alátámasztja annak a kísérletnek a szükségszerűségét, amelyben megpróbálom a *tudat* lényegét a politikai szocializáció kutatásának szempontjait szem előtt tartva összegezni. Elmélyült tudományos forrásoknak bőviben vagyunk, csak használhatónak és konzisztensnek ható rendszert kell alkotni belőlük.

A politikai szocializáció már ismert sajátosságai annyiban indokolják ezt a kitérőt, amennyiben gyakran elfeledkezünk arról, hogy ez is „teleológiával megvert” tevékenység, hiszen emberi magatartások terméke. Olyan folyamat, amelyben az elvont cél egyfajta politikai tudat kialakítása. Ez olyan kérdés, amit gyakran megkerülnek, vagy még inkább észre sem akarnak venni a kutatások.

Mit tudunk tudatunkról? Nagyon sok indifferenset és kevés lényegeset. Pedig ha a tudomány idevágó eredményeit összegezzük, indokolatlannak tűnik a tétovaság. Mégis, még a hatvanas évek közepén is alapkérdésekről folyt a vita a magyar filozófiában is.⁴ Nem csoda hát, ha a „támaszkodó” tudományterületek (főleg a szociológia) mind az alapvetéseknél, mind az operacionalizálás során elhanyagolták a kérdés lényegének firtatását.

Kiindulásként leszögezhetjük végkövetkeztetésünket: a *tudat* az embernek természeti-társadalmi környezetével fennálló *aktív viszonya*. Mit rejt ez a lakonikus megfogalmazás? A *természeti-tárgyi környezet* fokozatos elsajátításának a munkavégzés képességének kialakulásán keresztül elnyert lehetősége e viszony ismertebb, feltárta oldal. Sokkal kevésbé ismert a szociológia számára fontosabb mozzanattal, a társadalmi környezettel való kapcsolat átfogó értékelése. A szociológia fő védekezési módszere ez ellen a funkcionista leegyszerűsítés volt. Pedig elméleti fogódzkodó az amerikai szociológiában is adódhatott volna, hiszen az elmúlt évtizedek amerikai társadalomtudományának fenegyereke, David Riesman is arról írt már 1960-ban, hogy „az ember társadalmi és pszichológiai környezete kitágult, mivel a mai világban több és többféle emberrel érintkezhetünk”.⁵ A dolog kulcsa valahol abban a jelenségben rejlik, amit Tordai Zádor úgy foglalt össze, hogy „... minden cselekvés (objektívációja által) tárgyának értünk valóvá tételét (humanizálását) szolgálja”.⁶ E lényegi összefüggés történelmi relevanciáját Murányi Mihály foglalta össze tömören, pontosan: „A munka teremtette a tudatot, s mivel a munka kezdetől fogva kollektív jellegű volt, ezért a tudatosság eleve társadalmi termék, s fejlődése visszatükrözi a társadalom fejlettségi fokát, az adott társadalmi viszonyokat.”⁷ Ezért lehet a tudati viszony „az emberi szubjektivitásnak és az objektív tárgyi világnak a munkatevékenységben keletkező és abban formálódó dialektikus kapcsolata . . .”⁸ A kör itt látszólag be is zárult, minden világos és tiszta. Ám a dolog korántsem ilyen egyszerű. Hiszen mindez csak történelmi léptékben igaz, csak az emberi nem számára a valóság. A konkrét egyén, az egyedi szubjektum ebben a folyamatban szélsőségesen különböző helyzetű, térben és időben korlátozott mozzanat csupán. A szociológia nemkülönben, főleg azért, mert kutatásainak tárgya e korlátozott egyének

magatartásrendszere. Meg kell tehát találni az utat ebbe az irányba is. Talán útnak indíthat bennünket két kutatónak az az elemző mondata, amit Fichte értékelése során fogalmaztak meg a nagy filozófus idevágó gondolatairól. Eszerint „... a szubjektumnak a valósághoz való minden viszonya Fichte számára a reális szubjektív átalakítása, a realitás szubjektívizálása, és mint ilyen, a valóság elsajátítása a szubjektum révén.”⁹ Számunkra ebből a valóság szubjektívizálódása a kulcsprobléma. Hiszen a szubjektívizálódás relativizál, sőt, olyan folyamatokat is elindít, amelyben az alapviszony megfordulhat. Ennek összefoglalását a magyar tudat kutatás különböző területeinek „integrátoránál”, Vereczkei Lajosnál találhatjuk meg: „A tudat tevékenységi folyamat, amelyben a valóság az emberhez szubjektívizálódik, és az ember a valósághoz objektíválódik.”¹⁰ Ennek a kölcsönhatási folyamatnak messzemenő konzekvenciái vannak számunkra. Ugyanis miközben a valóság az elsajátítás folyamatában szubjektívizálódik, aközben a szubjektum a teleologikus folyamatban (a célkitűzésben) lép az objektíválódás útjára. Ám a célkitűzésnek egyszerre működnek külső és belső korlátai. Ismét Vereczkeihez fordultunk a pontos értelmezésért. „A célkitűzés tehát csak viszonylagosan szabad és független funkció az embernél is, mert a célnak mint meghatározott cselekvési sor okának realizálhatósága mindig attól függ, hogy az ember előzőleg mennyire sajátította már el a célhoz releváns objektív természeti kauzalitásokat . . .”¹¹ Ez már a kettős függés pozíciójának rajza: mind az emberi közösségben, mind a tárgyi világban rejlenek korlátok a tudati működés, az aktív viszonyulás számára. A tényleges okok pedig egyre távolodnak a konkrét egyéntől. A külső szemlélő (nota bene: a kutató) számára egyre inkább „mélyben munkáló” folyamatokká transzformálódnak a meghatározó tényezők. Az egyén tevékenysége szempontjából ezt Tordai általánosítja: „Az, hogy a konkrét cselekvés mintegy önmagának továbbvitelében és szűkebb megvalósulásán túl teljesebbé, a cselekvés általános jellemvonása.”¹² Ez pedig átmenetileg visszavisz kiindulásunkhoz, amikor is a véleményről elfogadtuk, hogy lehetőségre, valószínűségeire vonatkozik. Most már láthatjuk, hogy nem is lehet másképp, hiszen a vélemény mindig emberi cselekvés kapcsán keletkezik. Az emberi cselekvés pedig önmagában is csak lehetőség a szubjektum számára. Éppen ezért mondja azt az európai filozófia legtöbb releváns irányzata, hogy az emberi tevékenység teleologikus jellege miatt alternatív szerkezetű viszony önmagunk és a természeti-társadalmi objektumok között. És ez megint maga a tudat. Ami, mivel lehetőségre irányul, mindig választásra kényszerített. A választás mindennapi gondolkodásbeli megítélése hordozza magában az egyik legveszélyesebb (a szociológia számára sem veszélytelen) látszatot. Ez pedig a jó és a rossz, a helyes és a helytelen közötti választás látszata. Ebben az a veszély, hogy valaki vindikálhatja a későbbi megítélés jogát. De kit vagy még inkább kiket illet ez? Közelítsünk ehhez is indirekten. Hogyan jelenik meg a választás az ember számára? Melyek a választás korlátai az egyénben, azaz itt hogyan jelenik meg a cselekvés imént leírt „általános jellemvonása”? Ezúttal Almási Miklós megoldása lehet alap a továbblépéshez: „A felelős cselekvés sohasem egy kész megoldást »választ«, hanem teremteni akar egy megoldást, amelynek sikere korántsem biztos, hiszen csak a kockázat révén válik egyáltalán lehetségessé. A jövőbeli következmény, amelyet választok, korántsem áll teljesen hatalmamban. Amit választok, az a jelenbeli cselekvő beavatkozásom iránya.”¹³ A célkitűzésnél nélkülözhetetlen választásra vonatkozóan itt két olyan kulcsfontosságú mozzanatot bukkan elő, amelyekre még sokszor vissza kell térnem. Az egyik a *kockázat*, a másik pedig az a tény, hogy a *követ-*

kezmény nem áll teljesen hatalmában. Mielőtt azonban ezekkel részletesen foglalkozhatnánk, tovább kell mennünk. Hiszen még mindig csak a tudat *általános* sajátosságainál tartunk. Nekünk azonban a cselekvést megelőző választás és a vélemény viszonyának *politikai* megközelítésére van szükségünk. Ha akarjuk, ha nem, *redukálnunk* kell eddigi ismereteinket a politikai szférára. Ha a politikai szocializációhoz, illetve az azt korlátozottan kifejezni akaró politikai véleményekhez vissza akarunk jutni, akkor a politikai tudatból kell kiindulnunk. Míg az emberi tudat általános jellemzése a társadalmi totalitás valóságán alapul, addig a politikai redukció már olyan elvonatkoztatásokra kényszerül, amelyben a társadalmiság legfőbb dimenziói csak közvetve vannak jelen. Egyrészt a szociális struktúrával szemben a politikai lesz a domináns. Másrészt a környezettel való aktív viszonyoknak olyan oldalát kell értékelnünk, amely önmagában nem létezik. Ugyanis ha a tudatot általában a környezettel való aktív viszonyként jellemeztük, akkor a politikai tudatot a társadalom politikai rendszeréhez való aktív viszonyként kell jellemeznünk. Ez a reláció azonban csak az analízisben jelenik meg a maga redukáltságában. A valóságban a tudat megbonthatatlan egységet alkot. A társadalmielemzés paradoxonja, hogy mégis szükségszerűség minden olyan vonatkozás elemzése is, amely magában a folyamatban nem különül el. Ezt a módszertani gátat *kell* átlépünk, de ezúttal tegyük ezt úgy, hogy tudjuk, hogy átlépjük. Visszatérve a politikai tudathoz, az előzőekből nyilvánvaló, hogy — a folyamat elemzés eddig követett fonalán továbbhaladva — a politikai szocializáció a politikai rendszerhez való aktív viszony kialakulásának (és ezen belül természetesen kialakításának) folyamata. A politikai véleményvizsgálat során pedig az e folyamatban megjelenő aktivitás tudatosultságának (eszmei oldalának) aktuális megnyilvánulásával állunk szemben.

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS INTÉZMÉNYEK MŰKÖDÉSE

Itt csatlakoztathatjuk be a politikai szocializációs *intézmények* kérdését. Amikor a korábbi vizsgálatok témáit kerestük, a vélemények mellett az intézményeket említettük másodikként. Tény, hogy a politikai szocializációként definiált aktív viszony kialakulásának kezdeményezői, katalizátorai és egyben fő korlátozói ezek az emberi kapcsolatformák. Ugyanakkor a folyamat statikus elemeiként jellemeztük őket. Ezen viszonylagos stabilitást kell értenünk, azaz az intézmények jellege hosszú távon változik csak meg. Mi az, ami dinamizálja őket? Természetesen az intézményeket megtestesítő emberek tartós együttműködése. Ők jelentik egymásnak a szocializációs környezetet. Újabb kérdés, és végül is a téma vizsgálatának legfontosabb kérdése, hogy *hogyan?*

Az intézmények viszonylagos stabilitása és a konkrét egyéni léthelyzetek sokrétűsége állandó konfliktusos jelleget kölcsönöz az egész szocializációs folyamatnak. Ez szükségszerűen *interakciót* bont ki az egyén és a környezete között.¹⁴ Ebben a *tevékenységben* testesül meg a tudati viszony. Valójában ennek az egész életre kivetített, folyamat jellegű esszenciája a szocializáció.

Eddigi vizsgálódásaink egyik kiindulópontja volt, hogy a *politikai szocializáció nem szakítható ki a szocializáció egészéből.* Ennek oka a fentebb elemzett tudati totalitás. A kutatás napi tevékenységének szintjén is azért kell tartózkodnunk tőle, mert a vizsgált magatartások (azaz tevékenység) során a cselekvő emberben sem szakadnak el a célkitűzéseiben a politikai és más mozzanatok.

Ebből következik, hogy az intézmények befolyásoló szerepe csak statikus keret a politikai szocializáció folyamatában. Vizsgálatuk tehát fontos, de korántsem elegendő, éppúgy, mint a véleményeké. A hagyományos szociológiai eszköztárral való kutatásuk esetén azonban kimarad a képből a kovász, a tevékenység. Ez utóbbi megállapításunk általános módszertani reflexió az eddigi vizsgálatokra, részben a sajátunkra is.

Kézenfekvő kérdés, hogy akkor hogyan tovább? Vannak olyan általános kiindulópontjaink, amelyek meglevő ismereteken alapulnak. Ilyenként kezelhető az a tény is, hogy a szocializációs intézmények befolyásolásra irányuló tevékenységének vannak a felszínen is jól visszatükröződő (elsődleges) formái, ám a szocializáció gyakorlatának döntő része a nyilvánosság szempontjából másodlagos formák és akciók folyamataként működik. A szocializáció hatékonyságát leginkább tükröző tevékenység ugyanis a mélyebben beépülő társadalmi tudattartalmak rögzítése. A nyilvános és a nem nyilvános, az elsődleges és a másodlagos egymást feltételezve, együtt létezik. Ugyanakkor azonban mind elméletileg, mind módszertanilag fontos különbségeket is hordoznak. Ugyanis ami nyilvános, ami a felszínen is látványosan kötődik valamelyik intézményhez, az többnyire külső, idegen hatalomként jelenik meg az érintettek számára. A másodlagos formáknál viszont az a szükségszerű, hogy sem a közvetlenül érintettek, sem a kívülállók számára nem mutatják ki másodlagos funkcióikat. Tehát például egy-egy beidegezett hétköznapi cselekvésforma átörökítésekor egyik érintett sem gondol annak közvetett politikai szocializációs hatására. Mindez a kutatásban azzal a konzekvenciával jár, hogy ami a felszínen politikai jellegű, az hatásában csak külsődlegesen, illetve csak a befolyásoló számára az. Ezért kevés akár az intézményt, akár a véleményt önmagában vizsgálni. Ugyanakkor az eredményként megjelenő beállítódások mögött gyakran látszólag a politikai szocializáció szempontjából irrelevánsnak tűnő befolyásoló mozzanatok rejlenek. Ezeket viszont a hagyományos módszertani bázissal nem lehet általános következtetések levonására alapot adó módon feltárni.

Más irányú elméleti és szociológiai vizsgálódásaim alapján úgy tűnik, hogy egy kulcsfontosságú mozzanattal ez idáig nem vetettünk számot, pedig a továbblépés egyik lényeges eleme rejlik benne. Ez pedig az a kérdés, hogy a szocializációs folyamat és a tudat mint aktivitás milyen összefüggésben van a *normativitással*.¹⁵

A NORMATIVITÁS FUNKCIÓI A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓBAN

Mindenekelőtt néhány gondolat a normativitás általános jellemzőiről. A normativitás történelmi léptékkal és bármikor konkrét megjelenési formájában az emberi kapcsolatok biztonságának záloga, egyben a tevékenység fő korlátja. Az emberi lét szükségszerű terméke. Meghatározott formái kötődhetnek adott korszakokhoz, termelési módokhoz, ám a jelenség egésze az emberré válás kínkeserves folyamatának egyik eredménye. Éppen a környezettel való aktív viszonynak, a tudatnak a csak az emberre jellemző célkitűző jellege tette elkerülhetetlenné létrejöttét. Valószínűleg ez az összefonódás is hozzájárul ahhoz, hogy a későbbi korokban a normativitás lényegében tudati produktumként definiálódott. Éppen a normativitás lesz az, ahol visszacsatolhatunk a célkitűzés sajátosságairól elmondottakra. Különösen a kockázatra, amely a választás szerves velejárója. Az embe-

ri választás ugyanis mindig döntés, amely magában hordja a siker és a kudarc lehetőségét egyaránt.¹⁶ Az ebből eredő állandó bizonytalansági tényező az emberi nem belső egyensúlyvesztéséhez vezetett volna a normativitás első formáinak kibontakozása nélkül. Természetesen ez nem tudatos lépés volt a korai közösségek részéről, hanem spontán, szükségszerű folyamat. Amikor az ősi embercsoportok évezredek léptékkel standardizálták „termelői” és „fogyasztói” tevékenységük minden lényeges elemét, egyszerre adtak biztonságos alapot a mindenkori kockázatos döntésekhez, és egyben kemény korlátokat is vontak a céltételezés útjába.

A kezdetben lényegében homogén normatív rendszer a későbbiekben több típusú és több rétegű bonyolult jelenséggé vált, amelyhez az emberek viszonya rendkívül ellentmondásos. Az ellentmondásos viszony egyik oldalán az a társadalmi tény áll, hogy az emberek életét szabályozó legfontosabb modern norma-rendszerek alapvetően tőlük elidegenülten funkcionálnak. És itt ismét visszacsatolhatunk a célkitűzés kapcsán elmondottakhoz. Még hozzá ezúttal ahhoz a cselekvési sajátossághoz, miszerint a jövőbeli következmény nem áll teljesen a cselekvő hatalmában. Lényegében minden emberi cselekvésnél fennáll az elidegenedés alaphelyzetének lehetősége. Ami nem más, mint az alany és cselekvésének objektivációja közötti viszony sajátos megfordulása. Az emberi tevékenység eredményeképpen eszmei és tárgyi objektivációk keletkeznek. Ezek a későbbiek során „... kváziszubjektumként jelennek meg — mégpedig annyiban, amennyiben meghatározó »erejük«. A cselekvő ember pedig — annyiban, amennyiben meghatározott — kváziobjektum helyzetbe kerül.”¹⁷ Az ember az évszázadok során kiformalódott nagy normatív rendszereket számára idegen hatalomként fellépő objektumokként, objektivációs rendszerekként érzékeli. Ez tehát az ellentmondásos viszony egyik oldala.

A másik oldalon viszont ott áll a szabályozottság iránti vágy, a szabályok iránti igény. Ebben él tovább a természetes egyensúlyra törekvés. Ez az, ami *szabálytudatként* vonult be a köztudatba. A szabálytudat esetében teljesen általános (és szükségszerű) emberi beállítódással állunk szemben. Ez a beállítódás csak szélsőséges történelmi vagy egyéni helyzetekben gyengül meg. Egyrészt olyankor, amikor a normativitás már nem szolgálja a biztonságot sem. Olyan kétségbeesett szituációkról van szó, amelyek a „mennél rosszabb, annál jobb”, illetve a „csak a láncainkat veszíthetjük” hétköznapi ideológiákban fogalmazódnak meg a legpregnansabban. Másrészt olyankor gyengül meg a szabálytudat, amikor a normativitás biztonságteremtő jellegét elfedi a jólét, a stabilitás, a fellendülés, és csak a korlátok maradnak szem előtt. Efféle reakciókkal a „jólétinek” minősíthető élethelyzetekből történő kitöréskísérletekben, illetve egyes formai avantgard törekvésekben találkozhatunk.

A legfontosabb az, hogy az ellentmondásos viszony mindkét oldala, az elidegenedés is, a szabálytudat is természetes, sőt, szükségszerű. A két mozzanat egybefonódására két bonyolult példát hoznék. A szabálytudat mint a szabályozás iránti igény és az elidegenedett viszony kölcsönhatására volt példa az a beállítódás, amivel a pedagógusi munka szabályozottságának vizsgálata során találkoztunk. A kutatás egyértelműen mutatta ki, hogy ez a tevékenységterület éppoly túlszabályozott, mint bármelyik másik a modern társadalomban. Legalábbis a külső, objektív szabályrendszer bonyolult, mennyiségileg túldimenzionált. Mint ilyen, az érintettek, a pedagógusok számára áttekinthetetlen, idegen „hatalom”. Mindez bennük természetesen nem biztonságot, hanem éppenséggel bizonytalanságot értelt ki. Azonban az ellene való védekezést, ennek a helyzetnek a felol-

dását, azaz a biztonságteremtést többségükben egy módon képzeltek el: újabb szabályokkal. Tehát működött bennük a szabálytudat, a szabályozás iránti igény. Az egy további kérdés, és talán a legfontosabb kérdés, hogy milyen szabályozás az, amit ők valójában kívánnak? Erre még visszatérek. Előbb azonban nézzük másik példánkat az elidegenedés és szabálytudat viszonyára. A korábbi kutatások egyértelművé tették, hogy a nagy normatív objektivációs rendszerekhez való viszonyban szakadás áll be a társadalomban. Egyik oldalon állnak azok a tömegek, akik számára *csak* idegen hatalomként jelennek meg ezek a monumentális mechanizmusok. Másrészt elkülönül egy társadalmi mértékkel szűk hivatásrendi csoport, amely részmozzanataiban újratermeli a normatív rendszert. A jog esetében ilyenek természetesen a jogászok. Náluk az elidegenedett viszony egyfajta „visszavételezésének” tűnhet az, hogy ők megismerik a jogi rendszer alapvető rendező elveit, a szabálykezelés mechanizmusát, sőt, a szabályok jelentős részét is. A társadalom normatív magatartásbefolyásoló rendszerének *egésze* azonban számukra is idegen hatalomként jelenik meg. A mechanizmust ugyanis ők is kézen kapják, az is részét alkotja az objektív viszonyoknak, amelyekbe mindnyájan beleszületünk. Tehát meghatározó „kváziszubjektumként” befolyásolják a jogász magatartását is. Kutatásunk szempontjából nagyon fontos mozzanatként jegyzem meg, hogy lényegében ugyanilyen viszony jön létre a politikai rendszer és a politikával hivatásszerűen foglalkozók (akik nem azonosak a politikusokkal) között is.

Most kell visszatérnünk arra a kérdésre, hogy valójában a mindennapi szabálytudat milyen szabályozás igényét hordozza? Talán már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy az emberek a normativitásnak más *minőségére* vágnak, mint amit a számukra idegen rendszerek megtestesítenek.

Ez a minőség azonban korántsem új, nagyon is ősi. Ugyanis lényegében ma is a *szokásrendszer* az igényelt szabályozási forma. Ám ma már ez sem homogén, hanem fölöttébb tagolt mechanizmus. A különböző embercsoportok a különböző intézményi formákban más-más módon próbálják a távoli és bonyolult objektivációs rendszereket szokásokkal *helyettesíteni*. Ahogy történetileg a szokás volt a mai értelemben vett norma előképe, úgy próbálják ma az együttműködő embercsoportok a normatív szabályozás idegenségét a szokás életközelségével felváltani. Ez a *szocializációs folyamat egyik kulcsfontosságú sajátossága is*. Ugyanis az elsődleges szocializációs mechanizmus nemcsak a intézményi működés felszínével, hanem a nagy normatív rendszerekkel is összefonódott. Ezzel egy időben a közvetett szocializáció szorosan kapcsolódik a hétköznapi szokásrendszerhez. Hiszen ez az átlátható, az életközeli, ami a mindennapi viszonyokból táplálkozik. Ez a kettősség az intézmények mindegyikének működésében megtalálható! Példát a jogi szocializáció területéről hozok. Volt egy vizsgálatunk, amelyet a kifejezetten jogalkalmazási funkciójú közigazgatási szervezetrendszer nem jogi végzettségű dolgozói között végeztünk.¹⁸ Számukra a jogi normarendszer nem volt (nem lehetett) teljesen idegen, de a viszony a minimálisan szükségesnél meg is állt. Így aztán soha nem terjedt ki ismeretük a teljes jogszabályra, csak a rendszeresen használt szakaszokra, ismeretlenek voltak előttük a magasabb szintű alapjogszabályok, csak a lebontó jellegű, alacsony szintű végrehajtási normák, értelmező aktusok alapján végezték a jogalkalmazást. Az újonnan érkező dolgozó nem elsősorban az elveket, az általános szabályozást, hanem a konkrét megoldást, a *szokást* kapta szocializációs eszközként. A „mi így szoktuk” formula, a „gyakorlat” fétise még a közigazgatási jogalkalmazásban is erősebb a jogforrás betűjénél. A szerve-

zeti alkalmazottak nem bonyolódnak bele a jogszabályszővevénybe, a megoldást másutt keresik. Miután munkavégzésük nem folyhat befolyásolás nélkül, a munkót a munkaszervezet hosszabb-rövidebb idő alatt kikristályosodott szokásrendszerében találják meg. A munkaszervezeti szokás természetesen más jellegű, mint a privát szokás. A szervezetben kialakult szokások *szituatíván* nagyon racionálisnak tőnnek, hosszabb időszakon át szemlélve viszont szabályos *rituálék*, konkrét vizsgálaton belül összekeveredhetnek: a politikai szociológiáit és a személyhez kötöten maradt fenn. Ily módon hagyományozódott időről időre a többiekre. Az, hogy egy szabályelemből hogyan lett szokás, teljesen esetleges volt.

A POLITIKAI RENDSZER MINT NORMATÍV RENDSZER

Mindez világos, ha a jogról van szó. Viszont a politikai szocializáció kutatásának eddigi történetében meglehetősen elsikkadt az a tény, hogy a politikai rendszer is normatív rendszer. Tehát a politikai szocializáció a politikai normativitás elsajátításának folyamata is. Mint korábban leszögeztük, a normativitás funkciója a biztonság nyújtása korlátok állításával. Ha az eddigi politikai szocializációs kutatásaink során tapasztalt jelenségekre gondolunk, akkor feltétlenül egy olyan sajátossággal is találkozhatunk, hogy ma nálunk az elsődleges szocializációs mechanizmus a politikához való aktív viszonyulást (a politikai tudatot) nagyon kemény normatív korlátok között alakítja. Ezekkel a korlátokkal az intézményrendszer saját biztonságos működését igyekszik garantálni. Ám éppen ezáltal e korlátok rendszere idegen hatalom marad az érintettek (elsősorban a gyerekek) számára. Így valójában *nem* jön létre aktív viszonyulás. Az *általánosán tapasztalt külsődleges viszony*nak feltétlenül ez az egyik magyarázata. Tény, hogy a politikai rendszer saját normatív jellegét bonyolultabban, több áttétellel fejezi ki, a lényegét gyakran elfedő látszatformákkal leplezi normatív voltát. Minden modern politikai rendszer egyre bonyolultabb módszerekkel végzi ezt a tevékenységet. Különbségek azért vannak. *A mi viszonyaink között sokkal vékonyabb a valóságos működést elfedő felszín.* Amíg ugyanis például a nyugat-európai politikai rendszerek többségében a harmóniát, bejáratottságot sugalló mechanizmusok gyökeri több évszázadosak, addig nálunk pár évtizednyi a múltjuk.

Ha folytatjuk a joggal való összevetést, akkor utalnunk kell arra, hogy a jogban csupán egyetlen normarendszerhez kell(ene) aktív viszonyulást kialakulnia. A politikában megjelenő normativitás heterogén. Kétségtelen, hogy egy-egy konkrét ember számára van a politikai normativitásnak (már az elsődlegesnek is) egyfajta hierarchiája. Valójában a politikai szocializációs kutatás egyik feladata ennek feltárása. Viszont azt már eddig is érzékeltük (közvetve), hogy ez a hierarchia rendkívül esetlegesen alakul, egyénileg is nagyon differenciált. Így először a *hivatalos* politikai szocializációs intézmények törekvéseit kell minősíteni. Ezekben általában a hierarchia csúcsán a *konkrét* hatalmi mechanizmus által preferált normatív elemek helyezkednek el. Ennek a hatása azonban külsődleges lesz csupán, mert az érintettek (sőt, gyakran a „kiközvetítők”) számára ez a normatív rendszer csak idegen hatalomként jelenik meg. Így megnyílik az esély a heterogén politikai normarendszer egyéb dimenziói előtt. Eddig a pontig már sokan eljutottak. Viszont kutatási eredményeink különböző fórumokon lezajlott ismertetésekor derült ki, hogy a „kívülállóknak” mindezek alapján többnyire az volt a meg-

győződésük, hogy ilyen körülmények között a hatalmi normativitás helyett egy „ellenséges” normativitás hat. Nekünk azonban ezekben az esetekben rá kellett mutatnunk, hogy nem erről van szó. Sokkal inkább arról, hogy azok a fiatalok, akik tartózkodnak a politikai szerepvállalástól, a politikainak tekintett tevékenységszférától többnyire *általában* fordulnak el, függetlenül a különböző törekvések céljától és tartalmától. A következő kérdést viszont már magunknak kell feltennünk. Ez pedig úgy hangzik: ha így áll a helyzet, akkor nincs is semmilyen aktív viszony a politikai rendszerrel. És ez magában hordozza a politikai szocializációs kutatások egyik elméleti-módszertani kulcsmozzanatát. Arról van szó, hogy bármelyik eddigi politikai szocializációs vizsgálatot nézzük is meg (beleértve a sajátunkat is), mindegyik kimondva vagy kimondatlanul a politikai szocializációs folyamat *hatékonyságát* vizsgálta. Természetesen ezek a kutatások a saját maguk által felállított hatékonyságkritériumok megléte vagy hiánya esetén beszélnek jó vagy rossz, helyes vagy eltorzult politikai szocializációról. Méghozzá úgy, hogy részben a pillanatnyi tudatállapotot tükröző reakciókból vonnak le következtetéseket, részben az intézmények működését tanulmányozva produkálják az eredményeket.

Nagy általánosságban két megközelítést különíthetünk el, tudva, hogy egy-egy konkrét vizsgálaton belül összekeveredhetnek: a politikai szociológiát és a szociálpszichológiát. A most tárgyalt kérdés szempontjából az alábbiak szerint jellemezhetjük őket:

— Aki a politikai szociológia szemléletével közelít, az expliciten egyfajta politikai normativitás rabja. Ellentétben egyrészt a szociálpszichológusok, másrészt a megvizsgáltak többségével, akiktől a politikai normativitás direkt adaptációja általában idegen.

— Mégis a két tudományos megközelítés látszólag egymásra talál, hasonló eredményeket produkál. A politikai szociológus valójában a politikai normativitás eredményeit hiányolja, a szociálpszichológus pedig a magatartás-befolyásolás hatástalanságát regisztrálja. Az eredmény azért hasonló, mert végső soron mindkettő úgy foglalja össze konklúzióit, hogy a politikai szocializáció rossz hatékonyságú. A kérdés: mihez képest? Nos, egyrészt ahhoz a politikai szociológiai nézőponthoz képest, amelyben az elsődleges politikai normativitás követelményei dominálnak. Illetőleg ahhoz a szociálpszichológiai nézőponthoz képest, amelyben a szocializációs folyamat bizonyos *általános* kritériumai dominálnak. Az utóbbiról joggal kérdezhetnénk: ez miért baj? Hiszen azt mondtuk, hogy a politikai szocializáció is elszakíthatatlan része az egész szocializációs folyamatnak. Igen, de az általános kritériumok *mintája* itt nem megfelelő. Ugyanis a szocializációs kritériumrendszer valójában az *integráltság fokát* méri. A politikai integráltság viszont leggyakrabban a *tudatos* politikai aktivitásban nyilvánul meg. Ám e tekintetben a társadalom két részre szakad. Egyrészt a politikával bármely módon hivatás-szerűen foglalkozókra (politikuskok, mozgalmi emberek, újságírók, tudományos szakemberek, egyes művészek stb.), másrészt mindenki másra, akiknek politikai státusa *állampolgári* mivoltukban testesül meg. Ez utóbbi a polgári politikai elemétek kialakulása idején maga volt a majdan megteremtendő eszmény. A citoyen-mivolt tudatosodása számukra egyet jelentett a társadalomba politikailag integrált (értsd: a politikailag „helyesen” szocializált) ember megteremtésével. Úgy vélték, hogy a *nyilvánosság* szerkezete, a több csatornás közvetítőrendszer a *választás* intézményével összekapcsolja a gazdaságot és a politikát. Tehát aki tudatosan képes választani, az politikai állampolgár, annak lezajlott a politikai integ-

rálódása. Továbbá, mivel a nyilvánosság szerkezetében minden érdek kifejeződhet, a saját legjobban felfogott érdeke szerinti választással, a politikai döntéshozatal közvetett formájában való részvétellel realizálódik ez a politikai (állampolgári) státus.

Ez az elmélet a politikai normativitásnak csak azt a formáját tételezte, amelynek keretei között mindössze a választási rendszert és a választás révén létrehozott döntéshozatali mechanizmust kell elsajátítaniuk az állampolgároknak. Mind ez a *politikai nevelés* útján történik, ami ebben a konstrukcióban *szinonim* a politikai szocializációval. A mechanizmus elfogadtatásán túl más értéktartalmat nem kell belevinni a politikai nevelésbe, hiszen ennek adaptációjával már magát a polgári demokráciát fogadták el az érintettek. E szerint az elmélet szerint *konkrét* politikai értékeket nem kell szocializálni. Azokat majd a választás során teszi magáévá az állampolgár, hiszen a nyilvánosság *minden* értéket kiközvetít.

Nagyon tetszetős és hatásos ez a politikai elmélet. Olyannyira, hogy az eddigi politikai szocializációs kutatások a hatékonyság vizsgálata során nem is tudtak tőle teljesen elszakadni. Kitűnő viszonyítási pont maradt mind a mai napig. Sajnos, a nálunk zajló vizsgálatok számára is. Ennek módszertani okai is vannak. A nyugati politikai szocializációs vizsgálatok az elmélet és a gyakorlat közötti diszcrepanciát ugyanis a gyakorlat „helytelenségeként” rótták fel. Ehhez jelentett számukra módszertani bázist a szociológiában a strukturális funkcionalizmus sterilitása (konkrét struktúráktól elszakíttósága), a szociálpszichológiában a „műszeres” kutatások „méréseinek” sterilitása.

Pedig ez a kitűnő elmélet történelmileg és politikailag végső soron nem igaz. Nem arról van szó, hogy *egyáltalán* nem igaz, de a politikai struktúra egészében teljesen másképp alakultak a valóságos viszonyok. A polgári demokratikus választási szisztéma létrejött a legfejlettebb országokban, mindez azonban nem tudta megakadályozni a szakadást a politikához való viszonyt illetően. A pártcentrikus vagy befolyásolócsoport-centrikus modern politikai rendszerekben a politikum mint tényleges döntési tevékenységszféra éppenséggel nem közvetítődik az állampolgár számára, hanem elszakad tőle. A politika mint normatív rendszer és mint tevékenységszféra (bizonyos lokális elemeket leszámítva) a választás illúziójának rendszeres átélése ellenére távoli, idegen hatalommá válik a politikával nem hivatásszerűen foglalkozó állampolgár számára. Gondoljunk csak arra, milyen tényleges viszonya lehet egy „amatőrnek” az amerikai „elnöksinálás” tényleges erővonalaihoz, vagy a nyugat-európai országokban a kormányzás menetét időről időre meghatározó kompromisszumokhoz. Azonban itt sem feledkezhetünk meg arról, amit a jogászok kapcsán már leírtunk: azért, mert a hivatásszerűen politikával foglalkozók részt vesznek a rendszer részleges újratermelésében, attól még számukra objektív rendszer marad a politika. A nagy különbség a viszony *jellegeiben*, ha úgy tetszik, az *átélés* mikéntjében van. A politikához hivatásszerűen kapcsolódóknak aktív a viszonyuk a rendszer egészéhez is, és direkt módon vezérli őket egyfajta politikai normativitás. Ám ez mindig *helyzetüknek megfelelő* szabályozás. Tehát hosszú távon a tőlük függetlenül is létező objektívációs rendszer működése határozza meg aktivitásuk korlátait.

Az elszakadás ténye a mi politikai rendszerünkben kétségtelen, tartalmában sok tekintetben másképp jelentkezik. A szocialista politikai rendszerek kezdettől megpróbálták e szakadásnak elejét venni a teljes életkori spektrumra vetített és sokcsatornás *mozgalmi* mechanizmus általánossá tételével. Ez azonban a túlcenralizált irányítás esetén vagy erőltetetten (sőt, erőszakosan) mehet csak végbe

(ennek negatívumaira példa az ötvenes évek eleje Magyarországon), vagy az önkéntességre hagyatkozva tartalmi elemei leszűkülnek, és a többség az életkor előrehaladásával kimarad belőle, az alacsonyabb életkori szakaszok működési formáiban pedig formálissá válik a részvétel. Ez utóbbinak felszíni jelenségeivel találkoztunk kutatásunk során. Az egész társadalomra vetítve tehát végül is nálunk is létrejön egyfajta szakadás. Miután azonban a mi politikai rendszerünkben nincsenek a polgári demokratikus választási kampányok felhajtásához hasonlítható akciók, amik az aktivitás látszatát kelthetik, a politikai tudat, a politikai rendszerhez való *aktív viszony lényegévé a passzivitás látszata válik*. Pedig *van* aktív viszony a politikai rendszerhez. Ám emögött valójában a már jelzett folyamat húzódik meg: miután a külső normativitás idegen marad, működni kezd a másodlagos normativitás, e terület speciális szokásrendszere. Így válik, legalábbis a kutató számára, a társadalom többségénél a politikai szocializáció rejtett, „bujkáló” jellegűvé.

MÓDSZERTANI ALAPKÉRDÉSEK

Ezen a ponton lesz túlsúlyos a kérdés kezelésében a módszertani megközelítés. Miként tudunk az intézmények működése révén láthatóvá vált felszín alá nyúlni úgy, hogy ne vesszünk el a szükségszerűen nagyszámú részletmózzanatban?

Két alapelv tűnik maradéktalanul követhetőnek:

a) A *történetiség* sokat hangoztatott jelszavát *konzekvensen kell aprópénzre váltani*, ez az első számú követelmény. Konzekvens alatt ezúttal azt értem, hogy meg kell próbálni a történelmet „mindkét végéről” megragadni. Azaz minden részmozzanat elemzésekor törekedni kell a társadalomtörténeti háttér értékelésére is, a politikai szocializációs *folyamat* összképének viszont az eseti történések végigkövetése nyomán feltárt részlemek mozaikjaiból kell összeállnia.

b) Mindennek a realizálásához azonban módszertani kísérletekre is szükség van. Azt már az eddigi kutatások is igazolták, hogy a bejáratott módszertani fogások kényelmes átültetése a mi témánkra önmagában zsákutca. Valójában minden szociológiai vizsgálat annak alapján minősül, hogy adekvátan viszonyult-e egymáshoz a módszer és a kutatás témáját képező jelenség *teljes* struktúrája. Miután előzetes kutatási tapasztalatokon nyugvó elméleti álláspontunk szerint a politikai szocializáció folyamata két nagy strukturális dimenzióra (az elsődleges és másodlagos szférára) osztható, törekvéseink fő iránya mindkettőnek az egymásra vonatkoztatott feltárása kell hogy legyen. Ez pedig az új módszertani megoldások keresése nélkül nem megy.

A két alapelv szorosan összetartozik. Realizálásukhoz elméleti alapvetéseinken túl a rugalmasságnak egy sajátosan értelmezett formája segíthet hozzá bennünket. Konkrétan a szociológia nagyon tág értelmezésére gondolok. Ha valóban be akarunk nézni a passzivitás látszata mögé, a szociológia történetében nem ismeretlen módon az egyedi léhelyzetek kialakulásának olyan részletekbe menő leírására is vállalkoznunk kell, amilyenek általában a szociográfia és a néprajz kezei között találkozhatunk. Átfogóan talán úgy kellene fogalmaznunk, hogy a mai magyar társadalom *politikai néprajzának és politikai szociográfiájának* a megalkotására is vállakoznia kell a politikai szocializáció kutatásának. Ugyanis ha egy mai magyar fiatal politikai beállítódását egyrészt meg akarom ismerni, másrészt meg akarom érteni, harmadrészt be akarom illeszteni a társadalmi újra-

termelési folyamat egészébe, akkor ehhez kevés, ha feltárom a véleményét és a szocializációs intézményekhez való formális viszonyát. Márpedig a „tisztán” szociológiai módszerekkel eddig juthatok el. Ez utóbbi volt minden eddigi kutatás tapasztalata. A másodlagos folyamatok csoportminőségeinek feltárása részletekbe menőbb, egyben intenzívebb ismeretszerzést előfeltételez. Még inkább a megszkottól elütő módon kell azonban a megszerzett ismeretek *feldolgozását* elvégeznünk. Az eredményként kapott adatok számszerű, mennyiségi megoszlásai csupán vizsgált struktúránk elsődleges dimenziójának egyes elemeit képesek minősíteni. A másodlagos szférában a legkifinomultabb korrelációk is képesek elfedni a folyamat lényegét. Ennek oka az, hogy a nem formalizált, még inkább a nem szándékolt politikai szocializációs folyamatokban a mély történelmi beágyazottságnak és a szituativitásnak olyan együtthatása valósul meg, amelyekből csak az egyedi esetelemzések képesek felfejteni a valódi szándékokat és mozgatókat.

Ezért a feldolgozás során csak a *feltárt egyedi élethelyzetek teljességének több csatornás értékelése* lehet képes azoknak a csomópontoknak a megragadására, amelyekből a makrostrukturális alapmozgásokban elfoglalt helyzetet, illetve az ebben visszatükröződő csoportminőséget megismerhetjük. Ez utóbbiakról minél többet tudni azért nélkülözhetetlen, mert erre a két tényezőre csatlakoztathatjuk rá azt a történelemképet, amelynek kialakítását első alapelvünkben követelményként fogalmaztuk meg. A most vázolt folyamatban kell kiderülnie, hogy milyen léhelyzetek szokásrendszerei hozzák közelebb az érintettekhez a politikai rendszer intézményi szféráját, esetleg a formalizált ideológiákat is, illetve milyen közvetett hatású normatív tartalmak távolítják el a fiatalok többségét a politikától mint tevékenységformától.

Tudatosan maradt a gondolatmenet végére a politikai szocializáció elméleti és módszertani problémái közül a talán legneuralgikusabb pont, a társadalmi struktúra e kutatás számára történő lehetséges értelmezésének a kérdése. Hiszen bármely objektumhoz, így a politikai rendszerhez való aktív viszony is végső soron a társadalomban elfoglalt helyzettől függ. Ám e helyzet és e viszonyulás összefüggései nagyon bonyolultak és igen erősen kötődnek konkrét történelmi folyamatokhoz. Ugyanakkor a mindenkori „itt és most”-ban ezek az összefüggések rendkívül széles skálán érvényesülhetnek. Ezért valójában az eddig is említett módszertani problémák kerülnek elő más oldalról (a viszonyítási alap oldaláról). A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet kondicionáló hatása nem merülhet ki egyetlen formális státusmutatóval jellemezhető befolyásban. Különösen igaz ez a fiatal korosztályok esetében. Ők ugyanis zömében még nincsenek az integrációnak azon a fokán, hogy például önálló munkamegosztási státussal rendelkezzenek (ami a strukturáló tényezők közül a leggyakrabban használt a szociológiai elemzésekben). Velük kapcsolatban a szülők helyzetét szokták alapvető meghatározóként kezelni (például „szakmunkás szülők gyermeke”). Viszont az általános iskola befejezése után már *saját státusuk* alapján is formalizáltan strukturálódnak jelenbeli beállítódásaik és jövőbeli lehetőségeik. A két dimenzió (a szülői és a saját státus) több irányban erősítheti egymást, ugyanakkor számtalan esetben ütközhetnek is. Ez az ütközés lehet feloldhatatlan konfliktusokkal terhes, de lényegében harmonikus is.

Ugyanakkor a szülők különböző munkamegosztási pozíciói (főleg szakmunkás és nem magasan kvalifikált szellemi dolgozó párosításban) a valóságban többnyire csak a munkavégzés jellege szerint fednek valódi strukturális különbségeket. Nemritkán a munkavégzés helye is ugyanaz, és főleg ugyanaz a származási

szubkultúra, amelyet ma tömegesen ebben a párosításban termelnek újra. Tehát látszólag átfogó jellegű különbségek mögött valóságos azonosságok lehetnek. Ugyanakkor a kétlakiság, a második gazdaság, a bioszociális reprodukció zavarai, tartós hiányosságai, a perifériális településtípuson élés (az ottlakás és munkavégzés együtt és külön-külön) — mindezek és még sok hasonló befolyásoló tényező „verik keresztbe” a megszokott elemeket és egymást. Nincs elég mutató és elég vonatkoztatási pont ahhoz, hogy általános érvénnyel és mégis egzaktan vizsgáljuk a mai magyar társadalom strukturális alapjait, főleg oly módon, hogy azok a szükségszerűen egy szempontot túlsúlyossá tevő szociológiai vizsgálatokhoz megbízható, standard háttérváltozókként legyenek kezelhetők.

Többszörösen igaz ez a politikai szocializációra, ahol a *szokásrendszer strukturális beágyazottsága* közvetlen hatásában is *több generációs*. Ugyanis az *elsődlegesen politikai* tradíció kiépüléséhez egy generáció kevés. Akiknél viszont nincs ilyen hagyomány, azoknál ez a hiány is történetileg beágyazott. Az sem kevésbé hagyományozott természetű persze, ami a politikai tradíció helyett van, ami a pótlékot adja. Miután a befolyásoló rendszer, a strukturáló tényezők hierarchiája sokelemű és bonyolult, nagymértékben esetleges és egyedi lesz, hogy melyik mozzanat hangsúlyos és melyiknek kisebb a jelentősége a fiatalok politikai beállítódásainak kialakításánál.

A szülők (foglalkozásukkal összefüggő vagy attól független) véleményformáló hajlamai, esetleg etikai tartásuk, a történelemtanár lebilincselő egyénisége, a nagypapa mozgalmi múltja, a beatmiséket celebráló szomszéd falubeli pap személyes vonzása, a sokat olvasó barát vagy szerelmi partner hatása, az aktivizálni képes lelkes népművelő közösségteremtő ereje mind-mind lehet a politikához való formalizált aktív viszony kialakításának döntő tényezője, függetlenül attól, hogy a munkamegosztási mutatók milyen státust juttatnak az érintett fiatalnak. Még inkább igaz azonban az esetlegesség arra a folyamatra vonatkozóan, amit a tömeges „eredmény”, a passzivitás látszata mögötti másodlagos mechanizmus strukturális alapjainak kutatása során szeretnénk feltárni.

Mindezek alapján, úgy tűnik, a társadalmi struktúra problémáját módszertanilag (a fentebb leírt általánosabb elvekkel összhangban) csak úgy kezelhetjük, mint *soktényezős befolyásoló elemet*,¹⁹ melynek egyedi történetiségét *minden* vizsgálati mozzanatban fel kell tárni. Meggyőződésem, hogy ezeknek a követelményeknek a teljesítése esetén mélyebb lehetne az a „sokágú befolyásoltság, amely a politikai szocializáció hatásösszességének eredményeként bontakozik ki a különböző értékrendek ütközésének csoportminőségű, valamely társadalmi, vagy politikai csoportokra jellemző formájában”.²⁰

Az egész eszmefuttatással pedig azt szerettem volna bizonyítani, hogy a politikai szocializációnak és „környékének” megközelítéséhez a lehető legtágabb elméleti és módszertani bázisra kell támaszkodnunk. Úgy vélem, az emberi létnek ebben a szférájában bármiféle sterilitásra törekvés zsákutca. Mindig a lehető legszélesebb történeti-társadalmi összefüggések rendszerében kell mozogni.²¹

A mi célunk olyan kutatás, amely — Jean-Paul Sartre megfogalmazását kölcsönvéve — „... a marxizmus keretei között valódi *megértő megismerést* akar létrehozni, amely megtalálja az embert a társadalmi világban s nyomon követi praxisában”.²²

- ¹ Gondolok itt elsősorban a publikációkra: *Boros László—Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációja.* In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Kossuth Könyvkiadó 1984. 176—201. old.; *Kéri László: Ifjúság és politikai szocializáció.* Társadalmi Szemle, 1984/1. 75—82. old.; *Gyulavári Ágnes: Politikai szocializáció-modellek.* Társadalomtudományi Közlemények, 1984/1.; *Fazekas József: A politikai szocializáció mint kutatási probléma.* Társadalomkutatás, 1983/1., továbbá a Politikatudományi Társaság Politikai Szociológiai Szakosztályának 1983. március 17-i ülésén elhangzott előadásokra (*Gyulavári Ágnes: Nyugati politikai szocializációs modellek; Boros László: A politikai szocializációs kutatások elméleti-módszertani problémái; Kéri László: Kutatási tapasztalatok — kutatási hipotézisek*), amelyek szövege olvasható a Társaság 1983. évi Tájékoztatójában. Emellett feltétlenül ide tartozik az a több mint félszáz előadás, amit a team tagjai a ország úgyszólván minden jelentősebb városában, nagyon sokféle közönség előtt tartottak, ugyanúgy az a tucatnyi nyilatkozat, amit a sajtónak, rádióknak, televízióknak adtunk.
- ² *Heller Ágnes: Érték és történelem.* Magvető Könyvkiadó 1969. 77. old.
- ³ Id. mű, 76. old.
- ⁴ A rendkívül szerteágazó vitából kiemelném *Sipos János: Az anyag és a tudat viszonyának dialektikus felfogásához.* Magyar Filozófiai Szemle, 1961/3.; *Kérdések, amelyek elől nem lehet kitérni.* MFSZ 1961/5.; *Az anyagfogalom sokoldalú kidolgozása érdekében.* MFSZ 1965/2. című tanulmányait, továbbá *Gondi József: Vulgármaterialista hibák vagy következetes marxista monizmus.* MFSZ 1961/2.; *Márkus György: A marxista anyagfogalom egyes kérdéseiről.* MFSZ 1962/6.; *Földesi Tamás: A marxista anyagfogalom meghatározásának problémáiról.* MFSZ 1963/6.; *Rózsahegyí Tiborné: Hozzászólás a marxista anyagfogalomról megindult vitához.* MFSZ 1964/5.; *P. Kovács Ferencné és Bodnár István: A marxista—leninista filozófia anyagfogalmáról.* MFSZ 1965/2.; *Farkas I.: Az anyag és tudat viszonyának marxista felfogásához.* MFSZ 1966/2.; *Solyimosiné Huck Zsuzsa: A marxista tudatfelfogás néhány problémája.* MFSZ 1966/1.; *Vas Ida: Az anyag-tudat meghatározás vitájához.* MFSZ 1966/3. című munkái és még sok más mű, időben és megjelenési forrásokban széthúzó módon szerveződve vitává.
- ⁵ *David Riesman: A magányos tömeg.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1973. 13. old.
- ⁶ *Tordai Zádor: Közösséges emberi dolgok.* Magvető Könyvkiadó 1974. 247. old.
- ⁷ *Murányi Mihály: Vallás és illúziók.* Kossuth Könyvkiadó 1974. 31. old.
- ⁸ Id. mű, 32. old.
- ⁹ *Manfred Buhr—Gerd Irrlitz: Der Anspruch der Vernunft.* Berlin 1968. 89—90. old. Idézi: Hermann István: *Teleológia és történetiség.* Gondolat Könyvkiadó 1979.
- ¹⁰ *Vereczkei Lajos: A marxista tudat-felfogás a tanulási, megerősítési és motivációs elméletek tükrében.* Akadémiai Kiadó 1979. 259. old.
- ¹¹ Id. mű, 30. old.
- ¹² *Tordai Zádor: Az elidegenedés mítosza és valósága.* Kossuth Könyvkiadó 1970. 50. old.
- ¹³ *Almási Miklós: Kényszerpályán.* Magvető Könyvkiadó 1977. 236. old.
- ¹⁴ E fogalommegközelítő szándékú gondolatmenet részletesebb kifejtését lásd: *Boros László—Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációja.* In: *a Magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Kossuth Könyvkiadó 1984. 176—178. old.
- ¹⁵ Természetesen a szocializációs elméletek többsége foglalkozik a normatív oldallal, sőt, hosszú időbe telt a centrálisan normatív elmélet meghaladása. E szerint a felfogás szerint a szocializációs hatás azonos a normatív befolyással. Ám ebben a megközelítésben nem átfogó rendszerekként értelmezik a normativitást, hanem a norma (elsősorban a szokás mint norma) direkt hatását vizsgálják konkrét szituációkban normativitás címszó alatt.
- ¹⁶ A kérdés történetfilozófiai értelmezését lásd: *Murányi Mihály: id. mű, különösen a 41—56. old.*
- ¹⁷ *Tordai Zádor: Legyünk realisták . . .!* Magvető Könyvkiadó 1977. 74. old.
- ¹⁸ A kutatás néhány eredményét ismerteti *Boros László: A közigazgatási szervezetek alkal-*

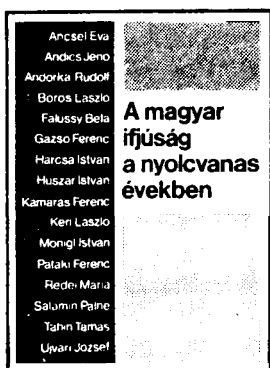
mazottainak jogtudata című tanulmányban. In: Dolgozatok a politika és jogelmélet köréből. ELTE, Budapest 1977. 301–340. old. és átfogóbb sajátosságait elemzi *Boros László*: A jogszabályok címzettjei és a szocializáció szerepe a jogi rendszerben című tanulmányban. In: F fiatal oktatók műhelytanulmányai 1. köt. ELTE, Budapest 1981. 25–40. old.

¹⁹ A jelenleg folyó tudományos igényű kutatások már elméletileg is soktényezős jelenségeként kezelik a társadalmi struktúrát (például így készült az a rétegződés-modell is, amely *A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon* című főirányú kutatásainak a terméke). Ám az eddig nyilvánosságra került eredmények (a kutatók szerint is) viszonylagos értékűek; a mi kutatásaink szempontjából pedig az jelent problémát, hogy e több tényezős modell és a politikai szocializációs folyamatok kutatásának szempontjai és igényei nehezen illeszthetők egymáshoz.

²⁰ *Gombár Csaba*: Politika címszavakban. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, Budapest 1980. 188. old.

²¹ Számomra a környezeti hatásmechanizmusoktól való elzárkózás tipikus példája *Erving Goffmann*nak, az elmúlt években Magyarországon is népszerűvé vált tudósnak a tevékenysége. Ő számos hasonló problémát kutat, mint mi. Meggyőződésem, hogy sok érdekes felvetése porlad el alapvető módszertani elvén, amit így foglal össze: „Vizsgálódásaimban . . . csak olyan tevékenységekre szorítokozom, melyek teljes mértékben egyetlen társadalmi intézmény falain belül zajlanak.” („A hétköznapi élet szociálpszichológiája” Gondolat Könyvkiadó 1981. 84. old.)

²² *Jean-Paul Sartre*: Módszer, történelem, egyén. Gondolat Könyvkiadó 1976. 282. old.

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI
INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA

A magyar ifjúság a nyolcvanas években

TANULMÁNYKÖTET

265 oldal, 30,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
BUDAPESTI KERÜLETI S MEGYEI
KIRENDELTSÉGEIN
ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

GIDAI ERZSÉBET—THOMA LÁSZLÓ

Gazdasági fejlődésünk társadalmi meghatározottságának néhány kritikus kérdése

A nyolcvanas évek közepén a magyar gazdasági-társadalmi fejlődés sajátos feladataiból és ellentmondásaiból következően a társadalomtudományok egyik legfontosabb feladata a szocializmus jelen szakaszának történelmi meghatározása, s e szakasz sajátosságainak leírása. Eredményeink és ellentmondásaink csak az összfejlődés egészére vonatkoztatva értelmezhetők, különösen akkor, ha rövid és hosszú távú fejlődésünk alternatív lehetőségeinek szempontjából mérlegeljük azokat.

A jelen fejlődéstendenciáinak megértésére irányuló törekvés persze felveti a történelmi közelmúltunk előítélet- és prekonceptiómentes vizsgálatának igényét is, ami a jelennel közvetlenül érintkező történelmi folyamatok vizsgálata esetében mindig neuralgikus pont. Az 1968 utáni magyar fejlődés megítélésénél esetenként elbizonytalanodás érzékelhető, és a gyakran heves viták nem utolsósorban azzal is magyarázhatók, hogy társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelen szakaszának feszültségeit s e feszültségek feloldására irányuló cselekvéseink mozgásterét közvetlenül a hatvanas és a hetvenes évek fejlődési sajátosságai és ellentmondásai határozzák meg, ugyanakkor — érthető módon — erről a korszakról van a legkevesebb általános érvényű (és tudományosan hiteles) vizsgálat a birtokunkban. Noha mindenki egyetért az 1968—1972 vagy az 1976 utáni korszak tudományos vizsgálatának szükségességével, az e korszakra irányuló különböző elemzések azonban még messze nem alkotnak szintézist, olyan folyamatábrázolást, amelybe az egyes részeredmények beilleszthetők lennének. Alábbi tanulmányunkban az összefolyamat néhány — általunk fontosnak ítélt — sajátosságáról szeretnénk szólni, elsősorban a társadalomtudományi kutatások, e kutatásokat meghatározó gazdasági-társadalmi fejlődés, s a társadalomtudományokban kirajzolódó értékstruktúrák oldaláról.

A hetvenes évek magyar társadalomtudományi fejlődése a gazdaság és a társadalom egyes folyamatainak és ellentmondásainak megismerésében jelentős eredményeket hozott. De ez a fejlődés is egyenlőtlen volt, hiszen az egyes részkérdések, társadalmi vagy gazdasági alrendszerek elmélyült, a hatvanas évekhez viszonyítva szakszerűbbé váló megismerése nemegyszer a társadalomról, a társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatáról kialakított átfogó kép rovására ment vég-

be, gyakran dezideologizáló tendenciákkal is járt. Mindez újra és újra felszínre hozta a társadalomtudományoknak a marxizmushoz, a szocializmus jelen szakaszához, fejlődésünk értékeihez és ellentmondásaihoz való viszonyát, a legkülönbözőbb irányzatok, fel-fellobbanó divatok noha gyakran indirekt módon, de voltaképpen pro vagy kontra állást is foglaltak ezekben a kérdésekben. Egy tudományos irányzat vagy módszer sohasem értékmentes, sohasem értelmezhető az ellentmondásoktól függetlenül, amelyekkel szembe kell néznie; úgy tűnik, hogy e gondolat felelevenítése ma, amikor fejlődésünk megítélésében jelentős értékzavarokkal kell szembenéznünk, nagyon is aktuális. Hiszen — különösen a nyolcvanas években — fejlődésünk egyes kérdéseire való viszony, az egyes rétegek mindennapi tudatában éppúgy mint a tudományos gondolkodásban, gyakran elbizonytalanodást tükröz abban a vonatkozásban, hogy eredményeink mihez képest eredmények, ellentmondásaink mihez képest ellentmondások. Azaz, hogy normáink és értékeink történelmileg létrejött normák és értékek-e, vagy ideologikus képződmények, ily módon gazdasági-társadalmi fejlődésünk epifenomenonjai. Azok a kísérletek, amelyek a korábban kialakult s legitimált értékeket és normákat elemezték, gyakran pontosabban fejezték ki a gondolkodásunkban meglevő értékzavarokat, mint azokat a feltételeket, amelyek változásukkal az értékek és normák újraértelmezésére kényszerítenek bennünket. Nem véletlen a legtöbb ilyen kísérlet logicizáló vagy historizáló módszere, hiszen elméletileg ezen az úton lehet leginkább egyértelműen bizonyítani az értékek és normák változó voltát, illetve ezekkel a módszerekkel lehet az értékrend változtatására, újraértelmezésére irányuló törekvéseket érvényesíteni. De az sem véletlen, hogy egy olyan fejlődési szakaszban, amikor az értékek ellentmondásosakká válnak, mindig kísért az értékek relativizálásának a veszélye is. Ha olyan vitákra gondolunk, mint amelyek a tulajdonformák, a terv és piac, a termelés, elosztás, redisztribúció, a foglalkoztatottság és létbiztonság vagy általában a hatékonyság és az érték fogalmi körül időről időre kibontakoznak, megállapíthatjuk: a viták szükségképpen akkor válnak problematikussá, amikor nem egy korszak konkrét gyakorlati ellentmondásait fejezik ki, hanem a különböző ellentmondásokat mint a fogalmak közötti elvi ellentmondásokat rögzítik. Ahhoz, hogy megértsük, hogy a terv és piac, a hatékonyság és az érték, a termelés és a redisztribúció között milyen ellentmondások vannak, vagy jelen fejlődési szakaszunkban a különböző tulajdonformák hogyan függnek össze az elosztási mechanizmusainkkal, nem a különböző fogalmak tartalmának átforgalmazásával, vagy a különböző fogalmak közötti elvi ellentét általános megfogalmazásával teremtünk elméleti alapot, hanem sokkal inkább az ellentmondások történelmi kifejlődésének ábrázolásával.

Kétségtelen, hogy az értékek és normák korábbi, dogmatikus „kezelése” gátja volt annak, hogy az értékeket a maguk ellentmondásos történelmi megvalósulása folyamatában vizsgáljuk. De az ellentmondások érzékelése nem jelentheti az értékek normativitásának a tagadását vagy relativizálását. Az értékek ellentmondásosságára nem válasz az értékek megsemmisítése. A különbséget — s az összefüggést — Kant „dogma és szkepszis” hasonlatával érzékeltethetnénk, ahol „az előbbi nem old meg semmit, az utóbbi viszont már nem is ígér semmit”.

Minden értékstruktúra szükségképpen normatív viszonyul egy adott társadalmi-gazdasági valósághoz, akár egy fejlődés eredményeit, akár egy fejlődés tudatosult céljait fejezi is ki. Az értékek normativitása mindig ellentmondásban van a valóság fenomenális jellegével, de semmiképpen sem attól független. Minden társadalmi formához sajátos értékrend kapcsolódik, amely még a legelvontabb for-

májában sem alapvetően idegen az adott társadalomtól. A dogmatikus szemlélet ezt az ellentmondásos, de létező viszonyt, mint a valóság és érték egyoldalú elvont azonosságát ragadja meg, ezzel elzárja az utat az értékek konkrét megvalósulásának és feszültségeinek a megértése elől. De az értékek relativizálása, az értékek és a valóság elvont szembeállításának sem jelent kisebb veszélyt, hiszen az ellentmondások által amúgy is szűkre szabott mozgástérben a cselekvés céljait illetően is elbizonytalanít.

Az utóbbi évek társadalomtudományi vitáiban egyre határozottabban jelentkező igény fejlődésünk objektív értékeinek összefoglalása, ez szorosan következik a jövőre irányuló cselekvéseink alternatív jellegeből is.

E tanulmányban nem tárgyaljuk azt, hogy az egyes értékek konkrét tartalma hogyan változott, sokkal inkább azokat a tendenciákat szeretnénk vázolni, természetesen a teljesség igénye nélkül, amelyek a közelmúltban fejlődésünket meghatározták és amelyekben az értékekre vonatkozó kérdésseltevések értelmezhetőek.

A hatvanas évek magyar társadalomtudományi gondolkodását jórészt a politikai konszolidáció s egy — lassulása ellenére is — erőteljes gazdasági növekedés határozta meg, valamint azok a tapasztalatok, hogy noha a magyar gazdaság fejlődését 1950-től végigkíséri az egyensúly időleges felbomlásának a jelensége, többnyire rövid idő alatt sikerül hatékonyan helyreállítani az egyensúlyt. A folyamatot jól tükrözi többek között a nemzeti jövedelem növekedése, a beruházási tevékenység alakulása és a lakosság fogyasztása (lásd: 1., 2., 3., sz. táblázat). A láncindex soroknál megfigyelhető, hogy a megtermelt nemzeti jövedelem növekedésében abszolút értelemben csökkenés 1952-ben, 1954-ben, majd 1956-ban következik be, ezt követően 1965-ig töretlen a növekedési ütem. 1965-ben a növekedési ütem több mint 4 százalékkal lassul, majd 1976-ig viszonylag egyenletes. 1976-ban újabb csökkenés következik be az ütemben, 1977-ben egy újabb „kiugrás” látható, amit lassulás követ, amelynek 1980 a mélypontja. A nyolcvanas évek elején alacsony szintű — évi 2-2,5 százalékos — a növekedés üteme. A idősorok alakulásának történelmi háttéréből világos, hogy míg az ötvenes évek viszszaesései az erőltetett növekedéssel, illetve a politikai ellentmondások bénító hatásával függtek össze, az 1965-ös csökkenésben azonban már a centralizált gazdaság korlátainak hatása jelenik meg, amit a politikai konszolidáció sikeressége, s a reformra irányuló politikai és gazdasági döntések alapján fel lehetett oldani. 1966 után, az új irányítási rendszerre való áttéréssel kapcsolatos kezdeményezések (vállalati kísérletek), majd 1968-ban az új gazdaságirányítási rendszer teljes körű bevezetése újabb fellendülést hozott.

A hatvanas évek „reform-eufóriája” bizonyos értelemben felerősítette a növekedési ütem nagyságának fetiszizálását, hiszen nemcsak a gazdálkodás sikerességének a bizonyítékát s jövőbeli esélyeit, de életszínvonal-politikánkat, szociálpolitikánkat, egyes rétegeink jelen s jövőbeli helyzetét is alapvetően meghatározni látszott. A hatvanas évek második felében kialakuló egyenletes növekedési ütem, a kedvező világgazdasági és világpolitikai helyzet, a kibontakozó politikai demokratizálódási folyamat, a külkereskedelem megélénkülése olyan tények voltak, amelyek a szocialista fejlődés normájává, alapvető értékévé, legitimációs bázisává váttak egy egyenlőtlenségei ellenére is folyamatosan megújuló és konszolidálódó jövőképet.

Hozzájárul ehhez az is, hogy a korábban visszafogott kereslet mind a beruházások, mind a fogyasztás piacán megélénkült, s az import fokozásának lehetősége elfedte azt a tényt, hogy a termelés sem szerkezetében, sem hatékonyságában

nem volt képes az élénkülő keresletet kielégíteni. A KGST-piac védettséget nyújtott a nyersanyagellátásban, az energiaellátásban, egyúttal piacot is biztosított, de pusztán ennek alapján a technikai és technológiai modernizációt nem lehetett végrehajtani. Ugyanakkor azonban a tőkés behozatal vagy fogyasztásra került, vagy olyan fejlett technika behozatalát jelentette, amelynek működtetéséhez belső termelésünk nem volt képes a szükséges gazdasági, társadalmi és kulturális feltételeket megteremteni. Így széles körűvé vált az új technika alacsony szintű kapacitáskihasználása (a számítógépek esetében csaknem 30 százalékos volt a kihasználatlanság). Ez egyben rámutatott az adaptációs készség hiányára is, e készség kialakításához szükséges feltételek megteremtését — gazdaságirányítási, érdekeltiségi, kulturális stb. területen — korábbi mulasztásaink is késleltették. Csak mint jellemző példát említjük, hogy a meginduló TTF-kutatások gyakran drámai színekkel ábrázolták a tudomány és a technika diadalának jegyében megszülető jövő utópiáját, ugyanakkor sokkal kevesebbet foglalkoztak azokkal a rövid távon is sürgető intézményi, kulturális és oktatási reformokkal, amelyekkel konkrét lépéseket tehetünk volna a jövő megteremtése felé.

A lakossági fogyasztás bővülése, az életszínvonal növekedése a különböző társadalmi rétegekre számára a szocialista fejlődés bizonyítékává, társadalmi-gazdasági rendszerünk fontos legitimációs bázisává vált. Még akkor is, ha az életszínvonal a korábbi állapothoz viszonyítva emelkedett jelentősen, azaz nemzetközi összehasonlításban nem volt magas. De éppen az egyenletes emelkedés — mint ahogyan világszerte — nálunk is túlságosan hamar tette általánossá azt a felfogást, hogy a jólét s a társadalom szinte minden rétegét érintő magas életszínvonal a közeli jövőben megvalósítható.

A szocializmusnak hosszú távon — egyenlőtlenségei ellenére is — harmonikus gazdasági-társadalmi fejlődésébe vetett bizalom általánossá vált: ezt elősegítette az is, hogy a társadalmi átrétegződés lassulásával a társadalom rétegvizsgálatai konszolidáltabbá váltak. A korábbi (egyres rétegeinket sokszzerűen érő) nagy ütemű intragenerációs átrétegződés, amelyet, amellet hogy történelmileg rendkívül rövid idő alatt zajlott le, nemcsak egy elkésett, relatíve elmaradott urbanisztikai fejlődésből fakadó ellentmondások sújtottak, hanem alacsony szintű technikai szinten is ment végbe, döntően befejeződött, az egyes rétegek helyzete, esélyei, jövőbeli kilátásai kiegyensúlyozottabbakká váltak.

Mindezek a gazdasági-társadalmi tényezők, amelyekhez az oktatási és kulturális intézményrendszer fejlesztésében, a szociálpolitikában, s általában a jóléti intézkedésekben elért eredményeink kapcsolódtak, az 1956 utáni magyar fejlődés kétségtelen eredményei voltak, de nemegyszer illúziókat is keltettek a szocialista fejlődés ütemét, dinamikáját illetően. S nemcsak az egyes rétegek mindennapi gondolkodásában, hanem a társadalomtudományok érték- és normarendszerében is.

A magyar társadalomtudományi fejlődés számára e szakaszban középponti kérdés volt a szocializmus mint társadalmi forma, s e forma világtörténelmi szerepe. A hatvanas évek magyar társadalomtudományi gondolkodása számára az alapot s az ösztönzést az újra felfedezett és rekonstruált marxi fejlődésemélet, valamint a társadalmi formák elmélete jelentette. E fejlődésemélet és formaelmélet által meghatározott szocializmuskép (a dogmatikus hagyományok felszámolása után) úgy jelent meg, mint egy olyan társadalom, amely a képviselői demokratizmust mindennapi demokratizmussá teszi, mint egy olyan társadalom, amely történelmileg „visszavételezi” az elidegenedést, ezzel megvalósítja az „ember lényé-

gét”, az ember „rendeltetését”, s a valóságosan demokratikus részvételt a politikában és az alkotó munkához való jogot világtörténelmileg először biztosítja, bármely hosszú folyamat teremtsen is meg ennek feltételeit.

Háttérbe szorultak azok a kérdések, amelyek a magyar szocialista fejlődés történelmi feltételeiből, a világ gazdasági rendszerben elfoglalt helyünkől következtek, illetve amelyek a helyzetből következő hátrányok leküzdésének esélyeihez kötődnek. A hatvanas évek magyar társadalomtudományi gondolkodása számára a magyar társadalom történelmileg kialakult ellentmondásai úgy jelentek meg, mint a fejlődés nehézségeiből következő ellentmondások, amelyek feloldására éppen a reformpolitika nyújt — különösen hosszú távon — biztosítékot. Számos kérdés, amelyek ma különböző társadalmi rétegek gondolkodását a hosszú távú fejlődésünk perspektíváit illetően értékszavakkal terhelik, s amelyek nemegyszer a társadalomtudományi kutatásokat is elbizonytalanítják, a hatvanas években meg sem fogalmazódott. S bár e tanulmány elején hangsúlyoztuk, hogy a szocialista értékek, mint minden társadalmi forma által deklarált értékek, mindig őriznek egy alapvetően normatív viszonyt a társadalmi-gazdasági valósághoz, a hatvanas években a gazdasági növekedés és a társadalom politikai fejlődésének alapján ezek az értékek közel kerültek a mindennapokhoz, azaz nem csupán mint ideológiailag deklarált, hanem mint történelmileg létrejött értékek jelentek meg, mint a szocialista fejlődés bizonyítékai. Azok az eredmények, amelyeket fejlődésünk a gazdaságban, a társadalompolitikában, az életszínvonal-politikában stb. létrehozott, egy korábban sohasem tapasztalható magas életszínvonal és egy konszolidált, a reformszellemről áthatott politikai légkör kialakítását tették lehetővé. A töretlen fejlődés hosszú távú esélyeihez kötődő elképzelések kialakulását a kétségtelenül magyar szocialista fejlődés alapján létrejött értékek segítették.

Mindez olyan térségben történt, ahol a szocializmus egy meghatározott időszakban nemcsak súlyos dogmatikus hibákat vétett, hanem a közép-európai fejlődés sajátosságaiból következően meg kellett küzdenie a történelmi elmaradottságunkból, s a Közép-Európában az egyes nemzeti fejlődések megválaszolatlan kérdéseiből kialakuló ellentmondásokkal is. A szocialista forma jelentett választ a gazdasági, a politikai és a társadalmi fejlődés — gyakran ki sem mondott, de történelmileg e térség helyzetéből következő — kérdéseire. A hatvanas évek végétől keményedő világ gazdasági helyzetben e korábban meg sem fogalmazott kérdések fokozatosan aktuálisakká váltak.

A hatvanas évek számára a szocializmus úgy jelent meg — a korábbi dogmatikus, valamint a két világrendszer viszonyát félreértésekkel terhelő jobboldali áramlatoknak a leküzdése, a gazdasági növekedés és a hozzá kapcsolódó társadalmi fejlődés bázisán —, mint olyan történelmi folyamat, amely végül nemcsak a reális szocializmus fejlődésének kérdéseit tisztázza, hanem egyben választ jelent a közép-európai fejlődés történelmi múltjára és jövőbeli kilátásaira is. A szocializmusra mint magasabb történelmi formára való hivatkozás, a kibontakozó ellentmondások ellenére is, úgy tűnt, történelmileg egy olyan fejlődési utat alapoz meg, ami választ ad e térségben a gazdasági és a társadalmi fejlődés problémáira, valamint a nemzeti fejlődés öröklött ellentmondásaira. A hatvanas évek magyar társadalomtudományi gondolkodása, amikor ellentmondásainkat megítélte, elválaszthatatlanul összekötődött a szocializmussal, mint a történelmileg eddig létrejött társadalmi formákkal szemben egy magasabb rendű formára való hivatkozással. Ez a gondolkodás a korszak társadalmi-gazdasági gyakorlatát az így kialakuló normák alapján ítélte meg, ellentmondásainak feloldására az így kialakult

jövőkép alapján keresett utat. Különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetését megelőző társadalomtudományi viták egy olyan jövőképet involváltak, amelyben a gazdasági reform egy, a társadalmat mélyen átható, a politikai intézményrendszerre irányuló reformot is jelent.

A hetvenes évek magyar fejlődése felszínre hozta a létező szocializmusnak a világpolitikai és világgazdasági rendszerben elfoglalt helyéből következő ellentmondásait, azokat az ellentmondásokat, amelyek a szocialista társadalom és gazdaság korábbi fejlődési pályájából, gazdaságirányításunk gyakorlatából eredtek, valamint azokat az ellentmondásokat, amelyek az egyes szocialista országok korábban meg nem válaszolt nemzeti sajátosságainak és tradícióinak a kérdéséből fakadtak, s amelyeket a kedvezőtlenebbé váló világgazdasági és világpolitikai helyzet fokozatosan a felszínre hozott. Nemcsak az egyes közép-európai szocialista országoknak a világgazdasági helyzettől való gazdasági, technikai-technológiai, kereskedelmi-pénzügyi függősége került új megvilágításba, hanem a szocialista országok egymással kialakított gazdasági és politikai viszonya, valamint a szocialista társadalom által kínált, az egyes társadalmi rétegek életmódját, kultúráját, politikai tudatát meghatározó társadalmi-gazdasági fejlesztési alternatívák kérdései is.

A magyar társadalomtudományi gondolkodás a hetvenes években a szocialista fejlődés új típusú ellentmondásait tárta fel, mind a szocialista gazdaság fejlődéstörvényeire, mind a szocialista társadalom strukturáltságára, e struktúra újratermelési mechanizmusára vonatkozóan; csakúgy, mint a gazdaság és politika, a gazdaság és társadalom, a gazdaság és az ideológia viszonyára vonatkozóan. A korábbi egységes, az eredmények és vívmányok alapján normatív kialakított szocializmusképtől eltérően a társadalomtudományok a hetvenes években lezajlott fejlődése s e fejlődés ellentmondásosságának fokozott tudatosulása alapján, egy differenciált, előfeltevéseiben kevésbé ideologikus szocializmusképet alakítottak ki.

A hetvenes évek végétől az életszínvonal stagnálása, illetve rétegspecifikus visszaesése a szocializmus legitimitációját az egyes társadalmi rétegekben, sőt az egyes rétegeknek a konszenzusban elfoglalt helyzetét is, a korábbinál ellentmondásosabbá tette. A gazdasági fejlődés megtorpanásából következő s egyre érzékenyebbé váló ellentmondások, s az ezekre adott nem mindig konzisztens politikai válaszok, élesen világítottak rá belső, strukturális ellentmondásainkra, valamint a világgazdaságban betöltött pozíciónkra.

Már 1971-ben az egyensúly felbomlásának számos jele figyelmeztetett arra, hogy a töretlen fejlődéshez fűződő elképzelések sok szempontból felülvizsgálatra szorulnak, ugyanakkor arra is, hogy a reformfolyamat számos gazdasági és társadalmi mozzanatban nem teljesen konzisztens, s hogy a reform folytatásának olyan társadalmi, politikai, kulturális tényezői is vannak, amelyekre a reform-előkészítő viták nem fordítottak (s nem is mindig fordíthattak) elég figyelmet. A nemzeti jövedelem növekedésében ennek hatásai a hetvenes évek elején még nem jelentkeztak, csak később, 1976 után, amikor a belső ellentmondásokat a világgazdasági válsághullámok is felerősítették, s amikor már az is nyilvánvalóvá lett, hogy csökkenőben van a KGST-piacról áramló olcsó nyersanyag- és energiaforrások biztosításának lehetősége. Anélkül, hogy e helyen részletesebben elemezhetnénk, le kell szögeznünk, hogy a társadalomirányítás számára a hetvenes évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy gazdasági-társadalmi stabilitásunk megőrzésének olyan társadalmi és kulturális feltételei is vannak, amelyeket a korábbi, a

reformot előkészítő és bevezető politikai gondolkodásunk, valamint tudományos vitáink nem vettek eléggé figyelembe. Jóllehet a hetvenes évek elején a reform gazdaságpolitikai értékelése ellentmondásos volt, mint ahogy a reform folytatásához való viszonyunk is ellentmondásossá vált, mégis történelmileg szükségszerűen került sor ekkor olyan állásfoglalások és határozatok meghozatalára, amelyek, a gazdaságirányítási rendszer fejlődésétől függetlenül, a gazdaság működésének társadalmi és kulturális feltételrendszerét alakították. Elég itt az 1970-es ifjúsági állásfoglalásra, majd az 1971-es Ifjúsági Törvényre, az 1972-es oktatási párthatározatra vagy az 1974-es közművelődési állásfoglalásra gondolni. Ezek a politikai állásfoglalások és határozatok kétségkívül azoknak a társadalmi és kulturális folyamatoknak a tudatos alakítására törekedtek, amelyek a gazdaság modernizálásának és a társadalom stabilitásának feltételeit alkották. Bárhogy is ítéljük meg az 1968 és 1972 közötti fejlődésünket, az igazsághoz hozzátartozik, hogy a reform folytatása vagy „visszavételezése” körüli viták a reformfolyamat ellentmondásos társadalmi feltételrendszerével és hatásával is összefüggtek. Ugyanakkor a gazdasági fejlődésben 1975–1976 újabb törést jelentett (amely nem vezethető le egyértelműen csak az 1970-es évek elején hozott politikai döntéseinkből), s ennek hatásai a hetvenes évek végén erősödtek fel. Míg egyik oldalon hitelfelvétellel kíséreltük meg a növekedés korábbi ütemét fenntartani, és politikai eszközökkel próbáltuk a társadalmi egyenlőtlenségeket csökkenteni, az élet színvonalat fenntartani, másik oldalon megszorító gazdaságpolitikai intézkedésekre kényszerültünk. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy mindezt kedvezőtlené vált külső lehetőségek s a csökkenő gazdasági hatékonyság körülményei között.

Míndezek az ellentmondások számos, a hatvanas években „természetsszerűen” a szocializmus alapértékeihez tartozó történelmi vívmányt és célt új megvilágításba helyeztek. A társadalmi fejlődésről kialakított képünk, a szocialista gazdaság és társadalom működésének ellentmondásaitól motiváltan, sokkal inkább az ellentmondások létrejöttéhez és elemzéséhez kötődött, mint korábban, azaz a hatvanas évektől eltérően a szocialista fejlődésről kialakított koncepciónk már kevésbé volt töretlen. A gazdaság működésében bekövetkezett ellentmondások feltárása, a hatvanas évek filozófiai ihletésével szemben, elsősorban a közgazdaságtannak adott ösztönzést, a társadalmi intergenerációs mobilitás fokozatos fékeződése nyomán kialakuló ellentmondások, valamint a társadalmi rétegződés ellentmondásainak növekedése pedig a szociológiának. A hatvanas évek filozófiai fejlődéskoncepciói a hetvenes évek tudományos gondolkodásában fokozatosan hátrébe szorultak, hiszen a hetvenes évek magyar gazdasági fejlődése ellentmondásainak elemzése, egyebek között, olyan összefüggéseket tárt fel, amelyek tükrében világossá vált, hogy a gazdasági fejlődés ciklusokon át halad előre, amelyekre strukturálisan is fel kell készülni, s amelyek belső ellentmondásait a világgazdasági folyamatok felerősíthetik.

A hetvenes években a mobilitás fékeződése s a rétegfeszültségek növekedése különösen a társadalmi struktúra szélső pontjainak vizsgálatában hozott jelentős új eredményeket. A társadalmi struktúra újratermelésében kialakuló feszültségek — különösen a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzet újratermelésének vizsgálatában — olyan új kérdéseket fogalmaztak meg, amelyek sok szempontból a hatvanas évek töretlen fejlődési koncepciójához fűződő elképzeléseket illuzórikusnak tüntették fel. A töretlen fejlődéssel szembeni szkeptikus viszony a hetvenes években erősödött fel, amit a gazdasági nehézségek is alátámasztottak.

A fizetőképesség fenntartásáért visszafogtuk a beruházásokat, a fogyasztást, a pénzkirámlást. Kemény költségvetési korlátokat állítottunk fel a likviditás tartásáért, ennek ellentmondásos hosszú távú hatásai különösen a technikai-technológiai haladásban, a munkaerő-struktúra színvonalában, az alapszükségleteket kielégítő infrastruktúrában érzékelhetők. Szűkültek a szociálpolitikai lehetőségeink.

A nyolcvanas években az életszínvonalnak széles társadalmi kört érintő réteg-specifikus csökkenése különösen társadalmi hatásában vált konfliktusok forrásává, hiszen korábbi társadalmi egyenlőtlenségek erősödtek fel, illetve új társadalmi egyenlőtlenségek jelentek meg a társadalmilag különböző jövedelemszerzési lehetőségek kialakulásából következően. Fokozottan érzékelhető a munkaerőpiac megosztottsága, a bér- és jövedelemviszonyok szétválása, a társadalmi újratermelésben a mobilitás fékeződése, az anyagi-jövedelmi, valamint kulturális előnyök és hátrányok halmozott összekapcsolódása. Relatíván romlott a fiatalok, a nyugdíjasok helyzete és jó részben a bérből és fizetésből élők. Feszültségek alakultak ki a munkaerő elhelyezkedése és a termelőeszközök allokációja között, a teljesítmények és a jövedelmek között.

A társadalmi-gazdasági fejlődés ellentmondásainak szoros összefonódása a magyar társadalomtudományi gondolkodást arra ösztönzi, hogy fejlődésünknek egy átfogó, az új fejlődési szakasz sajátosságain alapuló képét alakítsa ki. A hatvanas évek illúzióinak már nem vagyunk foglyai, de egyre határozottabban jelentkezik az igény, hogy kikerüljünk a hetvenes évek különböző dezideologizáló, értékeket és eredményeket relativizáló áramlatainak a csapdái is. Így készülhetünk fel a nyolcvanas és a kilencvenes évek társadalmi feszültségeinek kezelésére, hiszen számítanunk kell arra, hogy a nyolcvanas évek folyamán előbb elosztásunk ellentmondásainak kiéleződése várható, majd a kilencvenes években a beruházások, a technikai-technológiai fejlődés elmaradásából kialakuló ellentmondások fokozott jelentkezése. Miközben nem számolhatunk azzal, hogy külső feltételeink kedvezőbben alakulnak, tartalékaink mozgósítását a társadalmi-gazdasági feltételek átfogó, fejlődéstörvényeiben totalitásra törekvő tudományos megismerése alapján képzelhetjük el, amely megismerésnek szerves része a fejlődés értékeinek és normáinak a tudatosítása is.

Kutatásaink igazolták, hogy egy tudományos igényességgel megalapozott társadalomstratégia kialakításához fejlődési alternatívák feltárása szükséges. Ezt a célt szolgálják a fejlődés lehetőségeit feltáró prognózisváltozatok. Az ilyen típusú vizsgálataink eredményeiből levonható az a következtetés, hogy hazánkban a nyolcvanas években elsősorban a társadalmi-gazdasági konfliktusok elhárítását szolgáló intézkedéseket kell előtérbe helyezni, ami meghatározza és egyben korlátozza is cselekvési lehetőségeinket. Ehhez elsősorban rövid távú, úgynevezett taktikai döntésekre van szükség, igényesen mérlegelt feladatokkal, s e feladatok közötti prioritások megfontolt kialakításával. Az így hozott intézkedések azonban csak akkor hatékonyak, ha ezzel párhuzamosan elkészül a hosszú távú stratégiai célrendszer kialakítása is, a célrendszer megvalósításához szükséges feladatok rendszerének, következményeinek és hatásainak kidolgozásával együtt. E kettős feladat végrehajtása akkor eredményes, ha rövid és hosszú távú programok egymásra épülő konzisztens rendszert alkotnak, és támaszkodnak a prognózisváltozatok nyújtotta információkra. Ennek értelmében e változatok négy típusát dolgoztuk ki.

Az egyik egy úgynevezett trend-extrapolációra épülő alternatíva, amikor a je-

lenleg létező trendekből kiindulva, ennek előrevetítését végezzük el. Kutatásaink azt eredményezték, hogy ez a típusú fejlődési út konfliktusokat erősít fel, diszharmoniót szül, ez járható a legkevésbé.

Egy másik típusú fejlődési irány, amikor a külgazdasági viszonyok alakulásából indulunk ki, és ennek függvényében vizsgáljuk a hazai lehetőségeket. Ez esetben kialakítható egy úgynevezett passzív védekező, aktív védekező és offenzíven alkalmazkodó típusú fejlődési út. Prognosztikai elemzéseink azonban azt igazolták, hogy kizárólag a külgazdasági viszonyoknak alárendelten, annak alakulásától tenni függővé a nemzetgazdaság fejlődését, ez hosszú távon kevésbé hatékony eredményekre vezet.

Eredményesebb az a megközelítés, amikor a belső lehetőségekből kiindulva, tehát alapvetően a nemzeten belüli forrásokra és adottságokra támaszkodva, kihasználva a világgazdaság nyújtotta lehetőségeket, de nem ennek alárendelve kíséreljük meg a dinamikus átalakulás végrehajtását. Ez esetben tehát nem a világgazdaság hatásait „engedjük rá” a nemzeti fejlődésre, hanem a nemzeti sajátosságokat és érdekeket „illesztjük” a külgazdasági viszonyok alakulásához.

A hazai feltételek jobb kihasználására építő gazdaságpolitikai változat elsősorban a gazdasági előnyöket hordozó vagy azzal kecsesgető termékek fejlesztésére koncentrál, amely termékekből a belső piac ellátását is biztosítja.

A részletesebb elemzések arra is felhívták a figyelmet, hogy az úgynevezett áttörési stratégiának lényeges eleme a feldolgozóipar és a mezőgazdaság kiemelt fejlesztése. Az áttörési pontok alakításában azonban nem annyira a beruházások e területen való koncentrálása, hanem egyéb feltételek (mint megfelelő háttér-
ipar, hatékonyabb szervezeti rendszer, export-import jog) megteremtése szükséges. Ennél a nemzeti adottságokra épülő változatnál a társadalmi-gazdasági rendszer strukturális alakításának hosszú távú programjával szerves összhangban alakítható ki az a jóléti program, amely a lakosság anyagi és szociális biztonságát megalapozhatná. (Míg az előbbi, a külgazdaság egyoldalúan alárendelt változat esetén ez is a világgazdaság alakulásának bizonytalan kimenetelétől függően dolgozható csak ki.)

A variánsok között kimunkálható egy olyan elemzés is, amely a veszélyhelyzetek felismerésére és elkerülésére épül. (Ilyen lehet például az egyensúly felbomlásának lehetősége és következménye is stb.). Az ilyen típusú előrejelzések általában segítik a döntéshozatalt, hogy a célok és feladatok kialakításánál mérlegeljék az esetleg jelentkező konfliktusokat és ezek lehetséges hatásait. Ugyanakkor biztonságot is nyújtanak, mivel időben fel lehet készülni kedvezőtlen helyzetek elkerülésére, vagy váratlan helyzetekben is van lehetőség arra, hogy körültekintően cselekedjünk. Ilyen veszélyhelyzetekre hívta fel figyelmünket a társadalmi-gazdasági fejlődésünkben meglevő és várható feszültségek elemzése.

Az empirikus vizsgálatból levonható az a következtetés, hogy a jövőben a legtöbb feszültséget hordozó kritikus területek elsősorban a társadalmi szférában jelennek meg. Így mindenekelőtt az értékrendszer deformálódásában, a társadalom anyagi, egészségügyi, szellemi igényeinek kielégítetlenségében, a társadalom közérzetének kedvezőtlen alakulásában. Ennek hátterében ott található a gazdaság megoldatlan ellentmondásai, a gazdasági növekedés stagnálása, illetve várhatóan mérsékelt növekedése a kilencvenes évek közepéig.

Az alternatív gondolkodás a döntéshozatal és a cselekvés meghatározó eszköze napjainkban, ennek alapján lehet megbízható stratégiát kialakítani és hatékony célrendszert felállítani.

1. tábla

A nemzeti jövedelem alakulása (előző év = 100)

Év	Nemzeti jövedelem	Év	Nemzeti jövedelem
1950	100,0	1966	108,2
1951	116,0	1967	108,1
1952	97,6	1968	105,0
1953	112,4	1969	108,0
1954	95,5	1970	104,9
1955	108,3	1971	105,9
1956	88,7	1972	106,2
1957	122,7	1973	107,0
1958	105,5	1974	105,9
1959	106,4	1975	106,1
1960	109,6	1976	103,0
1961	106,2	1977	108,0
1962	104,7	1978	104,2
1963	105,7	1979	101,9
1964	104,8	1980	99,2
1965	101,2	1981	102,5
		1982	102,3

Forrás: — Adatsorok a népgazdaság 1950—1967 közötti időszakának tanulmányozásához.
 KSH 1966.
 — Beruházási adattár 1950—1977.
 — Beruházási statisztikai évkönyv, 1982.

2. tábla

A lakosság fogyasztása
 Előző év = 100
 (Összehasonlító áron)

Év	A lakosság fogyasztása a nemzeti jövedelemből
1950	100,0
1951	103,0
1952	95,0
1953	102,0
1954	118,7
1957	107,7
1961	101,4
1966	104,6
1970	104,7
1976	101,3
1980	101,0
1981	102,6
1982	101,2

3. tábla

A beruházási tevékenység alakulása (folyó árakon millió forintban)

Év	Beruházás volumene	Üzembe helyezett	Befejezetlen	Szocialista szektor		Befejezetlen
				Beruházás volumene	Üzembe helyezett	
1950	11 712	9 736	2 395	9 664	7 767	2 316
1951	14 271	11 430	5 236	13 127	10 346	5 097
1952	17 393	14 193	8 119	15 824	12 705	7 899
1953	17 919	14 391	11 190	16 741	13 288	10 895
1954	13 649	13 057	11 140	11 620	11 122	10 751
1955	13 286	13 309	10 784	10 892	11 021	10 289
1956	14 353	12 692	11 966	11 284	9 736	11 358
1957	13 140	12 483	12 475	10 821	10 258	11 773
1958	17 017	17 453	11 667	13 548	14 109	10 840
1959	37 935	34 521	22 230	31 708	28 444	21 253
1960	42 611	39 293	25 140	38 536	35 268	24 190
1961	39 937	37 917	26 753	34 787	32 817	25 753
1962	44 050	40 668	29 607	40 147	36 885	28 487
1963	50 168	47 129	32 015	45 434	42 244	31 046
1964	52 013	49 361	33 833	47 592	45 363	32 441
1965	49 698	48 793	33 443	44 681	43 892	31 935
1966	54 850	48 960	38 218	49 199	43 153	36 566
1967	65 648	57 221	44 992	59 662	51 923	42 652
1968	64 975	65 352	51 083	57 804	58 655	48 269
1969	84 439	72 158	64 432	77 532	65 867	61 002
1970	101 380	92 423	73 907	91 999	83 959	69 560
1971	114 336	98 061	90 114	102 866	87 571	84 634
1972	118 369	109 416	97 770	105 563	96 610	92 290
1973	125 656	119 833	99 792	111 616	106 613	93 492
1974	139 356	122 367	115 263	124 156	108 567	107 563
1975	163 422	155 935	118 863	146 522	138 235	111 963
1976	170 689	154 926	129 546	152 089	135 986	122 986
1977	201 493	166 744	158 909	181 493	147 494	151 599
1978	218 506	188 407	183 123	197 606	168 357	174 963
1979	225 657	203 515	198 012	203 957	182 525	189 142
1980	213 376	202 771	201 101	189 676	177 671	193 631
1981	209 381	196 743	205 531	182 781	169 983	193 221
1982	215 494	196 753	221 379	185 694	166 653	214 369

Forrás: Beruházási adattár 1950–1977.

Beruházási statisztikai évkönyv 1982.

4. tábla
Egyensúlyi mutató
(Folyó áron milliárd Ft)

Év	Megtermelt és felhasznált nemzeti jövedelem
1970	- 7,7
1971	- 22,5
1972	+ 4,7
1973	+ 19,6
1974	- 19,9
1975	- 35,7
1976	- 22,4
1977	- 25,8
1978	- 57,3
1979	- 23,7
1980	- 16,0
1981	- 8,2
1982	+ 5,7

Forrás: Statisztikai évkönyvek

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA

Schmidt Péter

SZOCIALIZMUS
ÉS
ÁLLAMISÁG

359 oldal, 52,— Ft

TANULMÁNYKÖTET

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

POKOL BÉLA

Az érdekképviselői szervek a politikai akaratképzésben

A hatvanas évek végétől megélnékültek a magyar politikai rendszerben az egyes társadalmi rétegek érdekeinek és véleményének artikulációjára irányuló törekvések. Az állami szervezés etatizáló tendenciáinak visszaszorítása, az autonómabb gazdasági szféra létrehozása elősegítette, a homogén társadalomképpel operáló ideológiai tételrendszer átalakulása pedig lehetővé tette, hogy megkezdődjön a politikai akaratképzésnek az empirikus érdekek ütköztetésére és ezek kompromisszumaira való átépítése.

E reálfolyamatokkal párhuzamosan a társadalomtudományi irodalomban ugriásszerűen megnőtt az érdekek természete, definiálhatósága, más jelenségektől való elhatárolhatósága iránti érdeklődés. A Társadalomtudományi Intézetben folyó kutatások egy része számára központi helyet foglalt el az érdekképzés. Az Intézet néhány kutatója és az Intézet köré csoportosuló kutatások némelyike döntően meghatározta a magyar társadalomtudományi irodalom érdekképzését,¹ illetve az érdekek politikai akaratképzésbe való továbbítására vonatkozó véleményeket.²

A hetvenes évek végétől a gazdasági szféra erőteljesebben piaci mechanizmusokra épült Magyarországon. A reformok következetesebb végiggondolása felérősítette a korábbi meggyőződést, hogy a politikai rendszer bizonyos fokú átalakítása nélkül nem lehet végrehajtani a gazdasági szféra reformjait sem. Ezért a Társadalomtudományi Intézet egyik kiemelt feladata lett a politikai döntési mechanizmus tagoltabb érdekkifejezésre és érdekkompromisszumokra való átépítési lehetőségeinek vizsgálata.

Az Intézet „Politikai rendszer” csoportján belül meginduló kutatások keretében egy sor előtanulmány született, amelyek az érdekek politikai intézményesülési formáit (politikai pártok, érdekképviselői szervek, egyesületek stb.), és az ezekre vonatkozó elméleti reflexiókat kívánták feltárni.³ Ezek eredményeképpen az 1981-től induló munkaterv szerint a csoport egyik kiemelt kutatási irányává vált a fontosabb magyar érdekképviselői szervek empirikus kutatása. Az empirikus vizsgálat folyamán — külső kutatók bevonásával — résztanulmányok készültek⁴ az egyes érdekképviselői szervek mai állapotáról (tevékenységi szféráikról, szervezeti felépítésükről, finanszírozásukról, állami és pártszervekkel való viszonyuk egyes kérdéseiről, belső akaratképzésükről, illetve akaratképzésük külső állami és pártszervek által való meghatározásának fokáról stb.), majd 1983

végére egy összegző tanulmány az általánosítható megállapításokon túl egy továbbfejlesztési koncepció körvonalazását kísérelte meg.⁵ Mostani tanulmányunkban ebből az összegzésből kívánunk néhány gondolatot kiemelni.

POLITIKAI RENDSZERÜNK MAKROSTRUKTURÁLIS JELLEMZŐIRŐL

A korai szocialista társadalomfejlesztési logika egésze, ezen belül a politikai szféra szerepe a hetvenes évek kezdetétől vált a tudományos kutatások tárgyává. Ezek a kutatások jó ideig csak elvétve jelentek meg publikációkban. Az utóbbi néhány évben a modernizáció és a szocialista társadalomfejlesztési logika viszonyának részletesebb elemzése kezd kibontakozni.⁶ Ezek alapján már le lehet szűrni néhány megállapítást a szocialista politikai rendszerek átfogó, makrostrukturális összefüggéseire vonatkozóan.

Általánosan elfogadottnak tekinthető az a tétel, amely szerint a modernizáltság fokmérőjének az egyes társadalmak vonatkozásában az *alkalmazkodási-megújulási képesség* elért szintje tekinthető. A megújulást lehetővé tevő mechanizmusok révén a modern társadalmak gyorsan tudják gazdasági, politikai, jogi, ideológiai, oktatási stb. szféráik működését (azok prioritásait, tételrendszeit, termékszerkezetét, joganyagát stb.) átalakítani, és az egyes szférákban végbement megújulást láncreakciószerűen át tudják vinni a többi szférákba, anélkül, hogy az eközben keletkezett társadalmi feszültségek túllépnék az elviselhetőség küszöbét és társadalmi robbanásokhoz vezetnének. Ha elfogulatlanul végigtekintünk az európai fejlődés eddigi főbb tendenciáin, akkor az egyes *társadalmi szférák* (gazdaság, politika, jog, közigazgatás stb.) egymástól való *fokozatos elkülönülését* és önálló logikájuk, funkcionális autonómiájuk létrejöttét tekinthetjük annak a strukturális változásnak, amely révén a mai modern társadalmak — és egyes elkülönült szféráik — adaptációs-megújulási képessége létrejöhett.

Ez a társadalomfejlődési logika tiszta formájában elsősorban Európa nyugati felén tudott hosszú évszázadok alatt, többé-kevésbé spontán módon, „organikusan” érvényesülni. Közép-Európában csak csonkán, folyton a nyugati fejlettségi fölény kihívásának árnyékában tudott végbemenni az egyes szférák autonómiáinak kialakulása, és jelentek meg a szellemi horizonton, mint a Nyugathoz képest következtelenül végrehajtott szekularizáció, megkésett iparosodás, nemzetté válás és urbanizáció. Kelet-Európában pedig — különösen a cári Oroszországban — szinte alig érvényesültek ezek az autonomizálási tendenciák.⁷ Itt a lemaradás oly mértékű volt Európa nyugati részeihez képest, s ezért a nyugati fölény kihívására olyan erővel hatott, hogy Oroszországban a 18. századtól kezdve kísérleteket tettek arra, hogy a társadalomfejlesztés gyorsítása érdekében a meglévő diffúz társadalmi strukturák alapján állva közelítsék meg a nyugati „organikus” modernizáció által produkált felületi mutatókat (ipari terméktömeg, korszerű haderő stb.).

A kelet-európai szocialista forradalmak után is meghatározónak bizonyultak ezek a mélyen húzóó évszázados összefüggések. A nyugati társadalmak gazdasági fejlettségi fölénye — és ennek katonai területen is kézzelfogható hatásai az 1917 utáni intervenció során — egyre inkább az iparosítás köré szűkítették le a marxi ideológia prioritásait. A korai szocialista társadalomfejlesztés egyértelműen a gyorsított iparosítás végrehajtásának szempontjából alakította ki

a társadalmi szférák strukturáinak minden mozzanatát. Ha a nyugat-európai modernizáció alaptendenciájának az egyes társadalmi szférák önálló logikájának elkülönüléseit lehet tekinteni, akkor a nyugati kihívásra reagáló kelet-európai korai szocialista modernizáció éppen ezzel ellentétes megoldást jelentett, mivel a gazdaság modernizálására téve a fő hangsúlyt — erős ipar, ezen belül nehézipar felépítése; a mezőgazdaság alapgépekkel való ellátása és a mezőgazdasági népesség átírányítása az iparba; egy alacsony fokú, de tömeges képzésre alkalmas oktatási szféra kiépítése stb. — a többi társadalmi szféra már elért autonómiáját megszüntetni igyekezett. A társadalom minden tevékenységi köre a centralizált állami-politikai szféra szoros ellenőrzése alá került, és a centralizált politikai vezetés motívumait — bármely társadalmi szféra vonatkozásában — az iparosítás érdekei szabták meg.

Alacsony fokról indulva ez a társadalomfejlesztési logika gyors eredményeket hozott, Közép-Európában azonban már az ötvenes évek végétől olyan tartós problémák kezdtek megmutatkozni már a szűken vett gazdasági szféra fejlesztésénél is, amelyek fokozatosan felülvizsgálatra készítették az addigi modernizációs logikát. A hatvanas évek kezdetétől erősödött az a felismerés, hogy legalábbis a gazdaság vonatkozásában valamilyen fokú funkcionális autonómia létrehozatala nélkül nem lehet növelni a gazdasági hatékonyságot. Kimondatlanul azonban kisebb reformok mentek végbe a többi társadalmi szféra autonómiájának kibontakoztatására is (az egyes kelet-európai szocialista országokban eltérő fokban).

Ezeket a tapasztalatokat általánosítva azt mondhatjuk, hogy a korai szocialista modernizálási elvekkel szemben — annak egyneműsítési alaptendenciájával ellentétben — egy bizonyos fejlettségi szinten felül a továbblépés csak a *több szféra párhuzamos* — és egymással harmonikus — *modernizálódásának útján lehetséges*. A jog, a tudomány, a közigazgatás, a gazdaság autonómiája nem egyszerűen modernizációs „sallang”, amely tetszés szerint elhagyható, hanem egy bizonyos fejlettségi fokon túl csak ezek autonóm működése biztosíthatja az iparosítás továbbfejlesztését is.

Az egyes társadalmi szférák autonómiájának kibontakozása nemcsak a politikai szférától való részleges elkülönülésüket kívánja meg, hanem fordított irányban is, az állami-politikai szféra felé is biztosítani kell, hogy a társadalom felől érkező érdekehatások *szabályozottan* érijék el az állami-politikai akaratképzést, és a különböző, sőt ellentétes hatások ne szakítsák szét a központi államigazgatási szervezet (minisztériumok, országos főhatóságok) egyes elemeit. A funkcionális autonómia kialakulása tehát nemcsak az össztársadalom szintjén fontos, hanem az állami-politikai szférán *belül* is.

A funkcionális elkülönülési tendenciák kimutathatóak a nyugati társadalmak modernizációja következtében a politikai szférán belül is. A 19. század második felétől a társadalom politikai „erőtere” egyre inkább szervezetekre épült rá, a politikai pártok és politikai funkciókat is betöltő érdekegyesületek kialakulásával, másrészt az állami szervezeteken belül a politikai érdekharcokban közvetlenül részt vevő szervek fokozatosan lokalizálódtak, és elkülönültek a részben depolitizált közigazgatástól.⁸ Ez a folyamat döntően a *közigazgatás jogi szabályozás alá vonásával* ment végbe, és ettől kezdve a politikai prioritások változásai (a kormánypárt és a parlamenti többség változásával) nem közvetlenül érik el a közigazgatási apparátust és a közigazgatás működését, hanem fő szabályként a jog anyagának közvetítésével.

A politikai szféra szervezeti alapokra kerülésével kitágult tehát az állami szer-

vezetrendszer, másrészt azonban a korábban egységes *politikai állam két alrendszerre válik szét*, és az egymás felé részfolyamataikban lezáruló közigazgatási és a politikai alrendszer között a *jog csatornáján keresztül* történik meg a politikai prioritások átvitele.

A korai szocializmus társadalomfejlesztése hasonló változást eredményezett ezen a téren is, mint a többi társadalmi szféra autonómiájának megszüntetésénél láttuk. A közigazgatástól elkülönült autonóm politikai szféra léte ekkor már azért sem volt szükséges, mert a társadalom politikai mozgásának letompítása ebben az időpontban talajtalanná tette a még meghagyott néhány társadalmi szervet, és formálissá tette a tényleges politikai akaratképződést.

A hatvanas évek kezdetétől kettős változás figyelhető meg a közép-európai szocialista országokban az egységes állami-politikai szférán belül. Egyrészt törekvések indultak el a közigazgatás szakmai jellegének erősítésére — a korábbi ideológiai-politikai szempontok részleges háttérbe szorításával —, és ezzel együtt növekedni kezdett a közigazgatás jogi szabályozottságának foka, illetve garanciarendszere. Másrészt a társadalom politikai mozgása — az egyes országokban eltérő fokban — újjáéledt, és különböző fórumokon és szervezetben autonóm politikai vélemények artikulálódhatnak. Ez utóbbi változások különösen Magyarországon ragadhatók meg.

Bizonyos fokig tehát az állami-politikai szférán belüli változások a par excellence politikai alrendszer és a közigazgatási alrendszer elkülönülése felé hatnak nálunk is. És ha az egyes társadalmi szférák funkcionális autonómiájának létét — az ötvenes évek társadalomfejlesztési logikája negatív tapasztalatainak fényében — nem egyszerűen „modernizációs sallangnak” tekinthetjük, hanem a rugalmas és dinamikus továbbfejlődés nélkülözhetetlen előfeltételének, akkor ezt az elkülönülési tendenciát a direkt politikai szféra és a közigazgatás között kiemelkedő jelentőségűnek kell tekinteni.

A magyar érdekképviseleti szervek szerepét, továbbfejlesztési lehetőségeiket és a politikai akaratképzésbe való bekapcsolódásuk módját az állami-politikai szférának ebbe a makrostrukturális összefüggésébe helyezve kell vizsgálnunk.

AZ ÉRDEKKÉPVISELETI SZERVEK ÉS AZ ÁLLAMI-POLITIKAI AKARATKÉPZÉSI FOLYAMAT

A társadalom politikai mozgásának megélénkülése már a hatvanas évek közepén felvetette az empirikusan megragadható társadalmi érdekek (érdekkülönbségek), vélemények (véleménykülönbségek) állami-politikai akaratképzésbe való kanalizálásának kérdését. E becsatornázás „természetes” útját a polgári államokban, és alkotmányjogilag a szocialista országokban is, a parlamenti és más államhatalmi választások jelentik, amelynek révén a parlamenten belül jelentkeznek a társadalom jelentősebb érdekkülönbségei, és a parlamenten belüli érdekcsoportok kompromisszumaiból jöhet létre törvények és más döntések formájában a mindenkori egységes állami akarat.

A megélénkülő politikai mozgásoknak és érdekkifejeződéseknek a választások és parlament útján való kanalizálására készség mutatkozott a magyar állami-politikai vezetés részéről. Az alkotmányjogi irodalomban és a publicisztikában is megfogalmazódtak a választások és a parlament működésének megélénkítését célzó elképzelések.⁹ Egy sor tényező hatására azonban eddig csak kismértékű

változások történtek a választások érdemibbé tételére, amelyek még nem tették megfelelően alkalmassá az egyre inkább artikulálódó politikai érdekharcok kanalizálására.

Az érdekek intézményesülésére a hatvanas évek második felétől három főbb szférát lehet megfigyelni Magyarországon: a társadalmi érdekképviseleti szervezetet, hozzájuk számolva néhány jelentősebb egyesületet; a minisztériumok és más országos főhatóságok jelentik az érdekharcok intézményesülésének másik szféráját; és végül a tömegkommunikáció szféráján belül figyelhető meg az eltérő érdekek alapján kialakuló politikai alternatívák szerinti polarizálódás.

A *társadalmi szervek* szféráján belül több irányú változások indultak be, amelyek kedvezőek az érdekek politikai intézményesülésére. A korai szocializmus társadalomfejlesztési gyakorlata nem sok teret engedett az államon kívüli társadalmi szerveződésnek. A korábbi, több ezres nagyságrendű, egyesületi-érdekképviseleti hálózatot radikálisan csökkentették, és a néhány nagy társadalmi szervezetből álló szervezetrendszer, az ismert „hajtószíj”-elvnek megfelelően, a centralizált állami szervezet kiegészítő részeként építették ki. Az elnevezéstől függetlenül ezek ténylegesen állami-hatósági jelleggel és jogkörrel működtek. A SZÖVOSZ, az OKISZ, a KIOSZ stb. úgy funkcionáltak, mint „kvázi” minisztériumok, és az általuk szervezett társadalmi kör is így tekintette őket.

A hatvanas évek második felétől a gazdasági reformok előkészítésének légkörében megindult ezeknek az „államosított” szervezeteknek a tényleges érdekképviseleti funkciókra való átépítése. Korábbi állami feladataik egy részét elvették tőlük, és az általuk „érdekképviselet” szervek felé addig gyakorolt hatósági utasítási jogukat „ajánlási”, illetve irányelv-kiadási joggá szelídítették. Például az OKISZ az ipari szövetkezeteknek — amelyeknek elvileg érdekképviseleti szerve — 1968 óta csak ajánlásokat adhat ki, amelyek nem kötelezőek, az egyes ipari szövetkezetek csak határozni kötelesek elfogadásuk vagy elvetésük felől. Ha azonban az ajánlást elfogadták, az kötelezővé válik.¹⁰ Ugyanígy a KIOSZ is, amely az ötvenes évek kisiparellenes politikájának eszközeként a kisipar elsorvasztása érdekében tevékenykedett, a hatvanas évek végétől tényleges érdekképviseleti lehetőséget is kapott.¹¹

A meglevő érdekképviseleti szervek mellett a TOT (a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa) képében a mezőgazdasági szféra új érdekképviseleti szervet kapott. A TOT-ot eleve az új szerepkör szerint igyekeztek felépíteni: utasítási jog nélkül, a belső akaratképzés alulról felfelé való kialakításával, míg a többi szervnél ez az akaratképzési irány csak formális volt, és a felülről lefelé irányuló akaratképzés dominált. Néhány országos szintű egyesület, illetve egyesületi szövetség tevékenységében is megindult a mögöttük álló rétegek politikai érdekképviseletének felvállalása. Így a MTESZ (a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége) a műszaki értelmiség átfogó érdekeinek szószólójává kezdett válni a hetvenes évektől, még ha ezek a törekvései — eszközök híján — szerény eredménnyel is jártak az eddigiekben. Ha itt részletesen nem is tekinthetjük át az egyes szervek érdekképviseleti irányba történő fejlődését, általában jelezhetjük, hogy kisebb-nagyobb mértékben majd mindegyik társadalmi szervnél találhatóak olyan szervezeti változások, amelyek a korábbi „hajtószíj” funkcióból való kitörést jelzik.

Az érdekek politikai intézményesülésének másik formájához a *minisztériumok és más országos főhatóságok tevékenysége* adta a keretet. A hosszú ideig döntően ágazati szervezés érvényesülése a központi közigazgatási szervezetben

éppúgy kedvezett annak, hogy az egyes főhatóságok a mögöttes társadalmi szféra rétegeinek érdekeivel azonosuljanak, mint ahogy az állami-politikai döntési folyamatok mai struktúrája is a minisztériumoknak — és egymás közti kompromisszumainak — juttatja a döntések tartalmi kialakításában a főszerepet a formálójogilag fölöttük álló állami szervekkel (kormány, Elnöki Tanács, országgyűlés) szemben.

A minisztériumok (és a fontosabb országos hatáskörű szervek) kiemelkedő szerepét a központi állami-politikai akaratképzésben tisztán lehet vizsgálni a törvények és más magas szintű jogszabályok előkészítési folyamataiban.¹² Formilag ezek az országgyűlés, az Elnöki Tanács vagy a kormány aktusaként látnak napvilágot, azonban ténylegesen a minisztériumokon belül, a minisztériumi apparátusok egymás közötti egyeztetéseiben vetődnek fel az egyes rendelkezésekhez elképzelhető alternatívák, és választódnak ki a több évig tartó előkészítési folyamatokban. A törvényelőkészítés egy-egy szakaszán (például a törvénytervezet fölött döntő kormányulást megelőző egyeztetési eljárásban, amelyben az összes minisztérium, az országos hatáskörű szervek és a fontosabb társadalmi-érdekképviseleti szervek részt vesznek) néha több száz módosító javaslat formálja át a már addig is sokszor átalakított és kölcsönös kompromisszumokat tartalmazó törvénytervezetet.¹³ A módosító javaslatok mögött pedig legtöbbször ki lehet tapintani az egyes minisztériumok által szervezett társadalmi szféra rétegeinek érdekelképzeléseit és egy-egy problémát érintő politikai véleményeit.

E politikai vélemények és érdekek artikulálódására többek között a *tömegkommunikáció szférája* biztosít több-kevesebb lehetőséget. Az utóbbi másfél évtizedben a legkülönbözőbb kérdések kapcsán — sokszor a tudományos irodalomból a publicisztika szférájába kilépve — fogalmazódtak meg alternatív stratégiák, és az alternatívák szárnyai köré szerveződnek egyes napilapok, folyóiratok vagy sokszor csak egyes rovatok, szerkesztőségi fősztályok stb.

Ezek a társadalmi nyilvánosság (vagy még többször: félnyilvánosság) által kihordott politikai alternatívák jelennek meg a központi főhatóságok döntési folyamataiban, nemritkán egy-egy minisztériumot belülről is megosztva. Mint empirikus vizsgálataink kimutatták, az egyes központi szervek apparátusának belső megosztottsága miatt sokszor jobb a munkakapcsolat különböző szervek azonos alternatívát támogató fősztályai között, mint ugyanannak a szervnek ellentétes alternatívák mellett kiálló szervezeti egységei között.¹⁴

Az érdekek és vélemények érvényesítésének fő terepét tehát a minisztériumok és más országos főhatóságok döntéselőkészítő folyamatai jelentik, ezért az érdekképviseleti szervek számára is az e szervekkel való jó kapcsolatokat jelentik a sikeres érdekképviselet lehetőségét. Tovább növeli a miniszteriális szint szerepét a központi állami-politikai döntési folyamatokban, hogy a mobilitási szabályszerűségeket tekintve a központi pártszervek apparátusa és az adott szakterületnek megfelelő minisztériumi apparátus személyi állománya között átáramlás van, így hasonló megoszlások jönnek létre az egyes szférák (gazdasági, oktatási, szociálpolitikai stb.) továbbfejlesztésére vonatkozó alternatívák kérdésében.

Ezek jelentik tehát az egyes rétegérdekek artikulálódásának főbb komponenseit, és ez egyben választ ad arra a kérdésre, hogyan történik meg a heterogén társadalmi érdekek becsatolására az állami döntési folyamatokba. Mivel formalizáltan a választások érdemlegesebb átalakításával és az érdekharcok parlamenten belüli politikai intézményesítésével nem sikerült végrehajtani az állami akaratképzés és a társadalmi érdekkülönbségek összekapcsolását, másrészt a politi-

kai vezetés nem vállalta — és a korábbi negatív tapasztalatok után nem is vállalhatta — az érdekek és véleménykülönbségek primér formáinak visszaszorítását, ezért az *érdekek politikai intézményesülésének ezek a formái a központi államigazgatási szervek tevékenységében*, különösen a magas szintű állami-politikai döntések előkészítési folyamataiban találták meg a becsatornázódás lehetőségét. Ez azonban egy idő után felerősítheti a központi főhatóságok, minisztériumok közötti — és az egyes szerveken belüli — széttagolódási tendenciákat.

Visszatérve a tanulmány első oldalain a modernizáció átfogó összefüggéseinek említett megállapításokhoz, azt mondhatjuk, hogy az elmúlt húsz év demokratizálódása és a társadalom politikai mozgásszabadságának növekedése nem tudott összekapcsolódni a par excellence politizálás és a közigazgatás alrendszerű elválasztásával Magyarországon, hanem inkább a közigazgatási szervek át- és túlpolitizálódásához vezetett, és ez a központi közigazgatás belső szétszakadozását hozhatja magával.

Megítélésünk szerint az elkövetkező néhány év folyamán elsőrendű feladatot jelent az érdekek politikai intézményesülésének leválasztása a központi közigazgatási szervekről, és elkülönített csatornákon való bekapcsolódásuk az állami-politikai akaratképzésbe. Mint már említettük, e célból újra felmerülhet a választási rendszer továbbfejlesztése, majd az országgyűlésen belüli politikai artikulálódás lehetőségének növelése. A választási rendszerünk továbbfejlesztésére irányuló csaknem két évtizedes reformtörekvések eddigi nehézségei azonban óvatosságra intenek az ezen a téren lehetséges további reformokat illetően. A választásokon ugyanis a társadalom tömegei közvetlenül mozdulnak meg, így bármilyen valóban komoly reform elementáris erőket érint. A reformok — érintsenek azok bármely szférát — mindig kontrolláltak, így az érdekek politikai intézményesülésénél és az állami akaratképzésbe való bekapcsolódásuknál egy olyan szintet kell választani, amely már természeténél fogva garantálja a politikai vezetésnek a reformfolyamatok kontrollálhatóságát.

Kevésbé érintené a társadalom politikai mozgásának elementáris szintjét — és így az érdekek politikai intézményesülését érintő reformokat lépcsőzetessé tehetné —, ha a választásokat és a parlamentet kikerülve, az érdekképviselői szervek közvetlen delegálása és egy úgynevezett érdekképviselői kamara útján építenénk ki a társadalom érdekek- és véleménykülönbségeinek intézményes bekapcsolódását az állami-politikai akaratképzésbe. Ha ezt az utat választjuk a politikai rendszer továbbfejlesztésében, akkor az érdekképviselői szervek (országos egyesületi szövetségek) mai hálózatát és belső működésüket egy sor szempontból át kell alakítani. Csak a legfontosabb tennivalókra igyekszünk a következőkben kitérni.

AZ ÉRDEKKÉPVISÉLETI SZERVEK TOVÁBBFEJLESZTÉSI LEHETŐSÉGEI

1. Az érdekképviselői szervezetrendszer strukturális kérdései

Az első vizsgálandó kérdést az érdekképviselői rendszer mai struktúrája és a társadalom tényleges érdektagoltsága közötti viszony jelenti. Csak akkor remélhetjük, hogy sikerül leválasztani a közigazgatási szervekről a primér politikai érdekképviselőt, ha sikerül az érdekképviselői szervezetrendszert úgy kiépíteni,

hogyan azok valóban kifejezzék a lényegesebb érdekkülönbségeket, és az eltérő érdekeket ne egy-egy érdekképviselői szervben belül fogjuk össze. Az utóbbi esetben vagy valamelyik érdekcsoport fogja uralni — a többi összefogott érdek rovására — az érdekképviselői szervben belüli akaratképzést, vagy ami még gyakoribb: az egy szervezetben összefogott rétegek egyike sem fogja magáénak érezni az ilyen szervezetet, és az formálisan, pótcselekvésekbe fordulva vegetál.

Egy-egy markánsabb rétegérdek határait kitapintani nem könnyű feladat, anélkül is inkább, mivel ezek a határok maguk is az eltérő érdekek szerveződésével párhuzamosan mutatkoznak meg. Az egyes nagyobb horderejű döntések politikai alternatíváinak vitája a nyilvánosság előtt és az alternatívák érdekkihatásainak az egyes egyének szintjén való mérlegelése teszi tudatossá az egyes rétegekben, érdekcsoportokban az eddig csak homályosan ható érdekképzéseket. A tudatosodás pedig vitathatatlanul felerősíti az érdekkülönbségek jelentkezését. Másrészt azonban lehetővé teszi, hogy a primér szinten ellentétes érdekcsoportok az átfogóbb összefüggéseket érintő politikai döntések kapcsán átfogóbb érdekek mentén integrálódhassanak, és ennek révén az általános társadalmi érdekek, amelyek az állami-politikai döntéseknek alapulnia kell, „aggregáltak”, a valóban létező rétegérdekek kompromisszumaiból folyamatosan jönnek létre. Azaz ne a priori meghirdetett általános társadalmi érdekek dedukcióit próbáljuk „levinni” a társadalom mikroközösségeihez, hogy ott az egyéneket mozgató motívumokat kovacsoljunk belőlük. Az elmúlt évtizedek mindennapos tapasztalatai ugyanis többszörösen igazolták, hogy az ilyen dedukciók reálisan nem képesek tömegméretekben mozgatni az egyes egyének cselekvéseit, illetve amikor az ötvenes években ezt tömegméretekben igyekeztek létrehozni, ez akkora ideológiai erőfeszítéseket követelt, amelyek felemésztették a politikai rendszer energiáit, és így is csak a külsődleges azonosulást lehetett biztosítani. Ezzel szemben az általános társadalmi érdekeknek az empirikus érdekekből, folyamatos kompromisszumokból történő létrehozása felszabadítja a társadalom energiáit, az így létrejövő állami döntések reális motívumokra támaszkodhatnak a végrehajtás során.

Érdekképviselői szerveink mai rendszere csak részben képes kifejezni a társadalom tényleges érdekkülönbségeit. Az érdekképviselői szervek és az országos egyesületek hálózata, csak az abszolút számokat tekintve is, nagyon tagolatlan. Míg a nyugati társadalmakban az országos szintű érdekegyesületek száma több ezer, addig nálunk az 1980-as statisztika szerint mindössze 225 ilyen szerv létezik. Ha ebből egynek számítjuk a 60 orvosegyesületet, amit a MOTESZ, a 32 természettudományi egyesületet, amit a MTESZ fog össze, illetve a 39 országos sportegyesületet, akkor már száz alá süllyed ez a szám. Ezt azonban bátran tovább szűkíthetjük a 11 külföldi diákokkal tömörítő egyesülettel, az egy-kétszáz tagot tömörítő művészeti egyesületekkel (például táncművész stb.), és így 20-25 olyan érdekképviselői szervünk, illetve országos egyesületünk marad, amelyek az érdekek politikai intézményesülésénél ma számba jöhetnek.

Tagoltabbá kell tehát tennünk az érdekképviselői rendszer mai struktúráját. Ennek egyik megoldása lehet — amit az utóbbi évtizedben egy-egy társadalmi szervnél lehetett megfigyelni —, hogy a heterogén rétegeket összefogó szervezeten belül igyekeznek megteremteni az eltérő rétegérdekek artikulálódását. Ezen túl azonban fokozni kellene az új érdekképviselői szervek létrehozására irányuló törekvéseket.

Itt merül fel az *érdekképviselői monopólium* kérdése. Az ötvenes évek elején, a korábbi társadalmi önszerveződés megritkításakor és a megmaradtak központi

célok mozgósítására való korlátozásakor alapelvvé vált az egyes társadalmi szervezetek monopóliuma egy-egy társadalmi kör irányában. Amikor a hatvanas évek végén új érdekképviseleti szervezetek jöttek létre, akkor is igyekeztek ezt az elvet betartani, és a szakszervezeti szervezés által nem érintett társadalmi kör vonatkozásában húzták meg az új érdekképviseleti szervezetek illetékességeit. Például a mezőgazdasági rétegek vonatkozásában, ahol a szakszervezeti oldalról a MEDOSZ illetékessége végződött, ott kezdődött az új érdekképviseleti szerv, a TOT szervezési területe.

A társadalom köreinek ez a felparcellázása és az érdekképviseleti szervezés monopolizálása az egyes szervezetek csak addig volt indokolható, amíg ezek a szervezetek jórészt állami feladatokat végeztek, és az állami jelleg megkövetelte az egyes szervezetek pontos számbavételét, alá-, fölrendeltségi viszonyokba való pontos beilleszkedésüket. Az állami jellegtől történő megtisztítás és a tényleges érdekképviseleti szerepkörre történő átalakítás után azonban megszűnik az egyes érdekképviseleti szervezetek kizárólagos szervezési jogának értelme meghatározott társadalmi kör fölött.

További érdekképviseleti szervezetek létrehozása útján tagoltabbá válna az érdekképviseleti hálózat, másrészt a szervezés monopóliumának megszüntetésével a társadalom tagjai maguk dönthetnék el, melyik közel első érdekképviseleti szervezet támogatták. Hogy a már említett példánál maradjunk, a mezőgazdasági rétegek tagjai egyénileg döntenének, hogy a MEDOSZ-t vagy a TOT-ot részesítik előnyben. Ez feltehetően növelné az egyes érdekképviseleti szervezetek egzisztenciális kötöttségét a mögöttes társadalmi rétegekhez, mivel a nem megfelelő érdekképviseleti munka, illetve a tömegbázis körében elterjedt vélemények figyelmen kívül hagyása esetén egyszerűen kiürülhetne az ilyen társadalmi szerv, és ez a helyzet — a maitól eltérően — akár az adott szerv megszűnéséhez vezethetne. Sokkal fontosabb lenne azonban, hogy ilyen esetben, ha egyes társadalmi szervezetek észlelik a taglétszám rohamos csökkenését, *rá lennének kényszerülve* érdekképviseleti munkájuk megújítására és a tömegbázison elterjedt vélemények beemelésére.

Az érdekképviseleti monopólium elvének megszüntetése másrészt lehetővé tenné, hogy a párhuzamos tagságok közül az egyes egyén egy idő után azt az érdekképviseleti szervezetet részesítse előnyben, amelyik több vonatkozásban képes és hajlandó felvállalni érdekeinek a politikai akaratképzés felé való továbbítását. Ezáltal ugyanannak a társadalmi rétegnek az eltérő érdekcsoportjai spontán módon „szóródnának szét” az eredetileg párhuzamos szervezésű érdekképviseleti szervezetre. A társadalom tényleges érdektagoltsága és az érdekképviseleti szervezeti rendszer struktúrája ily módon egy idő eltelte után mesterséges hozzárendelés nélkül fedni tudná egymást.

2. Az érdekképviseleti szervezetek tevékenységi köre

Ha az eddigi fejlődés tendenciájában vesszük szemügyre a társadalmi és az érdekképviseleti szervezeteket, akkor az állami-hatósági jellegű feladatok csökkenését és a tényleges érdekképviseleti tevékenység növekedését állapíthatjuk meg.

Jelezni szeretnénk, hogy tanulmányunkban nem foglalkozunk a szakszervezetek érdekképviseleti szerepével, mivel empirikus kutatásaink nem terjedtek ki erre. Néhány megállapításunk azonban feltehetően ebben a közegben is érvényes lehet.

Mint említettük, 1968-ban deklaratív módon is szakítás történt a nem állami szervek hatósági jellegével, és szervezeti átépítéssel is igyekeztek a társadalmi szervekről leválasztani a hatósági feladatokat. Mindenekelőtt az OKISZ, SZÖVOSZ, KIOSZ, KIOSZSZ említhető itt. A SZOT társadalombiztosítási ágazatának elvételére ugyan 1972-ben szintén politikai döntés született, de csak a közelmúltban ment végbe a szakszervezetek tehermentesítése ettől a feladatkörtől.

Átfogó elméleti keretünkbe — a par excellence politikai tevékenység és a közgazdátás alrendszerű elkülönítési tendenciáiba — illetve ez alapvetően fontos fejlődési irányt jelent. Ugyanis a politikai érdekképviseletet felvállaló és az érdekharcolók által széttagolt minisztériumok, másfelől hatósági feladatokat is ellátó érdekképviseleti szervezetek kormányozhatatlanná tehetik a központi állami gépezetet. Az érdekképviselet leválasztása a minisztériumokról és az állami feladatok elvétele az érdekképviseleti szervektől tehát logikusan kiegészíti egymást. Rövid távon azonban néhány problémát is felvet az érdekképviseleti szervek kirekesztése az állami feladatkörökből.

A mai politikai akaratképzési folyamatok struktúráját szem előtt tartva tétel-szerűen le lehet rögzíteni: ma annak az érdekképviseleti/társadalmi szervnek van nagyobb esélye az általa képviselt rétegérdekek becsatornázására a magas szintű állami-politikai döntésekbe, amelyek egyben az érintett társadalmi szféra (kisipar, ipari szövetkezetek stb.) állami szervezését, felügyeletét is ellátja.¹⁵ Mint láttuk, a központi döntési folyamatok súlypontja a minisztériumok-főhatóságok szintjén van, és ebbe a szintbe illeszkednek bele — ha kisebb hatalmi súllyal is — az érdekképviseleti szervek (SZÖVOSZ, OKISZ, KIOSZ stb.). Bármely magas szintű döntés előkészítése — információk szisztematikus gyűjtése, döntési alternatívák feltárása stb. — ezen a szinten folyik, és az információk, az alternatívák szelekciója lehetővé teszi az érdekképviseleti szerveknek, hogy sokszor szakmai köntösben és érvekkel, „észrevétlenül” juttassák be a mögöttes társadalmi rétegek szempontjait.

A mai helyzetben tehát hátrányt jelent a tiszta érdekképviseleti profil. Ez látható például a TOT működésében is. A mezőgazdaság szférája — önálló minisztériummal, illetve helyi szinten tanácsi mezőgazdasági osztályokkal — ugyanis rendelkezik elkülönített állami szervezettel, amelynek folyamatos információi vannak az adott szféra minden részletét illetően. A TOT kihagyása a magas szintű döntések előkészítéséből tehát nagyon is kézenfekvő lehet, hiszen ez a szerv eredetileg is „strukturálisan” kívül jött létre. Ezért a TOT-nak súlyt kell helyeznie arra, hogy ne kerülhessék ki a fontos állami döntések előkészítésének már az elhatározásakor se; hogy képviselői bekerüljenek azokba az állami és politikai grémiumokba, amelyek a stratégiai jellegű döntések kezdeményezői; hogy rákerüljön azokra a minisztériumi protokoll-listákra, amelyek alapján szétküldik az egyes minisztériumokon belül készült döntéstervezeteket.¹⁶ Másrészt ha a TOT minél több állami jellegű feladatot hajlandó (sőt igyekszik) magára vállalni a mezőgazdaságot illetően, annál biztosabban kerül „strukturálisan” nélkülözhetetlen pozícióba az állami döntések kialakításánál. Ennek megfelelően egyre többször felhangzik, hogy a TOT is úgy viselkedik ma már, mint egy „téeszminisztérium”,¹⁷ hiába hozták valamikor létre a téeszkek szószólójaként — és működött is egy ideig valóban így. Az eddigiek után nyilvánvaló, hogy a rendszer egészének logikája a maga képére formálta a TOT-ot. A mai helyzetben azonban ez volt az egyetlen esélye arra, hogy reális érdekképviseletet tudjon ellátni.

Ebből fontos következtetés adódik: csak az érdekek politikai akaratképzésbe

való becsatornázásának elkülönített fórumát megteremtve lehet megkezdeni ezzel párhuzamosan az állami feladatok leválasztását a társadalmi-érdekképviseleti szervekről.

3. Az érdekképviseleti szervek belső káderkiválasztása

A tényleges érdekképviselet megköveteli, hogy az érdekképviseleti szervezet személyi állományának kiválasztásában a mögöttes társadalmi rétegek domináljanak. Ennek szervezeti formáját jelentik a küldöttválasztások és a felsőbb szervek küldöttgyűlés általi választása, a hivatali apparátus fölött pedig a választott testületek és tisztségviselők rendelkeznek. Természetszerűleg, amikor hatósági feladatokat láttak el az érdekképviseleti szervek, az alulról való felépítettség csak formális lehetett, az akaratképzés iránya kívülről indult — a felügyeleti állami és politikai szervektől —, az érdekképviseleti központok apparátusán és vezetőin keresztül haladt lefelé, és utasításként érte el az „érdekképviselet” társadalmi rétegeket. Ebben a helyzetben szükségszerű volt, hogy az érdekképviseleti szervek központi apparátusát és vezetőit a felügyeleti állami és politikai szervek választották ki, és ennek folytatásaként a központi apparátus javaslati joga határozta meg a lentől fölfelé történő formális választásokat. Mára a belső káderkiválasztás külső meghatározása sok szempontból vesztett erősségből, és az apparátusok összetételének meghatározásában növekedett az érdekképviseleti szervek önállósága. (Az önállóság foka persze változó, nem utolsósorban az adott érdekképviseleti szerv vezetőjének személyes súlyától, külső kapcsolataitól és korábbi pozíciótól függően.) Egyrészt azonban meg kell állapítani, hogy még ma is túl erős a külső kontroll ezen a téren, másrészt, ha csökken is a külső kontroll, ezt nem váltja fel az *alulról felfelé történő akaratképzés* és a központi apparátusoknak a szervezetből alulról induló ellenőrzése. (Néhány botrányos eset bizonyította, hogy a külső kontroll csökkenése után a mögöttes rétegektől mindig is független érdekképviseleti apparátusok kontroll nélkül maradtak.¹⁸⁾

A következtetés itt az lehet, hogy fokozatosan újjá kell éleszteni az érdemi belső — alulról felfelé irányuló — akaratképzést, és erre a mechanizmusra kell ráépíteni a belső káderkiválasztást és az érdekképviseleti központok kontrollálását. Amennyiben az egyes érdekképviseleti szervek határait hozzáigazítjuk a tényleges érdekkülönbségekhez, és így az egyes szervek homogénebb érdekcsoportokat fognak össze, illetve belső szervezeti változtatásokkal lehetővé válik az egyes szakmák, ágazatok stb. horizontális szerveződése, a belső nyilvánosság (érdekképviseleti sajtó stb.) útján ki tudna alakulni az alulról felfelé irányuló akaratképzés és a központi apparátusok kontrollja. (Például a központi apparátusok javaslati jogát az alsóbb választásokon feltehetően meg kellene szüntetni, vagy legalábbis utólagos jóváhagyással szelídíteni.) Ugyanígy az érdekképviseleti szervek legfőbb vezetői személyének kiválasztásában is csökkenteni lehet a külső meghatározást, és csak utólagos jóváhagyási jog illetné meg az illetékes politikai testületet.

4. Az érdekképviseleti szervek finanszírozási kérdései

A mai helyzet szerint az érdekképviseleti szervek költségvetési szabadságukat tekintve az állami költségvetési szervekkel esnek egy tekintet alá. Bár mögöttes forrtegeiktől — pénzügyminiszteri felhatalmazás alapján — járulékok és tagdíjak for-

májában komoly pénzügyi forrásokhoz jutnak, az elköltés módja (rovat-tétel mélységig összszerszerűen meghatározva) részleteiben kontrollált. Itt is ugyanaz a probléma merül fel, mint az eddigiekben. Amíg állami feladatokat látnak el, másrészt az alulról felfelé irányuló kontroll az egyes érdekképviselői szerveken belül erőtlenné, addig ez az erős pénzügyi kontroll szükséges. Ha azonban a jövőben nyílt és tiszta érdekközvetítésekre akarjuk átépíteni a központi döntési folyamatokat, akkor meg kell szüntetni az állami szervek pénzügyi kontrollját fölöttük, és az ellenőrzés más módját kell kiépíteni (például a költségvetés nyilvánosságra hozatalának és bírósági vagy számvevőszéki kontrolljának megteremtése). Ez persze felveti egy érdekképviselői törvény létrehozatalát, amelyben a fent említett kérdések mind szabályozhatóak lennének.¹⁹

Ide kapcsolódik az érdekképviselői szervek legfőbb vezetői feletti munkáltatói jogok kérdése. Őket ugyanis az érdekképviselői szervek legfelsőbb választott testületei választják meg, de ezután a munkáltatói jogok egy részét (fizetésemeléssel, prémiumok, jutalmak stb.) a felügyeleti állami szervek vezetői gyakorolják. Az előbbiekhöz képest ugyan ez kisebb volumenű kérdésnek tűnik, de az érdekképviselői szervek önállóságának problematikus voltát ez is érinti. Az említett reformok után ezeket a jogokat is mind az érdekképviselői szervek választott testületeire lehetne bízni.

5. Egy érdekképviselői kamara lehetősége

Eddigi problémafelvetéseink és változtatási javaslataink az érdekképviselői szervezetrendszer autentikusságának fokozását célozták. A strukturálisan átszabott, állami feladatoktól megtisztított, belső káderekiválasztásuk és pénzügyi életük külső kontrolljától megszabadított, ezzel szemben belső — alulról felfelé irányuló — akaratképzésükben megerősített érdekképviselői szervek autentikusan képesek lennének az egyes társadalmi rétegek sajátos érdekeinek az állami-politikai akaratképzésbe való továbbítására. Milyen formában kapcsolódjanak azonban be? Mint jeleztük, keresztülvihetőbbnek tekintjük a választási-országgyűlési úttal szemben az érdekképviselői szervek közvetlen delegálásán és egy elkülönült érdekképviselői kamarán keresztül történő bekapcsolást az állami-politikai akaratképzési folyamatba.

Az érdekképviselői kamara elhelyezésére — kutatásaim alapján és véleményem szerint — több megoldás kínálkozik.

a) Létre lehetne hozni ezt a szervet mint egy *parlament* második kamarát. Ebben az esetben a közvetlen választáson alapuló országgyűlés mellett, az érdekképviselői szervek delegáltjait tömörítő *érdekképviselői kamara* beépíthető lehetne a mai formális alkotmányjogi keretbe.

Az érdemi működés biztosítására a delegáltak főhivatásszerűen látnák el a funkciókat; a kamara folyamatos működését technikailag is biztosítani kellene önálló döntéselőkészítési apparátus odatelepítésével. Megfelelő garanciák kiépítése esetén várhatóan a politikai akaratképzésben az érdekharcok áttolódhatnának erre a fórumra, tehermentesítve a minisztériumi apparátusokat mai érdekképviselői szerepüktől.

Az érdekképviselői szerepkörtől megtisztított központi közigazgatáson belül a *hatalmi súlypontot* a mainál erősebben kellene átvinni a *miniszteri apparátusokról a kormányra*. Ennek egyik módja lehet a miniszterelnöki pozíció radikális megerősítése a kormány mai kollektív jellegével szemben, és egy erős kormány-

apparátus létrehozása. A magas szintű állami döntések szakmai előkészítésében így egységesen a kormányon lenne a súlypont, a miniszteri apparátusok csak ennek alárendelten, esetenként kapcsolódnának be a döntéselőkészítésbe. A szakmai döntéselőkészítési szakasz után a felmerült döntési alternatívák fölött — illetve új alternatívák feltárásával — az érdekképviselői kamarán belül lehetne mégbe a politikai érdekképvényesítés. (A központi pártszervek formalizált bekapcsolódását természetesen több ponton biztosítani lehet.)

b) Elképzelhető az elkülönített érdekképviselő bekapcsolása az állami-politikai akaratképzésbe a *kormány mellé rendelt tanácsadó-javaslattevő fórumként* is. Ez esetben lazább, kevésbé formalizált módon történne meg az összekapcsolódás, de féltő, hogy megfelelő garanciák nélkül csak egy újabb formális fórummá válna rövid idő alatt. A fokozatosság biztosítása kedvéért mindenesetre elképzelhető lehet, hogy az első stádiumban ilyen megoldásban jönne létre az érdekképviselői kamara, és amennyiben a politikai akarat megvan rá, a későbbiekben erősíteniék fel működésének garanciáit, és így később érné el a parlamenti második kamara státusát.

Tanulmányunkban csak felvillantani igyekeztünk a politikai rendszernek egy olyan kontrollált továbbfejlesztési alternatíváját, amely döntően az érdekképviselői szervek érdemi tevékenységének erősítésére alapozódna. És bár különböző tanulmányok már most is lehetővé teszik ennél részletesebb javaslatok kidolgozását, a változtatások politikai elhatározása esetén további ilyen irányú kutatások válnak szükségessé.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd különösen *Papp Zsoltnak* a hetvenes évek elején készített munkáit: *Érdek és struktúra. Társadalomtudományi Közlemények*, 1972. 1. sz.; *Magánérdek, osztályérdek és közvetítő mechanizmusaik. Szociológia*, 1974. 4. sz.
- ² Lásd *Schmidt Péter*: A politikai döntés természetéhez című cikkét (*Társadalmi Szemle*, 1972. 3. sz.) és *Bihari Mihály* hetvenes években megjelent munkáit.
- ³ *Bihari Mihály*: A társadalmi politikai szervek helye, funkciója a szocializmus politikai rendszerében. Kézirat, 1979.; *Pokol Béla*: Politikai pártok a polgári politikai rendszerekben. Kézirat, 1979. A tanulmány egy része megjelent a *Társadalomtudományi Közlemények* 1981. 4. számában *A politikai pártok kutatása a polgári politológiában* címmel.; *Forgács Imre*: A párt szerepe a politikai rendszerben. Kézirat, 1980.; *Molnár Tivadar*: A párt helye politikai rendszerünkben. Kézirat, 1981.; *Pokol Béla*: Érdekképviselői szervek — a politikai intézményesülés változásai. Kézirat, 1981. (A tanulmány egy része megjelent a *Világosság* 1981. évi 8—9. számában: *Politikai pártok és érdekképviselői szervek* címmel.); *Schmidt Péter*: A párt helye a szocializmusban. Kézirat, 1982.
- ⁴ Az érdekképviselői szervek kutatása folyamán a következő résztanulmányok készültek el: *Sándor Péter*: A magyar egyesületek rendszere és néhány érdekképviselői szerv. Kézirat, 1982. *Gergely Tamás*: Interjúk a SZÖVOSZ központi apparátusának fősztályvezetőjével. Kézirat, 1982. *Zsohár András*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom érdekképviselőinek néhány gyakorlati kérdése. Kézirat, 1981. *Herbst Árpád*: Az OKISZ működése és funkciói. Kézirat, 1983. *Tölgnyessy Péter*: A kisiparosság és érdekszervezete. Kézirat, 1983.
- ⁵ Lásd *Pokol Béla*: Az érdekképviselői szervek és a politikai rendszer reformlehetőségei. Kézirat, 1983.

Az összegző tanulmány elkészítésekor — a nyilvánosan megjelent anyagoktól eltekintve — az imént felsorolt résztanulmányokon túl a következő kéziratokra támaszkodtam: *Örkény Antal*: A magyar községek társadalmi szervezettsége a húszas évek elején. Kézirat,

1982.; *Simó Tibor*: A társadalom struktúrája, politikai intézményrendszere és a mezőgazdasági érdekképviseletek kialakításának alternatívái. Kézirat, 1982.

Másrészt következtetéseim levonásában egy korábbi empirikus vizsgálat eredményei játszottak szerepet, amelyet 1977—1978 folyamán az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet megbízásából vezettem az Igazságügyi Minisztérium törvényelőkészítési főosztályán. Az empirikus vizsgálatot lezáró tanulmány megjelent a *Gazdaság és Jogtudomány* 1981. 1—2. számában *A törvényelőkészítés mechanizmusa* címmel.

⁶ Lásd mindenekelőtt *Kulcsár Kálmán* újabb tanulmányait: *Modernizáció — a fogalom és a valóság*. Magyar Tudomány 1981. 6. sz.; *A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon*. Társadalomkutatás, 1983. 1. sz.; *Hankiss Elemér* és munkacsoportja az értékek vizsgálatát helyezi a modernizáció átfogó dimenzióiba. (Lásd *Hankiss E.—Mánchin R.—Füstös L.—Szokolczai Á.*: Kényszerpályán? Az MTA Szociológiai Intézetének kiadványa, 1982.; *Pokol Béla*: *Modernizáció és iparosítás*. Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz.

⁷ Lásd *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három régiójáról. Történelmi Szemle, 1981. 4. sz.

⁸ A politikai rétegek és az állami szakszervezetek elkülönülését a századelőn már *Max Weber* jelzi (lásd: *Gazdaság és társadalom*, 398—399. old.)

A politika és a közigazgatás alrendszerű elkülönüléséről lásd *Niklas Luhmann*: *Recht und Automation in der öffentlichen Verwaltung*. Berlin. Duncker—Humboldt, 1966. 21—30. old.

⁹ *Schmidt Péter* a képviselői tartalom kérdését kezdte feszegetni cikkeiben a hetvenes évek elején a választások továbbfejlesztése érdekében. *Kovács István* jelzi a parlament újjáélesztésének lehetőségeit. (Lásd: *A törvénykoncepció alakulása*. Az MTA IX. Osztályának Közleményei, 1966.)

¹⁰ *Herbst Árpád*: Id. mű.

¹¹ *Tölgyessy Péter*: Id. mű.

¹² *Pokol Béla*: *A törvényelőkészítés mechanizmusa*. *Gazdaság és Jogtudomány*, 1981. 1—2. sz. 245—250. old.

¹³ Ugyanott.

¹⁴ *Tölgyessy Péter* a KIOSZ központi apparátusának főosztályai között figyelt meg ilyen jelenségeket (lásd *Tölgyessy Péter*: Id. mű).

¹⁵ *Tölgyessy Péter*: Id. mű.

¹⁶ *Zsohár András*: Id. mű.

¹⁷ Lásd *Sáránci Imre*: *Gondolatok a tsz-törvény felülvizsgálatához*. *Jogtudományi Közlemény*, 1982. 11. sz. 856—857. old.

¹⁸ *Tölgyessy Péter*: Id. mű.

¹⁹ Az érdekképviseleti törvény gondolatának fölvetését lásd *Sárközy Tamás*: *Az érdekképviseletek státusa*. *Társadalmi Szemle*, 1984. 9. sz.

BALOGH ISTVÁN

A történelmi fejlődés és a szocializmus marxi felfogása

A történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogás sokféle, egymásnak ellentmondó és egymással vitában álló rekonstrukciós kísérletei¹ egy pontban feltétlenül megegyeznek: a tőkés társadalom megjelenése a történelmi fejlődés jellegét, menetét alapvető módon változtatja meg. A tőkés termelés a megelőző társadalmi formákhoz viszonyítva azoktól lényege szerint különbözik.

a) A tőkés termelést megelőző formák sajátossága, hogy a társadalmi újratermelés folyamán, éppen az újratermelés eredményeként fokozatosan felszámolják azokat a feltételeket, amelyek az adott társadalmi forma létezésének feltételei. Szemben e formákkal a tőkés termelés bővítetten újratermelési működésének feltételeit. A prekapitalista formákban: „Ahhoz, hogy a közösség a régi módon, mint olyan továbblétezzék — írja Marx —, az szükséges, hogy tagjai az előfeltételezett objektív feltételek között termelődjenek újra. Maga a termelés, a népesség szaporodása (ez is a termeléshez tartozik) szükségszerűen apránként megszünteti ezeket a feltételeket; szétrombolja őket, ahelyett, hogy újratermelné stb., és ezáltal a közösség elpusztul azokkal a tulajdonviszonyokkal együtt, amelyekben alapult. A legszívósabban és legtovább szükségszerűen az ázsiai forma tartja magát.”² Ezért: „Mindezekben a formákban a fejlődés alapzata az egyes ember és közösség közötti *előfeltételezett* — többé-kevésbé természetadta vagy akár történelmileg lett, de hagyományosan lett — viszonyok *újratermelése* és egy *meghatározott*, az egyes ember számára *előre-meghatározott* objektív létezés mind a munka feltételeihez, mind a munkatársaihoz, törzsbeli társaihoz stb. való viszonyulásban, — a fejlődés ezért eleve *korlátozott*, de a korlát megszüntetésével hanyatlást és pusztulást képvisel”, a társadalom szabad és teljes fejlődése „... ellentmondásban áll az eredeti viszonyal”.³ E formákban az újratermelés „... *szükségszerűen új termelés és a régi forma lerombolása*”.⁴ Ezzel szemben „A tőke úgy tételzi magának a *gazdagságnak a termelését* és ezért a termelőerők egyetemes fejlődését, meglévő előfeltételeinek állandó forradalmasítását, mint újratermelésének előfeltételét. Az érték nem zár ki semmilyen használati értéket; tehát nem zárja magába abszolút feltételként a fogyasztás stb., az érintkezés stb. semmilyen különös fajtáját; és éppígy a társadalmi termelőerők, az érintkezés, a tudás stb. fejlődésének minden foka úgy jelenik csak meg neki, mint korlát, amelyet leküzdeni törekszik. Maga az előfeltétele — az érték — mint termék van tételezve, nem mint a termelés felett lebegő, magasabb előfeltétel.”⁵ A tőkés termelés fejlő-

dése tehát nem lerombolja fejlődésének alapzatát, hanem minden korláton túl-
hajtó fejlődése során kifejleszti azokat a szubjektív és objektív termelőerőket,
amelyek végül is *belülről* számolják fel a tőkés formát. A szubjektív oldalon: a tő-
ke „... korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe és a ter-
melőerők, az általános gazdagság stb., tudás stb. kimunkálása úgy jelenik meg,
hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát...”⁶ Az objektív oldalon pedig:
miközben a tőkés termelés előfeltétele „...most és továbbra is — a közvetlen
munkaidő tömege”... addig a tőkés formában lezajló fejlődés következtében az
anyagi termelőerők minőségileg megváltoznak: a technikai fejlődés létrehozza az
automata termelőeszközt. Ehhez kapcsolódva viszont... „a munka többé nem
annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember ör-
zöként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz... Többé a
munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és
maga közé, hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja
maga és a szervesetlen természet közé... A munkás a termelési folyamat mellé
lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne... Ezzel a csereértéken nyugvó termelés ösz-
szeomlik és maga a közvetlen anyagi termelési folyamat leveti a szűkösség és el-
lentéteesség formáját.”⁷ Miután tehát a tőkés termelés — a megelőző valamennyi
gazdasági társadalomalakulattól eltérően — fejlődése során nem lerombolja, ha-
nem bővítve újratermeli saját feltételeit, tőkés keretek között a társadalmi terme-
lőerők fejlődése közvetlenül előkészíti egy következő társadalmi forma, a kom-
munizmus kialakulását. Ezért, amíg a tőkés termelés előtti formák esetében tör-
vénszerű, hogy a közösségek létfeltételeik lerombolását követően — azzal pár-
huzamosan — vagy hódítás áldozatai lesznek, vagy egyszerűen más közösségek-
kel történő érintkezésük eredményeként semmisülnek meg, addig a tőkés forma
esetében a pénzközösség (Geldwesen) maga fejlődik, alakul át valóságos közös-
séggé (Gemeinwesen).

b) A tőkés termelés — a megelőző gazdasági társadalomalakulatok természeti
gazdaságával szemben — munkaidő-gazdaságként működik. Vagyis a munkát
nem annak konkrét, használati értéket előállító formájában, hanem általános,
absztrakt formájában — értékformában — teszi meg a társadalmi gazdagság for-
rásává. E munka természetes mércéje pedig a munkaidő. A konkrét, különböző
természeti tárgyakhoz fűződő munkafajtáktól történő társadalmi elvonatkoztatás
nem csupán a termelés egy meghatározott fejlettségét feltételezi, hanem egyúttal
az egyáltalán vett emberi munkának a társadalmi gazdagság forrásává tételét is
jelenti: a munka *általában* és általános formájában válik a társadalmi gazdagság
forrásává. „De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló*
időt hozzon létre, másfelől ezt többletmunkává változtassa át... A munkaidő
mint a gazdagság mértéke magát a gazdagságot mint a szegénységen alapuló
tétélezi, a rendelkezésre álló időt pedig mint a *többletmunkaidőhöz való ellenté-*
tében és ellentét által létezőt — vagyis az egyén egész idejének munkaidőként
való tétélezése, és ezért az egyén pusztá munkássá degradálása, a munka alá való
besorolása.”⁸ „A munka egy meghatározott fajtája iránti közömbösség valóságos
munkafajták igen fejlett totalitását előfeltételezi, melyeknek már egyike sem ural-
kodó mindenk felett. Így a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak
a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik
meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös.”⁹ Ahhoz viszont, hogy a
munkát ebben az egyes fajtái iránti közömbösségben tegyék a társadalmi gaz-
dagság alapjává és meghatározó formájává, ahhoz az árutermelés általánosságá

szükséges: „... ha visszaemlékszünk arra, hogy az áruknak csak annyiban van értéktárgyiságuk, amennyiben ugyanannak a társadalmi egységnek, az emberi munkának kifejezése, hogy tehát értéktárgyiságuk merőben társadalmi, akkor magától értetődik az is, hogy csak az áru és áru közti társadalmi viszonyban jelenhetnek meg”.¹⁰ Vagyis nem arról van szó, mintha a munkának ne lenne meg kezdettől fogva az eredeti kettőssége — hogy ti. egyfelől konkrét munkafajtáként jelenik meg a természeti tárgyak átalakításának követelményei szerint, másfelől pedig, hogy általános emberi erő kifejtés —, hanem arról, hogy a munkának az utóbbi meghatározottságát a társadalmi termelésnek csak meghatározott fejlettségi fokán tehetik meg a gazdagság forrásává. Ez a fejlettség ismét csak kettősen meghatározott: először jelenti az egyes munkafajta iránti közömbösség kialakulását, másodszer pedig a fejlett árucserét. A tőkés termelés, mint általános, saját talapzatán álló árutertermelés csak e két előfeltétel mellett lehetséges; csakis ezen a bázison jelenhet meg a munkaidő mint a társadalmi gazdagság forrása. Ha most már a tőkés termelést megelőző formák és a tőkés termelés meghatározó viszonyait a szükséges és többletmunkaidő szempontjából vizsgáljuk, akkor — az előbbiekkal összhangban — azt találjuk, hogy a korábbi formákban a többletmunkaidőt nem annak általános munkaformájában, hanem vagy mint terméket (termékben foglalt konkrét alakjában), vagy mint meghatározott és konkrét formákban meghatározott többletmunkát sajátították el. Vagyis, amíg a korábbi formák meghatározó ténye a többlettermék, a tőkés termelési mód meghatározó ténye az értéktöbblet.

Marx számára tehát az, hogy a munka milyen formájában válik a társadalmi gazdagság forrásává, határozottan egyfajta történelmi periodizációs szempontként jelenik meg. E szempont szerint a történelmi fejlődés fokozataiként szerepelnek: *elsőként* azok a társadalmi formák és termelési módok, amelyekben a munka konkrét „mesterkéletlen természeti”¹¹ formájában válik a gazdagság forrásává. A társadalmi gazdagság ezen állapotának, formájának megfelel a közösség egy meghatározott természeti formája, egyúttal egy meghatározott termelési ág (gyűjtögetés, földművelés, állattenyésztés) uralkodó formája. Jóllehet a gazdagság tartalma szerint és végső fokon ezekben a formákban is a munkaidő, azonban a munkaidő felosztása, egyáltalán a gazdagság konkrét formája és ennek elosztása a *termékre* vonatkozóan és abból kiindulva történik. „A tőke a többletmunkát nem feltalálta . . . Világos azonban, hogy ha egy gazdasági társadalomalakulatban a terméknek nem a csereértéke, hanem a használati értéke dominál, akkor a többletmunkát szükségletek szűkebb vagy tágabb köre korlátozza, de magának a termelésnek a jellegéből nem fakad korlátlan szükséglet a többletmunkára.”¹² *Másodikként*: a tőkés termelés mint általános munkaidő-gazdaság. Ez a forma nem csupán az általában vett emberi munkát teszi meg a társadalmi gazdagság forrásává, hanem ennek feltételeként létrehozza az állam alakjában a politikai közösség általános és elkülönülő formáját is, a szabad munkaerő eloldozását régi és korlátolt közösségi kötelekeitől. Ennek a folyamatnak pedig ismét csak megfelel egy meghatározott termelési ág (a gépi nagyipar) kialakulása és fejlődése. „Itt tulajdonképp ezen fordul meg a dolog: Mindezekben a formákban, amelyekben földtulajdon és mezőgazdaság a gazdasági rend bázisa, s ezért a gazdasági cél használati értékek termelése, az *egyén újratermelése* a közösségéhez való azon meghatározott viszonyok között, amelyek között az egyén a község bázisa, — ott . . . az egyén egyszerűen úgy viszonyul a munka objektív feltételeihez, mint az övéihez . . .”¹³ A tőkés termelés igazi területe, működési színtere azonban: a gépi nagyipar.

c) Az általános munkaidő-gazdasággal szemben a tőkés termelést meghaladó társadalmi forma a társadalmi gazdagság egy ennél szélesebb, általánosabb forrását tételezi fel. A kommunizmus mint *általános időgazdaság* szerepel Marxnál. A tőkés termelés fejlődése . . . „egyrészt olyan fokra vezet, amelyen a társadalom egy része nem fogja többé a másik rovására kikényszeríteni és monopólizálni a társadalmi fejlődést (beleértve annak anyagi és intellektuális előnyeit); másrészt megteremti olyan viszonyoknak az anyagi eszközeit és csíráját, amelyek a társadalom egy magasabb formájában lehetővé teszik, hogy ezt a többletmunkát az anyagi munkának egyáltalában szentelt idő nagyobb korlátozásával kapcsolják egybe . . . A társadalom valódi gazdagsága és újratermelési folyamatának állandó bővítési lehetősége tehát nem a többletmunka hosszától, hanem termelékenységétől és azoknak a termelési feltételeknek többé vagy kevésbé gazdag tartalmától függ, amelyek között ez a munka végbemegy.”¹⁴ A termelésnek e társadalmi feltételeiről szólva pedig: „a szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a létszó célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján.”¹⁵ A munkaidő-gazdaság és az általános időgazdaság közötti különbség mindenekelőtt abban van, hogy a társadalmi gazdagság és a termelőerők fejlődésének nem a többletmunkaidő szüntelen növekedése a forrása (amelyben a rendelkezésre álló idő csupán azért növekedik, hogy többletmunkaidővé változtathassák), hanem magára az anyagi termelésre fordított idő egészében jelenik meg szükségessé, mint nélkülözhetetlen bázis az emberi szabad idő növelése és az emberi képességek minden oldalú kifejlesztése számára a szabad idő felhasználása révén. Maguk a kifejlődő emberi képességek pedig az emberi gazdagság fő forrásaként funkcionálva, maguk képezik az anyagi termelés bővítésének, fejlődésének legfontosabb feltételét. „A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapításával, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőjére . . . Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat meg az elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik —, az magától értetődik . . . A szabad idő — amely éppúgy pihenőidő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatta, és más szubjektumként lép ez be azután a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplína, a létrejövő emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, anyagilag teremtő és tárgyiasuló tudomány a létrejött emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik.”¹⁶ Ilyen formában egészen mást jelent a szellemi termelés a tőkés viszonyok között és a kommunizmusban. A tőkének alapvető sajátossága az, hogy „. . . a termelésnek tudományozó jellegét adjanak . . . és a közvetlen munkát e folyamat pusztá mozzanatává fokozza le,” egyúttal azonban ez az általános társadalmi munka, vagyis a termelőerő „nem a munkásban, hanem a tőkében jelentkezik”.¹⁷ A kommunizmusban viszont maga a tudomány egyfelől magában a munkás tudásában, másfelől mint alkalmazás és kísérleti tudomány, a materiális tárgyi termelőerőkben jelenik meg, továbbá a munkaidő csökkentését és a szabad idő növelését szolgálja, amely utóbbi megint csak az ember mint termelőerő szabad és minden oldalú fejlődésének legfontosabb forrása. Amíg tehát amott a szellemi termelés a tőke szolgálatában, a tőkeviszonynak alárendelten működik, itt maga lép fel formahatározó erőként.

Ha most már azt állapíthatjuk meg, hogy a tőkés termelést meghaladó társadalmi forma a tőkés termelés általános munkaidő-gazdaságával szemben mint általános időgazdaság, mint közvetlenül *a társadalmi idővel gazdálkodó társadalmi berendezkedés* jelenik meg, akkor egyúttal a fejlődés marxi koncepcióját úgy jellemezhetjük, hogy ez utóbbi esetben a társadalom közvetlenebbül és általánosabb formájában teszi meg gazdagsága forrásául a rendelkezésre álló időt. A történelmi fejlődés három fokozata ekkor mint termékgazdaság, munkaidő-gazdaság és általános időgazdaság jelenik meg. Természetesen ez utóbbi — az általános időgazdaság — éppúgy feltételezi a termelőerők meghatározott fejlettségi fokát, a tudományt mint általános munkát,¹⁸ és feltételezi az embernek mint termelőerőnek általános, minden oldalú fejlődését. És természetesen feltételezi az ezeknek megfelelő közösségi viszonyokat is: „Szabad egyéniség, amely az egyének egyetemes fejlődésére és közösségi, társadalmi termelékenységük mint társadalmi képességük alárendelésére alapozódik, ez a harmadik fok.”¹⁹ Továbbá: „Az egyetemesen fejlett egyének, akiknek társadalmi viszonyai saját, közösségi vonatkozásaikként egyben alá vannak vetve saját közösségi ellenőrzésüknek, nem a természet, hanem a történelem termékei.”²⁰ Közösségi viszonyaik tehát: az egyének minden oldalú fejlődését szolgáló, a társadalmi termelőerők feletti uralmat biztosító, a természet adta korlátaitól megszabadult, tudatosan szabályozott és kialakított társulások, vagyis általános társadalmiság.

Így tehát: a társadalmi gazdagság meghatározott forrása, egy meghatározott termelési ág dominanciája, és ennek megfelelően a közösség egy meghatározott formája Marx számára mindig a történelmi fejlődés egy-egy fokozatát jelenti és határozza meg, s e fejlődés jellegzetessége, hogy a gazdaság, amelynek bármely formáját is vesszük, végső soron mindig az idővel való gazdálkodásban oldódik fel.²¹ Ezt a társadalmi időt a különböző társadalomalakulatok egyre közvetlenebbül és általánosabb formájában teszik meg a társadalmi gazdagság forrásává.

d) A tőkés termelés történelmi jelentőségét az adja, hogy az első olyan gazdasági társadalomalakulat, amely egyszerre és egyidejűleg hozza létre azokat az előfeltételeket, amelyek e termelési mód meghaladásához nélkülözhetetlenek, és amelyek egy következő társadalmi forma általános kiinduló feltételei. Ezek: *előfeltételek* a társadalmi gazdagság általánosságának egy következő fokozatára való áttérés számára a rendelkezésre álló idő szakadatlan növelése révén; *előfeltételek* egy meghatározott, általános tevékenységfajta kifejlesztése és dominánsá változtatása számára, a tudomány kifejlesztése és technológiai alkalmazása révén; *előfeltételek* az egyének tudatos társulásainak mint újfajta közösségtípusnak a kialakításához, a gazdaság és politika szétválasztása, ezáltal az egyéneknek az eredeti közösségi viszonyoktól való eloldozása és polgári jogi, politikai értelemben vett szabadabbá tétele révén.

A tőkés termelésnek Marx által elvégzett elemzése tehát azzal az eredménnyel zárul, hogy e gazdasági társadalomalakulat egy új társadalmi forma előfeltételeinek létrehozásával, a kommunizmust közvetlenül megelőző termelési mód: egy viszonylag rövid politikai átmenet után a kommunizmus közvetlenül megvalósítható (jóllehet előbb ennek alsó foka, a szocializmus). Jegyezzük meg azonban: az a tény, hogy a tőkés termelési mód *egyidejűleg és egyszerre* hozza létre a kommunizmus alapvető előfeltételeit, e korábban említett értelemben, ez korántsem azonos azzal, mintha ezek az előfeltételek egyedül és kizárólagosan csupán a tőkés termelési módban jöhetnének létre. Ami a tőkés termelési mód egyedüli sajátja ebben a tekintetben, az nem egyéb, mint az előfeltételek *együttes és egyidejű*

létrehozása. Következésképpen *egy* előfeltételek létrejöhetnek a tőkés termelési módon kívül is. Ebben az értelemben jogosan írja Marx — tiltakozva az ellen, hogy elméletét általános történelemfilozófiává alakítsák át —: a nyugat-európai tőkés termelési mód „ . . . maga teremtette meg egy új gazdasági rend elemeit azáltal, hogy egyidejűleg adja a legnagyobb lendületet a társadalmi munka termelőerőinek és minden egyéni termelő mindenirányú fejlődésének; hogy a tőkés tulajdon, amely ténylegesen már egyfajta kollektív termelésen alapszik, csak társadalmi tulajdonná alakulhat át. . . De kritikusomnak ez kevés. Történelmi vázlatotmat a kapitalizmus nyugat-európai keletkezéséről feltétlenül át kell alakítania valami történelemfilozófiai elméletté a fejlődés általános útjáról, amelyet végzet-szerűen meg kellene tennie minden népnek, bármilyen történelmi viszonyok között éljen is, míg végül elérkezik ahhoz a gazdasági alakulathoz, amely a társadalmi munka termelőerőinek legnagyobb fellendülésével együtt biztosítja az ember legsokoldalúbb fejlődését.”²² Az egyes korszakokat kikerülő fejlődésvonal lehetőségét tehát Marx általánosságban is megfogalmazza, jóllehet konkrétan csupán egyetlen esetben és egyetlen összefüggésben teszi vizsgálat tárgyává: az orosz faluközösségek jövőjét illetően. Korábban idézett levelének első részében ezt így fogalmazza meg: „ . . . ha Oroszország tovább halad azon az úton, melyet 1861 óta követ, eljuttassa a legkedvezőbb lehetőséget, amelyet a történelem egy népnek valaha is kínált, és átéli majd a tőkés rendszer összes végzetes viszontagságait.”²³ E kedvező lehetőség mibenlétéről pedig a Vera Zaszulicshoz elküldött — végül is igen rövid és meglehetősen bizonytalan — levél előzetes fogalmazványaiban Marx a következőket írja: „ . . . Oroszországban a körülmények egyedülálló összejátszása következtében az országos méretekben még fennálló földközösség fokozatosan levetheti ősi vonásait és közvetlenül kifejlődhetik országos méretekben a kollektív termelés elemeként. Éppen a tőkés termeléssel való egyidejű fennállása következtében elsajátíthatja annak összes pozitív vívmányait, mégpedig anélkül, hogy átmenne annak borzalmas viszontagságain. Oroszország nem él elszigetelten a modern világtól; és nem is prédája valamely idegen hódítónak, mint Kelet-India.”²⁴ Bennünket ezúttal nem olyan hézagai vagy problémái érdekelnek e gondolatmenetnek, hogy például miképpen lenne képes a szóban forgó faluközösség elsajátítani, alkalmazni a modern technikát belső viszonyainak felbomlása nélkül, vagy hogy a faluközösség hogyan lehetne kiindulópontja például a meghonosodó nagyipari termelés, tudomány stb. társadalmi-közösségi berendezkedésének. A marxi szövegekből témánkra nézve levonható következtetéseket viszont az alábbiakban foglalhatjuk össze:

— Amennyiben Oroszországban a faluközösség mint a kommunizmus kifejlődésének támpontja, kiindulópontja és bázisa szerepel, annyiban a kommunizmus előfeltételeként a fejlett termelőerőket nem magában az orosz fejlődés menetében alakítják ki, hanem a nemzetközi érintkezés révén átveszik a magasabb fejlettségű régióktól. Így ha a tőkés termelési mód egy meghatározott országra nézve nem is tekinthető elkerülhetetlennek, világtörténelmi szerepét ez nem változtatja meg.

— Marx a faluközösség problémakörén kívül sehol sem tesz említést arról, vajon elképzelhetőnek tartja-e a kommunizmus két további előfeltételének kialakulását a tőkés termelési módon kívül. Vagyis: létrejöhet-e fejlett gépi nagyipar, illetőleg a rendelkezésre álló idő kialakítása és felszabadítása *nem tőkés viszonyok mellett*.

— Oroszország egyedülálló feltételeire történő hivatkozás alapján úgy tűnik,

hogy Marx véleménye szerint lényegesen eltérő viszonyok, feltételek alakultak ki és következőképpen eltérő fejlődési alternatívák állnak fenn egyfelől Oroszországban, és másfelől Közép- illetve Kelet-Európa számos országában. Pontosabban: mindenütt ahol a faluközösségek felbomlása már előrehaladt stádiumába jutott, ahol megkezdődött a tőkés viszonyok térhódítása, illetve amely országok gazdasági és/vagy politikai függő viszonyba kerültek a fejlett tőkésországok valamelyikétől, más fejlődési alternatíva előtt állnak, mint Oroszország.

— Azáltal, hogy a későbbiekben Oroszországban a faluközösségek előbb belső viszonyaikban mindinkább a tőkés termelés sajátos és kezdetleges formáit honosították meg, majd pedig gyors ütemben felbomlásnak indultak, megszűnt annak az alternatívának a gyakorlati realitása, amellyel Marx elméletileg számolt.²⁵ Ettől a pillanattól kezdve a faluközösségek visszaállítására, fenntartására, további pusztulásuk megakadályozására irányuló kísérletek utópikus jelleget öltöttek, illetve retrográd törekvésekké váltak.

— Végül: jóllehet Marx említett tiltakozása „történeti vázlatá”-nak történelemfilozófiai elemzéssé változtatása ellen logikailag nem zárja ki, hogy a tőkés termelési mód mellett más termelési módokban is létrejöhessenek *egyszerre és egyidejűleg* a kommunizmus alapvető előfeltételei, azonban a tőkés fejlődést elkerülő alternatívák elemzése során Marx sehol nem tér ki ennek a lehetőségnek a tárgyalására. Más szóval: nem veszi elméletileg számításba azt a fejlődési alternatívát, amelyet a szocializmus megvalósulásának első formája ténylegesen és gyakorlatilag képvisel, s azt a feladatot, amelynek megoldására ennek a szocializmusnak vállalkoznia kell.

e) Marx számára a tőkés termelési mód — az öt megelőző termelési módokkal szemben — az általános árutermelés első és egyetlen történelmi formája. Ezért a korábbi gazdasági társadalomalakulatokban az árutermelés, valamint az áruviszony különböző kategóriái, mint csere, pénz, hitel stb. vagy elszigetelten jelennek meg, vagy társadalmi-gazdasági szerepük bővülésével rombolólag hatnak az adott gazdasági társadalomalakulat egészére nézve, hozzájárulva ezzel pusztulásukhoz, vagy pedig e közösségen belüli meghatározó szerepük a termelő közösségeknek és maguknak a termelőknek a korlátozottságával, elszigeteltségével kapcsolódik össze. „Valamennyi munkatermék, képesség és tevékenység *magáncseréje* ellentétben áll . . . az egyének egymás közti (természet adta és politikai) fölé- és alárendeltségére alapozott elosztással (amikor is a tulajdonképpeni *csere* csak melleleg történik, illetve nagyjában nem annyira egész közösségek életét ragadja meg, mint inkább különböző közösségek közt következik be, egyáltalában semmiképpen sem veti maga alá az összes termelési és érintkezési viszonyokat) (akármilyen jelleget ölt is az a fölé- és alárendelés: patriarchálisat, antikot vagy feudálisat) . . .”²⁶ A második esetre nézve: „Az ókoriaknál az ipar már lezúllásnak (a libertinusok, cliensek, idegenek foglalkozásának) stb. jelenik meg. Ez a fejlődése a termelő munkának . . . , amely szükségszerűen kifejlődik az idegenekkel, rabszolgákkal való érintkezés révén, a többletermék kicserélésének vágya stb. révén, felbomlasztja azt a termelési módot, amelyen a közösség nyugszik s ennél fogva az *objektíve egyes*, azaz a rómaiként, görögként stb. meghatározott egyes is. A csere ugyanígy hat; az eladósodás stb.”²⁷ Marx azonban említi az árutermelés egy harmadik típusát is, amely — éppen mivel az előbbi kettővel ellentétben általános, az újratermelési folyamat alapja — egy egész termelési módot alkot. „A munkás magántulajdona termelési eszközei felett az alapzata a kisüzemnek, a kisüzem pedig egyik szükséges feltétele annak, hogy a társadalmi termelés és

magának a munkásnak a szabad egyénisége kifejlődjék. Igaz, hogy ez a termelési mód megvan a rabszolgaságon, a jobbágyságon és más függőségi viszonyokon belül is. De csak ott virágozik, ott fejt ki teljes energiáját, ott hódítja meg a neki megfelelő klasszikus formát, ahol a munkás szabad magántulajdonosa önmaga kezelte munkafeltételeinek, a paraszt a földnek, melyet megművel, a kézműves a szerszámnak, amelyen virtuóz módon játszik.

Ez a termelési mód a föld és a többi termelési eszköz szétforgácsolását tételezi fel. Kizárja nemcsak az utóbbiak koncentrációját, hanem a kooperációt, a munkának ugyanazon a termelési folyamaton belüli megszervezését, a társadalom úrrálevését a természetén és a természet társadalmi szabályozását, a társadalmi termelőerők szabad fejlődését is. A termelés és a társadalom szűk természetadta korlátaival fér csak össze.²⁸ Világos most már, hogy az áruterelésnek sem a függőségi viszonyokon belüli formái, sem pedig a kisüzemi formája — tehát mindazon formák, amelyeket Marx a tőkés áruterelésen kívül tárgyalt — nem meghatározó vonása a történelmileg valóságosan kialakult szocializmusban folyó áruterelésnek. Ezt a formát ugyanis éppen az eredeti, egymástól elszigetelt, önálló közösségek felbomlása jellemzi, és az áruterelés meghaladó termelési mód előfeltételeinek kialakulása megy benne végbe. Illetve pontosabban: e termelési módnak éppen az a sajátossága, hogy szereplői tudatosan törekednek ezeknek az előfeltételeknek együttes és egyidejű létrehozására. Vagyis a szocialista áruterelés történelmi feladata: az általános időgazdaság előfeltételeinek kialakítása a munkaidő-gazdaság fejlesztése révén; a szabad társadalmi-közösségi viszonyok előfeltételeinek létrehozása az egyének szabadságának, önállóságának, szükségleteinek és képességeinek kifejlesztése révén, végül egy meghatározott tevékenységfajta, a tudomány mint általános termelőerő dominanciájának előkészítése a meglévő anyagi termelőerők fejlesztése, a tudomány mind szélesebb körű alkalmazása, a termelés technikai színvonalának emelése, az újítások és az innováció bővítése, mind szélesebb körű bevezetése révén. E történelmi, „civilizációs küldetést” illetően a Kelet-Európában ténylegesen kialakult szocialista társadalmak mint az általános áruterelés társadalmi a tőkés termelési módhoz állnak közelebb, nem pedig az áruterelés korábbi formáihoz. Miközben azonban a tőkés termelés jellemzőjeként a kommunizmus előfeltételeinek kialakulása eleve spontán folyamat (annál fogva, hogy a termelés szereplőinek közvetlen célja többletmunkaidő létrehozása és elsajátítása), addig a szocializmus viszonyai között ezeknek az előfeltételeknek a létrehozása egyrészt éppen akkor válik spontán folyamattá, amikor meghatározott okok miatt, az újratermelés legfőbb szereplőinek közvetlen törekvése az előfeltételekre való tekintet nélkül a kommunizmus közvetlen megvalósítása. Másrészt: a spontán elemek eleve bele vannak építve a fejlődésmenetbe akkor is, ha az általános időgazdaság előfeltételeinek a létrehozása lenne a termelés szereplőinek a célja. Hiszen éppen mivel ténylegesen áruterelő társadalomról van szó, csak ama távolabbi célkitűzésnek ellentmondó formában hozhatják létre megvalósításának előfeltételeit.

E helyzet kialakulásában nyilvánvalóan szerepet játszik az, hogy a történelmileg első alakjában létrejött szocialista társadalom az általános áruterelésnek olyan új társadalmi formáját jelenti, amely a történelmi fejlődés fő útjaitól meglehetősen félreeső régióban alakult ki, s amelynek létrejöttével maga Marx — mint láttuk — egyáltalán nem vetett számot. Pontosabban: Marxnak saját művéről vallott felfogása, az a módszertani alapelve, hogy a történelmi fejlődés eredményei, tényei jelentik számára a kiindulópontot (s ezáltal módszertani elvei elvileg

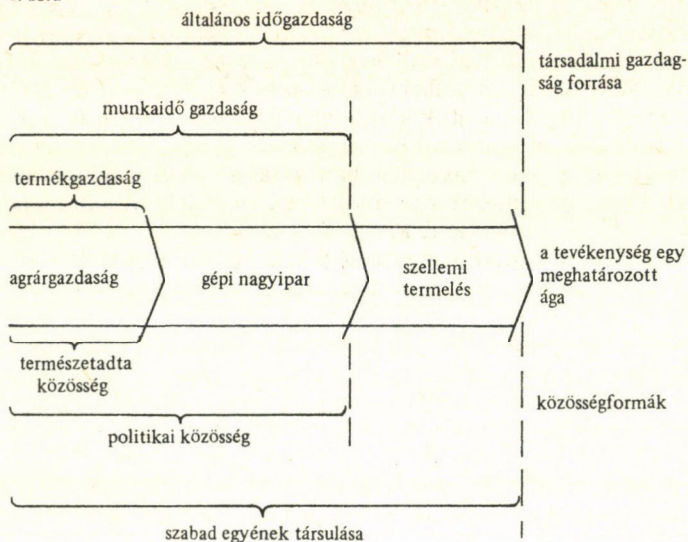
túllépnek a mindenkori elméleti kereteken), nem lehetetlenné, hanem ellenkezőleg, kötelezővé teszi a szocializmusnak mint az általános árutertermelés egyik társadalmi formájának a vizsgálatát. Ugyanakkor azonban a tőkés termelési mód és az általános árutertermelés azonosításával a történelmi fejlődésre vonatkozó konkrét nézeteiben — vagy más szóval: a társadalmi formák elméletében — Marx kizárta a szocializmusnak az általános árutertermelés egyik formájaként történő elemzését.²⁹ Ha tehát e konkrét összefüggésben, a társadalmi formák elméletére nézve fogalmazzuk meg a szocializmusnak mint árutertermelő társadalomnak a tényéből adódó következményeket, a következő megállapítást tehetjük: miként a tőkés termelést megelőző természet adta formákban is számos, alternatív társadalomalakulatot különböztetünk meg, úgy az *általános árutertermelésen belül* is találunk alternatív társadalomalakulatokat. Közöttük a Marx által elemzett, feltételesen kisüzeminek nevezhető termelési mód, a tőkés termelési mód és a szocialista termelési mód (és korántsem valószínűtlen, hogy a harmadik világ fejlődésmenetében további termelési mód vagy módok) jöhetnek létre. E termelési módok között természetesen lehetséges és szükséges a tudományos elemzés eredményeként különbséget megállapítani aszerint, hogy milyen összefüggéseik alakulnak ki egy náluk magasabb, fejlettebb történelmi állapot, a kommunizmus előfeltételeihez, éppúgy, mint ahogy az elemzésben különbségeket állapítunk meg a prekapiszta formák között aszerint, hogy milyen fokot ért el bennük az eredeti természet adta viszonyok felbomlási folyamata, s ezzel a tőkés termelés előfeltételeinek kialakulása. Az általános árutertermelés társadalmi formáira vonatkozóan azonban ez a kérdés összekapcsolódik azzal a jövőbeni empirikus kérdéssel, hogy a kommunizmusnak valóságosan milyen előfeltételeit lesznek képesek e formák létrehozni, fennállásuk történelmi eredményeként megalapozni.

Szocialista társadalmunk viszonyainak, történelmi helyzetének, fejlődési tendenciáinak elemzéséhez természetesen nem elegendő megállapítani, hogy Marx legáltalánosabb módszertani kiindulópontjai lehetővé teszik a történelmi fejlődés Marx által előre nem látott alakulásának tudomásulvételét. Ezért a következőkben kissé részletesebben meg kell vizsgálnunk, hogy a történelmi fejlődés menetére, a társadalmi formák fejlődésmenetére vonatkozó marxi elmélet milyen támpontokat nyújt a szocializmus mint általános árutertermelési forma elemzése számára.

Amikor azt mondtuk, hogy a történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogásnak egyik vonása egy meghatározott tevékenységi ág, egy meghatározott közösség és a gazdagság egy meghatározott forrásának együvé tartozása, akkor még semmit sem mondtunk egyetlen társadalmi forma vagy termelési mód működésére vonatkozóan. Csupán annyit mondtunk, hogy a letűnt, a létező és a lehetséges társadalmak között meghatározott szerkezeti elv alapján fejlődésbeli különbségeket állapíthatunk meg. Ha most már e fejlődési fokozatokat vizsgáljuk, a következő sémában szemléltethetjük az eredményt.

1. ábra

Következésképpen, ha az egyes társadalomalakulatokat mint összetartozó, egymást fenntartó elemek és szférák szerkezetét ábrázoljuk, abban az összefüggésben, ahogyan a termelőerők által meghatározottak, akkor az összetartozó elemek elvont struktúráját ábrázolhatjuk *konkrét működésüktől függetlenül*. Ha most már ezt a szerkezetet tényleges működésében vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy ennek minden eleme és működésének minden pillanata: eleven élő egyének tevékenysége, akik aszerint, hogy mely szférában működnek, egyszer mint termelőerő lépnek fel (a tevékenység egy meghatározott ágában működve), másszor mint egy közösség tagjai, mint a közösséget alkotó egyének és a létrehozott közösséggel meghatározott viszonyban állók; végül mint anyagi termelők, mint gazdasági szubjektumok, a társadalmi gazdagság létrehozói. Eppen azért, hogy az eleven élő egyének a társadalom életének, valamennyi szférájának létrehozói, formálói, mondhatjuk a termelésnek mint újratermelési folyamatnak az *elemzése* során, hogy „a társadalomban termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése természetesen a kiindulópont”.³⁰ A látszólagos circulus vitiosus, hogy tehát egyfelől az egyének termelik a társadalmat, másfelől pedig a társadalom az egyéneket, abban a tényben oldódik fel, hogy az egyén: az, ami a tevékenysége, s különböző viszonyok között működve az egyének maguk is különböző meghatározottságukban, minőségükben lépnek fel, mint társadalmi tevékenységük által, azaz viszonyaik által meghatározott egyének.

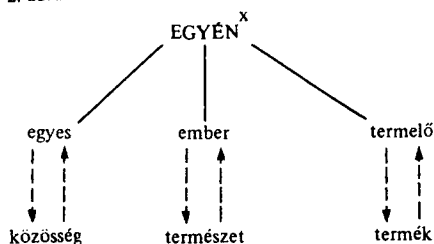
Ha most már az újratermelés oldaláról vizsgáljuk az egyének ezeket a viszonyait, Marx alapján a következő meghatározottságokat találjuk a társadalom megjelenésének pillanatától kezdve:

— „Az előfeltétel nélküli németeknél azzal kell kezdenünk — olvashatjuk *A német ideológiában* —, hogy leszögezzük minden emberi létezésnek, tehát minden történelemnek is első előfeltételét, nevezetesen azt az előfeltételt, hogy az embereknek ahhoz, hogy »történelmet csinálhassanak« meg kell élniök . . . Az első történelmi tett tehát e szükségletek kielégítésére szolgáló eszközök előállításá-

sa, magának az anyagi életnek a termelése . . .”³¹ Az ember ebben a viszonyban a külső természettel folytat meg-megújuló anyagcserét, s az egyes ebben a viszonyban mint a természettől különböző lény, mint *ember*, fajának egyede jelenik meg. „Az első megállapítandó tényállás tehát ezeknek az egyéneknek testi szervezete és általa adott viszonyuk a rajtuk kívüli természethez . . . ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, . . . egy meghatározott *életmódjuk*.”³² A természettel való kapcsolatában tehát az ember jóllehet mint a természettől általánosságban különböző lény jelenik meg, de mint ember egy meghatározott tevékenységi módot kialakított lényként lép fel. A másik viszony az, „. . . hogy maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet — és új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett.”³³ Vagyis ebben a viszonyban a *termelő* egyének mint létfeltételeiket, szükségleteiteket és önmagukat újratermelő szubjektumok jelennek meg és működnek. A termelő egyének viszonya saját termelésük eredményéhez, mely eredmény megint csak termelő tevékenységük feltételeként jelenik meg az újratermelés egy következő pillanatában: az a második viszony, amely a társadalmi életük állandó meghatározottsága. Végül: „A harmadik viszony, amely itt már eleve belép a történelmi fejlődésbe, az, hogy az emberek, akik saját életüket naponként újra megtermelik, kezdenek más embereket termelni, szaporodni — a férfi és nő, szülők és gyermekek közötti viszony, a *család*.”³⁴ Vagy másképpen: a harmadik viszony, amelyről Marx és Engels ír, az egyesnek az önmagát újratermelő közösségen belüli helye és funkciója, az egyesnek a mindenkori közösséghez való viszonya. E három alapviszony: az embernek a természethez, a termelőnek a termelés eredményéhez, az egyesnek közösséghez való viszonya egyébként nem esik szét három meghatározássá, hanem ugyanannak a társadalomegésznek az alapvető szerkezetét tárja fel. „Egyébként a társadalmi tevékenységnek ezt a három oldalát nem három különböző fokozatként kell felfogni, hanem csak három oldalként, vagy, hogy a németek számára világosan írjunk: három »mozzanatként«, amelyek a történelem legkezdeté és az első emberek óta egymás mellett léteztek és a történelemben még ma is érvényesülnek.”³⁵ Ha most már ezt a három viszonyt mint egy társadalomegész alapösszefüggését, alapstruktúráját ábrázoljuk, a következő sémát rajzolhatjuk fel:

2. ábra

^x mint társadalmi viszonyok összessége

Ábránkhöz egy rövid megjegyzést kell fűznünk, arra való tekintettel, hogy bizonyos rokonságot mutat Tőkei egyén — közösség — termelőeszköz formulájával, ugyanakkor pedig lényeges pontokon különbözik tőle. Tőkei kétségtől új módon, az övét megelőző elemzéseknél mélyebben és pontosabban vizsgálta meg

Marxnak a társadalmi formákra, ezek összefüggésére, a történelemben játszott szerepükre vonatkozó felfogását. Tőkei elemzésének eredménye annak felismerése, hogy Marxnál a történelmi fejlődésre vonatkozó felfogás nem csupán külsőleg, hanem belsőleg is determinált, vagyis a történelmi fejlődésre vonatkozó marxi felfogásnak belső logikája van, s ez nem elvont, a történelmen kívüli alapelvekből ered, hanem az emberi társadalom általános és alapvető szerkezetének kibontása, felfedése alapozza ezt meg. Ugyanakkor azonban Tőkei, amikor az egyén — közösség — termelőeszköz közötti, mint előre felvett, kész objektívációk közötti kapcsolatokról igyekszik az egyes formák szerkezetét megérteni, ellentmondásba kerül, mindenekelőtt azáltal, hogy bár kiindulópontként az egyént teszi meg, de számára az egyén nem válik az összefolyamat, a viszonyok összefoglalójává — s ezáltal az egyes társadalmi objektívációk összekötő elemévé —, hanem megmarad eleve elvont viszonyában. Ezért egyfelől amennyiben ezek az objektívációk mint viszonyok jelennek meg Tőkei számára, akkor a termelőerő és termelési viszony általános dialektikus összefüggésére hivatkozik, s miután már más nevet adott a dolognak — mint termelőerő és termelési viszony — végül is mindegyik objektívációt a tartalom és forma *logikai kategóriáira* vezeti vissza, nem pedig valóságos összefüggéseikre. Másfelől viszont egy társadalmi forma konkrétságát az E—K—T összefüggései alapján akarja megragadni és elemezni. Így viszont maga az egyén, közösség és termelőeszköz mint egy konkrét társadalomalakulat *alkotóeleme* nem e kapcsolódási módból kapja a meghatározottságát, hanem ezeket mint alkotóelemeket, konkrét történelmi megjelenési formákat Tőkeinek minden egyes társadalomalakulat esetében előfeltételeznie kell, ahelyett, hogy eredményként jutna el hozzájuk. Tehát voltaképpen konkrét alkotóelemeiben előbb előfeltételezi az egyes termelési módokat, azután pedig az egyes konkrét és előfeltételezett alkotóelemek *kapcsolatából* igyekszik magát az egyszer már előfeltételezett konkrét termelési módot megérteni. Logikailag hibás eljárás valamely társadalmi forma *konkrét* szerkezetét előbb az *absztrakt* egyén, közösség és tulajdon kapcsolódásaként felfogni, majd az így kapott forma „konkrétsága” alapján az egyént, a közösséget és a tulajdont konkrét alakjában — például mint tőkést, mint politikai közösséget és árut — ábrázolni. Ugyanis az elvont egyén, közösség és tulajdon ábrázolásából és elemzéséből semmiképpen sem adódik kapcsolódásuknak valamely konkrét formája, s amikor az egyént, közösséget és tulajdont egymáshoz való kapcsolódásukban ábrázoljuk, épp hogy nem az elvont egyén, közösség és tulajdon viszonyait ragadjuk meg. A módszer alapvető hibája abban van, hogy az egyént társadalmi viszonyaitól „vonatkoztatja” el, hogy kiindulópontnak megtehesse, aminek következtében azután az egyén *valóságos történelmi, gyakorlati* „elvonatkoztatásait” nem lehet többé a felvett kiindulóponttal összhangba, kapcsolatba hozni.

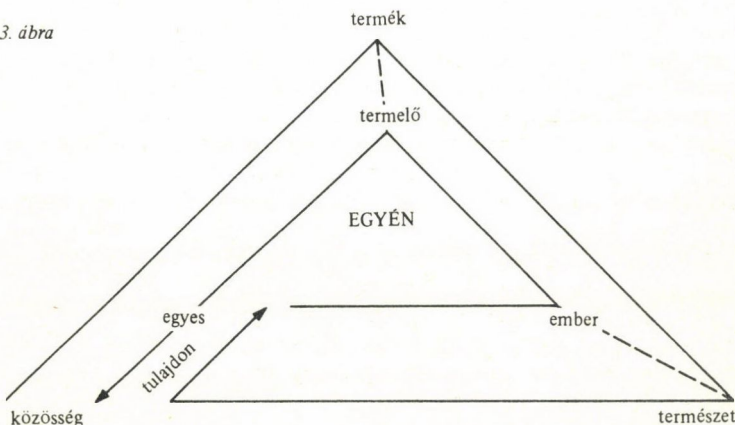
Visszatérve ábránkhöz: bármilyen is valamely társadalom működésének konkrét formája, alapviszonyai mindenkor az ábrázolt szerkezeti elemeket és viszonyokat mutatják.³⁶ Az egyén, mint egyes termelő ember, nem egyszerűen elvont logikai meghatározás, hanem egyúttal különböző viszonyai (mint közösség, termelés és természet által) meghatározott egyén lép fel és tevékenykedik. Az egyén e viszonyok összefoglalása, és e viszonyok egymás közötti kapcsolatának, összefüggésének szubjektív megjelenése. Épp ezért *egyes, termelő, ember* valójában elvonatkoztatások, de semmiképpen sem önkéntes absztrakciók. Az egyén valóságos meghatározó viszonyait fejezik ki: egy meghatározott viszonyban tevékenykedő egyén meghatározottságait.

Ha most már minden társadalomalakulat, a társadalom bármely állapota az egyes — termelő — ember meghatározottságát jelenti, az egyes társadalomalakulatok, különösképpen pedig a nagy történelmi korszakok éppen abban különböznek egymástól, hogy ezek közül az alapviszonyok közül melyik játszik meghatározó szerepet újratermelésük folyamatában. Az újratermelésnek egy ilyenképpen meghatározott módja határozza meg a társadalom egész szerkezetét, a társadalmi és természeti erők elsajátítását, vagyis a tulajdonviszonyokat is.³⁷

Maguk a tulajdonviszonyok korántsem valamiféle rögzített viszonyok: a társadalom elsajátítási, újratermelő tevékenységének formájával függnek össze. Ennek alapján Marx négy nagy történelmi korszakot és ezen belül további formák sokaságát állapítja meg.

a) A termelés őseredeti feltételei mellett kialakuló termelés, amikor: „Az őseredeti feltételei a termelésnek (vagy ami ugyanaz, a két nem közti természeti folyamat révén növekvő számú ember újratermelésének; mert ez az újratermelés, ha egyfelől úgy jelenik meg, mint az objektumoknak szubjektumok által való elsajátítása, másfelől úgy jelenik meg, mint az objektumok formálása, egy szubjektív célnak való alávetése; úgy, mint ezeknek a szubjektív tevékenység eredményeivé és tartályaivá való átváltoztatása) *maguk* eredetileg *nem* lehetnek *termeltek* — nem lehetnek a termelés eredményei.”³⁸ Marx itt ugyanazt az alapviszonyt, azt az őseredeti termelési formát idézi fel, mint amelyet *A német ideológiában* is körvonalazott. A nem termelt előfeltételek mellett folyó termelés: gyűjtögetés, halászat, vadászat és — bizonyos fokig átmeneti jelleggel — a nomád pásztorkodás. Jegyezzük meg mindjárt: Marx ezt az őseredeti formát a *Grundrissében* nem vizsgálja meg részletesen — (és *A német ideológiában* található egyes utalásokon kívül másutt sem), miután alapvető szempontja a termelő ember és termelési feltételei szétválasztási folyamatának nyomon követése és vizsgálata. Ebből a speciális szempontból pedig: „Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervesen feltételeinek az *egysége* és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra . . . hanem az emberi létezés e szervesen feltételei és e tevékeny létezés közötti *elválás*, amely elválás teljesen csak bérmunka és tőke viszonyában van tétélezve.”³⁹ Ha most már ezt az őseredeti (ősközösségi) formát sémánkban ábrázoljuk, a következő formulát kapjuk:

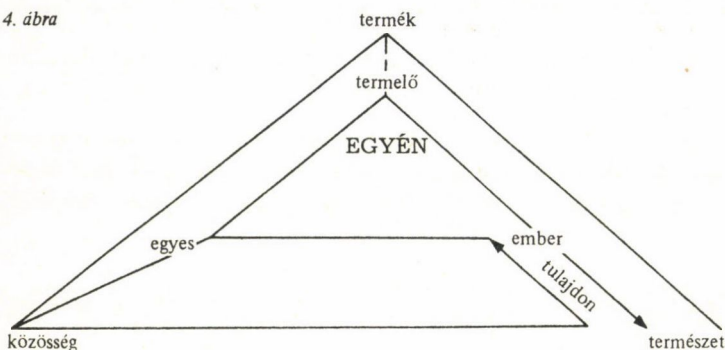
3. ábra

Miután itt a termelés természeti feltételei készen kapott, nem megtermelt előfeltételek, mindenütt, ahol ezek a feltételek adottak, a közösségek meglehetősen egységes formát mutatnak, és az egyes ember létezése számára a közösség természeti feltételként jelenik meg. Az egyes (mint közösséghez tartozó) magát a közösséget termeli ujja, s ezáltal önmagát és a közösséghez való meghatározott viszonyát is. A termelés módozatai csupán abban különböznek, hogy a közösség fő tevékenysége a gyűjtögetés, halászat, vadászat, illetve ezek valamilyen kombinációja. A termelés végeredménye azonban: a közösség mint általános és meghatározó termelőerő és termelési viszony, s éppen mert ez a termelés alapja, az emberek itt valójában nem mint tulajdonukhoz, hanem mint a közösség természetes létfeltételéhez, mint saját testi szervezetük meghosszabbításaihoz viszonyulnak termelésük tárgyi előfeltételeihez. Az eredmény: a változatlan formában reprodukáló közösség stabilitása és *növekedése*, osztódása, mely azonban végül is új feltételeket hoz létre e közösségek termelő tevékenysége számára.

b) A második nagy forma kiinduló feltétele immár — éppen az első forma eredményeként — a folyamatosan újratermelt, mint eredményként megjelenő közösség, és e *meghatározott* közösséghez tartozó, a közösséget e meghatározottságában újratermelő egyes. Amikor — a létezési mód első formáját követően „... végre letelepednek, különböző külsőleges, éghajlati, földrajzi, fizikai stb. feltételektől, valamint különös természetes hajlamuktól stb. — törzsi jellegzetességüktől — függ, hogy ez az eredeti közösség milyen nagyon vagy kevésbé módosul”.⁴⁰ E második nagy forma abban különbözik az elsőtől, hogy jóllehet, „a természet adta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik, a horda — a vér, a nyelv, a szokások stb. közösségisége — az első előfeltétele életük *objektív feltételei elsajátításának* . . .”⁴¹ de maguk ezek az objektív feltételek már maguk is egyre inkább a természettől munkával kicsikart, nem pedig készen kapott bázison nyugszanak és alakulnak tovább. A közösség nem csupán úgy függ életének természeti előfeltételeitől (mint pl. a gyűjtögetés vagy a vadászat, halászat esetén), hogy csupán elvonni képes, amit a természet készen nyújt neki, hanem olyan módosítást, átalakítást visz véghez a természeti környezetben, hogy azt életének feltételévé, életlehetőségévé formálja át. A természethez fűződő viszonyában viszont inkább többé, mint kevésbé átalakítja ama őseredeti közösségi viszonyait is. Sémában ábrázolva:

4. ábra

Meg kell jegyeznünk, hogy Marx az első és második nagy forma közötti különbségeket gyakorta összemosza, s csupán esetenként különbözteti meg őket egymástól. Ennek oka, hogy az egyes számára mindkét formában a közösség mint természetadta előfeltétel szerepel, s így a tőkés termelési viszony alapviszonyai szempontjából, az egyesnek a termelés feltételeihez való viszonya szempontjából a két nagy forma között csupán fokozatbeli különbségek látszanak. Ennek a vizsgálati szempontnak azonban ára van: az őseredeti közösségek és azoknak többé vagy kevésbé módosult későbbi formái közötti alapvető különbség elmosódása. Marx mindig is hajlott arra, hogy az ázsiai — kínai, indiai —, az orosz és más természetadta közösségformákban az őseredeti közösségforma közvetlen maradványait, elemeit lássa, függetlenül attól, hogy ezek a történelmi fejlődésnek egy olyan új szakaszát járták már be, amelynek alakító, módosító hatásaként a sokszor „megdöbbentő hasonlóságok” mögött döntő formakülönbségek húzódtak és húzódnak meg.⁴²

Miután e formában a föld nem csupán a közösség élettere, nem csupán a közösséggel szemben külső feltétel, hanem a közösség által a saját maga számára kialakított, létrehozott természeti feltétel, e természeti feltételekhez való viszonya alapvető módon határozza meg a közösség szerkezetét, benne az egyénnek a közösséghez való viszonyát, — habár a viszony alapja mindenkor a közösséghez mint az egyén életének természetes feltételéhez való tartozás marad. Itt azonban a közösség — bár természetadta módon — maga is mint újratermelt közösség jelenik meg. A föld azonban — amellet, hogy „nagy laboratórium, az arzenál . . . székhely, a közösség bázisa,”⁴³ egyúttal olyan termelési feltétel, melyet egy meghatározott közösségben élő ember mint tulajdonát folyamatosan elsajátítja, és elsajátító tevékenysége számára újólag alkalmassá teszi. Ezért míg a korábbi első formában sehol sem alakult ki a közösségi tulajdon és egyéni birtoklás kettőssége — sőt szigorúan véve a tulajdonnak egyetlen fajtája sem —, addig e második nagy formán belül az egyes konkrét társadalomalakulatok éppen abban a tekintetben különböznek egymástól, hogy milyen formát ölt és milyen mértéket ér el bennük a közösségi tulajdon és az egyéni birtoklás különbsége, elválása, konfliktusa. E formák nagyszerűsége éppen abban van, hogy jóllehet közösségeik belső ellentmondásokkal terhesek, s e társadalom a közösséghez nem tartozókat a legszélsőségesebb módon zsákmányolja ki és veti meg, de a természethez való viszonyában a közösséghez tartozó egyes, *mint ember* általánosságában és teljes méltóságában, mint a természet átalakítója, mint természetfeletti szellem jelenik meg. *E második nagy forma az eredetileg egymáshoz alapvonalaiiban hasonló ősi közösségek átalakulásának, differenciálódásának, fejlődési útjai elágazásának korszakát is jelenti* egyben, miközben alapvető viszonyuk, megoldandó problémájuk — melynek többé-kevésbé tudatában is vannak — a természethez fűződő aktív viszonyuk jellegéből és konfliktusaiból fakad. Mert éppen azáltal, hogy termelésük természeti feltételeit az újratermelés természet által megszabott ritmusa szerint szüntelenül meg kell újítaniok, e tevékenység zavarai éppen úgy a közösség létfeltételeit ássák alá, mint a közösség növekedése, terjeszkedése, vagy egyszerűen a művelés intenzitásának növekedése új termelőerők bekapcsolódása révén, vagy az egyén közösséggel szembeni önállóságának növekedése. Innen van, hogy a fejlődés és e közösségek létfeltételei kölcsönösen ellentmondanak egymásnak,⁴⁴ hogy a termelőerők növekedésével e közösségek létfeltételei is felbomlanak, hogy azután olyan közösségnek adják át a helyüket, amelyeknek a természettel kialakított eredeti viszonyai és az ezeknek megfelelő belső közösségi

viszonyaik jobban megfelelnek az újonnan kialakított vagy az érintkezés útján átvett fejlettebb termelőerőknek. Így mindezek a formák „... többé-kevésbé természetadta formák, de valamennyi egyszersmind történelmi folyamat eredménye is ...”⁴⁵. Marx e formák sokasága közül kiemeli:

— az ázsiai földformát, melyben a közösségi tulajdon az egyes „kis közösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg *felsőbb tulajdonosként vagy egyetlen tulajdonosként*, a valóságos közösségek pedig ennél fogva csak örökös birtokosokként”⁴⁶ viszonyulnak a termelési feltételeikhez.

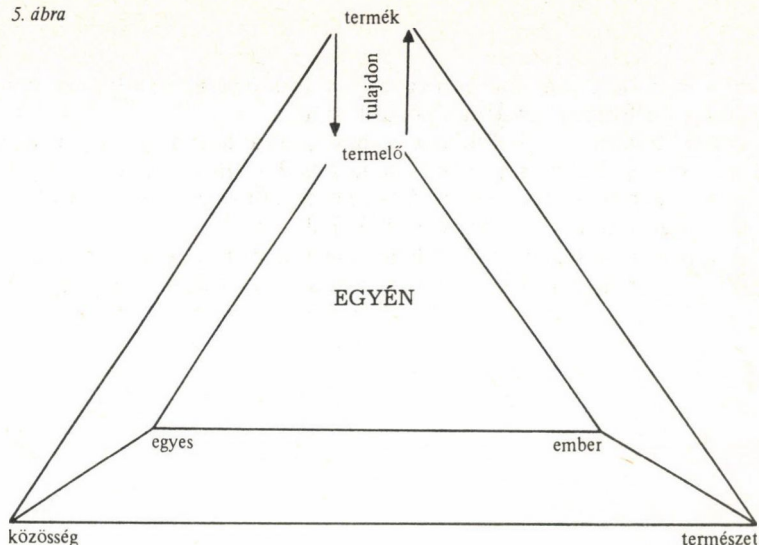
— Hódítás útján elterjedő másodlagos formák, mint például Peruban, a walesi keltáknál — és talán másutt is, ahol a földhöz való viszony formáit „hódító törzsek hozták be és vitték át, amelyek sajátmaguknál a köztulajdont és a közösségi termelést abban a régi, egyszerűbb formájában ismerték, ahogyan Indiában és a szlávoknál előfordul.”⁴⁷

— Az antik forma, amelynek a rómaiak nyújtják a legklasszikusabb példáját, s ahol „... az állami földtulajdon és magánföldtulajdon ellentétes formája van, úgyhogy az utóbbi az előbbi által közvetítve, illetve maga az előbbi ebben a kettős formában létezik. A magánföldtulajdonos ezért egyszersmind városi polgár ... a földművelő egy város lakosa.”⁴⁸

— A germán forma, ahol „... a földművelő nem állampolgár, azaz nem városi lakos, hanem az alapzat az elszigetelt, önálló családi lakás, amelyet az ugyanazon törzsbeli más ilyen családi lakásokkal való szövetség biztosít, továbbá alkalmi — háború, vallási, törvénykezési stb. — összejöveteleik ilyen kölcsönös kezesség végett ... A község csak ezeknek az egyéni földtulajdonosoknak mint ilyeneknek egymásra vonatkozásában létezik.” „Rabszolgaság és jobbágyaság ezért csak a törzsiségen nyugvó tulajdon további fejlődései.”⁴⁹

Valamennyi forma közös sajátossága, hogy bennünk mint „... az első nagy termelőerő maga a közösség jelenik meg; a termelési feltételek külön fajtája (pl. állattenyésztés, földművelés) számára külön termelési mód és külön termelőerők fejlődnek ki, mind szubjektívek, az egyének tulajdonságaiként megjelenők, mind objektívek.”⁵⁰ Az egyén mint közösségét újratermelő, a természettel, a természet által kínált feltételekkel belső kapcsolatban álló ember jelenik meg.

c) A harmadik nagy formában viszont az újratermelés meghatározó vonása az, hogy az egyén mint *termelésének valamennyi feltételét újratermelő* szubjektum jelenik meg; létfeltételei, miközben számára objektív feltételek, egyúttal történelmileg újratermelt feltételek. Ezért a tőkeviszony meghatározó szerepének feltételei közepette folyó termelés általános és totális termelés: az ember működésének feltételei és maga az egyén is, mint a termelési folyamat eredménye, s egyúttal kezdőpontja, feltétele jelenik meg. Pontosabban: ez az álláspont az általános áru-termelés álláspontja, ahol is a társadalom gazdagsága „mint »óriási árugyűjtemény«, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg.”⁵¹ A tőkés forma megkülönböztető vonása, hogy az egyén valamennyi viszonyát és meghatározottságát mint a társadalmi termelés eredményét jeleníti meg, s jöllehet belső ellentmondásos módon, e viszonyokat a termelő munka folyamatába meríti bele. Sémában ábrázolva:

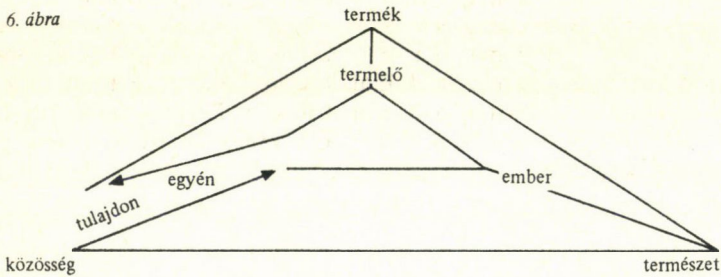

Nem térünk ki ezúttal e séma részletesebb tagolására. Jelenlegi szempontunkból inkább az a fontos, hogy Marx itt kétségkívül elvileg szélesebb és átfogóbb elvet fogalmaz meg a társadalmi formák elméletének keretén belül, mint a *tőkés* termelési viszonyok összefüggéseit. Nevezetesen: az egyetemesen termelő homo oeconomicus elvét. Ennek két előfeltétele van; az egyik a közvetlen termelőnek a termelés feltételeitől történő teljes elválasztása — amelynek formái éppúgy függenek attól a történelmi folyamattól, amelyek közepette ez lezajlik, továbbá azoktól az előzetes formáktól, amelyek ennek az elválasztásnak kiinduló feltételeit hordozzák; a másik előfeltétele pedig az árutermelés általánossága, vagyis a termelő és termék közötti viszony közvetített jellege. Tény, hogy Marx életében ezeket a feltételeket csupán a tőkés társadalom alakította ki, s épp ezért azonosította Marx az általános árutermelést a tőkés termeléssel.

E harmadik nagy formán belül a Marx által is tárgyalt kisárutermelés — saját munkán és tulajdonon alapuló általános árutermelés — sajátossága éppen az, hogy miközben a termelő és termelő tevékenysége közötti viszonyban megvalósítja önmaga feltételeinek újratermelését, ezt az újratermelést csupán az elszigetelt egyénre nézve valósítja meg, így mind termelőereje, kooperációja, mind egyénisége kifejlesztésének egyúttal korlátjaként is megjelenik.

d) A negyedik forma szerkezetére nézve azonos az őseredeti formával, azonban itt — éppen az előbbi formák történelmi eredményeként — az újratermelés alapviszonyai, fő szereplői és feltételei már történelmileg létrehozott, megtermelt, társadalmivá kidolgozott eredményként jelennek meg előfeltételként. „A kommunisták tehát az eddigi termelés és érintkezés által létrehozott feltételeket gyakorlatilag szervesen feltételekként kezelik, nem képzelik azonban, hogy az eddigi nemzedékek terve vagy rendeltetése az volt, hogy nekik anyagot szolgáltatassanak, és nem hiszik, hogy ezek a feltételek az őket teremtő egyének számára szervesen voltak.”⁵² Vagy még részletesebben: „Amennyiben azonban a szocialista ember számára az *egész úgynevezett világtörténelem* nem más, mint az

embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga *keletkezési folyamatáról*.⁵³ Tehát sémánk így alakul:

Visszatérve arra a kérdésre, hogy a Közép-Európában valóságosan kialakult szocializmus mint általános árutermelő társadalom milyen módon és milyen értelemben változtatja meg a történelmi fejlődés menetére, a társadalmi formákra vonatkozó marxi elméletet, a következőt mondhatjuk:

— A társadalmi fejlődésre vonatkozó marxi elmélet és módszertani kiindulópontok keretet nyújtanak a szocialista társadalom alapviszonyainak, történelmi helyének, fejlődési tendenciájának vizsgálata számára. A szocializmus belső viszonyai és fejlődése ez ideig nem mutatnak olyan vonásokat, amelyek szükségessé tennék a marxi fogalmi keretek, módszertani elvek és elméleti megfontolások gyökeres módosítását. Ezzel együtt azonban: a történelmi fejlődés *konkrét* menétét illetően, a szocializmus alapviszonyai tekintetében — mindenekelőtt pedig a szocializmus árutermelő jellege következtében a társadalmi formák egymásutáni-ságára vonatkozó marxi felfogás, a harmadik nagy formán belül új fejlődési alternatívák jelentkezése következményeként, jelentősebb módosításra szorul.

— A ténylegesen létrejött szocialista társadalmaknak (egyfelől a megelőző történelmi fejlődésük következményeként, másfelől mivel a szocialista átalakulás mind ez ideig nem terjedt ki a fejlett tőkésországok csoportjára, sőt ez az átalakulási folyamat az utóbbi időben a még kevésbé fejlett régiók felé haladt) gazdasági fejlődésük problémáit belső forrásokból kell megoldaniok, s ezáltal meghatározottan kénytelenek belső viszonyaikat is alakítani, változtatni. Következésképpen nem tudják a régi, prekapitalista közösségformákra vagy társadalmuk e formákhoz kapcsolódó más viszonyaira támaszkodva átlépni az általános árutermelés korszakát, jóllehet el tudják kerülni azokat a tőkés viszonyokat, amelyek a modern árutermelés Nyugat-Európában kialakult rendszerére nézve meghatározóak. A régi formák fenntartása a szocializmus viszonyai között részint azért lehetetlen, mert egy megelőző fejlődési szakaszban ezek a formák teljesen vagy legalábbis alapjaiban felbomlottak, részint azért, mert az adott feltételek mellett szükségképpen fejlődő, bővülő árutermelés maga semmisíti meg a második nagy forma alapvető viszonyait és közösségformáit.

— A szocializmus, a negyedik nagy forma, a kommunizmus felé tendáló fejlődésében, s e fejlődési tendencia álláspontjából tekintve annyiban képvisel kialakulásának régiójában valóságos történelmi alternatívát, amennyiben — az általános árutermelés bázisán — kibontakoznak benne az általános termelőerők előfeltételei, a tudomány, a technika fejlődése és megújulása révén; létrejönnek a sza-

bad és szükségleteit mindenoldalúan kibontakoztató egyén, a régi, tradicionális és új keletű kötöttségeitől felszabaduló egyén létfeltételei, az anyagi és szellemi szegénység a kényszer és korlátok felszámolása útján.

— A szocializmus történelmi kialakulása magával hozza az általános áruter-
melés és a tőkés árutertermelés megkülönböztetésének szükségességét, az általános
árutertermelés és a tőkés árutertermelés Marx általi azonosításának módosítását.
Vagyis: az árutertermelés általánossága, meghatározó szerepe a tőkés termelésen
belül, *nem zárja ki más olyan formák* kialakulását, amelyekben az árutertermelés
ugyancsak általános és meghatározó szerepet játszik. Tehát a történelmi fejlődés
a harmadik nagy forma korszakában sem válik unilineárisrá, s nem csupán ab-
ban a Marx által is említett összefüggésben, hogy a régi formák fenntartásával,
módosításával egyes kivételes helyzetben levő társadalmak elkerülhetik a tőkés
viszonyok kibontakozását, s ehelyett a harmadik formát megkerülve „átugorva”
érkezhetnek a kommunizmusba. Úgy tűnik, a szocializmus megjelenése ezt az el-
méleti lehetőséget két összefüggésben is megkérdőjelezi. Egyrészt bizonyosan
mondható, hogy amennyiben valamely konkrét esetben a tőkés fejlődés szakasza
elkerülhetőnek bizonyul, az korántsem jelenti, hogy ez egyúttal a harmadik nagy
forma egészének, az általános árutertermelés kibontakozásának az elkerülését is
magával hozza. Feltételezzük, hogy a termelő—termék alapviszony, mint az újra-
termelési folyamat meghatározó összefüggése, *nem kerülhető el* a kommunizmu-
sig tartó fejlődési folyamatban. Ennek formái azonban különbözőek lehetnek. En-
nek következtében másfelől a fejlődés nem tekinthető unilineárisnak abban a
második (Marx által nem tárgyalt) értelemben sem, hogy a harmadik nagy for-
mán belül egymással párhuzamos fejlődési utak alakulnak ki. Ha a múlt század-
ban még nem is volt ezek léte előre látható, a történelemelméletnek tudomásul
kell vennie ezek létét, és hozzá kell járulnia ezen újonnan megnyíló fejlődési utak
egyengetéséhez.

JEGYZETEK

- ¹ E rekonstrukciók egymástól eltérő szempontjairól, különbségéről, elveikről ad áttekin-
tést egy korábbi írásunk. Vö. *Balogh István*: Formációelméleti problémák. Társadalom-
tudományi Közlemények, 1983. 2. sz.
- ² *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. köt. Budapest
1972. 366. old.
- ³ Ugyanott.
- ⁴ Id. mű, 372. old.
- ⁵ Id. mű, II. köt. MEM 46/II. 24. old.
- ⁶ Ugyanott.
- ⁷ Id. mű, II. köt. MEM 46/II. 168—169. old.
- ⁸ Id. mű, 171—172. old.
- ⁹ Id. mű, I. köt. MEM 46/I. 30. old.
- ¹⁰ *K. Marx*: A tőke. I. MEM 23. köt. Budapest 1967. 52—53. old.
- ¹¹ Ugyanott
- ¹² Id. mű, 220. old.
- ¹³ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. MEM 46/I. köt. 364—365. old.
- ¹⁴ *K. Marx*: A tőke. III. köt. MEM 25. Budapest 1974. 772. old.
- ¹⁵ Ugyanott.
- ¹⁶ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. II. köt. 46/II. 174—175. old.
- ¹⁷ Ugyanott.

- ¹⁸ „Általános munka minden tudományos munka, minden felfedezés, minden találmány.” A tőke. III. köt. MEM 25. 102. old.
- ¹⁹ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I. köt. MEM 46/I. 75. old.
- ²⁰ Id. mű, 78. old.
- ²¹ „Idővel való gazdálkodás, erre oldódik fel végül minden gazdálkodás.” Id. mű, 88. old.
- ²² K. Marx: Levél az »Otyecsesztvennije Zapiszki« szerkesztőségének. MEM 19. köt. Budapest 1969. 111–112. old.
- ²³ Id. mű: 111. old.
- ²⁴ K. Marx: Levél V. I. Zszulicshoz. Első fogalmazvány. MEM 19. köt. 262. old. Figyelemre méltó azonban, hogy éppen e kérdéssel összefüggésben hogyan válnak a különböző levélfogalmazványok állításai mind bizonytalanabbá és elmosódottabbá. A második levéltervezetben: „Ha Oroszország elszigetelten állna a világban, akkor saját számlájára kellene kimunkálnia azokat a gazdasági vívmányokat, amelyeket Nyugat-Európa csak annak folyamán szerzett meg, hogy evolúciók hosszú sorát futotta be ősi közösségeinek fennállásától kezdve a jelenlegi állapotáig; semmi kétség nem fér hozzá, legalábbis az én nézetem szerint, hogy közösségei ebben az esetben az orosz társadalom fejlődésével végtyszerűen pusztulásra lennének ítélve. De az orosz közösség helyzete tökéletesen különbözik a Nyugat ősi közösségeinek helyzetétől. . . Oroszország egy modern történelmi környezetben létezik, kortársa egy magasabb kultúrának, össze van kapcsolva egy világpiaccal, amelyen a tőkés termelés uralkodik.
- Elsajátítva e termelési mód pozitív eredményeit, képes tehát fejleszteni és átalakítani földközösségének még archaikus formáját, ahelyett, hogy szétrombolná.” (Id. mű, 272–273. old.) A harmadik fogalmazvány szerint az orosz földközösségeket „miután előzetesen jelenlegi formájában normális állapotba hozták, közvetlen kiindulópontjává válhatik ama gazdasági rendszernek, amely felé a modern társadalom tendál, és új életet kezdhet anélkül, hogy előbb öngyilkossá lenne.” (Id. mű, 278. old.) Végül az elküldött levélben: „. . . a földközösség Oroszország társadalmi megújódásának támaszpontja; ahhoz azonban, hogy ezt a funkcióját betölthesse, előbb ki kellene küszöbölni azokat a pusztító behatásokat, amelyek minden oldalról ellene törnek, azután pedig biztosítani kellene spontán fejlődésének természetes feltételeit.” (Id. mű, 281. old.)
- ²⁵ Alig másfél évtizeddel Marx levelének elküldése után Lenin már éppen azt bizonyítja be a narodnyikkal folytatott polémiájában, mindenekelőtt pedig *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban* című művében, hogy a földközösség egyáltalán nem akadályozza meg a tőkés viszonyok térhódítását Oroszországban, s hogy a tőkés viszonyok át és átszövik mind a mezőgazdasági, mind az ipari termelést, annak máris meghatározó termelési rendszerét alkotják. (Vö. Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. LÖM 3. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964.)
- ²⁶ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. I. köt. MEM 46/I. 76. old.
- ²⁷ K. Marx: Id. mű, 373. old. Mindkét prekapitalista formát együtt tárgyalva írja Marx: „Az óázsiai, az antik stb. termelési módokban a termék áruvá való átváltásának és ennélfogva az emberek árutermelői létezésének alárendelt szerepe van, amely azonban annál jelentősebbé válik, minél inkább a hanyatlás stádiumába lépnek a közösségek. Tulajdonképpen kereskedőnépek csak az antik világ intermundiumaiban léteznek, mint Epikurosz istenei, vagy mint a zsidók a lengyel társadalom pórusaiban.” (A tőke. I. köt. MEM 23. 81. old.)
- ²⁸ K. Marx: A tőke. I. köt. MEM 23. 711–712. old.
- ²⁹ Az elmélet történetét egyik fontos és a helyzet tisztázását megnehezítő vonása éppen az, hogy nem veszi tudomásul a történelmi fejlődés eme váratlan irányát és fordulatát. Ezért azután a történelmileg valóban kialakult, az árutermelésen alapuló szocialista társadalmat bele akarja gyömmöszölni a marxi szövegekbe, — elrugaszkodva ezzel Marx alapvető tudományos, történelmi módszerétől. Így azután a szocializmus olyan társadalmi formaként jelenik meg, mint amely magában foglalja, amelyben felhasználják az áruviszonyokat, de amelyben ugyanezek a viszonyok idegenek maradnak, semmiképpen sem alkotják a társadalom meghatározó viszonyait. A vita azután azzá a kérdéssé laposodik, hogy

miképpen kell érteni *A gothai program kritikájának* egyes passzusait. Hasonló a kiindulópontja annak a felfogásnak is, amely jelenlegi szocialista viszonyaink között közvetlenül akarja felismerni a kommunizmus egyes emberi, társadalmi, közösségi viszonyait, magatartásformáit és berendezkedéseit, még ha csupán „kezdeti”, „nyers” vagy elemi megjelenésében is.

³⁰ K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. I. köt. MEM 46/I. 11. old.

³¹ K. Marx—F. Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. Budapest 1976. 29. old.

³² Id. mű, 23. old.

³³ Id. mű, 29. old.

³⁴ Id. mű, 30. old.

³⁵ Ugyanott.

³⁶ Ebben az értelemben és eddig a határig igaz az is, hogy a termelési mód meghatározott és állandó strukturális elemek kombinációja. (Vö.: L. Althusser, E. Balibar: Reading Capital. London 1970.; M. Godelier: A gazdasági antropológia tárgya és módszerei. Documentatio Ethnographica Budapest 1981.)

³⁷ A tulajdonviszonyok: a termelés viszonyai az elsajátítási folyamat szempontjából. A tőkeviszonyra nézve mondja Marx: „Ahhoz, hogy azokat a viszonyokat, amelyekbe tőke és bérmunka lépnek, tulajdonviszonyokként, vagy törvényekként fejezzük ki, nem kell egyebet tennünk, mint hogy kifejezzük a két oldalnak a viszonyulását az értékesítési folyamatban mint elsajátítási folyamatban.” (Marx kiemelése.) K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai. I. köt. 46/I. 354. old.

³⁸ Id. mű, 368. old.

³⁹ Ugyanott. Következésképpen: ha a társadalmi formák történelmi fejlődését nem a modern tőkés termelés történelmi kialakulása szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává, hanem a fejlődést is magában foglaló, szélesebb nézőpontból, a történelmi fejlődés általános menetének elemzése szempontjából, akkor ezt a különbséget Marxnak a *Grundris*-sében kifejtett felfogása rekonstrukciójánál is figyelembe kell vennünk. A különböző Marx-interpretációk egyik gyakori fogyatékosága éppen e két szempont közötti differenciálás hiánya. Miközben a tőkés fejlődésnél szélesebb történelmi szempont alapján fejtik ki a történelmi fejlődés valamely felfogását, s a társadalmi formák teóriáját (ami már csupán annál fogva is szükségszerű, mivel a tőkés fejlődés mellett a modern történelem más társadalmi formákat is ismer), azoközben figyelmen kívül hagyják Marxnak a társadalmi formák történelmi elemzése során alkalmazott sajátos szempontját.

⁴⁰ K. Marx: Id. mű, 356. old.

⁴¹ Ugyanott.

⁴² Az egyik ilyen a két forma különbségét explicit módon megfogalmazó marxi gondolatmenet a következő: „A legőseredetibb formában tételezve a földhöz tulajdonosként viszonyulni azt jelenti, hogy készen találni rajta nyersanyagot, szerszámot és nem a munka által, hanem maga a föld által létrehozott létfenntartási eszközöket. Amikor ezt a viszonyt már újratermelték, megjelennek a másodlagos szerszámok és a földnek maga a munka által létrehozott termékei, mint amelyek benne foglaltnak a földtulajdonban annak kezdetleges formáiban.” Id. mű, 377. old.

⁴³ Ugyanott.

⁴⁴ Id. mű, 366. old.

⁴⁵ Id. mű, 375. old.

⁴⁶ Id. mű, 357. old., továbbá 364. old.

⁴⁷ Id. mű, 369—370. old.

⁴⁸ Id. mű, 364. old.

⁴⁹ Id. mű, 364., 372. oldalak.

⁵⁰ Id. mű, 374. old.

⁵¹ K. Marx: A tőke. I. köt. MEM 23., 41. old.

⁵² K. Marx—F. Engels: A német ideológia. MEM 3. köt. 66. old.

⁵³ K. Marx.: Gazdasági—filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1970. 77. old. Vö.: Id. mű, 68—69. old.

JOHANCSIK JÁNOS

Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában

(TÖRTÉNELMI TANULSÁGOK)

A kommunisták és szociáldemokraták viszonyának általában kétféle megközelítésével találkozhatunk. Az egyik alapvetően annak kimutatására törekszik, hogy melyik irányzat képviseli jobban a munkásság, illetve a bérből élők közvetlen és távlati érdekeit gazdasági és politikai síkon, melyik tölti be inkább a munkásmozgalom politikai képviselőjének szerepét, melyik felel meg leghűbben a szocialista mozgalom eszmei és mozgalmi tradícióinak, illetve melyik képes leginkább alkalmazkodni a modern kor követelményeihez és a társadalmi viszonyok helyi sajátosságaihoz. Ebben a megközelítésben következőképpen a hangsúly a két irányzat eszmei és politikai arculata között meglévő különbségekre esik. A másik első sorban arra keresi a választ, hogyan háríthatók el a munkásmozgalom egységes politikai fellépését akadályozó tényezők, azután, hogy több mint hat évtizede a reformista és a forradalmi irányzatok szervezeti különválása elmélyítette a munkásmozgalom megosztottságát. Azt vizsgálja, miként teremthetők kapcsolatok az egymással versengő két irányzat között, milyen objektív feltételekre épülhet és milyen körülmények között tudatosítható a politikai együttműködésben való kölcsönös érdekelttség, hogyan realizálódhat az együttműködés a politikai gyakorlatban, s ez a gyakorlat milyen távlatokat hordoz a munkásmozgalom politikai egységének helyreállítása szempontjából. E rövid tanulmányunkban, amelyben vázlatos áttekintést kívánunk adni a nyugat-európai tőkésországokban működő kommunista és szociáldemokrata pártok viszonyának alakulásáról a legutóbbi négy évtizedben, az utóbbi megközelítést alkalmazzuk, jóllehet mindkettőt egyaránt fontosnak tartjuk.

A második világháború óta eltelt négy évtizedben jelentős tapasztalatok halmozódtak fel a kommunisták és szociáldemokraták viszonyát illetően. Jelentős változások történtek a világban, a kapitalista országok társadalmában, a munkásmozgalom feltételeiben, a szociáldemokrata és a kommunista pártoknak a nyugat-európai országok politikai rendszereiben való elhelyezkedésében, súlyában, ideológiáikban, politikai stratégiájukban, szövetségi taktikájukban, amelyek meghatározóivá váltak azoknak a feltételeknek, amelyek napjainkban alakítják, befolyásolják a kommunista és szociáldemokrata viszonyt. Bebizonyosodott, hogy milyen nagy jelentősége van a kommunisták és szociáldemokraták

összefogásának, a munkásmozgalom felmerült érdekei és az erőviszonyok alakulása a két irányzat egymásrautaltságát demonstrálták, s ugyanakkor kifejezésre jutottak azok, az együttműködés létrejöttét gátló ellentmondások is, amelyek abból fakadnak, hogy a két irányzat alapvető viszonyát a partner—konkurrens kapcsolatok jellemzik.

A háború befejeződésekor mind az általános helyzet, az antifasiszta hatalmak szövetségi rendszere — amely a világpolitikában döntő szóval bír, vezető tőkés-államok, mint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, valamint a szocialista rendszerű Szovjetunió együttműködését biztosította — mind pedig a helyi politikai körülmények kedveztek a kommunisták és a szociáldemokraták egységének megteremtésére irányuló törekvéseknek. Sőt több országban biztató lépések történtek nemcsak az egységes szakszervezetek létrehozására, hanem a munkáspártok szervezeti egységének megteremtésére is (Franciaország, Olaszország, Belgium).

A kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének kedvező helyzet feltételei a harmincas évek elejétől-közepétől érlelődtek, amikor mindkét irányzat álláspontjában és politikai gyakorlatában változások kezdődtek, s ezeket a fasisztaellenes mozgalmak kibontakozása, majd a háború idején folytatott fegyveres ellenállási küzdelmek erősítették meg. A világgazdasági válság és a nyomában előretörő fasizmus új helyzet elé állította a munkásmozgalmat. A kommunista és a szociáldemokrata mozgalom közötti vitákat, nézeteltéréseket, ellentéteket másodlagossá tette az a közvetlen veszély, amelyet a fasizmus jelentett. A két mozgalom szervezeti szakítása az első világháború által teremtett forradalmi válság időszakában következett be, amikor a polgári demokratikus változáson túlmutató forradalmi cselekvés vállalása vagy elutasítása gyakorlati kérdésként merült fel. Ha korábban a proletárforradalom gyakorlati folyamatához való viszony, a proletárdiktatúra, a szovjethatalom, a szoros egységet, fegyelmet szavatoló demokratikus centralizmus pártszervezeti elve, az internacionalizmus, a világháború megváltozott értelmezésének elfogadása vagy elvetése vízv választót képezett a kommunisták és szociáldemokraták között s vitáik előterében állt, most a munkásmozgalom küzdelmeinek tétjévé magának a munkásmozgalom létének, mozgásterének, működési lehetőségének megvédése, a fasizmus visszaverése vált mind politikai, mind ideológiai téren. A kialakult történelmi helyzet, a gazdasági válság hatására és politikai következményeként, a polgári demokrácia addigi rendszere válságának vagy demokratikus, vagy jobboldali tekintélyuralmi szanálása közti választást diktálta, s közvetlenül időszerűtlenné tette a proletárforradalmi alternatívát. A reális alternatívák megváltozása és a polgári demokráciának a fasizmus általi szétzúzásából mindkét irányzatra leselkedő veszély nem szüntette meg a köztük levő eredendő különbségeket, de közrejátszott az együttműködésben való közös érdekelttség kialakulásához, azoknak a törekvéseknek az előtérbe jutásához, amelyek a közvetlen közös érdekeket a nézeteltérések és ellentétek fölé helyezve a politikai együttműködésre irányultak az 1934 és 1947 közötti időszakban.

Az együttműködés szükségességének és lehetőségeinek felismerése azonban csak fokozatosan tört magának utat, mindkét mozgalom keserű tapasztalatai, a fasizmustól elszenvedett súlyos csapások után. A szociáldemokrácia, amely a húszas években stratégiáját a tőkés gazdaság tartós fellendülésére alapozta, a világgazdasági válság jelenségeivel szemben zavarba került. Addigi reformprogramja és politikája alkalmatlanná vált a gazdasági nehézségek, a tömegek szociális problémáinak megoldására, s a kiéleződő osztályharc körülményei közt egyre ke-

vésbé tudta a munkásmozgalmat az osztályegyütműködés irányába terelni. A polgári demokráciához fűződő illúziói megbénították a fasizmus támadásaival szemben, amelynek veszélyét kezdetben le is becsülte. A munkásmozgalom öszszefogását gátolta, hogy a szociáldemokrácia, a kommunista mozgalomban csak ellenfelet és vetélytársat látva — egyészen addig, hogy a kommunista mozgalmat „ellenkező előjelű fasizmusnak”, a demokrácia ellenségének minősítették — elutasította a kommunisták minden együttműködési ajánlatát. A bajt tetézték a kommunista mozgalom téves értékelései, amelyek a proletárforradalom iránti megalapozatlan várakozást kelteve azt várták, hogy a világgazdasági válságból az első világháború nyomán létrejött forradalmi időszakhoz hasonló helyzet alakul ki, s az ennek alapján létfoglalt stratégiai álláspontjuk hibásnak bizonyult. A Kommunista Internacionálé keretében működő pártok a húszas évek végén az „osztály osztály elleni harc” jelszavát meghirdetve a szociáldemokráciára a „szociál-fasizmus” bélyegét sütötték, és esetenként legfőbb ellenfélnek a baloldali szociáldemokratákat tekintették.

A kommunista pártok a népfrontpolitika kidolgozásával korrigálták tévedéseiket. A fasizmus tekintélyuralmi térhódításának feltartóztatása, a dolgozók mindennapi szociális törekvéseinek felkarolása és a béke megerősítéséért folytatott harc minimális programja alapján lehetségesnek tartották a munkásegység helyreállítását, a szociáldemokráciával — a pártokkal is és nemcsak a tömegekkel — való együttműködést. A munkásmozgalom elsődleges céljának a kialakult helyzetben a proletárforradalom megvívása helyett a polgári demokrácia védelmét tekintették. A kapitalizmus forradalmi felszámolását távolabbi perspektívába helyezték, s egyúttal a népi demokratikus hatalom koncepciójának körvonalazásával annak új útját vetették fel, amely a polgári demokrácia lehetőségeiből indul ki, s a népi demokratikus fejlődés útját jelöli.

Miközben a kommunista mozgalom célkitűzéseit módosította és a polgári demokráciához való viszonyát megváltoztatta, a szociáldemokrácián belül a fasizmus veszélye balratolóddási és radikalizáló folyamatot erősített, s ez a két irányzat közelítését segítette. Egyes országokban a polgári demokrácia felszámolása és a szociáldemokraták illegalitásba vagy emigrációba kényszerülése a politikai harcot továbbra is vállaló szociáldemokratákat olyan radikális eszközök és módszerek elfogadására készítette, amelyeket eddig a kommunisták képviseltek. Másutt a népfrontpolitikára áttérő kommunista párt közreműködését elfogadták a polgári demokratikus rendszer stabilizálása, a válságból eredő társadalmi feszültségek megoldása érdekében. Az ellenállási mozgalom, amelyben a szociáldemokráciának főként a radikalizálódó része vállalt aktív szerepet, harcostársakká tette a két mozgalom képviselőit, s a fasizmus elleni közös harc egyengette a háború utáni együttműködés útját.

A körülmények kedveztek a közvetlen cél, a fasizmus legyőzésén túlmutató együttműködés számára is. Legalábbis kezdetben azok a következtetések, amelyet a szociáldemokraták a polgári demokráciáknak a fasizmussal szembeni gyengeségéből vontak le. A szociáldemokraták körében ebben az időben eléggé elterjedt az a nézet, hogy a fasizmus végleges felszámolása, a demokrácia szilárd alapokra helyezése a kapitalizmus gyökeres strukturális — a tulajdon- és hatalmi viszonyokat egyaránt érintő — átalakulását, vagy legalábbis alapos megreformálását igényli. Az antikapitalizmusnak ez az erőteljesebb hangsúlyozása, ami az ellenállási szervezeteknek a demokrácia helyreállítására vonatkozó programjaiban megfogalmazódott, és többnyire államosítási és tervgazdasági programmal kap-

csolódott össze, a háború utáni években jó alapul szolgált a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködéséhez. S ezt az együttműködést segítette elő a kommunisták részéről a demokratikus rendszer helyreállításának előtérbe állítása, a társadalom demokratikus újjáépítésére kidolgozott program, a forradalmi stratégia olyan módosítása, amely a szocializmushoz vezető, távlatként meghatározott forradalmi változásokat a legalitás feltételeiből kiinduló demokratikus folyamatként értelmezte, és szövetségi politikájában a faszizmus elleni harcban létrejött politikai szövetségek fenntartását célozta, demokratikus-nemzeti egységpolitikát hirdetett (lásd: Olaszországban az úgynevezett salernói politikát; vagy Franciaországban Thorez híres nyilatkozatát 1946 novemberében az angol *The Times* című lapban a szocializmushoz vezető különböző utakról; vagy Angliában a brit kommunisták vitáit, amelyek az 1951-es programban a szocializmushoz való átmenet útjának új meghatározásához vezettek).

Az együttműködésben való érdekeltség erőteljes jelentkezése a munkásmozgalom egységének helyreállítására vonatkozó felfogásban is változást eredményezett. Korábban mindkét irányzat az egység helyreállítását a másik irányzat megváltozásától várta, a szociáldemokraták a kommunisták visszatérését a szakítás előtti álláspontra, a kommunisták viszont a szociáldemokrata bázis forradalmi öntudatosodását tekintették előfeltételnek. A kommunista pártok népfrontpolitikája differenciálabb álláspontot képviselt, megkülönböztette a minimális közös törekvésekre épülő, meghatározott célok eléréséig érvényes akcióegységet és a hosszabb távra szóló, ideológiai és politikai alapelvek egyeztetését is igénylő „politikai egységet”, vagyis a szervezeti egyesülést. A munkásmozgalom akkori politikai helyzete rövid időre az utóbbi lehetőségét is felvetette több nyugat-európai országban (Franciaország, Olaszország, Belgium), ahogy más politikai feltételek között 1947 után a kelet-európai országokban a népi demokratikus forradalmak részeként, a munkáshatalom létrejöttének elemeként sor is került a munkáspártok egyesülésére. Az ellenállási mozgalom idején a szocialista pártokban előtérbe került baloldal hajlata arra, hogy a népfrontpolitika alapján helyreálljon a munkásmozgalom szervezeti egysége, a pártok egyesülése útján, ahogy az a szakszervezeti és tömegszervezeti szinten megtörtént.

A háború utolsó és a béke első éveiben a kommunisták és szociáldemokraták között létrejött sokoldalú kapcsolat és együttműködés jelentősen megnövelte a munkásmozgalom hatékonyságát és eredményességét. A munkáspártok politikai súlyának növekedése jól mérhető a háború utáni években tartott választások eredményein. Az ezekben az években született számos szociális reform, a dolgozók pozícióit erősítő munkatörvények, az üzemi bizottságok rendszerének törvényesítése stb. mutatják a pozitív következményeket. A munkáspártok együttes fellépése a politikai rendszer demokratikus formálására is kihatott, Olaszországban például olyan haladó alkotmány életbe léptetését tette lehetővé, amely mindmáig antimonopolista reformok megvalósításához nyújt törvényes alapot. A szociáldemokrata és a kommunista pártok sok nyugat-európai országban a kormánykoalíció résztvevői voltak, vagy kívülről, kritikai támogatásban részesítettek a kormányt. Így a legfelső szinten is befolyásolták a politika alakulását.

Az együttműködés a kapcsolatok e gyümölcsöző időszakában sem volt ellentmondásoktól mentes. A kommunista pártok, amelyek az együttműködés fenntartása érdekében taktikai engedelményekre is hajlottak, a balratolódás addigi folyamatára építve, a szociáldemokrata tömegek további radikalizálódására számítva azt várták, hogy a szociáldemokrata pártok politikája fokozatosan a kommunista

pártok álláspontjához fog közelíteni, s el fogja fogadni a népi demokratikus fejlődés perspektíváját, mint a szocializmushoz vezető forradalmi út új formáját. Az események menete azonban azt bizonyította, hogy a szociáldemokraták az együttműködésben való közös érdekeltséget a polgári demokratikus rendszer helyreállításáig érezték át, s mihelyt az megtörtént, e pártokban azok az erők kekedtek felül — jelentős mértékben a hidegháborús fordulat hatására is —, amelyek elleneztek a kommunista pártok radikális társadalomfejlődési perspektíváját, s az együttműködés felbontását, az önálló érvényesülés útját szorgalmazták.

A második világháború utáni politikai változási folyamatok reakciójaként kibontakozó hidegháború kedvezőtlenül hatott az egységstörékvésekre, az egységellenes tendenciákat és erőket fokozta. Az antifasiszta koalíció vezető hatalmainak szembekerülése, a kommunizmus ellen meghirdetett „keresztes hadjárat”, az Egyesült Államok atommonopóliumára épülő erőpolitika érvényesülése a nemzetközi kapcsolatokban a kapitalizmus konzervatív, jobboldali erőinek előtérbe jutásával járt együtt a belpolitikában. Mindez általában a munkásmozgalom és a haladó demokratikus erők ellen is irányult. Hatására a szociáldemokrácián belül erősödött a kommunistaellenes és szovjetellenes beidegződésű jobboldali irányzatok aktivitása. A konfrontálódó és polarizálódó világban a szociáldemokráciának az a törekvése, hogy a kapitalizmus, illetve a kommunisták között harmadik politikai erő szerepét betöltve a nyugat-európai társadalmak fejlődését harmadik útra terelje, illúzióknak bizonyult, s gyakorlatilag 1947—1948 után tarthatatlanná vált. Így a polgári demokráciához és az olyan reformokhoz ragaszkodva, amelyek a tőkés gazdasági viszonyokat nem forgatják fel, és a népi demokratikus forradalom alternatíváját elutasítva, a szociáldemokrata pártok Nyugat-Európában a világ politikai kettészakadásakor választás elé kerültek, s az Egyesült Államok vezette nyugati tábor mellett kötelezték el magukat, részt vállaltak a kommunista pártoknak a kormányokból való kiszorítására és politikai elszigetelésére irányuló akciókban, mind politikai, mind adminisztratív lépésekben. A szociáldemokráciának a hidegháborús időszak antikommunista sodrába kerülését tükrözik az e korszakból származó politikai megnyilatkozások, köztük a Szocialista Internacionálé 1951. július 3-án elfogadott frankfurti nyilatkozata is a demokratikus szocializmus céljairól és feladatairól. Ennek bevezetőjében „egy új imperializmus eszközének” nyilvánították a kommunista mozgalmat, amely fenyegeti a szocialistáknak a „szabadságra és a társadalmi igazságosságra” irányuló törekvéseit. Léon Blum 1949. június 13-i nyilatkozatában pedig azt szögezte le, hogy „a valódi antagonizmus nem, vagy többé már nem az Egyesült Államok által szimbolizált imperialista kapitalizmus és a kommunizmus között van. Az igazi nemzetközi konfliktus a szocializmus és a kommunizmus konfliktusa.”¹ Ugyanakkor a kelet-európai országokban a proletárdiktatúra kiépítéséért és az egységes munkáspártok létrehozásáért folytatott politikai küzdelmekben a szociáldemokráciát ért sérelmek, továbbá az a körülmény, hogy a személyi kultusz idején a törvénytöréseknek volt szociáldemokrata vezetők is áldozatai lettek, maradandó sebeket ütöttek általában a kommunisták és szociáldemokraták kapcsolataiban. A szociáldemokrata pártok — ebben 1956-ig az Olasz Szocialista Párt kivétel volt — ideológiai és politikai különbségekre hivatkozva nemcsak elutasították az együttműködést a kommunista párttal, hanem tagjaikat eltiltották minden olyan mozgalomban való részvételtől is, amelyben a kommunisták valamilyen szerepet vállaltak. Ártottak az együttműködés ügyének a másik oldalról a Tájékoztató Iroda határozatainak a szociáldemokráciára vonatkozó elhibázott értékelései, amelyek következtében a

kommunista pártok politikájában az 1934 előtti taktika jó néhány szektás eleme éledt újra a szociáldemokráciához fűződő viszonyban.

Az antifasiszta harcokban megalapozódott együttműködés felbontása a kommunisták és szociáldemokraták között ugyan az antikommunizmus térhódításával függött össze és a kommunista erők perifériára szorítását célozta, ugyanakkor a konzervatív erők előrenyomulása a szociáldemokrácia törekvésére, helyzetére is gyengítőleg hatott. A fegyverkezési verseny fellendítése, a minden eddiginél pusztítóbb, az atomfegyverek alkalmazására kiterjedő új világháború kockázata, a nyugat-európai gazdaságok helyreállításának az az iránya, amely egyrészt a tőkés gazdasági struktúrák megszilárdítására, következképpen a monopoltőke pozícióinak erősítésére irányult, másrészt az Egyesült Államoktól való gazdasági és politikai függés szorosabbá válásával járt, továbbá a háború utáni évek balra tolódásának eredményeként megvalósított politikai és társadalmi reformok tartalmának megőrzéséért folytatott küzdelem továbbra is szükségessé tette volna a munkásmozgalom két irányzatának együttműködését. Az együttműködés felbomlása, a két irányzat konfrontációja álláspontjaik megmerevedését, azoknak a kedvező változási folyamatoknak a megszakadását idézte elő, amelyek az együttműködés időszakában voltak megfigyelhetők. Amíg a párbeszéd a munkásmozgalom problémáinak korszerű megközelítésére ösztönzött és az újszerű megoldások felvetésének kedvezett, a konfrontáció viszont az elhatárolódást, a politikai-ideológiai különbségeket hangsúlyozta. Nem juthatott érvényre a munkásmozgalom két, dialektikus kapcsolatban levő irányzata közötti jótékony kölcsönhatás, ami az együttműködés időszakában működött és a munkásmozgalom megosztottságának felszámolásához nélkülözhetetlen feltételként jelent meg Nyugat-Európában. Az ellenségeskedés szellemének felülkerekedése ártott mindkét irányzat politikai vonzerejének, s nagymértékben megnehezítette, hogy a monopoltőkés válságszánálással szemben egy hiteles, ezen országok társadalmának többségét magával ragadni képes baloldali alternatíva alakuljon ki. S ha az ellenzékben levő kommunista pártok a politikai elégedetlenség kifejezőiként több országban meg is tudták őrizni befolyásukat a választókra, elvesztették a politika alakítására gyakorolt azon közvetlen hatásukat, amit 1947-ig képesek voltak kifejteni. A szociáldemokrácia viszont 1947 után, középutas politikájának feladásával, nem tudott határozott alternatívát képviselni a Marshall-segélyhez kapcsolódó, a tőkés rendszert konszolidáló politikához képest, s a különböző polgári pártokkal szemben teret veszített mind választói, mind kormányzati befolyása tekintetében.

A kommunista pártoktól való eltávolodást követően a szociáldemokrata mozgalom számára a konfrontációs-hidegháborús irányzat kudarcai, majd a párbeszédre történő váltás szükségességének felmerülése, valamint a gazdasági fellendülés és a tudományos-technikai forradalom jelentkezésének hatására a kapitalista struktúrákban végbement változások lehetőséget nyitottak újabb politikai fellendülésre. A tőkésországok gazdaságainak szokatlan mértékű gazdasági növekedése, a két rendszer között kiélezett ideológiai harc közepette, szélesítette a szociáldemokrácia reformizmusának érvényesülési terét. A szociáldemokrata pártok megtalálhatták sajátos cselekvési terepüket a „jóléti állam” vagy a „szociális állam” kiépítésében, amikor a dolgozó osztályokat a rendszerbe integrálni kívánó tőkés törekvések és a munkavállalók érdekeinek képviseletében fellépő szociáldemokrácia reformtörekvései az uralkodóvá vált keynesi gazdaságpolitikai irányban közös alapokra találtak. A dolgozó rétegek munkalehetőségeinek bővülése, ami a teljes foglalkoztatottság célkitűzését is reálissá tette, életszínvonaluk emel-

kedése, a fogyasztás növekedése — mindezek hitelre találó érvként szolgáltak a reformizmus mellett. S a szociáldemokrata pártok, síkraszállva azért, hogy az osztályegyütműködés keretében növelni kell a bérből élők részesedését a gazdasági növekedés gyümölcseiből és szélesíteni kell szociális biztonságukat, emelték politikai ázsíójukat. Befolyásuk kiterjesztésének kedveztek azok a változások is, amelyek a munkásosztály összetételében, a társadalom szerkezetében végbementek, és dinamikusan növelték a szolgáltatási szférában dolgozók, az alkalmazotti rétegek, a műszaki értelmiségiek, a hivatali dolgozók arányát. Az új dolgozói rétegek újfajta politikaérzékenységének érzékelésében és kiaknázásában — kevés kivétellel — a szociáldemokrata pártok a kommunista pártokhoz képest lépéselőnybe kerültek.

A szociáldemokráciának az ötvenes-hatvanas évek fordulóján végrehajtott ideológiai megújulása a reformizmusnak éppen ezekhez az új feltételekhez és az új szociológiai adottságokhoz való alkalmazkodását célozta. A „demokratikus szocializmus” doktrína továbbépítése a marxizmustól való további eltávolodással és a polgári liberalizmus modern eszméinek integrálásával haladt előre. Hangsúlyozva a szociáldemokrata mozgalomnak a világnézet iránti közömbösségét, a mozgalom bázisát kívánták kiszélesíteni, elsősorban a kereszténydemokrácia befolyása alá került rétegekre. Erre szolgáltak azok a lépések is, amelyek a munkáspárti vonások felszámolására, a szociáldemokrata pártok „néppárti” jellegének kifejlesztésére irányultak. A marxista elméletre épülő szocializmuskoncepcióval szemben a szociáldemokrata pártok ekkor megfogalmazott programjai a társadalom átalakítására vonatkozóan a gazdasági viszonyok terén az állammonopol-kapitalizmus viszonyaitól nehezen elkülöníthető, azzal konvergáló tervet foglaltak magukba, eszerint: a vegyes gazdaság feltételei között működő piacgazdaság szolgáltatja a gazdasági alapot a ráépülő „szociális állam” számára, amely a szociáldemokrata alapértékek gyakorlatba való átültetését szolgálja, a tervezés, az állami ellenőrzés megvalósítása, a szociális intézményrendszer kiépítése, a demokráciának a gazdasági életre történő kiterjesztése révén. A szociáldemokrácia programjai az újratemelési folyamatba történő szabályozó állami beavatkozás és a jövedelmi viszonyokat módosító újraelosztás eredményeként az osztálykülönbségek és feszültségek enyhülését, a „társadalmi béke” megvalósulását ígérték, szemben a munkásmozgalom osztályharcos irányzataival. A kommunista pártok politikai megújulásával egy időben éleződött az ideológiai harc, s ennek részeként a szociáldemokrácia versenye a kommunista befolyás leküzdése érdekében; a szociáldemokrata ideológia módosulásai tovább növelték a különbséget a két mozgalom között.

A kommunista pártoknál a megváltozott feltételek között az ötvenes évek közepétől stratégiai útkeresés indult meg, s ennek eredménye olyan forradalmi stratégia körvonalazása lett, amely a szocializmus megvalósítását — eltérően a korábbi szocialista forradalmak útjától — egy elhúzódó, fokozatos, a polgári demokráciából kiinduló, azt szüntelenül továbbfejlesztő folyamat eredményének tekintette, amely mentesíthető a fegyveres erőszak alkalmazásától és a polgárháborútól. Az antimonopolista harc ily módon korszerűsített stratégiája, amely a társadalmi változásokat reformok — forradalmi értékű reformok — útján akarja elérni, kétségkívül közelebb került a szociáldemokrácia által is elfogadható reformstratégiához. Ismét nyitás történt a kommunista pártok szövetségi politikájában, amely számolt a monopóliumok elleni harcban érdekelt társadalmi erők bővülésével. Nagy figyelmet fordított a kispolgárságra, a középrétegekre. Másrészt a munkás-

erők összefogását, a demokratikus pártok együttműködését, koalíciójuk létrehozását igényelte, mert csak ezen az úton látszott kialakíthatónak az a parlamenti többség, amely a monopolizációs hatalmi pozíciók megtörését eredményezhette, s a parlamenti út előfeltételét képezte. Egy ilyen baloldali koalícióban a számbajöhető szövetségesek között elsődleges szerep várt a szociáldemokrata pártokra, természetesen azokban az országokban, ahol a kommunista pártok jelentős súlya lehetőséget kínált az ilyen stratégia érvényesüléséhez. A kommunista pártok részéről tehát az új stratégia szerves részeként jelentkezett az érdekeltség és a szándék a szociáldemokratákkal való kapcsolatok helyreállítására és az együttműködésre.

A szociáldemokráciával való kapcsolatok javítását és az együttműködés kialakítását mind a nyugat-európai kommunista pártok által kimunkált új forradalmi stratégia, mind a hidegháború felszámolására irányuló törekvések során az SZKP által kezdeményezett új nemzetközi politikai irányvonal egyaránt feltételezte. 1956 februárjában az SZKP XX. kongresszusának határozata leszögezte: „A béke megszilárdítása szempontjából igen fontos, hogy mindenki, aki ellenzi a háborút, egységfrontban lépjen fel, és ne csökkentse erőfeszítéseit a béke fenntartásáért folyó harcban. Ezen a téren óriási jelentőségű a munkásmozgalom kettészakítottságának felszámolása, a gyakorlati érintkezés megteremtése egyrészt a kommunista pártok, másrészt a szocialisták és a többi olyan párt között, amely valóban meg akarja védeni a békét, harcolni akar az imperialista elnyomás ellen, védelmezni akarja népeinek nemzeti érdekeit, a demokráciát és a függetlenséget.”² A szocialista országok kommunista és munkáspártjainak 1957 novemberi moszkvai nyilatkozata a szociáldemokrata pártokkal való együttműködés szükségességét szélesebben indokolva állapította meg: „Annak ellenére, hogy a szocialista pártok jobboldali vezetői minden eszközzel akadályozni igyekeznek ezt az együttműködést, a kommunisták és a szocialisták közötti együttműködést, a kommunisták és a szocialisták közötti együttműködés lehetőségei sok kérdésben mégis növekednek. A kommunista és szocialista pártok közötti ideológiai nézeteltérések nem akadályozhatják az akcióegység létrehozását sok, jelenleg a munkásmozgalom előtt álló időszerű kérdésben.”³ A kommunista és munkáspártok 1960 novemberi moszkvai konferenciájának nyilatkozata is nagy jelentőséget tulajdonított a két mozgalom viszonyának. Bár a szociáldemokrata ideológia-módosítás, amit a legjellemzőbben az SPD bad-godesbergi programja fémjelzett, illetve a kommunista mozgalomban az új irányvonal körül kialakult nézetkülönbségek hatására ekkor erősödött a kommunisták részéről a szociáldemokrata pártok jobboldali vezetésének elítélése, e dokumentum mégis az együttműködés szükségességét és lehetőségeit hangsúlyozta. A szovjet diplomácia kezdeményezései és az azt támogató kommunista pártok aktivitása a békés egymás mellett élés kialakítása érdekében mindenekelőtt a nemzetközi politikában egyengették az együttműködés útját.

Ebben az időszakban az együttműködésben való érdekeltség kialakulásához alapul szolgáltak azok a közös törekvések, amelyek arra irányultak, hogy a dolgozó osztályok részesedjenek a gazdasági növekedés és a technikai fejlődés eredményeiből, előrehaladás történjen a dolgozók jogainak intézményesítése, a gazdasági demokrácia kiépítése vonalán. Politikai síkon a szociáldemokrácia a kormányzati hatalom közelébe kerülve több országban vált érdekeltté abban, hogy a hiányzó szavazói támogatást a kommunista pártok részéről nyerje el, akár egy baloldali koalíció keretében. S fokozatosan azonos álláspontok rajzolódtak ki ab-

ban a törekvésben is, hogy a nemzetközi kapcsolatokban az együttműködés iránya erősödjen a konfrontációs irányzattal szemben.

A szociáldemokrácia, amely 1947 óta a szovjet rendszerrel és a kommunista mozgalommal szembeni elvi ellentéteit hangsúlyozta, osztotta a kommunizmus veszélyéről, a szovjet agresszióról hangoztatott nézeteket, ennek alapján üdvözölte a Marshall-tervet, a NATO kiépítését s annak erősítését, mégsem szakadhatott el teljesen a munkásmozgalom békemozgalmi tradíciójától, amelyek a háború alternatívájával szemben a tárgyalásokat és a béke intézményi feltételeinek kiépítését képviselték. Ezt a sajátos kettősséget tükrözte az 1951-es frankfurti nyilatkozat is, amely a hidegháborús álláspontot azzal vélte igazolhatónak, hogy a szabad népek függetlenségét kell óvni a kommunizmustól. Azt hangoztatta, hogy „a demokratikus szocializmus a világbéke megőrzését úgy értékeli, mint korunk legfontosabb feladatát. A békét csak egy kollektív biztonsági rendszer megteremtésével lehet biztosítani. Ez fogja megteremteni a nemzetközi lefegyverzés feltételeit”, majd ezt ellensúlyozandó, kijelentette: „a szabad népek függetlensége ellen irányuló fenyegetés az, ami napjainkban közvetlenül felelős a háború veszélyéért”.⁴

Az enyhülési politika terén a kommunista pártok előtérbe kerülésére való reagálást tükrözte a Szocialista Internacionálé 1962-es oslói nyilatkozata, amely *Szocializmus és világbéke* címen külön fejezetet szentelt a témának. Ez végcélként egy világkormány létrehozását, addig pedig az ENSZ szerepének erősítését jelölte meg. Itt már arról nyilatkoztak, hogy „szüntelenül azon fáradozunk, hogy véget vessünk a hidegháborúnak. A kelet-nyugat közötti versengést nem tekinthetjük másnak, mint a kommunista vezetők kelletlen szavának . . . A demokratikus szocialisták számára a békés egymás mellett élés nem kielégítő. Korunk a nemzetközi együttműködést igényli.” A Szocialista Internacionálé ebben a dokumentumban a teljes leszerelés mellett nyilatkozott, mind a nukleáris, mind a hagyományos fegyverzeteket illetően. Elfogadhatatlannak nyilvánította ez el nem kötelezettek mozgalmát által képviselt külpolitikát, és a szociáldemokráciának az atlanti szövetség melletti elkötelezettségét húzta alá: „A nyugati demokrácia többségének összefogása létrehozta a NATO-t. A NATO-országok demokratikus szocialista pártjai a szövetséget a béke erős védőbástyájának tekintik, s kinyilvánítják szilárd elhatározásukat további fenntartására. Létfontosságú, hogy az el nem kötelezett országok ne kerüljenek kommunista ellenőrzés alá.”⁵

A hatvanas évek végére a vezető szociáldemokrata pártok — különösen azok, amelyek időközben kormányra kerültek — odáig jutottak, hogy jelentős szerepet vállaljanak az európai enyhülés folyamatában. Ebben része volt annak a gazdasági fejlődésnek, amely Nyugat-Európa érdekeltségét növelte a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésében és autonómabb nemzetközi fellépést alapozott meg. Kiemelkedő szerepet játszott a nyugatnémet SPD, amely kormányzati pozícióban „új keleti politikájával” előmozdította, hogy a kialakult európai realitások figyelembevételével a német kérdés megszűnjön az európai békét fenyegető veszély lenni. Az atlanti kötelékeken belüli változásokra utal, hogy a szociáldemokrata pártok önállóbb, az amerikai külpolitikával szemben kritikusabb magatartást kezdtek tanúsítani, amint azt többek közt a vietnami háborúval kapcsolatos állásfoglalásaik is bizonyították.

Az enyhülés irányzatának érvényesülése javított egyes országokban a kommunista pártok működési lehetőségein is. Így ezzel függött össze, hogy a hatvanas évek közepétől fokozatosan feloldották a hidegháború idején a kommunisták te-

vékenységét akadályozó diszkrimináló korlátozásokat az Egyesült Államokban, 1968-ban pedig az Német Szövetségi Köztársaságban engedélyezték a Német Kommunisták Pártja (DKP) létrehozását, bár a szociálliberális kormány 1972-ben hozott „foglalkoztatási tilalma” továbbra is a kommunisták elleni diszkriminációra ad jogalapot.

Nehezebben alakult ki az együttműködésben való érdekelttség a munkásmozgalom, illetve a belpolitika területén, miután a szociáldemokrácia magatartását a gazdasági növekedés és a „jóléti társadalom” kiépítésének jelenségei, a szociálreformizmusnak kedvező tendenciák a kommunistákkal való konkurrencia irányába befolyásolták. Azt a várakozást erősítették, hogy a nyugat-európai társadalmakban szociáldemokrata hegemonia alakult ki a baloldalon, ami feleslegessé teszi a kommunistákkal való megegyezéseket, sőt ez hátráltatná a remélt előbbi folyamat kibontakozását. Így a hatvanas években az együttműködésre vonatkozó kezdeményezések a kommunista pártoktól indultak ki, amelyek megújított stratégiájuk szerves elemeként törekedtek a szociáldemokráciával és más antimonopolista erőkkel való szövetségre. A szociáldemokraták törekvése viszont arra irányult, hogy kihasználják jobb beépültségüket a polgári rendszerek politikai életébe, és a politikailag diszkriminált kommunista pártoktól elhódítsák a munkásmozgalmon belüli vezető befolyást. Franciaországban például az SFIO választási megfontolásból párbeszédbe bocsátkozott ugyan a kommunista párttal, de elutasította annak a közös programon alapuló politikai szövetségre vonatkozó ajánlásait, a kommunista párt szociáldemokratizálódását szabta az együttműködés feltételéül. Olaszországban az 1956-ban a kommunista párttól eltávolodott szocialista párt a szociáldemokrata párttal való egyesüléssel kísérletezett, a tervet azonban az 1968–1969-es tömegmozgalmakat kísérő politikai vihar elsöpörte. E tömegmozgalmak mindkét országban túlmutattak a baloldali pártok politikai stratégiájának keretein, s azt bizonyították, hogy az állammonopolista kapitalizmus talaján létrejött politikai válság időszakában a munkáspártok megosztottságuk következtében mennyire képtelenek voltak a jobboldal kormányzati hegemoniáját megtörni, hatékony baloldali alternatívát létrehozni.

A hatvanas évek végén kirobbant tömegmozgalmak már a gazdasági növekedés korszakában felhalmozott társadalmi feszültségek tüneteit mutatták, s a nyugat-európai országokban a közhangulat balatolódásáról tanúskodtak. A hetvenes években a kiteljesedő gazdasági válság viszont a tőkés gazdaság egy korszakának végét jelezte. A világgazdasági válság a fejlett tőkésországokban is kikezdte a szociáldemokrata reformpolitika gazdasági alapjait, válságba juttatta a „szociális állam” működését. 1973 után az osztályok közötti együttműködés építése egyre nagyobb akadályokkal került szembe, az ennek fenntartásával próbálkozó szociáldemokrata kormányzati kísérletek a válság megoldására kezdtek kimerülni. E fejlemények gyengítették a szociáldemokrata pártok politikai pozíciót, amelyek magabiztosságukat a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a szociáldemokrácia befolyásának elöretöréséből merítették. E gyengülés jelei nyilvánultak meg abban, hogy a hetvenes évek közepétől több jelentős párt (svéd, brit, nyugatnémet) veszítette el kormányzati pozícióját, vagy mint Ausztriában, meggyengült választói bázisa. Ezt részben ellensúlyozta a szocialista pártok kormányra jutása több dél-európai országban, de például Franciaországban az 1981-ben ragyogó választási eredménnyel kormányra jutott szocialista párt sem tudta elkerülni választói bázisának erózióját.

A szociáldemokrácia gyengülése az említett esetekben a jobboldali, konzerva-

tív erők politikai befolyásának erősödésével járt, az egész baloldal pozícióinak visszaszorulásához vezetett. A világgazdasági válság új helyzetet teremtett, amelyben új kihívások érik a munkásmozgalmat. A stagfláció, a magas szintű infláció, a gazdaságban eddig nagy súlyt képező iparágak hanyatlása, a nagy tömegű munkanélküliség megjelenése, a technológiaváltás kényszere, ha hatásuk differenciáltan is érte a társadalom és a bérből élők különböző rétegeit, egészében súlyosbította a szociális helyzetet, fokozta a szociális problémákat és feszültségeket. A kiélezett világgazdasági verseny közepette a válság és a gazdasági struktúraváltás terheinek elosztását érintő szaporodó vitákban merevebbé vált a munkáltatók álláspontja, különösen azokban az országokban, ahol a konzervatívok jutottak kormányra és kemény deflációs politikát érvényesítenek a válság szanálására. Az állam szociális kiadásait megnyirbáló költségvetési politika, párosulva az infláció értékcsökkentő hatásával, olyan időszakban érvényesül, amikor mind többen szorulnának a szociális támogatásra. A tőkés körök mindezek mellett a szakszervezetek jogkörének jogi és tényleges csökkentésére is törekednek. A jobboldali tőkés erők ezen offenzívájához járul a nemzetközi politikában a konfrontációs, hidegháborús tendenciák felerősödése, amit nagyrészt a világpolitikában döntő súlyt képviselő Egyesült Államok vezetésének jobbrtolódása idézett elő. A fegyverkezési verseny újabb hullámát kiváltva nemcsak a hadikiadások nőnek meg a szociális kiadások rovására, hanem a túlfegyverkezés következtében mind közvetlenebb veszélyt jelent a világháború kirobbanása.

A nyolcvanas években a munkásmozgalmat és az egész emberiséget érő ezen kihívások a válság demokratikus, progresszív megoldására törekvő erők összefogását igénylik. Ezek szolgáltatják az alapját a kommunisták és szociáldemokraták együttműködésének is. Közeledésük perspektívája szempontjából kedvező fejleményként állapítható meg, hogy a szociáldemokrata pártokban, főként az ellenzéki helyzetben levőknél, megerősödtek a baloldali tendenciák. A kapitalizmus mai viszonyaihoz való erőteljesebben kritikus közelítés már a hetvenes évek elején jelentkező „reideologizáló” törekvésekben is kifejezésre jutott, s e tendencia ma is érvényre jut a szociáldemokrácia ideológiai arculatának megújítását, eredeti vonásainak kiemelését célzó munkálatokban is, miután a gazdasági válság az addig folytatott szociáldemokrata reformpolitikát válságba juttatta. A kapitalizmuson belül lezajló gazdasági folyamatok és a világpolitikában érvényesülő új, az enyhülés ellen ható tendenciák mind határozottabb állásfoglalásokra készítetik a szociáldemokráciát, és mind gyakrabban alakulnak közös álláspontok a kommunisták és szociáldemokraták között. Ebbe az irányba ösztönöz az is, hogy a hagyományos munkáspártok késlekedése az újonnan jelentkező társadalmi problémákra reagáló hatékony válaszadással rajtuk kívüli társadalmi mozgalmak megjelenéséhez vezetett, amelyek gyorsan politikai jelleget öltve e pártok választói bázisát is kezdték fenyegetni, mint például a Német Szövetségi Köztársaságban a „zöldek”. A jobboldali erők térhódításából fakadó közös veszély a jelenlegi politikai erőviszonyok mellett egymásra utalják a két irányzatot, ha cselekvőképes, hatékony politikaalakító erőként kívánnak fellépni.

A kommunista mozgalomban a hatvanas évek vége óta nincs egységes koncepció a kommunisták és szociáldemokraták kapcsolatáról, e kérdésben pártonként változó álláspont érvényesül. Az azonban közös vonásuk, hogy a nyugat-európai kommunista pártok a hetvenes-nyolcvanas években változatlanul szövetségi politikájuk fontos elemének tekintik a szociáldemokratákkal való együttműködést, és sok kezdeményezést tettek a kapcsolatok fejlesztésére. A szociáldemokrata pár-

tok általában nem fogalmaztak meg elvi állásfoglalást a kommunistákkal való együttműködésről, de a hetvenes években visszaszorult náluk a korábban érvényesült általánosan negatív, a kommunistákkal minden kapcsolatot tiltó álláspont. A francia szocialisták együttműködése a kommunistákkal polgárjogot vívott ki az ilyen kapcsolatoknak a Szocialista Internacionáléban, amely tagpártjaikra bízta, hogy eldöntsék, milyen kapcsolatokat létesítenek a kommunista pártokkal. Ha a pártok közötti egyenlő partneri viszonyra épülő együttműködés ritka kivétel maradt is, terjedt a szociáldemokrata pártoknál is az az álláspont, amely meghatározott célok elérésére ideiglenesen megengedhetőnek tartotta a közös akciókat. Általában azonban fenntartották a tartósabb együttműködés előfeltételeként, hogy a kommunista pártok változzanak meg, adják fel forradalmi jellegüket, szervezeti elveiket, számolják fel internacionalista kapcsolataikat. Az együttműködés így elsősorban nemzetközi téren tudott utat törni, ahol a szociáldemokrata pártok a nemzetközi párbeszéd fenntartása érdekében készek kapcsolatokat építeni a szocialista országok kormányzó pártjaival, illetve a nyugat-európai országok egyes befolyásos nagy kommunista pártjaival.

Az együttműködés kibontakozását és fejlődését azonban több tényező akadályozza a két mozgalom alapvető ellentmondásain kívül. Nem kedvezett az együttműködés kifejlődésének, hogy a kommunisták és szociáldemokraták között erősödött a befolyási verseny, a szociáldemokraták a kommunisták rovására teret nyertek. A gazdasági válsággal megjelent politikai problémák a kommunista pártokat is nehéz feladat elé állították. S bár útkeresésük során a nyugat-európai kommunista pártok egy része az „eurokommunista” pozíciók kialakításával igyekezett megfelelni a megváltozott politikai feltételeknek, s ez több vonatkozásban a két mozgalom álláspontjának közelítését jelentette, a kommunista pártok befolyásának csökkenése akadályává vált a partneri viszony fenntartásának. A kommunista pártok több országban azzal a dilemmával kerültek szembe, hogy ha a baloldali erők összefogásának keretében a szocialista pártokkal való együttműködést valósítják meg, saját befolyásuk csökkenését kockáztatják, különben a baloldali erők egyesítése válik kérdésessé a jobboldali, konzervatív erők térnyerésével szemben. Ennek az ellentmondásnak a feloldása, a két szempont, a kommunista pártok politikai-társadalmi befolyásának erősítése és egyidejűleg a baloldali szövetség építése napjainkban a nyugat-európai országok kommunistáira nehéz politikai feladatot ró. Ezt bizonyítják azok az esetek is, amikor a kommunista párt kormányzati együttműködése a szociáldemokrata párttal (1966 és 1982 között Finnországban, 1981 és 1984 között Franciaországban) jelentős reformok megvalósítását tette lehetővé, s Finnországban a külpolitika pozitív formálásához járult hozzá, de a kommunista pártok befolyásának gyengülése és a szociáldemokrata kormányzat dilemmái gátjává váltak annak, hogy a növekvő nézetkülönbségeket áthidalják, és az együttműködést ezen a szinten fenntartsák.

A kommunisták és a szociáldemokraták viszonyának fél évszázados negatív és pozitív tapasztalatai egyaránt az együttműködés szükségessége mellett szólnak. A különböző korszakokban más és más társadalmi és politikai kérdések voltak az együttműködésben való kölcsönös érdekelttség kialakításának forrásai, s ezek ma sem hiányoznak. Bármilyen nagyok is a nehézségek, amelyek az összefogás útjában állnak, bármilyen nagy erőfeszítéseket is igényel az együttműködés elérése, azon az egész munkásmozgalom és korunk társadalmi problémáinak haladó megoldása nyerhet. A kommunisták és szociáldemokraták pozitív kapcsolatrendszerének kialakítása nem lehet öncél, hanem csak eszköz a munkásosztály, a dol-

gozó társadalom és az egész emberiség ügyének szolgálatában. A két irányzat különbözőségéből és versengéséből fakadó történelmi vitában a döntőbíró szerepét végül is a gyakorlat, a valóságos társadalmi és gazdasági problémák megoldására való képesség, kezdeményezőkézség és hatékonyság játsszák. A kommunisták és szociáldemokraták között az együttműködésre irányuló törekvések legtöbbször azon buktak el, hogy hiányoztak a két mozgalom partneri viszonyának feltételei. A kommunista pártok, amelyek igénylik a szociáldemokratákkal való együttműködést, s a pártok közötti együttműködés, a politikai szövetség alapjának mindkét párt identitásának tiszteletben tartását, az egyenlő partnerséget tekintik, elsősorban azzal a problémával kerülnek szembe, hogy a maguk részéről e partneri viszony feltételeinek kialakulását politikai súlyuk és tekintélyük megerősítésével mozdítsák elő. A partneri együttműködés kialakulásához a jelenlegi helyzetben a kommunista pártok társadalmi befolyásának megerősítésére van szükség. Azonban identitásuk és politikai presztizsük megszilárdítását a politikai küzdelmek mai bonyolult feltételei között csak konszenzust teremtő, reális és újító politikai alternatívák képviselője útján érhetik el, s ezért ügyelniük kell arra, hogy e törekvések ne a baloldali egységpolitika rovására érvényesüljenek. A legutóbbi idők tapasztalatai ugyanis csak megerősítik, hogy a kapkodás, a hirtelen fordulatok, a meggondolatlan lépések súlyos károkat okozhatnak a két irányzat viszonyában, annál is inkább, mert amilyen nehezen halad előre e területen a kapcsolatok építése, olyan könnyen semmisülnek meg az elért eredmények.

JEGYZETEK

- ¹ D. *Ligou*: Histoire du socialisme en France 1871—1961. PUF. 1962. 560. old.
- ² A nemzetközi kommunista mozgalom dokumentumai 1945—1976. Kossuth Könyvkiadó 1977. 123. old.
- ³ A kommunista világmozgalom tanácskozásai. Kossuth Könyvkiadó 1976. 17. old.
- ⁴ A nyugat-európai munkásmozgalom dokumentumai (1944—1973). I. köt. Tankönyvkiadó 1974. 40. old.
- ⁵ Ugyanott, 79—80. old.

MEGJELENT

Válogatott bibliográfia az ifjúságról

(1972—1981)

28 ív, 86,— Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Műhelyszeminárium gazdasági fejlődésünk társadalmi, ideológiai összefüggéseiről

A „Gazdaság és társadalom” csoport 1984. november 8–9-én Tihanyban „műhelyszemináriumot” rendezett, amelyen a csoport most lezárult kutatásainak főbb témáit és eredményeit ismertető referátumokhoz kapcsolódva elsősorban fogalmi, metodológiai és a további kutatási koncepció tartalmát kereső kérdések kerültek megvitatásra.*

A tanácskozást *Halay Tibor* bevezetője nyitotta meg, kiemelve a műhelyszeminárium célját: a felhalmozódott társadalmi-gazdasági kérdésekkel kapcsolatos gondolatcsere, a kutatómunka három éve során kialakult fogalmak és összefüggések tisztázása, a jövőbeli kutatások körvonalazása.

Szpirulisz Ildikó referátumában a gazdasági fejlődés emberi tényezőinek néhány kérdését fogalmazta meg.

A népesedési helyzet ma számos európai országban kedvezőtlenül alakul. Nagyon lényeges eredmény, hogy a magyar demográfiai kutatások, de a politikai gyakorlat is, *komplex* módon értelmezik a népesedési helyzetet (népesség-szaporodás és -csökkenés, kor-

struktúra, családszerkezet, migráció stb.). A népesedés csak *hosszú távon*, *komplex társadalompolitikai* programokkal és *intézményes felelősséggel* kezelhető. Ez ma még jelentős mértékben csak felismerés, a gyakorlat e tekintetben hiányos. A népesedési helyzet ideológiai vitákat indukál, ezekben fellelhetők a nemzeti identitástudat zavarai, történet- és társadalomszemléletünk hibái is.

A munkaerő-potenciál mennyiségi növelésére sem belső, sem külső tényezők segítségével nincs módunk. *A munkaerő-szerkezet minőségi alakítására van lehetőségünk*. Gazdaságunkban aktívan működnek az áru- és pénzviszonyok, ez a munkaerőre is hatást gyakorol. Egyszerre beszélhetünk munkaerőhiányról és túlkeresletről. Fontos probléma a *teljes foglalkoztatottság* elvének megfogalmazása, kezelése. Kérdés, hogy szükséges-e a munkaerő-potenciál demográfiai maximum körüli mobilizálása; hogyan értelmezendő a munkához való jog; hogyan oldható meg a teljes és hatékony foglalkoztatás. A jelenlegi helyzetben a munka technikai színvonala, szervezete még nem teszi lehetővé a munkás „felszabadítását”, de ugyanakkor ebben a helyzetben kell a munkásrészvételt, a munkahelyi demokráciát fejleszteni.

* Jelen voltak intézetünk, valamint az MSZMP KB egyes osztályai, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, a KSH Gazdaságkutató Intézete, az Országos Tervhivatal egyes vezetői és munkatársai.

A teljes foglalkoztatottság kérdéséhez hozzászólva *Halay Tibor* elmondta, hogy a szocialista társadalomban ez az egyik legfőbb érték, nálunk azonban túlságosan szocializmus-specifikusan fogalmazódott meg, így még az átmeneti munkaerő-átcsoportosítás is a szocializmus megkérdőjelezéseként merül fel. (Márpedig ez együtt jár a gazdasági szerkezetváltással.) Amíg az infrastruktúra ilyen elmaradott, s amíg a gyermekek és öregek gondozása nem megoldott, addig a munkanélküliség veszélye Magyarországon csak regionálisan jelentkezik.

A vállalati munkaerőhelyzet kérdéséhez hozzászólva *Falusné Szikra Katalin* elmondta, hogy nem tartaná feltétlenül kívánatosnak, hogy a nyereséges vállalatok magasabb bérekkel magukhoz vonzzák a munkaerőt. Vizsgálatok azt mutatják, hogy a fejlett tőkésországokban nem a legnyereségesebb, hanem a felfejlődő iparágakban a legmagasabbak a munkabérek. Ugyanakkor előfordulhat, hogy egy veszteséges vállalat attól válik nyereségesé, hogy kiugróan megfizeti a munkaerőt.

A második előadó, *Lengyel Zsuzsa* referátumában rámutatott, hogy a dolgozók helyzete nemcsak foglalkoztatási, hanem tulajdonosi tudatuk érvényesülése szempontjából is vizsgálendő. A szocialista tulajdon működtetésére, a tulajdonosi jogok érvényesítésére és megosztására vonatkozó problémáknak, a dolgozók tulajdonosi jogai tartalmának tisztázását azonban nehezítik a szakmai közvéleményben is élő sztereotípiák. Olyanok például, hogy a dolgozók tulajdonosi és munkavállalói érdekeltsége között csak ellentétek vannak; vagy a vállalatvezetés érdekeltsége hosszú távú és a nyereség maximalizálására irányul, a munkásoké viszont rövid távú, és a bérek növelését és a szociális feltételek javítását célozza. Ez leegyszerűsítés, amely nem veszi figyelembe, hogy a vállalatvezetés

is többféle érdeket (menedzseri, tulajdonosi, munkavállalói érdeket) képvisel, ugyanakkor a dolgozóknak sem csak munkavállalói, hanem tulajdonosi érdekeltsége is van. Kérdés, hogyan lehetne ez utóbbit erősíteni, és ebbe az irányba hatnak-e az új vállalati formák. Az előadás második felében *Lengyel Zsuzsa* elosztási, ezen belül is jövedelmi viszonyaink új jelenségeit vizsgálta. Napjaink közgondolkodásában az egyik legfőbb társadalmi problémát a nemkívánatos jövedelem-differenciálódás, illetve nivellálódás jelenti. Ennek irányába hatnak a hiányok, részben az áru- és pénzviszonyok, ugyanakkor az infláció, a teljesítmények nem megfelelő értékelése és a településviszonyok.

Ellentétben a közvélekedéssel, a jövedelmek alakulására vonatkozó 1982-es KSH-adatok azt mutatják, hogy a nyolcvanas évek elején Magyarországon egy enyhe nivellálódás ment végbe — mutatott rá *Andorka Rudolf* hozzászólásában. Ennek legfőbb oka, hogy az alacsony nyugdíjú idős emberek elhalásával a nyugdíjak közelednek a bérek legalsó részéhez. A vitában felmerült a második gazdaság jövedelem-differenciálódásban betöltött szerepének kérdése. *Andorka Rudolf* felhívta a figyelmet arra, hogy „második gazdaság” elnevezés által fedett tartalmi konglomerátum zömét a mezőgazdasági kistermelés alkotja, amelynek az egy órára jutó átlagos jövedelme kisebb, mint a szocialista szektorban elérhető egy órai jövedelem, és amelyet a legrászorulóbb rétegek helyzetük javítására használnak fel. *Halay Tibor* szerint sem a második gazdaság okozza az igazi differenciálódást, hanem a „harmadik” gazdaságnak nevezhető jelenségcsoport, sőt még a „negyedik” is, amelybe a lopás, csalás, az adózás alóli kibúvás tartozik, ami már nem gazdasági kérdés. Pontosabban az a láthatatlan, talán százmil-

liárdnyinak vélt összeg, amelyet képtelenek vagyunk igazából megfogni. Ugyanakkor látni kell, hogy nemcsak a jövedelmek, hanem a vagyonok és az öröklés is jelentősen hozzájárulnak a differenciálódáshoz.

Nyilas András nem értett egyet azal a közkeletű állásponttal, hogy a bérek és a jövedelmek nem a teljesítményekkel arányosan differenciáltak. Szerinte teljesítménynek azt kell tekinteni, amit a piac adott jövedelem biztosításával elismer annak. A piac korrigálja a központ által kialakított jövedelmeket. Tényleg végbement egyfajta nivellálódás — ennek egyik fontos oka, hogy viszonylag szűk réteg számára van meg a lehetőség az igazi differenciálódásra, a kiugrásra. Új adatok szerint az előbb említett százmilliárd forint nemcsak differenciál, hanem nivellál is: részben azok számára biztosít nagyobb jövedelmet, akiknek emiatt eleve alacsonyabban van megállapítva a fizetése.

A dolgozók tulajdonosi tudatára vonatkozó, Lengyel Zsuzsa által megfogalmazott kérdésre válaszolva *Hoch Róbert, Szikra Katalin és Nyilas András* egyetértettek abban, hogy a tulajdonosi tudat vállalati szintű érvényesülése többé-kevésbé illúzió, és nem várható, hogy a most bevezetésre kerülő vállalati formák különösebben elősegítenék a kialakulását. (A munka humanizálása már realisabb cél lehetne.) Igazából az lenne a legfontosabb, hogy az ország gazdájának érezzék magukat az emberek. Ehhez azonban növekednie kell az életszínvonalnak és a politikai beleszólás lehetőségeinek. A gazdaság stagnálása miatt viszont 1990—2000-ig számolnunk kell azzal, hogy az emberek esetleg semmilyen területen nem érzékelnek előrelépést.

A vitában szóba kerültek a vállalati menedzserek *érdekeltségének és tevékenységének* jellegével, tartalmával és irányultságával kapcsolatos kérdések.

Hoch Róbert szerint a menedzser nem tulajdonos ugyan, de az ő érdekei kötődnek leginkább a tulajdonos érdekeihez. A menedzsernek elvileg valóban hosszú távú érdekeltséggel kellene rendelkeznie, a szabályozórendszer azonban rövid távú szemléletre ösztönzi. Ez abból fakad, hogy a szocialista állam gazdaságpolitikájában a gazdasági taktika mindig előbbrevaló volt, mint a gazdasági stratégia, a szabályozó rendszer pedig közvetíti ezt a szemléletet a vállalatvezetők felé. *Hülvely István*, általánosítva ezt a problémát, rámutatott, hogy a menedzser tevékenységét a tulajdonos elvárásai és a gazdasági környezet által támasztott követelmények határozzák meg.

A harmadik referátumot *Gidai Erzsébet* tartotta. Ebben a gazdaság és társadalom kölcsönhatásai vizsgálatának néhány elvi és módszertani problémáját vetette fel, majd elemezte azt a vizsgálatot, amelynek során társadalmi-gazdasági fejlődésünk lehetséges irányát próbálták meg prognosztizálni. Az ökonometriai és a cross-impact mátrix módszerrel kidolgozott „ha-akkor” típusú prognózisvariánsok azt igazolták, hogy a magyar gazdaság fejlődésének tartós fellendülését — a gazdaság rugalmatlansága miatt — a világgazdaság nem biztosíthatja, a gazdaságot a jelenlegi kedvezőtlen helyzetéből döntően a belső forrásokra támaszkodva lehet kimozdítani. Az előadó a fejlődés három megközelítési módját elemezte: a) a külgazdaságból való kiindulás és az ehhez történő illeszkedés lehetőségei; b) a belső nemzeti fejlődés nyújtotta lehetőségek ésszerűbb kihasználására épülő offenzívabb stratégia kialakítása; c) konfliktus- és vesztélyhelyzetek feltárásának alternatívája. Úgy tűnik — emelte ki az előadó —, hogy a b) és a c) alternatíva az, szelektív struktúraátalakulásra épülve, ami a stratégiai döntéseket legjobban előkészítheti.

Az előadás kapcsán élénk vita alakult ki a lehetséges gazdaságpolitikai stratégiákról, különös tekintettel a gazdaság „optimális” nyitottságának mértékére. Azt a megközelítést, hogy gazdasági fejlődésünk elősegítéséhez nagyobb mértékben kell számba venni és felhasználni a belső forrásokat, többen nagyon fontosnak tartották, és ezt továbbgondolva megfogalmazódott néhány, gazdaságunk jelenlegi nyitottságát túlzottnak tartó vélemény. *Lóránt Károly* felvetette, hogy a jelenlegi kül-gazdasági orientáció helyett nem lehetne-e belső forrásokból dinamizálni a gazdaságot? Különösen, ha azt tekintjük, hogy ez a kül-gazdasági orientáció a — gyakran már veszteséges — export erőltetésében és a belső termelést akadályozó import-korlátozásban és -drágításban nyilvánul meg. Ehelyett egy kifelé „autarchabb”, befelé pedig az infrastruktúra fejlesztésére koncentráló gazdaságpolitikát kellene folytatni. *Kovács Géza* elmondta, hogy munkahipotézisként merült fel vizsgálatukban a hangsúlyozottan hazai szükségletre orientált, takarékos gazdaság alternatívája. Ennek készítésekor azt vették figyelembe, hogy a világpiacon tartósan felértékelődtek az energia- és nyersanyagárak, ugyanakkor tartósan leértékelődtek a közepes korszerűségű vagy ez alatti élelmiszer és egyéb termékek, azaz a magyar exportcikkék árai is. Minthogy ezek tartós tendenciák, le kell vonni a megfelelő gazdaságpolitikai következtetést: egy új gazdaságpolitikára való áttéréssel csökkenteni lehetne a külkereskedelem súlyát a nemzeti jövedelmen belül. Ez még nem jelentene autarchiát, és nem zárna ki annak a lehetőségét, hogy az innovatív termékek arányát növeljük, és elmélyítsük a KGST-együttműködést, ha a KGST belső mechanizmusa is változik. *Szoboszlai György* szerint gazdasági feszültségeink felhalmozódásában az egyik alapvető tényező a

kül-gazdasági orientáció túlhangsúlyozása volt. Tény ugyan, hogy gazdaságunk nyitott, de azért nem kellett volna ennyire fokozni ezt a nyitottságot, függővé téve ezzel az országot gazdaságilag és politikailag is. Éppen ezért most az a feladat, hogy amennyire lehet, szelektíven zárjuk a gazdaságot. Ehhez szemléletváltásra lenne szükség, mert éppen a közgazdasági gondolkodásban elterjedt és domináns az a szemlélet, amely az ország nyitottságának fokozását tartja és tartotta célszerűnek.

Nyilas András — a fentiekre is reflektálva — azt a kérdést vizsgálta, vajon a közgazdászok „nyitási törekvései” okozták-e eladósodásunkat és gazdaságunk nyitottságának jelenlegi mértékét. Az a tény, hogy az 1973—1974-ben végbement világgazdasági korszakváltás évi 60—70 milliárd forint árvesztéséget jelent a magyar gazdaságnak, már 1975-ben ismert volt. Tehát már akkor meg lehetett volna kezdeni a gazdasági növekedés, a felhalmozás és a fogyasztás fékezését, és az így keletkezett megtakarítást a cserearányromlásból származó veszteség finanszírozására lehetett volna fordítani. Hiába merült fel azonban ennek szükségessége közgazdasági körökben, az V. ötéves terv kidolgozása-kor a „restrikció” kifejezést még csak használni sem volt „szabad”. Ehelyett tele volt a tömegkommunikáció azzal, hogy a válság minket nem érint, és a veszteségek finanszírozására fokoztuk a hitelfelvételeket. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy hasonló helyzetmegítélés alakult ki napjainkra is. A közgazdászok egy részének álláspontja szerint nincsenek eszközök és feltételek ahhoz, hogy belátható időn belül meggyorsítsuk a gazdasági növekedést, a politikai igényekből viszont gyorsítási törekvések jelentkeznek. Ehhez kapcsolódik az infrastruktúra fejlesztésének kérdése is. Mivel ez növel-

né a felhalmozást és a lakossági fogyasztást, csökkennének az adósság-szolgálatra fordítható összegek. Vagyis a *jelenlegi* körülmények között a fizetési mérleg alakulására gyakorolt negatív hatása miatt nem járható út az infrastruktúra kiemelt, koncentrált fejlesztése. *Andorka Rudolf* is úgy vélekedett, hogy bár az infrastruktúra állapota valóban az egyik legsúlyosabb társadalmi-gazdasági problémánk, csak olyan fejlesztési programokat jöhetnek ki magunknak, amelyek nemzetközi és a belső gazdasági feltételeket, adottságokat figyelembe veszik. Nem kelthetjük azt a látszatot, hogy a nemzetközi feltételrendszerrel el tudunk szakadni, hiszen Magyarország kis ország, és nemzeti jövedelmének majdnem a fele a külkereskedelemben realizálódik. *Fábián Anna* felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetközi gazdasági környezetben lezajló folyamatok szerves részét képezik a magyar gazdaság újratermelési folyamatának. Nemcsak azért, mert Magyarország kis, nyitott ország, hanem mert a modern világ gazdaságban olyan kölcsönös függőségek alakultak ki, amelyek alól mi sem tudjuk kivonni magunkat. Tovább növekszik szerkezeti nyitottságunk, és ez többé-kevésbé akarattunktól független folyamat. *Szokolczay György* elmondta, hogy a maga részéről mindenképpen a nemzetközi kapcsolatokra való további ráépülés irányvonalát képviseli. A nemzetközi gazdasági tapasztalatok azt mutatják, hogy a befelé forduló, gazdaságukat a világpiactól elzáró országoknak nem, vagy csak nagyon lassan sikerül gazdasági céljaik elérése. Erre példa Latin-Amerika. Az amerikai Balassa vizsgálata egyértelműen kimutatta, hogy a kifelé forduló országok gazdasági teljesítménye a jobb (lásd Dél-kelet-Ázsia példáját). *Halay Tibor* szerint az autarchiás törekvések a mai Magyarországon anakronisztikusak. Ha rövid távon

nézzük, akkor 7 milliárdos adósságállományunk, ha hosszú távon is vizsgáljuk, akkor a korszerű technika előállítására való ráutaltságunk nyitottá tesz minket a világgazdaságra (ezt támasztja alá különben az a tapasztalatunk is, hogy az importkorlátozás majdnem lebénította és stagnáló helyzetbe hozta a gazdaságot). *Más kérdés* azonban, hogy gazdasági problémáink *megoldását nem kívül* kell keresni.

A *kultúra* gazdasághoz és politikához fűződő viszonyának változásait vizsgálta referátumában *Thoma László*. Míg a hatvanas években a kultúra Magyarországon egyértelműen politikai kérdés volt, addig a hetvenes évek végétől — elsősorban a szűkülő források miatt — a gazdaságtól való függése került előtérbe, és egyre erősebben érvényesültek körében az áruviszonyok. Az állam és a párt orientáló, ellenőrző funkciója a lakossági hozzájárulások relatív növekedésével csökken (az oktatáson és a beruházásokon kívüli kulturális terheket 65—70 százalékban a lakosság viseli). Ebből két dolog következhet: 1. a tömegkultúra lefelé nivellálódása; 2. a kulturális szféra demokratizálódása. Ez utóbbi azt jelentené, hogy a felülről lefelé kiépült kulturális mechanizmus közvetítése helyett a munka- és lakóhelyi közösségek körében fogalmazódhatnának meg a kulturális igények. Egész kulturális szerkezetünk átalakulhat, az eddigi többségi kulturális koncepciókkal szemben a kisebbségi kultúrák reneszánsza jelentkezhet. Ez azonban tovább fogja növelni a kulturális szféra tervezésének és irányításának nehézségeit.

Koncz Gábor hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a tervezés eddig is csak az intézményesen kielégíthető kulturális igényeket ismerte és ismerte el, mivel csak ezeket tudta tervezni és szabályozni. A kultúra területén is össze kellene hangolni a központi terve-

zést és irányítást a helyi önszabályozással. A kulturális szférában a felesleg és a hiány, a funkcionális és a szerkezeti zavarok egyszerre jelentkeztek. Így azok, akik nem tudtak vagy nem akartak a kultúrára több pénzt áldozni, hivatkozhattak a kihalásvesztés és drága kulturális intézményekre. Ma már deklaráltan is csak a szinten tartásra van lehetőség, és a szűkös forrásokkal való gazdálkodást még nehezíti a szabályozás merevsége.

Szegő Andrea referátumában azt a kérdést vizsgálta, hogy van-e és mi a szerepe a hamis tudatnak a szocializmus fejlődési szakaszaiban. Egy ilyen elemzéshez történetfilozófiai áttekin-tésre van szükség. Tőkei nyomán azt mondhatjuk, hogy a személyi kultusz időszaka után kialakult a politikai szocializmus szakasza, amelyben a magántulajdont még politikai eszközökkel, a politikai közösség révén haladják meg. Ebben a szakaszban még léteznek hamis tudati formák. Amikor azután megkísérünk túllépni a szocializmus politikai szakaszán, a tervezés fétikus tudatának bírálata szükség-szerűen elvezet az áru- és tőkefétises elemek megjelenéséhez. Ez a bírálóat ugyanis abból indul ki, hogy a munka a szocializmusban sem közvetlenül társadalmi, hanem itt is létezik áruterme-lés, és ezzel együtt bizonyos tőkefunk-ciókat is ellátnak. Pedig az áruterme-léssel nem szükségszerűen jár együtt a tőke, illetve a tőkefunkciók megjelenése. Ez a gondolati csúsztatás az egyik legfőbb oka a korai szocializmus új tí-pusú fétisrendszere kialakulásának.

Gedeon Péter az előadás egy lényeges ellentmondására hívta fel a figyel-met. A marxai áru- és tőkefétis fogalma azt a jelenséget írja le, amikor az áru- és tőkeviszonyok — amelyek történel-mi-társadalmi viszonyok — magukat történelemfelettiként, vagyis természetiként jelenítik meg. Ebből következik, hogy az áru- és tőkefétises gondolko-

dás jelenlétéről akkor beszélhetünk, amikor egy *társadalomban léteznek* áru- és tőkeviszonyok. A tőkefétis meg-jelenése gondolkodásunkban tehát nem egy „téveszmének”, hanem a szocializmus mai fejlettségi fokán valóságosan létező áru- és tőkeviszonyoknak a következménye lehet csak.

G. Márkus György a politikai ideoló-giának a társadalom fejlődésében be-töltött szerepével foglalkozott előadá-sában. Fejlődésünk kívánatos iránya egy olyan „reformszocializmus” (az 1956 után kezdett reformfolyamat folytatása), amely képes távolodni a bürokratikussá váló centralizmus társadalomirányítási rendszerétől. A társadalomban több, egymásnak ellentmondó szocia-lizmuskép él, köztük olyanok is, ame-lyek egy ilyen folyamat ellen hathat-nak. Ezeket a „hagyományos” szocia-lizmusképeket többek között a plebe-jus egyenlőség, a centralizmus, a pater-nalizmus önértéknéltekintése, az egyéni és partikuláris érdekek el nem ismerése jellemzi. Létezik egy „korsze-rű”, a teljesítményelvét, a demokrá-ciát, az autonómiákat értékként elfoga-dó, a szocializmus és az áruterme-lés kategóriáit szervesen összekapcsoló szocializmuskép. Bár az 1956 után ki-bontakozó reformpolitika ideológiailag sok újat hozott, ezeket nem konfrontál-ták nyíltan és következetesen a „ha-gyományos” szocializmuskép elemei-vel, így a gazdasági reform, amely lé-nyegét tekintve politikai tett volt, fő-ként a gazdasági racionalitás oldaláról definiálódik, és ezzel a racionalitással és pragmatizmussal szemben áll egy-fajta ideológiai megrögzöttség. Annak érdekében, hogy a társadalmi reform-folyamatot az ideológia ne gátolja, a pártnak közvetítenie kellene egy kor-szerű szocializmusképet.

Wiener György szerint a G. Márkus György által „plebejusnak” nevezett egyenlőségideált nemcsak a hagyomá-nyos szocialista szemlélet, hanem még

egy polgári radikális vagy mérsékelt szociáldemokrata mozgalom is értéknek tekinti. A bürokratikus adminisztráció lehet nem szimpatikus, de ha elfogadjuk azt, hogy a politikai szocializmus szükségszerű, akkor ez együtt jár az állam és a gazdaság centralizálásával. S bár kívánatos lenne a szocializmus egy magasabb fejlettségi szakaszára való átmenet, amelyet a demokrácia, az autonómiák stb. jellemeznek, úgy tűnik — és a vállalati tanácsokról, valamint a dolgozók tulajdonosi tudatáról elhangzott szkeptikus vélemények ezt támasztották alá —, hogy gazdasági-társadalmi viszonyaink fejletlensége még nem teszi lehetővé ezt az átmenetet.

Nyilas András vitatkozott Wiener György azon állításával, hogy a szocializmus központi tervezésen és irányításon alapuló modellje szükségszerű volt. A Szovjetunióban a húszas években mélyreható viták folytak a gazdaság irányításának lehetséges módokról, és rengeteg álláspont alakult ki ezzel kapcsolatban; a mai magyar mechanizmushoz hasonlótól a centralizált központi irányítás végletes álláspontjáiig. Végül Sztálin döntötte el a kérdést az utóbbi modell megvalósításával, de az események ilyen alakulását legalábbis túlzás lenne szükségszerű folyamatnak beállítani.

Thoma László szerint gazdaságunk továbbfejlődésének sokféle gazdasági-társadalmi akadálya lehet, de ideológiai nem. Nincs ugyanis egyetlen olyan lépésünk sem, amihez ne tudnánk a megfelelő rekeszből elővenni a megfelelő ideológiát. Az ideológia ugyanis nemcsak hamis tudat, hanem partikuláris érdekek eszmei legitimálása világ-történeti mezbe öltöztetésükkel. A magyar érdekek rövid távú szerveződésükhöz is teremtenek maguknak ideológiát — így például a legkülönfélébb indíttatású gazdasági reformjavaslatok mind az általános népjólétet akarják

emelni. Az olyan értékeinket, mint az egészségügy és az oktatás ingyenessége, valamint a teljes foglalkoztatás, történelmi fejlődésünk normájaként kell kezelnünk. Azok az irányzatok, amelyek ezeket az értékeket tagadják, rögtön új ideológiákat kreálnak maguknak, s eközben lejáratódnak a szocializmushoz szervesen tapadó módszerek, eljárások (mint például a redisztribúció).

A szocializmus, árutermelés és értékek összekapcsolódó problémáját *Hülvely István* helyezte általánosabb magyarázó keretbe: a szocializmus normatív rendszerét gyakran árutermelő jellegétől elvonatkoztatva fogalmazzuk meg, s az árutermelő struktúrát maximum az értékrend szintjén értelmezzük (jobb esetben semlegesként, általában azonban negatívként). Az egyéni érdekelttség kifejeződése már lehetséges és természetes, de ez nem kapcsolódik össze szervesen a társadalom számára nyújtott teljesítmény elvével. Márpedig Marx is abban látta a kapitalizmus civilizatórikus jelentőségét, hogy összekapcsolja ezt a két tényezőt egymással, így létrehozza a társadalmi-gazdasági fejlődés állandó „emeltűjét”. A *társadalom dinamizálása* szempontjából fontos lenne azoknak az érdek- és értékszempontoknak a figyelembevétele, pozitív értékelése, amelyek az árutermelő struktúrákból adódnak, és amelyeket felhasználnunk kellene, ahelyett, hogy, mint nem szervesen a szocializmushoz tartozókat, elvetnénk azokat.

Huszár István előadása — amelynek alapján a fenti vitatott kérdéskörök leglényegesebb elemei, például a növekedés vagy stagnáció, ismét napirendre kerültek — és zárszava a műhelyszemináriumon felmerült kérdések elméleti összefoglalását adta, a gazdaság és a társadalom összefüggéseit tágabb kontextusba helyezte.

A gazdaság és a társadalom össze-

függéseinek a vizsgálatánál azt kell figyelembe venni, hogy a társadalom a makrorendszer, a gazdaság ennek egy alrendszere. A társadalom alrendszerei összefonódnak, komplex rendszert alkotnak; összefüggéseiket sokoldalúan, a maguk teljességében megragadni nehéz, de törekedni kell a komplex és történelmi megközelítésre. Gazdaság és politika viszonyában kiemelkedő szerepe van a politikának. A politika túlsúlyossága a társadalmi viszonyokban bekövetkező gyors, radikális változás esetén a történelmi fejlődésben mindig és mindenkor érvényesül. (Marx ezt úgy fejezi ki, hogy a politika az újfajta gazdaság megteremtését szolgálja; ezért jellege politikai, célja gazdasági.) Amikor a gazdasági-társadalmi fejlődés megkésztet, akkor a politika különösen fontos konstitutív tényezője a gazdasági fejlődésnek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy össze kellene keverni a

két szférát. A politika számára még a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben is van cselekvési tér, léteznek alternatívák, amelyek közül a társadalmi céljaink és az adottságok figyelembevételével választhat. Ennek megalapozását (is) segíthetné egy olyan formációelméleti kutatás — fejezte be Huszár István a feladatmegjelölést —, amely feltárná a szocializmus alapfolyamatait, a mélyen munkáló társadalmi törvényeket, összefüggéseket.

Mint látható, a műhelyszeminárium egy belső, a nézetek „fésületlen” összecsapását szolgáló rendezvény volt. Most is bizonyította kétségtelen eredményességével — hiszen itt csak töredékeket adhattunk vissza a gazdag gondolatokból —, hogy a kutatások egy-egy fázisában kellene az ilyen műfajú rendezvények.

Gém Erzsébet

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
MÁSODIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
II.

233 oldal, 49,— Ft

RÉGIÓK — KISTÁJAK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
ÉS SZERKESZTETTE:
BŐHM ANTAL—PÁL LÁSZLÓ

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Konferencia a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának metodológiai és módszertani problémáiról

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon című OTTKT Főirány 1984. november 29–30-án kétnapos konferenciát tartott, amelynek fő témája a főirány keretében folyó struktúra- és rétegződés-kutatások metodológiai és módszertani problémáinak megvitatása volt. Ezen az elsődleges napirenden túl a tanácskozás kedvező alkalmat kínált néhány, a főirány jövőjét, további munkáját, illetve eddigi eredményeit érintő kérdés, ezekkel kapcsolatos írásos anyag napirendre tűzésére. Így került sor *Huszár István* tájékoztatójára a következő kutatási ciklus előkészületeiről; az osztály- és rétegszerkezet statisztikai nyilvántartásának módosításáról szóló KSH-előterjesztés megvitatására, valamint a főirány keretében végzett kutatások néhány társadalmi-politikai tanulságát összefoglaló dokumentum értékelésére. A konferencia munkájában részt vettek a főirány kutatóhelyeinek vezetői illetve munkatársai, valamint az MSZMP KB, a Tudománypolitikai Bizottság és a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság képviselői.

Az első napirendi pontot jelentő, a struktúra és rétegződés kutatásának metodológiai és módszertani problémáit tárgyaló vitán *Huszár Tibor* elnökölt. Az eszmecserét *Andorka Rudolf*, *Angelusz Róbert*, *Ferge Zsuzsa* és *Ko-*

losi Tamás vitaindítója vezette be, amelyekben nemcsak a fő vitakérdések exponálódtak, hanem egyszersmind bizonyos kérdésekben az egymással szemben álló nézetek is markánsan megfogalmazódtak.

A vita résztvevői közül senki sem vonta kétségbe, hogy a társadalomban az élet az embereket sokfélelépp csoportosítja, s hoz létre közöttük egyenlőtlenségeket, ezért az emberek társadalmi helyzetét vizsgálva sok tényező (egyenlőtlenségi dimenzió) kombinált hatásával kell számolni. Ugyanakkor a különféle szempontok szerint adódó jobb-rosszabb helyzetek kombinációja igen nagy, ezért a kutatás alapvetően egy redukció (egyrészt a figyelembe veendő és vehető differenciáló tényezők redukálása, másrészt a kombinációk számának csökkentése), s ennek eredménye kell legyen egy olyan — vertikális és horizontális — viszonyrendszer, amely az emberek helyzetének, viselkedésének, gondolkodásának magyarázatát adja.

Az egyik alapvető vitatéma volt azonban, hogy a különféle egyenlőtlenségi dimenziókban elfoglalt helyet szintetikus mutatókkal vagy egy-egy lényeges elemi mutatóval kell-e mérni. Az utóbbi felfogás szerint a kutatónak, miután a társadalmi helyzet minden szférájára vonatkozóan az elemi infor-

mációk sorát gyűjtötte össze, ezek közül ki kell választania minden esetben egyet-kettőt, amelyek az adott szférában meglévő különbségeket a legjobban reprezentálják. Így a vizsgálat során olyan változókkal fog dolgozni, amelyeknek tartalmát pontosan ismeri. (Például a lakáshelyzet dimenzióját egy szintetikus index helyett sokkal jobban kifejezi egy mutató a laksűrűségre, s egy másik, mondjuk a lakás fűtési módjára vonatkozóan.) A másik eljárás során viszont a kutató az összegyűjtött elemi tényekből minden dimenzió esetében egy szintetikus indexet konstruál. Az elemi információknak a társadalomtudományokban ugyanis mindig van egy, a jelenségtől független konnotációja is, a szintetizálás folyamán viszont — mint Lazarsfeld kimutatta — a jelenségre vonatkozó tartalmak összegződnek, s az attól független konnotációk hatása csökken a mutatóban.

Ugyanakkor felvetődött egy olyan nézet is, hogy a *jól reprezentáló elemi mutató*, illetve *szintetikus mutató* körül folyó vita nem egyszerű módszertani kérdés. A társadalomban ugyanis léteznek valóságos és látens csoportok. Az előbbieket esetében a feladat a rétegek egzakt körülhatárolása, annak vizsgálata, hogy ezek a rétegek hogyan, milyen mechanizmusok működésével írhatók le. A látens csoportok esetében viszont a rétegek kijelölése, meghatározása a cél. Ebben az esetben tehát az ehhez szükséges szempontokat valóban meg kell konstruálni, s ez a szintetizálás folyamata; míg a valóságos csoportok azok, amelyeket lehetséges néhány elemi mutatóval megragadni.

Történelmi trendben vizsgálva a kérdést, az a helyzet, hogy a társadalmi csoportok egyre inkább látenssé válnak, a tagoltság manifeszt jellege csökken. Az okok között szerepel a társadalmi távolságok csökkenése, a hatá-

rok elmosódása, a mobilitás növekedése. Mindez oda vezet, hogy a szerkezet leírására egyre kevésbé alkalmasak a nominális változók, a viszonyok kijelöléséhez graduális mutatókra van szükség. Ez viszont még inkább felerősíti a mérés fontosságát, illetve a kutatás és elemzés fokozódó matematizálódását hozza magával.

Ez utóbbi jelenséggel kapcsolatban fogalmazódott meg a vita során, hogy a rétegződéskutatók legnagyobb problémája az a tudat, hogy a mérési nehézségeket lehetetlen optimálisan megoldani, illetve a rendelkezésre álló vizsgálati módszerek, matematikai eljárások nem adekvátak, mivel nem azokra a feladatokra találták ki őket, amelyekre a kutató alkalmazza. A szociológusnak tehát ezzel a tudattal kell végeznie a munkáját, s ha korrekt kíván maradni, ezeket a problémákat a tudományos publikációban sem szabad elhallgatnia.

Az alkalmazott matematikai módszerek közül a klaszteranalízissel kapcsolatban fogalmazódtak meg fenntartások. Ez a módszer a különböző egyenlőtlenségi dimenziókban felvett jobbrosszabb helyzetek tipikus együttjárásai alapján képez rétegeket, tehát a lehetséges kombinációk redukálásának módszere. Ugyanakkor, mivel típusképzésről van szó, a kapott rétegek tartalma általában nem teljesen „tiszta”, például egy falusias rétegben előfordulhat néhány százaléknyi városi lakos, ami mindenképpen ellentmondást jelent. A módszer védelmezői szerint viszont itt egy réteggépzési módról van szó, s a kapott eredmény csoportot, nem pedig egyént minősít, hasonlóan ahhoz, ahogy például a szakmunkások csoportját jobb helyzetűnek minősítik a szakképtelenek csoportjánál, még ha egyénileg egy nagyon jó helyzetű segédmunkás jobb helyzetben is lehet, mint egy nagyon rossz helyzetű szakmunkás.

A vita során eltérő vélemények fogalmazódtak meg a struktúra illetve a rétegződés vizsgálatának különválasztásáról. Az egyik nézet szerint az előbbi az újratermelődési, az utóbbi az egyenlőtlenségi tagozódás vizsgálatát jelenti, s elválasztásuk alapvetően determinálja — tartalmilag is — a kutatást. Egy ilyen szétválasztás teszi érthetővé például azt a kutatási eredményt, hogy a beosztott értelmiségiek egy csoportja az egyenlőtlenségi rendszerben nincs rosszabb helyzetben, mint a vezető beosztásúak, jóllehet helyzetük az újratermelés szempontjából eltérő. A másik nézet szerint viszont nem jó módszer a strukturálódás és a rétegződés szétválasztása, s különösen nem egy olyan különbségtétel, amely szerint az előbbi analitikusan, az utóbbi deskriptíven lenne vizsgálendő.

Számos felvetés hangzott el a vita során, amelyek reprodukciós elemek figyelembevételét javasolták a rétegződés vizsgálatakor. Így például figyelembe kellene venni a származás és az egyéni teljesítmény kapcsolatát, hatását a réteghelyzetre. Úgy tűnik, mintha a származás szerepe erősödne, a teljesítmény viszont csökkenne. Anyagi oldalról mindenestre ezt jelzi a nagy vagyoni szóródás és az erős bérnivellálódás.

Szintén a származás, illetve a reprodukciós mechanizmusok fontosságát jelzi az a megközelítés, amely szerint — Bourdieu elméletére építve — a különböző „tőkék” dinamikáját, átválthatóságát kellene vizsgálni. Így derülnie ki, hogy azok a csoportok, amelyek alól 1945 után „kihúzták az alapokat”, mitől tudtak hosszas távon mégis „felülmarni”, illetve, hogy más csoportok alatt viszont miért „omlanak össze a felépített támasztékok”. Feltehetőleg nagy szerepe van a „kulturális tőkének”, hiszen ezt nem lehet „államosítani”, s így lehetséges, hogy bizonyos esetekben a generációk nem „sorba

kapcsolódnak”, hanem a nagypapa és az unoka van közelebb egymáshoz.

A származás és a teljesítmény szerepét veti fel az a javaslat is, amely szerint nem elegendő valamilyen módon megmérni a státusjellemzőket, hanem vizsgálni kellene azt is, hogy ki „milyen árat fizetett” értük. Ki fizet például ingázással egy jó állásért, vagy ki örökölte a lakását s kinek került a lakás évtizedes kemény munkába? Egy ilyen szemlélet mellett társadalomképünk kevésbé lenne inkonzisztens.

Ez a gondolat kapcsolódik a második gazdaság és a rétegződés összefüggéséhez. Lehetséges ugyanis, hogy a második gazdaság nem rétegez az „output” oldaláról, jelentősek viszont a különbségek — az előbbieket értelmében — ráfordítások, az életstratégiák szempontjából. Emellett nem mindegy az sem, hogy a második gazdaságban végzett tevékenység hogyan kapcsolódik az első gazdaságban gyakorolt főfoglalkozáshoz, illetve, hogy a második gazdaságban való részvétel egyenlőtlenséget növelő vagy kompenzáló jellegű-e.

A vita több résztvevője utalt arra, hogy igen lényeges tényező az életkor, s hogy az elemzéseket kor szerinti bontásban kellene végezni. Bizonyos vélemények szerint itt elsősorban a 30—35 év alattiak különválasztására van szükség, akiknek státusa még nem végleges társadalmi helyzet. Más vélemény szerint erősebb a választóvonal a közép- és az idősebb korosztály között, mint a fiatal és a középkorosztály között. Valójában csak a fizetés alakul szigorúan korszpecifikusan, ennek hatása viszont a státus egészére vonatkozóan viszonylag csekély. Egy módszertani javaslat szerint nem elég a kor szerinti bontást utólag figyelembe venni, hanem már az adatok aggregálását, a változók képzését, az egyes faktor- illetve klaszteranalíziseket is korszpecifikusan kellene elvégezni.

Javaslatok hangoztak el arra vonatkozóan is, hogy milyen további, a társadalmi réteghelyzetre kiható tényezőket kellene a kutatásokban figyelembe venni. Eszerint igen jelentős például az értékek szerepe a rétegződésben, s bizonyos pályák, foglalkozások társadalmi megítélése kihat az ott tevékenykedők státusára is. Egy másik lényeges tényező a társadalom szervezetrendszere. A gazdasági, politikai szervezetek viszonya, szociometriája, belső tagoltsága különösen a hatalmi-érdekvénesítési dimenzió esetében játszik szerepet. Figyelembe kellene venni, hogy nemcsak önmagában a munkamegosztásban elfoglalt hely képezi a társadalmi státus részét, hanem ezzel együtt az a szervezet is, ahol az egyén egy adott pozíciót betölt.

Egyáltalában nem egyértelmű végül az sem, hogy mit tekintsen a kutató a társadalmi rétegződés alapegységének: a személyt vagy a családot. A vitázók többsége szerint szükség van mind az egyén, mind a család besorolására, s az utóbbinál a férjet és a feleséget egyaránt figyelembe kell venni. Az eddigi kutatási eredmények szerint egyébként a családi státus heterogenitása pusztán a családok elenyésző kisebbségére jellemző, s inkább csak foglalkozási heterogenitásról lehet beszélni. Ebből a szempontból a családok egy része élő példát jelent arra az — egyébként szintén vitatott — kérdésre, hogy lehet-e olyan rétegekről beszélni, amelyekben fizikai és szellemi foglalkozások vannak együtt. Az élet azt mutatja, hogy — bár a fizikai és szellemi munka között általában határozott különbségtényezők vannak (túlóra, fizikai nehézségek, egészségügyi ártalmak) — bizonyos fizikai illetve szellemi tevékenységek az egyének szintjén is, a szellemi pályák elnőiesedése következtében pedig a családok szintjén mindenképpen, azonos rétegnek tekintendők.

A felmerült kérdések, vitapontok többségében nem született „döntés”, s bizonyos, hogy az elhangzott érvek és ellenérvek a különböző nézetek képviselőit nem győzték meg a másik fél igazáról. A konferenciának nem is ez volt a célja. A tudományos kutatásban több indokolt s nemzetközileg is elfogadott szemlélet és módszer létezhet egymás mellett, a lényeg az, hogy ezek jegyében elméletileg jól megalapozott, s módszertanilag precíz és színvonalas szociológiai elemzések készüljenek. A konferencia az elképzelések és álláspontok kimondásával, végiggondolásával, ütköztetésével ezt a célt kívánta szolgálni. Az ilyen típusú viták a hazai — nem túl pezsgő, a produktumok jelentős részét közönyösen fogadó — szociológiai közéletben meglehetősen ritkák, s az egész tudományág hasznára válna, ha a jövőben az ilyen alkalmak is jellemzőivé lennének szociológiai kultúránknak.

A konferencia többi eseményéről csak röviden kívánunk tájékoztatni. *Huszár István* előadására az első nap záróakkordjaként került sor. Tájékoztatójában kiemelte, hogy a következő kutatási ciklusban, nehéz gazdasági feltételeink közepette, esetleg gazdasági finanszírozási gondokkal kell majd számolni. A preferenciákat az alapkutatások, az iskolateremtő tudományos műhelyekben, nagyformátumú kutatók irányítása mellett folyó vizsgálatok, valamint a nemzetközi szintű, azok eredményeivel lépést tartó vizsgálatok kapják. A témában a TPB megtárgyalta *A tudományos kutatások hosszú távú irányzatai* című dokumentumot, amely a közeljövőben meg fog jelenni.

A tanácskozás második napjának délelőttjén vitatták meg a résztvevők az osztály- és rétegszerkezet statisztikai nyilvántartásának módosítására vonatkozó javaslatot. E napirendi pont vitaindítója *Klinger András*, vitavezetője *Kulcsár Kálmán* volt. A doku-

mentumot a KSH, a Társadalomtudományi Intézet és az MTA Szociológiai Kutató Intézete szakembereivel, valamint az MSZMP KB egyes munkatársaival együttműködve, készítette. A javaslat célja egy olyan csoportosítás megalkotása, amelynek alapján valamennyi, a főirány keretében készült szociológiai felvétel standard módon, s az eddigieknél realisabb megkülönböztetéseket tartalmazó kategorizálás alapján összehasonlítható lesz.

A javasolt rendszer öt főcsoportot különböztet meg: a munkásosztály, a szövetkezeti parasztság, az értelmiség, az egyéb szellemi dolgozók és a fizikai foglalkozású önállóak. Az első két csoportban a munka jellege, valamint a képzettségi szint (szak-, betanított, segédmunka) differenciál. Az MSZMP KB 1974-es állásfoglalása, valamint ennek 1984-es megerősítése alapján a munkásosztályhoz tartoznának az állami mezőgazdaság és erdőgazdaság mezőgazdasági dolgozói, s a parasztsághoz tartoznának a termelőség-szövetkezetek ipari foglalkozású dolgozói. A további két csoportban a beosztás mellett a végzettség figyelembevételével alakulnak a kategóriák, s lehetővé válna például a vezetők körén belül a diplomások és diplomával nem rendelkezők elkülönítése.

A vita kiindulópontja az volt, hogy olyan csoportosításról kell dönteni, amelynek alapján később, az egyes konkrét kutatások során a speciális igényeknek és kívánalmaknak megfelelő másfajta kategorizálások is előállíthatók. A bontások száma természetesen véges, így másfajta kategorizálások előállítása az esetek egy részében kombinációs táblák segítségével történhet csak. Ezért marad el például a vezetők esetében a vezetési szint, a szak- és betanított munkások esetében a munka bonyolultságának, összetettségének, vagy a diplomások esetében a végzettség főiskolai-egyetemi jellegé-

nek megkülönböztetése. Egy másik javaslat alapján azonban külön kategóriába kerülnének a szellemi szabadfoglalkozásúak.

Számos hozzászólás foglalkozott az egyes kategóriák elnevezésével. A hangulati, stilisztikai jelleg szempontjából kifogásolható például a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező, nem vezető beosztású szellemiek „egyéb” minősítése, és kérdéses a „parasztság” kategóriája. Felmerült az értelmiség csoportjának „átkeresztelése” „vezető, értelmiség”-re, főleg az itt szereplő nem diplomás vezetők miatt. Egy hozzászólás szerint azonban ennek a csoportnak a heterogenitását nem feltétlenül a diploma nélküli vezetők adják, hanem legalább annyira azok a diplomások, akik nem értelmiségiek.

A vita lényegesebb kérdése azonban az volt, hogy meddig tartható fenn az a különbségtétel a munkásság és a parasztság között, amely nem a végzett munka jellege alapján differenciál. Tud-e a szaktudomány megfelelő tényanyagot és segítséget nyújtani a politikai döntésekhez, ha az alapul szolgáló kiindulást elvi-ideológiai szempontok szerint előre megfogalmazzák? Nem lesznek-e az így kapott eredmények félrevezetőek, illetve nem lesz-e mindezek következtében végeredményben törékeny az így kijelölt politikai bázis is? A javaslat szerint az állami mezőgazdaságban és erdőgazdaságban dolgozók, illetve a termelőség-szövetkezetekben ipari jellegű munkát végzők „átcsapolása” mintegy 300 ezerrel növelné meg a munkásosztály létszámát, amely 3 millió 30 ezerre módosulna, a parasztság száma pedig 461 ezer lenne.

A vitatott kérdésekben az érdemi állásfoglalás kialakítása, illetve egy ilyen természetű döntés esetleges meghozatala természetesen nem ennek a táncszóznak volt a feladata vagy jogköre. Mindenesetre a dokumentummal összhangban a résztvevők azt javasol-

ták, hogy erre a kérdésre a megfelelő fórumokon térjenek vissza.

A kétnapos konferencia utolsó napi-rendi pontjára a második nap délutánján került sor. A főirány keretében végzett kutatások néhány társadalom-politikai tanulságával foglalkozó elő-terjesztés vitáját *Halay Tibor* vezette. Tekintettel arra, hogy a főirány kutatá-si eredményei alapján, az Agitációs és Propaganda Bizottság kiemelési kere-tében, készültek már anyagok a mun-kásokosztály helyzetével és politikai atti-tűdjével, az értelmiségpolitika alapve-tő kérdéseivel, a párttagság szocializ-

musképével, a hátrányos helyzetű né-pességcsoportokkal, a vallásosság és az egyházak szerepével kapcsolatban, a mostani dokumentum a társadalmi rétegződés, az életkörülmények diffe-renciáltságával és a mobilitási folya-matokkal, valamint az értékutatások bizonyos aktuális kérdéseivel foglalko-zott. A vita során mindössze néhány ki-sebb módosítási javaslat fogalmazódott meg, a konferencia résztvevői az elő-terjesztés tartalmával, illetve megállá-pításaival egyetértettek.

Róbert Péter

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNSOROZATA

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

EDDIG MEGJELENT KÖTETEK

I. kötet	ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK 310 oldal / 75,— Ft
II. kötet	ESZKÖZÖK ÉS MÓDSZEREK 396 oldal / 75,— Ft
III. kötet	<i>Kolosi Tamás</i> : STÁTUSZ ÉS RÉTEG 280 oldal / 75,— Ft

A KÖZELJÖVŐBEN MEGJELENIK

IV. kötet	GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS
V. kötet	<i>Utasi Ágnes</i> : ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK, FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

„Ifjúság — társadalom — ideológia”

BESZÁMOLÓ EGY TUDOMÁNYOS TANÁCSKOZÁSRÓL

(Írta és összeállította: BERÉNYI PÁL, SCHIFFER PÉTER)

A fiatal nemzedékek társadalmi beilleszkedésének, e folyamat ideológiai-tudati vonatkozásainak szentelték azt a nemzetközi tudományos konferenciát, amelyet 1984. október 23. és 25. között rendezett Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, a Politikai Főiskola és a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága. A tanácskozásra a szocialista országok tudományos akadémiáinak többoldalú társadalomtudományi együttműködése részeként, az ideológiai harc kérdéseivel foglalkozó nemzetközi Problémabizottság XVIII. plenáris ülészakánának keretében került sor.

Az előzményekhez tartozik, hogy az ifjúság helyzetével kapcsolatos hazai kutatások az 1980-as évtized elején intenzívebbé váltak, az ifjúságpolitika továbbfejlesztését szolgáló döntések tudományos megalapozásának céljával éveken keresztül az MTA középtávú kutatási programjának önálló főirányaként szerepeltek. Az egyes kutatási irányokon belül természetszerűleg helyet kaptak az ideológiai, világnézeti és nevelési aspektusok is, főként az ifjúság egyes rétegeinek társadalmi helyzete, életmódja, a politikai szocializáció, valamint az ifjúságpolitika, az ifjúsági mozgalom időszerű kérdései kapcsán.

Interdiszciplináris megközelítés, a társadalomtudományok elméleti és módszertani eszköztárának komplex alkalmazása jellemezte a munkát, s felvetődött az az igény is, hogy a kutatási eredményeket szélesebb körben, nemzetközileg egybevevessék a baráti szocialista országok hasonló problémákkal foglalkozó tudományos műhelyeiben kimunkált következtetésekkel.

A Problémabizottság magyar tagozata azt a célt állította a tanácskozás elé, hogy mozdítsa elő a témában folytatott hazai kutatásokat, tudományosan járuljon hozzá az MSZMP Központi Bizottsága 1984. október 9-i ifjúságpolitikai állásfoglalásának valóra váltásához, egyszersmind a nemzetközi eszmecsere révén népszerűsítse az elért jelentős hazai kutatási eredményeket, segítse elő a szocialista országok ifjúságpolitikai stratégiai döntéseinek elvi megalapozását, szolgálja az álláspontok jobb kölcsönös megismerését.

A tanácskozás fő tárgyát a szocialista országok ifjúságpolitikai stratégiájának ideológiai aspektusai képezték, s ezen belül a fő témakörök az alábbiak voltak:

— NEMZEDÉKVÁLTÁS ÉS FOLYTONOSSÁG: az ifjúság helye és szerepe a társadalmi folyamatokban mind a szocialista, mind a polgári rend-

szerben; a marxista—leninista álláspont és a kérdés polgári értelmezései, megközelítései, a nyitott problémák.

— A BÉKE KÉRDÉSEI: az ifjúság viszonyulása a háború és a béke kérdéséhez; békemozgalmainak jellemzői; a nyugati békeakciók politikai, ideológiai megítélése, hatásuk; az ideológiai munka speciális feladatai a békéért vívott küzdelemben.

— AZ IFJÚSÁG TUDATI FORMÁLÓDÁSA ÉS JÖVŐKÉPE: az ifjúság szocializációjának ideológiai vonatkozásai; az elmélet és a gyakorlat viszonya; a nevelés társadalmi feltételei és a szocialista nevelési kultúra megújítása; az ifjúságot érő külső, burzsoá befolyás elleni fellépés.

A konferenciát — amelyet *Kulcsár Kálmán*, a Magyar Tudományos Akadémia főtítkárhelyettese nyitott meg — élénk hazai és nemzetközi érdeklődés kísérte. A mintegy száz hazai szakember — társadalomtudósok, pártmunkások, ifjúságkutatók, KISZ-vezetők — mellett részt vettek a tanácskozáson Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Mongólia, a Német Demokratikus Köztársaság, a Szovjetunió és Vietnam tudományos intézeteinek képviselői, valamint a nemzetközi Problémabizottság tagjai. A plenáris üléseken 11 előadás, a szekciókban összesen hat referátum hangzott el, a hozzászólások száma szekciónként 10-15 körül mozgott. A résztvevők által kifejtett főbb gondolatokról, álláspontokról, a vita középpontjába került kérdésekről az egyes szekciók elnökei — *Halay Tibor*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének igazgatóhelyettese, *Lipkovich Károly*, az MSZMP Politikai Főiskolája rektorhelyettese és *Rottler Ferenc*, a TIT főtitékára — adtak összefoglaló képet a konferencia zárulésán.

A tanácskozás egészében véve jól megfelelt az elé állított követelményeknek és céloknak, egyaránt jellemezte

tudományos igényesség és politikai érzékenység. Sikeresnek lehet tekinteni a szervezőknek azt a törekvését, hogy a rendezvényt határozottabban állítsák az *érdemi dialógus* szolgálatába. A magyar és a külföldi résztvevőknek a közös elveket és kiindulópontokat követő, ám az egyes ifjúságpolitikák megvalósításának nemzeti keretétől szolgáló sajátos feltételeket, azok sokszor jelentős mértékű eltéréseit is tükröző hozzászólásai képezték a vita alapját. Hasznos és első kézből való tájékozódási forrást jelentettek, megerősítették azt a *közös felismerést*, hogy sikeres ifjúságpolitika az internacionalista tapasztalatcserére támaszkodóan, de csak *konkrétan*, a sajátos jellemzők figyelembevételével képzelhető el.

Igazolást nyert, hogy a mai, ellentmondásokkal terhes, bonyolult világ helyzetben, a szocialista építés sok tekintetben a korábinál nehezebb feltételei közepette különösen fontos e különbségek reális számbavétele, az általános szocialista értékek, eszmények és célok ezekkel összhangban történő meg-, illetve újrafogalmazása. A konferencia nem protokollszerűen merev, „paritásos” rendezvény volt, hanem rugalmas keretei konzultációs jellegű eszmecsere, spontán véleménynyilvánításra nyújtottak lehetőséget. A rendezvényen résztvevők számára nyának megfelelően a felszólalók mintegy 70 százaléka a magyarok közül került ki, s az intenzív ifjúságpolitikai kutatások alapján a legélénkebb szellemi összecsapásokra vállalkoztak.

A nemzetközi Problémabizottság döntése értelmében még az 1985-ös esztendőben publikálásra kerül a tanácskozás anyagaiból készülő széles válogatás, nemzetközi terjesztés céljából. Hazai megjelentetésre tervezik a konferencián elhangzott kiemelkedő színvonalú előadások, referátumok és hozzászólások szövegét.

Hagyományainkhoz híven, a ma-

gyar tudományos közvélemény gyors tájékoztatása céljából most ismertetjük a legfontosabb hazai hozzászólásoknak és a viták összefoglalásainak rövidített szövegét, s reméljük, hogy valamelyest átfogó kép alkotható a tanácskozásról, az eredményes munkához történt magyar hozzájárulásról.

NEMZEDÉKVÁLTÁS ÉS FOLYTONOSSÁG

Huszár István, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete főigazgatója:

A felszabadulásunk óta a szocialista társadalom építésével eltelt négy évtized — manapság alig több mint fél emberöltő — alatt a magyar társadalom eddigi történelmében példátlan fejlődésen ment keresztül, amelynek mindenkor cselekvő és kedvezményezett részesei voltak a fiatal nemzedékek is. Történelmi eredményeink meghatározó feltétele, hogy az ifjúság mindig a társadalomalakító munka derékhadában van.

Mára természetesen nemcsak általános társadalmi viszonyaink alakultak át gyökeresen, hanem az ifjúság társadalmi helyzetét meghatározó feltételek is. A forradalmi, társadalmi átalakulások dinamizmusa tükröződött, tükröződik a szülői és a felnövekvő nemzedékek közti különbségekben is. A megtett történelmi út nagyságát is jelzi, hogy mára nagyot csökkentek ezek a különbségek. Mégis álljon itt egy példa: a mai fiatalok szüleinek is döntő többsége legalább nyolcosztályos általános iskolázottsággal rendelkezik, hiszen ez a szülői nemzedék már a szocialista fejlődés viszonyai közt vált felnőtté, vagy felnőttként pótolta azt a hiányt, amelylyel a történelem súlyosztójába került rendszer átka miatt kezdte új életét.

Az utóbbi tény azonban azt is jelzi, hogy a nyolcvanas évek elejére az ifjú-

ság társadalmi helyzetét hosszabb távon meghatározó tényezőkben jelentős változások mentek végbe. Történelmünk utolsó négy évtizedére visszanezve abban a sajátos helyzetben vagyunk — anélkül, hogy a befejezettség illuzióját akarnám kelteni —, hogy a szocializmus magyarországi építésének számos vonatkozásban és sajátosan lezárult szakaszára nézünk vissza. Mégis úgy kell elemeznünk jelenünket, hogy mai gondjainkban tetten érhetők fejlődésünk kimagasló eredményei. Sőt, számos mai problémánk jelentkezése részben éppen a magyar társadalom történelmi előrelépésével függ össze. De arról is szó van, hogy a nyolcvanas évek első felének eddig tapasztalt és sok tekintetben új, meglepő problémái gyakran zavarba hoznak bennünket, és pusztán a korábbi folyamatokból származtatható világkép alapján nem lehet választ találni azokra. Új leckéket adott fel mindannyiunk számára a történelmi fejlődés számos mai jelensége. S ma kell ezt megtanulnunk, megfejtenünk.

A mai fiatal nemzedéknek — szerencsére — már nincs személyes élménye a magyarországi tőkés-feudális viszonyokról, sőt lényegében a szülői nemzedék is a felszabadulás után nőtt fel. Ezért az ifjúság társadalmi tapasztalata, szocializációja révén teljesen a szocialista fejlődés realitásához kötődik. Azok a generációk, amelyek a dinamikus társadalmi-gazdasági fejlődés, az életszínvonal növekedése és a társadalmi demokratizmus szélesedése időszakában nőttek fel, amelyeket a történelem ennél fogva megkímélt a drámai elmentmondások, a társadalmi katalizmák átélésétől — vagyis más az ilyen értelmű politikai „iskolázottságuk” —, gyakran állnak értetlenül a mai gondok, a szokatlan jelenségek láttán. S kérdeznek, kérdéseket továbbítanak. Válaszaink talán nem mindig megértőek és meggyőzőek. Hiszen egyidejű-

leg átéljük az ifjúság helyzetének sajátos nehézségeit. S bevallhatjuk: bármennyire is biztosított a foglalkoztatottság, a tanulás, a szakmai képzés lehetősége, sokoldalúan támogatott a családalapítás, a gyermeknevelés, s mindez társadalmi rendszerünk aligha túlértékelhető fölénye és nagyszerű vívmánya, nem ritka jelenség, hogy az egyéni továbbtanulási, szakmaszerzési törekvések és a lehetőségek eltérnek egymástól, hogy *a pályakezdetés és az elhelyezkedés körül egyes szakmákban zavarok keletkeznek, a magasabb általános és szakmai műveltségnek nem kielégítő az anyagi és erkölcsi elismerése, az önálló egzisztenciateremtés, főként a lakáshoz jutás komoly nehézségekkel terhes.*

Az ifjúság körében tapasztalható problémák történeti komponensei korántsem vezethetők vissza pusztán a gazdasági fejlődés megnehezülésével összefüggő tényezőkre. Mind a társadalomban, mind az ifjúságon belül olyan változások alakultak ki, amelyek jelentősen megváltoztatják a felnőtté válás és az ifjúság társadalmi integrációjának feltételeit. Ki szeretném említeni, hogy — erre számos jelből kell és lehet következtetnünk — *a fiatal nemzedék önálló szerepe megnő saját sokoldalú formálódásában, s ebben az értelemben az ifjúság önálló társadalmi csoportként kezelhető.* Természetesen nem tekinthető egynemű társadalmi csoportnak, hanem a társadalom szerkezetében adott tagoltságnak megfelelően differenciált. Terméketlenül bizonyult az a felfogás, amely a fiatal nemzedéket öntörvényű világnak tételezi. *Az ifjúság körében tapasztalható jelenségek csakis a társadalom makrofolyamatai felől közelítve, azok sajátos hatásainak figyelembevételével érthetők meg és kezelhetők.*

*Az ifjúság és a szocializáció szerve-
sen egybekapcsolódik, és a fiatal nem-
zedék egyik megkülönböztető vonása*

a társadalomban éppen a szocializáció, tehát az értékelsajátítás és értékteremtés folyamata. Az értékelsajátítás nyilvánvalóan sokkal inkább jellemzi a fiatal nemzedéket, mint más társadalmi csoportokat. Amikor a fiatalokról beszélünk, gyakran el szoktunk feledkezni azonban arról, hogy *a szocializáció egyben az értékteremtés folyamata is.* A fiatal nemzedéket jobbra úgy értelmezzük, mint a társadalom neveltjét, amelynek el kell sajátítania a kialakult magatartásmintákat, normákat, orientációkat. A felnőtt társadalomnak pedig az a feladata, hogy ezt az értékelsajátítási folyamatot megszervezze, tartalommal töltsen meg és irányítsa. Tehát nevelje az ifjúságot. A szocializációs folyamatnak ez, a bármennyire is igaz, mégis leegyszerűsített felfogása keresztül-kasul áthatja a pedagógiai irodalmat és gyakorlatot, sőt a propagandánkra is jellemző. Ennek az a következménye, hogy meglapultak a fiatalság kötődései a hivatalos értékteremtő intézményekhez. Ennek során az ifjúság körében kialakulnak olyan felfogások, életmódváltozatok és magatartásmódok is, amelyek a szocialista társadalomfejlődés szempontjából nemcsak hogy nem kívánatosak, hanem egyenesen veszélyesek, és magára az ifjúságra is hallatlanul károsak.

Természetesen a szocialista társadalomfejlődés folytonossága nem képzelhető el alapvető céljainkat kifejező értékek átörökítése nélkül. Ha a társadalom közös magatartáskultúrája és ideológiája nem jut be az ifjú nemzedék tudatába megfelelően, és nem válik magatartásszabályozó értékkelé, akkor a társadalmi folytonosság megtörik. Ezért az értékek folytonosságát, a beállítódások folytonosságát a szocialista társadalomnak mindenképpen biztosítani kell, ha a töretlen fejlődés keretei közt akar mozogni. Ugyanakkor a társadalomnak ez a törekvése nem válhat elutasító magatartássá az ifjúság saját-

tos kultúrájával szemben, és nem vonhatja kétségbe a fiatal nemzedék értékteremtő és módosító tevékenységét és szerepét. Ezért rendkívül fontos annak a mechanizmusnak a tudományos igényű feltárása és megismerése, hogy miként alakul ki a felnövekvő generációknál a társadalmi beállítódások, attitűdök, ideológiai meggyőződések azon rendszere, amely a felnőtt nemzedékekkel közös, de azoktól sokban különböző vonásokkal is jellemezhető. Igen nagy jelentősége van annak az MSZMP állásfoglalásában is megismételt tételnek, hogy a ma felnövekvő nemzedék a szocializmus szülőtte ugyan, de nincs semmiféle olyan automatizmus, amely biztosítaná a szocialista értékekkel való azonosulást. Az ifjúságot tehát meg kell nyerni a szocialista társadalmi viszonyok támogatásához. A megelőző évtizedek során kialakult hagyományos szocialista értékrend átvétele is csak egy kritikai átdolgozás keretében képzelhető el. Ebben a nehéz, de igen fontos feladatban a fiatal nemzedékek legjobb erői ugyanolyan értékes partnerré tehetők, mint a szocialista építés korábbi évtizedeiben. Ez azonban csak úgy valósítható meg, ha elismerjük az ifjúság — ismételten: ebben az értelemben — önálló társadalmi csoport mivoltát, és az ideológiai és nevelési hatásrendszer hagyományossá vált eszközeinek újraértékelésével a megváltozott valósághoz igazodó új nevelési stratégiát dolgozunk ki. Mindehhez hozzátehetem: meggyőződésem, hogy nő a közös társadalmi értékek szerepe a szocializmus legitimációjában. Csakis ilyen politikai koncepció alapján válik lehetségessé a társadalmi beilleszkedés zavarai mögött meghúzódó értéktereszulások leküzdése, és azoknak a hatásoknak a semlegesítése is, amelyeket a nemzetközi ideológiai harc alakít ki az ifjúság gondolkodásmódjában és magatartásában.

A társadalmi folytonosság biztosítá-

sának az ifjúsággal összefüggő másik kérdése a fiatal nemzedékhez kapcsolódó sajátos érdekek és szükségletek elismerése és kezelése. Az ifjúság körében tapasztalható feszültségek egy része a mindennapi léthez kötődik. A kiélezett feszültségek a fiatalok önálló pályakezdése és családalapítása körül sűrűsödnek. E gondok határozottan növekedtek az elmúlt évtizedben.

A gazdaságfejlődés feltételeinek nehezebbé válása közvetlenül is érinti a fiatal nemzedékek pályakezdésének feltételeit. Ma a korábbinál nagyobb figyelmet igényel a teljes foglalkoztatottság biztosítása a fiatalok számára is. A gazdaság intenzívnek jellemzett fejlődési vonala élesebb fényt vet korábban rejtve maradt problémákra is. Láthatóvá válnak többek között a működő gazdasági szervezeteknek azok a mechanizmusai, amelyek mind a bérezés, mind a munkaköri előrehaladás szempontjából eltérően kezelik a különböző nemzedékeket. A pályakezdők bére nem tart lépést a bérek nominális növekedésével, és bérbeli elmaradásuk saját foglalkozási csoportjukban tendenciaszerűen annál nagyobb, minél magasabb formális képzettséggel lépnek munkába.

Megkockáztatható az a vélemény, hogy a makrotársadalmi célok és érdekek megvalósulásával együtt automatikusan nem oldódnak az ifjúság sajátos gondjai. Láthatóan a fiatal nemzedékek felnőtté válásához és a társadalom életébe való bekapcsolódásához kötődnek olyan sajátos érdeklődések is, amelyek ma sajátos és folyamatos politikai kezelést igényelnek. Ugyanakkor ezek nem cáfolják azt az alapvető összefüggést, hogy a pályakezdők gazdasági helyzetének tartós rendezése csakis az egész gazdaság korszerűsítési programja keretében, abba szervesen illeszkedve képzelhető el. Ennek az elvnek a hangsúlyozása annál inkább szükséges, mivel az esetek többségé-

ben nem elsősorban önállóan tartott ifjúságpolitikai lépések visznek közelebb az ifjúság problémáinak reális megoldásához, hanem a gondok makroszinten való megoldása. Az ifjúság problémáit nem lehet tehát a társadalom problémáitól elkülönítve megoldani. Éppen ezért igen nagy szükség van az olyan politikai elemző-értékelő tevékenységre, amely az ifjúság szintjén jelentkező kérdéseket makrotársadalmi összefüggéseiben tekinti át, és megadja ennek alapján a makroszintű politika ifjúsági olvasatát. Természetes persze, hogy ennek a gyakran rejtőzködő egésznek a megragadása a részekben személhető s felbukkanó problémák megoldására törfő gyakorlat során halatlanul nehéz. Mai tapasztalataink fényében az a kérdés is új megvilágításba kerül, hogy milyen összefüggés van az ifjúsághoz kapcsolódó saját érdekek és szükségletek és a szocialista társadalomfejlődés általános érdekei között.

Pataki Ferenc, az MTA Pszichológiai Intézetének igazgatója:

Az ifjúság kérdéseinek szentelt tanácskozásokon gyakorta idézik Lenin ismert szavait: „Nem ritkán megesik, hogy az éltebbek és az öregek nemzedékének képviselői *nem tudnak* megfelelően bánni az ifjúsággal, amely szükségszerűen *másképpen* kénytelen a szocializmushoz közeledni, *nem* azon az úton, *nem abban a formában, nem olyan viszonyok között, mint apái.*” E tényből — s hadd húzzam alá: *szükségszerű* tényből — Lenin az alábbi következtetést szűri le: „Többek között ezért kell az ifjúsági szövetség *szervezeti önállósága mellett* állást foglalnunk... Mert hiszen az ifjúság teljes önállósága nélkül sem jó szocialistákat *nem képes* sorraiból kinevelni, sem arra *nem képes* felkészülni, hogy a szocializmust előbbre vigye.”

E szavakat Lenin — az Ifjúsági Internacionáléről szólván — 1916-ban, a

forradalom küszöbén veti papírra. Lenin számára az ifjúság problémája elsősorban a lehetséges politikai szövetségesek összefüggésében merült fel, következtetése is erre utal: az ifjúság elméleti és politikai tisztánlátásának fogyatékoságait is másként kell szemlélni, mint a tapasztalt politikusokét. Velük szemben a meggyőzés, nem pedig a harc a helyénvaló bánásmód. Úgy vélem, ma is lehetséges és célszerű e gondolatok nézőpontjából közelíteni témánkhoz.

Lenin elemzőmódjában rendkívül fontosnak vélem azt az általános szemléletet, amely az ifjúságot sohasem a „felnőtt” iskolamesteri és „atyáskodó”, leereszkedő patriarchális gesztusával kezeli. Éppen ellenkezőleg: *az ifjúságban a mindenkori általános politikai helyzet sajátos önálló tényezőjét, a tudatos forradalmi akciók lehetséges szövetségesét és közreműködőjét látja.* Ezért húzta alá annak fontosságát, hogy az ifjúság önállóan — de a szocialista eszmék és gyakorlat vonzáskörében — saját erőfeszítéseivel, társadalmi aktivitásával küzdje ki a saját helyét a társadalmi folyamatokban.

Ma már azonban azt is tudjuk, hogy kedvezőtlen helyzetekben, válságperiódusokban, amelyeknek az elmúlt évtizedekben tanúi és részesei voltunk egyes szocialista országokban, az ifjúság többé vagy kevésbé jelentős csoportjai — átmenetileg vagy tartósan — antiszocialista politikai tendenciák befolyása alá kerülhetnek. Egyebek között azért is, mert *egy-egy újabb nemzedék sohasem birtokolhatja a maga teljességében és élményszerű gazdagságában — mintegy történelmi evidenciaként — az előtte jártak társadalmi-politikai tapasztalatait.* E tapasztalás mindinkább a történelem része, a múlt tartománya lesz számukra: egy fajtája a megtanulandó tananyagnak, „leckének”.

A szocializmus valósága ma még —

s várhatóan hosszú időn, egy egész történelmi korszakon keresztül — struktúrált, vagyis újfajta, nem antagonisztikus jellegű egyenlőtlenségeket és ellentmondásokat kitermelő és hordozó társadalom. Az *iffúság*, bizonyos közös jellemzői, közös pszichológiai és szociológiai jellegzetességei ellenére is, *tagolt társadalmi csoport*.

A társadalmi munkamegosztás viszonyai, az iskolázási egyenlőtlenségek, a regionális különbségek, a felnövő család társadalmi pozíciója és elhelyezkedése a fogyasztási és hatalmi viszonyokban megannyi olyan tényező, amely a fiatalok szembetűnő homogenizálódása mellett is részleges, partikuláris érdekeket hoz létre a fiatalok egyes csoportjaiban, sőt, érdekösszeütközéseket teremt az egyes csoportok között. Ezek megnyilvánulnak például a lakáshoz jutás eltérő esélyeiben, a felsőfokú tanuláshoz való hozzáférésben és számos más ponton.

Míndez most csak abból a szempontból érdemel említést, hogy a fiataloknak a szocializmus valóságához fűződő viszonyát — főként ha az csupán a mindennapi tudat és tapasztalás szintjén alakul ki — ezek az érdekviszonyok és konfliktusok közvetítik. Ezért ez a viszony merőben különböző alakot ölthet, kritikai mozzanattal és politikai színezettel is egybekapcsolódhat.

Ha az egyén akár az említett, akár másfajta társadalmi konfliktus részese és hordozója lesz, olykor még antiszociális vagy önromboló cselekvési mintához is folyamodhat, amilyen az alkoholizálás, kábítószer, marginalizálódás vagy a kriminalitás.

A szocialista társadalomban is sokfajta módon lehet „benne élni”: a kívánatosnak tekinthető aktív, elkötelezett és tudatos azonosulástól kezdve az egyszerű tudomásulvételen és hétköznapi alkalmazkodáson át egészen a kritikai pozíció kidolgozásáig vagy a „ki lépési” szándékig. Hogy a szociológiai-

lag megragadható és elemezhető arányok milyenek, abban — nézetem szerint — nem pusztán a szó tág értelmében vett *társadalompedagógiai* erőfeszítések sikere vagy kudarca mutatkozik meg, hanem a *társadalmi valóság* kemény tényei és ellentmondásos folyamatai is. Sőt, ez utóbbiaké elsősorban!

Nagy Katalin, az MSZMP Politikai Főiskolájának egyetemi docense:

A történelem, a társadalom nemcsak a maga közvetlenségében fejti ki hatását az ifjú nemzedékre, hanem a szocializáló és nevelő közvetítések révén is. A két legfontosabb „nemzedékközi intézmény”, amelyek az eddig felhalmozott emberi értékeket, illetve osztálykultúrát szervezetteren, módszeresen továbbszármaztatják: a család és az iskola.

Közismert, hogy a jólneveltség és a nevelés fogalmai miképp változtak és változnak történelmi koronként és társadalmi osztályonként, rétegenként. Amikor az uralkodó értékek s vele a nevelési értékek oly mértékben átalakulóban vannak, mint napjainkban, a nevelésnek nem az a legnagyobb kérdése, hogy a felnőtt nemzedékek mennyire tudják egy — a közfelfogás által szentesített — értékrend jegyében magukhoz hasonlóvá formálni az új nemzedékeket, hanem az, hogy az értékek vitájában milyen álláspontok jutnak meghatározó szerephez, melyek érvényesülnek ténylegesen.

A családban a nevelés legnagyobb bizonytalanságai ma az alkalmazkodás és az önállóság értékelésében jelentkeznek. Az előbbinek vezető értéket tulajdonító nézet teljes kontinuitást hirdet: az új generáció legyen egyenes folytatása, leképezése, reprodukciója a megelőzőnek; ugyanaz az értékrend jusson érvényre bennük és általuk, de hiánytalanabban. Ennek a felfogásnak a képviselői mégis gyakran ütköznek

ellenállásba, hiszen időközben jelentősen változnak az objektív életviszonyok, az érvényesülés kritériumai és reális útjai. Ezért a szülők többnyire autokratikus nevelésre kényszerülnek, s ezzel fokozzák az ellenállást.

Az ellentétes póluson a megértő-elfogadó nevelői magatartás áll; az új nemzedék sajátosságainak és önállósodási törekvéseinek tudomásulvétele, támogatása. E szemlélet a diszkontinuitást „normális” fejleménynek tartja. Ezek a szülők nagy tűrési határokat alakítanak ki, s ezen belül az iskolaválasztás, pályaválasztás, párválasztás, ez a három sorsdöntő irányválasztás a fiatalok értékszempontjai és akarata szerint mehet végbe. Az idősebb nemzedék lemond tradicionális beleszólási joga nagy részéről, sőt, bizonyos fokig ő alkalmazkodik. Szélsőséges esetben odáig jut az elfogadásban, hogy lemond a nevelésről, „szerepcserét” hajt végre, átadja magát gyerekei, unokái befolyásának; látszatfolyamatosságot teremt, amikor szakít a múltból származó, de nem elavult értékekkel is.

Megtalálhatók ezek a tendenciák az iskolában is. Az iskolai nevelés sokat vitatott paradoxona: rendeltetésénél fogva előlegeznie kell a jövőt, akkor, amikor maga is az adott társadalom része, annak minden nehézségével-ellentmondásával együtt. Az a kettőség, amely a távolabbi célokra, eszményekre orientálódó nevelélmélet és a prózai realitások pályáján mozgó iskolai gyakorlat között újraképződik, ennek a paradox helyzetnek a kifejeződése. Sokféleképpen jelenik meg ugyan az a dualizmus; — például a tanári magatartásban, stílusban. A neveléstudomány direktív és non-direktív vagy permisszív nevelőtípusokat különböztet meg, valamint ezek sokféle variációját — sokféle hatással. A szakirodalomban elterjedt vélemény szerint az iskola céljainak megvalósítása szempontjából az enyhén permisszív neve-

lés tekinthető optimálisnak. Az ettől való eltérés ma nálunk nem a túlzott engedékenységre, hanem a túlzott direktivitásra irányában található.

Szólni kellene még más nevelési tényezőkről, a köztük létrejött szerepmegosztás felülvizsgálásáról; de ez szétfeszítené a hozzászólás kereteit. Kiterjedtek, bonyolultak az összefüggések, amelyek a nemzedéki folytonosság-megszakítottság dialektikája és a nevelés folyamata között fennállnak. Összefoglalóan azt mondhatom: társadalmunkban a nemzedékek közti kapcsolatok — beleértve a cserélődést, a „nemzedékváltásokat” is, — nagyrészt pedagógiai eszközökkel is befolyásolhatók.

Szekeres Imre, a KISZ Veszprém megyei Bizottságának első titkára:

Az új korosztály, a „tizenévesek” életükben először lépnek „tudatos” társadalmi csoport, elsősorban életkori csoport tagjaként a társadalom színpadára. Politikai szempontból konfliktussá teszi a társadalmi beilleszkedésüket, hogy a felnőtt szerepek — köztük a politizálás — gyakorlásakor társadalmi érettségük még nem alakult ki. Az ellentmondásos folyamatot felerősíti, hogy az intézményes politikai nevelés az elvont politikai rendszer egészéhez próbál szocializálni, amely során csak formális viszonyulás alakulhat ki. Konfliktusforrás az is, hogy a társas kapcsolatok iránti szükségletet a társadalmi intézmények nem tudják kielégíteni, és így spontán csoportok alakulnak ki, amelyeknek ideológiája a felnőtt társadalomtól való különbözőségéből épül. Jelentősen befolyásolják a magatartást a családtól való függetlenedési törekvések, a pályaválasztási elképzelések, azok esélyei, és mindkét tényező befolyásolja a családok társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetét.

A pályakezdő, családalapító fiatalok esetében a társadalmi munkamegosztás

tásban elfoglalt helyük és a szülői háttér biztosít különböző lehetőségeket arra, hogy a társadalmilag preferált célok és célélérési eszközök szerint alakítsák magatartásukat. Nagyon erősen hat a pályakezdés, az önálló élet megkezdésének problematikája is.

Az ifjúság politikai szocializációját alakítják a társadalmilag deklarált értékek, a közéletiség elérési lehetőségei. A fiatalok többsége nem vett részt politikai alternatívák közötti döntésben, vagy ha ténylegesen részt is vett, ezt nem tekintette annak. A legitimációs mechanizmus is kevés aktivitást tartalmaz a fiatalok számára. Kevés az „én is ezt akartam, így döntöttem” élménye és gyakoribb az „ezt akarják” érzése.

A képviseleti demokrácia egyik lényeges eleme a politikai nyilvánosság, ennek hiánya miatt az a benyomás alakul ki, mintha nem lennének viták, eltérő nézetek. Ezért képviselőik megválasztásakor úgy tűnik, mintha teljesen mindegy lenne, hogy kiket választanak. Ha a fiatalok szereplehetőségei a végrehajtásra szűkülnek le, akkor hiányzik az illetékesség érzése, és ez a hiány belsővé válik.

A KISZ-ben lezajló politikai szocializáció során nem elég csak a társadalom érdekeit, igényeit, normáit közvetíteni, de csak az ifjúság törekvéseit, érdeklődéseit követni sem elegendő — alakítani is kell mindkettőt. Ennek megvalósulása elsősorban a KISZ környezetének demokratikus viszonyaitól és a KISZ belső demokratizálásától függ. Mivel ezek összefüggnek, a KISZ-ben lezajló politikai szocializáció a tényleges politikai közegben lehetséges szerepekre készít fel. Ugyanakkor a KISZ is alakítja környezetét, s tagjai is a szervezetet.

A KISZ közösségeinek politikai szocializáló hatását gyengíti, hogy a mozgalmi gyakorlatban az egyén és a közösség szerepe gyakran csak végrehaj-

tó szerep. Egyrészt él a kiüresedett forma és a megoldandó politikai feladat. A tagság egy része így válik a KISZ-ben nem cselekvő szimpatizánssá. Ezt felismerve határozott törekvés van arra, hogy a KISZ-szervezetek önállósága növekedjen a programalkotásban. A KISZ-szervezetek életének, az irányítás stílusának fejlesztése, a közvetlen választások és delegálások bevezetésére tett erőfeszítések is ebbe az irányba mutatnak. Előtérbe kerültek a differenciált rétegmunka követelményének megfelelő módszerek is. A KISZ azonban így sem integrálhat magába minden jó szándékú ifjúsági törekvést. Ezért mindenképpen bizalmat kellene szavaznunk KISZ-en kívüli ifjúsági közösségeknek, társulásoknak, sokféle nyílt szerveződési lehetőségnek, megjeleníthető véleménykülönbségnek is.

Halay Tibor szekció-összefoglalójából:

A nemzedékváltás és folytonosság kérdésének nem az a problémája, hogy nemzedékek vannak egymás mellett, mert hiszen ez örökké és minden társadalomban volt, van és lesz. *A lényege abban van, hogyan valósul meg az ifjúság találkozása a szocializmussal, a szocialista társadalommal.* Vagyis társadalmilag az a kérdés, hogy a szocializáció, ideológiai vetületében pedig a marxizmus-leninizmussal való találkozás és azonosulás miként valósul meg. Ennek tartalma — a plenáris ülés előadásai és a szekcióban lefolyt vita alapján — a következő kategóriákban fogalmazható meg: *az értékek elsajátítása; az értékek átöröklése; az értékek teremtése* és annak mechanizmusa, amit több tényező alakít, konkrétan a szocializmus objektív valóságának fejlődése, s benne az ifjúság helyzete, a szocializmusról szerzett ismeretei és jövőképe, melyek az objektív viszonyokon mintegy átszűrődve formálják arculatát; továbbá az *az intéz-*

ményrendszer, amely az ifjúság nevelésére hivatott, beleértve a családot, az iskolát, a politikai szervezetrendszer.

A nemzedékváltás átfogó jellemzése során felvetődött, hogy vajon jogos-e, indokolt-e „nemzedékről”, s ennek következtében „nemzedékváltásról” beszélni, megkülönböztetve azt a generációtól. Generáción itt a korosztályt, nemzedéken viszont egy azonos érdekű és élményű réteget értve. Ez a kérdés itt és most nem tisztázódott, de a továbbgondolás céljából a megfogalmazása is fontos volt.

Vita alakult ki az individualizmus értelmezésével kapcsolatban. Az individualizálódásnak — mai értelemben — vannak olyan objektív akadályai, mint a fiatalok önálló élet- és pályakezdését megnehezítő, sőt, megakadályozó anyagi, lakás stb. lehetőségek, s vajon ilyen viszonyok között miként érvényesül és mily módon értelmezendő ez a tendencia? Felmerült a fogyasztás kérdése is: Miként lehet és hol kell meghatározni azt a mértéket, amely a szocializmus értékeinek megfelelő fogyasztást jelenti, s hol léphet azon túl a fogyasztás, a szocialista viszonyok között nem elfogadható mértékűvé. *Végkicsengése a kérdésnek abban fogalmazható meg, hogy egyfelől amíg hiány van, addig nehéz egy „szocialista fogyasztási modellt” kidolgozni, másfelől a jólét és a szocializmus összetartozó fogalmak.*

A következő nagy problémakör a munkára nevelés kérdéséhez kapcsolódott. Az egyik hozzászóló részletesen kifejtette a mai viszonyok között egyre élesebben felvetődő problémákat, például bírálta a munkára nevelés alapkonceptiójában azt a szemléletet, hogy már ma is a munkához való kommunista viszonyt állítjuk a fiatalok elé társadalmi értéként, holott valójában a munkához való szocialista viszony az, amely reális, és amelynek megoldása az előttünk álló időszak felada-

ta. A vitában viszont sajnos nem tisztázódott kellőképpen, hogy tulajdonképpen hol választhatók el ezek a vonások. Érdekes volt a munkára nevelés ifjúság-specifikus követelményeinek számbavétele: a racionalitás, a jobb munkakörülmények igénye, az érdekeltiségi rendszer, a pozitív elismerések szerepe. Komplex rendszerre van szükség — mondták többen —, amelyet nemcsak az iskolai nevelés egy fázisán, hanem már gyermekkorban el kell kezdeni és tovább formálni a felnőtté válás folyamatában. A munkának az értékskálán elfoglalt helyével kapcsolatosan hallottuk: a munka struktúrájában végbemenő változások azzal a következménnyel járnak, hogy a fiatalok lehetőségei sokszor nem érik el azt a szintet, amelyet a mai technikai viszonyok ténylegesen megkövetelnek.

A munkával kapcsolatban a nemzedékváltás összefüggései elsősorban két alapvető intézmény, *a család és az iskola szerepeként* jelentkeztek. Sok szülő a nevelési kudarcokban nemzedéki problémát vél felfedezni. Az iskolának dualisztikus jellege van, mert egyrészt engedékenységgel, liberalizmussal, másrészt a direkt beavatkozás jellemzi; egy felszólaló szerint viszont ezen belül nem az engedékenységgel, hanem a direktséggel, a keménységgel a jellemzőbb. Mindenestre egyértelművé vált, hogy *a nemzedékek közötti kapcsolatok pedagógiai eszközökkel befolyásolhatók*, és ez a következtetés nagyon fontos, mert az oktatási rendszer továbbfejlesztése valamennyi szocialista országban a figyelem középpontjába került.

A politikai szocializációról élénk vita alakult ki. Szó esett a KISZ szerepéről az ifjúság politikai szocializációs folyamatában. A felszólalók főleg a döntésekbe való beleszólás lehetőségeit és korlátait járták körül, illetve azt vizsgálták, hogy miért vannak különbségek a politikai szocializáció szem-

pontjából a fiatalok között (például a családtól való függés, a pályakezdésből és a családi háttérből adódó társadalmi egyenlőtlenségek stb.). Érdekes elemzés hangzott el az ifjúság közéletiségének lehetőségeiről. A KISZ-re vonatkozóan hármas követelményrendszer fogalmazódott meg: a társadalmi igények, a párt által közvetített elvárások és az ifjúság képviselője, érdekvédője.

Megállapítottuk, hogy az ifjúság során a politikai szocializáció az általános folyamaton belül nem éri el a kívánt szintet, és ezen a területen kell nagyon erőteljesen előrelépünk. Ezzel összefüggésben bizonyos vita volt a politikai szocializáció értelmezésében is: az egyik nézet szerint ez általában mindenfajta társadalmi-politikai azonosulást és értékteremtést magába foglal, míg mások szerint kiváltképp a szocialista társadalom iránti elkötelezett állásfoglalás vagy értékelfogadás a fő kritérium.

Az ifjúságra vonatkozó polgári nézetek elemzése, illetve kritikája során megfogalmazódott, hogy világosan kell látnunk: a különféle nyugati divat- és egyéb jelenségek átszüremlenek a szocialista országok fiataljaihoz is; sőt volt olyan megfogalmazás is, hogy nemcsak átszüremlésről van szó, hanem bizonyos értelemben a szocialista viszonyok ellentmondásai is kitermelnek olyan jelenségeket, amelyek a szocializmus értékrendszerébe nem férnek bele.

Befejezésül: megfogalmazódott, hogy a szocialista valóság értékeit jobban kellene hasznosítanunk az ideológiai harcban. *Az ideológiai harc során* fegyvereinknek csak egyik felét használjuk kellően, az ellenséges nézetek kritikáját, leleplezését, elutasítását. Kevésbé használjuk a másik, megítélés szerint még hatékonyabb eszköznket: *a pozitív állítást, a szocialista valóságnak — az ellentmondásaival*

együtt történő — elemzését, történelmi vívmányaink propagálását, vagyis a *marxizmus—leninizmus offenzív propagálását, a szocialista valóság ismertetését*. Vagyis az „ellenfellazítást”.

A BÉKE KÉRDÉSEI

Berecz János, a Népszabadság főszerkesztője:

A világbéke biztosításáért rendkívüli erőik léptek porondra és vívják az egész Földet átfogó küzdelmüket. Korunk ifjúsága mindezzel szoros kapcsolatban van.

Az ifjúság társadalmi értelemben folyamatos mennyiségi és minőségi változásban levő szociális réteg. Útját mérhetően befolyásolják a készen kapott feltételek és körülmények, de változtatja, alakítja is azokat, meghódítja a jövőt.

Nem lehet az ifjúság egyszerűen csak örököse a békének sem, hiszen a békeállapot nem statikus, nem állandó, hanem változó, fejlődő folyamat, amelyet minden dolgozó osztálynak, minden korosztálynak a cselekedetei éltetnek, fejlesztenek. Az ifjúságot be kell vezetni ebbe a folyamatba, hogy tudatosan vállalja a békeharcot, gazdagítsa a békeállapotot és folytassa, ha kell másként, de folytassa apái ügyét.

A szocialista Magyarország felépítésének, a békéért folytatott harcunknak legfőbb feltétele a jó társadalmi légkör, a nyugodt állampolgári közérzet, a *nemzeti felelősség öntudatos vállalása*. Mindez nemcsak társadalmi igény, hanem a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája is. Az immár majdnem három évtizedes töretlen, egyenletes fejlődés elsősorban ennek a politikának köszönhető. Ennek az ügynek az ifjúság a folytatója. Hazánk bizonyára a mai nehézségek dacára is tovább változik, szépül és gazdagszik. De hogy valójában milyen lesz, ez a mai ifjúság

től függ. Neveljük őket a szocialista hazafiságra, a jövőre és a felelősség tudatos vállalására.

Nyilvánvaló: a felelős magatartás nemcsak elismerő, hanem kritikus is. Az értelmes kritikus magatartásnak viszont csak kisebb részét alkotja a tagadás, amely mindig könnyebb oldala a kritikának. A nehezebb, a fontosabb az, hogy kiutat mutasson, javaslatot adjon a megoldásra, segítse a további előrehaladást. Sokat használunk a jövőnek, a békének, tehát nemzetünknek, ha az ifjúságot nem leszoktatni akarjuk a kritikáról, hanem inkább az újabb cselekvést ösztönző tagadásra, a meglevő állapot alkotó felülvizsgálatára, az újért folytatott harcra tanítjuk meg. A jó tanítót mindig túlszárnyalja a jó tanítvány, ám soha nem hagyja cserben, nem tagadja meg őt. A mi ügyünknek ilyen tanítókra és ilyen tanítványokra van szüksége.

A szocialista építés és az összefogás, a szövetség a többi szocializmust építő néppel elkötelezettséget jelent a kapitalizmussal szemben. Ám az *internacionalista szolidaritás* is a szocialista hazafiság elválaszthatatlan része. Bizonyos értelemben hazánk védelme is az, de nem meríti ki ezt a kötelezettséget. Pontosan kell értenünk a haza védelmének kötelességét, és annak vállalására kell nevelnünk népünket, különösen a felnövekvő nemzedéket.

Állandó gondunk, *hogyan neveljük* a fiatalokat a jövőre, a békére, a haza és az egész emberiség léte iránti felelősségre.

Az ifjúság elsősorban nem önmagától készül fel a jövőre. Minden állam szervezett oktatással, neveléssel alakítja-formálja a fiatalokat, hogy az uralkodó osztály által elképzelt jövőre, az ő ideológiai szellemében készüljön fel az ifjúság.

Fontos, hogy a magyar ifjúság rendelkezze a szükséges képességgel, képzettséggel a világ nagy kérdéseivel

ben való eligazodáshoz. Ez elsősorban a marxizmus-leninizmus tanításainak rendszeres és szervezett elsajátítását jelenti.

Másodsorban, biztosítani kell az ifjúság számára a tudást, a konkrét ismereteket a mai világ dolgainak megértéséhez. Mind a KISZ, mind a békemozgalom az eszközök és módszerek gazdag tárházával rendelkezik ahhoz, hogy állandóan közvetítse a fiatalokhoz az ismereteket, a tényeket a világ dolgairól.

A harmadik követelmény az ifjúság magatartásának formálása. A képesség és a tárgyi ismeret megalapozza, hogy a fiatalok elemezzenek, kritikusan közeledjenek a nemzetközi valóság jelenségeihez és saját magatartásukat befolyásoló következtetésekre jussanak.

Mindezt követi, velük párhuzamosan és összhangban fejlődik a negyedik fázis, a cselekvésben való részvétel. A cselekvés az ember sajátja és igénye. Az elméleti felkészültség megalapozza a cselekvési törekvéseket, míg a mozgalomban való aktív részvétel felkelti a tudásvágyat, a dolgok mélyebb megértésére való törekvést, az eszme elsajátításának szükségességét.

A szocialista nevelés a békére készít fel, éppen ezért nem becsüli le a háborús veszélyt sem. Az ifjúságot fel kell készíteni a haza fegyveres védelmére is, bizonyítva azt is, hogy ez a békevédelem szerves része. Bizonyítani kell, hogy a Magyar Néphadsereg, bár a fegyverek kezelésére is megtanítja a fiatalokat, mégis a béke eszköze. Ez nem ellentmondás, nem játék a szavakkal, mert a fegyveres erő jellegét annak szelleme és fenntartásának célja határozza meg.

Kovács Jenő, az MSZMP KB osztályvezető-helyettese:

Nem kétséges, a fiatalok tudatában vannak, hogy mélyen érdekeltek a béke megőrzésében. Aktivitásukat azon-

ban gyakran fékezi, hogy az ifjúság egy részében a háború és a béke kérdéskörét illetően különböző téveszmék is élnek. Ez — a történelmi tapasztalat hiánya mellett — a szocialista világrendszeren kívüli és belüli tényezőkre egyaránt visszavezethető.

A szocialista demokrácia esetenkénti hiányosságai például nemegyszer keltik bennük a „nem vagyok illetékes” érzését. Egyesek úgy tartják, hogy a világpolitika alakulása, a béke és a háború ügye a kormányokon múlik, messzire pedig nem hallik el az ifjak szava. Békemozgalmunk ifjúsági kapcsolatai átmenetileg meglazultak. Az „alulról” jövő kezdeményezések fontosságának fel nem ismerése, esetenként a velük szembeni túlzott óvatosság nehezítette az ifjúsági békemozgalmi munka teljesebb kibontakoztatását.

Melyek azok a kérdések, amelyeknek magyarországi vitái során a leggyakrabban találkozunk elméleti-politikai tévedésekkel?

— a háború mibenléte és általános okai;

— a háború, a béke, az osztályharc és a társadalmi haladás összefüggései;

— a jelenlegi feszültség súlyosságának, a mai világhelyzetnek a megítélése;

— a jelenlegi helyzet kiváltó okai;

— e helyzet pozitív változására lehetőség adó utak.

Manapság egyetlen nagyobb vagy kisebb — akár helyi — háború sem ítéhető meg önmagában, anélkül, hogy meg ne vizsgálnánk: milyen hatással van a világbékére. Az embernek ember általi kizsákmányolása és elnyomása ellen vívott harc a jelen történelmi körülmények között elválaszthatatlan az emberi civilizáció megőrzéséért, az ember élethez való jogának biztosításáért folytatott harctól. Ez reális — és a marxista politikaelmélet számára ma még inkább csak kihívást jelentő — elmentmondás. Ebből fakad az is, hogy a

fiatalok egyes csoportjai nem értik az általános emberi „humán-stratégia” és a kommunizmus világméretű győzelméért való küzdelem összeegyeztethetőségét.

A feszültség súlyosságát, a mai világhelyzet megítélését illetően a fiatalok felfogása gyakran két szélsőség között ingadozik. Esetenként már-már háborús pszichózissal, a termonukleáris katasztrófa közvetlen veszélyének átélésével találkozunk, s ebben sajnos sokszor saját tömegkommunikációnk és propagandánk is szerepet játszik. Máskor a veszélyt alábecsülő nézetek jelentkeznek.

Igen sokszínű a jelenlegi feszült helyzetből való kilábolásra vonatkozó téves felfogások skálája is. Kiindulópontjuk, hogy a hivatalos állami külpolitikák, a professzionális politikusok tárgyalásai nem vezettek konkrét fegyverzetcsökkentésre, így maguknak a népeknek, az egyszerű embereknek kell „alternatív mozgalmakba” tömörülve, „alternatív biztonsági koncepciót” kialakítva közvetlenül kezükbe venniük a béke, a leszerelés ügyét. Logikus következménye ennek a gondolatmenetnek az a nézet, miszerint úgynevezett igazi békemozgalom csak a kormánytól független, „tiltakozó” kezdeményezés lehet. Ebben az összefüggésben tapasztaljuk, hogy az imperialista propaganda megkettőzött erőfeszítésekkel igyekszik terjeszteni a pacifista nézeteket. Ettől már csak egy lépés a szocialista országok védelmi erőfeszítéseinek, illetve azok szükségességének megkérdőjelezése.

Az új keletű pacifizmus széles körben elterjedt és ma leginkább félrevezető válfaját ma is kitűnően illusztrálja Babits Mihály verssora: „Ki a bűnös, ne kérjük...” Ma ebben az esetben már nem csupán morális, hanem tudatos politikai indíttatású pacifizmusról van szó. Népszerűsítői mögött jól kivehető a NATO vezető körei és azok a

nyugat-európai kormányok, amelyek konkrét programokat dolgoztak ki a sok tekintetben „kényelmetlen” és alapvetően USA-ellenes antinukleáris békemozgalmak megszélesítésére, semlegesítésére.

Gál Lajos, az MSZMP Politikai Főiskolájának egyetemi adjunktusa:

Az ifjú nemzedék a magyar béke-mozgalomnak mindig szerves része volt. Azonosult szocialista hazánk békepolitikájával, és ezt számos nemzetközi és hazai békeakcióban való részvétellel bizonyította. A magyar béke-mozgalom fejlődése hatott az ifjúság részvételének intenzitására, befolyásolta a béke melletti kiállásának tartalmát és módját. Hosszú éveken keresztül az ifjúság békeaktivitását az erőteljes tiltakozások, a tömegmegmozdulások jeleztek, kisebb teret kaptak a sajátos ifjúsági megnyilvánulások és formák.

A nyolcvanas évek fordulójától új helyzet alakult ki a békemozgalomban világszerte, s a magyar békemozgalomban is változott az ifjúság szerepe. A politikailag aktív fiatalok földünkön szinte mindenütt érzékenyen reagálnak a feszült nemzetközi helyzetre, az eddiginél sokkal jobban veszélyeztetettnek érzik országuk biztonságát, békés munkájuk feltételeit, egyéni boldogulásuk lehetőségeit. Új ifjúsági kezdeményezések bontakoztak ki, amelyek nemcsak formájukban, hanem méreteikben és tartalmukban is új vonásokkal gazdagították a nyolcvanas évek elejétől a magyar békemozgalmat.

A békemozgalmi ifjúsági rendezvények a korábbinál jóval több fiatal vonzanak, programjuk változatosabb, színesebb lett. Előtérbe került az a törekvés is, hogy ifjúsági rétegenként kell alakítani a tartalmi feladatokat és módszereket. A hagyományos tömegmegmozdulásokat jól kiegészítették az elmúlt években a fiatalok helyi kezdeményezései.

Az akciók mellett fontos a közös gondolkodás és a közös nyelv kimunkálása, a békére nevelés. A nemzetközi és a bonyolult katonapolitikai ismeretekben járatlan fiatalokat folyamatosan és reálisan kell tájékoztatni az aktuális kérdésekről és békemozgalmi feladatokról. Az ifjúság békére nevelését az eszmei-politikai nevelés szerves részének tekintjük, s ennek az iskolai oktatásban éppúgy érvényesülnie kell, mint a tömegszervezetek — elsősorban a KISZ — nevelő munkájában. Őszintén meg kell mondanunk, hogy e téren még csak az első lépéseket tettük meg.

Emőd Péter, a KISZ KB titkára:

A békéért folyó harc egyre aktívabb részese az ifjúság, amely már pusztán életkorából adódóan is minden más nemzedéknél érdekeltbbnek érzi magát a béke megvédésében. Nem véletlen, hogy a nemzetközi feszültség drámai kiéleződése éppen a fiatalokban hozta felszínre a legelementárisabb erővel a békevágyat, a békéért való cselekvés igényét. Ez a nemzedék első politikai tapasztalatait a nemzetközi helyzet viszonylag konszolidált időszakában, a hetvenes években szerezte. Reakciója más, érzékenyebb, erőteljesebb azokénál, akik a mai helyzetet a második világháború, majd a hidegháború időszakával — személyes tapasztalataik birtokában — vetik össze. Az eltérő reagálás további oka: a nemzetközi helyzet romlásával párhuzamosan jelentkezett gazdasági gondjaink a fiatalokat köztudottan kedvezőtlenebbül érintik, mint az egzisztenciájukat már korábban megalapozott nemzedéket.

A magyar ifjúság harca a békéért elsősorban azonosulást jelent pártunknak és kormányunknak a béke védelmét, a leszerelés ügyének előmozdítását célzó külpolitikájával és részvételtársadalmi programunk megvalósításában. Ifjúságunkat bátorítja az a tudat, hogy hazánk a háborús veszély el-

hárításáért tevékenykedők táborában van. Egyre inkább érti azt is, hogy a nemzetközi porondon való fellépésünk erejének, szavaink hitelének forrása csak határainkon belül teremthető meg. Ezért, ha nem is kell feltétlenül békemozgalmi tettnek nevezni, ha valaki tudása legjavát nyújtja, tisztességesen dolgozik, tanul, részt vállal a társadalmi előrehaladás feladataiból, hazánkban ma mégis ez lehet a legfontosabb hozzájárulás a béke ügyéhez.

A Kommunista Ifjúsági Szövetség az elmúlt években fontos feladatának tekintette, hogy fórumot adjon a békéért tenni kívánó fiataloknak, biztosítsa munkájuk kereteit, ösztönözze, orientálja, s az intézményesítés igénye nélkül segítse a pozitív kezdeményezéseiket. A békemozgalom egységének megőrzését szolgálva ugyanakkor vitát folytat mindazokkal, akik szép elvekkel felszerelve, de magukat a politikától „távol tartva” akarnak részt venni az akciókban, s azokkal is, akik úgy lépnek fel a politikaformálás igényével, hogy közben megfelelnek az elvekről. Lenin szavai is figyelmeztetnek: „A béke jelszavát vagy meghatározott békefeltételekkel összekapcsolva lehet felvetni, vagy mindennemű feltétel nélkül, mint harcot nem egy meghatározott békéért, hanem általában a békéért. Világos, hogy az utóbbi esetben a jelszó teljesen tartalmatlan, értelmetlen jelszó.”

A viták során arra törekszünk, hogy azok ne — sok esetben kívülről becsempészett — álkérdésekről folyjanak, például ilyennek tekintjük a békemozgalomnak a kormánytól való úgynevezett „függetlensége” kérdését. Ráirányítjuk a figyelmet a valóságos kérdésekre: arra, hogy a fegyverkezési hajtsza újabb és újabb fordulóért kik viselik a felelősséget, kik a szövetségeink és kikkel szemben kell fellépünk a béke védelmén munkálkodva.

Az ifjúsági szövetség saját tevékeny-

sége korszerűsítésével aktív szerepet vállal a magyar békemozgalom egészének megújításában. Fontosnak tartjuk, hogy a béke megvédéséhez való személyes hozzájárulás igénye mind sokrétűbb cselekvési formákban öltözzön testet; hogy agitációs és tájékoztató munkánk színvonala javuljon, s ez lehetővé tegye a békemozgalmi tevékenység érdemi, tartalmi orientálását. Pozitív jelenségnek tartjuk és ösztönözzük azoknak a munkaformáknak a terjedését, amelyek az egyes ifjúsági rétegek, sőt mikrorétegek sajátos érdeklődéséhez, lehetőségeihez, kifejezési igényeihez igazodnak.

Szviatovszki András, az OBT Ifjúsági és Diákbizottságának munkatársa:

A hatékony politikai meggyőzés megköveteli az egyes ifjúsági rétegek ismeretszintjében és véleményében levő különbségek pontos ismeretét. Ezt felismerve határoztuk el a szocialista városok komlói békekezdeményezésének előkészítésekor, hogy kérdőíves felmérést végzünk a KISZ-tagok körében a háború, a béke és a társadalmi haladás összefüggéseiről vallott nézeteikről. A közel 1500 válasz feldolgozásából kitűnik, és a további békemozgalmi munkához kiindulópontot képez, hogy jó néhány alapkérdésben a megkérdezettek döntő többségének véleménye egybeesik a párt helyzetmegítélésével, irányvonalával. A háborúk keletkezését 85 százalék az osztályok és az állam kialakulására vezeti vissza. Ugyanilyen arányban ítélik meg optimistán a világbéke megőrzésének esélyeit, bár ennek garanciáit 50 százalék a szocialista országok erejében és a világ békeszerető erőinek összefogásában, 28 százalék a kölcsönös elretentésben látja. 84 százalék tényként elfogadja a hozzávetőlegesen katonai erőegyensúlyt. A válaszadók 75 százaléka fontos tényezőnek tartja a békemozgalmat, mivel az hozzájárulhat a világhá-

ború elkerüléséhez, s ugyanennyien vallják, hogy a béke megőrzéséért kifejtett erőfeszítéseket össze kell kapcsolni a társadalmi haladásért vívott harccal.

A felmérés ugyanakkor egyes kérdésekben felszínre hozta a megítélések ellentmondásos voltát is. Megoszlottak például a vélemények a fegyverkezés gazdasági összefüggéseiről, okairól, valamint a fegyverkezésben érdekelt rétegek, illetve csoportok szocializmusbeli hiányáról. A békemozgalom hatókörén túli vizsgálatot igényel a személyes állásfoglalás és cselekvés politikára gyakorolt hatásának — sokaknál pesszimista — megítélése.

A válaszolók 62 százaléka szerint leginkább az csökkenti a békepropaganda hatását, hogy az emberek energiáját és figyelmét a létfeltételek biztosításának napi gondjai kötik le. A gyakori „brosúraszöveget” 56 százalék, a formális békedemonstrációkat 49,5 százalék említette a hatástalanság okaként. Összességében azonban a hazai békepropaganda hatását inkább tartják jónak (48,7 százalék), mint közepesnek (37,8 százalék).

A vizsgálat lényeges tapasztalata, hogy a fiatalokat az átlagosnál jobban foglalkoztatja a háború és béke kérdése. A téma iránti érdeklődés kielégítésén keresztül igényt teremthetünk további társadalmi-politikai kérdések megismerésére és megválaszolására. A meggyőző munka során viszont jobban figyelembe kell vennünk azokat a véleménykülönbségeket, amelyek elsősorban az életkor és az iskolai végzettség növekedésével alakulnak ki egy-egy esemény vagy társadalmi jelenség megítélése kapcsán.

Kolozsvári Mária, a Kossuth Lajos Tudományegyetem egyetemi adjunktusa:

A békevágy, a békeakarát hatalmas társadalmi integráló erő. Az MTA Ér-

tékszociológiai Műhelyének vizsgálatai azt bizonyítják, hogy a „béke”, a „haza biztonsága” értékek kitüntetett helyen állnak az egész magyar lakosság értékrendjében, a második különösen a fiatalokéban. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont vizsgálatai szerint az utóbbi öt évben a lakosság jobban aggodódik a feszült nemzetközi helyzet miatt.

Ugyanakkor a békeakarát nem csupán a háború elutasítása, hanem a különböző társadalmi viszonyok tudati tükröződése is. A békevágy kanalizál egy sor más társadalmi feszültséget, a béke sokak számára *politikapótló* funkciót tölt be. Különösen igaz ez a fiatalok esetében. Az ifjúságot a szocializáció intézményes ágensei a makrotársadalmi politikára szocializálják, a társadalmi feszültségek kihordására nem. Így a fiatalok a „nagypolitika” és a „kispolitika” közötti közvetítő mechanizmusokat sem tudják felismerni. Ennek kettős következménye van számukra: azokon a területeken, ahol kompetensnek érzik magukat, nem jelenik meg számukra a politika, viszont azokban a szférákban, amelyeket valódi „nagypolitikának” tekintenek, ott nem érzik magukat illetékesnek.

A béke megelőzésének egyik legfontosabb tömegbázisa az ifjúság, de képesek-e a fiatalok végiggondolni a béke és háború, a felelősség kérdését, a jelenlegi feszült nemzetközi helyzet okait? Az intézményes politikai szocializáció ezt nem segíti elő, a mindennapi gondolkodás pragmatikus ökonómiája pedig ez *ellen* hat, hiszen a mindennapi életben nem tesszük értékeinket teoretikus beállítódás tárgyává. Így az ifjúság különböző rétegeinél, csoportjainál a békevágy többnyire pragmatikus értékekben nyilvánul meg. Ezt támasztja alá az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete által támogatott *Értékek, ideológiák zenei köznyelvi kifejeződése az ifjúság körében* cí-

met viselő kutatásunk eddigi eredménye is, amely a KISZ és az Országos Béketanács 1984-ben meghirdetett Békedal-pályázatának anyagát elemezte. Vizsgálatunk egyik központi kérdése, hogy az önkifejezésnek ez a sajátos formája milyen *tartalmakat* milyen *eszközökkel* fejez ki, illetve közvetít, valamint az, hogy a nagyrészt amatőr alkotógyűttesek, spontán közösségek, a béke értékéhez kapcsolódva milyen ideológiákat „termelnek”.

A kutatás jelenlegi fázisában már látjuk, hogy ez a fajta indirekt elemzés differenciáltabb képet ad az ifjúságnak a békével kapcsolatos értékrendjéről, mint a célzott békekutatások. Ez a tapasztalat indít arra a javaslatra, hogy támogassuk a célzott kérdőíves módszer és közvéleménykutatást meghaladó komplex kutatásokat, mert ezek alkalmasak a politikai szocializáció nagyobb mélységű feltárására. A mindennapi tudat szabályképző mechanizmusai ugyanis többnyire ellentétesek a „kérdőív-struktúrával”, ezért a békére vonatkozó kérdésekre nagy valószínűséggel normatív válaszokat kapunk. A valódi kérdés azonban az, hogy a politikai szocializációs szint hogyan hat a békével kapcsolatos attitűdökre.

Lipkovics Károly szekció-összefoglalójából:

Az ifjúság problémáival összefüggésben a békeharc kérdéseire korreferátum formájában tizenketten szóltak hozzá, emellett szép számban hangzottak el megjegyzések, kérdések, reagálások. Több kérdésben termékeny vita is kialakult, ami pezsdítőleg, élénkítőleg hatott a munkára. Hasznos dialógus, jó tapasztalatsere folyt, mégpedig nyílt, őszinte légkörben.

A felszólalások azokhoz a konkrét, valóságos folyamatokhoz kapcsolódtak, amelyek a szocialista országok ifjúsági mozgalmában jelenleg zajlanak, többségüket bizonyos fokú prob-

lémacentrikusság jellemezte. Meglehetősen kiegyensúlyozott kép alakult ki: a felszólalások és a vita alapján jól lehetett látni mindazokat a meghatározó pozitív folyamatokat, amelyek a szocialista országok ifjúsági mozgalmait jellemzik, ugyanakkor reflektorfénybe kerültek a negatív tendenciák is.

Olyan összkép alakult ki, miszerint a szocialista országok ifjúsága egészében véve helyes álláspontokat foglal el, követi a kommunista pártok politikáját, aktívan részt vállal a békéért folyó küzdelemből, s a maga eszközeivel küzd az enyhülésért, a leszerelésért, a háborús veszély ellen. Ugyanakkor a szocialista országok ifjúsági köreiből bizonyos kedvezőtlen megnyilvánulásokkal találkozhatunk. Ezek nem öltetnek aggasztó vagy drámai formát, de léteznek, éppen ezért foglalkozni kell velük, s ez esetben is a marxizmus-leninizmus alappozícióiból kiindulva kell keresnünk a megoldásokat, körültekintően, a meggyőzés eszközeit alkalmazva kell előre haladnunk.

A hozzászólók — saját országuk ifjúságának hangulatát tükrözve — úgy jellemezték a helyzetet, hogy a fiatalok jól érzékelik a nemzetközi feszültség növekedésének veszélyét, általában értik a kialakult helyzet jellegét, okait is. A mai helyzetben roppant fontos ismernünk különösen azt, hogy ifjúságunk hogyan vélekedik, miben látja a nemzetközi helyzet romlásának tényezőit.

Számosan szoros összefüggést látnak a fegyverkezési hajszák fokozódása és az ifjúság bizonyos problémáinak megoldatlansága között. Arról van szó, hogy fokozatosan megszűnt a fegyverkezés terén az a minőségi különbség, amely a múltban a béke és a háború fegyverkezési szintjei között fennállott. A fegyverkezési hajszával a Nyugatnak nem csupán az a célja, hogy biztosítsa a maga számára a katonai fölényt, hanem arra is törekszik, hogy állandó

gazdasági és katonai nyomás alatt tartsa a szocialista országokat, megterhelje erőforrásait, növelje belső ellentéteiket, gyöngítse, végső fokon válságba sodorja a szocializmust. Fő céljait az imperializmus nem tudta és nem tudja elérni, de a katonai terhek növekedése a szocialista országokban nehezíti a fejlődést, így akadályozza az ifjúság speciális problémáinak gyorsabb megoldását is. Az ifjúság szemszögéből nézve ezért is jelentős a leszerelésért folytatott harc, hogy törekvéseink e téren is eredményesek legyenek.

A vitában az a kérdés is felbukkant, vajon az emberiség jelenleg a háború felé sodródik-e, vagy pedig a világbéke a mostani nehezedő körülmények között is fenntartható? Vajon Clausewitznek az a tétele, miszerint a háború a politika folytatása más eszközökkel, érvényes-e még a mostani viszonyok között? Minderről sokrétű vita alakult ki. Az a vélemény dominált, miszerint az imperialista hatalmak politikai céljaival szemben a marxisták arra töreksznek, hogy a háború ne legyen a politika eszköze, ellenzik, hogy az államok közötti ellentéteket háború útján oldják meg. Ez egybevág az ifjúság érdekeivel is, hisz a háborúban az ifjúság veszíti a legtöbbet. A vita résztvevői szerint továbbra is érvényben van az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusának az a tétele, hogy az imperializmus létezése miatt a háború talaja továbbra is megvan, azonban a nemzetközi erőviszonyok pozitív irányú megváltozása miatt a világháború elhárítható. Az a szoros kapcsolat és lényegi összefüggés, amely mind az első, mind pedig a második világháború előtt megvolt a helyi konfliktusok, a nemzetközi feszültség és a világháborúk között, a jelenlegi erőviszonyok hatására jelentősen meggyöngült.

A békemozgalmak kapcsán a vita során megállapítottuk, hogy a fejlett tőkésországokbeli békemozgalomban

az utóbbi években új szakasz kezdődött. Elementáris erővel bontakoztak ki — néha spontán módon — nagy békemozgalmak, s ezekben az ifjúság nagy számban vesz részt. Fölmerült a kérdés, mi legyen a viszonyunk ezekhez a mozgalmakhoz, hogyan ítéljük meg őket? Többen utaltak arra, hogy abból kell kiindulnunk: e mozgalmak ideológiai szempontból sokrétűek, sokszínűek. Azok keretein belül elhangzanak olyan kijelentések, felbukkannak olyan jelszavak, amelyekkel nem értethünk egyet. Ilyen például az a nézet, miszerint a nemzetközi helyzet kiéleződéséért nem csupán az imperializmus felelős, hanem a szocializmus is. Ugyanakkor, tudva azt, hogy ezekben a mozgalmakban jelentős tömegek vesznek részt, keresnünk kell az együttműködés lehetséges útjait, s ehhez nem a marxizmus-leninizizmust kell tőlük számon kérnünk. Vannak olyan célkitűzéseik, amelyek alapot teremtenek az együttműködésre, így például Amerika-ellenességük, rakéta-ellenességük stb., s ezekre támaszkodva szélesíthetők az érintkezési felületek, a dialógus, a vita. Kiváltképp nem határolódhatunk el olyan mozgalmaktól, amelyek, ha nem is mi vagyunk bennük a domináns elemek, jelentős tömegeket egyesítenek.

Figyelmet fordítottunk arra is, hogy a szocialista országok ifjúsági mozgalmában megfigyelhető bizonyos fokú önálló, sajátos mozgás. Az ifjúság manapság ezen a téren is erőteljesebben mutatja meg saját arculatát. Ezt az útkeresést, annak újszerű, pozitív vonásait támogatni érdemes, tudnunk kell integrálni őket a szocializmus építésének általános folyamatába. Az itt-ott megjelenő negatív elemeket igyekezünk csökkenteni, megszüntetni, miközben az ifjúság kezdeményezései alapján egész koncepciónk bővüljön, gazdagodjék.

AZ IFJÚSÁG TUDATI FORMÁLÓDÁSA ÉS JÖVŐKÉPE

Fejti György, a KISZ Központi Bizottságának első titkára:

Az MSZMP — amely sohasem kezelte az ifjúságpolitikát konjunkturális vagy taktikai kérdésként — jó és biztos alapról kiindulva, a fiatalok bizalmát és támogatását élvezve foglalkozhatott a közelmúltban az ifjúságpolitika továbbfejlesztésével. A Központi Bizottság októberi határozatában abból indul ki, hogy az ifjúság erkölcsi, politikai állapotja szervesen összefügg a társadalom helyzetével, bár sohasem pontos tükörképe annak. Az egyes, nagyon is különböző fiatalokat megítélni csak annak alapján lehet: hogyan élnek, dolgoznak, hogyan teljesítik kötelezettségeiket. *A kép alapvetően pozitív: a magyar ifjúság döntő többsége azonosul társadalmi céljainkkal; tettekkel, munkájával bizonyítja elkötelezettségét. Amikor bírál vagy türelmetlen, nem mást akar, mint politikánk következetesebb megvalósítását.*

Az ifjúságnak a szocializmussal való azonosulását azonban ma a korábbinál több zavaró körülmény kíséri: például a tanított szocializmuskép és napjaink társadalmi valóságának ellentmondása; társadalmi-gazdasági életünk fogyatékosai, valamint a növekvő igények kielégítésének nehezebbé válása. Az ellentmondások erőt is adhatnak, de igen könnyen válhatnak integrálódási, sőt kommunikációs zavarok forrásává. Hogy melyik magatartás válik általánossá, az elsősorban a fiataloknak a társadalom alakításába való bekapcsolódási lehetőségeitől függ. Konfliktusok forrásai a társadalomépítés nemzetközi körülményei is: az imperialista propaganda célja — az ifjúság meggyerése a szocializmustól idegen eszméknek — változatlan, a hangsúlyok azonban módosultak, a módszerek kifinomultabbak lettek. Előtérbe kerültek

a kísérletek a szocialista országok „beülről” történő bomlasztására, s ezek tényleges nehézségeinkhez, megoldatlan problémáinkhoz kapcsolódnak. Erőtéljes törekvést tapasztalunk a szocialista országok szembeállítására, a nacionalizmus felszítására is.

A fiatalok többsége napjaink kihívásaiban tudása, képességei próbájának lehetőségét látja, de növekszik azok száma is, akik beilleszkedési zavarokkal küzdenek, szembekerülnek társadalmi értékeinkkel. E jelenségek megelőzése és visszaszorítása fontos társadalmi feladat, de nem mehetünk el szó nélkül azok mellett a nézetek mellett sem, amelyek a fiatalok e töredéknyi kisebbségének magatartásából megalapozatlanul általánosítva az ifjúság egészéről alkotnak elmarasztaló véleményt.

Az alapvető érdekek azonossága mellett is számolnunk kell az ifjúság sajátos problémáival. Tekintettel kell lennünk arra, hogy az ifjúság különösen érdekelt az oktatás, az általános és szakmai képzés, a széles értelemben vett szellemi és fizikai felkészítés színvonalának emelésében, valamint a családalapítás, a gyermeknevelés, az önálló otthonteremtés megfelelő társadalmi támogatásában.

A fiatalok egyes csoportjainál viszont nem sikerült megakadályozni a hátrányok halmozódását, azoknál, akik a társadalom periferiájára szorulva bázisát és utánpótlását adják az alapvető társadalmi értékeinket, normáinkat elutasító, önpusztító életmódot folytató fiataloknak.

A szocializmus építésében rá váró feladatokkal az ifjúság csak akkor tud elkötelezetten és alkotó módon azonosulni, ha a társadalmi fejlődést a maga bonyolultságában, az ellentmondásokkal és visszaesésekkel együtt ismeri meg. *Az ifjúságnak szüksége van eszményekre, de az eszmények csak akkor hajtóerői a cselekvésnek, ha reális,*

valóságos szocializmusképre, nemzeti önismeretre és önbecsülésre épülnek. A fiatalokkal folytatott párbeszéd során több őszinte szóra, nagyobb bizalomra, türelemre és megértésre van szükség, s arra, hogy új megközelítések ne elutasítással, hanem érdeklődéssel találkozzanak, és tárgyyszerűen kezeljük a gyakran meghökentető kérdéseiket, véleményeiket. Nekik is többet kell tenniük tehetségük, képességeik bizonyításáért, de nekünk is változtatnunk kell az ifjúsággal való foglalkozás ma még gyakran gyámkodó jellegén és felfogásán. Olyan ifjúságpolitikai gyakorlat felé kell irányt vennünk, amely cselekvésre, a képességek kipróbálására ösztönöz, és a megélt élményekkel, sikerekkel és kudarcokkal nevel.

A párt ifjúságpolitikájának egyik sarkalatos tétele, hogy *a fiatalok nevelése az egész társadalom feladata.* Az elmúlt években azonban megbomlottak a munkamegosztás helyes arányai. Háttérbe szorult a családok felelőssége a gyermeknevelésben; az ifjúsággal foglalkozó állami és társadalmi intézmények nem képesek befogadni, ösztönözni és befolyásolni a fiatalok szerteágazó érdeklődését, segíteni öntevékenységüket, kezdeményezéseik kibontakoztatását. A fiatalok felkészítésében megkülönböztetett szerepe van az iskolának. Alapvető társadalmi és ifjúságpolitikai érdek, hogy az iskolai élet nyílt és demokratikus legyen, adjon lehetőséget az öntevékenységre, az önkormányzatok működésére, formáljon a társadalmi viszonyokban eligazodni képes, közéleti embereket. Alapvetőnek tartjuk azt is, hogy a társadalom biztosítsa a képességnek, végzettségnek megfelelő munkavállalás lehetőségét az iskolából kilépő korosztályoknak.

Az ifjúság nevelésében, felkészítésében a jövőben is meghatározó szerepet kell betöltenie a párt ifjúsági szerve-

zetének, a KISZ-nek. Elsődleges tudatformáló eszközként kell élnünk azzal a lehetőséggel, amely a szervezet keretei között végzett értelmes, hasznos és tudatos cselekvésben rejlik. Be kell látunk, hogy a nevelés nem csak és nem is elsősorban szavakból áll, a politikálás pedig nem szűkíthető le a politikáról folytatott beszélgetésekre. Fontos feladatunknak tartjuk, hogy ápoljuk a nemzeti hagyományokat, erősítsük a hazafiságot, s tudatosítsuk, hogy ez elkötelezettséget is jelent nemzeti fejlődésünk szocialista útja mellett. Mozgósítanunk kell az ifjúságot társadalmi, gazdasági feladataink megoldására. Tágabb cselekvési teret kell biztosítanunk az emberi együttérés, a segíteni akarás kifejezésre juttatásához; részt kell vennünk a fiatalok társadalmi beilleszkedését, önálló életkezdesét, családalapítását kísérő ellentmondások felismerésében, feloldásában. Abban, hogy céljainkat elérjük, a jó program mellett szervezeti életünk demokratizálásának, a munkastílus javításának is komoly szerep jut. Jobban kell építenünk a KISZ-tagság öntevékenységre, kezdeményező készségére. Tovább kell javítanunk munkánk rétegek és korosztályok szerinti differenciáltságát.

Lukács József, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatója:

A vallás napjainkban is egyike a legbefolyásosabb nem marxista világnézeteknek. Az utóbbi években, a hatvanas évekkel és a hetvenes évek első felével szemben — úgy tűnik — az ifjúság, elsősorban a tanulóiifjúság körében a vallás iránt fokozódó érdeklődéssel találkozunk. Ugyanakkor számot kell vetnünk azzal, hogy *a vallásos világnézet napjainkban ellentétes ideológiai, társadalmi értékpreferenciákkal párosul, a helyzet végső soron a szocializmusra orientálódó és e szocialista tendenciákat elfojtani törekvő vallásos erők ellentéteiről tanúskodik.*

A szekularizáció, a laikus, profán kultúra dominálónak válása a felszabadulás utáni népi demokratikus, szocialista fejlődésben a korábbiaknál átfogóbban és szervezettebben bomlott ki. Az iparosodás, az urbanizáció, az osztálykizsákmányolás és a létbizonytalanság megszűnte, a falu hagyományos szerkezetének felbomlása, a paraszti élet „bárgyúságának” eltűnése és a mezőgazdaság szocialista átalakulása, az értelmiség összetételének megváltozása, az állam és az egyházak elvi elválasztása, az egyén és a közösség viszonyát közvetítő szabályozók rendszerének átalakulása, a forradalmi gyakorlat, amely a gondolkodás, a világnézeti nevelődés legfőbb katalizátora — mindez együttesen a vallási szféra jelentős mértékű szűkülését, marginalizációját eredményezte, s ez fejlődésünk maradandó eredménye.

A szekularizáció menete azonban még a különböző generációk mozgását tekintve is egyenlőtlen. Hazánkban tömegesen szakadtak el a vallástól a középkorúak, akik a felszabadulás után vagy az ellenforradalmat követő konszolidációs időszak és a mezőgazdaság szocialista átszervezése periódusában voltak fiatalok és társadalmilag aktívak, noha ezek egy része még vallásos nevelésben részesült. Ugyanakkor olyan fiatalok, akik nem részesültek vallásos nevelésben, de nem kapcsolódtak be aktívabban a társadalmi-politikai tevékenységbe, és csak külsőleg ismerik a tudományos szocializmust, nem kis számban maradtak agnosztikusok, vagy maradtak valamilyen módon a vallás vonzáskörében. A világnézeti-ideológiai közömbösség teret nyert azokban a rétegekben, amelyeket a vallás már nem befolyásol, de ahol a marxizmus még nem tudott gyökeret verni.

A mindennapi gondolkodás erősen gyakorlatias vonásokat öltött, aminek pozitív következményei mellett gyak-

ran találkozunk a világnézeti, ideológiai generalizációkkal és a kérdések társadalmi-történeti megközelítésével szembeni általános kétellyel, sőt az értékek tagadásával vagy a közvetlen egyéni érdekek utilitarisztikus vagy hedonisztikus értékkel nyilvánításával (ami természetesen ezt a réteget mind a marxizmussal, mind a vallásokkal szembeállítja, és erkölcsi vagy politikai szempontból számos negatív jelenséggel — cinizmus, karrierizmus, opportunizmus stb. — is társulhat).

A szekularizáció kibontakozása már csak az említett közömbösség jelenségei következtében sem jelenti egyben azt, hogy a társadalmi tudatot világnézeti és megfelelően interiorizált módon, minden téren érvényesülve a marxista dialektikus materializmus hegemoniája dominálná. Mégis tény, hogy az ateizmus — különösen a marxizmus tudományos humanista világnézetének fontos aspektusaként — történelmünkben először vált tömeges jelenséggé. Anélkül, hogy a vallásosság csökkenése és a műveltség növekedése közti fordított arányt igazolni lehetne, egészében valószínűsíthető, hogy a társadalmi tevékenység, a tanulás és az önképzés igényének függvényében a szekularizáció — visszaesésként nem mentes — progrediál. Visszajáról mutatja e tényezők szerepét az is, hogy az egyházasan vallásos néprétegekben ma is túlsúlyban vannak a faluról jött, szakmai kvalifikációt nem szerzett és az idős emberek. A vallásosság a mai Magyarországon mindent összevetve viszonylag jelentős befolyással rendelkezik, és aligha indulhatunk ki abból, hogy meghaladása egy intenzív, tudati ráhatás révén történelmileg rövid idő alatt lehetséges volna.

A húsz évnél idősebbek vallásos önazonosítása lényegesen magasabb a vallási aktivitásnál: ez különböző becslések szerint 40–45 százalék között

mozoghat, és az utolsó tíz évben — sajátságos, változatos formákban — bizonyos mértékű növekedésével is találkozhatunk. Különböző okok következtében jelentős értelmiségi csoportokban, köztük fiatal értelmiségieknél figyelemre méltó a vallás befolyása. (Egyházi források szerint az utolsó tíz évben a vallásos identifikáció értelmiségiek körében 20-ról 25 százalékra nőtt.)

Nehezebb megítélni az egyházi szervezeteknek, intézményeknek a laikus kultúrához való viszonyát. E tekintetben ellentétes irányú mozgások figyelhetők meg a hívők körében. Az egyházaknak mint intézményeknek a vonzereje számos helyen csökkent, a papi pályát élethivatásul választó fiatalok köre mindinkább szűkül. Ugyanakkor a magukat vallásosoknak minősítő fiatalok körében jelentősen megnőtt a nem hagyományosan egyházas, sőt az egyházas vallásosságtól elhatárolódó személyes jellegű vallásosság fajsúlya.

Fontos felfigyelnünk arra, hogy éppen a világ változásaihoz való idomulás igénye olyan reakciót is kiváltott, amelynek következtében a radikálisabb, bensőségesebb, mélyebb vallásosságot keresők elégedetlenek a világhoz szerintük „túlzottan is” alkalmazkodó és csak formális, személytelen vallásosságot nyújtó egyházakkal: ennek is köszönhető a szekta jellegű vallási gyülekezetek erősödése a történeti egyházak (döntően a protestáns egyházak) rovására, és a katolikus és protestáns egyházakon belüli kisközösségek, úgynevezett bázisközösségek fokozódó erősödése is.

A legdinamikusabban változóknak a vallásosság tudati oldala bizonyult. A dogmák ismerete a fiatalok közt alacsony fokú, a kis közösségekben az Írás magyarázata eléggé ötletszerű, a meglevő vallásosság erősen érzelmi töltetű. Feltűnő viszont, hogy a vallás és az erkölcs rokonítása az ifjúság körében ma is eléggé erőteljes.

Berényi Pál, az MSZMP KB munkatársa:

A szocialista társadalom építésének mai időszakában kiemelkedően fontos párt-, állami és társadalmi feladat a szocialista tudat erősítése, a marxista—leninista világnézet terjesztése, hegemoniájának megszilárdítása, s ez a tevékenység elválaszthatatlan az ellentétes hatások, a burzsoá, antimarxista nézetek káros befolyásának megelőzésétől, leküzdésétől.

Ideológiai szempontból is átmeneti társadalomban élünk. Amikor azonban a burzsoá ideológia szocializmuson belüli megnyilvánulásairól, hatásáról beszélünk, tudatában vagyunk annak is, hogy ezek a jelenségek csak részben — és szükségképpen egyre csökkenő részben — tulajdoníthatók a korábbi történelmi időszakokból és generációktól „átöröklött” vonásoknak. Nincsenek kizárólagos összefüggésben az ellentétes propagandá kétségkívül aktív tevékenységével sem, amely a konszolidált szocializmus körülményei között már nem képes arra, hogy önálló tudatformáló tényezőként jelenjék meg.

Az ifjúság kommunista szellemű nevelésének feladatait csak a marxizmus—leninizmus alkotó alkalmazásával, a szocializmus társadalomfejlődésének menetében lehet sikeresen megoldani. Nem kétséges ugyanakkor, hogy az ideológiai-nevelő munka nem inkubátorban folyik. *A békés egymás mellett élés időszakában olyan folyamatok érvényesülnek, amelyek a korábbinál nagyobb mozgásteret adnak a különféle eszmék és ideológiák szembetalálkozásához, ütközéséhez.*

A mai antikommunista propaganda a szocialista országok ifjúságát szemelte ki egyik legfőbb célobjektumául. Ez összefügg az ifjúság társadalmi szocializációjának folyamatjellegével, valamint azzal, hogy a fiatalok szocialista szellemű nevelésében, tudatformálásában a generációs jellemzők ellentmon-

dásosan jelentkeznek. Míg ugyanis előny, hogy ez a korosztály mentesebb az előítéletektől, a tudati beidegződésektől, az előző generációk kitermelte negatív sémáktól (például vallásosság, bizonyos nacionalista-soviniszta indulatok vagy az úgynevezett történelmi büntudat), hátrányt jelent az ifjúságnak az a természetes vonása, hogy kételkedik, a dolgokat „előlről” kívánja kezdeni, hajlamos elvetni a kellően nem demonstrálódó, elvontnak tűnő igazságokat. A burzsoá ideológiai befolyásolás építeni próbál az olyan szociálpszichológiai tényezőkre, mint a fiatalok tenniakarása, tudásszomja, újító törekvése, egyszersmind maximalizmusa, türelmetlensége, tudattartalmainak változékonysága.

Az ifjúságunk ellen irányuló propaganda nem céljaiban, hanem egyfelől módszereiben, eszközrendszerében és hangvételében, másfelől tartalmi prioritásait, hangsúlyait tekintve különbözik a társadalom más csoportjai irányába folytatott propagandától. Figyelembe veszi, hogy az ifjúság nem csupán egy viszonylag jól elkülöníthető, meghatározott sajátosságokkal bíró korosztály, hanem a társadalmi munkamegosztásba szervesen illeszkedő egyénekből — munkásokból, parasztokból, értelmiségiekből, alkalmazottakból stb. — áll. *A jelenlegi időszakban a burzsoá propaganda — potenciális társadalmi súlyára való tekintettel — elsősorban a fiatal értelmiség befolyásolására összpontosítja erőfeszítéseit.* Tartalmilag — az elmúlt éveket alapul véve — a világnézettel, a nemzettudattal, valamint a szocializmus társadalmi-gazdasági fejlődésével összefüggő kérdéseknek adott elsőbbséget.

Ami a nemzettudatot illeti, a burzsoá ideológiai tartalmakat közvetítő propaganda erőteljesen igyekszik kihasználni a magyar ifjúság történelmi múltjával kapcsolatos ismereteinek hiányosságait, illetve azt az előforduló tor-

zulást, amely a nemzettudatot a más nemzetekkel való szembeállítással, önmagunk túlbecsülésével vagy mások lebecsülésével együtt juttatja kifejezésre. Ennek okai a fiatalok esetében többnyire a történelmi tudat bizonyos fehér foltjaival, valamint az internacionálisizmus eszméjének a szocialista nevelésben képviselt, de általában elvont megközelítési módjával függnek össze. A burzsoá propaganda ezen a téren a nyílt vagy burkolt nacionalista és szovjetellenes hangulatkeltéssel, más szocialista országok problémáinak felnagyításával, megoldásainak, eredményeinek lebecsülésével, a lenini nemzetiségi politika érvényesítésében tapasztalható tényleges problémák napirenden tartásával, általánosításával kísérel meg céljainak elérését. A nyugati elektronikus tájékoztatási eszközök ezekben a kérdésekben különösen építhetnek a fiatalok kíváncsiságára és a magyar nemzeti érzések és érdekek „egyedüli képviselőinek” képében tűnnek fel. A magyar fiatalok társadalomépítésbe való bekapcsolódását, illetve ennek politikai, ideológiai konfliktusait tanulmányozó munkacsoport záró tanulmánya (lásd Ifjúsági Szemle, 1984/3. szám) arra a körülményre is felhívja a figyelmet, hogy a közgondolkodásban, az ideológiai és a nevelőmunkában még mindig gyakran elmosódik (helyesebben: nem fogalmazódik meg egyértelműen) a különbség az egészséges nemzettudat, hazafiság és a fejlődésünket akadályozó, a szocialista tudat kibontakozását késleltető nacionalizmus között.

Az ifjúságra különösképpen igaz, hogy valóságos kérdésekre konkrét, azonnali, nem pedig az ideológiai távlatokba utalt válaszokat igényel.

A burzsoá eszmei befolyásolási mechanizmusok alkalmazkodóképességgel, taktikai rugalmassággal, az új kérdések egy bizonyos fajta gyors „megválaszolásával” próbálják elérni az ál-

taluk kívánt hatást. Ez a propaganda ma a szocializmust elemezve, kritizálva nem a korábbi rágalmozó, a befogadó által is érzékelhetően közvetlenül politikai célokat szolgáló hangvétellel, nem a durva leegyszerűsítésekkel él, hanem differenciáltságra, a különféle társadalmi rétegek, csoportok „testére szabott” argumentációra törekszik.

Az ideológiai terepet semmiképpen nem szabad átengednünk az ellenfélnek. Nagy felelőssége az ideológiai munkának, hogy ne maradjon le a szocializmus valóságának elemzésében, növekedjék problémaérzékenysége, polemikus készsége.

Az ifjúság körében végzett eszmei-nevelő munkában lényeges a tényyszerűség, a konkrétság és a nyíltság. Tartalmilag napjainkban különösen időszzerű, hogy bemutassuk, érzékeltessük és magyarázzuk, hogy a szocializmus sehol sem „befejezett”, hanem alakuló, szüntelen mozgásban levő, forradalmi típusú társadalmi rendszer. Tudatosítanunk kell a szocializmus és a kapitalizmus alapvető természetében rejlő minőségi különbségeket. Fel kell tárunk a kétféle társadalmi rendszer sokszor hasonló problémákra adott válaszainak eltérő lényegét, más és más történelmi irányát, és megértetnünk, hogy a szocializmusnak problémái megoldását saját eszményének bázisán kell keresnie és megtalálnia.

Csefkő Ferenc, az MTA pécsi Regionális Kutató Központjának ügyvezető igazgatója:

A konferencián elhangzott előadások több oldalról mutattak rá arra, hogy milyen fontos a reális szocializmuskép kialakítása, a társadalmi folyamatok bonyolult voltának föltárása, az új ellentmondások, a valós összefüggések; röviden megfogalmazva: a társadalmi valóság megmutatása a fiatalság számára.

A makroszintű avagy elméleti tétele-

zéseken túlmenően hangsúlyozni szükséges, hogy mindezek mit jelentenek a mindennapok gyakorlatában, miként válnak megfoghatóvá „a hétköznapi állampolgára” számára. *A társadalmi folyamatok időben, térben, területeken való megnyilvánulása szempontjából legjelentősebbnek az intézményi, munkahelyi, lakóhelyi világot kell tekintenünk.* (Ha például a párt vezető szerepe vagy az érdekkonfliktusok problémája kerül elő, úgy azt az adott munkahelyi relációjában is vizsgálunk kell, ily módon ütköztetve az elméletet a gyakorlattal.)

Az ifjúság ideológiai helyzetével kapcsolatos másik alapvető kérdésnek a képzési szint, az oktatás színvonalának emelését látom. *A demokratikus, nyílt oktatási rendszert, a hitelességgel és a hittel való oktatást hangsúlyozom.* Ehhez az szükséges, hogy az arra alkalmas nevelők megfelelő ismeretekkel is rendelkezzenek korunk társadalmi-gazdasági viszonyairól. Ezáltal ők maguk és az általuk oktatottak tudjanak azonosulni társadalmi célkitűzéseinkkel, és munkájukkal járuljanak hozzá a hiteles szocializmuskép kialakításához, egyben ahhoz, hogy az ifjú generációt szövetségesként nyerjük meg társadalomépítő céljaink megvalósításához.

Tapasztalataink azt bizonyítják, hogy sajnos az államról, a gazdaságról, a politikáról, a közéletéről, a demokráciáról, a fiatalok tudásszintje, mondhatnánk, katasztrófálisan alacsony. Igen nagy mértékű hiányosságok mutatkoznak. Ezen ismeretek nyújtását másodlagos vagy perifériális kérdésként kezelik egyrészt a felsőoktatási intézményekben is, másrészt pedig igen elhanyagolt vagy egyáltalán nincs is jelen ez az ismeretanyag a diplomán túli, tehát a posztgraduális képzés rendszerében.

Jóval nagyobb szerepet kell játszaniuk mindebben a különböző típusú

társadalmi szervezeteknek, egyesületeknek, és szükséges a Kommunista Ifjúsági Szövetség politikai-képzési rendszerének megújítása is ezen kérdés tekintetében.

Úgy vélem, hogy csak a tudás birtokában levő ifjúság lehet képes megfelelő szellemi kondíciókkal, identitással, partnerként részese lenni a közmegegyezésen alapuló szocialista hatalomgyakorlásnak.

G. Márkus György, a Társadalomtudományi Intézet tudományos munkatársa:

Azt tapasztalhatjuk, hogy Magyarországon egyes ifjúsági szubkultúrák megjelenési formáikban és tartalmukban — legalábbis részlegesen — több olyan jegyet mutatnak, amelyek analógnak tűnnek a hatvanas évek, eredeti formájukban azóta lefutott, illetve lényegesen átalakult, nyugati „ellenkultúrák” törekvéseivel. Az „újbaloldal”, illetve az „ellenkultúra” ideológiai-politikai mozgalmi, amelyek az ifjúságra mint „forradalmi osztályra” apelláltak, az életforma forradalmának hangoztatásával hirdették meg lázadásukat a fogyasztói társadalom ellen, illetve abból való „kilépésüket”, félreállításukat.

Magyarországon az „újbaloldal” hatásának első hulláma a hatvanas-hetvenes évek fordulóján az eredeti mozgalmakhoz képest csekély fáziskéséssel jelentkezett egy marginális értelmiségi réteg intellektuális divatjaként. Szélesebb körben vált felkapottá a beat- és rockzene, terjedését azonban egyfajta társadalmi-politikai intolerancia, gyanakvás gátolta. A hetvenes évek derekára a kultúrpolitikai gyakorlat toleránsabbá vált a popzenével szemben és — sajátos feldolgozásban — a magyar irodalomba is bevonult az ellenkultúra, a hippik témája. Ugyanakkor a magyar fiatalok ezen irányzatoknak egy felhívított, megszelídített változatát fogadták be, illetve reprodu-

kálták. („Ringasd el magad... Senki sincs, ki elringasson, ringasd el magad...” — hangzott a vígszínházi „Popfesztivál”-produkció szentimentális slágere.) E metamorfózis a sajátos hazai viszonyokat tükrözte: a politikai gyakorlat egyszerűen tartalmazott az ifjúság problémái iránt fogékonyságot és megértést, illetve egyfajta paternalista attitűdöt a fiatalokkal szemben.

A hetvenes évek végétől hazánkban az ifjúsági szubkultúrák tartalmilag és hatásukban intenzívebbé váltak, rétegek szerint diverzifikálódtak, és a korábbinál nagyobb mértékben tartalmaznak „ellenkultúrás”, kontesztáló mozzanatokat. Ezek részben a „zajos” szubkultúrák körében jelentkeznek. A legtömegesebb megnyilvánulási forma a koncertrajongás extázisa, a sajátos tömegpszichózissal járó zenei élmények keresése. Kevésbé tömeges a spontán szerveződő, közösséget és azonosságot kereső, külsőségeikben extravagáns csoportosulások (galerik, csövesek stb.) színtere. A másik — főleg az értelmiségi fiatalok csoportjaiból toborzódó — típus a „csendes szubkultúráké”. Ezen belül két vonulat húzódik: a befelé forduló, az intim szférára koncentrááló individualista pszichologizálás és a transzcendens, vallási jellegű értékek felé forduló szektaszzerű bázisközösségek létrehozása.

A fenti „ellenkultúrás” magatartásminták terjedésében szerepet játszanak a marxizmustól idegen eszmerendszerek hatásai, melyekkel elméleti síkon is konfrontálni szükséges. Önmagában azonban aligha lehet kellő hatékonyságú egy propagandakampány, még kevésbé az adminisztratív preszszió. *A „hazai” változatú ellenkultúrával szemben elsősorban a saját viszonyainkban rejlő „ellenkultúra-generáló” ellentmondások feltárására és fokozatos feloldására, a konfliktusok politikai kezelésére kell törekednünk. Az ifjúság progresszív integrálódása*

a szocialista magyar társadalomba újszerű, komplex és távlatokat adó, szocializmusképi megújítását is feltételező társadalomstratégiát követel meg.

Farkas Endre, az ELTE Természettudományi Kar docense:

Feltétlenül egyetértek azzal a véleményvel, amely szerint jelenkori feltételeink között az ifjúság szocializációja spontánul még nem jelent „szocialistává válást”. Azaz abból a tényből, hogy az új nemzedék a szocializmus objektív viszonyaiba beleszületik, még nem következik az, hogy automatikusan felvérteződik a szocialista értékrenddel.

Ügyelnünk kell arra, hogy korunk ideológiai kihívására válaszolva ne csak az erőtlen utópizmustól, de a perspektívtalan pragmatizmustól is tudatosan elhatároljuk magunkat. Más szavakkal: *ideológiai tevékenységünket a „hűség a tényekhez, elkötelezettség az eszmékhez” dialektikus normája alapján kell folytatnunk.* Csak így leszünk képesek válasz adni az ifjúság mai kérdéseire és a jövővel kapcsolatos igényeire.

Egy 1984. évi, középiskolások között folytatott vizsgálat is utal arra, hogy az ifjúság alapvető hangulatát a frázisoktól, a „hegyi beszédektől”, a prédikációktól való irtózás jellemzi. Az ifjúság tudatában ma egy erőteljes „ideál-izmonnyal” találkozhatunk, ez azonban már kiterjedt még a reális eszmékre is. Az ideálfóbia mellett — s erre fel kell figyelni — egy ellentétes tendencia is megjelent: az ideálvágy, az ideálok elvetéséből s hiányából fakadó ideáléhség. S ha az ifjúság eme szükségletét a társadalom nem képes kielégíteni, úgy ő maga keres eszméket, s ha szélsőségesen is, de maga konstruál ideálképet magának. Egy diák például így nyilatkozott: „Ahhoz, hogy az emberek megváltozzanak, valami nagy örületnek kell jönni, ami minden embert magá-

val ragad. Ez az örület szerintem a Földet és az Emberiséget fenyegető veszély vagy hit. Akkor az emberek összefognak majd, és a cél érdekében segítik a rászorulókat. Akkor lesznek igazán boldogok az emberek.” A vizsgálatok erőteljesen igazolják tehát egyrészt azt, hogy az ideálfóbia az ifjúság értékorientációjában szervezen összefonódik egy ideáléhséggel, másrészt, hogy ez az utóbbi önmagában, racionális kielégítés nélkül, szélsőségekbe is torcolhat. Mert aki nem hisz semmiben, az kész bárkiben is hinni, bármiben is bízni, akár egy örületben is.

Az ifjúság tudatát a valóság ellentmondásos viszonyán túlmenően meghatározzák a létező szocializmusról alkotott hivatalos felfogások; saját elképzeléseik a mai valóságról; a szocializmus fejlődéséről alkotott hivatalos elképzelések; a jövő alakulásáról kidolgozott saját prognosztikájuk. Ha az utóbbi kettőből összeáll a jövőkép nem elégíti ki őket, úgy kialakítanak egy sajátos ideálképet, egy sajátos vágyakozást arról, milyennek szeretnék látni a valóságot. Igaz, erről tudják, hogy nem következik be, mégis ezek az eszmék mozgatják képzeletüket és emocionális világot.

Rottler Ferenc szekció-összefoglalójából:

Nagy érdeklődés és élénk vita jellemezte az ifjúság tudatállapotával és jövőképevel foglalkozó szekció munkáját. A vitaindító referátumhoz nyolc korreferátum és kilenc korreferátum jellegű hozzászólás kapcsolódott. Számos rövid kérdés-felelet hangzott el, s hárman — időhiány miatt — írásban juttatták el hozzászólásukat. A tanácskozást a módszertani sokszínűség jellemezte: filozófiaelméleti levezetés, ismeretelméleti elemzés, gyakorlati tapasztalatok elméleti általánosítása, egy empirikus kutatás ismertetése, informá-

cióátadás jelezték a műfaji gazdagságot.

A vita középpontjában az ifjúság tudatállapotát, jövőképét befolyásoló társadalmi-politikai és ideológiai tényezők álltak. A vitában részt vevő tudományos kutatók, egyetemi-főiskolai oktatók átértékelték, hogy az utánunk következő generációk világnézetéért, politikai arculatáért, erkölcséért is felelősek vagyunk.

A szocialista *személyiség nevelése* volt az egyik nagy kérdéskör, ezt elemezte gazdag tárgyi anyag felvonultatásával a referátum, amelyhez a vita kapcsolódott. A szükségszerűség, szabadság és felelősség összefüggését külön korreferátum elemezte. Kiemelte, hogy a fiatalságnak biztosított szabadság mellett hangsúlyozni kell a felelősség és a fegyelem fontosságát is; a közösségi tevékenység, a munkaérték és a szabadság bázisán együttesen kell gondolkodni. A felszólalók véleményt formáltak a politikai filozófia tartalmáról, jelenkori állapotáról, s arról, hogy a fiatalok nem rendelkeznek kiérlelt történetiszemlélettel, s ezért könnyen a nyugati burzsoá ideológia terjesztőinek csapdájába eshetnek.

A továbbiakban a műszaki-technikai haladás, a mikroelektronika és a komputerizálás pozitív és negatív hatásai szerepeltek a vitán. Az ifjúságot érő negatív hatások mérsékelhetők, ha a technikai fejlődéssel járó ellentmondásokra a szakmai és ideológiai felkészítés során felhívjuk a fiatalság figyelmét.

A szekcióban folyó vita nagy kérdésköre volt az ifjúság *világnézeti orientációja* is. Elsősorban a vallás szerepe került kiemelésre, s így érthető, hogy a vélemények is jórészt ehhez kapcsolódtak. A hozzászólásokban a mai vallásosság eltérő ideológiai tartalmairól esett szó, és az egyes országok nemzeti sajátosságaiból következően eltérő megközelítések és eltérő következteté-

sek érvényesültek. A tanácskozási résztvevői elemezték az ifjúság körében erősödő vallási érdeklődés okait. Többen úgy ítélték meg, hogy a jelenlegi feszült nemzetközi helyzetben, a termonukleáris háború fenyegetettségének súlya alatt az ideológiailag képzetlenebb fiatalok misztikus eszményekben keresik a menedéket. A vita során kifejezésre jutott, hogy még a kifejezetten vallásos fiatalok tudatában is vannak olyan pozitív értékek — a béke védelme, a szocialista társadalom építése stb. —, amelyek alapján a velük való közös cselekvés megvalósítható. Ugyanakkor arról is szó esett, hogy egyes vallási kisközösségekben — így például Magyarországon is — felerősödött a szocialista közösségekkel, a vallási nagyközösségekkel szembeni elzárkózás. Lengyelországban például tapasztalható a reklerikalizáció, a laikus kultúra elleni támadás is. A jövőkép beszűkülése, és ennek transzcendens kiegészítése a külső ellenséges propaganda hatékony támogatásával történik. A különböző ellenséges egyházi és világi manipulációkkal szemben a szocialista demokratizmus kibontakoztatása, a munkahelyi-lakóhelyi kapcsolatok ápolása, a család szerepének kiemelése, az interperszonális kapcsolatok erősítése szükséges. Általában egyetértés volt abban, hogy a marxizmus ateizmusa nem választható el az ember tudatos felelősségvállalásától, történelmi nagykorúságánál, dialektikus társadalomszemléletének érvényesítésétől, a reális feltételek fel-tárástól.

A következő nagyobb vitatéma az ifjúság körében tapasztalható „értékvákuum”, értékvesztés és értékmegőrzés, -átadás témáját fogta át. Az ifjúság egyes csoportjainál tapasztalható az ideológiai semlegességre, a „kivonulásra” való törekvés. Felhívták a figyelmet arra, hogy Nyugat-Európában a kivonulási mozgalom gyakorlatilag ki-

fulladt, az ellenkultúra-mozgalmak lecsendesültek. Ugyanakkor néhány szocialista országban — így például Magyarországon is — a közömbösség, a kivonulás, a „háttáfordítás” terjedőben van. Ehhez a kérdéshez, illetve az „értékvákuum” problémához empirikus kutatások tapasztalatai is kapcsolódtak, történetiségében helyezve el a fiatalok értékvesztésének okait és körülményeit. A vitában összegzésre kerültek a fiatalság nevelésével kapcsolatos feladatok: a nyugati ideológiai és propagandatevékenység mérséklésére és visszaszorítására kell az erőket összpontosítani; ehhez szükséges egy reális szocializmuskép bemutatása, az eredmények mellett a nehézségek, az akadályok ismertetése, és annak kiemelése, hogy a szocializmus képes az állandó megújulásra, rugalmas alkalmazkodásra, gyors reagálásokra; a nemzeti sajátosságok — külső és belső körülmények — figyelembevételével kell az egyes szocialista országoknak a maguk

sajátos ifjúságpolitikai stratégiáját kialakítaniuk.

A vita menetében megfogalmazást nyert, hogy a fiatalok egyes generációi illetve rétegei között is kell kapcsolatrendszereket keresni és működtetni. Az egyes korosztályok jelen- és jövőképe természetesen eltérő, de közös vonásuk a történelmi tapasztalatok hiánya. A szocialista országok jelenlegi gazdasági helyzete összevetésre került az ifjúság jövőképevel: a gazdaságban a szintentartás, a hiánygazdálkodás nem lehet vonzó az ifjúság számára. Amennyiben ezek a tendenciák tartósá válnak, úgy a mai fiatalok életük derekáig szűkös körülményekre rendezkedhetnek be. Ez pedig a szocializmus jövőképét teszi számukra elfogadhatatlanná. A vitában erőteljesen kifejezésre jutott az a remény, hogy a szocialista országok gazdaságában már a közeli jövőben a növekedés tendenciája lesz a meghatározó.

ELŐKÉSZÜLETBEN

ÁLLAM, KÖZIGAZGATÁS, ÉRDEKVISZONYOK

Tanulmányok a politikai rendszer
vizsgálatának köréből II.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Idegen nyelvű összefoglalók

Тибор Халаи

ОБЩЕСТВО, ПОЛИТИКА — 1985 ГОД

Ответственный редактор журнала в своей вступительной статье приветствует 40-ю годовщину освобождения нашей Родины и XIII-й съезд ВСРП. Он указывает на задачи издателя журнала — Института общественных наук, порученные ему партией в интересах вскрытия общественных отношений и участия в идеологической жизни Венгрии.

Автор статьи обобщает исторический опыт четырех десятилетий и приходит к основополагающему выводу, что с 1945 по 1948 годы, затем в период подавления контрреволюционного мятежа 1956 года и провозглашения новой политики ВСРП, а также теперь, в период с конца семидесятых годов по нынешний день, продолжая развитие социалистических отношений, осуществление реформ, проводимых в различных сферах общества, венгерский народ пошел по правильному историческому пути и успешно трудится в интересах полного построения социализма.

Затем автор в трех измерениях анализирует различные этапы прошедших сорока лет и их содержание:

а) различное толкование переходного периода, значение его переходности;
б) объективные этапы развития европейских социалистических стран (народно-демократические формы, заложение основ социализма, полное построение социализма);

в) автор останавливается на определенных субъективных подходах, которые в настоящее время находятся в центре внимания общественного мнения и различных дискуссий (например, так называемые пятидесятые годы, консолидация 1957 года, новые экономические и общественные условия восьмидесятых годов и т. д).

По всем аспектам автор приходит к выводу, что вопреки достижениям различные науки еще остались в большом долгу перед ответом на вопросы нынешнего дня. Он дает обзор самых острых дискуссий по некоторым вопросам и указывает на то, что многие в качестве аргументации в ответах на актуальные проблемы ссылаются на свои мнения, имеющиеся по историческим вопросам.

Антал Бём

ОБЩЕСТВЕННАЯ СТРУКТУРА, РАБОЧИЙ КЛАСС

В последнее время в исследовании общественной структуры на передний план выдвинулась мысль о расчленении общества, и вслед за ней появилась также модель стратификационного общества.

В статье анализируется степень релевантности в изучении общества, и вопрос о том, привели ли ускорившиеся экономические и общественные изменения к полному изменению расчленения венгерского общества. Изменения однозначно свидетельствуют о том, что традиционные границы классов и слоев размываются, „растворяются”, сближение классов находится в значительно продвинутой стадии, и все-таки мы не можем утверждать, что происходит полная ликвидация различий классового характера и однозначно сложилось бесклассовое общество. Традиционное расслоение на классы и слои само по себе уже все меньше отражает сложность структуры нашего общества, и все-таки этот взгляд незаменим противоположной крайностью — послойной моделью, состоящей из множества слоев.

Статья на ознакомлении с развитием рабочего класса указывает на трудности, проблемы традиционного толкования, тенденции изменений. Она знакомит с общественными процессами, которые именно потому, что носят характер процессов, не могут однозначно оцениваться при помощи социологических измерений, относящихся к определенному времени, моделирования профиля общества.

Научные работники, занимающиеся изучением общественных явлений, в толковании процессов не могут отказаться от использования традиционных категорий, ведь они еще далеко не исчерпали возможности, предоставляемые этими категориями. Вновь возникшие общественные противоречия, напряженности могут и в наши дни получить соответствующее толкование при помощи более дифференцированного использования традиционных категорий, наблюдения за действительными общественными изменениями, их анализа.

Дёрди Варнаи

РАССЛОЕНИЕ А ВЕНГРИИ 1962—1981

(Данные об изменениях в системе неравенства)

В 1981—1982 годах было начато обширное исследование структуры венгерского общества. Поскольку приблизительно двадцать лет тому назад Центральное статистическое управление провело подобно широкое исследование расслоения общества, представилась возможность, сравнив данные этих двух исследований, сделать выводы об изменениях, происшедших в структуре общества за последние двадцать лет.

Сравнение указало на существование многочисленных теоретических и методических проблем. За прошедшие двадцать лет структурные отношения поднялись на более высокий уровень, произошла трансляция, и различия, вызванные в связи с этим, существуют одновременно с расхождениями, возникшими благодаря внутренним изменениям структуры. Пришлось учесть и то, что оба исследования были начаты на основе различных предпосылок, разным арсеналом понятий, и пользовались категориями, расхившимися по содержанию.

В ходе сравнения пришлось сначала определить трансляционный процесс, чтобы его влияние можно было отделить от структурных изменений. Эти процессы подверглись исследованию в некоторых основополагающих измерениях системы общественного неравенства: по составу групп с учетом характера их труда, происхождению, месту жительства, образованию. Для измере-

ния изменений использовались четыре показателя: разница в доходах на душу населения, количество пунктов, выражающих жилищные условия и общий культурный уровень, а также комплексный показатель, выражающий городской характер поселений.

Не касаясь влияния трансляционного процесса, было доказано, что в то время как группы по характеру труда в культурном отношении стали более конзистентными; они в отношении материальных условий жизни стали менее гомогенными. Произошла реорганизация слоев и в системе территориальной неравномерности: усилилась концентрация работников интеллектуального труда в городах, а именно, работников умственного труда среднего уровня — в Будапеште, интеллигенции — в провинциальных городах, а слабо развитые населенные пункты все в большей степени становятся местом жительства физических рабочих. С точки зрения мобильных возможностей не оправдывается тезис о том, что общество стало более замкнутым.

Ласло Борош

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И МЕТОДИКИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ

В научной статье содержатся теоретические и методические выводы, сделанные на основании научной работы по вопросам политической социализации молодежи, проведенной в течение четырех лет. Прежние исследования политической социализации занимались, в первую очередь, анализом мнений и интересов, опираясь в основном на методологическую базу эмпирической социологии. Анализируемые в статье исследования с самого начала стремились к теоретическому обоснованию проблематики и старались охватить все существенные элементы и фазы сложного процесса социализации. В ходе теоретических исследований определение понятия сознание до сих пор было отеснено на задний план. В вступительной части статьи автор также делает подобную попытку, однако затем, исходя из указанной точки зрения, приходит к отвлеченному толкованию категории мнения.

После этого автор сводит размышления к политической сфере, указывая также на трудности политического толкования общих понятий. Два центральных вопроса отражаются в ходе его изучения: толкование политической системы в качестве нормативной системы и одновременно — сигнализация сходства и различий с юридической системой; и законное отчуждение системы объективации. Все это приводит автора к анализу особенностей в отношениях между политической системой и гражданами, возвращаясь этим к вопросам политической социализации в более строгом понимании. Статья стремится дифференцировано оценивать особенности расслоения в буржуазных политических системах, возникающего как следствие тенденции отчуждения, и указывает на то, что в социалистических политических системах также может произойти своеобразный разрыв.

По мнению автора, в политической социализации современной венгерской молодежи большую роль получает так называемая вторичная форма политических нормативов, в которой посредничает не система официальных социализирующих институтов, а сложное сплетение повседневных связей. Одна-

ко для вскрытия механизма последних традиционный арсенал социологических средств становится недостаточным. Возникает необходимость более дифференцированного использования методов. Это, в первую очередь, означает необходимость разработки таких средств, которые способны служить как можно более глубокому и многостороннему вскрытию *влияния истории* на все общество и на индивидуальные судьбы.

Эржебет Гидаи—Ласло Тома

НЕКОТОРЫЕ КРИТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕТЕРМИНИРОВАНИЯ НАШЕГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

В научной статье анализируются основные этапы нашего общественного и экономического развития в свете венгерского общественно-научного мышления и результатов исследований. В такой взаимосвязи особое место занимают проходящие преобразование аспекты ценностей, которые в прошедший период имели основное значение.

Анализ развития не может происходить независимо от учета конкретных противоречий, напряженностей в экономике и обществе, причинам и последствиям которых авторы статьи уделяли особое внимание. Подход к связанным с этой проблематикой структурам ценностей как раз возможен при помощи нормативных ответов на вопросы напряженностей и противоречий, а также перспектив развития. Венгерское общественно-научное мышление в шестидесятых годах во многих отношениях считало само собой разумеющимся слишком непрерывный ход развития, который, как это казалось, объяснялся объективными характером развития, экономическим ростом и темпом повышения жизненного уровня. В семидесятые годы венгерское общественно-научное мышление столкнулось с такими новыми вопросами, на которые не удавалось находить ответа на основании ранее сложившегося хода развития. В семидесятые годы возникли противоречия нового типа, вскрытие которых привело к многочисленным новым методическим и теоретическим результатам, однако часто сопровождалось дезидеологизирующими тенденциями и даже противоречило отображению общего развития. На нынешнем этапе развития все более решительно осуществляется всестороннее ознакомление с исторически обусловленными особенностями общества и экономики и определение альтернатив, перспектив нашего развития на основании сознательно сформулированных ценностей. Статья, придерживаясь указанного подхода, обобщает те основные особенности, которыми могут характеризоваться альтернативные возможности ожидаемого направления венгерского общественного и экономического развития.

Бела Покол

ОРГАНЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА ИНТЕРЕСОВ В ПРИНЯТИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ

Научная статья анализирует деятельность венгерских органов общественности и представительства интересов с точки зрения их роли в принятии полити-

ческих решений. Одной из характерных особенностей последних десятилетий является, что в процессе принятия государственных политических решений постепенно находят свое отражение расхождения в интересах различных общественных слоев и вытекающего из этого различия во мнениях. Статья стремится проанализировать, какую роль в этой политической системе организованности играют действующие ныне органы общественности и представительства интересов.

Как констатируется в статье, проникновение интересов в русло политических решений лишь в меньшей мере происходит через органы представительства интересов. Наряду с ними рупором интересов отдельных слоев становятся также министерства и центральные административные органы, и в процессе подготовки государственных политических решений на высшем уровне сложились те форумы, которые являются ареной конфронтации и возможно-го заключения компромиссов между интересами и мнениями, представляемыми отдельными министерствами. По оценке автора, такое положение может привести к расчленению (фрагментации) центральной системы административных организаций. Над уровнем определенной степени развития возникают проблемы модернизации, если столкновение интересов различных слоев общества выражается в борьбе отдельных единиц системы государственной администрации. В связи с этим автор считает основополагающей задачей в области реформы политической системы отделение политической организации интересов от центральных органов государственного управления. Если политическая организация интересов протекает по обособленным каналам, то это в процессе формулирования политических решений повышает значение интересов и мнений, реально проявляющихся в обществе. Традиционным инструментом этого являются парламент и всеобщие выборы. По мнению автора, можно было бы обеспечить поступление интересов в русло процессов принятия государственных решений, считаясь с принципом постепенности, при помощи создания особой „палаты” представительства интересов в Венгрии, куда органы представительства интересов непосредственно направляли бы своих делегатов. Однако предпосылкой для этого являются изменение в ряде аспектов нынешнего положения органов представительства интересов и сокращение государственного контроля за их деятельностью.

Иштван Балог

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И СОЦИАЛИЗМ В МАРКОВОМ ПОНИМАНИИ

Марксова историческая теория в ходе анализа социалистического товарного производства сталкивается со следующими вопросами: а) В каком смысле социалистическое товарное производство является своеобразным, исторически новым типом товарных отношений? б) В какой степени создание этого исторически нового типа товарного производства отражается на марксовом понимании отдельных этапов исторического развития? в) Каково отношение социализма как производящего товары общества к марксовой концепции исторического развития?

В ходе разбора общественных форм Маркс исходил из основного принципа, что определенная форма экономики общества, доминанта определенной от-

расли производства и определенная форма общества *совместно* характеризуют отдельные стадии исторического развития. Эти три системы отношений в обществе совместно определяют основополагающие особенности какой-либо общественной формы.

На основании развития социализма до сих пор возникает необходимость отличия капиталистического товарного производства от товарного производства *вообще*. Товарное производство может играть решающую роль не только в капиталистическом обществе. Особенностью реального социалистического общества является то, что на базе новой исторической формы товарного производства разворачиваются предпосылки для общего развития производительных сил при помощи совершенствования науки и техники; создаются условия для существования свободных, всесторонне осуществляющих свои потребности индивидов при помощи ликвидации материальной и духовной нищеты, узости; складываются предпосылки для образования коллективов нового типа путем прекращения внешнего принуждения, ограничений.

Создание некапиталистических форм товарного производства является одним из основных достижений нашего столетия, открывшего новые альтернативы и возможности развития, ведущего к коммунизму.

Янош Ёханчик

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КОММУНИСТАМИ И СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТАМИ В ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЕ

(исторические выводы)

В статье из возможных способов анализа отношений между коммунистами и социал-демократами пользуются тем, который рассматривает, в первую очередь, объективные условия и обстоятельства сотрудничества, а также расхождения между двумя движениями в отдельных исторических периодах. В годы, последовавшие после второй мировой войны, отношения между коммунистами и социал-демократами были плодотворными; предпосылки этого сводятся к периоду совместной борьбы против фашизма, начавшейся с 1934 года. Статья, указывая на влияние холодной войны, напоминает о прекращении сотрудничества, участии социал-демократии в антикоммунистических выступлениях в этот период, а также об окостенении тактики коммунистических партий, что оказало отрицательное воздействие на возможности решения проблем рабочего движения, на политическое влияние обоих направлений на массы. Затем статья указывает на те изменения, которые произошли в идеологических и политических взглядах социал-демократов и в революционно-стратегической концепции коммунистических партий в пятидесятых-шестидесятых годах, с одной стороны, в связи с экономическим подъемом и процессом научно-технической революции, а затем преобразованием капиталистических экономических и общественных структур и, с другой стороны, в результате осознания необходимости перехода от конфронтации в мировой политике к диалогу. Эти объективные процессы укрепили реформистские позиции социал-демократии. Форсируемое коммунистическим движением политическое сотрудничество смогло пробить себе дорогу только в условиях стремлений к международной разрядке. В заключение в статье анализируется, как в обстановке развернувшегося мирового экономического кризиса капитализма,

в условиях возросших проблем рабочего движения в капиталистических странах, а также усиления конфронтации в международной политике происходит сближение обоих движений, какие новые возможности открываются для сотрудничества между ними, а, с другой стороны, какие факторы препятствуют осуществлению их взаимодействия в восьмидесятих годах.

Tibor Halay
SOCIETY, POLITICS — 1985

The introductory article of the responsible editor of the quarterly greets the 40th anniversary of Liberation and the 13th Congress of the HSWP. It formulates the tasks the publisher of the quarterly, the Institute of Social Sciences received from the party in connection with the investigation of social relations and in the ideological life of Hungary.

The article sums up the historical lessons of the last four decades and comes to the conclusion that between 1945—1948, in the period of the defeating of the 1956 counter-revolution and in the period of the formulation of the new policy of the HSWP and at present, from the end of the years 1970s until now, with the improvement of the socialist relations and by realizing the reform processes in the various spheres of the society, the historical road choice of the Hungarian people has been right and its work in the interest of the full realization of socialism has been successful.

The article analyses the various periods of the last 40 years in three dimensions, that is:

a) The period of transition and its different interpretations.

b) The objective periods of the development of the European socialist countries (the development of people's democracies, laying the socialist foundations, full realization of socialism).

c) The article emphasizes several subjective approaches which are today in the centre of interest of the public opinion and of different discussions (e.g. the so-called years 1950s, the 1957 stabilization, the new economic-social conditions of the 1980s etc.).

In every question the author comes to the conclusion that the different branches of science, in spite of the achievements attained, have much depth when they wish to give answer to the questions of today. In some questions he outlines the sharpest debates as well and points out the fact that many people use accepted standpoints of historical questions as argument of the answer to be given to the present day problems.

Antal Bóhm
SOCIAL STRUCTURE, WORKING CLASS

Lately, in the investigation of the structure of the society the stratum examination has come to the fore and as a result of it, the society-model of stratification has also appeared.

Within the scope of the investigation of social structure, the study examines to what extent the traditional categories maintained their relevance, if the accelerated economic-social changes altered entirely the distribution of the Hungarian society. The changes indicate unambiguously that the traditional class- and stratum lines become blurred, the process of convergence of the classes is in an advanced state, nevertheless one cannot declare the complete disappearance of differences with class character, as well as the unambiguous formation of the classless society. Today the traditional class- and stratum distribution alone reflects less and less the complexity of our society but one still cannot replace this view with the opposite extreme — with a stratum model containing the mass of strata.

The study shows, with the development of the working class, the difficulties and problems of the traditional spheres of interpretation and the tendencies of changes. It outlines social processes which — exactly in consequence of their process character — cannot be unambiguously qualified by sociological surveys relating to one point of time or by modelling the cross-section of the society.

In the interpretation of processes, the researchers cannot give up the application of the traditional categories, because the possibilities, which these categories provide, are by no means exhausted. The recently arisen social contradictions and tensions can be satisfactorily interpreted in our days also by a more differentiated application of the traditional categories and by investigating and following the actual social changes.

Györgyi Várnai

SOCIAL STRATIFICATION IN HUNGARY 1962—1981

(Data Relating to the Changes in the System of Inequality)

In 1981—82 an investigation of great volume started which examined the social structure of Hungary. Because about 20 years ago the Central Statistical Office also investigated comprehensively the stratification, an opportunity has arisen to make a comparison between the data of the two investigations and to draw a conclusion about the changes which took place in the structure of the society in the last 20 years.

The comparison has raised several theoretical and methodological problems. During the last 20 years the structural relations have moved to a higher level, translation has taken place and the differences arisen from these facts are simultaneously present with the differences resulted from the inner changes of the structure. One has to take into consideration also that the two investigations started from different presuppositions and worked with different conceptual apparatuses and categories.

In the course of comparison at first the process of translation had to be defined in order that its effects could be separated from the changes which took place in the structure. These processes were examined in some fundamental dimensions of the system of social inequality — composition of groups with working characters, residence, origin, education. Four indexes were used to measure the changes: the differences in per capita income, housing situation, points indicating the general cultural level and a complex index which showed the level of urban character of the settlements.

After the elimination of the effects of translation, it became evident that the

groups with working characters became more consistent in the sphere of culture, while with respect to financial situation they became more inconsistent. A re-stratification has taken place in the system of regional inequality as well: the concentration of white-collar workers became more intense in the towns, namely, the middle-level white-collar workers concentrated in Budapest, the intellectuals in the provincial towns. The poorly developed settlements become more and more the residence of the manual workers. Considering the chance of mobility, it can be stated that the argument, according to which the society became more closed, does not seem acceptable.

László Boros

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FUNDAMENTAL QUESTIONS OF THE INVESTIGATION OF POLITICAL SOCIALIZATION

The study undertakes a theoretical and methodological rethinking of the results of an investigation of four years relating to the political socialization of the young people. The previous investigations of political socialization, relying essentially on the methodological basis of the empirical sociology, examined in the first place opinions and institutions. The here analysed investigation wishes from the beginning to lay the theoretical foundation of this question and tries to comprehend every important element and phase of this complicated process of socialization. In the course of investigations up to the present, the interpretation of the concept of consciousness fell into the background. In the introductory part of the article, the author tries to interpret this concept and from the point of view assumed in this way, he deduces the abstract interpretation of the category of opinion.

Hereupon he narrows down the thinking to the sphere of politics and outlines the difficulties of the political interpretation of the general concepts as well. His train of thoughts has two central questions: the interpretation of the political system as a normative system and the indication from this aspect its similarities and differences with respect to the legal system: and the inevitable alienation of the systems of objectivation. All this leads the author to the investigation of the peculiarities to be found in the relationship between citizens and the political system and by doing so, he returns to the more strictly took questions of political socialization. The study tries to evaluate differentially the characteristics of division which occurred as a result of the tendencies of alienation in the bourgeois political systems and refers to the fact that a division of a certain type can also come into being in the socialist political systems as well.

According to the author's standpoint the so-called secondary form of the political normativeness has a great role in the political socialization of the Hungarian youth of today which however is not transmitted by the formal institutional system of socialization but by the complicated network of the everyday relations. On the other hand, the traditional sociological instruments are not enough for the exploration of the latter mechanisms. A more differentiated application of methods are needed. In the first place, this means the elaboration of instruments which can help the deeper and more complex exploration of *historicalness* in the whole society and in the individual walks of life as well.

Erzsébet Gidai—László Thoma

SOME CRITICAL QUESTIONS OF THE SOCIAL DETERMINANTS OF OUR ECONOMIC DEVELOPMENT

The paper examines the main points of junction of our socio-economic development in the mirror of the Hungarian sociological thinking and researches. In this connection those changing value standpoints have a prominent place which were in the last period decisively effective.

The analysis of development cannot be independent of the concrete contradictions and tensions of the economy and society, the reasons and consequences of which are emphatically underlined by the authors. The value structures relating to this problem can be exactly apprehended in the normative answers given to the contradictions and tensions as well as to the perspectives of development. In the years 1960s, the Hungarian sociological conceptions involved largely an unbroken picture of development from several viewpoints which was seemingly supported by the objective formation of development, the economic growth and by the rate of increase of living standards. In the years 1970s, the Hungarian sociological thinking found itself face to face with such kind of new problems to which could not be given answer on the basis of the previous picture of development. In the years 1970s new type of contradictions appeared, the exploration of which yielded several new methodological and theoretical results. However it was often accompanied by tendencies of desideologization and frequently happened at the expense of the depiction of the total development. In the present stage of development the need for the comprehensive expounding of the historically determined characteristics of the society and economy arises more and more strongly as well as the description of the alternatives and perspectives of our development on the basis of consciously accepted values. The study, satisfying this view, sums up those main particularities which can characterize the alternative possibilities of the acceptable formation of the socio-economic development of the Hungarian society.

Béla Pokol

THE ROLE OF THE ORGANS OF INTEREST REPRESENTATION IN THE FORMATION OF POLITICAL WILL

The paper examines the activity of the Hungarian social and interest representative organs from the viewpoint of their role in the formation of political will. One of the characteristics of the last decades is that the different interests of the various social strata and the differences of views resulted from these different interests are increasingly expressed in the processes of state and political decisions. The study analyses the role of the active social and interest representative organs in this political institutionalization.

According to the conclusions of the article, the canalization of interests into political decisions took place only in a small degree through the organs of interest representation. Besides, ministries and central administrative bodies became also mediator of certain stratum interests and in the processes of the preparation of high-level state and political decisions such kind of forums came into being

which provided opportunity for the confrontation of interests and opinions represented by ministries and for making possible compromise as well.

According to the author's opinion this situation can lead to the fragmentation of the central administrative system. Above a certain level of development the problems of modernization can come up if the individual bodies of the administrative organization carry on the interest struggle of the different strata of the society against one another. For this reason, the author regards as fundamental task the separation of the political institutionalization of interests from the central administrative organs in the course of the reform of political system. If the political institutionalization of the different interests takes place in separated channels it will increase the importance of interests and opinions being actually effective in the society in the process of the formulation of political decisions. Concerning this, the Parliament and the general elections are the traditions instruments. According to the author's view—for the sake of gradualness—the canalization of interests into the processes of state decisions could be solved in Hungary by the establishment of a separate Chamber of Interest Representation to where the organs of interest representation could directly delegate members. The precondition of all this is however that the present situation of the organs of interest representation be changed from several viewpoints and the state control be reduced over them.

István Balogh

THE MARXIST CONCEPTION OF HISTORICAL DEVELOPMENT AND OF SOCIALISM

In the course of the investigation of socialist commodity production the Marxist view of history finds itself face to face with the following questions: in what sense can the socialist commodity production be considered a specific, historically new type of commodity relations? b, how does the coming into being of this new historical type of commodity production effect the Marxist conception relating to the respective stages of the historical development? c, what is the relation of socialism, as community of commodity producers, to the Marxist conception of historical development?

In the course of the treatment of social formations, Marx's basic principle is that a determined form of social wealth, the dominance of a determined branch of production, and a determined form of community mean *jointly* the respective stages of the historical development. These three relation systems of the society determine jointly the fundamental characteristics of some social formation.

On the basis of development of socialism so far, it becomes necessary to make a distinction between the capitalist commodity production and *in general* the commodity production. The commodity production can play a determinative role not only in the capitalist society. The characteristic of the established socialist society is that on the basis of a new historical form of commodity production, through the development of science and technology, the preconditions of the general productive forces blossom out in it: the conditions of existence of the free individual, who evolves his needs universally, are established: the preconditions of the coming into being of a new type of community take shape through the elimination of external force and limitations. The formation of the non-capitalist

СОДЕРЖАНИЕ

Общество, политика — 1985 год (<i>Тибор Халаи</i>)	5
--	---

СТАТЬИ

<i>Антал Бём:</i> Общественная структура, рабочий класс	12
<i>Дёрди Варнаи:</i> Расслоение в Венгрии 1962—1981 (Данные об изменениях в системе неравенства) ...	24
<i>Ласло Борош:</i> Основные вопросы теории и методики исследования политической социализации ..	36
<i>Эржебет Гидаи—Ласло Тома:</i> Некоторые критические вопросы общественного детерминирования нашего экономического развития	51
<i>Бела Покол:</i> Органы представительства интересов в принятии политических решений	63
<i>Иштван Балог:</i> Историческое развитие и социализм в марксовом понимании	77
<i>Янош Ёханчик:</i> Отношения между коммунистами и социал-демократами в Западной Европе (исторические выводы)	98

ИНФОРМАЦИЯ

Общий семинар по общественным, идеологическим аспектам нашего экономического развития (<i>Эржебет Гэм</i>)	111
Конференция по методологическим и методическим проблемам исследований общественной структуры и расслоения (<i>Петер Роберт</i>)	119
Отчет о научном совещании на тему „Молодежь — общество — идеология” (написали и составили <i>Пал Берень, Петер Шиффер</i>)	125
Резюме	153

forms of commodity production is one of the most important events of our century which opened new possibilities and alternatives of development towards communism.

János Johancsik

THE RELATIONSHIP BETWEEN COMMUNISTS AND SOCIAL DEMOCRATS IN WESTERN-EUROPE

(Historical Lessons)

From the possible ways of approaches of the relationship between communists and social democrats, the study applies the method which examines in the first place the objective conditions and circumstances of cooperation between the two tendencies in certain historical periods of rapprochement and alienation. In the years after the Second World War the relationship between communists and social democrats was fruitful, the precedents of which can be found in the period of antifascist struggle beginning from 1934. The study, giving the main features of the influence which the Cold War exercised on the relationship between the two tendencies, shows that the dissolution of cooperation, the fact that the social democracy was drifted into anti-communism of the period of Cold War, as well as the rigidity of the tactics of the communist parties exercised negative influences on the possible ways of solution of the problems of the working-class movement and on the formation of the political influence of the two tendencies. The study refers to the changes which took place in the ideologico-political aspect of the social democrats as well as in the revolutionary-strategical concepts of the communist parties. These changes were the results of economic prosperity, the appearance of the scientific-technical revolution and of the transformation of the capitalist economic and social structures in the years 1950s and 60s, on the other hand, these changes were the result of the necessity of changing over from confrontation to dialogue in the international politics. The objective processes strengthened the reformist position of social democracy. The political cooperation pressed by the communist movement could be only realized in the efforts made in the interest of detente. In the end, the study examines that under the conditions of the economic crisis of the capitalist world, in the capitalist countries to what extent the increased problems of the working-class movement as well as the strengthening of the tendencies of confrontation in the international politics draw nearer the two tendencies, what kind of new possibilities they create for the cooperation, on the other hand, what kind of factors hinder its realization in the years 1980s.

CONTENTS

Society, Politics — 1985 (<i>Tibor Halay</i>)	5
---	---

STUDIES

<i>Antal Böhm:</i> Social Structure, Working Class	12
<i>Györgyi Várnai:</i> Social Stratification in Hungary 1962—1981 (Date Relating to the Changes in the System of Inequality)	24
<i>László Boros:</i> Theoretical and Methodological Fundamental Questions of the Investigation of Political Socialization	36
<i>Erzsébet Gidai—László Thoma:</i> Some Critical Questions of the Social Determinants of our Economic Development	51
<i>Béla Pokol:</i> The Role of the Organs of Interest Representation in the Formation of Political Will	63
<i>István Balogh:</i> The Marxist Conception of Historical Development and of Socialism	77
<i>János Johancsik:</i> The Relationship between Communists and Social Democrats in Western-Europe (Historical Lessons)	98

INFORMATION

Workshop Seminary on the Social, Ideological Interconnection of our Economic Development (<i>Erzsébet Gém</i>)	111
Conference on the Methodological Problems of the Investigation of the Social Structure and Stratification (<i>Péter Róbert</i>)	119
"Youth — Society — Ideology" Report about a Scientific Meeting (Written and compiled by <i>Pál Berényi, Péter Schiffer</i>)	125
Summaries in Foreign Languages	153
Contents in Foreign Languages	166

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)
(pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj 1985-re: 100,— Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján
(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 10,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szakra Lapnyomda, Budapest 85—0444

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

1

1

25,- Ft

316.864

3
I
VII⁹

Társadalom- tudományi Közlemények

1985|2

Társadalom- tudományi Közlemények

1985 · 2

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XV. évf. 1985/2. sz.

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Vlagyimír Subkin:</i> Az ifjúság és korunk tudományos-technikai fejlődése	173
<i>Szoboszlai György:</i> Tendenciák a szocialista állam hazai fejlődésében	185
<i>Bóhm Antal:</i> Falun élő munkások	200
<i>Laki László—Kozák Márton:</i> „Lemorzsolódás” az általános iskolából	212

MŰHELY

<i>Varga László:</i> A művezetői funkció változásáról	226
<i>Vajda Zsuzsa:</i> Cigánysorsok és életmód (Esettanulmány)	235
<i>Berki Erzsébet:</i> Az elosztási viszonyok kérdéseiről	256

BESZÁMOLÓK TANULMÁNYUTAKRÓL

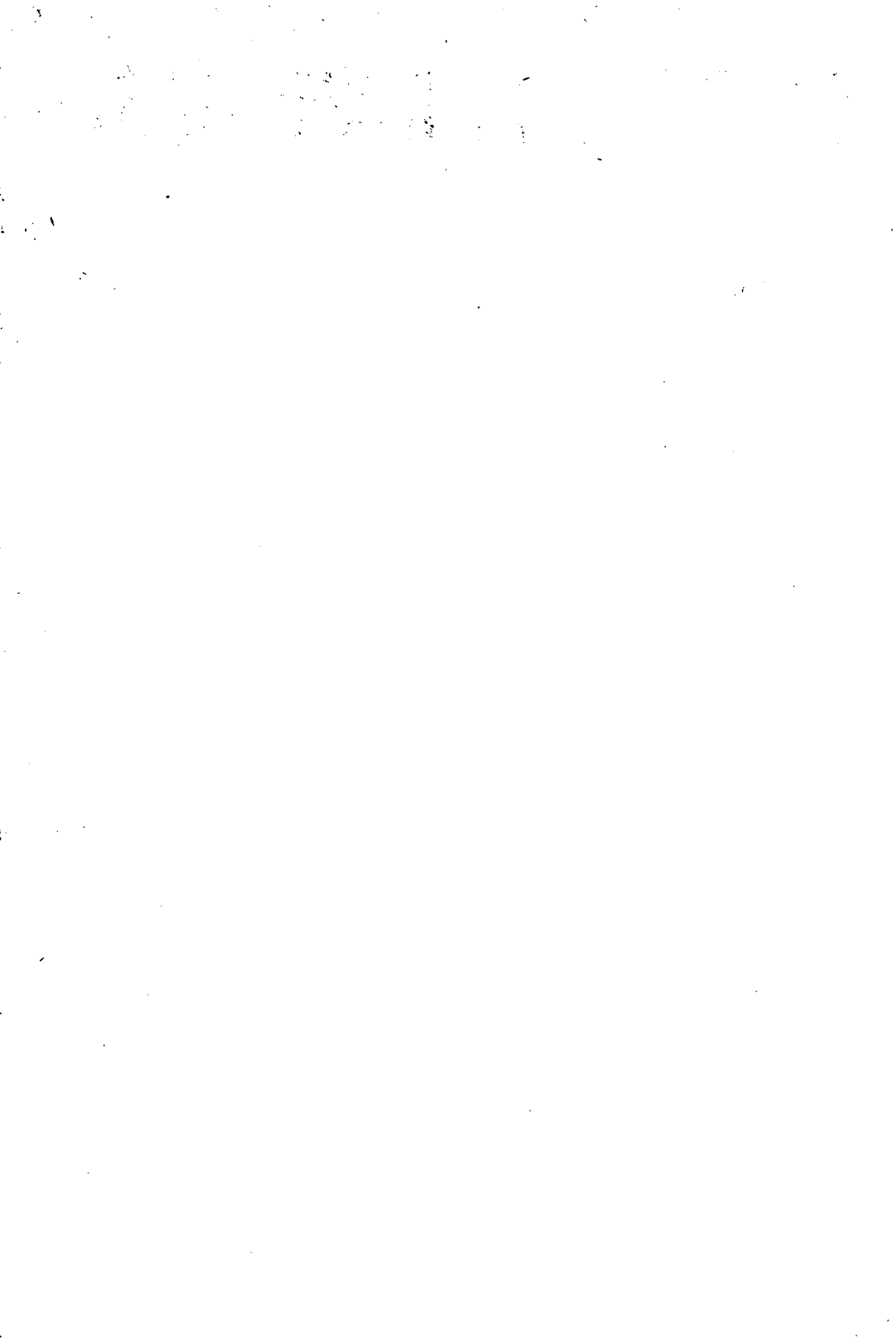

Az osztrák politikatudományról (<i>Papp Zsolt</i>)	265
Viták az iparpolitikáról az Egyesült Államokban (<i>Forgács Imre</i>)	276
Dániai tapasztalatok a falukutatásról (<i>Juhász Judit</i>)	289

INTÉZETI ÉLET

Utasi Ágnes disszertációjának védéséről (<i>Boros Anna</i>)	295
Előadás az NSZK politikai életéről (<i>Maros Judit</i>)	300
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1984. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	302
Idegen nyelvű összefoglalók	322
Idegen nyelvű tartalom	328

VLAGYIMIR SUBKIN

Az ifjúság és korunk tudományos-technikai fejlődése

Az általános és szakmai oktatási reform tervezetének széles körű megvitatása a Szovjetunióban már nem tisztán pedagógiai kérdés. A vita ráirányította a figyelmet azokra a társadalmi problémákra, amelyek az ifjúságnak a pályakezdetre való felkészítése során jelentkeznek, és egyben megmutatta, hogy e problémák idejében és hatékonyan történő megoldásához a technikai, gazdasági, szociológiai, pszichológiai és más kérdések egész komplexumát kell folyamatosan figyelembe venni, hogy alapvető, társadalmi jelentőségű ügyről van szó.

●

A mai fiatalok önálló életkezdetése dinamikus korban történik. Ellentmondásosan megy végbe a tudományos-technikai forradalom kibontakozása; korábban ismeretlen tempóban fejlődik a tömegkommunikáció rendszere, amely megváltoztatja a lakosság értékrendjét, különösen az ifjúságét; a demográfiai robbanással párhuzamosan észlelhetjük egyes területeken az elnéptelenedés folyamatát. Ez a fejlődés oly egyenetlen, gyors ütemű és konfliktusokkal terhelt, hogy a tudósok alig képesek lépést tartani vele ezeknek a folyamatoknak a kutatása és értelmezése során.

A szovjet tudósok jelentős tapasztalatokat halmoztak fel a létező szocializmus ifjúságának kutatása terén. E tapasztalatok azt mutatják, hogy egy olyan társadalmi alrendszer, mint az ifjúság, nem lehet tanulmányozni az egész társadalom sajátosságainak figyelmen kívül hagyásával. Speciális módszerekre van szükség ahhoz, hogy konkrét vizsgálatnak vessük alá azokat a jelenségeket és folyamatokat, amelyek a társadalmi tudatban, a különböző osztályok és társadalmi rétegek pszichológiájában, viselkedésében és tevékenységében végbemennek. Meglehetősen bonyolult tudományos feladatot jelent egy olyan komplex megközelítés kidolgozása, amely a szubjektív tényezők, irányultságok mellett számol a valós döntésekkel és életutakkal is, különösen akkor, ha figyelembe vesszük a rendkívül változatos társadalmi-gazdasági és kulturális-életviteli körülményeket, mégpedig úgy, hogy kívánságainkat nem tévesztve össze a valósággal, a tényleges, konkrét jelenségeket és folyamatokat észleljük. „Ahhoz, hogy megértsünk — írta Lenin —, empirikusan kell kezdeni a megértést, a tanulmányozást, az empiriától

felemelkedni az általánoshoz.”* Az ifjúság problémáinak tanulmányozása tulajdonképpen azt jelenti, hogy mind mélyebben és konkrétan tárjuk fel a szocialista társadalom fejlődésének alapvető törvényszerűségeit, mivel az ifjúság koncentrált módon és legelősebben tükrözi fejlődésünk alapvető tendenciáit és el-
lentmondásait.

Mai fejlődésünk valamennyi főbb problémája lényegében ifjúsági probléma is. Az elmúlt évtizedekben az ifjúság lett a munkaerő fő forrása. A munkatermelékenység növelésének feladata nem oldható meg sikeresen anélkül, hogy ne változzon meg gyökeresen a fiatalok munkához való viszonya. Amikor demográfiai problémákról — a születések számának csökkenéséről vagy a migrációról — beszélünk, akkor tudjuk, hogy a migráció jelentős mértékben ifjúsági probléma, és hogy a fiatal nők életkörülményeinek és tudatának megváltoztatása nélkül nem küszöbölhető ki a születések csökkenésének a nemzeti fejlődésre nézve veszélyes tendenciája. A társadalmi egyenlőség irányába tett lépések megkövetelik, hogy állandó figyelmet szenteljünk az esélyek kiegyenlítésének az oktatás valamennyi szférájában, a szabad szakmaválasztásnak, a város és a falu, valamennyi osztály és társadalmi csoport előrelépésének. A politikai, szakmai és erkölcsi nevelés társadalmi problémái szintén a felnövekvő nemzedékeket érintik elsősorban. Az ifjúság a társadalom terméke, átalakításának aktív forrása és jövője is.

Az ifjúság fejlődésére kihat egy sor általános, objektív tényező és tendencia, amelyeket a kutatók nem hagyhatnak figyelmen kívül. A tudomány és a technika fejlődése a maga saját törvényei szerint megy végbe, egyáltalán nem orientálódik valamiféle humanitárius célokra, a jóság és az igazságosság fogalmaira. Ugyanakkor a pályakezdő új nemzedékek magasabb követelményeket támasztanak a termeléssel, a munkakörülményekkel és a munka tartalmával szemben. Szeretnék, ha ezek a körülmények emberibbek lennének, ha a munka az alkotás, az önmegvalósítás, a szakmai fejlődés lehetőségét adná, ha a dolgozó nem kerülne alárendelt helyzetbe a termelésben, nem válna a termelés járulékos tényezőjévé, „csavarrá” a különböző típusú szervezetek hierarchikus struktúrájában, hanem ellenkezőleg, harmonikusan fejlődjön, minél aktívabban részt vehessen a döntések meghozatalában, az irányításban stb.

A termelés humanizálása feltételezi a tudományos-technikai forradalom eredményeinek összekapcsolását szocialista társadalmunk előnyeivel. A termelés és az anyagi eszközök ágazati és területi elosztása pontosan megtervezhető. De csak a munka révén jön létre a tényleges gazdasági körforgás, csak a munka hozza létre az értéket és a többletterméket. Ugyanakkor a szocializmusban az emberek maguk döntenek el, hogyan éljenek, hol dolgozzanak. Elvileg csak az emberek kényszerelosztása útján lehetne szorosan összekötni ágazatonként a termelőszközöket és a munkaerőt, azonban az ilyen elosztás nem férhet össze a szocializmussal. Olyan feltételeket kell teremteni, amelyek az embereket gazdaságilag és szociálisan érdekeltté teszik abban, hogy olyan munkahelyet, területet, állást válasszanak, amelyre szükség van ahhoz, hogy az egész népgazdasági rendszer hatékonyan funkcionáljon. A szocializmusra a szabad munka, a szabad munkaerő a jellemző, amely maga dönt, maga választ szakmát, lakóhelyet és munkát. Mindez feltételezi, hogy a társadalomnak állandó figyelemmel kell követnie a szubjektív tényezőket (a kívánságokat, a szükségleteket, a prioritásokat) a lakosság külön-

* V. I. Lenin: Filozófiai füzetek. Lenin Összes Művei 29. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 169. old.

böző csoportjainál, mindenekelőtt az ifjúságnál, és ezt hasznosítani kell a népgazdasági irányítás terén.

A szubjektív oldal figyelmen kívül hagyása a termelésirányítás során nemritkán azt eredményezi, hogy a társadalmi terméket alacsony hatékonysággal hasznosítják, elhúzódik az ifjúság belépése a munka folyamatába, kiábrándulnak azok a fiatalok, akik nem tudnak olyan munkát találni, amely szakképzettségüknek és minősítésüknek megfelel, nő a munkaerő-vándorlás és a migráció. Ezért a szocialista termelés valóban kiegyensúlyozott és hatékony fejlődésének fontos feltétele, hogy a termelés gazdasági szükségletei mellett állandó figyelmet kell szentelni az ifjúság szubjektív törekvéseinek is, tanulmányozva és befolyásolva azokat.

A tudományos-technikai forradalom egy konkrét ország körülményei között megy végbe, kölcsönhatásban a korábbi berendezkedéssel, a társadalmi rétegekkel, tevékenységi formákkal, az életvitellel, a nemzeti hagyományokkal és előítéletekkel. De nemcsak ezekre hat a TTF, ugyanakkor mindezek a tényezők is hatnak a TTF formáira, tempójára, eredményeire.

A tudományos-technikai haladás egyfelől megváltoztatja a társadalmi munkamegosztás struktúráját, másfelől pedig — nemritkán még az előbbinél is gyorsabban — a munkához való viszonyt, különösen a fizikai munka esetében. Az ifjúság szakmai irányultsága mintegy eltolódik a magas presztízsű szakmák, főként a szellemi munka felé. Ezzel együtt megfigyelhető, hogy az ifjúság körében népszerűtlen egy sor olyan szakma, amely elengedhetetlen a népgazdasági rendszer egészének funkcionálásához. Ez általában megnyilvánul az ifjúságnak a munkához való viszonyában. Lényegesen könnyebb ugyanis felszámolni a régi munkaösztönzőket, mint újakat létrehozni. Ezek a folyamatok, különösen akkor, ha a munkabérek a fiataloknak nem biztosítják a létminimumot, aminek következtében a fiatalok és a fiatal családok 30 éves korukig, vagy esetleg még tovább, rászorulnak a szülői támogatásra, elősegítik az infantilizmus terjedését, erősítik a szkepticizmust, gyengítik a saját erejükbe vetett hitet, s mindez oda vezet, hogy a munka szerinti bérezés törvénye mellett működésbe lép egy sajátos „ellentörvény” — a bérezés szerinti munkáé. Mindezeket erősítik a különféle lehetőségek, amelyek módot adnak munka nélküli jövedelemszerzésre. A könnyű és előnyös munkát, illegális jövedelmet, „szinekúrát” biztosító összeköttetésekről és „protekciónizmusról” van szó.

A tudományos-technikai haladáshoz elválaszthatatlanul kötődnek az urbanizációs folyamatok, a városi élet normáinak széles körű elterjedése, a magasabb komfort, amelyek gyökeresen megváltoztatják a családnak a felnövekvő nemzedék nevelésében betöltött szerepét. Korábban a család a munkaerőkölcs alakításának forrása volt: a gyerek már egészen fiatalon segített a szülőknek a gazdálkodásban, a ház körül, az állattartásban, és közben szervesen, nem erőltetett módon nyert képet a munka szükségességéről. Napjainkban a természettől elválasztva, az összkomfortos városi lakásban a gazdasági feladatok alól felmentett fiatal nem kapja meg a munkára nevelés említett első leckéit. Úgy tűnik, a háztáji gazdaságok szerepét is szélesebb megközelítésben kell vizsgálni. Visszaesésük, megszűnésük egy sor át nem gondolt, könnyelmű döntés következtében nemcsak nagy gazdasági veszteségekre, a mezőgazdasági termelés volumenének csökkenésére vezetett, de egyben negatív hatással volt a felnövekvő nemzedék munkára nevelésére is.

A család szerepe tehát csökkent a munkára nevelésben; az ezzel összefüggő ne-

gatív tendenciákra az iskolának azonnal reagálnia kellett volna kompenzáló intézkedésekkel. Természetesen nem a pusztán verbális felhívásokra gondolunk, amelyek gyakran kizárólag negatív hatást váltanak ki, hanem a tanulóknak a társadalmilag szükséges munkába már az első osztályoktól kezdődően történő tényleges, a koruknak megfelelő mértékű bevonására, amihez megfelelő anyagi, gazdasági és szervezeti feltételeket kell teremteni. Sajnos éppen abban az időszakban, amikor ez rendkívül szükséges lett volna, csökkentették a munkára nevelést az iskolákban, mind elterjedtebbé vált a „nevelni a tanításon keresztül” utópisztikus elgondolása. Végeredményben a városiasodott család fogyasztói beállítódását erősítette meg a mai iskola fogyasztói orientáltsága, csökkentve a munka iránti érdeklődést.

Társadalmunk e problémájának megoldásához szükség van mind általában a társadalmilag hasznos munka iránti új viszony kialakítására (ami végső soron szorosan összefügg az ifjúság erkölcsi nevelésével), mind pedig a szakmák presztízsének befolyásolására, arra, hogy érdemi segítséget nyújtsunk az ifjúságnak a szakma kiválasztásához. Iskolai reformunk, a munkára nevelés, az oktatás javítása, a szakmai orientációs központok létrehozása, a „Termelés alapjai”, a „Szakmaválasztás” tantárgyak bevezetése, a „Szakmai enciklopédia” kiadása stb. komoly előrelépést jeleznek ezen társadalmi probléma megoldásában.

A másik hosszú távú tendencia, amely reális befolyást gyakorolt a felnövekvő nemzedék sorsára, s amelyet nem hagyhat figyelmen kívül a mai ifjúságkutató, a *demográfiai folyamatokra* vezethető vissza. Ezek, egyfelől, sajátos helyzetet teremtenek a munkavállalás és a szakmaválasztás terén, kihatnak a különböző ifjúsági csoportok különböző képzettségi szintek eléréséhez fűződő esélyeire, a szakmai, illetve beosztásbeli elhelyezkedési lehetőségeikre stb., sőt még a különböző fiú és lány korosztályok optimizmusának mértékére is. Maga a demográfiai helyzet olyan történésektől függ, amelyek esetenként a távoli múltban mentek végbe. Országunk viharos történelme eddig is, a jövőben is nem kevés demográfiai meglepetéssel fog még szolgálni. Nemzedékeken átcsapva éreztetik hatásukat a második világháború eseményei, erősen kielezve a munkaerőhelyzetet, különösen a nyolcvanas évek második felében.

A táblázat tartalmazza a munkaképes korú lakosság létszámának dinamikáját, valamint a halálozás figyelembevételével számított növekedését mutató adatokat. Az a 45 éves periódus, amelyre a számítások vonatkoznak, meglehetősen határozottan három egyenlő szakaszra bontható. Az első 15 év során az abszolút növekedés 14,8 milliót tett ki, a második 15 éves időszakban 30 milliót, a harmadikban 5 milliót. A létszámnövekedés ingadozásai nemcsak a munkaképes korban levők számának változásával függnek össze, hanem a 60 éves kort meghaladók számának változásaival is. A hetvenes évek második felének legnagyobb növekedését az okozta, hogy időben egybeesett az ötvenes évek végén született legnépesebb nemzedék munkaképes korba lépése és az I. világháború és a polgárháború (1916–1920) idején született, már eleve viszonylag kis létszámú, majd a II. világháború által erősen megrikkított nemzedéknek a munkaképes korból való kilépése.

A munkaképes korú lakosság létszámcsökkenésének időszakai egybeesnek azaz, amikor a „bemeneten” kis létszámú nemzedékek, a „kimeneten” pedig nagy létszámú nemzedékek egyidőben jelentkeznek. Ilyen időszak volt a hatvanas évek első fele: azok léptek be munkaképes korba, akik a Nagy Honvédő Háború éveiben születtek, s a század elején született nemzedékek kerültek ki e korcso-

A 20–59 éves korú lakosság száma és növekedése 1956-tól 2001-ig*

Év	Létszám az év kezdetén (millió fő)	Növekedés 5 év alatt	
		Millió fő	Százalékban az öt éves időszak elejéhez képest
1956	106,4		
1961	116,0	9,6	9,0
1966	115,5	-0,5	-0,4
1971	121,2	5,7	4,9
1976	129,7	8,5	7,0
1981	143,5	13,8	10,6
1986	151,2	7,7	5,4
1991	150,2	-1,0	-0,6
1996	154,4	4,2	2,8
2001	155,9	1,5	1,0

* V. I. Perevedencev: Voszproizvodstvo naszelenija i ékonomika. Ékonomika szocializma i vszemirnoe hozjajsztvo ("Szorevnovanie dvuh szisztem") Moszkva 1975. 412. old.; 270 millionov. Moszkva 1982. 36. old.

portból. A nyolcvanas évek második felében egy viszonylag kis létszámú nemzedék lépi át a 20 éves határt, ugyanakkor azok lépik át a 60 éves küszöböt, akik a húszas évek második felében születtek, az a nemzedék, amely eredetileg nagy létszámú volt és viszonylag kis veszteségeket szenvedett a II. világháború alatt.

A munkaképes korú lakosság csökkenése már most, de még inkább a 12. öt-éves terv éveiben sokkal erősebb hatást fog gyakorolni a népgazdaság munkaerő-ellátottságára, mint a hatvanas évek első felében, hiszen azóta lényegesen megváltoztak a munkaerő-utánpótlás forrásai. Döntő forrássá váltak a pályakezdő fiatalok, míg huszonöt évvel ezelőtt a népgazdaság munkaerőigényét, a foglalkoztatottak számának növelését más lakossági csoportok fedezték.

A napjainkban észlelhető demográfiai hullámvölgyet a születések számának általános visszaesése kíséri országunk főbb körzeteiben (Orosz Föderáció, Ukrajna, Baltikum, Belorusszia stb.). E folyamatok közvetkeztében várható, hogy a munkába lépő fiatalok száma eddig példátlan módon lecsökken. Mivel pedig a régi források (azaz a munkásosztály növekedése a faluról felköltözőkkel) a fent említett területeken gyakorlatilag kimerültek, más körzetekben pedig a mezőgazdasági termelés szinten tartása a városokból a falvakba való letelepítést teszi szükségessé, a következő évekre munkaerőhiány lesz jellemző országunkban.

Mindez azt jelenti, hogy a következő években a fiatal nemzedéknek több terhet kell magára vállalnia a termelésben, mint a korábbi generációknak kellett, s a fiataloknak bonyolult kérdésekben kell majd dönteniük. Hiszen még ha változatlan marad is a felsőfokú intézményekbe, technikumokba, szakmai intézetekbe felvett száma, objektíve megnőnek a felvételi esélyek és a fiatalok nagyobb arányban tanulhatnak tovább. Másfelől viszont ebben az időszakban különösen élesen vetődik majd fel a népgazdaság működési feltételeinek biztosítása, a fiatalok bevonása minél nagyobb számban közvetlenül az iparba, a mezőgazdaságba, az építőiparba, a szállításba stb. Az említett két irányvonal kétségtelenül versenyben áll egymással. Ezekről a problémákról most csak a legáltalánosabb formá-

ban beszélünk, nem érintjük a területi megoszlás aspektusát, az ifjúsági migráció szabályozásának szükségességével összefüggő bonyolult kérdéseket.

Konkrétan vizsgálva ennek a különleges demográfiai helyzetnek a hatását az egyik, létszamarányát és funkcióit tekintve legfontosabb ifjúsági csoportra, a fiatal nőkre, azt kell megállapítanunk, hogy tovább csökkenti a születési arányt; hiszen nem várhatjuk azt, hogy a megnövekedett munkahelyi terhelésre a gyermekek számának növelésével reagálnak majd a nők. Mindebből az következik, hogy a megváltozott helyzet megköveteli a fiatal családok munkakörülményeinek és életkörülményeinek változtatását, amely meggátoljuk az állam és a nemzet szempontjából egyformán fenyegető népeségcsökkenést. Hogyan segítsünk a nőknek az új helyzetben előtűnik álló problémaháromszög: munka—tanulás—anyaság megoldásában? A választ csak a kérdés komoly és konkrét kutatása adhatja meg.

A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésében végbemenő folyamatokra befolyást gyakorol számos ellentétesen ható tényező, amelyek között nagy szerepe van az objektív tevékenységi jellemzők mellett a szubjektív mozzanatoknak is: a fiatalok értékorientációjának, személyes terveinek.

A szociológiai felmérések mutatják, hogy mindenhol szembe kell nézni azzal az ellentmondással, amely a társadalom objektív szakemberigénye és a munkába lépő fiatalok szakmai elképzelései között áll fenn. Azoknak a fiataloknak a válaszlai, akiknek el kell foglalniuk a helyüket a termelésben, az egyetemeken, a technikumokban, a szakmunkásképző intézetekben, arról tanúskodnak, hogy a többség a vonzó szakmákban szeretne dolgozni, illetve az azokra kiképző oktatási intézményekbe szeretne bejutni, ahol pedig az igény általában alacsonyabb, mint a jelentkezők száma. Ezzel szemben, kevesebb a jelentkező azokban a szakmákban, amelyek kevésbé vonzóak. Itt a felvehető létszám meghaladja a pályázók számát.

A társadalom objektív szakemberigénye és a munkába lépő fiatalok szakmai tervei közötti optimális viszony kialakítása nagyon jelentős feladat, amely közvetlenül kihat több millió fiatal sorsának alakulására.

Igen fontos, hogy nálunk vannak lehetőségek az ilyen aránytalanságok kiküszöbölésére. Nemcsak a tömegtájékoztató eszközök felhasználása útján, hanem a betöltetlen munkahelyek struktúrájának a lakossági törekvések és érdekek struktúrájához való fokozatos hozzáigazítása révén is. Más szavakkal: a termelési eszközök társadalmisítása és az egész népgazdaság szintjén megvalósuló tervezés nyomán lehetőség nyílik a társadalmi munkamegosztás szerkezetének, a szakemberek iránti igényeknek tudatos és tervszerű megváltoztatására az igények csökkentése, esetenként megszüntetése útján, ami a legkevésbé vonzó foglalkozások gépesítésével, automatizálásával, robotok bevezetésével oldható meg.

Az objektív és a szubjektív tényezők, a törekvések és a valóság közötti ellentmondásokhoz hasonló jelenségek nemcsak szakmai vonatkozásban észlelhetők. Ehhez hasonló figyelhető meg a tanulási szándékok és a szakemberszükséglet között, a nagyobb városokba törekvő emberek migrációs elképzelései és a munkaerő területi eloszlása iránti tényleges igények között. Ugyancsak aránytalanságok vannak a fogyasztási szférában a lakosság bizonyos termékek, áruk, szolgáltatások iránti igényei és azok kínálata között.

Időnként elhangzik, hogy a szocializmusban nincsenek foglalkoztatási problémák, egyebek mellett az ifjúság körében sem. Ez nem felel meg a valóságnak: valamennyi szocialista ország küszködik ilyen problémákkal. Ezeknek a gondoknak a tagadása azt jelentené, hogy valamiféle „automatizmus-elméletet” vallunk magunknak, amely azt hirdeti, hogy a termelési eszközök társadalmisítása önmagá-

ban, automatikus módon megoldja a lakosság teljes foglalkoztatottságát. A valóságban viszont nem létezik semmiféle automatizmus, mivel a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele csak a lehetőségét teremti meg ezen problémák tervszerű módon történő megoldásának.

A társadalompolitika e területén folytatott elemző munka a megoldást a rugalmas beruházási politikában, többek között olyan munkahelyek létrehozásában látja, amelyek figyelembe veszik a munkába lépő ifjúság és a lakosság más csoportjainak létszámalakulását. Ugyanakkor ez megköveteli, hogy a munkásosztály utánpótlása idejében részesüljön általános és szakmai képzésben és létrejöhöz az említett szakmai képzés szükséges anyagi-műszaki bázisa. A megoldás azonban nem redukálható kizárólag gazdasági intézkedésekre és a beruházási politikára, bár nem szabad alábecsülni ezek hatását a társadalmi munkamegosztás struktúrájára. Fontos szem előtt tartani a fiatalok szubjektív törekvéseit.

Társadalmunkban az ifjúságnak nagy elvárásai és ambíciói vannak. Ez növeli azoknak a gondját, akik a szociális kérdésekben döntenek, ugyanakkor azonban pozitív hatást gyakorol a termelésre, megköveteli az állandó figyelmet a munka feltételei és tartalma iránt, megköveteli az ifjúság különböző szakmák iránti viszonyának ismeretét.

Az ifjúság munkához való viszonya mindenekelőtt egy konkrét szakma iránti viszonyban nyilvánul meg. Ezért feltétlenül tanulmányozni kell a szakmák presztízsét a különböző társadalmi csoportok körében, hogy a társadalmi érdekek és az ifjúság törekvései között jeletkező ellentmondásokat feloldhassuk. Ez ahhoz is szükséges, hogy javuljon a szakmai orientálás rendszere, hogy az ifjúság segítséget kaphasson a szakmaválasztásnál.

Szakemberek szerint a világon több mint 50 ezer szakma létezik. Mindegyik a szakmaválasztás célpontja lehet. Igaz, a szakmai karrier a foglalkozás változását is igényli. De minden egyes választás csökkenti az ingadozás nagyságát, s az adott szakma egyre jobban kötődik az adott személyhez. Enélkül nem lehetséges a szakmai előrelépés, a hozzáértés növekedése. Ezért fontos, hogy lássuk, hogyan változik az évek során a viszony az adott szakmához.

Tizenhét évesen a szakmák iránti viszony alapját elsősorban a közvetett tapasztalatok — a szülőktől, ismerősöktől, barátoktól, osztálytársaktól hallottak, könyvekből, filmekből, tévéműsorokból merített értesülések — adják. A fiatalok gyakran még önmaguk számára is észrevétlenül alakítják ki viszonyukat a szakmákhoz, ez vezérli őket, amikor elképzelik lehetséges életútjukat, lehetséges jövőendő szakmájukat. Ez a tapasztalat természetesen elvont, hiszen nem közvetlenül átélt élményekre épül. Tudatosan vagy tudat alatt fejt ki hatását a természet-szerűen önállóságra, önmegvalósításra törekvő fiatalokban. Mindez maximalizmusban, túlzottan kategorikus állásfoglalásban jelentkezik. Ha A szakma jó, akkor az tisztán és egyértelműen jó. Ha B szakma rossz, akkor az a lehető legrosszabb. Ez a fekete-fehér, kontrasztos felfogás jól láthatóan megnyilvánul azokban a szakmai sorrendvizsgálatokban, amelyeket tizenhét éves fiatalok körében végeztek el. Ezek azt mutatták, hogy a falusi és a városi fiatalok megítélésében növekvő szakadék választja el a fizikai és a szellemi munkához kötődő szakmákat.

A kutatások során meghatározták azt az „ollót”, amely a falusi fiatalokat a városiaktól elválasztja a fizikai és a szellemi munka megítélésében, azaz falun nagyobb értéket hordoz a fizikai munka és kisebbet a szellemi, mint a városban. Mivel a vizsgálatokat több éven keresztül ugyanazokon a helyeken végezték, ezért megfigyelhették, miként viselkedik ez az „olló”. Mint kiderült, összecukodik, ám

igen sajátos módon: a városi ifjúság értékelése gyakorlatilag változatlan, míg a falusi ifjúság véleménye közelít ahhoz. A nagyobb elszigeteltség (az úthálózat gyengén fejlett, a városban élőknek kevesebb televízió, rádiókészülék, újság, folyóirat, könyv jut egy falusi lakosra) az átlagos értékelés ingatagabb voltát eredményezi. A falusi sztereotípa nem stabil. Orientációjában a városra tekint, a városi életformára, amely a maga nemében mérce a falusi lakosság számára is. Az urbanizáció, a tömegtájékoztató eszközök széles körű elterjedése egyfelől a szakmák presztízsére vonatkozó értékítéletek univerzális jellegét, másfelől nagyobb stabilitását biztosítja.

Az iskola elvégzése után új szakasz kezdődik az ifjúság életében. Szembetaláznak társadalmunk ténylegesen meglévő intézményeivel — a gyárakkal, mezőgazdasági szövetkezetekkel, oktatási és más intézményekkel. Kezdetét veszi az intenzív társadalmi érés időszaka, a sztereotípiák átgondolásának ideje, a kölcsönvett elképzelések a saját tapasztalatok ellenőrzése alá kerülnek és ennek nyomán újaknak adják át helyüket.

Összefügg-e vajon a társadalmilag éretté válás a különböző foglalkozások iránti viszony megváltozásával? S ha igen, akkor vajon milyen változáson megy keresztül 17 és 25 éves kor között a szakmák presztízs-sorrendje?

A vizsgálatok során kapott eredmények azt mutatják, hogy a valós munkafeltételekkel való találkozás nyomán ellentétes tendencia figyelhető meg a szakmák presztízsének alakulásában a férfiak és a nők között. Összességében a nők értékelésében több szakma presztízs csökkenést mutat, bár megfigyelhető bizonyos differenciáció. Például különösen csökken a nők szemében az ipari és a szállítási szakmunkás-foglalkozások vonzereje, s általában a férfiszakmák vonzereje az anyagi termelés területén. Meglehetősen állandó szinten értékelik azokat a szakmákat, ahol döntően nők dolgoznak: a szolgáltatási területen (a pincért leszámítva), az irodai munkát, a humán szakmákat, az egészségügyi és pedagógus pályákat. Egyes foglalkozások presztízséje ez utóbbiak közül még nő is. Másképpen szólva: az életkorral a korábbinál erősebben jelentkezik a hagyományos „női” és „férfi” foglalkozások közötti különbség. Feltehetőleg a szakmák presztízs szerinti sorrendjének ebben a dinamikájában tükröződik egyfelől az, hogy a nőkben tudatosulnak reális szakmai lehetőségeik, másfelől, hogy fokozottabban tudatosul bennük társadalmi szerepkörük szélesebb értelmezése, tudatosul bennük a nőknek a társadalomban, a családban elfoglalt helye.

A férfiaknál, ellenkezőleg, az életkor növekedésével a szakmákról adott értékítéletek pozitívabbak. A férfiak könnyebben lemondanak ifjúkori szélsőséggel megfogalmazott értékelésükről, „bőkezűbben” emelik számos szakma presztízs-pontszámát. Nem vonzódnak ugyanakkor a szolgáltatási szférához, az alacsony képesítési igénylő hivatali foglalkozásokhoz és egyes „női” szakmákhoz (szövőnő, fejtőnő). Említésre méltó, hogy meglehetősen nagy emelkedés figyelhető meg mindenekelőtt az anyagi termelési szféra szakmai esetében és különösképpen a szakmunkáspályák iránt. Ebben nyilvánvaló módon egy sor tényező játszhat nem kis szerepet, mint például az életmóddal összefüggő értékrend változása, a szakmai élet felfogásában jelentkező realizmus, amely idővel — a családalapítással — még erősebbé válik. Bármely szakma minél teljesebb megítélése a közvetlen munka tapasztalatára épül, arra, hogy egyszerűen mindenki a saját munkáját ismeri jobban. Ezért nem meglepő, hogy az emberek általában a saját maguk által választott szakmát magasabbra értékelik.

A termelés gyorsabban változik, mint a különböző szakmai szerepekről létező

elképzelések, különösen az idősebb emberek esetében, akik alacsony képzettségűek. A józan eszükre, élettapasztalatukra épített elképzelések már a következő nemzedék idejére előítéletté válhatnak. Az apák, köztük a munkáscsaládokból származók, a szakmára nevelés tekintetében esetenként nem állnak a helyzet magaslatán. Ezt tanúsítja, hogy igen alacsony arányban választják a munkáscsaládban felnövő fiatalok apáik mesterségét. „Ha nem hagysz fel a trehányással, belőled is munkás lesz, mint belőlem” — az ilyen típusú kijelentések, amelyekről a sajtó is tudósított már, sajnálatos módon gyakoriak.

Lényeges változás figyelhető meg a fiatalok tudatában azon vizsgálatok segítségével, amelyek két egymást követő nemzedékre terjedtek ki. Az 1963-ban Szibériában lefolytatott vizsgálatot 1983-ban megismélték. Az eltelt húsz év megnövelte a fiatalok *realitásérzékét*. Sajátos felnőtté válás észlelhető a 17 évesek körében. A korábbi időszakhoz képest a fiatalok jobban figyelembe veszik a véleményformálás során a társadalmi szükségleteket, ami a szakmák kevésbé kategorikus megítélésében mutatkozik meg. Például csökkent a presztízse a fizikus, a biológus, a történész pályáknak. A korábbi helyzettől eltérően, amikor a mezőgazdasági foglalkozások és a szolgáltatási tevékenységek voltak a legkevésbé népszerűek, ma egyértelműen azt láthatjuk, hogy nőtt a traktoros, az állattenyésztő szakmunkás, a szolgáltatási foglalkozások vonzereje. Ezek a tendenciák mind a fiúkra, mind a lányokra jellemzők. Igaz, a lányok 1983-ban javuló értékelést adtak a középiskolai tanár, az orvos, a biológus szakmáknak, míg a fiúknál a foglalkozások presztízse romlott. Érdekes, hogy minden csoportban, így a fiúknál is nőtt valamelyest a könyvelő, a számlaellenőr népszerűsége, de különösen emelkedett az eladói pálya presztízse.

Ha viszont összehasonlítjuk az 1983-as falusi fiatalok vizsgálati adatait az 1963-as felmérés eredményeivel, akkor ezek a tendenciák még észrevehetőbbek. A bolti eladó presztízse itt csaknem megduplázódott. A falusi középiskolát végzett fiatalok körében ez a szakma népszerűbbé vált, mint a fizikus szakma. Novoszibirszkben a fiatalok körében a gépkocsivezető foglalkozás a legnépszerűbb, a lányoknál a biológus; falusi fiúknál a gépkocsivezető presztízse még nagyobb, a lányoknál az első helyen az orvosi pálya áll.

A szakmák presztízsi szerinti sorrendjében húsz év alatt megfigyelhető változásnak van egy mélyebb értelme is, mivel a presztízsi-skála alapját az értékek valamilyen rendszere képezi. S valóban, mivel is magyarázható például az, hogy a legnagyobb növekedést a bolti eladó szakmájának népszerűsége mutatja? Nem az ifjúság körében felerősödő fogyasztói szemlélet áll-e e mögött? A fenti kérdésekre, úgy tűnik, csak újabb, célirányos vizsgálatok adhatják meg a választ.

A szakmai presztízsi-sorrendnek van egy sajátos társadalom-pszichológiai tartalma is. Az ember, esetenként mások véleménye által elbűvölten, a presztízsi-létrának olyan fokát célozza meg, amely nem felel meg valós képességeinek. De nem zuhan le, hanem eléri ezt a szintet, fenntartja magát a felszínen, miközben elnyomja a saját alkalmatlanságának érzését. Abbeli igyekezetében, hogy megszabaduljon ettől az érzéstől, görcsösen ragaszkodik az elért szinthez, mindent elkövet, hogy felfelé emelkedjen, mert a leereszkedést elfogadhatatlannak tartja. „Tévedésünk valamely szakmához való képességünk vonatkozásában — írta Marx — olyan hiba, amely megbosszulja önmagát, s még ha nem is ítéli el a külvilág, nekünk rettenetesebb szenvedést okoz, mint amelyet a külvilág képes okozni.”

A kisebbségi érzés, a belső kényelmetlenség, amikor az ember „megvalósulat-

lannak” tartja magát, a szakmai kötelesség megszegéséhez vezethet. Megjegyezzük, hogy a tiszteletlenség, a selejt, az italozás, a társadalomellenes viselkedés — ezek a jelenségek a „presztízs-vákuum” zónáiban a leggyakoribbak.

Az embernek tisztelnie kell önmagát. Ha pedig ezt nem tudja elérni a hivatásán keresztül, akkor a tárgyak kultusza, a fogyasztói szemlélet válik a kompenzációs formájává. A társadalom ma nemcsak a munka tartalmát, bonyolultságát és nehézségét kénytelen nagyobb fizetéssel honorálni, hanem egy sor foglalkozás népszerűtlenségét is, bár ezen a téren a magasabb bérezés kihatathat a presztízs növekedésére is. Az alacsony presztízsért adott kompenzáció azonban hat a dolgozók egy bizonyos kategóriájának tudatára. S tévedés volna nem látni, hogy a „presztízs-vákuum” övezetében egyesek a szerzésvágy révén próbálják növelni önbecsülésüket.

Minél gyorsabban elértektelenedik az „örökölhető” információ, annál kisebb a család szerepe, annál nagyobb a társadalom, a sajtó, a film, a televízió felelőssége az ifjúság szakmai orientációja terén. A reális szakmai tájékoztatásra és irányításra különösen a tanulóifjúságnak van nagy szüksége, azoknak, akik még nem kezdtek dolgozni, akiknek az érdeklődése és tudása, értékítéletei és presztízs-sorrendje még alakulóban van. A felsőosztályos fiatalok pályaválasztásával kapcsolatos munka hiányosságai, amelyek miatt a fiatalok értékítélete és tervei spontán módon alakulnak, szükségszerűen azt eredményezik, hogy törekvéseik és a valóság között levő és a társadalom számára kedvezőtlen szakadék csak tovább mélyül.

Az önálló munka folyamán konkretizálódnak a fiatalok általános, elvont elképzelései a pályákról, és előmozdítják a társadalmi igényeknek megfelelő adaptációt, a fiatalok beilleszkedését a munkáséletbe. Az ifjúság tudatában végbemenő folyamatok ismerete nagyon fontos ahhoz, hogy felmérhető legyen az álmok és a valóság közötti különbség, a társadalom szakemberigénye és a fiatalok szakmai célkitűzése közötti eltérés, továbbá, hogy javítsuk a pályaválasztási tanácsadást. A népgazdasági szükségleteket kielégítő szakemberek hatékony felkészítésének és elosztásának tervezése csak a szakmák presztízsének rendszeres tanulmányozása esetén valósítható meg.

A szociológiai vizsgálatok egyértelműen mutatják, hogy erősíteni kell ifjúságunk politikai, szakmai és erkölcsi nevelését. Itt csak néhány mozzanatra térünk ki.

Az általános és szakmai oktatási rendszer reformtervének társadalmi vitája során felvetődött az ifjúság önállóságra, közéleti aktivitásra való nevelésének kérdése. „A társadalompszichológiai kutatások — írta I. Kon professzor — azt mutatják, hogy az ember akkor vállalja a felelősséget és akkor kezdeményez, ha a tevékenység szubjektumának érzi magát, alkotónak, és részese a tevékenységgel összefüggő döntések meghozatalának. Ez érvényes mindenféle tevékenységre, minden korosztályra.” (Pravda, 1984. január 16.)

A parancsolás, a túlzott felügyelet, a túlszervezés megfosztja az ifjúságot attól, hogy az ügyek részese legyen, elnyomja a kezdeményezőkézséget és az aktivitást, az infantilizmus és a felelőtlenység növekedését segíti elő. Az önállóság, az önismeret, az öntevékenység fejlesztése viszont elsőrendű jelentőségű az ifjúság nevelésében, saját, semmivel sem pótolható valóságos tapasztalatokat nyújt az erkölcsi döntések és cselekedetek terén.

Az önállóság fejlesztésével a lehető legszorosabb módon összefügg a munkához való viszony. „Nekem mindenféle dolog tetszik — írja a tizedik osztályos Ol-

ga M. —, hogyha én gondolom ki. Parancsra végrehajtani valamit viszont egyáltalán nem akaródnak, bár nem is utasítom vissza” (Pravda, 1983. aug. 1.). A parancsoló nevelési stílus az ifjúság egy részének elidegenedéséhez vezet. Ennek eredménye pedig az, hogy a munkához való ilyen hozzáállás megszokottá válik. Nem a pályaválasztási fórumok és az azokon résztvevők formális statisztikai adataira, hanem olyan feltételek megteremtésére van szükség, amelyek nyomán a fiatalok megtalálják a számukra megfelelő pályát, megszűnik az az érzésük, hogy „apró csavarok egy nagy gépezetben”, hogy vak végrehajtók, s alkotónak érzik magukat, akik nemcsak felszólalni képesek, de készek magukra vállalni a közös munka eredményéből fakadó felelősség terhét is.

Igen fontos az öntevékenység az ifjúság ökológiai szemléletének fejlődése szempontjából is. Hazánk hatalmas természetes tartalékainak gazdagsága a köznapitudatban a források kimeríthetlenségének képzetét keltette, illetve kelti. A valóságban — modern körülmények között — az emberek által teremtetett eszközóriások kezében országunk nyersanyagtartalmái nemcsak kimeríthetőek, de védetlenekek is. És ezúttal jelentős mértékben nem a népesség — a többi között az ifjúság — neveléséről, hanem az átnevelésről, a széleskörűen elterjedt, kártékony hagyományok, szokások és előítéletek leküzdéséről van szó.

Az ifjúság tömeges környezetvédelmi megmozdulásai, az öntevékeny szervezetek aktivitásának fellendülése, az ifjúság kezdeményezései és önálló lépései iránt tanúsított bizalom nemcsak természetvédelmi feladatok megoldását teszi lehetővé, hanem hozzájárul az ifjúság hazafias és erkölcsi neveléséhez is.

Az ifjúság erkölcsi neveléséről szólva nem szabad megfeledkezni arról, hogy a papírpénzzel együtt, egyidejűleg a magasszó szavak is inflálódnak; hogy megbízható eszközt a nevelés területén nem a jelszavak, hanem a tettek, az idősebbek ténylegesen erkölcsös cselekedetei biztosítanak; hogy az erkölcsi nevelés már-már művészi munka.

Napjainkban sokan úgy vélekednek, hogy az erkölcsi kérdések „menet közben” megválaszolhatóak. A legtöbben helytelenül értékelik a család szerepét az erkölcsi nevelés folyamatában. Amikor javaslatot teszünk például a gyermekek egységes-általános bölcsődei, illetve óvodai nevelésére, számolnunk kell azzal, hogy a gyermekek korai elszakadása a családtól nemcsak intellektuális, hanem erkölcsi fejlődésükre is negatív kihatással lehet. És itt nem elegendő a csonka családokra utalni.

A család szerepét erősíteni kell azáltal is, hogy a nőket mentesítik a túlzott elfoglaltságtól, segítve őket abban, hogy valóban anyák lehessenek; hogy a férfiak teljes erőbevetéssel dolgozhassanak és legyenek családjaik fenntartói; erősíteni kell a rokoni köteleket, az erkölcsiség támaszát, alapját — a családot.

Beszélni kell az úgynevezett „racionalizátori” javaslatról is: „ha egyszer nálunk előfordulnak amorális cselekedetek — állítják e nézet védelmezői —, akkor az iskolákban sürgősen be kell vezetnünk az etikaoktatást. Akkor azután a moralitás is a kellő szintre fog emelkedni.” Hasonló véleménynek többen hangot adtak. Pedig itt nemcsak az a probléma, hogy az etikaoktatás gyors bevezetéséhez sem megfelelő módszertannal (márpedig az erkölcsiséget nem lehet ugyanúgy megtanítani, mint az egyszerűt), sem a tárgy oktatására alkalmas pedagógusokkal nem rendelkezünk.

Ami a legfontosabb: az etika ismerete önmagában még nem jelent erkölcsi nevelést. Az oktatás egész módszerének, az egész iskola légkörének kell etikusnak lennie.

V. Tyendrjakov *Lelkiismeret az iskolapadban* című cikkében (megjelent a *Pravdában*) joggal figyelmeztet, hogy „a lelkiismeretességet nem lehet úgy oktatni, mint a kémiát”. Ehhez — véli ő — az embernek az egész emberiség hatalmas, eleven erkölcsi tapasztalatával kell közvetlen kapcsolatban állnia. Az idősebbek életének példája, a munka, a szülőháza, a természet szemlélődő megfigyelése, a remekművek olvasása, a hozzátartozók sírjainak tisztelete — mindez az erkölcsi nevelés reális eszköze. És etikaóráink is vannak. Ilyenek mindenekelőtt az irodalomórák, amelyek képek és ábrázolások segítségével minden kényszere-dettség nélkül nyújtanak fogalmat jóról és rosszról, ébresztik fel lelkiismeretünket, és teszik számunkra hozzáférhetővé, hogy együtt érezhessünk mindazzal, ami a legkülönbözőbb korszakokban nyugtalanította az emberiséget.

●

A nyolcvanas évekre tehát olyan, alapjában új helyzet alakult ki, amely különös élességgel és bonyolultsággal helyezte előtérbe az ifjúság önálló életbe való beilleszkedésének problémáját. E kérdések megválaszolásában fontos szerepet játszik a különböző szocialista országok tapasztalatainak tanulmányozása, a szociológiai kutatások, a többi között az ifjúság problémáinak összehasonlító nemzetközi elemzése.

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

TANULMÁNYKÖTET

(Szerkesztette: Schmidt Péter)

171 oldal, 43,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

SZOBOSZLAI GYÖRGY

Tendenciák a szocialista állam hazai fejlődésében

1. TÁRSADALMI FORMÁCIÓ ÉS ÁLLAM

Az államot — mint az uralkodó osztály társadalomintegráló, represszív funkciókat is gyakorló szervezetét — nem tekinthetjük társadalmi-gazdasági berendezkedéstől független, állandó formának. Kifejlett, teljes államról csak a tőkés formációban beszélhetünk. Ez az állam a polgári társadalom önállóvá vált talapzatán intézményesül, és lényegét a magántőkés viszonyrendszer adja. Az államot létrehozó belső szükségleteken túl nem kevésbé lényeges a külső feltételrendszer sem: a világrendszerben való *nemzeti* elkülönülés és a hatalom (szuverenitás) *területhez* kötődő jellege akkor is szükségessé tenné a legális közhatalmat megvalósító állam létét, ha ezt a tőkés magánelsajátítási viszonyok nem kívánnák meg.

A szocialista társadalmak — akár többé-kevésbé fejlett tőkés alapzatról indulnak, akár korábbi formációk jegyeivel terhelt bázisról — elkerülhetetlenül szembeállokznak az államiság intézményesítésének feladatával. Az államot, mint legális hatalomgyakorló szervezetrendszert, a tőkefunkciókat kisajátító és részben megszüntető szocialista közösségiség sem tudja nélkülözni. A tőkés magántulajdon megszüntetése feltételezi a politikai formát, ez az államban is intézményesített közhatalom nélkül elképzelhetetlen.¹

Az 1945 után a népi demokratikus politikai rendszer keretében a szocializmus útjára lépő társadalmaknak is meg kellett találniuk azt az állami-politikai formát, mely egyrészt biztosította az új formációra való áttérés legfontosabb feltételeit, másrészt pedig összeegyeztette ezt a feladatot a sajátosan létező, a történelmi múltban gyökerező adott társadalmi struktúrával — ami lényegében tőkésedő *parasztársadalom* volt —, ide értve annak tudati elemeit, heterogén értékrendszerét és „politikai kultúráit” is. A politikai harcok egyik központi kérdése az állam intézményesítésének mikéntje, a politikai rendszer *társadalomra*, illetőleg *államra* való visszavezettségének, ennek arányainak meghatározása. Az állam ugyanis valóban elkülönült közhatalom, társadalmiság és államiság közé nem lehet egyenlőségelet tenni. Az állammal szembeni alternatíva a közvetlen közösségiség, ami azonban már feltételezi az új formáció *termelési-munkamegosztási* alapzatának *lényeges* módosulását is. Amennyiben ez az átmeneti korszak berendezkedésében lehetséges, éppúgy politikai formákat igényel (például a közvetlen

demokrácia jogilag szabályozott, alkotmányos intézményei), mint maga az állami-
ság.

A tőkés magántulajdon kisajátításának túlnyomóan állami formája — az állami tulajdon döntően meghatározó szerepe mellett — hosszú történelmi időszakra de-
terminálja a társadalom politikai berendezkedésének strukturális alapjegyeit és
működésének lehetséges kereteit. A szocialista átalakítás, mint a tőkés mozgás-
formák negációja, békés úton ment végbe, de nem a társadalom alapviszonyaiból
kiindulva — a termelési viszonyok, a társadalmi munkamegosztás átalakulása, a
társadalmi szerkezet és a politikai-műveltségi viszonyok előzetes megváltozása
—, hanem a proletárdiktatúra ideológiai tételezése alapján nyugvó *pártpolitikai*
akarat eredményeként. E ténynek messzemenő jelentősége van a társadalom po-
litikai viszonyainak továbbfejlődése szempontjából. A gyors, forradalmi átmenet
a tőkés struktúrából egy átmeneti szocialista berendezkedésre ugyanis eleve azt
jelentette, hogy az alulról történő szerves kibontakozás lehetőségei erősen korlá-
tozottak voltak, a politikai centralizáció — mint primer szükségszerűség — egy önma-
gát erősítő tendenciává vált, amelynek ellensúlyai és kontrollmechanizmusai
csak fokozatosan alakultak ki. A társadalom depolitizálása történelmi távlat,
amelyhez a politika „társadalmasításán” keresztül vezet az út. Ennek első feltéte-
le a politika társadalmi elfogadottsága, „egyensúlyba jutása”; a politikai szféra —
ide értve az állami-jogi intézményeket is — belső egyensúlyát biztosító ellensú-
lyok és közvetítések kialakulása a társadalmi gyakorlatban csak fokozatosan vál-
hat lehetővé.

Az átmeneti berendezkedés a leglényegesebb jegyeit tekintve — tulajdonfor-
ma, politikai-rendelkezési viszonyok — elválnak a tőkés formációtól, egyes alapvi-
szonyait tekintve azonban magán viseli a tőkés társadalom jellegzetességeit. Mar-
xi értelemben vett átmeneti társadalom alakul ki, amely a tulajdon- és a politikai
forma felől új társadalmi-gazdasági formáció, a termelés *intézményesültsége* te-
kintetében azonban erősen őrzi a kontinuitás és az átmenetiség ismérveit. A meg-
ismert társadalmi gyakorlat alapján is érvényes erre a berendezkedésre mindaz,
amit Marx az átmeneti társadalomról *A gothai program kritikájában* leszöge-
zett: „Nekünk itt nem olyan kommunista társadalommal van dolgunk, amely a
saját alapján *kifejlődött*, hanem ellenkezőleg, olyannal, amely a tőkés társada-
lomból éppen hogy *keletkezik*; amely tehát minden vonatkozásban, gazdaságilag,
erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak anyaje-
gyeit, amelynek méhéből származik. (. . .) Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv ural-
kodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékek cseréje.
A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között
senki munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási
eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tulajdonába. Ami azonban a
fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv
uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő
munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.

Az *egyenlő jog* tehát itt — elvileg — még mindig a *polgári jog*, noha elv és gya-
korlat már nem kapnak hajba, míg az árucserénél egyenértékek cseréje csak *át-
lagban* létezik, nem az egyes esetben.

E haladás ellenére ez az *egyenlő jog* még mindig a polgári korlátokon belül ma-
rad. (. . .) Ez az *egyenlő jog* — egyenlőtlen jog egyenlőtlen munkáért. Nem ismer
el osztálykülönbségeket, mert mindenki csak úgy munkás, mint a másik; de hall-

gatólagosan elismeri természetes kiváltsággént a munkások egyenlőtlen egyéni tehetségét és ennek folytán egyenlőtlen egyéni teljesítőképességét.”²

Marx itt félreérthetetlenül a kommunista társadalom első szakaszáról (szocializmus) beszél. Feltételezi az összes termelési eszköz köztulajdonát, az árucserő korlátozottságát, azt ugyanis, hogy a termelési eszközök nem piaci tárgyak. A polgári elv azonban még itt is uralkodik! Csak a „kommunista társadalom egy felsőbb szakaszán, amikor az egyének már nincsenek leigázó módon alárendelve a munkamegosztásnak”, lehet a polgári jog „szűk határát” átlépni.³

Az állam és a társadalom viszonyból, az állam jelenségkörét ebből a formációalapú elméleti összefüggésrendszerből nem lehet kiszakítani, helyesen csak e kereteken belül lehet nemcsak interpretálni, hanem politikailag kezelni, alakítani is. Csak a formációalapú megközelítés alkalmas arra, hogy a tőkés berendezkedés intézményeit ne felszínes analógiák alapján ítéljük meg, és tisztán lássuk nemcsak adaptálásuk lehetőségeit, hanem korlátaikat is. Az állam elterjedt funkcionalista elemzése erre a distinkcióra eleve alkalmatlan, mivel előfeltevéseiben tartalmazza az analógiák érvényességének tételezését. A formációalapú elemzés lehetővé teszi azt is, hogy az átmenetiségnek a tőkés jegyekből fakadó korlátaikat is számba vegyük, s ezen az alapon értelmezzük szocialista fejlődésünk belső — sokszor strukturális — ellentmondásait; tehát ezeket ne ab ovo a politika hibájaként, hanem reális adottságokként kezeljük. Ennek alapján az is természetes, hogy a szocialista társadalom sajátos ellentmondásait nem érthetjük meg anélkül, hogy ne ismernénk a tőkés társadalom mozgástörvényeit, mai fejlődésének alapvető belső ellentmondásait. Ez még akkor is így van, ha tudatosítjuk, hogy természetesen vannak olyan fontos jelenségek, amelyek a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeiből következnek, és mint ilyenek, nagymértékben *formációközömbösek*. Végül az is nyilvánvaló, hogy a társadalmi-gazdasági formáció belső összefüggés-rendszeréből induktíve csak a legáltalánosabb összefüggések vezethetők le, számos fontos társadalmi jelenséget nem tudunk közvetlenül — sok esetben még közvetve sem — az általános mozgástörvényekből levezetni (például egyes társadalomlélektani jelenségek).

Az állam formációkötöttsége azt jelenti, hogy nem lehet elvonatkoztatni a kialakult munkamegosztási, tulajdon-, közösségi és hatalmi viszonyoktól, a társadalom struktúrájától, a termelés üzemgazdasági viszonyaitól, a megtermelt érték-többlet vagy többlettermék elosztásától, a társadalmi munkaidőalap elosztásától, s mindezen tényezőket együtt kell mérlegre tenni. Az állam jelenségét nem érthetjük meg úgynevezett elvont funkcióiból, melyeket szokás konstansnak tekinteni. Különösen fontos az egyén termelésben és elosztásban elfoglalt helye, az a mód, ahogy találkozik a termelés feltételeivel, ahogyan azokhoz viszonyul. Ennek a viszonyulásnak megvan a formációspecifikus jellege, amely lassan, fokozatosan változik meg.

A szocializmus társadalmi berendezkedése — szorosan a marxi értelmezés keretében maradva — nem tekinthető tehát a kapitalizmushoz képest minden lényeges elemében új társadalmi formációnak, s ez a jelleg tükröződik az átmenetiség kategóriájában. A tőkés formációt minden elemében felváltó társadalmi-gazdasági forma (a közösségre való közvetlen, nem politikai formában történő vonatkozás) — s ez a marxi életmű egyik fontos üzenete — feltételezi a termelési-munkamegosztási viszonyok alapvető átalakulását, erről azonban az eddig eltelt korokban, de még belátható időn belül sem beszélhetünk. Olyan gazdaság intézményesült, amelyet a munkamegosztásban elkülönült termelőegységekben, ide-

gen szükségletekre történő termelés jellemez; ahol az ipari termelés uralkodó formája a *gyári* szervezet a maga hierarchizált struktúrájával és a munka kényyszerével⁴ (a politikai forma leképezi ezt a hierarchiát, függetlenül attól, hogy miképpen viszonyul ehhez: pozitív társadalmi értéknek tartja-e, mint például nálunk az 1950-es években, vagy önkritikusan szemléli magát); a társadalmi újratermelést kisebb-nagyobb, többé vagy kevésbé bürokratizált szervezetek irányítják, amelyekben a primér közösségiség „testidegen” elem (a weberi értelemben vett racionális szervezet); a bürokratikus szervezési elv behálózza az egész társadalmat, ráépül annak alapvetően árutertermelő jellegére; az újratermelési folyamatokat a központosított hatalom a tőkeallokáció (tőkeközpontosítás) révén nagymértékben uralja, megtörténik a tőkefunkciók „*politikai társadalmisítása*”; a közvetlen termelő az állami szektorban (s a jogi helyzettől eltekintve a szövetkezeti és részben a magánszektorban is) lényegében bérmunkás viszonyban áll, és nincs lehetősége a tulajdon fölötti *közvetlen* rendelkezésre.

2. ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM A SZOCIALIZMUSBAN

Az állam szerepét, szervezetrendszerének összetételét és működési mechanizmusait alapvetően az *állam és a társadalom kapcsolata, az állami beavatkozás mélysége* és intenzitása kondicionálja, ami viszont nem választható el a történeti folyamatoktól, a szocialista társadalmi rend kialakításától, gazdasági-társadalmi feltételrendszerétől, a társadalmi formáció belső szükségleteihez igazodó érték-váltásoktól. A szocialista berendezkedés lényege a tőkeviszony kiszajátítása. Ez a *politikai tett* új társadalmi formáció felé mutat. A tőkés magántulajdon megszüntetése az állami tulajdon túlsúlya esetén a *saját tőkével* való rendelkezés, vállalkozás szinte teljes megszüntetését, számottevő politikai korlátozását jelenti.

A szocialista átalakulás leglényegesebb mozzanata a tulajdonforma átalakulása, ami jogilag is megteremti a tőkekiszajátítás alapját. Mivel azonban a tőkés formáció termelési-munkamegosztási alapzata lényegesen nem változik meg, az állami és a csoporttulajdon is tőkével való rendelkezés, mégpedig a *közvetlen magánérdektől elvonatkoztatott* tőkefunkciót involváló rendelkezés. A társadalmi tőke számottevő részével való politikai rendelkezés nem jelenti azt, hogy felszámolódik a társadalom árutertermelő jellege — az árutertermelés tőkés jegyei azonban csaknem teljesen eliminálódnak. Az átmeneti társadalomban azonban nem önmagában az árutertermelés ténye, hanem az *árutertermelés jellege*, vagyis az elsajátítási mód tulajdoni-társadalmi meghatározottsága igazán lényeges kérdés.⁵ A tőke feletti „összpolitikai” rendelkezés nagymértékben korlátozza az áruforma érvényesülését, egyes szférákban pedig teljesen fel is számolja azt. A szocializmus mint átmeneti társadalom, akár az állami tulajdon túlsúlyára, akár a csoporttulajdonra épül, sem a tőkét, sem a bérmunkásviszonyt nem számolja fel teljesen, de a tőkét politikailag társadalmisítja, s a tőke feletti rendelkezés osztályalapját eliminálja.

A társadalmi berendezkedés tehát *először* a politika által konstituálódik, lényege a politikai akaratképzési folyamat. Ennek függvényévé válik, hogy az új politikai berendezkedés hogyan képes a régi termelési viszonyokat megszüntetni, a jogi intézmények átalakításán túl a tőke társadalmi kontrollját meghaladóan miként képes egy új formáció alapjait megteremteni. A politikai akarat tételezése és

intézményesítése nélkül a rendszer automatikusan megindulna a tőkefunkciók magánkeretekben történő újraintézményesülése útján.

A politikai akarat a társadalomtól elkülönülő szervező és erőszakfunkciót gyakorló intézményeket ragadja meg, s az állami szervező-elosztó és büntető funkciók kézben tartásával megkezdi a gazdaság és a társadalmi szerkezet tudatos átalakítását, a *polgári társadalom felszámolását*. A *société bourgeoise*-t a tőkeviszony megszüntetésével rögtön, szinte teljesen felszámolja, de csak mint tényleges funkciókat gyakorló osztályt, s nem mint a szocializmus politikai viszonyaiba integrált társadalmi réteget, amely sajátos politikai kultúrát hordoz.

A tőkés magántulajdon felszámolásával együtt azt is tételezték, hogy az össz-társadalmi érdek az állam közreműködésével automatikusan érvényesül; a helyesen felismert össz-társadalmi érdekek alá kell rendelni a csoport- és egyéni érdekeket. A társadalom gyárszerű modellje a politizált állampolgárt a politikai viszonyok fogaskerekének tekintette.⁶ Ez a társadalomfilozófia negligálta azt a tényt, hogy az állami tulajdon nem közvetlenül társadalmi; ez a tulajdonforma feltételezi az *elkülönült* állami-politikai rendelkezési viszonyokat, amelyekben — a társadalmi munkamegosztás következtében — a társadalom túlnyomó többsége közvetlenül nem vehet részt, s a kezdeti modellben részvételének közvetítései sincsenek megfelelően kiépítve. A gazdasági és politikai válságok nyomán vált világossá: a szocializmus sajátos alapviszonyai közepette reálisan — az intézményes berendezkedésre is kihatóan — számolni kell egyfelől a politikai és állami hatalom, másfelől a társadalom szétválásával, a „magán” és a „köz” dualizmusával. Az állam, a közhatalom közvetlenül nem társadalmasítható, mivel a tőkés társadalomból kilépő átmeneti berendezkedés magán viseli a „régii társadalom anyajegyét”, annak munkamegosztási és termelészerkezeti viszonyait. A primér közösségek már nem integrálják ezt a társadalmat, a magántulajdon lehetőségétől való megfosztás pedig abszolúttá tette az atomizált egyén munkaerő-birtokos minőségét. Ezt a minőséget nem az osztályviszonyok strukturálják, hanem a társadalmi rétegződés, a hierarchia, a munkajelleg-csoport, a rendelkezési viszonyokban elfoglalt hely, a tudás hierarchiája stb. A politikai hatalom osztályra reflektáltsága nem elsősorban szociológiai, hanem nagymértékben ideológiai dimenzió, legitimálja a hatalmi berendezkedést, de funkciója jórészt teljesül a tőkés viszonyok tagadásában, de kevésbé ad alapot a berendezkedés pozitív megszervezéséhez, a közvetítések szervezeti intézményesítéséhez.

A burzsoá társadalom kiiktatása nem egyenlő a „civil” társadalom felszámolásával: a magánviszonyok, a tőke nélküli magánrendelkezés fennmaradása megteremti a *szocialista típusú állampolgári (civil) társadalom* állami keretekben történő intézményesítésének szükségességét. A „civil” jelleg nem a magántulajdonosi pozícióra, hanem az elkülönült árutermelői létre alapozódik. A magánérdekeltség, a magánviszonyok intézményesülnek a munkamegosztásban tagolt általános tevékenységcserében, amelyben érvényesül a munkában kifejezett formális egyenlőség, a képességek és lehetőségek egyenlőtlenségén keresztül. A politika elve a társadalmi formáció *jövőre orientáltsága* és a formális egyenlőség örven kialakuló egyenlőtlenségek *politikai kezelése*. A politika elve továbbá a formációból kiiktatott tőkekorlát dologi közvetítésekkel előálló automatizmusának *helyettesítése*, a társadalmi tőke arányának meghatározása, az árutermelésre épülő *civil társadalom*, valamint az elkülönült munkamegosztásban történő tőkefelhalmozás gazdaságpolitikai korlátozása. A politika egyik legfontosabb funkciója a szocialista típusú állampolgári társadalom és a politikai akaratképzés ál-

landóan jelentkező összeegyeztetési feladata. Az összeegyeztetés primér színtere az állam intézményrendszere, amely a társadalom politikai képviselőjére épül. Ebben a berendezkedésben a társadalom közösségiségét a politika jeleníti meg, amelyben egy sajátos kettősség érvényesül, a társadalom a munka közössége és ugyanakkor ő a „közösségi tőkés” is, s ez határozza meg az állam és a politika általános jellemvonásait, a szocialista állam funkcióit.

A szocializmusnak éppen az a lényege, hogy a tőkeviszony kisajátításával a gazdasági hatalommal való élés nem kapcsolódik egybe a citoyensséggel: átpolitizálódik, az általános politikaiként tételezett közösségiségre reflektálódik. Az elmentmondás éppen azáltal keletkezik, hogy — ha korlátozottan is — fennmarad az árutermelés anonim közösségisége, s ezen belül az egyedi árutermelő atomizált magánléte, ugyanakkor a társadalom gazdasági potenciálja a magánérdek helyett a politikai akarat diszpozíciója alá kerül. A magántulajdonon alapuló tőkeviszony kiiktatódik, de a citoyent nem lehet kiiktatni, a magánérdeket, a magánakaratot nem lehet a politikai céltételezésnek közvetlenül alárendelni. Az állam — mint elkülönült hatalom — viszonylagos önállósággal rendelkezik, de önállósága erősen korlátozott, részben a tulajdonosi funkciók gyakorlásában részt vevő állami vállalatok mozgástörvényei, részben a citoyen akaratok és értékek által. Az állam és a citoyen-lét viszonya a szocialista fejlődésben több szakaszon ment keresztül. A tendencia az, hogy a politika egyre inkább számításba veszi a citoyen-létből fakadó érdekelkülönültségeket, s azokat nem megsemmisíteni akarja, hanem kanalizálni, a politikai célok érdekében felhasználni és a politikai célokat e bázison, az érdekütközéseknek teret adva, érvényesíteni.

A gazdaság államosítottága tehát valóban megszünteti a gazdaság és a politika tőkés formációban tételezett elkülönültségét, az állam nem csupán beavatkozik a gazdaságba, hanem annak konstitutív szereplőjévé, motorjává válik. Mivel azonban elkülönült, növekedésre orientált gazdasági szereplők gazdálkodnak, az állam nem képes akaratát direkt formában érvényesíteni. A gazdaság a szocializmusban is sajátos, önálló törvényszerűségekkel rendelkezik, s a törvényszerűségek nem pusztán az elkülönült politikai akaratok kiegyenlítődései — ahogy a felszínen megjelennek. Az állam tehát egyszerre konstitutív szereplő és — ehhez képest alárendelten — a tőle viszonylag független folyamatokba beavatkozó. Mivel az állam szervezetenként elkülönül a materiális gazdálkodástól — ezen mitsem változtat, hogy a vállalat „állami” — a politika és a gazdaság között közvetítő mechanizmusnak kell létesülnie.

Az állam — mint elkülönült legális közhatalom — az állampolgárok társadalmára reflektálódik, politikai felhatalmazásuktól nem vonatkoztathat el. A társadalomra való visszavezetettséget intézményes közvetítésekkel kell biztosítani. Minél jobban kialakultak, felismerhetőek a szocializmus sajátos mozgástörvényei, annál erősebb az igény a társadalomra való reflektáltság intézményesítésére, az állam reális társadalmi ellenőrzöttségére, nemcsak a pártpolitikai formákon keresztül, de az egyének politikai közössége felől is.

A szocialista berendezkedésben az állampolgári lét, a „civil” jelleg a tőke társadalmasításán alapul, ez a magántulajdonnak a marxi értelemben vett pozitív megszüntetése felé tett első lépés. Míg tehát a tőkés viszonyok között a civil társadalom alapja a magántulajdon politikailag is garantált elismerése és a dologi közvetítések rendszere, addig a szocializmus következetesen érvényesíti a munkamegosztás közösségre vetettségének belső követelményeit. Ebben az elvonatkoztatott nem tulajdonosi keretben a politikai közvetítéseket megelőzően az „ál-

lampolgárok társadalmá” az önálló munkavállalói pozícióra alapozódik, amelynek lényege az „emberi tőke” feletti személyes rendelkezés, a készségek és képességek tőkeértékesülést nem tételező általános cseréje — bennrekedve azonban a korlátozott áruformában és a dologi közvetítések kényszerhálójában.

3. A SZOCIALISTA ÁLLAMFEJLŐDÉS FŐ VONÁSAI

Szocialista államfejlődésünkben alapvetően két fő szakaszt különböztethetünk meg; az első 1949-től 1956-ig tartott, ezt nevezzük a kezdeti szocialista állammoddellnek. Ekkor alakultak ki az állami berendezkedés alapvető jegyei, amelyek nagyfokú szervezeti állandóságot mutatnak. Az államfejlődés második szakasza 1957-től kezdődik és napjainkig tart. E két szakasz közötti megkülönböztetést nem elsősorban az államfejlődés belső jellemzőinek változása indokolja, hanem az államnak a társadalomban betöltött helye, az állam és a társadalom viszonya, valamint az állam szerepe a politikai rendszerben. Az első szakaszt az állam túlzott központosítása, a pártnak való direkt alárendelése és a tényleges társadalmi ellenőrzés negligálása jellemezte. A második szakaszban — azonos alkotmányos modellben és ugyanabban a tulajdoni szerkezetben — lényegesen átértékelődnek az állam működési mechanizmusai, és megváltozik a politikai rendszerhez, elsősorban a párthoz való kötődésének jellege.

Az állam politikai rendszerbe ágyazottságát a mi viszonyaink között is — a polgári fejlődés fővonalához hasonlóan — az alkotmány fejezi ki. Az alkotmányos berendezkedés 1949-ben, a szovjet modell átvételével alakult ki.⁸ A szocialista államiság tartalmát azonban nem maga az alkotmányos berendezkedés adja — mivel ez formáját tekintve polgári jellegű intézmény —, hanem a pártpolitikai berendezkedés, a *lényegi egypártrendszer*, egyetlen párt tényleges vezető szerepe, a pártpolitikai versengés kizártsága, és ezzel egyenértékűen a tőkés tulajdonforma átalakítása. Az államban a polgári *formák* továbbélése szervezeti jelenség, ami persze nem esetleges momentum, hanem annak kifejezése, hogy az átmeneti társadalom polgári jegyeiktől „terhes” és továbbviszi az állampolgárok árutermelelő közösségét. Az állam azért szocialista jellegű, mert a politikai akarat kiiktatta a tőkeviszonyt, a magánelsajátítás különböző intézményes formáit, és megszüntette az ennek megfelelő hatalmi ágak megosztását. Nem véletlen, hogy a szocialista államideológia hangsúlyozza a hatalom egységét, és elveti a hatalmi ágak megosztását (cheks and balances), és amennyiben mégis hasonló formákat intézményesít — a különböző tevékenységformák *szervezeti* elkülönítése, a bírói függetlenség érvényesítése stb. —, ezt csupán munkamegosztási jelenséggként fogja fel.

Az állam túlsúlyos szerepének kialakulása a kezdeti szocialista fejlődésben nem véletlenszerű és még kevésbé önkényes, nem a politikai voluntarizmusban gyökerező folyamat. A polgári intézményrendszer lebontása, és különösképpen a tőkés tulajdonforma leépítése feltételezte, hogy történetileg az állami tulajdon lényegi túlsúlyán alapuló központosított politikai és állami hatalom vált a társadalmi-gazdasági intézményrendszer legfontosabb szereplőjévé. A hazai korai politikai rendszermodellben a párt felölelte a politikai mozgások egész felületét, közvetlenül irányította az állami, a társadalmi szerveket és a tömegszervezeteket.⁹ A párt túldimenzionált, mindenre kiterjedő szerepe — a pártdemokrácia kiiktatásával párhuzamosan — lehetetlenné tette az állam reális társadalmi ellenőrzöttségét és érdekintegráló szerepének kibontakoztatását, de elorvasztotta, formálissá

tette a politikai rendszer egyéb szféráit is, a társadalmi érdekkifejezés intézményeit. Ily módon, bár a népi demokratikus politikai rendszer — s ez az egyetlen lényeges különbség a szovjet típusú berendezkedéshez képest — a társadalom politikai egységének kifejezésére és biztosítására beépítette a politikai rendszerbe a népfrontot, mint egyéni tagsággal nem rendelkező politikai mozgalmat, a szövetségi politika hiányában azonban a népfrontjelleg üres formalitás maradt. A népfront, amely a szocializmus talaján kialakuló politikai irányzatok és ideológiák elismerésével a nemzeti egységet hivatott reprezentálni, még a polgári fejlődés jegeit is magán viselő civil társadalom politikai kifejeződése, annak a ténynek az elismerése, hogy a társadalom politikai tagoltságát a gazdaság politikai társadalmazása nem szünteti meg. A társadalomnak ezt a minőségét a politikai rendszer fejlődésének első szakaszában formálisan elismerték ugyan, ténylegesen azonban nem intézményesítették.

A politikai rendszer felépítését és mozgásformáit az érdekviszonyok megjelenítési lehetőségei és módozatai határozzák meg. Ebben a keretben lehet felvázolni az állam társadalmi szerepének alakulását. A kezdeti szocialista modellben, 1948-tól 1956-ig, a társadalom érdektagoltsága csak formálisan tükröződött a politikai rendszerben, a társadalom átalakításának legfőbb integratív központja a párt. Látens módon természetesen jelen van a társadalmi és a közhatalom kettőssége, de ezt a politikai rendszer nem kifejezni, hanem felszámolni akarja, azzal a hibás tételezéssel, hogy a rendszerrel való politikai azonosulás automatikusan biztosítja az össztársadalmi érdek, valamiféle társadalmi optimum kialakulását. A politikai tagoltságot ugyan önmagában kifejezésre juttatja az állami képviseleti elv, a népszuverenitás formális-alkotmányos elismerése és a népfront szervezeti keretének kialakítása, a valóságos politikai viszonyokban azonban az állami és a társadalmi érdekközvetítő szervek a pártpolitika önálló érdekeket nem hordozó eszközeivé, mediátoraivá válnak. A civil társadalom tehát legfeljebb megtűrt történelmi rekvizitum, amelyet — mint a polgári eszmék bázisát — fel kell számolni, s a politikát nem a magánügyén autonómiáján, és ennek intézményesítésén keresztül kell felépíteni, hanem a magánélet és a közélet közötti fal lerombolásával, a közéleti-politikai viszonyokban aktívan részt vevő szocialista személyiség típus kialakításával. Ez az elv implicite magába foglalta, hogy az államot tömegszervezeti alapokra kell helyezni, és teljesen alá kell rendelni a pártpolitikának. Természeteszerű, hogy a társadalomnak az állami képviselleteken keresztüli befolyása nem, vagy csak nagyon korlátozottan — s többnyire csupán a helyi ügyekben — intézményesülhetett, az állam bürokratikus funkciói kerültek előtérbe.

Az alkotmányos berendezkedés intézményrendszerre olyan tág kereteket biztosított, amelyben a szocialista államszerkezet tartalmát a konkrét politikai viszonyoktól függően, egymástól lényegesen eltérő minőségben lehetett meghatározni. Ezt az is jelzi, hogy az alkotmány első átfogó felülvizsgálatára csak 1972-ben került sor.

Az alkotmány megalkotásának idejére, 1949 derekára lényegében egypártrendszer alakult ki, de a többpártrendszert formálisan nem szüntették meg, a kollektív forma megszűnését politikai tényként kezelték.¹⁰ Az alkotmány felvázolja a politikai rendszer alapstruktúráját, rögzíti a párt vezető szerepét, de az alkotmány nem a társadalom politikai viszonyainak jogi kifejezése, hanem az állam és a társadalom viszonyának rögzítése. Ez a dokumentum tükrözi az 1940-es évek végére kialakult kül- és belpolitikai viszonyokat, amelyek determinálták a magyar állami berendezkedés struktúráját.¹¹ A népszuverenitás eszméit tükröző

parlamentáris képviselőt ugyan formálisan a népfront által képviselt társadalmi egységre épült, a társadalmi változásban gyökerezett politikai túldimenzionáltság azonban lehetetlenné tette a reális társadalmi igények befolyását a struktúra kialakítására.¹²

A szocialista államszerkezet formálisan a képviselő primátusára épült, a testületek azonban nem bírtak valóságos érdekintegráló politikai funkcióval. Az állam felépítésében nem volt helye a hatalmi ágak elválasztásának és kölcsönös ellenőrzésének, mivel a tényleges hatalom az államon kívül került. Érvényesült viszont a szervtípusok közötti munkamegosztás és az egyes típusok (képviselet, közigazgatás, bírói és ügyészi szervek) viszonylagos önállósága. Az államszerkezeten belül a súlypont a végrehajtó államapparátusra, a közigazgatási szervezetrendszerre esett — ezért jellemzi ezt a korszakot az elméleti irodalom az államigazgatási állam dominanciájával. Az államigazgatás közvetítette a politikai akaratot a társadalmi élet minden szférája felé, az államapparátus cselekvése a gazdaság, a művelődés, az oktatás, a kultúra és a tömegtájékoztatás minden lényeges szféráját behálózta.

Ebben a centralizált, egyértelműen felülről vezérelt rendszerben a társadalmi mozgások túlpolitizáltak voltak, az egyes egyéni, csoport- és rétegérdekek formálisan felszínre sem kerülhettek. Ekkor alakult ki az érdekek politikailag érvényesített hierarchiája. Az elvontan tételezett társadalmi érdek, amit a központi szervek *automatikusan* képviselni véltek, *abszolutizálódott* és háttérbe szorította az érdekelismerési folyamat strukturáltságát. Nem kis része volt ebben annak a fel fogásnak, amelyik a társadalom fejlődését egyoldalúan függővé tette a társadalmi fejlődéstörvények tudatos felismerésétől, illetve azt vallotta, hogy a politikai rendszer központi szervei önmagukban képesek e törvények felismerésére és érvényesítésére.

Az államfejlődés első szakaszának végletes központositottsága azzal járt, hogy a rendszerből hiányoztak a kisebb integrációk belső ösztönző mechanizmusai, az államszerkezet túlzott merevségre való hajlama ellentmondásba került az innovációs igényekkel. A kormányzati szervek az egyirányú politikai függőségi viszonyok miatt elkerülhetetlenül indifferenssé váltak a valóságos társadalmi folyamatok, szükségletek és realitások iránt. Az ideológiában érvényesült az a feltételezés, hogy az állam automatikusan és zökkenőmentesen megtestesíti a közérdeket, illetőleg hogy a közérdeket, a „nép érdekeit” csak az állam és a párt központi szervei képviselik és képviselhetik.

Az „államigazgatási állam” központi jelentősége összhangban állott a tervutasításos gazdaságirányítás igényeivel. Azt is mondhatjuk, hogy ennek a struktúrának megvolt a maga belső logikája, kötődésrendszere, amelyet a deformációk csak jobban láthatóvá tettek, de a mozgástörvények nem közvetlenül a párt politikai akaratából eredtek. Ám nemcsak az „államigazgatási állam” túlsúlyáról beszélhetünk, hanem az állami feladatok túlzott központositásáról is — ami megint csak szorosan összefüggött a direkt tervgazdálkodás koncepciójával. Ebben az államszerkezetben nem volt lényegi szerepe a helyi-területi szervezetrendszernek, önkormányzati jellegük nem fogalmazódott meg. A tanácsrendszer intézményesítése a helyi akaratok és érdekek integrálására, a helyi önállóság intézményesítésére szolgált; a tanácsok egyértelműen beépültek az államszerkezetbe, nem rendelkeztek tényleges önkormányzati jellegű jogokkal, normatív biztositott saját forrásokkal, adóztatási autonómiával. Ilyen körülmények között az államfejlődés első szakaszában a helyi-területi tanácsok szervek az állam, a központi közigaz-

gatás meghosszabbításai voltak, szerepük többnyire a központi döntések végrehajtására és megvalósításának ellenőrzésére zsugorodott.¹³

Az 1956. évi politikai válság azzal a hatással járt, hogy felül kellett vizsgálni a hatalom — a párt és az állam — és a társadalom viszonyát, és ebben a viszonyban nagyobb szerepet kellett kapniuk az intézményes érdekközvetítéseknek, a népfront keretében megvalósult szövetségi politikának, a társadalmi szervek (szakszervezetek és réteg-érdekképviseletek, majd napjainkban az egyesületek) érdekközvetítő és integráló szerepének. A szocializmus alapelveinek elfogadására épülő állampolgári társadalom és a pártpolitikai társadalom-integráció közötti közvetítéseket meg kellett teremteni. Ebben a közvetítésben újraértékelődött az állam szerepe is. Mint láttuk, az első szakaszban az állam a pártpolitika pusztá eszközeként funkcionált, társadalmi behatároltsága relativizálódott. A szövetségi politika csak úgy valósulhatott meg, ha relatíve elhatárolódik egymástól a párt és az állam szerepe. Ez természetesen nem hatásköri kérdés, hanem politikai mérlegelés tárgya, és elsősorban a párt önkorlátozási képességén, a konkrét viszonyokhoz igazított illetékességi körének megvonásán múlik. Nincs ugyanis olyan intézményes megoldás, amelynek alapján pontosan mérhető lenne a párt és az állam elválasztása.

Az állam és a társadalom viszonyában új jelenségek figyelhetők meg az államfejlődés második szakaszában. Reális lehetőséggé vált az állam fokozott társadalmi ellenőrzése és jog által történő korlátozása. Korábban a társadalom életébe történő állami beavatkozásnak szinte semmiféle intézményes korlátja nem létezett — ilyen korlátok a politikában fogalmazódtak meg, többnyire csupán praktikus szempontok alapján. Az állam demokratizálásának igénye egyúttal korlátozásának normatív szükségleteit is megteremtette. Ezzel párhuzamosan az 1960-as években megfogalmazódott az a koncepció, amely az állam szerepének szűkítését és a társadalmi ellenőrzés kiterjesztését egyes, a közigazgatás keretében ellátott funkciók *társadalmisításával* látta megoldhatónak. Egyes közigazgatási feladatoknak a társadalmi szervek hatáskörébe való utalása azonban azt eredményezte, hogy a társadalmi szervek a szabályozási-hatósági tevékenység hatására kvázi állami jelleget öltöttek. Az előzetes várakozások nem igazolódtak, és bizonyossá vált, hogy az állami-közigazgatási funkcióbővülés ellensúlyozását, káros hatásainak kiküszöbölését más utakon kell keresni.

Az állam fokozottabb társadalmi ellenőrzését a jogilag korlátozott állam koncepciója és az érdektagoltság intézményes elismerése hatékonyabban szolgálta. Egyértelművé vált, hogy az új típusú társadalom átmenetiségében is a munka közössége, amelyet a közösségi funkciókat megjelenítő politika mint „általános tőke”¹⁴ integrál, az integráció azonban nem alapulhat pusztá érdekeszámításon, hanem érdekelkülönített intézmények közvetítését igényli. Az államnak az „állampolgári társadalom” felőli korlátozottságát tükrözte az 1956 utáni törvényszintű jogalkotás. 1957-ben jelent meg az államigazgatási eljárási törvény, amely jogi garanciákat biztosított az állampolgároknak a hatósági eljárásban. 1959-ben megszületik az első szocialista típusú Polgári Törvénykönyv, amely az alkotmány alapján szabályozza a tulajdonformák viszonyát az áruforgalomban, a magánszemélyek vagyoni ügyleteit és társulási lehetőségeit. Ez a magas szintű jogszabály — ha korlátozottan is — elismeri az állampolgár közösségi keretekbe ágyazott tulajdonosi-rendelkezési minőségét. A büntetőjog területén szintén körülhatárolódik az állam és az állampolgár viszonya, és megfelelő garanciák épülnek ki a személyes szabadság védelmére, a hatóságok cselekvésének pontos keretek között

tartására. A munkajog területén ugyancsak körvonalazódik az állam mint munkaadó, és az állampolgár mint munkavállaló viszonya, és itt is megfogalmazódnak a jogi korlátok és a garanciák. E példaszerű felsorolást a jogalkotás széles felületén be lehetne mutatni. Célunk csupán a tendencia érzékeltetése, annak bemutatása, hogy miként intézményesül a politikai állam és a társadalom viszonya az elkülönült, a *szocializmus bázisán* keletkező magánérdek és a közösségiség reális alapokra helyezett szintéziseként.

A szocializmus bázisán végbemenő, a szövetségi politika keretébe illeszkedő társadalmi kiegyenlítődési folyamatot, az „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikáját úgy lehetett intézményesíteni, hogy nem kellett megváltoztatni az állami berendezkedés *alkotmányos* formáit. Az állami tulajdon túlsúlyát nem az öngazgatási elvek érvényesítésével ellensúlyozta a politikai rendszer, hanem egyfelől a mezőgazdaság radikális szövetkezetesítésével — ennyiben érvényesült az öngazgatás elve, de nem az állami tulajdonforma felől —, másrészt a gazdaságirányítási rendszer átalakításával. E fordulatot a beszolgáltatási rendszer eltörlése és a közvetlen tervutasításos rendszer fokozatos átalakítása előzte meg.

Az azonos alkotmányos modell keretén belül azonban az állam működési formái lényegesen átalakultak, egyre erősebben fogalmazódott meg a demokratizálódás igénye, a politika társadalmi bázisának kiszélesítése. Ennek kulcskérdésévé vált a gazdaságirányítás átalakítása, az elkülönült gazdasági egységek önállóságának növelése, az államigazgatás és a gazdaság viszonyainak újraértékelése. Ezt az igényt tükrözte az 1968. évi gazdaságirányítási reform, a közvetlen tervutasításos rendszerének eltörlése, s az indirekt szabályozási rendszer bevezetése. Természetesen a reform nem változtatta — nem változtathatta — meg a gazdaság alapvető szerkezeti elemeit, már csak azért sem, mivel a tulajdoni viszonyokban nem történt lényegi változás. A reform mégis nagy jelentőségű az állam és a társadalom kapcsolatának szempontjából, mivel kiterjedt a politikai rendszer működésének teljes felületére anélkül, hogy abban hirtelen strukturális változást idézett volna elő. A hosszú távon megjelenő változások igényét azonban a reform az első perctől kezdve magába foglalta. A társadalom érdekszerkezetét ugyanis alapvetően új megvilágításba helyezte, s ezáltal kihívást intézett a korábbi intézményes berendezkedés egészéhez abban az értelemben, hogy lassú minőségi változások megérlelődését indította el. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a reform intézményesítése nem volt ellentmondásmentes. Az ellentmondás éppen az államszerkezet állandósága és a — főként informális — működési mechanizmusok, illetőleg azok intézményesítési igénye között feszült. A politikai intézményrendszer reformtendenciái kiérlelik, felszínre hozzák, explicitté teszik ezt az ellentmondást. Amint ugyanis a szocialista társadalom kialakítja a maga stabil legitímációs bázisát, és *saját alapján kifejlődött* „civil társadalmát”, a kezdeti modell átalakításra szorul elsősorban abban a tekintetben, hogy a társadalom milyen mértékben szerveződik *felülről és hierarchizáltan*. Az érdekviszonyok differenciáltabbá válása és a politikai emancipáltság ellentmondásba kerül a korábbi társadalomszervezési formákkal, elsősorban az állam és a politika túldimenzionált szerepkörével. Valójában nem arról van szó — mint ahogyan azt sokáig hittük —, hogy az állam által gyakorolt funkciókat kell más intézmények (érdekképviselői szervek, társadalmi típusú szervek, autonómiák) között elosztani; és még csak arról sem, hogy az államon belül kell hatásköröket átcsoportosítani a hatóságiközigazgatási szervezetektől a képviselői testületekhez, hanem sokkal inkább arról, hogy miként lehet a társadalom mozgását gyökeresen más alapokon meg-

szervezni, az államiságot a társadalom intézményeként (tehát nem csupán a politikai hatalom eszközeként) megszervezni.

Hangsúlyozni kell tehát, hogy az államközpontú szocialista modell érvényesége történelmileg korlátozott. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az állammal szembehelyezett — éppen a társadalom bürokratizálását észlelő politika által szorgalmazott — „népiesítési” tendenciák, az öngazgatási elv egyoldalú kívánalma a gyakorlati konzekvenciák elhanyagolásával, valamint ezek szélsőséges kifejeződése, az állam elhalására vonatkozó sematikus elmélet éppúgy történelmietlen, mint az állam társadalomban játszott szerepe megváltozásának figyelmen kívül hagyása.

Az itt vázolt fejlődés fontos komponense a fogyasztói igények minden rétegre kiterjedő radikalizálódása, a rétegek társadalmi méretű kiegyenlítődése (ha ez rejt is magában súlyos ellentmondásokat), és a hagyományos paraszti társadalom gyors leépülése. Ezek az „átstrukturálódások” kényszerű és elkerülhetetlen „eredeti ipari felhalmozásban” összegeződnek, amelyben az állam, s ezen belül az államigazgatás funkciói természetesen megsokasodnak és kialakul az intézményi rendszer öngerjesztő, önmagát növelő tendenciája. Az állam által is gerjesztett növekedési hajlamnak a gazdaságban nem alakult ki hatékony korlátja, sőt, a profitmotívum hiányában a gazdasági egységek „beruházáséhségét” a központi gazdaságpolitikának kell korlátoznia. A gazdasági korlát tehát nem azért nem érvényesül autonóm módon, mivel a politika a gazdasággal összefonódik. A pártpolitika — az állami intézményeken keresztül — voltaképpen két egymással ellentétes funkciót lát el: egyrészt gazdaságpolitikai döntésein keresztül keresletet teremt, másrészt az elkülönült gazdasági egységek természetes növekedési igényeit mederben kell tartania, azokat vissza-visszatérően korlátozni kénytelen. Ráadásul a beruházás — effektív tőkepiac hiányában — nem feltétlenül mércéje az egységnyi investíciós hányad hatékonyságának, ezt a követelményt — a nem számottevő „versenyszféra” kivételével — is állami eszközökkel kell kikényszeríteni, akár direkt, akár indirekt módon.

A periodikusan kifejlődő pénzügyi-beruházási válságok jelzik, hogy a mennyiségi növekedés, amely a berendezkedés természetes ismérve, *önmagában* nem képes a társadalom konfliktusait feloldani. A hatékonysági-minőségi követelmények a politikai demokratizmus igényével párhuzamosan termelik ki a politikai mechanizmus átalakításának igényét-szükségességét. Ez először a gazdasági intézményrendszer reformjában jelentkezik (1968), amely szabályozás- és kormányzástechnikai jellegű (a gazdaságirányítási „mechanizmus” reformja).

Ezzel egyidőben, az 1960-as évek végén, az 1970-es években fogalmazódik meg az igény az állam szerepének felülvizsgálatára, ami lényegében az állam szerepének korlátozásaként, az államszerkezeten belüli munkamegosztás megváltozásaként, az elkülönült csoportérdekek megjelenítéseként, az állam és a társadalom, az állami szervek és a gazdálkodó szervek, valamint az ehhez kapcsolódó funkciók markánsabb elkülönítéseként, illetőleg az erre vonatkozó kívánalomként jelentkezik.

A fentiekből világosan kirajzolódik az a gondolat, hogy az állam szerepének változását, illetőleg a változások irányát és igényét azokból a folyamatokból kell és lehet megítélni, amelyek az egész társadalom szerkezetében végbementek. Ezek tükrében, ismerve gazdasági intézményrendszerünk mai teljesítő- és reagálóképességét, valamint azokat a társadalmi igényeket, amelyek a közhatalmat gyakorló állami és politikai szervekkel szemben felmerülnek, megkövültatható,

hogyan az államnak a társadalomban játszott szerepe reformra szorul, ami nem elsősorban szervezeti módosításokban kell hogy kifejeződjék, hanem funkcióváltásban.

Ennek lényege, hogy az államot fokozatosan a társadalom eszközévé kell tenni, és korlátozni lehet elkülönült közhatalmosságát. Ez egyet jelent azzal, hogy az államot, illetve azokat a szervezetrendszerket — elsősorban a közigazgatást —, amelyek államnak mondott feladatokat látnak el, megszüntetjük a természetlen, túlzott beavatkozó funkcióktól, a folyamatok egy részének irányítója helyett azok befolyásolójává tesszük, és a beavatkozást a jelenleginél szűkebb körre mérsékelve megsokszorozzuk annak hatékonyságát.

JEGYZETEK

¹ *Tőkei Ferenc* ezzel kapcsolatban kiemeli *Marx* elemzésének jelentőségét a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című írásban, valamint *A gothai program kritikájában*. A kommunizmus második fázisára vonatkozó marxi felismerés arra utal, hogy „a magántulajdont meg kell szüntetni és megszüntetésének eszközei politikai eszközök”. *Tőkei Ferenc*: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Könyvkiadó 1977. 378. old.

E politikai jelleg hangsúlyozása nem korlátozódik a „fiatal Marxra”, egyértelműen megjelenik *A gothai program kritikájában*. „A fiatalkori »Kéziratok« általános elgondolásának megfelelően Marx most is úgy látja, hogy a kommunista társadalom első szakaszának első feladatai kifejezetten politikai természetűek.” *Tőkei Ferenc*: Ugyanott, 403. old.

² *K. Marx*: *A gothai program kritikája*. MEM 19. köt. 18. old.

³ Ugyanott, 19. old.

⁴ „A győztes proletariátus először »gyári fegyelmet« vezet be, de ugyanakkor a legteljesebb demokrácia, a szocialista vagy proletárdemokrácia kifejlesztésére törekszik, amelynek során minden egyes ember megtanulja a dolgok igazgatását”, és „a minden társadalmi együttéléshez szükséges egyszerű, alapvető szabályok megtartásának szükségessége nagyon hamar szokássá fog válni.” Lásd *Tőkei Ferenc* elemzését *Lenin: Állam és forradalom* című művéről. Id. mű, 404. old.

⁵ Lásd *Pozsgay Imre*: *Marx és a mai valóság*. In: *Ideológia és demokrácia. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*. Budapest 1984. (Szerk. *Szoboszlai György*.)

⁶ „A »nyers« kommunizmus marxi leírásának talán legfontosabb vonása: az ember személyiségétől, individualitásától való szükségképpen elvonatkoztatás. A marxisták szervezte szocializmusépítésben ez a vonás sem programként, hanem felismert kényszerűségként jelenik meg, s növekvő mértékben válik lehetségessé a túlhaladása, természetesen belső, tudatos erőfeszítésektől és a szocializmus világhelyzetétől függően.” *Tőkei Ferenc*: Id. mű, 377. old.

⁷ Lásd *K. Marx*: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* (Szükséglet, termelés, munkamegosztás; valamint *Magántulajdon és kommunizmus* című fejezet.) Kossuth Könyvkiadó 1977. 128–175. old. „Amennyiben (. . .) az átmeneti társadalom már nem magántermelő magánelsajátításán alapuló társadalma, annyiban és csakis annyiban jut túl az árutermelés problematikáján.” *Pozsgay Imre*: Id. mű, 15. old.

⁸ *Schmidt Péter*: *Szocializmus és államiság*. Társadalomtudományi Közlemények, 1977. 1. sz. 17. old.

„Magyarországon a szocialista átalakulás után lényegében a Szovjetunióban megszilárdult tervgazdálkodásnak megfelelő államigazgatási struktúra alakult ki a népgazdaság teljes területén.” *Sárközy Tamás*: Az állami gazdaságirányítás szervezetének fejlesztése. A Közigazgatás fejlesztésének Komplex Tudományos Vizsgálata című kutatási főirány keretében. Kézirat. Budapest 1983.

- ¹⁰ lásd *Pozsgay Imre*: Politológiai és politikai tézisek a Hazafias Népfront helyzetének, feladatainak vizsgálatához. Társadalomkutatás, 1983. 4. sz.
- ¹¹ A: MKP-n belül az egypártrendszerrel illetően nem volt egységes álláspont, bár a koalíciós pártok semlegesítése állandóan napirenden szerepelt. A hatalmi harc lezárta pedig nem lehetett eldönteni az állami berendezkedés kérdését sem. Két lehetőség kínálkozott. Az egyik: kialakul a koalíción belül egy népi bázisú kompromisszum, és polgári keretek között folyik a harc a szocializmus tulajdoni viszonyainak kialakításáért, illetőleg a tökeviszony intézményesítése ellen. Ebben az esetben a polgári formának tartalmi jelentősége is van, és a polgári erők a koalícióban megjelenhetnek, reális parlamenti képviselethez juthatnak. E változat a szocializmusra való átmenet hosszabb és intézményekben gazdagabb formáját feltételezi. A másik lehetőség a koalíciós pártok kiiktatása, és a proletárdiktatúra ideológiai keresztülvitele. E változatba beleillett a koalíciós pártok neutralizálása és a függetlenségi frontba tömörítése. Miután azonban Jugoszláviában egypártrendszer alakult ki, a Tájékoztató Iroda 1948 júniusi határozata nyomán a hazai vezetés is irányvonalat változtatott. A helyzetet jól jellemzi, hogy *Révai József* még 1948 szeptemberében is a következőket írta: „Nálunk népi demokrácia van, koalíció van, osztályok vannak, nem mosódtak el a munkásság és a parasztság közötti különbségek; ilyen körülmények között a pártok formális megszüntetésével egy lépést sem tennénk előre az osztályok különbségeinek megszüntetése felé.” A magyar népi demokrácia története 1944–1962. Szerk. *Balogh Sándor, Jakab Sándor*. Kossuth Könyvkiadó 1978. 157. old. 1949 januárjában azonban *Rákosi Mátyás* már leszögezte, hogy a népi demokrácia „proletárdiktatúra szovjet forma nélkül”. Ez a kijelentés azt implikálta, mintha a szovjet forma létező valóság lett volna, annak ellenére, hogy az 1936. évi szovjet alkotmány az évtizedes politikai gyakorlatot alapul véve a szovjet forma nélkül kodifikálta az állami berendezkedést. A Központi Vezetőség 1949 márciusi ülésén Rákosi azt is leszögezte, hogy a demokratikus pártok pusztán léte tartalmát jelent az osztályellenesség számára. „A függetlenségi front tehát nem a pártok összefogásának a szerve, hanem a többi párt felszámolásának az eszköze.” (Ugyanott, 158. old.)
- ¹² A szuverenitás korlátozottságát illusztrálta az az elv, amelyet a Tájékoztató Iroda 1947 szeptemberében fogadott el, miszerint „a háború utáni korszak . . . fő feladatainak megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep”. (A magyar népi demokrácia története 1944–1962. 153. old.) Ez a külpolitikai elv természetesen a politikai modell kialakításában is érvényesült: „De hasonlóan azonos módon foglaltak állást a népi demokratikus országok a belpolitika minden fő és számos rész kérdésében is. Az összefogásnak ez a módja természetesen korlátokat szabott a nemzeti sajátosságok érvényesülésének, s visszafogta az egyes országok kommunista pártjainak önálló kezdeményezését, sőt, az országépítő munkában szinte elkerülhetetlenül hibás és káros másolásokat, torzulásokat idézett elő.” (Ugyanott.)
- ¹³ A Magyar Függetlenségi Népfront 1949 februárjában alakult meg, melyben képviseltették magukat a Független Kisgazdapárton és a Nemzeti Parasztpárton kívül az ellenzéki pártok — legalábbis a talpon maradtak, a Magyar Radikális Párt, a Polgári Demokrata Párt, a Független Magyar Demokrata Párt. E pártok a függetlenségi front tagjaként részt vettek az 1949 májusi választásokon az MDP-vel közös listán és közös programmal. A közös program jelezte, hogy a többpártrendszer a függetlenségi front megalakulásával felbomlott. A népfrontmozgalom újraintézményesítése nyilvánvalóan választási fogás volt, eszköz a többpártrendszer felszámolására. „Az 1949 májusi választások után szinte egyik napról a másikra megszűntek a népfrontbizottságok, s ezzel együtt „eltűntek” a koalíciós pártok is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a népfrontbizottságok csupán a választások alkalmából megalkotott ideiglenes alakulatok voltak, amelyekre az MDP már tömegszervezeti jelleggel sem tart igényt.” (A magyar népi demokrácia története 1944–1962. 163. old.) A Népfront Országos Tanácsát megalakulása után először az 1953 tavaszán esedékes választások előkészítésére 1953 márciusában hívták össze, de ekkorra a népfront mögül végképp eltűnt a pártokban megjelenhető politikai tagoltság. A népfrontszerveket „nem

a volt koalíciós pártok szövetségeként fogták fel, hanem a párttagok és pártonkívüliek közös fórumaként". (Ugyanott, 170. old.)

¹³ E jelenség megítélésénél is körültekintően kell eljárni, és nem lehet egyértelműen egy esetlegességnak, a pusztán voluntarizmusban gyökerező szocialista fejlődés elkerülhető velejárójának tekinteni. A települési önkormányzatok társadalmi szerepének kiüresedése a tőkés fejlődés következménye, melynek előrehaladása az állami beavatkozás intenzitásától függ. Nagyon jól megfigyelhető az a folyamat, ahogyan a különböző települések elveszítették gazdasági önállóságukat, állami függésbe kerültek, mígnem az állam szervezettel is behatolt a városok önkormányzati igazgatásába. Ma már a valaha legtöbb tranzaktív elemet felmutató angolszász országokban is tanúi lehetünk az állam újraelosztásába való feltétlen bekapcsolódásnak, az önkormányzati szerep beszűkülésének. Ugyanakkor nem lehet egyenlőségjelet tenni e vonatkozásban sem a mai állammonopolista polgári demokratikus rendszerek és a kelet-európai államalakulatok települési és regionális igazgatási szisztémái közé.

¹⁴ „A közösség csak a *munka* közössége és a *munkabér* egyenlősége, amelyet a közösségi tőke, a *közösség*, mint az *általános tőkés* fizet ki.” *K. Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Kossuth Könyvkiadó 1977. 130—131. old.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

ÁLLAM, KÖZIGAZGATÁS, ÉRDEKVISZONYOK

TANULMÁNYOK
A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL

235 oldal, 48,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

BŐHM ANTAL

Falun élő munkások

A társadalmi szerkezetről alkotott felfogásunkat sok tekintetben olyan hagyományos dichotómiák jellemezték, hogy a társadalom nagy többségét munkások és parasztok alkotják, akiket osztály jellegű különbségek választanak el egymástól; a különbségek egyaránt megtalálhatók életmódjukban, lehetőségeikben, társadalmi esélyeikben, attitűdjükben, de leginkább talán lakóhelyük jellegében. Nem véletlen tehát, hogy évszázados beidegzettségeként a faluhoz a mezőgazdaság és a paraszt, a városhoz pedig az ipar és a munkás asszociálódott (egy-egy ipari körzet, bányavidék sajátos népességű falvait nem számítva). Ezt a felfogást még ma is gyakran tapasztalhatjuk közvéleményünkben, pedig mind a társadalmi mozgásokat nyomon követő szociográfia, szociológia, mind a társadalmi változásokat nagy pontossággal regisztráló statisztikai elemzések már régóta arról tanúskodnak, hogy a magyar társadalom talán legviharosabb átalakulása éppen a falu hagyományos társadalmában mutatható ki.¹ 1949-ben az aktív keresők többségét (csaknem 50 százalékát) a parasztság alkotta, az 1980-as népszámlálás idejére aránya 13-14 százalékra csökkent (a termelőszövetkezeti tagok aránya 12 százalék). Tömegesen szakadtak ki tehát a parasztságból olyanok, akik az iparban helyezkedtek el, munkásokká váltak, vagy pedig — egy kisebbségük — alkalmazotti, értelmiségi pályára lépett. Sokan közülük nemcsak munkahelyet változtattak, hanem el is költöztek faluról, mások viszont megőrizték falusi lakóhelyüket. Közben a településfejlesztés eredményeképpen egykori falusi települések emelkedtek városi rangra, s ez is hozzájárul ahhoz, hogy napjainkra az ország népességének mintegy 55 százaléka városlakó.

A változások igen erős nyomot hagytak a falusi társadalom szerkezetében. Az 1980-as népszámlálás szerint a községekben élő aktív keresőknek már 58 százaléka munkás (a városokban 59,9 százalék, a fővárosban 49,6 százalék a megfelelő arány), így falvainkban csaknem akkora a munkások aránya, mint városainkban, azaz a falvakat is ugyanúgy munkáslakta településeknek kell tekinteni, mint a városokat. Más összefüggésben: a munkásosztályhoz tartozóknak majdnem a fele falvakban lakik. Meg kell jegyeznünk, hogy e változás nem egészen új keletű, hiszen 1930-ban az ipar és forgalom területén dolgozó aktív keresők 47,6 százaléka élt a falvakban.²

Az adatok egy számottevő, sajátos helyzetű munkásréteg létezéséről tanúskodnak, akikről azonban meglehetősen szűkösek, esetlegesek az információink, s talán nem túlzás azt állítani, hogy a réteg valóságos helyzetét illetően kevésbé tény-

leges ismeretek, mint inkább előítéletek, sztereotípiák vannak a közvéleményben. Éppen ezért érdemes megvizsgálnunk e sajátos helyzetű munkásréteg szociológiai jellemzőit.

A Társadalomtudományi Intézet ELAR-felvételeinek (Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer) felhasználásával módunkban áll képet formálni e sajátos helyzetű munkásokról. Mint ismeretes, ez a reprezentatív minta 15 839 személy adatait tartalmazza, s ennek a *mintának 26,6 százaléka falun élő munkás*. A jobb értelmezés kedvéért ezt a réteget a falun élő termelészövetkezeti dolgozók idevonatkozó adataival is összevetjük. Ők a minta 15,7 százalékát alkotják. Ezzel tulajdonképpen képet kapunk a falun élő fizikai dolgozókról.

Ezt az összevetést az is indokolja, hogy — véleményem szerint — ma már mind kevesebb osztály jellegű különbséget lehet kimutatni a falun élő fizikai dolgozók ipari és mezőgazdasági csoportjai között. Gondoljunk csak arra, hogy a mezőgazdaságon belül 1974 óta az állami gazdaságok dolgozóit a munkásosztályhoz soroljuk, következésképpen a „parasztságot” a mezőgazdasági termelészövetkezetek dolgozói alkotják.³

Az ELAR-mintából két indikátort emeltünk ki a fontosabb változók elemzéséhez, ezek:

- a) a lakóhely és a munkahely egybeesése, illetve inkongruenciája,
- b) a település várostól való távolsága.

E két indikátort azért érezzük fontosnak, mert az a tény, hogy az emberek munkahelye a lakóhelyükön vagy azon kívül található, az életmódot jelentősen befolyásolja, az adott falusi település város környéki, illetve azon kívüli státusához hasonlóan. Ez utóbbi mutatót a felvétel területi, munkahelyi és ingázásra vonatkozó változóiból képeztük.

Mintánkban helyben dolgozik a falusi fizikai dolgozók 26,4 százaléka, s 73,6 százaléka ingázik. (Lásd 1. sz. táblázat.)

1. sz. táblázat

Helyben dolgozó és ingázó falusi fizikai dolgozók (százalékban)

	Város környéki településen		Nem város környéki településen		Összesen
	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó	
Helyben dolgozó	15,8	36,6	22,5	33,7	26,4
Ingázó	84,2	63,4	77,5	66,3	73,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A kép teljesen megfelel annak, amit a falun lakó fizikai dolgozók ingázásáról, az ingázás nagyságáról és az ingázás fő irányáról korábban tapasztaltunk. (Az ingázókról és bejárókról Pál Lászlóval folytatott vizsgálataink eredményeire utalunk itt mindenekelőtt⁴.) Jól látható, hogy a város környéki — mondhatni vonzáskörzetben fekvő — településeken a *munkások kisebb arányban dolgoznak lakóhelyükön* (15,8, illetve 22,5 százalék a megfelelő arány), ám az is belátható, hogy

az ingázás jelenlegi méretei gyakorlatilag az ország egész településhálózatát átfogják.

A részletes bontásokat néhány demográfiai és munkamegosztásbeli összefüggésben 2. és 3. sz. táblázatunk tartalmazza.

2. sz. táblázat

A város környéki falusi települések fizikai dolgozói (százalékban)

	Férfi	Nő	Összesen
A) Helyben dolgozó			
ipari munkás	1,2	2,3	3,5
egyéb munkás	1,3	2,6	3,9
mezőgazdasági munkás	1,2	0,3	1,5
összesen	3,7	5,2	8,9
tsz-dolgozó mezőgazdasági			
nem mezőgazdasági	5,1	2,8	7,9
termelésirányító	4,6	2,8	7,4
összesen	0,3	0,0	0,3
összesen	10,0	5,6	15,6
B) Ingázó			
ipari munkás	15,0	14,4	24,4
egyéb munkás	7,6	8,5	16,1
mezőgazdasági munkás	2,1	1,0	3,1
összesen	24,7	23,9	48,6
tsz-dolgozó mezőgazdasági			
nem mezőgazdasági	5,9	15,3	21,2
termelésirányító	2,1	2,8	4,9
összesen	0,4	0,4	0,8
összesen	8,4	18,5	26,9
Mind összesen	46,7	53,2	100,0

Mintánkban a város környéki településeken, illetve a nem város környéki településeken helyben foglalkoztatott munkások aránya 8,9, illetve 14,2 százalék, az ingázó munkások aránya 48,7, illetve 49,2 százalék, a helyben dolgozó tsz-tagok és alkalmazottak aránya 15,6, illetve 12,3 százalék, az ingázó tsz-tagok és alkalmazottak aránya 26,9, illetve 24,3 százalék — lényegében tehát nem nagyon különbözik egymástól. Különbség csupán a helyben foglalkoztatott munkások arányában tapasztalható, de ez sem jelentős. Meglepően magas viszont az ingázó nők aránya — mintánkban szereplő arányok (49,7 százalék) meghaladják az országos átlagot. Az is figyelemre méltó, hogy az iparban helyben dolgozó férfiak és nők aránya (7,9, illetve 6,5 százalék) megközelíti egymást, viszont a termelőszövetkezetekben (8,6, illetve 3,7 százalék) a férfiak lényegesen nagyobb hányadot tesznek ki.

A munkások és a tsz-dolgozók között abban tapasztalható jelentős különbség,

3. sz. táblázat

A nem város környéki falusi települések fizikai dolgozói (százalékban)

	Férfi	Nő	Összesen
A) Helyben dolgozó			
ipari munkás	3,8	2,7	6,5
egyéb munkás	2,4	3,1	5,5
mezőgazdasági munkás	1,7	0,5	2,2
összesen	7,9	6,3	14,2
tsz-dolgozó mezőgazdasági			
nem mezőgazdasági	4,4	2,2	6,6
termelésirányító	4,0	1,5	5,5
termelésirányító	0,2	0,0	0,2
összesen	8,6	3,7	12,3
B) Ingázó			
ipari munkás	14,3	13,2	27,5
egyéb munkás	8,6	8,6	17,2
mezőgazdasági munkás	2,0	2,5	4,5
összesen	24,9	24,3	49,2
tsz-dolgozó mezőgazdasági			
nem mezőgazdasági	6,3	12,6	18,9
termelésirányító	2,7	2,7	5,4
termelésirányító	0,0	0,0	0,0
összesen	9,0	15,3	24,3
Mind összesen	50,4	49,6	100,0

hogy a munkások nagyobb hányada ingázik — ez viszont megfelel az országos képnek. Meg kell jegyeznünk, hogy a mezőgazdasági dolgozók között az utóbbi évtizedben nőtt meg az ingázók száma. Az ingázó tsz-dolgozók közt nagyobb arányban vannak a nők (a mintában 15,3 százalék, a férfiak 9,0 százalékos arányával szemben).

A további összefüggések vizsgálatát az *iskolai végzettség* elemzésével folytatjuk. (Lásd 4. sz. táblázat.)

Az adatokból látható, hogy a mintánkban szereplők valamivel több mint egyharmada az általános iskola 6-7 osztályát végezte el, egy másik harmada pedig befejezte az általános iskolát. (Ide soroltuk azokat is, akik befejezetlen középiskolai végzettségűek, azaz egy-két éves középiskolai tanulás után megszakították tanulmányaikat.) E tekintetben minimális a különbség a város környéki, illetve a távolabb fekvő települések lakóinak végzettsége között (70,4, illetve 68,8 százalék).

Szakmunkás végzettséget a mintánkban szereplők több mint egytizede szerzett — közülük is elsősorban az ingázó munkások. A középiskolai végzettség a város környéki, illetve az azon kívüli településeken egyformán alacsony (3,9, illet-

4. sz. táblázat

A falun lakó fizikai dolgozók iskolai végzettsége (százalékban)

	Nincs végzettsége	1—5 osztály	6—7 osztály	Befejezett 8 ált.	Szak- munkás	Közép- iskola
A) Város környéki helyben dolgozó						
munkás	0,0	0,8	2,0	4,7	1,2	0,5
tsz-dolgozó	0,0	1,1	4,7	7,0	2,3	0,2
ingázó munkás	0,9	3,0	15,4	17,9	8,9	2,6
ingázó tsz-dolgozó	0,5	6,0	16,2	2,5	0,9	0,5
összesen	1,4	10,9	38,3	32,1	13,3	3,8
B) Nem város környéki helyben dolgozó						
munkás	0,0	0,7	2,5	7,5	3,0	0,7
tsz-dolgozó	0,0	0,9	3,6	5,8	1,9	0,2
ingázó munkás	0,8	6,4	17,3	16,0	7,1	2,4
ingázó tsz-dolgozó	0,9	4,7	12,4	3,7	0,8	0,4
összesen	1,7	12,7	35,8	33,0	12,9	3,7

ve 3,8 százalék). A magasabb iskolai végzettségük adatait táblázatban nem közöltük, hiszen az egész mintában mindössze 4 főről van szó. Egészen más a másik véglet — mintánkban 101 analfabéta található, s ez, ha nem is magas arány, azért jelentéktelennek sem tekinthető: a város környéki települések lakóinak 1,4, a távolabb fekvő települések lakóinak 1,7 százaléka.

Más bontásban vizsgálva az iskolai végzettséget (lásd 5. sz. táblázat) azt tapasztaljuk, hogy az alacsony iskolai végzettségűek elsősorban az ingázó termelőszövetkezeti dolgozók között találhatóak — 60,8 és 53,9 százalék a megfelelő arány a városkörnyéken, illetve azon kívül. E rétegben a legmagasabb az analfabéták aránya is, az ingázó tsz-dolgozók 3,7 százaléka nem végzett semmilyen iskolát; más közelítésben a mintánkban szereplő iskolázatlanok fele ingázó tsz-dolgozó.

Az ingázó munkások adatai lényegesen kedvezőbbek, mint az ingázó termelőszövetkezeti dolgozóké, ők iskolázottsági mutatóikat tekintve a helyben dolgozó tsz-dolgozókhöz állnak közelebb. A szakképzettek nagyobb hányada is közülük kerül ki.

A legjobb iskolázottsági mutatói a helyben dolgozó munkásoknak vannak — e rétegnek valamivel több mint fele befejezte az általános iskola 8 osztályát, a város környéki településeken lakók egyötöde, a távolabbiak egynegyede pedig szakmunkásképzőt vagy középiskolát is végzett.

A foglalkozási csoportok iskolai végzettsége tehát jelentős különbségeket mutat — viszont a város környékiek és a városkörnyéken kívüliek adatai jóval kevésbé különböznek egymástól.

E tekintetben érdemes figyelembe venni az oktatásügy és az iskoláztatás terü-

5. sz. táblázat

A falun lakó fizikai dolgozók iskolai végzettsége (százalékban)

	Város környéki				Nem város környéki			
	Helyben dolgozó		Ingázó		Helyben dolgozó		Ingázó	
	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó
Nincs végzettsége	0,0	0,0	1,9	1,7	0,2	0,3	1,5	3,7
ált. isk. 1—5 osztály	8,5	7,1	6,1	22,8	4,9	7,1	12,8	20,6
ált. isk. 6—7. osztály	22,0	30,6	31,6	60,8	17,1	28,7	34,7	53,9
befejezett 8 általános	50,8	45,9	36,7	9,3	51,7	46,2	31,9	16,2
szakmunkásképző	13,6	15,4	18,2	3,6	21,2	15,6	14,3	3,8
befejezett középiskola	5,1	1,0	5,5	1,8	4,9	0,1	4,8	1,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

leti sajátosságait, egyenlőtlenségeit is.⁵ Nemcsak az iskolakörzetesítések hatására kell itt tekintettel lennünk, hanem az iskoláztatás tárgyi és személyi feltételeinek egyenlőtlenségeire is, amelyeket mindenekelőtt a települési különbségek motiválnak.

Ezek után nézzük a megkérdezettek *jelenlegi anyagi helyzetének* (a felvétel időpontjában, 1981 második felében) fontosabb mutatóit. (Lásd 6. és 7. sz. táblázat.) A rétegződés-modell vizsgálatban⁶ egy hétfokú skálán helyezték el a megkérdezetteket a nagyon rossz anyagi helyzetűektől a nagyon jó anyagi helyzetűekig.

Az anyagi helyzet mutatói egyértelműen a *helyben dolgozó munkásrétegek jobb helyzetére utalnak*, s e rétegen belül is a város környékiek vannak kedvezőbb helyzetben. A város környéki helyben dolgozó munkásoknak valamivel több mint a fele (52,5 százalék) a skála legkedvezőbb két fokán helyezhető el, a helyben lakó termelészövetkezeti dolgozóknak viszont csak 33 százaléka található itt. A város környéki ingázók esetében hasonló a munkások és a tsz-dolgozók között a legjobb helyzetűek aránya (43,6, illetve 26,4 százalék). Érdekes megfigyelni, hogy a nem város környéki településen lakók esetében a munkások és tsz-dolgozók idevonatkozó adatai csaknem megegyeznek — a helyben dolgozóknál 44,1 és 43,8, az ingázóknál 36,4, illetve 35,9 százalék. Mindez azt látszik igazolni, hogy a város környéki települések *helyben dolgozó munkásai* vannak a legkedvezőbb anyagi helyzetben a falun élő munkások között — valószínűleg azért, mert számukra több lehetőség nyílik a munkaidőn túli munkavállalásra, s második gazdaságbeli (háztáji) tevékenységüket a közeli városi piac is nagyban segíti. A város környéki ingázóknál is — bár kisebb mértékben — tapasztalható ez, a második gazdaság (főleg a háztáji termelés) számukra is eléggé adott, ugyanis az utazási távolság lakóhelyük és munkahelyük között sem térben, sem időben nem nagy. Ez az ingázó, a mi szóhasználatunkkal: naponkénti *bejáró réteg* minden bizonytalansággal is tekinthető stabilnak város környéki falusi lakóhelyét. Ebben a rétegben a megállapodott, kiegyensúlyozott életű ingázókat találjuk meg.

Egészen más a nem város környéki települések ingázó munkásainak (és hozzátartozóik): termelészövetkezeti dolgozóinak) a helyzete. A jobb módúak között

6. sz. táblázat

A falusi dolgozók jelenlegi anyagi helyzete (százalékban)

	Nagyon rossz 1.	2.	3.	4.	5.	6.	Nagyon jó 7.
A) Város környéki helyben dolgozó							
munkás	0,0	0,1	0,1	0,7	3,2	3,2	1,5
tsz-dolgozó	0,0	0,0	0,9	2,0	7,3	4,3	0,7
ingázó							
munkás	0,0	0,3	3,7	6,7	16,4	15,1	5,8
tsz-dolgozó	0,0	0,1	2,0	6,3	11,9	6,3	1,0
Összesen	0,0	0,6	6,7	15,7	38,8	28,9	9,0
B) Nem város környéki helyben dolgozó							
munkás	0,0	0,1	0,7	2,9	4,2	4,8	1,4
tsz-dolgozó	0,0	0,0	0,6	2,2	4,1	4,3	1,1
ingázó							
munkás	0,1	0,8	3,7	12,5	14,2	14,3	3,5
tsz-dolgozó	0,0	0,3	2,8	5,4	7,0	6,9	1,8
Összesen	0,1	1,2	7,8	23,0	29,5	29,8	7,8

* Megjegyzés: a „jelenlegi megjelölés a 6., 7. és 8. sz. táblázatban a felvétel időpontjára, 1981. második felére vonatkozik.

csak egyharmaduk található, viszont a szegényebb helyzetű csoportok leginkább belőlük állnak. Esetükben nemcsak arról van szó, hogy az utazási távolságok tetemesek s nagyon időrablók, hanem arról is, hogy köztük találjuk a *távolsági ingázókat*, akik lakóhelyükön eleve elesnek a második gazdaság lehetőségétől. Ez a réteg a rosszabb (legrosszabb?) helyzetű munkásrétegek egyike.

Az anyagi helyzetre vonatkozó képünket jól kiegészítheti a megkérdezettek lakáshelyzete, amelyet jelenlegi lakáshasználatuk jogcímével jellemezhetünk. (Lásd 8. sz. táblázat.)

A lakáshasználat jogcímében a *falusi fizikai dolgozók esetében a ház- vagy házrésztulajdon dominál*. E tekintetben az egyes foglalkozási csoportok között kevés a különbség — a legnagyobb a helyben dolgozó munkások és tsz-dolgozók között tapasztalható (67,8, illetve 86,0 százalék), ezt a különbséget azonban a „tulajdonos családtagja” minőség nagyrészt kiegyenlíti (13,6, illetve 0,3 százalék).

A termelőszövetkezeti tagok között nagyobb arányban vannak ház- (illetve házrész-) tulajdonosok, a munkásrétegek viszont valamivel nagyobb arányban szolgálati lakások bérlői. A lakástulajdon minden foglalkozási csoportban minimális — a nem város környéki településeken nagyobb arányú, mint a városkörnyékeken.

Jelentős különbségek azonban a lakáshasználat jogcímét tekintve *nincsenek* a különböző foglalkozási csoportok között. Ez teljesen megfelel a hazai lakásépítés

7. sz. táblázat

A falusi fizikai dolgozók jelenlegi anyagi helyzete (százalékban)

	Város környéki				Nem város környéki			
	Helyben dolgozó		Ingázó		Helyben dolgozó		Ingázó	
	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó	munkás	tsz-dolgozó
Nagyon rossz 1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0
Nagyon rossz 2	0,2	0,0	0,6	0,5	0,8	0,4	1,5	1,2
Nagyon rossz 3	0,2	6,0	7,6	7,3	5,2	4,8	7,5	11,8
Nagyon rossz 4	8,5	13,0	14,0	23,6	20,4	17,8	25,4	22,1
Nagyon rossz 5	35,6	48,0	34,2	43,2	29,5	33,2	29,0	29,0
Nagyon rossz 6	35,6	28,0	31,5	22,6	33,9	34,8	29,2	28,6
Nagyon jó 7	16,9	5,0	12,1	3,8	10,2	9,0	7,2	7,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

8. sz. táblázat

A falusi fizikai dolgozók jelenlegi lakáshasználatának jogcíme (százalékban)

	Lakás-tulajdonos	Ház-(hágrész-)tulajdonos	Tulajdonos családtagja	Szolgálati bérlő	Egyéb	Összesen
A) Város környéki						
helyben dolgozó						
munkás	1,2	67,8	13,6	5,1	12,3	100,0
tsz-dolgozó	1,2	86,0	0,3	0,3	12,2	100,0
ingázó						
munkás	2,0	76,3	15,6	2,9	3,2	100,0
tsz-dolgozó	2,0	81,5	8,1	1,6	6,8	100,0
B) Nem város környéki						
helyben dolgozó						
munkás	5,7	72,7	9,5	2,6	9,5	100,0
tsz-dolgozó	6,4	84,0	7,6	1,1	0,9	100,0
ingázó						
munkás	4,2	77,4	12,2	1,4	4,8	100,0
tsz-dolgozó	5,7	78,6	12,9	0,8	2,0	100,0

tradícióinak, a falusi településeken minimális az állami erőből épített lakások aránya, következésképpen a falusi munkás- és nem munkásrétegek egyaránt arra vannak kényszerítve, hogy ház- vagy lakástulajdonosok legyenek. Jelenleg ez a tendencia tovább erősödik, hiszen az állami erőből épített lakások száma évről évre csökken, így a falusi dolgozóknak feltehetően hosszabb távon is csak önerőből nyílik lehetőségük lakásgondjaik megoldására. A lakásgondokkal járó terhek viszont jelentős módon befolyásolják az érdekeltek életszínvonalát.

Sok más tényezőtől kívül ez utóbbi körülmény is elengedhetetlenné teszi a második gazdaság valamilyen formájában való részvételt. A falun lakók esetében ez

túlnyomórészt — bár nem kizárólagosan — a háztáji termelésben való részvételt jelenti. A mintánkban szereplő falusi dolgozók 80—90 százaléka rendszeresen vagy alkalmilag végez háztáji munkát. (Lásd 9. sz. táblázat.)

9. sz. táblázat

A falusi fizikai dolgozók részvétele a háztáji gazdaságban (százalékban)

	Nem	Alkalmilag	Rendszeresen	Összesen
	végez háztáji munkát			
A) Város környéki helyben dolgozó				
munkás	18,6	13,6	67,8	100,0
tsz-dolgozó	11,0	8,0	81,0	100,0
ingázó				
munkás	21,3	20,3	58,4	100,0
tsz-dolgozó	11,1	17,5	71,4	100,0
B) Nem város környéki helyben dolgozó				
munkás	20,2	18,1	61,7	100,0
tsz-dolgozó	11,4	17,6	71,0	100,0
ingázó				
munkás	25,8	18,2	56,0	100,0
tsz-dolgozó	0,1	17,8	82,1	100,0

A fizikai dolgozók között e tekintetben jelentősek a különbségek: nem végez háztáji munkát a munkások 20—25 százaléka, a tsz-dolgozóknak viszont csak 11 százaléka (kivéve az ingázókat). A rendszeres és az alkalmi háztájizás között ugyan nincs éles határvonal, azt azonban joggal feltételezhetjük, hogy az alkalmi tevékenység a hobbi- és az önellátásra, a rendszeres pedig a piaci termelésre vonatkozik. A rendszeres háztájizásban a tsz-dolgozók vesznek részt a legnagyobb arányban (70—80 százalék), a munkásrétegek viszont 56—68 százalékban. A munkások között nincs nagy különbség a városkörnyéken és azon túl lakó helyben dolgozók esetében (67,8, illetve 61,7 százalék), viszont az ingázó munkások ennél kisebb arányban (58,4, illetve 56,0 százalék) vesznek részt a háztáji termelésben. Az adatok e tekintetben is jól mutatják a helyben dolgozó munkások kedvezőbb helyzetét az ingázókkal szemben.

Az eddigi bemutatott adatokból jól látható, hogy milyen különbségek vannak a falun élő fizikai dolgozók egyes rétegei között. Úgy látjuk, hogy a tsz-dolgozók és a munkások között esetenként kisebbek a különbségek, mint a munkások helyben dolgozó és ingázó csoportjai között. Mindezt figyelembe véve a falusi munkások három jellegzetes típusát különböztethetjük meg: a helyben dolgozókat, a bejárókat és a távolsági ingázókat.

A falusi munkások társadalmának nagy többségét kitevő rétegét alkotják a napenkénti ingázó vagy bejáró munkások. Velük kapcsolatban elég sok előítélet él közgondolkodásunkban, mintha a mai bejárók azonosak volnának az 1950-es évek eleji „kétlakinak” tekintett, félig munkás, félig paraszt dolgozókkal. Három évtizede a paraszti munkát ipari munkára cserélők még valóban átmenetet képviseltek a parasztság és a munkásság között, paraszti háttérüktől nem szakadtak el

teljesen, tulajdonképpen csak nyolc órára váltak munkássá ipari munkahelyükön. Számukra a munkássá válás személyiségüket is próbára tevő nehéz és hosszadalmas folyamat volt. Napjaink bejárói minden tekintetben különböznek elődeiktől, többségük — legalábbis a fiatalabbak — második generációs munkás, életmódjukat, igényeiket városi munkástársaikhoz mérik, magatartásuk, gondolkodásmódjuk egyre inkább azonos a városi munkásokéval. Az elmúlt évtizedben látványosan növekedett a bejárók körében a szakképzettek és magasabb iskolai végzettségűek száma is, e tekintetben szintén felzárkóztak városi társaikhoz.⁷ A városi munkásoktól való különbségük sokkal inkább *élet- és lakókörülményeikben* tapasztalható, ez pedig végső soron a városi és falusi települések egyenlőtlenségeivel magyarázható.

A *távolsági ingázók* alkotják a falusi munkások másik nagy csoportját. Ők azok, akikről gyakran olvashatunk különböző szociográfiákat, ők a „fekete vonatok” utasai. Nagyvárosokban, ipari központokban vállalnak munkát, lakóhelyük munkahelyüktől igen távol esik, ezért lakóhelyükre csak hétféteken vagy ritkábban térnek vissza. Kapcsolatuk családjukkal többnyire meglazul, ugyanakkor a munkásszálláson vagy az albérletben (ahol ideiglenesen laknak) ritkán tudnak stabil életkörülményeket kialakítani, ezért társadalmi és munkahelyi beilleszkedésük igen sok buktatóval jár. Helyzetüket nehezíti, hogy iskolai végzettségük többnyire alacsony (gyakran az általános iskola nyolc osztályát sem fejezik be), szakképzettségük nincs, így — a konvertálható szaktudás hiányában — inkább csak a segédmunkák jutnak nekik. Gyakran mutatkoznak körükben a társadalmi normáktól eltérő deviáns magatartásmódok: alkoholizmus, a családi élet felbomlása, gyakori munkahelyváltogatás, személyiségzavarok stb. Ez a réteg alkotja ma a munkásosztály legnehezebb helyzetű rétegét. Bár csökkenő a számuk, még mindig jelentékeny: mintegy negyedmillió.

Az ingázókénál lényegesen kedvezőbb a *falun élő, helyben dolgozó munkások* helyzete. Életmódjuk stabilabb, kiegyensúlyozottabb, a helyben lakás és a munkavállalás előnyeit élvezik, hiszen az ingázókénál több idejük és energiájuk marad családi és lakókörnyezetük kiépítésére, a kényelmének biztosítására, a ház körüli teendők végzésére, s ez eleve nagyobb jövedelmet, civilizáltabb körülményeket jelent. E rétegen belül többféle alréteget is megkülönböztethetünk egymástól. Köztük megtalálhatók a falura telepített ipari létesítmények, a tanácsi ipar és állami gazdaságok munkásai, de lényegében közéjük sorolhatók a termelőszövetkezetek melléküzemágaiban foglalkoztatottak vagy a termelőszövetkezetben más ipari jellegű munkát vállalók is.

A századfordulón a falusi kereső népesség 12,5 százaléka, 1930-ban pedig 16 százaléka volt ipari kereső. Majd a hatvanas évek vidéki ipartelepítésének eredményeképpen ma már az ország iparának több mint 20 százaléka, a megyék iparának pedig mintegy 30 százaléka falvainkban van, sőt 37 nagyobb ipari vállalatnak a központi telephelye is falun található.⁸ Az állami iparénál jóval szerényebb falvainkban a tanácsok ipari tevékenysége. De azok a munkások, akik az állami vagy tanácsi ipar falusi munkahelyein dolgoznak, általában kedvezőbb helyzetben vannak eljáró társaiknál. Meg kell azonban jegyeznünk azt is, hogy nagyon sok falura telepített üzem városi vagy fővárosi nagyvállalat kihelyezett üzemegysége, leányvállalata. S ezek, bár számos falusi ember számára a helybeli ipar munkalehetőség előnyét nyújtják, korántsem ilyen egyértelműen előnyösek a falu, a község mint közösség számára. Az esetek többségében ugyanis a náluk helyben megtermelt értékből a központi telephely települése — a város — és a

megye részesül, következképpen a falu meglehetősen keveset kap vissza az általa megtermelt értékből.⁹ Ezért van az, hogy településpolitikánk e nagyon fontos kérdése — a megtermelt javak újraelosztása, a redisztribúció — ismét a társadalmi érdeklődés előterébe került,¹⁰ és folyamatban van a méltányosabb elosztás elveinek kidolgozása.

Az állami gazdaságok fizikai dolgozóit és közvetlen termelésirányítóit 1974 óta a munkásosztályhoz soroljuk. Lehet, hogy egyes esetekben vitatható egy-egy dolgozó munkás vagy paraszt volta, az azonban tény, hogy a mai állami gazdaságok dolgozói mind tulajdonformájukat, mind munkaszervezetüket tekintve közel vannak az iparhoz. Az iparszerű termelési rendszerek, a korszerű agrártechnológiák minden tekintetben iparszerű termelési formák — s ezek ma már nemcsak az állami gazdaságokat jellemzik, hanem termelőszövetkezeteinknek jelentékeny részét is.

Mindez két dologra utal. Először is: *a falusi társadalom szerkezetének átalakulása még korántsem fejeződött be*. Másodszor: *a munkásság és a parasztság között számos területen igen előrehaladott az osztályok közeledésének folyamata*. Ez utóbbi nemcsak az iparszerű termelési eljárások terjedésén vagy a mezőgazdasági dolgozók szakképzettségének növekedésén figyelhető meg, hanem a családstruktúrák változásán is. Valamikor — néhány évtizede — a munkás- és parasztcsaládok szembetűnően különböztek egymástól életmódjukban, életvitelükben. Manapság azokban a családokban, amelyekben több a kereső, igen sok a munkás, tehát terjedőben van a „vegyes” család, amelyben együtt él a munkás férj és az alkalmazott vagy termelőszövetkezeti dolgozó feleség.

Látjuk tehát, hogy a modern falusi társadalom *munkástársadalom* is. Joggal merül fel a kérdés: van-e különbség a városi és falusi munkások között? A különböző szociológiai felvételek egyértelműen igazolják ezt a különbséget, de ennek lényege nem annyira a munkáslétben, mint a falu és a város különbségében rejlik. E felmérések szerint a falun élő munkásrétegek igen sok vonatkozásban (életmód, életszínvonal, jövedelem, iskolai végzettség, szakképzettség stb.) közelebb állnak a falun élő nem munkás rétegekhez, mint a városi munkásokhoz. A város-falu dichotómia természetesen itt is csak a pólusokat jelzi, amelyek közt számos átmeneti forma létezik. Azaz mind a városok, mind a falvak között igen nagy különbségek vannak regionális helyzetüket, szerepkörüket, népesség-összetételüket tekintve — hogy csak a legfontosabb tényezőket említsük.

Igen fontos további kérdés, hogy a falu munkásai hogyan illeszkednek be a falusi társadalom helyi közösségeibe, s milyen szerepet játszanak *a helyi társadalom életében*.¹¹ Tekintettel arra, hogy a falun élő munkások többsége ingázó, társadalmi tevékenységét többnyire munkahelyén végzi, sok esetben sem energiája, sem ideje nem marad arra, hogy a lakóhelyi társadalomban is tevékenykedjék. Pedig a falu társadalmának égető szüksége volna az eljárók tevékenységére is. Falvaink közéleté nem nélkülözheti őket, hiszen ők azok, akik városi életformákat, modelleket, értékeket közvetíthetnének lakóhelyükre. Manapság sokat beszélünk a falvak népességmegtartó erejéről. Úgy gondolom, hogy falvaink eleven közéleté, a helyi lakosság aktív részvétele saját ügyeinek intézésében igencsak megerősítheti a helyhez — faluhoz — való kötődést.

Kérdés az is, hogy ezek a munkások mennyire tudnak és akarnak beilleszkedni munkahelyük közösségébe. Megítélésem szerint tekintélyes azoknak a száma, akik sem munkahelyük, sem lakóhelyük közösségeibe nem illeszkednek be, ugyanis hiányoznak a beilleszkedés feltételei. A munkahelyeken ezért az eddigi-

nél hatékonyabb, a rétegszemponthoz is felölölő érdekvédelem és érdekképviselet, a lakóhelyen pedig a lakossági részvételre építő helyi közélet lehet az a forma, amely őket is aktivizálja.

JEGYZETEK

- ¹ Az utóbbi évek ezzel összefüggő irodalmából — többek közül — lásd *Andorka Rudolf*: A magyar községek társadalmának átalakulása. Gyorsuló Idő, Magvető Könyvkiadó 1979.; *Enyedi György*: Falvaink sorsa. Gyorsuló Idő, Magvető Könyvkiadó 1980.; *Barta Györgyi—Enyedi György*: Iparosodás és a falu átalakulása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.; *Kulcsár László—Lengyel Zsuzsa*: Szakmunkások a mezőgazdaságban. Kossuth Könyvkiadó 1979.; *Vágvölgyi András* (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Akadémiai Kiadó 1982.; *Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Könyvkiadó 1982.
- ² *Barta Györgyi—Enyedi György*: Id. mű, 11. old.
- ³ Erről részletesebben lásd *Bóhm Antal*: Társadalomszerkezet, munkásosztály. Társadalomtudományi Közlemények, 1985/1.
- ⁴ Vö. *Bóhm Antal—Pál László*: Bejáró munkások. Társadalomtudományi Intézet, 1979.
- ⁵ Lásd: Társadalom, oktatáspolitikai, általános iskola. Műhelytanulmányok I. Oktatáskutató Intézet, 1983.
- ⁶ Lásd: Eszközök és módszerek. Rétegződés-modell vizsgálat II. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984. 5—11.
- ⁷ Erről részletesebben lásd *Bóhm Antal—Pál László*: Társadalmunk ingázói — az ingázók társadalma. (Megjelenés alatt.)
- ⁸ *Barta Györgyi—Enyedi György*: Id. mű, 48—139. old.; *Tatai Zoltán*: Iparunk területi szerkezetének átalakítása. Kossuth Könyvkiadó 1984. 248. old.
- ⁹ A vidéki ipartelepítés eredményeiről, pozitív és negatív következményeiről megoszlanak a vélemények. *Moldova György*: A szent tehén című szociográfiájában például az ipar falura helyezésével kapcsolatosan a vidék „gyarmatosításáról” beszél. — Lásd *Moldova György*: A szent tehén. Magvető Könyvkiadó 1980.
- ¹⁰ Lásd *Vági Gábor*: Versengés a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1983.
- ¹¹ Ezzel kapcsolatban a helyi társadalommal összefüggő vizsgálatainkra utalunk. Lásd: Helyi társadalom I—II. kötetét az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kiadásában.

„Lemorzsolódás” az általános iskolából

A Társadalomtudományi Intézetben ebben a terveciklusban — többek között — kutatás indult *A halmozottan hátrányos helyzet újratermelődési folyamatai* címmel. A vizsgálat célja azon társadalmi, gazdasági tényezőknek, folyamatoknak és mechanizmusoknak az eddigieknél alaposabb és részletesebb megismerése és feltérképezése, amelyek szerepet játszanak az aktuálisan hátrányosnak tekintett társadalmi helyzetek kitermelődésében és az ilyen helyzetben levő társadalmi rétegek és csoportok újratermelődésében. Közismert, hogy egyrészt történetileg változnak azok a tényezők és mechanizmusok, amelyek egyéneket vagy csoportokat más egyénekhez és csoportokhoz képest „hátrányos” helyzetbe hozhatnak, másrészt az is, hogy ezek a tényezők, eredetüket, összetevőiket, lefolyásukat, következményeiket és kompenzálhatóságukat tekintve is, jelentősen különböznek egymástól. Így a kutatás kezdetekor el kellett döntenünk, hogy a társadalmilag „hátrányos” helyzetet előidéző nagyon eltérő tényezők közül melyek vizsgálatára vállalkozunk. A rendelkezésünkre álló adatok alapján végül is arra az elhatározásra jutottunk, hogy vizsgálatunkat azokra a fiatalokra terjesztjük ki, akik nem rendelkeznek általános iskolai végzettséggel.

Témaválasztásunkat mindenekelőtt az indokolta, hogy az elmúlt évtizedekben megnőtt az iskola (az iskolai végzettség és szakképzettség) szerepe a társadalmi munkamegosztásba való betagozódást illetően, illetve a társadalmi mobilitási folyamatokban. Köztudott, hogy a magasabb (közép- és felsőfokú) iskolai végzettséggel és/vagy szakképzettséggel betölthető foglalkozások jellege, presztízse, a munkavégzés körülményei lényegesen eltérnek azon foglalkozásoktól, amelyekbe nyolc általánossal vagy befejezett általános iskolai végzettség nélkül be lehet kerülni. Az iparban dolgozó fiatalokról 1975 és 1980 között vizsgálatunk¹ adatai szerint a nyolc általánosnál alacsonyabb végzettségű fiataloknak több mint a fele (57 százalék) segédmunkásként, 21 százalékuk betanított munkásként tudott elhelyezkedni az iskolából való kikerülését követően. Bár nem jelentéktelen nagyságú „mobilitás” zajlott le körükben — a betanított munkások aránya 58 százalék lett, míg a segédmunkásoké 29 százalékra csökkent — végül is ez a két munkajelleg-csoport jelenti társadalmi mozgásuk szélső határait. Adatainkat egy, a Közgazdaságtudományi Egyetem Oktatás-gazdaságtani Kutatócsoportja által elvégzett későbbi vizsgálat is alátámasztja.² Adataik szerint a férfiak 73 százaléka és a nők 65 százaléka az alábbi öt-öt foglalkozásban helyezkedett el első munkavállalásakor:

Férfiak		Nők	
segédmunkás	24,9 százalék	növénytermesztő	19,8 százalék
anyagmozgató, kocsi- kísérő, rakodó	22,8 százalék	segédmunkás	15,6 százalék
állatgondozó	9,7 százalék	takarító	13,8 százalék
kubikos, útépitő, pálya- munkás	8,4 százalék	textilipari fogl.	9,6 százalék
növénytermesztő	7,2 százalék	kertész	6,0 százalék

A későbbi munkahely- vagy foglalkozásváltozás következtében változik ez a kép, de nem jelentősen. „Az iskolázatlanok a foglalkozások szűk körében mozognak. A foglalkozási életpálya során a zártság kis mértékben csökken, a szegmenstumhoz tartozó foglalkozások köre kissé bővül. Az első foglalkozásnál 15 foglalkozásban koncentráltak a mintaelemek 88 százaléka, de a jelenlegi foglalkozás esetében már 22 foglalkozás között oszlott meg a mintaelemek 83 százaléka. Ez alapvetően az iskolázatlan férfiak kedvezőbb foglalkozási mobilitásának következménye. Jórészt közülük kerültek ki azok, akik eredeti helyzetükhöz képest javítani tudták munkaerőpiaci pozíciójukat, mint ahogy a továbbtanulók háromnegyede is férfi a mintában. A nők számára elérhető legjobb „karrier” az inaktivizálás.³ Ez utóbbi a gyermekgondozási segélyen levők, illetve a háztartásbeliek magas arányára vonatkozik.

A fentiek tehát egyrészt azt jelentik, hogy a nyolc általánost el nem végzettek alacsony presztízsű, nehéz fizikai munkát igénylő és kedvezőtlen munkakörülmények közt végzett munkával járó foglalkozásokban tudnak csak elhelyezkedni, másrészt azt, hogy döntő többségüknek nincs esélye foglalkozásukból való kilépésre, vagyis társadalmi mobilitás szempontjából zártnak tekinthető a csoport.

Más oldalról az oktatásszociológiai vizsgálatok azt is bizonyították, hogy a tanulók iskolai előmenetele (átlagos száltálya) nagymértékben függ a szülők munkajelleg-csoportjától. A művelődési szempontból legkedvezőbb helyzetben levő értelmiségi és vezető állású munkajelleg-csoportokba tartozó szülők általános iskolás gyermekeinek átlagos tanulmányi eredménye 1–1,5 osztályzattal jobb, mint a legkedvezőtlenebb, segédmunkás környezetből indulóké. Emiatt, amíg a legjobb, illetve a leggyengébb tanulmányi eredményt elért tanulók aránya az értelmiségi származásúak között 92 százalék, illetve 0 százalék, addig a segédmunkás családból származó legjobb és leggyengébb tanulók aránya 33, illetve 15 százalék.⁴ A segédmunkás családok gyermekeinek aránya a „legjobb tanuló” kategóriában a legalacsonyabb, a „leggyengébb”-ben pedig messze a legmagasabb. Mivel a tanulmányi előmenetel alapján lehet jelentkezni továbbtanulásra, a gyenge tanulmányi eredmény behatárolja a továbbtanulási esélyeket, ami viszont az iskolai végzettség és szakképzettség által közvetített elhelyezkedési lehetőségeket határolja be. Témánk szempontjából tehát fontosnak tartjuk annak hangsúlyozását is, hogy az iskola, leképezve a társadalmi eredetű különbségeket, a társadalmi helyzet közvetítésében és átörökítésében jelentős szerepet játszik.

Úgy véljük, hogy a fentiek alapján eltekinthetünk annak további indokolásától, hogy miért az általános iskolát be nem fejezett fiatalokra esett a választásunk akkor, amikor a halmozottan hátrányos helyzet újratermelődésének kutatását elkezdtük. Az oktatásstatisztikákból tudtuk azt, hogy az általános iskolát 14 éves korig elvégzők aránya (a megfelelő korosztály százalékában) a hetvenes évek kö-

zepéig 79 százalék körül mozgott, majd folyamatosan emelkedve 1979—1980 óta 84 százalék fölött stabilizálódott. Az adatok arra is rávilágítottak, hogy az általános iskolát 15, illetve 16 éves korig elvégzők aránya is javult, az előbbi életkorra az egyes korosztályoknak jelenleg kb. 91 százaléka, 16 éves korra több mint 92 százaléka fejezi be a 8. osztályt. A jelzett „javulás” ellenére is számottevő ez a csoport, amelynek társadalmi összetételéről vagy az egyes településtípusok szerinti megoszlásáról az oktatásstatisztikák nem tartalmaznak adatokat.

Mivel a mintavételhez szükséges alapadatokkal nem rendelkezünk, mindekelőtt egy 10 százalékos iskolamintát vettünk ki az 1967/68-as tanév általános iskolai címjegyzéke alapján. Az 5866 címet tartalmazó jegyzékből megyék, településtípusok és az iskolajelleg (osztott, részben osztott, kis létszámú) szerint rétegzett 10 százalékos, összesen 587 iskolát tartalmazó mintát választottunk ki.

1. sz. táblázat

Az iskolaminta megoszlása településtípus és iskolajelleg szerint

Településtípus	Iskola			
	osztott	részben osztott	kis létszámú	összesen
Budapest	30	1		31
megyei jogú város	13	1	3	17
megyeszékhely	16	2	6	24
egyéb város	24	6	21	51
község	150	92	222	464
összesen	233	102	252	587

Tekintettel arra, hogy az általános iskolák számában a jelzett iskolaév óta számottevő csökkenés következett be — 1971/72-ben 5351, 1977/78-ban 4022, 1981/82-ben 3604 iskola volt —, valamint az iskolajelleg szerinti megoszlás is jelentősen eltolódott az osztott iskolák javára — míg 1967/68-ban az iskolák között 39,9 százalék volt osztott, 16,9 részben osztott és 43,2 százalék kis létszámú, addig 1981/82-ben a megoszlás az előbbi sorrendben 74,9, 6,4 és 18,7 százalék —, szükség volt a mintában szereplő iskolajegyzék ellenőrzésére. Ezért a kiválasztott iskolák jegyzékét elküldtük a megyei (fővárosi) tanácsok művelődési osztályaira, abból a célból, hogy ott az időközben bekövetkezett változtatásokat jelezzék, és a mintába bekerült, de már megszűnt vagy önállóan nem működő iskolák jogutódait jelöljék meg. A pontosítás után 524 iskola maradt a mintában, és ezek címére adatlapokat küldtünk ki. Felkértük az iskolákat, hogy töltsenek ki adatlapot mindazokról a volt tanulóikról, akik az 1967/68-as tanévben iskolájukban az első osztályba beiratkoztak, illetve később csatlakoztak ehhez az évfolyamhoz (bázisévfolyam), de a 8. osztályt nem végezték el 14 éves korukig. (A költözkedésből adódó lemorzsolódást úgy kívántuk kiküszöbölni, hogy az iskoláknak nem kellett követniük a tőlük „eltávozott” tanulókat, viszont a jelzett „bázisévfolyamhoz” „érkezőket” igen, ha a vázolt kritériumoknak egyébként megfeleltek.) A tanulók „nyomon követése” és az adatlapok kitöltése az iskolai anyakönyvek alapján történt. Ezen túl mind a tanulók iskolai kudarcának okairól és további iskolai életútjáról, mind az iskoláskor alatti családi körülményeiről és későbbi életpályáról is kértünk adatokat, olyanokat is, amelyeket az anyakönyvek nem tartalmaztak.

A feldolgozás során tehát azokkal az adatokkal és kategóriákkal tudtunk dolgozni, amelyek az iskolai anyakönyvekben szerepeltek, illetve amelyekkel az adatlap kitöltői a saját véleményüket vagy az iskoláét megfogalmazták. Ez bizonyos átfedéseket és tisztázatlanságokat is okozott, amelyek kiküszöbölésére nem volt módunk, úgy véljük azonban, hogy mindezek ellenére jelentősek azok az új ismeretek, amelyekhez a jelzett adatok birtokában jutottunk. A továbbiakban ezen felvétel néhány összefüggését ismertetjük.

Az iskolákból összesen 7278 adatlapot kaptunk vissza olyan tanulókról, akik 14 éves korukig nem végeztek el az általános iskolát. A tanulók megyénkénti megoszlását a 2. sz. táblázat tartalmazza.

2. sz. táblázat

A mintába bekerült általános iskolák, valamint az általános iskolai tanulmányaikat 14 éves korukig be nem fejező tanulók megoszlása megyénként (százalékban)

Megye	A mintába bekerült iskolák aránya	Az ált. iskolai tanulmányaikat 14 éves korukig el nem végeztek aránya
Budapest	5,0	1,7
Baranya	5,8	4,6
Bács-Kiskun	7,8	10,9
Békés	3,9	3,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	8,2	11,2
Csongrád	4,2	2,7
Fejér	4,1	4,4
Győr-Sopron	4,7	3,7
Hajdú-Bihar	5,0	5,0
Heves	3,2	3,2
Komárom	2,6	2,7
Nógrád	2,8	3,3
Pest	6,9	8,7
Szabolcs-Szatmár	6,5	6,3
Somogy	4,5	4,3
Szolnok	4,5	5,6
Tolna	3,9	4,8
Vas	5,2	3,8
Veszprém	6,0	5,4
Zala	5,2	4,5
	100,0	100,0

A mintába bekerült iskolák arányának és az ezekből beérkező adatlapok arányának megyénkénti megoszlása többé-kevésbé követi egymást. Az eltérés csak néhány megye esetében számottevő. Egyrészt Budapesten, valamint néhány déli-alföldi és nyugat-magyarországi megyében az általános iskolát 14 éves koráig el nem végeztek aránya elmaradt az iskolákétól, másrészt Bács-Kiskunban, Borsodban, Pest, Szolnok és Tolna megyében fordított a helyzet, vagyis a „lemorzsolódók” aránya meghaladja a mintába bekerült iskolákét.

A kérdésről mindenképpen többet tudunk meg abból a megoszlásból, amely a „lemorzsolódókat” településtípus szerint mutatja be. Ebből egyértelműen kide-

rül, hogy az általános iskola 14 éves korig történő befejezése nem elsősorban a városokat és főként nem a nagyvárosokat, hanem a falvakat érintő probléma. Ugyanis az összes „lemorzsolódónak” csak 1,7 százaléka esik Budapestre, és alig több mint 6 százaléka jut Budapestre és a megyeszékhelyekre együtt. Ha ehhez hozzászámítjuk az egyéb városokban élő további 12,4 százalékot, a városban élők aránya akkor sem éri el a 20 százalékot, míg a falusi lakosoké 80 százalék fölött van. Ezen belül is érdemes további megkülönböztetést tenni, hiszen a „lemorzsolódóknak” közel a fele olyan községben él, amelyet a közigazgatás az „önálló tanácsú község” és a „csatolt község” kategóriával jelöl. Főként a „csatolt községben” lakó „lemorzsolódók” aránya magas, hiszen ide tartozik a minta több mint egynegyede. Mivel ezek a megjelölések nem egyszerűen „fantázianevek”, hanem a jelenlegi közigazgatási és elosztási rendszerben fontos helyi érdekképviselői, finanszírozási és beruházási következményeik vannak, nem éreketlen felfigyelni arra, hogy a nyolc általánost 14 éves korig el nem végzetteknek körülbelül a fele ezekben a községekben lakik.

<i>3. sz. táblázat</i>	Budapest	1,7
<i>Az általános iskolát 14 éves korukig el nem végzett tanulók megoszlása a település típusa szerint (százalékban)</i>	megyei jogú város	1,3
	megyeszékhely	3,2
	egyéb város	12,4
	nagyközség	21,6
	nagyközséghez csatolt társközség	11,4
	önálló tanácsú község	20,5
	csatolt község	27,9

E kérdéskörön továbbhaladva érdemes összehasonlítani azon tanulók megoszlását, akik később megszerezték az általános iskolai végzettséget, azokkal, akik nem rendelkeznek ilyen végzettséggel. (Mint jeleztük, a tanulók 14 éves életkor utáni iskolai életútjáról is megkérdeztük az iskolákat. Adataink szerint az általános iskolát 14 éves korig be nem fejezett tanulóknak kb. 45 százaléka a későbbiekben megszerzi az általános iskolai végzettséget — zömében 16 éves korig —, kb. 45 százaléka nem, és mintegy 10 százalékról ez az adatlapokból nem dönthető el.)

A 4. sz. táblázat megjeleníti azokat a különbségeket, amelyek a „bázisév-folyamhoz” képesti „lemorzsolódás” ellensúlyozásának „hatékonyságában” kimutathatók a megyék közt. Egyrészt látható, hogy a 14 éves korig számított „lemorzsolódás” szempontjából előnyös helyzetben levők (Budapest, dél-alföldi és nyugat-dunántúli megyék) tovább növelik előnyüket, míg Borsod és Tolna megyékben nő a befejezetlen általános iskolai végzettségűek aránya. Adataink tanúsága szerint Bács-Kiskun, Pest és Szolnok megyében 14 éves kor után többen fejezik be az általános iskolát, mint amennyien nem (az arány kb. 60:40), vagyis ezáltal viszonylag eredményesen „ellensúlyozzák” a 14 éves korig az iskolát be nem fejezettek „magas” arányát. Ugyanakkor olyan megyékben, amelyek az előző szempontból „átlagosnak” számítottak — például Baranya, Heves, Nógrád, Szabolcs-Szatmár — nagyobb a nyolc általánossal nem rendelkezők aránya. Ezekben a megyékben a 14 éves kor után nyolc általánost végzettek és nem végzettek aránya fordított (kb. 40:60).

Az elmondottak alapján végül is feltételezni lehet, hogy a vizsgált szempontból a községek „hátrányai” növekedni fognak. Az általános iskolai végzettséget 14 éves kor után megszerzett és ilyen végzettséggel nem rendelkező fiatalok településtípus szerinti megoszlása ezt a feltevést igazolja. Mint az 5. sz. tábla mutatja, az ún. „csatolt községek” amúgy sem „rózsás” helyzete tovább romlik, hiszen amíg a nyolc általánost végzeteknek körülbelül egynegyede él ilyen községben, addig az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezőknek már egyharmada.

Az eddig áttekintett adatok tehát e közigazgatási szisztéma működési hiányosságaira utalnak — legalábbis témánk szempontjából —, mivel a bizonyos települési típusokhoz kapcsolódó elosztási, érdekképviselési és finanszírozási preferenciák „hiánya” művelődési hátrányokkal kapcsolódik össze. Ugyanis a lakóhelyek településtípusa olyan „művelődési” előnyöket vagy hátrányokat közvetít az ott lakók felé, amelyek előnyökké vagy hátrányokká válnak a továbbtanulást, a társadalmi munkamegosztásba való betagozódást és a társadalmi mobilitást illetően. Mint látható, azokban a településtípusokban, amelyekben az általános iskolát 14 éves korig be nem fejezett tanulók aránya kedvezőbb, ott nagyobb ezen fiatalok esélye a nyolc általános későbbi elvégzésére is, míg a kedvezőtlenebb helyzetben levő településeken, elsősorban a „csatolt községek”-ben az iskolázottsági hátrányok halmozódnak.

Erről a problémáról további és részletesebb ismereteket nyerhetünk, ha megnézzük, hogy az általános iskolát 14 éves kor után be nem fejező fiatalok az egyes megyékben mely településtípuson laktak. A 6. sz. táblázat tanúsága szerint a megyék közti eltérések két tényező függvényében alakulnak: a települések történetileg kialakult különbözőségén és a vázolt közigazgatási szisztémán.

Például, ha a nagyközségeket az 5. sz. táblázat alapján vesszük szemügyre, akkor csupán annyi állapítható meg, hogy az általános iskolát 14 éves korig el nem végzők esélyei e településtípuson jobbak a nyolc osztály későbbi befejezésére, mint mondjuk a „csatolt községekben”. A 6. sz. táblázatból azonban az is kiolvasható, hogy meggyéknént eltérő mértékben. Az, hogy a jelzett településtípusban a 14 éves kor után általános iskolai végzettséget nem szerzett fiataloknak kb. 70 százaléka öt megyében található, nyilván e megyék sajátos települési szerkezetével hozható kapcsolatba. Nevezetesen Bács-Kiskun, Békés, Hajdú-Bihar, Pest és Szolnok megyéről van szó, amelyekben a közigazgatásilag nagyközséggé nyilvánított szervezeti egység valóságos települési szórtságát — tanyák — és ennek művelődési (iskolai) következményeit ez a közigazgatási szisztéma a hetvenes évek közepéig nem tudta ellensúlyozni. Ezt támasztja alá, hogy ezekben a megyékben 14 éves kor után nyolc általánost nem végzetek közül 40–55 százalék, vagyis döntő többség a „nagyközségek”-re esik.

A „csatolt község”-ek más megyékben okoznak gondot: Baranya, Borsod és Nógrád megye mellett — az e településtípusban lakó „lemorzsolódók” több mint kétötöde e három megyében van — Heves, Somogy, Vas, Veszprém és Zala, részben Szabolcs-Szatmár megyében is. Így az általános iskolát 14 éves kor után be nem fejezettek közül Baranyában és Nógrádban „csatolt községben” lakik a fiatalok 82, illetve 90 százaléka, de ez az arány Zalában is 67, Somogyban 59, Veszprémben 55, míg Vasban „csak” 48 százalék.

Az adatfelvétel egyik fontos célja volt az is, hogy ennek alapján képet kapjunk az általános iskolát 14 éves korig el nem végzett tanulók társadalmi származás szerinti megoszlásáról. Méghozzá — ha lehet — az eddigiéknél differenciáltabb képet, hiszen az általános iskolai „lemorzsolódásnak” a főbb munkajelleg-csoport-

4. sz. táblázat

Az általános iskolát 14 éves kora után befejezett és általános iskolai végzettséggel nem rendelkező tanulók megoszlása megyénként (százalékban)

Megye	Az általános iskolát 14 éves kor után befejezettek aránya	Általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők aránya
Budapest	2,0	0,7
Baranya	3,8	5,1
Bács-Kiskun	12,9	8,7
Békés	4,2	2,6
Borsod- Abaúj- Zemplén	6,5	15,5
Csongrád	3,0	2,5
Fejér	5,3	3,9
Győr-Sopron	4,8	2,6
Hajdú-Bihar	5,0	4,7
Heves	2,2	4,4
Komárom	2,5	2,7
Nógrád	2,5	4,3
Pest	10,0	7,2
Somogy	4,4	4,1
Szabolcs- Szatmár	5,0	8,0
Szolnok	6,2	4,9
Tolna	4,9	5,9
Vas	3,5	2,8
Veszprém	6,6	4,6
Zala	4,7	4,8
	100,0 (N = 3255)	100,0 (N = 3228)

tokkal (pl. segédmunkás) való kapcsolata más kutatásokból már ismert volt. Az iskolákból visszaérkező adatlapok előzetes áttekintése után bátorítást kaptunk arra, hogy viszonylag részletes foglalkozásjegyzéket állítsunk össze, jóllehet — mint már jeleztük — az iskolai anyakönyvekben használt kategóriák ellentmondásossága nem tette lehetővé e törekvésünk maradéktalan megvalósítását. Ezzel együtt úgy véljük, hogy a mintegy 80 foglalkozást tartalmazó jegyzék a kategóriák átfedése vagy tisztázatlansága ellenére is számos új elemmel gazdagította a vizsgált témakörre vonatkozó ismereteinket. (Az itt bemutatásra kerülő foglalkozásjegyzék már csak a legnépesebb kategóriákat tartalmazza, amihez alkalmanként több „hasonló” csoport összevonásával jutottunk el. Eljárásunk természetesen vitatható, hiszen például az adminisztrátortól az értelmiségig mindenkit a „szellemi foglalkozású” kategóriába vontunk össze az alacsony elemszám miatt; vagy például az ipari segéd- és betanított munkásoktól a bányászatban dolgozókat elkülönítettük, mivel ez utóbbiak létszáma meglehetősen magas volt, azonban a problémakör ilyen szempontú bemutatására ez látszott a legcélszerűbb megoldásnak.)

Az általános iskolai tanulmányaikat 14 éves korig be nem fejezett tanulók társadalmi származás szerinti összetételét jelentős „egyoldalúság” jellemzi. Ezen tanulók döntő többségének az apja (gondviselője) — lásd a 7. sz. táblázatot — szak-

5. sz. táblázat

A nyolc általánost 14 éves kor után befejezett és be nem fejezett tanulók megoszlása az iskola településtípusa szerint (százalékban)

A település típusa	A nyolc általánost végzett tanulók aránya	A nyolc általánost nem végzett tanulók aránya
Budapest	2,0	0,7
megyei jogú város	1,3	0,7
megyeszékhely	3,3	2,5
egyéb város	12,5	10,9
nagyközség	23,9	19,1
nagyközséghez csatolt társközség	10,2	13,1
önálló tanácsú község	22,7	19,9
csatolt község	24,1	33,1
	100,0 (N = 3228)	100,0 (N = 3255)

képzetlen fizikai munkát végez, és emiatt a listából nemcsak a nem fizikai foglalkozásuk hiányoznak szinte teljesen, hanem a szakmunkások is.

A népgazdasági ágat is figyelembe véve látható, hogy a „lemorzsolódottak” szüleinek kb. kétötöde az iparban és egyötöde a mezőgazdaságban dolgozik, többnyire szakképzettséget nem igénylő munkakörökben. Legjelentősebb csoportjaik: a kb. 26 százaléknyi ipari segédmunkás, a 10 százaléknyi növénytermesztésben dolgozó gyalogmunkás, az ipariakon belül elkülönített 4 százaléknyi bányászati segéd- és betanított munkás, a 4 százalékot számláló állatgondozó, akik a „pásztorokkal” együtt már közel 6 százalékot tesznek ki, és az ipari betanított munkások, a maguk 3 százalékával. A műszaki-technológai fejlődéssel is összekapcsolódó társadalmi szerkezetváltozás következtében a felsorolt foglalkozások mind a mezőgazdaságban, mind az iparon belül a foglalkozási hierarchia „alján” helyezkednek el. A mezőgazdaságon kívül dolgozóknál érdemes arra is felfigyelni, hogy éppen azokról a foglalkozásokról van szó, amelyek a mezőgazdaságból kiáramló szakképzetlen munkaerő szempontjából úgynevezett „felvevő” foglalkozásnak vagy iparágnak számítotak: ipari és építőipari segéd- és betanított munka, bányászati segéd- és betanított munka, sőt a szakmunkásokon belül is „csak” ezek a kategóriák szerepelnek: a vasipari (kohász, kovács, hengerész stb.) és az építőipari szakmák.

Feltűnően magas azoknak az aránya is, akiknek apja (gondviselője) csak alkalmilag vagy esetlegesen kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztásba (alkalmi munkát végzett 5,5 százalék), továbbá a nyugdíjban levők és leszázalékoltak aránya is magasnak (6,3 százalék) mondható.

Mindezekkel szemben a szellemi foglalkozású kategóriába összegyűjtött adminisztrátorok, felírók, árukiadók, művezetők, értelmiségiek stb. aránya alig haladja meg az egy százalékot, illetve egyes „elit szakmákban” dolgozó szakmunkásoké el sem éri ezt az értéket.

Ha figyelemmel kísérjük a tanulók további iskolai életútját aszerint, hogy 14 éves koruk után megszerezték-e a befejezett általános iskolai végzettséget vagy sem — lásd a 8. sz. táblázatot —, bizonyos foglalkozási csoportok felé eltolódik ez

6. sz. táblázat

Az általános iskolát 16 éves kor után el nem végzett fiatalok megoszlása megyénként a település típusa szerinti bontásban (százalékban)

A megye neve	Budapest	megyei jogú város	megyeszékhely	egyéb város	nagyközség	nagyközséghez csatolt társközség	önálló tanácsú község	csatolt község
Budapest	—	—	—	—	—	—	—	—
Baranya	—	—	—	2,6	1,4	0,9	—	12,8
Bács-Kiskun	—	—	—	8,2	25,4	—	11,9	—
Békés	—	—	—	6,8	7,6	—	1,2	0,2
Borsod-Abaúj-Z.	—	—	—	13,8	10,6	18,5	17,2	18,2
Csongrád	—	—	—	9,3	0,2	—	7,4	—
Fejér	—	—	—	—	3,9	16,1	3,9	0,7
Győr-Sopron	—	—	—	9,9	—	3,0	3,1	2,3
Hajdú-Bihar	—	—	—	9,0	9,6	1,9	4,0	1,5
Heves	—	—	—	—	—	—	11,6	6,2
Komárom	—	—	—	9,9	3,9	0,9	3,6	—
Nógrád	—	—	—	0,2	0,8	—	0,8	11,7
Pest	—	—	—	5,9	15,9	0,9	9,1	4,8
Somogy	—	—	—	—	—	7,5	1,2	7,4
Szabolcs-Szatmár	—	—	—	—	5,6	15,2	7,6	8,6
Szolnok	—	—	—	12,1	11,3	—	6,0	—
Tolna	—	—	—	5,1	3,4	14,8	5,7	4,5
Vas	—	—	—	4,2	0,2	3,5	2,5	4,1
Veszprém	—	—	—	1,7	0,2	7,6	1,5	7,6
Zala	—	—	—	1,3	—	9,2	1,7	9,4
(N = 3255)	(N = 23)	(N = 22)	(N = 83)	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

az egyébként is „kiegyensúlyozatlan” foglalkozási szerkezet. A témánk szempontjából eddig is „jobb” helyzetben levő foglalkozási csoportok — például szellemi foglalkozásúak, szakmunkások (ezen belül az elit szakmák) — tovább javítottak a helyzetükön, illetve a „kevésbé rosszak” is ledolgoztak hátrányukból. Így például az általános iskolai végzettséget 14 éves koruk után megszerzők közt a mezőgazdasági fizikaiak aránya több mint 25 százalékra nő, de szinte kivétel nélkül növelték e kategórián belüli arányukat a „szakképzettebb” foglalkozási csoportok: az ipari és a mezőgazdasági betanított munkások, a gépkocsivezetők stb. Ezzel szemben az általánost 14 éves koruk után sem befejező fiatalok megoszlása apjuk (gondviselőjük) foglalkozása szerint a szakképzetlen és alacsony

7. sz. táblázat

Az általános iskolát 14 éves korig el nem végzett tanulók megoszlása apjuk foglalkozása szerint (százalékban)

Foglalkozás	
1. alkalmi munkás	5,5
2. önálló kisiparos, kiskereskedő és gazdálkodó	0,6
3. önálló fuvaros	0,7
4. zenész	0,7
5. növénytermesztésben dolgozó	10,5
6. erdőgazdaságban dolgozó	1,1
7. állatgondozó	4,1
8. fogatos	1,9
9. traktoros	2,3
10. pásztor	1,5
11. ipari segédmunkás	26,5
12. ipari betanított munkás	3,4
13. bányászatban dolgozó segéd- és betanított munkás	4,2
14. vasipari szakmunkás	2,3
15. építőipari szakmunkás	1,4
16. „elit szakmában” dolgozó szakmunkás	0,4
17. kubikos	1,6
18. gépkocsivezető	2,1
19. kocsirendező, pályamunkás stb.	2,2
20. portás, éjjeliőr, kézbesítő	1,3
21. raktáros, árukiadó	0,6
22. szellemi foglalkozású (adminisztrátor, értelmiségi)	1,3
23. nyugdíjas, leszázalékolt	6,3
24. meghalt	2,7
25. minden egyéb	6,7
26. ismeretlen	8,1
	100,0

presztízsű fizikai foglalkozások felé tolódott el. Az ide sorolható fiataloknak mintegy egyharmada ipari segédmunkás, közel egytizede alkalmi munkás családból származik és kb. ugyanennyinek a szülei dolgoznak a növénytermesztésben gyalogmunkásként. Ezen túl olyan kisebb kategóriák aránya, mint a „pásztoroké” vagy a „bányászati segéd- és betanított munkásoké”, szintén nőtt.

A vizsgált fiatalok megoszlása anyjuk foglalkozása szerint azért érdemel figyelmet, mert bizonyos összefüggéseket megerősít. Ugyanis a háztartásbeliek magas aránya (60 százalék) mellett körülbelül ugyanazok a foglalkozási csoportok dominálnak, mint az apáknál, illetve az ezekkel nagyjából egyenértékű női foglalkozások. Az ipari segéd- (8,7 százalék) és betanított munkásokon (2,8 százalék), valamint a növénytermesztésben dolgozó gyalogmunkásokon (4,7 százalék) az állatgondozókon (1,6 százalék) és az alkalmi munkásokon (2,7 százalék) túl olyan, szakképzettséget nem igénylő, tipikusan női foglalkozások is megjelennek, mint a takarítónő (4,2 százalék) és a konyhalány (1,2 százalék).

Az eddig elmondottak alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált művelődési-társadalmi hátrányok a társadalmi szerkezet viszonylag jól körülhatárolható

8. sz. táblázat

Az általános iskolát 14 éves kor után befejező, illetve el nem végző fiatalok megoszlása apjuk foglalkozása szerint (százalékban)

	nem végezte el	elvégezte
1. alkalmi munkás	9,2	1,4
2. önálló kisiparos, kereskedő, gazdálkodó	0,3	0,6
3. önálló fuvaros	0,8	0,6
4. zenész	0,8	0,5
5. növénytermesztésben dolgozó	9,2	12,7
6. erdőgazdaságban dolgozó	1,4	1,2
7. állatgondozó	3,5	4,9
8. fogatos	1,7	2,3
9. traktoros	1,1	3,8
10. pásztor	2,1	0,8
11. ipari segédmunkás	32,5	25,3
12. ipari betanított munkás	2,4	4,6
13. bányászati segéd- és betanított munkás	4,8	3,8
14. vasipari szakmunkás	1,5	3,1
15. építőipari szakmunkás	1,1	2,0
16. „elit szakmában” dolgozó szakmunkás	0,5	0,3
17. kubikos	1,9	1,1
18. gépkocsivezető	1,1	3,1
19. kocsirendező, pályamunkás stb.	1,8	2,8
20. kertész, éjjeliőr, kézbesítő	1,0	1,4
21. raktáros, árukiadó	—	—
22. szellemi foglalkozású (adminisztrátor, értelmiségi stb.)	0,7	2,1
23. nyugdíjas, leszázalékolt	6,4	7,0
24. meghalt	2,6	2,4
25. minden egyéb	4,2	5,7
26. ismeretlen	7,4	6,5
	100,0	100,0

foglalkozási csoportjaiban sűrűsödnek. Még hozzá olyan családokról van szó, amelyekben az anya vagy nem dolgozik, vagy ugyanolyan szakképzetlen fizikai foglalkozású, mint a férje. Másrészt, jóllehet a foglalkozási szerkezet a mezőgazdaságon kívül dolgozók magas arányát mutatja — például az ipariak aránya kb. 40 százalék —, ezeknek az embereknek, mint láttuk, döntő többsége községekben él. A településtípus, illetve a foglalkozási szerkezetben elfoglalt hely által hordozott és behatárolt társadalmi előnyök vagy hátrányok esetükben összekapcsolódnak vagy halmozódnak. Ez főként azoknál szembeötlő, akik az általános iskolát 14 éves koruk után sem fejezték be: ezeknek egyharmada „csatolt községben” él, és szintén egyharmada ipari segédmunkás, továbbá majdnem 10 százaléka alkalmi munkás. Harmadrészt az sem kerülheti el figyelmünket, hogy mind az MKKE Oktatásgazdaságtani Kutatócsoportja által végzett idézett vizsgálat szerint, mind a mi adataink szerint a nyolc osztályt nem végzett fiatalok szüleinek (apa) foglalkozási szerkezete hasonló képet mutat, ami e csoportok belső újratér-

9. sz. táblázat

A cigánytanulók megoszlása
a település típusa szerint
(százalékban)

Település típusa	
Budapest	1,0
megyei jogú város	0,4
megyeszékhely	1,2
egyéb város	8,2
nagyközség	18,2
nagyközséghez csatolt társközség	13,2
önálló tanácsú község	20,9
csatolt község	36,9
	100,0
	(N = 1676)

10. sz. táblázat

Az általános iskolát 14 éves
korig el nem végzett
cigánytanulók megoszlása
apjuk (gondviselőjük)
foglalkozása szerint
(százalékban)

Foglalkozás	
— alkalmi munkás	13,4
— önálló	2,9
— növénytermesztésben dolgozó	
mezőgazdasági	4,7
— pásztor	2,3
— minden egyéb mezőgazdasági	4,3
— ipari segédmunkás	41,7
— bányászatban dolgozó segéd- és betanított munkás	4,1
— minden egyéb ipari dolgozó	3,4
— meghalt	3,0
— minden egyéb	13,5
— ismeretlen	6,7
	100,0
	(N = 1677)

melődésére, viszonylagos zártságára és mobilitási lehetőségeik alacsony szintjére utal.

Talán nem érdektelen megjegyeznünk, hogy adataink szerint az általános iskola el nem végzése nem elsősorban és főként nem kizárólag „cigányprobléma”. Az általános iskolát 14 éves korig és nem fejezett tanulók közti arányuk 23 százalék, ami meglehetősen magas (és feltehetően még néhány százalékkal magasabb is lenne, ha az iskolák mind szolgáltatnák volna erre vonatkozóan adatokat), de a problémát csak rájuk leszűkíteni túlzás volna.

A cigánytanulók nyelvi-kulturális hátrányát természetesen felesleges volna ki-sebbiteni. Megyéenkénti megoszlásuk azt mutatja, hogy főként azokban a megyékben magas az általános iskolát el nem végzettek — a 14 éves életkor után a nyolc általánost be nem fejezett fiatalok — aránya, ahol a tanulók közti arányuk is magas: így Borsod megye mellett Baranya, Heves, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Szolnok és Tolna megyében.

Más oldalról a cigánytanulók többsége (lásd a 9. sz. táblázatot) kisközségekben él, közel kétötödük (37 százalék) „csatolt községben”. A cigánytanulók társadalmi származás szerinti összetételére a 10. sz. táblázat utal.

Az adatok tanúsága szerint a segéd munkásként dolgozók adnak több mint 40 százalékot, a bányászatban dolgozó szakképzetlen fizikaiak 4, az alkalmi munkások 13 és a pásztorok kb. 2 százalékot, vagyis éppen azok a foglalkozási csoportok, amelyeknek aránya az egész vizsgálat adatai szerint a legmagasabbak között van az általános iskolát 14 éves kor után be nem fejezett fiatalok apjának foglalkozását tekintve. E népességcsoport számára tehát az eddigiekben említett társadalmi hátrányok, vagyis a település típusa és a foglalkozási szerkezetben elfoglalt hely, összekapcsolódnak a nyelvi-kulturális környezet által közvetített hátránnyal. E csoport helyzetének értékelésénél (de természetesen az előbbi kategóriáknál is) figyelembe kell venni azt is, hogy köztük a sokgyermekes családok aránya magas, vagyis esetükben nem egy-egy gyermek véletlenszerű „lemorzsolódásával” kell számolni, hanem ezek a családok általában „veszélyeztetettek” az általunk vizsgált szempontból.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd *Laki László*: Az iparban dolgozó fiatalok mobilitásának néhány összefüggése. In.: Változások tükrében (Tanulmányok az ifjúságról). Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1981. 77–78. old.
- ² *Horváth D. Tamás*: A befejezetlen általános iskolai végzettségű fiatalok foglalkozási és iskolai életpályája. Oktatásgazdaságtani füzetek. 1983 január, 5. old.
- ³ Ugyanott, 21–22. old.
- ⁴ Lásd *Gazsó Ferenc*: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó 1976. 79–84. old.

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

*Kovács
Géza*

NAGY TÁVLATÚ
FEJLŐDÉSTENDENCIÁK
(MAGYARORSZÁG 2020-IG)

160 oldal, 40,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

VARGA LÁSZLÓ

A művezetői funkciók változásairól

Az úgynevezett alsó vállalat- és üzemvezetés¹ az ipari társadalomnak az a rétege, amelyet minden műszaki, technológiai és üzemszervezeti változás a legközvetlenebbül és legsúlyosabban érint. Ebben a rétegben nemcsak számbeli túlsúlyuk miatt, hanem éppen a termelésben elfoglalt helyük következtében a művezetők a döntő szerep. Olyan kettős feladatkört látnak el, amely a szélesen értelmezett vállalati vezetésnek csak egy szűk körére, a kimondottan irányítói tevékenységet végzőkre jellemző.

A művezető-funkciók két alaptípusa különböztethető meg, az egyik a műszaki irányítói tevékenység, a másik a humán irányítás. Éppen ez a kettős funkció az, aminek betöltése rendkívül sokrétű ismereteket követel meg a művezetőktől. A nyolcvanas évek elején egy művezetőkről készült felmérés az NSZK-ban kimutatta, hogy a művezetők saját megítélése szerint feladatuk ellátásához ismerniük és uralniuk kell a legmodernebb technikát, alapvető közgazdasági ismeretekkel kell rendelkezniük, míg a másik oldalon kimondottan pszichológiai képzést is igényelnek. Az igényelt ismeretek konkrét felsorolása helyett csak utalok arra, hogy a megkérdezett művezetők szerint ez magában foglalja például az angol nyelv tudását vagy a retorika szabályainak és módszereinek elsajátítását.²

Magyarországon nemrég jelent meg egy több száz oldalas művezetői kézikönyv, amely kizárólag azzal foglalkozik, hogy milyen jogi ismeretekkel kell vagy kellene a magyar művezetőknek rendelkezniük.³

Ez a két kiragadott példa talán már önmagában is érzékelteti azt, hogy lassan már teljesen irreálissá válnak a művezetőkkel szemben támasztott követelmények. Ugyanakkor viszont jelzi a minőségileg eltérő követelményrendszert is. Önmagában már az is meglehetősen nehéz feladat, hogy a különböző országok művezetőinek eltérő funkcióit feltárjuk és ennek várható változásait összehasonlítsuk. Az eltérések okait még nehezebb feltárni. Ezek az eltérések ugyanis több, egymást gyakran erősítő, helyenként viszont gyengítő tényezőre vezethetők vissza. Nem kétséges, hogy a három legfontosabb tényező a történelmi hagyományok, az adott műszaki színvonal és a társadalmi berendezkedés. Ezek nem pusztán az összehasonlító vizsgálatok szempontjából fontosak, hanem megfordítva is: összehasonlítás nélkül aligha lehet az említett szempontok jelentőségét, meghatározó mivoltát kimutatni.

Itt és a továbbiakban összehasonlításként német történelmi példákra, illetve NSZK-törekvésekre hivatkozom. Ugyanis, némileg erőszakoltan, azt mondhat-

nám, hogy a hazai iparosítás a múlt század végén egyfajta német „típust” követett, tehát analóg vagy eltérő jelenségek alapján a magyar iparfejlődés is minősíthető.

A magyar tőkés átalakulás polgári és egyben kisiparosi bázisa sokkal szűkebb volt, mint a német, de sem Németországban, sem Magyarországon a tőkés nagyipar alapvetően nem a kézművességből nőtt ki. A jelzett eltérés azonban éppen a művezetőkre hatott, akiknek nagy része ugyanis éppen a kézművesek közül rekrutálódott. Ezt a hátrányt Magyarországon, különösen 1890 előtt, sajátos munkakerőimporttal sikerült kiegyenlíteni, nemcsak a művezetőknél, hanem a műszaki értelmiség körében is. Így például az ország egyik legnagyobb iparvállalatánál még az első világháború előtti években is a felső vezetésnek minden negyedik tagja külföldi születésű volt, de közel hasonló arány volt a művezetőknél is. (A középvezetés viszont hozzájuk képest sokkal nagyobb arányban volt magyar.)

Ebben az időszakban — és ez tulajdonképpen máig is igaz — a magyar iparvállalatok nemzetközi versenyképességüket részben az alacsonyabb munkabérekkel biztosították. Tekintettel arra, hogy külföldi munkaerőt nem lehetett a magyar munkabérekkel csábítani, az ő jövedelmük sokkal inkább nemzetközi szinten, sőt inkább afölött mozgott. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a legfelső vezetés jövedelme sokkal jobban eltért az átlagos jövedelmi viszonyoktól, mint Németországban, a művezetők jövedelme pedig nemcsak meghaladta a középvezetés tagjainak jövedelmét, hanem megegyezett az előbbieknél alsóbb rétegének jövedelmével. Ez egyben azt jelentette, hogy a művezető bére 1913-ban közel hétézszerese volt a munkásnéőnek, több mint háromszorosa a képzetlen férfimunkásénak, s a szakmunkások bérét is 75 százalékkal meghaladta.

Vagyis a művezető, akinek képzettsége alig haladta meg a szakmunkásét és jóval a közép- és felső vezetés képzettsége alatt maradt, valóban privilegizált réteg tagjának érezhette magát, jogilag a tisztviselők közé tartozott, méghozzá annak is a legbiztosabb helyzetben levő rétegéhez. (Viszonylag általános volt, hogy a munkások órabéresek voltak, a tisztviselők nagy része hetidíjas, a művezetők ezzel szemben a felső vezetőkhez hasonlóan havidíjasok.) A művezetők Németországban is az ipari társadalom privilegizált rétegéhez tartoztak, látható azonban az előbbi adatokból, hogy Magyarországon még szélsőségesebb volt ez a helyzet.

Az első világháború jelentős eltolódásokat idézett elő. A béreknél maradva ez azt jelenti, hogy míg Németországban a hadiipari munkások reáljövedelme 1914 és 1918 között 80—90 százalékra csökkent, addig Magyarországon a munkások 1918-as reáljövedelme alig haladta meg az 1914-es 50 százalékát. Ez a folyamat a művezetőket még jobban sújtotta, a háború végén reáljövedelmük alig haladta meg a világháború előttinek egyharmadát. Tekintettel arra, hogy a legfejlettebb magyar vállalatoknál éppen a világháború éveiben alakult ki a taylori üzemszervezés, a művezetők vállalaton belüli státusa egyéb téren is megrendült.⁴

A két világháború között nem sikerült a művezetőknek korábbi pozíciójukat visszaszerezni (a taylorizmus terjedése mellett ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy a korábbi munkaerőimport gyakorlatilag teljesen megszűnt).⁵

A művezetők egyfajta kettős szorításba kerültek. Korábbi funkcióik egy részének gyakorlásából kiszorították az előmunkások és a csoportvezetők, míg más funkcióikat kénytelenek voltak átadni az újonnan létrehozott funkcionális részlegeknek. Ennek ellenére azonban bizonyos korábbi vezetői jogait sikerült átmenteniük, sőt ezek egy részét (például személyzeti téren) a középvezetés rovására is ki terjesztették. Ennek hátterében képzettségi szintjük jelentős emelkedése

állt. Megnyilvánult ez a változás abban is, hogy amíg korábban a művezetők jelentős része eredetileg szakmunkásként dolgozott, addig a két világháború között szakmunkások számára csak a legtrikábban nyílt meg a művezetői felemelkedés útja.

Magyarországon a taylori módszerek terjedése, az új üzemszervezési elvek megvalósítása nélkülözötte annak szociális tartalmát, vagyis leszűkült bizonyos termelést, termelékenységet növelő praktikákra.⁶ Az új üzemszervezési, vezetési módszerek ilyen „technokrata” megvalósítása ismét módosította a művezetők helyzetét az üzemekben. Ennek egyik további előfeltétele volt a korábbi szakszervezeti jogok rendkívül erőteljes visszaszorítása az 1919-es Tanácsköztársaság bukását követően. (Amíg korábban a szélesen értelmezett szociális kérdésekről a szakszervezetek közvetlenül a vállalatok felső vezetésével tárgyaltak és helyenként döntöttek is, addig a két világháború között ez az alkuszerep nagymértékben a művezetőkre hárult, természetesen minden formális keret nélkül.)⁷

Összegezve tehát, a két világháború között számos téren a művezetők távolodtak a munkásságtól, ugyanakkor azonban a vállalati hierarchiában korábbi pozíciójukhoz képest határozottan süllyedtek. A szociális kérdések terén viszont a korábbi rendezett és szabályozott alku részben átvették, ez tehát esetenként politikai közeledést jelentett a szervezett munkássághoz. Így a két világháború között számos művezető már tagja volt a szociáldemokrata pártnak és a szakszervezetnek. (Ez az első világháború előtt teljes mértékben elképzelhetetlen volt.) A politikai aktivizálódás — különösen a harmincas évek legvégétől — azonban nem volt ilyen egyirányú. Számos művezető a szélsőjobboldali mozgalmakat (mindegyiket a nyilaskereszteseket) támogatta.

Végeredményben tehát elmondható, hogy már az első világháború évei óta megfigyelhetők határozott *eltérések* a német és a magyar művezetők funkcióiban és helyzetében (minőségi különbségekről még nem beszélhetünk). Vagyis a művezetők helyzetének elemzése során kitapinthatóak olyan különbségek, amelyek a komparatív gazdaságtörténet eszközeivel is kimutathatók. Beszélhetünk a magyar gazdaság viszonylagos elmaradottságáról a fejlettebb nyugati — és így a német — gazdasághoz képest, mérhetjük ezt akár években is, de lényegében az ismertett korszakra vonatkozóan ezeket nem nevezhetjük minőségi különbségeknek, a lemaradás egyelőre még „csak” mennyiségi jellegű.

Már *Taylor* előtt is ismert volt a művezetők centrális szerepe az ipari termelésben, de az ő fellépésével ez a szerep döntő átalakuláson ment át. *Taylor* maga is dolgozott művezetőként, s így szerzett tapasztalatai erősen hatottak elméletére, illetve későbbi gyakorlati tevékenységére.

A művezető éppen említett helyzete következtében akarva-akaratlanul érzékenyen reagál az addigi üzemszervezet bármilyen átalakítására. A nemzetközi szakirodalom viszonylag korán felismerte, hogy a taylori üzemszervezet lényegesen megváltoztathatja a művezető korábbi szerepét és funkcióját. Ez ugyan párosult hatalmi helyzetének a korlátozódásával is, de már *Mills* észrevette, hogy ennél lényegében sokkal bonyolultabb folyamatról van szó, amelynek során a művezetői funkciók ugyan lényegesen átalakulnak, de a korábbi centrális szerep változatlanul fennmarad, még akkor is, ha formális hatalmuk korlátozódik.⁸ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *Mills* által viszonylag pontosan feltárt változások párosultak a korábbi funkciók — korlátozott — fennmaradásával. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy mind az NSZK-ban, mind Magyarországon a szociológus, ha számba veszi a művezetők által gyakorolt funkciókat, végeredményben egy olyan

hosszú listát állíthat össze, aminek tényleges megvalósítása aligha várható el egy személytől.

Erre mondta Taylor, hogy ha a művezetők valóban rendelkeznének mindazokkal a képességekkel és feladatkörökkel, amelyeket megkövetelnek tőlük, akkor nem művezetőnek, hanem igazgatónak kellene lenniük. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a vonatkozó szociológiai kutatások fő vonulata hosszú ideig pusztán funkcióvesztésnek ítélte meg ezt a folyamatot, ami végül óhatatlanul a korábbi funkciók egyfajta számonkérésébe torkollott.

Gyökeresen más a helyzet az 1945 utáni korszakkal, amit akár egyfajta felzárkózási kísérletnek is nevezhetünk. Nyilvánvalóan ezt követően is marad szerepe az említett viszonylagos elmaradottságnak, de sokkal inkább — most már minőségileg is — meghatározó az eltérő *társadalmi berendezkedés*.

Az 1945 utáni évek egyik legfontosabb meghatározója a vállalatok szintjén, hogy a hatalmi viszonyok változásával párhuzamosan kiépültek az üzemi demokrácia szervei is Magyarországon. Ez a művezetők helyzetére alapvetően kedvezőtlenül hatott. Annak ellenére, hogy a két világháború között a művezetők egy része csatlakozott a munkásmozgalomhoz, az iparosítás kezdetétől a művezető, mint olyan, lényegében a munkások szemében a tőkésérdekek legkíméletlenebb végrehajtójának, „munkásnyúzó” számított. Vagyis a demokrácia üzemi szerveinek létrejötte lehetőséget teremtett a „munkásnyúzó” művezetők eltávolítására. Ezeknek a demokratikus szervezeteknek a későbbi elsorvadása viszont azt eredményezte, hogy a művezetők közötti tisztogatások már egyáltalán nem korlátozódtak az említett, a munkások által gyűlölt művezetőkre, hanem egyre inkább egy szűk hierarchia aktuálpolitikai céljainak szolgálatában álltak.

A negyvenes évek végére a háború előtti művezetői garnitúrának több mint a fele lecserélődött. Egy részük egyértelműen felemelkedett, az államosítások során igazgató, minisztériumi főosztályvezető stb. lett, többségük azonban az említett többé-kevésbé demokratikus tisztogatás „áldozatává” vált. Egyértelmű, hogy ez a néhány év alatt lezajló drasztikus szelekció alapjaiban ingatta meg nemcsak a pozíciójukban megmaradó, de az újonnan kinevezett művezetők státusát is.

A legátfogóbb tisztogatási kísérletre azonban ezt követően, vagyis a demokratikus szervek elsorvadása után került sor. Ez a központilag elrendelt tisztogatás alapvetően politikai szempontok alapján zajlott 1951-ben, és az 1945 után kinevezett művezetőket legalább olyan mértékben érintette, mint a régieket. Fő célja — részben meg is fogalmazva — a korábbi szociáldemokrata, esetenként kommunista művezetők eltávolítása volt, akiknek nagy része éppen munkásmozgalmi hagyományaik alapján megbízhatatlannak minősült. A kiadott irányelvek szerint a gyakorlatban a meglévő művezetői garnitúra 90 százalékát sorolták az elbocsátandók közé. Nyilvánvaló, hogy ennek végrehajtása a magyar gazdaság összeomlását eredményezte volna, így az akciót rövid idő után le is állították, majd nem sokkal később minisztertanácsi rendelet született, amely szabályozta a művezetők jogait és kötelességeit. A rendelet célja a művezetők alapjaiban megrendített tekintélyének helyreállítása volt.

A tisztogatási hullámok azonban nemcsak azt eredményezték, hogy bizonytalanra vált a művezetők helyzete, hanem a szinte teljes körű lecserélődés következtében, ami párosult egy túlzott fiatalítási törekvéssel is, a művezetők képzettségi szintje néhány év alatt szinte a szakmunkásoké alá süllyedt. Még egy évtizeddel később is a művezetők egy jelentős része a nyolcosztályos általános iskolát sem végezte el.

Az 1956 előtti korszaknak egy sajátos ellentmondása, hogy konzerválta a korábbi üzemszervezési gyakorlat számos negatív vonását, sőt most már-már az elviselhetetlenségig fokozta azokat.⁹ A gazdaság és különösen az iparosítás extenzív fejlesztése következtében olyan hatalmas paraszti munkástömeg áramlott az iparba, ami szinte önmagában is kikényszerítette a taylorizmus egyes vonásainak egyoldalú kidomborítását. Ez elsősorban a munkanormáknál és a fegyelmezésnél nyilvánult meg. A művezetők korábban mesterségesen alásótt tekintélyét tehát éppen a fegyelmezés szükségessége miatt kellett helyreállítani.

A taylori alapelvek abban is megnyilvánultak, hogy kiépültek a vállalatoknál a funkcionális részlegek (a már meglévők közben nagyrészt lecserélődtek), és hatalmas méretekben felduzzadtak. Mi sem jelzi jobban ezt az állapotot, mint az a tény, hogy az ötvenes években az improduktív alkalmazottak aránya a feldolgozó iparban magasabb volt Magyarországon, mint a fejlett tőkésországokban, holott „normális esetben” az említett arány viszonylag pontosan tükrözi az adott ország ipari fejlettségét. Más szóval, ha az improduktív munkaerő arányát Magyarországon esetében is a fejlettség mércéjének tekintenénk, akkor akár azt is kijelenthetnénk, hogy Magyarország az ötvenes években fejlettebb volt akár az Egyesült Államoknál is.

Miután a vállalatokon belüli improduktív munkaerő az ipari fejlettség jóval alacsonyabb szintjén duzzadt fel, és végső soron nem találta meg a helyét a vállalati hierarchiában, szélsőségesen érvényesült a taylorizmus amúgy is talán leggyengébb pontja, a hatáskörök összerosódása. Ezek a funkcionális részlegek tehát nem egyszerűen átvették a művezetők eddigi funkcióit, hanem nap mint nap megkérdőjelezték a meglévőket is.¹⁰

Mindezek a változások Magyarországon a második világháborút követő helyreállítási periódus folyamán jöttek létre, s ilyen szempontból a szovjet termelési tapasztalatok akkori átvétele gyakran eredményes volt (a szovjet gazdaságirányítás „modellje” szintén egy — korábbi — háború utáni helyreállítási periódusban alakult ki). A helyreállítási periódus azonban legkésőbb az ötvenes évek elejére lezárult. Nem kétséges, hogy az úgynevezett piaci gazdaság sem volt soha képes ilyen intenzív helyreállítási szakaszt követően automatikusan átállni egy „normális”, kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődésre, de ez az átállási képtelenség vagy nehézkesség sokkal határozottabban nyilvánult meg Magyarországon, hiszen az erőltetett fejlesztés célkitűzése és tudatos gyakorlata éppen akkor fogalmazódott meg, amikor az említett helyreállítási periódus már lezárult. Sőt, éppen a helyreállítás gyorsasága keltette azt az illúziót, hogy a gazdasági fejlődésnek szinte nincsenek korlátai. Paradoxnak hangzik, de így jön létre az erőforráskorlátos gazdaság, vagyis a pazarlás és hiány párhuzamos jelenléte.

Az elmúlt harminc év során már többször megfogalmazódott annak szükségessége, hogy a gazdaság extenzív fejlesztési szakaszáról át kell térni az intenzív szakaszra, s e téren különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta valóban lényeges változások történtek, de ezek minden kísérlet ellenére alapjaiban nem érintették magát a termelési folyamatot, s így természetesen a művezető kialakult funkcióit sem. Leegyszerűsítve arról van szó, hogy az extenzív szakaszban szétvált a termelési és értékesítési folyamat, s az értékesítési tervszerűvé tétele a termelésben kimondottan anarchikus állapotokat idézett elő. Élesen fogalmazva azt mondhatnám, hogy az extenzív szocialista iparosítás során „sikerült” a kapitalista termelést a feje tetejére állítani, a piac (vagyis értékesítés) anarchiáját „kikü-

szöbölve” a termelés tervszerűségét is felszámolni, s ennek ódiúmát elsősorban a művezetőkre hártani.

1981 végén az első magyar országos művezetői konferencián alapvetően ugyanazok a problémák merültek fel, amelyekre már egy minisztertanácsi rendelet is orvoslást keresett, pont harminc évvel korábban. Mindkettő alapvetően elszigetelten kereste a művezetői „válságra” a kiutat, ráadásul azt sem előre, hanem hátra, s már csak ezért is hatástalanul. A meglehetősen tisztázatlan elképzelésekből ugyanis leginkább az a követelés olvasható ki, hogy helyre kell állítani a művezetők egykori — gyakorlatilag múlt századi — státusát és presztízsét.

További lényeges vonás, hogy elsősorban nem a művezetői funkciók alakultak át időközben, hanem maga a munkaszervezet. És ez tett elavulttá vagy ruházott át másokra korábbi művezetői funkciókat, létrehozott azonban újakat is, amik már nem hasonlíthatók a régiekhez. Vagyis lényegében funkcióvesztés helyett funkcióváltozásról van szó. Ez a funkcióváltás a formális hatalmi helyzet erős beszűkülését is eredményezte, ezzel párhuzamosan azonban messzemenően kiszélesedett a művezetők informális hatalma.

A művezetők státusát és formális hatalmát tehát erősen érinthette a funkcionális részlegek kiépülése, illetve más oldalon a szakszervezeti érdekképviselet megerősödése. Ez utóbbi kapcsán azonban egyértelműen megállapítható, hogy az Egyesült Államokkal ellentétben a munkavállalói érdekképviselet sem az NSZK-ban, sem Magyarországon nem befolyásolja lényegesen a művezetők tevékenységét. Sőt Magyarországon egyenesen elvárják a művezetőtől a politikai, társadalmi aktivitást, olyannyira, hogy hatalmi helyzetét kihasználva esetenként átvállalja a társadalmi szervek egyes feladatait (például társadalmi munka szervezése). A nyolcvanas évek szakirodalma mindkét országban felfigyelt már a művezetők informális hatalmára. Hiszen igaz ugyan, hogy a művezető saját hatáskörében nem bocsáthatja el a munkatársait, de változatlanul javasolhatja ezt, ami eredményét tekintve általában ugyanaz. Látszólag szűk és kis kérdésekben dönthet önállóan, de ezek éppen azok a kérdések, amelyek a beosztottak számára életbevágóak. Egyre kevésbé alakítja közvetlenül a fizetéseket, de a jövedelemre a munka elosztása révén változatlanul döntő befolyása lehet.

Ezeket a jelenségeket a legújabb szociológiai szakirodalom mind a két országban egyaránt érzékeltte. A megítélés azonban lényegesen eltérő. A Nürnberg-Erlangen-i egyetemen *Schlottmann* és társai, a tübingeni egyetemen pedig *H. Bargmann* jutott e jelenségek alapján arra a következtetésre, hogy a művezetők az ipari társadalom legkonzervatívabb rétegét alkotják, sőt Bargmann velük kapcsolatban már innovációs fékről (Innovationshemmnis) beszél.¹¹

Magyar szociológusok is feltárták a Schlottmann és Bargmann által jelzett informális hatalmi mechanizmus működését. A két NSZK-beli tanulmánnyal ellentétben azonban a magyarországi kutatások nem a művezetők sajátos személyiségéből, hanem a számukra adott objektív helyzetből indulnak ki. Míg az említett két tanulmány arra a következtetésre jut, hogy az elvezetett hatalmi pozíciót és státust a művezetők illegális, informális hatalommal kompenzálják, és ezzel egyben mindenfajta fejlődés tudatos akadályává válnak, addig a magyar szociológusok a művezetőkkel szemben támasztott követelményekből indulnak ki. *Makó Csaba* elemzésében azt emeli ki, hogy a gazdaságban, azon belül a munkafolyamatban szükséges változások elválaszthatatlanok az érintett társadalmi szereplők — munkások, gazdasági és politikai vezetés — rendelkezésére álló cselekvési lehetőségektől. Azok bőségét vagy hiányát alapvetően befolyásolják a következő

tényezők: a műszaki színvonal relatív fejletlensége, az anyagi ösztönzés konstrukciója, a vezetői munka színvonala, a munkaerőpiacon élvezett pozíció stb.

A felszínen maradnak tűnő emberi magatartások bonyolult összetevőinek vizsgálata azt mutatja, hogy különösen azok a rétegek és csoportok tanúsítanak fokozott ellenállást vagy közömbösséget a változásokkal szemben, amelyeknek egyéni vagy kollektív cselekvési lehetőségeit a változások csökkentik. Ez azt jelenti, hogy a munkások, valamint a vezetés különböző rétegei korántsem „született” ellenfelei vagy hívei a munkafolyamatban immár elodázhatalan megújulásnak. A szervezeti innováció ösztönző vagy akadályozó tényezőinek jelentős része a munkaszervezetek társadalmi mechanizmusaiban jön létre és érvényesül.¹² Minél nagyobb nehézségekbe ütközik ezek megvalósítása, annál inkább kényszerül a művezető arra, hogy éljen informális hatalmával. Ez az informális hatalom a gyakorlatban azt jelenti, hogy a művezető a munkások egy részét minden eszközzel preferálja, és a maximális kedvezményeket biztosítja számukra. Ennek a megkülönböztetésnek azonban nem — vagy alapvetően nem — a személyes szimpátia az alapja, hanem egyfajta hallgatólagos alku. A kedvezmények fejében a preferált munkások, munkáscsoportok „vészhelyzetekben” kisegítik a művezetőt.

Míg az idézett német szerzők tanulmányukban abból indulnak ki, hogy a felső vezetés és a termelők érdekegyeztetését a művezetők informális hatalma keresztezi, addig a magyar vizsgálatok egyértelműen azt mutatják, hogy ezek az alkuk a felső vezetés tudatával, sőt hallgatólagos támogatásával kötődnek. Sőt, éppen művezetői közvetítéssel jön létre egyfajta érdekegyeztetés, természetesen úgy, hogy a munkások periferikus csoportjainak így már egyáltalán nincs — vagy alig van — lehetősége arra, hogy saját érdekeit érvényesítse.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen jellegű művezetői funkciók az alapfeladat változatlansága mellett nem hasonlíthatók a Taylor előtti funkciókhoz. A taylori munkaszervezet kiépülésével az üzem belüli hierarchia bonyolulttá, a munkások számára áttekinthetetlenné, a felső vezetés pedig elérhetetlenné vált, így ennek hatása — a párhuzamosan zajló „leértékelődéssel” egyidőben — fel is értékelte a művezetőket.

A művezetők helyzetének magyarországi „válságát” durván három tényezőre lehet visszavezetni, nyilvánvaló, hogy ez a három tényező szoros kölcsönhatásban van egymással. Az egyiket nevezhetjük hierarchikusnak, a másikat anarchikusnak, a harmadikat bérezésinek. Tisztázatlan a vállalaton belüli hierarchia, bizonyos funkciók fedik egymást, más funkciók gazdátlanok, s ugyanakkor a meglehetősen katonás szervezet ellenére szabályozatlan a szintek közti átjárás, vagyis lehetőség van bizonyos szintek (például a művezetői) megkerülésére. Mivel nem az igények, hanem a rendelkezésre álló erőforrások határozzák meg a gyártást, az ebből adódó anarchia „tűzoltó munkára” kényszeríti a művezetőt, vagyis legfontosabb feladata az, hogy kiküszöbölje a termelés fennakadását. Tény viszont, hogy a művezetők viszonylag rugalmasan alkalmazkodnak a helyzethez, vagyis azt valóban sérelmezik, ha felsőbb szerv tudtuk nélkül ad közvetlen utasítást beosztottaiknak, de szükség esetén maguk is átugorják a közvetlen felettes szinteket, s így gyakran lehetőségük van arra, hogy elképzeléseiket érvényesíthessék akár a funkcionális részlegekkel, akár a felettes szintekkel szemben.

A „tűzoltó munka” rendkívül megterhelő, szinte stresszhelyzetet idéz elő, de a mérleg másik oldala, hogy éppen ez bizonyítja a művezető kulcsszerepét a termelésben. „Tökéletes” munkaszervezés mellett a mai magyar művezető egyszerűen

felesleges lenne, csakhogy a „tökéletes” munkaszervezés még ideáltípusként sem vázolható fel. Így a művezetők mind Magyarországon, mind az NSZK-ban joggal bízhatnak abban, hogy az új munkaszervezet sem veszélyezteti tevékenységük alapjait.

Végül a bérezés kérdése az, ami szintén kerekén három évtizede rendezetlen. A művezető különösen azt sérelmezi, hogy beosztottainak meglehetősen nagy része a vállalatnál nagyobb jövedelmet kap, mint ő. Gyakori eset, hogy a művezetői kinevezés egy szakmunkás számára jövedelemcsökkenést jelent, s még arra sincs sok esélye, hogy idővel kárpótolják ezért a kiesésért. Ez gyakran kontraszelekciót eredményez, de egyben azt is mutatja, hogy valóban múlt századi elvek érvényesülnek a művezetők kinevezésénél, hiszen egyáltalán nem biztos, sőt nagyon is kétséges, hogy a legjobb szakmunkásból lesz a legjobb művezető.

A történelmi hagyományok és a társadalmi berendezkedés mellett a *műszaki színvonal* az a tényező, amely alapvetően meghatározza a művezetői funkciókat. Ez a hatás azonban a leginkább közvetett. Nem a műszaki szint az, ami hatással van, hanem a műszaki szintnek megfelelően kialakuló munka- és üzemszervezet. A „normális”, folyamatos műszaki fejlődés önmagában nem kérdőjelezi meg a fennálló munka- és üzemszervezetet. Hiszen az éppen akkor működik hatékonyan, vagy működik egyáltalán, ha képes nagyobb nehézségek nélkül a műszaki fejlődés eredményeit integrálni. Ez egyértelműen egyfajta evolúciós folyamat.

Ha beszélhetünk témánk szempontjából minőségi különbségekről, akkor ezek éppen napjainkban bontakoznak ki. Természetesen Magyarországon is megfigyelhető a mikroelektronika fokozatos térhódítása, de ennek lassúsága azt eredményezi, hogy a meglévő munka- és üzemszervezet a jelek szerint képes ezt integrálni, vagyis a magyar ipar ezt nem ipari forradalomként, hanem evolúcióként éli át.

Ez a fejlődés lényegében alig érinti a magyar művezetői funkciót, de tendenciájában annál inkább fenyegeti már létében is a művezetőket az NSZK-ban.

A most már évtizedes világgazdasági válság ott egyértelműen jelzi a „hagyományos” tömegtermelés csődjét, lehetőségeinek kimerülését. Műszakilag a mikroelektronika az, ami szétfeszíti az eddigi kereteket, s nyilvánvaló, hogy a válságból való kibontakozás kulcskérdése éppen az, hogy az üzemszervezet miként képes alkalmazkodni ezekhez a változásokhoz.

Félő, hogy ez az új feltételekhez alkalmazkodó munka- és üzemszervezet az ipari termelés további rétegeit fosztja majd meg korábban megbecsült szakértelmétől, pontosabban, értéktelenné teszi azt. Jellemző, hogy ebből a művezetők szinte egészét érintő szakmai válságból az összes számottevő tényező (a munkavállalói és a munkaadó szervezetek) egyfajta szakmai továbbképzésben látják a kiutat. Legfeljebb a továbbképzés tartalmát illetően tapasztalhatunk lényeges különbségeket, és ezek az eltérések valóban minőségileg más koncepciókat jelezhetnek.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a technokrata jellegű koncepció hívei a továbbképzés révén szeretnék legalább a művezetők egy részét beemelni a közpvezetésbe, míg a nyugat-európai szakszervezetekben elterjedt koncepció hívei a szakma lényeges átalakítását tartják szükségesnek: nem a technikai-technológiai továbbképzésre helyezik a hangsúlyt, hanem a humán vezetési vonások erőteljesebb kidomborítására.

Nem kétséges, az új ipari forradalom gyökeresen átalakítja az ipar társadalmát. Még nem dőlt el véglegesen, hogy ez az átalakítás miként érinti az egyes termelőt

és a termelők összességét. Az új technológia térnyerésének egyértelműen az a könnyebb, realisabb útja, amely nem bolygatja meg a világgazdaság fennálló rendjének tabuját, mindenekelőtt a hatékonyság fétisét. A kérdés az, hogy a hatékonyság, versenyképesség függvényében létezik-e, létezhet-e emberibb üzemszervezet, amely, ha nem is számolja fel automatikusan a munka elidegenedettségét, de ebbe az irányba keresi a kiutat. A művezetők helyzete „pusztán” az e kérdésre adott, adandó válasz függvénye.

JEGYZETEK

- ¹ A magyar szakirodalom több, de ennek megfelelően pontatlan kifejezéssel illeti ezt a réteget (például: közvetlen termelésirányító). Ez sajnos az egész vállalati, üzemi hierarchiára érvényes. Az angolszász irodalomból kiindult és nemzetközileg elterjedt „management” egyfajta nyelvvédelem hatására nálunk „menedzsment” lett, s ez nemcsak formai, hanem tartalmi változást is eredményezett. A továbbiakban tehát a „vezetés” fogalmát próbálom használni, anélkül, hogy leszűkíteném ezt a kimondottan irányítókra.
- ² Industrie-Meister-Kongress '82 (13–14. Mai, Mainz). *Erhard Jütte*: Meister 2000.
- ³ *Dr. Bogay Gyéza*: A művezetők kézikönyve. Budapest 1983.
- ⁴ *Jürgen Kocka*: Klassengesellschaft im Krieg. Deutsche Sozialgeschichte 1914–1918. Göttingen 1973.
- ⁵ Az adott keretek között nem vállalkozhatok a taylori tudományos üzemszervezésnek akár csak vázlatos elemzésére sem. Megemlíteném azonban, hogy Taylor nagy teret szentelt elméletében a művezetői tevékenység reformjának. Lásd erre *Makó Csaba*: A taylorizmusról a munkaszervezeti reformokig. Budapest 1985.
- ⁶ Ilyen volt például a már-már legendássá vált Bedeaux-rendszer meglehetősen széles körű, de egyben elég erőszakos bevezetése a húszas évek végén, illetve a harmincas évek elején.
- ⁷ Hasonló jellegű folyamatokkal az ipari viszonyok II. világháború utáni történetében is találkozhatunk.
- ⁸ *C. Wright Mills*: Hatalom — politika — technokraták. Budapest 1970.
- ⁹ Ismeretes, hogy az iparosítás jóval alacsonyabb szintjén a Szovjetunióban is elterjedtek a taylorizmus alapelvei, s ott szinte önálló életre keltek. A szovjet tapasztalatok átvétele jegyében Magyarországon is sor került olyan drasztikus munkamódszerek bevezetésére, amik egyáltalán nem feleltek meg sem az ország ipari fejlettségének, sem az addigi hagyományoknak. Lenin Taylor-értelmezéséhez lásd *Makó Csaba*: Id. mű. A harmincas évektől kialakuló jellegzetesen szovjet munkamódszereknek nincs újabb hazai irodalma.
- ¹⁰ Probleme der nichtmanuellen Arbeitnehmer einschliesslich der Techniker und des Aufsichtspersonals. Internationales Arbeitsamt Genf 1958. A hazai vállalatok gyakorlatában ez csak a vezetés és irányítás hivatalos rendjére igaz, a valóságos ipari gyakorlat azonban sok szempontból lényegesen eltér a „hivatalos rendtől”.
- ¹¹ *Schlottmann-Blien-Kind*: Typologie von Anforderungen an Meister in der Industrie. Unveröffentlichter Zwischenbericht. Nürnberg 1981., *Holger Bargmann*: Innovationshemmnis Industriemeister? In: Zeitschrift für Soziologie, 1984. 1. sz.
- ¹² *Makó Csaba*: Szervezeti innováció és a munkafolyamat társadalmi viszonyai. Valóság, 1985. 2. sz.

VAJDA ZSUZSA

Cigánysorsok és életmód

(ESETTANULMÁNY)

A halmozottan hátrányos helyzet léte joggal bántja a társadalom iránt felelősséget érző emberek lelkiismeretét. Ez a kategória jól körülírható és felismerhető embercsoportot jelöl, akik az átlagnál rosszabb anyagi és emberi feltételekkel rendelkeznek, az esetek többségében jellegzetes helyeken laknak, és a lakosság többségétől még számtalan kedvezőtlen életmódelem és szokás különbözteti meg őket. Ezt a társadalmi csoportot még a legfejlettebb országokban is csak csökkenteni lehetett. Még nem szűnt meg, sőt nálunk nem is csökkent jelentősen a szakképzetlen, a nehéz fizikai, a károsító feltételek között végzendő munka iránti szükséglet, amely a csoport munkavállaló tagjainak legfőbb elfoglaltságát, egyben a helyzet fennmaradásának gazdasági összetevőjét jelenti.

A materiális körülmények önmagukban sohasem elégségesek az emberi viselkedés megmagyarázására, különösen annak a társadalmi csoportnak az esetében nem, amely éppen tehetetlenségével, mozdulatlanságával, saját érdekei képviselőnek, vagy adott esetben akár átlátásának hiányával tűnik ki. Ha kizárólag következménynek tekintjük szubjektív sajátosságaikat, szokásaikat és értékeiket, akkor a legjobb szándék esetében is az olyan szülő szerepét vesszük magunkra, aki úgy akar jót a gyermekének, hogy erről éppen őt nem kérdezi meg. Enélkül a szociálpolitikai intézkedések is gyakran célt tévesztenek.

Az újratermelődésként mechanizmusainak vizsgálatánál értelmesnek tűnik megfordítani a kérdést: milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy e hátrányok egy része, vagy maga a hátrányos helyzet, ne termelődjék újra? Ez, mint a társadalmi mobilitás más eseteiben is, két úton lehetséges: az egyéni élet során és az új generációk életében. Mondhatjuk azonban, hogy adott esetben az előbbi — tehát a szülők kikerülése a halmozottan hátrányos helyzetből — szükséges, de nem elégséges feltétele az utóbbinak; a halmozottan hátrányos helyzet újratermelődésként nagy valószínűsége maga is e hátrányok egyike. A társadalmi mobilitásra ennek a csoportnak köztudottan kisebb az esélye, mint más társadalmi rétegekbe tartozóknak, főleg az anyagi és létfeltételek folyományaképpen, de szubjektíve sem rendelkezik az ehhez szükséges eszközökkel. Az objektív feltételek megteremtése nyilvánvalóan elengedhetetlen a halmozottan hátrányos helyzet leküzdésére, ám ezek csak akkor válnak sikeressé, ha alkalmasak arra, hogy felkeltsék az egyén aspirációit, és kapcsolódjanak a már meglévő szükségletekhez, vagy al-

kalmassak arra, hogy ilyeneket ébresszenek. Ilyen értelemben az objektív feltételek korántsem csak anyagi természetűek, hanem az uralkodó értékrend, az emberi lehetőségek elemeit is tartalmazzák. A külső körülmények és a bennünket érdeklő társadalmi csoport tagjainak ezekkel és saját helyzetükkel kapcsolatos viszonyának bonyolult szövevénye előfeltételek nélkül csak a konkrét helyzet alapos megismerése útján látszott feltárhatóan és bemutathatóan; ezért választottam az esettanulmány műfaját, amelyben az egyedi életutak és megoldási kísérletek kapcsán igyekszem a jelenség általánosítható tanulságaira kitérni.

A Társadalomtudományi Intézetben folyó, részben az iskolai „lemorzsolódással” kapcsolatos felmérés* alapján fény derül arra, hogy az általános iskola be nem fejezése az ország egyes területein sűrűbben fordul elő. Mivel ismeretes az iskolai végzettség szerepe a társadalmi életlehetőségekben és a hátrányok újratermelődésében, gyanítható volt, hogy az ilyen „sűrűsödések” mögött az adott településen a halmozottan hátrányos helyzetűek nagyobb csoportja található. A külső és belső körülmények dinamizmusának feltárása érdekében zárt, bizonyos fokig közösségi jellegű települést választottunk, annak érdekében, hogy e csoportnak a közösen belüli helyzetét, konkrét anyagi lehetőségeit, az intézményekkel való kapcsolatát, szokásainak a helyzetet változtatni tudó, illetve az átörökítő, újratermelő típusait megismerjük.

Az esettanulmány 1983-ban készült egy észak-borsodi faluban, ahol a lakosság mintegy 60 százaléka cigány, tehát a vizsgálandó közeget itt a cigányság képezte. Bár ismeretes, a cigányság helyzetével foglalkozó hivatalos állásfoglalások is leszögezik, hogy a cigányság többségének helyzete nem különbözik jelentősen más, többoldalúan hátrányos helyzetben levő családok vagy csoportok helyzetétől, mégis szükségesnek látom, hogy kitérjek a cigányság és a halmozottan hátrányos helyzet összefüggéseire.

A cigányság esetében még hangsúlyozottabban vetődik fel a kérdés, hogy helyzetükben mennyiben játszanak szubjektív szerepet szubkulturális, etnikai sajátosságai, olyan csoportról lévén szó, amelynek életmódja, foglalkozása és egy részükénél még nyelve is valóban évszázadokon át elütött a nem cigány környezettől. Az a kérdés csupán, hogy e szubkulturális, etnikai sajátosságok predestinálják-e a cigányságot arra, hogy a társadalom periferiáin foglaljon helyet, vagyis, hogy a halmozottan hátrányos helyzet kialakulásában vagy újratermelődésében éppen ezek játszzák-e a döntő szerepet? Erre a kérdésre autentikus választ a cigány és nem cigány hátrányos helyzetűek összehasonlítása adhat. Ilyen jellegű összehasonlítások részben rendelkezésre állnak. Kemény István 1971-ben publikált kutatásában több adatot is felsorol arra nézve, hogy amennyiben egy társadalmi csoport kultúrájaként életmódjának egészét tekintjük, több fontos jellegzetesség is hasonlóná teszi a cigányokat az azonos jövedelmi kategóriába tartozó nem cigány lakossággal. Ezek közül Kemény a jövedelmi helyzeten kívül a magas gyermekszámot és a falun lakást (mindkettő hátrányos helyzet oka és következménye is lehet) emeli ki.

Indokoltnak tűnik tehát, hogy a cigányság kedvezőtlen helyzetű csoportjait a halmozottan hátrányos helyzet általános kérdésfeltételeinek szempontjai segítségével vizsgáljuk. Az adott esetben a cigányproblematikát mindemellett feltétlenül nagymértékben befolyásolja a cigányság és a nem cigányok viszonya, a cigányokkal kapcsolatos előítéletek, amelyek a választott helyszínen jól megragadha-

* Lásd Laki László és Kozák Márton cikkét ugyanebben a számban.

tók, és amelyek feltétlenül befolyásolják a kiút lehetőségeit, a hátrányos helyzet újratermelődésének előidézését vagy megakadályozását. Annyit már most előlegezhetünk a kutatás tapasztalataiból, hogy az emberi klíma, a cigányság és a magyarság együttélése rendkívül fontos a cigányok helyzetének alakulásában. Az említett, Kemény István által szerkesztett tanulmánykötet is utal erre, hangsúlyozza a cigányság asszimilációjának lehetőségeivel kapcsolatosan a zárt közöség szerepét: „A városi és a községi cigánytársadalmak között lényeges különbség van. A városokban a lokális kontroll nem érvényesül az élet minden szférájára kiterjedően . . . városokban a cigányok nehezen találják meg a mindennapi élet azon közvetítőit, amelyek segítségével egy fejlettebb kultúra felé haladhatnak . . . nemcsak az életformaelemek, de a normák is sokkal szövevényesebben, a cigányok számára többnyire elérhetetlen módon hatnak a városi környezetben. Ezzel szemben — különösen a magyar szempontból is viszonylag zárt falvakban, ahol a munka és a lakóhely kevéssé válik szét, a személyes ismeretségek rendszere, a település történetének közös ismerete stb. hátrál korlátozottabban, de a cigányok számára is olyan lehetőségeket teremthet, hogy a fejlettebb életforma-, kultúra- és normamintákat — a mindennapi közvetítettség következtében könnyebben átvehetnek . . . Fentiek alapján érthető, hogy miért alakulhatnak ki fejlett városi környezetben rendkívül szívós cigány szubkultúrák, olyanok, amelyek ellenállók a változásokkal szemben, mint a falusi telepi cigánytársadalmak” — írja Rupp Kálmán a Kemény István által szerkesztett kötetben.

A cigányság szorosan vett etnikai problémái esettanulmányomban nem képeztek a vizsgálódás tárgyát. Itt csak annyit érzek fontosnak megjegyezni, előlegezve az esettanulmány tanulságaiból, hogy az asszimiláció sok esetben együtt járt a cigányságtól vagy a korábbi cigánysorsokhoz kapcsolódó jegyeitől való eltávolodással. Efölött sajnálkozhatunk vagy felháborodhatunk; ha azonban abban kell döntenünk, hogy helyeselnünk kell-e valakinek a törekvését arra, hogy magának és gyermekeinek emberibb életmódot teremtsen, akár azon az áron is, hogy eltávolodik cigány lététől vagy cigány múltjától, vagy pedig belső szimpátiánk azé, aki mindenestül vállalja e sorsot, nagyon komoly morális dilemmával kell szembenéznünk. Sajnálkozhatunk továbbá azon, hogy amíg létezik egy jelentős cigány csoport, amelynek életmódja a változásra törekvők vagy a korábbi helyzetüket leküzdők és a nem cigány lakosság szemében megbotránkoztató, akkor az életmódváltás szükségszerű velejárója az ezekkel való szakítás, az ezektől való eltávolodás. Az a döntés, hogy valaki vállalja-e a cigány etnikumhoz való tartozást, egy későbbi kulturális fázis, egy magasabb tudatos szint velejárója lehet. A korábbi szakaszban viszont tapasztalataim szerint az eltávolodás nem előítélet, hanem valóban eszköz, a változás igényének szimbóluma.

Magát a kijelölt települést, N. falut *A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében* című kötet „hátrányos helyzetűnek” nevezi. Borsod megye egyébként is az ország kedvezőtlen helyzetű területei közé tartozik; ezen belül különösen kedvezőtlen az azóta megszűnt edelényi és encsi járás területe, amelyek az ipari központoktól és a városoktól 60–70 km-es távolságra vannak. Az ipari munkalehetőségek tehát csak napi több órás utazással vagy ingázással érhetőek el. A mezőgazdasági munkalehetőségeknek gátat szab az a tény, hogy ez a terület sem a földminőséget, sem a klímát tekintve nem rendelkezik jó mezőgazdasági adottságokkal. Mindezek folytán erről a területről — ebben az ötvenes évek mezőgazdasági politikája is jelentős szerepet játszott — nagy-mértékű volt az elvándorlás, és a demográfiai erózió a hatvanas években gyakor-

latilag visszafordíthatatlanná vált. N. község alsófokú központ, négy kis község tartozik a tanácshoz, közülük kettő, ahol cigányság nem él, gyakorlatilag kiürülőben van, D. 60 és V. 150 lakossal. N-ben a cigányság jelentős népszaporulata elensúlyozza a nem cigányok elvándorlását, illetve az ottmaradottak előregedését.

1. táblázat

A falu lakosságának korösszetétele a cigány és a nem cigány lakosságra bontva (saját felmérésem)

	nem cigányok			cigányok			Összesen
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	
14 év alatt	(nincs nemek szerinti bontás)			(nincs nemek szerinti bontás)			
			53			226	279
14—20	7	11	18	35	32	67	85
21—25	16	7	23	28	22	50	73
26—35	11	13	24	42	31	73	97
36—50	26			29		83	194
ill. 36—55		53	111		39		
51—60	32			15			
55 ill. 60 felett	63	55	118	7	18	25	143
			347			524	871

Látható, hogy a cigányság lényegesen nagyobb arányban található a 35 éven aluli korcsoportban, mint a nem cigányok, és különösen kiugró az eltérés a 14 éven aluli gyermekek számában. A nyugdíjkorhatár felett viszont megfordul az arány — itt a nem cigány lakosok száma lényegesen nagyobb. A 14 éven felüli lakosság tekintetében a cigányság és a nem cigány lakosság száma csaknem azonos; ennek köszönhető, hogy pillanatnyilag még létezik egy rendkívül ingatag egyensúly a falu életében, de a tömeges, menekülésszerű elvándorlás a küszöbön áll, és ebben közrejátszik az, hogy egyre élesebbé válnak a cigányság és a nem cigányok együttélésének problémái, a fiatalok már nem telepednek le N-ben, és ez nemcsak a nem cigányokra — ottani szóhasználatnál elve parasztokra —, hanem a cigányság egy részére is vonatkozik.

N-ben nem vándorcigányság, hanem szintén ottani szóhasználatnál elve, „őshonos”, vagyis több generáció óta ott élő cigányság lakik. A cigányság betelepülésének okai között nyilván szerepel, hogy a faluban sohasem volt nagybirtok, a nagyszámú kisbirtoknak és középbirtoknak pedig szüksége volt az olcsó munkaerőre. A II. világháború idején N-ben körülbelül 150 cigány élhetett, akik főként az olcsó munkaerő szerepét töltötték be. Egyetlen kiterjedt család űzött hagyományos cigányfoglalkozást: zenészek voltak. A zenész foglalkozás nemcsak itt, hanem a környék más, jelentős cigánylakossággal rendelkező községeiben is megszűnt (a jó bandák a nagyvárosokba mentek, a rosszabbak pedig szétzüllöttek). N-ben a cigányok valamennyien kizárólag magyarul beszélnek.

A cigányság jelenlegi létszáma — a falu közvéleményével ellentétben — nem a bevándorlás, hanem a fokozott népszaporulat eredménye. Betelepülés csak házassággal történt. A cigányok túlsúlya azonban nemcsak a cigányság nagyobb száporulatának az eredménye, hanem értelemszerűen a nem cigány lakosság csök-

kenésének is. Felvetődik a kérdés, szükségszerű volt-e a nem cigány lakosság ilyen mérvű elvándorlása, és mindez teljes mértékben a környék rossz mezőgazdasági adottságainak tudható-e be? A probléma abban rejlik, hogy az elvándorlás rendkívül gyors és életkor, iskolai végzettség tekintetében szelektív. Jelenleg a tsz és a háztáji, ha nehéz munka árán is, de tisztességes megélhetést biztosít, azonban a falu népességtartó ereje megszűnt. Ma már ebben a cigányság túlsúlya és a nem cigányokkal való egyensúly megbomlása játssza a döntő szerepet; a falu szegregált területté vált. A parasztság és a cigányság együttélése — azt az időszakot véve figyelembe, amikor a cigányság számára már bizonyos fokig adva voltak az anyagi javak megszerzésének, a munkavállalásnak a lehetőségei — nem volt elég tartós ahhoz, hogy az asszimilációs folyamatok gyökeret verjenek. Hozzájárult ehhez, hogy a cigányság valódi egyenjogúsítása lényegében csak a hatvanas években kezdődött el,* hiszen a cigányság 1945-ben sem kapott földet és gazdálkodási, sőt megélhetési lehetőséget, az iparba való bekapcsolódásának pedig gátat vetett iskolázatlansága, lakóhelye. A községi társadalom nyújtotta asszimilációs lehetőségek feltételei között ki kell emelni a községi társadalom belső egységét, az ott lakók pozitív életút-alternatíváit, a lakóhelyi döntések lehetőségét. Utóbbiak reális helyzete nemcsak azért nem hagyható figyelmen kívül, mert a kedvezőtlen sors példája nem csábít a követésre, hanem azért is, mert hatásuk a cigányok és nem cigányok viszonyában mindenkor tükröződik. N-ben is tapasztalható, hogy az ott lakók sok forrásból eredő nehézségeik okát egyre inkább a cigányság nyakába varrják, az ilyenformán megromlott kapcsolatok pedig végképp a mintakövetés, befogadás, a beilleszkedési óhaj gátjaivá válnak.

A következőkben adatszerűen bemutatom az N-i lakosság létfeltételeit.

Az összlakosságból aktív kereső kb. 280 fő. Ennek mintegy a fele cigány. Az inaktív, de jövedelemmel (általában nyugdíjjal) rendelkező lakók zöme nem cigány (91, szemben a 24 cigánnyal). Kiugró a munkaképes korú eltartottak számának különbsége is (ide azokat vettem be, akik 14 évnél idősebbek, de sem nem tanulnak, sem nem dolgoznak). A cigányság körében a munkaképes korú eltartottak száma 112 fő (a 14 éven felüli, nyugdíjkorhatáron aluli lakók száma 273 fő, ennek tehát csaknem egyharmada nem dolgozik). A nem dolgozók zöme nő, de 16 férfi is található közöttük, ők ráadásul valamennyien 35 éven aluliak. A nem cigányok megegyező, körülbelül azonos létszámú korosztályából mindössze 21-en nem dolgoznak. Az adatokban nem tükröződik, hogy elég jelentős a nyugdíjkorhatár előtt leszázalékoltak száma.

A nem cigányok közül 50-en dolgoznak helyben a mezőgazdaságban és az erdőgazdaságban (összesen 186 munkaképes korúból), a cigányságból pedig mindössze 30-an (273 munkaképes korúból). 50 km-es körzetben (ez gyakorlatilag az ormosbányai bányüzemet jelenti) 24 nem cigány és 31 cigány dolgozik; 50–100 km-es körzetben (ez általában Miskolcot, vagy Kazincbarcikát jelenti) 26 nem cigány és 40 cigány dolgozik. Budapesten pedig az állandó N-i lakosok közül mindössze 3 nem cigány és 24 cigány. (Ennél jóval magasabb a száma azoknak, akiknek még nincs önálló családjá, és lakóhelye még nem dőlt el véglegesen, ezért a felmérésbe nem került be, de már régóta Budapesten vállal munkát.) Vagyis a cigányság még a fizikai munkakörökben is korlátozottan vállal munkát helyben, a

*Lásd Kozák Istvánné dr.: A cigány lakosság helyzetének javítása érdekében hozott központi határozatok végrehajtását akadályozó tényezők. Szociálpolitikai értesítő, 1984/2. 12—13. old.

nem fizikai munkakörökben pedig egyáltalán nem. Mindkét jelenségnek vannak szemléletbeli és objektív okai is. A cigányok iskolázottsága nem engedi meg, hogy a falu vagy a termelőszövetkezet vezetésében részt vállaljanak; másrészt az iskolázottabb cigányok máshol vállalnak munkát. Ehhez tudni kell azt is, hogy hosszú éveken át, egészen az elmúlt évtizedig, a cigányokat még fizikai munkára sem alkalmazták a tsz-ben; az elmúlt években is csupán a munkaerő szorító hiánya kényszerítette rá a vezetőséget, részben a közhangulat ellenére. A felvettek egy része jól bevált, de ahhoz, hogy presztízsrre és alapos hozzáértésre tegyen szert, féltő, hogy nem lesz elegendő az idő, hiszen a nem cigányok létszáma egyre csökken, a cigányság azonban jelenleg még nincs abban a helyzetben, hogy önállóan gazdálkodjék vagy saját falujáért felelősséget vállaljon.

Az anyagi-jövedelmi helyzet felmérése és kategorizálása különösen nagy nehézséget jelentett. Falusi környezetről lévén szó, két adatot vettem figyelembe: az egy főre eső pénzbeli jövedelmet, és a család birtokában levő fogyasztható vagy értékesíthető mezőgazdasági termékek mennyiségét. Az előbbinél problémát jelentett, hogy csak a megkérdezettek bevallására támaszkodhattam, mivel ezek a jövedelmek részben a munkahelyi keresetekből, részben pedig a háztáji jövedelmekből (szerződéses sertéshizlalás, tejleadás, bikahizlalás stb.) álltak össze, egyáltalán nem mérhető fel továbbá a napszámból, alkalmi munkából szerzett jövedelmek nagysága. Ezek elsősorban a nem dolgozó nők és a cigányság legeleesebb rétege számára jelentenek lehetőséget. A másik probléma, hogy nyilvánvalóan egészen mást jelent egy egyszemélyes háztartásban 1800 Ft/fős jövedelem (ennyi volt 1983-ban a szociális segély összege, ha az illető semmilyen jövedelemmel nem rendelkezett, illetve ennyire egészítették ki, ha kevesebb, és a családtagjai nem kötelezhetők a támogatására), mint egy három-négy fős háztartásban, ahol a tagok egy része gyermek. A 2. sz. táblából látható, hogy a nem cigány lakosság viszonylag jelentős számban található az 1400—2000 Ft/fő közötti jövedelmi kategóriákban, ennek oka éppen az, hogy sok olyan magányos idős ember

2. táblázat

Egy főre jutó havi jövedelem a cigány és a nem cigány háztartásokban

jövedelem/fő háztartásonként	nem cigány	cigány
600 alatt	3	12
601—800	1	40
801—1000	1	20
1001—1200	10	12
1201—1400	6	6
1401—1600	14	12
1601—1800	17	8
1801—2000	20	2
2001—2200	6	1
2201—2400	10	2
2400 felett	30	1
	118 háztartás	116 háztartás

van, akinek gyakorlatilag semmilyen pénzbeli jövedelme nincs, és a fenti segélyből él, a többi család esetében a viszonylag magas jövedelem a családnagyság miatt erősen szóródik.

A mezőgazdasági termékek mennyiségét még nehezebb volt összehasonlítani, hiszen nagy különbség van aközött, hogy valaki eladásra vagy saját szükségletre termel, nagyon nehéz értékben felmérni a konyhakerti növényeket. Az adott esetben ezt mégis meg kellett kísérelnem. Döntő jelentősége van ugyanis a család életmódja szempontjából annak, hogy van-e állata vagy konyhakertje. Egyrészt a nem cigány háztartások szinte mindegyikében van állat vagy konyhakerti vetemény; tehát az itt lakók életmódjához ez jellegzetesen hozzátartozik. (Legáltalában a konyhakertre minden családnak van lehetősége; ha a ház körül kicsi a kert, a községi tanács biztosít egy kis telket másutt). Másrészt az életmódváltásban a növénytermesztés, de különösen az állattartás nagy jelentőséggel bír: az állatot etetni kell, és ez megköveteli a viszonylagos rendszerességet, előregondolást.

Ebből a szempontból a népesség négy csoportra volt osztható:

1. Egyáltalán nem rendelkezik sem konyhakerttel, sem semmilyen állattal. Ide 7 nem cigány és 41 cigány háztartás tartozott, a nem cigányok közül azonban az egyik egy albérletben lakó pedagóguscsalád, a másik a védőnő, akinek szülei a faluban laknak és meglehetősen nagy kerttel, többféle állattal rendelkeznek; a többiek, az orvos, az állatorvos és még két család, éppen jó anyagi helyzetük miatt nem bíbelődnek a nehéz munkát igénylő növénytermesztéssel, állattartással.

2. Minimális, a saját szükségletet fedező, de nem értékesíthető javakkal rendelkezik 49 nem cigány és 56 cigány háztartás. Ide azokat soroltam, akiknek csak konyhakertje van, néhány (10-nél kevesebb) baromfival, esetleg disznóval. Az ide tartozó nem cigányok egy része szintén viszonylag magas jövedelemmel rendelkezik (iskolaigazgató, tanácselnök, főagronómus), más részük a magányos vagy kettesben éldegelő idős házaspárok közül kerül ki.

3. A saját szükségleten felül némi mellékjövedelemre is módot adó naturáliákkal — legalább egy-két tehénnel, többféle és sok baromfival, három-négy disznóval és a hozzájuk szükséges kerti, illetve háztáji növényekkel rendelkező 45 nem cigány és 14 cigány háztartás.

4. Komoly jövedelemre módot adó állattartással és az azokhoz szükséges növényeműekkel (bikahizlalás, baromfi, galamb, nyúl, ötnél több sertés) rendelkező 15 nem cigány család (egy időben egyetlen cigány család foglalkozott bika-hizlalással).

Fontos adat a cigányság objektív helyzetének megértésében a lakáskörülmények ismerete is. Meg kell jegyezni, hogy e távol eső településen, ahol vízvezeték nincs (a kútvíz pedig nitrátos és ihatatlan), csatorna szintén nincs és a villanyt csupán 1960-ban vezették be, a lakáskultúra meglehetősen elmaradott. Ebben szerepet játszik az is, hogy a pénzesebb réteg más helységekből épít magának ingatlant. A parasztlakosság zöme a hagyományos, hosszútornácós, általában vályogból készült házakban lakik, amely konyhából és étkezésre szolgáló előházból, tisztaszoba-jellegű utóházból és gazdasági helyiségekből áll. A cigányság törekvőbb rétege vagy parasztházakat igyekszik megvenni, vagy az utóbbi időben egyre inkább a falu végein építkezik; zömük azonban két nagy csoportban él, amelyek közül az egyik, a Szőlő sor, a hagyományos cigánytelepek tekinthető. A patak túlsó partján helyezkedik el a Malom út, amely a háború előtt a parasztság terjeszkedésének területe volt, itt lakik a putrisorból kiemelkedően levő, de

a parasztsággal nem vegyülő, valamivel magasabb szinten telepjellegű életet folytató cigányság.

Ami magukat a lakásokat illeti, egyhelyiséges lakásban, tehát putriban lakik 30 cigánycsalád, helyenként egészen valószínűtlen körülmények között, bútor és villany nélkül, ötöd-hatodmagával. Ehhez képest már némi haladást jelentenek azok a házak, amelyekben legalább a konyha és a hálóhely elkülönül, általában bebútorozva, néha kis konyhakerttel, ilyen feltételek között él 45 cigány és 12 nem cigány család.

A harmadik típust a hagyományos parasztház képviseli, fürdőszoba, belső W. C. és komfort nélkül, de az udvaron levő kúttal, pb-gázzal stb. Ilyen körülmények között él 78 nem cigány és 30 cigánycsalád — az utóbbiak azok, akik parasztházakat vásároltak meg az elmúlt évek során. Végül összkomfortosnak mondható lakásban — ezek zöme új ház, amelyek már nem hagyományos formájúak, hanem négyzet alapúak és sátortetősek, téglából vagy kohósalak-betonból épültek — 28 nem cigány és 11 cigány család élt.

Ha kiemeljük azt a cigány népességet, amely a fenti adatok tükrében a legkedvezőtlenebb helyzetű (egy főre eső jövedelmük nem több 1200 forintnál, a lakásuk legfeljebb kéthelyiséges, és naturáliákkal egyáltalán nem rendelkeznek), akkor mintegy 30 olyan családdal kell számolnunk, ahol a hátrányos helyzet anyagi szempontból valóban többoldalúnak mondható, és ez önmagában a hátrányos helyzet újratermelődését nagyon valószínűvé teszi. (Ez a csoport nem teljesen azonos egyébként a putrilakókkal, közülük néhánynak, akik például bányában dolgoznak, meglehetősen magas a jövedelme.) Ez a 30 család felmérésem adatai szerint pontosan 104 embert, vagyis az N-i cigányság egyötödét, egyhatodát jelent. Különösen aggasztóvá teszi ezt az állapotot, hogy az így élők között sok a fiatal, közöttük 53 14 éven aluli gyermek van. (A további kor megoszlás: 24 fő 14—35 év közötti, 9 fő 36—55 év közötti és 18 fő 55 év feletti személy.)

Az iskolázottság adatai azt mutatják, hogy a cigányság 60 százaléka nem rendelkezik befejezett általános iskolai végzettséggel. A 35 éven aluli nem cigányok közül mindössze hárman nem fejezték be a 8 általánost, míg a cigányok közül 66-an.

Adataim szerint 43-an vannak, akik egyetlen osztályt sem végeztek (egy értelmi fogyatékos fiatalemberen kívül valamennyien cigányok).

De jóval többen vannak, akik gyakorlatilag alig tudnak írni-olvasni. Bár az elmúlt években a beiskolázást az országban mindenhol igyekeztek komolyan venni, a rendszeres iskolába járást már jóval nehezebb kivívni, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy az iskola mint intézmény csökkenő tekintéllyel bír a cigányság körében. Sajátos értékrendet termel ki a cigányok iskolába küldésére irányuló formális törekvés és néhány formális jellegű jutalom (cigányprémium — a tanár akkor kapja, ha minél kevesebb cigánygyerek bukik meg) és a nem cigány gyermekek elszivárgása (pl. a szendrői kollégiumba, amelyre egyébként a cigánygyermekeknek jóval nagyobb szüksége lenne, de őket nem szívesen veszik fel).

Az iskola több szempontból is alapvető fontosságú a hátrányos helyzet újratermelődésének megakadályozásában. Anyagi és emberi feltételek sajátos együttállása szükséges ahhoz, hogy a hátrányok ne termelődjenek újra. Ha azonban a szülői ház nem tudja biztosítani e feltételek valamelyikét — vagy egyiket sem —, az iskola feladata volna, hogy a gyermek számára életmód- és aspirációbeli alternatívákat teremtsen. Ennek különösen nagy szerepe volna azokban az esetekben,

3. táblázat

Iskolázottság (nem cigányok)

nem	férfi						nő						Összesen
	életkor	14–20	21–25	26–35	36–50	51–60	60 felett	14–20	21–25	26–35	36–55	55 felett	
<i>Isk. végzettség</i>													
analfabéta	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—	1	1
1–2 osztály	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	1	3
3–4 osztály	—	—	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	3
5–7 osztály	—	—	—	1	1	—	2	—	—	4	—	6	8
8 osztály vagy bef. 6 elemi	3	1	3	10	23	32	6	2	6	46	53	124	194
szakm. képző érettségi	3	9	4	4	6	—	1	1	—	2	—	4	30
egyetem, főiskola	1	4	5	4	—	—	2	3	1	4	1	11	25
	—	2	2	5	—	1	—	2	5	2	—	9	19
Összesen:	7	16	14	26	32	33	11	8	12	59	55	156	272

4. táblázat

Iskolázottság (cigányok)

nem	férfi						nő						Összesen
életkor	14–20	21–25	26–35	36–50	51–60	60 felett	14–20	21–25	26–35	36–55	55 felett	nő összes	
<i>Isk. végzettség</i>													
analfabéta	2	—	3	3	2	6	1	—	1	12	12	26	42
1–2 osztály	1	—	—	3	1	—	1	—	1	5	1	8	13
3–4 osztály	3	2	5	11	5	1	2	3	13	14	3	35	62
5–7 osztály	8	3	7	2	0	1	9	11	12	6	0	38	59
8 osztály vagy bef. 6 elemi	22	12	22	11	6	1	19	6	4	4	2	35	109
szakm. képző	—	2	4	1	1	—	—	—	—	—	—	—	9
érettségi	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	1
egyetem.													
főiskola	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összesen:	36	19	41	31	15	9	33	20	31	41	18	143	294

5. táblázat

*A cigánycsaládok elköltözött
gyermekének iskolai
végzettsége*

	férfi	nő	összesen
analfabéta	2	2	4
1–2 osztály	4	0	4
3–4 osztály	4	9	13
5–7 osztály	5	8	13
8 osztály	18	35	53
szakmunkás	10	3	13
érettségi	0	0	0
főiskola, egyetem	1	0	1
	44	57	101

ben, ahol az egyén szintjén anyagi síkon már érzékelhető a törekvés az életmód-váltásra, a megfelelő anyagi körülmények megszerzésére, amikor a család már „félúton” van afelé, hogy kilábaljon a putrisorból, és az alkalmi vagy segédmunkás életből. Az iskola nem tölti be ezt a funkciót ebben a fontos életkori szakaszban, később viszont a kedvezőtlen folyamatok már nagyon nehezen megfordíthatók.

Az elvándorlásnak már a cigányság körében is érezhető kontraszelektív jellegét mutatják az N-i cigánycsaládok más településeken élő felnőtt gyermekeinek adatai. Összesen 101 ilyen esetről sikerült adatot szerezni. Közülük 45-en élnek Budapesten (egy részük állandóan, más részük munkásszálláson, de nem jár haza); 21-en más városokban (elsősorban Miskolcon és Kazincbarcikán); 6-an Edeleányban, a járási központban és 28-an más községekben (itt szinte minden esetben házasság következtében történt az elköltözés)

Ha összevetjük ezeket az adatokat az N.-ben élők adataival, akkor láthatjuk, hogy elsősorban a szakmával rendelkezők számában jelentős a különbség (a 101-ből 13-an rendelkeznek szakmunkás-bizonyítvánnyal, az ottmaradottak közül csak 9-en; itt elsősorban a 36 éven aluliakat kell számításba venni, mivel az elköltözöttek is általában ebbe az életkori csoportba tartoznak, ezek száma pedig kb. 180 fő a faluban).

A következőkben az a célom, hogy példák alapján szemléletessé tegyem, milyen komplex feltételek szükségesek a halmozottan hátrányos helyzet leküzdéséhez és az újratermelődés mechanizmusai hogyan működnek a maguk konkrétágában. Az egyének életútját, sorsfordulatait, fontosabb döntéseit igyekeztem összevetni az általuk vallott célokkal és értékekkel, és tipikus jegyeik kiemelésével csoportosítani. A céloknak és értékeknek önmagukon belüli, valamint a konkrét tettekkel és életúttal való kongruenciájának mértéke, mint a konkrét sorsok bemutatása kapcsán látni fogjuk, nagymértékben összefügg a mobilitás sikerességével. A gyermeknevelés és a gyermekpszichológia tanúsítja, hogy csupán egy kongruens értékvilág alkalmas rá, hogy a gyermekek számára átvehető és a későbbiekben kapaszkodóként felhasználható eszközt jelentsen.

A másik szempont, amelyet a csoportosításnál felhasználtam, a saját sorssal kapcsolatos kompetencia; azaz, mennyiben tulajdonítja az egyén saját magának sorsa alakulását, mennyiben érzi képesnek magát, hogy életkörülményeire — be-

lértve a gyermekek nevelését is — döntő befolyással legyen. Amikor a kompetencia, a saját sorsáért érzett felelősség, amely tettekben is megnyilvánul, érzékelhető az egyén magatartásában, akkor joggal remélhetjük, hogy a halmozottan hátrányos helyzetből való kilábalás sikeres lesz.

Azoknál a családoknál, ahol az értékek kongruenciája megfigyelhető, látható, hogy ezek az értékek a valamikori paraszti értékrend körvonalai mentén alakultak — legfőbb elemei a kemény munka, a fizikai megerőltetés vállalása, a takarékoság, a gyűjtés, sok esetben a vallás, a gyermekek segítése s a jövő fontossága. Ez a típus az N-i cigányságnak mintegy egynegyedét, egyharmadát jelenti. Ennél a típusnál időzöm el a leghosszabban, hogy az eredeti kérdésfeltevésre — mi szükséges ahhoz, hogy ne termelődjek újra a halmozottan hátrányos helyzet — kellő illusztrációval szolgáljak.

A Gy. család* 1960-ban költözött be a faluba; központi helyen, a templom mellett vásároltak meg egy parasztházat. Gy., a családfő nagyszülei csuprosok voltak, fogatuk is volt, és azzal járták az országot. Gyermekkori körülményeik nem sokban különböztek az átlagos cigánysorstól, bár Gy. édesapja is rendszeres munkavállaló volt, a kőbányában dolgozott. Gy-ék hatan voltak testvérek, édesanyjuk 39 éves korában meghalt, amikor a legkisebb testvér még csak kétéves volt, a gyermekeket a nagymama gondozta. „Nagyon szerényen, de nagyon szerényen tudtunk megélni . . .” — mondja. Az apa ragaszkodott hozzá, hogy minden gyermek végezze el az általános iskolát, és egy kivételével el is végezték valamennyien.

Gy. hagyományos cigányszakmát tanult, patkolókovács lett, de nem a szakmájában helyezkedett el, hanem Ormosbányán, a bányában.

„A bánya volt a legkifizetődőbb és úgy gondoltam, mennél több pénzt tudok keresni, fiatalember vagyok, dolgozni, a munka nem számított, dolgoztam.”

Gy. Mihály 27 éve dolgozik a bányában, két műszakban. Ha délelőttös, negyed négykor kel, a busz 3.50-kor indul és délután négy körül ér haza. Ha délutános, kettőtől dolgozik este tízig, dél körül indul és éjfélkor ér haza. Mégis jobbnak tartja ezt a kényelmesnek éppenséggel nem mondható életmódot, mint az ingázást, mert így többet lehet együtt a családdal. Felesége nem dolgozik, hogy a háztartás rendben legyen. Három leánygyermek van, a két idősebb szakmát tanult, illetve most tanul. A faluba költözésről — a hagyományos cigánysorstól való megszabadulás döntő és elengedhetetlen aktusáról — így beszél Gy. Mihály:

„Azelőtt hol laktak?

— Kint a cigánysoron édesapámnál. Ott is volt, mondjuk a múlthoz képest nem merném azt mondani, hogy szép családi lakás, de egy nagycsaládos emberhez illő lakás, amit édesapánk azelőtt tudott. Volt egy szoba, konyhánk, egy istállónk. Ennyi volt a nagy lakásunk. Aztán, hogy aludtunk hatan? Négy lány aludt a szobában, mink, fiúk a konyhában, édesapám meg szintén odébb eggyel. Ezt tartottuk meg most is. Itt is így van. A lányok a szobában aludnak, mi az utószobában a feleséggel, aztán úgy élünk. Mindenki tudja a maga reszortját, dolgozni, tanulni.

— Hogyan határozták el, hogy feljönnek a cigánysorról?

— Hogyan, kérem szépen? Hát úgy, hogy valahogy úgy szerettük volna a gyerekeinket taníttatni, vagy tanítani, hogy ne hallják azt a sok rosszat, amit mondjuk, lehet, hogy mi hallottunk. Aztán úgy adódott, hogy dolgoztunk, én is, a fele-

*Az esettanulmányban a neveket, a családnevek kezdőbetűit megváltoztattam.

ségem is, aztán megvolt rá a pénzünk. Eladó volt ez a lakás, csakhogy nem ilyen állapotban volt. Hát úgy képzeltük el, hogy majd a gyermekünket megfelelő szinten — nem emelt szinten, az átlagos szinten tudjuk taníttatni, ami — hála legyen a felettünk levőnek — sikerült is. Kitaníttattuk.”

„Szívesen dolgozom, mert tudom miért teszem. Családomért. Szeretem a családomat nagyon, és nagyon szeretném nekik, nem azt, ami nekem volt, megadni valamivel jobbat, különbet, szebbet.”

Gy. Mihályék akkor költöztek a faluba, és vettek házat, amikor még nem léteztek a mai nagyon kedvezményes hitelfeltételek. Amit elért, saját erejéből érte el; és bár vannak olyan cigánycsaládok is, amelyeknek több jövedelme és ingósága van, Gy-nek a saját erejéből megteremtett élet önbizalmat ad. Mindennapi élete semmiben sem különbözik a falusiakétól, mindenki nagyon rendes embernek tartja. A következő idézet a cigánysággal kapcsolatos viszonyát jellemzi.

„Elsők voltunk, igen. Nem szívesen vették. Valahogy gőgösnek vagy minek neveztek bennünket. Vagy csak úgy képzelték el ők, hogy mi őket kiközösítettük, nem tartjuk magunkat cigánynak. Nem igaz. Soha el nem tudnám mondani senkinek, hogy én nem vagyok cigány. Nevünket is megváltoztattuk. Cs. voltunk, úgy tessék elképzelni, hogy a lányom, ahogy tanult, Cs. Mária volt az első évben. Az ösztöndíját Sátoraljaújhelyről ideküldték és más vette fel egész nyáron az ösztöndíjat . . . Hát, hogy hány Cs. Mária volt itt? Nem bonyolódunk bele, nem hogyhívjakoltunk. Ezt elsimítottuk. Akkor a lányom azt mondta, hogy nem marad tovább Cs. a nevem. Próbáljuk meg apu. Megbeszéltük a családdal, a Marika kihallott egy Gy. nevet, és így lettünk Gy-k. Nagyon jó. Nem bántuk meg. Fizettünk rá, nem azt mondom, hogy sokat, de amit fizettünk rá, azt nem sajnálom. Egyedül vagyunk . . .”

„De: olyat, hogy cigány . . . kijelentem, hogy azért nem haragszom, ha más azt mondja nekem, hogy cigány. Más lehet, hogy halálig megsértődik, de én nem. Én ennek születtem. Én erről nem tehetek, hogy apám vagy édesanyám az volt, de rengeteg barátom van. Én soha nem mondtam, hogy na te paraszt, vagy te cigány vagy. Én csak barátot ismerek, vagy olyant, aki nem az. A rendes embereket szeretem nagyon”.

Gy. Mihály nem a cigányléttel, csak az uniformizáltsággal, az őt sújtó sztereotípiákkal szakít; az ő ideálja a „rendes ember”. (A cigányság másik, gyakran jobb módú csoportjánál ezt felváltja a „gazdag ember”).

Ennél a családnál a tradíció, a folyamatosság fontosságát szeretném kiemelni: már az apa rendszeres munkavállaló; már a szülők is elvégezték az általános iskolát. (Az anyának csak 4 osztálya van.) E tradíciók egyike, de önmagában is rendkívül fontos az életmódváltás szempontjából: a nemek lakóhelyi elkülönítése.

Ugyanebbe a típusba tartozik V. Margit, 57 éves asszony, akinek 10 gyermeke van. Ő is új ház tulajdonosa.

„Teccik tudni, muszáj volt, mert mi is egy egyes házba voltunk, egy kis verandát húztunk pincével, azt abba voltunk tizedmagunkkal. Ugye a gyerekek nőttek, muszáj volt úgy megcsinálni, hogy építkezzünk. Pedig az még nagyon nehéz helyzet volt, 40 ezer forintot vettünk fel kölcsönt, és azt se akarták megadni nekünk. Nem volt nekünk gyűjtött pénzünk akkor, csak az anyagot megvettük hozzá és arra adták.

— És az anyagot miből vették?

— A fizetésből meg kellett spórolni.

- Hogyan tudott spórolni 10 gyermek mellett?
- Úgy, hogy valamit meg kellett húzni. Az enivalót, azt nem lehetett, hanem a ruhát, azt meghúztam. Ahogy voltunk, úgy voltunk.”

Ennek a vállalásnak a hatalmas súlyát felmérni is igen nehéz. V. Margit a ház építése közben elvesztette a férjét, baleset érte a bányában. A házat a bánya segítséggel fejezték be, Margit néni pedig az iskolában dolgozott mint takarítónő, 15 éven át. Rendkívül pontos és rendes dolgozónak ismerték. 10 gyermeke közül 7 befejezte az általánost, egyikük szakmunkás-bizonyítványt szerzett. (Ő maga négy osztályt végzett.) A gyerekeket szigorúan nevelte.

„Nagyon sokat kaptunk kiskorunkban anyutól, ha nem hallgattunk rá. Semmi csúnya beszéd nincsen nálunk otthon, nem engedi meg. Ezzel fegyelmezett minket, tanított a rendre, de megérte. Nem beszélünk csúnyákat ezek szerint, meg nem úgy vagyunk nevelve, ahogy a többiek. A sorosiakra gondolunk, így jobb. Nincs meg a családban az a csúnya beszéd sem.”

V. Margit jelenleg háromszobás házban lakik, már nyugdíjban van, baromfiakat nevel, konyhakertje van. A cigányokkal nemigen tart baráti kapcsolatot. Vele szemben lakik a férjének testvére, V. András a családjával. Életmódjukat és magatartásukat tekintve szöges ellentétei mindannak, amit ő képvisel. A kapcsolatot annyira nem tartja velük, hogy még a rokonságot sem szívesen említi. Amíg az iskolában dolgozott, amolyan közvetítő szerepet játszott a cigányság felé; ő általában tudta, melyik gyermek miért nem jött iskolába, vagy mi történt egy-egy családban. Szorosabb kapcsolatot azonban két idősebb asszonnal tart fenn, ez a viszony pedig egyenes maradványa a régi típusú együttélésnek. Margit néni a házi, kerti munkában segít nekik, általában csekély fizetségért, és jól elbeszélgetnek. V. Margit is sokgyermekes családból származik. Esetében biztosan szerepet játszanak az ő különleges személyi tulajdonságai, amelyekkel leküzdötte a nehézségeket. 10 gyermeke közül azonban nem mindnek sikerült ezen a szinten maradni. Két lánya a „soron” lakik. Jelenleg három lánya lakik vele, az egyik már családos, férjével és kislányával él a ház egyik szobájában, 3 gyermeke családostul Budapesten, kettő más községben él.

Judit lányának története szomorúan tanulságos arra nézve, meddig terjednek az egyén lehetőségei. A most 16 éves kislány nagyon jól tanult az iskolában, saját bevallása szerint szeretett is járni (anyja ott dolgozott) és imádta a könyveket. Az iskola is segítette őt, és rábeszéltek az anyját, hogy taníttassa. Bár felvették volna az edelényi gimnáziumba, ahol a faluból többen is voltak, ő a miskolci ápolónőképző szakiskolát választotta. Itt azonban már az első hetekben annyira egyedül érezte magát, hogy egyfolytában sírt; állítólag cigány voltára is tettek megjegyzéseket. Addig könyörgött az anyjának sírva, amíg az megsajnálta és hazavitte. Eközben nagyon megharagudott a lányára, akire elég sok pénzt költött — és minden hiábavalónak bizonyult —, és a továbbtanulásra is. Kikötötte, hogy most nyolcadikos lánya nem fog továbbtanulni.

E típus képviselői közé tartoznak T.-ék, három testvér, akik a főutcán családjukkal három szomszédos házban laknak. Egyikük fia főiskolát végzett Sárospatakon. T. Sándor azon kevesek egyike, akik helyben dolgoznak; a termelőszövetkezet hazahívta a bányából állatgondozónak. (Már az édesapjuk is dolgozott a tsz.-ben. T. Sándor 50 körül van.) 7 gyermeke közül három Budapesten él, lánya óvodában dolgozik, egyik fia szakmát tanult, a másik most jár szakmunkásképzőbe, a harmadik érettségizett. Egy lánya és az egyik fia él vele, a lányának a férje katona, kisgyermekével lakik a szülőknél. Munkájáról így beszél:

„Máma a munkalehetőséget, ha el tudja látni, és rendesen jár munkába, máma meg lehet élni mindenkinek. Csak hát dolgozni kell. Így se, nem minden egyes volna így se, ahol én dolgozom. Úgy tetszik elgondolni, hogy nekem se vásárlanom, de se ünnepelem, semmi nincs. Mert nekem, ha szólnak, nem fogom mondani ennek a jószágnak, hogy várjál, majd kigyüvök valamikor. Ennek időbe oda kell adni, ami neki kell. Úgyhogy énvelem nekik itt bajuk nincs, énvelem nincs a vezetőségnek baja, mert amit csak lehet, én megcsinálom, én kihozom, énhelyettem nem kell, hogy itt álljanak, hogy dolgozom-e, nem is szeretném ha énefelettem itt állnának.”

T. Sándornak otthon is van több állata, bikát hizlal, tehene, disznója van, a gyermekeit segíti. Az emberekről így vélekedik: „Itt jók az emberek. Igazán semmi panaszom nem lehet.” A cigányok azonban kiközösítik.

A cigányok és nem cigányok közötti növekvő ellentétek nyilván közrejátszanak abban, hogy a fiatalok már nem törekszenek parasztházak megvételére. A cigányság törekvőbb családjai a falu szélén építenek új házakat maguknak, vagy a községből való elköltözést látják az egyetlen kiútnak. K. Gyuláék Kazincbarcikán kaptak lakást a bánya segítségével, igaz, hogy heten egy másfél szobásat.

„A soron? Hát ott úgy van, hogy az ember egymás szájában lakik. Egymás mellett laknak, és akárki akármit beszéljen, vagy valami legyen, akkor már beszéli az egyik a másiknak, az a harmadiknak ott. Ezt soha nem is szerettem, meg nem is fogom. És én a gyerekek miatt. Hát mi megbeszéltük, hogy jó volna, ha kimennénk a sorból, annyi cigány közül. Mert ott rengeteg cigány van a Szőlős utcában. Hogy kimennénk, jobb volna nekünk is.”

K.-né — négy gyermekük van, a legidősebb most lesz kárpitos ipari tanuló Miskolcon — nem tudott a városban megszokni. Nem tudta megszokni a szűk helyet, a bezártságot, hiányzott a kert, ahol ő ültetni szokott stb. Végül hazajöttek, és a leadott lakás árából megvettek egy régi parasztházat. Most ott laknak, de az emberi körülmények szempontjából nem elégedettek:

„Pedig ott is vannak rengeteg cigányok (ti. Kazincbarcikán). Nem csak mi voltunk, mert ott annyi cigány van, hogy rettenetes. Nem tudom, de annyiból jobb volt, hogy nem tettek személykiválasztást. Hát itt se tesznek, mert hát nem tesznek olyat, de azért én úgy érzem, hogy kedvesebbek vagy csak, hogy énhozzám, vagy énvelem szemben, vagy kivel, hogy volt ez. Jobb volt ott.”

Valamennyi esetben érezhető volt, hogy a gyökeres életmódváltás, a rendezett életvitel nem vezetett el odáig, hogy a családok a falu nem cigány közösségében elfogadottnak éreznék magukat. „Egyedül vagyunk” mondja Gy. Mihály. A helyi jellemzésül még annyit, hogy három fiatal lány együtt jár Szikszóra szakmunkásképző iskolába, ott jóban is vannak, kettő közülük cigány, a harmadik nem. A három gyerek nagyon jóban van a kollégiumban, együtt is jönnek haza a buszon hét végén, a községen belül azonban éppen hogy csak köszönnek egymásnak.

A parasztság előítéletei és elzárkózása a cigánysággal szemben részben minden bizonnyal a kisebbségekkel szembeni türelmetlenség klasszikus esete. A lakosság számára keserves tapasztalat a falu tönkremenése, amelynek ugyan számos, az elmúlt évtizedek történelméhez kapcsolódó oka van, de amelyben egyre inkább a cigányságnak tulajdonítanak döntő szerepet. (Pedig a cigányprobléma csak „záróakkord” ehhez.) Ilyen feltételek között érthető, hogy a cigányságnak még azon képviselői sem válnak elfogadottá, akiknek élete és elért eredményei minden elismerést megérdemelnek. Az elfogadás pedig szükséges volna ahhoz,

hogy a kivívott erkölcsi és anyagi értékek megszilárduljanak. Ugyanez pillanatok alatt válik semmivé a következő nemzedékben, ha megváltozott életmódjával együtt a közösségeken kívül rekedés veszélye fenyegeti. Nem csodálkozhatunk azon, ha a cigány népesség iskolázottabb, életüket rendezett feltételek között leélni vágyó gyermekei mindenáron igyekeznek máshol letelepedni, és ha a cigány tanító nem megy vissza a cigányságot tanítani — bár a falu közvéleménye ezért is egyértelműen őket teszi felelőssé.

A másik csoporthoz tartozik a falubeli cigányság zöme, becslésem szerint több mint a fele. Ez a csoport viszonylag jó jövedelemmel, vagy legalábbis jövedelmi lehetőséggel rendelkezik, a családfők zöme a bányába jár, nem egy helyen a feleség is dolgozik (igaz, nagyon fárasztó feltételek között). A jövedelem felhasználása szempontjából azonban nagyon is változatos a kép; egy részük több szobás blokkházat épített magának, másoknak nem sikerült a kéthelyiséges „sori” viskóból kimozdulnia. De sem a ház, sem a jövedelem nem válik igazi életmód-alakító elemmé.

V. András házában „négy tehén ára bútor van”, de a ház gyakorlatilag üres. A tulajdonos és felesége apró kamrában alszanak, ahol tűzhely és egy televízió található; az eredeti típusstervben valószínűleg kamra céljait szolgálta volna. V. András szintén Ormosbányán dolgozott, de már nyugdíjban van; a felesége dolgozik a miskolci húsipari üzemben. V. András egyike a közvélemény alakítóinak a falu cigány lakossága körében, bizonyára ez az egyik oka annak, hogy egy időben tanácsstag volt:

„V. András? Az is volt már tanácsstag is, az öreg. De amikor a szabálysértés egymást követte, aztán be kellett hívni a tanácsba. És akkor mondom neki, hogy azért se legyen neked ennyi, mert te tanácsstag vagy. Ő volt az, aki lopta a szőlőt, és mondom neki: miért veszed te el a másét? És akkor azt mondja, hogy »én azt nem tudom felfogni, hogy miért nem vehetek le arról a szőlőről az én gyermekemnek«. No, ha nem tudod felfogni, lépj ki a tanácsból. Ő azt nem tudja felfogni, hogy neki nem szabad hozzányúlni a máséhoz. Ha nem tudod felfogni, akkor ültess magadnak” — meséli a tanácselnök.

V. Andrásnak hat gyermeke volt, egyikük 24 évesen, néhány éve halt meg betegségben. Egyik fia még velük lakik, egy másikukról maga az apa állítja, hogy nem szeret dolgozni; a soron lakik két gyermekével. Másik fia és két lánya szintén építkezett a rendelkezésre álló kölcsönök* igénybevételével. Egyik veje katoná, a másik, Z. István a faluban lődörög, nemrég lépett ki a munkahelyéről és a „papírokat várja”. Vadonatúj házában minden ablaka ki van törve; egyik este féltékenykedni kezdett a feleségére, aki elment az anyjával dolgozni a húsiparba. Z. Istvánnak 11 testvére volt, az apja robbantóként dolgozott a bányában. A 8 általánost befejezte, de tovább már nem tanult; Pestre ment a falu más cigányaival együtt és egy pár évig az építőiparban dolgozott. Számátalan terve van — a házhoz is sok minden kellene még —, azt várja, hogy az asszonynak meglegyen az egyéves munkaviszonya, hogy az ifjúsági kölcsönt felvegyék. „Fiamat kitanította-

*Megjegyzés: Az OTP 20 000 Ft előleg befizetése mellett 100 000 Ft kölcsönt biztosít a cigánycsaládoknak. Ez az összeg a helyben található parasztházak megvételére elég, sőt nemegyszer az eladók szívesen kölcsönzik az előleget a cigány vevőnek, minthogy a ház különben gyakorlatilag nem értékesíthető. További 100 000 Ft körüli hitelt adnak a munkahelyek, ez már elegendő az építkezés megkezdéséhez, tekintettel arra, hogy a telek és a munkadíj jó része ingyen van.

tom — lányomat is” — mondja Z. István. A tervek megvalósulása azonban valójában csak ábránd, nem kapcsolódnak konkrét lépésekhez. Z. István úgy tervezi, hogy most a feleségével együtt fog dolgozni járni; ez viszont azt jelenti, hogy a két gyermeket — 4 és 7 évesek — hajnali fél négykor át kell vinni az apóshoz, hogy ő indítsa el a nagyobbikat az iskolába. Elvágódik a faluból — ahol „a haverokkal elrontjuk egymást” — (a baráti kör egyik tagja szilveszterkor belehalt részegségébe).

N.-né a valamikori cigány zenészbanda egyik tagjának a lánya; testvérei között van a falu lelegesettebb rétegébe tartozó F. Zoltán, és F. Szabina, de a falu egyik nagyon módos, Malom úton lakó cigánya, F. Pál is. N.-ék nem jutottak el odáig, hogy a „sorról” kikerüljenek; ottani lakásuk kéthelyiséges vályogház, viszonylag szépen bebútorozva.

N. szintén a bányában dolgozik, keresete a 4 gyermek után járó családi pótlékkal együtt 8 ezer forint. (Éppen ottlétemkor azonban a házaspár többször is elutazott Miskolcra, hogy a férj leszázalékolását intézzék. N. 48 éves.) Hat gyermekük közül három már túlkoros, de nem fejezték be a 8 általánost, három még iskoláskorú, de nem jár rendszeresen iskolába. Ennek okáról N.-né így vélekedik:

„Miért nem végezték el az általános iskolát? Hát nem akartak járni. Hiába ütöttem őket, meg hiába vittem fel őket, akkor is hazaszöktek. Azért, hogy megbuktak mindig, meg nagyobbak voltak, szegyenkeztek járni, azt mondták, hogy ők a kicsikkel nem járnak.”

A két idősebb gyermek közül az egyik 17 éves fiú, a másik 16 éves lány. A fiú az iskola abbahagyása óta (kb. két év) semmit sem csinál, a faluban lődörög. A kislány varrodában dolgozik. N.-né tudja, hogy a „sorról” való elköltözés jelentene csak döntő fordulatot az életükben, és a házvétel szerepel is ábrándjai között.

„Sokan laknak most sorosiak a faluban. Úgyhogy majd mink is oda számolunk majd menni . . . van itt két lakás is eladó. Hát azt számítnánk. Mert, ha a férjem aláír a bányában, nem is tudom, hány évet, akkor adnának nekünk pénzt” (ti. a munkahelyi kölcsönt) — mondja két nappal azután, hogy a férje leszázalékolását intézték.

Ez a csoport a nem cigány lakossággal szemben áll, de kívülállóként és rendkívül élesen nyilatkozik a cigányságról is. Z. István nem menne B.-be lakni, mert „ott sok a cigány”. N.-né sorsának kedvezőtlen fordulatait azzal hozza összefüggésbe, hogy édesanyja — aki szerinte parasztlány volt, de ez nem valószínű, mert a neve az egyik tipikus helyi cigánynév — cigányhoz ment feleségül. Ő sem cigányhoz akart menni, és ha ez sikerül, minden másképp lett volna — mondja.

„Verekednek itten, már a cigányok, meg késsel szurolkodnak. Mink meg aztat, ajjaj. Még életemben én soha nem veszekedtem, soha nem verekedtem. Hát verekedjenek. Épp mondják a faluba az asszonyok, hogy Annus — mert úgy hívnak engem — nem tudom, milyen rendes asszony vagy te, miért nem jössz el a sorról, közülük. Hát mondtam, soroltam nekik is, hogy nem állok úgy, ahogy kéne. Csak pénz kell nekem, azt elmegyek. Úgyhogy azért nem társalgok én itten eggyel sem.”

A faluban N.-nének egyáltalán nincs ilyen jó híre. Egyszer a védőnőt hangos kiabálással elküldte, mert akarata ellenére orvost hívott az egyik gyerekhez.

A másik kategóriába tartozó C. család így vélekedik a cigányság és a parasztság viszonyáról:

„A fiatalság egész jól kijön (ti. a cigányok). Az öregek, hát azok is, csak a ma-

gyarral volt mindig baj, meg verekedés. Olyanok, hogy akik összeizélnek, nem szólnak a cigányhoz, annyira felvágznak, meg különbséget tesznek, hogy a cigány nem olyan, mint a paraszt, azt mondják, hogy nem ember, ilyenek vannak.”

Ez a csoport minden anyagi segélylehetőséggel tisztában van és ki is követeli. Általában rendszeres munkavállalók, de gyakran vannak betegállományban. Mivel esetükben van lehetőség az anyagi felemelkedésre, de az anyagi felemelkedés maga sem jelentett életmódváltozást, féltő tehát, hogy itt a halmozottan hátrányos helyzet felszámolása tüneti természetű; az anyagi lehetőségekből nem lesznek tartós javak; az történik csupán, hogy anyagi feltételekben valamennyire alkalmazkodni igyekeznek az átlagos életstandardokhoz, de relatív helyzetük egy sor dologban változatlan marad. Az általuk követett értékrend a mai falubeli és az általános közszellemből származik: legfőbb eleme a szerzés. A fő probléma az, hogy e csoport egyes tagjainak — mint például V. András — az új ház megszerzésével társadalmi önbizalma helyreáll, és megszűnik a változást előidéző belső motívum, az ügyesség a segélyek, kölcsönök megszerzésében rejlik, és mindez nem válik teljesítménnyé, amely tartást adhatna az egyénnek. Így ez a fajta önbizalom nem is válik belső kompetenciává, mint Gy. Mihály, vagy T. Sándor esetében, az értékekből nem kerekedik a sorsot irányító egész.

A harmadik típus az, akikről a faluban azt mondják, hogy az „afrikai őserdőbe való”. E típus és az előzőek között vannak átmenetek; a döntő különbség, hogy e harmadik típus tagjai anyagi-jövedelmi szempontból is teljességgel kilátástalan helyzetben vannak; az ő esetükben már bezáródnak a rossz körök és semmiféle kiút nem látszik.

G. József — Dadogós — huszonegy éve alatt 5 és felet ült börtönben.

„Nagyon keservesen nevelt fel minket az édesapám. És remélem, hogy most annak örülhetek, hogy elértem azt a célt, hogy én is ember lehetek. De sajnos most is úgy élek, hogy az édesanyám hiába van itt, még egy idegen is jobb, mint ez az édesanya, mert a saját fiát hiába világra hozta, nem tudja megsajnálni.”

G. József utolsó szabadulása után elhelyezkedett a tsz-ben, de néhány hónap után leszámolt:

„A parasztok között sokan vannak, akik tudják, hogy jó gyerek voltam, a munkámat rendesen végeztem. Viszont őszintén el tudom magának mondani, hogy engem leszámoltattak. Nem számoltam le, hanem leszámoltattak, azért mert nem mentem ki dolgozni két nap. Nem mentem dolgozni azért, mert a feleségem nem főzött semmit és én az éhséget nem bírom, csókolom. Ha én éhes vagyok mikor bejövök, akkor eszem egy darabka zsíros kenyeret, megeszem és tudom, hogy van valami a gyomromban. Nem bírok éhesen dolgozni. Nem mentem ki dolgozni, mert én összevesztem vele és ő nem is főzött. Mert ő olyan, hogyha összeveszek vele, akkor nem főz nekem. Úgy, hogy nem mentem két napig dolgozni és leszámoltattak engem.”

Józsi a börtönben befejezte az általános iskolát. Élettársa a magyar jogszabályok szerint nem létező személy; nincs ugyanis személyi igazolványa (soha nem is volt). Az igazolvány megcsináltatásához pénz kellene, mert be kellene menni miatta Edelénybe, fényképet csináltatni stb. Józsiéknak azonban természetesen nincs pénzük, bár a férfi néha vállal alkalmi munkát — ha van —, de tartalékolniuk még rövid távon sem sikerül. P. Gyöngyi teljesen analfabéta, idő, tér és események teljes káoszban élnek benne:

„K.: Maga volt a legkisebb?

Nő: Én voltam a legkisebb, meg a másik, a fiútestvérem.

K.: És ővele is így bántak a testvérei?

Nő: Ővele már nem úgy, mert ő már nagy, nőtt; úgy, hogy a személyi igazolványt megcsináltatták neki.

K.: Az édesanyja meghalt magának?

Nő: Meg . . . (És mikor halt meg?) . . . Régen. Talán már van annak 5 éve is, ha nem több. Úgy, hogy lányka lehettem, mint az Icának itt a legkisebb testvére, a Piroska.

Férfi: 6 éves, 8 éves.

(Megj.: Az asszonyka saját bevallása szerint elmúlt 18 éves.)

Nő: Olyan körülbelül. Olyanka lehettem.

K.: Szóval kisgyermek volt?

Nő: Igen, úgyhogy én az anyámra nem is emlékszem, mikor meghalt. Csak így, ahogy felnőttem, már nagyocská voltam, úgy mondták a testvéreim is. Az apám is mondta, hogy mibe halt meg, meg mi volt a betegsége. Meg, hogy a menhelybe hogy kerültem.”

F. Zoltán, feleség és hat gyermek eltartója, egyedül keres, de:

„Hát én őszintén megmondom, én nem tudtam végigdolgozni pár hónapot, mert, ha dolgoztam két hetet, vagy hármát, de akkor az engem igen megviselt.”

Ennek a rétegnek az életmódja az alkalmi kölcsönökön alapul:

„Na, most ezekben a boltokban, amik itt vannak, sorba működnek, az ember megadja azt a pénzt, mert ha nem adja meg, akkor már a következő hónapban nem adnak. Adnak, mert tudják, hogy hát elég becsületesek vagyunk és megadjuk. Na, most liszt, vagy zsír, vagy kenyér, vagy szalonna, vagy ilyesmi mindig a feleségem vesz. Na, most azt akarom ebből kihozni, hogy mire megjön a családi segély, nekem oda kell tenni a felét, tetszik tudni? Akkor én most miből vegyek nekik ruhát, vagy miből építsek házat?”

A hat gyermek után a családi pótlék 3650 Ft. F. Zoltánék putriban laknak, amelynek berendezését egy ágy, tűzhely, néhány fazék, és néhány színes újság jelenti.

A gyermekek — 5 tanköteles — egyáltalán nem járnak iskolába.

„— Mi lesz a gyerekekből, van-e valamilyen terve vagy elképzelése, hogy mi lesz a gyerekekből?

— Elgondolásom nincs, nekem az lenne az elgondolásom, hogy az is lehet, hogy nem soká fogok élni. Én beteges vagyok. Szóval véleményem nincs róluk, hogy mit fognak tenni, vagy mit fognak csinálni. Ha én meghalok, akkor már nem kérdezek semmit. Nem tudom ezt előre megmondani. Én nem tudom előre megmondani.”

A múlt és jövő ennek a típusnak az életében semmiféle szerepet nem játszik. Szüleikre, gyermekkorukra alig emlékeznek (valószínűleg jobb is elfelejteni), ugyanúgy nem érdekli őket a jövő.

F. Zoltán húga, Szabina 5 gyermeket nevel egy olyan putriban, amelynek belóg a teteje a szoba közepére. A férje nem dolgozik, ő eljár Miskolcra, a húsipari vállalathoz. Most kérte a tanácsot, hogy adjanak neki házvételre kamatmentes kölcsönt, amire egyébként semmiféle fedezete nincs. A gyermekek egész nap felügyelet nélkül vannak, a legnagyobb 14 éves, ő vigyáz a többiekre ahelyett, hogy iskolába járna.

„K.: Mondja, és nem tudná ezeket a gyerekeket beadni az óvodába, hogy ez a nagylány mégiscsak járjon iskolába?

Szabina: Óvodába ruha kell, be kell fizetni a pénzt.

K.: És sokat kell fizetni?

Szabina: Nem tudom én azt, hogy mennyit kell fizetni. Hát akkor én hogy küldjem őket, mezítláb iskolába? Ha kettőt mostan elküldök iskolába, ennek ruha kell, váltó is kell, alsótól fogva felsőig. Hát akkor ez most egyáltalán nem megy. Majd, hogy ha mondjuk belemegyünk a lakásba, majd csak lesz valahogy.

K.: Az új lakásba? De, hát akkor még rosszabbul fognak állni anyagilag, mert akkor meg arra kell fizetni a részletet.

Szabina: Meg bútorot szeretnénk.”

R. Borbála részeges élettársával és négy gyermekével él, akik közül kettő egy-éves ikerpár, az egyik súlyos szervi szívbeteg.

„Nem ad senki. Még anyukám sem. Mert anyukám is ha ad nekem 10 Ft-ot, vagy 20 Ft-ot, azt nekem meg kell adni. Én inkább elmegyek a faluba, azt kéregetek. A parasztok jobban adnak, mint a cigányok . . . Hát van énnekem több gyerek, mert én a hitves férjemtől elváltam. 7 évig éltem én avval. Elváltam, aztán itt voltam anyuéknál, aztán hozzám mentem a Ferihez. Mert a férjem, Tímeának az apukája, őnála is van nekem kettő. Két kislány, azok is ikrek, 8 évesek.”

Jelenlegi élettársa 1 hónapja nem dolgozik, a feleség szegyenkezik emiatt. Borbála napszámba jár:

„Krumplit adnak nekem, babot adnak, szalonnát, 150 Ft-ot. Így, ha hínak napszámba, elmegyek reggel, ha elmegyek, akkor már küldnek nekik (ti. a gyerekeknek meg az otthon heverésző férjnek) enni, hazahozom nekik, azt addig kitart az, amíg hazajövök. Oszt mikor hazajövök, akkor főzök. Így muszáj, hogy boldoguljunk, mert hát meghalni meg nem lehet éhen.”

E harmadik típus felnőtt tagjai számára gyakorlatilag nincs esély, hogy helyzetükön változtassanak, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy életkörülményeik nagyon korán már fizikai erejüket is fölemésztik. Ugyanezek a körülmények olyan fokú és minőségű károsodást idéznek elő a gyermekek fejlődésében — szintén nemcsak mentális, hanem fizikai téren is —, amelyek már az első néhány év után jóvátehetetlenek. Itt a közvetlen beavatkozás indokolt és szükséges; más-különbben elkerülhetetlen, hogy a többoldalúan hátrányos helyzet generációkon keresztül ismétlődjék. E beavatkozásnak elsősorban a gyermekek internátusi rendszerben történő iskoláztatására — nem feltétlenül a szülőktől való teljes el-különítéssel — és a családok eseti gondozására kellene irányulnia.

A közösség és az azon belüli többoldalúan hátrányos helyzetű csoport életének tanulmányozásából számomra a legfőbb tanulság, hogy a hátrányos helyzet fel-számolásának sikere nem választható el a potenciális befogadó közeg helyzetétől és közérzetétől; a hátrányos helyzetű csoport maga korántsem egységes, és kü-lönböző típusai — amelyeknek itteni bemutatása bizonyára sok szempontból még pontosításra szorul — nem írhatók le pusztán az anyagi-jövedelmi helyzet kategóriáival.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. *Ferge—Gara—Horváth—Szalai*: Nyugati nézetek a szegénységről és a hátrányos helyzetről. Valóság, 1980/2.
2. *Bokor Ágnes*: Szegénység és depriváció. Rétegződés-modell vizsgálat I. köt. Társadalomtudományi Intézet 1982.
3. *Bokor Ágnes*: Depriváció: dimenziók és indexek. Kézirat.
4. *Orolin Zsuzsa*: Szegénység — alacsony jövedelműség — hátrányos helyzet. Szociológia, 1980/1.
5. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. Szerk. Dr. Beluszky Pál, Budapest 1976.
6. A hazai cigányság helyzetével és fejlődési távlatával összefüggő kutatások. Előterjesztés a TKB részére. Összeállította Dr. Monigl István.
7. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról. A kutatást vezette Kemény István. Az MTA Szociológiai Intézete kiadványa. Budapest 1976.
8. *Kemény István*: A magyarországi cigány lakosság. Valóság, 1974/1. 63—74. old.
9. *Csalog Zsolt*: Cigányfalu Baranyában. Kritika, 1979/10.
10. *Tóth Árpád*: Félúton: a cigánylakosság élet- és munkakörülményei. In: Borsodi Szemle, 1974. III.
11. Cigányok — honnét jöttek, merre tartanak? Szerkesztette: Szegő László. Kosmosz könyvek, Budapest 1983.

Válogatott bibliográfia az ifjúságról (1972—1981)

550 oldal, 86,— Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

ELŐKÉSZÜLETBEN A BIBLIOGRÁFIA II. KÖTETE:

Válogatott bibliográfia az ifjúságról (1982—1983)

BERKI ERZSÉBET

Az elosztási viszonyok kérdéseiről

„Minél tágabbak a személyes fogyasztás választási lehetőségei, alternatívái, annál lazább a kapcsolat az elosztás és a fogyasztás között. S viszont: minél szűkebbek — alacsony gazdasági fejlettség esetén — a fogyasztási alternatívák, annál közvetlenebb az elosztás és fogyasztás kapcsolata, annál homogénabb, tagolatlanabb, annál kevésbé differenciált és individualizált a fogyasztás” — írja *Pataki Ferenc* egy 1971-es tanulmányában.¹ Az elmúlt másfél évtizedben ez a megállapítás sokszorosan beigazolódott. Köztudomású, hogy a gazdasági növekedés a szocialista országok nagyobb részében jelentősen lelassult, és ez a folyamat érzékeltebbé teszi az elosztással kapcsolatos problémákat is. Az életszínvonal- és fogyasztáspolitikai a hetvenes években új helyzetbe került, kénytelen alkalmazkodni azokhoz a jelenségekhez, amelyek hosszú távon meghatározóak a szocialista gazdaság fejlődésére nézve. Taktikailag és stratégiaileg át kell gondolni az elért eredményeket és kijelölni a továbblépés útjait a jövedelempolitikában is.

Az alábbiakban a munka szerinti elosztás és a társadalmi juttatások — vagy társadalmi jövedelmek — elosztásának összefüggéseiről lesz szó a munkaerő-újratermelés szempontjából.

A MUNKA SZERINTI ELOSZTÁSRÓL

Marx írja *A gothai program kritikájában*: „A fogyasztási eszközök mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Ez a megoszlás pedig magának a termelési módnak a jellemvonása . . . Amikor a dologi termelési feltételek maguknak a munkásoknak a kollektív tulajdonában vannak, ebből éppúgy adódik a fogyasztási eszközöknek a maitól különböző elosztása.”² Vagyis az alapvető termelési viszony, amely a termelőerők fejlettségének függvénye, meghatározza az elosztás módját is, az elosztás által konstituált termelési viszonyok maguk is az alapvető termelési viszony függvényei. Ezért az elosztás a szocializmusban és a kommunizmusban nem ugyanazon a bázison nyugszik.

Az „éppen hogy keletkező” szocialista társadalomról *Marx* ezt írja: „Itt nyilvánvalóan ugyanaz az elv uralkodik, amely az árucserét szabályozza, amennyiben ez egyenértékű cseréje. A tartalom és a forma megváltozott, mert a megváltozott körülmények között senki a munkáján kívül egyebet nem adhat, és mert másfelől egyéni fogyasztási eszközökön kívül semmi sem mehet át az egyesek tu-

lajdonába. Ami azonban a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával.”³ A későbbiekben Marx arról ír, hogy ez az elosztás elismeri az egyéni tehetség-ügyesség különbségeit, továbbá egyenlőtlenségek forrása a munkások élethelyzeteinek különbözősége, ami nem küszöbölhető ki a kommunista társadalom alsó fokán.

Itt tehát arról van szó, hogy a befektetett munka nagysága határozza meg a munkás részesedését a megtermelt javakból, méghozzá a társadalmi átlagmunkához való viszonyában. A társadalmi átlagmunka az a mérce, amihez az egyént viszonyítjuk, és ami a munkások közötti differenciálódás első tényezőcsoportját meghatározza. Mivel a társadalmi átlagmunka és az egyéni munka különbsége határozza meg ezeket a differenciákat, azt mondhatjuk, hogy a munka eredményessége és a társadalmi átlagmunka együtt játszik szerepet az elosztás meghatározásában — e kettő egymáshoz való viszonya határozza meg a fogyasztási javakból való részesedés mértékét, kijelöli az egyesek helyét egy olyan skálán, amelynek minimuma a legkisebb termelékenységgel, vagyis legnagyobb ráfordítással dolgozó egyén munkaráfördítése.

A gyakorlat által felvetett kérdésekre — hogyan, mi határozza meg a bérarányokat, avagy minek alapján határozzuk meg mi, hogyan lehet egyszerre megoldani az ösztönzés és a mérés kérdéseit megfelelő munkaerő-allokáció mellett, tudjuk-e biztosítani a munkaerő normális újratermelését stb. — a gyakorlat oldaláról közelítve kaphatjuk meg a választ.

A szakirodalomban sokféle álláspontot és sokféle közelítést találunk ebben a kérdéskörben. Anélkül, hogy külön-külön hivatkoznék az egyes tanulmányokra, megkísérellek egy átfogó folyamatleírást adni a munka szerinti elosztásról.

Népgazdasági szintről indulva: rendelkezésünkre áll a nemzeti jövedelem, amely felhalmozási és fogyasztási alapra oszlik. Ezt eleve meghatározza, hogy milyen használati értékeket termeltünk, de ettől most tekintsünk el, hiszen a továbbiakban a fogyasztási alap a fontos számunkra. A fogyasztási alapot a termelőmunkások hozták létre, de részesednie kell belőle a nem termelőmunkát végzőknek is, valamint finanszírozni kell a társadalmi közös fogyasztást, amelynek elosztási elvei mások. Ennek levonása után marad az alap egy része, amit munkabéreként kell elosztani a termelő szféra dolgozói között, ugyanazon törvényszerűségek és gyakorlati elvek alapján, hiszen számukra teljesen irreleváns, hogy a társadalmi munkamegosztás mely pontján vesznek részt az újratermelési folyamatokban. Mivel mindenki munkaejeje elhasználódik, mindenkiét újra is kell termelni.

De: „... az elosztás, mielőtt termékek elosztása volna, előbb: 1. termelési számszámok elosztása, és 2. ami ugyane viszonyoknak további meghatározása, a társadalom tagjainak elosztása a termelés különböző fajtái között. (Az egyének besorolása meghatározott termelési viszonyok alá.) A termékek elosztása nyilvánvalóan csak eredménye lehet ennek az elosztásnak, amely magában a termelési folyamatban benne foglaltatik, és amely meghatározza a termelés tagozódását. ... Ezek (ti. a termelési javak eleve elosztottsága — *B. E.*) a kezdet kezdetén természetadta feltételekként jelenhetnek meg. Maga a termelés folyamata természetadtaból történelmivé változtatja őket ...”⁴ Ennek a gondolatnak két lényegi vonatkozása van. Először is, a már történelmivé vált megosztottságot átfogja a termelési eszközök társadalmi tulajdona, amelynek alapján lehetőség van arra,

hogy valamilyen alapon egyformán bíráljuk el — vagy spontán kerüljenek egyforma helyzetbe — a társadalom tagjait. Másodszor, ezen az egyenlőségen belül a termelő vagy nem termelő szférában való részvétel, a gazdasági elkülönültség adott szintje, a szakmák és foglalkozások eltérései, adott esetben hierarchiája mégis hat a társadalmi csoportoknak a javakból való részesedésére. Ezekon a csoportokon belül pedig további tényezők alakítják a viszonyokat, amellet, hogy lényeges tényező a munkaerő napi ráfordítása és ennek konkrét eredményessége is.

Mivel a szocializmusban az elosztás is a gazdaságpolitika tudatos tevékenységének tárgya, ezeket a ható tényezőket alapvetően két csoportra lehet osztani: szabályozott és spontán működő tényezőkre. Mindkettő tovább osztható a termelési hierarchia szintjeinek megfelelően. E tényezők más-más alapú felosztásával találkozunk *Falusné Szikra Katalin, Ferge Zsuzsa* és mások műveiben.

Mindebből az következik, hogy olyan nagyszámú tényező játszik szerepet a társadalom minden tagja számára egyenlő mérce alkalmazásában — segíti vagy akadályozza azt —, hogy a bérek konkrét megállapításánál már nehéz megmondani, ezen mérce alapján járunk-e el vagy sem. Annyi bizonyos, hogy a jövedelmek határait elég biztosan állapítja meg a társadalom, bár ebben is vannak spontán elemek is. A minimum tudniillik az az alsó határ, amely még lehetővé teszi a munkaerő újratermelését, ha csak egyszerű újratermelését is, a maximum pedig az a jövedelem, ami még elfogyasztható. (Ma már ugyan vannak felhalmozási lehetőségek, de ezek erősen korlátozottak és végső céljuk a fogyasztás bővítése.)

Az így kijelölhető jövedelemsáv két részre oszlik. Az egyik része bérjellegű jövedelem, a másik az úgynevezett társadalmi jövedelem. A munka szerint elosztandó jövedelmek tényleges elosztásában a munkaerő újratermelési költségei kétségtelenül primátust élveznek, de nem az eredménytől függetlenül. Mivel „az a munka, amely a társadalmi átlagmunkához képest magasabb fokú, bonyolultabb munkának számít, olyan munkaerőnek a megnyilvánulása, amely nagyobb kiképzési költséget tartalmaz, amelynek termelése több munkaidőbe kerül, s amelynek értéke ezért nagyobb, mint az egyszerű munkaerőé. Ha ennek az erőnek nagyobb az értéke, akkor magasabb fokú munkában is nyilvánul meg, és ezért ugyanazon időközök alatt viszonylagosan nagyobb értékekben tárgyiasul.”⁹ Vagyis az eredmény és a befektetés közötti összefüggés nem a termelési folyamat utáni döntés eredménye, hanem magában a munkafolyamatban jelenlevő viszony. Ennek a viszonynak a felismerése benne is van minden olyan gazdaságpolitikai döntésben, amely kimondva vagy kimondatlanul differenciál azon az alapon, hogy adott munkaképesség létrehozásába a társadalom mennyi munkát fektetett be; másfelől viszont a piaci mechanizmusok hatására tagadja ezt, amikor egyszerű munkára képes munkaerő használatáért azért fizet többet, hogy ily módon ösztönözzön bizonyos munkafajták elvégzésére. A társadalom a priori feltételezi a bér megállapításakor, hogy a dolgozó ki is fogja fejteni képességeit a munkafolyamatban. Ez még akkor is így van, ha a bér alku tárgya.

Mindeddig nem érintettem a munkaerő-áru kérdését, mivel vizsgálódásunk szempontjából nem fontos, hogy a munkaerő áru-e vagy sem. Ha a munkaerő áru, akkor azt kell mondanunk, hogy értékét a munkaerő újratermelési költségei határozzák meg, amelyet mindenképpen biztosítani kell társadalmi szinten ahhoz, hogy a munkaerő rendelkezésre álljon. Ebben az esetben adásvételi viszony áll fenn a dolgozó és a munkáltató között, és ebben az adásvételben tendencijelleggel egyenértékek cserélnek gazdát. Ha a munkaerő nem áru, akkor a munka

szerinti elosztás elve alapján ugyan, de biztosítani kell a munkaerő újratermelését, vagyis mindenkinek legalább annyit kell kapnia, amivel biztosíthatja a saját munkareje egyszerű újratermelését. Ebben az esetben a viszony nem adásvétel, de az elosztás rendező elve az, hogy az egyén mekkora munkabefektetést nyújt a társadalomnak, és ez hogyan aránylik a társadalmilag szükséges munkabefektetéshez. Mindenképpen differenciálni kell ugyanis, amíg a javak szűkösen állnak rendelkezésre. Vagyis: az árucsera a csere meghatározott módját jelenti, míg a munka (vagy tőke, tulajdon stb.) alapján történő elosztás az elosztás módja. Igaz, hogy ezek rendkívül szoros kölcsönhatásban vannak, de ebben a konkrét esetben felsorolható elosztásvariációk és cseremód-lehetőségek nem zárják ki egymást. Amikor „... az a sajátos helyzet állt elő, hogy a munkabér — az esetek jelentős részében — a szociális juttatásokkal együtt sem fedezi a munkaerő újratermelési költségeit”⁶, gyakorlatilag közömbös, hogy áru-e a munkaerő vagy nem (bár tisztában vagyok azzal, hogy ennek a kérdésnek a valódi megoldása nagyon fontos a szocialista társadalom gyakorlata és a gazdaságelmélet számára is). A társadalom „nem engedheti meg magának” az ilyen helyzet kialakulását illetve fennmaradását hosszabb időszakra, mert ez retrográd kumulatív folyamatokat indít be, s ha mégis ilyen helyzet alakul ki a gyakorlatban, a gazdaságpolitikai gyakorlatnak ki kell alakítania a megfelelő reakciót.

A TÁRSADALMI JÖVEDELMEK ÉS A BÉREK MINT A NEMZETI JÖVEDELEM RÉSZEI

Marx a „levonás nélküli munkahozadék” teóriájának bírálatában felsorolja azokat a tételeket, amelyeket le kell vonni a társadalmi össztermékből⁷, hogy megkapjuk a fogyasztási alapot, majd ebből a közvetlen termelők között elosztható hányadot. De nem szól arról, hogy ezek a jövedelmek, amelyek a társadalmi juttatások csatornáin keresztül jutnak el a fogyasztókhoz, a szükséges vagy a többletmunka termékei-e. Mint ismeretes, a szükséges és a többletmunka megkülönböztetése azon alapszik, hogy az adott hányad szükséges-e a munkaerő normális újratermeléséhez, vagy ehhez képest többlet, vagyis elvonható, újraelosztható stb. Az egész új értéket azonban csak a termelő munkások termelik, vagyis ennek kell fedezetül szolgálnia a társadalom minden tagja szükségleteinek kielégítéséhez. Ezek szerint a népgazdasági szintű elosztás a következőképpen megy végbe: a termelő munkások létrehozzák a társadalmi összterméket, amely $c+v+m$ -re osztható. A c rendeltetése eleve adott, valamint az m -ből ki kell választani egy m_c -t, amit a termelőeszközök bővítésére fordítunk. Tegyük fel, hogy a v szükséges a termelő munkások bérkifizetéseihez, tehát marad valamekkora m , amely eloszlik a termelő munkásoknak nyújtott társadalmi juttatások, a nem termelő munkások bére és társadalmi juttatásai, valamint a társadalom igazgatási, védelmi, közbiztonsági, infrastrukturális stb. kiadásai között. (Ez utóbbiaktól a továbbiakban eltekintek.)

Ha a társadalmi juttatásokat használati érték szempontjából vesszük szemügyre, azonnal feltűnik, hogy itt jelentős részben olyan javak elosztásáról van szó, amelyek *szükségesek* a munkaerő normális újratermeléséhez. Ha ezeket a javakat a munkaerő újratermelési költségeiként vesszük számba, akkor azt kell mondanunk, hogy a v tulajdonképpen nem bér. A bér a v -nél kevesebb — nem biztosítja önmagában a munkaerő újratermelését. Így a nemzeti jövedelem elosztásá-

ról annyit tudunk, hogy az összes bér és az összes juttatás összege egyenlő $v + m - m_c$ -vel. Ez a jövedelemmennyiség oszlik el a termelő és a nem termelő munkások bére és juttatásai között valamilyen alapon.

Mit tekinthetünk szükséges fogyasztásnak, vagyis a munkaerő normális újratermeléséhez szükséges jószágoknak? Marx a munkaerő értékének meghatározásakor négy hatótényezőt sorol fel.⁸ A „normális” újratermelés maga történelmi, és mint ilyen, relatív kategória. Ezért belekerülhetnek olyan javak is, amelyek adott pillanatban a szó hétköznapi értelmében nem szükségesek, de a „munkaerő”, vagyis az ember elfogyasztja ezeket. E javak jellege nagyon különböző. Vannak közöttük olyanok, amelyek kiugróan magas minőségű életlehetőséget jelentenek, és vannak olyanok is, amelyek határozottan károsak az ember munkavégző képességére. De történelmileg részei a fogyasztásnak, ezért használatiérték-alapon legfeljebb azt lehet eldönteni róluk, hogy racionális fogyasztás tárgyai-e, de azt nem, hogy a szükséges vagy a többlettermék részei-e. A fogyasztás helyessége nem lehet a mércéje annak, hogy a nemzeti jövedelem mely részéből fedezzük.

Ha a szükséges fogyasztást úgy határozzuk meg, hogy az a jószágmennyiség és -féleség, amely a társadalom által szokásszerűen elfogyasztott javakat tartalmazza, és amely biztosítja adott időszakban a megfelelő újratermelési szintet a dolgozók számára, akkor — statikusan szemlélve — a többlettermékből csak olyan fogyasztásokat fedezünk, amelyek a munkaerő újratermeléséhez nem szükségesek, hanem valamilyen társadalmi preferencia megnyilvánulásai.

Visszatérve a $v + m - m_c$ nagyságához, ebből az következik, hogy ezen összeg bizonyos része azoknak a javaknak az értéknagysága, amelyek a munkaerő újratermeléséhez képest „többletfogyasztást” jelentenek. Hogy ez a fogyasztás a kifizetett bérekből vagy a társadalmi jövedelmekből történik-e, az gazdaságpolitikai és társadalompolitikai döntés tárgya és spontán folyamatok eredménye is. Az erre vonatkozó döntésekben a legfőbb szempont e javak használati értéke.

Végeredményben tehát az a következtetés vonható le, hogy a jelenlegi társadalmi jövedelmek rendszerében a szükséges termék egy része jut el a dolgozókhoz és csak a másik része a bérjövödelmeken keresztül, a munka szerinti elosztáshoz kötött csatornákon keresztül. Ezért a $v + m$ -ből a v nem fedi az eredeti tartalmát, amit a marxi gazdaságtanban kapott, ennél mennyiségileg kisebb, tartalmában pedig csak azokra a javakra nyújt fedezetet — társadalmi szinten átlagosan —, amelyeket a szocialista gazdaság áruformában cserél. (Hogy a szocialista gazdaság mit és miért cserél áru formájában — miközben minden cserére kerülő jószágot áruként termel — és milyen használati értékeket igyekszik kivonni az árucseré szférájából, erre itt nem térek ki.⁹)

Egyetérthetünk *Gara Judit* definíciójával¹⁰ abban, hogy társadalmi juttatás-ként (vagy jövedelemként) fogadható el minden olyan jószág, amely társadalmilag tudatos újraelosztás révén jut el a fogyasztóhoz, azoknak a szociálpolitikai követelményeknek megfelelően, amelyeket a társadalmi fejlettség adott szintje lehetővé tesz. Ezeknek a célja a lakosság jólétének emelése és a jövedelmi különbségek csökkentése a hátrányos helyzetűek javára. Ez úgy lehetséges, ha a társadalompolitika a maga sajátos eszközeivel a munkától függetlenül létrejövő jövedelmkülönbségek csökkentésére törekszik. Hogy ez konkrétan milyen határok között valósul meg, az attól függ leginkább, hogy milyen mértékben és minőségben állnak rendelkezésre az elosztható javak, és milyen elosztási szisztémák érvényesülnek a tényleges elosztásban. A mennyiségi korlátok figyelembevételével vizsgáljuk meg a társadalmi jövedelmek elosztási mechanizmusait.

A TÁRSADALMI JÖVEDELMEK ELOSZTÁSÁRÓL

Sokáig folyt vita arról, hogy mi az elvi alapja a társadalmi juttatások elosztásának, lehet-e vajon találni egy olyan frappáns elosztási elvet, mint a munka szerinti elosztás — amelyről csak később derült ki, hogy sokkal bonyolultabb, mint amilyennek látszik. Ilyen látszólag megtalált alapelv a szükségletek szerinti elosztás elve. A viták során bebizonyosodott, hogy a szükséglet szerinti elosztás elve a szocializmusban nem valós gyakorlati tény, hanem a kommunizmus elosztási elvének visszavetítése a szocializmusra. Szűkösen rendelkezésre álló javakat ugyanis nem lehet csak a szükségletek alapján, egyéb szelektáló elv beiktatása nélkül elosztani. A szelekció végbemehet úgy, hogy a szükségletkielégítés alacsony szinten megy végbe, de úgy is, hogy egyes társadalmi csoportokat kizárunk a szükségletkielégítés lehetőségéből. Mennyiségi és minőségi korlátozottság, és ebből fakadó alacsonyabb szint, elsősorban a természetbeli juttatásokra, míg az igénybe vevők körének korlátozása a pénzbeliekre jellemző.

A társadalom tudatos szelektáló elvei mellett működik a gyakorlatban a „sorban állás mechanizmusa” is, amely erőteljesen befolyásolja az elosztás mikéntjét. Olyan helyzetek alakulnak ki, amelyekben a rendező elv a *rászorultság*. Társadalmilag tudatos szabályozás ugyanis a sorban állásnál azt érheti el, hogy a sorban előbbre kerülnek azok, akik különösen nagy hátrányt szenvednének az adott szükséglet kielégítésének elmaradása esetén. (Ugyanakkor mindig vannak olyanok is, akik a sorba be sem állnak, hanem más szükségletkielégítési módokat keresnek.) A társadalom elbírálja a felmerült szükséglet „jogosságát”, s ha az egyén be tudja bizonyítani azt, hogy minden feltételnek megfelel, a társadalmi intézményrendszer „megengedi” neki a sorban állást. Másrészt a társadalompolitikai intézményrendszer szabályozást gyakorol, figyelembe véve a szükséglet intenzitását és más úton kielégíthetetlen voltát, valamint az aktuális társadalmi preferenciarendszert.

Mivel a szabályozás ezen az alapon nem lehet sem teljes körű, sem pedig minden egyén számára szubjektíve igazságos, az állampolgároknak meghatározott cselekvési tere van arra, hogy a „sorban elfoglalt helyét” valamilyen saját taktikával vagy stratégiával befolyásolja. Így olyan — tömegesnek tekinthető, bár természeténél fogva egyéni — viselkedésmódok és ezek eredményeképpen átrendező mechanizmusok alakulnak ki, amelyek a rászorultsági alapon történő szükségletkielégítést befolyásolják, eltérítik a központi szándékoktól.

A BÉRJÖVEDELMEK ÉS A TÁRSADALMI JÖVEDELMEK KAPCSOLATA

A bérjövodelmek és a társadalmi jövodelmek viszonyát két szinten — a jövodelmi folyamatokban, de magában az újratermelési folyamatban is — vizsgálhatjuk. A makroszintű jövodelmfolyamatok elemzése helyett itt csak egyetlen következtetésre szeretnék utalni. Ha a társadalmi jövodelmek a szükséges termék részei, akkor nem eldöntendő kérdés az, hogy el kell-e ezeket osztani, vagy sem. (Míg ha ezek a többlettermék részei lennének, akkor a gazdaságpolitika meghatározhatná azt, hogy a felhalmozást vagy a fogyasztást bővítse-e ezzel a jövodelmhányaddal.) Ebből az következik, hogy olyan szintű lakossági jövodelmek mellett, mint ami a hetvenes évek végén hazánkban kialakult, nem biztosított a munkaerő nor-

mális újratermelése, mint ezt *Falusné Szikra Katalin* megfogalmazta.¹¹ Ha pedig nem biztosított a normális újratermelés, azt kell megvizsgálni, hogy ennek az oka a fogyasztási javak hiánya-e, vagy a szükségletek — a társadalmilag elismert szükségletek — irreálisan magas színvonala. Ez utóbbit az a tény támasztja alá, hogy a munkaerő ma hazánkban — még az ismert hiányosságokkal együtt is — magasabb színvonalú, mint a termelőerők többi eleme, és ezen a magasabb színvonalon nem termelődik újjá napjainkban, pedig minden jel arra mutat, hogy ez a megoldás a gazdaság számára. Az „irrealitás” tehát itt nem azt jelenti, hogy nincs szükség a társadalmi haladáshoz és benne a gazdaság fejlődéséhez erre a szükségleti szerkezetre és színvonalra, hanem azt, hogy ez a munkaerő társadalmi méretekben nem képes megteremteni a saját szükségletei kielégítésének feltételeit. Ez jelenik meg a magyar gazdaság sokat emlegetett „alacsony jövedelemtermelési képességében”.

A különböző jövedelemfajták egymáshoz való viszonyát tekintve az újratermelési folyamat keretei között a következő kölcsönhatások mozzanatokat tapasztalhatjuk:

1. A társadalmi jövedelmek egy része direkt módon függ a munkavégzéstől. (Ilyen a pénzbeli juttatások jelentős része és a vállalatok által nyújtott természetbeni juttatások jelentős része is.) Ez a szabályozásban két momentumban jelenik meg: az egyik, hogy maga a jogosultság munkaviszonyhoz kötött — nem állampolgári jog, hanem a dolgozó joga, a szabályozás figyelembe veszi a munkaviszony létét, de nem az elvégzett munka mennyiségét és/vagy minőségét. A másik, hogy esetenként a juttatás nagysága a munkabefektetés nagyságától — vagy amivel ezt mérjük, a bér nagyságától — függ. Ezekkel a juttatásokkal kapcsolatban többször felmerült már, hogy (részben vagy egészben) függetleníteni kellene ezeket a munkabefektetéstől. Konkrétan, az egyes juttatási formákon keresztül nyújtott használati értékek mibenlétét vizsgálva kell ezt a kérdést eldönteni. A jelenlegi helyzet olyan következményekkel jár, hogy egyes csoportokat gyakorlatilag kizárunk — ha jogilag nem is — bizonyos juttatásokból, vagy szükségleteiket a kívánatosnál alacsonyabb szinten elégítjük ki, esetleg piaci kielégítési formák igénybevételére készítjük őket, és így teremtünk nemkívánatos hátrányos helyzetet.

2. A társadalmi jövedelmekké váló javakat magukat is meg kell termelni. Ebben a termelésben ugyanúgy érvényesül a munka szerinti elosztás elve, mint a nem juttatásként elosztott javak esetében. Azoknak a tevékenységére, akik a juttatások fedezetéül szolgáló javakat illetve szolgáltatásokat előállítják, a munka szerinti elosztás adott megvalósulási módja van hatással, ez pedig — az ösztönző és allokáló funkción keresztül — befolyásolja a mennyiséget és a minőséget, közvetve a pénzjuttatások mértékét és a rajtuk vásárolható javak mennyiségét és minőségét is.

A munka szerinti elosztás diszfunkciói, összefonódva más gazdasági és társadalmi okokkal és hatásmechanismusokkal, okozhatnak alacsony szolgáltatási szintet, tendenciózus egyenlőtlenségeket, rossz termékminőséget. Esetenként a minőségromlás oda vezethet, hogy azok sem veszik igénybe a szolgáltatásokat, akik jogosultak erre, vagy olyan csatornákat keresnek, amelyekeken keresztül pótlólagos szükségletkielégítést valósíthatnak meg.

3. A társadalmi jövedelemként elosztott javak egy része beszerezhető piaci csatornákon is. Így a lakosság egy része jövedelméből olyan javakat vásárol, amelyekhez mások ingyen vagy kedvezménnyel juthatnak hozzá. E fogyasztói válasz-

tás alapja — a jogilag kedvezményezették körén belül — a juttatás minőségének és az áruként beszerezhető jószág minőségének viszonya, valamint az egyén jövedelmi helyzete. Eltekintve a szubjektív fogyasztói magatartás értékelésétől, itt azzal a paradoxonnal állunk szemben, hogy a szükségletkielégítési szint ott magasabb, ahol nem az ingyenes vagy kedvezményes juttatást, hanem a piaci csatornát veszik igénybe. Ez annak ellenére így van, hogy a nem piaci kielégítés jövedelemmegtakarítást eredményezne a piacihoz képest. Ha ugyanis a szükségletkielégítés itt lenne alacsonyabb fokú, akkor a piaci csatornát senki nem venné igénybe. Ez a jelenség a termelők és a szolgáltatók oldaláról is befolyásolja a juttatások minőségét.

4. Azok a foglalkozási csoportok, amelyeknek a termékei vagy szolgáltatásai mindkét csatornán értékesíthetők, választhatnak a között, hogy az állami intézményrendszeren belül vagy azon kívül tevékenykedjenek-e. Az első esetben bérehez, a másodikban árbevételhez jutnak. Ha van lehetőség a választásra, akkor ebben a döntő szempont az, hogy egységnyi munkabefektetés mekkora jövedelmet hoz. Ha a társadalomban kitermelődnek azok a jogi keretek, amelyek a piaci értékesítést lehetővé teszik, ez annak tünete, hogy az állami intézmények nem tudják kielégíteni a felmerülő szükségleteket. Ha az állami szférában hiányjelenségek vannak, ez a piacon árfelhajtó tényezőként jelenik meg. Így a piaci értékesítés útján elérhető jövedelem könnyen meghaladhatja az elérhető keresetet. (Ez gyakorlatilag annál is inkább valószínű, mert a kereset növelésének sokkal több korlátja van, mint a piaci árbevétel növelésének.) A szolgáltatók általában úgy kombinálják a kétféle jövedelemszerzési módot, hogy ezek kiegészítsék egymást, és végeredményként érzék el a maximális hasznot, kalkulálva olyan tényezőkkel is, mint a kockázat, a szükséges eszközök és anyagok beszerezhetősége, ára stb.

5. Az előzőekben már volt arról szó, hogy az elosztható javak szűkössége esetén az elosztásnak szelekciós elveken kell alapulnia. A szocializmusban szinte automatikusan lép fel ilyen szelekciós elvként a munka.¹² Ennek a formái rendkívül változatosak lehetnek, a skála a munkafeladattól az elvégzés körülményein keresztül a végrehajtásig terjed, de szerepet kapnak minden szakaszban olyan egyéni tényezők is, amelyeket elvileg nem szabadna „munka”-ként figyelembe venni. A munkának a társadalmi jövedelmek elosztásában való konkrét figyelembevétele azért kétséges, mert az ilyen értékelésben gyakran előáll az a helyzet, hogy megfordul az ok-okozati viszony a munkavégzés mikéntje és a szükséglet kielégítése között. Vagyis a munka azért olyan, amilyen, mert adott szükséglet kielégítése elmaradt, vagy csak alacsony szinten valósult meg, illetve folyamatosan hiányzik. Ha a juttatások elosztásánál szelektálunk azon munka alapján, ami ennek a kielégítetlen szükségletnek a befolyása alatt valósul meg, megfordítjuk a viszonyt.

Kisebb társadalmi csoportok viselkedésében — mint a brigád vagy más munkahelyi kollektívák — gyakran tapasztalhatunk olyan jelenségeket, amelyek az ilyen jellegű differenciálás ellen hatnak. A konfliktustűrés alacsony szintje mellett a nivellálási törekvésekben az is szerepet játszik, hogy ezek a kiscsoportok szociális tényezőket vesznek figyelembe. Vagyis a bérral igyekeznek kompenzálni olyan hátrányokat, amelyeket a társadalmi jövedelmek elosztása nem kompenzál. Így ténylegesen és önként sértik meg a munka szerinti elosztás elvét, mégis lehetséges, hogy ennek az adott közösségen belül nagyobb az ösztönző ereje, mint az elv formális betartásának. (Az új kisvállalkozásoknál megfigyelhető az a tendencia, hogy a csoport nem annyira a keresetek elosztásában, hanem a mun-

kafeladatok elosztásában vesz figyelembe személyes jellemzőket, így ér el magasabb közös teljesítményt.)

Összefoglalva: a ma szocialista társadalmában a munka szerinti elosztás és a rászorultság-alapú elosztás összefonódva valósul meg. Reálisan csak arra lehet törekedni, hogy az elosztással minél kisebb társadalmi csoportok érdekeit korlátozzuk, és ne állítsunk akadályokat a termelékenység növekedése elé. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem kell törekedni az elosztás korszerűsítésére vagy a gazdaságban ösztönző eszközként való felhasználására. Az elosztási szféra mindig érdekütközések megjelenésének tere volt és az is marad, még akkor is, ha az egymással ellentétes érdekek nem az elosztás, hanem a termelés szférájában keletkeznek. Ezért az alapvető kérdésekre a termelésben kell választ adni. Azokat a problémákat, amelyeket ott nem oldunk meg, az elosztás csak továbbviszi, egyengeti vagy éppen erősíti, de megoldani nem tudja. Minél tovább késik a valódi megoldás, annál nagyobb teher hárul az elosztás szférájára. Így a gazdaság szereplői és teoretikusai is könnyen kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy a megoldást nem a probléma keletkezésének, hanem megjelenésének helyén próbálják orvosolni — de ez csak tüneti kezelés lehet.

JEGYZETEK

- ¹ *Pataki Ferenc*: Az elosztás és az ösztönzés néhány szociálpszichológiai kérdése. Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz.
- ² *K. Marx*: A gothai program kritikája. Marx—Engels Művei 46/19. köt. 1975. 26. old.
- ³ Ugyanott, 24. old.
- ⁴ *K. Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. Marx—Engels Művei 46/I. köt. Budapest 1972. 23. old.
- ⁵ *K. Marx*: A tőke. I. könyv. Marx—Engels Művei 46/23. köt. Budapest 1976. 186. old.
- ⁶ *Falusné Szikra Katalin*: A munka szerinti elosztás és a reform. Közgazdasági Szemle, 1984. 9. sz.
- ⁷ *K. Marx*: A gothai program kritikája. Marx—Engels Művei 46/19. köt. 1975. 22—23. old.
- ⁸ Lásd erről *K. Marx*: A tőke. I. köt. Id. kiad. 162—164. old.
- ⁹ Lásd *Hámori Balázs*: „Nem árújavak és szolgáltatások” a szocialista gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1980. 6. sz.
- ¹⁰ *Gara Judit*: A jövedelemelvonások és a társadalmi juttatások szociálpolitikai vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1982. 6. sz.
- ¹¹ *Falusné Szikra Katalin*: Id. mű.
- ¹² Lásd *Ferge Zsuzsa*: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982. 328. old.

BESZÁMOLÓK TANULMÁNYUTAKRÓL

Az osztrák politikatudományról

Az elmúlt években megnőtt az érdeklődés az osztrák politikatudomány iránt. Nemzetközi konferenciákról, szakmatudományos és társadalmi-politikai szervezetek rendezvényeiről térnek haza a kicsiny ország kicsiny kutatóintézetének fiatal és felkészült kutatói, hogy napokon belül útrakelve újabb és újabb meghívásoknak tegyenek eleget — Olaszországtól az NSZK-ig, Franciaországtól a Szovjetunióig, az Egyesült Államoktól Észak-Koreáig. Az érdeklődés persze nem egyszerűen a tudományról szól, hanem az osztrák politikai és gazdasági rendszeréről irányul. Arra a berendezkedésre, amely az utóbbi másfél évtized világgazdasági változásai közepette is megőrizte teljesítő képességét és szilárdságát, s amelynek kulcspillére, a társadalmi partnerség intézménye — másként szólva, az ausztrokorporativizmus világa — érthető okokból élvez megkülönböztetett figyelmet és tanulmányozást.

Alább röviden áttekintjük az osztrák politikatudomány mint diszciplína intézményesülését, ezt követően kiemelünk néhányat főbb kutatási témái közül, végül bemutatunk néhány, az „idők változásával” összefüggő fejleményt.

TÖRTÉNET

1984 őszén a Spanyolországba látogató Sinowatz kancellárt Gonzales spanyol munkáspárti miniszterelnök, mint a szociális partnerség *mintaországának* vezetőjét köszöntötte. Hasonlóan magasra helyező minősítéseket még bőven idézhetünk. Ám tegyük fel most azt a kérdést, hogy a „mintaország” minősítésnek megfelelően kijár-e a „mintaszerű”, „mintaértékű” minősítés az osztrák politikatudománynak? A kutatók, akik a „mintaország” minősítést szemérmesen, ám bólogatva vállalják, viszonylag fiatal *politikatudományuk* eredményeiről, lehetőségeiről és jövőjéről már inkább sopánkodva beszélnek. Azért nincs okuk túlságosan sok panaszra.

Az osztrák politikatudomány fejlődésének leírásával kevés írás foglalkozik.¹ Ezek azt a paradoxont állapítják meg, hogy már az osztrák politikatudomány létrejöttékor — tehát a hetvenes évek elején — is feltűnően kevés, egy kézen megszámlálható mennyiségű írás foglalkozott a politikatudomány „tárgyával, funkciójával, helyével”. Furcsa ez, mert egy új diszciplínánál — hát még egy *politikatudománynál*

— tapasztalható és elvárható, hogy megalakulásakor-intézményesülésekor hosszas önreflexiókba bocsátkozik létjogosultságáról, illetékességéről, illetéktelenségéről, szerényen oda jutva, hogy „itt vagyok, bár semmivel nem igazoltam létjogosultságomat”. „Ne is tessék tőlem túl sokat, úgyszólván semmit várni.” És így tovább. Mindez érthetően meg szokta előzni az akadémiai, egyetemi institutionális elhelyeződést — mert ha az utóbbiak már megadattak, akkor minnek a létjogosultság, avagy a szakmai identitás bocsánatkérő erősítgetése.

Nos, Ausztriában elmaradtak a fenti önmagyarázó-önvédelmi „felvezetések”, ami alighanem összefüggött azal, hogy a *politikatudomány* 1966-ban bekerült a „társadalom- és gazdaságtudományi tanulmányi törvénybe”, 1971-ben pedig oktatandóként előírta a „természet- és szellemi tudományok tanulmányi irányainak szövetségi törvénye” (Studiengesetz). Az utóbbi törvény megadta az egyetemi intézményesülés jogi lehetőségét, és neki lehetett látni a képzési szervezet kiépítésének. A diszciplinát nyomban művelni kellett, és nem létjogosultságáról vitázni. Mindez nem jelenti, hogy az indulás zökkenőmentes lett volna; a jogászok és a filozófusok részéről lehetett ellenállással találkozni. Szélesebben: egy egyetemi és szakmai közvéleményt kellett a szak létjogosultságáról meggyőzni. Az ellenállás azonban nem volt számottevő. A politikával való általános elméleti foglalkozás korábban a filozófiai fakultások eszmetörténeti tanaihoz, illetve a jogi karok államtanához (Staatslehre) tartozott. Amikor Ausztriában az 1965—1966-os tanévben Salzburgban *elsőször* vezették be ezt a stúdiumot, a politikatudomány az ottani egyetem Jog- és Államfilozófiai Intézetéhez kapcsolódva kezdett működni. Ami akkor ott folyt, arról a mai recenzensek úgy nyilatkoznak, hogy régi

bort öntöttek új tömlőkbe. Mindenesetre már 1972-ig 114 diák végzett politikai-filozófiai (kiváltképpen jogfilozófiai) stúdiumokat, ám a későbbi értelemben vett politikatudományi témával — amilyen például a pártok és az érdekszövetségek kutatása — akkor még alig tizen foglalkoztak.

Mindenesetre az egyetemi diszciplinát az 1971-es *Studiengesetz* létezéséhez segítette. Emellett a politikatudomány megerősödésében és hasznosulásában három körülmény bizonyult jelentősnek. Az egyik az *Institut für Höhere Studien* nevű kutató- és oktatóközpont létrejötte 1963-ban, a másik az Osztrák Politikatudományi Társaság megalakulása 1970-ben, a harmadik az Osztrák Szocialista Párt kormányra kerülése ugyancsak 1970-ben. Nézzünk e három körülményből egy keveset.

Az Institut für Höhere Studient 1963-ban létesítette a Ford alapítvány. 1968 óta finanszírozza a kormány, ötször-hatszor magasabb támogatást kap, mint más kutatóintézetek. Ezt nagysága és munkajellege is indokolja: kutatóintézetről van szó, amely egyben kétéves egyetem utáni képzést (és diplomát) is ad. Területek: gazdaság, szociológia, alkalmazott matematika — és politikatudomány. Ez volt az első osztrák intézet, ahol az oktatásban és a kutatásban megjelent az *empirikus* politikatudomány (mai vizsgálataikat computerizált adatbankok és programok révén végzik). Napjainkra az intézet kiemelkedő eredményeket, kiforrott karaktert mondhat magáénak. Sikerrel fáradoznak elmélet és terepmunka összeházasításán; gazdaságtan, szociológia és politikatudomány összekapcsolásával az interdiszciplinaritást forszírozzák a kutatásokban; végül továbbképzést adnak a korábban — bármely szakon — végzetek számára. A képzés java része angolul folyik; az itteni „diákok” egyszerre vesznek részt terepmunkában, kutatómunkában, tanul-

mányírásban és a szaknyelv elsajátításában. Az Intézetből kikerülők a kutatás, a gazdaság, az igazgatás és a nemzetközi szervezetek vezető pozícióiban helyezkednek el (kiemelkedően magas kezdőfizetésekkel; egyébként ez az intézet adja a legmagasabb ausztriai ösztöndíjat).

Nem érdektelen utalni rá, hogy — hasonlóan az NSZK-hoz — Ausztriában is az amerikaiak ösztönzése, sőt közvetlen iniciálása nyomán „került sínre” az empirikus politikatudomány. (Valószínűnek mondható — később röviden visszatérünk erre —, hogy az így eljárók *rendszerstabilizáló* eszközt láttak a politikatudományban; egy destabilizáló, rebellis, kritikai tudományt ugyan miért támogattak volna az amerikaiak, akár Ausztriában, akár az NSZK-ban?) A hatvanas évek második felében az Intézetben amerikai vendégprofesszorok végezték az „alapozó kurzusokat.” Amit közvetítettek, mind politikai intenciókban, mind szociológiai szemléletmódban sajátosan *keresztveződött* a nyugatnémet, szélesebben a nyugat-európai diákmozgalmak megérkező hatásával. Az amerikai professzorok a „kiképzés” elvégzése után visszahúzódtak, helyükre a hetvenes évek elején fiatal nyugatnémet politológusok érkeztek meg, akik akkorra már mind a diákmozgalmak, mind az amerikai politikatudomány „iskoláit” kijárták. Ez a garnitúra a „tanulni vágyó”, ám eleve mindenhez „egészséges három lépés távolsággal” viszonyuló osztrákok felé egy többszörösen megszürt, lehiggadt társadalom- és politikaértelmezést közvetített. Ilyen „keresztnyomások” alatt zajlott le hát az osztrák politikatudomány első s talán máig jelentősebb műhelyében dolgozóknak a szocializációja, s az ő mentálisuk talán a mai osztrák politikatudomány egészére jellemző: megpróbálnak ebből is és abból is tanulni, úgy,

hogy semmit sem másolnak, és egyik szélsőségnak sem adják oda magukat. Ez azt jelenti, hogy például az amerikai empirikus szociológia és politikatudomány vívmányait ismerik és hasznosítják, ám pozitivista-behaviorista szemléletüket kritikával kezelik; a nyugatnémet szociológia és politikatudomány baloldali, kritikai és konfliktusorientált megközelítéseit ismerik, ám rendszerkritikai mozzanatokot nem vesznek át belőle. Nemcsak egyfajta józanság miatt, hanem azért sem, mert — mint megfogalmazták — az NSZK idevágó anyagait ugyan szakadatlanul tanulmányozzák, ám az NSZK jelenléte csak nyelvi jelenlét: Ausztria és a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági és politikai rendszerében *több a különbség*, mint a hasonlóság. Ezért *nincs* az északi szomszéd felől olyanfajta szellemi behozatal, ami befolyásolná kutatásaikat.

Zárva az Institut für Höhere Studienre vetett pillantást, érdemes még megemlíteni, hogy a húszéves intézet részben előadó-kurzusok, részben egyszerű alkalmak keretében igen nagy számú és igen nagy presztízsű tudósgarnitúrát mozgatott és mozgat. (Amennyire meg tudom ítélni, meghívottjaik nagyobb része liberális beállítottságú — a szó óliberális értelmében.) Néhány név — gazdaságtan: Atkinson, Hayek, Grossmann, Klein, Krelle, Leontief, Mandel; szociológia: Crozier, Giddens, Luhmann, Cicourel, Hartmann, Schelsky, Parsons; politológia: Blondel, Duverger, Edelman, Hobsbawn, Narr, Negt, Kissinger stb. Érdekességképpen néhány téma az elmúlt években lezárt kutatásaikból — csak a politikatudomány részlegnél: egészségügy-vizsgálat; az agrárrendszer problémái (minisztériumi megbízásra készült); vendégmunkások; Bécs távlati városfejlesztés-vizsgálata; az osztrák közigazgatási rendszer átfogó

vizsgálata és reformja. Utóbbit az exkancellár menyé, Eva Kreisky asszony vezette.

Átkanyarodva az osztrák politikatudomány lábra állását elősegítő másik körülmény felé, a fenti Intézetből kerültek ki azok a fiatalok, akik 1970-ben az *Osztrák Politikatudományi Társaság*² megalapítói, aktivistái és vezetői lettek. Fiatal politológusok és szimpatizánsok alapították meg a Társaságot, és egyetlen mai fiatal politológus sem mulasztja el megjegyezni, hogy a *Gründergeneration* tagjai úgyszólván egytől egyig „szép karriereket” csináltak. Néhány korabeli, ma széles körben ismert név: Peter Gerlich, Hans Georg Heinrich (a Társaság első elnöke), Helmut Kramer, Barbara Wicha, Peter Diem, Heinz Fischer — utóbbiak ketten a Néppárt, illetve a Szocialista Párt reformpolitikailag és politológiai-lag orientálódó fiataljai közé tartoztak, illetve pártjaik felé közvetítették a politikatudomány „szükségletét”. (Heinz Fischer ma technikai és kutatási miniszter; egyébként a mai hadügyminiszter szintén alapító tagja volt az ÖGPW-nek.) A társaság megalakulása egy, a pártpolitikai szempontokon átnyúló tudományos-politikai alapkon-szenzus következménye volt, ami lényegében a második világháború óta fennállt (a Proporz — az „arányos” pártkoalíciós-kormányzat — formájában). A társaság megalakulásakor ket-tős célkitűzést mondott magáénak: egyfelől támogatni kell az állam tanulmányi reformelképzeléseit, másfelől segíteni kell az az idő tájt mindjobban nekilendülő politikai és kulturális demokratizálódási folyamatot. Előtérbe kerültek azok az *előnyök*, amelyeket a politológus-képzés hozhat. Emellett foglaltak állást a szakemberek az igazgatási bürokráciából, az érdekképviseletekből, a közvéleménykutató szervektől, a tömeghírközléstől. Azt hangsúlyozták, hogy a jogi képzettség nem

elegendő egy sor pozíció betöltéséhez és egy sor feladat ellátásához; hogy a politológusokra elsősorban olyan stábokban van szükség, ahol tervezési feladatokat látnak el, illetve ahol döntéseket készítenek elő. Ha nem is került olyan erőteljesen az előtérbe, mint az NSZK-ban az ötvenes években, itt is felmerült, hogy „mindenkit megelőzve”, éppen a politológusok képesek hatékony segítséget nyújtani a *legitimáció* — azaz a politikai-uralkodó rendszer önfelfogadtatása és rendszerstabilizáló munkája — számára. Az NSZK ez irányú tapasztalataival is felvértezett Ernst Fraenkel professzor a hetvenes évek elején éppen Salzburgban oktatott, s amikor egy tanulmány a politológiát a forradalmasítás eszközeivel megvert-megáldott tudományként állította be, fölényesen válaszolt, kimutatva: a politológia „ártalmatlan és tehetetlen”. Messzebből idevág — érdekességként megemlíthető —, hogy a hatvanas években az Egyesült Államokban a diák- és polgárjogi mozgalmak, illetve az USA vietnami háborúja kapcsán a legnagyobb affinitást és aktivitást — antikapitalizmusban és háborúellenességben — a fizikusok, filozófusok és szociológusok mutatták, és az „aktív-tási indexükkel” az utolsó helyekre szorultak a politológusok . . .

Visszatérve: a hetvenes évek elején néhány írás az osztrák politológiaszükségletet — az USA, az NSZK és Svédország tanulmányozásán okulva — abból vezette le, hogy a politikai-adminisztratív rendszer kormánya és társadalom-elfogadtató munkája ezt nem nélkülözheti. A politikatudomány alapdiszciplínaként bekerült a társadalomtudományok rendszerébe, és igyekezett behozni elkésztettségét, igyekezett integrálódni a társadalmi-politikai újratermelés rá vonatkozó területén. Előmozdította ezt végül az a — harmadik — körülmény, hogy 1970-ben a Szocialista Párt került (egyedül) a kor-

mányra. A szociáldemokratákat — akárcsak az NSZK-ban az ötvenes évek elején — szorosabb kapcsolatok fűzték a társadalomtudományokhoz, mint a konzervatív pártokat. Következett egy „modernizálás” és „demokratizálás” címszavak alatt megindított reformpolitikai időszak, amelyben kutatóintézetek és egyetemek létesültek, munkahelyeket bővítettek, a tudománypolitikai pozíciók megsokszorozódtak. A gyermekbetegség évei — amikor az egyetemi politikatudomány „hol rendszerelméleti, hol neomarxista, hol klasszikus normatív vagy jogi stílusban” elméleti vitákat rendezett — viszonylag hamar elmúltak. A politikatudományról a hetvenes évek derekára kiderült, hogy — ha kevésbé is, mint a szociológia — *felhasználható*, elsősorban mint legitimációs válság- és szükséghelyzetekről tudósító tudomány, amely egyúttal eszközöket javasol a felmutatott feszültségek megoldásához. Hogy ez volt a helyzet, összefüggött azzal, hogy a szociáldemokrata politika a maga tennivalóit nem *speciális* szociális érdekek kategóriáiban, hanem egy *rendszerállapot* egyensúlyának fenntartásában és stabilitásának javításában gondolta el — és ehhez igényelve segítséget, egy olyan politikatudományt talált maga *mellett*, amely feladatát nem rész- és pártpolitikai terminusokban, hanem egy politikai spektrum valamelyik árnyalatához tartozóként, nem is iskolák vagy irányzatok vitájában gondolta el, hanem amely egyszerűen a meglévő intézmények, döntések és folyamatok jobb *funkcionálásának* előmozdításán fáradozott. Nem mentesen a pozitivisták befolyástól, az osztrák politikatudomány szinte kezdetől ideológiai értékektől és vitáktól mentes, *tartalomlemező* és *részrendszer-kutató* tudományként létezett (hol, miért éppen így született egy döntés, mi volt az elképzelés, mi lett a megvalósulás, mennyiben más

ez, mint a kiinduló cél és várakozás stb.). Így kerültek előtérbe az osztrák kormányzati rendszer egyes elemei (ezen belül viszonylag korán a szociálpolitika), aztán a pártok, érdekszövet-ségek és a társadalmi partnerség témablokkjai. A helyzet a hetvenes években bonyolódott, akkor, amikor a kormánypárt és a párton belüli ellenzék között világossá lettek bizonyos egyet nem értékek és konfliktusvonalak (ilyen frontfelület lett az antiimperialista szolidaritás *versus* külpolitikai csendbenmaradás az USA-val szemben; aztán a növekedést követő jövedelemelosztás *versus* az ettől nem függő újraelosztás alternatívája). Ebben a helyzetben — a mai elemzések szerint — az derült ki, hogy a szociáldemokrácia nem hajlandó az értéksemleges-funkcionalista szemléleten *tülluendülő* politikatudomány felsejlő kritikai potenciálját akceptálni, azért, amelyik a kormány politikai cselekvéseit és ezek következményeit túlon túl kritikusán elemzi. (Túl ezen, a fentiekben van egy általánosabb probléma. Nevezetesen: szerencsés helyzet, ha a kormánypolitika „rendszerleges” problémákban gondolkodik és egy ezzel *adekvát*, pártpolitikailag vagy irányzatpolitikailag aspecifikus politikatudományt talál maga mellett. Nyilván nehezebb a helyzet, ha a kormánypolitika *aspecifikus*, irányzatmentes kategóriákban gondolkodik, ám a jelentkező politikatudomány tradíciókhoz, értékvonalakhoz, netán pártpolitikai medrekhez köti magát.) Végül is, hogy az osztrák politikatudomány *önerejéből* a politikai tanácsadás közelébe került-e vagy sem, erről megoszlanak a vélemények. Abban azonban egyetértenek, hogy a *megbízások* kutatások nem jelentettek kötelező interpretációs elvárásokat, és ezekkel a kutatási megbízásokkal bőségesen ellátta őket a szocialista kormányzat.

TÉMÁK, TENDENCIÁK

Napjainkban Bécsben, Salzburgban és Innsbruckban folyik az egyetemeken — politikatudományi intézetek keretében — politológiaoktatás és ez irányú kutatás.³ A legfiatalabb az innsbrucki intézet, ennek vezetője a 44 éves *Anton Pelinka* professor, tucatszámú könyv és nagyszámú tanulmány szerzője; kötetei jó ideje idegen nyelveken látnak napvilágot, állandó meghívottja külföldi konferenciáknak. (Érdeklődési körét jellemezve álljon itt néhány utóbbi munkája: *Szakszervezetek a pártállamban. Nyugatnémet-osztrák összehasonlítás* 1980; *Osztrák modell?* 1981 — utóbbi az osztrák társadalmi partnerség története és intézményrendszerének bemutatása; *Polgárháború — társadalmi partnerség. Ausztria politikai rendszere az első és második köztársaságban* — Rainer Nick-vel — 1983; *Kereszténydemokrata és konzervatív pártok Nyugat-Európában* — Peter Haungsszal — 1983.) Intézetükben több szocialista országból fordultak meg már, Pelinka professor Magyarországon járt már a szegedi egyetemen, és előadást tartott a SZOT főiskoláján. A viszonylag fiatal professor az osztrák politikatudomány — más területek felől is — elismerten emlegetett „üstököse”. Tehetsége és munkabírása mellett sikerei érdeklődési körének is köszönhetőek, ami nem más, mint a társadalmi partnerség, illetve az úgynevezett neokorporativizmus témája. Az utóbbi témát az utóbbi fél évtizedben fedezte fel a nyugati politikatudomány és ez a felfedezés egyben Ausztria felfedezését is jelentette. Kiderült, hogy Ausztria az újkorporativizmus modellországa, ami — röviden — azt jelenti, hogy létrejött egy erősen centralizált és erősen koncentrált politikai-gazdasági rendszer, amely a centralizáció ellenére és ennek is köszönhetően gazdaságilag hatékony és társa-

dalmilag elfogadott *érdekegyeztetésre* képes, miközben a polgári demokráciát a hagyományosan politikainak tekintett szférában (pártok, parlament, választások) továbbra is fenntartják. Innen nézve szokás az osztrák berendezkedést liberális korporativizmusnak is nevezni. Az ezzel foglalkozó Pelinka professor mellett az innsbrucki egyetemen — ahol a politikatudomány második szakként vehető fel — fiatal oktatók és kutatók találhatók, szám szerint nyolcan. Témáik: nemzetközi viszonyok, geopolitika, kisállamiság; leszerelés és békepolitika; osztrák politikai kultúra, különös tekintettel a „tiroli-ságra”; a társadalmi partnerség részterületei. Valamennyi vizsgálatuk empirikus adatfelvételeken alapul; munkájukat vállalatokkal és közvéleménykutatató cégekkel kooperálva végzik. A kutatómunka effajta megosztása, tehát a szoros kooperáció az egyetemen kívüli adatgyűjtő és adatfeldolgozó „kis vagy nagy” vállalkozásokkal, valamennyi kutatóhelyre jellemző. (Az ottaniak szerint ennek oka nem egyszerűen az egyetemek rászorultsága, hanem az, hogy a szocialista-szociáldemokrata kormányzat jobban támogatja az egyetemen kívüli kutatásokat, lévén, hogy ilyen esetekben a kutatók erősebb pénzügyi, munkafegyelmi és tartalmi-engedelmességi kontroll alatt állnak.)

Az osztrák politikatudomány jelentős alakjaként említendő még *Peter Gerlich* professor, aki a bécsi egyetem társadalomtudományi karán a Politikatudományi Intézet igazgatója. A meglehetősen kicsiny, mindössze négy kutatót foglalkoztató intézet — egy filozófusabb orientációjú politológus blokkal megosztva dolgát — ugyancsak oktató és kutató munkát folytat. Gerlich professor az állami és politikai rendszer, Karl Ucakar a választási rendszer, Emerich Tálos a szociálpolitika és Wolfgang Müller a párttörténet témáit kutatja. (Érdeklődésüket jelezve, néhány

kötetük: P. Gerlich—K. Ucakar: *Állampolgár és népképviselő. A parlament és a demokrácia mindennapi értelmezése Ausztriában* — 1981; Gerlich és Müller szerkesztésében, Gerlich elő- és utószavával jelent meg *Az osztrák pártok 1945 óta. Koalíció és versengés között* című tanulmánygyűjtemény — 1983.)

Érdekes lehet talán, hogy Bécsben 1984—1985-ben a nyári és téli szemeszteren a „politikatudomány” kiírás alatt milyen témákat oktattak (saját erővel és más tanszékek munkatársainak bevonásával): bevezetés a politikatudományba; ausztrofasizmus — ideológia, struktúra, valóság; az osztrák politikai rendszer összetevői; politikai elméletek; az osztrák kormányzati rendszer elemei, ezen belül: szociálpolitika; bíróság, rendőrség és hadsereg; törvényhozás és végrehajtás; gazdaságpolitika; pénz és valuta a politikai rendszerben; aztán: összehasonlító elemzések Franciaország, Nagy-Britannia és Hollandia politikai rendszere kapcsán; demokráciaelméletek; a politikai részvétel hagyományos és új formái; Nyugat-Európa államosított iparainak összehasonlító elemzése; a nyugat-európai pártrendszerek összehasonlító elemzése.

Nos, a fentiek úgynevezett *bevezető-megalapozó* „rendezvények”, előadások, gyakorlatok és szemináriumok. Néhány észrevételre lehetőséget adnak, mindenfajta általánosítás nélkül. Látható, hogy a hirdetett témák nem, vagy vajmi kevésbé fogalmazódnak meg irányzatoknak mondható politikatudományi terminusokban. Inkább egy rendszerezésben és egy rendszerstabilitásban gondolkodó szemléletet tükröznek. Ezt erősíti már az is, hogy több a *kormányzati-gazdasági* rendszerrel foglalkozó alapkursus, mint a *politikai* rendszer sajtószerszégeivel foglalkozó; bár némileg az *aszpecifikus* szemléletmód ellen szól az

erőteljes összehasonlító szemléleti igény. A fentiekén túl oktatják a statisztikák politikatudományi használatát és a modern politikatudományi vizsgálatok empirikus módszereit. Természetesen hosszú a sora a politikaelmélettel és politikai ideológiatörténettel foglalkozó választható gyakorlatoknak (témáik: szocializmus, liberalizmus, nacionalizmus a 19. és 20. századi Európában; a politikai cselekvés elméletei; politikai retorika és politikatudományi érvelésmód; a politikai képzés problémái; ellenzék és ellenállás; Rousseau és Fr. Hayek mint politikaelmélet-alkotók; politikai rendszerelméletek; demokráciaelméletek stb.). Rendkívüli bőséggel foglalkoznak a nemzetközi politikával, s csak utalok rá, hogy bőséggel taglalják az osztrák alkotmányjogot és államigazgatási jogot, valamint mindkettő történetét.

A fentiekből kiütköző legszembetűnőbb hiány azonban az — s mint mondták, e téren Salzburgban és Innsbruckban sem jobb a helyzet —, hogy csaknem teljesen hiányzik a politikai szociológia, vagyis az a „tárgy”, amely a *politika előtti-mögötti társadalmi erők politikává transzformálódását* vizsgálja. Ez a körülmény a nyolcvanas évek elejére kialakult kutatási állapotra vet fényt. Bizonyos témák ugyanis kezdettől jelen voltak az osztrák politikatudományban. Már a Proporz-demokráciában — ami 1970 előtt a tisztségek, hatáskörök kínosan arányos szétosztását jelentette a szocialisták és a néppártiak között —, tehát már a nagykoalíció idején vizsgálták az *effajta politizálás* meggyökeresedési módját, más szóval kutatták a politikai kultúrát. A *hatvanas évek* végén olyan témák kerültek előtérbe, mint a társadalmi partnerség hatása az érdekképviseletre, az osztrákok demokratikus tudata, a fiatalok viszonya a politikához (68—69!), a nemzetközi értékváltozás osztrák megfelelőinek tanulmányo-

zása (posztmaterális értékek Ausztriában). A tizenöt éve alapított Österreiche Zeitschrift für Politikwissenschaft — évente négy tematikus száma jelenik meg — utóbbi két-három évéből lényeges témagazdagodás tárulkozik eléink: iskolapolitika; békepolitika, békemozgalom, béke kutatás; pártok és választások („a Proporzról a konkurenciáig”); technológiai és társadalmi kontroll; politikai kultúra; nemzetiségek és kisebbségek; külpolitika és demokratikus kontroll; munkaerőpiac és foglalkoztatáspolitikai — és nagy bőrségben a társadalmi partnerség, illetve a neokorporativizmus témája. A fenti témák sokféleségéből látható, mennyire nem szűkítik le a politikatudomány illetékességi körét — a szaklap tanulmányainak java részét át lehetne tenni egy szociológiai folyóiratba —, látható tehát a tudományközelítő problémafeldolgozásra törekvés. Látható a már többször emlegetett nem pártpolitikai, nem irányzatos hangszerelés. Nos, aligha választható el ettől, hogy a szociológiának pont ott nincs hatása a politikatudományra, ami a politikai szociológia lenne, ahol tehát a társadalmi tagoltságoknak és szerkezetváltozásoknak a hatását lehetne nyomon követni a pártokra, a domináns érdekszervezetekre, az értékrendszerre, a politikai tudatra. Persze hogy éppen a társadalmi-gazdasági és politikai hatalmi-befolyási struktúrák átfedései és elcsúszásai szorultnak háttérbe, talán érthető: éppen ekkor derülnének ki olyan összefüggések, amelyekhez már *nem* lehetne semlegesen, „pártokfelettien” és „értékmentesen” viszonyulni. Manapság egyaránt lehet feltevéseket olvasni arról, hogy az elmúlt húsz év sajátossága, hogy létrejött egy érdek-, érték- és választói-magatartásbeli koalíció a régi ipari munkásrétegek és az új alkalmazotti körréprétegek között, ám ennek „tényei” éppen annyira hiányzanak, mint annak a valószínűsíthető feltevé-

nek a megerősítése, hogy olyan társadalomról van szó, amelyben a vezetést elitek személyesen is összefonódó uralma látja el. Csöppet sem véletlen, hogy az utóbbi témák *felvetése* a nyolcvanas évek némileg *átpolitizáltabb* klímájában történik, akkor tehát, amikor az egyes társadalmi rétegek, illetve a „fent” és „lent” szintjei között tapintathatóbbak lesznek a konszenzus-*küszöbök*, a konszenzus-*határok*, és felmerül a konszenzusok *teherbíró képessége*. A reáljövedelmek csökkenése, a munkanélküliek számának nulláról nyolcvanezerre emelkedése, a közintézmények fenntartásának, finanszírozásának gondja az egyes nagy társadalmi csoportok, a „fent” és „lent”, illetve az állami szektor és a magánháztartások közötti *felosztási* feszültségeket teszük nyilvánvalóvá — ami ugyan konfliktusba nem csap át. A politikai szociológiai érdeklődés kévsve, a nyolcvanas évek elején fordul a regionalitás, a kommunalitás, a csoportspecifikus szubkultúrák felé, olyan kérdésekre keresve választ, hogy mi az oka a regionálisan különböző részvételi arányoknak és formáknak, miért keresztezik egymást regionális és szövetségi választói magatartások; milyen a helyi, tartományi azonosulás.

A politikatudomány vizsgált témái felől némileg átkanyarodtunk a helyzet jellemzésébe. Maradva most már ennek néhány ausztriai sajátosságánál, a tanulmányok arról beszélnek, hogy túl a képzettebb rétegeken, széles lakossági csoportoknál tapasztalható valamifajta értékváltozás megindulása (amit a „zöldek” helyi és helyenkénti sikerei is mutatnak). Hogy ez az átalakulás Ausztriában lassúbb és kevésbé „mélyreható”, mint mondjuk az NSZK-ban, ennek több oka van. Kicsik a méretek; kevéssé sújt a gazdasági válság; a szociális-kulturális-értékrendbeli váltást egyelőre még nagyon fékezi az erősen anyagiás életorientá-

ció és a kialakult biztonságszükséglet (ahogy mondják: a „garantizmus”). A fiataloknál azonban már „sikerült megmérni” az értékrendszer változását; a széles körű egyetértést a környezetvédelem eszméjével, a *vidéki kultúra*, a *városi infrastruktúra* és a *helyi igazgatás* jelenségekörének megkülönböztetett témává válását, felértékelődését és az ez irányú adottságok újradefiniálásának és újjáalakításának problémáját; végül a városlakó és képzetesebb rétegeknél jelen van a nőemancipáció eszméje. Politikatudományi — szociológiai? — vizsgálatok tudósitanak erről, miként arról is, hogy a *Szocialista Párt* olyan jellegzetességei folytán, mint a centrizmus, a csekély mérvű ideológiai oldalszárny-harcok, a „baloldali alternatíva” hiánya, a „szociális-liberális konszenzus” egyedüli (egyedül is elégséges) hordozójává vált, másfelől idevág, hogy a párt és a szakszervezet erős összekapcsolódásának köszönhetően a kiépült pártrendszer spektruma nem szakadozott fel, nem rojtosodott ki. A pártrendszer *egészét* tekintve pedig fennmaradt a hagyományos jobb—bal kontinuum, a pártok megőrizték azt a szerepüket, hogy véleményeket tömörítenek, választékot kínálnak és orientálnak (sőt összefonódva a kamarákkal és a szakszervezettel, az állami hatalom gyakorlásába is beleszólnak). Eközben persze a jobb- és baloldal konkurrenciája már jó ideje veszített attraktivitásából és feszítőerejéből, amire az utóbbi évek *újfajta* kérdésfeltevésai (amelyek — ahogy megfogalmazzák — a hagyományos ideológiai problémákat egyszerűen keresztetik) megerősítően rájátszanak. A probléma „csak” az, ami másutt is: a jóléti állapotot érő kérő-követelő igények példátlanul megnöttek és össze nem egyeztethetők; az állam pedig csökkenő hajlandóságot mutat ezek finanszírozására és teljesítésük vállalására.

Nem lehet tehát azt mondani, hogy

az osztrák politikatudomány az elmúlt évtizedben ne teljesített volna jelentős hozzájárulást az osztrák politikai kultúra és a politikai-kormányzati rendszer egyes elemeinek jobb megismeréséhez. (A fenti vizsgálódó áttekintés nem tartotta magát illetékesnek a leszerelés, békekatatás, nemzetközi politika vonatkozó ügyeiben, ezek ezért kimaradtak.) Mégis, a tanulmányírók java része elégedetlen az osztrák politikatudománnyal — pontosabban azzal, hogy a jó kezdetek után a tudomány tudományos potenciálja kifuthatta magát, ám a szakhoz és szakmához kapcsolt képző, felvilágosító, nevelő funkció jobbára kíváncsalom maradt. Az iskolarendszeri oktatásba a politikatudomány a lábát se tudta betenni. A kormányzati aktivitás befolyásolása a hetvenes évek második felétől háttérbe szorult, összefüggésben a szociáldemokrata reformpolitika befékeződésével, az állami pénzügyi lehetőségek beszűkülésével. A *válságmenedzselésre* való áttérés időszakában az első reakciók között ott volt „a politika jól megvan társadalomtudomány nélkül is” típusú hozzáállás, amely úgy látta, hogy a sikeres *továbbbaraszoláshoz* nem tudományos elemzésekre, hanem az emberek beleegyező és elviselő készségeinek fokozására van szükség, ami tudomány nélkül is megoldható. Technokraták és ökonomista túlélési stratégiák kellene: krízisidőben erősödik az előítéletesség a társadalomtudományok iránt. A szakirodalom szerint mutatják ezt azok a hangok, amelyek azt állítják, hogy a politikatudomány technikaellenességet és a nullanövekedés iránti szimpátiát terjeszt; azok a hangok, amelyek támadják a szociális partnerség tanulmányozóit, mondván, hogy túlföntül kritikuskak leírásaikban, túlbecsülik a negatív következményeket és alacsonyra állítják a partnerségben rejlő megegyezés „szakítószilárd-ságát”. Holott a jövő — a szociális part-

nerségé, a gazdasági növekedése és a magasan kvalifikált technikusoké. Ezt mondja ugyanis a politika, és erre mondja a politikatudomány: igen, ha a jövő a múlt folytatása lesz. Csakhat — egyre több adat szól éppen e kontinuitás fenntarthatósága ellen.

Papp Zsolt

JEGYZETEK

- ¹ Felhasznált irodalom: *Werner Pleschberger*: Politikwissenschaft in Österreich. In: Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft (továbbiakban ÖZP) 1982/1.; *Peter A. Ullram*: Politische Kultur(forschung) im Wandel. ÖZP 1982/1.; *Peter A. Ullram*: Politikwissenschaft und Meinungsforschung in Österreich. In: Österreichisches Jahrbuch für Politik, 1978.; *H. Fritzl—P. Lachnit*: Politologen in Studium und Beruf. In: ÖZP 1983/4.; *Bruszt László*: Konszenzus és stabilitás. Az osztrák szociális partnerség. Valóság, 1983/11. Felhasználtam azoknak a beszélgetéseknek egy részét, amelyeket 1984 októberében P. Gerlichhel, A. Pelinkával, E. Kreislyvel és K. Ucakarral folytattam.
- ² Az Osztrák Politikatudományi Társaságnak 1982-ben kerekén kétszáz tagja volt. Egynegyedük a tudományos szektorban politológus, egynegyed ugyancsak a tudományos szektorban jogász és történész, húsz százalék a pártoknál, a közigazgatásban és a szövetségeknél dolgozó politológus, húsz százalék már valahol dolgozik (főként jogász) és most hallgatja a politológia szakot, a maradék diák. (Adatok helye: ÖZP 1982/1. említett tanulmánya.) A Társaság elnöke az Institut für Höhere Studien osztályvezetője, Eva Kreisky.
- ³ Néhány adat. Azoknak a száma, akik 1983/3 téli szemeszterén Salzburgban és Bécsben a politikatudományt *főszakként* hallgatták, 1213 (Bécs 827, Salzburg 386), ebből az össz-számból férfi 849 és nő 364. Ez a szám magasnak tűnhet, de nem az, mivel csaknem pontosan kétszer ekkora azok száma, akik a politikatudományt a két egyetemen *mellékszakként* hallgatják. (Az össz-szám még magasabb, mivel — meg nem becsülten sokan — a szakot fel-

veszik egyszerű érdeklődésből, illetve a „társadalomtudomány” című tanügyi előírás alatt. A fenti számban nincsenek benne a külföldi vendéghallgatók, illetve az innsbruckiak, ahol a szak kizárólag mellékszakként vehető fel.) Érdekes, hogy relatíve alacsony — a korábbi években is — a női hallgatók száma, ami igen erős eltérést mutat a többi társadalomtudományi szaktól. A hallgatók száma a hetvenes években nőtt meg, ami — a társadalmi reformok időszakában — a társadalomtudományok iránti megnőtt érdeklődést tükrözte. A nyolcvanas évek eleje óta viszont megállt ez a növekedés. Ezt tükrözi a szakra az adott évben *beiratkozóknak* a száma (megint Bécs és Salzburg, illetve férfiak és nők együtt, téli szemesztereket nézve): 1970/71 — 13; 1975/76 — 46; 1980/81 — 123; 1981/82 — 126; 1982/83 — 117. Ezeknek a számát összehasonlítva a tanulmányaikat politológiai doktormunkával (promotióval) befejezőkkel, utóbbiak száma meghökkentően alacsony, 1981/82-ben Bécsben tíz, és Salzburgban öt (a megelőző években a számok hatnyolc, illetve három-öt között mozognak), aminek persze több oka van. Részben arról van szó, hogy a hetvenes évek végétől megnövekedett számú hallgatóság tanulmányait a következő években fogja abszolválni. Másfelől viszonylag magas a tanulmányaikat megszakítók száma; vannak akik a szak végzését néhány szemeszter után „elaltatják”. Nem kevésbé lényeges, hogy a szak végzése közben számos diák — politikatudomány szakos diák — már el tud helyezkedni, anélkül, hogy tanulmányait formálisan befejezte volna. Ennek oka egyszerűen az, hogy a politikatudomány szakot hallgatók *sok irányú* képzése konvertálható tudást jelent; a hallgatókat és a végzősöket úgyszólván szétkapkodják a pártok, kamarák, érdekszervezetek, tömegtájékoztatói szervek, közigazgatási és oktatási szervek. Politológus munkanélküli nincs — miközben pedagógusok, pszichológusok, publicisztika szakon végzetek, orvosok, mérnök-közgazdászok 10-20 százaléka végzés után még évekig nem talált munkát az elmúlt években. (Adatok helye: ÖZP 1983/4. fenti tanulmánya.) Az elmúlt tizenöt év trendjét — a nekilendülést és megtorpa-

nást — tükrözi az oktatók számának alakulása. A salzburgi egyetemről sikerült adatokat találni az egyetemi alkalmazású politológusok (s mellettük a szociológusok) számának alakulásáról. 1970-ben 2 „rendes” politológus professzor volt, 1 asszisztenssel (szociológus professzor — már korábban — 13, asszisztens 27). 1975-ben 6 „rendes” politológus profesz-

szort és 13 asszisztentst találunk (szociológia: 15 professzor és 47 asszisztens). 1981-ben 6 politológus professzor és 13 asszisztens: a szám tehát egyezik a hat évvel korábbival, bár ehhez hozzájött 2 „rendkívüli” politológus professzor. Amiből kiderül, hogy 1975 után a helyek fejlesztése stagnált. (Adatok helye: ÖZP 1982/1. fenti tanulmánya.)

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ KIADVÁNYSOROZATÁNAK ÚJABB KÉT KÖTETE

IV. kötet | GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS

358 oldal / 75,— Ft

V. kötet | *Utasi Ágnes*: ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK,
FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK

296 oldal / 75,— Ft

A SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI:

I. kötet | ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK

310 oldal / 75,— Ft

II. kötet | ESZKÖZÖK ÉS MÓDSZEREK

396 oldal / 75,— Ft

III. kötet | *Kolosi Tamás*: STÁTUSZ ÉS RÉTEG

280 oldal / 75,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Viták az iparpolitikáról az Egyesült Államokban

*Az biztos,
hogy amennyiben a politika művészet,
akkor az előadóművészetek,
nem pedig a kreatív művészetek egyike.*

(A. CRANSTON)

Az amerikai szakértői és politikai körökben néhány éve zajló vita¹ a szövetségi kormány iparpolitikájának kérdéséről a külső szemlélő számára legalábbis meglepőnek tűnhet. Az amerikaiakat ugyanis közismerten a világ egyik legfejlettebb iparaként tartja számon a nemzetközi közvélemény, amely példamutató gyorsasággal és hatékonysággal reagált például a hetvenes évtized válsághívásaira. E tények kétségtelen igazsága ellenére a demokratapárti politikusok és a neokonzervatív gazdaságpolitikát bíráló közgazdászok körében sokan vélekednek úgy, hogy öszszehangolt szövetségi iparpolitika nélkül az amerikai ipar nemzetközi versenyképességének csökkenése várható.²

A főként kormányzati és republikánus ellenvélemények szerint a javaslatoknak mindenképpen „etatista” mellékizük van, miután az elképzelések megvalósulása esetén a piaccal szemben a kormány válna meghatározóvá a „nyertesek” és a „vesztesek” kiválasztásában a cégek, ágazatok és gazdasági régiók szövetségi támogatásáért folyó

versenyében. Az ilyen természetű ellenvetések politikai tétje viszont nem csekély; a központi tervezésre, az állami beavatkozások fokozására való hivatkozások komoly félelmet keltenek az amerikai közvéleményben. Egy 1983 végén készült felmérés adatai szerint³ például a megkérdezettek 74 százaléka vélekedett úgy, hogy Amerika gazdasági pozíciói világszerte romlottak, mégis határozottan ellenezték a magánszektorba való állami beavatkozást. A véleménynyilvánítók 52 százaléka még támogatta volna egy, a kormány, az üzleti körök és a munkavállalók közötti koordinációval megbízott testület gondolatát, de mindössze 6 százalékuk értett egyet például egy szövetségi beruházási bank gondolatával.

Az iparpolitikával kapcsolatos álláspontok vázlatos bemutatását megelőzően azonban egy fontos előkérdés tisztázásra vár: van-e az Egyesült Államok szövetségi kormányának iparpolitikája, és ha igen, az hogyan értékelhető?⁴

Ha az iparpolitikát szélesebb érte-

lemben, mint a kormánykiadások egyik célrendszerét, az adójogszabályok, a kutatási-fejlesztési támogatások, a hiteltámogatások és más, normatív és egyedi állami beavatkozások összességét fogjuk fel, akkor — mint minden fejlett gazdasággal rendelkező országnak — az Egyesült Államoknak is van iparpolitikája. A vállalkozói profit adóztatása, a kutatásfejlesztésben való jelentős állami részesedés, a kormánymegrendelések, az importkorlátozások és más eszközök ugyanis — a jelenlegi kormányzat gazdaságfilozófiai elkötelezettsége ellenére — ágazatonként, gazdasági régióként ma is eltérően és igen nagy mértékben befolyásolják az iparfejlődés ütemét és irányát.⁵ Az iparpolitika szükségességét hangoztatók azonban úgy vélik, hogy a szerteágazó eszközrendszer végső soron nem alkot egységes szövetségi „politikát”, mivel szerintük a támogatások, preferenciák között ma igen csekély a koordináció, a normatív szabályok (adók, tarifák stb.), támogatások gyakran egymásnak ellentmondó hatást fejtenek ki, ami még az egyébként preferált ágazatokat is eltérő irányokba „orientálja”; hiányolják továbbá a szövetségi kormánysszervek közötti megfelelő együttműködést is, melynek következtében gyakran keletkeznek átfedések, egymásnak ellentmondó kormányintézkedések.

Robert B. Reich, a szövetségi iparpolitika egyik fő szószólójaként ismert Harvard-politológus szerint jóllehet „a politika” az ipar esetében is bizonyos intenciók, stratégiai célok és tervek összességét feltételeznék, valójában az egyes ágazatok fejlődése egyrészt túl általános nemzeti célok (például a nemzetbiztonság megőrzése, a hazai energiaforrások védelme stb.), másrészt túlságosan konkrét, ágazati, vállalati politikai küzdelmek, lobbizások

véletlenszerű eredőjétől függ. Szerinte az Egyesült Államoknak van iparpolitikája, mindig is volt, és ezután is lesz. De a jelenlegi iparpolitika valójában a „csináld magad” mozgalom jegyében szerveződik, azaz a politikailag legaktívabb ágazatok és cégek ügyességétől függ fejlődésük iránya és üteme.

A sokféle megközelítésmód és érték szempont ellenére egy kérdésben teljes az egyetértés az iparpolitikáért sikeres szállók körében: miután a gazdaság területén a legegyszerűbb, legszimplább „technikai” lépés is a jövedelmi viszonyok újrendeződéséhez vezet, nem az iparpolitika hiányáról van szó, hanem éppen annak tudatosságát és szervezett megvalósítását kéri számon a kormányzattól: „Miután minden iparág (ipari szektor) a többiektől eltérő versenyfeltételek között működik, bármilyen, látszólag igazságos beavatkozás is nagy eltéréseket okozhat. Például a meghatározott beruházási javakra nyújtott, látszólag semleges adókedvezmény elkerülhetetlenül hátrányosan érinti azokat az azonos iparágban belüli gazdálkodókat, melyeknek versenyképessége kevésbé új berendezésekre és tőkejavakra, hanem mondjuk a szelektíven alkalmazott munkaerőpolitikára, vagy színvonalas marketingtevékenységre épül.”⁶

Az amerikai szakértői körök vitái az iparpolitika kérdéséről valójában szorosán összefüggnek az állam gazdasági szerepével kapcsolatos eltérő véleményekkel. A vitában megjelenő álláspontok vázlatos ismertetése talán akkor sem indokolatlan, ha az alábbi tanulmány nem tesz kísérletet az egyes nézetek értékelésére. Ehhez ugyanis a vitákat kiváltó amerikai iparfejlődés és struktúraváltás átfogóbb elemzésére is szükség lenne, amely mindenképpen meghaladná a jelenlegi terjedelmi kereteket.

1. GLOBÁLIS MEGKÖZELÍTÉSEK

Az iparpolitika körüli viták egyik sajátos vonulatát jelentik azok a megközelítések, melyek a világgazdaságban az elmúlt néhány évtizedben végbement *globalizációs tendenciákat* kapcsolják össze az iparfejlődés kérdéseivel. A nézetek széles skálájának egyik végpontján található a „laissez faire” globális változtatának hívei, akik szerint a világgazdasági folyamatokhoz való alkalmazkodás egyedüli hatékony eszköze az óriásvállalatok által megvalósított *globális marketingtevékenység*. A skála másik pólusán helyezkednek el a *nemzetközi iparpolitika* szükségességét vallók: szerintük az eddigieknél hatékonyabb nemzetközi összefogásra lenne szükség ahhoz, hogy a jelenlegi, többnyire korlátozó, merkantilista jellegű nemzeti iparpolitikák ne akadályozzák az iparfejlődéshez szükséges strukturális változások bekövetkezését.

Az előbbi nézet egyik klasszikusának tekinthető *Theodore Levitt*, a Harvard Business School professzora, aki a hatvanas évek óta elemzi a technológiai változásoknak a vállalati szféra tevékenységére gyakorolt hatását.⁷ Nézete szerint az elmúlt néhány évtized legfontosabb változása ezen a téren, hogy a legmodernebb kommunikációs, közlekedési és szállítási technológiák hatására a világ fogyasztói szükségletstruktúrája erősen homogénné vált. Egyre kevesebb mutathatók ki különbségek az egyes nemzetek, régiók fogyasztási szokásaiban, az átlagfogyasztó ma már többnyire ugyanazokat a fogyasztói mintákat és standardizált árucikkeket részesíti előnyben a világ minden részén. A nagy világcégek áruinak és szolgáltatásainak világméretű körforgása — minden korábbi időszakhoz képest — új minőségű *globális világpiacon* hozott létre. E piacon általá-

nos tendencia, hogy az árucikkek és szolgáltatások mind több összetevője (ár, minőség, tartósság, forma, funkció, divat stb.) válik világméreteken standardizálttá.

E folyamatok természetesen alapvető változásokat igényeltek a vállalatok piaci alkalmazkodóképességében is. A vállalatok számára mind egyértelműbbé vált, hogy a világméreteken homogenizált keresletstruktúra miatt, globális értékesítési lehetőségekre kell törekedniük annak érdekében, hogy versenyképesek maradhassanak: „A globális konkurens mindenütt azonos kínálati szabványokra törekszik. A fogyasztót nem tekinti olyan tényezőnek, mint aki tisztában lenne saját szükségleteivel.”⁸ Ezért Levitt ma már jelentős különbséget lát az alkalmazkodó stratégia szempontjából a multinacionális és a „globális vállalat” között. Előbbi számos országban fejt ki tevékenységét, termelési, piackutatási és értékesítési eljárásaiban az adott ország, régió sajátosságaihoz igyekszik alkalmazkodni, ami többnyire magas költségkihatásokkal jár. A globális korporáció viszont már képes arra, hogy termékei *fogyasztói szükségletét is előállítva*, azonos terméket vagy szolgáltatást értékesítsen a világ bármely részén, s ezáltal minimalizálja termelési és forgalmazási költségeit versenytársaival szemben.

E jelzett tendenciát Levitt a „kozmpolitizmus” új korszakaként üdvözli, melyben a globális piac a nemzetközi pénzügyi és beruházási rendszer együttes erejével képes lesz szétörni a „gazdasági nacionalizmus” ma még fennálló olyan állami korlátait, mint az iparvédő kereskedelmi korlátozások, a szerkezetváltást segítő kedvezmények és támogatások rendszere vagy más hasonló intézmények: „A globális vállalatok a technológia és globalizáció tendenciáit egy átfogó stratégia szolgálatába állítják. E folyamatokat sziszte-

matikusan erősítve, többé-kevésbé azonos termékek magas minőségével és optimálisan alacsony árával a piacok és profitok mérhetetlenül nagy részét szerzik meg. Azok a cégek, amelyek nem képesek alkalmazkodni az új globális realitásokhoz, áldozataivá lesznek azoknak, akik igen.”⁹

A világgazdaságban végbement globalizációs tendenciákból azonban másfajta következtetés is levonható. A nemzetközi iparpolitika szükségességének hirdetői, mint például *William Diebold Jr.* úgy vélik, a nemzeti kormányoknak azok a hagyományos makro-gazdaságpolitikai eszközei, melyekkel a munkanélküliség, az infláció és a nemzetközi gazdasági egyensúlyzavarok káros következményeit igyekeznek mérsékelni, többnyire csak arra irányulnak, hogy meglévő gazdasági struktúráikat védjék s konzerválják a nemzetközi verseny kihívásaival szemben.¹⁰ Ez utóbbi típusú állami beavatkozásokat *W. Diebold* *defenzív* iparpolitikai alkalmazkodásnak nevezi, amelytől megkülönbözteti az *adaptációs* iparpolitikát, melynek lényege: politikai eszközök segítségével megkönnyíteni azoknak az ipari strukturális változásoknak a bekövetkeztét, amelyek később hozzájárulnak az erőforrások védelmet vagy támogatást már nem igénylő, újszerű felhasználásához, illetve növelik a meglévő gazdasági tevékenységek hatékonyságát: „Ilyen adaptációs politika az, ha egyszerűen megengedik a piaci erő szabad játékát, ilyen politika az is, ha segítséget nyújtanak a károsodott dolgozóknak vagy közösségeknek, és ezáltal a változás politikailag és társadalmilag elfogadhatóbbá válik. Ennek a politikának is lehetnek *defenzív* elemei, például a behozatal megszorítása az átmeneti időszakban, de mindig azzal a céllal, hogy az ilyen elemeket mielőbb fel-

számolhassák.”¹¹ Végül *kezdeményező* iparpolitikának tekinti azokat a beavatkozási típusokat, amelyek egyes területek, régiók fejlesztési programját is tartalmazzák, s állami eszközökkel segítik új, korszerű ipari tevékenységek, szolgáltatások meghonosítását.

A probléma nemzetközi, illetve globális dimenzióit *W. Diebold* abban látja, hogy a jelenlegi, többnyire *defenzív* és összehangolatlan iparpolitikai beavatkozásokkal a nemzetgazdaságok általában *egymás rovására érvényesítik érdekeiket*, s ezzel olyan károkat okoznak a világgazdaság egészében, hogy egyre kevésbé válik lehetővé — akár csak hosszabb távon is — a felhalmozódott feszültségek (mint például a lelassult növekedés, az infláció vagy az adósságproblematika) csökkentése. Ezért támogatja azokat, akik szerint helyesebb manapság egyes gazdasági problémákat nemzetiről helyi szintre decentralizálni, másokat viszont fel kellene emelni regionális vagy globális szintre.¹² *W. Diebold* annak ellenére javasolja a nemzeti iparpolitikák nemzetközi összehangolását, hogy maga is látja az ilyen együttműködés számos ideológiai, technikai, szabályozási és szervezeti nehézségét, s utal arra is, hogy a koordináció *önmagában nyilvánvalóan nem biztosítaná* azt a növekedési, foglalkoztatottsági, egyensúlyi stb. szintet, amelyre a nemzetközi kapcsolatok *igen eltérő erőpozícióban levő* alanyai törekcsenek. Mégis inkább azok véleményéhez csatlakozik, akik szerint a restriktív állami beavatkozások leginkább megvalósítható és konstruktív alternatívája nem az intervenciótól való tartózkodás, a laissez faire, hanem az ipari adaptáció alkalmazkodó és pozitív változatai, melyek egyúttal csökkenthetnék a gazdasági eredetű nemzetközi feszültségeket is.

2. A JAPÁN MODELL, A KISVÁLLALKOZÓI MODELL ÉS A VÁROSI IPARI ÖVEZETEK¹³

Az iparfejlesztés és az optimális iparpolitika kérdéseiről folyó viták, szakértői javaslatok előszeretettel fordulnak olyan elméleti és gyakorlati modellekhez is, amelyek — ajánlóik véleménye szerint — segíthetnek megoldani a spontán iparfejlődés feszültségeit. Ezek sorában mindenképpen első helyen áll a „japán modell”, amelynek második világháború utáni gazdasági teljesítményét egyaránt csodálattal szemlélik az amerikai ipar, a kormány és a szakszervezetek vezetői. Vita inkább arról folyik, mi az, ami a legsikeresebb versenytárstól átvehető és adaptálható. Az alkalmazott japán módszerek közül a leggyakrabban idézett — s egyúttal a legtöbb véleményeltérés forrása — a japán Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium (MITI) *ipari tervezési és menedzselési módszere*.

A több mint tízezer főt foglalkoztató óriásminisztérium irányítói tevékenysége igen szerteágazó. Az iparirányítás olyan beavatkozásokat is jelent az ipar szerkezetébe, mint például egyesítések, összevonások, egyes tevékenységek megszüntetése, pontosabban, ezek ajánlása az érintettek számára. De ide sorolhatók a válság sújtotta ágazatokban létrehozott úgynevezett „depressziós kartellek”, a veszteségek közös erővel történő minimalizálása érdekében, vagy a különleges szabályozási módszerek a tartósan veszteséges ágazatok (például textil, hajóépítés) esetében. A konzervatív amerikai szakértői és politikai körök által leginkább bírált „adminisztratív módszereket” a modell ajánlóit általában két fontos sajátosság felidézésével veszik védelmükbe: egyrészt a struktúraátalakító beavatkozások alapja nem jogi-hierarchikus füg-

gés, hanem gazdasági tanácsadásra épülő önkéntes együttműködés, s az MITI befolyása sokkal inkább apparátusának igen magas szintű szakértelemén, s nem *engedélyező hatósági* jellegén alapszik. A magáncégek többsége, mivel úgy ítéli meg, hogy hosszú távú fejlesztési stratégiájához nem nélkülözhető az MITI nyújtotta makroszemlélet, igyekszik saját piaci információival is támogatni a központi tervezőket. Ezáltal a *makroszemlélet* és a *mikroszintű informáltság* szerencsés ötvözete jöhet létre, amely lényegesen eltér az engedélyező hatóság és a lobbyzó ágazat tipikus kapcsolatától, melyet általában az ellentétes érdekű alkupozíciókból adódó kölcsönös dezinformálás és manipulálás jellemez.

Az iparfejlesztés tudatos makroszintű befolyásolásának másik eszköze *monetáris* jellegű, ami azonban ismét nem az MITI közvetlen allokációs szerepét, hanem egy igen kiterjedt és sokoldalúan kimunkált *fejlesztési bankrendszer* közbeiktatását jelenti.¹⁴ Az MITI vázolt szakmai tanácsadói szerepének is tulajdonítható ugyanis, hogy a bankok általában versengenek a minisztérium által ajánlott magáncégek fejlesztési finanszírozásáért. A monetáris eszközökkel gyakorolt iparpolitika fontos elemeként írják le ugyanakkor a szakértők, hogy a japán fejlesztési bankok jelentős része finanszírozási politikájában általában a hosszú távú, stratégiai szemléletet részesíti előnyben, azaz a „*tűrelmes pénz*” elve alapján a finanszírozottak kiválasztásánál nem csupán a rövid távú profit- és osztalék-szemponatok dominálnak. Egyes értékelések szerint ennek tulajdonítható, hogy például a Hitachi, Matsushita és Toshiba cégek a félvezetők gyártásában maguk mögé utasítottak olyan amerikai világcégeket, mint a General Electric, a Westinghouse Electric és az RCA, melyek nem kielégítő profitmutatóik miatt túl korán vonták ki tőkájü-

ket a félvezető-beruházásokból, s később már nem voltak képesek korábbi pozícióikat visszaszerezni.¹⁵

A japán modell adaptációját sürgetők szerint a japán sikerek további „titka” a vállalatvezetési stratégia hosszú távú szemléletében keresendő, mely többek között a *foglalkoztatás* területén tér el jelentős mértékben az amerikai gyakorlattól. Az amerikai foglalkoztatáspolitikai csaknem tökéletes elmentéje a japán „folyamatos” vagy „élethosszig” tartó foglalkoztatásnak: az amerikai cégek éves munkaerő-fluktuációjában a 15-20 százalék gyakorinak tekinthető, míg egyes „illékony” ágazatokban, mint például a kiskereskedelem, a 45-50 százalék sem mondható ritkaságnak.¹⁶ A japán magáncégek esetében viszont igen gyümölcsözőnek tűnik a foglalkoztatási biztonságra törekvés. Ott a vállalatvezetés a hosszú távú műszaki fejlődésre és gazdaságosságot segítő foglalkoztatási szempontokra fordít nagy figyelmet, s általában a „kékgallérosok” sikere és társadalmi státusa is gyakran életre szólóan összekapcsolódik egy-egy cég sorsával. Mindez kölcsönösen nagyobb érdekeltiséget teremt a struktúraváltáshoz nélkülözhetetlen átképzés és továbbképzés biztosításában, a munka minősége és termelékenysége javításában, s nemegyszer a munkatevékenység elidegenedett jellegét csökkentő eljárások kialakításában is. Így a munkaerő „fegyelmezésének” eszköze sem elsősorban a tőke kivonás miatti gazdasági félelem.

A „japán modell” használhatóságával kapcsolatban az *ellenzők* egyrészt a modellnek a japán történelmi tradíciókban gyökerező kulturális egyediségét szokták hangsúlyozni. Másrészt azokra a társadalmi költségekre hívják fel a figyelmet, melyek az intézményekkel szemben növekvő konformitáskészségben, a magasan kvalifikált kormányzati és vállalati bürokrácia el-

lenőrizhetetlenségében, a centralizált és autokratikus oktatási rendszerben és más területeken jelentkeznek. Többben vélekednek úgy, hogy Japán egy óriási, termelékeny és hatékony gazdasági gépezetet épít fel, de ennek igen nagy politikai ára van.¹⁷

Mások azt a kérdést teszik fel, hogy kik a japán irányítási rendszer valóságos kedvezményezettjei, különös tekintettel arra, hogy a „permanens foglalkoztatottság” valójában nem terjed ki a kisebb vállalatok körére, kisebb mértékben vonatkozatható a „kékgalléros” munkásrétegekre, s csaknem kizárólag a férfi munkaerőre korlátozódik. Nem is szólva arról, hogy a jelzett foglalkoztatáspolitikai nem jogi garanciát, csupán a nagy magáncégek által önként követett vállalati stratégiát jelent.

Többben utalnak az úgynevezett „kettős gazdaság” létrejöttére is, miszerint az idézett tendenciák valójában csak az „első szektorban” tevékenykedő nagy magánvállalatokat jellemzik, míg a nagy cégek mögött működő al- és kisvállalkozók számára egészen másként jelentkeznek a konjunkturális ingadozások terhei. Utóbbiak helyzetét az áthárítási mechanizmusok határozzák meg, azzal recesszió idején a fővállalkozók először az alvállalkozói és beszállítói kapacitásokat állítják le, így módon a központok nagy szociális biztonsága csak a „második gazdaság” nagyszámú, mobil munkaerőjének terhére válik lehetségessé. Utóbbiak helyzetét tovább rontja a *nagyvállalatokon kívüli* szociális ellátás igen alacsony szintje is. A két jelzett szféra közötti arányokra utal egyébként, hogy például a Toyota eladási értékének mintegy 80 százaléka beszállítói termelésből származik.¹⁸

Ez utóbbi gondolatmenet már átvezet azokhoz az elképzelésekhez, amelyek az iparfejlesztés stratégiájának megformálásában kulcsszerepet szán-

nak a munkahelyek teremtésében „élenjáró” *kisvállalkozásoknak*. Konceptiójuk kiegészül a *városi ipari övezetek* elképzelésével is, miszerint adókedvezményekkel és szabályozási köztöttségek eltörlésével kell ösztönözni a kisvállalkozások számának növekedését azokon a területeken és ágazatokban, amelyek a helyi lakosság munkaerő-struktúrájának leginkább megfelelnek.

A „kisvállalkozói modell” népszerűsége egyrészt a konzervatív-republikánus gazdaságfilozófiai fordulatra vezethető vissza, mely az önálló tulajdonnal rendelkező kisvállalkozóban látja az „igazi” kapitalizmus letéteményesét. Másrészt a hetvenes évek egyes statisztikai mutatói alapján többen érvelnek azzal: ez az a szektor, pontosabban üzemméret, amely leginkább kedvez az új munkahelyek létesítésének. Egy 5,6 milliós mintát elemző vizsgálat szerint például 1969 és 1976 között az összes új munkahely kétharmada olyan vállalatoknál keletkezett, amelyeknek foglalkoztatotti létszáma nem haladta meg a 20 főt, s valamennyi munkahely 80 százalékát a 100, vagy annál kevesebb főt foglalkoztató vállalkozások hozták létre.¹⁹ Az ilyen jellegű felmérési adatok — a tömegtájékoztatók által erőteljesen felfokozva — széles körben népszerűsítették azt a véleményt, hogy a gazdaságpolitikának szakítania kell a nagy korporációknak közpénzekből nyújtott támogatási programokkal, s inkább a kisvállalkozói tevékenységet kell ösztönöznie; ebben az értelemben az elképzelés éppen ellenkezője a „japán modellnek”.

A „kisvállalkozói modell” kritikusai viszont megvalósíthatatlan elképzelésnek tartják, hogy egy olyan méretű és szerkezetű gazdaságot, mint az Egyesült Államoké, a kisvállalkozásokra lehetne építeni — akár a jelzett értelemben is. Szerintük a kis magáncégek szerepe inkább az úgynevezett „má-

sodlagos munkaerőpiacon” jelentős, nem szólva arról, hogy ebben a szektorban fizetik a legalacsonyabb munkabéreket, s itt a legerjetlenebb a faji és nemi diszkrimináció is. Az idézett statisztikákkal szemben azzal érvelnek, hogy a munkahelyteremtő képesség látszólagos, s pusztán az évi több tízezres nagyságrendű új „cég”-keletkezéssel magyarázható. A kisvállalkozások „illékonyágára” utal az az adat, hogy amíg az 500 fősnél nagyobb vállalatok esélye a 10 évnél hosszabb időtartamú fennmaradásra mintegy 30 százalék, addig a maximum 20 főt foglalkoztató kisvállalkozásnál a 9 százalékot sem éri el.²⁰ A kritikusok azt is felvetik, hogy bár az *új létesítményekbe* fektetett (nem egyesülési) magánberuházások többsége valóban a kisebb üzemméretekre felé irányult a hetvenes évtizedben, ezek azonban nem független kisvállalkozások, hanem *korporációs üzemegek* voltak, melyek az üzemméreteket adta előnyöket használták fel a gyors tőkeátcsoportosítási lehetőség fenntartása érdekében.

A *városi ipari övezetek modellje* valójában a Hong Konghoz hasonló szabadkereskedelmi övezetek példájára tekint, amelyek sajátos szigetként kiemelkedve az adók, bérjárulékok és ipari tevékenységet szabályozó jogszabályok tengeréből, katalizátorként hatnának az adott terület, régió ipari fejlődésében. Egyik szószólója, *Peter Hall* angol várostervező szerint, a modell kétféle változata képzelhető el. A „kevésbé jó” változat szerint az övezetek a sok székhelyű, nagy részvénytársaságok számára biztosítanák az olcsó munkaerőt. A részvénytársaság sikeres gazdasági tevékenységébe való bekapcsolódás egy-egy régió számára azt jelentené, hogy az övezet gazdaságának egésze a versenyképesebb szektorok és termékek irányába fordulhatna.

A „lényegesen jobb” variáns szerint a korlátozások felszámolása az innova-

tív kisvállalkozók tömegét ösztönözne beruházásokra, optimális esetben a legkorszerűbb iparágak területén. Kezdetben a vállalkozások csak a rendelkezésre álló, viszonylag képzetlen munkaerőt hasznosítanák, de később, a sikeres tevékenység hatására, a munkaerővel szemben fokozódó követelmények emelnék a szakképzettség általános színvonalát, azaz a munkaerő adott összetételű kereslete megteremtené saját kínálatát.

Reagan elnök 1981-es hatalomra kerülését követően a koncepció részleges megvalósítására is sor került a *Jack Kemp* republikánus képviselőről elnevezett „Kemp-Garcia Urban Jobs and Enterprise Zone Act” keretében. A törvényjavaslatban kijelölt nagyszámú vidéki és városi ipari övezetben a profitadó eltörlésével, a jövedelemadó és kölcsönkamatok felére csökkentésével kívánták ösztönözni az alacsony bérű és szakképzetlenek által is betölthető munkaalkalmak teremtését.²¹

A városi ipari övezetek kritikusai szerint megalapozatlan feltételezni egyfajta szerves és harmonikus kapcsolatot a technológiai fejlődéssel összefüggő menedzseri magatartás, valamint a munkaerő-struktúra pozitív irányú változása között. A jelzett gazdaságpolitikától inkább az várható, hogy az alacsony munkaerőköltségek miatt állandósulnak az alacsony bérű és alacsony termelékenységű munkahelyek, s a kijelölt övezetek inkább csak a *vállalkozói nyereségnövelés* szempontjából lesznek jelentősek, hiszen a valóban innovatív hatású ipari övezetek létrejöttéhez valójában hosszú távon is „türelmes” tőkebefektetésekre és jelentős, infrastruktúrát teremtő közösségi beruházásokra lenne szükség: „Jelentős gazdasági megújulás a városi közösségekben vagy bárhol másutt, a termelő infrastruktúrába (út, közmű stb.), illetve a szolgáltatásokba (közrend, szakmai képzés stb.) való jelen-

tős beruházásokat igényel. E közjavak gyors leromlása a régebbi városközpontokban igen szűk keresztmetszetet teremtett a további magánberuházások számára.”²²

3. SZERVEZETI REFORMJAVASLATOK

A szövetségi kormány iparpolitikájának szükségességét valló szakmai és politikai körök mindmáig talán legátfogóbb javaslata egy olyan kormányzati szintű szervezetrendszer kialakítására irányult, mely az *üzleti élet*, a *munkavállalók* és a *kormányzat* képviselőit egyesítené az ország iparfejlődése fő irányainak meghatározása céljából. A javaslatot a sajtóban a *Rohatyn—Kirkland—Shapiro Bizottságként* emlegetett (hivatalosan: Industrial Policy Study Group of the Center for National Policy) kutatócsoport terjesztette elő 1984 elején, mintegy éves kutatómunka eredményeként. Az alapvetően demokrata irányultságú, magánjellegű kutatócsoport tagjai között számos egykori és jelenlegi politikai személyiség, vezető üzletember és akadémiai nagyság található.²³ A csoport társelnökei F. G. Rohatyn, beruházási bankár, a New York State Municipal Assistance Corp. elnöke, Lane Kirkland, az AFL—CIO elnöke, Irving Shapiro, az E. I. duPont de Nemours and Comp. korábbi elnöke. Tagjai sorában többek között: E. Kennedy, demokrata szenátor, McNamara, korábbi had- és pénzügyminiszter, Világbank-elnök, B. Bradley, demokrata szenátor, D. A. Fraser, az Autóipari Szakszervezet korábbi elnöke, Lee Iacocca, a Chrysler Corp. elnöke, L. Thurow, az M. I. T. professzora, C. Vance, volt külügyminiszter. A bizottság értékelését és javaslatát támogatta W. Mondale, volt demokrata elnökjelölt, s hasonló szelvényben nyilatkozott a képviselőház de-

mokrata frakciójának úgynevezett Fehér könyve is.²⁴

A Bizottság értékelése szerint az Egyesült Államoknak több fejlett ipari hatalommal szembeni — egyes területeken jelentkező — pozícióvesztése jelentős mértékben az iparirányítás és a munkavállalók közötti konfliktusoknak tulajdonítható, amelyek akadályozzák egy nemzeti szinten koordinált iparfejlesztési stratégia kimunkálását. Ezért úgy vélik, ha egy ágazat segítséget kér, s kérését olyan programmal képes alátámasztani, mely biztosíthatja a világpiacon versenyképességet, a kormánynak rendelkeznie kell azokkal az eszközökkel, amelyekkel ezt elősegítheti. A kormánytámogatások már ma is igen kiterjedt rendszert alkotnak, az egyes formák között azonban igen csekély a koordináció, pedig csak kormányzati szinten lehetséges egy-egy ágazat versenyképességének jövőbeni tendenciáit megítélni. A követendő szövetségi stratégiáról folytatott konzultáció célja — az érdekeltek bevonása mellett — mindig a piaci siker feltételeinek biztosítására irányulna. A jelentés hangsúlyozza, hogy ezzel a kormány korántsem vállalja át egy-egy iparágtól a cselekvést. A kormány szerepe elsősorban az, hogy támogassa, ösztönözze és megkönnyítse maguknak az iparágaknak az erőfeszítéseit.

A jelentés készítői külön felhívják a figyelmet arra, hogy — a korábbi egyéni szakértői és politikai javaslatok mellett — ez az első kollektív erőfeszítés a gyakran ellentétes érdekű csoportok részéről az iparfejlesztéssel kapcsolatos tevékenység összehangolására, s ennek a ténynek talán a konkrét javaslatnál is nagyobb a jelentősége. A kutatócsoport tagjai között a véleménykülönbségek elsősorban egy központi fejlesztési bank szükségessége körül alakultak ki, melynek ellenzői között található például G. W. Miller, korábbi pénzügyminiszter is. Az elképzelés sze-

rint ugyanis az úgynevezett Ipari Finanszírozási Hivatal (Industrial Finance Administration) feladata lenne fejlesztési kölcsönök nyújtása azon magáncégek és iparágak számára, melyek elfogadnák az Iparfejlesztési Tanács (Industrial Development Board) intencióit.

A jelentés javasolja központi koordinációs szerv, az Iparfejlesztési Tanács létrehozását; a 12-15 fős testületnek hivatalból tagja lenne a kereskedelem, munkaügyi és pénzügyminiszter, az Egyesült Államok speciális kereskedelmi megbízottja, míg a többség az elnök által kinevezett üzletemberekből és szakszervezeti vezetőkől állna. A Tanács elsősorban *konzultatív, tanácsadói* jelleggel működne az elnök és a Kongresszus két háza mellett a legfontosabb iparpolitikai stratégiai kérdésekben. (Egyes értékelők szerint a javaslat a szövetségi központi bank, a FED kormányzótanácsához hasonló szervezetet kíván létrehozni az iparfejlesztés területén.)

A demokrata részről megfogalmazott szervezeti javaslatokat természetesen a Reagan-kormányzat és a republikánus akadémiái körök erőteljesen bírálják. Regan, volt pénzügyminiszter szerint például az egyeztető tanács elképzelése teoretikusan még úgy-ahogy megállná a helyét, gyakorlati működése azonban aligha képzelhető el: „Komolyan elhiszük, hogy akár a pazarlás, akár a kapzsiság eltörölhető azáltal, hogy jó emberek ülnek körül egy tanácskozásszal Washingtonban . . .”²⁵ Regan a javaslat hátterében kétségtelenül meghúzódo japán példát is bírálja — véleménye szerint jelentősen túlértékelik az MITI szerepét a gazdasági sikerekben. Egyrészt idéz néhány korai példát a minisztérium téves fejlesztési prognózisából (például rádiócsöveket ajánlott a Sony-cégnek a tranzisztorttal szemben, vagy a Hondának távolmaradást javasolt az autó-

gyártástól), másrészt az iparfejlődésben az orientatív struktúrapolitikánál nagyobb jelentőséget tulajdonít például a japán adórendszernek, ami igen magas megtakarítási és beruházási rátát tesz lehetővé.

Más értékelések a demokrata javaslatokkal szemben emlékeztetnek olyan szervezeti elődökre is, mint például az Újjáépítési Pénzügyi Rt. (Reconstruction Finance Corp.), amely 1932-ben, a nagy depresszió idején kormányzervként jött létre, s néhány év alatt óriási méretű, jelentős kormánytámogatással finanszírozott beruházási bankká vált. Működése 1953-ig tartott, amikor sorozatos korrupciós botrányok után a Kongresszus elhatározta megszüntetését.²⁶

4. AZ ALKALMAZKODÓ MAKROGAZDASÁG-POLITIKA KONCEPCIÓJA

A demokrata elképzelések bírálóinak körében a keynesiánus makrogazdaságtan olyan nagyságai is megszólaltak, mint Paul Samuelson, James Tobin, vagy Alfred Kahn. Nézetük szerint a jelenleginél hatékonyabb makrogazdaság-politika feleslegessé tenné — úgymond — a mikroszféra „finomszabályozását”.

E jelzett álláspontot képviseli *W. H. Branson*, a Princeton Egyetem professzora is, aki szerint az Egyesült Államoknak nem új szervezeti formákat intézményesítő iparpolitikára, hanem a „reaganomik”-tól eltérő, *az ipar piaci alkalmazkodóképességét segítő* gazdaságpolitikára van szüksége.²⁷ Véleménye szerint 1981 óta a helytelen költségvetési és pénzügypolitika fékezte le egyes ágazatokban az addig sikeresen végbemenő struktúraváltási folyamatot, s ezt tekintik sokan — tévesen — az ipari alkalmazkodóképesség problémájának.

Branson tételének alátámasztására részletesen elemzi az amerikai gazdaság 1930 és 1981 közötti kereskedelmi mérlegének alakulását, s abban egy viszonylag állandó trend jelenlétét mutatja ki. Eszerint az Egyesült Államok komparatív előnyei — a speciális helyzetű mezőgazdaság mellett — elsősorban a csúcstechnológiát képviselő, magas hozzáadott értékkel rendelkező ágazatokból származnak, bizonyos mértékig függetlenül attól, hogy egy-egy időszakban milyen konkrét árucikknek öltenek testet. Branson idézi az úgynevezett „termékciklus-elméletet” is, miszerint a magas technológiai szintet képviselő termék csak addig biztosít előnyt az eredeti kibocsátónak az exportpiacokon, amíg a termelési folyamat nem válik standardizálttá, s a termék rutinszerű tevékenységgel előállíthatóvá. Ez utóbbi esetben ugyanis az eredeti termék általában importálni kényyszerül a termék az alacsonyabb általános technológiai szinttel és olcsó munkaerővel rendelkező, kevésbé fejlett országból. Branson álláspontja szerint az amerikai komparatív előnyök forrása változatlanul a jól képzett és mobil munkaerőben keresendő, ami lehetővé teszi az ipari tőke számára, hogy mindig az új, nem rutinszerű tevékenységekből származó értékesülési formákat keresse; ezek elsősorban a tőkejavak mellett a *katonai berendezések, vegyipari* ágazatok és az úgynevezett alapiparágak technológiailag legfejlettebb *részterületei*.

Mindezek alapján Branson túlzottnak ítéli az ipari tőke — egyesek szerint az alapiparágak válságát előidéző — túlzott mobilitásával kapcsolatos aggodalmakat. Szerinte a példaként leggyakrabban emlegetett válságiparágak (acél, textil, autó) távolról sem azonosíthatók egységesen „elmaradott” ágazatokként. E szektorokon *belül* valójában egy átfogó struktúraváltás ment végbe, amelynek keretében az egyes

alágazatok között is vándorolt a tőke oda, ahol a legnagyobb volt az esély a csúcstechnológiák alkalmazására, s ezáltal a komparatív előnyök érvényesítésére (például az acéliparon belül az alapanyagot és szabványtermékeket előállító szektorokból a speciális termékeket előállítóba).

Branson értékelése szerint e pozitív struktúraváltásnak vált fékezőjévé a reaganai gazdaságpolitika, amikor adócsökkentésével, a katonai kiadások növelésével és korlátozó monetáris politikával a rekordméretű deficit, a magas kamatlábak és a túlértékelt dollár létrejöttét segítette elő. Különösen a felülértékelt dollár hat ma hátrányosan az ipar alkalmazkodóképességére, miután az importösztröngzésen keresztül gyengíti az ipari versenyképességet a világpiacon — igaz, a nemzetközi tőke átcsoportosítása útján fenntarthatóvá teszi a gazdasági növekedést. A jobb alkalmazkodást segítő makrogazdaságpolitikának ezért elsősorban a költségvetési deficitet, a kamatlábakat és a dollártúlértékelést kell mérsékelnie, s ezt követően kell biztosítania a tőkeátcsoportosítás *társadalmi feltételeit*, mindenekelőtt a struktúraváltás feszültségeit csökkentő segélyprogramok útján.²⁸

5. AZ IPARPOLITIKA ÉRDEKEGYEZTETÉSI KÉRDŐJELEI

A demokrata szervezeti javaslat és az alkalmazkodást elősegítő makrogazdaság-politika közül ugyancsak az utóbbira voksolnak azok a szakértők, akik szerint a demokraták „*szervezeti funkcionalista*” megközelítése — jelenlegi formájában — nehezen egyeztethető össze az amerikai politikai rendszerrel, az érdekegyeztetési folyamat kialakult, igen összetett pályáival. Problematikusnak látják egy független iparpoliti-

kai csúcsszerv szakértőkkel és információkkal való ellátását, s nem kellően tisztázottnak a javasolt új szervek viszonyát a már működő kormányhivatalokhoz, valamint a változatos szervezeti formákba rendeződő érdekcsoportokhoz. Várható ugyanis, hogy nem csupán a politikai pártok, a szakszervezetek, az állami és helyi kormányzati szervek fejtenének ki erőteljes nyomást a szövetségi iparpolitikai egyeztetési folyamatokra, hanem például az a — részvénytársaságok által finanszírozott — mintegy 1400 politikai *akcióbizottság* is (PAC's), melyek az ágazati és egyéb lobby-érdekeket igen erőteljes szakmai és pénzügyi megalapozottsággal képesek képviselni.²⁹

Az idézett szerzőpár problematikusnak látja az „iparfejlesztési tanács”-nak a Kongresszushoz fűződő viszonyát is, mely várhatóan nem mondana le a végrehajtó apparátus és a központi kormányzati szervek fölötti — ugyan nem mindig érvényesülő — autonómiájáról, amelyet költségvetési-jóváhagyói jogosítványai elvileg igen nyomatékosan tesznek. Ha a Kongresszus nem korlátozná lényegesen ön maga kiváltságait, s az iparpolitika tervezőinek nem biztosítana széles körű felhatalmazást (illetve az ehhez szükséges költségvetési eszközöket), az iparpolitika sem különbözne túlságosan azoktól az összehangolatlan, s gyakran ellentmondó központi kormánybeavatkozásoktól, amelyeket a javaslatok előterjesztői joggal bírálhatnak. Az eddigi viták során nem merült fel a bírói szervezettel való kapcsolat sem, melynek nem elhanyagolható szerepe van például a vállalati struktúrát jelentősen befolyásoló trösztellenes jogalkalmazás kézbentartásával.

Az új politikai érdekegyeztető fórumok létrehozásával kapcsolatban az idézett szerzők elsősorban a *szükséges információkkal való ellátás* nehézségeire utalnak. A magáncégek által-

ban féltékenyen őrzik azokat a stratégiai szempontból létfontosságú információkat, amelyek komplex, specializált jellegük miatt igen sok értékelemet is tartalmaznak. Elképzelhető, hogy amikor évente milliós nagyságrendben költenek gazdasági tanácsadásra, e költséges információk tervezési célokra való átadása vagy a saját lobby-pozíció erősítésén kívüli felhasználása nem valószínű. Mindezek miatt Badaracco és Yoffie a *politikai akaratképzés intézményi folyamatának átfogó változása nélkül* nem lát esélyt arra, hogy újabb érdekegyeztetési fórumok jelentős elmozdulást okozhatnának a hatékonyabb iparpolitika érdekében. Saját útkereső variánsuk a *makrogazdaság-politika és a nemzetközi gazdasági diplomácia* jelenleginél hatékonyabb és koordináltabb használatára szólít fel; ennyiben álláspontjuk rokon a nemzetközi iparpolitika szükségességét vallókéval: „A nemzeti makrogazdaság-politika csupán egy összetevője annak a programnak, amelyet az Egyesült Államok kormánya követhet és kell követnie. Jóllehet, az iparpolitika az ország érdeklődését a hazai ipar versenyképességi problémáira szűkíti le, számos kritikus kérdés nemzetközi természetű és globális diplomáciát és együttműködést igényel.”³⁰

Mint utaltunk rá, a szövetségi iparpolitika szükségessége körüli viták *önmagukban* nem minősítik azt az igen jelentős — egyesek szerint forradalmi — változást, mely az amerikai ipar szerkezetében jelenleg is zajlik. Az álláspontok sokfélesége mindenestre arra utal, hogy igen összetett, s távolról sem ellentmondásmentes folyamatról van szó, mely nemcsak a struktúraváltás társadalmi feszültségeit,³¹ hanem számos gazdaságpolitikai, szabályozási és társadalomirányítási kérdést is felvet. Ezek figyelemmel kísérése minden-

képpen hozzájárulhat a modern tőkés gazdaságok tényleges működési mechanizmusairól alkotott képünk teljesebbé tételéhez.

Forgács Imre

JEGYZETEK

- ¹ *Lásd még Botos Balázs: Iparpolitikai viták az Egyesült Államokban (Ipargazdasági Szemle, 1983/2.), illetve: A be nem avatkozás mítosza (Gazdaság, 1984/3.)* című munkáit.
- ² Az amerikai ipar egészének termelékenységi és egyéb mutatóiban jelentkező negatív tendenciákról lásd például *Becsky György: Amerika és a világgazdasági kihívás* című könyvét. Kossuth Könyvkiadó 1983.
- ³ A John Bowles of Public Policy Analysis Inc. felmérése. Idézi: *Business Week*, 1983. nov. 21.
- ⁴ *Robert R. Reich: An Industrial Policy of the Right.* Harvard University. John F. Kennedy School of Government. Kézirat, 1983. nov.
- ⁵ Ugyanott.
- ⁶ Ugyanott.
- ⁷ Alapmunkája a „Marketing Myopia”, mely 1960-ban jelent meg először. Idézett gondolatai a „The Globalization of Market” című tanulmányából valók. In: *Harvard Business Review*, May-June 1983.
- ⁸ Ugyanott.
- ⁹ Ugyanott.
- ¹⁰ *William Diebold Jr.: Nemzetközi iparpolitika.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982.
- ¹¹ Ugyanott.
- ¹² *Miriam Camps: The Management of Interdependence Council on Foreign Relations.* New York 1974. Idézi: *W. Diebold: Id. mű.*
- ¹³ A jelzett modellek sajátosságainak összefoglalásában elsősorban *B. Bluestone és B. Harrison* monografikus munkájára támaszkodtam: *The Deindustrialization of America.* Basic Books Inc. Publ. New York 1982.
- ¹⁴ A fejlesztésre szakosodott bankrendszer vegyesen tartalmaz állami és magánin-

- tézményeket: Development Bank of Japan; Export-Import Bank; Agency of Industrial Science and Technology; MITI's Association of Information Processing Comp.; People's Finance Corp. to the Housing Loan Corp. stb.
- ¹⁵ How Japan Will Finance its Technology Strategy? In: Business Week, 1981. dec. 14.
- ¹⁶ *B. Bluestone—B. Harrison*: Id. mű.
- ¹⁷ *Shuichi Kato*: The Japan Myth Reconsidered. Democracy 1, No. 3. July 1981. Idézi: *B. Bluestone—B. Harrison*: Id. mű.
- ¹⁸ Ugyanott.
- ¹⁹ *Davis L. Birch*: Who Creates Jobs? The Public Interest. 65. Fall. 1981.
- ²⁰ *B. Bluestone—B. Harrison*: Id. mű.
- ²¹ Ugyanott.
- ²² State and Local Government In Trouble; Special Report. Business Week, 1981. okt. 26. és *Pat Choate—Susan Walter*: America in Ruins. (Wash. D. C. Council of State Planning Agencies) 1981.
- ²³ A Bizottság összetételéről és javaslatáról szóló részletes tudósítást lásd: The New York Times, 1984. jan. 11.
- ²⁴ Idézi *Joseph L. Badaracco Jr.—David B. Yoffie*: Industrial Policy; It Can't Happen Here. In: Harvard Business Review. 1983 nov-dec.
- ²⁵ *Kenneth B. Noble*: Regan Belittles the Idea of U. S. Industrial Policy. In: The New York Times 1983. okt. 14.
- ²⁶ *M. L. Weidenbaum*: Industrial Policy is not the Answer. In: Challenge, 1983 júlag.
- ²⁷ Lásd részletesen *William H. Branson*: The Myth of De-industrialization. In: Regulation (American Enterprise Institute Journal on Government and Society) 1983 szept-okt.
- ²⁸ Ugyanott.
- ²⁹ Lásd részletesen *Joseph L. Badaracco Jr.—David B. Yoffie*: Id. mű.
- ³⁰ Ugyanott.
- ³¹ E kérdéskörrel lásd részletesebben *Forgács Imre*: Az ipari struktúraváltás társadalmi kérdőjelei az Egyesült Államokban. Társadalmi Szemle, 1985 március.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA:

Bóhm Antal—Pál László

TÁRSADALMUNK INGÁZÓI — AZ INGÁZÓK TÁRSADALMA

MEGRENDELHETŐ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Dániai tapasztalatok a falukutatásról

1984 decemberében egy hetet Koppenhágában töltöttem. Kiutazásom célja a helyi társadalommal kapcsolatos Dániában folyó vizsgálatok áttekintése volt. Ez azért is érdekes feladatnak ígérkezett, mert hazánkban kevésbé ismerjük a dán szociológia eredményeit.

Dán társadalomkutatók körében elterjedt az a nézet, hogy a hagyományos értelemben vett „community study”-k ideje lejárt. Ma már nem érdemes, úgymond, egy-egy település, földrajzi egység sajátosságaira nagyobb figyelmet fordítani, külön vizsgálni a városi és falusi közösségeket, mivel a településtípusok szerinti különbségek elenyészők, az életesélyeket ezek nem befolyásolják. Ennek ellenére több olyan kutatással sikerült megismerkednem, amelyek — ha nem is feltétlenül a helyi társadalom, a helyi közösségek oldaláról kiindulva, de egyes folyamatok elemzésénél, illetve magyarázata során — a falusi helyi társadalmak működésével is foglalkoztak.

Itt két ilyen jellegű vizsgálat ismertetésére térek ki.

Az egyik, meglehetősen széles körű vizsgálat — amely állami megrendelésre készült, s az állami szociálpolitikai intézkedések megalapozását volt hivatott szolgálni — a Dán Nemzeti Társadalomkutató Intézetben folyt G. V. *Mogensen* vezetésével, a másikat a Lyngby-ben működő Európai Etnográfiai Intézetben P. O. *Christiansen* irányította.

Mindkét kutatás elindítását ösztönözte az a tény, hogy a dán falvak népességszámának alakulásában a hatvanas évektől döntő változás mutatkozott: korábban általában csökkenés volt tapasztalható, az utóbbi 15-20 évben ez a tendencia megállt, s mára inkább a falusi népesség növekedése a jellemző.

A *Mogensen* által vezetett vizsgálat kérdésfeltevése kettős:

— Milyen okok idézték elő a népességszám alakulásának megváltozását a dán falvakban a vizsgált 20 évben? A vizsgált településeken, illetve környezetükben fennálló viszonyoknak milyen szerepük lehetett a népesség alakulására?

— Milyen hatással járt a népességszám változása a falvakra, a falusi környezetre?

A vizsgálat a 200—1000 fős falvakra terjedt ki (ez utóbbiak Dániában nagy falvaknak számítanak). Ezekről 1960-tól részletes statisztikák álltak rendelkezésre. A kutatás szűkebb terepül például tíz falut választottak ki oly módon, hogy a lehető legjobban jellemezzék az országban meglévő falutípusokat. E településeket öt különböző közigazgatási egységből (municipality) jellelték ki, melyek eltérő fejlettségű körzetekben helyezkedtek el. Olyan falvakat választottak ki, amelyek népességének változása a vizsgált periódusban különbözőképpen alakult. Az összehasonlíthatóság miatt fontos szempont

volt, hogy a városoktól való távolságuk hasonló legyen, s ne kerüljenek be olyan települések, amelyeknek fejlődését külső intézkedések, különleges feltételek (például üdülés) befolyásolhatják.

A mintába került falvakban minden háztartásból egy-egy személlyel kérdőíves interjút készítettek, s megkérdezték az utolsó öt évben a településről elköltözötteket is.

A központi statisztikák mellett az elemzésnél figyelembe vették a legkülönbözőbb helyi adatforrásokat, s támaszkodhattak a résztvevő megfigyelés tapasztalataira is. Az általánosabb érvényű következtetések levonását, az érvényesség kontrollálhatóságát, a többi településtípussal való összehasonlítást elősegítette, hogy a szóban forgó vizsgálat kérdései szerepeltek egy országos, a felnőtt népességre nézve reprezentatív felvételben.

A falvak és kisvárosok népességszám-alakulását vizsgálva egyértelmű a városoktól való távolság szerepe: Dániában az ezres lélekszámot meghaladó falvaknak viszonylag jó esélyük van arra, hogy önállóan fejlődjenek, akkor is, ha nagyobb távolságra fekszenek jelentősebb városoktól, míg az ennél kisebbekben a növekedést inkább befolyásolta az, hogy a szomszédos városokban dolgozók lakóhelyévé válhattak-e.

A különböző nagyságú települések foglalkozási szerkezete közeledett egymáshoz. Az ipari, még inkább az építőipari és szolgáltatási munkahelyek területileg szétszórta helyezkednek el, ami több munkaalkalmat eredményez a nagyvárosokon és az agglomerációkon kívül is. A különböző urbanizációs szintű területeken a keresetek különbségei is csökkentek, ennek hatása a községek lélekszámának alakulására azonban nem egyértelmű: a keresetek növekedése vonzó tényező lehet az emberek számára, viszont ellenkező hatá-

sa jelentkezhet a munkahelyek számában.

A telek- és ingatlanárak a kisebb településeken jóval alacsonyabbak, a családi ház megszerzésének lehetősége sokak számára csak falun adott — ami hazai viszonyainkra emlékeztet. Ez természetesen egy olyan periódusban kerülhetett előtérbe, amikor a személygépkocsi általános elterjedése a földrajzi távolság jelentőségét csökkentette.

A kutatók vizsgálták az egyes településeket eltérően érintő központi politikai intézkedések, illetve a település-tervezés hatását, ennek azonban Dániában meglepő módon kevés jelentőséget tulajdonítottak.

A társadalmi fejlődés általános tendenciáinak konkrét hatását vizsgálták a 10 kiválasztott településen. A kutatásból az tűnt ki, hogy az iparfejlesztésre irányuló erőfeszítések, helyi hatósági intézkedések többnyire nem eredményesek. Ahol a fejlesztés mégis megvalósult, ez csak a népesség megtartását eredményezte, de nem járt új beköltözésekkel.

A legjelentősebb vonzó tényező Dániában — főként a városhoz közeli falvakban — a jobb lakáshoz jutási lehetőség. Itt természetesen figyelembe kell venni a településföldrajzi, közlekedési feltételeket s azt, hogy a gépkocsitulajdon a szakképzettek körében gyakorlatilag általános. Így kisebb távolságok esetén a munkavállalók kevésbé függenek lakóhelyük foglalkoztatási lehetőségeitől, ahol ugyanakkor jobb esélyük van arra, hogy saját házhoz jussanak. Különösen áll ez a városokból jól megközelíthető falvakra. E helyeken viszonylag nagy számban alakítottak ki építési telkeket, amiről széleskörűen informálták a lakosságot (sajtóban, kiállításon stb.).

Sokan úgy vélik, hogy a falvak külleme, környezete az, ami nagymérték-

ben elősegíti az odaköltözést. A kérdőívek elemzéséből azonban kitűnt, hogy a beköltözőknek mindössze 10 százaléka említette ezt válaszában. Megjegyzendő, hogy azok jelentős része, akik úgy nyilatkoztak, hogy a környezet nagy szerepet játszott a beköltözésnél, nem a tipikus hagyományos faluképpel rendelkező településekre költözött.

A szolgáltatás, ellátás színvonalát általában a település növekedését, fejlődését meghatározó tényezőként szokás szemlélni. A szerzők viszont azt állítják, hogy a beköltözést ez nem befolyásolja és az elvándorlást is csak elhanyagolható mértékben. Az újonnan jövők úgy számoltak, hogy nem függenek majd teljesen a település ellátottsági színvonalától, mivel munkahelyük révén más településekkel is rendszeres a kapcsolatuk. Az otthagás azonban már más hozzáállást alakított ki: a kérdezettek egyötöde az otthagás legnagyobb hátrányának tartotta a vásárlási és szórakozási lehetőségek hiányosságait, alacsony színvonalát.

(Hasonló vizsgálódást mi is végeztünk a dabasi körzetben. A betelepültek — azaz a 30 évnél nem régebben ott lakók — mindössze 17 százalékánál játszott szerepet a megfelelő ellátás abban, hogy ide költöztek, s mindössze 6 százalékuknál a kulturális szórakozási lehetőség.)

A vizsgált falvakba beköltözők összetétele jelentősen eltér a magyarországi tapasztalatoktól, bár az utóbbi évek adatai arra engednek következtetni, hogy hasonló tendenciával nálunk is számolni kell. Dániában a beköltözők általában nagyobb településekről, főként szomszédos városokból jöttek. A falusi területekről a beköltözés csökken. (A dabasi körzetbe költöztek 20 százaléka városból, s több mint fele a megyében levő más falvakból származik.) Az újonnan jöttek többsége fiatal házaspár, alkalmazottként vagy szakmunkásként dolgozik. Ezál-

tal a falu foglalkozási szerkezete az országos átlaghoz közeledett, s javult a korösszetétel azért is, mert a beköltözőknél a gyerekszám az átlagosnál magasabb. Ez utóbbi természetesen azt is jelenti, hogy a népességszám növekedése jóval meghaladja a háztartások számának gyarapodását.

A népességnövekedés környezeti hatásait a kutatók tágabb értelemben vizsgálták: a falu fizikai keretein belül a lakosság életfeltételeiben, életmódjában bekövetkezett változásokra tértek ki. Elemezték, hogy különbözik-e a falusi környezet más földrajzi területek környezetétől, ha a hangsúlyt a munka- és foglalkoztatási feltételekre, a lakosok szociális és gazdasági helyzetére, kapcsolataikra, a helyi politikai életre helyezik, illetve megváltoztatja-e döntő mértékben a népességnövekedés ezeket a feltételeket.

Magyar szemszögből meglepő, hogy az országos arányokhoz képest nem találtak lényeges különbségeket a falvak foglalkozási szerkezetében. Valamivel szűkebb spektrumú ugyan a foglalkozási összetétel, de ez — főként a növekvő településeknél — javuló tendenciát mutat.

Azokban a falvakban, ahol a lakosok száma különösen nagy mértékben növekedett, a munkahely és lakóhely közti utazással töltött idő átlagosan magasabb, mivel az újonnan beköltözők közt több az ingázó. Ennek ellenére — s ez Magyarországról nézve nagyon is meglepő — a dán falvak (melyek a lélekszámot tekintve magyar léptékben aprófalvaknak minősülnek) lakosai az országos átlagnál kevesebb időt töltenek a munkahelyre történő utazással. A falusi keresők mintegy fele helyben vállal munkát, s azok is viszonylag keveset utaznak, akik a településen kívül dolgoznak. Ahol a tömegközlekedési lehetőségek nem megfelelők, ott saját gépkocsijukat használják.

Az átlagjövedelmek falun valame-

lyest alacsonyabbak, mint a többi településen. Ezt viszont, a szerzők véleménye szerint, ellensúlyozzák olyan külön források, amelyek csak falun hozzáférhetők, így a „második”, illetve „harmadik” gazdaság egyes elemei („bartering”), az alacsonyabb lakásköltségek és/vagy a jobb lakásviszonyok.

A kutatók a falusi népességnövekedésnek az életszínvonalra gyakorolt hatását kétősnek tételezték. Úgy gondolták, hogy a növekedés következtében városiasabb foglalkozási struktúra magasabb jövedelmeket eredményez. Feltételezték ugyanakkor, hogy az extra források csökkennek, mivel a beköltözők olyan lakókörnyezetből jöttek, ahol ilyen hagyományok nincsenek. Az emberek nem ismerik már olyan jól egymást egy gyorsan növekvő településen, ami pedig számos esetben az előnyök megszerzésének feltétele. A két feltételezett hatás közül a vizsgálat csak az elsőt igazolta. A második és a harmadik gazdaság továbbra is a korábbi intenzitással működött e településeken. Nem csökkent az áruk és szolgáltatások egymás közti cseréje, az élelmiszerek piacnál alacsonyabb áron való beszerzésének, a szolgáltatások olcsóbban történő igénybevételeinek lehetősége, és a saját maguk által termelt élelmiszerek fogyasztása sem.

Az újonnan jöttek nagymértékben bekapcsolódnak ezekbe a folyamatokba. Ezt az magyarázza, hogy az extra forrásokra a több gyerek miatt különösen szükségük van, másrészt, mivel fiatalok és mobilak, gyorsabban tudtak alkalmazkodni a falusi élethez, annak viszonylag zárt kapcsolatrendszereihez.

A szociálpolitika számára is lényeges az életszínvonal egyenlőtlenségeinek ismerete. Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy a jövedelmek szóródása a dán falvakban az utóbbi években csökkent — különösen azokban, amelyeknek népessége nőtt. A legma-

gasabb és a legalacsonyabb jövedelmek közti különbségek falun hasonlóak az országoshoz. Az életszínvonal más tényezőiben mutatkozó különbségek nagyjából megfelelnek a jövedelmkülönbségeknek, ez alól a gépkoocsitulajdon kivétel, mely szakmunkások közt különösen elterjedt.

Az eddigi megállapítások arra engednek következtetni, hogy a népességnövekedés a falvakban a meglévő életfeltételek és életmódot úgy érintette, hogy az az újonnan jöttekhez és az új körülményekhez igazodott. Ez alól csak a „bartering”, a második gazdaság a kivétel, ahol a beköltözők teljes mértékben alkalmazkodtak a korábban fennálló viszonyokhoz.

A növekedés nem érintette — számunkra nagyon is meglepő módon — a falvakban hagyományosan igen intenzív emberi kapcsolatokat. A szerzők megállapítása szerint, s ezt a vizsgálat adataival alátámasztják, a falvak növekedése nem vezetett a családok privatizációjához, és nem tüntette el a „jólét” és szolidaritás érzését. Az adatokból kitűnik, hogy a különböző típusú kapcsolatok gyakoriságának változása nem különbözött a növekvő és a csökkenő lélekszámú falvakban, s hogy a kapcsolatok jóval gyakoribbak, mint a városokban s a nagyvárosi agglomerációkban. Ezt a falvakban meglévő normákkal — melyek a lakosoktól magas fokú kapcsolatokat kívánják meg —, s a falvak és az ottani lakások fizikai környezetével magyarázzák. Hozzáteszik azt is, hogy a falusi népességben belül is fennáll ugyan az országoshoz hasonló társadalmi hierarchia, azonban az újonnan jötteket ettől függetlenül összekapcsolja, hogy ők a beköltözők, hogy többnyire hasonló családciklusban vannak, és sokuknál az is közös érdekelttség, hogy az új, családi házas kultúra keretei közt élnek. Emellett a beköltözők többsége különböző forrásokból már korábban is jól ismerte a

falvakban érvényes normákat, ami megkönnyítette az alkalmazkodást.

Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a falvakban gyakorlatilag alig léteznek olyan csoportok, amelyeknek ne lennének szoros kapcsolataik környezetükkel. A lakosok közti intenzív kapcsolatokra irányuló tendencia olyan erős, hogy képes ellensúlyozni a különböző társadalmi osztályokhoz tartozók közt egyébként szokásos különbségeket. Ugyenezz magyarázhatja, hogy az öregknél se alacsony a kapcsolatok intenzitása.

A falvakban meglevő intenzív és széles körű társadalmi kapcsolatokat általában igen pozitív környezeti értéknek szokás tekinteni, bár ehhez hozzá lehet tenni, hogy a kívántnál szorosabb kapcsolat hátrányokkal is járhat. (A megkérdezettek több mint fele állította, hogy a lakóhelyén pletykások az emberek.)

A helyi politikai környezettel kapcsolatos megállapítások közül számunkra érdekesek azok, amelyek jelzik a lakosok helyi politikai intézkedésekkel kapcsolatos attitűdjét, a helyi politikára irányuló aktív érdeklődésüket, tényleges befolyásukat, illetve a változtatásra vonatkozó kívánságaikat.

Az érdeklődés és befolyás mértéke a vizsgálat szerint alacsony, és nem függ sem a falu növekedésétől, sem pedig attól, hogy a válaszadó mikor költözött a településre. Magas viszont azoknak az aránya, akik a helyi politikában változást kívánnak (a szerzők szerint az ország egészére érvényes, hogy minél nagyobb a település, annál kifejezettebb ez az igény).

Hazai viszonyaink között, a helyi ügyek iránti érdeklődés, az ezekben való aktivitás mértékét jelzi, hogy a dabasi körzetben a megkérdezettek fele helyi ügyekben teljesen tájékozatlannak tartotta magát, mindössze 10 százalékuk tett valaha is közérdekű javaslatot. Egyharmaduk vélte úgy, hogy a

lakosok többsége aktívan részt vesz a helyi közéletben; ugyanennyien állították ennek ellenkezőjét. Mindössze 10 százalékuk mondta azt, hogy a helyi döntéseknél elsősorban a lakosság érdekei érvényesülnek. Meglepő, hogy a magyarországi falvaktól lényegében eltérő adottságok, feltételek ellenére Dániában is hasonlóak azok a területek, ahol a lakosok változtatást szeretnének: nagyobb befolyást kérnek a helyi döntésekben, jobb szórakozási lehetőségeket a fiatalok számára, nagyobb erőfeszítéseket várnak a helyi hatóságoktól a község javára, s ez utóbbi mind a fiatalok helyzetének javítására, mind a járdák, utak, világítás, sportpályák stb. építésére vonatkozik. A változásokra irányuló igény független a falu lakosságszámának növekedésétől, s attól is, hogy a válaszadó mióta él a településen, de kapcsolatban van a válaszadó életkorával.

Az eddigieket jól kiegészíti *P. O. Christiansen* vizsgálata. Ez szűkebb körű információkra, négy falu életének feltérképezésére épül, a formális és informális intézmények, kapcsolatrendszerek, szervezeti aktivitás oldaláról. A négy falu egy körzeten belül helyezkedik el, ugyanakkor a Dániában meglevő főbb típusokat képviseli. Példá gyanánt a két szélső póluson levő településsel kapcsolatos következtetéseket említjük meg, melyek hazai viszonyainkat figyelembe véve is tanulságokkal szolgálhatnak.

Az első típus olyan, dán viszonylatban nagy falu, amely a 19. századtól kezdve erős intézményekkel (önkéntes szervezetek, szövetkezetek, pártok stb.) rendelkezik. A múlt század közepe óta alakított helyi egyesületek száma meghaladja a félszázat, s ezek nagy része ma is működik. A falu lélekszáma az utóbbi 15-20 évben jelentősen növekedett, gyakorlatilag egy új falurész épült fel: a házak száma csaknem megkétszereződött.

A lakosok büszkéek településükre, a közigazgatási központtól, amennyire csak lehet, függetlenek kívánnak maradni. Jellemző eset, hogy a településfejlesztési terv kialakítására a községen belül külön — szakértőkből álló — egyesületet hoztak létre.

A szervezetek többségét farmerek alapították, de ma már inkább a munkások, alkalmazottak a vezetők, kezdeményezők. Ez a falu társadalmi összetételében végbement változást is tükrözi: a parasztok, farmerek már kisebbségben vannak, presztízszük csökkent.

A szervezetekre P. O. Christiansen szerint jellemző, hogy képesek integrálni a különböző társadalmi helyzetű embereket. Az itt kifejtett aktivitás annyira természetes velejárója a falusi életnek, hogy már a kis gyerekek is ismerik a szervezetek működését, természetesnek tartják szabályait, s már a legkisebb kortól él bennük az igény a részvételre. A meglehetősen állandó keretek ellenére ezek az intézmények rugalmasan alkalmazkodnak az aktuális problémákhoz, s azonos formák, szervezeti keretek közt tevékenységi körük gyakran változhat. Így például a vízmű létesítésére alakított társulat a vízhálózat kialakításával nem szűnik meg, hanem a közvilágítás fejlesztésére alakul át.

Eléggé meglepő, hogy nem csökkent az aktivitás az újonnan beköltözöttek arányának ugrásszerű növekedésével sem. A falu új része mind a fizikai környezet szempontjából, mind pedig a lakók társadalmi és demográfiai összetételében eltér a régi részektől. Első pillanatra úgy tűnik, hogy a régiék és újak közt nagymértékű az elkülönülés. A falu mélyebb ismerete azonban ennek inkább az ellenkezőjét igazolta. A „jöttment” probléma többnyire a felzárkózást nem eredményez. A vizsgált településnél persze ebbe az is belejátsz-

hatott, hogy az új rész benépesedése hosszabb folyamat volt. Az integrálódás esélyeit növelte, hogy először a faluból, vagy legalábbis a körzeten belülről származók telepedtek le, s csak később, fokozatosan jöttek más környezetből is.

A tények azt mutatják, hogy az újonnan jöttek alkalmazkodtak a település életéhez, részt vesznek a különböző szervezetek munkájában. Aktivitásuk a régi lakosokéhoz képest is magas: a háztartások kétharmadára jellemző. E tekintetben különbség tapasztalható aszerint, hogy ki honnan érkezett: a mezőgazdasági körzetekből, falvakból jövőknél mintegy 80 százaléka, míg a városokból jövőknél csak körülbelül fele aktív. Magasabb az aktivitás aránya azokban a háztartásokban, ahol van olyan felnőtt, aki a körzetben született, és azok közt is, akinek rokonai élnek itt.

Tipikus a második vizsgált falu is, mely a legkisebbek közé tartozik. Itt az előzővel ellentétben semmilyen formális intézmény, szervezet sem működik, az üzlet megszűnt, szolgáltatás helyben nemigen vehető igénybe. A lakosok itt önmagukat szervezik, s ténylegesen működő informális intézményeik vannak. Praktikus dolgokra: falu-fejlesztésre vagy szórakozásra, ünnepekre szervezeteket hoznak létre, maguk közül vezetőket választanak, akik formális jogkörrel nem rendelkeznek ugyan, de a falu életét sokban kontrollálják. Informális szervezeteik összefogásuk segítségével a központi településsel szemben is gyakran érvényesíteni tudják akarataikat.

Az Egészségügyi Világszervezet Koppenhágában székelő Európai Koordinációs Irodájának orvosokból, pszichológusokból és szociológusokból álló szakértői csoportja munkaértekezletén — melyen megfigyelőként részt vettem — szív- és érrendszeri megbetegedések kialakulásában és lefolyásában

szerpet játszó emberi, társadalmi tényezőkkel kapcsolatos kutatási eredményeket tekintette át.

A helyi társadalom problémakörével az úgynevezett „social support”, az emberi kapcsolatok, kötődés témaköre érintkezik.

Több országban végzett kutatások alapján úgy látszik, hogy az emberi, közösségi kapcsolatok a megbetegedésre és a halálózásra is hatnak. A korszpecifikus halálózási kockázat a leginkább elszigetelteknél többszöröse a legtöbb kapcsolattal rendelkezők közt tapasztalhatónak (a három megfigyelt fő kapcsolattípus: a házasság; közvetlen barátokkal, rokonokkal való érintkezés; formális és informális szervezeti tagság). Ezen belül a házasság-
nak, illetve a baráti, rokoni kapcsolatoknak erősebb a meghatározó szerepük. Figyelemre méltó, hogy a ténylegesen meglévő kapcsolatok intenzitá-

sának szerepe független az egyének e kapcsolatokkal való elégedettségétől.

A továbbiakban is elemezni fogják az egyének kapcsolatrendszerének (mértékének, illetve változásainak) hatásait a megbetegedésekre, rizikófaktoroként játszott szerepét. Különösen fontos ez azért, hogy a gyors társadalmi, kulturális fejlődést átélő közösségekben a kapcsolatrendszer, a „social support” hálózatai gyengülhetnek, széttöredezhetnek, s ez a rizikót növelheti.

Számolnunk kell tehát azzal, hogy a helyi társadalmak jó működése, a helyi közösségek megléte, az ezen belül fennálló közvetlen emberi kapcsolatok nem csupán a jobb közérzet, netán valamiféle közösségi idillre vonatkozó nosztalgia, de életünk fizikai értelemben vett karbantartása, fenntartása szempontjából is fontosak.

Juhász Judit

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
MÁSODIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
II.

233 oldal, 49,— Ft

RÉGIÓK — KISTÁJAK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA
ÉS SZERKESZTETTE:
BÓHM ANTAL—PÁL LÁSZLÓ

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

Utasi Ágnes kandidátusi védése

1985. január 18-án a Tudományos Minősítő Bizottság a Magyar Tudományos Akadémia székházában nyilvános vitára tűzte ki Utasi Ágnes: *Fogyasztói magatartások, mint az életstílusok egyik vetülete* című szociológiai kandidátusi értekezését.

A disszertáció alapjául szolgáló kutatás az 1980-tól induló országos rétegződés-modell vizsgálat része. A kutató a mai magyar társadalom kulturális egyenlőtlenségének vizsgálatát tervezte, s ez vezette el az életstílus fogalmához, az életstíluscsoportok feltárásának igényéig.

Az életstílust kulturális csoportjellemzőként fogja fel, s elméletileg úgy közelíti meg, mint a társadalom sajátos preferenciákat követő csoportjainak életmódját, mindennapi magatartásuk komplexumát. A kutató felfogása szerint a preferenciákat, az azokat jellemző életmegnyilvánulásokat nem determinálja teljesen a társadalmi-gazdasági státus, ugyanakkor nem is teljesen individuálisak. Az életstílust így a kulturális rétegződés származékának tekintik, definíciója szerint az életstílus „az adott életfeltételek keretében viszonylagos szabadsággal megvalósított preferenciák, ízlések, választások sajátos paradigmája, csoportra jellemző konfigurációja”. Az életstíluscsoportok körvonalait jelző, az életstíluscsoportokat differenciáló makrosztatisztikai segédeszköznek a fogyasztást tekintette, s a fogyasztással megkülönböztetett fo-

gyasztási magatartástípusokat az életstílus vetületeként, jelzőjeként értelmezte.

A disszertáció első fejezete az életstílus-kategória szociológiai megjelenését követi nyomon, áttekinti a hazai és a küldöldi szociológiai irodalomban fellelhető életstílus-kutatások kiinduló téziseit és eredményeit. Az életstílus fogalmát az életmód—életstílus—életminőség rendszerben helyezi el. A második rész az alkalmazott módszereket, a mérőeszközként használt fogyasztási indexek konstrukciójának folyamatát, az ezen indexek segítségével készített faktor- és klaszterstruktúrát ismerteti. A fogyasztást egészen szélesen értelmezi, a preferenciákat kilenc fogyasztási szférában méri, amelyek a következők: intellektuális fogyasztás (színház, múzeum, hangverseny, mozilátogatás, folyóirat- és könyvolvasás, tanulás); rekreálódás (üdülés, nyaralás, a hétvége eltöltése, szabadon eltölthető idő nagysága, testkulturális aktivitás, rekreációt segítő tárgyak); a környezet tárgyait fogyasztása (tárgyi kultúra-közvetítők, elektromos kulturális eszközök); lakásmód (a komforttényezők száma); lakásberendezés (berendezési tárgyak); háztartási fogyasztás (tisztálkodási, testápolási szerek, öltözködési, táplálkozási szokások); családon belüli szokások (ajándékozás, gyermeknevelés, gazdálkodásmód); családon kívüli kapcsolatok (külső kapcsolatok fajtái, intenzitása); a második gazdaságban

való aktivitás. A fogyasztási-magatartási konfigurációk feltárásához, kialakításához a kilenc index együttes kezelésére volt szükség, mivel a különböző indexeken mért kapcsolatok jellege adja a csoportkaraktert. A szerző módszerül itt a klaszteranalízist használta fel, majd az egyes indexek klaszteren belüli, illetve klaszterek közti értékeinek összevetésével határozta meg a csoportjellemzőket.

A harmadik fejezet ismerteti és részletesen elemzi a preferenciaindexek klaszteranalízisének segítségével megkapott életstíluscsoportokat. A negyedik azokat az életfeltételeket vizsgálja, amelyek az életmegnyilvánulásokat behatárolják: keresi a történelmi örökségek, a települési, származási-neveltetési egyenlőtlenségek, az eltérő demográfiai feltételek meghatározó szerepét az életstílus kialakításában, választásában, keresi a preferenciák „szabadságfokát”. Az ötödik fejezetben a szerző az egyes életstíluscsoportokat jellemző életcélokat elemzi, klaszteranalízis útján kialakított életcélrendszerek segítségével. Bizonyítja, hogy az életfeltételek meghatározott keretek közé szorítják az életcélokat, a vágyakat is behatárolják a társadalom által kijelölt hierarchikus létfeltételek.

A kandidátusi értekezés utolsó része a kutatás eredményeit és következtetéseit foglalja össze.

Utasi Ágnes tíz, eltérő preferenciákat követő fogyasztási-magatartási típust mutat be, amelyek életstíluscsoportokat körvonalaznak.

„Elesettek”-nek nevezi azt a csoportot, amelyre a mindenoldalú fogyasztási hiány jellemző. A szerző ennek az életstílusnak a háttérében általában a társadalmi egyenlőtlenségből eredő halmozódó hátrányt talált. A létfeltételek e csoportban olyannyira hiányosak, hogy „a választás” megkérdőjeleződik, domináns a biológiai lét fenntartása.

A „robotoló” típushoz tartozók rend-

kívül sokat dolgoznak, ennek ellenére fogyasztásuk minden területen hiányos. A csoport tagjainak többsége falusi; kiterjedt emberi kapcsolataik a paraszti hagyományok ápolását jelzik. A „sok munka és alig-fogyasztás” paraszti-kistulajdonosi értékkövetésre, a takarékoság értékének primátusára utal.

A „második gazdasággal kompenzáló” második gazdaságban végzett intenzív munkája és viszonylag alacsony fogyasztása arra utal, hogy többletmunkájukkal hiányokat kompenzálnak, s ennek eredménye elsősorban a civilizált lakás megteremtése. Családon belüli és családon kívüli kapcsolataik nyitottak.

A „kapcsolatszegény marginális” csoportra átlagos értékek jellemzők valamennyi fogyasztási területen. Teljesen beszűkült emberi kapcsolatokban élnek, a családon belüli szokásaik nem utalnak a nagycsalád kohéziójára, családon kívüli kapcsolatokkal szinte egyáltalán nem rendelkeznek. A csoport tagjai közül sokan migráció és/vagy presztízsmobilitás következtében, mások az öregedés folyamatával párhuzamosan veszítették el kapcsolataikat. Intellektuális szükségletek még alig jelentkeznek náluk.

A „kapcsolatgazdag” életstíluscsoport a legtöbb fogyasztási szférában átlagos színvonalú fogyasztást realizál, a lakáskomfortra vonatkozó index hiányokat jelez (falusi települések komfort nélküli házainak lakóit foglalja magába a csoport). Más fogyasztási területeken civilizációs szükségletek dominálnak. Második gazdaságbeli tevékenységük jelentős. Intenzív emberi kapcsolatok jellemzik őket. Többnyire városban dolgoznak, de preferenciarendszerükben őrzik a falusi település tradícióit, a hagyományos közösségi értékeket.

A „tárgyorientált” típushoz tartozók lakásberendezés, tárgyi-kulturális kör-

nyezete civilizációs-modernizációs igényű fogyasztásra utal. Városban, főként lakótelepen élnek, többletmunkát alig végeznek. Civilizációs, modernizációs szükségleteik szerint folyamatosan beruháznak, felhalmoznak, de fogyasztásuk jelentősebb intellektuális szükségletekre nem utal.

A „családorientált-utódsegítő” életstílus követőit is civilizációs igényű tárgyi fogyasztás jellemzi. A szokásokat mérő indexek magas értéke a családi kohézió erősségére, a szülők gyermekeit támogató, magasabb presztízs elérését segítő stratégiájára utal. Jelentős intellektuális szükségleteket még nem találunk a csoport tagjainál, de gyermekeik intellektuális és gazdasági emelkedése fontos érték szemükben.

A „felső-mintakövető” csoport fogyasztása fejlettebb civilizációs szükségletekre enged következtetni; az intellektuális igényt mérő index itt is alacsonyabb. Fogyasztásukat a legkedvezőbb életfeltételek közt élő felső csoportok mintáinak követése jellemzi. Fogyasztásorientált civilizációs szükségleteikkel jellegzetesen a mára orientált életstílust folytatnak.

Az „intellektuális” életstílust követők fogyasztása egyaránt jelez civilizációs és intellektuális szükségleteket. A művelődés preferált értéke és időigénye háttérbe szorítja náluk a modernizációs gazdagodás, főleg a többletmunka révén elérhető gazdagodás értékét. Főként városi fiatalok tartoznak ide, akik igénylik a modern élet civilizációs tárgyait, ugyanakkor szükségletük a rendszeres művelődés is. Az elitpozíció megszerzésének érdekében szervezik életüket, ez az adatok szerint 35-40 éves korukra többnyire sikerül is.

Az „elitcsoportra” kiemelkedően igényes civilizációs szükségletek és jelentős intellektuális szükségletek jellemzők. Ez utóbbi területen az intellektuális preferenciákkal élő „potenciális elit”-től némileg elmaradnak. A cso-

port magas fogyasztását jelentősebb többletmunka végzése nélkül képes fenntartani.

A preferencia-indexekkel mért fogyasztás alapján lehetővé vált a népeség szükségletstruktúrájának körvonalazása. A lakosság közel negyedénél a biológiai szükségletek kielégítése dominál, jelentősebb civilizációs fogyasztás nincs. A népeség egyharmada számára a civilizációs szükségletek egyes elemeinek kielégítése a fő életszervező. A civilizációs-modernizációs szerzés-gazdagodás, a felhalmozás és/vagy fogyasztás szükségletének dominanciája a népeség egynegyedére jellemző. Az intellektuális szükségletek preferenciája a vizsgált sokaság egyhatodát érinti. A vizsgálat folyamán a disszertáció szerzője jellegzetesen városban, illetve falun termelődő életstílusokat talált. A fejlettebb városi civilizáció elősegíti a civilizációs-modernizációs, intellektuális preferenciákat követő szükséglet-kielégítést. A falusi és a városi népeség eltérő életstílus-választását emeltet erősíti a falusi és a városi lakosság különböző iskolázottsági szerkezete és szintje. A városi népeség iskolázottsági szintje 100 évre visszatekintve kétszerese a falusiakénak. Ez konzerválja az intellektuális preferenciákkal való fogyasztás szükségletének egyenlőtlenségét is. A két fő településtípus az életstílus választása szempontjából is az egyik legjelentősebb differenciáló tényezőként jelentkezett.

A kutató külön indexben mérte az életstílus-választás lehetőségét, a választás szabadságfokát jelző életfeltételeket. A társadalmi pozíció, foglalkozási presztízs, származás, jövedelem, lakóhely és munkakörülmények együttes kezelése alapján hierarchikus skálán helyezkednek el az egyének. A vizsgálat szerint a rossz és gyenge feltételek közt élők igen nagy arányban szerepelnek, a népeségnek közel fele tartozik ide. A közepes létfeltételek

a társadalom harmadára, míg a jó és kiváló körülmények a társadalom hatódára jellemzők.

Az életcél-vizsgálat segítségével a szerző felvázolta a társadalom eltérő életcélokat követő csoportjait is. Célok nélkül él, illetve célokat megfogalmazni nem tud vagy nem akar a népesség negyede, bár a munkát az élet részének tekinti. A populáció körülbelül tizede él a tradicionális közösség függőségében, érzelmi kötélékében. Félig modernizálódó, félig hagyományos közösségi értékekhez igazodva fogalmazza meg életcéljait a társadalom újabb tizede. Egynegyede tudatosan gazdagodásra, sikerre, modernizációs előrelépésre orientált. Individuális célok, önmegvalósítási törekvések fogalmazódnak meg a népesség közel hetedénél. A vizsgálat szerint az adott csoportra vonatkozó életcélok harmonizálnak a realizált életstílussal és az életfeltételekkel.

A fenti rövid ismertetés nem mutathatja be a disszertáció tartalmának minden aspektusát és teljes mélységét, de talán mégis képet ad gondolati gazdagságáról és újszerű megközelítésmódjáról.

H. Sas Judit, a szociológiai tudományok kandidátusa opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy a fogyasztói magatartások segítségével kialakított életstílus-tipológia új szemlélettel írja le a társadalom rétegeit, új és fontos árnyalatokkal gazdagítja a magyar társadalom rétegzettségéről eddig tudottakat. A disszertáció legfontosabb eredményének azt tartotta, hogy a társadalom rétegződését meghatározó tényező változók mellett, ezek keretei között megkereste és kimutatta az egyének és csoportok relatíve szabad választásának eredményeként kialakított életstílusokat. Fontosnak tartotta a dolgozat eredményeit a gyakorlati használhatóság szempontjából is. Kiemelte, hogy a szerző színvonalasan bányik a

szociológiában eredményesen használható statisztikai, matematikai módszerekkel.

Ugyanakkor több lényeges ponton vitába szállt a disszertáció szerzőjével. Véleménye szerint az életstílus kategóriájának beillesztése a szociológia történetileg kialakult fogalmaiba nem járt teljes sikerrel, az életstílus definíciója nem különbözteti el eléggé e fogalmat az életmód különféle felfogásaitól. A dolgozat hiányosságának tartotta azt is, hogy egyfelől feltételezi a szükségletek motiváló szerepét az életstílusok kialakításában, másfelől azonban nem derül ki pontosan, hogy a szociológiában oly különböző szükségletfogalmak közül melyiket vallja magáénak. Módszertanilag kifogásolta egyes indexek képzési módját és az egyes életstíluscsoportok elnevezését. Nem tartotta szerencsésnek az életstíluscsoportok kategóriáinak megválasztását azért sem, „mert ezek az elittől az esetekig hierarchikus rendben látszanak elhelyezkedni”, holott az opponens szerint a hierarchia nem a viszonylagos szabadságfokkal választott életstílusban mutatkozik, hanem a determináló életfeltételekben. Megfogalmazta azt a kételyét is, miszerint az életstíluscsoportok az életstílus más-más dimenzióit jelentik, s kérdés, hogy vajon így összevethetők-e egymással.

Kritikai észrevételei mellett *H. Sas Judit* teljes meggyőződéssel javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Hankiss Elemér, az irodalomtudományok doktora, a dolgozat erényei közt említette meg, hogy az életstílussal foglalkozó szakirodalomnak eddigi legjobb hazai áttekintését adja, továbbá azt, hogy az életstílus sokat vitatott fogalmát meghatározza, kísérletet tesz egy hazai életstílus-tipológia kidolgozására. A típusok operacionalizálásához a kutató jó megoldásokat talált. Eredményes kísérletet tett az életstílus megválasztását korlátozó objektív élet-

feltételek körülhatárolására, az egyes életstíluscsoportokat jellemző életcél-rendszerek kidolgozására. Az opponens kiváló kezdeményezésnek tartotta az országrészek és megyék szerinti elemzést, követendőnek a jelölt körültekintő és higgadt gondolatvezetését, világos fogalmazását, következtetéseinek szerénységét, elemző munkájának megbízható komolyságát.

Hankiss Elemér hiányolta az adatbázis leírását, bizonyos matematikai-statisztikai módszertani korrekciókat javasolt, kifejezte fenntartásait egyes preferencia-indexek képzésével és az indexek hierarchizáltságával szemben. Nem érezte elég erősnek a disszertációban leírt kutatás és az említett országos felmérés közti kapcsolatot. Összeségében a dolgozatot mindenképpen késznek és méltónak találta arra, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság vitára tűzze ki.

A Bíráló Bizottság kérdései az életstíluscsoportok hierarchikus elrendezésére és a minta főbb jellemzőire irányultak.

Utasi Ágnes válaszában megköszönte az opponensek szigorú, de segítőkész, további kutatómunkájához is útmutatást nyújtó gondolatait. Az opponensi vélemények ellenvetései közül azokra tért ki, és egészítette ki gondolataival, amelyeket a tanulmányban terjedelmi okokból nem közölt, vagy nem elég világosan fogalmazott meg.

A Bíráló Bizottság és az opponensek elfogadták a jelölt választát. A Bíráló Bizottság, melynek elnöke Cseh-Szombathy László, a szociológiai tudomány doktora, tagjai: Andorka Rudolf, a szociológiai tudomány kandidátusa, Hanák Katalin, a szociológiai tudomány kandidátusa, Kovács Ferenc, a filozófiai tudomány kandidátusa és Makara Péter, a szociológiai tudomány kandidátusa voltak, rövid, zártkörű vita és szavazás után javasolta a kandidátusi cím odaítélését Utasi Ágnesnek.

A Tudományos Minősítő Bizottság Szociológiai Szakbizottsága odaítélte Utasi Ágnesnek a szociológiai tudomány kandidátusa fokozatot.

Boros Anna

Előadás az NSZK politikai életéről

Dr. Heinz Jung, a Német Kommunista Párt Marxista Kutatások Inézetének igazgatója konzultációt tartott intézetünk meghívására 1984. november 29-én a Német Szövetségi Köztársaság időszerű gazdasági, politikai kérdéseiről, illetve a Német Kommunista Párt (DKP) politikai irányvonaláról. A konzultációt követő beszélgetéshez Dieter Schmidt, Heinz Jung munkatársa is hozzászólt.

Heinz Jung először áttekintette az 1982-es kormányváltás óta eltelt két év politikai és gazdasági változásait a Német Szövetségi Köztársaságban. Kiemelte, hogy a hárompárti koalíció (CDU/CSU—FDP) gazdasági és szociális intézkedései a nagytőke érdekeit képviselik: a költségvetési egyensúly javítása céljából a munkások rovására csökkentették a reálbéreket és a szociális kiadásokat, míg a tőkések adókedvezményben részesítették, hogy nagyobb beruházásokra ösztönözzék őket. A kormánypártok antiszociális intézkedései nem enyhítettek a tömeges munkanélküliség gondján, sőt tovább fokozták a szociális feszültséget. Ez hozzájárult ahhoz, hogy a szakszervezetek sztrájkharcot kezdtek a 35 órás munkahétért. A kormány konzervatív válságmegoldó gazdasági koncepciója a 3-4 százalékos gazdasági növekedés érdekében az ipar további modernizálását tűzte ki célul, amely a gazdaság szerkezeti átrendeződését, hagyományos iparágak leépülését jelenti.

A strukturális változások szociális feszültséghez vezettek.

Heinz Jung a hárompárti koalíció külpolitikai irányvonalát az NSZK és az USA viszonyának tükrében vizsgálta. Véleménye szerint a rakétatelepítés elfogadása nem jelenti azt, hogy az NSZK minden vonatkozásban elismeri az USA hegemoniáját: a nézetkülönbségek leginkább a gazdaságpolitikai kapcsolatok terén és a szocialista országokkal való együttműködés megítélésének kérdésében mutatkoznak.

A nyugatnémet belpolitikai helyzetet válságosnak ítélte. A szociális kiadások restrikcója a lakosságban nyugtalanságot és elégedetlenséget keltett. Az egész belpolitikai életet felkavaró botrányok, a már háttérbe vonult Kiessling-ügy, majd a pártadományozási-adócsalási botrányok az eddigi legsúlyosabb bizalmi válságba sodorták az NSZK polgári rendjét. A Flick-válság, a pártfinanszírozási ügy és annak fejleményei még ma is uralják a belpolitikai életet, ami tovább csökkenti a hárompárti koalíció iránti bizalmat. Különösen a szabaddemokraták népszerűsége csökkent. A válság következtében fellépő erőátcsoportosulások a nyugatnémet belpolitikában nem a balratolódás tendenciáját mutatják, ellenkezőleg, a legjobboldalibb körök nyomása erősödött a kormányban — a baloldal elleni támadások fokozódnak, a kommunista párt tagjait továbbra is foglalkozási tilalommal sújtják.

Az előadó a belpolitika horizontján megváltozott erőviszonyok legfontosabb tényezőjeként emelte ki az alternatív mozgalmak és a Zöldek előretörését, amely már az új parlamenti konstellációban is kifejezésre jut. Az amerikai rakételepítés ellen fellángolt békemozgalmat méltatva emlékeztetett rá, hogy a tömegmozgalom őszi akcióin a tömeges részvétel csökkent az előző évi „forró őszhöz” képest, amikor a mozgalom csak egyetlen lényeges kérdésre, a rakételepítés ellenzésére koncentrált. Az elmúlt évben felszínre kerültek a mozgalmon belüli ideológiai ellentétek, és új feladatok kerültek napirendre — mint a békemozgalom bázisának kiszélesítése a szakszervezetekben és a szociáldemokráciában. Hogy mennyiben sikerül a társadalom haladó erőit integrálni, az nem kis részben attól függ, hogyan alakul a szociáldemokraták és a Zöldek súlyos ellentmondásokkal terhelt viszonya. A Zöldekkel való együttműködés kérdésében maga a szociáldemokrata párt sem egységes. Ezt mutatja a Hessen tartományban történt koalíciós kísérlet kudarca. Heinz Jung radikális-demokratikus potenciaként értékelte a Zöldeket, de utalt rá, hogy a Zöldek radikális nézeteinek kibontakozását gátolja a szocialista országokkal szembeni ellenséges viszony.

A DKP aktív résztvevője a békemozgalomnak. A mintegy 50 ezer taglétszámú párt szerény eredményre számít

a tartományi választásokon, s mivel így parlamenti helyet nem szerezhet, továbbra is a parlamenten kívüli akciókra kívánja összpontosítani erejét. Ennek érdekében igyekszik befolyását növelni az egyetemi hallgatók körében (különösen a marxista ifjúsági szövetségben, a Spartacusban) és a fiatal munkanélküliek között. A párt politikai arculatát a marxi tradíciók határozzák meg, ahogy ez az 1984 januárjában Nürnbergben tartott VII. kongresszusának fő irányelveiben is megfogalmazódik. Heinz Jung kiemelte a szocialista országok kommunista pártjaival való együttműködés fontosságát.

Az előadást követő kérdésekre válaszolva Heinz Jung ismertette a szakszervezetek követeléseit a munkanélküliség csökkentésére: egyes szakszervezetek a nyugdíjkorhatár leszállítását javasolják 63 évről 58 évre, mások az évi szabadság növelését 10 nappal. A szakszervezeti mozgalom lehetőségei, a műszaki fejlődés társadalmi befolyásolása a szociális partnerségtől is függ. Az előadó hangsúlyozta, hogy a szakszervezetek haladó szárnyai ma már feltételekhez köthetik új technológiák bevezetését. A környezetvédelem mind tudatosabbá válik követeléseikben. A beszélgetés végén szó esett a műszaki-tudományos fejlődés tudati tükröződéséről, új értékorientációt képviselő elméletekről.

Maros Judit

A Társadalomtudományi Intézet
munkatársainak
1984. évi publikációi
(VÁLOGATÁS)

AKSZENTIEVICS György

Hasonlóságok és sajátosságok. A társadalmi körülmények nemzetközi összehasonlítása.

= Népszabadság, 1984. 190. sz. (aug. 14.) 4. p.

Mobilitás és társadalmi kapcsolatok.

= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 49—72. p.

Ruchliwość a stosunki społeczne.

= Nierównośći społeczne w Polsce i na Węgrzech. Wrocław etc. 1984. 53—77. p.

BALOGH István

A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól. (Előadás a Cavtatban [1983] tartott nemzetközi konferencián.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 308—320. p.

Társszerző: HALAY Tibor

Vvedenie.

= Vűjavlenie intereszov pri szocializme. [Tom] 1. Budapest, 1984. 3—5. p.

Társszerző: K. MIKUL'SZKIJ

BÉKÉS Zoltán

Előszó.

= A magyar ifjúság a nyolcvanas években. (Bp.) 1984. 5—9. p.

BENKŐ Judit

Az antiimperialista nemzeti demokratikus forradalom koncepciója a harmincas évek kubai forradalmi mozgalmában.

= Párttörténeti Közlemények, 1984. 1. sz. 126—140. p.

A bolívari eszmék Marti gondolatrendszerében.

= Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1984. Bp. 1984. 256—258. p.

Hacia una nueva visión del mundo.

= América Latina. Problemas de la independencia económica

Nürnberg, 1984. 36—43. p.

A kultúra funkcióváltásáról. (Hozzászólás a Kultúra és gazdaság című vitához.)

= Szakszervezeti Szemle, 1984. 6. sz. 37—42. p.

BOKOR Ágnes

A depriváció mérése.

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs Bulletin. 9. sz. 1984. 25—54. p.

Deprivation: dimensions and indices.

= Stratification and inequalities. (Bp.) 1984 105—135. p.

A kiegészítő vizsgálatok. Összeáll. Bokor Ágnes

= Rétegződés-modell vizsgálat. 2. [köt.] Eszközök és módszerek. Bp. 1984. 167—198. p.

BORBÉLY László

Lengyel—magyar tudományos tanácskozás a politikai intézményrendszeréről.

(Bp. 1984. március 20—24.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 463—472. p.

Társszerző: SZEGŐ Andrea

BOROS Anna

Tervezés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései a Társadalomtudományok című szovjet folyóiratban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 441—454. p.

Társszerzők: KLIMÓ Hedvig, KISS Judit

BOROS László

Az ifjúság politikai szocializációja.

= A magyar ifjúság a nyolcvanas években. (Bp.) 1984. 176—200. p.

Társszerző: KÉRI László

BŐHM Antal

Bevezető megjegyzések a helyi társadalom kutatásáról.

= Helyi társadalom. 2. [köt.] Régiók — kistájak. Bp. 1984. 5—6. p.

Changes in the situation of commuters in Hungary.

= Stratification and inequalities. (Bp.) 1984. 287—298. p.

A felnőttoktatás finn modellje és a békemozgalom.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 663—665. p.

Helyi társadalom. 2. [köt.] Régiók — kistájak. Esettanulmányok. [Kiad. az]

MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Összeáll. és szerk. Bóhm Antal, Pál László.) Bp. 1984. 235. p.

Helyi társadalom.

= Társadalmi Szemle, 1984. 11. sz. 31—40. p.

Társszerző: PÁL László

Helyzetkép az ingázókról. Kiadja a KISZ KB Agitációs és Propaganda Osztálya.

Bp. 1984. 19. p.

[Ifjúsági vitakör 1984.]

Rurálszociológiai kérdőjelek.

= Területi Kutatások, 6. sz. 1983. 5—15. p.

Szociológus-közgazdász találkozó Egerben.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 626—630. p.

Tanácskozás az agglomerációs térségek fejlesztéséről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 169—172. p.

Társadalomszerkezet, település, helyi társadalom.

= Társadalomkutatás, 1984. 3—4. sz. 69—84. p.

EFF Lajos

Ökológiai kapcsolatok. [Tanulmányok.] Vitaanyag. (Kiad. a Népművelődési Intézet. Utószó: Eff Lajos, Vass Csaba. Bp. 1984.) 258. p.

FÁBIÁN Anna

Der Beitrag der sozialistischen ökonomischen Integration zur Effektivität der gesellschaftlichen Produktion.

= Der Beitrag der sozialistischen ökonomischen Integration zur Intensivierung der gesellschaftlichen Produktion. Materialien einer internationalen wissenschaftlichen Konferenz am 23. und 24. November 1983 in Berlin. Berlin, 1984. 63—66. p.

A külgazdasági alkalmazkodóképesség kérdéseire.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 138—147. p.

A külgazdasági alkalmazkodóképesség nem gazdasági összetevői.

= Közgazdasági Szemle, 1984. 3. sz. 281—289. p.

FORGÁCS Imre

Amerika, Amerika. Hovanyecz László beszélgetése Forgács Imre politológussal.
= *Mozgó Világ*, 1984. 8. sz. 40—48. p.

GAZSÓ Ferenc

Dolgozó ifjúság. Orientációk és életutak. (Egy nemzetközi összehasonlító szociológiai kutatás tapasztalatai.) [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Szerk. Gázsó Ferenc, Vladimir Subkin.) Bp. 1984. 238 p.

Az ifjúság önálló élet- és pályakezdésének főbb jellemzői, konfliktusai.

= *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* (Bp.) 1984. 225—264. p.

Társszerzők: ANDICS Jenő, HARCSA István.

Az ifjúság társadalmunk szerkezetében.

= *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* (Bp.) 1984. 27—43. p.

Die Jugend in der Struktur unserer Gesellschaft.

= *Südosteuropa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung*, 1984. Heft 10. 587—598. p.

A nemzedéki kérdés a hazai ifjúságkutatások tükrében.

Gázsó Ferencsel beszélget Huszár Tibor. (Elhangzott a Magyar Rádióban 1983 májusában.)

= *Jelenkor*, 1984. 1. sz. 63—68. p.

Pályakezdők az iparban. (Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)
Bp. 1984. 141 p.

Társszerzők: LAKI László, MOLNÁR Péter

A társadalmi mobilitás tendenciái.

= *Dolgozó ifjúság. Orientációk és életutak.* Bp. 1984. 169—191. p.

Unequal opportunities, school system, youth.

= *Stratification and inequalities.* (Bp.) 1984 177—191. p.

GEDEON Péter

Közgazdaságtan és szocializmus című recenzió: KORNAI János: *Ellentmondások és dilemmák.* Bp. 1983. *Magvető.* című könyvről.

= *Világosság*, 1984. 7. sz. 458—459. p.

Munka és eldologiasodás. A „Történelem és osztálytudat” kritikája az „Ontológia” álláspontjáról.

= *Filozófiai Figyelő*, 1984. 1. sz. 13—28. p.

GERVAI Pál

A szocialista demokrácia és a párt vezető szerepe.

Kiadja a KISZ KB Agitációs és Propaganda Osztálya. Bp. 1984. 33. p.

[Ifjúsági vitakör 1984.]

GIDAI Erzsébet

Az egészségügyi szolgáltatások iránti szükségletek értelmezése és a várható alakulásukat befolyásoló tényezők sajátosságai.

= Prognosztika, 1983. 1—2. sz. 25—37. p.

Eszmecsere a második gazdaságról és a gazdasági, társadalmi struktúráról. (Nyugatnémet—magyar szakmai vita. Bp. 1984. május 7—11.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 494—496. p.

„Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése.” (Országos elméleti tanácskozás Veszprémben, 1984. június 21—22.) Összefoglaló a tanácskozásról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 408—419. p.

Néhány gondolat a fejlődésünkkel kapcsolatosan jelentkező feszültségekről és elmentmondásokról.

= Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Országos elméleti tanácskozás. Veszprém, 1984. június 21—22. [Bp.] 1984. 186—189. p.

Nemzetközi prognosztikai iskola Wroclawban. (1983. március 7—12.)

= Prognosztika, 1983. 1—2. sz. 81—82. p.

Prognózisok a döntések szolgálatában.

= Tájékoztató (Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete), 1984. 4. sz. 139—150. p.

GOMBÁR Csaba

Egy állampolgár gondolatai. Politikaelméleti írások. (Bp.) 1984. Kossuth K. 244 p.

A helyi hatalomról.

= Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1984. Bp. 1984. 191—194. p.

Mentalitás, érték és politikai intézmény. — Gondolatok politikai kultúránkról.

= Társadalomkutatás, 1984. 3—4. sz. 170—176. p.

Megjelent még:

= Közművelődés és politikai műveltség. Szegedi Nyári Egyetem. Művelődésselmélet. Szeged, 1983. 98—105. p.

Modernizáció és mintakövetés. Részletek a Tudósklub 1984. szept. 12-i adásából.

Résztevők: Bognár József, Gombár Csaba, Kulcsár Kálmán, Szűcs Jenő és Papp Zsolt.

= Magyar Hírlap, 1984. 223. sz. (szept. 22.) 9. p.

Szegényebben és pragmatikusabban. (Levél.)

= Forrás, 1984. 12. sz. 66—67. p.

A társadalmi fejlődés és a politikai rendszer.

= Közgazdász, 1984. nov. 22.

GUBA László

A CeSPE delegációjának látogatása intézetünkben. (1984. április 25—30.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 492—493. p.

HALAY Tibor

Az európai szocialista országok és a nemzeti felszabadítási harc kapcsolatának néhány kérdése a nyolcvanas években. Pártintézetek vezetőinek nemzetközi tanácskozása Vietnamban. (Hanoi, 1984. április)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 455—462. p.

A gazdaságirányítás társadalmi hatásainak kérdéséhez.

= Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Országos elméleti tanácskozás. Veszprém, 1984. június 21—22. [Bp.] 1984. 130—134. p.

Nekotorue voproszú vzaimootnosenie mezsdu szocialiszticeszki sztranami i nacional'no-oszvoditel'noj bor'bü v 80-e godü.

= Szovescsanitej rukovoditelej naucsno-iszszledovatel'szkih ucsrezsdenij central'nüh komitetov kommuniszticeszkih i rabocsih partij i drugih marksziszt-szkih iszszledovatel'szkih centrov. (Szosztovjavscsoeszja v g. Hanoe sz 4 po 6 aprelja 1984 g.) Hanoi, 1984. 326—337. p.

Politikatudomány és társadalomtudományok. Elméleti tanácskozás. Debrecen, 1983. június 27—28. (Kiadja a Debreceni Akadémiai Bizottság politikatudományi munkabizottsága. Szerk. Farkas Dezső, Halay Tibor.) Debrecen, 1984. 281. p.

Szeszsziya komiszszii obszcsesztvovedov SZSZSZR i Vengrii.

= Obszcsesztvennue Nauki, 1984. 3. sz. 173—183. p.

Társszerző: Sz. SZMIRNOV

A szocialista társadalom eredményeiről és ellentmondásairól. (Előadás a Cavtatban [1983] tartott nemzetközi konferencián.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 308—320. p.

Társszerző: BALOGH István

Tendencii i protivorecsija razvitija szocializma v Vengrii.

= Kritika antimarksziszt-szkih koncepcij dialekticeszkih protivorecsij real'nogo szocializma. Materialü mezsdu narodnoj konferencii g. Varna, 14—19 nojabrja 1983 g. Tom 2. Szofija, 1984. 96—117. p.

HAVAS Péter

Francia szocialisták a marxi és a jauresi örökségről. (Marx, Jaures és a szocializmus ma címmel tartott nemzetközi szemináriumról. Paris, 1984. március)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 482—486. p.

Nemzetközi tanácskozás Cavtatban a szocializmus és a béke kérdéseiről. (1984. október)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 618—620. p.

A szociáldemokrácia mai helyzetének főbb jellemzői.

= Propagandista, 1984. 2. sz. 59—73. p.

HUNYADI Zsuzsa

Rétégzödés-kutatók tanácskozása Budapesten. Tájékoztató az ISA konferenciáról. (1984. szeptember 10—12.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 621—625. p.

Társszerző: UTASI Ágnes

HUSZÁR István

A gazdasági és társadalmi kérdések kölcsönhatásai.

(Előadás az MTA 144. közgyűlésén 1984. április 17.)

= Közgazdasági Szemle, 1984. 7–8. sz. 800–804. p.

Rövidítve:

= Népszabadság, 1984. 134. sz. (jún. 9.) 3. p.

Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Országos elméleti tanácskozás. Veszprém, 1984. június 21–22. Zárszó. [Bp.] 1984. 214–220. p.

A Zárszó megjelent még:

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 419–424. p.

= Propagandista, 1984. 6. sz. 5–13. p.

Gazdaságirányítás és érdekviszonyok. Kerekasztal-beszélgetés. Résztevők: Buzza Márton, Huszár István, Kulcsár Kálmán, Nyers Rezső, Zányi Jenő, Földes István.

= Népszabadság, 1984. 302. sz. (dec. 24.) 5. p.

Időálló alapelvek. [Művelődéspolitikai tanácskozás (1983. december 15–16.) zárószavának főbb megállapításai.]

= Új Tükör, 1984. 3. sz. 21. p.

Ifjúság és társadalom.

= A magyar ifjúság a nyolcvanas években. (Bp.) 1984. 11–26. p.

Pártirányítás és gazdaságpolitika.

= Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz. 3–13. p.

Megjelent még:

= Reflektor, 1984. 4. sz. 178–200. p.

A politika és a társadalomtudományok.

= Politikatudomány és társadalomtudományok. Elméleti tanácskozás. Debrecen, 1983. június 27–28. Debrecen, 1984. 13–47. p.

Tagozódó társadalom, egységes nemzet. Huszár István az érdekek ütköztetéséről. [Riporter:] Kovács Judit.

= Magyar Nemzet, 1984. 41. sz. (febr. 18.) 7. p.

Találkozások, élmények. (Tripolszky László interjúja.)

= Szovjet Irodalom, 1984. 6. sz. 144–148. p.

Társadalmi haladás és a társadalomtudományi kutatások.

= Magyar Könyvtárosok Egyesülete évkönyve 1982. (Bp.) 1984. 47–54. p.

A társadalom szerkezetének alakulásáról.

= Magyar Nemzet, 1984. 293. sz. (dec. 14.) 9. p.

Zárszó (a Művelődéspolitikai tanácskozáson.)

= Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai tanácskozás. Bp. 1983. december 15–16. Bp. 1984. 162–164. p.

HÜLVELY István

Viták a parlamenti demokrácia válságáról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 88–105. p.

JOHANCSIK János

Az együttműködés feltételei a nyugat-európai munkásmozgalomban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 398—407. p.

JUHÁSZ Judit

A helyi társadalom feltételrendszerének elemei Somogy megye aprófalvaiban és külterületein.

= Helyi társadalom 2. [köt.] Régiók — kistájak. Bp. 1984. 191—230. p.

KALOCSAI Dezső

Spinoza ember és erkölcs eszményének kérdéséről.

= Magyar Filozófiai Szemle, 1983. 4. sz. 585—607. p.

KARDOS András

A kőbaltától az automatizációig.

= Népszava, 1984. 44. sz. (febr. 22.) 9. p.

Munka és demokrácia. Interjú Buza Mártonnal, a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete igazgatójával. Riportot készítette: Kardos András.

= Népszava, 1984. 148. sz. (jún. 26.) 3., 149. sz. (jún. 27.) 3. p.

KEREKES György

Sobre el contenido de la soberanía nacional.

= América Latina. Problemas de la independencia económica. Nürnberg, 1984. 8—17. p.

Experimentar es vivir . . . El Socialismo en Hungría.

= Nueva Sociedad, No. 74. 1984. sept.—oct. 114—122. p.

KISS Judit

Elmaradottság és belső piac a fejlődő országokban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 106—121. p.

Tervezés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései a Társadalomtudományok című szovjet folyóiratban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 441—454. p.

Társzerzők: BOROS Anna, KLIMÓ Hedvig

KLIMÓ Hedvig

Tervezés és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kérdései a Társadalomtudományok című szovjet folyóiratban.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 441—454. p.

Társszerzők: BOROS Anna, KISS Judit

KOLOSI Tamás

Az adatbázis megszervezése.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 2. [köt.] Eszközök és módszerek. Bp. 1984. 47—78. p.

Társszerző: NEMESKÉRI István

Az anyagi életkörülmények különbségei.

= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 95—130. p.

Társszerző: Lidia BESKID

Befejezés helyett: Az egyenlőtlenségek inkonzisztenciái.

= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 163—174. p.

Bevezetés.

= Rétegződés-modell vizsgálat 2. [köt.] Eszközök és módszerek. Bp. 1984. 5—11. p.

Bevezetés: elméleti összefüggések.

= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 9—15. p.

Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI

Bildungsexpansion, Beschäftigung und Mobilität. Ein empirischer Vergleich zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn.

= Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung. 17. Jg. 1984. No. 3. 388—406. p.

Differenciálódás és közeledés. (Az ipari dolgozók belső rétegződése hat szocialista országban.)

= Szociológia, 1983. 1—2. sz. 1—15. p.

Társszerző: Milan TUCEK

Az érdekellentétéktől a „betartás” demokráciájáig.

Beszélgetés Kolosi Tamás szociológussal. Riporter: Mogyoró Katalin.

= Mozgó Világ, 1984. 11. sz. 107—111. p.

Jövedelem, kereset, társadalmi helyzet.

= Reflektor, 1984. 2. sz. 319—335. p.

Eredeti: Társadalmi Szemle, 1983. 10. sz. 48—56. p.

Major trends in Hungarian social mobility and social structure.

= Future research in Hungary. Bp. 1983. 334—345. p.

A mikroelektronika forradalma. (Részletek a Televízió Tudósklubjának 1984. júl. 12-i adásából. A beszélgetésben részt vett: Kolosi Tamás, Pál László, Simai Mihály, Szecskó Tamás. Vitavezető: Biacs Péter.)

= Magyar Hírlap, 1984. 170. sz. (júl. 21.) 9. p.

Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech. [Wyd.]

- Polska Akademia Nauk Instytut Filozofii i Socjologii. Red. Tamás Kolosi i Edmund Wnuk-Lipiński. Wrocław, Warszawa etc, 1984, Ossolineum. 204. p.
- On reduction of social reproduction. A Hungarian—Netherlands comparison on the changing effects of social origin and education on the occupational position. Groningen, 1984. 23. p.
- Társszerzők: Jules PESCHAR, Péter RÓBERT
- Rétegződés-modell vizsgálat. 3. [köt.] KOLOSI Tamás: Státusz és réteg. Műhelytanulmány. [Kiad. az MSZMP KB] Társadalomtudományi Intézet. Bp. 1984. 275 p.
- Różnie w zawozności w Polsce i na Węgrzech.
= Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech.
Wrocław, Warszawa etc. 1984. 107—147. p.
Társszerző: Lidia BESKID
- Status groups in Hungary.
= Angewandte Sozialforschung, 1983. Heft 2—3. 163—183. p.
- Státuszcsoportok és életmód.
= Hogyan élünk? A szocialista életmód ismérvei, feltételei, tendenciái. Bp. 1984. 164—187. p.
- Státuszcsoportok Magyarországon.
= Társadalomkutatás, 1984. 1. sz. 21—41. p.
- Status and stratification.
= Stratification and inequalities. Bp. (1984.) 51—103. p.
- Stratification and inequalities. Ed. Rudolf Andorka, Tamás Kolosi. (Publ.) Institut for Social Sciences. (Bp.) 1984. 314. p.
[Hungarian sociological studies 1.]
- A társadalmi struktúra változásai. Történelmi előzmények.
= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 36—48. p.
Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI.
- Wpływ przemysłowienia na strukture społeczną. (Korzenie współczesnych problemów.)
= Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech. Wrocław, Warszawa etc. 1984. 35—51. p.
Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI
- KOLOSI — WNUK-LIPINSKI:
- Wprowadzenie: kontekst teoretyczny.
= Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech. Wrocław, etc, 1984. 9—18. p.
Társszerző: Edmund WNUK-LIPIŃSKI
- Zamiast zakończenia — dekompozycja nierówności.
= Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech. Wrocław, Warszawa etc. 1984. 187—198. p.
- KÓSA Erzsébet
- Suba a subához? Válaszol Kósa Erzsébet családszociológus. Riporter: Rehák Aranka.
= Magyar Hírlap, 1984. 54. sz. (márc. 4.) 6. p.

KOVÁCH Imre

Agricultural small market producers.

= Stratification and inequalities. (Bp.) 1984. 267—286. p.

Társszerző: KUCZI TIBOR

Kisárutermelők gazdálkodástörténetének kohorszonzonkénti elemzése.

= Szociológia, 1983. 3. sz. 273—288. p.

Társszerző: KUCZI Tibor

KOVÁCS Ferenc

Aneks: charakterystyka badań.

= Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech. Wrocław, Warszawa etc. 1984. 199—204. p.

Társszerző: Maria JAROSIŃKA

Industrializacja: Korzenie współczesnych problemów.

= Nierówności społeczne w Polsce i na Węgrzech. Wrocław, Warszawa etc. 1984. 20—35. p.

Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Műhelytanulmány. (Kiad. az) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (A magyar kiadást szerk. Kovács Ferenc.) Bp. 1984. 210 p.

Az iparosodás.

= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 17—36. p.

A kutatás rövid leírása.

= Az ipari dolgozók rétegződése. (Magyar—lengyel összehasonlítás.) Bp. 1984. 177—206. p.

Társszerző: Maria JAROSIŃKA

A művelődés különbségei. (Egy nemzetközi kutatás anyagából.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 5—31. p.

Tendence ke sblížování tříd a vrstev v rámci vývoje sociální struktury socialistické společnosti.

= Sociologický Časopis, 1984. 2. sz. 126—137. p.

KOZÁK Márton

Wiener Walzer és a fekete vonat. A helyzet Rumban.

= Valóság, 1984. 8. sz. 46—62. p.

Mit csinálnak az általános iskolát el nem végzett fiatalok?

= Köznevelés, 1984. 33. sz. 6. p.

Társszerző: LAKI László

LAKI László

Aki hangosan gondolkodik. Élsport és társadalom. Vendégségben Laki László szociológusnál. [Riporter:] Morvai Katalin.

= Népsport, 1984. jan. 4. 3. p.

- Átlövés. Esettanulmány a kézilabda-bajnokság első osztályáról — 1981. (Bp.) Ifjúsági Lapk. 177 p.
 Társszerző: NYERGES Mihály
- Csoportalakzatok és közösségek.
 = Társadalmi Szemle, 1984. 12. sz. 94—97. p.
- Életkörülmények — életmód — életszínvonal.
 = Testnevelés- és Sporttudomány, 1984. 4. sz. 17—21. p.
 Társszerző: MAKSZIN Imre
- A fiatalok munkához való viszonyának néhány kérdése.
 = Politikai Főiskolai Közlemények, 1983. 4. sz. 47—62. p.
 Megjelent még: Ifjúság — gazdaság. Bp. 1984. 47—62. p.
- Gondolatok, kérdőjelek. A Képes Sport karácsonyi beszélgetése Laki Lászlóval, az MSZMP Társadalomtudományi Intézete tudományos kutatójával.
 = Képes Sport, 1984. dec. 18. 36—37. p.
- Az iskolai testnevelés és sport, valamint a testnevelés tagozatos képzés szerepe és helyzete az élsportutánpótlásban. Vitaanyag. [Írták:] (Makszin Imre, Laki László.) Kiad. a Testnevelési Főiskola. Bp. 1984. 135 p.
- Mit csinálnak az általános iskolát el nem végzett fiatalok?
 = Köznevelés, 1984. 33. sz. 6. p.
 Társszerző: KOZÁK Márton
- Pályakezdők az iparban. (Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)
 Bp. 1984. 141 p.
 Társszerzők: GAZSÓ Ferenc, MOLNÁR Péter
- Szemponctok versenysportunk helyzetének elemzéséhez. (Vitaanyag.)
 = A Testnevelési Főiskola Közleménye, 1984. 1. sz. 45—70. p.
 Társszerzők: NYERGES Mihály, PETHŐ Róbert
- A társadalom változó szerkezete.
 = Népszabadság, 1984. 79. sz. (ápr. 3.) 4. p.
- A testnevelés tagozatos képzés és az iskolarendszer.
 = Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások. Információs Bulletin. 6. sz. 1984. 6—153. p.
 Társszerző: MAKSZIN Imre
- Versenysportunk kívülről. 1. [rész] Helyzetelemzés. 2. [rész] A változások kora.
 = Magyarország, 1984. 27. sz. 28. p., 28. sz. 28. p.
 Társszerzők: NYERGES Mihály, PETHŐ Róbert

LAKOS Sándor

- Na drodze systemu politycznego.
 = Z problematyki ideologii i polityki WSPR. Warszawa, 1983. 237—253. p.
 Eredeti: Társadalmi Szemle, 1982. 8—9. sz. 26—34. p.
- A politikai rendszer és a párt fejlődésének negyedszázados útja.
 = Társadalmi Szemle, 1984. 4. sz. 3—12. p.
 Megjelent még:
 = Reflektor, 1984. 4. sz. 120—140. p.
- A politikai rendszer fejlesztése és a párt vezető szerepe az MSZMP gyakorlatában (1956—1982).
 = Történelmi ismeret — történelmi tudat. A felszabadulás utáni történelem ok-

tatásának feladatai. Országos elméleti tanácskozás. Budapest, 1983. október 20—21. [Bp.] 1984. 132—145. p.

LENGYEL Zsuzsa

The characteristics of the transformation of rural society in Hungary. Manila, 1984. 31 p.

Társszerző: VÁGVÖLGYI András

A falu társadalmi problémái megoldásának magyarországi tapasztalatai.

= Világ Mezőgazdasága, 1984. 6. sz. 40—44. p.

Néhány gondolat a falvakról.

= A falu művelődése. Bp. 1983. 36—43. p.

„Változások a falu társadalmában” szekció vitájára ajánlott témakörök és a szekció összefoglaló anyaga.

= A falu művelődése. Bp. 1983. 44—51. p.

MÁRKUS György, G.

A „harmadik út”: ideológia és realitások.

= Népszabadság, 1984. 166. sz. (júl. 17.) 4. p.

Kerekasztal konferencia „a jóléti állam jövőjéről”.

(Bielefeld, 1983. június 12—15.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 182—184. p.

Recenzió: Beyond welfare capitalism. By Ulf Himmelstrand, Göran Ahrne etc. London, 1981. Heinemann című könyvről.

= Szociológia, 1983. 1—2. sz. 219—221. p.

A szociáldemokrácia ideológiai-stratégiai dilemmái és a válság.

= Társadalmi Szemle, 1984. 6. sz. 38—48. p.

MIKECZ Tamás

Recenzió: JOHANCSIK János: A francia baloldal 1958—1981. Bp. 1983, Kossuth K. című könyvről.

= Társadalmi Szemle, 1984. 2. sz. 84—86. p.

MÓDRA László

Módosulások a strukturális viszonyokban. Simó Tibor: A szőlőtermelő szövetkezetek új modellje című tanulmánya kapcsán.

= Forrás, 1984. 7. sz. 60—65. p.

MOLNÁR Péter

Pályakezdők az iparban. (Kiad. az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.)

Bp. 1984. 141 p.

Társszerzők: GAZSÓ Ferenc, LAKI László
School career and the first job. The story of completed studies, aspirations and detours. [Ed.] (European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Science.) Vienna, 1984. 59 p.

NEMESKÉRI István

Az adatbázis megszervezése.

= Rétegződés-modell vizsgálat 2. [köt.] Eszközök és módszerek. Bp. 1984. 47—78.

p.

Társszerző: KOLOSI Tamás

PÁL László

An attempt to capture the dimensions of „local society”.

= Stratification and inequalities. (Bp.) 1984. 299—314. p.

Falvak — félárnyékban című recenzió MÉSZÁROS Rezső: A társadalmi átalakulás alapvető térfolyamai a Dél-Alföldön. Bp. 1982, Akad. K. című műről.

= Szociológia, 1983. 3. sz. 354—356. p.

Helyi igazgatás — helyi társadalom.

= Városépítés, 1984. 6. sz. 3—4. p.

Helyi társadalom. 2. [köt.] Régiók — kistájak. Esettanulmányok. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Összeáll. és szerk. Bóhm Antal, Pál László.) Bp. 1984. 235. p.

Helyi társadalom.

= Társadalmi Szemle, 1984. 11. sz. 31—40. p.

Társszerző: BÓHM Antal

Az ingázó dolgozók életformájáról, életmódjának sajátosságairól.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 373—385. p.

Kell-e nekünk ma népfőiskola?

= Népművelés, 1984. 10. sz. 30—31. p.

Kísérlet a „helyi társadalom” dimenzióinak megragadására.

= Helyi társadalom 2. [köt.] Régiók — kistájak. Bp. 1984. 7—21. p.

Megjelent még:

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs bulletin 9. sz. 1984. 5—24. p.

= Társadalomkutatás, 1984. 3—4. sz. 85—97. p.

Ukrán és magyar kutatók együttműködése.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 490—491. p.

PAPP Zsolt

Az állami termelési módról. Interjú Szelényi Ivánnal.

(Készítette: Papp Zsolt.)

= Medvetánc, 1983/4—1984/1. sz. 161—170. p.

- Az amerikai szociológiáról. Interjú Szelényi Ivánnal.
(Riporter: Papp Zsolt.)
= Szociológia, 1983. 3. sz. 307—317. p.
- Értékeink — nagyító alatt.
= Szakszervezeti Szemle, 1984. 8—9. sz. 12—18. p.
- Fassbinder és az ötvenes évek.
= Filmvilág, 1984. 2. sz. 22—24. p.
- A „jóléti állam” problémái — szociológiai nézőpontból.
= Medvetánc, 1983/4—1984/1. sz. 141—159. p.
- Melankólia '84. [Földényi F. László: Melankólia című könyvéről.]
= Élet és Irodalom, 1984. 34. sz. 3—4. p.
- Mielőtt megalvadunk. (A marxista filozófia „szélcsendjéről”.)
= Élet és Irodalom, 1984. 40. sz. 3—4. p.
- Az ötvenes évek a magyar történelemben. A TV Tudósklub 1983. dec. 14-i beszélgetése.
= Jel-Kép, 1984. 2. sz. 126—133. p.
- Pro és kontra: a nyugati racionalizmus. Jürgen Habermas önmagáról, a frankfurti iskoláról és a kommunikatív cselekvés elméletéről. (Összeáll. Papp Zsolt.)
= Világosság, 1984. 3. sz. 182—187. p.
- A Tudósklub vitájából. Műsorvezető: Papp Zsolt.
A gazdaság és a történelem ciklusai. 1984. febr. 22.
= Magyar Hírlap, 1984. 53. sz. (márc. 3.) 8. p.
- Modernizáció és mintakövetés. 1984. szept. 12.
= Magyar Hírlap, 1984. 223. sz. (szept. 22.) 9. p.
- Művészet és valóság az ötvenes években. 1984. ápr. 25.
= Mozgó Világ, 1984. 7. sz. 5—16. p.

RATHMANNÉ TÚRY Mária

- Az osztrák szociáldemokrata kormányzás semlegességi és biztonságpolitikája.
= Elméleti és Módszertani Közlemények, 25. sz. 1984. 93—106. p.
- Recenzió: A Kreisky-korszak. Az osztrák külpolitika súlypontjai. (Die Ära Kreisky. Schwerpunkte der österreichischen Aussenpolitik.) Wien—München—Zürich, 1983. Európa—Verl. című könyvről.
= Külpolitika, 1984. 5. sz. 139—145. p.
- Viták az SPD kölni kongresszusán.
= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 158—168. p.

RÓBERT Péter

- A multidimensional approach to social mobility.
= Stratification and inequalities. (Bp.) 1984. 223—244. p.
- Bildungsexpansion, Beschäftigung und Mobilität. Ein empirischer Vergleich zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn.
= Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 17. Jg. 1984. No. 3. 388—406. p.
- Társszerzők: Manfred KAISER, KOLOSI Tamás

Egyenlőség — különböző eséllyel.

= Élet és Tudomány, 1984. 37. sz. 1158—1159. p.

On reduction of social reproduction. A Hungarian—Netherlands comparison on the changing effects of social origin and education on the occupational position. Groningen, 1984. 23 p.

Társszerzők: KOLOSI Tamás, Jules PESCHAR

A társadalmi mobilitás többdimenziós megközelítése.

= Statisztikai Szemle, 1984. 12. sz. 1225—1240. p.

A változók fogalmi magyarázata. Összeáll.: Róbert Péter.

= Rétegződés-modell vizsgálat 2. [köt.] Eszközök és módszerek. Bp. 1984. 115—166. p.

SCHMIDT Péter

A gazdaságirányítási rendszer néhány politikai kérdéséről.

= Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Országos elméleti tanácskozás, Veszprém, 1984. június 21—22. [Bp.] 1984. 159—161. p.

A jogforrások tipológiája.

= Jogtudományi Közöny, 1984. 8. sz. 440—446. p.

A képviselet és a törvény. Az országos vita után. (Így fejlődik a képviseleti demokrácia.)

= Béke és Szocializmus, 1984. 4. sz. 93—95. p.

A magyar jogforrási rendszer alkotmányjogi problémái.

= Jogtudományi Közöny, 1983. 7. sz. 429—435. p.

A magyar politikai rendszer fejlesztésének irányai.

= Pártélet, 1984. 2. sz. 25—30. p.

Megjelent még:

= Reflektor, 1984. 3. sz. 157—168. p.

Organa przedstawicielskie w dzisiejszym społeczeństwie Węgierskim.

= Z problematyki ideologii i polityki WSPR. Warszawa, 1983. 268—285. p.

Eredeti: Világosság, 1981. 8—9. sz. 560—567. p.

Szocializmus és államiság. Tanulmányok. [Kiad. az] MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. (Bp.) 1984, Kossuth K. 356 p.

SIMÓ Tibor

Állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fizikai dolgozóinak jellemzőiről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 548—556. p.

Gondolatok a társadalmi struktúra vizsgálatáról.

= Statisztikai Szemle, 1984. 12. sz. 1254—1257. p.

Social effects of landholding and small farming in the village of Tard.

= New Hungarian Quarterly, 1984. 94. sz. 149—155. p.

SOLYMÁR Magda

Francia folyóirat vitája a „szociáldemokrata ideálról”.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 645—654. p.

Hülvely István: A polgári politikaértelmezések történetéhez című disszertációjának védéséről.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 173—176. p.

SZABÓ Béla

Az önkormányzat gazdasági feltételeiről.

= Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1984. Bp. 1984. 202—204. p.

SZOBOSZLAI György

Alternatívák az államiság továbbfejlesztésében.

= Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1984. Bp. 1984. 238—244. p.

Az aprófalvak érdekképviselete.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 2. sz. 205—215. p.

Gazdaságirányítás és társadalmi összefüggések.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 3. sz. 357—372. p.

Társszerző: WIENER György

Ideológia és demokrácia. (Kiadja a Magyar Politikatudományi Társaság. (Szerk. Szoboszlai György.) Évkönyv 1984. Bp. 1984. 267 p.

Az önkormányzat társadalompolitikai feltételeiről.

= Ideológia és demokrácia. Magyar Politikatudományi Társaság. Évkönyv 1984. Bp. 1984. 194—199. p.

SZPIRULISZ Ildikó

Education and training system — employment. /Experiences gained in Hungary./

= Work organization, incentive systems and effort bargaining in different social and national context. Workshop organized by the Institute for Social Research in Frankfurt/M. 16—19 of April 1984. Frankfurt/Main, 1984. 75—90. p.

A munka humanizálása.

= Népszava, 1984. 85. sz. (ápr. 11.) 9. p.

A munka humanizálása válságban. NSZK-beli tanulmányút tapasztalatai.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 637—644. p.

A szocializmus valósága és fejlődésének távlatai. A szocialista társadalmi viszonyok továbbfejlesztésének kérdései. [Kiad. az] MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztály. Bp. (1984.) Kossuth K. 11 p.

/Vázlatok az előadásos propagandához 1983/1984./

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk néhány kérdése. (Hozzászólás a Közgazdasági Szemle 1982. 7—8. sz.-ban meghirdetett vitához.)

= Közgazdasági Szemle, 1984. 2. sz. 179—186. p.

TAKSÁS Imre

Nemzetközi kutatás a társadalmi aktivitásról.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 177—181. p.

Z problematyki ideologii i polityki WSPR. Przeszłosc i czas współczesny. [Wyd.]
Instytut Podstawowych Problemów Marksizmu—Leninizmu Komitetu Centralnego PZPR. Wybór i opracowanie: Imre Taksás. Warszawa, 1983. 421 p.

THOMA László

Gazdaság és kultúra.

= Művelődéspolitikánk 25 éve. Művelődéspolitikai tanácskozás. Bp. 1983. december 15—16. (Bp.) 1984. 141—146. p.

A humanizmus dilemmái. Megjegyzések Bernhard Blanke tanulmánya elé.

= Filozófiai Figyelő, 1984. 1. sz. 45—49. p.

Az ifjúság zavarai — avagy könnyű-e fiatalnak lenni?

1—2. [rész.] (Thoma László ifjúságkutatóval beszélget Rege Sándor.)

= Magyar Ifjúság, 1984. 51. sz. 18—19. p., 52. sz. 7—9. p.

Kulcsszavak.

= Mozgó Világ, 1984. 5. sz. 110—115. p.

Megjegyzések dr. Ratkóczy Éva cikkének ürügyén.

= A viselkedéskultúráról. Bp. 1984. 442—449. p.

Eredeti: Kritika, 1982. 3. sz. 24—25. p.

Megjegyzések Lukács fogadtatásának értelmezéséhez.

= Filozófiai Figyelő, 1982. 3—4. sz. 34—37. p.

A reform társadalmi feltételeiről és hatásairól.

= Gazdasági fejlődésünk és a gazdaságirányítás továbbfejlesztése. Országos elméleti tanácskozás. Veszprém, 1984. június 21—22. [Bp.] 1984. 202—209. p.

Tiltakozó fiatalok. Három évtized választútjai.

= Ifjúsági Szemle, 1984. 4. sz. 69—75. p.

TOKODY Gyula

Mai szociáldemokrata nézetek a marxizmus történeti szerepéről.

= Korunk és Marx. Debrecen, [1984.] 81—92. p.

Munkásmozgalom és gyarmati kérdés a két világháború között. A munkásmozgalom-történészek 1984-es konferenciája. (Linz, 1984. szeptember 11—14.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 631—636. p.

TURGONYI Júlia

A gyerekek nevelése a családban.

= Gyerekek a társadalomban. (Tudományos Tanácskozás. 1983. október 6—7.) [Bp.] 1983. 67—75. p.

Recenzió: H. SAS Judit: Nőies nők és férfias férfiak. Bp. 1983, Akad. K. című könyvről.

= Társadalmi Szemle, 1984. 9. sz. 106—109. p.

UTASI Ágnes

A csábító elit és a többiek. Életstílus, fogyasztás a kutató szemével. Utasi Ágnes-sel beszélget Bán Károly.

= Magyar Hírlap, 1984. 240. sz. (okt. 12.) 5. p.

Életstílusok, fogyasztás. /Egy kutatás résztanulmánya./

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 48—68. p.

Életstílusok, szükségleti szintek — a robotolók és a „hiányok közt élők”.

= A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon.

Információs Bulletin. 9. sz. 1984. 55—88. p.

Life styles, demand levels and Hungary's elite.

= Stratification and inequalities. (Bp.) 1984. 137—156. p.

Rétegződéskutatók tanácskozása Budapesten. Tájékoztató az ISA-konferenciáról. (1984. szeptember 10—12.)

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 4. sz. 621—625. p.

Társszerző: HUNYADI Zsuzsa

A vizsgálat kérdőívei. A személyi file változói. A családi file változói. Függelékét összeáll. Utasi Ágnes.

= Rétegződés-modell vizsgálat. 2. [köt.] Eszközök és módszerek. Bp. 1984. 199—387. p.

VARGA László

Changes in the functions of foremen in the FRG and in Hungary.

= Work organization, incentive systems and effort bargaining in different social and national context. Workshop organized by the Institute for Social Research in Frankfurt/M. 16—19 of April 1984. Frankfurt/Main, 1984. 58—74. p.

A csepeli gyáróriás kialakulásának története.

= Századok, 1983. 6. sz. 1322—1358. p.

A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944—1945.

= Évkönyv. [Kiad.] a Magyar Izraeliták Országos Képviselőte. 1983—1984. Bp. 1984. 389—420. p.

Pató Pálok vagy sztahanovisták? Bp. (1984.), Magvető. 173. p.

/Gyorsuló idő./

VARGA SUPLIC Sándor

A „csábító” agglomeráció.

= Gazdálkodás, 1984. 12. sz. 45—54. p.

Formirovanie obszsesztvennogo predstavitel'stva v vengerszkom szel'szkohozajsztvennom kooperativnom dvizsenii.

= Vűjavlenie intereszov pri szocializme. [Tom.] 1. Budapest, 1984. 69—112. p.

A kockázatot utólag minősíti az élet. Interjú Hütter Csaba téveszelnökkel.

= Mozgó Világ, 1984. 7. sz. 105—114. p.

A községi fejlesztések új szervezési formája.

= Magyar Nemzet, 1984. 117. sz. (máj. 20.) 5. p.

Novaja posztanovka voprosza v iszzledovanii szootnosenij intereszov v vengerszkoj filozofii i szociologii.

= Vüjavlenie intereszov pri szocializme. [Tom.] 2.

Budapest. 1984. 41—82. p.

Termelőszövetkezeti mozgalmunk társadalmi képviselte.

= Társadalomtudományi Közlemények, 1984. 1. sz. 69—87. p.

Vüjavlenie intereszov pri szocializme. [Szbornik sztatej. Izd.] Problemnaja komisszija Akademija nauk szocialiszticeszkih sztran „Mirovaja szocialiszticeszka szisztema”. Red. István [Balogh] Balog. [Tom.] 1—2. (Red. Sándor Varga Suplic.) Budapest, 1984, Insztitut obszceszstvennüh nauk pri CK VSZRP. 2 db.

Összeállította: Markella Károlyné

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG
KÖZÖS KIADVÁNYA:

MUNKA, GAZDASÁG, TÁRSADALOM

TANULMÁNYKÖTET

9,6 ív, 42,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

Idegen nyelvű összefoglalók

Владимир Шубкин

МОЛОДЕЖЬ И СОВРЕМЕННОЕ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Автор научной статьи считает, что все главнейшие проблемы общественного развития, так, в частности, необходимость роста производительности, демографические проблемы, чрезмерная миграция и т. д., по существу, являются проблемами, связанными с молодежью. Поэтому следует уделять постоянное внимание субъективным стремлениям молодежи, которые необходимо в одинаковой мере изучать и давать им соответствующее направление.

В центре внимания статьи находится эмпирическое исследование вопросов выбора профессии советской молодежью. Поскольку в 80-е годы по сравнению с прежним довольно-таки малочисленное поколение начинает трудовой путь и относительно более обширным является тот слой, который достигает пенсионного возраста, на начинающую трудовое поприще молодежь ложатся более значительные трудности, чем до сих пор. Ее положение затрудняется также тем, что в то время как раньше другие группы населения составляли резерв рабочей силы, теперь решающим источником пополнения рабочей силы стала молодежь.

Исследования пытались выявить профессиональные планы, престиж поприща, выбираемого молодежью. Удалось констатировать, что среди молодежи девальвируется физический труд и возрастает оценка умственного труда, и в этом плане стремления сельской молодежи приближаются к городской.

В результате соприкосновения с подлинными условиями труда меняется отношение к профессиям; например, сильнее проявляется разница между так называемыми "женскими" и "мужскими" специальностями.

Повторение исследования, произведенного в 1963 году, в 1983 году показало, что реальный подход к выбору профессии возрос.

В заключительной части статьи автор указывает на факторы, влияющие на нравственное воспитание молодежи и формирование ее экологического подхода. Роль семьи в профессиональной и политической социализации переняла школа вопреки тому, что для этого еще не созданы соответствующие условия. Для того, чтобы молодежь приспособилась к самостоятельной жизни, ей следует оказывать эффективную помощь лишь более планомерным нравственным воспитанием, развитием в ней способности к самостоятельности, самоуправлению и самодеятельности.

Дёрдь Собослаи

ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА

Социалистические преобразования в Венгрии происходили в рамках народной демократии. В результате этого значительное большинство орудий производства перешло в руки государства, и это определило как экономическое развитие, так и основные политические институты общества. Главной особенностью переходного общества в марксовом понимании является, что в преобразовании общественной формации политическая воля играет решающую роль. В результате партийно-политического движения в Венгрии произошла ликвидация капиталистической собственности. Этот процесс пользовался поддержкой масс, однако он не был в организованном порядке подхвачен волей общественности. В данной научной статье автор указывает на противоречивость смены формации и роль государства в этом процессе.

В социалистическом развитии Венгрии роль государства неоднократно менялась. В развитии венгерского государства можно выделить два главных этапа. Первый этап (1948—1957 гг.) характеризовался уменьшением относительной самостоятельности государства, его прямым подчинением политике партии. Монопольное осуществление власти препятствовало самостоятельности государственных представительств и выдвигало на передний план бюрократические функции государства. После кризиса 1956-го года общественная база политической деятельности расширилась, и это позволило распространить функции государства на интеграцию общества. Такая тенденция еще более окрепла созданием (1966-1968 гг.) и дальнейшим развитием (1984—) индиректной системы управления экономикой. В восьмидесятых годах в центре развития государства оказалась ревизия функций государственного вмешательства. Автор в своей статье анализирует эти процессы в теоретических рамках общественной формы.

Антал Бём

РАБОЧИЕ, ЖИВУЩИЕ В СЕЛЬСКОЙ МЕСТНОСТИ

В Венгрии крестьянство традиционно ассоциируется с деревней, а рабочие — с городом. Однако такое положение уже кануло в прошлое, поскольку среди самостоятельного населения села живет почти столько же рабочих, сколько в городах, то есть чуть ли не половина рабочего класса проживает в сельской местности.

Статья на основе данных выборочного исследования, распространенного на всю страну, анализирует основные показатели общественного положения рабочих, живущих в сельской местности (ежедневно выезжающих на работу, работающих на далеком расстоянии от дома и занятых по месту жительства): демографические сведения, образование, а также материальные и жилищные условия, деятельность в дополнительном приусадебном хозяйстве. Полученные данные наглядно свидетельствуют о том, что между слоями рабочих, живущих в деревнях, и крестьянскими слоями, работающими в сельскохозяйственных производственных кооперативах, в настоящее время в результате сближения классов разница все уменьшается. Часто общественные различия

более значительно мотивируются разницей между поселениями, чем традиционные различия классового характера. При этом речь идет не только о дихотомии противоречий между городом и деревней. Ведь, — как об этом свидетельствует данное исследование —, между положением населения деревни наблюдаются значительные различия именно в связи с расположением различных поселений (в окрестностях города или на далеком расстоянии от города).

Сельское общество в Венгрии ныне является одновременно и обществом рабочих, а это, естественно, имеет свои последствия в общественно—политических аспектах и отражается на демографической политике.

Ласло Лаки—Мартон Козак "ОТСЕВ" ИЗ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ (8-КЛАССНОЙ) ШКОЛЫ

В нашем институте в нынешнем плановом периоде начато исследование темы "Процессы воспроизводства кумуляционно неблагоприятного положения". Как известно, исключительно разнообразны факторы и механизмы, способные ввергнуть отдельные общественные слои, группы, определенных индивидов в неблагоприятное положение по сравнению с "другими". Из многочисленных факторов, приводящих к неблагоприятному положению, нами проанализирована школа, поскольку возросла роль этого института в унаследовании общественного положения в отношении определения места в общественном разделении труда и шансов на мобильность. (Прежние исследования показали, что молодежь, не окончившая общеобразовательную школу, в этом отношении находится в наиболее неблагоприятном положении).

Наше исследование было распространено на молодежь, до 14- или 16-летнего возраста не закончившую общеобразовательную школу. Данная статья знакомит с основными результатами первой фазы исследования: места жительства таких учащихся по типам поселения, их общественного происхождения — а также с селективным взаимовлиянием этих двух факторов.

Vladimir Subkin

YOUTH AND THE SCIENTIFIC-TECHNICAL DEVELOPMENT OF OUR AGE

According to the author all the more important problems of social development, as for example the necessity of the increasing of productivity, the problems of demography, the excessive migration etc. are essentially problems relating to youth. For this reason one has to pay close attention to the subjective aspirations of youth, their examination and guidance are equally necessary.

Those empirical investigations stand in the centre of the study which deal with the choosing of a trade of the Soviet youth. Because in the years 1980s, as compared to the previous ones, a generation relatively small in number takes up work and at the same time a generation of relatively considerable number retires, the young entries have to bear a greater burden than before. Their situation is rendered more difficult also by the fact that while previously other groups of the population also constituted the resources of labour force, at the present time the young people became the fundamental resources of the supply of labour force.

The surveys examined the expectations of the young people relating to work and the prestige of different trades. It was stated that the value of manual work is decreasing and that of the intellectual occupations is increasing among the young people and from this viewpoint the evaluation of rural youth comes nearer to that of the young people living in towns.

The judgement of trades changes after meeting the real working conditions, for example the difference between the so-called "female" and "male" occupations appears more strongly.

The 1983 repetition of an investigation carried out in 1963 led to the conclusion that in the last 20 years the sense of reality of the young people have increased in connection with choosing an occupation.

In the concluding part of the article the author indicates the factors influencing the formation of the moral education and of the ecological way of thinking of youth. In the professional and political socialization the role of the family was taken over by the school in spite of the fact that its necessary conditions have not yet been established. The integration of youth with the independent life can effectively be helped only by a more planned moral education and by the development of independence, self-management and independent action.

György Szoboszlai

TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF SOCIALIST STATE

In Hungary the socialist transformation took place within the scope of people's democracy. As a result of it the greater part of the means of production was brought under government management and this fact determined both the development of economy and the fundamental political institutions of the society. According to Marxist interpretation the main characteristic of the transitional society is that the political will plays a determined role in the transformation of the social formation. As a result of movement of party policy, the capitalist property was eliminated. This process was supported by the masses but institutionally it was not attributed to political will. In the paper the author outlines the contradictory character of the change of social formation and the role of the state in it.

In Hungary, in the course of socialist development the role of the state changed on several occasions. In the development of the Hungarian state two main periods can be distinguished. The weakening of the relative independence of the state and its direct subordination to party policy were the characteristic of the first period (1948—1957). The monopolistic exercise of power hindered the functioning of the representative organs of the state and the bureaucratic functions of state came to the fore. After the 1956 crisis the social basis of politics widened out and it made possible the expansion of the integrating functions of the state relating to the society. This tendency was further strengthened by the establishment of the indirect system of economic management (1966—1968) and by its improvement (1984—). In the years 1980s, the revision of the intervention functions of the state became the centre of the development of state. In his study the author examines these processes within the theoretical framework of social formation.

Antal Böhm

WORKERS LIVING IN VILLAGES

In Hungary the peasantry is traditionally linked with villages, the workers with towns. However this situation is a thing of the past because among the active wage-earners living in villages nearly as many workers are to be found as in the towns and about half of those belonging to the working class is living in villages.

On the basis of a national representative survey, the study examines the more important indexes of the social position of workers living in villages (who commute daily to the workplace, who travel from a longer distance and who are employed at their residence), the indexes of demography, and of education, as well as their financial and housing conditions and their work performed on private and complementary farm plots. Data well indicate that, as a result of convergence among classes, today the differences are increasingly smaller between the strata of workers living in villages and those of cooperative peasantry. The differences among settlements often motivate more strongly the social inequalities than the traditional differences with class character. The point in question is not only simply the dichotomy of contradiction between town and village because — as the study shows — the considerable differences to be found in the situation of the population of villages depend on the fact whether the given settlement lies near or far from the town.

In Hungary today the village society is a worker's society too and it has obviously socio-political and settlement political consequences as well.

László Laki—Márton Kozák

DROPPING OUT OF STUDENTS FROM ELEMENTARY SCHOOL

In our Institute in this plan period an investigation has started with the title "Reproduction processes of the cumulatively disadvantageous situations". Those various factors and mechanisms are well-known which, as compared to others, can bring social strata, groups and individuals in disadvantageous situation. From the various factors which can be the cause of the socially disadvantageous situation, we took out the school because of the role of this institution has increased regarding the transmittance of social position, the participation in the social division labour as well as with regards to the chances of mobility. (The investigations carried out so far proved that those young people are at the disadvantage from this viewpoint who did not finish the elementary school.)

Those young people were taken under investigation who did not finish the elementary school at the age 14, 16 respectively. The study makes known the first phase of investigation: that is, the division of students according to settlements and social origin as well as the selective effect of the combination of these two factors.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Владимир Шубкин:</i> Молодежь и современное научно-техническое развитие	173
<i>Дёрдь Собослаи:</i> Тенденции в развитии социалистического государства	185
<i>Антал Бём:</i> Рабочие, живущие в сельской местности	200
<i>Ласло Лаки—Мартон Козак:</i> "Отсев" из общеобразовательной (8-классной) школы	212

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Ласло Варга:</i> Об изменении функций мастеров цеха	226
<i>Жужа Вайда:</i> Судьбы и образ жизни цыганского населения (анализ конкретных случаев)	235
<i>Эржебет Берки:</i> О вопросах отношений в области распределения	256

ОТЧЁТЫ О НАУЧНЫХ КОМАНДИРОВКАХ

Об австрийской политической науке (<i>Жолт Пап</i>)	265
Дискуссии в области промышленной политики (<i>Имре Форгач</i>)	276
Опыт изучения деревни в Дании (<i>Юдит Юхас</i>)	289

ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

О защите диссертации Агнеш Уташи (<i>Анна Борош</i>)	285
Лекция о политической жизни ФРГ (<i>Юдит Марош</i>)	300
Публикации сотрудников Института общественных наук за 1984 год (<i>Каройне Маркелла</i>)	302
Резюме на иностранных языках	322
Содержание на иностранном языке	328

CONTENTS

STUDIES

<i>Vladimir Subkin:</i> Youth and the Scientific-Technical Development of our Age	173
<i>György Szoboszlai:</i> Tendencies in the Development of Socialist State	185
<i>Antal Böhm:</i> Workers Living in Villages	200
<i>László Laki—Márton Kozák:</i> Dropping out of Students from Elementary School	212

WORKSHOP

<i>László Varga:</i> On the Changes in the Functions of Shop-Foreman	226
<i>Zsuzsa Vajda:</i> Gypsy Lots and Way of Life (Case study)	235
<i>Erzsébet Berki:</i> On the Questions of Relations of Distribution	256

REPORTS ON STUDY TRIPS

On the Austrian Politology (<i>Zsolt Papp</i>)	265
Discussions on Industrial Policy in the USA (<i>Imre Forgács</i>)	276
Danish Experiences of Village Research (<i>Judit Juhász</i>)	289

LIFE OF THE INSTITUTE

On the Defend of Ágnes Utasi's Dissertation (<i>Anna Boros</i>)	285
Heinz Jung's Lecture on the Political Life in the German Federal Republic (<i>Judit Maros</i>)	300
1984 Publication List of the Fellow-Workers of the Institute of Social Science (<i>Mrs. Aniko Markella</i>)	302
Summaries in Foreign Languages	322
Content in Foreign Languages	328

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)

(pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj 1985-re: 100,— Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 12,1 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (85—2071)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,- Ft

USA

100

100

316.861

Társadalom-
tudományi
Közlemények

1985 | 3

Társadalom- tudományi Közlemények

1985 · 3

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XV. évf. 1985/3. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Huszár Tibor</i> : Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése (I. rész) . . .	337
<i>Gidai Erzsébet—Szipurisz Ildikó</i> : Társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes tendenciái a nyolcvanas években	356
<i>Manfred Kaiser—Kolosi Tamás—Róbert Péter</i> : Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás (Magyar—NSZK empirikus összehasonlítás)	370
<i>Ágh Attila</i> : A nemzetek szerepe a nemzetköziesedés folyamatában	393

MŰHELY

<i>Laki László</i> : Megjegyzések a „közösség” fogalmának értelmezéséről	413
<i>Dögei Ilona</i> : A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében	422
<i>Szirmai Viktória</i> : Térbeli társadalmi problémáink és a településtervezés felelőssége . . .	438

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>A Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóirat 1984. évi anyagából (<i>Boros Anna—Holka László—Klimó Hedvig</i>)	447
Nemzetközi tanácskozás a társadalomtudományi információ fejlesztéséről (<i>Taksás Imre</i>)	458

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

<i>Kolosi Tamás</i> doktori értekezésének vitája (<i>Rozgonyi Tamás</i>)	463
A gazdasági növekedés társadalmi kérdései (Magyar—NDK kerekasztal-megbeszélés) (<i>Bánfalvy Csaba</i>)	468
A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról (Elméleti tanácskozás) (<i>G. Márkus György</i>)	473
Idegen nyelvű összefoglalók	481
Idegen nyelvű tartalom	489

HUSZÁR TIBOR

Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése

(I. RÉSZ)

A magyar társadalom az elmúlt négy évtizedben mélyreható változásokon ment keresztül. Ennek elemeként átalakult az értelmiség összetétele, módosultak funkciói. Ezen objektív változások az értelmiséggel kapcsolatos politika feltételeit és jellemzőit — melyek a párt általános politikájának összefüggésében értelmezhetők — is módosították.

I

A felszabadulást követő első években megközelítőleg százezer diplomás élt Magyarországon, ám az akkori közfelfogás az értelmiségi középosztályhoz sorolta a tisztviselői-tanítói munkakörben tevékenykedő érettségizett csoportokat is. Az MKP és az SZDP e jelentős szellemi potenciált képviselő réteg minél szélesebb csoportjait kívánta bekapcsolni az újjáépítés folyamatába.

Politikájuk közös eleme volt továbbá, hogy követelték a politikailag diszkriminált értelmiségiek felelősségre vonását, jóllehet az érintett csoportok „határait”, a „kiszorítandók” körét nem azonos módon ítélték meg. A vita mindenekelőtt a népi irányzat egyes képviselőinek szerepével volt kapcsolatos; az SZDP a népi radikalizmus és a fasizmus érintkezési pontjait hangsúlyozta; az MKP 1945 tavaszán abból indult ki — Révai József megfogalmazását idézve —: ha a munkáspártok csak azokkal akarnának együtt haladni, akik „mindig baloldalon álltak, maroknyi emberen kívül alig volna útítársuk”.

Az értelmiséggel kapcsolatos politikai állásfoglalásokat egyidejűleg az is motíválta, hogy a többpártrendszer feltételei között az értelmiségért, különösen annak jellegadó képviselőiért harc folyt, amelyre visszavezethetően az elvi állásfoglalások és taktikai megfontolások nemegyszer összemosódtak. E harc körülményeit erőteljesen befolyásolták az igazolási eljárások, a B-listák, a racionalizálások, s különösen a bérből, fizetésből élő szakértelmiségiek életszínvonalának erőteljes csökkenése, amelyet csak részben magyaráltak a háborús pusztulások és az infláció következményei.

A munkáspártok *történelmileg indokoltan* követelték az úgynevezett középosztály és ezen belül az értelmiségi rétegek korábbi kiváltságos helyzetének fokozatos mérséklését, illetve megszüntetését. (1939-ben az igazságügyben alkalmazott jogászok a gyáripari munkások átlagának 4,8-szeresét, az egyetemi tanárok 7,2-szeresét keresték. A hitelintézetek és részvénytársaságok vezető jogászainál, befolyásos ügyvédi irodák tulajdonosainál ez a szorzószám érthetően magasabb volt.) A kiváltságok mérséklése helyett a *gyakorlatban* azonban erőteljes — egyes csoportoknál a deklasszálódással rokon tünetekkel társuló — *életnívó-súlyledés* következett be. Az igazságos, a magasabb szintű tudást kompenzáló bérek kialakítása így vált már 1946—1947 fordulóján az értelmiségpolitika egyik középponti kérdésévé.

Alapvetően befolyásolta a magyar társadalomban s így *e rétegen belül is fel-erősödő polarizációt* a földreform, a bankok és hitelintézetek államosítása és mindenekelőtt az uralkodó osztályok művelődési monopóliuma elleni harc kibontakozása. E program fontos elemei: az értelmiségi pályák megnyitása a munkás- és parasztszármazású fiatalok előtt, a népi kollégiumi mozgalom kibontakoztatása, az ország műveltségi szerkezetének átalakítása.

E folyamatoktól nem választható el, hogy az újjászervezett kulturális-művészeti egyesületek, közművelődési intézmények vitafórumain a magyar közéletet korábban nem jellemző egészséges vitaszellem bontakozott ki. Az 1848-as forradalom centenáriumának méltó megünneplése, az európai — különösen a francia és az olasz — értelmiség számos kiemelkedő képviselőjének látogatása és szellemi jelenléte is segítette a demokratikus értékek mellett magukat elkötelezők számára egészséges növekedését.

E korszak nem kellően elemzett és méltányolt eredménye továbbá, hogy a hagyományos szakértelmiségi kategóriák mellett megsokasodott azon művelt munkások, parasztok száma, akik főhivatású munkájuk mellett művelődtek, foglalkoztak világpolitikai-közéleti kérdésekkel, váltak a szó gramscii értelmében organikus értelmiségivé. Úgy tetszett: a magyar munkásmozgalom ezen hagyománya a politikai kultúra megújulásának, a kulturális emancipálódásnak fontos feltétele lehet.

A fordulat évét követő változások alapvetően módosították a társadalom osztály-szerkezetét, átalakult a politikai rendszer, a két munkáspárt egyesülését követően az értelmiséggel kapcsolatos állásfoglalásokban is új hangsúlyok fogalmazódtak meg.

A szocialista iparosítás, a tervgazdaság bevezetése, s ezen belül a felsőoktatás gyors ütemű fejlesztése, a tudományos kutatás, a közművelődés új intézmény-rendszereinek kiépítése *értelmiségi feladatok és egzisztenciák sokasodásával* társult. E folyamatok a kollektív társadalmi mobilitás felgyorsulását eredményezték: egyrészt nagyszámú elsőgenerációs népi (munkás- és paraszti származású) *értelmiség* képződött, másrészt korszerűsödött a diplomások szakmai összetétele. Csökkent a jogászok aránya (1945 előtt minden harmadik diplomás jogi végzettséggel rendelkezett), gyors ütemben nőtt a műszakiaké, s gyarapodott — ha nem is hasonló ütemben — a pedagógusok és az agrárszakemberek száma.

E történelmi léptékkal mérve pozitív előjelű változásokat azonban a kezdetektől beárnyékolta a hidegháborús légkör, az ország anyagi-gazdasági forrásainak

szüksége. Az MDP vezetése az objektív ellentmondások nevére nevezése helyett az osztályharc minden áron való élezését, az iparosítás ütemének további fokozását, s a kollektivizálás kiterjesztését szorgalmazta. E voluntarista politika, gátlástalanul áthágva az új rend törvényeit, számos területen azokat a demokratikus fórumokat is elsorvasztotta, amelyek létrehozásában (vagy fejlesztésében) 1945 és 1948 között éppen a munkáspártok játszottak vezető szerepet.

A jelzett ellentmondások és torzulások az MDP-nek az értelmiséggel kapcsolatos állásfoglalásait is befolyásolták. E politika — úgymond tudományos — alapjául annak a *valóságos* változásnak *vulgáris* értelmezése szolgált, hogy a volt uralkodó osztályok megszűntével a munkásosztály a társadalom hegemon tényezőjévé vált, s a társadalom szerkezete két sarkpont: a munkásosztály és a kialakuló egységes szövetkezeti parasztság köré szerveződött. Az értelmiség ezen osztályok mellett képződött „járulékos réteg”.

A munkásosztály világtörténelmileg indokolt vezető szerepét is legyszerűsítően értelmezve, teljes egyenlőséget tettek a *hatalmi* és *szakmai* munkamegosztás egymást átmetsző, de korántsem azonos viszonyrendszerei között. Miután a hatalom erőteljes koncentrációja következtében a választott szervek elsorvadtak vagy formálisan működtek, ezen tétel alkalmazása a gyakorlatban azt eredményezte, hogy a *termelőfolyamatokban aktívan jelenlevők* szerepe a választott szervekben formálissá vált. Egyidejűleg olyan funkciókat is csak politikai kritériumok szerint töltöttek be, amelyek a hatalom szilárdsága szempontjából még a fordulatot követő első években sem voltak meghatározóak. A szakmai felkészületlenség ugyanakkor súlyos működési zavarokat okozott.

Az említett ideológiai konstrukcióval kapcsolatos a produktív és improduktív munka marxi fogalmának leegyszerűsítő értelmezése. E fogalmakat — a valóságos összefüggésekből kiemelve — közvetlenül használták fel a fizikai és szellemi munkatevékenységek rangsorolására, a bér- és jövedelempreferenciák indokolására. Ezzel is magyarázható, hogy a bér- és jövedelemrendszer az új feltételek között sem dotálta arányosan a magasabb minősítéseket. A kedvezőtlen tendencia különösen felerősödött az 1951-es bér- és árrendezéssel. E döntések következményei 1953 után is éreztették hatásukat. (1957-ben például a vállalati beosztott mérnökök átlagkeresete már alig múlta felül a legjobb ipari szakmunkáscsoport átlagát.)

A dichotóm osztálymodell érdemi elemzése nem e tanulmány feladata. Itt csak azon vonatkozásaira utalhatunk, amelyek az értelmiségpolitika következetlenségeivel és ellentmondásaival kapcsolatosak, s amelyeknek lenyomata a lényeges változások ellenére a társadalom értékrendjében máig is felismerhető.

A tulajdonviszonyok, a társadalmi munkaszervezetben elfoglalt hely, a bér- és kereseti viszonyok elvben meghatározóak az *osztálypozíciók* kijelölésénél. A következetlenség egyrészt abban jelentkezett, hogy a modell megalkotói figyelmen kívül hagyták: a szakértelmiség — miután megfelelő kategóriái feladták magánrendelőiket, illetve irodáikat, és a diplomások más csoportjaival együtt betagozódtak a szocialista szervezetek (vállalatok, intézmények) különböző típusaiba —, tulajdonviszonyait tekintve lényegében az ipari munkásokéval azonos helyzetbe került. Más kérdés, hogy a tőke—bérmunka-viszony megszűnését követően a tu-

lajdon milyen mértékben alkalmas a társadalmon *belüli* rétegtkülönbségek jellemzésére.

A társadalmi mobilitás vonatkozásában a következetlenség abban nyilvánult meg, hogy miközben az új társadalom a legtehetségesebb munkás- és parasztygyermek számára *megnyitotta az értelmiségi pályák felé vezető utat*, a „célba érkezettek” e réteg jövedelmi színvonala és társadalmi megítélése következtében — ha nem kerültek vezetői munkakörbe — nem társadalmi emelkedésként élték meg előmenetelüket.

Az ipari munkások, a termelősövetkezeti parasztok s különösen az ekkor még domináns kisárutermelő parasztok, valamint a munka hierarchikusan tagolt társadalmi szervezetében sajátos helyet elfoglaló szakértelmiségiek társadalmi pozícionáltsága természetesen *nem volt azonos*, a két sarkpontú modell és az említett kritériumok leegyszerűsítő alkalmazása azonban a *különbségek és érintkezési pontok feltárására nem volt alkalmas*.

Az értelmiség szerepkörét, képzési stratégiáját alapvetően meghatározta a tervutasításos rendszer. Ennek elemeként a közoktatás — így a felsőoktatás is — a munkaerő-gazdálkodás részévé vált. Ez biztosította a szakképzés értékszempon-tjainak elsődlegességét, s megteremtette a magyar társadalom két világháború között krónikusnak tetsző betegségének: a diplomás munkanélküliségnek a fel-számolását.

Ám ezen pozitív tendenciák sem érvényesültek zavartalanul. A rendellenessé-gek összefüggése a tervutasításos rendszer belső ellentmondásaival akkor még nem volt felismerhető, a felsőfokú intézmények gyakori átszervezése, a hallgatói létszám erőszakolt emelése, majd hirtelen visszafogása (1950—1951-ben 45,2 szá-zalék, 1952—1953-ban 24,4 százalék volt a hallgatói létszám növekedési rátája, 1955—1956-ban 15,7 százalék) azonban érzékeltette: a rövid távú népgazdasági tervek konjunkturálisan módosuló következményeinek *közvetlen* összekapcsolá-sa a felsőfokú szakemberképzés rendszerével mind az oktatás színvonalát, mind a hallgatók biztonságos elhelyezésének gyakorlatát kedvezőtlenül befolyásolta.

1950—1951-től — a látványos átszervezések ellenére — a felsőoktatás összes hallgatóinak százalékában csökkent a közgazdasági képzésben részt vevők ará-nya; hasonló tendencia érvényesült a tudományegyetemek általános elméleti sza-kain. (A természettudományi karokon 1950—1951-ben 7,7 százalék; 1955—1956-ban 5,7 százalék; a bölcsészettudományi karokon 1950—1951-ben 11,3 százalék; 1955—1956-ban 10,2 százalék volt az elméleti szakokon tanulók aránya.)

A tudomány- és művészetpolitika közvetlen összefüggése az értelmiségpolitiká-val nyilvánvaló. E területek jellemzését más dokumentumok elvégezték. E tudat-formákon túlmutató jelentősége van azonban annak a ténynek, hogy a Marx és Lenin munkásságával való találkozást a társadalmi átalakulás sodrában tíz- és százezrek intellektuális élményként élték meg. Ha e folyamat kiteljesedik, e cso-portok — amelyekben egyaránt megtalálható volt a baloldali hagyományokon

felnőtt régi értelmiségiek és a „fényes szelek” nemzedékének legjava — a szocialista értelmiség magjává válhattak volna.

E történelmi korszak szomorú következménye, hogy felmorzsolódásukat a szocializmus és a marxizmus—leninizmus eszméit eltorzító politika segítette elő (Lukács-vita, a NÉKOSZ feloszlatása, a Rajk-per, a baloldali szociáldemokraták le tartóztatása és megbélyegzése, a Déry Tibor-vita, Kassák Lajos elhallgattatása stb.). Deorientáló volt a szocialista értékek érvényességének — így József Attila, Derkovits Gyula krédóul szolgáló életművének — visszamenőleges megkérdőjelezése, Radnóti Miklós, Bálint György hagyatékának mellőzése.

A marxista — leninista világnézet *monopóliumának* meghirdetése azonban akkor sem lett volna megalapozott, ha a dogmatizmus eluralkodása nem árnyékolja be a marxi—lenini eszmék térhódítását. E jelszó kinyilvánítása önmagában is tanúsítja, hogy a korábban reális helyzetértékelésre épülő politika az erőszak és a tekintélyelvűség mindenhatóságában bízva milyen érzéketlenné vált a szellemi jelenségek belső törvényeivel szemben.

Az igazsághoz hozzátartozik, változatlanul adósok vagyunk annak feldolgozásával, hogy a régi és új értelmiség milyen érték szemlélettel, milyen viselkedési minták vonzásában élte meg a fordulat évét követő évtizedet. Továbbá azt sem ismerjük eléggé, hogy milyen értelmiségi bázissal rendelkeztek az 1948—1949-ben megszüntetett folyóiratok, értelmiségi szervezetek, társaságok. A rendelkezésre álló interjúk, más forrásanyagok s különösen a későbbi történések ismeretében azonban valószínűsíteni lehet, hogy például a *Válasz*, az *Új Hold*-kör, a *Vigília* című folyóiratok előfizetőinek száma nem azonos jellegadó képviselőik vonzáskörével.

Hogy Illyés Gyula, Németh László, Bibó István, a babitsi hagyományt példaként felidéző *Új Hold*-as fiatalok, avagy Sík Sándor nézetei milyen kérdésekben voltak vitathatóak, annak tisztázása nem ezen írás feladata, az adott összefüggésben csak annak leszögezése tűnik szükségesnek, hogy a *nézetek elkerülhetetlen ütköztetését az adminisztratív intézkedések, illetve az azokat igazoló és vitapartnerek nélkül lefolytatott kvázi-viták nem helyettesíthették.*

A polgári citoyen, a katolikus humanista és a népi irányzat eszmei hozadékának 1948 utáni *egyoldalú negatív* értelmezése vagy elhallgattatása (a közéletben aktív szerepet játszó Erdei Ferenc, Darvas József felszabadulás előtt írt elméleti tanulmányai, szociográfiai sem jelentek meg például ezekben az években) egyébként „taktikai szempontból” sem hozta meg a kívánt eredményt: a „klerikalizmus” jegyében összemosta az ókonzervatív és a szociális megújulás iránt nyitott, nem nagy számú, de jelentős erkölcsi-intellektuális tartalékokkal rendelkező katolikus-humanista irányzatokat; a paraszti tradicionalizmus híveit és azokat, akik a falu modernizálása mellett kötelezték el magukat, jóllehet nem mondtak le a dolgozó paraszti rétegek sajátos érdekeinek képviseléről stb.

Magyarországon 1937-ben csak a fővárosban 515 helyi, illetve országos érdekelt ségű *értelmiségi egyesület* működött. Ezen társaságok, szövetségek munkásságának, összetételének vizsgálata még megoldandó feladat. Részletező elemzés nélkül is világosan elkülöníthetők azonban a *tudományos, művészeti társaságok, érdekvédelmi jellegű szövetségek és bajtársi egyesületek*, illetve egy-egy iskola-

város vagy iskola volt diákjait összefogó, hagyományörző és pártoló feladatokat ellátó tömörülések.

A felszabadulást követően ezek közül számos újjáalakult, az ötvenes évek fordulóján azonban a legtöbb megszűnt, vagy létük formálissá vált. A *tudományos társaságok* közül néhány új feladatot is ellátott, különösen kiszélesedett a nagy hagyományokkal rendelkező tudományos ismereteket terjesztő társaság, a TIT tevékenységi köre. Ugyanakkor szimbolikus jelentőségű, hogy a Filozófiai, Pedagógiai, Pszichológiai és Közgazdaságtudományi Társaság vagy nem alakult újjá ezekben az években, vagy látszatlétre volt kárhoztatva. A *művészeti egyesületek* egységes rendező elv szerint integratív szövetségekbe tömörültek, egyidejűleg azonban olyan progresszív tömörülések is nyomtalanul a feledés homályába merültek, mint a Vajda János Társaság. Az *érdekvédelmi egyesületek* beletagozódtak az ágazati szakszervezetekbe. Ezen döntés elvben elősegíthette volna a fizikai és szellemi dolgozók közeledését, ám e törekvés az adott politikai légkörben nem vagy csak kis mértékben valósult meg; a szervezetek ugyanakkor *elvesztették értelmiségi arculatukat*, s mert az említett időszakban a szakszervezetek szerepe számos területen formálissá vált, *érdekvédelmi feladatok ellátására is képtelennek bizonyultak*.

A jobboldali ideológiák jegyében született és működő bajtársi egyesületek feloszlatása természetesen indokolt volt. Ám ezekkel érdemben egy osztályba sorolódtak az iskolák és iskolavárosok volt diákjait tömörítő egyesületek is. Olyan helyzet alakult ki, hogy nagy hagyományú értelmiségképző intézmények legtöbbször árnyék vetült: nemcsak a sárospataki, pápai, debreceni református vagy a budapesti evangélikus, izraelita gimnáziumban eltöltött évek minősültek „lyuknak az életrajon”, de a volt Eötvös- és népi kollégisták is — kimondva-kimondatlanul — az őket korábban összekötő szellemi szálak megtagadására vagy legalábbis elhallgatására kényszerültek.

Négy év konszolidált időszakban valószínűtlenül rövid idő, ám az 1949 és 1953 közötti periódus „sűrű történései” joggal rögzültek *történelmi korszakként* a társadalom tudatában. A kortársak többsége — legalábbis azok, akik elkötelezték magukat a szocializmus ügyének — akkor a *folytonosságot* érezték meghatározónak: tudatukban a felszabadulás utáni történelem szakaszolható, de egyirányú folyamatnak tűnt. Hogy 1948–1949 után mi fordult visszájára, arra csak fokozatosan eszméltek rá: a kommunista értelmiségiek számos reprezentatív képviselője dokumentálhatóan csak 1953-at, az MDP júniusi határozatát követően. A revizionista hatásokon túl — úgy véljük — e ténnyel összefüggő lelkiismereti válság is magyarázza, hogy a különböző ellenzéki színezetű fórumokon a kezdeményezők között ott voltak a kommunista értelmiségiek is, s hogy egyesek közülük — nem ismerve fel a folyamatok valós jellegét — 1956 tragikus napjaiban is szerepet vállaltak. Egyébként 1956 tavaszán az MDP KV megkísérelte módosítani értelmiségpolitikáját, e dokumentum hatása azonban korlátozott volt.

Az MSZMP 1956 decemberi állásfoglalása — kiélezett, egyes értelmiségi csoportok hangulatát és helyzetét tekintve kritikus helyzetben — egy *új értelmiségpolitika* alapjait is lerakta.

Külön dokumentumban az MSZMP nem foglalkozott az értelmiséggel. E réteg új megítélését s a hozzá való megváltozott viszonyt szabályozó *elvi megfontolá-*

sok ugyanakkor kodifikálódtak a *politikai gyakorlatban*: a szövetségi politika új-ateremtésében, a szocialista törvényesség helyreállításában, annak kinyilvánításában, hogy az MSZMP teret biztosít minden humanista, haladó áramlatnak s a meggyőzés eszközével kívánja biztosítani a marxizmus hegemoniáját, hogy a párttisztviszégeken kívül minden vezetői posztot betölthetnek pártönkívüliek.

Ugyanakkor a napirenden levő társadalmi-gazdasági feladatokkal, ideológiai kérdésekkel összefüggésben (művelődéspolitikai irányelvek, népi írók, nemzeti kérdés, tudománypolitikai irányelvek stb.) az MSZMP KB visszatérően foglalkozott az értelmiség egyes, az említett feladatok megoldásában kulcsszerepet játszó szakmai csoportjaival. Új színt jelentett, hogy az állásfoglalások előkészítésébe a párt bevonta az érintett csoportok-rétegek képviselőit.

A belső stabilitást elősegítette a gazdasági növekedés felgyorsulása, az *élet-színvonal* valamennyi rétegre kiterjedő emelkedése. A diplomások kereseti átlaga is emelkedett, s 1948 és 1971 között — igaz, nem egyenletesen, s csak kis mértékben — nőtt a keresetek differenciáltsága is. (1967-ben a felsőfokú végzettségűek 1,61-szorosát keresték az állami ipar munkásai átlagkeresetének, 1971-ben ez a szorzó 1,92.)

Az alkotókörülmények javulása szempontjából a művészeti és tudományos műhelyek *önállóságának* növekedése, a *nemzetközi nyilvánosság* fórumain való fokozottabb jelenlét lehetősége tekinthető jelentősnek. Az ország iparának és mezőgazdaságának a nemzetközi munkamegosztásban való fokozottabb bekapcsolódása egyidejűleg szélesebb szakértelmiségi rétegek — közgazdák, mérnökök, agronómusok — számára tette lehetővé a nemzetközi tapasztalatok hasznosítását.

A közérzet pozitív változását segítette elő az egyetemi (főiskolai) felvételi rendszer módosulása: az új feltételek között már nem volt indokolt a jogilag szabályozott preferencia-rendszer.

Ugyanilyen irányba hatottak a *jelképesnek* tekinthető, ugyanakkor fontos politikai üzenetet hordozó elhatározások. Ezek közé soroljuk a kiemelkedő marxista teoretikus, Lukács György párttagságának rendezését s helyzetének elvi alapon való tisztázását, az 1956-ban szerepet vállalt, nemzetközileg is elismert volt párttag írók — Déry Tibor, Benjámín László, Örkény István — számára az alkotólehetőség biztosítását; a törvénysértések által meghurcolt szociáldemokrata értelmiségiek, így Vajda Imre, Szalai Sándor, Révész Ferenc visszatérését a közéletbe, a tudományos pályákra, a korábban formális útitárs-szerepre korlátozott szövetségesek szuverén véleménynyilvánításának igénylését. (Erdei Ferenc, Darvas József, Veres Péter megújuló munkásságának feldolgozása e szempontból fontos tanulságokat kínál.)

Nem kellően elemzett és méltányolt eleme e korszak módszer- és stílusváltásának, hogy miközben biztosította az irodalmi és tudományos élet valós értékek szerinti újrendezését, fiatal kommunista alkotók egész sorának kibontakozását segítette elő, s e korosztályok legjobbjai számára teret biztosított a színházak, irodalmi műhelyek, könyvkiadók vezetésében, s olyan fórumokat is teremtett, amelyek a tehetséges pályakezdők számára biztosították a „kitörés” lehetőségét (Balázs Béla Filmstúdió).

A korabeli — egyébként még nem kellően feldolgozott — viták is tanúsítják, hogy az ellentmondások minőségileg más körülmények között manifesztálódtak, mint a megelőző évtizedekben. E viták *visszatérő motívumai* ugyanakkor azt sejt-

tetik, hogy a felszínen érzékelhető aktuális okokon túl *mélyebb* s *nem kellően feltárt szerkezeti ellentmondások* is a konfliktusok forrásául szolgáltak.

A gazdaságirányítási rendszer reformja fontos lépés volt e szerkezeti ellentmondások feloldása irányában, de a folyamat — különböző okokra visszavezethetően — megtorpant. A hetvenes évek első harmadától nyomon követhető, hogy az ellentmondások feszültségzónákká sűrűsödtek, erőteljesen befolyásolva az értelmiség egyes csoportjainak, s különösen a fiatal értelmiségnek a közérzetét.

Ha nem is hasonló súllyal esik latba, de érzékelhetően hiányoztak a réteg *egészének* megváltozott helyzetével és szerepével kapcsolatos elemzések s politikai állásfoglalások.

II

A magyar társadalom szerkezetében végbement változásokat jellemezve joggal hangsúlyozzák az újabb kutatások, hogy a nagybirtokrendszert és a kapitalizmust jellemző tulajdon- és társadalmi viszonyok megszűnésével megnőtt a képzettségi szint és a hierarchikusan tagolt társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely rétegtől. E feltételezés empirikus tényekkel is megerősíthető: a jövedelmeket, presztízt, fogyasztási szokásokat az említett tényezők valóban erőteljesen befolyásolják.

E kérdésfeltevéstől részben független egy másik tézis, amely kiindulópontjául ugyancsak valós tendenciák szolgálnak. Közismert, hogy az elmúlt évtizedekben — az elemzett változásokkal összefüggésben — miközben nőtt az iparban, a közlekedésben, a terciér szektorban foglalkoztatott munkások száma, s egyidejűleg erőteljesen csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké, ugrásszerűen nőtt a szellemi dolgozók, s ezen belül a diplomások száma.

E kétségtől *minőségi* jellegű változásokkal kapcsolatos az a kérdés, hogy megőrizhető-e *változtatlanul* a szövetségi politika régi formája, amely a munkáspárt szövetséget tekinti a politikai rendszer alapját képező osztályszövetség teljességének.

A két idézett állítás érintkezési pontja: beszélhetünk-e a létező szocializmus mai fokán osztályokról, s ha igen, milyen értelemben. Vagy más megközelítésben: korlátozhatók-e az osztály- és rétegvizsgálatok az „egyenlőtlenségi rendszerek” elemzésére, vagy e vitathatatlanul fontos rétegtől faktorok maguk is csak elemei egy többtényezős társadalmi viszonylatrendszernek.

E dilemmák olyan elméleti előfeltételezésekkel, vitákkal kapcsolatosak, amelyek terjedelmileg és tartalmilag egyaránt túlmutatnak e tanulmány keretein, érdemi tárgyalásuk ezért nem lehet feladatunk. A befejezettség igénye nélkül — s szükségszerűen vázlatosan — néhány kérdést mégis tárgyalnunk kell.

Az érintett vitakérdések értelmezése szempontjából is elkerülhetetlen a *társadalmi-gazdasági alakulat* és a *társadalmi makrostruktúra* fogalmának distinkciója. E kategóriák ugyanis — jóllehet részleges egybeesésük nyilvánvaló — az *elemzés különböző szintjeit* reprezentálják és más *időegységet* fognak át.

A *társadalmi-gazdasági formáció* kategóriái egy *történelmileg kialakult* társadalom egész legáltalánosabb, tartós, lényegi viszonyait tükrözik, elvonatkoztatnak minden történelmileg különös, véletlenszerű jelenségtől. Változásai a világtörténelem századokat átfogó nagy trendjeihez kapcsolódnak. A képletet bonyolítja, hogy kialakulásuk időszakában — s a szocialista társadalmak fejlődésük

ezen szakaszában vannak — egy „társadalomtestben” egyidejűleg több formáció elemei fegyelemnek egymásra. A társadalmi-gazdasági alakulat jellemzői analitikus fogalmak segítségével írhatók le.

A társadalmi makrostruktúra *itt* és *most* intézményesült viszonyok hálózata, amelynek elemei empirikusan is vizsgálhatók. Az *itt* a modern társadalmakban a nemzeti vagy soknemzetiségű állam határain belül elkülönült társalomegészre utal, a *most* a pontos időmetszetre.

A mai magyar társadalom a világtörténelem nagy mozgásait tekintve *nem befejezett*. Ez többek között abban is kifejezésre jut, hogy a szocialista formációt jellemző s uralkodónak tekinthető rétegeképző mechanizmusokkal egyidejűleg más mechanizmusok is hatnak. Ebben az értelemben — megváltozott tartalommal — a mai magyar társadalom is többszörösen összetett szerkezetű. Ennek vizsgálata az *értelmiségpolitika társadalmi meghatározóinak* szempontjából három vonatkozásban tűnik fontosnak.

Először: jóllehet a földreform, a szövetkezetesítés, a tőketulajdon kisajátítása megszüntette a rendi, illetve a tőkés osztályképződés alapjait, ezek számos lenyomata az új viszonyok között módosultan megőrződött. *A falu és város közötti lényeges különbségek vagy meghatározott etnikai jellemzőkkel* kapcsolatos *egyenlőtlenségek* például oly módon objektíválódtak a településszerkezetben, életmódban, magatartási mintákban, hogy érdemi megszüntetésük akkor is további évtizedeket igényelne, ha azokat napjaink ellentmondásai részlegesen nem termelik újra. *A szellemi és meghatározott fizikai tevékenységeik* eltérő adottságaiban, előítéletek megítélésében — a lényeges, minőséginek tekinthető változások ellenére is — ezek a rekvizitumok érhetők tetten.

Másodszor: a szocialista átalakulás első időszakában lebontódtak a tegnapi osztályantagonizmusok, új tulajdonviszonyok jöttek létre. Ezek talaján — éles, sőt *mesterségesen felfokozott osztályharc* feltételei között — felerősödtek a tegnapi dolgozó osztályok, rétegek *osztályjellemzői*. A legmarkánsabban ez a folyamat a munkásosztály helyzetének és társadalmi minősítésének változásában dokumentálódott, jóllehet éppen e változásokkal összefüggésben — a kialakuló új társadalmi munkaszervezet jellegzetességeit tükrözve — felerősödött az új rétegeképző mechanizmusok hatása. A marxista ideológia — az okokról és következményekről korábban szólottunk — kezdetben *csak* az első összefüggéseit tudatosította.

A hatvanas években az említett társadalmi változások felerősödtek, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a tulajdonviszonyok *önmagukban* az új stratifikációs folyamatokat nem magyarázzák. A marxista társadalomtudományokban — éles viták közepette — meghonosodott a *munkajelleg-csoportok* fogalma. Ez jelentős előrelépés volt, jóllehet éppen az értelmiségi tevékenység és státushelyzet jellemzőinek leírásában — utalunk a „vezetők” és a társadalmi munkaszervezet különböző fokain elhelyezkedő diplomások egy munkajelleg-csoportba való összevonására — volt a legkevésbé következetes az e fogalom segítségével megalkotott rétegződési modell.

Napjainkban a társadalmi struktúra tovább módosult: sem osztályismérvek, sem a munkajelleg-csoportok *önmagukban* nem elégségesek a társadalom *funkcionális tagolódásának* leírására.

Stratégiai jellegű tévedések forrása lehet azonban, ha az elmondottakból arra következtetnénk, hogy az osztálykötődések és osztályeredetű különbségek napjainkban teljesen elvesztették érvényességüket. Ellenkezőleg. E viszonylatok a létező szocializmus struktúrájának — *ideológiai és politikai mozgások* által is kon-

dicionált és azokra egyidejűleg visszaható — dinamikus összetevői. Betagolódsuk a *nemzetközi osztályharc és szolidaritás dimenziórendszerébe* jelentőségüket nyilvánosan megsokszorozza.

A rétegződés új tényezői a hagyományos osztálykereteket elfedhetik: a mélyebb érdekvonatok azok a felszínen nem mindig láthatók. *Drámai módon érzékelhetővé válnak azonban, ha tartósan vagy drasztikusan megsértik azokat.* A közelmúlt történelme e vonatkozásban is megszívlelendő tanulságokat kínál.

Harmadszor: az elsőgenerációs értelmiségiek pályaujtjával kapcsolatos vizsgálatok valószínűsítik azt a feltételezést, hogy az osztályeredetű különbségek jelenidejűen még a társadalmi előnyök vagy hátrányok allokációjában is meghatározott, jóllehet nem kellően felderített szerepet játszanak.

Ezért állítjuk, hogy a magyar társadalom strukturális jellegzetességei csak *nagyobb időmetszetben*, s azon viszonyrendszerek ismeretében értelmezhetők, amelyek a társadalmat bekapcsolják a nemzetközi munkamegosztás erőterébe, összekötik a létező szocializmus országával, s részesévé teszik a világot megosztó osztályjellegű konfliktusoknak. A mai magyar társadalom makrostrukturális jellemzésében ezért nem nélkülözhetők a formációelméleti összefüggések.

E tendenciák egyidejűleg hatnak az értelmiségpolitika újrafogalmazása szempontjából is meghatározó folyamatokkal, amelyek eredményeként *összességében* jelentősen csökkentek a *rétegek közötti* társadalmi távolságok, miközben megnöttek a *rétegen belüliek*. Továbbá: az uralmi-hatalmi hierarchia, a társadalmi munkaszervezetekbe való besorolódás, az iskolázottság, a jövedelmek másodlagos elosztásának formái, a különböző vállalkozási formákban való részvétel, a másodállások stb. nemcsak a hagyományos osztálykereteken és munkajelleg-csoportokon *belül* indítottak el új rétegződési folyamatokat, de azokat *átmetszően* is.

Ezen jellegzetességeket tovább differenciálják a demográfiai ismervek szerinti szociális különbségek. E vonatkozásban joggal került előtérbe s képezte külön állásfoglalás tárgyát a pályakezdő diplomások helyzete. A *státus*-inkonzisztencia, vagyis bizonyos, tipikusnak tekinthető rétegjellemzők: a *képzettség*, a *jövedelem*, az *életmód*, a *hatalomban vállalt szerep közötti összhang hiánya*, e változások kísérőjelensége.

Más szóval: az értelmiségpolitika újrafogalmazása szempontjából is meghatározónak tűnik az a felismerés, hogy pusztán osztályismérvek alapján egyetlen társadalmi makrocsoport sem különíthető el.

A *diplomások* csoportját számos tanulmány, dokumentum azonosítja az értelmiséggel. Az azonosítást — jóllehet korábbi írásainkban magunk is használtuk ilyen jelentéssel e fogalmat — több vonatkozásban megkérdőjelezendőnek tartjuk. A kérdésre még visszatérünk, a megkülönböztetés érdekében e tanulmányban a diplomások kategóriáit *szakértelmiségként* jelöljük.

E statisztikailag jól körülhatárolható csoporton belül érzékelhetően hatnak a szakértelmiség különböző kategóriáit rokonító, összetartozásukat erősítő tendenciák. Így az értelmiségi szerephagyományok vonzása, a diploma, a tudás társadalmi megbecsültségének igénye fontos kohéziós erők. Az értelmiségi hivatástudatnak ezen jellemzői pozitív értéktartalmúak; negatív minősítésük az értelmiségellenes beidegződések sajátos újrajelentkezése. (Sajátos, mert elsősorban értelmiségiek képviselik.) A tudás társadalmi presztízsének igénye ugyanis

még akkor is indokolt, ha érdekérvényesítést szolgál, e törekvés akkor válik negatívvá, ha kiváltságokat véd vagy igazol.

A rokonító tendenciák ugyanakkor nem közömbösítik az értelmiségi szakmai csoportokon belüli és közötti tagolódást. A szakértelmiség *erősen strukturált társadalmi makroszoport*; határvonalai több irányban elmosódtak, számos kategóriáját — ha lehet — hatványozottabban jellemzi a már említett státus-egyneműség hiánya.

Ezek az eltérő szociális adottságok, akárcsak e rétegek belső hierarchizáltsága, kapcsolatos azon társadalmi ágazatok, település- és intézménytípusok szerkezeti sajátosságaival, belső ellentmondásaival, amelyek között e szakemberek tevékenykednek, elsődlegesen befolyásolva érdekviszonyaikat, jövedelmüket, pozicionális elhelyeződésüket, presztízsüket, szerepöküket.

A társadalom szerkezetének elemzése nem egy *statikus* helyzetkép leírását szolgálja. Ellenkezőleg: célja és feladata a társadalmi folyamatokat *dinamizáló* konfliktusok pontosabb számbavétele. Annak elemzése, hogy mely társadalmi osztályok és rétegek a *szubjektumai* az ellentmondások tartósításának vagy meghaladásának.

Az olyan társadalmakban, amelyekben a lényegi ellentmondások antagoniztikusak, a társadalmi szerkezet elemzése a marxizmus gondolati örökségében egyet jelentett az *osztályharc* feltételeinek vizsgálatával. A mai magyar társadalom *belső* viszonyait *nem* ilyen ellentmondások jellemzik, de a struktúraelemzés itt sem korlátozódhat a „nyugvó állapotok” leírására. Ellentmondásoktól, konfliktusoktól ugyanis a létező szocializmus társadalmi sem mentesek, és a politika minden új helyzetben meg kell hogy találja azokat a *történelmi szubjektumokat*, akik létviszonyaiból következően hatóerői a társadalmi változásoknak.

A közhelynek tetsző megállapítások megismétlését azért tartottuk szükségesnek, mert tapasztalataink szerint a rétegvizsgálatok nemegyszer leíró jellegűek, másrészt a politikai gyakorlatban is sokszor csak fáziskéséssel tükröződnek a szerkezetben észlelt változások.

Az értelmiségpolitika újragondolása szempontjából ez a dilemma közelebről azért időszerű, mert az e politika keretével szolgáló szövetségi kombinációk belátható időn belül részben módosításra szorulnak.

Az MSZMP Központi Bizottsága 1978 decemberében újra számba vette, s ez év márciusában a XIII. kongresszus újólagosan elemezte azokat az ellentmondásokat, amelyek feloldásától függ a fejlett szocializmus építésének sikere. Ezen állásfoglalások kulcskérdésként jelölik meg a társadalmunk gazdasági potenciálja szempontjából meghatározó szocialista ipar átállítását az intenzív növekedési pályára.

E program összefüggésében is nyilvánvaló az iparban, közlekedésben foglalkoztatott *fizikai dolgozók*, mindenekelőtt az *ipari munkásság* szerepének meghatározó jelentősége. Szervezettségüktől, öntudatuk fokától messzemenően függ e politika eredményessége. Nem kevésbé fontos tényezője e folyamatok felgyorsításának a szocialista mezőgazdaság. A társadalmi szerkezet új jellemzőinek ismeretében, ugyanakkor kérdéses: megfelelő-e a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság *történelmi* egymásrautaltságának jelölésére a *munkásság és parasztság szövetségének* formulája? A kérdés természetesen *nem* egymásrautaltságuk-

kal, a mezőgazdaság vagy a falu jelentőségével kapcsolatos, hanem azzal, hogy nevezhető-e változatlanul parasztnak az ipari rendszerű szocialista mezőgazdaságban dolgozó növényvédő, állatgondozó, traktoros, nem szólva az egyértelműen ipari jellegű tevékenységet végzőkről.

E bonyolult, több tényező által meghatározott kérdés az értelmiségpolitika szempontjából azért jelentős, mert az MSZMP — történelmileg indokoltan — elsőrendű politikai célnak tekintette, hogy az értelmiséget ezen dolgozó osztályok oldalán sorakoztassa fel.

A társadalmi struktúra új jellemzőinek ismeretében azonban nemcsak a parasztság fogalma módosítandó, de a szövetségi politika néhány tartalmi összetevője is. Ebben az összefüggésben mennyiségi és minőségi változások egyaránt mérlegelendők. Ami a mennyiségi vonatkozásokat illeti: az elmúlt négy évtizedben valamennyi dolgozó réteg létszáma és viszonya módosult. E változások részletező elemzése nem e tanulmány feladata, a változások *nagyságrendjének* érzékeltetése érdekében ezért egyetlen példát idézünk. A felszabadulás előtti évtizedekben a parasztság lélekszáma és pozicionális súlya meghatározó jelentőségű volt, annak ellenére, hogy a kapitalista mezőgazdaságban a „földművelők” (polgárparasztok, kisbirtokosok, zsellérek, uradalmi cselédek) korántsem alkottak egységes osztályt. A felszabadulást követően a földreform hatására a parasztság belső struktúrája módosult: megnőtt a kis- és középbirtokos parasztok száma. Az iparosítás, majd a mezőgazdaság szocialista átszervezésének eredményeként az elmúlt évtizedekben — jóllehet a hatvanas évektől erőteljesen nőtt a mezőgazdaság produktivitása — radikálisan lecsökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak s ezen belül a „mezőgazdasági fizikaiak” száma. Napjainkban — jóllehet a csökkenés lelassult, illetve a mezőgazdasági tsz-ek ágazatain belül figyelhető meg mobilitás — e réteg az aktív lakosság 9 százalékát sem éri el. Ugyanakkor a hatvanas-hetvenes évek fordulójától gyors ütemben nő az úgynevezett fehérköpenyes alkalmazottak (szellemi dolgozók) száma és aránya. Számuk 1970 és 1980 között évenként átlagosan 29 ezerrel, az utolsó fél évtizedben 12 ezerrel nőtt; jelenleg a szellemi munkakörben dolgozik az aktív lakosság 33 százaléka. E rendkívül heterogén kategórián belül külön csoportot alkotnak a diplomások: számuk és arányuk nem kevésbé dinamikusan változott. (Jelenleg a 25 éves és idősebb népesség 8 százaléka rendelkezik felsőfokú végzettséggel.)

A mennyiségi változásoknál azonban jelentősebbek a minőségiek. Itt is csak egy összefüggésre utaltunk: az intenzív gazdaságfejlesztés időszakában megsokszorozódik a terciér szektor — különösen a köznevelés és az egészségügy — jelentősége, új módon definiálódik az alkalmazott és alap kutatás szerepe a társadalmi élet minden területén, a népgazdaság minden ágazatában.

Az egyes rétegek pozicionális súlya ezen változások koordinátaiban érthetően módosul, új dimenziókkal gazdagítva a párt szövetségi politikáját. E tágabb összefüggésben kap nagyobb hangsúlyt az értelmiség, természetesen nem az iparban, a mezőgazdaságban dolgozó fizikaiak vagy más szellemi foglalkozásúak rovasára, hanem azok egyenrangú társaként.

III.

Ha a szakértelmiségiek statisztikailag körülhatárolható rétegét azonosítjuk a megközelítően félmillió hazai diplomással, akkor bizonyos értelemben állítható:

e réteg — legalábbis meghatározott értelemben — a *közoktatási rendszer*, s különösen a *felsőfokú képzés derivátuma*: szakmai szerkezetét, szociális összetételét e rendszer alakítóan befolyásolja.

A közoktatás helyzetével és távlati fejlesztésével foglalkozó legújabb keletű állásfoglalások számos olyan feszültségforrásra irányították rá a figyelmet, amelyek nehezítik e réteg társadalmi beilleszkedését, szakmai fejlődését, s amelyek — legalábbis részben — előidézói a szakértelmiség soraiban észlelhető norma- és értékzavaroknak. Ezen megállapítások az értelmiségpolitika elveinek körvonalazása szempontjából is kitüntetett jelentőségűek. Megismétlésük nem lehet feladatunk, ugyanakkor indokoltnak látszik néhány összefüggés kiemelése, illetve más vonatkozási rendszerben való végiggondolása, amelyek e réteg helyzetét, szakmai előmenetelét, az egyes értelmiségi professziók társadalmi megbecsülését nyilvánvalóan befolyásolják.

Az új növekedési pályára való áttérés — hosszú távon — a közoktatás fejlesztésének cél- és értékszempontjait is befolyásolja. A technológia folyamatos megújulása, a szakmai profil gyors váltakozása, a terciér szektor növekvő jelentősége egyaránt igényli a változó ismeret- és műveltséganyag elsajátítását, az önálló tájékozódási képesség, helyzetértékelés fejlesztését. A különböző képzési szinteken tanulók számának növelése nem tekinthető befejezett feladatnak, ugyanakkor minden intézménytípusban megsokszorozódik a *minőség*, az időtálló, konvertálható tudás jelentősége. E megállapítások — mint az említett dokumentumokból is kitetszik — hatványozottabban vonatkoznak a *felsőoktatási intézményekre*.

Korábban szólottunk arról, hogy a tervutasításos rendszerben a felsőfokú szakemberképzés és a munkaerő-gazdálkodás kapcsolata hogyan vált közvetlenné. Ellentmondásos módon ez a kapcsolódás a hatvanas évek elején még szorosabbá vált: az intézmények és a hallgatói létszám extenzív fejlesztése és a szakmai profilok hozzáigazítása az ötéves népgazdasági tervek szükségleteihez ugyanis ekkor felerősödött.

Közvetlen kiindulópontul az a valós feltételezés szolgált, hogy bizonyos munkakörök ellátásához — például a szaktechnikuséhoz — magasabb szintű ismeretekre van szükség. A megoldás útjaként az intézményrendszer átszervezését választotta a kormányzat: csökkentette a gimnáziumban, növelte a szakközépiskolákban tanulók arányát. Egyidejűleg a technikumok, illetve tanítóképzők főiskolai rangot kaptak.

E változások következményeit a párt- és kormányzati állásfoglalások az utóbbi években visszatérően elemezték. Az adott összefüggésben két mozzanat kiemelése látszik szükségesnek. A gimnáziumokban tanulók létszámának csökkentése mindenekelőtt az egyetemek rekrutációs bázisának beszűküléséhez vezetett: 1960-ban megközelítőleg 108 ezren tanultak gimnáziumban, 47 ezren szakközépiskolákban; 1980-ban 89 ezer volt a gimnazisták és 113 ezren a szakközépiskolákban tanulók száma. Az arányeltolódás — a vizsgálatok tanulsága szerint — színvonalcsökkenést eredményezett. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a jelenlegi feltételek mellett a gimnáziumi képzés jobban biztosítja a leendő, a rugalmas szakmaváltoztatáshoz is nélkülözhetetlen alpműveltséget. A demográfiai hullámvonal következtében 1976-tól nyolc éven keresztül mérsékelten csökkent mind az érettségizettek, mind a felvételi vizsgát tevők száma, miközben — egyet-

len évtől eltekintve — a *felsőoktatásba felvettek száma* folyamatosan nőtt. Az ily módon beszűkült meritési bázis ellenére a felvettek 90 százaléka sikeresen befejezte tanulmányait és diplomához jutott. A rekrutációs lehetőségek korlátozottsága valószínűsíthetően korlátozza a színvonal emelésére irányuló erőfeszítéseket.

Más okokra vezethető vissza, hogy a nemek aránya is változott. Az említett reformmal e jelenség azon a szálon kapcsolódik, hogy *száz gimnazista tanuló* közül 1980-ban *65 volt lány*, s mert éppen ez az iskolatípus biztosítja a felsőoktatási intézményekbe jelentkezők számára kedvezőbb kiindulópályát, az említett arányeltolódás előlegezi egyes *értelmiségi foglalkozások további elnöiesedését*, illetve más értelmiségi pályákon a *nők arányának folyamatos emelkedését*. E vonatkozásban csak a műszaki pályák jelentenek kivételt.

S egy másik következmény: 1960 és 1965 között a felsőoktatási *intézmények* száma 43-ról 92-re emelkedett. Az oktatói és *hallgatói létszámnövekedés* hasonlóan gyors ütemű volt. 1970-től számos kiigazítás történt: az intézmények számát először 75-re, majd 56-ra csökkentették és a hallgatói létszám emelkedése is mérséklődött. A változások azonban egyes területeken névlegesen voltak; a korábban önálló intézmények kihelyezett tagozatként tovább működtek, a szétaprózottság — de facto — megmaradt. Ez a körülmény is magyarázza, hogy „a robbanásszerű” átszervezés lenyomatai tartósultak egész évtizedek szaktudásának és műveltségének egyenlenségeiben: nem lehetett ugyanis egyik napról a másikra közel ötven intézményben megteremteni a *felsőszintű szakemberképzés, a szakértelmiségivé válás tárgyi és személyi feltételeit*.

E szempontból is további elemzést kíván az a tény, hogy az 1980-as évek elején az összhallgatói létszám közel 60 százaléka az egyeteméhez képest rövidebb tanulmányi idejű főiskolákban tanul. Az összképet színezi — jóllehet a feszültségforrásokat csak részben küszöböli ki —, hogy az utóbbi két évtizedben számos főiskolai tanszék betört az európai élvonalba: hallgatóik kiváló szakemberként dolgoznak itthon és külföldön.

Az említett években egyidejűleg ugrásszerűen megnövekedett az esti-levelező tagozatra beiratkozottak száma: arányuk az összes hallgató százalékában 1976-ig emelkedett, s jelenleg is meghaladja a 37 százalékot.

Ha e tény a fizikai munkakörben tevékenykedők tanulási kedvéről tanuskodna, a jelenséget üdvözlőnk kellene: az ilyen irányú mozgás a társadalmi mobilitás folytonosságát biztosítaná. A számok azonban más folyamatokról tudósítanak; e tagozatok korösszetétele a fiatalabb korosztályok felé tolódott el, számosan a nappali tagozatra történő sikertelen felvételi kísérleteket *közvetlenül* követően, eleve alacsonyabb tudásszintről indulva, jelentkeznek az esti-levelező tagozatra. S a kedvezőtlenebb tanulmányi feltételeket a gyakorlatban jelenleg számos intézmény a követelmények „méltányos” mérséklésével kompenzálja. Egyébként a *munka mellett tanulók 70 százaléka főiskolai* intézményekben szerzi diplomáját.

A *közel félmillió diplomás kiképzése* — a képet árnyaló hatásokat is figyelembe véve — *jelentős társadalmi teljesítmény*. (A hetvenes évek végén a 10 000 lakosra jutó oklevelet szerzetek száma elérte a 26 főt — ez a nemzetközi összehasonlító adatok ismeretében igen kedvező arány.) Az értelmiségpolitikának azonban, ha az új követelmények látószögéből kívánja mérlegelni a *mozgósítható intellektuális tartalékokat*, számolnia kell azzal a ténnyel, hogy a nagyszámú diplomás a „tudásfedezet” szempontjából korántsem homogén csoport.

E felismerésből adódó dilemmák nemcsak a főiskolát vagy esti tagozatot végzettekkel kapcsolatosak: az említett feszültségek ugyanis — megváltoztatva a

megváltoztatandót — az egyetemi szintű képzésben is fellelhetők. Mert a szakemberképzés értékszemponjtainak *egyoldalú* érvényesítése következtében — feladva az *universitas*-eszme új módon való értelmezésének lehetőségeit — a nagy hagyományú egyetemeken is a szűkebb profilu szakképzés vált uralkodóvá. (Az egyetemi szintű mérnökképzés például a BME-n 34 szakra, ezen belül 66 szakágra bomlik.)

A korábbi gyakorlat eredményeként kialakult képzési profilok módosulása — a változásokat ösztönző párt- és kormányzati állásfoglalások ellenére — lassú. Általánosságban ugyanis mindenki egyetért a „rugalmasabb képzési formák bevezetésével”, a „modul elemek beiktatásával”, a „laterális mozgások lehetőségének” biztosításával. Amikor azonban ezeket az elveket a *gyakorlatban* kell érvényesíteni, számos területen a hagyományos keretekhez, a kiváltsággal társuló intézményi formákhoz való ragaszkodás lelassítja vagy megbénítja az újítási törekvéseket.

●

A fejlett ipari országokban az elmúlt évtizedekben nőtt a közgazdász-, a természet- és bölcsészettudományi szakos hallgatók aránya, s csökkent a műszakiaké. Az utóbbi hazánkban is mérséklődött, a közgazdász- és társadalomtudományi végzettségük *aránya* azonban érdemben stagnál. A nemzetközi trendek és a változó hazai szükségletek arra figyelmeztetnek, hogy a diplomások szakstrukturájának további korszerűsítése elkerülhetetlen. (Egyetlen példát idézünk: 1970-ben 10 000 ipari, építőipari és közlekedési foglalkoztatottra 251 felsőfokú műszaki szakember jutott, míg a 10 000 népgazdasági foglalkoztatottra jutó közgazdák száma 45 volt.) Az említett folyamat az értelmiségpolitika szempontjából is tanulságokat kínál. Mindenekelőtt a magasan kvalifikált szaktudás hazai *hasznosításával* kapcsolatos tapasztalatok újólagos végiggondolását követeli meg.

A funkcionális vonatkozások részletező elemzése meghaladja lehetőségeinket, e tanulmányban csak néhány összefüggésre utalhatunk.

A képzés szervezete csak akkor hat ösztönzően a *munkahelyi struktúrára*, ha az kellően rugalmas, és képes alkalmazkodni az új kihívásokhoz. A természettudományi karokon végzett elméleti szakemberek elhelyezkedési adatai is jelzik: ezek a feltételek számos hazai intézményünkben *nem*, vagy csak részlegesen alakultak ki. Még a köztudottan dinamikusan fejlődő mezőgazdaságban is *csak* a piaci hatásoknak közvetlenül kitett, az *innováció feltételeit körültekintően biztosító* üzemek alkalmaznak például matematikust, biológust. (1980-ban a statisztikák szerint a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén együttesen *34 biológus, 41 vegyész* dolgozott.) És nem kedvezőbbek e vonatkozásban az ipar adatai sem.

S hogyan alakul e vonatkozásban az oktatástervezés által előnyben részesített, úgynevezett nagy szakok helyzete? Ha a kérdést a *hasznosulás oldaláról vizsgáljuk*, figyelemre méltó, hogy míg a műszaki diplomások száma 1970 és 1980 között 80 százalékkal emelkedett, az iparban foglalkoztatottak létszámnövekedése 46 százalékos volt. Hasonló tendencia figyelhető meg a közgazdászoknál, jóllehet az állás kínálat az említett időszakban *nem* csökkent. Az említett jelenség valószínűsíti az ipari üzemek által kínált állások vonzerejének csökkenését. (A mezőgazdaságban foglalkoztatott műszakiak száma egyébként 1970 és 1980 között meg-négyszereződött, a közgazdászok száma pedig két és félszeresére nőtt.)

Hasonlóan nem megnyugtató az egyébként viszonylag kis számú alkalmazott társadalomtudományi diplomások — szociológusok, üzemi pszichológusok — „befogadásának” folyamata, miközben egyes új szakok meghonosítása egyetemenként még meg sem kezdődött vagy nem kielégítő ütemű (szociálpolitika, ergonómia, kommunikáció-tömegtájékoztatás).

Ebben az összefüggésben nemcsak a vállalatok piacérzékenységének vagy az innováció dinamizmusának problémaköre indokolja ezen alkalmazott-társadalomtudományi szakemberek képzésével és elhelyezkedésével kapcsolatos kérdések újbóli végiggondolását, hanem társadalompolitikai szükségletek is, például a több mint kétmillió nyugdíjossal, a halmozottan hátrányos helyzetűekkel vagy az alkoholizmussal való *szakszerű* foglalkozás. Ennek hiánya — s e lehetőség az értelmiségpolitika összefüggésében különös jelentést kap — ugyanis előidézheti ezen társadalmi jelenségek nemzeti *sorskérdésekké* való mitizálását.

A tudomány, a technika gyors fejlődési dinamikája következtében a diploma napjainkban — hatványozottabban, mint korábban — csak kiindulóhelyzetet biztosít: *folyamatos önképzés, illetve intézményes továbbképzés nélkül* a szakmai tudás, az ideológiai-szociológiai ismeretanyag és a műveltség alapelemei egyaránt *elévülnek*.

A legegészségesebb, ha a tanulás-művelődés természetes *belső szükségletként* nyilvánul meg. Az értelmiségpolitika azonban, a feltételek megteremtésén túl, megfelelő ösztönzőket is kell hogy működtessen e törekvések ösztönzése érdekében, s e szempontból nem tekinthető megnyugtatónak, hogy a *tanulás (továbbtanulás, önművelés) intézményes* támogatása és méltánylása a legtöbb értelmiségi szakmában nem megoldott: a vállalatok, intézmények belső értékrendje az előmenetelnél változatlanul nem honorálja kielégítő módon a „karbantartott” szaktudást, a nyelvismeretet, az innovatív készséget.

E vonatkozásban különös figyelmet érdemel az a tény, hogy egyes érdekcsoportok — összefogva a helyi társadalmi szervekkel — a vállalati vezetők kiválasztásában a legutolsó időig figyelmen kívül hagyták az MSZMP KB és a kormányzat idevonatkozó útmutatásait. Az 1980-as népszámlálás tanúsága szerint például a *műszaki igazgatók, vállalati főmérnökök* között — noha az elmúlt évtizedben csökkent az arányuk — még mindig *34 százalék a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők* aránya, és ezen belül 5 százalék csak általános iskolát végzett. Még elgondolkodtatóbb, hogy a *fiatal vezetők között növekvő tendenciát mutat az alacsony iskolai végzettségük aránya*, annak ellenére, hogy a diplomásokon belül a fiatalok aránya igen dinamikusan nőtt. (1980-ban a diplomások több mint egynegyede volt harminc éven aluli, s e populáció *több mint fele* volt negyven évnél fiatalabb. Számuk 1984-ig 75 ezerral emelkedett.) Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a fiatal diplomások közül nagyobb arányban töltenek be vezetői munkakört a *főiskolát* végzettek. Az 1980-as népszámlálás adatainak tanúsága szerint például a „25—29 éves főiskolát végzett aktív keresők 22 százaléka, az egyetemi diplomásoknak 16 százaléka vezető”.

E tények a diploma alulértékelésével kapcsolatos feltételezést látszanak igazolni, paradox módon azonban a *megszerzett képzettség és a betöltött munkakör össze nem illősege* — a társadalomstatistikai adatok szerint az aktív kereső diplomások 29 százalékánál mutatható ki inkongruencia — a gyakorlatban az „okle-

velek” fetiszizációjának tendenciáját erősíti, mert olyan pozícióharcot idéz elő, amelyben a „tudás” nem bizonyítható, a *diploma* ellenben „felmutatható” *hivatkozási alap*.

Számos más tény — így az egyetlen idegen nyelvet sem beszélő diplomások magas száma is — arról tanúskodik, hogy a diplomával — nem szavakban, hanem a gyakorlatban — változatlanul társul a „*befejezett tudás*” *illúziója*, ami az oklevélfétis talán legszomorúbb változata. (1980-ban az egyetemet végzettek közel 60 százaléka, a főiskolát végzettek 80 százaléka beszélt *csak* anyanyelvén.)

E tendenciák a *bürokratikus szemlélet* erősödésével társultak. A jelenség nem sajátlagosan magyar, s nemcsak a szocialista országokban észlelhető. Közelebről arról van szó, hogy a fejlett iparral rendelkező országokban a „*nagy szervezetek*” alapvetően módosították a szakértelmiségi tevékenységek feltételeit. A modernizáció folyamatában kialakuló szervezetláncolatokat ugyanis a *munkamegosztás viszonylag merev rendszere, a célkitűző és célmegvalósítási tevékenység intézményes szétválasztása, a konkrét munkafeladatok felülről történő kijelölése és lebontása* jellemzi. E jellegzetességek következtében a szakértelmiségiek jelentős részénél elválhatnak egymástól a hierarchikusan felépülő szervezetek „*hivatali-bürokratikus*”, illetve az értelmiségi tevékenység *tárgyi szakszerűségéből* adódó szükségletek. A kétféle — sokszor egymást keresztező értékrend — egyidejű képviselése vagy összeegyeztetése *belső konfliktusként* is jelentkezhet.

Az MSZMP politikai gyakorlata azt tanúsítja, hogy az *újratermelődő konfliktushelyzetek* a szocializmus viszonyai között feloldhatók s a *megújulás fontos energiataralékai*. Lefojtásuk ugyanakkor nemcsak a szellemi munka veszteségként jelentkezik, hanem a gazdasági, közigazgatási, politikai, tudományos intézmények „*helyzetfelismerését*” is lassítja, nehézkessé teszi az új feltételekhez való alkalmazkodást, az innovációs készséget.

E konfliktushelyzet folyamatos oldását is elősegíti az intézmények további decentralizálása, a *belső munkahelyi nyilvánosság* növelése, a szakértők szélesebb körű bevonása a döntések előkészítésébe és végrehajtásába.

A pozitív tapasztalatok azonban nem kizárólagosak. Elhibázott döntések utólagos elemzése arról tanúskodik, hogy az értelmiségi szakmákban *is* erős a „nyomáscsoportok” hatása, tekintélyes szakemberek, tudósok is — kiváltságaikat féltve, vagy egyszerűen, mert ragaszkodnak a hagyományos megoldásokhoz — hibás alternatívák mellett kötelezik el magukat.

A „*nagy szervezetekbe*” való betagozódás a diplomásoknak a *nyilvánossághoz fűződő kapcsolatát* is módosította. A szervezetláncolatok ugyanis *korlátozzák a kapcsolatok kölcsönösségét, csökkentették közvetlenségét*: a „szervezet” — hivatal, intézet — a szakértelmiség és a „*laikus közönség*” közé ékelődik. Az ügyvéd—kliens, orvos—páciens, építető—okleveles mérnök piaci helyzet által befolyásolt, kölcsönös függését háttérbe szorította a *hierarchia* felsőbb pozícióitól való függés. A bürokratikus szemlélet erősödését vagy újratermelődését — legalábbis azon intézményekben, ahol a szakértelmiségiek munkájának megítélésében jobban esik latba a „*felettesek*” *minősítése*, mint a „*laikus közönség*” vagy/és a szakmai követelményé — ez a körülmény is magyarázza.

A szervezeti kötöttség a különböző ágazatokban, tevékenységi szférákban nem azonos; az egyes hivatások, illetve szaktevékenységek természetéből követke-

zően is elkülöníthetők meghatározott típusok. Nyilvánvalóan mások e vonatkozásban a termelői, a közigazgatási, a köznevelési vagy az egészségügyi intézmények jellemzői, mint ahogy más beállítódás jellemzi az ügyészt, az ügyvédet és a vállalati jogászt vagy a szerkesztőségben dolgozó irodalmárt.

Egyes intézményeken belül is elkülöníthetők olyan tevékenység típusok, szerepek, amelyekben az *önálló feladatmeghatározást*, a kérdések *szuverén* megválaszolásának igényét a nemzetközi, illetve hazai nyilvánosság, szakmai „vonatkozási csoportok” is ösztönzik. Ezen beállítódás túlmutat a céhkereteken és egy egyetemesebb érvényű értékszempontra, világlátás érvényesítését is jelenti.

E jellemzők nem kapcsolhatók társadalmi pozícióhoz, beosztáshoz vagy foglalkozáshoz, jóllehet az ügynevezett nagy szervezetekben más típusú normákhoz kell alkalmazkodnia a tervező-elemző közgazdásznak, a számviteli szakembernek, gyártmányfejlesztőnek, mint ahogy mások a munkahelyi normák egy hivatalban, tervezőintézetben, klinikán vagy egy körzeti orvosi rendelőben. Az „autonómiafokot” ugyanakkor jelenidejűen befolyásolja a *település jellege*, s ezzel összefüggésben az adott munkakör vagy munkahely horizontális, illetve vertikális kapcsolatainak sűrűsége. Fontos körülmény továbbá a teljesítmény mérhetősége.

A vezető és beosztott szakértelmiség „autonómiafoka” sem azonos, jóllehet a különbözöséget *viszonylagosnak* ítéljük. A korábban hatályos jogszabályi keretek között ugyanis a vezető állású szakértelmiség is csak korlátozott mértékben rendelkezett az *önálló feladatkielölés, alternatív problémamegoldás* lehetőségével. Az MSZMP KB 1984. áprilisi határozata e vonatkozásban egy fejezet kezdetét jelentheti; a nemzetközi fizetőképesség megőrzését szolgáló „szükségintézkedések” azonban jelenidejűen még korlátozzák e határozat hatását.

Az „alkalmazotti” attitűd erőssége ellenére tapasztalataink szerint az utóbbi években — vezetők és beosztottak között egyaránt — erősödött az *önálló problémamegfigyelés* igénye. Ezt az MSZMP XII. kongresszusa által bátorított irányultságot ösztönözheti a hagyományosnak tekintett értelmiségi szerepfelfogás pozitív jellemzőinek a szocialista értékrendbe való határozottabb beépítése, a reformszemlélet időszerűségének marxista elemzése, a jelenlegi válságtünetek strukturális okainak tudatosítása.

S e ponton válik e tünetegyüttes az értelmiségpolitika egyik meghatározó kérdésévé. A „másként kellene csinálni” indulata ugyanis egyaránt gerjeszthet ellenzéki mozgásokat és a szocialista rendszer megújulását szolgáló reformtörekvéseket. Az intenzív növekedési pályára áttérés szolgálatában — ha sikerül a diplomások „nagy tömbjeinek” munkafeltételeit úgy módosítani, hogy tevékenységüket jobban átszínezhesse az alternatívák kidolgozása, az optimumok keresésére, az innovációra való törekvés, az értékképző szenvedély, jelentős energiaforrások szabadíthatók fel. S így módon a „nehéz emberek” „indulatossága” politikai tőkévé transzformálható.

Az értelmiségpolitikának azzal a ténnyel is számolnia kell, hogy a magasan kvalifikált szaktudás *presztízsigénye* és a *diploma féltése* a közgondolkodásban nemegyszer összemosódik, s hogy e tény értékszavarak forrásául szolgál.

A felsőfokú tanintézetekben szerzett oklevelek *fetiszizálása* olyan magatartással kapcsolatos, amely bizonyos kiváltságok megőrzésére vagy megtartása érde-

kében a diplomát dekórumnak tekinti. A *presztízis* a valós tudás anyagi és erkölcsi megbecsülése. Hiánya vagy elégtelensége ezért válik feszültségforrássá.

A két említett értékszemlélet — a dolgot ez is bonyolítja — a gyakorlatban tisztán nem különül el, s e tény értékzavarok forrása lehet, amely végigkísérheti egész évjáratok felnőtté válását, befolyásolhatja pályaválasztásukat.

A fizikai dolgozó szülők az utóbbi évtizedben jobban megfontolják, hogy gyermekeiket értelmiségi pályára küldjék. (A felvételi tényt számok s a népszámlálási adatok egyaránt megerősítik e feltételezést.) Elhatározásukat a művelődésbeli vagy anyagi egyenlőtlenségek és az értelmiségi pályák változó tekintélye befolyásolja. Az értelmiségi és általában a szellemi dolgozók motivációi gyerekeik továbbtanulását illetően ugyanakkor változatlanok. Elhatározásuk különféle szülői magatartást eredményez a gyakorlatban, ám a felesleges stresszhatások akkor is beárnyékolják a leendő felvételizők ifjúságát, ha a szülők mértéktartóak, és az elmélyült, módszeres tanulást többre becsülik, mint az eredményesség *minden áron* való biztosítását.

Az említett szülői magatartás azonban korántsem kizárólagos. Az empirikus családvizsgálatok jellegzetes pedagógiai produktumnak tekintik például a „*versenyliként*” *menedzsel* gyereket (akinek a szülők valamilyen kiemelkedő képességet tulajdonítanak, egyidejűleg igazságtalannak minősítve mindenkit, aki adottságait másképp ítéli meg); a *státus örökösének tekintett* gyermeket, akinek a képességektől és belső motivációtól függetlenül „joga és kötelessége” a hivatás folytatása; a „*túlfoglalkoztatott*” gyereket, akinek idejét kitöltik a különórák, szakkörök, olyan kötelezettségek tömege, melyeket nem ő választ, de amelyeket „magasztos cél” érdekében teljesítenie kell.

E pedagógiai magatartás eredményeként a diploma, az egyetemre kerülés — s e hatást jelenlegi felvételi gyakorlatunk is erősíti — már a gyermek-, illetve ifjúkorban *eszközből céllá válik*, különösen ha a család a gyermek előmenetelét a hiálkodó fogyasztás jelképének is tekinti.

Az egyetemek és a főiskolák jelenlegi szelekciós mechanizmusa sajátos kontraszthatással tovább mélyíti az értékírányultság idézett eltorzulását. Ugyanis a felvételi „szűrőn” való túljutás a „próbatétel”, a *felsőoktatási intézmények követelményrendszere kevéssé szelektál*, s minősítése a *későbbi előmenetelt* sem befolyásolja — legalábbis közvetlenül. E gyakorlat — ahol és akik esetében ez a meghatározó — óhatatlanul a *diploma fetisizálásának* tendenciáját erősíti.

GIDAI ERZSÉBET—SZPIRULISZ ILDIKÓ

Társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes tendenciái a nyolcvanas években

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÜNK NEMZETKÖZI FELTÉTELRENDSZERÉNEK VÁLTOZÁSAI

Magyarország számára a fő kérdés abban rejlik, miképp lehet a nyolcvanas évek kül- és belpolitikai feltételei között megőrizni, illetve kibontakoztatni a világgazdasági főáramlatokkal való kölcsönkapcsolatot annak érdekében, hogy a gazdasági alkalmazkodóképesség növekedése a magyar gazdaság egyensúlyi helyzetének kialakítása irányába hasson, az életszínvonal-politikai vívmányok megőrzésére törekedve.

E feladatokkal hazánk olyan körülmények között került szembe, amikor a nyugati országokkal való gazdasági kapcsolatai — hasonlóan több más KGST-országhoz — szervesen beépültek az újratermelés folyamatába, s a korszerűsítés és az intenzív fejlesztés nem nélkülözhető tényezőivé váltak.

A nemzetközi kapcsolatokban a nyolcvanas évek elején megmutatkozó jelenségek — a világgazdasági válság hatásai, a szovjet—amerikai viszony feszültségei, a katonai és politikai enyhülés „eróziója”, valamint egyes szocialista országok belpolitikai és gazdasági nehézségei — hatásukban közvetlenül érintik Magyarországot helyzetét és politikai lehetőségeit.

A külgazdasági egyensúly helyreállítása feltételezi a jobb alkalmazkodóképességet, ami az intenzív szakaszra jellemző módszereket igényli.

Az alkalmazkodóképesség megszerzése nem alapozható kizárólag gazdasági

A cikk egy kutatói kollektívának az elmúlt három évben végzett kutatásaiból adódó eredményeket, tanulságokat foglalja össze. Fő feladatuknak a hetvenes—nyolcvanas években lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatok kapcsolatrendszerének komplex elemzését, az új gazdasági jelenségek társadalmi hatásainak, az ebből fakadó feszültségeknek és ellentmondásainak a feltárását tartották. Kísérletet tettek a fejlődésre vonatkozó prognózis-variánsoknak a kidolgozására és a nagy távlatú követelmények körülhatárolására.

A cikk jellegénél és tartalmánál fogva a kutatást végzők álláspontját képviseli, és egyes vonatkozásaiban további vitákat válthat ki. A további elvi-gyakorlati tisztázódás céljából tettük közzé.

racionalitásokra, mert ha ez utóbbiak ellentétbe kerülnek más társadalmi racionalitásokkal, visszajukra fordulhatnak.

Miközben a gazdasági kapcsolatokat fejlesztésében nemzeti érdekeinket képviseljük, megfogalmazható, hogy azoknak tartalmazniuk kell a szocialista közösség érdekeinek elemeit is; enélkül sem az egyes szocialista országok sajátos, sem a KGST együttes lehetőségeit nem tudjuk kihasználni. Nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy mikor van szó az egyes országok sajátos érdekéről, mikor a más tagországtól eltérő érdekekről, és mikor a tagországok közötti érdekellentétről. Ez előfeltétele annak, hogy partnereink ne lássanak ellentétet ott, ahol csak sajátosság mutatkozik.

Nyugati gazdasági kapcsolatainkat illetően nem tudunk kitorni abból a helyzetből, amelyben a mérlegegyenleg azon múlik, hogy a fogyasztási cikkek és mezőgazdasági termékek többlete mennyiben kompenzálja a nyersanyag- és géphiany. Hosszabb távon nem lehet a külkereskedelmi egyensúlyt alapvetően importkorlátozással megközelíteni. A kérdés elsősorban a termelési szférában dől el.

Európában olyan ipari szabadkereskedelmi övezet jött létre, amelyből csak a KGST-országok és Albánia maradtak ki. Eddig csak Finnországgal sikerült ipari szabadkereskedelmi megállapodást létrehozni. A relatív vámhátrány nagymértékben rontja versenyképességünket.

Nyugati exportunk legérzékenyebb pontja a mezőgazdaság, ahol a fejlett tőkésországok protekcionisták, és harmadik piacokon szubvencionálva kivitelüket, rontják alternatív értékesítési lehetőségeinket is.

A korlátok hatnak a magyar vállalatok nyugati kooperációs lehetőségeire is. Vállalataink nyugati cégekkel közel 600 kooperációs megállapodást kötöttek, s ezek beépültek a partnervállalatok termékstruktúrájába. A kooperációk bizonyos technológiaszerzéssel járnak, de óvakodni kell túlértékelésüktől. Szerény az érdeklődés a Magyarországon működő nyugati vegyesvállalatok iránt. A működőképes tőke importja továbbra sem játszik lényeges szerepet termelésünkben.

GATT-tagságunk a jövőben sem jelent egyértelmű biztosítékot arra, hogy a tagországok mindenben megtartják kötelezettségeiket velünk szemben; haszna inkább fórumjellegében és világgazdasági megítélésünk szempontjából van. Konkrét, jelentős haszonnal jár a Nemzetközi Valuta Alaphoz és a Világbankhoz való csatlakozásunk, ami növelte hitelképességünket és könnyítheti a fejlődő országokba irányuló berendezésexportunkat. Jelentős haszonnal jár FAO-tagságunk, ahol hazánk mezőgazdasági eredményei miatt tekintélynek örvend.

Nem várható, hogy a KGST és az Európai Gazdasági Közösség közötti tárgyalások rövid távon keretmegállapodáshoz vezessenek. Nagyobb aktivitás lenne célszerű az EFTA irányába.

Az Egyesült Államokkal való kereskedelempolitikai kapcsolatainkban továbbra is gátolja a stabilitást és az előrelátást, hogy a legnagyobb kedvezmény elvét tartalmazó megállapodást amerikai részről évenként felülbírálják, erről nagy valószínűséggel nem fognak lemondani.

Eltérők a vélemények a fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatainkról: az egyik nézet szerint ez külkereskedelmünkben 20 százalékra növekedhet, más vélemény szerint erre nincs mód, mert a fizetőképes kereslettel rendelkező fejlődő országok a Nyugathoz integrálódnak. Vitatott az is, hogy e vonatkozásban viszonylati koncentrációra vagy szélesítésre törekedjünk. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy e relációban politikai és gazdasági érdekeink kevésbé hozhatók összhangba.

A GAZDASÁGI NÖVEKEDÉS ALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY KRITIKUS KÉRDÉSE ÉS AZOK TÁRSADALMI HATÁSAI

Az 1960-as évek közepétől fogalmazódik meg hazánkban a gazdasági fejlődés intenzív szakaszára történő áttérés szükségessége. A csaknem két évtized alatt elért eredményeink e területen meglehetősen szerények.

A gazdasági növekedést tükröző egyik fontos mutató, a nemzeti jövedelem növekedési üteme 1966 és 1978 között évi 6,3 százalék volt. Ezen időszakon belül az évi növekedési ütem 1966 és 1972 között 6,9 százalék, míg 1973 és 1978 között évi 5,6 százalék, az 1978. évi pedig már 4 százalék volt. A nemzeti jövedelem növekedési üteme tehát már 1973 után csökkent az előző évekhez képest, ebben az időszakban mégis a növekedési ütem viszonylag magas szinten tartása volt a gazdaságpolitika célja, s ez, noha külső források igénybevételével, sikerült.

1978-ban, részben az 1973-ban kezdődött kedvezőtlen világgpiaci változások erősödő hatásaként kialakuló jelentős külkereskedelmi mérlegpasszívum és egyéb kedvezőtlen jelenségek hatására, a gazdaságpolitika új irányvonalat fogalmazott meg. E gazdaságpolitika célja elsősorban a külgazdasági egyensúly megteremtése, a gazdaságnak egy új típusú fejlődési pályára való állításával, amely az egyensúly biztosítása és az életszínvonal megőrzése mellett a hatékonysági tartalékok mozgósításával a növekedést — ha szerény méretekben is — magával hozza. A nemzeti jövedelem növekedési üteme valóban erősen lefékeződött 1979-től, ugyanis 1979-ben 1,9 százalék az évi növekedési ütem, 1980-ban a nemzeti jövedelem 0,8 százalékkal csökkent, majd 1981-ben és 1982-ben 2,5, illetve 2,3 százalék a növekedés, 1983-ban a növekedési ütem 1,0 százalékra tehető, míg 1984-re a népgazdasági terv 1,9 százalékot irányzott elő. A nemzeti jövedelem növekedési ütemének alakulása hasonló ütemű termelésnövekedéssel jár együtt, de nőtt a különbség a megtermelt nemzeti jövedelem és a belföldi felhasználás között, főleg a belföldi felhasználás különböző központi eszközökkel történő visszafogása miatt. Ennek eredményeképpen javult a külgazdasági egyensúly. A külkereskedelmi mérleg 1982-ben, 1983-ban, 1984-ben aktívummal zárult, amely részben az export fokozásából, részben az import központi intézkedésekkel szabályozott visszafogásából származott. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a külkereskedelmi aktívum döntő része a szocialista országokba irányuló export nem rubel elszámolású részéből származott, vagyis ezt a jelentős aktívumot nem a tőkés exportból értük el. A likviditás megőrzése s az ehhez kapcsolódó restriktív politika társadalmi feszültségeket is kiváltó következményekkel járt.

Gazdasági fejlődésünkben 1971 és 1981 között irányát és típusát tekintve tehát alapvetően extenzív jelleg érvényesült. 1971 és 1973 között 1 százaléknyi hatékonyságnövekedésre 1,39 százalék állóeszköznövekedés jutott, 1979 és 1981 között már 17 százalék. Ugyanezen idő alatt a növekedés 42 százaléka a hatékonyságból és 58 százaléka a ráfordításnövekedésből adódott, ez az arány 1979 és 1981 között 6 és 94 százalék volt.

Az 1978 utáni időszakban a növekedés belső forrásait nem használtuk ki. Ugyanakkor azonban kimerültek a külső források, a külkereskedelmi egyensúly főleg a restriktív intézkedések következménye volt, miközben nem következett be „nekirugaszkodás”, és az innováció fő területeinek fejlődése rendkívül vontatott volt.

Mindezek alapján az 1978 és 1984 közötti szakasról azt állapíthatjuk meg, hogy ez a szakasz nem az új növekedési pályára való állást jelentette, hanem olyan kényszerpályát, amelyet nagymértékű külső eladósodás, az 1973 utáni világgazdasági helyzetre való késedelmes reagálás, valamint az 1972-ben kezdődött újraközpontosítási folyamat eredményezett. Ebben az időszakban az adósságállomány csökkentésére, a fizetőképesség fenntartására irányuló törekvések — nagyon kedvezőtlen nemzetközi politikai helyzetben — rövid távú, sokszor szigorú restriktív intézkedésekkel, a belföldi felhasználás erős visszafogásával valósultak meg.

Egy új fejlődési szakaszra történő áttérésnek alapvetően a hatékonyság növelésén kell alapulnia, amelynek előnye az, hogy nemcsak meghatározott esetekben, hanem általában a fogyasztás növekedését is eredményezi.

A hatékonyságnövelés a külföldi versenyképességet is növeli, mind a ráfordítás, mind a termék oldalán. Az exportnövelés lehetővé teheti az importverseny kibontakozását is, s ezzel a hatékonyság növelését.

A hatékonyság emelésével függ össze — mivel a termelési tényezők áramlása valóban hatékonyságjavító lehet —, hogy a munkaerő áramlásának megfelelő irányát is biztosítani kell.

Az új fejlődési szakaszra történő átmenetben több társadalmi-gazdasági feszültségi góc felszámolása szükséges.

Az egyik az infrastruktúra fejlesztésével függ össze. Az infrastruktúra fejlesztését hazánkban indokolja elmaradottsága és nagymértékű egyenetlensége, ami az utóbbi években erősödött és számtalan társadalmi feszültség forrásává vált. Az infrastruktúra fejlesztése többnyire kevésbé importigényes, mint az anyagi termelés, több ágában a kibocsátás mennyisége növelhető a többletmunkaerő biztosításával, külön beruházások nélkül. Az infrastruktúra fejlesztése fontos húzóerő lehet a stagnálásról a növekedésre való áttérésben.

Az infrastruktúrában általában a kapacitások, állóeszközök túlzott kihasználtsága jellemző, tehát bővíteni kell a kapacitásokat, de részben a munkaerő-bővítés is hozhat megoldást. Vissza kell fordítani az infrastrukturális ágazatok anyag- és eszkozellátásában bekövetkezett romlási folyamatot.

A gazdasági növekedés felgyorsulása jelentős mértékben függ a termelési kultúra emelkedésétől. Ez részben az infrastrukturális (hírközlés), részben az emberi tényező megfelelő kulturális színvonalát biztosító oktatás és közművelődés fejlesztését igényli. Tehát az anyagi termelés fejlődése az infrastruktúra fejlődésének függvénye.

A lakosságot közvetlenül érintő infrastrukturális ágazatok közül a lakásellátást, az egészségügyi ellátást, az oktatási rendszert kell kiemelten kezelni. A lakáshelyzet jelenleg a legnagyobb társadalmi feszültségeket indukáló tényező. Itt szükség van az állami lakásépítés arányának növelésére, társadalompolitikai szempontokat jobban érvényesítő elosztási rendszerre, valamint az építőanyagipar fejlődéséhez nélkülözhetetlen feltételek megteremtésére.

Az egészségügyi ellátás javításának prioritását indokolja a kedvezőtlen népességi helyzet (különösen a lakosság elöregedése, a korszpecifikus halandóság magas aránya stb.).

Feszültségforrás az a tény is, hogy extenzív vagy intenzív fejlődés sohasem létezik tiszta formában. Feszültséget jelent az, hogy az extenzív fejlődés tényezőinek kihasználása nem kielégítő, s ugyanakkor az intenzív fejlődés tényezői sem

bontakoztak ki. Ez a feszültség olyan körülmények között hat, amikor a „közepesen fejlett országok” mezőnyét kellene elhagyni.

Az extenzív fejlődés tartalékainak kihasználtsága nagyrészt a szervezési munka gyengeségével és a munkafegyelem lazaságával magyarázható.

Az intenzív fejlődés tényezőinek kihasználása is csökkent, különösen az 1973—1975-ös időszakról kezdve. Az innovációs készség, a hatékony termékstruktúra és a ráfordítást kímélő technika fejlesztése sem volt kielégítő. A növekedés fő rugói változatlanul a termelési tényezők volumen-növekedése, a makro- és mezóstruktúra változtatása, valamint a felhalmozás arányának növekedése voltak.

Az intenzív fejlődés kibontakozását hátráltatta az is, hogy a dolgozók, a vezetők, a kollektívák önmegvalósítási igénye alacsony, magatartásukat a fogyasztásra orientáltság és nem az ember belső késztetése, valamint az alkotó munka öröme és sikere határozza meg. Mindezt a társadalmi környezet, valamint a gazdaságirányítás által megteremtett működési, ösztönző, korlátozó, kényszerítő gazdasági környezet együttesen alakítja ki.

Melyek az innovációt fékező tényezők az állam gazdálkodása-, vállalkozása oldaláról?

— A világgazdaság fejlődésének műszaki-tudományos és piaci tendenciáiról szerzett és nyújtott információk hiányosságai.

— Az alap- és alkalmazott kutatás tudományos eredményeit lassan plántálják át a gazdaságba.

— Az állam a többlettőkék allokációját gyakran nem a hatékonysági elv alapján végezte.

— Az állam túlnyomóan fiskális funkciókat lát el, s ez akadályozza, éppen a hosszú távú tőkehatékonysági érdekelttség híján, az innovációs tevékenységet.

— S végül, a gazdaságirányítás tervezési, szabályozási és szervezeti elemei is mérsékelten ösztönzik — kényszerítik — az innovációs tevékenységet. Például, a vállalati nyereség nem a horizontális, vállalatok közötti, hanem a vertikális, az állam és a vállalatok közötti kapcsolatokról függ.

Melyek az innovációt fékező tényezők a vállalati gazdálkodás-vállalkozás oldaláról?

— A szocialista vállalat lényegében bruttó jövedelmi érdekeltségű.

— A vállalatok nem a megtermelt, hanem az újraelosztott jövedelemben érdekeltek. A jövedelemelosztás az átlagelvre épül, amely a „szürke középserűségnek” kedvez.

— Mindezek következtében a hatékonyságtól elszakad a nyereség alakulása.

— Végül a személyes jövedelemérdekelttséget is torzítja az átlagelv (a béreket nem differenciálják megfelelően a teljesítmény szerint), valamint a személyi jövedelemérdekelttség nyereségorientált és nem költségorientált.

A béreknek és a nyereségnek a hatékonyságtól való elszakadását gyakran indokolják azzal, hogy a hatékonyság nem függ a vállalati kollektívák tevékenységétől, hanem tőlük független tényezőktől. Ezért fenn kell tartani a nagyarányú jövedelem-újraelosztást. Ez az érvelés nem fogadható el, részben azért, mert elsősorban éppen a jövedelmek hatósági-adminisztratív újraelosztása teremt a vállalati hatékonyságtól eltérő vállalati jövedelmeket, részben azért, mert ha komolyan számolunk a vállalatok valóságos önállóságával, akkor egyre kevesebb lesz a szerepe a hatékonyság növelésében az „idegen” elemeknek. Végül, a vállalati monopóliumhelyzetek, például az ármegállapításon keresztül, akadályozzák a haté-

konyság növekedését. Mondhatjuk, hogy viszonyaink között a monopolhelyzetből adódó „társadalmi sarc” maradványai a nem kellő hatékonyságnövekedés formájában termelődnek újjá.

A következő feszültségi góc az, hogy a fogyasztás (reáljövedelem, életszínvonal) visszafogására kényszerülünk, miközben a fogyasztás növekedésével járó ösztönzés a hatékonyságnövekedés tényezője. A mostani időszakban is kísért azonban még az a korábbi szokás, hogy a fogyasztást másodrendű növekedési tényezőnek tekintjük.

A többletfogyasztás egyrészt biztosítja a munkaerő bővített újratermelését, másrészt az alapvető és nem alapvető cikkek többletfogyasztása ösztönöz a potenciális képességek realizálására, a nagyobb tényleges teljesítményre. S végül, ha a felhalmozás és a fogyasztás együtt növekedhet, jobb feltételeket biztosít a gazdasági egyensúly megteremtésére is.

Úgyszintén feszültségként emelhetjük ki azt, hogy az új fejlődési pályára való átmenet többletberuházásokat igényel, miközben a beruházási források szűkülnek. Ez a feszültség részben abból adódik, hogy a beruházási célok, irányok kiválasztása és időzítése nem kielégítő. Ebből eredően a termékek életciklusa kedvezőtlenül alakul, továbbá a műszaki színvonalban a lemaradás nem csökken, illetve nagyobb annál, amit egy követő, alkalmazkodó gazdaság — akár még nagyobb visszaesést kockáztatva is — vállalhat.

Az intenzív fejlődésre való átmenetet korlátozza továbbá az is, hogy a beruházásokban nem a gazdaságosság az elsődleges szempont. A gazdasági mutatókat csak kiszámítják, de nem alkalmazzák azokat. A természetes szükség parancsol és nem a hatékonyság.

A beruházásokban az egyensúlyhiány, a ciklikusság és a szétforgácsoltság kedvezőtlenül hat a hatékonyságra. Ez a hatékonyságromlás az átfutási idő meghosszabbodásából és a befejezetlen beruházások állományának növekedéséből adódik.

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉS EMBERI TÉNYEZŐI

A népesedési folyamatoknak a társadalmi-gazdasági fejlődésben játszott szerepe nő. Hazánkban a népesedési folyamatok, a népesség fejlődése, szerkezete már az 1970-es évek végétől kedvezőtlenül alakult, és prognosztizálható e tendenciák folytatódása.

A népesedési helyzet jellemzői: a termékenységi szint további romlása, a demográfiai hullámok ismétlődése; a korszecifikus halandóság növekszik; kedvezőtlen vonások mutatkoznak a házasodások, válások alakulásánál és a családok demográfiai szerkezetében; megindult és tartósan érvényesül a népesség csökkenése; átalakult a népesség életkori struktúrája, végbement a népesség nagymértékű elöregedése; a népesség területi elhelyezkedése, ennek belső szerkezete egyenetlen, s ez gazdaságpolitikai problémáinkat növeli.

Az előttünk álló évtizedekben reálisan csak a kedvezőtlen tendenciák korlátozására törekedhetünk, s így az előbb ismertetett jellemző vonások a következő évtizedekben is érvényesülnek.

Az 1984 szeptemberében elfogadott hosszú távú népesedéspolitikai koncepció alapozza meg és tartalmazza távlati célkitűzéseinket. Ennek részeként, elemeként kell kezelni: a társadalom népesedési magatartásának befolyásolását; rövidebb

távon a termékenység színvonalának emelését; a család intézményének fokozottabb támogatását, védelmét, a család növekvő jelentőségű funkcióinak reálisabb ellátásához szükséges feltételek jobb biztosítását; a népesség egészségi-biológiai állapotának védelmét, a korszerű életmódminták terjedését; az idősebb korú népesség számára kedvezőbb társadalmi, emberi viszonyok és intézményrendszer kialakítását; a települési, a gazdasági, az infrastrukturális egyenlőtlenségek mérés-klését.

Mindezek eléréséhez szükséges, hogy a népesedéspolitika átfogóbban, szervezettebben kapcsolódjék a társadalompolitika egészéhez, a népesedéspolitikai összefüggések egységes koncepció alapján jussanak érvényre, időhorizont (hosszú, közép- és rövid táv) szempontjából, valamint egybehangolva a különböző részpolitikai szférákkal (lakás-, szociál-, terület-, foglalkoztatáspolitikák stb.). E célok megvalósításához a népesedéspolitikát továbbra is a társadalmi tervezés integráns részeként kell kezelni, közelítve az egységes, komplex népesedéspolitika megvalósításához, ennek intézményes biztosításához.

Népesedési helyzetünk alakulása korlátozza a *munkaerő foglalkoztatásának* lehetőségeit. Ugyanakkor a gazdasági fejlődés pályájának egyenlenségei is számos feszültséget teremtenek a foglalkoztatásban. A munkaerő-kínálat csak részben felel meg a túlfűtött és viszonylag változatlan összetételű munkaerő-keresletnek. A nagy népgazdasági ágak között munkaerő-átrendeződés megy végbe, de a struktúra korszerűsödése, e vivő ágazatok előretörése lassú.

Gazdaságpolitikai törekvéseink, a technikai fejlődés, a különböző formák előrehaladó integrációja (vállalati rendszerek, egyesülések, közös vállalatok, szövetkezeti, háztáji gazdaság stb.) elősegítik, hogy az ágazati foglalkoztatási határok egyre inkább elmosódjanak.

Az egyes termelőkollektívák minőségi összetétele — részben a nem megfelelő irányú és indíttatású fluktuáció miatt — számottevően romlik. A hatékony és a gazdaságtalanul dolgozó vállalatok munkaerő-ellátottságának színvonala alig különbözik egymástól. A vállalatoknál egyszerre és egy időben jellemző a kisebb-nagyobb, mértékű kapun belüli munkaerő-felesleg és -hiány (például kisegítő tevékenységek, fizikai és nem fizikai dolgozók aránya stb.). A konkrét munkaköri követelmények és a meglévő szakképzettség között nagyfokú a meg nem felelés. A vállalati gazdasági munkaközösségek létrejötte és működése enyhítette a foglalkoztatási feszültségeket, hozzájárult a hiánycikkek termelésének bővítéséhez, háttértevékenység biztosításához. Ugyanakkor, mivel létrejöttével egyidejűleg nem ment végbe a vállalati gazdálkodás korszerűsítése, ezért extenzív típusú megoldást eredményezett a munkaidő kiterjesztése, és még nyilvánvalóbbá tette a gazdaság minőségi ellentmondásait. A foglalkoztatás területileg is feszültségeket hordoz: munkaerőhiányos és munkaerő-felesleggel rendelkező körzetek alakultak ki.

A teljes foglalkoztatás a szocialista társadalom fontos értéke. Kongresszusi határozatunk is leszögezi, hogy e tekintetben — tudniillik teljes és hatékony foglalkoztatás — újszerű munkamegosztást kell kialakítani az állam központi és helyi szervei, valamint a vállalatok között. A munkához való jog érvényesítésének együtt kell járnia az igényes és színvonalas, fegyelmezett munkavégzéssel. Elvként megfogalmazható, hogy a gazdaságilag indokolatlan foglalkoztatás költségei láthatatlanul ne terhelődjenek a gazdaságra, ugyanakkor egyes társadalmi szempontok ne szoruljanak a perifériára.

A munka szerinti elosztásban érvényesíteni kell, hogy a teljesítmények és bé-

rek növekedése között szoros kapcsolat legyen. Erre lehetőséget teremt a kereset-szint-szabályozási rendszer fokozatos kiterjesztése, ami szorosan kapcsolódik az új vállalatvezetési formák elterjedéséhez. Így a vállalati kollektívák tulajdonosi tudata, felelőssége fokozottabban érvényesülhet a foglalkoztatás, gazdálkodás kérdéseiben.

A korábbi évtizedekben a dinamikus gazdasági és életszínvonal-növekedés időszakában a *kulturális szféra* fejlesztése fokozatosan hátrányba került, egyre erőteljesebben érvényesült a fejlesztésben a „maradék-elv”. A hetvenes évektől kezdve a különböző oktatási, közművelődési határozatok deklarálták, hogy a kultúra és az oktatás fejlesztése alapvető gazdasági és társadalmi érdek, de ennek érvényesítését az anyagi eszközök hiánya korlátozta. A kultúrában érvényesülő restriktció, a kulturális kiadások fokozott áthárítása a lakosságra növelte a kulturális javak „fogyasztásában” korábban is megnyilvánuló egyenlőtlenségeket. A társadalmi újratermelés szempontjából ez nemcsak jelenlegi népeségünk általános műveltségére hat kedvezőtlenül, de a rétegek közötti különbségek növekedésével várhatóan — az anyagi-jövedelmi előnyök és hátrányok a kulturális jellegű előnyökkel és hátrányokkal összekapcsolódva — a társadalmi egyenlőtlenség nemzedéki újratermelésének fokozódására utalnak. Ugyanakkor a jelenlegi oktatási rendszer tartalmi ellentmondásai nem tették lehetővé azt, hogy az oktatási reform a közoktatás strukturális problémáinak felszámolására irányulhasson, vagy általánossá tegye az egyenlőtlenségek csökkentésére törekvő, kiegyenlítő oktatási és kulturális mechanizmusok, intézmények kiépítését. Hosszú távon ez a helyzet részben a munkaerő-gazdálkodás ellentmondásainak továbbélését jelentheti, részben viszont a magyar gazdaság technikai-technológiai megújulásának egyik akadályává válhat. Ezért döntő kérdés az oktatási rendszer elhatározott korszerűsítésének folytatása.

A TÁRSADALMI, TERMELÉSI VISZONYOK ALAKULÁSÁBÓL LEVONHATÓ NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A termelési viszonyokon belül feszültséget hordozó s jelenleg a legvitatottabb összetevő: az *áru- és pénzviszonyok*.

Gazdasági problémáink megoldása, társadalmi és gazdasági haladásunk egyaránt megkívánja az áru- és pénzviszonyok fokozatos kiterjesztését. Ezt nehezíti, hogy a szocializmus jelenlegi fejlődési szakaszának megfelelő tervgazdálkodási rendszer is alakulóban van még, ami ugyancsak az áru- és pénzviszonyok zavarait eredményezi. A szocialista társadalmi-gazdasági újratermelés folyamatát elősegítő és biztosító tudatos tevékenység mindkét oldalának — a tervgazdálkodásnak és az áru- és pénzviszonyok ezzel összhangban álló tudatos alkalmazásának — egyidejű fejlesztésére van szükség.

Az áru- és pénzviszonyok erősítése ellentmondásos folyamat. Vizsgálataink azt is jelzik, hogy a társadalmunkban mutatkozó negatív jelenségek jelentősebb mértékben kötődnek a hiánygazdaság létéhez, mint az áru és pénzviszonyokhoz. Ugyancsak nehezíti az áru- és pénzviszonyokkal kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések tisztázását, hogy — bár társadalmunk strukturális viszonyairól viszonylag pontos képpel rendelkezünk — nincs megfelelően körvonalazott társadalom-jövőképünk; ez viszont közrejátszik abban, hogy lassan halad előre egy nem karitatív jellegű, komplex koncepcióval és eszközökkel rendelkező szociál-

politika kidolgozása és megvalósítása. Holott egy ilyen szociálpolitika az áru- és pénzviszonyok működését is más keretek közé helyezné.

Az áruviszonyok kiterjedése — egyéb tényezőkkel együtt — az utóbbi években új módon vetette fel a *tulajdonviszonyok és az állam szerepét*, az állami tulajdon működésének ellentmondásait. Már megfogalmazódott, hogy a tulajdonosi funkciók nagyobb mérvű, esetenként új módon történő megosztására van szükség, mind az állam és a vállalat, mind a vállalat és a munkavállalók között.

Az áruterhelés feltétele a gazdasági elkülönültség, ami a tulajdonosi tagoltságban is megjelenik. Uganakkor jellemző volt, hogy minden — vagy csaknem minden — tulajdonosi jog és döntés az állam, az irányító szervek kezében összpontosult, a gazdaságirányításban pedig az államigazgatási módszerek dominanciája érvényesült a tulajdonosi jogok érvényre juttatásában. A továbblépés fontos eleme egyik oldalról a szocialista állam gazdasági szerepének a jelenleginél pontosabb meghatározása, intézményi-szervezeti struktúrájának az új típusú feladat ellátásához szükséges továbbfejlesztése, másik oldalról a vállalat és az irányítási szervek hatáskörének világos elhatárolása, az irányítók és az irányítottak viszonyának a kölcsönösség alapján való szabályozása.

A tulajdonviszonyok továbbfejlesztése és a gazdaság hatékonyabb működése egyaránt megköveteli a dolgozók tulajdonosi pozícióinak erősítését. A további előrelépést nehezíti, hogy sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem kellően tisztázott: mit tartalmaznak a dolgozók tulajdonosi funkciói, mennyiben és hogyan kapcsolódik tulajdonosi voltuk az adott vállalat eszközeihez és a nemzeti vagyonhoz — és ennek kapcsán a szocialista demokrácia, a politikai közélet továbbfejlesztéséhez stb. Az e témában folytatott elméleti kutatómunka mellett a gyakorlatban szükséges a vállalatok belső struktúrájának, munkaszervezetének átalakítása, olyan új munkamegosztási formák megkeresése, amelyek még inkább a „gazda” pozíciójába juttatják a dolgozókat, és lehetővé teszik az ebből származó erőforrások kihasználását is.

Társadalmunkban, gazdaságunkban különböző tulajdontípusok és vállalkozási formák élnek egymás mellett, a típusok, formák a nyolcvanas években gazdagodtak, színesedtek. Kutatásaink alapján is megállapíthatjuk, hogy ez a folyamat helyes irányt képvisel, és általában törekedni kell a merev határok lebontására.

Az eddigi tapasztalatok alapján is elsősorban a szocialista vállalatok és a kisvállalkozások integrációs folyamatait célszerű ösztönözni, gyümölcsöztetve kölcsönösen a különböző tulajdontípusok és vállalkozási formák működésének tapasztalatait.

A tulajdonviszonyokban végbement változásoknak, az áru- és pénzviszonyok kiszélesedésének, gazdasági helyzetünk következményeinek és egyéb jelenségeknek a hatására nőtt társadalmunkban a *jövedelem-differenciáltság*.

Megállapítható, hogy a hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében erősödött a központosított újraelosztás. E tendencia magyarázata az utóbbi években részben külgazdasági egyensúlyi érdekeink érvényesítésében rejlett, átmenetileg segített is az ilyen természetű egyensúlyi zavarok leküzdésében, illetve csökkentésében. Ugyanakkor a központosított újraelosztás — az utolsó években egyre erőteljesebben — keresztezi a gazdasági fejlődésében a hatékonysági elv érvényesülését. Ennek következményei érzékelhetők az érdekviszonyokban és érdekérvényesítő mechanizmusokban, a szükséges struktúraváltások elmaradásában vagy erőteljes lassulásában. A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésé-

nek kulcskérdése, hogy a központosított újraelosztás mértékét csökkentjük, a gazdaságot normatív szabályozásnak vessük alá.

Az ezzel összefüggő konfliktusok egyik forrása, hogy a társadalmilag szervezett tevékenységben végzett munkát a társadalom nem ismeri el kellő mértékben. A vállalatokat a gazdasági feltételek eddig nem készítették arra, hogy a munkát racionálisan szervezzék, érvényre juttassák a teljesítményelvet, az ehhez kapcsolódó jövedelem-differenciálást. A munkabérek nagyságát alapvetően az eltorzult piaci értékítélet befolyásolja, úgynevezett kettős bérszínvonal alakult ki: elváltak egymástól a bérszabályozás hatálya alá tartozó és azon kívüli területek — sőt a szocialista szektorban kialakult bérarányokat az utóbbi területekhez kapcsolódó „fekete munkaerőpiac” is korrigálja. Bár az úgynevezett második gazdaság magasabb jövedelmi szintje enyhíti az életszínvonal-politika gondjait, a kialakult helyzet súlyos társadalmi feszültségeket okoz, gátolja az élőmunka hatékony felhasználását. A kialakult bérarányok tarthatatlanságát tovább fokozza, hogy a szocialista szektorból származó fizetésekben egészségtelen, „lefelé történő” nivellálódás is történt, ami jelentősen csökkentette a tudás, a képzés-továbbképzés értékét. Ugyanakkor különböző tényezők hatására a lakossági jövedelmek jelentős mértékű és nehezen nyomon kísérhető újraelosztása is végbemegy, aminek társadalmi igazságossága ugyancsak erősen vitatható.

A jövedelemelosztási és újraelosztási változásokra a társadalom rendkívül érzékenyen reagált. Az inflációs árszintemelkedés tovább erősíti ezt a hatást, növekvő társadalmi feszültségeket indukál, mivel az emelkedő árak sem hiányokat nem tüntetnek el, sem az áruk minősége, sem a szolgáltatások színvonala nem javul, s közben — eltérően érintve a lakosság különböző rétegeit — további jövedelem-átcsoportosítást hajt végre, aminek következtében számottevő mértékben romlik egyes társadalmi csoportok helyzete.

Vizsgálataink megerősítették, hogy a társadalom osztályai és rétegei közötti jövedelemkülönbségek lényegében kiegyenlítődték, a jövedelmi viszonyokban új típusú jelenségek váltak jellemzővé, melyek pozitív és negatív vonásokat egyaránt tartalmaznak. A jövedelem-differenciálódásra alapvetően az jellemző, hogy a különbségek a társadalmi osztályokon belül nőnek, az osztályok határait átmetszve alakulnak ki.

A differenciálódás ellentmondásos jellegét két ma érvényesülő vonás adja: a jövedelmek között a társadalmilag szervezett alaptevékenységben végzett munkáért szerzett jövedelmek aránya csökken, és ugyancsak csökken annak reálértéke is. Következésményei között szerepel az a tény is, hogy a szocialista szektorból, a fő állásból magas jövedelemhez csak kevesen juthatnak, a magas jövedelműek nagyobb hányada nem közülük kerül ki.

A fent említett jelenségek következtében is az elmúlt években fokozódott a *társadalmi előnyök és hátrányok halmozódása*, ez váltja ki a legnagyobb feszültségeket. Társadalmunkban elsősorban a társadalmi hátrányok halmozódása okozhat súlyos gondot, s ez az érintetteket különösen érzékennyé teszi az iránt is, hogy más rétegekben viszont az előnyök újratermelődése és növekedése tapasztalható. Az előnyök és hátrányok nem csupán a jövedelmekben, anyagi javakban, hanem az érdekérvényesítés lehetőségeiben, a kultúrában való részesedésben, településhelyzetben stb. is jelentkeznek. Társadalmi szempontból különösen azon „előnyök” irritálóak, amelyek nem teljesítményekkel függnek össze, hanem ettől független tényezők eredményei.

Az alacsony jövedelműek, a hátrányos helyzetűek gondjainak szaporodása újra felveti a szociálpolitika átalakításának szükségességét. Ezzel egyidejűleg újra kell gondolni a szocializmus úgynevezett „közös szükségletkielégítési” koncepcióját, az egyéni és társadalmi teherviselésben kialakítható munkamegosztást.

Jelentős társadalmi differenciálódást eredményeznek, társadalmi egyenlőtlenséget hordoznak a települési különbségek is. A különböző településtípusok között jelentős esélykülönbségek vannak az állami elosztásban, közszolgáltatásban való részesedésben, infrastruktúrával való ellátottságban. Ez meghatározó szerepet játszik a különböző településeken élők helyzetének, esélyeinek alakulásában, és felhívja a figyelmet egy megfontolt településfejlesztési program megvalósításának fontosságára.

A társadalmi differenciálódás, e hátrányok társadalmi jellege, az ebből fakadó növekvő feszültségek újra aláhúzzák új érdekérvényesítési mechanizmusok kialakításának, az oktatási reform végigvitelének, komplex társadalompolitikai program kidolgozásának és eszközei biztosításának a szükségességét.

TÁRSADALOMIRÁNYÍTÁS ÉS A TÁRSADALMI SZERVEK SZEREPE A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁSBAN

Társadalmi-gazdasági előrehaladásunk fontos összetevője a *politikai intézményrendszer* további formálása, egyes elemeinek, funkcióinak, munkamegosztásának finomítása, korszerűsítése, a demokrácia kiterjesztése. Ezen a területen lehetőségeink jóval kedvezőbbek, mint például a gazdaság szférájában, ugyanakkor az e téren végbemenő fejlődés felgyorsíthatja a gazdaság megújulását.

A társadalomirányítás folyamatában, az érdekek egyeztetésében, integrációjában alapvető szerepet játszik a *párt*, ugyanakkor az érdekegyeztetés és az integráció a politikai rendszer egészében is megvalósul. A gazdaságpolitikának hozzá kell járulnia a politikai hatalom megszilárdításához, a közmegegyezés kialakulásához. Ez a folyamat mindig konfliktusok kialakításával, megoldásával és újratermelődésével jár, a társadalom irányításában egyrészt biztosítani kell a gazdaság hatékony működését, másrészt olyan társadalmi integrációt kell elérni, amely kiegyensúlyozott, legitimált társadalmi viszonyokat eredményez.

A párt vezető szerepe egyben a kormányzati felelősséget is jelenti. A párt a társadalom fejlesztési, megújítási folyamatában élenjáró és kezdeményező szerepet tölt be, ugyanakkor kialakítja a társadalmi egyensúlyt és biztonságot.

A gazdaságirányítási rendszer továbbfejlesztésében a pártnak központi társadalomirányító funkciója mellett ösztönöznie kell a gazdasági egységek önállóságának kibontakozását, ez megköveteli a különböző szintű pártszervek helyének, szerepének formálását, munkastílusának további alakítását.

A gazdaságirányítás továbbfejlesztésének egyik fontos kérdése a *szocialista állam* gazdasági szerepének pontosabb meghatározása, és ennek következtetésebb érvényre juttatása a gyakorlatban. A szocialista államnak határozott gazdasági stratégiával, koncepcióval és azok megvalósításához szükséges eszköztárral kell rendelkeznie, és biztosítani kell koncepciójának gyakorlati érvényesülését. Stratégiájának érvényesítése érdekében munkájában csökkenteni kell a rövid távra orientáltságot, az ad hoc jelleget. Az állami gazdaságirányításban a makro- és mikrofolyamatok alakítása együtt jelentkezik: fontos kérdés, hogy miként választanak a felmerülő többféle cél között.

A gazdaságirányítási funkciók, illetve az állami tulajdon működtetésével kapcsolatos funkciók gyakorlásának szétválasztását kell elérnünk ahhoz, hogy a vállalatok önállóbb, függetlenebb gazdálkodása megvalósuljon, és mindezzel párhuzamosan bővüljön a dolgozói kollektívák döntési jogköre, részvétele a vezetésben.

Ezek a folyamatok megkövetelik az irányítók és irányítottak kölcsönös érdekelttségének további alakítását, a vállalati jogvédelem kibontakozását. A munkavállalói és a tulajdonosi jogok és kötelezettségek, valamint az ezt kifejező érdekeltviszonyok fejlesztése az alapvető feladatok közé tartozik.

A politikai rendszer fontos láncszemét képezik a *szakszervezetek*. A szakszervezeti tevékenységben lényeges változás, hogy a transzmissziós, termeléspolitikai áttétel-funkciótól a hangsúly eltolódott az érdekvédelmi, érdekképviselési szerep felé. A szakszervezeti érdekképviselési munka reális problémája az, hogy a szükségletkielégítés lehetőségei a gazdasági hatékonyságot is érvényre juttató gazdasági politikától függnék. Tehát szükséges, hogy a szakszervezetek a gazdaságpolitika egyes szféráiban önálló gazdaságpolitikai koncepcióval rendelkezzenek, képviselve ugyanakkor a társadalmi esélyegyenlőség és méltányosság értékeit.

A politikai rendszer további elemei — a Hazafias Népfront, a KISZ stb. — fontos szerepet játszanak az érdekek kifejeződésében, a társadalmi nyilvánosság biztosításában. Az érdekviszonyok további tagolódásával új intézményesülési igények is jelentkeztek és jelentkeznek, elsősorban a gazdálkodás folyamatához kötötten (például Kereskedelmi Kamara; a mezőgazdasági szövetkezeti tagok, a háztáji gazdálkodás, gazdasági munkaközösségek, kisiparosok érdekképviselése stb.).

TÁRSADALMI-GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÜNK PROGNÓZISVÁLTOZATAI

A harmonikus társadalmi-gazdasági fejlődés megvalósítása megköveteli a különböző fejlődési variánsok kidolgozását és ezek mérlegelése alapján komplex társadalomstratégia kialakítását.

Az alternatív, hosszú távú stratégiák hiánya okozta a felkészülés hiányosságait váratlan vagy a megszokottól eltérő helyzetekben, és vezetett kényszerpályák kialakításához. Hiányzik a hosszú távú stratégia feladatainak különböző időtávokra történő, de egymással összefüggő rendszert alkotó kidolgozása. Nem tevődnek át következetesen a feladatok a rövid távú taktikai cselekvésbe, és nincs meg — vagy hiányos — a visszacsatolási mechanizmus. Ebből adódnak olyan ellentmondások, hogy a rövid távú érdekek és célok miatt esetenként feláldozzuk a hosszú távú stratégiai koncepciókat, vagy a kimunkált jövőképeket „befejezettnek” tekintjük, s a valóságban lejátszódó folyamatok hatásait nem vetjük ezzel össze. Nem történik meg a hosszú távú fejlesztési stratégia folyamatos karbantartása, szükség szerinti korrekciója.

Kutatásainkban kísérletet tettünk a *társadalmi-gazdasági fejlődés várható irányainak feltárására*, különféle variánsok kidolgozására.

Prognosztikai vizsgálataink eredményeiből levonható az a következtetés, hogy hazánkban a nyolcvanas években elsősorban a társadalmi-gazdasági *konfliktusok elhárítását szolgáló intézkedéseket kell előtérbe helyezni*, ami meghatározza és egyben korlátozza is a cselekvési lehetőségek szabadságfokát. Tehát egy veszélyelhárító mechanizmusról van szó, annak érdekében, hogy a feszültségi sávo-

kat (góccokat) és kedvezőtlen hatásait megszüntetni vagy legalábbis minimalizálni lehessen. A feszültségi pontoknál különösen nagy gondot jelentenek a gazdasági fejlődés konfliktusainak negatív társadalmi következményei. Így mindegyiknél az infrastruktúrában jelentkező — már csak hosszú távon behozható — lemaradás, a komplexen értelmezett kulturális szférában fellépő, a gazdaságot is befolyásoló ellentmondások élesebbé válása, az értékrendben végbemenő deformációk káros következményei, a társadalom szociális biztonságának, közérzetének kedvezőtlen alakulása.

A veszélyelhárító cselekvésekhez alapvetően rövid távú, taktikai döntésekre van szükség, igényesen mérlegelt feladatokkal, s e feladatok közötti prioritások megfontolt kialakításával. Az így hozott intézkedések azonban csak akkor hatékonyak, ha ezzel párhuzamosan megtörténik a *hosszú távú stratégiai célrendszer* kialakítása is, a célrendszer megvalósításához szükséges feladatok rendszerének, következményeinek és hatásainak kidolgozásával együtt. E kettős feladat végrehajtása akkor eredményes, ha a rövid és a hosszú távú programok egymásra épülő konzisztens rendszert alkotnak. Szükséges annak átgondolása, hogy a felhalmozódott feszültségekből melyek azok, amelyeknek vállalása elkerülhetetlen az erőforrások szűkös volta miatt és csak hosszú távon szüntethetők meg, melyek azok, amelyeknek felszámolása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy előbbre léphessünk a fejlődésben, és melyek azok, amelyeknek megszüntetése — ösztönző ereje miatt — nem ésszerű.

A hosszú távú stratégiai célkitűzések és feladatok kialakítását *prognózisváltózatok* segítségével alapozhatjuk meg. Ez más szóval azt jelenti, hogy a döntéshozatalnak rendelkeznie kell a fejlődés lehetséges útját többféle módon feltáró előrejelzésekkel, aminek mérlegelésével, esetleges kombinálásával jöhet létre egy cselekvési program.

Empirikus vizsgálatainkból *két alapvető megközelítési módot emelünk ki*, egy külgazdaságtól függő és ezt kiszolgáló nemzetgazdasági fejlődést, valamint a külgazdasági függőséget csökkentő, az önállóságot erősítő, alapvetően offenzív típusú fejlődési alternatívát.

A modellelemzések azt mutatták, hogy a belső gazdasági struktúra rugalmatlanná vált, aminek következtében a külgazdasági viszonyok változásaira (akár kedvezőek, akár kedvezőtlenek) jelentősebb mértékben már nem érzékeny a gazdaság. Ez azt jelenti, hogy rosszabbodó világpiaci feltételek esetén romlanak a gazdaság nemzetközi esélyei, de az ezekre való reagálásra már alkalmatlan a gazdaság. Ugyanakkor egy kedvező külpiaci konjunktúra rövidebb életű fellendülést idéz elő a gazdaságban, de az „importált” konjunktúra csak időlegesen oldaná meg a problémát, a gazdasági fejlődés néhány év múlva stagnálást, majd csökkenést mutatna.

Levonható az a következtetés, hogy a fejlődést kedvezőbbben segíti elő a külgazdasági függőséget csökkentő, a belső nemzeti sajátosságokra jobban építő, offenzív típusú alternatíva.

Ezen belül két változatot vizsgáltunk. Az egyik egy óvatosabb, *több fokozatra* épülő előrehaladás, amikor a hazai lehetőségeinket figyelembe véve, beleértve adaptációs képességeinket is az új technika befogadására, egy lassúbb, de komplex szerkezetátalakítást hajtunk végre az infrastruktúra minőségi fejlesztésével együtt. A szerkezetátalakításnál a nemzeti sajátosságok adta lehetőségeinket úgy vesszük figyelembe, hogy elsősorban a kedvező, hosszú távra előremutató poten-

ciális tartalékokat helyezük előtérbe (szellemi tőkekapacitás, a munkaerő teljesítőképessége, nyersanyagforrások és kihasználásuk, a föld adottságai stb.).

Figyelemmel alapvető nemzetközi kötelezettségeinkre, előtérbe kerül a belső piaci ellátás minőségének javítása, s az addig külső piacokon — elsősorban kedvezőtlenül — értékesített használati értékekből az országon belüli fizetőképes kereslet kielégítése, amivel — a termelés élénkítése mellett — a behozatal is ésszerűbb mértéket ölthet. A hazai feltételek jobb kihasználására építő szelektív gazdaságpolitikát folytatva elsősorban a gazdasági előnyöket hordozó vagy azzal kecsgető termékek fejlesztésére kívánatos koncentrálni.

A másik változat *progresszívebb* megoldásokat jelentene, erőteljesebb szelektálást, a fejlesztés néhány — a nemzeti feltételeinket legjobban hasznosító — területre történő koncentrállását, a komparatív előnyök fokozottabb érvényesítését, az érdekeltségi-ösztönzési rendszer minőségi átalakításával, amely a gazdálkodási egységek tőke- és jövedelemérdekeltségét és önállóságát biztosítva ösztönözne egy „kitörési” kísérletre, ezzel csökkentve a világgazdaságtól való egyoldalú függőségünket. A kialakított feladat-hierarchiában azok kapnának prioritást, amelyek a társadalmi-gazdasági dinamizálást erősítik, s a világgazdaságtól való függőségi viszonyokat enyhítik (például feldolgozóipar, háttérpár, kutatások bizonyos ágazatai, mezőgazdaság stb.).

Vizsgálataink azt mutatják, hogy egy úgynevezett „áttörési” stratégiának lényeges eleme a feldolgozóipar kiemelt fejlesztése. A részletesebb elemzések arra is felhívták a figyelmet, hogy a feldolgozóipar és a mezőgazdaság fejlesztésében az „áttörési pontokhoz” nem annyira a beruházásoknak e területre való koncentrállása, hanem egyéb feltételek — a megfelelő háttérpár, hatékonyabb szervezeti rendszer, export-importjog — megteremtése szükséges.

Nagyobb távlatok szempontjából a *tudomány-intenzív termelésfejlesztési és szolgáltatás-fejlesztési stratégiák* kapcsán megkülönböztetett figyelmet kell fordítani a mikroprocesszoros és biotechnológiai forradalom nemzetközi kibontakozásához való olyan illeszkedésünkre, amely biztosítja a nálunknál fejlettebb országokhoz való felzárkózást, elkerüli a fokozott leszakadást. A mikroprocesszoros forradalomban talán nagyobb a nemzetközi élvonaltól való lemaradásunk. a biotechnológiák tekintetében — a két fontos terület persze egymással is szorosan összefügg — talán kisebb. A két fontos fejlődési terület közül a biotechnológiák fejlesztésének nagyobb hányada még az alap kutatás műhelyeiben van. a mikroprocesszorok esetében már a széles körű elterjesztés és felhasználás van napirenden. A komplex jövőstratégia kialakításánál figyelemmel kell lenni a társadalmi-gazdasági fejlődés nagy távlatú követelményeire is.

A nemzeti adottságokra épülő változatnál a társadalmi-gazdasági rendszer strukturális átalakításának hosszú távú programjával szerves összhangban alakítható ki egy komplex jóléti program, amely a lakosság anyagi és szociális biztonságát, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését garantálná.

Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás (Magyar—NSZK empirikus összehasonlítás)

A VIZSGÁLAT CÉLJÁRÓL

Szociológusok, közgazdászok számára egyaránt közismert az a kölcsönhatás, amely az oktatásügy és a munkaerő-szükséglet között áll fenn. A gazdasági és az egyéni képzési szükségletek és elképzelések között feszültség uralkodik, az egyéni kívánságok sokszor nem felelnek meg mennyiségileg és minőségileg a kényszerítő gazdasági követelményeknek. A tervezésre vonatkozó döntések ezt a feszültséget különféleképpen próbálják feloldani a kelet-európai szocialista és a nyugati tőkés társadalmakban. Függetlenül azonban attól, hogy milyen irányt követett a múltban az oktatás- és foglalkoztatási politika, ez itt is, ott is a képzés expanziójához vezetett.

Az oktatásügy változásairól, kiterjeszkedéséről, a társadalmi szelekció mechanizmusairól számos vizsgálatot végeztek.¹ Ezekhez viszonyítva valószínűleg nem sok újat tudunk mondani a foglalkoztatottsági rendszer változási folyamatairól, valamint a képzés és a foglalkoztatottság kapcsolatáról. Nagyrészt hiányoznak azonban e témakörben a *nemzetközi összehasonlítások*. Tanulmányunkat ezért ebből a szempontból tekintjük érdemlegesnek, külön hangsúlyozva azt, hogy eltérő társadalmi berendezkedésű országok összehasonlításáról van szó.

A képzés expanziója a múltban sokrétű módon kifejezésre jutott: például a több és növekvő oktatási kiadások, a primer, szekunder és terciér oktatásügy kiépítése, a tanuló—tanár viszony javítása stb.

A képzés expanziójának jellegzetes indikátora az érettségizettek és diplomások aránya, vagyis az, hogy a keresőképes lakosság hány százaléka rendelkezik érettséggel, illetve diplomával.

Az érettségizettek részaránya a Német Szövetségi Köztársaságban 1979-ben 9,7 százalék volt, a diplomások részaránya ugyanekkor 8,2 százalék. Magyarországon 1981—1982-ben ezek az arányszámok 29,8, illetve 7,9 százalék. Az 1970-es évet tekintve viszonyítási alapnak, az NSZK-ban az érettségizettek aránya (5 százalékról) közel megkétszereződött, a diplomásoké (alig 3 százalékról) majd megháromszorozódott. Magyarországon az érettségizettek esetében (13,8 százalékról)

1. táblázat

Az érettségizettek és a diplomások részaránya a Német Szövetségi Köztársaságban és Magyarországon 1979-ben, illetve 1981/82-ben (százalékban)

Korcsoport	Érettségizettek részaránya		Diplomások részaránya	
	Német Szövetségi Köztársaság	Magyarország	Német Szövetségi Köztársaság	Magyarország
Összesen				
62 év és idősebb	10,3	9,8	8,4	7,0
57—61 év	7,6	19,4	6,0	6,4
52—56 év	7,7	20,0	6,0	7,5
47—51 év	6,5	21,0	6,0	8,3
42—46 év	8,7	25,3	8,5	7,4
37—41 év	12,8	33,0	12,3	10,2
32—36 év	16,5	40,8	15,1	9,6
27—31 év	14,0	40,1	10,7	10,2
26 év és fiatalabb	4,1	30,8	1,2	3,3
Összesen	9,7	29,8	8,2	7,9
N	22 041 454	4 914 500	22 041 454	4 914 500
Férfiak				
62 év és idősebb	12,0	26,0	9,7	20,0
57—61 év	9,3	20,6	7,5	6,7
52—56 év	9,0	23,7	7,4	9,7
47—51 év	7,5	21,7	7,4	10,6
42—46 év	10,0	24,6	10,1	9,9
37—41 év	11,6	32,2	14,4	11,5
32—36 év	18,2	35,0	16,8	10,7
27—31 év	13,7	32,8	10,5	9,7
26 év és fiatalabb	3,5	22,3	0,6	2,4
Összesen	10,9	27,0	9,6	9,0
N	13 570 215	2 560 500	13 570 215	2 560 500
Nők				
62 év és idősebb	6,9	1,1	5,7	—
57—61 év	5,0	14,3	3,9	5,0
52—56 év	5,2	15,6	3,5	4,9
47—51 év	4,6	20,1	3,5	5,7
42—46 év	6,3	25,8	5,4	5,1
37—41 év	9,4	34,0	8,2	8,8
32—36 év	13,4	46,6	11,8	8,4
27—31 év	14,2	47,7	10,9	10,7
26 év és fiatalabb	4,6	39,0	1,7	4,3
Összesen	7,7	32,7	5,9	6,8
N	8 471 239	2 354 000	8 471 239	2 354 000

szintén kétszeres, a diplomások esetében (5,3 százalékról) másfélszeres a növekedés.²

A képzettség- és foglalkozásváltozás általában nem a teljes lakosságot érinti, hanem fokozatos generációváltás következtében megy végbe, amelyet mindig az új korszak ismérvei jellemeznek. Ennek megfelelően mindkét országban a fiatalabb keresőképes kohorszok között növekszik meg az érettségizettek és a diplomások részaránya, mind a nők, mind a férfiak esetében. (Lásd az 1. sz. táblázatban a német és a magyar keresőképes lakosságon belül az érettségizettek és diplomások arányát nemek és korcsoportok szerint.)

A magasabb képzettség a szakmai pozíciókat nemcsak felértékeli, hanem fontos szerepet vállal ezek elosztásánál is. Az érettségizettek és diplomások növekvő részaránya és a segéd- és betanított munkások számának csökkenése a társadalmi felemelkedés erős intenzifikálását jelenti, feltéve, hogy ezek a státusok megtartják relatív társadalmi helyzetüket és jövedelmi besorolásukat.³ Ha ugyanis a felső rétegek számszerű növekedésük miatt nem tudnak önmagukból reprodukálódni, akkor egy „demográfiai vákuum” jön létre, amely az alsó és középrétegek bizonyos részének lehetővé teszi a képzettség megszerzése révén a társadalmi felemelkedést. Mind Magyarországon, mind az NSZK-ban a múltban jelentős mértékben keletkeztek ezen az úton új foglalkozási pozíciók az érettségizettek és diplomások részére, aminek következtében az intergenerációs mobilitási folyamat is jelentős volt.

Annak ellenére, hogy számos nemzeti és összehasonlító tanulmányban elemezték az intergenerációs mobilitást⁴, eddig még kevéssé foglalkoztak a kifejezetten a *képzés expanziója által előidézett mobilitási folyamatokkal*. E tanulmány célja, hogy Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság összehasonlítása révén feltárja az intergenerációs mobilitás azon csatornáit, mintáit, típusait, amelyek a felsőoktatás (jogosultság a felsőoktatásba való belépésre, képzés, végzettség) és a foglalkoztatottság közötti viszonyra vonatkoznak.

Elemzésünk első lépéseként összehasonlítjuk a képzési rendszert, illetve az oktatásügy szerkezetét Magyarországon és az NSZK-ban. Ezután mutatjuk be új, reprezentatív adatok segítségével a két ország fő intergenerációs áramlatait. Tekintettel arra, hogy a képzés expanziója — amennyiben azt az érettségizettek és diplomások expanziójának fogjuk fel — mindenekelőtt a fiatalabb korosztályokat érinti, szükségeszerű, hogy főképp ennek a korosztálynak az intergenerációs mobilitását tanulmányozzuk. Ennek során megvizsgáljuk a globális mobilitási eredmények alakulását, felbontjuk a teljes mobilitási folyamatot összetevőire, kitérünk az esélyegyenlőség aspektusaira és bemutatjuk a sokváltozós, valamint regressziós modellekkel történő mobilitási elemzések eredményeit.

A KÉPZÉSI RENDSZER ILLETVE AZ OKTATÁSÜGY SZERKEZETÉNEK KÜLÖNBSEGEI A KÉT ORSZÁGBAN*

Nemzetközi összehasonlítások esetén, különösen, ha különböző (ideológiai, gazdasági, politikai stb.) rendszerű országokról, tehát *interszisztematikus* összehasonlításról van szó, alapvető feladat a rendszerspecifikus eltérések és sajátosság-

*Tekintettel arra, hogy a hazai olvasó e kérdés itthoni vonatkozásait pontosan ismerheti, a magyarországi publikációban döntően a német sajátosságokra utalunk.

gok tisztázása.⁵ Esetünkben a kapott eredmények értelmezéséhez elengedhetetlen annak felvázolása, hogy milyen utakon lehet az oktatási rendszerben felsőfokú végzettséget szerezni.

A Német Szövetségi Köztársaságban 1945 után az iskolaköteles kort — Magyarországhoz hasonlóan — 6-tól 16 éves korig határozták meg. Míg azonban Magyarországon az oktatásügy központilag szervezett, az NSZK-ban ez a tartományi kompetencia meghatározott kereteibe tartozik, vagyis az oktatásügy föderatív fennhatóságáról van szó. Ebből következően az érettségihez és a felsőoktatáshoz sokféle képzési út vezet.

A tanuló számára az NSZK-ban 6 és 10 éves kora között kötelező általános iskolai képzés folyik. Ezután három út vezet tovább. Az általános iskola felső tagozatában (Hauptschule) további 4-5 éves képzés következik, amelyet az üzemi vagy szakiskolai képzéshez vezető különféle lehetőségek követhetnek. A második lehetőség, ha valaki 10 és 16 éves kora között 6 évig reáliskolában (Realschule) tanul. Ez lehetővé teszi az üzemi képzésbe (betriebliche Ausbildung) vagy a szakiskolai képzésbe (Fachschulausbildung) való bejutást, illetve a hetvenes évek eleje óta szakközépiskolai (Fachoberschule) felvételre jogosít. A szakközépiskola sikeres befejezése jogosít fel — szakmához kötött — felsőfokú tanulmányokra. Egy ilyen szakmai érettségit meg lehet szerezni bizonyos tartományokban (például Baden-Württemberg) szakmai gimnázium elvégzésével is, avagy szakiskola után képesítő különvizsga vagy kiegészítő vizsga letételével. Végül a harmadik út 10 éves korban a hagyományos gimnáziumba vezet, amely 6 éves képzési időtartam után a reáliskolai végzettségnek megfelelő képzési utakat nyit meg. További 3, összesen 9 éves képzés után meg lehet szerezni az érettségi bizonyítványt, amely feljogosít az egyetemre való felvételre. Ezt az általános érettségit meg lehet szerezni szakirányú főiskolán (Fachhochschule) letett állami záróvizsgával vagy képesítő különvizsgával is.

Az általános érettséggel tehát minden felsőoktatási intézményben (egyetem és szakirányú főiskolák), a szakmai érettséggel csak a szakirányú főiskolán lehet továbbtanulni. Az egyetemi tanulmányok a fakultástól függően 4-6 évesek, a szakirányú főiskolai tanulmányok a hetvenes évek végéig 3 évesek voltak, azóta 3-4 évesek. (A tanulmányi idő a tanulmányok alatti 1 éves gyakorlat miatt hosszabbodott.) Az egyetemi képzés tantárgy- és tudományos orientáltságú, a szakirányú főiskolai képzés pedig gyakorlati, illetve szakmai orientáltságú.

Az utóbbi években jóval többen szereztek meg az általános vagy a szakmai érettségit, mint korábban. A 18 éves lakosságnak az NSZK-ban 1960-ban 7,3, 1970-ben 11,3, 1980-ban 22,0, 1982-ben 26,3 százaléka érettségizett. Az érettségizetteknek mintegy 85-95 százaléka tanult tovább egyetemen vagy szakirányú főiskolán. A 19—21 éves korosztályhoz mérten ez 1960-ban 7,9, 1970-ben 15,4, 1980-ban 20,9, 1982-ben 21,3 százalékot jelentett.⁶

Az érettségizettek és diplomások arányának ez az expanziója csak úgy volt lehetséges, hogy az oktatásban állandóan növelték a kapacitást. 1960 óta új egyetemeket létesítettek, valamint az egykori mérnöki iskolákat (Ingenieurschule), a magasabb fokú közgazdasági szakiskolákat (Wirtschaftsfachschule) és más szociális iskolákat (soziale Schulen) szakirányú főiskolává alakították át.

A két ország képzési rendszerében tehát számos közös vonás és hasonló fejlődési tendencia figyelhető meg. Jelentősek ugyanakkor az eltérések is, például a képzési kategóriák tartalmát tekintve. Aki Magyarországon érettségizett és így jogosult a felsőfokon való továbbtanulásra, az NSZK-ban még nem biztosan az,

és ez fordítva is igaz. Az NSZK-ban például a teológiai hallgatók az egyetemi hallgatók körébe tartoznak, Magyarországon csak részben; míg Magyarországon vannak olyan hallgatók a felsőoktatásban (például óvónők), akik az NSZK-ban nem számítanak oda.

Lényeges a különbség a felvételi rendszerben is. Míg Magyarországon a felső-szintű tanulmányok megkezdésének feltétele az érettségi bizonyítvány és az eredményes felvételi vizsga, az NSZK-ban ehhez általában elegendő az érettségi és csak különleges esetekben szabályozzák a felvételi keretszámokat. Az oktatási rendszer egy további különbsége mutatkozik meg abban, hogy Magyarországon a szabályos nappali képzés mellett nagyon elterjedt az esti illetve levelező oktatás is,⁷ az NSZK-ban viszont ez csak nagyon ritkán fordul elő.

A legjellemzőbb azonban talán az az eltérés, ami a gimnáziumok és a gyakorlati és szakmai orientációjú középfokú iskolák szerepe között van. Jóllehet az utóbbiak jelentősége az utóbbi években az NSZK-ban is megnövekedett, azonban az olyan intézmény, amely „kettős képesítést” (érettségi és szakmunkásképzés) nyújt s ezen felül felsőfokú tanulmányokra is feljogosít, az NSZK-ban teljesen ismeretlen.

Az oktatási rendszer különbségei az iskolázottság szerinti megoszlásokban is visszatükröződnek. Az érettségizettek részaránya Magyarországon jóval magasabb, mint az NSZK-ban, s ezáltal nagyobb a felsőfokú továbbtanulás jogosultságával rendelkező személyek aránya, mégis az érettségizettek jóval kisebb hányada használja ki ezt a lehetőséget. Ha az érettségizettek és diplomások részarányát korosztályonként vizsgáljuk, az NSZK-ban az érettségizettek növekvő arányát a fiatalabb korosztályoknál növekvő diplomás részarány követi. Magyarországon is fennáll ez az összefüggés, azonban sokkal gyengébb formában: a fiatalabb korosztályoknál nő az érettségizettek aránya, de a diplomásoké ingadozik. Magyarországon — szemben az NSZK-val — az érettségi nemcsak a felsőfokú tanulmányokra jogosít fel, hanem más alternatívákat is lehetővé tesz a szakmai foglalkoztatás, illetve a továbbképzés egyéb formái tekintetében. Lényegében arról van szó, hogy az NSZK képzési rendszerében még az érettségi megszerzése előtt, tehát egy alacsonyabb szinten történik meg a lényeges szelekció, míg a magyar oktatási rendszerben ez a mechanizmus az érettségi után lép működésbe.

AZ INTERGENERÁCIÓS MOBILITÁS ALAKULÁSA

Az intergenerációs mobilitást általában az apa státusának (munkajelleg-csoportjának) és a kérdezett státusának (munkajelleg-csoportjának) összehasonlításából kialakított mobilitási mátrix alapján elemzik. Nemzetközi összehasonlítások esetében ezzel az az alapvető gond, hogy a foglalkozási státusok kategorizálása eredeti formájukban, ahogy az egyes országok adatfelvételében szerepeltek, nem összehasonlítható, nem azonos tartalmú, ezért ezeket egymásnak megfelelő kategorizálással kell összevonni. A gyakorlatban többnyire valóban összevonásról, a kategorizálás leegyszerűsítéséről van szó, ami egyrészt alapvető szükségesség, másrészt azonban nem következmények nélküli átalakítást jelent. Az összevonás ugyanis elfedi azokat a mobilitási folyamatokat, amelyek az egyes eredeti kategóriákon belül mentek végbe, s így a mobilitási mutatószámok segítségével a mobilitási folyamatoknak csak bizonyos része tehető láthatóvá. Tudatában kell lennünk annak, hogy minél jobban standardizáljuk közös kategóriáinkat, annál

jobban válnak a kapott mutatószámok ennek tényezőjévé. A nemzetközi összehasonlítások gyakran 3–5 kategória alapján dolgoznak, s így az egyes országok mobilitási folyamatainak relatíve kis különbségei mögött mintaválasztási, a népesség körülhatárolására vonatkozó, kategorizálási stb. hibák is meghúzódnak. Célszerű az ilyen hibák csökkentése érdekében az összehasonlásokat lehetőség szerint korlátozni, s egy minél részletesebb kategorizálással dolgozni. Esetünkben az eredeti magyar és német kódrendszert 7 foglalkozási csoportba vontuk össze, aminek sémája a következő:

A foglalkozási csoportok összehasonlásának sémája

Sorszám	Összevont kategóriák	Eredeti kódok	
		NSZK	Magyarország
1.	mezőgazdasági foglalkoztatottak	önálló, mezőgazdasági segítő családtagok	mezőgazdasági fizikaiak, nem mezőgazdasági fizikaiak a mezőgazdaságban, mezőgazdasági önállóak, mezőgazdasági segítő családtagok
2.	nem mezőgazdasági önállóak	nem mezőgazdasági önállóak	nem mezőgazdasági önállóak
3.	segéd- és betanított munkás	egyéb munkások	nem mezőgazdasági segéd- és betanított munkások
4.	szakmunkások	előmunkások, szakmunkások, szakmunkás segítők	nem mezőgazdasági szakmunkások, érettségi nélkül és érettségivel
5.	művezetők	művezetők alkalmazotti viszonyban, munkás munkaviszonyban	művezetők
6.	szabad foglalkozásúak, hagyományos diplomás foglalkozásúak, vezetők	magas szintű és vezető beosztású tisztviselők, magas szintű és vezető beosztású alkalmazottak, szellemi szabadfoglalkozásúak	főiskolát vagy egyetemet végzett beosztott szellemiek, vezető beosztásúak, szellemi szabadfoglalkozásúak
7.	alsó- és középszintű alkalmazottak és hivatalnokok	középszintű tisztviselők, középszintű alkalmazottak, alsószintű tisztviselők, alsószintű alkalmazottak	szellemi foglalkozásúak felsőfokú végzettség és vezető beosztás nélkül
8.	egyéb	egyéb, nem kereső tevékenység, nincs válasz	egyéb, nem kereső tevékenység, nincs válasz

Az összehasonlító mobilitási elemzéseket ezzel a kategorizálással reprezentatív felmérések alapján végeztük el. A két országban a felmérések adatai a következők:

	NSZK	Magyarország
A felmérés éve	1979	1981/82
Mintaválasztás	0,14%	0,2%
A minta kritériuma	keresőképesek	keresőképesek
Korcsoport	18—65 évesek	18—65 évesek
Az adatgyűjtés módja	interjú	interjú
A minta nagysága	n = 18 846	n = 9640

Először — annak érdekében, hogy megfelelő viszonyítási alappal rendelkezünk —, a teljes minták szintjén hasonlítottuk össze a két ország intergenerációs mobilitási folyamatait. Ennek során megvizsgáltuk mind a strukturális mobilitás, mind a belépési és kilépési arányszámok, mind a mobilitási esélyek alakulását. (Lásd 2. és 3. sz. táblázat.)

A strukturális mobilitás vizsgálata a mobilitási mátrixban a sarokösszegre vonatkoztatott sor- és oszlopszázalékok, az úgynevezett peremelosztások összehasonlítását jelenti. Itt a mobilitási folyamatnak arról az összetevőjéről van szó, amely feltétlenül szükséges a foglalkozásszerkezet változása következtében, s amelyet ezért minimális strukturális mobilitásnak is neveznek.

Magyarországon és az NSZK esetében az egyik közös, fő jellemző a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának csökkenése a keresőképes lakosságon belül. Az apai generációban ide tartozott az NSZK-ban minden tizedik, Magyarországon minden harmadik kereső. Az erőteljes csökkenés ellenére a mezőgazdaságban foglalkoztatottak súlya Magyarországon ma is háromszor akkora, mint az NSZK-ban.

Mindkét országban csökkent a nem mezőgazdasági önállóak részaránya is. Magyarországon ez a társadalomszerkezet 1945 utáni átalakulása, az államosítások következtében nem meglepő, de 1950 és 1970 között a nyugatnémet gazdasági fellendülés is a nem önálló munkalehetőségek nagyobb kínálatát hozta magával. Az önállóak súlya természetesen így is háromszor akkora az NSZK kereső népességén belül, mint Magyarországon.

Két olyan foglalkozási csoport van, amelyek jellegzetes módon növekedést mutatnak mindkét országban: a diplomások és vezetők, valamint az alsó- és középszintű szellemi dolgozók. A képzési rendszerrel kapcsolatban kimutatott különbségek hatása itt is megmutatkozik. A diplomások és vezetők aránya mindkét országban közel kétszeresére nőtt, az NSZK-ban azonban nem sokkal nagyobb ennél a szellemi dolgozók arányának növekedése sem, miközben Magyarországon ez a növekedés több mint háromszoros.

Végül a munkakategóriák esetében a segéd- és betanított munkások csak minimális növekedést mutatnak mindkét országnál. A legmarkánsabb a különbség a szakmunkások esetében. Magyarországon náluk (és a művezetőknel is) növekedés mutatkozik, a szakmai kvalifikáció emelkedésének jeleként. Az NSZK-ban viszont viszonylag erős csökkenést mutatnak az adatok, amit az úgynevezett „tercier folyamat” előrehaladottabb voltával hozhatunk összefüggésbe, ami a foglalkoztatottakat elsősorban a szolgáltatási szektorba irányítja.

Áttérve ezután a belépési mobilitási arányszámok vizsgálatára, ezek az értékek azt mutatják meg, hogy az egyes foglalkozási csoportok milyen státusú apák közül rekrutálódnak. A kiindulópontot itt a mátrix főátlóján elhelyezkedő cellák jelentik, ahol az „önrekrutálódási hányad” jelenik meg.

2. táblázat

A belépési mobilitás alakulása az NSZK-ban és Magyarországon (százalékban)

Az apa foglalkozása	A kérdezett foglalkozása									Össze- sen
	1	2	3	4	5	6	7	8		
1. mezőgazdasági foglalkoztatottak	N	60,2	8,8	13,2	8,2	9,7	5,4	6,5	16,0	11,6
	M	63,9	38,7	41,5	26,3	26,4	16,2	20,3	63,1	35,7
2. nem mezőgazdasági önállók	N	12,7	35,2	5,0	6,4	12,8	14,8	9,9	7,8	11,0
	M	3,0	16,2	5,1	5,6	8,7	8,1	5,3	5,3	5,5
3. segéd- és betanított munkások	N	2,9	5,2	34,0	18,8	11,7	5,5	10,9	21,8	15,4
	M	18,8	18,0	28,2	28,3	21,3	15,5	19,9	15,8	23,3
4. szakmunkások	N	9,0	18,6	27,9	41,4	30,0	15,9	27,4	25,9	27,0
	M	8,1	17,1	14,5	26,0	23,6	19,2	27,5	10,5	18,9
5. művezetők	N	3,3	5,5	11,4	5,3	11,9	5,3	5,6	4,7	5,0
	M	0,2	0,5	0,3	1,1	0,4	0,8	1,0	—	0,6
6. diplomások és vezetők	N	1,9	7,7	1,9	2,3	4,7	21,5	8,8	3,5	7,2
	M	1,4	2,7	2,6	4,0	6,9	21,4	10,0	—	6,0
7. alsó- és középszintű szellemiek	N	4,1	10,1	6,9	9,5	11,2	23,0	23,1	9,3	14,8
	M	0,8	2,3	2,2	4,5	8,7	14,6	10,5	5,3	5,3
8. egyéb	N	5,9	8,9	8,1	8,1	8,0	8,6	7,8	11,0	8,0
	M	3,8	4,5	5,6	4,2	4,0	4,2	5,5	—	4,7
Összesen	N	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	M	100	100	100	100	100	100	100	100	100

N = Német Szövetségi Köztársaság

M = Magyarország

3. táblázat

A kilépési mobilitás alakulása az NSZK-ban és Magyarországon (százalékban)

Az apa foglalkozása	A kérdezett foglalkozása									Össze- sen
	1	2	3	4	5	6	7	8		
1. mezőgazdasági foglalkoztatottak	N	31,2	5,4	21,8	13,0	2,4	6,1	17,4	2,7	100
	M	34,0	2,5	30,1	16,6	2,1	4,5	9,9	0,3	100
2. nem mezőgazdasági önállók	N	7,0	22,7	8,7	10,7	3,3	17,6	28,4	1,6	100
	M	10,2	6,8	24,1	22,9	4,5	14,7	16,6	0,2	100
3. segéd- és betanított munkások	N	1,1	2,4	42,3	22,5	2,1	4,7	22,0	2,9	100
	M	15,3	1,8	31,5	27,3	2,6	6,6	14,8	0,1	100
4. szakmunkások	N	2,0	4,9	19,9	28,4	3,1	7,7	31,8	2,2	100
	M	8,1	2,1	19,8	30,9	3,6	10,1	25,3	0,1	100
5. művezetők	N	4,0	7,8	11,4	19,5	6,7	13,8	34,9	1,9	100
	M	6,5	1,6	12,9	37,1	1,6	12,9	27,4	—	100
6. diplomások és vezetők	N	1,6	7,5	5,2	5,8	1,8	39,2	37,8	1,1	100
	M	4,3	1,0	11,5	15,0	3,3	35,9	29,0	—	100
7. alsó- és középszintű szellemiek	N	1,7	4,8	9,0	11,8	2,1	20,4	48,8	1,4	100
	M	2,9	1,0	10,5	18,9	4,7	27,5	34,3	0,2	100
8. egyéb	N	4,4	7,8	19,4	18,5	2,8	14,0	30,4	2,7	100
	M	13,9	2,1	30,8	20,9	2,6	9,3	20,4	—	100
Összesen	N	6,0	7,1	19,2	18,4	2,8	13,1	31,2	2,2	100
	M	19,0	2,3	25,9	22,4	2,9	10,0	17,3	0,2	100

Ez az érték mindkét országban a mezőgazdasági foglalkoztatottak esetében a legmagasabb, 60 százalék körüli, s a diplomások és vezetők, valamint az alsó- és középszintű szellemiek esetében a legalacsonyabb, 20 százalék körüli. (Magyarországon az utóbbiaknál az önreprodukció csak 10 százalékos.) Általánosan elmondható, hogy *az NSZK-ban sokkal nagyobb arányban kerülnek ki a kérdezettek ugyanabból a foglalkozási kategóriából, mint Magyarországon.* A legszembetűnőbb a különbség a nem mezőgazdasági önállóak és a szakmunkások esetében, ahol az önrekrutációs hányad a magyar adatok esetében mintegy fele akkora, mint német vonatkozásban.

Tovább vizsgálva a reprodukció folyamatát a viszonylag kis önrekrutációt mutató diplomás és vezető, valamint alsó- és középszintű szellemi kategóriák esetében, az ide tartozók Magyarországon nagyobb arányban kerülnek ki a mezőgazdasági foglalkoztatottak, a segéd- és betanított munkások, valamint a szakmunkások közül, tehát nagyobb arányban fizikai apa gyermekei, mint az NSZK-ban. Az NSZK-ban a diplomások és vezetők Magyarországhoz képest nagyobb arányban szellemi foglalkozású vagy önálló apa gyermekei. Kiemelve még egy kategóriát, a szakmunkásokét, Magyarországon az ide tartozók nagy arányban mezőgazdasági, illetve szakképzetlen nem mezőgazdasági származásúak, míg az NSZK-ban az eleve nagyobb önrekrutáció és a szakképzetlen munkás származás mellett mind a tízedik szakmunkás apja alsó- vagy középszintű szellemi dolgozó volt.

Ellenkező irányba százalékolva a mobilitási keresztábrát, megkapjuk a kilépési arányszámokat, amelyek azt mutatják meg, hogy a kérdezettek milyen arányban maradtak meg az apa státusában és milyen arányban léptek onnan át más foglalkozási csoportba.

Összhangban az eddigiekkel, ebből a szempontból is az állapítható meg, hogy *az NSZK-ban az apa státusában való megmaradási hányad nagyobb, mint Magyarországon.* Ez alól csak a mezőgazdasági foglalkoztatottak és a szakmunkások képeznek kivételt. A státus megtartása az NSZK-ban leginkább a segéd- és betanított munkásokat, a diplomásokat és vezetőket, valamint az alsó- és középszintű szellemieket jellemzi 40 százalékos vagy még magasabb mértékben. Magyarországon a legmagasabb arányszámok ebben a vonatkozásban 35 százalék körüliek, a diplomásoknál és vezetőknél, a szellemi dolgozóknál és a mezőgazdasági foglalkoztatottnál.

A kilépéseket vizsgálva Magyarországon a mezőgazdasági foglalkoztatottak és a nem mezőgazdasági önállóak elsősorban szakképzetlen munkások, illetve szakmunkások, a segéd- és betanított munkások pedig szakmunkások lettek. Érdekes, hogy a mezőgazdasági foglalkozású apák gyermekei közül az NSZK-ban többen lettek diplomások és vezetők, főleg pedig alsó- vagy középszintű szellemiek, mint Magyarországon. (Ugyanez a nem mezőgazdasági önállóak esetében kevésbé meglepő.) A segéd- és betanított munkások, valamint a szakmunkások közül már Magyarország esetében nagyobbak a kilépési arányszámok a diplomások és vezetők kategóriájában, de a szellemiek felé itt is az NSZK-ban erősebb a mobilitás. Az ellenirányú mozgás szempontjából is jellegzetes a különbség. A diplomás és vezető, valamint az alsó- és középszintű szellemi foglalkozású apák gyermekei Magyarországon nagyobb arányban jelennek meg akár a mezőgazdasági foglalkoztatottak, akár a szakképzetlen munkások, akár a szakmunkások között, mint az NSZK-ban. Ez a folyamat egyébként Magyarországon sem erős, de mégis inkább jellemző, mint az NSZK-ban.

A két társadalom összehasonlítását nyitottság, illetve zártság, valamint a mobilitási esélyek szempontjából egy közismert módszerrel, az asszociációs és disszociációs indexek segítségével végeztük el. Ha ismerjük az apa és a megkérdezettek foglalkozásszerkezetét (vagyis a mobilitási mátrix peremeloszlásait), kiszámíthatjuk, hogy milyen mobilitási gyakoriságok adódnának a teljes esélyegyenlőség esetén. Ezekhez az elvárt gyakoriságokhoz viszonyítva a megfigyelt gyakoriságokat, olyan együtthatót képezhetünk, amely megmutatja, hogy bizonyos apa–megkérdezett relációban a mobilitás-immobilitás megvalósulásának mi az esélye.⁸ Az indexek értéke 0 és végtelen között mozoghat, az 1-es érték jelenti ezen belül a teljes esélyegyenlőséget. Az összehasonlítást — a szociológiai vizsgálatok szokásainak megfelelően — csak az apák és fiúk vonatkozásában végeztük el. (Lásd 4. sz. táblázat.)

4. táblázat

Asszociációs és disszociációs indexek az apa és a fiú foglalkozására vonatkozóan az NSZK-ban és Magyarországon

Az apa foglalkozása	A fiú foglalkozása							
		1	2	3	4	5	6	7
1. mezőgazdasági foglalkoztatottak	N	7,18	0,70	1,24	0,76	0,88	0,49	0,61
	M	1,66	1,11	1,17	0,75	0,76	0,47	0,65
2. nem mezőgazdasági önállóak	N	0,86	3,34	0,39	0,55	1,15	1,28	0,87
	M	0,60	3,10	0,92	0,87	1,42	1,43	1,16
3. segéd- és betanított munkások	N	0,03	0,31	2,34	1,14	0,72	0,34	0,75
	M	0,86	0,79	1,17	1,21	0,96	0,65	0,69
4. szakmunkások	N	0,09	0,67	0,89	1,52	1,08	0,60	1,00
	M	0,47	0,77	0,73	1,40	1,11	1,04	1,41
5. művezetők	N	0,31	1,16	0,53	1,05	2,31	1,03	1,06
	M	0,50	1,00	0,50	1,60	1,00	1,33	1,00
6. diplomások és vezetők	N	0,05	1,06	0,25	0,32	0,65	3,07	1,18
	M	0,26	0,30	0,48	0,67	1,33	3,57	2,16
7. alsó és középszintű szellemiek	N	0,06	0,74	0,46	0,66	0,83	1,72	1,62
	M	0,20	0,12	0,56	0,92	1,90	2,73	2,00

N = Német Szövetségi Köztársaság

M = Magyarország

A legnagyobb immobilitási eséllyel az NSZK-ban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak rendelkeznek. Magyarországon az immobilitásra való esély sokkal kisebb ezen a téren. Mind a két országban viszonylag magas az immobilitás esélye a nem mezőgazdasági önállóak és a diplomások és vezetők esetében. (Az előbbieknél az NSZK-ban, az utóbbiaknál Magyarországon magasabb valamivel az index értéke.)

A mobilitás esélyére vonatkozóan viszonylag magas értéket találunk — valamivel jobbat Magyarország esetében — az alsó- és középszintű szellemi foglalkozású apák fiainak a diplomások és vezetők csoportjába kerülésénél. Az ebbe a csoportba kerülésre az NSZK-ban a segéd- és betanított munkások fiainak, Magyarországon a mezőgazdasági foglalkoztatottak fiainak van a legkisebb esélyük.

ÉRETTSÉGIZETTEK ÉS DIPLOMÁSOK INTERGENERÁCIÓS MOBILITÁSA

Az érettségizettek és felsőfokú végzettséggel rendelkezők intergenerációs mobilitási folyamatainak elemzésében, annak érdekében, hogy a legfrissebb tendenciákat hasonlíthassuk össze a két ország esetében, fiatalabb kohorszok mobilitási magatartását fogjuk vizsgálni. Az itt következő elemzésekhez felhasznált adatok a következő felmérésekből származnak:

	NSZK	Magyarország
A felmérés éve	1982/83	1981/82
Kiválasztási kritérium	Az 1970-ben érettségizettek teljes köre Baden-Württembergben	A 0,2 százalékos mintából az 1946 és 1955 között született érettségizettek
Korosztályi szóródás	1946—1951	1946—1955
Az adatgyűjtés módja	írásbeli kérdezés	interjú
Esetszám	n = 3942	n = 1134

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy az összehasonlításnak nem akadályá, hogy a német adatok egyetlen tartományra vonatkoznak. Sőt, ennek még az is előnye, hogy ezáltal teljes mértékben kiküszöbölhető a föderatív oktatási rendszernek a mobilitásra gyakorolt hatása.

Nézzük meg először ennek a — legalább — érettségizett kohorsznak bizonyos különbségeit a két országban. Az NSZK-ban a férfiak részaránya magasabb (72,8 százalék), mint Magyarországon, ahol kisebbségben vannak (42,1 százalék). Az NSZK-ban az érettségizettek 84 százaléka, Magyarországon csak 24 százaléka szerzett felsőfokú végzettséget. Magyarországon majd az összes érettségizett (98 százalék) kereső foglalkozást végez, míg az NSZK-ban csak 84 százalékuk. Az erőteljesebb tercier folyamat következtében az NSZK-ban 57 százalékuk dolgozik a szolgáltatási szektorban, míg Magyarországon 41 százalék. Ezzel szemben Magyarországon több érettségizett, illetve diplomás dolgozik az iparban (29 százalék) és a mezőgazdaságban (8 százalék), mint az NSZK-ban (11 illetve 0,5 százalék). Mindez visszatükröződik a két minta foglalkozás szerinti megoszlásában is. (Lásd 5. sz. táblázat.)

A német érettségizetteknek és diplomásoknak közel kétharmada tartozik a diplomás és vezető kategóriába, míg a magyaroknak alig több mint egynegyede. Magyarországon a domináns foglalkozási csoport az alsó- és középszintű szellemiek, de fontos kategóriát képeznek a szakmunkások is. Az NSZK-ban fizikai dolgozóként akár a mezőgazdaságban, akár azon kívül minimális arányban dolgoznak érettségizettek.

Hasonlóan markáns különbségek mutatkoznak a származás szempontjából is. A — legalább — érettségizettek az NSZK-ban döntő mértékben a diplomások és vezetők, az alsó- és középszintű szellemiek, s a nem mezőgazdasági önállóak kategóriáiból regrutálódnak (75 százalék). E három csoport Magyarországon csak mintegy 35 százalékot tesz ki. Az érettségizett magyar kohorszban a szakmunkás, a segéd- és betanított munkás, a mezőgazdasági foglalkoztatott származásúak aránya közel négyszer akkora, mint az NSZK-ban. (Lásd 6. sz. táblázat.)

5. táblázat

A német és magyar érettségizett kohorsz foglalkozás szerinti megoszlása (százalékban)

Foglalkozási csoportok	NSZK		Magyarország	
	százalék	N	százalék	N
mezőgazdasági foglalkoztatottak*	0,7	28	1,1	13
nem mezőgazdasági önállóak	1,7	66	1,3	15
segéd- és betanított munkások	0,4	16	5,4	61
szakmunkások	0,2	8	15,7	178
művezetők	—	1	4,9	55
diplomások és vezetők	61,1	2409	26,9	303
alsó- és középszintű szellemiek	16,3	642	43,2	490
egyéb**	19,6	772	1,5	19
Összesen	100,0	3942	100,0	1134

* Az NSZK-ban mindenekelőtt mezőgazdasági önállóak. Magyarországon 15 százalékuk önálló, 85 százalékuk tsz-tag vagy állami gazdaságban dolgozó.

** tartalmazza a nem foglalkoztatottakat is.

6. táblázat

A német és magyar érettségizett kohorsz apáinak foglalkozás szerinti megoszlása (százalékban)

Foglalkozási csoportok	NSZK		Magyarország	
	százalék	N	százalék	N
mezőgazdasági foglalkoztatottak	3,3	129	12,3	139
nem mezőgazdasági önállóak	14,2	559	3,6	41
segéd- és betanított munkások	5,2	206	18,3	208
szakmunkások	7,2	283	29,9	339
művezetők	3,7	147	1,4	16
diplomások és vezetők	37,7	1486	18,5	210
alsó- és középszintű szellemiek	22,7	893	12,4	140
egyéb	6,0	239	3,6	41
Összesen	100,0	3942	100,0	1134

Ha ezt a két táblázatot, a megkérdezettek és az apák foglalkozás szerinti megoszlását egymásra vetítjük, megkaphatjuk a két országban leggyakrabban előforduló *integrációs mobilitási típusokat*. (Lásd 7. sz. táblázat.) Mindenekelőtt megállapítható, hogy a — legalább — érettségizettek itt vizsgált kohorszában *a mobil személyek aránya Magyarországon magasabb (80 százalék), mint az NSZK-ban (63 százalék)*. Tekintettel azonban arra, hogy e népesség egy része — főleg Magyarországon — megmarad az érettségi szintjén és nem szerez felsőfokú végzettséget, célszerű a mintákat ebből a szempontból két részre bontani. Így látható lesz, hogy a felsőfokú végzettség megszerzése és az immobilitás mértéke között összefüggés mutatkozik. Mindkét országban nagyobb mérvű a mobilitás a felső-

7. táblázat

Az immobilitási és mobilitási típusok megoszlása az NSZK-ban és Magyarországon (százalékban)*

Mobilitási típusok		Teljes minta		Diplomások		Diploma nélküli	
Az apa foglalkozása	A kérdezett foglalkozása	NSZK	Magyarország	NSZK	Magyarország	NSZK	Magyarország
Szaktmunkás	Szaktmunkás	—	5,7	—	0,4	—	7,4
Diplomás és vezető	Diplomás és vezető	30,9	8,0	32,4	30,3	21,0	0,9
Alsó- és közép-szintű szellemiek	Alsó- és közép-szintű szellemiek	4,8	4,7	4,4	—	7,4	6,3
Egyéb immobilitás	Egyéb immobilitás	1,0	2,1	0,8	0,4	2,1	2,7
Teljes immobilitás		36,7	20,5	37,6	31,1	30,5	17,3
Mezőgazdasági foglalkozású	Diplomás és vezető	2,4	2,9	2,8	8,9	0,6	1,0
Mezőgazdasági foglalkozású	Alsó- és közép-szintű szellemi	0,8	5,5	0,8	—	1,3	7,3
Nem mezőgazdasági önálló	Diplomás és vezető	10,7	0,9	11,1	3,1	8,6	0,2
Nem mezőgazdasági önálló	Alsó- és közép-szintű szellemi	3,3	1,9	3,0	0,4	5,9	2,4
Szaktmunkás	Diplomás és vezető	13,1	10,4	13,2	35,4	11,7	2,5
Szaktmunkás	Alsó- és közép-szintű szellemi	3,8	24,8	3,6	1,2	6,1	31,6
Diplomás és vezető	Alsó- és közép-szintű szellemi	7,5	7,2	6,3	—	12,2	9,7
Alsó- és közép-szintű szellemi	Diplomás és vezető	18,6	4,7	19,8	17,9	13,6	0,6
Segéd- és betanított munkás	Szaktmunkás és művezető	0,9	14,1	0,4	0,8	3,4	18,6
Diplomás és vezető	Szaktmunkás						
Alsó- és közép-szintű szellemi		2,2	7,1	1,4	1,2	6,1	8,8
Teljes mobilitás		63,3	79,5	62,4	68,9	69,5	82,7
Összesen		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Csak azok, akiknek a saját és az apa foglalkozása is ismert.

fokú végzettséggel nem rendelkezők körében: Magyarországon 83, az NSZK-ban 70 százalék. A diplomások esetében a mobil személyek aránya Magyarországon 69 százalék, az NSZK-ban pedig — az átlaggal közel megegyezően, hiszen ott az érettségizettek többsége diplomát szerez — 62 százalék.

A felsőfokú végzettség megléte vagy hiánya a mobil személyek körén belül is különböző mobilitási típusokat jelent. A diplomásoknál mindkét ország esetében viszonylag gyakori az alsó- és középszintű szellemi foglalkozású apa—diplomás és vezető gyermek mobilitás, valamint (különösen Magyarországon esetében, ahol ez a

legjellegzetesebb típus) a szakmunkás apa—diplomás és vezető gyermek mobilitás. Az NSZK-ban tipikus mobilitási út még a nem mezőgazdasági önálló apa—diplomás és vezető gyermek, ami Magyarországon alig fordul elő. Magyarországon viszont az NSZK-nál jellemzőbb a mezőgazdasági foglalkoztatott apa—diplomás és vezető gyermek mobilitás.

A diplomát nem szerzett érettségizetteknél már erőteljesebb különbségek mutatkoznak a két ország mobilitási útjait illetően. Magyarországon a leggyakoribb utak a szakmunkás apa—alsó- és középszintű szellemi dolgozó gyermek, valamint a segéd- és betanított munkás apa—szakmunkás vagy művezető gyermek mobilitások. Az NSZK-ban viszont az alsó- és középszintű szellemi dolgozó apa—diplomás és vezető gyermek, a szakmunkás apa—alsó- és középszintű szellemi dolgozó gyermek mobilitások a tipikusak.

A kapott eredmények pontosabb interpretálhatósága érdekében a mobilitási folyamatot összetevőire bontottuk, megkülönböztetve az *immobilitást*, a *cseremobilitást*, a *strukturális mobilitást*.⁹ Ehhez az eredetileg 7 kategóriát megkülönböztető foglalkozási csoportosításunkban összevontuk a segéd- és betanított munkásokat a szakmunkásokkal, valamint a művezetőket az alsó- és középszintű szellemiekkel. Amint látható volt, Magyarországon az érettségi a különböző munkásstátusok közötti mobilitást is megnyitja, míg az NSZK-ban ilyesmiről nincs szó. Annak érdekében tehát, hogy a további elemzésből az érettséginek az ilyen típusú elosztási funkcióját kizárjuk, egy 5 × 5-ös mátrix használata tűnt megfelelőnek, ahol az egyes kategóriák: mezőgazdasági foglalkozású (P), nem mezőgazdasági önálló (Ö), segéd-, betanított és szakmunkás (M), művezető, alsó- és középszintű szellemi (S), diplomás és vezető (É).

A kiindulópontot egy hagyományos, de abszolút számokat tartalmazó mobilitási tábla adja (8.1.a., illetve 8.2.a. táblázatok), amelyeket úgy standardizálunk, hogy a sarokösszegek helyére 1000 kerüljön (8.1.b., illetve 8.2.b. táblázatok). Az ily módon standardizált tábla úgynevezett főátlóján helyet foglaló, „stabil” népeség adja meg az immobilitási hányadot (8.1.c., illetve 8.2.c. táblázatok). Eszerint az NSZK-ban 46,1 százalék, Magyarországon pedig 42,2 százalék az immobilók aránya.

Annak megbecsülésére, hogy milyenek lettek volna az egyik foglalkozási csoportból a másikba való átlépések, ha nem került volna sor strukturális változásokra, minden kategória szempontjából a legjobb információt azok a belépések, illetve kilépések jelentik, amelyekre annak ellenére sor került, hogy a kiindulási kategória megnőtt, vagy a célkategória összezsugorodott. Szerkezeti változások nélkül a belépéseket megfelelő kilépésekkel kellene kiegyenlíteni. Ezért beszélünk ebben az esetben cseremobilitásról (cirkulációs mobilitásról), amely így értelem szerűen egy szimmetrikus mátrixot jelent (8.1.d., illetve 8.2.d. táblázatok). Eszerint 1000 ember közül az NSZK-ban 300, Magyarországon 258 olyan személy van, akiknek mobilitása kétoldalúnak, vagyis cseremobilitásnak tekinthető. A cseremobilitás így nyert részaránya ugyan hipotetikus, de mint egy ilyen konstrukción alapuló feltevés, teljességgel elfogadható.

A megfigyelt mobilitás és a cseremobilitás mátrixai közötti különbség adja meg végül annak útját és módját, ahogyan a strukturális változások végbementek a mobilitási folyamatban (8.1.e., illetve 8.2.e. táblázatok). Az NSZK-ban 1000 emberből 239, Magyarországon 320 személy olyan mobilitási folyamatok részese, amelyek az apai és a kérdezett generáció közötti strukturális foglalkozási változásokban nyilvánulnak meg. Az utolsó komponens-mátrix végezetül azt mutatja

8.1. táblázat

Az intergenerációs mobilitási folyamat komponensekre bontása (NSZK)

Apák foglalkozása	Meggérdezettek foglalkozása					Összesen
	P	Ö	M	S	É	

a) A Német Szövetségi Köztársaság keresőképes lakossága intergenerációs mobilitásának abszolút számai (1979)

P	795 283	137 157	886 307	502 481	154 698	2 475 926
Ö	168 464	547 163	468 819	760 965	424 391	2 369 802
M	156 415	369 928	5 050 256	2 884 457	614 399	9 075 455
S	98 054	242 194	1 016 401	2 112 294	813 481	4 282 424
É	25 440	119 508	174 045	629 137	622 320	1 570 450
Összesen	1 243 656	1 415 950	7 595 828	6 889 334	2 629 289	19 774 057

Különbség a

megkérdezettek és

apák között -1 232 270   -955 852   -1 479 627   +2 606 910   +1 058 839

b) abszolút számok átszámítása N = 1000-re

P	40	7	45	25	8	125
Ö	9	28	24	38	21	120
M	8	19	255	146	31	459
S	5	12	51	107	42	217
É	1	6	9	32	31	79
Összesen	63	72	384	348	133	1000

Különbség a

megkérdezettek

és apák között -62   -48   -75   +131   +54

c) immobilitási mátrix (I)

P	40					40
Ö	·	28		·		28
M			255			255
S				107		107
É					31	31
Összesen	40	28	255	107	31	461

d) cseremobilitási mátrix (CS)

P		7	8	5	1	21
Ö	7		19	12	6	44
M	8	19		51	9	87
S	5	12	51		32	100
É	1	6	9	32		48
Összesen	21	44	87	100	48	300

e) strukturális mobilitás (S)

P		—	37	20	7	64
Ö	2	—	5	26	15	48
M	—	—	—	95	22	117
S	—	—	—	—	10	10
É	—	—	—	—	—	—
Összesen	2	—	42	141	54	239

f) minimális strukturális mobilitás (M)

P		—	—	44	18	62
Ö	—	—	—	34	14	48
M	—	—	—	53	22	75
S	—	—	—	—	—	—
É	—	—	—	—	—	—
Összesen	—	—	—	131	54	185

8.2. táblázat

Az intergenerációs mobilitási folyamat komponensekre bontása (Magyarország)

Apák foglalkozása	Megkérddezettek foglalkozása					Összesen
	P	Ö	M	S	É	

a) Magyarország keresőképes lakossága intergenerációs mobilitásának abszolút számai (1979)

P	1169	86	1605	412	156	3428
Ö	54	36	248	112	78	528
M	492	78	2240	919	334	4063
S	19	6	182	217	149	573
É	25	6	152	186	206	575
Összesen	1759	212	4427	1846	923	9167

Különbség a
megkérddezettek
és apák között

-1669	-316	+364	+1273	+348
-------	------	------	-------	------

b) abszolút számok átszámítása N = 1000-re

P	128	9	175	45	17	374
Ö	6	4	27	12	8	57
M	54	9	244	100	36	443
S	2	1	20	24	16	63
É	3	1	17	20	22	63
Összesen	193	24	483	201	99	1000

Különbség a
megkérddezettek
és apák között

-181	-33	+40	+138	+36
------	-----	-----	------	-----

c) immobilitási mátrix (I)

P	128					128
Ö		4				4
M			244			244
S				24		24
É					22	22
Összesen	128	4	244	24	22	422

d) cseremobilitási mátrix (CS)

P		6	54	2	3	65
Ö	6		9	1	1	17
M	54	9		20	17	100
S	2	1	20		16	39
É	3	1	17	16		37
Összesen	65	17	100	39	37	258

e) strukturális mobilitás (S)

P		3	121	43	14	181
Ö	—		18	11	7	36
M	—	—		80	19	99
S	—	—	—		—	—
É	—	—	—	4		4
Összesen	—	3	139	138	40	320

f) minimális strukturális mobilitás (M)

P		—	34	117	30	181
Ö	—		6	21	6	33
M	—	—		—	—	—
S	—	—	—		—	—
É	—	—	—	—		—
Összesen	—	—	40	138	36	214

meg, hogy a fenti folyamaton belül, ellentétben a megfigyelt gyakorisággal, milyen mobilitások mentek volna végbe, ha a strukturális változásoknak csak a minimuma játszódik le (8.1.f., illetve 8.2.f. táblázatok).

Az intergenerációs mobilitás (teljes mobilitás: T) folyamatára az itt kialakított komponensek alapján az alábbi összefüggés érvényes:

$$T = I + CS + S = 100 \text{ (százalékban)}$$

Az összetevők közül a cseremobilitás (CS) a társadalmi rétegek reprodukciójának tényére vonatkozik, szemben a strukturális mobilitással, ami az átrétegződési folyamatokra vezethető vissza. A strukturális mobilitás (S) és a minimális strukturális mobilitás közötti különbség a mobilitási kerülőutak meneteit mutatja. Eszerint az NSZK-ban a mobil személyek 5,4 százalékát, Magyarországon 10,6 százalékát lehet mobilitási redundanciának, illetve kerülőútnak minősíteni. A mobilitási folyamatnak két mechanizmus — a struktúraváltás és a cseremobilitás (társadalmi reprodukció) — eredményeként való felfogása egyébként épp a nemzetköz-

zi összehasonlítások szempontjából érdekes, mivel tudni akarjuk, hogy a társadalmak közötti mobilitási különbségek csak foglalkozásszerkezeti különbségekre, illetve generációk közötti eltérő változásokra vezethetők-e vissza, avagy olyan különbségekre, mint hogy a szülők gyermekeiknek előnyös vagy hátrányos helyzetet közvetítenek.

A mobilitási folyamat komponensekre bontását nemcsak a teljes kereső népesség esetében végeztük el, hanem nemek szerint is, valamint különválasztva a minket érdeklő érettségizett népességet, s azon belül megkülönböztetve a felsőfokú végzettséget szerzőket, illetve nem szerzőket. Ezen számítások eredményét foglaltuk össze a 9. táblázatban. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy módszertanilag a speciális csoportok mobilitási mátrixai csak a belépési arányszámok tekintetében hiánytalanok, a kilépési arányszámok szempontjából viszont nem teljes értékűek, mivel például az érettségizettek esetében az apák egy része nem szerepel a táblában. Így a folyamatokat csak a belépési mobilitás szempontjából tudjuk interpretálni. Az ilyen korlátok között megállapított mobilitási arányszámokat nem szabad összehasonlítani a teljes kereső népesség értékeivel, vagyis országon belül. A számunkra érdekes országok közötti összehasonlításnak viszont nincs akadálya, mivel ebben az esetben a kapott értékek „módszertani hibája” mindkét országban azonos irányú.

Az adatok alapján Magyarországon a keresőképes lakosság mobilitása valamivel nagyobb, mint az NSZK-ban, de ezen belül itt a szerkezeti változásokat tükröző, ott a rétegszerkezet fenntartására irányuló mobilitási komponens a meghatározóbb. Mindkét országban, de különösen Magyarországon, a nők szakmai integrációja mögött nagyobb strukturális változások rejlenek.

9. táblázat

Az intergenerációs mobilitási folyamat komponensekre bontása nem és képzési szint szerint az NSZK-ban és Magyarországon (százalékban)

Mobilitási komponens	Kereső népesség			Érettségizettek		
	összes	férfiak	nők	összes	felsőfokú végzettséggel	felsőfokú végzettség nélkül
Német Szövetségi Köztársaság						
Immobilitás	46,1	47,8	43,5	(37,8)	(38,6)	(32,8)
Cseremobilitás	30,0	28,4	26,8	(18,8)	(16,0)	(34,2)
Strukturális mobilitás	23,9	23,8	29,8	(43,4)	(45,5)	(33,0)
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Min. strukturális mobilitás	18,5	15,2	23,9	36,5	38,9	24,6
Magyarország						
Immobilitás	42,2	44,7	39,3	(27,2)	(31,3)	(26,3)
Cseremobilitás	25,8	29,4	19,6	(24,6)	(0,8)	(16,2)
Strukturális mobilitás	32,0	25,9	41,1	(48,0)	(67,9)	(57,5)
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Min. strukturális mobilitás	21,4	20,5	25,9	42,7	65,6	51,7

Az érettségizettek expanziójában megnyilvánuló képzési expanzióval mindkét országban csak a strukturális mobilitás erősödése révén lehetett megbirkózni. Az érettségizettek expanzióját kísérő diplomás expanzió az NSZK-ban csak kis mértékben, Magyarországon viszont erőteljesen növelte a strukturális mobilitás szükségességét. Mindkét országban mind az érettségizettek, mind a diplomások expanziója a strukturális mobilitás erősödése következtében vált tehát lehetővé és mehetett végbe.

AZ INTERGENERÁCIÓS MOBILITÁS TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉSE

Ebben a fejezetben többváltozós elemzések segítségével vizsgáljuk a mobilitási folyamatot meghatározó tényezőket. Az első lépésben a következő kérdésekre keressük a választ: 1. Mennyiben magyarázható a mobilitási ráta az apa és a kérdezett foglalkozási státusa alapján? 2. Milyen, a mobilitási rátának nem alkotórészeit képező változók járulnak még hozzá annak magyarázatához? Az elemzést a 7. táblázatban bemutatott mobilitási ráták alapján végeztük. AID elemzés¹⁰ segítségével kimutatható, hogy milyen mobilitási minták (magatartásmódok) határozzák meg a mobilitási rátát, és milyen különbségek mutathatók ki az egyes csoportok vonatkozásában.

Az NSZK-ban a legnagyobb mobilitás az olyan érettségizetteknél megy végbe, akiknek apja az alsó- és középszintű szellemi, a művezető, vagy a nem mezőgazdasági önálló csoportba tartozott. Ennek során a többség útja a felsőfokú tanulmányokon, illetve végzettségen keresztül a diplomások és vezetők csoportjába vezet. Az összes érettségizett 47 százaléka nem diplomás és vezető származású, de később ilyen pozícióit ér el. Itt az érettséginek egy úgynevezett professzionizálódási hatásáról van szó, ami az NSZK-ban tipikus. Tehát nem a felsőszintű képzés a professzionizálódási intézmény, hanem az érettségi; a felsőoktatás már csak hozzájárul ehhez a választott szakirányon keresztül.

Magyarországon — mint tudjuk — az érettségi nem vezet feltétlenül diplomás státushoz. Így itt leginkább azok az érettségizettek lesznek mobilok, akik fizikai származásúak, de ők maguk már szellemi foglalkozásúak lesznek. Az összes érettségizettnél mintegy 47 százaléka tartozik ebbe a körbe. Ugyanakkor az összes érettségizett 25 százaléka fizikai foglalkozású lesz. Ezen belül az összes érettségizett 8 százalékánál beszélhetünk lefelé mobilitásról (az apa szellemi, a kérdezett fizikai foglalkozású). A lefelé mobilitás mértéke az NSZK-ban is ugyanekkora, de ott tartalmilag arról van szó, hogy diplomás és vezető származásúak kerülnek az apai státusnál rosszabb pozícióba.

Ha az NSZK-ban a munkás, illetve mezőgazdasági foglalkoztatott apák gyermekei érettségivel rendelkeznek, akkor ezek majd mindegyike mobil is lesz. Magyarországon is gyakori a mobilitás ilyen származás esetén, de mivel az érettségi fizikai tevékenységre is előkészít, ennek mértéke nem olyan nagy, mint az NSZK-ban.

A származást dichotomizálva (az apa a diplomás és vezető csoportba tartozik, avagy nem), az NSZK-ban a teljes variancia 50 százalékát, Magyarországon 12 százalékát tudjuk megmagyarázni. Ez a különbség tehát az NSZK-ban a mobilitási rátát erősebben befolyásolja, mint Magyarországon.

Más változók ezt az összefüggést csak marginálisan magyarázzák, ha Magyar-

ország esetében eltekintünk a falu—város differenciálástól. Ott ugyanis megmutatkozik, hogy a vidéki születésűek és/vagy lakóhelyűek esetében a városi régióknál nagyobb az intergenerációs mobilitás, mivel

- a városokban a képzés szempontjából magasabb értékű pozíciók nagyobb számban állnak rendelkezésre, mint vidéken; és
- a városokban a magasán kvalifikáltak lakóhelyi és/vagy foglalkozási mobilitása nem olyan mértékű, mint a vidékről jött magasán kvalifikáltaké.

A következő, második lépésben az úgynevezett Odd's Ratio¹¹ segítségével azt vizsgáljuk meg, hogy milyen valószínűséggel lehet bizonyos kiinduló helyzetekből bizonyos státusokat elérni. Az elért státus szempontjából az érettségi, a felsőfokú végzettség és a szakmai pozíció szerepét vizsgáljuk. Az esélyegyenlőtlenségeket tehát az adott származás figyelembe véve, ezen a három szinten elemeztük.

Eszerint a diplomás és vezető apa gyermekének az NSZK-ban 18-szor nagyobb esélye van az érettségi elérésére, mint a munkásapa gyermekének. Magyarországon ez az esély csak háromszor akkora. Másodszor a diplomás és vezető apa gyermekének az NSZK-ban 14-szer nagyobb esélye van a felsőfokú végzettség megszerzésére, mint a munkásapa gyermekének. Magyarországon ez az esély csak hatszor akkora. Harmadszor a diplomás és vezető apa gyermekének az NSZK-ban 15-ször nagyobb az esélye egy ilyen státus elérésére, mint egy munkás gyermekének. Magyarországon ez az esély szintén hatszor akkora.

Ez azt jelenti, hogy egyrészt *a felsőfokú végzettség szempontjából Magyarországon az esélyegyenlőtlenség kisebb mértékű, mint az NSZK-ban.* Másrészt viszont *az NSZK-ban az érettségig a felsőfokú végzettségig vezető út esélyegyenlőtlensége csökken, míg Magyarországon megkétszereződik.* A mobilitás fő gátja tehát az NSZK-ban az érettségi, Magyarországon a diplomaszerezés. Ha az NSZK-ban egy munkás gyermeke már érettségivel rendelkezik, akkor a felsőfokú végzettség megszerzésére nagyon kedvezőek az esélyei.

Eddig kapott eredményeinket megerősíti a végezetül elvégzett regresszió analízis. Ennek az elemzésnek fő kérdésfeltevése az volt, hogy milyen jelentősége van a felsőfokú képzés mellett a származásnak és a nemnek bizonyos szakmai pozíciók elérésében. Választ kerestünk emellett arra a kérdésre is, hogy milyen szerepet játszik az érettségi bizonyos foglalkozási pozíciók elérésében az egyes országokban.

A regressziós elemzés első lépésének eredményeként a származás és a nem a felsőoktatásba való átmenetre vonatkozóan az NSZK-ban a teljes variancia 3 százalékát, Magyarországon 6 százalékát magyarázza. Jóllehet a megmagyarázott variancia mindkét országban csekély mértékű, annyit mégis meg lehetett állapítani, hogy a folyamatban az apa státusa lényegesebb, mint a nem.

A következő lépésben megvizsgáltuk az apa foglalkozásának, a megszerzett, illetve nem megszerzett felsőfokú végzettségnek, valamint a nemnek a kihatásait a kérdezett szakmai pozíciójára. Ez utóbbinak ebben az esetben három szintjét különböztettük meg:

1. diplomások és vezetők;
2. alsó- és középszintű szellemiek;
3. munkás foglalkozásúak, művezetők, mezőgazdaságban foglalkoztatottak.

Magyarországon a felsorolt három változó a teljes variancia 55 százalékát, míg az NSZK-ban csak 5 százalékát magyarázza. Az érettségizettek szakmai státusa szempontjából tehát a származás, a felsőfokú végzettség megléte, illetve a nem sokkal lényegesebb, mint az NSZK-ban. Magyarországon ezek közül a diploma

meglétének (vagy hiányának) a hatása a legerősebb (a bétaérték 0,73, míg az NSZK-ban csak 0,21). Az NSZK-ban ezzel szemben az apa státusa játssza a leglényegesebb szerepet (a bétaérték 0,43, míg Magyarországon csak 0,12). Ez ismételtel az mutatja, hogy Magyarországon a mobilitás „sorsa” döntően az oktatási rendszerben dől el, míg az NSZK-ban a származás hatása erőteljesebb.

ÖSSZEGEZÉS

A háború utáni gazdasági és társadalmi változások mindkét ország társadalmában világos nyomokat hagytak az intergenerációs mobilitási magatartásban. Az alapvető strukturális változások főként a fiatalabb kohorszok esetében tükröződnek. Minél erősebben hatnak ezek a strukturális változások, annál nagyobb mérvű lesz a mobilitás. A strukturális eltolódások bizonyos típusai ezen belül erőteljesebben hatnak a társadalom csoportszerkezetére, mint mások. Elemzésünk alapján ezt példázza az utóbbi két-három évtizedben az érettségizettek és diplomások részben már megvalósult, részben még folyamatban levő expanziója Magyarországon és az NSZK-ban.

A képzés expanziójának következményeivel a foglalkoztatottság szempontjából mindkét országban az intergenerációs mobilitás kibővítésével kívánnak megbirkózni, amelynek során a strukturális mobilitási tényezők erőteljesebben érvényesülnek, mint a foglalkozásszerkezetet fenntartó (reprodukáló) cseremobilitás. Ezenfelül az intergenerációs mobilitás Magyarországon erősebb, mint az NSZK-ban. A képzés oldaláról nézve ez a tercier oktatásügy szerkezetével függ össze. Magyarországon a kiépített esti és levelező tagozatos oktatás révén az idősebb kohorszok számára is lehetővé tehető a szakmai pozícióváltás, míg az NSZK-ban az ilyen esetek a fiatalabb korosztályokra szerveződött felsőoktatási rendszer miatt kivételt képeznek. Így ott a mobilitási potenciál is részben kihasználatlan marad, az idősebb korosztályok szempontjából nem is aktivizálható. A képzés expanziója által kikényszerített strukturális átalakulásokon túl, a magasabb magyarországi mobilitási ráták mögött a gazdaságszerkezet erősebb módosulásai, s az ebből következő erősebb strukturális változások is megtalálhatók.

Mindezen strukturális lökések ellenére, amelyek az intergenerációs mobilitási magatartást erősítik, mindkét országban létezik a foglalkozási pozíció átörökítése is. Az immobilitás mértéke, az előzőekkel összehangban, Magyarországon kisebb, mint az NSZK-ban.

A két ország mobilitási folyamatainak összehasonlításakor kimutathatóvá váltak rendszerspecifikus különbségek is, de azonos mobilitási minták is. Így a diplomások esetében mindkét országban viszonylag gyakori az alsó- és középszintű szellemi csoportból való átlépés a diplomás és vezető csoportba. Magyarországon gyakoribb a munkás- és paraszti származásúak átlépése a diplomás és vezető csoportba, mint az NSZK-ban.

A leglényegesebb különbséget azonban az érettségi eltérő munkapiaci funkciójában találtuk meg. Magyarországon a fiatalabb kohorszok között sokkal nagyobb az érettségizettek aránya, mint az NSZK-ban, ahol viszont a kisebb érettségizett hányad ellenére is magasabb a diplomások aránya, mint Magyarországon. Magyarországon az érettségi a felsőfokú tanulmányokhoz és a diplomás pozícióhoz vezető úton kívül más foglalkozási utakat is megnyit, s így az érettségizettek expanziója a munkásságon belüli, illetve a nem diplomás pozíciókon belüli mobilitásokat is elindít. A diplomások és vezetők csoportjába való bejutás

szempontjából viszont Magyarországon — szemben az NSZK-val — az érettségi nem tölti be a szelekciós mechanizmus szerepét.

A kapott eredmények mellett elemzésünk számos kérdést nyitva hagy. Vizsgáljuk például a mobilitási folyamat egyes komponenseit, de nem tértünk ki arra, hogy az immobilitás, a cseremobilitás és a strukturális mobilitás miképpen függnek egymástól, indukálja-e egyik a másikat, létezik-e arányukban, viszonyukban valamiféle optimum. Láttuk, hogy a képzési expanzió elősegítette és növelte az intergenerációs mobilitást, de nem vizsgáltuk a kérdést abból a szempontból, hogy ezáltal valójában csökkentette vagy növelte a társadalmi különbségeket, feszültségeket. Olyan kérdések ezek, amelyekre jövőbeni elemzésekben kell majd visszatérni.

JEGYZETEK

- ¹ Csak példaként említve a magyar és nyugatnémet vonatkozásban talán legfontosabbakat: *Ferge Zsuzsa*: Társadalompolitikai tanulmányok. Budapest 1980.; *Gaszó Ferenc*: Mobilitás és iskola. Budapest 1971.; *Walter Müller*: Zur Wandel von Chancenstrukturen in der Bundesrepublik Deutschland. VASMA-Arbeitspapieren Nr. 18. 1981.; *Walter Müller*: Familie, Schule, Beruf. Opladen 1975.
- ² Az adatok forrásai: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung. ABC-Handbuch. Nürnberg 1984.; *Pogány György*: A foglalkoztatottság szerkezeti változásai 1949—70. I. köt. Budapest 1975.
- ³ Lásd erre vonatkozóan *S. M. Lipset—G. H. Zetterberg*: Eine Theorie der sozialen Mobilität. In: *H. Hartmann* (Hrsg.): Moderne amerikanische Soziologie. 1. Auflage. Stuttgart 1967.
- ⁴ A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük hazai vonatkozásban: *Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest 1982.; *Andorka Rudolf—Krzysztof Zagorski*: A társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban. Statisztikai Időszaki Közlemények No. 440. 1979.; *J. B. Lohman—J. Peschar—Róbert P.—Kolosi T.*: Comparing education and occupational attainment in Hungary and the Netherlands, Groningen 1983.; *Kolosi T.—J. Peschar—Róbert P.*: The reduction of reproduction? Nürnberg 1984.; nyugatnémet vonatkozásban: *K. U. Mayer*: Strukturwandel in Beschäftigungssystem und berufliche Mobilität zwischen Generationen. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft 1979. Heft 3.; *K. U. Mayer*: Berufsstruktur und Mobilitätsprozess — Probleme des internationalen Vergleiches objektiver Indikatoren zwischen England (Wales) und der Bundesrepublik Deutschland. In: *Hoffmann—Novotny* (Hrsg): Soziale Indikatoren im internationalen Vergleich. Frankfurt am Main 1980.; *W. Müller—A. Willms—W. Kleber*: Sozialstrukturanalyse mit Daten der amtlichen Statistik im VASMA-Projekt. Allgemeines Statistisches Archiv Bd. 65. Heft 3.; illetve általánosságban: *D. B. Grusky—R. M. Hauser*: Comparative Social Mobility Revisited: Models of Convergence and Divergence in 16 Countries. Wisconsin-Madison 1983.; *R. Erikson—J. H. Goldthorpe—L. Portocarero*: Intergenerational Class Mobility in three Western European Societies. British Journal of Sociology 30. 1979.; *K. Zagorski—Andorka R.—J. W. Meyer—N. B. Tuma*: Comparisons of Social Mobility in Different Socioeconomic Systems. Oberwesel 1981.
- ⁵ Ebben a vonatkozásban néhány alapvető metodológiai jellegű irodalom: *R. T. Holt—J. E. Turner* (ed): The Methodology of Comparative Research. New York 1970.; *S. Rokkan*: Comparative Social Research Across Cultures and Nations. Párizs 1968.; *Szalai A.—R. Petrella* (ed.): Cross-National Comparative Survey Research: Theory and Practice. Oxford 1977.; *J. Berting*: Problems in International Comparative Research in the Social Sciences. Oxford 1979.
- ⁶ Forrás: Der Bundesminister für Bildung und Wissenschaft, Grund- und Struktur-Daten. 1984.
- ⁷ Az esti és levelező képzés szerepéről, különös tekintettel ennek összefüggésére a társadalmi mobilitással lásd *Gaszó F.—Laki L.*: A felsőoktatás esti és levelező tagozatának néhány összefüggése. Budapest 1982.; *Kolosi T.—Róbert P.*: Az esti és levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. Magyar Tudomány, 1985/3.

- ⁸ Ezt az indexet alkalmazza *N. Rogoff* társadalmi távolságindex (social-distance-index) néven, valamint *D. V. Glass* asszociációs index (index of association) néven. Lásd *N. Rogoff*: *Recent Trends in Occupational Mobility*. Glencoe 1953.; illetve *D. V. Glass et al.*: *Social Mobility in Britain*. London 1954.
- ⁹ Ezzel az eljárással Karl Ulrich Mayer módszerét követtük. Vö.: *Mayer*: *Strukturwandel im Beschäftigungssystem und berufliche Mobilität zwischen Generationen*. Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft. 1979. Heft. 3. 267—298. old.
- ¹⁰ Az elemzés leírását lásd *J. A. Sonquist—E. L. Baker—J. H. Morgan*: *Searching for Structure*, Michigan 1975.; valamint *Institute for Social Research* (ed): *OSIRIS III*. Vol. 1. Michigan 1973.
- ¹¹ Az Odd's Ratio (OR) képlete: $OR = \frac{PA \cdot AE}{PE \cdot AA}$, ahol a PA a diplomás és vezető apák részaránya az érettségizettekből; PE a diplomás és vezető apák részaránya a kereső népességből; AA a munkásapák részaránya az érettségizettekből; AE a munkásapák részaránya a kereső népességből. Vö. még *D. Featherman—R. M. Hauser*: *Opportunity and Change*. New York 1978.

MEGJELENT A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ KIADVÁNYSOROZATÁNAK ÚJABB KÉT KÖTETE

IV. kötet | GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS

358 oldal / 75,— Ft

V. kötet | *Utasi Ágnes*: ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK,
FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK

296 oldal / 75,— Ft

ÁGH ATTILA

A nemzetek szerepe a nemzetköziesedés folyamatában

Korunk társadalomtudományának egyik legnagyobb vitája a nemzeti és nemzetközi viszonya körül folyik. Ez nemcsak egy szűk szaktudományt — mondjuk a nemzetközi viszonyok elméletét — foglalkoztató kérdés, hanem bizonyos keresztmetszetben az összes társadalomtudományt érinti, meghatározza belső paradigmájukat a közgazdaságtól a jogon át a szociológiáig, mivel valamennyiük alapkérdése a nemzeti és a nemzetközi társadalom viszonyának kérdése. A vita legutóbbi menete a hatvanas és hetvenes évtized fordulóján kezdődött, a nemzetközi viszonyok elmélete úgynevezett harmadik nagy vitájában.¹ Ez a vita nemcsak a nemzetek — gyakran szélsőséges — polarizáltságát mutatta meg, hanem azt is, hogy nemcsak a nemzetközi és nemzeti tényezők viszonya tisztázatlan, hanem a nemzet, az állam, a nemzeti-nemzetközi biztonság stb. viszonya is. Nevezetesen egy sor fogalom összemosódik, egymásba átcsúszik, vagyis a leggyakoribb eset a vitában véleményünk szerint az, hogy a szemben álló felek egyikének sincs igaza, mert megalapozatlan általánosításokhoz jutnak el.

A „globalisták” és „realisták” vitája nem véletlenül lángolt fel a hatvanas évek végén, amikor az interdependencia folyamata előrehaladt, és ennek megfelelően megjelentek a teljességgel egyoldalú elméletek és ideológiák arról, hogy a globalizációval a nemzeti határok leomlottak, a nemzeti államok fokozatosan elavulnak és elvesztik funkciójukat, egy „globális falu” jön létre a földkerekségen stb. stb., ahogy a közkeletűvé vált közhelyek hangsúlyozzák. Az új jelenségek észlelésének és szélsőségesen egyoldalú megfogalmazásának egyik jó példája *R. N. Cooper* megállapítása, miszerint „a világgazdasági interdependencia egészen nyilvánvalóan eltörli a különbséget a belgazdasági és külgazdasági politika között . . . még a gazdasági óriások sem tudják nemzetgazdaságukat elszigetelni a világméretű erőktől . . . (ezért) a hagyományos nemzeti állam funkcióinak és céljainak többsége elavult”². Ez a megállapítás éppúgy egyoldalú felismerésekből és félígazságokból áll, mint a neki mintegy válaszoló *O. Young* álláspontja: „az állam modern formájában a világrendszer alapvető politikai egysége, és ezért a világpolitikát lényegében az államok közötti kapcsolatok terminusaiban lehet vizsgálni . . . a politikai és nem politikai emberi tevékenységek többsége az államhatárookra való hivatkozással definiálható”³.

A „globalisták” és „realisták” vitájában nem egyszerűen a nemzet szerepének

a megítélése vetődik fel, hanem a „realizmus” egyúttal a nemzet szerepének túlértékelésével és a globalizáció leértékelésével együtt egyben államcentrikus, és a nemzetbiztonságot fetisizálja annak katonai vonatkozásaiban, „anyagi”—földrajzi terminusaiban. A „globalizmus” viszont nemcsak egyszerűen a nemzetközi tényezők elsőbbségét hangsúlyozza, hanem mintegy annak „totális győzelmét” a nemzet felett, vagyis jogosulatlanul a nemzeti határok leomlására, a nemzeti tényezők meggyengülésére következtet. A „globalizmus” tehát lebecsüli a (nemzeti) állam szerepét, és úgy hangsúlyozza a nemzetközi biztonságot mint közös biztonság (common security) döntő jelentőségét, hogy igen gyakran utópiákba fut a nemzetközi intézmények („világállam”) szerepét illetően, s elhanyagolja a nemzeti biztonság valóban „reális” dimenzióit. Ezért amikor a saját álláspontunkat kifejti, egyrészt szeretnénk közvetlenül kapcsolódni az aktuális vitákhoz, másrészt ugyanakkor „leválasztódní” arról, hiszen egyik végletet sem vállalhatjuk.⁴

A jelen tanulmány szerzője „globalista” annyiban, hogy elsődlegesnek tartja a nemzetközi viszonyokat — a 16. századtól kezdve kialakuló világrendszer óta — a nemzetiekkel szemben, de „realista” annyiban, hogy ebből korántsem következtet a nemzet csökkenő szerepére a modern világban, vagy akár az utóbbi évtizedben. Éppen ellenkezőleg, úgy véli, hogy a nemzeti és nemzetközi egymáshoz viszonyítva fejlődnek, kölcsönösen felerősítve egymást, azaz a nemzetközi rendszer minden további előrelépése továbbfejleszti, bonyolítja a nemzeti állam funkcióit is, ugyanakkor a nemzeti állam erősödése előbb-utóbb a nemzetközi rendszer új funkcióira és „transznacionális” formáinak kialakulására vezet. Igaz, ezek a változások nem mindig követik gyorsan egymást a kihívás—válasz modelljében, hanem ciklikusan mozognak, hol az egyik, hol a másik kerül, de csak igen rövid időszakokra, előtérbe.

S ha már a „tertium datur” pozíciójára helyezkedtünk, bevezetőben azt is le kell szögeznünk, hogy szerintünk ki kell törni nemcsak a „realizmus” (nemzetcentrikusság + szűk nemzeti biztonság) és a „globalizmus” (világrendszercentrikusság + parttalan nemzetközi biztonság) ellentétének kényszerpályájáról, hanem meg kell szüntetni a nemzet és az állam, illetve a nemzetközi és az úgynevezett „nem anyagi” (azaz: intézményi, erkölcsi tehát „normatív”) — a szakirodalomban szokásos — azonosítását is. A nemzet szerepét történelmileg és funkcionálisan egyaránt differenciált módon kell megközelíteni (nemzet-állam és állam-nemzet), s jelentőségének hangsúlyozását — sőt időnként és bizonyos régiókban fokozódó szerepének kimutatását — nem lehet a „realizmussal” azonosítani, míg a nemzetközi interdependencia kétségtelenül fokozódó folyamatait az utópiába hajló „globalizmussal”. Sőt, bármennyire is érvelünk a globalizáció előretörése mellett — ahogy magunk is tesszük —, globalizált világunk is szélsőségesen heterogén marad, állításainknak tehát nemcsak történelmi „helyi értéke” kell legyen a gyorsan változó világban, hanem földrajzi is, hiszen az egyes régiók fejlettsége és történelmi sorsa ebben a folyamatban is lényegesen eltérő. Igen gyakran találkozunk korunk vitájában olyan álláspontokkal, amelyek a saját társadalmi-politikai földrajzi régiójuk nézőpontját mint evidenciát kiterjesztik az egész világra, és a hasonló fejlődést normatívaként állítják szembe a többi régióval. Nyilvánvalóan ez a helyzet a „globalizmussal” általában, illetve különösen annak a világállam fejlődését hangsúlyozó tendenciájával, amely nem egyéb, mint gyakran igen jó szándékú kivetítése a legfejlettebb nyugati országok álláspontjának és problematikájának.⁵

A helytelen kérdésselvetések zsákutcáit szerintünk úgy tudjuk elkerülni, ha

visszamegyünk a probléma gyökeréig a nemzeti-nemzetközi viszonyában, és a bonyolult probléma-komplexum egyes vonatkozásait elválasztjuk egymástól és külön-külön tisztázzuk. Öt ilyen alapkérdés kínálkozik megválaszolásra: 1. a *prioritás* kérdése a nemzeti és nemzetközi (illetve gazdaság és politika) viszonyában, 2. a fejlődési *tendenciák* kérdése a nemzeti és nemzetközi tényezők előtérbe kerülésében, 3. a világrendszer *szintjeinek* kérdése a világrendszer egészétől a nemzetin át a nemzet alatti szervezeti formákig „lefelé”, 4. a világrendszer *struktúrájának* kérdése és az egyes régiók viszonya, s végül 5. a *világrend* perspektívájának kérdése a világgállam avagy az anarchia végletei helyett.

1. A PRIORITÁS KÉRDÉSE: NEMZET VERSUS VILÁGRENDSZER

A nemzeti fejlődés ismert ideológiái szerint a nemzetté válás az egész modern történelem kiindulópontja, s ennek következménye a nemzetközi rendszer, illetve világrendszer kialakulása. Ez a nemzetcentrikus ideológia jóval megelőzi a mai vitákat, s több évszázados története révén egyenesen az evidencia erejével hat. Pedig ideologikus funkciója szerint a természete nem az, hogy feltárja, hanem az, hogy elfedje a valódi összefüggéseket. A klasszikus nemzetcentrikus történetírás — irányzataitól függetlenül — a lényegében elszigetelt nemzetek történetéből indult ki, amelyek másodlagosan és marginálisan egymással is érintkeztek, s mintegy függelékként kapcsolódott hozzájuk a nemzetközi rendszer, amelynek igazi kiépülése csak a 19. századra tehető, amikor már — legalábbis a nyugat-európai — nemzetek fejlettségük és kialakultságuk magas fokát érték el. Ha ezt a vonalat tovább követjük, akkor a világrendszer elsőbbségének vagy aktív szerepének felvetése már önmagában is nem egyéb valamiféle új keletű divatnál, amely megkérdőjelezi a több évszázados és jelenleg is érvényben levő realitásokat. Ennek jegyében a globalizált világ a nemzetközi intézmények terjedésével és a „transznacionális viszonyok” (J. Nye és R. Keohane) megjelenésével megerősödésével úgy is kezelhető, mint csupán kiegészítés a tradicionális nemzeti rendszerhez: „hangsúlyozzuk, hogy a kormányok közötti kölcsönhatás a hetvenes években is hatását tekintve a világrendszer különböző típusú kölcsönhatásai közül a legkiemelkedőbb, legmarkánsabb és legmesszebbre ható marad . . . Ezért a világpolitika struktúrájának az a képe, amelyet előre akarunk vetíteni a hetvenes évekre, nem a hagyományos állami rendszer alternatívája, hanem csak megnövekedése.” *Puchala és Fagan* ezzel nemcsak a „világkormány” alternatíváját utasítják el, hanem az új fejleményeket egyben bele is akarják szorítani a régi keretekbe: „Bizonyos, hogy nem közeledünk semmiféle világkormányhoz, ma is ugyanolyan valószínű mint bármikor, hogy az állami rendszert soha nem rendelik alá egy világoralomnak (world regime) . . . A jelenlegi nemzetközi szervezet nem az erőpolitika homlokzata, de nem is a küszöbönálló világkormányé. Az igazán izgalmas kérdés manapság az, hogyan és milyen mértékig lesz a nemzetközi szervezetek létezése és működése összeegyeztethető és funkcionális a nemzetközi állami rendszer létezésével és működésével.”⁶

Pedig a világrendszer elsőlegességének kérdése nem múló divatként vetődik fel, hanem egy radikálisan új lehetőség a társadalomtudományok alapvető megújulására, paradigma-váltására. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy a világrendszer megszerződése visszamegy a 15.—16. századba, tehát a nemzetek ki-

alakulása előtti korba, amikor a helyi történelmekből először bontakozott ki az emberiség egységes világtörténelme.⁷ Közelebbről, az első európai nemzetek kialakulását úgy látja, mint a hispán világbirodalom felbomlásának következményét, amely marginális bomlástermékként egészen új fejlődést indított be. A nemzet mint területi, állami-politikai, gazdasági és kulturális-tudati integrációs folyamat ezen megközelítés szerint nemcsak külső impulzusokat igényel, hanem egyenesen külső kényszer és fenyegetés, azaz igen erőszakos „kihívás” hatására megy végbe, amely a belső integrációt és homogenizációt kiváltja és felerősíti. Az ugrópont természetesen Anglia, az első modern nemzet, amelynek történetírásában összezsápolnak a belső fejlődés abszolutizálásának és a világrendszer-centrikus megközelítésnek a hívei.⁸ A magunk részéről az utóbbiak — tehát *E. Hobsbawm, Ch. Hill* és mások — álláspontját tartjuk elfogadhatónak, s egészében véve a világrendszer-centrikus megközelítés érvrendszerét tekintjük kiindulópontnak, ahogy azt *Braudel, Wallerstein* és mások kidolgozták, anélkül, hogy elméletükkel teljes egészében egyetértenénk.⁹ Az azonban a véleményünk szerint már semmiképpen sem vitatható, hogy az első modern nemzet, Anglia, színre lépésének folyamata mint külső adottság, eleve nemcsak befolyásolta, hanem kifejezetten alapvetően meghatározta a többi, elsők között színre lépő nyugat-európai nemzet fejlődését (Hollandia elsődlegességének kérdését Angliával szemben most félretesszük, mivel nincs elméleti jelentősége). Még nyilvánvalóbb ez Közép-, Dél- és Kelet-Európa nemzetei, majd a nem európai nemzetek fejlődésében, amelyek történelmi színre lépésük sorrendjében már nemcsak igen fejlett világrendszerrel találták szemben magukat, hanem a nemzetté válás folyamata maga is mindinkább kívülről megindított, sőt „provokált” és kierőszakolt volt.¹⁰

Nem kívánjuk ezt a gondolatsort részletesen kifejteni, csak a nemzeti ön-ideológiai kérdésére szeretnénk annyiban visszatérni, hogy a több évszázados, többnyire igen erőszakos formákban lezajló nemzeti integrációs és homogenizációs folyamat után a nemzeti emlékezet eltörölte a nyomokat visszafelé, s azt tételezte fel, hogy a nemzet mint etnikai-nyelvi és kulturális közösség eleve adva volt (mégpedig többnyire a jelenlegi vagy a nemzet-tudat által feltételezett határok között). A nemzeti ön-ideológiák szerint tehát a nemzeti fejlődés kész alapokról indult ki, és lényegében inkább kiteljesedés volt, mint kialakulás, s ezzel a nemzet-tudat eltekint nemcsak a nemzetté válás külső kihívásaitól és feltételrendszerétől, hanem történelmi sorsfordulótól és véletleneitől is, pedig már „angolnak” vagy „franciának” lenni sem metafizikai adottság, hanem több évszázados folyamat eredménye, s még inkább látható ez a német fejlődésben stb. A nemzeti történetírások a visszafelé írott történelem tipikus esetei, amelyekben a nemzeti fejlődés igazi hajtóerői, választójai és korlátai eltűnnek. Anglia és más fejlett nyugat-európai országok esetében ráadásul az is eltűnik, hogy milyen jelentős szerepet játszottak a gyarmatbirodalmakból beözönlő összegek az ipari forradalom és egyáltalában véve a gazdasági fejlődés dinamikájának beindításában, avagy a külső piac milyen döntő szerepet játszott a belső piac fejlesztésében és a nemzetgazdaság integrációjában. A kevésbé fejlett nemzeteknél persze — a fejletlenség illetve megkésettység mértékében — sokkal inkább az a kérdés, hogy milyen negatív szerepet játszott a világrendszer a maga fejlett nemzetjeivel a belső integráció leblokkolásában.¹¹

Az első valódi, „európai” nemzetek a 19. században léptek színre, korábban maga a fogalom is jórészt ismeretlen volt, még *Grotius* is a *népek* jogáról értekezett. Valójában tehát a 19. század volt a nemzetek százada, annak ellenére, hogy

az angol világbirodalom révén a „kozmpolitizmus” százada is volt, pontosabban szólva álláspontunk szerint az európai nemzetek kialakulása és a nemzetközi rendszer angol világbirodalommal kiteljesedése éppenséggel föltételezik egymást. A nemzeti állam kezdettől fogva az a „szelep” volt, amely a külső hatásokat befelé közvetítette, s a nemzet erejét kifelé képviselte és a többiekkel szemben érvényesítette. A 19. századi angol világbirodalom és az európai nemzetek ütközéséről nyeken szólnak nemcsak az angol—francia kereskedelmi háborúk, hanem *Adam Smith* és *Friedrich List* követőinek elméleti háborúi is. Sokan, mint *Puchala* és *Fagan* is, a nemzeti államnak ezt a világrendszerbeli érdekérvényesítő szerepét csak a mai állam formájában fedezték fel, holott kezdettől fogva ez adja meg *raison d'être*-jét: „Ernst Haas és mások megkülönböztették az erőtürekvéseket és a jóléti-türekvéseket a világpolitikában . . . korunkban a kormányok azért jelennek meg a nemzetközi színen, hogy megszerezzék, elosszák, becsatornázzák és szabályozzák azokat a forrásokat, amelyeket szükségesnek vélnek országaik polgárainak anyagi jóléte biztosítása javítására.”¹²

A nemzeti államok ennyiben kezdettől fogva, tehát már a 17—18. századi kezdetleges formájukban is „realisták” voltak, még nem is nemzetközi, hanem még az azt megelőző államközi kapcsolataikban is. A nemzet-atomok mint ütköző biliárdgolyók víziója tehát igen régi, nem Morgenthau modern találmánya, hanem a fiatal nemzetállamok „sacro egoismo”-jában gyökerezik, amely a klasszikus diplomácia alapja volt. Európai gazdasági és politikai világrend uralkodott a világban, de más volt az európai államközi rendszer, hiszen abban Anglia dominanciája nem tudott közvetlenül érvényesülni, csak a „fényes elszigeteltség” közvetítésével.¹³

A nemzeti integráció és homogenizáció olyan szemléletet indukált, amely szembeállította a nemzet belső, rendezett és jogi intézményekre felépített világát a nemzetek avagy államok közötti világ kaotikus és anarchikus mivoltával. A „mindenkinek mindenki ellen való harca” Hobbes-féle modellje tehát egyes gondolkodóknál a belső állapot (később az úgynevezett magántársadalom, a *societas civilis*) jellemzésére, másoknál viszont az államok közötti viszony jellemzésére szolgált, s a 19. századi kialakult nemzetek belső „idilljének” feltételezése óta mindinkább az utóbbi felfogás kerül előtérbe.¹⁴ Nevezetesen az államok igencsak „realista” módon viselkednek egymással szemben, a hobbesi „fenomenológia” egy valóságos gyakorlat leírása, amelyben a nemzetek gazdasági, politikai és kulturális fejlettsége mint azok „ereje” jelenik meg a többivel szemben, s az egyes nemzetek az erőviszonyok függvényében harcolják ki maguknak a világrendszerben fejlődésük feltételeit. Éppen az erőkonceptió utal azonban a nemzetek „eredendő bűnére”, a fejlődésük feltételeiért való világrendszerbeli versengésre, történelmileg vissza egészen a 16. századi „ősrobbanásig”. Mihelyt azonban a világrendszer kihívására megkezdődött az első nemzetek kialakulása, életbe lépett az erőviszonyoknak az a logikája is, amely tetőpontját érte el a 19. században, miszerint a gazdasági erő politikai erőt involvált, az pedig *katonait*, illetve viszont, vagyis a világrendszerben pozitív visszacsatolás volt és egyértelmű megfelelés volt az erő három formája között. Egészében véve tehát egy olyan rendszer jött létre, amely kétszintű volt, maga a világrendszer, a maga viszonylagosan önálló törvényeivel és lejjebb annak nemzeti egységei, ugyancsak a maguk viszonylagosan önálló mozgástörvényeivel, e két szintet bonyolult kölcsönhatások sorozata kötötte össze, az állam szabályozó funkciójával a külső és belső között.

A rendszer két szintjének önálló törvényei mindenekelőtt abban mutatkoztak

meg, hogy gyökeresen más volt a politika és a gazdaság szerepe. Már Smith és Ricardo is a gazdaság automatizmusával érvelt, míg List kénytelen volt az állam szerepére utalni velük szemben, voltaképpen a politika eszközeivel berendezett angol világbirodalommal csatázva. Amint a nemzetközi viszonyok elméletének „alapító atyja”, E. H. Carr megjegyzi, „a közgazdaságtan feltételez egy adott politikai rendszert”¹⁵, s ez fokozottan érvényes a világgazdaság tudományára. A világgazdasági automatizmusok elméletével szemben a nemzeti politika „realistái” végül is jogosan indulnak ki abból, hogy ezeket az automatizmusokat világpolitikai tényezők hozták létre, tartják fenn és szövik át hatalmi viszonyokkal. Marxista nézőpontból ez azt jelenti, hogy a világpolitikai rendszernek kronológiai és strukturális elsődlegessége van a világgazdasági rendszerrel szemben, amelyet az állam alapvetően politikai jellegű külgazdasági szerepe közvetít.¹⁶ Gyakorta felbukkan ez a belátás az általunk tárgyalt vitában is: „bár a gazdasági és technikai alapstruktúra részben meghatározza a politikai felépítményt, és kölcsönhatásba lép vele, a politikai értékek és biztonsági érdekek a nemzetközi gazdasági viszonyok döntő meghatározó tényezői. A politika meghatározza a gazdasági tevékenység keretét, és olyan irányba tereli, amikora megfelel az uralkodó politikai csoportok és szervezetek érdekeinek. Végig a történelmen minden egyes hegemón hatalom a maga érdekeinek és céljainak megfelelően szervezte meg a gazdasági teret.”¹⁷

Ez a bevezető a világrendszer prioritásáról az egységeit alkotó nemzetekkel szemben már átvizs bennünket a második alapkérdéshez, a fejlődés tendenciájának és periodizálásának kérdéséhez, mivel az angol világbirodalom problematikája már igen szemléletesen mutatja a világpolitika szerepét a világgazdaság formálásában.

2. A FEJLŐDÉSI TENDENCIÁK KÉRDÉSE: A NEMZETI ÉS NEMZETKÖZI KÖLCSÖNHATÁSÁNAK NAGYOBB PERIÓDUSAI

A világrendszer prioritásának téziséből korántsem következik, hogy egyfelől annak fejlődése közvetlen formában megszabja nemzeti egységeinek fejlődését, s hogy másfelől állandóan a világrendszer erősödésének vagyunk tanúi a nemzeti államokkal szemben. Éppen ellenkezőleg, a nemzeteknek nemcsak jelentős önmozgásuk van, hanem a fenti kölcsönhatás is ciklusokban mozog, s bár általában mindkét pólus közvetlenül erősíti egymást, egyes időszakokra mégiscsak elmondható, hogy rájuk inkább a világrendszer avagy a nemzetek erősödése jellemző ebben a kölcsönhatásban. Gyakran mutatnak rá arra, hogy az 1815 után kibontakozó Pax Britannica véget vetett a korábbi széttöredezettségnek, és szervezettebb világrendszerével lényegesen előbbre vitte a nemzetközi viszonyok és intézmények fejlődését. Ezt fejtegeti Gilpin is a *The Politics of Transnational Economic Relations* című tanulmányában: „bizonyos vonatkozásban a Pax Britannica a transznacionalizmus aranykora volt. A pénz- és üzletemberek a nemzetek között az interdependencia szövetét alakították ki, s ez jelentősen befolyásolta a nemzetközi viszonyok alakulását.” Ugyancsak jelentős egyetértés van abban, hogy az I. világháború törést jelentett a világrendszer fejlődésében, és a nemzetek közötti viszonyok újlag széttöredezettebbekké váltak, a gazdasági életet nacionalizálták és az állam szolgálatába állították. Az állam gazdasági szerepe domi-

nánssá vált, és a gazdasági nacionalizmus lépett azon liberális tradíciók helyébe, amelyeken a háború előtti transznacionalizmus kibontakozott. Csak a II. világháborút követően hozták létre a politikai viszonyok újólag a kiterjedt transznacionális tevékenységet. Ez utóbbi nem volt független a világtrend (world order) létrehozására irányuló amerikai törekvésektől, vagyis „a világgazdaság újjászervezése a II. világháború utáni amerikai tervezés kulcsa”.¹⁸

Ezek a ciklusok kétségtelenül megfigyelhetőek, de reális megítélésükhöz szükséges azt is megjegyezni, hogy a Pax Britannica kora nemcsak a világtrendszer dominanciájának időszaka volt, hanem az európai nemzetek ébredéséé is, a „világpiac zsarnokával”, Angliával szemben (Marx). Ezeknek a ciklusoknak a tartalma tehát a világtrendszer előrefutása, újabb kihívása a nemzetekkel szemben, majd a nemzetek reagálása a kihívásra, a korábbi szervezettség átmeneti felbomlása és gyengülése. Ezeket a ciklusokat a II. világháború utáni fejlődésben is vizsgálhatjuk, mégpedig úgy, hogy a világtrendszer előrefutásának időszakában nagy hangsúly esik a világgazdaság szerepére a nemzetközi interdependencia kibontakozásában, szemben az elavult nemzeti állammal mint *politikai* formával, azokban az időszakokban viszont, amikor a nemzetállamok válaszolnak a kihívásra (avagy a védekező nemzeti államok régióiban) nagy hangsúly kerül a világgazdasági interdependencia *aszimmetrikus* jellegére, amelyet csak az állam szerepe korrigálhat vagy egyensúlyozhat ki. Ez a „gazdasági kontra politikai ésszerűség” vita robbant ki a hatvanas években a transznacionális vállalatok szerepe kapcsán is. A vitákban egyesek azt hangsúlyozták, hogy „míg a multinacionális korporáció struktúrája megfelel a modern kor követelményeinek, addig a nemzeti állam nagyon is ódivatú és ellentétes a jelenlegi bonyolult világ követelményeivel”, mások viszont az „elavult” nemzeti állam védelmére keltek, és kifejtették, hogy ellenőrzést kell gyakorolni a transznacionális vállalatok felett.¹⁹ „Azt mondják nekünk – fejtegeti Gilpin –, hogy a nemzetközi társadalom egyre növekvő mértékben szétszakad a politikai és gazdasági szervezetek ellentétéként. Egyfelől a hatalmas gazdasági és technikai erők az integrált transznacionális gazdaságban megszüntetik a nemzeti határok hagyományos jelentőségét, másfelől a nemzeti államok továbbra is élvezik az emberek lojalitását és a politikai döntés egységei maradnak.”²⁰

A fenti ellentmondás reális, de teljesen természetes, hiszen ellentmondás feszül már a gazdaság és politika között nemzeti szinten is. A nemzeti állam alapvető funkciója éppen a nemzetgazdaság végső egységbe integrálása és egységként kifelé fordítása, a politika tehát csak betölti természetes szerepét, amikor „megosztja” a világot. Pontosabban szólva, az előrehaladó nemzetközi interdependencia valóban elavulttá teszi a nemzetközi jogi és politikai érintkezés, intézményrendszer korábbi formáit, de nem a nemzetet mint olyat, hanem a nemzetközi kapcsolatok adott rendszerét. Olyannyira, hogy az ellentétes álláspont képviselői egy-két lépésben logikusan eljutnak a világállam követeléséig vagy az (amerikai) világbirodalom szélességéig.

A világtrendszer kihívása azonban korántsem a világgazdaság belső dinamikájával kezdődik, hanem sokkal inkább a *világgazdasági* tényezők felülkerekedésével, amelyek lehetővé teszik a világgazdaság újabb rendszerének kibontakozását. Gilpin világosan megfogalmazza, hogy „a transznacionális szereplők és folyamatok az államközi viszonyok sajátos modelljeitől függenek . . . a transznacionális szereplők azért voltak képesek fontos szerepet játszani a világ ügyeiben, mert ez megfelelt a domináns hatalmak érdekeinek. Ahogy a politikai körülmények vál-

toznak a nemzeti államok fellendülése és hanyatlása következtében, úgy változnak a transznacionális folyamatok is.”²¹

A „transznacionális folyamatok” kibontakozása megteremti a világrendszer „idealizmusát” is, szemben a nemzeti államok „realizmusával”, ahogy már Smith és Ricardo is a nemzetközi kereskedelem dicséretét zengték és civilizatorikus hatásáról értekeztek, s az új keletű globalisták is gyakorta belefeledkeznek a kozmopolita erkölcsök dicséretébe egy nagyon is aszimmetrikus gazdasági világrendben. Végző soron a két végtel közös alapon áll, de míg a „realisták” nyíltan kifejezik nemzeteik modern „sacro egoismo”-ját, addig a „globalisták” akarva-akaratlan elrejtik a Pax Americana realitásait.

Így hangzik fel a „kozmpolitizmus” dicsérete Puchala és Fagan részéről is az amerikanizmus modern ideológiájaként: „A nacionalizmus a nemzeti integritás, autonómia, kontinuitás és a legszélesebb értelemben vett prosperálás értékeit mindenk fölé helyezi... A kozmpolitizmus viszont... adottnak veszi, hogy manapság számos probléma transznacionális természetű és ezért megoldásuk nemzetközi erőfeszítést kíván.” A szerzők ezt az ellentétet egyenesen a Kelet—Nyugat viszony tengelyébe helyezik, új formájának tekintik: „Amíg az ipari demokráciák többsége az északi féltekén átlép a posztnacionalista időszakba, a déli féltekén az országok többsége erőteljesen a nacionalista korszakba lépett... A kommunista rendszerek szintén nacionalista elveket követnek nemzetközi viszonyaikban, bár retorikájuk a proletár internacionalizmust visszhangozza.” Puchala és Fagan szerint tehát „a hetvenes években a világrendszer új jellege attól függően őrződik meg vagy marad fenn, hogy milyen lesz a harc kimenetele a nacionalizmus és kozmpolitizmus között.”²²

Erre a globalista ideológiára Délen a gazdasági és politikai szuverenitás védelmében F. List ismert érvrendszerével felelnek, Keleten pedig jogosan utalnak arra, hogy az Egyesült Államok és Nyugat-Európa fokozódó és kölcsönös protekcioizmusa az 1978—1983-as válságperiódusban ezt az érvelést is nacionalista „retorikává” minősítette le. Az előrehaladó globalizáció és fokozott nemzeti szervezethez azonban a legújabb válság ellenére is tény. A valódi kérdés tehát nem az, hogy létezik-e a globalizáció, hanem az, hogy ez „szükségképpen vezet-e a nemzeti határok lerombolására” amint ezt L. Brown fejtegeti *World Without Borders* című könyvében: „Olyan korban élünk, amelyben a problémák növekvő mértékben világméretűek — világelelmélet, ökológiai válság, pénzügyi világválság, világméretű kábítószerfogyasztás stb. Az emberiség legsürgetőbb problémái közül csak néhánynak vagy egyiküknek sincs nemzeti megoldása. Csak multinacionális vagy globális kooperáció révén oldhatók meg.”²³

Az egymásnak felelgető szélsőséges álláspontok gyakran összemoszák a nemzet és a (nemzeti) állam szerepét. Az „új idealisták” gyakran kifejtik, hogy az államcentrikus megközelítés elavult, és új paradigma kell, amely jobban figyelembe veszi az új, nem állami szereplőket a nemzetközi életben. A nem állami szereplők vizsgálatára az 1948 és 1972 közötti időszakban széles körű vizsgálatot végzett R. W. Mansbach kutatócsoportja Non-State Actor Project (NOSTAC) néven. A kutatás feltárta, hogy a nem állami szereplők száma és jelentősége fokozódik — például a kormányközi (IGO) és a nem kormányzati (INGO) nemzetközi szervezeteké, az utóbbiak száma 4—6 százalékkal nő évente —, de a kutatás lényegében saját előfeltevéseivel ellentétes konklúziója: nem dönthető el, mikor tekinthetők ezek a szervezetek önálló szereplőnek, s mikor csupán az államok egyik nemzetközi szervének.²⁴ M. Sullivan *Transnationalism, Power Politics and the*

Realities of the Present System című tanulmányában abban foglalja össze a fenti vizsgálatok tanulságát, hogy „a nem állami szereplők léteznek, de a nemzeti államok még mindig igen fontosak a világpolitikában . . . az interdependencia is létezik, de a jelenlegi szintje néhány vonatkozásban nem szükségképp magasabb, mint a korábbi időszakokban . . . s a növekvő kooperáció még nem bizonyított hipotézis”.²⁵

Holsti a maga részéről nem tagadja a „szűkülő világ” jelenségét, csak azt cáfolja, hogy ez elkerülhetetlenül vezet a nemzeti állam szerepének csökkenéséhez, éppen ellenkezőleg: „Röviden szólva, a szűkülő világ nem szükségképp vezet nagyobb konszenzushoz és internacionalizmushoz, hanem vezethet felfokozott nacionalizmushoz és az autonómia kiterjesztésére vagy védelmére irányuló törekvésekhez is.”²⁶ Amint a nemzetközi szervezetek sajátos szerepe és státusa is bizonyítja, azzal a paradox jelenséggel állunk szemben, hogy „amikor a nemzeti állam funkcionálisan elavultnak bizonyult, éppenséggel olyan folyamatok erősítették meg, amelyek egyben a túllépésére irányulnak.” Ez a paradoxon más oldalról úgy is megfogalmazható, hogy „bizonyos vonatkozásokban a nemzeti állam virágzik, más vonatkozásokban haldoklik; már nem képes néhány legfontosabb hagyományos funkcióját betölteni, de állandóan új funkciókat hoz létre, amelyeket egyedül ő képes végrehajtani”.²⁷

Lényegében ezt a következtetést vonják le a világrend kutatására elkötelezett irányzat (World Order Models Project) képviselői is. *R. Falk* azt fejtegeti, hogy „a modern állampolgár a modern állami vezetéstől elvárja a társadalmi szolgáltatásokat és az állam gazdasági beavatkozó szerepét”, s „ez a tendencia új és új funkciókat ad az államnak”. Ezért ennek a markánsan globalista irányzatnak a képviselői is azt hangsúlyozzák, hogy a „realizmust” bírálva nem lehet az állam szerepét pusztán a nemzetbiztonsági problematikára redukálni, s erre hivatkozva mindinkább szembefordulni az állammal, mint minden bajok okozójával: „Az állam szerepét a nemzetközi életben gyakran leegyszerűsítő módon írják le, mint a világrend megretentőjét. Ez az álláspont oda jut, hogy az igazságos és békés világ kialakításának egyedüli akadálya az államok ördögi gonoszsága, ahogyan katonai erejükkel foglalkoznak.”²⁸ A nemzeti és nemzetközi tényezők kölcsönhatása tehát nemcsak jóval bonyolultabb a nemzeti állam „ördögi” szerepénél, hanem a fentebb már érintett nem állami szereplők bevonásánál is. Ez már átvezet bennünket a következő alapkérdéshez, a többszintűséghez. Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy a világrendszer és a nemzetek a maguk kölcsönhatásában mind magasabb szervezeti szintre jutnak el, felerősítve kölcsönösen egymás fejlettségét. Ez a történelmi út lényegében hosszabb távon párhuzamos, bár ciklikusan játszódik le, amelyben hol a nemzeti, hol pedig a nemzetközi tényezők fejlettsége és kezdeményező szerepe kerül előtérbe — s ennek megfelelően változik a politikai és gazdasági tényezők összjátéka is —, s ezek a ciklusok egyben periodizálják is a világrendszer fejlődését.

3. A VILÁGRENSZER SZINTJEI ÉS SZEREPLŐI

Eddig a világrendszer és a nemzet mint kétszintű rendszer kölcsönhatásaival foglalkoztunk. De mint láttuk, a „globalisták” egyik legfőbb érve, hogy a nemzetközi viszonyok rendszere éppenséggel az új szereplők miatt változott meg, amelyek a fenti két szint között, illetve egyúttal szubnacionális szinteken jelentkeztek. Így

maga a világrendszer vált sokszintűvé és sokszereplőssé, s ez valójában már önmagában véve is megváltoztatja a világrendszer és a nemzetek viszonyát. Szűkségképpen továbbviszi kölcsönhatásuk ciklusainak kérdését is, hiszen az új szereplők nem feltétlenül követik a világrendszer, illetve a nemzetek ciklusait, bár egészében véve természetesen beleilleszkednek azok keretébe.

A világrendszer ciklikus történelmi mozgásának, mind több szereplő és több szint belépésének és a nemzetek közötti interdependencia mind komplexebbé válásának kérdései tehát szorosan összekapcsolódnak. *K. W. Deutsch The Analysis of International Relations* (1968) című könyvében megvizsgálja a nemzetek közötti érintkezés széles mezejét, és elveti azt a tézist, hogy a nemzetek interdependenciája nő a jelenlegi világrendszerben. Deutsch jelentős empirikus anyagot vountat fel, azt kívánja például bizonyítani, hogy a nemzeti jövedelemben a külkereskedelem részesedésének aránya a világszerte nem nő, hanem csökken; hogy a nemzetközi migráció a 19. században nagyobb volt, mint a 20. században; s hogy a nemzetközi postaforgalom stb. stb. szintén csökkenőben van. *O. Young Interdependencies in World Politics* című tanulmányában így foglalja össze Deutsch álláspontját: „Deutsch fő érve az, hogy a nemzetek önmagukra irányultsága extenzíve és intenzíve egyaránt fokozódik a jelenlegi világban . . . a nemzeti államok egyre inkább belső ügyekkel foglalkoznak, ahelyett, hogy a nemzeti határokat átlépő tevékenységeiket fokoznák.”²⁹ Young jogosan fejtegeti ugyan, hogy Deutsch túlságosan szűkösen választotta ki a mutatók rendszerét, s nem számol az új nemzetközi szereplők — többek között a transznacionális társaságok — jelentkezésével, a nemzetközi szervezetekkel és a tudományos-technikai információ áramlásával, a nemzetek fokozódó külkereskedelemben érzékenységgel (R. Cooper) stb. Deutsch-nak számos ponton igaza van ugyan, de alapvető hibája, hogy nem fejt ki, a nemzetek befelé fordulási törekvése *válaszreakció* az interdependencia növekedésére. Mindenesetre Deutsch nagy érdeme, hogy rámutatott: az interdependencia fejlődése nem egyirányú utca, hanem egyenlőtlen és ellentmondásos fejlődés jellemzi, azaz a nemzetek közötti érintkezés fokozódása nem feltétlenül megy minden területen végbe, sőt, számos érdemi vonatkozásban csökkenhet is.

Deutsch és Young közös módszertani hibája szerintünk az, hogy a világrendszer és a nemzetek fejlődését csak kölcsönösen kizáró terminusokban tudják fel fogni, vagy ahogy Young fogalmaz: „Ha egy rendszert az alkotórészeivel való egységben írunk le, akkor az egységek autonómiája fordított arányban van a rendszer interdependenciájával, vagyis minél autonómbbák az egységek, annál alacsonyabb a rendszer interdependenciája.”³⁰ Ez az állítás szerintünk még egyszerű és statikus rendszereknél is vitatható, mivel túlságosan mechanikus megközelítés, de elveszíti minden értelmét a rendkívül komplex és gyorsan fejlődő rendszerek esetében, ahol az autonómia és interdependencia együttes növekedése nem kivétel, hanem szabály. A növekvő autonómiát a növekvő interdependencián keresztül már az új szereplők belépése is mutatja, hiszen megjelenésük az interdependenciáról tanúskodik, de annak mind bonyolultabb, a részek autonómiáját mindinkább feltételező formájában. A nemzetközi társaságok és szervezetek éppenséggel a nemzetek részvételét jelentik a világrendszerben, hiszen sajátos módon ötvözik a nemzeti autonómiát a nagyobb külső nyitottsággal. A nemzeti autonómia csökkenése viszont egyes nemzetek autonómiájának csökkenését jelenti másokkal szemben. Ez azonban régóta ismert a történelemből, s csupán a formája változik azzal, hogy egyes nemzetek manapság más nemzetek autonómi-

ájának korlátozását és a sajátjuk fokozását bizonyos nemzetközi szervezeteken vagy transznacionális vállalatokon keresztül érik el. Ennek megértéséhez mindössze azt a tévhitet kell félretennünk, hogy az interdependencia feltétlenül szimmetrikus viszonyrendszert jelent.

Ezen a döntő ponton támadja a globalistákat K. Waltz a *The Myth of National Interdependence* című tanulmányában. A globális interdependencia mint szimmetrikus kapcsolatok rendszere szerinte nem egyéb ideológiánál, mégpedig amerikai ideológiánál, hiszen a világban az *aszimmetrikus* kapcsolatok terjednek: „Az interdependencia amerikai retorikája már egyenesen egy ideológia vonásait ölti magára. A világ-interdependencia kifejezés ügyesen eltünteteti a nemzetek egyenlőtlenségeit és kellemesen utal a kölcsönös függésre, erősen hangsúlyozva, hogy minden nemzet ugyanabban a játékban érdekelt.”³¹

Bár Waltz szerintünk is túlhangsúlyozza a nemzetek válaszreakcióit, súlyos szavai mégis kijózanítóak voltak a „globális ideológia” uralma idején. Waltz mindenekelőtt a külkereskedelem és a transznacionális társaságok vonatkozásában fejt ki érveit, s egészen odáig megy el, hogy az utóbbiakat szinte nem is transznacionálisnak, hanem kifejezetten nemzeti jellegűnek tartja. Ugyanis a *döntéseket* koncentráltan, *nemzeti* szinten hozzák, csak magát a *termelést* decentralizálják, változtatják *nemzetközivé*. Így a transznacionálisok felmagasztalása mint a növekvő interdependencia hordozói és a haladás bajnokai nemcsak rendkívül félrevezető, hanem egyben alátámasztja a fenti amerikai globális ideológiát is. Waltz rámutat: „Általában olyan képet vázolnak fel, amelyben a gazdasági tevékenység transznacionálissá, a nemzeti határok pedig áthatolhatóvá váltak, és az üzletemberek döntéseiket a nemzeti határookra való tekintet nélkül hozzák. De . . . az az egyszerű tény, hogy a transznacionális társaságok többsége amerikai, már eleve meghatározza, hogy tevékenységük az amerikai államnak kedvező.”³²

Waltz szkepticizmusa az interdependencia állandó növekedésének tézisével szemben sokak számára érthető, de nem elfogadható. R. Rosecrance és kutatócsoportja tanulmányaiban nemcsak a ciklus-elmélet éri el tetőpontját a hetvenes években, hanem az új szereplők mozgásának számbavétele is. Mindenekelőtt a regionális szervezetekről van szó, mint az EGK, amelyek a nemzetek és a világrendszer közötti sávban helyezkednek el, a nemzetközi szervezetekhez hasonlóan, de jellegük mégis más, hiszen nemzetek integrációját jelentik. R. Rosecrance és A. Stein *Interdependence: Myth and Reality* című tanulmánya mindezenetre egyesíti az interdependencia ciklusainak tanulmányozását az egyes érintkezési formák eltérő dinamikájával. Tanulmányukban keveredik az angolszász elfogultság a 19. századi aranykor iránt a jelen aprólékos vizsgálatával, s bár számos vonatkozásban kimutatják és dokumentálják az interdependencia ciklikus növekedését, végül is inkább a nemzet erősödése mellett törnek lándzsát a világrendszerrel szemben, az állam növekvő gazdasági-társadalmi szerepe miatt.³³ Álláspontjuk azonban gazdagítja témánkat a K. Kaiser által bevezetett „vertikális” (a kormány és társadalom közötti) és „horizontális” (a nemzetek közötti) kölcsönhatás fogalmának alkalmazásával.³⁴ Nevezetesen Kaiser nyomán hangsúlyozzák, hogy a horizontális kapcsolatok, tehát a transznacionális viszonyok csak akkor erősödhetnek, ha erősödik a vertikális kapcsolatok rendszere is, s ezzel túllépnek a vagy-vagy szemléleten.

A nemzeti integráció erősödését most már ebben a kategóriarendszerben fogalmazzák meg: „A Földön ma a nacionalizmus és transznacionalizmus világa áll szemben egymással. A nemzeti folyamatok vertikális kölcsönhatása új csúcspont-

hoz ért. A transznacionális folyamatok horizontális kölcsönhatása magasabb szinten van, mint bármikor az I. világháború óta, sőt, állandóan növekszik.” Szkeptikus álláspontjukon azért túllépnek az Európai Gazdasági Közösség mint nemzetek közötti integráció példája esetében, s e vonatkozásban egyenesen globalista érvek hangzanak el a nemzetközi intézményi szabályozás erősítésének szükségességéről: „A nemzetek, amelyek a transznacionális kapcsolatokból és a belső szükségletekből adódó funkciókat akarják működtetni, arra kényszerülnek, hogy a kooperáció magasabb fokára lépjenek egymással. A horizontális kölcsönhatás olyan gyorsan nő, hogy a kormányok közötti intézmények és politikák korábbi apparátusa már nem megfelelő.”³⁵ Így érkeznek el, mégpedig egy újabb tanulmányban (*Whither Interdependence?*) a globalizmus ellen érvelve arra a pontra, amely már „átsapást” jelent, azt mutatja, hogy a „nemzetek erősödése” tézisük nem jelent egyebet az általunk már többször emlegetett *válaszreakciónál*: „Azok, akik azt hitték a hatvanas évek végén, hogy a gazdasági hatalom, kereskedelem és befolyás fontosabbak lesznek, mint a katonai erő, ma szembekerülnek a tényekkel. Azok, akik azt hitték, hogy a világ-interdependencia gyorsul, ma el kell ismerjék, hogy a nemzeti államok jelentős mértékig képesek voltak átalakítani gazdasági, technikai és ökológiai erőiket, hogy csökkentsek az interdependenciát.”³⁶

Ez a válaszreakció azonban már túlmutat a hetvenes évek világpolitikai fordulata és a „realizmus” újjáéledése felé. Rosecrance és szerzőtársai maguk is jelzik, hogy az interdependencia csökkentésére való törekvés a kormányok részéről a gazdaság politizálásának már második szakasza, vagyis az új világgazdasági válságra való reagálás. A hetvenes évek végén a fejlett ipari országok egymással is szembefordulva valóban megpróbálták izolálni magukat a válság káros hatásaitól, ez alátámasztja a ciklus-elméletet, de alig alkalmas közvetlen elméleti általánosításra.³⁷ Ami itt felfokozottan jelentkezik, az újólag — akárcsak például Gilpinnél — a *politikai* tényezők szerepe a ciklikus mozgásban. Mindenekelőtt a növekvő interdependenciának a Pax Americanához kötéséről van szó — a hatvanas években a transznacionálisok előretörésével és a nemzetközi szervezetek sokasodásával —, amely a ciklus leszálló ágába megy át a Pax Americana felbomlásával: „az amerikai hegemonia csökkenésével . . . a hazai imperiatívusok fokozatosan felülkerekedtek a nemzetközieteken a nemzetgazdasági politika megformálásában”.³⁸ Ez az új „realista” nézőpont azonban már továbbvisz bennünket a világrendszer globális struktúrája felé.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a világrendszer szintjeinek és szereplőinek mindjobban kibontakozó széles skálája, formáinak gazdagodása ugyan valóban a világrendszer „kihívását” jelenti a nemzeti egységeivel szemben, de egyúttal azok „válaszát” is, azaz a két alapszint egyre fokozódó kölcsönhatásának sávját és formáit, nem pedig pusztán a nemzeti határok lerombolását, hiszen a nemzeti funkciók feloldódnak és újjászületnek ezekben az új szintekben és szereplőkben. Eddig azonban csak nemzetekről és világrendszerről beszéltünk, s csak érintőlegesen bukkant fel az egyes nemzetek korlátozása más nemzetek részéről, amely pedig a világrendszer struktúrájának tartalmi része és teljesen új megvilágításban mutatja be a világrendszer és a nemzetek eddig „semlegesnek” tekintett viszonyát.

4. A VILÁGRENDSZER STRUKTÚRÁJA: DINAMIKA ÉS STABILITÁS

Az általunk vizsgált vitában gyakran hangzik el, hogy a transznacionalizmus vagy „globalizmus” valamiféle semleges, kozmopolita vagy általános emberi fejlődést képvisel. Igaz, sűrűn kerül említésre az ellenkezője is, mégpedig a fenti elméleteknek mint amerikanizált ideológiának a kritikája. Ideje most, hogy erre az aspektusra, a világrend „nemzeti” jellegének kérdésére is rátérjünk. A vitában Gilpin az, aki átfogóan exponálja ezt a problémát, azzal indítva, hogy a II. világháború utáni gazdasági és politikai világrend az amerikaiak részéről nagyon is „birodalmi jellegű” volt, mégpedig úgy, hogy az amerikaiak tradícióinak megfelelően „az államok közötti politikai viszonyoknak kereskedelmi viszonyokkal való helyettesítését” hangsúlyozták. Az amerikai gazdasági hegemonia révén egy olyan „liberális” gazdasági világrend meghirdetésére került sor, amelyben úgymond nem volt helye a nemzeti vagy regionális különállásnak, vagyis a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok „internacionalizálása” egyrészt *elfedte* az amerikai *nemzeti* fölényt és kifejezte az amerikai politikai-hatalmi erőviszonyokat, másrészt *visszaszorította* a nemzeti különállást még a legfejlettebb európai országokban is. Nyilvánvaló, hogy az ideológia és a valóság kezdetől fogva divergáltak ugyan, azaz az amerikanizált ideológia részben a realitásokat, részben az elvárásokat fejezte ki, mégis ez az amerikai „transznacionális” ideológia nagyrészt a II. világháború utáni realitás ideológiája és egyben része volt. Gilpin így fogalmazza meg az amerikai törekvéseket: „A lehetőségek univerzális egyenlősége a birodalmi uralom helyett — ez volt az amerikai háború utáni külgazdasági tervezés fő motívuma . . . az integrált világgazdaságra és az ENSZ-re épített univerzális rendszer fogja helyettesíteni a befolyási övezetek és erőegyensúly hagyományos modelljét.”³⁹

Ennek a „politikamentes univerzalizmusnak” a másik arca természetesen a kialakulóban levő szocialista világrendszerrel való „nemzeti” és politikai-katonai konfrontálódás volt. Gilpin ezt a maga részéről úgy látja, hogy az Egyesült Államok „elfogadta” a szovjet kihívást, s meg kellett szereznie egy globális katonai szövetségi rendszert. Annyi azonban bizonyos, hogy *a II. világháború után a „globalizmus” és „realizmus” egyaránt jellegzetes, a valóságos folyamatokat szélsőséges formában kifejező ideológiáivá lettek ennek az ellentmondásos világrendnek. Az egész nemzet vita és az erőegyensúly tradicionális modelljéről való vita együttesen is belehelyeződött a globális erőegyensúly és annak felbomlása-helyreállítása, azaz a világrend statikája és dinamikája „biztonsági” modelljébe. Amint ez általában lenni szokott, az ellentmondás a világban volt és innen került át a versengő elméletekbe, amelyek csak szélsőséges formákba rendezték a valóság kettészakítottságát, divergáló tendenciáit. Gilpin a maga részéről azt hangsúlyozza, hogy már a II. világháború utáni „politikamentes” és transznacionális világ is voltaképpen a politikai világrenden nyugodott — s ennyiben nemzeti arculata is volt —, de mindenképpen elő is segítette a (nyugati) nemzetek közötti gazdasági világrend dinamikáját a Pax Americana bázisán: „ahogy a politikai viszonyok és érdekek egy sajátos rendszere lehetővé tette a transznacionális gazdasági viszonyok kialakulását, úgy ezeknek a politikai tényezőknek a változása alapvetően megváltoztathatja ezt a gazdasági rendszert, sőt véget is vethet neki . . . (mivel) a jelenlegi transznacionális folyamatok a politikai viszonyok sajátos alapzatán nyugszanak”.⁴⁰ Ha a fejtegetésnek ezt a „nyugati”*

szálát követjük végig, akkor egyfelől a transznacionális tevékenységek kibontakozását látjuk amerikai bázison, amely tetőpontját a hatvanas években és a hetvenes évek első felében érte el, s amelyben a gazdaság elfedte a politikát, a nemzetköziség színében játszó amerikai nemzeti jelleg pedig alárendelte magának a másutt háttérbe szorított nemzeti jelleget illetve kereteket, másfelől azonban ez a modell a saját belső logikájánál fogva is felbomlott, mégpedig a nyugat-európai nemzetek megerősödésével, saját *regionális transznacionalizmusuk* megszerveződésével, s az amerikai gazdasági, illetve politikai hegemonia felbomlásával: „Ha . . . növekszik az ellentmondás a nemzeti állam és a transznacionális tevékenységek között, akkor a megoldás valószínűleg a nemzeti állam felülkerekedése, vagy még valószínűbb a regionális szerveződések létrejötte a domináns ipari hatalmak — Egyesült Államok és Nyugat-Európa — körül.” Mindenesetre a hetvenes évek elején már „a stratégiai és gazdasági változások aláásták a transznacionalizmus alapjait”, ami egyben azt is jelenti, hogy ezek az alapok nyíltan felszínre kerülnek és politikai jellegük nyilvánvalóvá válik: „új feszültségek jelentkeztek, amelyek azzal fenyegetnek, hogy szétvetik a transznacionális gazdasági tevékenység politikai kereteit . . . A kedvező politikai tényezők eredményeként az elmúlt néhány évtizedben a transznacionális folyamatok gyors terjeszkedése volt megfigyelhető, ez azonban most megtorpant. A helyükre olyan új politikai erők léptek, amelyek az Egyesült Államok elszigetelésére irányulnak és nemzetközi gazdaság inkább regionális struktúráját segítik elő.”⁴¹

A tanulság már a globális fejlődés „nyugati” szálát követve is szembeötlő: *a nemzeti fejlődés lehetőségeinek, nemzeti és nemzetközi viszonyának történeti és regionális struktúrája van a II. világháború után, s ezért a rájuk vonatkozó elemeléseknek helyi és kronológiai értéke.* Nevezetesen, döntő kérdés, hogy mikor és hol fogalmazódtak meg a fent említett történelemben és a divergáló régiókban, azaz a transznacionalizmus felfelé ívelő szakaszában vagy hanyatlásakor, annak amerikai fellegvárában vagy nyugat-európai „védekező” nemzeteinél. Erről a „pluralista” álláspontonról visszatekintve a hatvanas-hetvenes évtizedben a transznacionális vállalatokról folyt nagy vitára, megmutatkozik, hogy egyrészt valóban nagy szerepet játszottak a nemzetközi viszonyok rendszerében, s döntően megváltoztatták annak jellegét,⁴² de egyáltalán nem a nemzeti formák általában való visszaszorítása, hanem — ahogy most új oldalról is kitérünk — bizonyos nemzetek nemzetközi képviselői és más nemzetek visszaszorítása formájában: „Általánosságban azonban kevéssé bizonyítható az az érvelés, hogy a multinacionális vállalatok mint önálló szereplők jelentős hatást gyakoroltak a nemzetközi politikára . . . ahol eddig üzleti vállalkozások bármikor befolyásolták a politikai viszonyokat, ott mindig is inkább úgy tették, mint kormányaik eszközei és nem mint független szereplők”, s ezért „nincs bizonyíték arra, hogy sikerült volna a nemzeti államot mint a nemzetközi politika főszereplőjét háttérbe szorítaniok”.⁴³ Gilpin nem hagy kétséget afelől sem, hogy itt nem elsősorban nemzeti államok és transznacionális vállalatok párbajáról van szó, hanem az *egyéb* nemzetek és az *amerikai* vállalatok konfrontációjáról, amely a többi fejlett nemzetet is arra kényszerítette, hogy hasonló szervezetű és erejű nemzetközi vállalatot hozzon létre, s ezzel, legalábbis a nyugati világban, s nem Délen, a nemzet visszanyerte pozícióját.

A globalizáció „nyugati” szálát követve és csak a legfontosabb vonatkozásokra koncentrálva, ugyanazokat a ciklusokat láttuk viszont, amelyeket már korábban is vizsgáltunk, csak most már az egyenlő nemzetek absztrakciója nélkül, vagyis

erőteljesebben visszatérve az *aszimetrikus* interdependencia problematikájához. Még jobban megmutatkozik ez, ha a globalizáció „keleti” szálát is bekapcsoljuk, s ezzel ugyanazon politikai — és főleg katonai — viszonyok megint más oldalról mutatkoznak meg. Már az első felületes pillantásra szembetűnik, hogy a transznacionalizmus fénykora egybeesett az enyhülés időszakával, s ennyiben valóban „globális” volt, míg a Kelet—Nyugat közötti feszültség növekedése mindkét vonatkozásban — tehát nyugat-nyugati és kelet-nyugati relációkban egyaránt — leblokkolta a „transznacionalizmust”. Ám csak annak egyik, mondhatni gazdasági formáját és oldalát, míg felerősítette katonai-politikai oldalát. A transznacionalizmusnak ugyanis sajátos formája a globális katonai konfrontáció is, mivel a jelenlegi helyzetben a két nagyhatalom között a konfrontáció is megköveteli a kooperáció fokozását, és növekvő bipolaritásuk fokozottabban kidomborítja a nemzeti jellegüket. A katonai világrendben — különösen feszültség idején — a többi ország számára viszont a nemzeti motívumok szükségképpen kevésbé jelentkezhetnek, mint a „szövetségi” kötöttség, vagyis más a nemzetközi és nemzeti tényezők viszonya, mint a politikai avagy a gazdasági világrendben. Az amerikai hegemonia helyreállítására tett törekvések nemzeti indítéka éppolyan nyilvánvaló, mint nemzetközi következményei.⁴⁴

A nyolcvanas évek közepén vizsgálva a nemzet szerepét a globális világban, egyet kell értenünk Maghroori és Ramberg megállapításával, hogy „a világ bonyolultabb mint a tipikus globalista vagy realista fogalmi rendszerek tükrözik”.⁴⁵ Sőt azzal is, hogy a „globalista” érvelés inkább érvényes a nyugat-nyugati, a „realista” pedig a kelet-nyugati relációra, míg a nyugat-déli relációt az interdependencia és dependencia kettőse jellemzi, vagyis az interdependencia mozgása nemcsak ciklikus, hanem — amint ebben a pontban magunk is tisztázni kívántuk — erőteljes regionális sajátosságokat is mutat. Ami bennünket Maghroori és Ramberg véleményétől, a harmadik vita összegezésétől elválaszt, az nem annyira a „realizmus” vagy „globalizmus” elméleti álláspontjainak megítélése, hanem a globális struktúrának a kelet-nyugati viszony felőli eltérő megközelítése, azaz nemzetközi biztonság megítélése.

A viták tanulságai azt mutatják, hogy a „globalizmus” súlyos hibájának tartják a világrendszer mozgásának a transznacionalizmusra és a kooperációra való redukálását, ahogy a „realizmus” súlyos hibája a nemzetire és a konfliktusra való redukció. Holott nyilvánvaló, hogy a növekvő interdependencia és a velejáró fokozódó kooperáció globális szinten egyben a nemzetek között bizonyos új típusú konfliktusok rendszerét hozza magával és viszont, a konfliktusok pedig a válság-szabályozás kooperatív mechanizmusait teremtik meg a globális és regionális szinteken, vagyis a nemzetek között és fölött egyaránt.⁴⁶ Hasonlóképpen a világrendszer egyrészt dinamikus fejlődik, s ezzel destabilizálja egységeit, a nemzeteket, ezáltal kiváltja védekező, önmegerősítő reakcióikat, másrészt a világrendszer stabilitása dinamikus egyensúlyként újra meg újra helyreáll, ami önmagában véve is a nemzetközi viszonyok és intézmények megerősödése irányában hat. A nemzet szerepének ezt a mozgását látjuk a Kelet—Nyugat viszonyban általában, különös tekintettel Európa helyzetére.⁴⁷ Rendkívül csábító lenne közelebbről megvizsgálni a világrendszer dinamikájának destabilizáló hatását a nemzetekre és egyúttal azok saját dinamikájává való konvertálását — amely egyben a világrendszer prioritásának fő megjelenési formája —, valamint az interdependencia kétségtelen fokozódásával a beavatkozás formájának átalakulását, a helyi-nek globálissá való transzformálódását stb.⁴⁸ Most azonban a világrendszer dina-

mikájáról és statikájáról szóló alapkérdésünket összefoglalásként azzal szeretnénk zárni, hogy a globalizált világban maga a nemzet is globalizálódik, s ezzel sajátos nemzeti megnyilvánulási formái is globális-nemzetközi jelleget nyernek. Újólag szembetaláljuk magunkat tehát a globalizmus gyötrő kérdésével: van-e a globális problémáknak nemzeti megoldása?

5. A VILÁGREND PERSPEKTÍVÁI

Fejtegetésünk fő vonalát annak bemutatása adta, hogy a globalizáció előrehaladása nem jelenti a nemzet elhalását és funkciói csökkenését, hanem éppenséggel a nemzeti funkciók kiteljesedésén, új és új funkciók létrehozásán alapul. Kétségtelen tény, hogy a fejlődés tempóját és irányát a világrendszer diktálja, de a nemzetek – különböző módon és mértékben – válaszolnak erre a kihívásra, átalakulnak és megerősödnek a világrendszer nyomása alatt. A nemzet szerepének csökkenését számos vonatkozásban meghirdették már, a katonai szövetségi rendszerek, a világkultúra-világkommunikáció, a politikai világrend mint a kis- és közepes nemzetek kiszorulása a világpolitikából stb. stb. oldaláról. A nyolcvanas évek elején felerősödő neokonzervatív hullám pedig a nemzeti állam belső gazdasági (és jóléti) szerepét látszott megkérdőjelezni, meghirdetve a liberális nemzetközi rendet. Attól eltekintve, hogy ezek valójában markánsan nemzeti programok a világgazdasági válsághoz való strukturális alkalmazkodásra, voltaképpen nem is a nemzeti állam szerepét kérdőjelezték meg, hanem bizonyos belső funkcióit csökkentették és alakították át, hogy felerősítsék külgazdasági funkcióit. Véleményünk szerint ez a Reagan kormányzat esetében egészen addig megy, hogy az Egyesült Államok globális hatalom lévén, egyenesen valamiféle „globális etatizmusra” tesz kísérletet, azaz a világgazdaságnak amerikanizált, amerikai „belgazdaságként” való közvetlenebb formában való szabályozására.

Kádár Béla: A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok a nyolcvanas évek felében című tanulmányában a kelet-nyugati együttműködés politikai, gazdaságpolitikai kereteit elemezve markánsan rámutat erre a belső-külső súlypont-át helyeződésre, s ezzel az állami funkciók sajátos átpolitizálására: „A nyolcvanas években az OECD országokban az állam szerepe viszonylag szűkül a belgazdasági szférában, s mindinkább az új nemzetközi környezethez, helyzethez, fejlődési szakaszhoz való illeszkedést elősegítő gazdálkodási-társadalmi feltételek megteremtésére összpontosul. Feladatai a különféle külső kényszerhatások közvetítésére alkalmas mechanizmusok erősítésével, a nemzetközi fejlődés s szerkezeti átalakulás új folyamatai által érintett termelési tényezők átterelésével, a műszaki-tudományos potenciál fejlesztésével kapcsolatosan szélesednek. A vezető tőkésországok stratégiája nem a belső veszélyeztetettséget, hanem a szocialista országok felől érkező katonai-külpolitikai, valamint a fejlődő országok s Japán felől érkező gazdasági kihívás »veszélyelemeit« érzi erősebbnek. Ennek megfelelően az állami jelenlét a megelőző negyedszázadnál nagyobb mértékben helyeződik át a belső frontról a külkapcsolatok szférájára. Az állam külgazdasági szerepének erősödése ugyanakkor a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban erőteljesebben érvényesíti az államközi konfliktusok, feszültségek befolyásolására irányuló gazdasági törekvéseket.”⁴⁹

Nagyon markánsan kimutatható, hogy a világgazdasági válság hatására a divergáló és ütköző *nemzeti* válaszok erősödtek fel a fejlett nyugati országokban is,

a korábban jobban koordinált „transznacionális” viszonyokkal szemben, ahogy ezt a hét legfejlettebb ipari ország csúcstalálkozóinak története is mutatja. Az EGK mindenesetre a különféle törekvések választóján áll, egyfelől tagjai maguk is nemzeti válaszokat keresnek, másfelől erőteljes a törekvés az egységes, „regionális” válasz kialakítására (például a „harmadik ipari forradalom” ügyében). Ezért éleződött ki a legutóbbi években Nyugat-Európában a nemzet szerepéről szóló vita, amelyben oly sokan összetévesztik a nemzetek közötti érdekegyeztetési mechanizmusok fejlesztését a nemzetek háttérbe szorításával, mint ahogy véleményünk szerint az európai nemzeti tudatok fennmaradása sem eleve ellentétes az „európai tudat” kialakulásával.⁵⁰

Nyugat-Európa példája igen sajátosan mutatja a nemzeti és nemzetközi tényezők viszonyát, hiszen egyrészt jelzi, hogy az integráció nem feltétlenül jelenti a nemzet kiiktatását, csak más keretekbe illesztését, másrészt viszont a nyugat-európai regionális szerveződésnek mégiscsak vannak „nemzeti” vonásai, s ezért a problematikája nem terjeszthető ki az egész világrendszerre. Amióta a világrendszer kialakult, egymást érik az elméletek és utópiák a világállamról, amely egyúttal meghozná a világbékét is a nemzetek-országok közötti ellentétek, háborús összeütközések megszüntetésével. Ennek a „kanti paradigmának” véleményünk szerint két alapvető hibája van, mindenekeelőtt az, hogy mechanikusan kiterjeszti a nemzeti állami-politikai modellt a világrendszer szintjére, ezzel az a rejtett feltevés is, hogy a nemzeti állam képes a társadalmi ellentétek feloldására. Valójában a világállam eszméje nem jelent egyebet a *világbirodalom* eszméjénél, hiszen erős centralizált hatalmat tételezne fel, mint valamely nemzet dominanciáját az összes többivel szemben, s ez katasztrofálisabb lenne minden „anarchiánál”.

S. Brown a *The Changing Essence of Power* című tanulmányában erősen érzékelteti annak a veszélyét, hogy a világ „a globális Leviathan drasztikus hobbesi alternatívájához forduljon, ami nem egyéb, mint egy centralizált autoritáriánus jogrend, amelyet azok erőszakolnának rá a világra, akiknek elegendő erejük van az összes ellenfél feletti dominanciára”. Brown és sokan mások jól látják, hogy a világállam csak világbirodalmi formában lehetséges, és így nem a pozitív, hanem a negatív utópiák sorába tartozik, s a nemzetközi jog alkalmazása a nemzeti jog módjára sem lenne előnyös a világrendszer, illetve a nemzetek fejlődése számára. A globális intézményeknek — amint Brown is írja — szükségképpen alapvető feladatuk, hogy a világtársadalom belső egyenlőtlenségei és feszültségei csökkentése és feloldása, a fejletlenebb országok támogatása irányában hassanak, de ez nem történhet valamiféle centrális erőszak alkalmazásával, ami egyébként is inkább a fejlettebb nemzetek kezébe kerülne.⁵¹

Ez a tanulmány két törekvés egybeötövéséből született, egyfelől a világrendszer elsődlegességének „globalista”, másfelől a nemzet jelentősége „realista” megfontolásából. Mindenekelőtt azt próbáltuk kimutatni, hogy mindkét álláspont szélsőséges elméleti konstrukciókban fogalmazódik meg és ideológiává torzul, míg a valóságos fejlődésben a világrendszer és a nemzetek fejlődése nagyjában és egészében feltételezi és elősegíti egymást. Az utóbbi évtizedekben rendkívüli módon előtérbe kerültek a „globalizmus” különféle irányzatai mint az amerikai globális hegemonia megfogalmazásai, ezek szükségszerű kritikája azonban nem fedheti el azt, hogy a reálfolyamatok valóban a globalizáció előrehaladását és vele a nemzeti funkciók globalizálódását mutatják, s ezért a marxista elméletnek is koncentrálnia kell erőfeszítéseit a nemzeti és nemzetközi tényezők jelenlegi és perspektivikus viszonyának kidolgozására.⁵²

JEGYZETEK

- ¹ Ennek a vitának jó összefoglalása R. Maghroori—B. Ramberg (eds): *Globalism versus Realism, International Relations' Third Debate*. Westview Press, Boulder, Colorado 1982. című tanulmánykötet, ezért tanulmányunkban főleg az itt összeválogatott írásokra hivatkozunk.
- ² R. N. Cooper: *The Economics of Interdependence*. McGraw—Hill N. Y. 1968. 148., 176. old.
- ³ O. Young: *Actors in World Politics*. In: J. N. Rosenau et. al. (eds): *The Analysis of International Politics*. Free Press, N. Y. 1972. 125. old.
- ⁴ A vitában természetesen több közvetítő álláspont is felvetődött. J. N. Rosenau a Maghroori—Ramberg kötetben megjelent *Ten Essays In Search of Perspective* című bevezetőjében három megközelítést ír le, nevezetesen a „state-centric” (a nemzetközi rendszer anarchikus, mert a hatalom fragmentált), a „multi-centric” (a hatalom a nemzet-államok és más szereplők között megosztott, s ezért a világ eléggé rendezett) és a „global-centric” (a világ teljesen integrált és ezért túlrendezett is, mivel a világrendszer eleve eldönti az egyes nemzetek sorsát) álláspontokat. Rosenau koncepciója a „multi-centric” megközelítéssel jó kompromisszum a végletek között, s jogosan emeli ki, hogy nemcsak a nemzet vagy az állam szerepe kérdéses, hanem a világrendszer rendezettségének mértéke is. Úgy véljük azonban, hogy elegáns modellje inkább megkerüli, mint megoldja a prioritás kérdését.
- ⁵ Ez a helyzet szerintünk az Institute for World Order (ma World Policy Institute, New York) vezető kutatóinak (S. Mendlowitz, R. Falk és mások) álláspontjával, amellyel számos vonatkozásban szimpatizálunk, de egyértelműen regionális-amerikai kötöttségű. A régiók vitája egyébként jól kitűnik S. Mendlovitz és R. Kothari polémiájából, vö. legutóbb S. H. Mendlovitz: *The Struggle for a Just World Order: An Agenda of Inquiry and Praxis for the 1980's World Order Models Project*. Working Paper No. 20, New York 1982. 2—5. old.
- ⁶ D. J. Puchala—S. I. Fagan: *International Politics in the 1970s: The Search of a Perspective*. In: *Maghroori—Ramberg*, Id. mű, 41—42. old.
- ⁷ A világrendszer-centrikus megközelítést szerintünk először Marx fejtette ki *A német ideológia* című munkájában, de a kérdés marxológiai vonatkozásaira itt nem kívánunk kitérni. Centrálisnak tartjuk azonban Marxnak az eredeti tőkefelhalmozással és a nemzeti-nemzetközi kizsákmányolás összekapcsolásával kapcsolatos koncepcióját.
- ⁸ Elegendő itt utalnunk például egyfelől D. C. Coleman: *The Economy of England (1450—1750)*. Oxford University Press, 1977; másfelől Ch. Hill: *Reformation to Industrial Revolution* és E. J. Hobsbawm: *Industry and Empire. The Pelican Economic History of Britain*. 2. és 3. kötet: 1530—1780 és 1780-tól a jelenkorig. Penguin Books 1969.
- ⁹ Mindenekelőtt természetesen F. Braudel főművére, a *Civilization and Capitalism, 15th—18th century*. 1—3. köt. Collins, London 1981—84. című munkájára, valamint I. Wallerstein: *The Modern World-System*. 1—2. köt. Academic Press, N. Y. 1974, 1980 című könyvére gondolunk. Szerintünk ezek a munkák alapvető fordulatot jelentettek nemcsak a történettudományban, hanem általában a társadalomtudományokban, de részletes értékelésükbe itt nem tudunk belebocsátkozni.
- ¹⁰ A külső és belső tényezők prioritásának és meghatározó szerepének kérdésében kibontakozó két szélsőséges irányzat, az „externalizmus” és az „internalizmus” vitájának kezdetét az úgynevezett Dobb-Swezy vita jelzi, főbb állomásait illetően vö. R. Hilton (ed): *Transition from Feudalism to Capitalism*. New Left Review Editions, London 1976. A két irányzat vitája szorosan kapcsolódik a világrendszerrel kapcsolatos felfogásokhoz, az alulfejlődés—fejlődés folyamatainak megítéléséhez, amelyre az alábbiakban nem térünk ki.
- ¹¹ Véleményünk szerint alapvető eltérés van a fejlődés—alulfejlődés divergáló útjai nyomán az „európai” nemzetek (nemzet-állam) és a nem európai nemzetek (állam-nemzet) fejlődése között. Ezzel történelmi és elméleti-történelmi megközelítésben részletesebben foglalkoztunk a *National Development in the Third World*. Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 1984. című munkában.
- ¹² D. J. Puchala—S. I. Fagan: Id. mű, 50. old. A szerzők itt E. B. Haas: *Beyond the Nation-State*. Stanford University Press, 1964. munkájára utalnak.
- ¹³ A kérdést átfogóan tárgyalja F. S. Northedge: *The International Political System*. Faber and Faber, London 1976. című könyve.

- ¹⁴ A „globalizmus” jelentkezésével fellángoltak a viták Grotius értelmezése, az erőszak nemzetközi alkalmazása és a nemzetközi jog válság szabályozó lehetőségei körül, vö. *S. Hoffmann: International Law and Control of Force*; és *H. Bull: The Grotian Conception of International Society* című tanulmányait, in: *R. A. Falk—S. S. Kim (eds): The War System*. Westview Press, Boulder, Colorado 1980.
- ¹⁵ Idézi *R. Gilpin: The Politics of Transnational Economic Relations*. In: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 177. old.
- ¹⁶ Amint *A tőke* úgynevezett hatkötetes tervezetéből is kivehető, Marx ilyen álláspontot foglalt el a világgazdaság és világpolitika viszonyában.
- ¹⁷ *R. Gilpin*: Id. mű, 176—177. old.
- ¹⁸ *R. Gilpin*: Id. mű, 179—181. old.
- ¹⁹ *R. Gilpin* előbb *George W. Ball* álláspontját idézi a transznacionálisok védelmében, majd *K. Levitt* álláspontját, korlátozásuk szükségességéről. (Id. mű, 171. old.).
- ²⁰ *R. Gilpin*: Id. mű, 172. old.
- ²¹ *R. Gilpin*: Id. mű, 177. old. Gilpin közelebből is kifejti, hogy „ahogy a Pax Britannica biztonságot és politikai keretet nyújtott a transznacionális gazdasági tevékenység számára a 19. században, úgy a Pax Americana hasonló szerepet töltött be a 20. század közepén . . . a multinacionális korporációk olyan globális politikai környezetet találtak, amely felettebb alkalmas volt a termelés integrálására a nemzeti határokon keresztül.” (Id. mű, 186. old.)
- ²² *D. J. Puchala and S. I. Fagan*: Id. mű, 52—53. old.
- ²³ *L. Brown: World Without Borders*. Vintage Books, N. Y. 1973. 11. old.
- ²⁴ *R. W. Mansbach et al.: The Web of World Politics: Non-State Actors in the Global System* (1976) és *R. W. Mansbach—J. A. Vasquez: In Search of a Theory: A New Paradigm for Global Politics* (1981).
- ²⁵ *M. Sullivan*, in: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 201, 206—207. old.
- ²⁶ *K. J. Holsti: Change in the International System: Interdependence, Integration and Fragmentation*. In: *Ole R. Holsti et al.: Change in the International System*. Westview Press, Boulder, Colorado 1980. 33. old.
- ²⁷ *E. L. Morse: Modernization and Transformation of International Relations*. Free Press, N. Y. 1976. 179. old. Morse idéz *P. Hassner: The Nation-State in the Nuclear Age*. Survey No. 67, April 1968 című tanulmányából. 3. old.
- ²⁸ *R. Falk: The End of World Order*. Holmes and Meiner, N. Y. 1983. 63. old. Szükséges megjegyezni, hogy ugyanitt Falk még markánsabban jelzi a fejlődő országok államainak szerepét: „A posztkoloniális állam . . . a déli féltekén úgy jött létre, mint a függetlenség védelmezője és a drasztikus elnyomás hordozója.” Ugyanezen irányzat másik vezető képviselőjének, *S. Mendlovitznak* lényegesen negatívabb véleménye van az állam szerepéről a nemzetközi életben.
- ²⁹ *O. Young*, in: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 60. old.
- ³⁰ *O. Young*: Id. mű, 58. old. Szükséges megjegyeznünk, hogy amikor Young az interdependenciát részleteiben vizsgálja, maga is feladja a fent említett módszertani elvet, s egyben az interdependencia elvét kiterjeszti a kisebb egységekre is. Különösen édekes az, ahogy a helyi eseményeknek a világeseményekkel való összekapcsolódását és az „intervenció” modern, globális fogalmát vizsgálja. (Id. mű, 66—76. old.)
- ³¹ *K. Waltz*, in: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 91. old.
- ³² *K. Waltz*: Id. mű, 92. old.
- ³³ „A nacionalizmus és a nemzeti érdekek nem másodlagos vagy elavult jelenségek a jelenlegi világban. A nacionalizmus valójában fontosabb tényező a gazdasági és politikai életben, mint a 19. század derűs napjaiban volt. 1914 előtt a gazdasági internacionalizmus volt napirenden . . . A nacionalizmust ténylegesen a modern politika reformista orientációja erősítette meg . . . Amikor a kormányoknak mindenekelőtt állampolgáraik maximális jólétét kell szem előtt tartaniok, gyakran konfliktusba kerülnek gazdasági és politikai partnereikkel . . . A szocializmus, nacionalizálás és a hazai gazdasági tervezés a nemzetközi gazdasági erőket a nemzeti kritériumok keretébe kényszeríti. A gazdasági és politikai nacionalizmus újszólólván minden vonatkozásban nőtt a 19. század utolsó évtizedei óta . . . Mindhárom fenti aspektusban a nacionalizmus csökkentette az interdependenciát.” (*Rosecrance-Stein*, in: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 100. old.)
- ³⁴ Vö. *Karl Kaiser: Transnational Politics: Toward a Theory of Multinational Politics*. International Organization, Autumn 1971.
- ³⁵ *Rosecrance—Stein*: Id. mű, 114—115. old.
- ³⁶ *R. Rosecrance et al.* in: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 125. old.

- ³⁷ „A nemzetek egymástól való függésük redukálását vagy a nemzetközi erők hatásának korlátozását kívánták, hogy megőrizzék vagy izolálják nemzetgazdaságukat . . . ha megtalálták az eszközöket arra, hogy nemzetgazdaságukat fokozatosan leválásszák a külső nyomástól . . . Az interdependenciának ez a negyedik megközelítése nem függ a politikai-katonai viszonyok konkrét modelljétől a világpolitikában, de világosabb tudomásulvételét eredményezi azoknak a korlátozásoknak, amelyeket a hazai gazdasági és politikai erők hoznak magukkal a nemzetek részvételében az interdependens világban.” (*R. Rosecrance* et al.: Id. mű, 130. old.)
- ³⁸ *R. Rosecrance* et al.: Id. mű, 139. old.
- ³⁹ *R. Gilpin*: Id. mű, 181—182. old.
- ⁴⁰ *R. Gilpin*: Id. mű, 183—184., 186. old.
- ⁴¹ *R. Gilpin*: Id. mű, 186., 189., 190. old.
- ⁴² „Másképp el kell ismernünk, hogy a multinacionális vállalatok és a transznacionális folyamatok igen nagy fejlődést értek el . . . Megtörve a nemzeti államok monopóliumát a nemzetközi gazdasági viszonyokban, a multinacionális vállalatok azt tartják, hogy magát a nemzetközi viszonyok természetét változtatták meg.” (*G. Gilpin* Id. mű, 191. old.)
- ⁴³ *G. Gilpin*: Id. mű, 191. old.
- ⁴⁴ Az „új hidegháború” témáját itt közelebbről nem vizsgáljuk, és szándékosan csak egy, a vita résztvevői által említett nyilatkozatra utalunk, amelyben *A. Haig*, az Egyesült Államok akkori külügyminisztere kijelentette, hogy „az amerikai politika legfőbb fókuszja a Szovjetunió kell legyen, nem az ideológiai ellentétek miatt, hanem azért, mert Moszkva manapság a nemzetközi biztonság hiányának legfőbb oka . . . és a világbéke legfőbb veszélyeztetője . . . Mi viszont a békés változásban hiszünk.” *New Direction in U. S. Foreign Policy*, Department of State Bulletin 81 (June 81), 6. old., idézve in: *Maghroori—Ramberg*: *Globalism versus Realism: A Reconciliation*, 226. old. alapján.
- ⁴⁵ *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 231. old.
- ⁴⁶ A többségi, leegyszerűsítő nézetekkel szemben a „harmadik vitában” többen is utalnak arra, hogy a kooperáció nem kizárja a konfliktust, hanem magasabb szinten, a kooperáció konfliktusaként visszahozza, illetve viszont, a konfliktus is kooperációt követel, vö. például *O. Young* és *K. Waltz* tanulmányait.
- ⁴⁷ A világszisztem statikáját az európai helyzeten keresztül az általunk ismert irodalomban *A. W. DePorte*: *Europe between the Superpowers*. Yale University Press, New Haven and London 1979. című munkája mutatja be a legjobban, míg *D. Calleo* munkái, elsősorban a *The Imperious Economy* (Harvard University Press, Cambridge, Mass 1982.) a világszisztem fejlődésének destabilizációs hatását. Ezt a döntő problémát itt csak érintőlegesen említhetjük.
- ⁴⁸ *O. Young* tanulmányában (Id. mű, 66—76. old.) bemutatja, hogy a gazdasági, politikai és kulturális (valamint katonai) interdependenciával a nemzetek élete annyira összekapcsolódik, hogy a beavatkozás fogalma megváltozik, annak egyoldalú és nem érdekegyeztetésen alapuló formája válik a valódi beavatkozássá. Az egyes nemzetek biztonsága valóban ezer szállal kötődik más nemzetek tevékenységéhez az összes fent említett alrendszerben, de ennek sincs nemzeti megoldása annyiban, hogy egy nemzet a másikat jogosan „stabilizálhatja”, azaz a változáshoz való jogát elvitathatja a saját biztonsága védelmében.
- ⁴⁹ *Kádár Béla*: *A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok a nyolcvanas évek első felében*. Külpolitika, 1984/3. 125—126. old.
- ⁵⁰ A nyugat-berlini Aspen Intézet 1984 végén vitát rendezett Európa jövőjéről és a harmadik ipari forradalom beindításáról, amelyről a *Die Zeit* 1985. január 4-i számában széles áttekintést ad. A beszámoló szerint H. Schmidt a legnagyobb problémának az európai tudat és „életerő” hiányát tartja.
- ⁵¹ *S. Brown*, in: *Maghroori—Ramberg*: Id. mű, 30—32. old.
- ⁵² *R. B. J. Walker*: *World Politics and Western Reason: Universalism, Pluralism, Hegemony*. World Order Models Project. Working Paper No. 19. New York 1982. című munkájában igen érdekesen bemutatja, hogy a globalizmus irányzata mögött sajátos kulturális minták és hatalmi érdekek rejlenek — „A globális vagy univerzális jelenségek megragadásakor a globalizmus csaknem teljességgel egy kulturális és intellektuális körülhatárolt szűk perspektíván belül mozog . . . s kifinomult retorikát használ a globális hegemonia uralkodó mintái igazolására és elrejtésére” —, s ezért egyetértésünket fejezhetjük ki alapvető törekvésével, miszerint tanulmánya „az univerzalista törekvések és a nyugati hegemonia jelenlegi pluralista kritikája iránti együttes szimpátia alapján íródott”, ahol a szerző pluralizmuson a nem európai kulturális minták sokaságán alapuló „univerzalizmust”, világkultúrát és világrendet érti.

LAKI LÁSZLÓ

Megjegyzések a „közösség” fogalmának értelmezéséről

A „közösség” fogalmát nagyon sokféleképpen, sokféle tartalommal és összefüggésben használjuk. Ebből a szempontból talán az a legfeltűnőbb, hogy ez a fogalom egymástól nagyon is *eltérő társadalmi jelenségeket és tényezőket jelölhet* a beszélő szándékától és a helyzettől függően. Természetesnek tartjuk, hogy adott esetben az iskolai osztályt éppúgy „közösségnek” nevezik, mint a munkahelyi brigádot, a vállalatot, a baráti társaságot, a horgászegyesületet, a lakóhelyet (lakóház, utca, kerület, falu, megye stb.), az érdekvédelmi vagy politikai szervezetet, vagy a vallási, illetve etnikai csoportot. Sőt az sem tűnik idegennek számunkra, ha az államról, hovatovább az államok csoportjáról is mint „közösség”-ekről beszélnek.

Más összefüggésben a „közösség” kifejezése *minősítést* jelenthet, például, amikor egy tanár különbséget tesz két iskolai osztály között: az egyik úgymond már „közösséggé” kovacsolódott, míg a másik csak e folyamat kezdetén tart. Gyakori, hogy ilyen esetekben a „közösség” további minősítést is kap, és most már mint „igazi”, „baráti” stb. „közösségről” esik szó, szemben a „nem baráti” vagy „nem igazi közösség”-gel.

Az sem szokatlan a fülünknek, ha nemcsak az emberek csoportjait minősítik a „közösség” fogalmával, hanem *az egyéneket is*; így beszélnek „közösségi emberről” a „nem közösségi ember” ellenpólusaként.

Ha csak az elmondottakat vesszük figyelembe — tehát a kifejezés további jelentéstartalmától most el is tekintünk —, láthatjuk, hogy a „közösség” fogalmának használata több tekintetben tisztázatlan.

A fogalom használatában éppen az okozza a legtöbb félreértést és zavart, hogy az *eltérő jelentések a felhasználó számára tartalmi csúsztatást tesznek lehetővé*. Az a tény, hogy egy-egy kifejezés egy időben többféle jelentést hordozhat, aligha tekinthető természetellenesnek, azonban ez egyben az egyes jelentéstartalmak tisztázásának és elkülönítésének szükségességét is életre hívja. Főként akkor van ez így, ha egy olyan sokat használt és fontos fogalomról van szó, mint a „közösség”, amely a köznapi kifejezéstárnak éppúgy része, mint a politikainak, a filozófiaiainak, az etikainak, a szociológiaiainak vagy szociálpszichológainak. Az ideológiai „szakszókincs” részeként számos társadalmi jelenség és folyamat ítéltetik meg általa, továbbá a szocializáció és a társadalmi struktúra újratermelődési folyamatai-

ban oly jelentős szerepet játszó iskolarendszer cselekvési-működési programjának egyik kiindulópontját képezi.

Mindezek szükségessé teszik a fogalom használatában fellelhető pontatlanságok tisztázását, hiszen nem mindegy, hogy bizonyos társadalmi jelenségek, folyamatok és magatartások miért és mikor minősülnek „közösségnek”, és mikor nem. Más oldalról az sem közömbös, hogy a jelzett tudományok által használt „közösség”-fogalmak mennyire egyértelműek és milyen kritériumokon nyugszanak.

●

A „közösség” fogalmával — mint jeleztük — általában különféle társadalmi csoportjelenségeket szoktunk jelölni, és ilyenkor az egyének bizonyos együtteseire és csoportulásaira gondolunk. Az, hogy kiben melyik „közösség” képzeete merül fel a kifejezés hallatán, az az adott szituációtól és szövegösszefüggéstől függ. Ez így még nem minősíthető sem tévedésnek, sem a fogalom önkényes kezelésének, sokkal inkább azzal a ténnyel hozható kapcsolatba, hogy társadalmi fejlettségünk adott fokán és viszonyaink között az egyén számára „közösség”-ként számba jövő csoportalakzatok sokaságát találjuk meg. Természetesnek tartjuk, hogy az egyének tevékenységük során, szükségleteik és igényeik kielégítésekor nem egy, hanem sok és sokféle társadalmi csoportalakzattal kerülnek kölcsönkapcsolatba, és ezek egyikét, másikat — netán egyszerre többet is — „közösség”-ként definiálják.

Ezen a ponton több probléma felmerül, még akkor is, ha most eltekintünk a fogalomhoz tapadó minősítő értéktartalmaktól és csupán a társadalmi csoportjelenségek *leírására* használjuk.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy a „közösség” fogalmával jelölt csoportalakzatok nem egyneműek, hiszen köztük a társadalmi *kiscsoportok* (például brigád, iskolai osztály) éppúgy megtalálhatók, mint *társadalmi nagycsoportok* (például társadalmi osztályok, rétegek), *intézmények* (például család) és szervezetek (például munkaszervezet). E *csoportalakzatok közt lényeges eltérések vannak akár létrejöttüket, nagyságukat, felépítésüket és működési sajátosságaikat, akár társadalmi funkcióikat* vagy az *egyén és a társadalom számára nyújtott szolgáltatásaik jellegét és fontosságát tekintve*. A „munkahelyi közösség”, az iskolai „osztályközösség”, a „családi közösség”, a „lakóközösség”, a „faluközösség” vagy a különféle „államok közössége” sok vonatkozásban eltérnek egymástól, és ezért az egyik csoportalakzat leírására és jellemzésére használt szempontok és fogalmak kevésé vagy egyáltalán nem alkalmazhatók mások esetében.

Bizonyos „közösség”-ekbe többnyire születés útján kerül az egyén (például család, állam), másokba adminisztratív besorolással (például az általános iskolák osztályaiba területi alapon veszik fel a tanulókat) vagy egyéni választással (például baráti társaság, hobbikör). A beleszületés nem jelent okvetlen kényszerűséget is, hiszen egy sikeres és mások által nagyrabecsült állam polgárának vagy ilyen család tagjának lenni nem rossz dolog, de nem feledhetjük, hogy a történelem során számos konfliktusos helyzetben (például etnikum) ez az elkülönítés, az elkülönülés és a megbélyegzés alapjául szolgált.

Más oldalról az egyén „közösség”-választása sem feltétlenül jelent teljes szabadságot, vagyis ezt inkább az egyéni preferenciák és a korlátozó tényezők különféle kombinációjaként kell elképzelnünk. Szituációtól függ például, hogy válo-

gathat-e az egyén a munkahelyek között törekvéseinek és elképzeléseinek megfelelően, vagy a munkavállalásába kényszerűség is vegyül az elhelyezkedési lehetőségek alacsony száma és a szakmai végzettségének nem megfelelő kínálat miatt. A korlátozó tényezők sorába tartozik az is, hogy egy adott „közösséghez” tartozás létrejötté, fennmaradása és megszűnése szabályozott-e (létezen-e kritériumok vagy szabályok), a kritériumok min alapulnak — például jog, hagyomány, erkölcs — és mennyire kívánják és tudják befolyásuk alá vonni az egyén élettevékenységét és viselkedését. Az előbbi példánknál maradva: egy munkaszervezetbe való belépést, vagyis a munkaviszony létesítését és megszakítását törvény szabályozza, míg a baráti társaságnál erről aligha beszélhetünk. Így a munkaadó vállalat működésétől nem tartjuk idegennek, hogy a munkaidővel, a munkakörrel, a munkahelyi tevékenységgel és az ezzel kapcsolatos együttműködéssel, a munkafolyamattal stb. kapcsolatban sok mindent a jog eszközeivel előírjon és szabályozzon, azonban a körül már megoszlanak a vélemények, hogy beleszólhat-e és mennyire az egyén munkahelyen kívüli életébe, életvitelébe, családjához való viszonyába, szabadidő-eltöltési és szórakozási formáiba, viselkedésébe vagy barátainak a megválogatásába. Ez utóbbiak többé-kevésbé szigorú befolyásolását viszont nem tartjuk idegennek sem a baráti társaság, sem a család részéről, mint ahogy azt sem, hogy a körükbe tartozó egyének lelki és testi állapotával, problémáinak orvoslásával és védelmének biztosításával foglalkozzék. E feladatokat egyébként is nagyságuknál, a tagok kölcsönös ismeretségénél, a találkozások gyakoriságánál, a személyközi kapcsolatok jellegénél (face to face viszonyok) és nem utolsósorban társadalmi funkcióinál fogva sokkal hatékonyabban képesek ellátni, mint a más társadalmi feladatok ellátására létrehozott — szervezeti, működési előírások és keretek által formálisan szabályozott — munkaszervezetek. Ebben az összefüggésben a hangsúlyt az egyén számára a „közösség” szerepét betöltő csoportalakzatok *funkcionális különbségeire* tennénk. Arra, hogy köztük a társadalom fejlettségének, viszonyainak és szükségleteinek megfelelően — ezek által kondicionáltan — egyfajta munkamegosztás jön létre. Természetesen a különféle csoportalakzatok funkcionális elkülönülése nem merev és főként nem állandó, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. változásoknak alávetett. Ennek illusztrálására általában a családra szoktak hivatkozni, arra, hogy hagyományos feladatai közül olyat, mint a termelés, leadott (ezt a munkaszervezetek vették át), olyat, mint a szocializáció, megosztott másokkal (bölcsődével, óvodával, iskolával) és olyat, mint a társadalmi-biológiai reprodukció, megtartott. Szerepe és fontossága éppen azon alapul, hogy a társadalom utánpótlásához, az utánpótlás felnevelésének és „jó” szocializálásának biztosításához jelentős társadalmi érdekek kapcsolódnak, és ezeket a funkciókat nem vette át olyan csoportalakzat, amely ebben a családot — társadalmi méretekben — helyettesíteni vagy pótolni tudta volna. Ezért a család — az esetenkénti elmarasztaló megítélések ellenére — nem vesztett társadalmi jelentőségéből. Ma is sokfunkciójú, hiszen a társadalmi reprodukción túl, gazdasági feladatok ellátását csakúgy elvárja tőle a társadalom, mint azt, hogy tagjai számára érzelmi biztonságot és védelmet nyújtson, vagy azt, hogy értékeket, normákat és magatartásmintákat adjon át nekik, és ezzel egyidejűleg ellenőrizze is ezek betartását.

A munkaszervezetektől ezzel szemben termelési, kereskedelmi, elosztási, igazgatási, tervezési, tudományos stb. feladatok ellátását, és a területükön jelentkező társadalmi szükségletek és igények színvonalas és maradéktalan kielégítését várja el a társadalom — e feladatokra szervezték őket — és sokkal kevésbé azt, hogy

a családi, az iskolai, a lakóhelyi vagy a politikai „közösségek” funkcióit részben vagy egészben átvegyék.

Itt természetesen — az elmondottaknak megfelelően — a társadalmi méretű funkció-átvállalás és helyettesítés lehetetlenségére utaltunk és nem egyedi és kivételes esetekre. A tapasztalatok és vizsgálatok arra utalnak, hogy ha az egyének számára „közösség”-ként működő csoportalakzatok társadalmi funkciója változik (az egyik csoportalakzat már nem képes ellátni bizonyos feladatokat, de ezek ellátására még nem — vagy nem eléggé — lépett be az új), felerősödnek bizonyos zavarok. Más esetben az okoz zavart, hogy bizonyos társadalmi funkciók ellátására nem (vagy csak késve) alakulnak ki csoportok, szervezetek és intézmények, illetve ezek funkcionális működése akadályokba ütközik. Ilyen esetekben e funkciók betöltését időlegesen átveszi vagy átveheti más csoportalakzat, azonban a társadalom számára hátrányos, ha intézményei tartósan más feladatokat látnak el, mint amire szerveződtek.

A csoportalakzatok funkcionális különbségei természetesen nem jelentik, hogy ezek mereven elkülönülnek egymástól, mert az egyének bizonyos szükségleteiket és igényeiket többféle csoportalakzatban is kielégíthetik. Például érzelmi biztonságot és védelmet a család mellett a baráti társaság és a közvetlen munkatársak is nyújthatnak; barátságok lokális alapon éppúgy szerveződhetnek, mint a munkaszervezetekben és politikai szervezetben; politizálni a szomszédsági csoportban, a brigádban, a családban és a politikai szervezetben egyaránt lehet, vagy érdekeket a politikai szervezeteken túl munkahelyi és lokális csoportok is képviselhetnek. Ennek ellenére aligha van valaki, aki úgy látná, hogy a politikai vélemény- és akaratnyilvánításra, ezek társadalmi szervezésére és képviselésére a politikai szervezetek feleslegesek lennének, és ezeket a többi csoportalakzat minden vonatkozásban helyettesíteni tudná.

Emellett nyilvánvaló, hogy a „közösség” szerepét betöltő csoportalakzatok funkcionális különbségein és működésük hatékonyságán túl figyelembe kell venni *szerveződésük és felépítésük alapjait és kereteit, illetve társadalmi ható- és érvényességi körük határait is.*

A különféle csoportalakzatok egyaránt törekednek arra, hogy tagjaik szükségleteit és igényeit a lehetőségeikhez mérten minél jobban kielégítsék, egyéni törekvéseikben támogassák őket, helyzetükön javítsanak, érdekeiket figyelembe vegyék, velük mint egyénnel foglalkozzanak stb. vagyis arra, hogy a tagok jól érezzék magukat az adott csoportban, ne kívánjanak onnan kilépni, illetve, hogy a „külsők” számára is vonzónak tűnjenek. Következésképpen igyekeznek tagjaik olyan szükségleteit és igényeit is kielégíteni, amelyek nem tartoznak szorosan vett funkcióik közé. Például egy munkaszervezet hobbiköröket, sportolási lehetőségeket, klubot, üzeletet tart fenn, kirándulásokat és kulturális megmozdulásokat szervez, támogatja a munkahelyi barátkozásokat, hogy ezáltal is hangsúlyozza a csoporthoz tartozás előnyeit és erősítse az odatartozás érzését. Ily módon az érdekek egybeesését és harmóniáját, a kölcsönkapcsolatok előnyeit hangsúlyozva arra törekszik, hogy befolyását az egyének és a kis csoportok életének és tevékenységének minél több területére kiterjessze. Ezáltal az egyéneket oly módon kívánja ösztönözni, hogy azok minél hatékonyabban hozzájáruljanak az adott csoportalakzat társadalmi funkcióinak ellátásához. Gondoljuk meg: funkcionális és hatékony „közösség”-nek nevezhető-e az a munkaszervezet, amely tagjainak számos, munkakörön kívüli igényt kielégíti, és amelynek keretei közt a dolgozók jól érzik magukat, miközben maga a szervezet nem képes alapvető társadalmi (például

termelési, kereskedelmi) feladatait ellátni, és veszteséges lévén, a más munkaszervezetek által megtermelt támogatásra szorul. A fogalomhasználatban a csúsztatás nyilvánvaló: az adott csoportalakzatot társadalmi funkcióinak teljesítése, a társadalom számára végzett szolgáltatási hatékonyságának megítélése helyett a saját tagjai számára nyújtott szolgáltatásai és a tagok „jó” közérzete alapján minősítik. Márpedig a kettő nem ugyanaz.

Mint jeleztük, a „közösség” fogalma a különféle csoportjelenségek jelölésén túl azok *minősítésére* is szolgálhat. Az egyének mindenkori helyzetüknek, preferenciáiknak és értékeiknek megfelelően, sokféle csoportalakzatot minősíthetnek saját maguk és mások számára „közösség”-nek. A csoportalakzatok ilyen szempontú megközelítésében a minősítő preferenciái és értékei mellett szerepet játszik annak befolyásolási és hatalmi pozíciója, céljai és szándékai, továbbá ezek érvényesítésének a lehetősége is. Nem csupán egyszerű minősítést jelent az, hogy egy csoportalakzathoz például a hivatalos értékrend nem kapcsolja hozzá a „közösség” kifejezést, és sok zavart okozhat, ha a hivatalos értékrend merőben másként preferálja az egyes csoportalakzatokat, mint az tényleges társadalmi súlyukból következne, vagy mint ahogy azokat más társadalmi rétegek és csoportok megítélik.

Másfajta problémákkal kell számolnunk akkor, ha egy adott csoportalakzatot valamilyen kritériumok alapján — például fennállásának időtartama; a csoport összetartása, céljai; a csoporttagok közérzete stb. — minősítik „közösség”-nek. A „közösség” fogalmának ilyen célú használata esetén pontosan ismernünk kell a megítélés szempontjait és kritériumait. De kérdés, hogy elfogadjuk-e ezeket mércéként.

Az is vitatható fogalomhasználat, ha „közösség”-en az egyének valamilyen ideális vagy idealizált csoportját értik. A „közösség” itt sem konkrét csoportalakzat, hanem sokszor önkényes ötvözete azoknak a jellemzőknek és sajátosságoknak, amelyek a „közösség”-ként számba jövő különböző funkciójú, felépítésű és működésű társadalmi kis- és nagycsoportok, szervezetek és intézmények egyikében vagy másikában ugyan fellelhetők, de együtt ritkán vagy sohasem. Ebben az esetben a követendő minta funkcióját is betöltheti, hiszen „ideális modell”-ként többnyire konfliktus- és hierarchia mentesnek mutatja be a „közösség” belső viszonyait, az egyének és a „közösség” viszonyát. Az ilyen fogalomhasználat számíttáson kívül hagyja, hogy társadalmi viszonyaink között és fejlettségünk adott fokán az egyén számára a „közösség”-ként számba jövő csoportalakzatok sokasága és sokfélesége található, amelyek társadalmi funkcióik, működésük stb. szempontjából lényegesen eltérnek egymástól, vagyis ezek egyetlen ideálisnak tekintett modellhez aligha mérhetők. Következésképpen eltekint attól is, hogy az egyének és a csoportok nem képesek minden társadalmi szükségletüket egyetlen csoportalakzatban kielégíteni a társadalmi fejlettség és viszonyok jelenlegi állapotában. Továbbá eltekint attól, hogy sem az egyén és „közösség”, sem a „közösségen” belüli, sem a „közösség”-ek közti viszonyok társadalmilag nem egyenrangúak (tehát hierarchizáltak), továbbá nem zavartalanok és konfliktusmentesek, sőt a konfliktusmentesség egy differenciált viszonyrendszerben nemcsak lehetetlen, hanem nem is „ideális”. Nem véletlen, hogy emiatt a személyközi viszonyokon keresztül közvetített érdekviszonyokat sem különíti el a pszichikus viszo-

nyoktól, azt a benyomást keltve, mintha a „közösség”-ként számba jövő csoportok belső viszonyai és történései, valamint külső kapcsolatai leírhatók és értelmezhetők volnának kizárólag pszichikus viszonyokként. Hogy ez mennyire nem tartható álláspont, mutatja, hogy többségében azok a csoportalakzatok működnek jól és hatékonyan, és maradnak fenn tartósan, amelyek társadalmi érdekek mentén szerveződtek.

Az előbbieken nemcsak az a probléma vetődött fel, hogy egy csoportalakzat milyen kritériumok esetén tekinthető „közösség”-nek és mikor nem, hanem az is, hogy az értékelés alapjául szolgáló kritériumok elegendők és elfogadhatók-e mások számára a „közösség”-ek értékelésére, és a „közösségiség” mérésére vagy sem. E téren megint rengeteg a tisztázatlanság. Nagy előrelépést jelentene, ha minden esetben pontosan lehetne tudni, hogy ki milyen szempontok alapján ítéli meg az adott csoportalakzatot, és milyen kritériumok teljesülése esetén beszél arról mint „közösség”-ről. Ha a fogalom tartalma is láthatóvá válik, akkor nem a fogalom önmagában, hanem annak tartalma minősíti az adott csoportalakzatot. Értelmezhetőnek tartjuk például, ha az iskolai osztályról egyszerűen mint „közösség”-ről beszélünk, másrészt azt is jogosultnak tartjuk, ha az iskolai osztályról mint „alakuló” vagy mint „összeforrott közösség”-ről szólunk. Ez utóbbi esetben nem ítélnénk felélegesen az adott csoportalakzat ilyen szempontú minősítését, és eszünkbe sem jut, hogy ezeket a tartalmakat a „közösség” szó már önmagában kifejezné. Sőt nagyon is indokoltnak kell tartanunk az egyén számára „közösség”-ként funkcionáló csoportalakzatok minősítését, hiszen ezek nemcsak funkcióikat vagy felépítésüket tekintve különböznek egymástól, hanem olyan jellegzetességeiket tekintve is, mint az „összetartás”, a „hatékonyosság”, az „együttműködés”, az „integráltság”, a „kohézió” stb.

Az a tény tehát, hogy az egyes „közösség”-ek a fentiekben jelzett szempontokból is eltérnek egymástól, indokoltá teszi a fogalom csupán leíró, illetve minősítő vagy minősítést is magában foglaló jelentéshasználatának elkülönítését. A fogalmat eredetileg különféle valóságos vagy virtuális társadalmi létezési és együttműködési formák (csoportjelenségek) jelölésére használták. (Gondoljunk olyan szóösszetételekre, mint a föld-, a vagyon-, a nő-, az élet-, a sors-, a kultúra-, a nyelv-, az állam-, a nemzet- vagy a faluközösség.) A fogalomhoz az idézett szóösszetételekben semmiféle értékelő elem sem társul. Ebben a szóhasználatban éppen az előtagok (például a föld, a nyelv, a kultúra) jelölik, hogy az *egyének és csoportok társadalmiságuk mely jegyei mentén egyesültek vagy kényszerültek egyesülni, illetve mely ismérvek közösek.*

A „közösség” itt jelentheti valaminek a *közös használatát* (például föld); valamely *tevékenység együttes végrehajtását* (például munka, harc); valamely *célok elérésére történő egyesülést*; de jelölheti az *eszmék, a nézetek, érzelmek, az érdekek, a nyelv vagy a kultúra közösségét csakúgy, mint az azonos helyzetben levőket, az azonos vagy hasonló viszonyok között élőket, továbbá az azonos szervezetbe, csoportba tartozókat vagy soroltakat is.*

Bár azok az ismérvek és jegyek, amelyek alapján az adott összefüggésben „közösség”-ről beszélünk, nagyon is különbözők lehetnek, társadalmilag lényeges és kevésbé lényeges jegyek alapján létrehozottak, szervezeti formák és statisztikai csoportosítás eredményei, önkéntesek és kényszerűek; önbesorolások és má-

sok által önkényesen létrehozottak; vállaltak és tagadtak vagy megtagadtak — mégis közös bennük az, hogy az egyén vagy a csoport társadalmiságára, társadalmi kapcsolataira utalnak. Arra, hogy az egyén vagy a csoport az adott összefüggésben valamely nagyobb társadalmi egységbe tartozik, tehát a jelzett vonatkozásban ezek társadalmi viszonyokat közvetítenek. Részből olyanokat, amelyek az egyének és csoportok társadalmi helyzetét és lehetőségeit alapvetően kondicionálják, részben pedig ezekhez képest kevésbé fontosakat vagy másodlagos jelentőségűeket. Ily módon az előbbi csoportalakzatoktól még akkor sem vitatható el, hogy „közösség”-ek, ha ezeket az egyén vagy egy adott időszakban a hivatalosnak tekintett értékrend nem is tartja annak.

Például a család alapvető társadalmi viszonyokat közvetít tagjai számára. Az apának a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye, az ehhez kapcsolódó jövedelme és presztízse sok szempontból meghatározó jelleggel bír az egész család helyzetére, presztízisére is. Az oktatásszociológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy a szülők foglalkozása és a gyerekek tanulmányi előmenetele között viszonylag szoros kapcsolat mutatható ki, ami behatárolja továbbtanulási esélyeiket és mobilitási lehetőségeiket, vagyis a szülők helyzete jelentős szerepet játszik a társadalmi struktúra újratermelőési folyamataiban.

Tekintsük most a lokális alapon szerveződő, vagy a munkahelyi kis- és nagy-csoportokat. Az első esetben számításba kell vennünk, hogy a lakóhely településtípusa olyan társadalmi meghatározottságokat közvetít, mint a központi pénzalapokból való részesedés vagy az infrastruktúra fejlettsége, míg az utóbbi esetben a vállalat ágazati „besorolása”, pénzügyi helyzete, technikai-technológiai fejlettsége, gazdaságos termelése stb. közvetít ilyen társadalmi viszonyokat. Könnyen belátható, hogy a jelzett csoportalakzatok által közvetített és az általuk kondicionált társadalmi viszonyok az egyének és a csoportok számára akkor is alapvetőek és meghatározóak, ha ezek tagjaik szükségleteit és igényeit nem is képesek maradék nélkül kielégíteni. A szó eredeti értelmében tehát ezek a csoportalakzatok akkor is „közösség”-ek, ha az „összefogás”, a „kohézió”, az „integráltság”, az „identifikáció” bizonyos fokát nem is érik el, ugyanis ezek hiánya vagy „tökéletlen” volta is társadalmi viszony. A „közösség” tehát ez esetekben nem valamely társadalmi csoportalakzat ideális vagy harmonikus működése.

Az elmondottakból következik, hogy e csoportalakzatok esetében a „közösség” fogalma nem értelmezhető a társadalmi viszonyokat közvetítő, és azokat alakító és befolyásoló jelentéstartalma, illetve az ezzel együtt járó politikai mozzanat nélkül. Az adott társadalmi szükségletek, igények és feladatok kielégítésére, illetve az érdekek egybeesése mentén szerveződő csoportalakzatok létrejötte, működése és ennek minősége makrotársadalmi, gazdasági, és politikai viszonyok által is meghatározott. Ily módon azok az ismérvek, amelyekkel az adott csoportalakzat minőségi értelemben vett „közösségi” voltát szokták megítélni, nem vezethetők le és érthetők meg csupán annak belső — főként személyközi — viszonyaiból. Legalább ilyen mértékig figyelembe kell venni az ezek működését kondicionáló makrotársadalmi viszonyokat is.

Úgy véljük tehát, hogy nemcsak azok a csoportalakzatok „közösség”-ek a szó eredeti értelmében, amelyek harmonikusan működnek és hatékonyan képviselik érdekeiket, integrálják tagjaikat stb., hanem azok is, amelyek ebből a szempontból rosszul és kevésbé hatékonyan működnek. Ez utóbbiak is társadalmi viszonyokat közvetítenek tagjaik felé. Annál is inkább, mert az egyesülés alapjául szolgáló szükségleteket, igényeket és érdekeket maga a társadalom termeli ki és

alakítja változásainak megfelelően, ebből következően ezek társadalmi kifejeződéséhez, intézményi megjelenéséhez és hatékony képviseléséhez is — ez lenne a különféle „közösség”-ek feladata — jelentős társadalmi érdekek fűződnek.

Társadalmi viszonyaink között és fejlettségünk adott fokán az egyén számára „közösség”-ként funkcionáló csoportalakzatok sokasága és sokfélesége található, az egyén egy időben többnek is tagja. Mivel az egyes csoportalakzatok az egyéneknek különféle szükségleteit és igényeit elégítik ki, és eltérő fontosságú társadalmi viszonyokat közvetítenek számukra, ezért ezek közt az egyén és a társadalom is fontossági sorrendet állít fel. A két rangsor nem föltétlenül esik egybe, hiszen a társadalom és ennek intézményei elsősorban a társadalmi reprodukció, az integráció, a szocializáció, az érték közvetítés, a viselkedésszabályozás és kontroll oldaláról közelíti meg ezt a kérdést, míg az egyén saját aktuális és távlati szükségleteinek és céljainak oldaláról. Teljesen természetes dolog, hogy az egyén egyes csoportalakzatokat sokkal inkább preferál, mint másokat. Az egyes egyén számára élete során a legkülönfélébb csoportalakzatok válnak fontossá — csecsemő- és gyermekkorban a család, később belépnek a baráti, és kortárs csoportok, az iskolai osztály, a munkahelyi csoportalakzatok stb. Azoknak a csoportoknak a száma is több lehet, amelyeket a szociálpszichológia a referenciacsoport névvel jelöl, amelyeknek értékeit az egyén leginkább elfogadja, és amelyeknek normáival méri magát, amelyekkel leginkább azonosul. E csoportok szerepe az egyének életében rendkívül nagy, azonban időről időre természetes módon változhat. Azáltal, hogy az egyén egy időben többféle csoportalakzatnak is tagja (funkcionális elkülönítés) továbbá, hogy ezek fontosságukat tekintve is eltérnek egymástól (hierarchikus sorrend), számolni lehet és kell azzal, hogy az egyik „közösség”-hez való tartozás miatt az egyén ellentmondásos vagy konfliktusos helyzetbe kerülhet egy másik, számára szintén „közösség”-ként funkcionáló csoportalakzattal. (Szélsőséges esetben ez azzal járhat, hogy az egyik csoporttagság kizárja a másikat.) Például az egyén munkaviszony létesítésével egy strukturált szervezetbe lép be, amely a különböző egyéneknek és a csoportoknak a munkatevékenység, a jövedelem, a hatalom, a presztízs stb. tekintetében eltérő helyet biztosít. Az egyént munkaköre általában valamely kisebb termelési egységhez kapcsolja — csoport, brigád, team, szoba —, amelyhez sajátos személyközi kapcsolatok fűzik és amely számára „közösség”-ként funkcionál. Ez a kiscsoport azonban a horizontális és a vertikális munkamegosztás révén az egyént — most már az adott kiscsoport tagjaként is — a munkaszervezet nagyobb egységei felé közvetíti, vagyis egyidejűleg tagjává válik egy gyár, egy vállalat vagy egy tröszt „kollektívájának”, „közösségének” is.

Az egyes „közösség”-ek munkaszervezeten belüli horizontális és vertikális, továbbá hierarchikus tagoltsága egyben konfliktusforrást is jelent. Érdekkülönbségek esetén a „közösség” szerepét betöltő brigád konfliktusba kerülhet más brigádokkal, de nem ritka a „gyógyegység” vagy a „vállalat közösségé”-vel való összeütközés sem. Az egyén ilyen szituációban döntésre kényszerül, hogy melyik „közösség” elvárásai és érdekei szerint járjon el. Arra vonatkozóan azonban aligha lehet egységes sémát felállítani, hogy az egyén mikor dönt „közösségibb” módon, hiszen számára ezek mindegyike „közösség”-ként funkcionál, és éppen a konfliktushelyzetből következően a brigád éppúgy „közösségi” érdekeket képvisel, mint

a gyárrészleg vagy a vállalat. Ha konfliktusmentes állapotban a munkahelyi történéseknek és integrációnak fontos „közösségei” a brigádok, ezt a megjelölést aligha van jogunk elvitatni tőlük akkor, ha más csoportalakzattal konfliktusba keverednek. Így önmagában a „közösség” szerepét betöltő csoportalakzat funkciója, nagysága, a hierarchiában elfoglalt helye vagy a szituáció konfliktusos volta alapján aligha lehet és célszerű eldönteni, hogy az egyén mikor választott „közösségibb” módon, vagy az „igazi közösség” mellett. Úgy véljük, hogy e probléma megközelítésére, leírására és elemzésére a „közösség” fogalma helyett adekvátabb fogalmak is vannak: érdekek, érdektagoltság, érdekkonfliktus, érdekszelekció, érdekegyeztetés, hatalom, befolyásolás, megegyezés stb.

Mivel az egyén számára egy időben több csoportalakzat is „közösség”-ként funkcionálhat, meggondolandó, hogy az egyén társadalmiságának megragadására és leírására alkalmas-e az általánosan használt „egyen és közösség” — ez alatt nemegyszer „egyént és társadalmat” értve — dichotóm séma. Ugyanis az egyén fogalmához e csoportalakzatok éppen úgy hozzátartoznak, mint ahogy a társadalom képe sem rajzolható fel ezek nélkül. E csoportalakzatok sokasága és sokfélesége az egyén társadalmi kapcsolatainak a gazdagodását jelenti, beleértve ebbe nemcsak egyén és „közösség” vagy „közösség”-ek kapcsolatát, hanem e csoportalakzatok egymás közti kapcsolatainak a sokaságát is. Ily módon az *egyének valamely „közösség”-hez való viszonya nem írható le és nem értelmezhető anélkül, ha nem ismerjük és nem vesszük figyelembe a csoportalakzatok egymás közti viszonyait is*. Ezek az egyén számára „közösségek” közötti viszonyként is definiálódhatnak, olyan viszonyként, amelyet a különféle csoporttagságok közvetítettek számára, és amelyekre alkalmanként semmi befolyása nincs.

●

Az eddig elmondottak alapján — jóllehet a kérdéskör számos fontos elemét még csak nem is érintettük — talán nem felesleges néhány összefüggésre felhívni a figyelmet.

Az a tény, hogy a „közösség” fogalmát egyrészt különféle csoportjelenségek leírására, másrészt ezek minősítésére és értékelésére, továbbá a csoportviszonyok, illetve az *egyének és csoportok kölcsönviszonyának* jelölésére egyaránt használjuk, szükségessé teszi, hogy a jobb megértés és a félreértések megelőzése végett konkrétan jelöljük meg azt a csoportalakzatot vagy társadalmi jelenséget, amelyről adott esetben mint „közösség”-ről, vagy mint „közösségi” problémáról beszélünk. Erre annál is inkább szükség van, mert az egyén számára „közösség”-ként funkcionáló csoportalakzatok társadalmi kondicionáltságának, szerveződésének, működésének leírása és értelmezése a különféle tudományágak (például: filozófia, jog, politológia, pszichológia, szociológia, pedagógia, szociálpszichológia) meglehetősen differenciált és jól használható szempont- és fogalmi rendszert dolgoztak ki, amellyel ezek adekvátábban megközelíthetők, mint csupán magával a „közösség” fogalmával. Használunk kell olyan fogalmakat és szempontokat is, mint az integráció, kohézió, összefogás, funkció, hatékonyság, referenciacsoport, érdek, konfliktus, döntéshatalom, befolyásolás, hierarchia stb., mert ezeket a „közösség” fogalma nem képes helyettesíteni.

DÖGEI ILONA

A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében

A következőkben az elmúlt évtized ifjúsággal, családdal, neveléssel, személyiség-fejlődéssel kapcsolatos kutatásainak megállapításait értelmezzük a politikai szocializáció szempontjából, felidézve más szakemberek, például történészek, filozófusok, szociográfusok, továbbá írók, publicisták véleményét is.

A család politikai szocializációs szerepének megítéléséhez szükségesnek tartjuk megvizsgálni, hogy a politikával, történelemmel, ideológiával, világnézettel kapcsolatban hogyan írható le a családi szocializáció tartalma: milyen értékeket, viselkedési mintákat, szerepeket, attitűdöket közvetít a család a gyermek felé, illetve a családi nevelés milyen személyiség kialakulásának kedvez, kedvez-e az öntudatos állampolgári magatartást megvalósítani képes autonóm, felelősségvállaló személyiség kialakulásának vagy sem. Egyáltalán, milyen feltételeket teremt a család a politikai szocializáció és általában a szocializáció folyamatában az azonosuláshoz, a modellkövetéshez, hogyan segíti a gyermeket a társadalmi tanulásban, illetve milyen tudatos nevelői hatást gyakorol rá. Felkészíti-e a gyermeket adott viselkedésmoделlekkel, átörökített értékekkel a felnőtt szerepek, különösen a kifelé forduló, közéleti aktív politikai szerepek betöltésére?

I. A CSALÁDOK GAZDASÁGI, TÁRSADALMI KÖRÜLMÉNYEI

A családok szocializációs működése csak gazdasági, társadalmi körülményeik ismeretében érthető meg, ezért a következőkben áttekintjük ezeknek néhány általános jellemzőjét:

1. A szülők is, a gyermekek is kevés időt töltenek otthon. A szülők a főfoglalkozásban és az azon kívüli kereső tevékenységben, a háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett munkájuk, illetve a meglehetősen hosszú közlekedési idő következtében (Andorka—Falussy, 1980), a gyermekek a bejárás, az iskola és esetleg a napközi miatt. Vannak olyan tényezők, amelyek — különösen bizonyos rétegeket — fokozottan hátrányos helyzetbe juttatnak: ilyen például az, hogy a legnehezebb körülmények között élő, legalacsonyabb iskolázottsági szintű családokban az apa igen gyakran ingázik, esetleg csak a hétvégeken vagy kéthetenként utazik

haza; vagy ilyen tényező a tanyasi, illetve kistelepüléseken lakó általános iskolás korú gyermekek kollégiumi elhelyezése, ami a családi környezetet pozitívumai ellenére sem képes pótolni. A gyermek otthon töltött idejét csökkentik a különórák, edzések stb. is, bár kétségtelen, hogy ez főként az értelmiségiek, a magasabb képzettségű szülők gyermekeit érinti, akik esetében a legkedvezőbb a család működése szocializációs szempontból.

2. Ugyanakkor az otthon töltött idő nagyobb része — különösen a szülők számára — a családok jelentős részében az élet szervezésével, a házimunkák, ház körüli munkák végzésével telik el. A házimunkák végzése — éppen a férfiak kereső tevékenységgel töltött idejének megnövekedése miatt — továbbra is nagymértékben a nőkre hárul, bár azokban a családokban, ahol a férfiak kereső tevékenysége az átlagosnál kevesebb időt vesz igénybe — így különösen az értelmiségiek és vezető állásúak körében —, a férfiak bekapcsolódnak a házimunkák végzésébe és oldódik a női-férfi szerepek hagyományos elkülönülése (Andorka—Falussy, id. mű).

A gyermekeket, legalábbis a családok egy részében, bevonják a házimunkák végzésébe: az általános iskolás korú gyermekek körében sokan vannak, akiknek otthon napi 2—3 órát is kell segíteniük. Ezt mutatta ki *Csőregh Éva* kutatása lakótelepi környezetben, s ezt tapasztalták a *Siklós László* szociográfiájában megfigyelt pedagógusok is, szintén lakótelepi családokkal kapcsolatban (Csőregh, 1978. 25. old.; Siklós, 1984. 81. old.) A segítséget általában a gazdasági kényserúségek, a szülők otthonról távoli munkavégzése miatt várják el, tehát a nehezebb életkörülmények között élő rétegeknél gyakoribb, növelve a gyermekek hátrányos körülményeit. A már középiskolába került fiatalok körében viszont általánosabb, hogy a fiatalokat kímélik a házimunkától és a család termelő, gazdasági tevékenységétől is. Vidéki középiskolások 1981-ben például legfeljebb 10—12 percet töltöttek házimunkával (Tóth, 1983. 70.). Ugyanakkor egy régebbi gyakorlat újraéledése is megfigyelhető: míg a hatvanas évek végén *H. Sas Judit* vizsgálata szerint a gyermekeket tudatosan nem vonták be a családi termelésbe, addig az utóbbi években a családi gazdálkodás erősödik és abba a fiatalok is bekapcsolódnak; ezzel azonban nem jár együtt a gazdálkodási ismereteknek, a munkamórálnak olyan jellegű, családon belüli átadása, mint amilyen a régi paraszti családokat jellemezte (Cseh-Szombathy, 1984. 57. old.).

3. A család szocializációs működésének megítéléséhez foglalkoznunk kell a családok egy részében tapasztalható értékzavarokkal, értékbizonytalansággal, amely mögött egyik kiváltó okként a társadalmunkban végbemenő nagyarányú átrétegződési folyamat húzódik meg. Azoknak az aránya, akik az apjuktól eltérő társadalmi rétegbe tartoznak, „a második világháborút követően a férfiaknál 50 százalék fölé emelkedett, majd az 1960-as évek első felében a férfiaknál 60 százalék fölé emelkedett, a nőknél is megközelítette a 60 százalékot, ettől fogva a férfiaknál nagyjából változatlan maradt (64 százalék), a nőknél tovább emelkedett 1973-ig (63 százalék)” (Andorka, 1982. I. 2. old.). Ugyanakkor az emberek jelentős része nem abba a társadalmi csoportba tartozik, amiben önálló szakmai életútját kezdte. A rétegváltás sokak számára érvénytelenítette a szülők értékeit, normáit, magatartásmintáit; az új értékrend kialakítása, belsővé tétele pedig nem mindig járt sikerrel. Minél nagyobb volt a mobilitás íve, annál bizonytalanabb helyzetbe kerültek az emberek, annál kevésbé sikerült stabil normákat, értékeket kialakítaniuk. Ez pedig szülőként is befolyásolta értékorientáló, értékátadó magatartásu-

kat. Az értékek bizonytalanságát, instabilitását egy családvizsgálatban a családok 38 százalékára találták jellemzőnek (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 64. old.).

4. Nem tekinthetünk el a családok életét befolyásoló válások, esetleges újrāházasulók problémájától sem. A válások számának növekedése közismert tény. 1970-ben 22 841, 1980-ban 27 797 volt a válások száma hazánkban (Népeesség és társadalom, 64. old.). 1970-ben 236,4 válás jutott 1000 házasságkötésre, míg 1980-ban 346,0. 1970-ben a felbontott házasságok 61,9 százalékában volt gyermek, míg 1980-ban 68,6 százalékban (Id.mű, 73. old.). S jóllehet az elváltak egy része újrāházasodik, az egyszülős, úgynevezett csonka családok száma egyre növekszik. 1970-ben 37 ezer apa és 256 ezer anya élt egyedül gyermekével, 1980-ban 56 ezer és 285 ezer anya nevelte egyedül gyermekét (Id.mű, 42. old.). Jelentős tehát azon családok száma, amelyekben a családokra általában jellemző — társadalmi, gazdasági helyzetükből fakadó — problémákat még az egyik szülőnek a családból való kilépése is tetézi.

II. A CSALÁD POLITIKAKÖZVETÍTŐ SZEREPE

1. A család elsősorban nem a társadalomban való élésre, a közügyekben való részvételre, politikai aktivitásra orientál értékeivel, hanem többnyire a családba való bezárkózás modelljét közvetíti a gyermeknek: a privatizáció e folyamata elég széles rétegeknél figyelhető meg ma hazánkban.

A gyermekek és szüleik értékeiből — több kutatás bizonyossága szerint — *a társadalmi vonatkozás, a közösség, a közéletiség szempontjai vagy teljesen hiányoznak, vagy elenyésző mértékben vannak* csupán jelen. Amikor például a szülők a gyermekeik tulajdonságait értékelik, „teljesen kívül reked látóköriükön a társadalmi, politikai, valamint ideológiai-eszmei értékek csoportja: ezeket sem pozitíve, sem negatíve nem említik a gyermekek vonatkozásában. Ez a család zárt-ságának a tünete” (Komlósi, 1981. 435. old.). A szülők saját maguk, illetve házastársuk megítélésékor szintén „nem említenek olyan fontos tulajdonságokat, amelyek a családon kívüli, társadalomban való élésre, forgolódásra vonatkoznak, ilyeneket csak igen ritkán, mellékesen tartanak értékesnek” (Komlósi, 1977. 279. old.).

Egy másik kutatás arra a következtetésre jutott, hogy a „szülők inkább előnyben részesítik azokat a tulajdonságokat, amelyek a konszolidált életvitelhez szükségesek, míg a fiataloknál magasabb arányban jelennek meg az eszményi ember tulajdonságai is” (Kovács—Rajnai, 1982. 11. old.).

A társadalommal kapcsolatos igények háttérbe szorulnak az életben legfontosabbnak tartott értékek között is. A közösségért végzett tevékenység például mindenhol alacsony arányban jelent meg a mintában szereplő Zala megyei középiskolások, szüleik és tanáraik értékei között. Számukra az életben a legfontosabbak a magánélet értékei, a harmonikus családi élet, az egészség, a munkabírás és a gyermekek. (A diákok a harmadik helyen a szerelmet említették.) (Kovács—Rajnai, 1982. 6. old.)

Még élesebben mutatja a társadalommal kapcsolatos igények háttérbe szorulását az a családvizsgálat, amelyben a „mi a legfontosabb az életben?” kérdésre a boldog családi élet (94 százalék), a béke (mint boldog családi élet alapja) (76 százalék), a magas jövedelem (43 százalék) említése után „csak nagyon messze jönnek a válaszok, amelyek az egyes ember ügyét a társadalommal kötik össze: egy

igazságosabb, egyenlőbb társadalom (17 százalék), növekvő részvétel munkahelyi és társadalmi döntésekben (4—4 százalék), még az érdekes munka is csak 23 százalékot kapott, kevesebbet, mint a sok szabad idő (30 százalék)” (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 36. old.). Ezt a befelé fordulást a kutatók a privatizálódás jeleként értelmezik.

Erre a tendenciára — ami főleg ott jelentkezik, ahol világnézeti-ideológiai tényezők is közrejátszanak — több szakember felhívja a figyelmet (például: Pataki, 1982. 253. old.).

Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy az említett vizsgálatok olyan csoportot érintettek, amelyben a szülők közéleti részvétele, politikai aktivitása meglehetősen szórványos (például: Komlósi, 1977.). A közéletben, politikában aktív szülők politikai szocializációs szerepét, az e családokban lejátszódó értékátadó mechanizmusokat hazai kutatások még nem vizsgálták. Az eddig vizsgált családoknál tapasztalt tendencia, hogy a szülők értékvilágán kívülrekednek a társadalmi, politikai, valamint ideológiai-eszmei értékek, s a gyermek felé a bezárkózás modelljét közvetítik, nem tudatos törekvés, hanem spontán, a családok mindennapi gyakorlatából fakadó magatartás, amelynek okát a kutató így magyarázza: „Személyiségértékeikben még meglehetősen érződik az elidegenedés a munkában, a közélettől a kis csoportba való visszavonulás. Az anyagiakért folytatott erőfeszítések elvonják az időt, energiát az emberi gazdagság fejlesztésének már ma lehetséges mértékétől, minőségétől, így meglehetősen egyoldalúan fejlődnek és a legtöbb téren megrekednek a partikularitásban.” (Komlósi, 1977. 80. old.)

2. A család arra szocializál, hogy a „*politika független a mindennapoktól, az állampolgárok illetékességétől*, hogy azok a dolgok, amelyekre a »mi« kompetenciánk is kiterjed, más értékek, más szabályok mentén szerveződnek, mint az »ő« politikájuk. A család tehát jellegzetes »kisember«-tudatot reprodukál” (Szabó—Csepeli, 1984. II. 31. old.). Ez a „kisember-tudat” tradíciókon, sokéves tapasztalaton alapul. A gyermekek és szüleik épp a tapasztalati világukhoz közel eső fogalmakról nem tudják (vagy nem akarják) megmondani, hogy milyen érzelmek fűzik őket hozzájuk. Kitértek az olyan politikai intézmények, mint az Országgyűlés, szakszervezet, valamint a hatalmat gyakorló személyek, a tanácsítók, politikus, miniszter értékelése elől (Szabó—Csepeli, 1984. II. 27. old.).

3. A gyermekek a politikával csupán mint kül- és belpolitikai történésekkel találkozhatnak, elsősorban a televízió közvetítésével (S. Molnár, 1971.). *A családok jelentős része elzárkózik a politikai témájú beszélgetésektől*, s ezzel lemond arról, hogy közvetlen, direkt szerepet játsszon a gyermekek politikai ismereteinek, politikai véleményének alakításában. „A családoknak kevesebb mint egyharmada beszél közösen zenéről, képzőművészetről, színházról, sportról, a szülők munkájáról, valamint vallásról és politikáról.” (Vitányi,—Sági—Lipp, 1982. 48. old.)

Ez az arány még akkor is alacsony, ha (például ebben a kutatásban is), a gyermekek szerint többet beszélnek politikáról, mint ahogy azt a szülők állítják; illetve ha figyelembe vesszük a politika értelmezésében mutatkozó bizonytalanságot, tehát azt, hogy a szülők és a gyermekek sem minősítenek minden politikai témájú beszélgetést politikainak, illetve a minősítés gyakorta a családon belül is eltérő lehet. Ugyanakkor a kutatás kérdésfeltevése feltételezhetően arra készíti a kérdezettek egy részét, hogy megfeleljenek bizonyos elvárásoknak. Egy kutatásban például, amelynek a politikára való irányultsága eléggé nyilvánvaló volt a kérdezettek előtt, a gyermekek 32 százaléka állította, hogy sosem beszélget szüleivel

politikáról, míg a szülőknek csupán 19 százaléka mondta, hogy gyermekével nem szokott politikáról beszélgetni (Szabó—Csepeli, 1984. I. 41—43. old.).

4. *A gyermekek politikai nevelését a szülők többsége nem tartja fontos feladatának.* „A szülők nevelési feladatai között például az egészség (76 százalék), iskoláztatás (61 százalék), erkölcsi nevelés, anyagi támogatás után utolsó helyen szerepel a politikai nevelés, a megkérdezettek csupán 4 százaléka tartotta fontosnak.” (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 36. old.)

5. Mindezek alapján, úgy tűnik, *a család felkészületlenül hagyja a gyermeket az egyén és a politika viszonyának már a gyermekkorban is lehetséges konfliktusaival szemben* (Szabó—Csepeli, 1984. II. 31. old.).

6. *A fiatalok a családot a tényleges gyakorlat alapján a politikai nevelés területén más intézmények mögé sorolják,* mégpedig 12 tényező közül a 6. helyre. (1. televízió, 2. pedagógus, 3. KISZ, 4. rádió, 5. napilapok, 6. szülő) (Daróczy, 1980. 627. old.).

Az említett szempontokból az értelmiség magatartása elüt a többi rétegben elterjedt magatartástól, azaz társadalmi kérdések iránt érdeklődik, politikáról beszélget a gyermekével (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 42. old.). Nem állítjuk, hogy nyitott, politika iránt érdeklődő családok csak az értelmiség körében találhatóak, de más rétegek között arányuk kisebb. Ugyanakkor nem feltétlenül csak a foglalkozási rétegzettség mentén különíthetők el az egyes családtípusok. A lakosság egészével kapcsolatban kimutatott tendenciákat *A szocialista tudat fejlődése* című beszámoló így összegzi: „Sokrétű, rendszeres és homogén politikai orientáció azonban csak a megkérdezettek kis részénél figyelhető meg és csak 15 százaléknál található tudatos politikai értéktörekvés. A lakosság viszonylag jelentős részének (a különböző felmérések tapasztalatai szerint a megkérdezettek körülbelül 25—30 százalékanak) azonban még részleges politikai érdeklődése sincs.” (Társadalmi Szemle, 1980. 96. old.)

III. A CSALÁD SZEREPE A TÖRTÉNELEM ÁTÖRÖKÍTÉSÉBEN

A családnak a történelemmel kapcsolatos átörökítő szerepét illetően különbséget kell tennünk a „nagy történelemmel” kapcsolatos ismeretek közvetítése és az egyéni élettörténetek tapasztalatainak átadása között.

A magyar szakirodalom eddig főleg a történelmi ismeretek meglétét, illetve hiányát tárgyalta. A család szerepét jobbra csak közvetve minősítette, levonva ebből azt a következtetést, hogy sem a család, sem az iskola nem működik megfelelően a történelemszemlélet, -ismeret alakításában.

A helyzet magyarázatára a következő tényezőket említik:

1. „... *a mai helyzetre még korántsem jellemző az iskolai hatás és a családi hatás egybeesése.*” „Miért? Bizonyára részben azért, mert 1945, illetve 1948 után egy gyökeresen új történelemszemlélet kezdtünk oktatni az iskolában — amely élesen szemben állt a korábbival, évtizedes és több generációs megrögzöttségekkel. Éles diszkrépancia jött létre tehát iskolai hatás között, ami az újat adta, és a családi hatás között, amelyben még a régi dominált.” (Pach-Zsigmond Pál, 1982. 148. old.) Emellett meg kell jegyeznünk, hogy az új történelemszemlélet alakulása sem volt problémátlan, hiszen az 1945 és 1948 közt kibontakozó „önismeret-központú nemzeti történelemszemlélet az ötvenes évek elején évekre elfojtott” (Szűcs, 1985.).

2. „Az újat kezdetben és elég sokáig sematikusán adtuk, inkább deklaratív módszerrel, mint meggyőző, nevelő hatással. Így az ötvenes évek tanuló nemzedéke, a mai szülők is csak részben vagy felszínesen tették magukévá az újat, tehát csak részben, illetve kellő meggyőző erő nélkül tudják továbbadni gyermekeiknek, a mai iskolás generációnak.” (Pach Zsigmond Pál, Id. mű.)

3. Ehhez járult egy elég széles rétegnél a családi élettapasztalatok át nem adása, egyrészt, mivel „az embereknek nehéz elmondaniuk azt, amit személytelenül kellett végigcsinálniuk, az őket személyi létükben tagadó történelmi helyzetekben” (Ancsel, 1983. 5. old), másrészt, mert „az egész népességben törvényszerűen sokan voltak, akiknek nem volt, mert nem lehetett »nyitott könyv« az élete, lévén a könyvben valami rejténivaló” (Id.mű, 9. old.).

4. E történelmi kényszerűség következtében a *felnövekvő nemzedék jelentős része családja történetét alig* vagy hiányosan ismeri, ami a hiányos történelmi ismeretekkel párosulva veszélyezteti a nemzeti azonosulást, illetve bizonytalanná teszi a felnövekvő nemzedéket. „Az azonosságtudatnak fontos összetevője — írja Csepeli György — a nemzeti társadalomban való részesség, amely által az egyén másokkal való közösségben kialakíthatja a közös társadalmi múlt, a közös kultúra és közös szokások, valamint a közös nyelv talaján sajátos világlátását.” (Csepeli, 1984. 56. old.) A mai helyzetről Galvács Adél a következőket írja: „A család kultúráközvetítő szerepéről — attól tartok — nemigen beszélhetünk. Rengeteg elhallgatni való akad a családokban, illetve olyan történés, amelyekről az iskolában tanultakkal való ütközés miatt a szülő inkább nem beszél, vagy indokolatlanul úgy érzi, hogy nem beszélhet. Pedig mindannak elbeszélése, ami a felnőttekkel történt, az hagyomány és kultúráközvetítés. Ez a cemetje a családnak, enélkül nincs család, sőt nemzet sincs. Akinek nincsenek reáörökített »történetei«, az nem tartozik sehová. Magánmitoszokkal ugyanúgy gyökerezünk a hazai talajban, mint kollektív történelmünkkel, s nem engedhetjük meg magunknak, hogy történelmünk és kultúránk magvaszakadott legyen.” (Galvács, 1983. 84. old.)

A történelmi múlt bizonytalan ismeretének, illetve nem ismeretének következményeként a fiatalok számára nem adatik meg, hogy történelmünk tanulságait levonják maguk és jövőjük számára. „A múlt, a történelem ismerete nem azért volt érdekes számunkra, hogy az előző nemzedék tetteit mintegy jegyzőkönyvi hűséggel őrizzük, hanem abból mit tanulhatunk saját jövőnkre nézve.” (Nemeskürty, 1980. 124. old.)

Az előzőekben vázolt problémák általános tendenciákra irányítják a figyelmet. Természetesen, vannak rétegek, családtípusok, ahol az élettapasztalatokat, családi történeteket átörökítik a felnövekvő generációra. Egy már idézett vizsgálatban a kérdezettek 37 százaléka kívánja átadni a családról szóló történeteket (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 49. old.). A problémák feltehetően azon családoknál mutatkoznak, akiket a radikális társadalmi változások leginkább érintettek, akik az elmúlt évtizedek társadalmi átrétegződésének alanyaiként az érvényét veszített tradicionális életmódjuk, életkeretük, értékrendjük helyett minden erejükkel az új társadalmi környezetükben való megmaradásért dolgoztak, s ez a helyzetük nem hagyott erőt, energiát az új értékek stabilizálására, tradíciók ápolására, a történetudat kimunkálására (Bóhm, 1982. 65. old.).

Sajnálatos módon a gyermekek történelmi múltunk iránti érzelmeire, beállítódásaira gyakorolt családi hatások konkrét mechanizmusait a tudományos kutatások nemigen vizsgálták. Egy kutatás érintette például a szülők és gyermekeik történelemlátásának egymáshoz való viszonyát, megállapítva, hogy általában egy-

beesés mutatkozik a szülői és gyermeki megítélés között, de kimutatott némi eltérést is; „a magyar történelmet dicsőségesnek tartó szülők gyermekeinek egy része vereséglátó volt” (Szabó—Csepeli, 1983. 552. old.). Magyarázatot viszont nem tudott adni a kutatás az eltérésre.

IV. A CSALÁD SZEREPE A GYERMEKEK VILÁGNÉZETÉNEK ALAKÍTÁSÁBAN

A témával kapcsolatban kevés információ áll rendelkezésünkre. Egyrészt tudjuk azt, hogy a fiatalok a pedagógusok után, *második helyen értékeli a szülők szerepét a világnézetű nevelés terén* (Daróczy, 1980. 627. old.).

Másrészt tapasztalható, hogy *az iskola és a család világnézetű nevelése* nem mindig esik egybe: „Az iskola ragaszkodik ahhoz, hogy a gyermek világvépiét ő alakítsa. Ez minden társadalomban így van, nincs is benne semmi kivétivel. De ha a család ennek a világvépiének a kialakításához nem tud pozitív módon hozzátenni valamit, akkor megoldhatatlan problémák elé kerülnek gyermekeink, és társadalmi beilleszkedésük sem lesz zavartalan. Nem az apák eszméit kérem számon. Senkinek sem kell éppúgy gondolkodnia, ahogy az apja gondolkodott. De a fiatalok ugyanazt más interpretációban kapják otthon és máshogy az iskolában. A mindennapi realitások az otthoni és a közvetlen környezetben tapasztalt nyelvére lefordítva már nem ugyanazt a világvépiet adják. Ahhoz, hogy gyermekeink vállalni tudják társadalmi szerepüket, nyitottabb oktatás, nagyobb társadalmi tolerancia kell, mert a beilleszkedésnek csak úgy van értelme és társadalmi haszna, ha a beilleszkedők azonosak tudnak maradni önmagukkal.” (Galvács, 1983. 84. old.)

Kutatások tanulsága szerint, a szülők egy része ma is vallásos nevelésben kívánja részesíteni gyermekét. S jóllehet a vallásos nevelés eredménye iránt a vallásos vagy látens hívő szülők egy része közömbös, és a vallásos nevelés kevésbé hatékony, mint ahogy a szülők szeretnék, a család világnézetű neveléséről szólva szükséges ezzel a nevelési szándékkal foglalkozni. Ez a tényező a politikai szocializáció szempontjából sem hagyható figyelmen kívül: ugyanis, ha e kérdésben a családi hatás és az iskolai nevelés nem egyirányú, akkor az valamilyen bizonytalanságot, konfliktust teremt a gyerekben és nehezíti az eligazodását. Ugyanakkor úgy tűnik, a probléma a családok bizalmatlansága miatt nehezen megközelíthető, a szülők és gyermekek egy része erről nem szívesen, sőt egyáltalán nem nyilatkozik.

A már többször említett családvizsgálat adatai szerint a szülők egyharmada — saját nyilatkozata alapján — vallásos nevelésben részesíti gyermekét (39,4 százalékuk nem válaszolt a kérdésre), míg a gyermekek 45 százaléka jelezte, hogy vallásos nevelést kap, de csak 14 százalékuk tartotta ezt fontosnak, hasznosnak. Eközben még a gyermeküket vallásos nevelésben részesítő szülők sem beszélgetnek gyermekükkel vallási kérdésekről (a gyermekükkel vallásról beszélgető szülők aránya 23 százalék), „ami valóban mély tanácsalanságra utal; legyen vallásos nevelés, de adj valaki más” (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 50. old.).

V. A CSALÁDI NEVELÉS PROBLÉMÁI A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ SZEMPONTJÁBÓL

1. Legáltalánosabbnak tűnik az a probléma, hogy *kevés a szülők és a gyermekek között az interakció, kevés a közös tevékenység, az együttes élmény* (Zrinszky, 1980. 60. old.). Komlói interjúiban egy szülő sem említette, hogy gyermekével beszélget vagy gyermekével együtt csinál valamit (Komlói, 1977. 256. old.). Komlói olyan családok körében végezte vizsgálatát, akik zömmel egy-két évtizede kerültek be faluról városba. Lakótelepi környezetben is hasonlókat állapított meg *Csőregh Éva* (Csőregh, 1978. 9. old.). A családi együttes élmények hiánya, a kevés közös program, a szűk, behatárolt témáról való beszélgetés *Vitányiék* családvizsgálatában a családok 38 százalékára volt jellemző, mégpedig a kutatók által heteronóm-instabil-impulzusszegény családtípusba sorolt családok körében, ahová a megkérdezettek közül a parasztok 60, az értelmiségiek 38, a munkások 37, a terciér szektorbeliek 27 százaléka került. A közös élmények, együttes tevékenységek a nyitott, élményorientált típusú (a minta 15 százaléka) és az inspiratív (emancipatív) típusú (a minta 24 százaléka) családokra jellemzőek. Sokat, mindenféle témáról szintén ezek a családok beszélgettek (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 64., 70., 72., 74. old.).

Egyébként arra a tényre, hogy a gyermekek kevés időt töltenek a családban szerveződő és lezajló közös tevékenységekkel, régebbi kutatások is felhívták már a figyelmet (Gazsó—Pataki—Várhegyi, 1971. 222—240.; említi továbbá Pataki, 1977. 239. old.).

A családi együttlétek csökkenése a család szocializációs szerepét is befolyásolja. Csökken annak lehetősége, hogy a család rejtett, öntudatlan, spontán hatásai formálják a családban felnövő személyiséget, illetve hogy a személyiség a család kapcsolatterében, az általa nyújtott magatartásmodellek nyomán formálódjon, holott a tudatos nevelésnek a szülők részéről öntudatlanul folyó szocializációs alapozásra kellene épülnie (Buda—Hajnal, 1972. 112. old.).

2. Közös tevékenység hiányában a tapasztalatilag, élményszerűen átadható szokások, normák, magatartásminták helyett *a nevelés a tapasztalás bázisáról a verbalításra helyeződik át* (Pataki, 1977. 228. old; 1982. II. 246. old.). A verbális eszközrendszer túlsúlya pedig számtalan problémát vet fel, hiszen lehetőséget teremt arra, hogy a szülők olyan elvekről „prédikáljanak”, amelyeket magatartásukban nem, illetve másként valósítanak meg, s ezáltal előidézheti, hogy a fiatalok kiábránduljanak szüleikből, esetleg szembe is forduljanak környezetükkel (Nemes, 1984. 102. old.; Korzenszky, 1983. 77. old.).

3. A család *egyre nehezebben tud megfelelni érzelmi funkciójának*, holott szocializációs szerepe elsődlegesen erre irányul (Kulcsár, 1971).

A szülői szeretet, az érzelmi odafordulás, érzelmi biztonság nemcsak a kisgyermekek, hanem a serdülők számára is nagyon fontos és sok esetben hiányolják. Ezt tanúsítják Siklós László és mások szociográfiái (Siklós, 1979, 1984.), illetve az ez irányú vizsgálatok.

A mai magyar családokban sok esetben veszi körül a gyermeket szeretet nélküli légkör. A gyermekek támogatása, érzelmi biztonságának megalapozása nem elég erős (Komlói, 1975. 56. old.). „Még a rendezett életű családokban sem alaku megnyugtatóan a családi nevelés: jobbára csak anyagi törődésre korlátozódik. A gondolati-érzelmi ráfordítás, a szülőkkel való »együttes élmény« hiánya érzelemszegényekké teszi itt a gyermekeket, mint ahogyan az általában jelentke-

zik napjaink atomizálódott nagyvárosi társadalmában.” (Csóregyh, 1978. 9. old.)

Jól ismert az a gyakorlat, hogy a családok a szeretetet a túlzott anyagi, dologi gondoskodás formájában próbálják pótolni. Ugyanakkor — jóllehet sok esetben objektív okok miatt — a szülőknek nincs energiájuk meghallgatni gyermekeiket, beleélni magukat problémáikba és segíteni azok megoldásában. Így veszélybe kerül a nevelés egyik fontos feladata, a beleélés, az empátia kialakítása a gyermekekben, ami pedig nélkülözhetetlen a közösségben (családban) való élethez (Méri, 1979. 1569. old.).

Vitányiék vizsgálata két családtípusra találta jellemzőnek az őszinte, érzelmektől fűtött légkört: a nyitott, élményorientált és az inspiratív (emancipatív) típusú családokban (mintájuk 39 százalékában).

A családok érzelmi légköre, a családhoz, a szülőkhöz fűződő érzelmi kapcsolatok lazulása csökkenti a lehetőséget a szülőkkel való azonosulásra, s ezáltal csökkenti a családi szocializáció hatékonyságát is.

4. A családi nevelés további problémája az, hogy „uralkodó iránya még mindig — bár csökkenő mértékben — a *tekintélyelvű nevelés*, a feltétlen engedelmesség elvárása” (Zrinszky, 1980. 60. old.). Tizennyolc éves budapesti fiatalok „leírása szerint az apák megtartása erősen hatalomhangsúlyozó, korlátozó jelleget mutat. Leírásuk szerint az apák éppen az önállósulási törekvések fokozódása idején erősítik meg korlátozó magatartásukat, jellegzetesen autoriter, konzervatív képet mutatva. Az anyák magatartását a fiúk és a lányok eltérő módon írják le. A lányok függetlenségi törekvéseivel szemben az anyák egészen az ifjúkorig lényegében megegyező módon korlátozóak. A fiúkkal szemben az anyai korlátozás azonban a kisiskolás kortól enyhül. Mindkét nem leírása szerint csökken ugyan a szülők korlátozó, autoriter magatartásmódja az ifjúkorra, mégis az adatok tanúsága szerint a fiataloknak legalább 30—40 százaléka ad szüleiről jellegzetesen autoriter, korlátozó leírást.” (Varga, 1982. 437. old.)

Vitányiék vizsgálatukban, az általános magatartás szerint felállított családtípusokat tekintve a legelterjedtebb heteronóm-instabil-impulzusszegény családtípusra (a minta 38 százaléka) találták jellemzőnek, hogy megvalósítják „a tekintély és presztízs elvét, a pozíciók tiszteletét, mindenekelőtt az apa feltétlen családfeji tekintélyét” (Vitányi—Sági—Lipp, 1982. 63. old.). Továbbá a minta 23 százaléka találták jellemzőnek, hogy nevelés terén inkább a korlátozás és tiltás eszközeivel élnek (Id. mű, 67. old.).

A tekintélyelvű neveléssel kapcsolatban felmerül, hogy ténylegesen hogyan működik a tekintély. A tapasztalat szerint ma *sok családban a tekintély formálisan működik*, tehát a gyerek látszólag behódol, de nem azonosul vele.

A családok nevelési gyakorlatának másik problematikus vonása az engedékeny stílus. Vidéki pedagógusok szerint „*terjedőben van az engedékeny stílus* a szülők részéről. Ezt akár pozitív eredményként is értékelhetnénk, de féltő, hogy abból ered, a szülőknek nincs idejük-idegük foglalkozni a gyerekekkel, inkább rámondják mindenre: jól van, kisfiam” (Ármós, 1984. 8. old.).

A *bizonytalan családi nevelést* érzékelteti *Komlósi* megállapítása is: „A magyar családok, a gyermekek szemén át nézve, kevés támogatást adnak, az elutasítást is ritkán alkalmazzák, kevésbé irányítanak, ritkán büntetnek, de ritkán nézik el a hibákat.” (Komlósi, 1979. 269. old.)

A kiegyensúlyozott, harmonikus személyiségfejlődéshez, a társadalomban való eligazodáshoz a gyermekeknek határozott, követhető normákra, szabályokra van szükségük. S minthogy „az egyén a normákkal viselkedési óhajok, elvárások

alakjában szembesül, amelyeket csoportjai, környezetének úgynevezett referenciális tekintélyei és szereppartnerei támasztanak vele szemben” (Pataki, 1978. 273. old.), a túl engedékeny, bizonytalan szülői magatartás, a maga bizonytalan vagy meg sem fogalmazott óhajaival, bizonytalanná, a külső világban eligazodásra képtelenné teszi a gyermeket.

5. *A családok nevelési stílusa nem kedvez az autonóm személyiség kialakulásának.*

A család politikai szocializációs szerepének szempontjából nagy jelentősége van annak, hogy a családok nevelési stílusa a gyermek fejlődése folyamán milyen *személyiségjegyek* kialakulásának kedvez.

Számos külföldi kutatás bizonyítja, hogy a szülői tekintély és a gyermekek személyiségének alakulása mennyire függnek egymástól. *Baumrid* például az iskola előtti korú gyermekek körében végzett kutatás során úgy találta, hogy „*a határozott csoportba* (mármost a szülőket illetően) tartozó gyermekek elégedettek voltak, szívesen fogadták a szülői irányítást, nagy felfedező vágy és készség, magas fokú önbizalom és önkontroll jellemezte őket, szülei szeretettel, biztatással nevelték őket, szívesen beszéltek meg bármit gyermekükkel, határozottan követeltek, s következetes kontrollal nevelték gyermekeiket. . . *A tekintélyelvű szülők* gyermekei elégedetlenek, visszahúzódók és bizalmatlanok, szülei kontrollálók, de hidegebbek, elzárkózóbbak voltak. Végül az *engedékeny szülők* gyermekeiben sem önbizalom, sem felfedezési vágy, sem önkontroll nem volt. Ezek a szülők eléggé melegen, de kontroll és követelés nélkül nevelték gyermekeiket.” (Kozéki, 1981. 82—83. old.) Úgy találta továbbá a kutató, hogy a tekintélyelvű szülő, ha egy norma megtartása nagyon terhes lett volna, gyakran megszegte a normákat, s gyermekeik is kevésbé követték a szülei útmutatását. Véleménye szerint autokrata szülők gyermekei azért nem felelősségvállalók, mert a szülők nem törődnek eléggé gyermekük kiegyensúlyozott érzelmi életével, nem beszélnek meg a problémákat, következképp nem hatékonyak az önálló értékrendszer kialakításában sem. Az autokrata nevelés nem kedvez olyan jellemvonásoknak, mint az önállóság és függetlenség, mert nem ad lehetőséget ilyen tulajdonságokat igénylő feladatok vállalására, s így a konfliktusok megoldását sem tanulja meg a gyermek. Éppígy az engedékeny nevelés következtében sem, mivel ez utóbbi esetben vagy nincs kockázat, hisz mindent szabad, vagy épp ezért túlságosan nagy kockázatot vállal a gyermek, s nem öröm, hanem kínos tapasztalat fűződhet próbálkozásaihoz (Id. mű, 84, 85. old.).

A hazai vizsgálatok, illetve szociográfiák tanulságai szerint a magyar családok jelentős része olyan nevelési stílust gyakorol, amely nem kedvez az autonóm személyiség kialakulásának (s ehhez sok esetben az iskolai nevelés sem nyújt elég lehetőséget), éppen a túlzott tekintélyelvűség, illetve az engedékenység következtében (ez utóbbi természetesen az iskolai neveléssel kapcsolatban fel sem merül).

Komlósi vizsgálata szerint „az eszményi gyermekkel kapcsolatos elképzelésekben a szófogadás, tiszteletudás, jó modor, udvariasság a szülők 53 százalékánál fordul elő: ezek az erkölcsi tulajdonságok a gyermekektől alkalmazkodást kívánnak meg, nemegyszer a csak külsőséges alkalmazkodást” (Komlósi, 1981. 433—434. old.). Ezek a szülők saját gyermekeik tulajdonságai között is a konformizmust és az alkalmazkodást értékelik. „A szülők harmadrésze elítéli gyermekét engedetlenségéért, önfejűségéért, »okoskodásáért,« vitatkozásáért, de csak a szülők 7 százaléka elégedetlen amiatt, hogy gyermeke bátortalan, csendes.” (Komlósi, Id. mű, 435. old.)

Az önállóság, a felelősség hiánya az iskolai és a családi nevelésnek egyaránt következménye. „Vizsgálati adatok és tapasztalati megfigyelések egyaránt arról tanúskodnak, hogy az iskolai életforma — túlnyomóan passzív befogadó jellege, nyomasztó külsőleges szabályozottsága, a valóban hatékony és életteli önkormányzat hiánya »infantilizálja« a fiatalokat, gyengíti önállóságukat, öntevékenységet. Ezt különös módon elősegíti az is, hogy a családban általában megnőtt a gondoskodás a fiatalokról, főként ami az anyagi ellátottságot illeti. Így élethelyzetük s általában a pedagógiai szituáció jellemző vonása lesz a reális és konkrét felelősség hiánya, vagy túlságosan egyoldalúan a személyes tanulmányi sikerekre való koncentrálódás.” (Pataki, 1982. II. 248. old.)

A szülői nevelés egyik következményeként jelentkezik továbbá, hogy a gyermek, a fiatal nem kap konfliktusmegoldási mintákat, mivel eleve „konfliktuskerülő, behaviorista nevelést kapnak” (Gáspár, 1983. 86. old.). A túlságosan féltő szülői magatartás a gyermeket „megvédi” a kritikus döntésszituációk gyakorlatától (Berki, 1983. 99. old.).

6. A családi nevelésben a *teljesítményre orientáltság* is problematikus. „A családok növekvő részének értékrendjében a teljesítményre orientáltság vált uralkodóvá, egyszersmind meggyengültek az érzelmi kötődések. A teljesítményorientáció túlsúlya teljes mértékben harmonizál az iskola valóságos értékrendjével, az iskolában kialakuló továbbtanulási versennyel, a még kevésbé leküzdött érdemjegy-központúsággal, de szöges ellentétben áll oktatási rendszerünk nevelési törekvéseivel, melyek a teljesítményértéktől viszonylag független tevékenységöröm megbecsültetésére és az ember emocionális kiművelésére irányulnak.” (Zrinszky, 1980. 59. old.) Összecseng ez a szociográfiákban megszólaltatott pedagógusok véleményével. „Teljesítményorientálttá vált a szülők nevelési gyakorlata — magyarázza a pedagógusnő —, azt kérdezik, hányast kapott a gyerek, mennyit tanult, s ezzel el is van intézve a nevelés.” (Ármós, 1984. 48. old.) A teljesítményorientáltság háttérbe szorítja a személyiség fejlesztésének, nevelésének problémáját, kialakítja a gyermekben a külső elvárásoknak való megfelelés, egy külső mércéhez való igazodás törekvését, figyelmen kívül hagyva egyéni készségeik, tehetségük fejlesztését.

7. Végül a családi nevelés problémája a *szülői elbizonytalanodás* is. „A mai családok nagy nevelési gondokkal küszködnek. Nemcsak az a baj, hogy nincs idejük a nevelésre, hanem mert sajnálatos módon az emlékezet kopása, saját neveltetésük emlékeinek hiánya, a nagymama, nagypapa tapasztalatainak a távolság miatti elkallódása bizonytalanra teszi a mai szülőnemzedéket. Nem csupán a régi munkaeljárások, az előző termelési kultúra értékeinek átörökítésére, hanem a legkézenfekvőbb mindennapi gondozási, nevelési, oktatási eljárások ismeretének hiányára gondolok, s arra, hogy mindez az ifjú szülőnemzedék gondjait sokasítja.” (Turgonyi, 1983. 69–70. old.)

Az elbizonytalanodó szülői magatartásnak más okai is vannak, mégpedig a családi nevelésnek, a szülők szakértelmének a hivatalos megítélésben megmutatkozott devalválódása. A dogmatizmus éveiben a család gyermeknevelése zárójelbe került, magánügygé degradálódott. A konszolidáció idején pedig a kiegyensúlyozottabb fejlődést a nevelélmélet azon felfogása késleltette, amely a családot mellőzhető nevelési tényezőként fogta fel (Kronstein, 1979. 40. old.). „Valamelyes változás 1968 után következett be, az oktatási reformtörekvéseknek lendületet adó V. Nevelésügyi Kongresszus és az 1972. évi közoktatási párthatározat, valamint az 1971. évi tanácstörvény decentralizációs intézkedései nyomán. E fejlődési

szakasz eredményeképpen a hetvenes évek elején . . . megnő a családi nevelés iránt a politikai bizalom.” (Kronstein, 1982. 150. old.) Azt azonban, hogy a család az iskola egyenrangú nevelési partnere, csak az 1978-ban kiadott új Nevelési Terv kodifikálta. A gyakorlatban az iskola, sőt, az alsóbb szintű gyermekintézmények is évtizedekig általában laikusnak tekintették a szülőt a szakértelmet képviselő óvónókkal, pedagógussal szemben, az intézmények működéséhez a szülőkel való tartalmas együttműködést nem igényelték. A családi nevelés fontosságának, jelentőségének hivatalos elismerése ellenére azonban az iskolák gyakorlata, szemlélete lassan változik. Az egyoldalú kapcsolat, azaz, hogy „a szülő bejöhethet az iskolába, ha problémája van, s a pedagógus válaszol”, még mindig érvényesül (Csontos—Ferge, 1983. 13. old.).

Nehéz körülhatárolni, hogy ezek a problémák mely családokban jelentkeznek és hatnak. Az biztos, hogy a nyitott, demokratikus légkörű, harmonikus, határozott értékekkel rendelkező családokban, amelyekben a szülők életmódja, anyagi helyzete lehetővé teszi a gyakori családi együttléteket, közös tevékenységeket, alkalmat adva a szülőknak a gyermekekkel való foglalkozásra, nem, vagy kevésbé jellemzőek ezek a problémák. Ez a kérdés viszont már visszavezet a családok általános, gazdasági, társadalmi körülményeinek kérdéséhez.

ÖSSZEFOGLALÁS

A család spontán irányultságai és tudatos törekvései a családtagokra jellemző általános emberi magatartásnak, értékrendszernek, életszemléletnek, a család kulturális légkörének alapján rajzolódnak ki; a politikával szembeni magatartás, beállítódás is így közelíthető meg.

A szakirodalom állásfoglalásai alapján az alábbi következtetések vonhatók le: A családok jelentős része nem közvetít aktív viszonyt a politikával kapcsolatban a gyermek felé. A család elsősorban nem a közügyekben való részvételre, nem a politikai aktivitásra orientál értékeivel, hanem többnyire a családba való bezárkózás modelljét közvetíti a gyermek felé. A gyermekek és szülei értékeiből a társadalmi vonatkozás, a közösség, a közéletiség szempontjai vagy teljesen hiányoznak, vagy elenyésző mértékben vannak jelen.

A család arra szocializál, hogy a politika független a mindennapoktól, az állampolgárok illetékességétől, az emberek kompetenciája nem terjed ki a politikai szférában működő szabályok, értékek ismeretére; a politika távol van a hétköznapi emberek mindennapi tevékenységétől.

A politikával szembeni távolságtartás mutatkozik meg abban is, hogy a családi körben folytatott, egyébként is ritkuló beszélgetések témáiból a politika sok családban kivülreked. Ebből következik, hogy a családok szerepe a gyermekek politikai ismereteinek, véleményeinek alakításában erősen háttérbe szorul.

A szülők politikával szembeni ösztönös inkompetencia-érzése megmutatkozik abban is, hogy a legtöbb családban fel sem merül a nevelési feladatok között a politikai nevelés. Ugyanakkor a politikával szembeni távolságtartás, a politikától való elzárkózás általában nem tudatosan vállalt magatartás, hanem visszavezethető arra, hogy a családok jelentős részének mindennapos tevékenysége kimerül életük anyagi feltételeinek megteremtésében.

A családok társadalmi, gazdasági körülményei mellett tekintetbe kell vennünk általában a társadalmi tudat alakulását is. Hiszen a családok egy részénél mutat-

kozó befelé fordulás, privatizáció, politikától való távolságtartás visszavezethető egy általánosabb politikai gyakorlatra, csakúgy, ahogy például a családok autoritárius légköre, szemlélete alátámasztódik a társadalmi életünkben is működő autoritárius értékrendszerrel. „Elavult értéként — önmagát természetesen nem deklarálva — működik az autoritárius értékrendszer és ennek megfelelően az engedelmesség, avagy a passzív lojalitás mint centrum körül kirajzolódó és szerintem a szocializmustól idegen értékrendszer.” (Ancsel, 1982. 26. old.)

A szocializáció mozzanatainak a gazdasági, társadalmi és politikai problémákkal való összefüggésére hívja fel *Hankiss Elemér* is a figyelmet. Véleménye szerint az értékorientációs folyamat problémáinak kiküszöbölésére irányuló törekvés akkor járhat eredményel, „ha a szocializációs gyakorlat átalakításával egyidőben az eddiginél nagyobb tér nyílik az emberek előtt a gazdasági és társadalmi életben az autonóm cselekvésre, a felnőtt és felelősségteljes viselkedésre: ha az élet jelenlegi, s évszázadok óta erős hierarchizáltsága a családban, a munkahelyen, hivatalban, közéletben oldódik, ha a túlközpontosított bürokratikus irányítás és ellenőrzés fokozatosan átadja helyét a társadalmi öngazolás gyakorlatának és így tovább” (*Hankiss*, 1982. 13. old.).

FELHASZNÁLT IRODALOM (FEJEZETENKÉNT)

I. A családok gazdasági, társadalmi körülményei

Andorka Rudolf: A magyar községek társadalmának átalakulása. Gondolat Könyvkiadó 1979.

Andorka Rudolf—Harcsa István—Kulcsár Rózsa—Markovicz Anna: A társadalmi mobilitás alakulása és összefüggése a társadalom szerkezetével. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. II. Rétegződés, mobilitás, egyenlőség. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1979.

Andorka Rudolf—Falussy Béla: A magyar társadalom életmódja az 1976—1977. évi felvétel alapján. Statisztikai Szemle, 1980. 8—9. és 10. sz.

Andorka Rudolf I.: Társadalmi mobilitásunk. Valóság, 1982. 8. sz.

Andorka Rudolf II.: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Könyvkiadó 1982.

Bakos Márta: Önkritikusan. Mozgó Világ, 1983. 5. sz.

Bognár Szabolcs: A „család”. Mozgó Világ, 1982. 10. sz.

Cseh-Szombathy László—Kulcsár Kálmán: A szocialista életmód kutatásának eredményei. Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz.

Cseh-Szombathy László: A mai magyar család legfőbb jellegzetességei. In: A változó család. Kossuth Könyvkiadó 1978.

Cseh-Szombathy László: Változások a család működésében. Társadalmi Szemle, 1980. 6. sz.
Cseh-Szombathy László: Változások a család társadalmi és gazdasági szerepében. Társadalomkutatás, 1984. 3—4. sz.

Életmód: Modellek és minták: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1984.

Fekete Gyula: Maradandó-e a család. Mozgó Világ, 1982. 9. sz.

Fekete Gyula: Inगतag családok, maradandó családi életforma. Mozgó Világ, 1983. 10. sz.

Gondos Anna: A gyermeknek „helyzete van”. Valóság, 1979. 2. sz.

Gubi Magdolna: Szerepcsere. Mozgó Világ, 1982. 10. sz.

Lőcsei Pál: A tradicionális magyar család sorsa századunk második felében. Mozgó Világ, 1983. 3. sz.

S. Molnár Edit: Fiatalok családképe. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanfolyamok. Budapest 1976.

Népszerű- és társadalomstatisztikai zsebkönyv, 1982. Központi Statisztikai Hivatal.

H. Sas Judit: A nő és a férfi a családban és a társadalomban. Társadalmi Szemle, 1976. 8—9. sz.

- H. Sas Judit*: Az életmód és a család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. Akadémiai Kiadó 1976.
- H. Sas Judit*: Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja. Akadémiai Kiadó 1984.
- Szalai Sándor*: A családi élet minősége: szerepelkülönülés és munkamegosztás a családban. In: Tanulmányok az életmódról. Gondolat Könyvkiadó 1980.
- Vitányi Iván*: Az életmódtípusok konkrét helyzete a mai Magyarországon. In: Az életmódról. Népművelési Propaganda Iroda, 1981.
- Tomka Miklós*: Ifjúság és társadalom (Gondolatok egy szimpozion és dokumentumkötet ürügyén). Ifjúsági Szemle, 1983. 3. sz.
- Tóth Pál*: Középiskolás diákok tanítás után (Egy felmérés tapasztalatai). Ifjúsági Szemle, 1983. 2. sz.
- Tóth Tibor*: Akik a tulsó parton élnek. Forrás, 1983. 3. sz.

II. A család politikaközvetítő szerepe

- Daróczy Sándor*: A nevelési tényezők értékhozó és információközvetítő szerepéről. Pedagógiai Szemle, 1980. 7–8. sz.
- Komlósi Sándor*: Értékek, értékelések a mai szülő tudatában. In: Iskola és közvetlen környezete szocializáló hatásrendszere. Tanulmányok, Pécs 1977.
- Komlósi Sándor*: A családi nevelés értékközvetítő szerepe. In: A szocialista nevelés — a szocialista nevelőiskola. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest 1981.
- Kovács Lajos—Rajnai Vilmos*: Középiskolai tanulók és tanáraik értékeinek összehasonlítása. Kézirat, 1983.
- S. Molnár Edit*: A politikai szocializáció sajátosságának jelentkezése iskolás korba lépő gyermekeknél — egy vizsgálat módszertani lehetőségei. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok. 1971. 9. sz.
- Pataki Ferenc*: Nevelés és társadalom. Tankönyvkiadó 1982.
- Szabó Ildikó—Csepeli György I.*: Nemzet és politika a 10–14 éves gyermekek gondolkodásában. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Budapest 1984. 4. sz.
- Szabó Ildikó—Csepeli György II.*: Politikai érzelmek iskolája. Jel — Kép, 1984. 2. sz.
- A szocialista tudat fejlődése*. Társadalmi Szemle, 1980. 8–9. sz.
- Vitányi Iván—Sági Mária—Lipp Márta*: A kultúra közvetítése a családban. Művelődéskutató Intézet, 1982.

III. A család szerepe a történelem átörökítésében

- Ancsel Éva*: A történelmi hallgatásról. Medvetánc, 1983. 4–1984. 1. sz.; illetve Éthosz és történelem. Kossuth Könyvkiadó 1984. 123. és 130. old.
- Bóhm Antal*: A történelemről való gondolkodás osztály- és rétegmotivációi. In: Történelem és közgondolkodás. Tudományos tanácskozás, Eger. 1982. Kossuth Könyvkiadó 1982.
- Csepeli György*: Azonosságtudat és nemzeti hovatartozás. Társadalmi Szemle, 1984. 3. sz.
- Csepeli György—Szabó Ildikó*: Az „itt” és az „ott”. Gyermekek a nemzeti érzés és tudatvilágról. Világosság, 1983. 8–9. sz.
- Galvács Adél*: A család csapdája. Mozgó Világ, 1983. 2. sz.
- Nemeskürty István*: Tűnődések történelmi tudatról és nemzeti önismeretről. Társadalmi Szemle, 1980. 8–9. sz.
- Pach Zsigmond Pál*: Zárszó. In: Történelem és közgondolkodás. Id. mű.
- Szücs Jenő*: Történelmi „eredet”-kérdések és nemzeti tudat. Valóság, 1985. 3. sz.

IV. A család szerepe a gyermekek világnézetének alakításában

- Bálint B. András*: Rábízom magam istenre. Beszélgetés vallásos fiatalokkal. Forrás, 1979. 10. sz.
- Bender Katalin*: Közösségkép — múlttal és jövővel. Kritika, 1984. 5. sz.
- Gáspár Judit* pszichológussal beszélgetés: Egymásra utalva. Mozgó Világ, 1983. 4. sz.

Hoffmann Márta—*Szilágyi Erzsébet*: Ünnepi szokások és ünnepi televíziózás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest 1981.

Józsa Péter: Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban. Világosság, 1979. 2. és 3. sz.

Murányi Mihály—*Dömök Zsuzsa*: Vallásosság, hitközösség, ateizmus. Budapesti fiatalok világnézeti orientációinak néhány jellemzője. Világosság, 1976. 8—9. sz.

Tomka Miklós: A vallási önbesorolás és a társadalmi rétegződés. Szociológia, 1977. 4. sz.

Tomka Miklós: Vasárnapok, ünnepek, vallásgyakorlat. Megjegyzések a templombjárás szociológiájához. Világosság, 1982. 5. sz.

Tomka Miklós: Társadalmi változás — vallási változás. Szociológia, 1983. 3. sz.

Tomka Miklós: Az ifjúság és a vallás. Ifjúsági Szemle, 1984. 2. sz.

Tomka Miklós: Család, ifjúság, társadalom. Kritika, 1984. 2. sz.

Tomka Miklós: A családról — múlt, jelen és jövő időben. Kritika, 1984. 5. sz.

V. A családi nevelés problémái, s azok jelentősége a politikai szocializáció szempontjából

Andai György: Az a bűdös kölyök. Élet és irodalom, 1983. 37. sz.

Ármós Erzsébet: Családi kényszerpályák. Lajosmizse, urbanizált nagyközség. Forrás, 1984. 1. sz.

Bagdy Emőke: Családi szocializáció és személyiségzavarok. Pszichológia nevelőknek. Tankönyvkiadó 1977.

Bábosik István: Családi és iskolai hatások szerepe a személyiség irányultságának formálódásában. In: Változó iskola. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest 1979.

Bábosik István: Személyiségformálás közvetett hatásokkal. Tankönyvkiadó 1982.

Berki Sándor: Családban élni szövetség vagy verseny. Mozgó Világ, 1983. 1. sz.

Bernstein: Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Gondolat Könyvkiadó 1975.

Buda Béla: Az empátia — a beleélés lélektana. Gondolat Könyvkiadó 1980.

Buda Béla—*Hajnal Albert*: A család természetéről. Egy rendszerszemléletű modell körvonalai. MRT TK Módszertan. 1973. 28. sz.

Család és iskola. Szemelvénygyűjtemény és bibliográfia az 1983. tavaszi nevelési értekezlethez. Budapest 1983.

Csontos Magda: Beszélgetésünk — interjú Ferge Zsuzsával. Úttörővezető, 1983. 6. sz.

Csókey László és társai: A szülők nevelői magatartásának hatása serdülő korú fiúk és lányok imitatív attitűdjeire. Magyar Pszichológiai Szemle, 1974. 1. sz.

Csőregh Éva: Lakótelepi iskolások. Életmód, szabad idő, nevelés. Akadémiai Kiadó 1978.

Csőregh Éva: A nevelés összetevői és esélyei. In: Gyermek a társadalomban. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat 1983.

Deáki László: Szülők zsebének versenye. Népszava, 1983. 293. sz.

Ferge Zsuzsa: A pedagógusok képe az iskola társadalmi szerepéről. Valóság, 1973. 2. sz.; valamint: Társadalompolitikai tanulmányok. Gondolat Könyvkiadó 1980.

Füle Sándor: A szülők és az iskola. Hazafias Népfront és Tankönyvkiadó 1984.

Gazsó Ferenc—*Pataki Ferenc*—*Várhegyi György*: Diákéletmód Budapesten. Gondolat Könyvkiadó 1971.

Gál Erzsébet: A családi nevelés új rangja a társadalomban 1970—1974. In: Szülők és nevelők. Kossuth Könyvkiadó 1975.

A KB 1982. április 7-i állásfoglalása. Pedagógiai Szemle, 1982. 6. sz.

Komlósi Sándor: A család és környezet szerepe a nevelésben. In: Alakuló ember. Gondolat Könyvkiadó 1976.

Komlósi Sándor: A családi közösség szocializációs funkciója: Áttekintés három vizsgálat eredményéről. Kultúra és Közösség, 1976. 1. sz.

Komlósi Sándor: A szülői magatartásformák mintái felsőtagozatos tanulók szemével. In: Ifjúság és Pszichológia, Pszichológiai Tanulmányok XIV. Akadémiai Kiadó 1975.

Komlósi Sándor: Szülői magatartásformák alakulása hét országban: Ahogyan a gyermekek látják. In: Pszichológiai tanulmányok. XV. Akadémiai Kiadó 1979.

Korzenszky Richárd: Kettős nevelés. Mozgó Világ, 1983. 9. sz.

Kovács Judit: Családi légkör. Magyar Nemzet, 1984. 81. sz.

Kovács Judit: Fogódzók. Magyar Nemzet, 1983. 265. sz.

Kozéki Béla: A motiválás és motiváció összefüggéseinek pedagógiai pszichológiai vizsgálata. Akadémiai Kiadó 1980.

Kozéki Béla: Önállóság, önfegyelem — autonómia. Tankönyvkiadó 1981.

- Kozma Tamás*: A nevelésszociológia alapjai. Tankönyvkiadó 1977.
- Kronstein Gábor*: Iskola és család — együtt, egymás mellett vagy egymás nélkül? Valóság, 1979. 9. sz.
- Kronstein Gábor*: Szülőpolitika és szülői érdekvéonyesítés. Medvetánc, 1982. 2—3. sz.
- Kronstein Gábor*: Iskolarendszerünk és a család. Társadalmi Szemle, 1983. 2. sz.
- Kronstein Gábor*: A szülő szerepe az iskolarendszerben. Magyar Tudomány, 1983. 9. sz.
- Kulcsár Kálmán*: A család helye és funkciója a modern társadalmakban. In: Család és házasság a mai magyar társadalomban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.
- Kürti Istvánné*: A tanulmányi eredményesség és a szocializáció. Pszichológia, 1982. 1. sz.
- Mérei Ferenc*: Az együttes élmény. Csoportlélektan, Budapest 1969.
- Mérei Ferenc és Somogyi Tóth Sándor* dialógusa: Életminőség. Kortárs, 1979. 10. sz.; valamint Az életmódról, Népművelési Propaganda Iroda, 110—111. old.
- Miksa Lajos*: Család nélkül nem megy. Magyar Nemzet, 1983. 133. sz.
- Nemes Péter*: Ismerkedés a csövesek világával. Tankönyvkiadó 1984.
- Pataki Ferenc*: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Kossuth Könyvkiadó 1977.
- Pataki Ferenc*: Érték, norma, viselkedés. Világosság, 1978. 5. sz.
- Pataki Ferenc I.*: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Kossuth Könyvkiadó 1982.
- Pataki Ferenc II.*: Nevelés és társadalom. Tankönyvkiadó 1982.
- Ranschburg Jenő*: Félelem, harag, agresszió. Pszichológia nevelőknek. Tankönyvkiadó 1973.
- Siklós László*: Neveletlenek. Kozmosz Könyvek, 1979.
- Siklós László*: Gyermekek veszélyben. Szépirodalmi Könyvkiadó 1983.
- Szalayné Pásztor Gabriella*: A család nevelő szerepére építve. Unalom helyett programok. Magyar Nemzet, 1984. 52. sz.
- Turgyoni Júlia*: Gyermekünk nevelése a családban. In: Gyermek a társadalomban. Ifjúsági Lapkiadó 1984.
- Varga Zoltán*: Tizennyolc éves budapesti fiatalok nevelési attitűdjei. Magyar Pszichológiai Szemle, 1982. 4. sz.
- Varga Zoltán*: Iskolai ártalmak. Tankönyvkiadó 1974.
- Zrinszky László*: A család és az iskola nevelése. In: A családi élet mai problémái. Tankönyvkiadó 1980.

Összefoglalás:

- Ancsel Éva*: Az értékek változása és az ifjúság. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth Könyvkiadó 1984., vagy: Társadalmi Szemle, 1982. 10. sz.
- Ferge Zsuzsa*: Emberi viszonyok és társadalmi értékek. Társadalomtudományi Közlemények. 1983. 1. sz.
- Hankiss Elemér*: Kényszerpályán. Medvetánc, 1982. 4. sz.

SZIRMAI VIKTÓRIA

Térbeli társadalmi problémáink és a településtervezés felelőssége

Az *Adj király katonát* nagyon szép film. Az utóbbi évek talán legszebb filmművészeti példája a lakóhelyi társadalom, a szülők, a rokonok, a szomszédok védő és óvó közösségéből kiszakadt fiatal lányok megrendítő sorsának, azokénak, akik az urbanizáció sodrában a nagyvárosi munkásszállók, albérletek világába kerültek, de akik ott sem adták fel emberi tartásukat, a szép, a jó, az anyaság, a gyermek, az alkotó munka iránti vágyukat. Félő azonban, hogy a film azt sugallja: ezek a lányok alapvetően a településviszonyok átalakulásának, a településtervezés és -fejlesztés meghatározott folyamatainak az áldozatai. Mert a filmkockák ábrázolta életformákból legalább annyit magyarázhat a fiatalok társadalmi strukturális helyzete, a szövőgyár kívánta kevés szaktudás és az alacsony iskolai végzettség, a szerény jövedelem, a munkahelyi érdekérvényesítés szűk lehetősége, mint az, hogy a magyar ipar városi térben koncentrálódó fejlesztésének hatására és mert a falvak jó része nem kínálta a fiatalokat helybentartó munka és a társadalmi felemelkedés lehetőségét, vagy éppen a remélt életforma ígérését, a film főszereplője és az ahhoz hasonló helyzetben levők „vándorútra” keltek.

A *Panelkapcsolat* című film talán még jobb példája annak, hogy a településfejlesztést okolják társadalmi-strukturális mechanizmusok helyett. A film címe és története sokkal inkább sugallja azt a következtetést, hogy a családokban érzékelt válságjelenségek, sőt a mindennapi élet nehézségei is az új lakótelepi lét, nem pedig egyéb stukturális folyamatokból is eredő, konkrét élethelyzetek következményei.

Ezek miatt a filmek miatt is érzem időszerűnek, hogy beszéljünk a térben megnyilvánuló társadalmi feszültségek okairól, lehetséges kezelési módjairól, s a térbeli folyamatokat alakító településtervezés és -fejlesztés társadalmi felelősségéről. De még inkább időszerű ez azért, mert nem csupán egyes művészfilmekben érzékelhető nézetekről, hanem a közvéleményben élő markáns álláspontokról, a térszerveződésből eredő társadalmi jelenségek leegyszerűsített értelmezéséről van szó.

Közismert, hogy az ország társadalmi és gazdasági fejlődése, a gazdaság modernizálása, a termelés minőségi javulása érdekében sürgetővé vált a település-

tervezés és -fejlesztés korszerűsítése; egy, a korábbinál kevesebb feszültséggel járó településfejlődési irány kiválasztása. Az országgyűlés 1985 tavaszán fogadta el a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatait kijelölő tervezetet. A tömegkommunikációs hírszóró eszközök, kivált a sajtó munkájának eredményeként a településhálózat jövőjét kijelölő tervezet társadalmi vitái, a társadalmi vitákban megfogalmazott javaslatok is nyilvánosságra kerültek. A sajtó híreiből, tájékoztatóiból kitűnt, hogy a társadalmi vitákon — a településszerkezet jövőbeli alakulása szempontjából lényeges indítványok mellett — nagyon sok helyen vetettek fel szociálpolitikai problémákat is, így például a többoldalúan hátrányos helyzetű népesség, a sokgyerekes, alacsony jövedelmű szakképzetlen társadalmi rétegek, a nyugdíjasok kedvezőtlen helyzetét.

Nem tartom véletlennek, hogy a terület- és a településfejlesztés hosszú távú feladatait kijelölő tervezet társadalmi vitáin elhangzottak ezek a problémák. Egyrészt azért, mert megoldást váró, valós társadalmi feszültségekről van szó, másrészt azért, mert a társadalmi viták fórumként funkcionáltak. A jelzett élethelyzetek mélyén valóban meghúzódnak tervezési-fejlesztési mechanizmusok is, mégis problematikusnak tartom azt, hogy bonyolult társadalmi jelenségek kizárólagos tervezési-fejlesztési kezelését javasolják.

Természetesen aligha vitatható, hogy a kialakítható élet minőségének, az egyéni és a családi gazdálkodásnak, a fogyasztásnak és a felhalmozásnak, a fizikai és a társadalmi regenerálódásnak, a fiatalabb népesség esetében a felnőttkori életstratégiákat meghatározó értékeknek és mintáknak, általában a mindennapi életnek a lakóhely jelentős feltétele; kétségtelen az is, hogy a térszerkezetből eredő problémák tudományos megfogalmazásának reneszánszát éljük, és egy társadalomtudományi kutatás hovatovább elképzelhetetlen a térbeli környezeti viszonyok elemzése nélkül. Az sem vonható kétségbe, hogy az iskolai végzettség, a foglalkozás, a munkahelyi szervezet hierarchiájában betöltött pozíció, a társadalmi részvétel esélyei, a családi háttér révén átörökített kultúra, a vagyon, a jövedelem nagysága, vagyis a társadalom makrostrukturális szerkezetében elfoglalt hely megannyi összetevője a térbeli viszonyokon túl további markáns életmeghatározók.¹ A társadalmilag hátrányos helyzetek, illetve általában a konfliktusos élethelyzetek — kivált hosszú távon — még akkor is csak komplex társadalomirányítási beavatkozásokkal, a társadalmi-strukturális és a környezeti körülmények egyidejű alakításával javíthatók, ha azok meghatározott térben koncentrálnak.

Például az aprófalvas térségek idősebb népességének problémáit ugyan valóban enyhíteni lehet a tervezés és a fejlesztés lehetőségeivel; az olyannyira fontos alapfokú ellátás megteremtésével, az orvosi rendelő biztosításával, a közlekedés javításával. De a már nem munkaképes korú lakosság nehéz élethelyzetének megoldása érdekében széles körű szociális gondozásra is szükség van, s ennek kialakítása már nem tervezési-fejlesztési, hanem társadalompolitikai, szociálpolitikai feladat.

Tisztában vagyok azzal, hogy egyes (szakmai) nézetek szerint egy jól működő településfejlesztési modell önmagában hordozza a szociálpolitikai funkciókat felvállaló helyi intézmények spontán szerveződését. De ha például valaki olvasta Ivar Lo-Johansson svéd író most megjelent, *Csak egy anya* című remekművét, a harmincas évek kibontakozó, éppen modernizálódó, falusi társadalmának szociografikus leírását, akkor korántsem lehet biztos a spontán szerveződések konfliktusmentes, mi több, demokratikus működésében. A feudális nagybirtok mentén

szerveződő zárt helyi közösség ugyan biztosította tagjainak esetenkénti védelmét, az öregek gondozását, a gyermekek időszakos megőrzését is, de ennek ára az egyéni érdekek teljes feladása, a helyi társadalmi és gazdasági elvárásokhoz való igazodás volt. A könyv tanúságtétele szerint a helyi társadalom csak addig vállalta fel a nehéz helyzetben levő kisebbség gondját, amíg azt a helyi érdekek megkívánta. A svéd példa arra int, hogy a helyi közösség sem képes minden érdek képviselőjére, minden helyi konfliktus kezelésére. A helyi társadalom terén túlmutató érdekek kielégítése és a feszültségek kezelése megkövetelhetik a külső támogatásokat is.

Való igaz, hogy az infrastrukturálisan és financiálisan kedvező helyzetű településeinken már most is lehetnek olyan emberek vagy társulások, akik és amelyek képesek a helyi társadalom konfliktushelyzetben levő tagjainak a problémáira adekvát feleleteket adni. Sőt az is lehet, hogy a korszerűsödő településtervezés és -fejlesztés adta lehetőségek, a helyben maradó, illetve a helyben képződő nagyobb erőforrások eredményeként egyes helyi társadalmak megerősödnek, és így újabb települések lehetnek képesek arra, hogy vállalják a helyi szociális feszültségek kezelését. Ezekben az esetekben kevésbé lesz szükség a külső, szociálpolitikai támogatásokra. De az idős emberek problémáit addig is kezelni kell. Ezt pedig csak a központi akarat eszköztárával lehet. Kiváltképp akkor, amikor ma egyes településeink sem ténylegesen, sem pedig potenciálisan nincsenek olyan helyzetben, hogy önerőből oldják meg a helyi szociális feszültségeket. Esetükben szükség van az állam szociálpolitikai támogatására, az állami erőből segített helyi szociálpolitikai intézmények kialakítására, fejlesztésére.

A településtervezésen és -fejlesztésen túlmutató társadalomirányítási beavatkozások szükségességét talán még markánsabban jelzik a nagyvárosokban élő, nagycsaládos, a városhoz nem integrálódó népesség feszültségei. A feszültségek mélyén alapvetően nem infrastrukturális hiányok rejtőzködnek, hiszen ha a lakóhelyül szolgáló városrész nem is biztosítja a teljes értékű, vagy netán a szükségleteknek megfelelő infrastruktúrát, az a város egy másik negyedében feltehetőleg megtalálható. Csakhogy ezek az emberek általában nem keresik, mégpedig az alacsony iskolázottság, és jövedelem, a szakképzetlen munka, a családi élet válságproblémái, az alkoholizmus mentén szerveződő életmódzavarok, a társadalmi-strukturális helyzet által kondicionált okok következtében. Ezekben az élethelyzetekben a tervezési és fejlesztési beavatkozások, például a lakáskörülmények javítása mellett olyan társadalompolitikai, szociálpolitikai beavatkozásokra is szükség van, amelyek a strukturális helyzet javítására, a gazdasági lehetőségek fokozására, a jövedelemszerzés forrásainak a növelésére, az érdekek érvényesíthetőségének erősítésére irányulnak.

Ismeretesek a hatvanas évek új lakótelepeit ért bírálatok. A lakótelepi problémákért — például a hiányzó helyi közösségi életért, az otthon ülő magatartásért — a közvélemény szinte kizárólag a településszervezést és -fejlesztést okolta. S noha a lakótelepekkel kapcsolatos kritikái észrevételek a tervezés és a fejlesztés hibáival is összefüggtek, véleményem szerint egy adott társadalmi réteg komplex beavatkozásokat igénylő társadalmi elégedetlenségének voltak a megnyilvánulásai. Az első új városrészekkel alapvetően egyes értelmiségi és szakmunkás csoportok voltak elégedetlenek. Nem is csak azért vágytak el az új negyedekből, mert lakással és lakóhellyel kapcsolatos elvárásaikra számukra korántsem kielégítő tervezői és fejlesztői feleletet kaptak, hanem azért is, mert életviszonyaik más faktoraiban is hiányok mutatkoztak. Mert kevés volt a jövedelmük, mert

nem volt kielégítő a gazdasági és társadalmi-politikai folyamatokban való részvételük, mert nem voltak biztosítva az alkotó munka különböző lehetőségei sem. Ezért majdhogynem hiábavalónak bizonyult a tervezés igyekezete, hogy javítson valamit az új városrészek urbanisztikai arculatán. Hiszen bármilyen változás is csak részlegesen megoldást adhatott ezeknek a rétegeknek a problémáira. Ezt bizonyítja az is, hogy a hetvenes évek új lakótelepekkel kapcsolatos vizsgálatai már nagyobb elégedettséget mutattak ki, noha az új negyedek tervezési és fejlesztési megoldásai nem változtak lényegesen. A nagyobb elégedettség oka részben az volt, hogy a korábban elégedetlenkedők vagy elköltöztek, vagy tudomásul vették helyzetüket. De legfőképpen az, hogy napjaink gazdasági és társadalmi megújulásának is köszönhetően egyes csoportok általános életlehetőségei is javultak.

Félreértés ne essék, nem azt állítom, hogy a jelzett térbeli társadalmi feszültségek nem csökkenthetők a településtervezés és a fejlesztés eszközeivel. Azt állítom, hogy csak addig csökkenthetők, amíg a konfliktusok térbeli meghatározottságairól, azok tovagyűrűző hatásairól van szó. Hiszen vannak olyan problematikus élethelyzetek is, amelyek szinte kizárólagosan a tervezés és a fejlesztés lehetőségeivel kezelhetők. Egyszerűen azért, mert a problémák oka a szóban forgó réteg térbeli és nem strukturális helyzete. Ilyenek például azok a szakképzett és iskolázott, kulturált, tudatos életprogramokkal is rendelkező társadalmi rétegek, amelyek rossz lakásviszonyok vagy kedvezőtlen ökológiai pozíciójú lakóhelyi körülmények között élnek.

A térbeli társadalmi feszültségek tervezési, illetve fejlesztési kezelése korántsem könnyű feladat. Hogy mennyire nem, azt az is bizonyítja, hogy a társadalom térbeli gazdasági viszonyainak alakítására — de meghatározott társadalmi érdekek kielégítésére is — törekvő településfejlesztési elképzelések a világon mindenhol csak részleges sikerrel jártak. A példa kedvéért hadd idézzem fel az európai nagy városfejlődési trendeket, amelyek szemléletesen mutatják a konkrét településfejlesztési modellek elvi érdekérvényesítő törekvései és a valóság közötti eltéréseket.² Az európai urbanizáció első szakasza, a gyors városnövekedés, az extenzív iparfejlődés időszaka alapvetően a városi népességnek, illetve mindazoknak az érdekeit szolgálta, akik a városok felé törekedtek, akik városlakók lettek. A városnövekedést követő szuburbanizációs folyamatok azonban már a városkörnyék, a nagyvárosok határában elhelyezkedő kisvárosok, kisebb települések népességének és az oda kiköltözőknek az érdekeit fejezték ki.

A szuburbanizációt felváltó úgynevezett dezurbanizáció esetében az agglomerációk és a városközpontok népessége csökkenésének és az agglomerációk között elhelyezkedő rurális térségek és kisvárosok dinamikus fejlődésének, következésképpen a falusi és a kisvárosi népesség érdekeit hordozó urbanizációs folyamatnak lehettünk tanúi. Majd annak, hogy a diszpreferált társadalmi érdekek mindig és mindenhol kikövetelik érdekeik érvényesítését vagy újbóli képviselését. Ezt bizonyítja, hogy Európában, sőt az Egyesült Államokban is, ma már egyre több szó esik a nagyvárosok megújításáról, a reurbanizáció szükségességéről, ha úgy tetszik, a városi népesség érdekeinek ismételt érvényesítéséről.

S bár Magyarországon még nemigen beszélhetünk a reurbanizáció jelenségéről, a gazdaság mai folyamatai, köztük a mezőgazdaság fejlődése, a kis- és középvárosok, a rurális térségek urbanizációját serkentik. Joggal állítható, hogy a hetvenes évek gazdaságfejlesztéséből is fakadó városcentrikus, a városi népesség érdekeit képviselő településfejlesztéssel szemben az új településfejlesztési, tervezési koncepció a korábnál kiegyensúlyozottabb érdekképviselési modellt, a falusi térségek, a kisebb városok érdekeinek érvényesítését jelenti.

A településhálózat viszonyaira szerveződő érdekérvényesítő törekvések számos okból vallhatnak kudarcot. Azért is, mert a megfogalmazott társadalmi érdekek érvényesítése ellentmondásos folyamat, hiszen a városfejlesztések adott trendjei nem egyértelműen hordozzák a megfogalmazott érdekeket. Ma már közhelynek számít, hogy a gyors urbanizáció a városlakók érdekeit lényegesen sértő társadalmi konfliktusokkal járt, többek között azért is, mert a városfejlesztésre fordított pénzügyi erő csak meghatározott városrészek fejlődését szolgálták; hogy a szuburbanizációs folyamatok sem minden esetben bizonyultak megfelelő válasznak a nagyvárosból kimenekülő népesség lakóhelyi szükségleteire; hogy a dezurbanizáció, a városkörnyék fejlődése — például a budapesti agglomeráció esetében azal, hogy az itt épült, államilag támogatott új lakások többségét nem a helybeliek, hanem a fővárosból kiköltözők kapták — korántsem a helyi lakosság, hanem a főváros, a város érdekeltiségének kedvez.

A hazai új terület- és településfejlesztési koncepció a különböző települési típusok érdekeinek kiegyenlített képviselőjére vállalkozik. Ennek eszközei a tanácsi gazdálkodás új pénzügyi lehetőségei, a korábbi időszakhoz képest nagyobb mértékben helyben maradó erőforrások; a helyben képződő források érdekeltiségi viszonyainak szervezése; a helyi tanácsok gazdálkodási kedvének növelésére tett intézkedések, valamint a központi támogatások esetében a falusi térségeknek biztosított előnyök, az eddig méltánytalanul diszpreferált falusi népesség érdekeinek az érvényesítése.³ Mégis féltő, hogy a lehetőségek nem lesznek elegendők a falusi térségek korábbi hátrányainak kiegyenlítésére, a falusi közösségek érdekeinek érvényesítésére, sőt, a különböző települési típusok kiegyenlített érdekképviselőjére sem. Mert való igaz, hogy a korábbi években a városok a falvakhoz képest több fejlesztési forráshoz jutottak, de az is igaz, hogy ezek a fejlesztési eszközök nem bizonyultak elegendőeknek sem minden város, sem az egyes városok kiegyenlített fejlesztésére. A városoknak feltehetőleg igen sok új problémával kell számolniuk amiatt, hogy — a falusi térségek korábbi egyenlőtlenségét csökkentendő — az új fejlesztési koncepció a falvaknak több, a városoknak kevesebb központi erőforrást ígér, s hogy emiatt nem biztos egy kiegyenlített érdekstruktúrán szerveződő urbanizációs folyamat kibontakozása.

Véleményem szerint nemcsak az érdekek érvényesíthetőségének jelzett és a jelzettekén túlmutató ellentmondásai okozzák azt, hogy a településfejlesztési mechanizmusok — a legjobb szándékok ellenére — sem mindig képesek azokat a társadalmi érdekeket érvényesíteni, amelyekre irányulnak. Az is közrejátszik ebben, hogy kizárólag a településhálózatból indulnak ki, csak a társadalmi struktúra — ha úgy tetszik, statikus és nem dinamikus — térbeli elhelyezkedéséből építkeznek. Nem gondolnak arra, hogy a térbeli elhelyezkedés folyamatai és a tér használata között különbségek is lehetnek. Az emberek ugyanis nem feltétlenül azt a teret élik meg, ahol laknak: a mindennapi élettér a települési helyzetnél tágabb, de szűkebb is lehet.

A térbeli társadalmi konfliktusok hatékony kezelése, az érdekek érvényesíthetősége miatt is — a településhálózat fejlesztésére vonatkozó tervezési elképzelések mellett — szükség lenne a társadalmi rétegek térbeli és strukturális viszonyaira is kidolgozott fejlesztési-tervezési koncepcióra. Nézetem szerint *ez a koncepció a térben elhelyezkedő népesség konkrét élethelyzeteinek feltérképezését, mindenekelőtt a különböző társadalmi csoportok mindennapi életkereteinek, a lakóhelynek, a munkahelynek, a legkülönbözőbb élettevékenységeket magukba*

foglaló tereknek a megragadását, valamint az élethelyzetek térbeli és strukturális meghatározottságának tisztázását jelenti.

A hatvanas években érkeztek először szociografikus ihletésű jelzések arról, hogy a mindennapi élet korántsem került ki oly mértékben a lakóhelyről, mint ahogy azt a településtudomány egyes szakemberei gondolták. Fejes Endre *Rozsdatemetője*, Kertész Ákos *Makrája* kristálytisza példáit adták annak, hogy a lakóhelyi értékek és normák, a helyi társadalmi minták még mindig erősek. A lakóhely szilárdan szemben áll az iparosodással, az urbanizációval, a szervezeti viszonyok előretörésével, tehát mindazzal, ami a mindennapi életet a térben elvileg kitágítja s a lakóhely köréből kiragadja. S jóllehet a nyugat-európai urbanisztikai és településszociológiai irodalomban már hosszú ideje cikkeztek a helyhez kötöttség problémáiról, nálunk csak a hetvenes években jelennek meg ezzel kapcsolatos írások. Véleményem szerint ezek közül igen jelentős a nyugatnémet urbanista Paulhans Peters könyve, amely 1978-ban került a hazai olvasóközönség elé.⁴ A könyv érdeme, hogy a magasan urbanizált országok esetében mutat rá, hogy korántsem számolódott fel a tradicionális közösségek sajátosságának vélt helyhez kötöttség, inkább újra- és újjászerveződött. Jóllehet a modern városfejlődés folyamatainak engedve a mindennapi élet kikerült a lakóhelyről, azaz máshol lakunk és máshol dolgozunk, de a nagy távolságok még fejlett közlekedési viszonyok között sem teszik lehetővé a város „megélését”. Az élethelyzetek láthatatlanul „zárt” térre koncentrálnak, s a zártság a lakás, a munkahely, s az élet e két fontos pólusát összekötő utak, az ezek mentén található szupermarketek és szolgáltató intézmények között, nap mint nap ismétlődően szerveződik.

E problémával kapcsolatosan inkább hipotéziseimet, mintsem kutatási tapasztalataimat fogalmaztam meg egy korábbi írásomban.⁵ S noha a napjainkban érelődő, a helyi társadalmak szerveződését kutató vizsgálatok segítséget adhatnak, ha nem is a helyhez kötöttség kereteinek megragadásához, de annak tisztázásához, hogy mi a térhez kötöttség egyes típusainak társadalmi tartalma, nem pótolhatják a mindennapi élet konkrét térbeli kereteinek hazai kutatását, az ezzel kapcsolatos hiányok pótlását.⁶ Már csak azért sem, mert más típusú megközelítésekről (ott egy lokális—térbeli problémáról, itt pedig egy társadalmi csoport térbeli—környezeti viszonyainak elemzéséről) van szó.

Fiatalok között végzett mélyinterjúk alapján az a feltevés, hogy az emberek számottevő része nem a település, hanem a lakás közvetlen környékének adottságai szerint alakítja az életét, s hogy nem a lakóhely egésze az élettér.⁷

Számos oka lehet a helyhez kötöttség e sajátos típusának. Az is, hogy a lakóhelyül szolgáló település — egy-egy nagyobb város — a mindennapi élet számára túl nagy. Az is, hogy meghatározott társadalmi csoportok életmódja helyhez kötött, akár a közeli munkahely, akár a családi élet mindennapos tevékenységei miatt, akár a munka és a túlmunkák után fennmaradt idő szűkössége miatt. A lakástól távoli munkahely náluk is könnyen okozhatja a „lakáshoz kötött” élethelyzeteket. A lakóhely és a munkahely közötti hosszú utazás is lehetetlenné teheti a lakáson kívüli tevékenységeket.

Nézetem szerint ezeknek a társadalmi csoportoknak az érdekeit — a helyhez kötött életformájuk miatt, és mert kívülrekedhetnek a fejlesztések fő tendenciáin — korántsem általában a városoknak vagy általában a falvaknak, hanem közvetlen társadalmi környezetüknek, mindennapi életük tényleges kereteinek fejlesztése szolgálja. S ez azokra a csoportokra is igaz, amelyek, szemben az előzőekkel, nem a lakóhelyükön, még csak nem is a lakásuk környékén, hanem a munkahe-

lyet környező térbeli világban töltik a napjaikat — függetlenül attól, hogy személyi igazolványukban mely települést jelölik meg a lakóhelyükként —, akik a mai gazdasági élet nehézségei miatt igen sok munkahelyi túlmunkát vállalnak, akik jóformán alig töltenek időt otthon, s akik lakásukra csak aludni térnek haza. Ez fokozottan érvényes azokra, akiknek nincs lakása, akik albérletben élnek, s akiknek a munkahely nemcsak a munkaidőn túli túlmunkák, hanem a tisztálkodás, az étkezés, a kulturálódás, az emberi kapcsolatok lehetőségét is jelenti, jelenthetné, ha a munkahelyi tér ezt biztosítaná. Ezekben az élethelyzetekben a közvetlen társadalmi környezet fejlesztése nemcsak a lakás környékének a fejlesztését jelenti, hiszen az emberek lakóhelyen kívüli életének egyik oka a lakásviszonyok fejletlensége. Még csak nem is a munkahely környékének, hanem annak a sajátságosan kitágult, azonban a helyzetek korlátozottsága miatt használhatatlan térnek a fejlesztéséről van szó, amely általában különböző települési típusok köztes mezsgyéjén, például a nagyvárosi agglomeráció falusias része és a nagyváros peremkerülete között helyezkedik el.

Joggal kérdezhető, miért kell fejleszteni olyan térbeli egységeket, amelyek az életmód-korlátozottságok miatt aligha használhatók. Azért, mert a társadalmi strukturális helyzetekből fakadó életmód-korlátozottságok a tényleges élettérre irányuló településtervezési és -fejlesztési beavatkozásokkal enyhíthetők; az infrastrukturális adottságokkal a térbeli keretek használhatóvá tehetőek.

A mindennapi élet konkrét térbeli keretei, ahogy a térben koncentrálandó szociális feszültségek is, strukturális eredetűek. A társadalmi strukturális helyzet, a foglalkozás, az iskolázottság, a jövedelem, a származás, a családi és a demográfiai viszonyok döntik el, hogy az emberek életüket hol és milyen keretek között — és kivált milyen minőségben — élik. A társadalom makrogazdasági és politikai, szervezeti folyamatai határoznak a társadalmi rétegek térbeli elhelyezkedéséről és térbeli mozgásáról is.

A lakáshoz, a lakóhelyhez, illetve bármilyen térhez való kötöttség nem önmagában probléma, hanem tartalmát tekintve derül ki, hogy mit jelent egy adott térhez kötötten élni: a mindennapi élethez nélkülözhetetlen infrastruktúrától való megfosztottságot vagy éppen az infrastrukturális adottságok közeli és kényelmes használatát.

A modern építészetet gyakran vádolják amiatt, hogy a nagyvárosokban a különböző szolgáltatásokat koncentráltan fejlesztik, hogy a városnegyedek egy adott pontján helyezik el a bevásárló központokat, a kulturálódási lehetőségeket, a gyermekintézményeket, az egészségügyi hálózatot. Ha valaki ismeri például Le Corbusier elképzeléseit, sőt azokat az építészeti megoldásokat, amelyeket Nyugat-Európában és máshol is az ő koncepciója szerint alakítottak ki, az tudja, hogy Le Corbusier és a modern építészet — urbanisztikai zsargonnal élve — a munkán kívül minden funkciót, tehát a különböző szolgáltatásokat is, közvetlenül a lakóhelyekhez kapcsolta. Sőt — ha úgy tetszik — a lakóházban helyezte el. Éppen a használhatóság, a könnyen elérhetőség érdekében, és talán azt is feltételezve, hogy a modern társadalmi élet követelményei, az egyre fokozódó teljesítményelvűség miatt is az emberek élete lakóhelycentrikus lesz — még akkor is, ha ezt sem akkor, sem később, sem mi, sem mások nem akarták elismerni. Aki ismeri a modern építészetet, az tudja, hogy a koncentrált fejlesztéseket, a lakások és a közintézmények kettéválását, ahogy a világon mindenhol, nálunk is a mennyiségi szemlélet, az olcsóság, a gyorsaság, a túlzottan gazdasági és korántsem társadalmi racionalitáson nyugvó érdekek, s csak részben építészeti megfontolá-

sok eredményezték. E „megfontolásokat” ma már a világon mindenhol, nálunk is igen sok kritika éri, mégpedig jogosan. Mindennapi életünk érdekeit sérti, hogy közvetlen lakóhelyi környezetünkéből kikerültek a köztisztviselők. Hogy a település egészére fordítható fejlesztési források meghatározott térre lokalizálódnak. Hogy a lakásaink környékén kevés a bevásárlási lehetőség, hogy messze van a bölcsőde, az óvoda, az iskola, hogy nincs mozi és kultúrház, hogy csak keveseknek adatik meg a sportolás, a közösségi és a klubélet helyi lehetősége. S ha mindez meg is van, akkor is kevés, mert a különböző társadalmi helyzetű és igényű embereknek nincs választási lehetősége, mert — éppen az élet helyhezköttöttségét eredményező kemény kondicionáló tényezők miatt — még akkor is el kell fogadni például a helyben található gyermekintézményt, ha tudjuk, hogy nem felel meg az elvárásainknak. Mindennapi életünk érdekeit mindez azért sérti, mert helyi társadalmi környezetünk nem mindig és nem mindenben biztosítja annak az életformának a megélését, amely társadalmi-strukturális helyzetünkéből következne. Ez pedig már a településfejlesztés és a -tervezés hibája.

Nézetem szerint a településfejlesztés és a -tervezés kompetenciájába tartozik a társadalmi strukturális helyzetnek megfelelő mindennapi élet térbeli feltételeinek a biztosítása, azaz a mindennapi érdekeltségek szakszemponatokban történő kifejezése. A társadalmi csoportok mindennapi életének térbeli keretein szerveződő településtervezés és -fejlesztés átfogó, koncepcionális megalapozása e tanulmány tárgyán jóval túlmutató kérdés, a településtervezés és -fejlesztés kompetenciájába sorolt további problémák bővebb kifejtését igényli: így a településtervezésben és -fejlesztésben érdekelt szakmák lehetséges alkufolyamatainak végiggondolását; a gazdasági, a politikai és a társadalmi racionalitást biztosító feltételek jelzését; a szakszerűség és a demokrácia tervezés- és fejlesztésbeli problematikáinak kimunkálását is. Ez az írás csak annak fontosságáról szól, hogy a társadalmi csoportok mindennapi életének térbeli kereteit tisztázzuk, még akkor is, ha közben kiderül, hogy a helyi társadalmi környezetre építkező településfejlesztés és -tervezés feltehetőleg jobb érdekérvényesítési lehetőségeket kínál, mint a településhálózat egészéből kiinduló tervezés és fejlesztés. A társadalmi csoportok valóságos életterének megismerése alapján nyilvánvalóvá válhat, hogy a térszerkezettől adódó társadalmi feszültségek mikor és mennyiben térbeli, mikor és mennyiben strukturális eredetűek, hogy a lakóhelyi társadalom egyfajta természetadta helyhezköttöttségéből kiszakadt — a közösségi hátteret még nélkülöző —, az újfajta helyhezköttöttség nehézségeivel küszködő konfliktusos emberi életek milyen eszközökkel segíthetők, és a tervezési-fejlesztési folyamatok egyáltalán milyen társadalmi érdekek felvállalására és mely társadalmi konfliktusok kezelésére képesek.

JEGYZETEK

- ¹ A társadalmi struktúrával kapcsolatos megannyi munka közül ezzel kapcsolatban lásd bővebben *Kolosi Tamás* legújabb munkáját: *Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III.* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1984.
- ² Az európai városfejlődési trendek leírását lásd *Enyedi György*: *Az európai városnövekedés szakaszai. Valóság*, 1984. 1. sz. 111—114. old.
- ³ *Tóth László*: *A területfejlesztés és a tanácsai gazdaság irányítási rendszere.* In: *Gazdaság-irányítás* 1985. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1984. 157—169. old.
- ⁴ *Paulhans Peters*: *A város az emberért. Védőbeszéd a városi élet mellett.* Corvina Kiadó 1978.

- ⁵ Szirmai Viktória: Helyi társadalmi környezet. A Politikai Főiskola Közleményei, 1979. 1. sz. 96—109. old.
- ⁶ A helyi társadalmak, a lokális folyamatok szerveződésének problematikáját számos kutató vizsgálja. Ezek közül lásd bővebben: Helyi társadalom I. Hipotézisek — kutatási módszerek. Összeállította és szerkesztette. Böhm Antal és Pál László. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1983.
- ⁷ A problémával kapcsolatos tapasztalataimat bővebben leírtam az *Ifjúság, térbeliség, társadalom* címmel a Politikai Főiskola Közleményei, 1983. 4. számában megjelent tanulmányomban (106—118. old.).

ELŐKÉSZÜLETBEN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

HELYI TÁRSADALOM

CÍMŰ KIADVÁNYSOROZATÁNAK

HARMADIK KÖTETE

STRUKTURÁLIS VISZONYOK A HELYI TÁRSADALOMBAN

TANULMÁNYKÖTET

MEGJELENT

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA:

Böhm Antal—Pál László

TÁRSADALMUNK INGÁZÓI — AZ INGÁZÓK TÁRSADALMA

170 oldal. 28,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A Társadalomtudományok című folyóirat 1984. évi anyagából

A szovjet társadalomtudományokban a kutatók figyelme mind erőteljesebben a társadalmi-gazdasági viszonyok alapvető elméleti kérdésének elemzésére irányul. A *Társadalomtudományok* című szovjet folyóiratban 1984-ben megjelent írásokból olyan tanulmányokat válogattunk, amelyek a népesség és a foglalkoztatottság összefüggéseivel, a szocialista tulajdonviszonyok alakulásával, a mezőgazdaságban végbement változásokkal, valamint a tudományostechnikai haladás átfogó problémakörével foglalkoznak.

●
A szocializmus építésének mindig változó körülményei szükségessé teszik a *szocializmus gazdasági törvényeinek, azok felhasználásának tanulmányozását*. Ezt elemzi cikkében. K. Mikulszkij (5. sz. 7—25. old.), aki megállapítja, hogy a társadalom fejlődésének objektív törvényei azokat a törvényeket foglalják magukba, amelyek meghatározzák a fejlődés célirányosságát, a társadalmi élet elemei közt fennálló kapcsolatot és viszonyt, valamint a közöttük tapasztalható ellentmondások tartalmát és feloldásuk lehetséges útjait.

A társadalmi-gazdasági törvényeket tipizálva kiemeli a szocializmus gazdasági alaptörvényét, illetve annak a szocializmus egyes szakaszaiba megnyilvánuló formáját; áttekinti továbbá azokat a gazdasági törvényeket is, amelyek a fejlődés ellentmondásainak tartalmát, illetve ezek feloldásának módját határozzák meg.

A társadalmi-gazdasági törvények csoportosíthatók a *társadalmi-gazdasági élet különböző szféráit alapul véve is*, ide sorolhatók: az embereknek a társadalmi termék előállítása, elosztása és fogyasztása kapcsán létrejövő együttműködésével kapcsolatos, a termelőerők adott termelési viszony mellett megvalósuló működését meghatározó, valamint az ember termelői, termelésszervezői és fogyasztói társadalmi funkcióinak betöltésével és fejlődésével kapcsolatos törvények.

A törvény módosulása a tartalomra vonatkozik; megjelenési formájának változását viszont az aktuális szükségletek kielégítésének fokával kapcsolatos jelzések mutatják. A gazdasági törvények érvényesülése illetve felhasználása két különböző folyamat, melyek közé beékelődik az emberek érdeke, tevékenységre ösztönző motívumai.

A gazdasági törvények felhasználá-

sa alapvető a stratégiai célok és tervfeladatok kidolgozásában, hogy a társadalmi fejlődés, a szükségletek kielégítésének üteme felgyorsuljon. E törvények felhasználásának mechanizmusa magában foglalja a stratégiai jellegű társadalmi-gazdasági döntések meghozatalának tudományos-politikai mechanizmusát; gazdasági mechanizmusát; valamint a dolgozók közgazdasági oktatásának és nevelésének rendszerét.

A szocializmus gazdasági törvényeinek felhasználási mechanizmusa a társadalomban meglévő *érdekek rendszerén keresztül funkcionál*. Az egyéni és a kollektív érdekek kielégítése az össznépi érdekek realizálási fokától függ. A három érdektípus tartalma közvetlenül nem esik egybe, köztük feloldható ellentmondások is fennállhatnak. Viszont lehetséges és szükséges, hogy ezek az érdekek egyirányúak legyenek, mivel az egyéni és a kollektív érdekek kielégítésének feltételei és szabályai megfelelnek az össznépi érdekek realizálásához szükséges követelményeknek. A szocialista gazdasági törvények érvényesülésében meghatározó az emberek tevékenysége, amely — akár tudatosan, akár nem tudatosan — a társadalom objektív szükségleteinek kielégítésére irányul, s így biztosítja a társadalom előrehaladását.

V. Aperjan: Népeség, termelés, foglalkoztatás című tanulmánya (5. sz. 26—41. old.) a társadalmi-gazdasági viszonyok összességében vizsgálja a problémát. A „népeség — gazdaság” rendszert a termelési mód határozza meg, a *demográfiai folyamatok azonban viszonylag önállóak*. A népeség, főként a munkaerő aktív szerepet tölt be a társadalmi-gazdasági fejlődésben, a népeség az egész társadalmi termelési folyamat alapja és alanya.

A szocializmus jelenlegi szakaszában a munkaerőforrások ésszerű kihasználása a gazdaság arányos fejlődé-

sének, az újratermelési folyamat hatékonyabbá tételének mindinkább döntő feltételévé válik. A hetvenes évek elejétől a szocialista országok többségében a népeség természetes növekedése vált a munkaerő-szükséglet pótlásának alapvető forrásává. A népgazdaság egyes ágaiban megfigyelhető munkaerőhiányt nem a demográfiai helyzet, hanem a gazdasági fejlődés sajátosságai magyarázták. Az új körülmények között feszültség keletkezett az új munkahelyek létrehozása és azok munkaerővel való ellátása között. Így, amikor a hetvenes évek végén a népeség természetes növekedésének üteme lelassult, ez a foglalkoztatottság dinamikájában élesebben tükröződött. A kialakult munkaerőhiány a munkaerő pazarlásának következménye. Az intenzív növekedésre való átállás nagymértékben függ a munkaerő ésszerű kihasználásától. Ez olyan elméleti kérdések tisztázását kívánja meg, mint a népeség és a munkaerőforrások kapcsolata a termeléssel, felhalmozással, fogyasztással stb. Ez az elemzés csak makroszinten végezhető el.

A szerző ismerteti a szocializmus népesedési törvényének kutatásában kialakult három fő irányzatot: a demográfiai, a gazdasági-demográfiai, és a gazdasági irányzat aszerint különbözik, hogy milyen folyamatokat tartanak elsődlegesen vizsgálандónak. A szerző a gazdasági irányzat képviselőinek kiinduló tételét fogadja el, akik a népesedési törvényt gazdasági törvényként értelmezik, s definíciójukba nem foglalják bele a demográfiai jellemzőket. Ez az értelmezés arra szolgál, hogy rögzítse a termelési viszonyoknak azt a szigorúan körülhatárolt területét, amely tükrözi a népeség és a termelés közti fő kapcsolatot, nevezetesen a népeség termelőként, munkaerőként való funkcionálását; a termelési viszonyoknak azokat a területeit tükrözi és fejezi ki, amelyek a foglalkozta-

tottság kapcsán jönnek létre a társadalomban. A foglalkoztatottság jellegét és szintjét a termelőerők fejlettsége és a társadalmi berendezkedés határozza meg.

A kommunista társadalmi-gazdasági alakulat népesedési törvénye az *egész munkaképes népesség társadalmilag hasznos munkával való teljes foglalkoztatásának követelményeként fogalmazható meg*. A teljes foglalkoztatás lehetősége és szükségszerűsége már a szocializmusban is megnyilvánul. A szocializmusban a társadalom tagjai elvégzett munkájuk arányában részesülnek a megtermelt társadalmi termékből. Ebből ered a teljes foglalkoztatás objektív szükségszerűsége. Objektív lehetősége abból fakad, hogy a termelési eszközök nem idegen erőként állnak szemben a társadalom tagjaival, a társadalom minden tagja dolgozhat. A teljes foglalkoztatás alapja a népgazdaság szocialista szektora, mely a szocialista országok gazdaságában meghatározó szerepet játszik.

A teljes foglalkoztatottság követelményeinek teljesítése egyfelől anyagi előfeltételek felhalmozását igényli, másfelől pedig olyan gazdaságpolitika kialakítását, amely lehetőséget ad a munkaerőforrások teljes kihasználását elősegítő népgazdasági arányok, az egyre korszerűbb foglalkoztatási struktúra kialakítására.

A teljes foglalkoztatás tehát nem egyszerűen a munkaerőforrások állapotát jelenti, hanem meghatározott társadalmi viszonyt, amely az általános munkakötelezettség elvéből fakad, amelyet meghatározott gazdaság- és társadalompolitikai elvek, valamint termelési arányok támasztanak alá. A szocialista gazdálkodás elméletének legfontosabb területe ezért a munkahe-lyek iránti társadalmi szükségletek vizsgálata és a munkaalkalmak tervezése.

A teljes foglalkoztatásnak ugyanakkor ésszerű foglalkoztatásnak kell len-

nie. A munkaerőforrások ésszerű kihasználásának mennyiségi és minőségi oldala szorosan összefügg egymással. A lakosság széles körű és bővülő részvétele a termelésben kiegyenlítheti a munkaerő nem kellő hatékonyságú felhasználásából adódó hátrányokat, de csak egy bizonyos fokig és ideig. A hatékony és a teljes foglalkoztatást ésszerűen kell összekapcsolni.

A munkaerő újratermelése a bővített újratermelés fontos alkotórésze, s szocialista viszonyok között fokozatosan egyre tervszerűbb jellegű ölt. Ennek eredményeképpen jön létre a teljes foglalkoztatás és a hatékony foglalkoztatás fokozatos közelítésének lehetősége, ami az egyén mindenoldalú és harmonikus fejlődésének feltétele. A munkaerő újratermelésének fázisai — hasonlóan az egész újratermelési folyamat fázisaihoz — a következők: a munkaerő termelése (fizikai és szellemi képességek fenntartása és megújítása), a munkaerő elosztása, a munkaerő fogyasztása. A munkaerő újratermelési folyamatából a csere mozzanata kiesik, ha a munkaerő árujellege megszűnik.

A munkaerő bővített újratermelése vagy felhalmozása a mennyiségi mellett *minőségi elemet is tartalmaz*, ezért lehetséges munkaerő-felhalmozás a foglalkoztatottak csökkenő létszáma mellett is. Ma a termelés növelésének a munkaerő minőségi felhalmozása fontos tényezője.

A munkaerő termelése az újratermelési folyamat kiinduló, a fogyasztástól elválaszthatatlan mozzanata. A fogyasztási szférának azonban csak egyik funkciója a munkaerő újratermelése, a másik, nem kevésbé fontos a személyiség teljes és mindenoldalú fejlődéséhez szükséges feltételek biztosítása.

A szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésében meghatározó helye van

annak, hogy milyen hatékonysággal működtetik az öszznépi tulajdonban levő termelőszközöket. Ezt vizsgálja O. Katihin: *Az öszznépi tulajdon korszerősítésének irányjai* című írásában (6. sz. 5—18. old.).

A tulajdonformák fejlődésének és fejlesztésének tanulmányozása hozzájárulhat egy olyan gazdasági mechanizmus kialakításához, amely összhangban áll a társadalmi fejlődés adott szakaszán felmerülő igényekkel. A termelőszközök öszznépi tulajdonának legfontosabb jellemzőjét a szerző abban látja, hogy a társadalmi termelés szintjén *a tulajdon egyetlen jogi alanyhoz kötődik, s ez a társadalom egésze*. A szocialista öszznépi tulajdon alanya azonban *tagolt egység*, amelyet a dolgozók kollektívái, az egyes társadalmi osztályok, rétegek és az állam, az állami szervek testesítenek meg, s a közöttük szövődött viszonyok állandóan módosulnak, változnak.

A termelés eszköztárának elsajátítása a szocialista társadalmi-gazdasági formációban az állam közvetítésével történik, az állam vállalja fel a társadalomnak mint a tulajdon jogi alanyának valamennyi fontosabb funkcióját. Ily módon az *állam az öszznépi érdekek és az egyéni illetve csoportérdekek közötti viszonyt meghatározó speciális szervként lép fel* — magántulajdonon alapuló korábbi társadalmi-gazdasági alakulatoktól eltérően egységbe fogva a dolgozóknak az egyéni és csoportérdekekhez, illetve az öszznépi érdekekhez fűződő hármastétét. Minél előrehaladottabb az anyagi érdekek e három szintjének egysége, annál érettebbnek nevezhető az öszznépi tulajdon.

A termelés eszközeinek öszznépi elsajátítása két, egymást dialektikusan feltételező tendencia kölcsönhatásában fejlődik. A folyamat egyik oldalát a termelés, az elosztás, a forgalom és a fogyasztás szféráiban egyaránt érvénye-

sülő *centralizáció* jelenti, amelyet a társadalmi termelés növekedése, a gazdasági kapcsolatok sokrétűsége és összetettsége tesz szükségessé. A társadalom gazdálkodó alanyának minőségében megjelenő gazdasági központ feladata a termelési-gazdálkodási egységek közötti egyensúly megteremtése. A központosítás ugyanakkor nem azt jelenti, hogy a központ halmozza a gazdasági funkciókat, ellenkezőleg, a központ hatásköreinek egy részét *át ruháztatja* a társadalmi termelés hierarchiájának alacsonyabb szintjén elhelyezkedő irányítószervekre, miként ez a KGST-országokban az utóbbi években tapasztalható.

A centralizációt az is szükségessé teszi, hogy a fejlődés jelenlegi szakaszában a társadalom tagjai még nem a munkát tartják legfontosabb létszükségletüknek, a munkavégzés módjában még jelentékeny társadalmi-gazdasági különbségek vannak, s a termelés adott szintjén a társadalom még nem képes teljes mértékben kielégíteni tagjainak ésszerű szükségleteit. Részen ebből fakadnak az egyéni és az öszznépi érdekek eltérései. Áthidalásukra a szerző a központ szerepének erősítését javasolja az elosztás szférájában, ahol a tényleges munkaráfördítések mennyiségi és minőségi mutatóinak kellene meghatározó kritériumokká válniuk.

Az elsajátítás öszznépi jellegét erősítő folyamat másik oldala a társadalom valamennyi tagjának növekvő munkahelyi *aktivitása*, a társadalmi termelés irányításában való részvétel körének tágítása. A termelőszközök öszznépi tulajdona megfelelő feltételeket teremt ahhoz, hogy kialakuljon a társadalom tagjainak minőségileg új viszonya a munkához. A feltételek létrehozása azonban nem áll közvetlen összefüggésben a várt eredménnyel — annak ellenére, hogy a szocializmusban a társadalom minden tagja egyenjogú társ-

tulajdonosa a termelési eszközöknek, mégis előfordul a munkafegyelem megsértése, a felelőtlen gazdálkodás. A lelkiismeretlen, az egyének képességeitől elmaradó munkavégzés arra utal, hogy a társadalom még nem képes teljes mértékben kiaknázni az össznépi tulajdonból fakadó előnyöket.

A dolgozók társadalmi-gazdasági aktivitásának fontos megnyilvánulási formája az *irányításban való részvétel*. Az össznépi tulajdonviszonyokat realizáló gazdasági központ tevékenysége sohasem biztosíthatja maradéktalanul a gazdálkodó egységek hatékony működését, ezért az állami irányítást feltétlenül ki kell egészíteni a dolgozók aktív részvételével a termelés irányításában. A szocialista társadalmi viszonyok közepette ez a feladat a társadalmi tömegszervezetek hálózata révén valósul meg, s e szervezetek rendszeres tevékenységét a munkásosztály pártja fogja össze.

E ponton a szerző felhívja a figyelmet arra, hogy fogalmi különbséget kell tenni a „*központosított*” és a „*központi*” irányítás között — a központosított irányítás nem feltétlenül jelenti azt, hogy érdemi döntések csakis egy-egy rendszer magasabb szintű központjában szülehetnek.

Az össznépi tulajdon alapján megvalósuló gazdálkodás jellemzése egyoldalú, ha csupán a központ szerepének kiemelésére szorítkozik. A dolgozók irányításban való részvételének rendkívül lényeges következménye, hogy táplálja és erősíti a társadalom tagjainak *tulajdonosi tudatát* — a demokratikus centralizmus csak ezáltal válhat a szocialista gazdaság működésének alapelvévé.

A dolgozók irányításban való részvételének korábbi formáit a termelőerők fejlődése túlhaladta, tehát egyrészt új tartalommal kell megtölteni a meglévő formákat, másrészt eddig ismeretlen megoldásokat kell kimunkálni.

Az össznépi tulajdon lényege szerint ellentmondásokat tartalmazó fogalom, amennyiben a társadalom egyfelől a társadalmi termelés feltételeit és termékeit a gazdasági központ közvetítésével sajátítja el, másfelől ez az elsajátítás a termelőeszközök társtulajdonosaként jelentkező egyének által valósul meg. A dialektikus ellentmondás feloldásának folyamata semmiképpen sem jelentheti egyik vagy másik háttérbe szorítását avagy felszámolását.

Az össznépi tulajdon fejlődésének egyik állomása a társadalmi munkamegosztás tagoltságának fokozódásával, a termelés és a munka társadalmisítási folyamatának előrehaladásával létrejövő agrár-ipari komplexumok kialakulása.

V. Tyihonov és M. Lezina: Agrár-ipari komplexum — lényege, helye és szerepe a népgazdaságban című tanulmánya (6. sz. 19—32. old.) ezt a több népgazdasági ágazat tevékenységét egyesítő termelési-gazdálkodási rendszert egy 1984-ben megjelent szovjet—csehszlovák kollektív monográfia megállapításaira támaszkodva mutatja be.

Tágabb történelmi összefüggések felől közelítve, az agrár-ipari komplexumok az ipar és a mezőgazdaság különválását meghaladó szervezeti formaként tűnnek fel. E szervezeteken belül az újratermelés egyes stádiumai úgy kötődnek egymáshoz, hogy a termelési sor lineáris menetét visszamenőleg is meghatározzák, vagyis egy-egy termék felhasználója ellenőrzi, értékeli a termék előállítójának tevékenységét, megszabja a termelés volumenét és struktúráját. A „visszacsatolásnak” ez a módja szabályozza az agrár-ipari komplexumon belül a felhasználó és a termelő viszonyát, biztosítva a rendszer céljainak prioritását a célok elérésére érdekében alkalmazott eszközök felett.

Az agrár-ipari komplexumok kialakításának alapja egyrészt a termelés

valamennyi alapvető paraméterének kiegyensúlyozása, másrészt az eltérő tartalmú, de egymáshoz szorosan kapcsolódó tevékenységek azonos célok érdekében történő összehangolása. A szerzők rámutatnak arra, hogy napjainkban az utóbbi tényező játszik meghatározó szerepet, mivel az agrár-ipari termelés egészét — a létrejött előfeltételek ellenére — még nem lehet szervesen integrált termelési rendszernek tekinteni.

A szerzők áttekintik azokat a tendenciákat, amelyek elősegítik az agrár-ipari termelés integrálását a Szovjetunióban és az európai szocialista országokban. Első helyen szerepel az a megállapítás, hogy a mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisa intenzív módon fejlődik, lényeges minőségi paraméterei az iparhoz közelítik, csökkentve a termelés ciklikusságát; a termelés szakosítása, a területek és gazdaságok között létrejövő kooperációs kapcsolatok növelik a termelés társadalmisításának szintjét, fokozzák a termelékenységet. A második tendencia a mezőgazdasághoz korábban szorosan kapcsolódó tevékenységek (javító-szerelő tevékenység, vízgazdálkodás, talajjavítás stb.) leválása a mezőgazdasági üzemek profiljáról, aminek következtében a mezőgazdaság „tisztá” ágazattá válik. Megfigyelhető továbbá a mezőgazdasági termékeket végtermékké feldolgozó ágazatokhoz sorolt üzemek számának szaporodása, amelyek területi elhelyezkedésüket tekintve természetesen az alapanyagot előállító növénytermelő és állattenyésztő üzemek közelében létesülnek. Erre vezethető vissza az a tendencia, hogy átalakul a mezőgazdasági lakosság foglalkozási és szociális struktúrája. A munkamegosztás előrehaladához kötődik az a jelenségcsoport, amely a termelőágazatok közötti forgalom volumenének és intenzitásának kiterjedésében foglalható össze.

Az agrár-ipari komplexumok ágaza-

taik közötti forgalom az *áru- és pénzforgalom alapján zajlik*, s ez a szerzők nézete szerint erősíti az ágazati és a hatósági célok szerepét, ahol a végtermék szerteágazó orientáltságú ágazati együttműködés eredője. Az 1982-ben elfogadott szovjet élelmiszerprogram éppen ezért hangsúlyozza azt az elvárást, hogy az agrár-ipari komplexumok tevékenysége minél szorosabban kötődjék a népgazdasági eredményesség eléréséhez.

Az agrár-ipari komplexumok tevékenységének népgazdasági szintű tervezése a *termelőegységek funkcionális struktúrájából indul ki*. Az agrár-ipari komplexumok *funkcionális egységei*: mezőgazdasági termelés; mezőgazdasági alapanyagokból előállított közszükségleti cikkek termelése; az agrár-ipari komplexumok végtermékeinek realizálása; a forgalom szférája; s végül az újratermelési folyamat egyes álmásainak termelési-műszaki infrastruktúrája. A funkcionális, rendszer-szemléletű megközelítés révén teremthető meg az agrár-ipari újratermelés egyes szakaszai közötti egyensúly.

Az agrár-ipari komplexumokat a népgazdaság több ágazatot egyesítő alrendszereiként kell értelmezni. A Szovjetunióban ez összesen 60 „tisztá” ágazatot fed, az ágazatközi mérlegbesorolás 70 százalékot tesz ki.

A Szovjetunióban az utóbbi húsz esztendő folyamán a társadalmi termék előállításában folyamatosan csökken a mezőgazdasági termelés részesedése, egyben nő az agrár-ipari komplexum egyéb ágazatainak súlya. Egyre fontosabbá válik tehát e komplexumok lehetőségeinek kibontakoztatása, a rendszer egyes elemei közötti egyensúly, a rendszer célorientáltságának megvalósítása útján.

A szocialista tulajdonviszonyok kialakításában és fejlődésében sajátosan alakult a *szocialista országok mezőgazdaságának szerkezete*. Erről ad át-

tekintést V. Sztarodubrovszkaja—G. Smelev—Sz. Zavjalov tanulmánya (4. sz. 64—80. old.). A szerzők előljáróban röviden összegezik, hogyan zajlott le az európai szocialista országokban a mezőgazdaság szocialista szektorának kialakulása. Kiemelik Lengyelország és Jugoszlávia mezőgazdasági fejlődésének sajátosságait, s leszögezik, hogy az európai szocialista országok többségében a mezőgazdaság társadalmi-gazdasági szerkezete egytípusú. A szocialista építés falun a munkásosztály szövetségi politikájában kulcsfontosságú szerepet játszó parasztság megnyerése jegyében indult meg, létrehozva a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket. A nagyüzemi termelés másik szervezeti formájává az állami gazdaság vált, keletkezésével kapcsolatosan a szerzők megjegyzik, hogy nem az egyéni parasztok tulajdonának egyesítésével alakultak ki, hanem általában a feudális, illetve polgári—földesúri birtokok kisajtításával.

Az állami gazdaságokat a termelés nagyfokú koncentrálttsága, jó felszereltség jellemzi, magasabb a dolgozók szakképzettségi szintje, előrehaladottabb a munkaszervezés. Az európai szocialista országok állami gazdaságainak irányítási rendszerei egymással rokon pályákon mozogtak. A megalakulás és a megerősödés időszakában külön költségvetési finanszírozást, pótlólagos műszaki segítséget igényeltek és kaptak. Ennek következtében egyfelől kedvezőbb eredményeket értek el, mint az ágazat többi szektora, másfelől azonban függőségük módja irányításuk túlszabályozásához vezetett. A túlszabályozás idővel a fejlődés gátjává vált, amely eltorlaszolja a hatékony működés útjait. Az állami gazdaságok hatékonyságának fokozására lehetséges megoldásként említik az önálló gazdálkodási rendszer bevezetését.

A szövetkezeti szektor a szocialista

országok többségében domináns szerepet játszik. Ezt mutatja például az is, hogy a földterületnek Magyarországon 71,7, az NDK-ban 82,7, Romániában 60, Csehszlovákiában pedig 62,6 százalékát foglalják el, s itt dolgozik a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség nagyobb hányada.

A mezőgazdaságban a szövetkezeti forma legmagasabb fokát a termelőszövetkezetek képviselik. E forma keretében lezajlott az alapvető termelési eszközök társadalmassítása (köztük a föld is), a gazdálkodási tevékenység kollektív munkavégzés alapján folyik. A szerzők felfogása szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődési irányai egybeesnek azokkal a tendenciákkal, amelyek a mezőgazdaság állami szektorához tartozó üzemeket jellemzik. Elsősorban a termelés koncentrációjának és szakosításának folyamatai szembeötlőek.

A szocialista mezőgazdaság szerves részét alkotják az egyéni kiegészítő gazdaságok. A bruttó mezőgazdasági termelésben arányuk Csehszlovákiában és az NDK-ban a legalacsonyabb, Jugoszláviában és Lengyelországban a legmagasabb. A kiegészítő gazdaságok mindenekelőtt az állattenyésztésben, valamint a zöldség- és gyümölcstermelésben vesznek részt komolyabb súllyal. A magánszektor országonként eltérő szerepet játszik, részesedése Jugoszláviában és Lengyelországban a legtekintélyesebb. A többi országban aránya elhalványult, s a hetvenes évek elejétől megfigyelhető az a törekvés, hogy még azokban az országokban is, ahol a kollektivizálás az egyéni gazdálkodók szigorú megkötésével járt (Románia, Csehszlovákia), feloldják az egyéni parasztok gazdálkodását szűkítő korlátokat.

●
A tudományos-technikai fejlődés meggyorsítása, vívmányainak a szocializ-

mus előnyeivel való összekapcsolása minden korábbinál nagyobb hangsúlyt kap az SZKP dokumentumaiban. A különböző társadalomtudományok képviselői sok oldalról vizsgálják a tudományos-technikai fejlődés előbbre vitelének lehetőségét. Így például *M. Iljin—Cs. Jordanov—Sz. Szilvesztrov*: A KGST-országok tudományos-műszaki együttműködési mechanizmusának korszerűsítése című írásukban (5. sz. 73—87. old.) áttekintik a KGST-országok tudományos-műszaki együttműködésének alakulását az elmúlt évtizedben. Megállapítják, hogy a Komplex Program elfogadása óta eltelt időben kialakult a KGST-országok tudományos-technikai együttműködésének rendszere. A kölcsönös konzultációk és a konkrét problémákat érintő sokoldalú együttműködési tervek egyeztetése mellett ez magában foglalja a tudományos kutató- és szervezőmunkák tervek koordinációján alapuló közös kutatásokat; a két- és többoldalú egyezményeket és szerződéseket; közös tudományos kollektívák, laboratóriumok, intézetek, tervezőirodák, koordinációs központok, nemzetközi tudományos-termelési és gazdálkodási egyesülések megszervezését; nemzetközi információs rendszer létrehozását; a feltalálói tevékenység koordinálását; a szabványosítást és az egységesítést; a KGST szabványosítási rendszerének kidolgozását. A közösen megtett tudományos-műszaki intézkedések és az azokban részt vevő szervezetek száma 1971 óta 5-6-szorosára növekedett. Jelenleg több mint 3 ezer tudományos kutató- és tervezőintézet kapcsolódott be a két- és többoldalú együttműködésbe, évente mintegy 2 ezer közös fejlesztést hajtanak végre.

A tudományos-műszaki kooperáció intenzívvé tétele céljából a KGST-országok már a hetvenes években arra törekedtek, hogy összehangolják a tudományos-műszaki együttműködés

prioritásait, korszerűsítsék tervezését és szervezését, megteremtsék a „tudomány—technika—termelés” ciklusok összekapcsolásának előfeltételeit.

Fontos lépést jelentett a *Többoldalú Integrációs Intézkedések Egyeztetett Terve*, amelyet első ízben az 1976 és 1980 közötti időszakra állítottak össze. Ebben az energetikával, a fűtő- és nyersanyagokkal, a gép- és vegyiparral, az élelmiszer-, a könnyű-, és a feldolgozó iparral összefüggő 17 nagy horderejű tudományos-műszaki probléma kapott helyet. A második szakaszban (1981—1985) kevesebb problémát emeltek ki, de a legaktuálisabbakat.

A KGST-országok ipari tudományos-műszaki együttműködésének a nyolcvanas évekre szóló stratégiáját a Komplex Program mellett a *hosszú távú együttműködési célprogramok* határozzák meg. További együttműködési formák a kétoldalú szakosítási és kooperációs programok, a hosszú távra készített prognózisok. A szerzők szerint döntő fontosságú *az együttműködés komplex tervezésére való áttérés*; a tudományos kutatások fázisától a közös vívmányok meghonosításáig. Az ilyen jellegű tervezést ma a kétoldalú kapcsolatokban alkalmazzák szélesebb körben. Kevésbé mondható ez el a többoldalú együttműködésben; a KGST-országok iparában ugyanis jelenleg csak két olyan program van folyamatban, amely átfogja a tudomány—technika—termelés teljes ciklusát: a mikroprocesszorok és a robottechnika terén.

Az *innovációs tevékenységet* olyan sajátosságok jellemzik, mint a nagy dinamizmus, a termékszerkezet gyors megújítása, a gazdasági kockázat, a ráfordítások és az elért hatás közötti nagy időbeli távolság, továbbá az egyes munkaszakaszok eredményeinek nagyfokú bizonytalansága. Az innovációs tevékenység sikerének felté-

tele az, hogy az egyes országok gazdasági mechanizmusában tartalékalapokat, továbbá olyan szervezeteket kell létrehozni, amelyek vállalják az újítások vállalati bevezetésével járó kockázatot. Az újítások gyakorlati bevezetését előmozdítja a kölcsönös informálódás.

A tudományos-műszaki együttműködésben a partnerek elsősorban olyan, nem kereskedelmi szerződéseket kötnek, amelyek az eredmények ellenszolgáltatás nélküli átadását irányozzák elő; ez olyan területeken indokolt, ahol az együttműködés nem érint bonyolult jogi és pénzügyi kérdéseket (például az alap- illetve részben az alkalmazás kutatások). A fejlesztés és alkalmazás befejező szakaszában azonban aktívabban kellene alkalmazni a kereskedelmi szerződéseket.

A KGST-országok tudományos-technikai együttműködésének fejlesztésében fontos a *prioritások kérdése*. Ezzel foglalkozik A. Bükov: A KGST-tagországok tudományos-technikai fejlődése prioritásainak meghatározása című tanulmányában (6. sz. 64—74 old.). Megállapítja, hogy azokban a KGST-tagországokban, ahol folyamatban van az intenzív fejlődési szakaszra való áttérés, a nemzeti jövedelem növekményének csaknem fele a tudományos-műszaki haladás vívmányainak alkalmazásából ered. Ezzel önmagában is bizonyítja a tudományos-technikai haladás jelentőségét az egyes népgazdaságok fejlődése szempontjából.

1984 júniusában tartották a KGST-országok felső szintű gazdasági ülését Moszkvában, amelyen megállapodás született egy 15—20 évre szóló program kidolgozásáról a tudományos-technikai fejlődés területén, szem előtt tartva az egyes országok népgazdasági érdekeit, valamint az integráció egységének szükségletét.

A *komplex program célja*, hogy elősegítse a közösség tudományos-techni-

kai potenciáljának felhasználását, erősítse a KGST önellátását, koordinálja az egyes országok tevékenységét a nyugati technológiák vásárlásában, valamint technológiák realizálásában a világgazdaságon.

A szerző történetileg áttekintve a KGST-országok tudományos-technikai együttműködésének alakulását, megállapítja, hogy az európai szocialista országokban a szocialista iparosítás és a népgazdasági struktúrák átalakítása a negyvenes-ötvenes években szinte kizárólag a Szovjetunió tudományos-technikai eredményeinek felhasználásával történt. A hatvanas évekre kialakult a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti tudományos-technikai együttműködés, amely azonban csak egyszerű kapcsolatcserére korlátozódott.

A jelenlegi világgazdasági helyzet azonban nagyobb hatékonyságot követel az ilyenfajta együttműködésekben is, mivel valamennyi szocialista országban jelenleg az egyik legfontosabb feladat a világszínvonalhoz való tudományos-technikai felzárkózás. A már korábban kialakított nemzetközi termékspecializáció és kooperáció keretében új követelmény a magas színvonalú, versenyképes és tudományos eredményekre épülő termékek gyártása. Ennek viszont elengedhetetlen feltétele az egyes országokban folyó tudományos-technikai kutatások egyeztetése, a közös kutatások hatékonyabb realizálása, s nem utolsósorban a tudományos-technikai fejlesztések prioritásainak meghatározása.

●
A KGST-tagországok legmagasabb szintű vezetőinek 1984. évi moszkvai tanácskozása hangsúlyozta a *KGST-tagországok vállalatai közötti közvetlen termelési kapcsolatok fejlesztésének fontosságát* is. E. Kocsetov ennek konkrét eredményeit és lehetőségeit

elemzi (1. sz. 60—70. old). Megállapítja, hogy a KGST-tagországok közötti kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokban ma már egyre inkább a termelési szférára helyeződik a hangsúly; az egyes tagországok sok száz alapszintű gazdasági egységét vonták már be közvetlenül a gazdasági integráció folyamatába.

A vállalatok közötti közvetlen termelési kapcsolatok kialakulásának *több feltétele van*, ilyen többek között a tagországok gazdasági mechanizmusának, gazdaságpolitikájának egybehangolt fejlesztése; tudományos-technikai színvonalának kiegyenlítése; továbbá megfelelő jogi szabályozás kidolgozása.

A szerző hangsúlyozza, hogy a kezdeti szakaszban ésszerűnek látszik azokra a nagyvállalatokra összpontosítani a figyelmet, melyeknek hasonló a termelési szerkezete, és már rendelkeznek bizonyos tapasztalatokkal a kooperációs megállapodások alapján zajló tudományos-műszaki együttműködés, termelés és termékszállítás megszervezésében.

A közvetlen termelési kapcsolatok magukba foglalják a vállalati együttműködést a gyártás folyamatában, a termékek közös kifejlesztésében, kipróbálásában, gyártásában és értékesítésében. Kocsetov szerint az árucserét új tartalommal kell megtölteni, azaz nemcsak a készterméket kell bevonni a külkereskedelmi forgalomba, hanem olyan folyamatot kell kialakítani, amelyben a gyártmányok paramétereire és műszaki színvonalára vonatkozó követelményeket, a szállított termékek felhasználási körülményeit figyelembe véve, kölcsönösen egyeztetik; az együttműködő vállalatok közötti csere és szállítások kölcsönössé válnak; a kölcsönös szállítások volumenét kiegyenlíti azáltal, hogy a beruházási tevékenységet, a kutató-tervezői munkát bevonják az együttműködésbe; az

együttműködésben készülő gyártmányok közös termelését és értékesítését megszervezik.

A közvetlen kapcsolatok kialakításának célja a részt vevő vállalatok (szervezetek) maximális termelési-technológiai közelítése és egy egységes termelési-kereskedelmi kombinát távlati létrehozása.

A közvetlen termelési kapcsolatok maguk után vonják a *külkereskedelmi szervezetek közötti* hasonló együttműködés kialakítását is. Ez azt jelenti, hogy a külkereskedelmi szervezetek egyre nagyobb önállóságot fognak kapni a partnervállalatok erőforrásaiknak gyors átirányításával, a kölcsönös követelmények és az egyezményes elszámolóórák kialakításával kapcsolatos kérdések eldöntésében. Itt kell megemlíteni az olyan közös kereskedelmi-értékesítési vegyesvállalatok létrehozását is, amelyek feladata az alapító vállalatok termékeinek értékesítése harmadik országok piacain.

Kocsetov számba veszi azokat a feltételeket is, amelyek ágazati szinten biztosítanák a közvetlen termelési kapcsolatok sikerességét. Elsősorban azoknak a vezető ágazatoknak a fejlesztését javasolja, amelyekre eddig is a sokoldalú hosszú távú együttműködési célprogramok, valamint a kétoldalú szakosítási és kooperációs programok voltak jellemzőek. A szerző külön tárgyalja a mezőgazdaság területén megvalósítandó közvetlen termelési kapcsolatok sajátosságait, valamint az építés terén létrehozandó konzorciumok lényegét.

A vállalatok közötti közvetlen kapcsolatok létesítését fogja elősegíteni a *minisztériumok közötti együttműködési és szervezeti mechanizmusok korszerűsítése*. Ide tartozik többek között a kétoldalú gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési kormányközi bizottságok ágazati munkacsoportjai által betöltött szerep növelése, a part-

nervállalatok képviselőinek e csoportokba való bekapcsolása, vagy a közvetlen termelési kapcsolatokat érintő kérdések megvitatása.

Kocsetov a KGST-országok vállalatai között kialakuló közvetlen termelési

kapcsolatok *elméleti jelentőségét* abban látja, hogy ez a forma a termelés nemzetközivé válásának konkrét megnyilvánulása a nemzeti gazdálkodási szervezetek tervszerű fejlesztésének körülményei között.

Boros Anna—Holka László—Klimó Hedvig

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

TANULMÁNYKÖTET

(Szerkesztette: Schmidt Péter)

171 oldal. 43.— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

ÁLLAM, KÖZIGAZGATÁS, ÉRDEKVISZONYOK

TANULMÁNYOK

A POLITIKAI RENDSZER

VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL

235 oldal. 48.— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Nemzetközi tanácskozás a társadalomtudományi információ fejlesztéséről

A szocialista országok Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszerének (MISZON) tervszerű fejlesztésében, az együttműködésben résztvevő országok tevékenységének összehangolásában, a tartalmi irányok meghatározásában fontos szerepük van a rendszertanács üléseinek és a két—háromévenként megrendezett tudományos konferenciáknak. Ez év májusában Budapesten tartották a MISZON Tanácsának X. ülését és a MISZON III. tudományos konferenciáját. Bár a két tanácskozás kerete (résztvevőinek száma) és funkciója jellegéből fakadóan eltért egymástól, tartalmilag mégis egységes cél kapcsolta egybe őket: az a törekvés, hogy az 1976-ban létrehozott Nemzetközi Társadalomtudományi Információs Rendszert miként lehetne még hatékonyabban működtetni az alapító okmányban megfogalmazott feladatok maradéktalan teljesítése érdekében.

A rendszertanács ülésének és a MISZON III. tudományos konferenciájának résztvevői egybehangzóan megállapították, hogy a MISZON létrehozása óta figyelemre méltó fejlődést ért el az egyes tagországok társadalomtudományi információs munkájának, szolgáltatásainak kiszélesítésében és a

nemzetközi információs rendszer összehangolt munkájának fejlesztésében. Ezt hangsúlyozta *Mucsi Ferenc*, a Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi főosztályának vezetője is a rendszertanács ülésén mondott megnyitójában; *V. A. Vinogradov* akadémikus, a MISZON bázisintézményének, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája mellett működő Társadalomtudományi Információs Intézetnek (INION) igazgatója pedig a X., jubileumi ülés lehetőségét felhasználva, a MISZON eddigi tevékenységét értékelve a társadalomtudományok általános fejlődésével összhangban az információ minőségének és hatékonyságának javítására hívta fel a figyelmet.

A rendszertanács ülése számos gyakorlati kérdést vitatott meg. Mindenekelőtt értékelte az 1984—1985. évi terv teljesítésének tapasztalatait. A beszámolót *V. A. Vinogradov* terjesztette elő. Megállapította, hogy az 1984—1985-ös terv teljesítésének részeként eddig 17 közös kiadvány (8 referátumgyűjtemény, 7 bibliográfia, egy tájékoztató a MISZON tevékenységéről és egy kétoldalú együttműködésben készült kötet) jelent meg, s 11 kiadvány közeli megjelenése várható. A referátumgyűjtemények közül ki-

emelte *A Nagy Győzelem 40. éve, a fasiszta Németország szétzúzásának történelmi jelentősége; A létező szocializmus és a mai társadalmi haladás; A tömegtájékoztató és propaganda elméleti és gyakorlati eszközei napjainkban*, valamint *A imperialista országok közötti ellentmondások a mai szakaszban* című köteteket. Jelentős terjedelemben adták ki *A Varsói Szerződés harmincadik éve* című, 1211 címtételt tartalmazó bibliográfiai kötetet.

A rendszertanács ülése sokrétűen elemezte a MISZON automatizált információs rendszere létrehozásában eddig elért eredményeket, és élesen vetette fel a megoldásra váró gondokat is. A téma előadója *V. R. Hiszamutginov*, a MISZON Automatizált Információs Rendszere létrehozásával foglalkozó Állandó Munkacsoport vezetője volt, aki megemlítette, hogy a Szovjetunióban az INION keretében megalapított automatizált információs központ Moszkva, Leningrád és a Szovjetunió más városainak, köztársaságainak és területeinek negyvennél több intézményét fogja össze, s feldolgozzák a szocialista országokból kapott irodalmat is. A Szovjetunió, Bulgária és Csehszlovákia között közvetlen telekommunikációs kapcsolat alakult ki. A továbbfejlődést azonban nagymértékben nehezíti a korszerű technika hiánya, s ennek leküzdésére minden országban nagyobb erőfeszítést kell tenni. Az előadó felhívta a figyelmet a legújabb technikai eszközök, például a személyi számítógépek, a videotechnika stb. jelentőségére, továbbá annak fontosságára, hogy a társadalomtudományi információ gyorsabban jusson el felhasználóihoz.

Az automatizált társadalomtudományi információs rendszer *nemzeti kérétek közötti fejlesztésében* szép eredményeket értek el Bulgáriában és Csehszlovákiában. *Sz. Gabrovszka*, a Bolgár Tudományos Akadémia Tudomá-

nyos Információs Központjának igazgatója hozzászólásában elmondta, hogy a MISZON moszkvai automatizált központjának szolgáltatásait a közvetlen vonal (on-line) segítségével 60 szervezetből, 728 különböző profilú témában ötszáznál több felhasználó veszi igénybe. 1985 első negyedében 2526 visszakeresést végeztek. Bulgáriában megoldották, hogy öt területi központot kapcsoltak be a hálózatba, s várhatóan még 2–3 terminálállomást hoznak létre.

Csehszlovákiában szemináriumokon készítettek fel az automatizált információs rendszer használatát és számos módszertani kiadvánnyal könnyítették meg a munkájukat. *I. Zahradil*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Központi Könyvtárának és a Tudományos Információs Központnak az igazgatója elmondta, hogy az utóbbi évben 26-ról 85-re növekedett a társadalomtudományi információt szolgáltató helyek száma; jelenleg 3 termináljuk van, az év végére azonban 6-ra emelkedik a számuk. Míg 1984-ben 480 információkérés történt, 1985-nek már az első negyedében 340. Heti 6 órától 8 órára növekedett az automatizált információra igénybe vehető gépi munkaidő tartama.

Más országokban is vannak hasonló törekvések a hazai társadalomtudományi automatizált információs rendszer kiépítésére, a moszkvai bázisintézménnyel való közvetlen vonal megteremtésére.

Ezt azonban nagyban hátráltatja a telefonhálózat túlterheltsége, elégtelen kiépítettsége. Ezt tette szavá *Rózsa György*, az MTA Könyvtárának főigazgatója. Az MTA Könyvtára jelenleg a VEIKI számítástechnikai központján keresztül kísérleti jelleggel tud kapcsolódni az INION adatbázisához. A kutatói igények figyelembevételével hozzákezdtek a mágnesszalagon levő anyagok szolgáltatásához. A végleges meg-

oldást azonban az on-line vonal fogja majd jelenteni. A MISZON-ban résztvevő országok közötti együttműködés még szervezettebbé tételeét szolgálná a közvetlen telex-kapcsolatok megteremtése.

A rendszertanács ülése *konkrét programot fogadott el az 1986-os évre és az 1986 és 1990 közötti időszakra*, amely magában foglalja a tartalmi (információs kiadványok), fejlesztési (az automatizálás további bővítése) és szervezeti (tanácsülések, tudományos konferenciák, munkacsoportok megszervezése stb.) tennivalókat.

A MISZON tevékenységének továbbfejlesztésével kapcsolatos tartalmi kérdések megvitatását szolgálta a *MISZON III. tudományos konferenciája*. Ez alkalommal a tartalmi témák közül azt emelték ki, hogy *a tudományos információ milyen szerepet tölt be a társadalomtudományok társadalmi-gazdasági és ideológiai funkcióinak megvalósításában*. A téma aktualitását aláhúzta az a tény, hogy több szocialista ország kommunista pártja most készül soron levő kongresszusára (a konferencia külföldi résztvevői élénken érdeklődtek az MSZMP ez év márciusában tartott XIII. kongresszusának tapasztalatai iránt), s a kongresszusi dokumentumok kidolgozásakor támaszkodnak a társadalomtudományok legújabb eredményeire is.

A konferencia dicséretes eredményként állapította meg, hogy az INION gondozásában a Szovjetunió és a szocialista országok irodalmából referátumgyűjtemény jelent meg, amely méltatja a fasizmus felett aratott győzelem jelentőségét, az elmúlt negyven évben a szocializmus építésében elért eredményeket, a Szovjetunió és a szocialista országoknak a béke megőrzése érdekében tett erőfeszítéseit. Fontos ez már csak azért is, mert a mai nemzetközi helyzetben újból kiéleződtek az ideológiai frontvonalak az impe-

rializmus és a szocializmus között, s az Amerikai Egyesült Államok fegyverkezési törekvései, „csillagháborús tervei” állásfoglalásra készítetik a különböző tudományok képviselőit is.

A háromnapos konferencia sokoldalúan tárta fel a társadalomtudományok és a társadalomtudományi információ társadalmi-gazdasági és ideológiai funkcióit. A konferencia plenáris ülésén összesen 31 előadás és hozzászólás hangzott el. Az előadások és hozzászólások egyik csoportja azt igyekezett tisztázni, hogy mi a társadalomtudományi információ ideológiai funkciója.

Rózsa György, az MTA Könyvtárának főigazgatója *bevezető előadásában* hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományoknak általában három elemből álló funkciórendszere van: a valóságfeltáró, a döntéselőkészítő és az ideológiai-tudatformáló funkció komplex rendszert képez. A társadalomtudományi információ szerepét ebben a kontextusban kell vizsgálni, mivel ezeken a területeken az információ szolgálja a társadalomtudományokat és egyben vissza is hat a fejlődésükre, ezáltal a társadalomtudományok alkotó részévé válik.

Manfred Krause professzor, az NDK Tudományos Akadémiája Társadalomtudományi Információs Központjának igazgatója *Az információ növekvő szerepe a szocialista társadalomban* című előadásában hangsúlyozta, hogy a világ felhalmozott tudományos ismerete hatalmas erőforrás, amely megnöveli az információ felelősségét. Az információs tevékenység egyre inkább tudományos munkává válik, egyenlő jelentőségű más diszciplínákkal, mivel az ismeretek kiválasztásának és az információs szolgáltatások útján való továbbításának meg kell felelnie a társadalmi követelményeknek és a keresletnek. Az információfeldolgozás nem helyettesíti a határozatot, viszont nélkülözhetetlen segédesz-

közt jelent. Az információ mint tudományos diszciplína széles körű tudományos kutatásokat, valamint az információ értékelését igényli. Az információbőség megköveteli, hogy a „miről” kérdését összekapcsolják a „miért” kérdésével.

Az információ lényeges segítséget tud nyújtani a társadalomtudományoknak a legújabb ismeretek birtokbavételében. A jól rendszerezett információ közvetlen lehetőséget teremt a társadalmi szükségletek kielégítésére, s egyben világnézetet formáló tényezővé is válik azáltal, hogy az embereket tájékozottá és cselekvőképessé teszi. Krause hangsúlyozta, hogy az információ segítségével nemcsak pozitív értelemben lehet hatni az emberekre, hanem sokkolni és dezorientálni is lehet őket. Éppen ezért az információbőség következtében nő azoknak a felelőssége, akik az információt összeállítják, feldolgozzák és terjesztik. Az információ kétféleképpen hat: az elvben tárgyyszerű információ a világnézeti hajtóerők szabaddá tételét és a személyiség szabadságát szolgálja a társadalmi haladás és a béke körülményei közepette; másfelől létezik a vélemények manipulálása az információ hamis szempontú adagolásával (az NDK-ban azt tapasztalják, hogy ötezer polgári és katonai adóállomás havonta 300 ezer perccel fordít arra, hogy német nyelvű adásokkal befolyásolják az NDK polgárait, azzal a szándékkal, hogy visszatartsák őket a szocializmus építésében való aktív részvételtől).

V. A. Vinogradov akadémikus *A MISZON szerepe a társadalomtudományi információ fejlődésében a szocialista országokban* című előadásában rámutatott, hogy a szocialista országoknak a MISZON keretében végzett közös információs tevékenysége komplex feladatok megoldását segíti elő: biztosítja az alapvető társadalomtudományi kutatások ellátását szakirodalmi

információval; hatással van a társadalomtudományok általános színvonalának és az egyetemi oktatás minőségének javulására; támpontot ad a létező szocializmus eredményeinek hiteles propagandájához; s kapcsolódik az ellenséges ideológiák elleni harchoz.

Napjainkban különösen fontos a szocialista építés különböző országokban szerzett tapasztalatainak általánosítása. A társadalomtudományokon belül megnövekedett a közgazdaságtudomány szerepe, különösen a termelés hatékonyságával, a tervezés és irányítás korszerűsítésével kapcsolatos kutatások jelentősége. Minden szocialista országban kardinális kérdéssé vált a tudományos-technikai haladás meggyorsítása, a KGST-tagországok egyetemes tudományos-technikai politikájának a kidolgozása. A szocialista demokrácia fejlődésével összefüggésben kulcskérdésként vetődik fel a szocializmus politikai intézményrendszerének, a néphatalom gyakorlása demokratikus módozatainak, a tömegek társadalmi-politikai aktivitása fejlődésének a kérdése. A jövőben még nagyobb hangsúlyt fog kapni a dolgozók kommunista nevelése, a kulturális politika, a szocialista életmód fejlesztése. S a nemzetközi helyzet alakulásával összhangban szükségszerűen felvetődik a propaganda—ellenpropaganda hatékony gyakorlásának, a békéért és a leszerelésért folyó harc segítésének a feladata.

A referátumgyűjtemények és az analitikus-szintetikus elemzések gyűjteményeinek 13 sorozata, amelyet a MISZON 1986 és 1990 közötti terve tartalmaz, értékes információt ad majd a felhasználóknak a szocialista országok fejlődéséről, a gazdasági fejlődés törvényszerűségeiről, a társadalmi struktúra alakulásáról; a mai forradalmi folyamatokról; a békeharcról; a globális problémák megoldásának lehetőségeiről és más témákról szóló irodalomról.

A társadalomtudományi információ a MISZON keretében komplex rendszerként működik, ami azt jelenti, hogy valamennyi társadalomtudomány eredményeit tükröznie kell, átfogva teljes spektrumát: az ókor történetétől a mai ideológiai harc problémáig; a szocializmus politikai gazdaságtanától a nyelvtudományig. A MISZON eddigi fejlődése és az elfogadott tervek alapján joggal lehet remélni, hogy a MISZON-ban részt vevő országok és a MISZON egésze meg fog feladni a korszerű követelményeknek.

A konferencián előadások hangzottak el az *analitikus-szintetikus információs feldolgozásoknak a politika tudományos megalapozásában és a gazdasági döntések előkészítésében történő felhasználásáról is*. Ezzel kapcsolatban — de szélesebb összefüggésben is — felvetődött az információs

szakemberek képzésének intézményes megoldása, beleértve az aspiranturát is. A MISZON kiadványai iránt magasabb döntési követelményeket támasztanak és gyorsabb megjelenést sürgetnek a felhasználók.

A konferencia résztvevői a rendszerintanács X. ülésén elhangzottak szellemében foglaltak állást a *MISZON automatizált rendszerének teljes kiépítéséről*. A MISZON-tagországok képviselői tájékoztatni fogják saját felettes irányító szerveiket a megoldásra váró feladatokról, s a tudományos akadémiák társadalomtudományokkal foglalkozó alelnökeinek egyik értekezletén közös állásfoglalást alakítanak majd ki az egységes automatizált információs rendszer mielőbbi megteremtése és hatékony működése érdekében.

Taksás Imre

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG
KÖZÖS KIADVÁNYA:

MUNKA, GAZDASÁG, TÁRSADALOM

TANULMÁNYKÖTET

258 oldal. 42,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

Kolosi Tamás doktori értekezésének vitája

1985. április 29-én került sor Kolosi Tamás *Tagolt társadalom (struktúra, rétegződés, egyenlőtlenség) Magyarországon* című, a szociológiai tudomány doktora címért benyújtott értekezésének vitájára. Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága Szociológiai és Demográfiai Szakbizottsága a vitára az alábbi bíráló bizottságot jelölte ki: *elnök*: Huszár Tibor, *titkár*: Rozgonyi Tamás, a bizottság tagjai: Farkas János, Lick József és Losonczy Ágnes. Az értekezés hivatalos *bíráói*: Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa és Klinger András voltak.

Az értekezés a hatvanas évek elején-közepén újraéledt magyar szociológia olyan centrális kérdését vizsgálja, amelynek tisztázása elkerülhetetlen a mai magyar társadalom valóságos viszonyainak, működésének megértéséhez, nevezetesen a társadalom struktúráját, rétegződését, a társadalom tagoltságát. Az értekezés, amely közel másfél évtizedes elméleti és 4–5 éves intenzív empirikus kutatómunka terméke, kettős feladatot igyekszik teljesíteni. Egyrészt bemutatni a struktúra- és rétegződéskutatás metodológiai alapelveinek egyfajta logikailag konzisztens rendszerét, másrészt leírni a magyar társadalom szerkezetének rétegződését és egyenlőtlenségi rendszerét. A korábbi társadalmiszerkezet-ku-

tatások irányították a szerző figyelmét arra, hogy társadalmi struktúránk fejlődésében az örökölt osztályszerkezet átrendeződése mellett új strukturális viszonyok jöttek létre, olyan új szerkezeti konstrukciók és viszonyrendszerek alakultak ki, amelyek kondicionálják a társadalom rétegződését és egyenlőtlenségi rendszerét.

Kolosi Tamás doktori értekezésében közreadott kutatásainak tudományos eredményei nagymértékben összefüggnek a szerzőnek azzal a természetes törekvésével, hogy világosan válassza el egymástól a társadalmi struktúra és a társadalmi rétegződés fogalmát. Csak egyet lehet érteni Kolosi azon megfogalmazásával, miszerint a „társadalmi struktúra fogalmával arra kérdezzünk rá, hogy miként működik egy társadalom, milyen viszonylatrendszerek segítségével, milyen módon történik a társadalmi újratermelés; a társadalmi rétegződés fogalmával pedig arra kérdezzünk, hogy milyen egy adott társadalomban a népesség differenciáltsága, milyen a társadalmi különbségek rendszere”. Kolosi azzal a kutatási stratégiával tudta meghaladni a korábbi — egyébként gazdag hagyományokkal rendelkező — társadalmiszerkezet-kutatásokat, hogy rájött: a struktúra, illetve a rétegződés vizsgálataánál másfajta empiriára és másfajta

elméletiségre van szükség. Míg a struktúra vizsgálatánál a közgazdasági, történeti, szociológiai összefüggések empirikus adatai csak mintegy alapot képeznek az elméleti általánosításhoz, addig a rétegződéskutatásnál lehetőség nyílik arra, hogy egy zárt logikájú empirikus módszertant lehessen kidolgozni és alkalmazni, ahol az elméleti megközelítés voltaképpen az empirikus kutatási metodológia saját elméleti problémáit jelenti.

A kutatások bebizonyították — s a szerző ezt értekezésében részletesen ismerteti —, hogy a társadalmi struktúra nagyjában-egészében meghatározza a társadalom rétegződését, s kijelöli a társadalom lényegi egyenlőtlenségi viszonyait. A kutatások tanúsága szerint azonban nem valamennyi strukturálisan fontos jelenség képeződik le közvetlenül az egyenlőtlenségi rendszerben, de az is megfigyelhető, hogy az újonnan kialakult strukturális viszonyokba beépülnek tradicionális társadalmi egyenlőtlenségek. Kolosi vizsgálatainak eredményeiből egy igen erősen — sok szempontból — tagolt társadalom képe rajzolódik ki, ebbe a képbe egy sor olyan jelenség is beletartozik, amely mind a társadalomkutatásban, mind pedig a társadalompolitikában új elemzést és újszerű „kezelést” igényel.

A kutatás módszertanát illetően a szerző és munkatársai abból indultak ki, hogy a társadalmi struktúra alapviszonyainak elméleti-történeti elemzéséből kiválaszthatók a társadalom lényeges egyenlőtlenségi relációi, s a strukturálisan különböző pozíciót elfoglalók viszonykijelölő kategóriái; az empirikus kutatások számára tulajdonképpen ezek jelentik a kiindulópontot. Kolosi elemzéseinek adatbázisát azok az információk adták, amelyeket a népesség két ezrelékét reprezentáló mintán kilenc kérdőív segítségével gyűjtöttek össze. Ezen információk alapján — korszerű módszerek alkalmazásával

— a társadalmi egyenlőtlenségek nyolc dimenzióját jelentő összevont indexeket szerkesztettek. Az egyének és családok helyét az egyenlőtlenségi rendszerben a nyolc index felhasználásával elemezték, s leírták a népesség státuscsoportokban való elrendeződését. A kutatások során a társadalmi rétegződés modellezéséhez a viszonyítási alapot a státuscsoportokba jutási esélyek jelentették.

A doktori értekezés nyilvános vitája során az opponensek ismertették írásban benyújtott véleményüket.

Cseh-Szombathy László opponensi véleményében kiemelte, hogy a kutatás eredményeként megfogalmazott státuscsoportok bizonyos értelemben meglepetésekkel is szolgáltak, s a magyar társadalomról alkotott képünket lényegesen korrigálják. Nagy jelentőségű megállapításnak tartja, hogy társadalmunk egyenlőtlenségi rendszere nem hármes megoszlást mutat — amelyben kisebb alsó, illetve felső csoport mellett a többség középtűt helyezkedik el —, hanem ötös megoszlást, „melyben két nagy csoport van, egyik az elit alatt, de az átlag körüli közép felett, a másik pedig ez alatt, míg maga az átlag körüli közép nem sokkal számosabb, mint a két szélen elhelyezkedő elit, illetve deprivált csoport”. Kolosi Tamásnak az átrétegződéssel és a mobilitással kapcsolatos elemzését az opponens a disszertáció lényeges részének tekintette, mert — véleménye szerint — ez újabb szempontból mutatja be a kulturális tényezőnek a társadalmi rétegződésben játszott szerepét, hangsúlyozva az iskola még inkább növekvő súlyát ebben a folyamatban.

Az értekezés társadalmi rétegződéssel foglalkozó részében a szerző kifejti azt, hogy a viszonykijelölő kategóriák hogyan határozzák meg az egyének és családok elrendeződését a társadalom szerkezetében. Elsőként a munkamegosztási rétegződést elemzi, s 240 foglal-

kozási kategória illeszkedését méri a státuscsoportokhoz. Kutatási eredményei alapján 9 foglalkozási kategóriát állapított meg. Ezt a 9 kategóriába törént összevonást tekinti Cseh-Szombathy László az értekezés legvitathatóbb tételének. (Megjegyzem, hogy ezt az összevonást az értekezés másik két opponense is kifogásolta.)

A disszertáció részletesen foglalkozik a családok heterogenitásának kérdésével, s azt a felfogást képviseli, hogy a házastársi családok homogén és heterogén csoportra való felosztása nem indokolt. Az opponens véleménye szerint a szerző és munkatársai által végzett kutatási eljárás „elkerülhetetlenül torzít a házastársak közötti homogenitás irányában, és a homogén és heterogén családok közötti különbségek kimutatásához nem a legmegfelelőbb”.

Cseh-Szombathy László opponensi véleményében összegezőképpen megállapítja, hogy Kolosi vizsgálati számos új tudományos eredményt hoztak, melyek tudományosan bizonyítottak, s az alkalmazott kutatási módszerek megalapozottságához kétség nem férhet.

Ferge Zsuzsa opponensi véleményében hangsúlyozta, hogy Kolosi Tamás a téma elmélet- és problémátörténeti áttekintését kitűnően oldotta meg, történeti áttekintése célratorően szelektív. Véleménye szerint Kolosi sok vonatkozásban meghaladja a korábbi szociológiai próbálkozásokat, hiszen felhasználja egyrészt az elmúlt másfél évtized hazai történeti kutatásainak eredményeit, s szétválasztja a „történeti folytonosságokat a valóban új, a ma talaján létrejövő strukturális jelenségektől”. Az opponens ezért érzi igazán találónak a szerző azon megfogalmazását, miszerint a „társadalmi rétegződés történetisége éppen strukturális beágyazottságában rejlik”.

Ferge Zsuzsa opponensi véleményében foglalkozik a szerzőnek a struktú-

ra és rétegződés viszonyát érintő elemzésével, s bizonyos fenntartásai ellenére a struktúra és rétegződés közötti elméleti viszonynak a szerző által végzett analizését sokoldalúnak, jól leszűrődöttnek és a maga részéről meggyőzőnek tartja. Az opponensi vélemény szerint kiemelt jelentősége van annak, hogy a szerzőnek sikerült érvekkel alátámasztani a munkamegosztási rétegződés módosításának, finomításának szükségességét. Kolosi Tamás értekezését elméletileg jól megalapozottnak, módszertanilag pedig a kor legmagasabb színvonalon álló olyan munkának tekinti, amely sürgetően időszerré témával foglalkozik. Az értekezés alapját képező kutatások eredményeit az opponens úgy értékeli, hogy azok jelentős mértékben járulnak hozzá a társadalommal kapcsolatos ismereteink elményítéséhez, s a szerző által irányított kutatássorozat serkentőleg hat a magyar társadalomkutatásokra, és hozzájárul új kérdések megfogalmazásához is.

Ferge Zsuzsának az értekezéssel kapcsolatos kritikai észrevételei nagyrészt metodológiai-módszertani természetűek (a rétegződés és egyenlőtlenség összefüggései kapcsán a dimenziók függetlenségének kérdése; a státuscsoportok kapcsán az a kérdés, vajon az egyenlőtlenségek miként mérhetők, s a megannyi véletlenszerűséget magában hordozó mutatószám-halmazból képzett csoportokat „kell-e és lehet-e szociológiailag érvényes és főleg egyértelműen stabil kategóriaként kezelni, a mutatók együttesét »státusnak,« az együvé sorolt egységeket »státuscsoportnak« nevezni?”).

Klinger András opponensi véleményében hangsúlyozza, hogy az értekezés magas tudományos színvonalon, sokoldalúan vizsgálja a magyar társadalom tagoltságának témakörét. A szerző tudatosan törekszik arra, hogy — reprezentatív adatfelvételre

épülő empirikus vizsgálatok alapján — a valóságot jól tükröző egzakt elemzést adjon a vizsgált társadalmi jelenségekről. Ennek érdekében — miként Klinger András aláhúzza — a szerző meszesemenően felhasználta a ma korszerű matematikai-statisztikai módszereket, oly módon, hogy egyúttal érzékeltette ezen módszerek alkalmazásának korlátait is. Az opponens véleménye szerint: az egzakt megközelítés igénye nem minden tekintetben volt teljesíthető, s „már eleve korlátozó tényezőt jelentett, hogy a vizsgálat fő bázisát képező adatfelvétel a felnőtt népesség két ezrelékére terjedt ki. Ehhez járult, hogy az adatfelvételben a legjobb és legrosszabb helyzetben levő népesség alul-reprezentált.” Klinger András szerint: a szerző empirikus kutatásainak eredményeit értékelve különös figyelmet érdemel a tizenegy összevont munkamegosztási réteg leírása, amelyhez az opponens néhány, részben a definíciókat érintő, részben logikai és tartalmi jellegű megjegyzést fűzött.

Az opponensi vélemény szerint az értekezésben kidolgozott rétegződési modellek ugyan még tovább finomíthatók, de már ma is megfelelő alapot nyújtanak a magyar társadalom „sokrétű egyenlőtlenségi viszonyainak érdemi feltárására, a rétegződést befolyásoló különböző tényezők hatásának értékelésére”.

Klinger András opponensi véleményében kifejtette, hogy az értekezés alapját képező kutatásban vannak problematikus elemek, lezáratlan, további pontosításra váró kérdések (az alkalmazott dimenziók kiválasztásának részben szubjektív jellege, a nehezen kvantifikálható elemek bevonásából adódó mérési problémák, egyes definíciók alkalmazásának kérdése stb.). Végül kiemelte, hogy a szerző bátran szakított elavult sémákkal, régi beidegződésekkel, s eredményei új irányt szab-

nak a téma kutatásának, s mind elméleti, mind gyakorlati szempontból jelentős következtetésekre vezettek.

Az opponensi vélemények ismertetését követő vitában *Andorka Rudolf* annak jelentőségét hangsúlyozta, hogy a társadalom szerkezetének vizsgálatában meglevő egymástól eltérő megközelítéseket együtt kell alkalmazni, hisz az eltérő megközelítések jogosultak. Megállapította továbbá, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásában alkalmazott dimenziók, néhány kivételtől (például a hatalom-dimenzió) eltekintve elméletileg megalapozottak.

Huszár Tibor szerint az értekezés elmélet- és problématorténeti bevezető részében figyelembe lehetett volna venni a vonatkozó politikatudományi, valamint iskola-, illetve oktatásszociológiai kutatások eredményeit. Véleménye szerint differenciáltabban kellett volna foglalkozni az értelmiség és a vezető réteg tagoltságának kérdéseivel az 1956 és 1963 közötti időszak vonatkozásában. *Huszár Tibor* szerint szükségesnek tűnik bizonyos foglalkozási kategóriák és munkamegosztási rétegek fogalmi tisztázása.

A vitában felszólalt még *Varga Károly* és *Valkovics Emil*.

Kolosi Tamás az opponenseknek adott válaszában köszönetét fejezte ki az opponensek munkájáért. A kutatási folyamatban és a disszertáció megírásakor arra törekedett, hogy saját maga és az olvasó számára is tudatosítsa a felmerülő nehézségeket, miközben — félmegoldásokat is elfogadva — a kutatási kérdésekre válaszokat keresett. Ebből következik, hogy a szerző az opponensek kritikai megjegyzéseinek nagy részét nemcsak elfogadta, de vállalta is. Válaszában kitért azokra a kritikai megjegyzésekre is, amelyekkel nem tudott teljesen egyetérteni.

A Bíráló Bizottság egyhangúlag, maximális pontszámmal elfogadta *Kolosi Tamás* értekezését, és javasolta a TMB

Szociológiai és Demográfiai Szakbizottságának, hogy Kolosi Tamás részére ítélje oda a szociológiai tudomány doktora címet.

A Bíráló Bizottság döntésének indoklásában hangsúlyozta, hogy Kolosi Tamás értekezése tárgyául a magyar szociológia számára központi fontosságú, sürgetően időszerű témát, a magyar társadalom szerkezetének, rétegződésének és az egyenlőtlenségi rendszernek a leírását és elemzését választotta, mely elemzést a struktúra- és rétegződéskutatás metodológiai alapelveinek logikailag konzistens alkalmazásával végezte el. A szerző által alkalmazott kutatási módszerek jelenleg a legmagasabb színvonalon állnak, s a szerző a korszerű módszereket jól állította a mai magyar társadalom tagoltságának bemutatása szolgálatába. A témával kapcsolatos hazai és külföldi szakirodalmat jól ismeri és szervesen építi be disszertációjának gondolati rendszerébe. A mai magyar társadalom tagoltságának tudományos igényű ismertetése nemcsak elméleti szempontból jelentős, hanem a társadalompolitikai döntések előkészítésénél is hasznosítható.

Az értekezés új módszerekkel elemzi és bizonyítja azt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek hierarchiája változott, és a közöttük levő összefüggések átrendeződtek. Ennek következtében olyan társadalmi tagozódási formák alakultak ki, melyeket egyaránt jellemez a hierarchikus tagozódás léte és a társadalmi tagozódás egyfajta elasztikussága. A szerző igen jelentős eredménye a sokdimenzióssá vált egyenlőtlenségi rendszer empirikus vizsgálata és mérése. Vizsgálatai nemzetközileg is ismertek, eredményei nemzetközi összehasonlításoknál jól hasznosíthatók. A Bizottság szükségesnek véli a dolgozatban használt fogalmak, kategóriák (munkamegosztási rétegek, foglalkozási kategóriák, család stb.) pontosabb megfogalmazását és a fogalmak, kategóriák egységesebb alkalmazását. Ugyancsak szükségesnek tűnik egyes esetekben, így például a foglalkozási kategóriák esetében, a következtetések egyértelművé tétele.

A megfelelő kiegészítések után a Bíráló Bizottság javasolja a doktori értekezés könyv alakban történő megjelenését.

Rozgonyi Tamás

ELŐKÉSZÜLETBEN

*a Válogatott bibliográfia
az ifjúságról (1972—1981)*

CÍMŰ KIADVÁNY II. KÖTETE

*Válogatott bibliográfia
az ifjúságról
(1982—1983)*

A gazdasági növekedés társadalmi kérdései (Magyar—NDK kerekasztal-megbeszélés)

1985. május 28. és 31. között került sor intézetünkben az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája Szocializmus Politikai Gazdaságtana Intézet képviselőinek és a Társadalomtudományi Intézet Gazdasági és Társadalom csoportja tagjainak ez évi első kerekasztal-megbeszélésére. A német delegációt *Hermann Wirsig*, az Intézet igazgatóhelyettese vezette.

A kerekasztal-beszélgetés címe és témája *a gazdasági növekedés, a gazdaságirányítás társadalmi összefüggései* volt.

Referátumot tartottak: Lóránt Károly (Országos Tervhivatal, osztályvezető), Szabó Gábor (Országos Anyag- és Árhivatal, osztályvezető), Dévai Katalin (Budapesti Műszaki Egyetem, adjunktus), Simon Judit és Bánfalvy Csaba (a Társadalomtudományi Intézet munkatársai).

Bevezetésében *Szpirulisz Ildikó* ismertette a vendégekkel az Intézet munkáját és ezen belül a Gazdaság és Társadalom kutatócsoport tevékenységét.

Az első referátumot *Lóránt Károly* tartotta, aki a magyar távlati tervezés előtt álló aktuális dilemmákról beszélt. Három fejlesztési alternatívát vázolt fel. Az első az alapanyag- és energia-termelést súlypontozó fejlesztési variáns, a második az a fejlesztési út,

amelynek keretében a feldolgozó ipari ágazatok részesülnek előnyben, a harmadik variáns pedig az infrastruktúra kiemelt fejlesztését irányozza elő. Részletesen kitért a három variánsban rejlő előnyökre és hátrányokra, olyan kérdéseket vetett fel, amelyek a kerekasztal-beszélgetés alapját képezhették.

A vita egyik legizgalmasabb kérdése volt a különböző időtávú tervek harmonizálásának módja, különösen a jelenlegi nehéz világ gazdasági körülmények között. *Beyer* professzor ismertette az NDK azon törekvését, mely szerint az ország hosszú és rövid távú fejlesztési stratégiájában alapvető jelentőségű az anyagtakarékosság, amelynek elsődlegesen a feldolgozó ipar fejlesztési lehetőségének javulásában kell tükröződnie, és törekedni kell a fejlesztési és a növekedési szempontok harmonikus egyeztetésére. Élénken vitatta a gazdaságfejlesztési variánsok és a társadalmi környezet egymásra hatásának mérési lehetőségeit, mondván, hogy a kérdés leegyszerűsítése lenne a gazdaságfejlesztési stratégiát aszerint értékelni, hogy vajon a lakosság túróképesége hogyan alakul.

Az előző téma szerves folytatásaként *Simon Judit* a harmonikus és az erőltetett növekedés koncepcióiról beszélt *Kornai János* elmélete kapcsán. A vitában a legfontosabb az a probléma volt,

hogy mely gazdasági és társadalmi célok esetén adekvát az erőltetett, illetve a harmonikus növekedési változat; milyen esetekben voltak hatékonyak a harmonikus és az erőltetett növekedési módok a gazdasági modernizáció és a fejlett országokhoz való gazdasági felzárkózás folyamatában a szocialista országokban a II. világháború után.

Simon Judit referátumának második részében beszámolt egy olyan empirikus vizsgálatról, amely a magyar gazdasági fejlődésben az elmúlt évtizedekben tapasztalható sajátos periodicitás kérdését elemezte. A vizsgálatba bevont fő mutatók a GDP, az állóeszköz-állomány, a beruházások, illetve az üzembe helyezett beruházások állománya, a létszám, a termelékenység, az állóeszköz-felszereltség, az export, az import, a külkereskedelmi egyenleg alakulása, valamint a fogyasztást és életszínvonalat reprezentáló adatok voltak. A vizsgálat fő megállapítása szerint matematikai-statisztikai eszközökkel is jól kimutatható a magyar gazdaságnak az a fejlődési sajátossága, hogy 7–8 éves periódusú ciklusokat tartalmaz. Bár még nem tekinthető teljesen bizonyítottnak, de erősen valószínűsíthető, hogy e periodicitás két legfontosabb oka a strukturális aránytalanságok kialakulása és a gazdasági mechanizmus ettől nem függetleníthető változása.

Beyer professzor kifejtette: a folyamatos intenzifikáláson alapuló gazdaságfejlesztési stratégia legfontosabb problémája az NDK-ban az, hogy a takarékoság, a gazdasági növekedés és a tudományos fejlődés követelményei hogyan valósulhatnak meg egyidejűleg és folyamatosan, milyen gazdasági és társadalmi keretfeltételek szükségesek mindehhez.

A növekedési potenciálról beszélve semmiképpen sem lehet megkerülni a társadalmi feltételek kérdését. A társadalmi feltételeket a közgazdaságtan

rendszerint igen nehézkesen, darabosan szokta beépíteni a gazdasági reprodukció elméleti leírásába. Vannak olyan kísérletek, amelyek a gazdasági folyamatok egyik elemének fogják fel a társadalmat vagy valamelyik társadalmi faktort; ugyanakkor más elméletek a társadalmi faktort a gazdasági folyamatokra ható, de a gazdasághoz képest exogén adottságnak tekintik.

A kerekasztal-beszélgetésen megvitatott társadalmi dimenziók az innováció folyamatának elemzése kapcsán merültek fel. Vitaindító referátumában *Bánfalvy Csaba* az innovációt megújulási hajlamként, az új helyzetek teremtésének, illetve az ezekhez való alkalmazkodásnak a képességeként definiálta.

Az innováció nem a gazdaság aktuális színvonalától függ. Sokkal inkább a gazdaság belső viszonyaitól, illetve azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyek a gazdaság környezetét jelentik, és amely viszonyoknak egyik leképeződése a gazdaság. Az innovációs tevékenység ugyanakkor a gazdasági növekedés és fejlődés hosszú távon legalapvetőbb tényezője. Az innováció útjában álló akadályok lebontása tehát minden növekedésre orientált gazdaság számára létfontosságú.

Az innovációs tevékenység szervezeti rendszerében három szféra különíthető el. Az első szint a formalizált kutatások területe, ennek is a kutatási és fejlesztési tevékenységként definiálható része. Ez az innovációs tevékenység a tudományos elméletek szintjén mozog, fő szereplői a képzett tudósok, kutatók, fejlesztők, elméleti szakemberek, színterét pedig a kutatóintézetek és a gazdasági szervezetek kutató részlegei, valamint az oktatási intézmények képezik. Ennek a szférának a színvonala számos „kemény” mutatóval jellemezhető.

E kemény mutatók némelyike azt jelzi, hogy a szocialista országok az in-

nováció e területén a világ vezető országai közé tartoznak. Akár a GDP-ből a kutatásra és a fejlesztésre költött relatív összegeket, akár pedig az egymillió lakosra jutó tudósok és mérnökök számát tekintjük, a világ legfejlettebb országaival vagyunk egy sorban. Ha azonban alaposabban elgondolkodunk ezeknek a mutatóknak a jelentésén, akkor kétségeink lesznek fejlettségi szintünket illetően. Bár a nemzeti jövedelemnek több mint 2 százalékát költik K+F célokra számos szocialista országban, a magas relatív szint mellett sem éri el e kiadott összeg abszolút nagyságában a hatékony kutatásokhoz (főleg alap kutatásokhoz) elengedhetetlen minimális szintet. Ez a probléma különösen fontos most, amikor a gazdasági válság és a vele járó új tudományos-technikai átalakulás a sikeres kibontakozáshoz elengedhetetlenül megkívánja a stratégiai innovációs tevékenységeket.

Ugyancsak komoly feladatunk a K+F kiadások hatékonyságának növelése, amihez elsődleges fontosságú lenne a K+F kiadások technikai elemének erősítése. A következő táblázatból jól látható, hogy e téren jelentős elmaradásunk van.

Tudósok és mérnökök száma, valamint K+F ráfordítások néhány kiválasztott országban a világ összértéke százalékában

Ország	Tudósok és mérnökök aránya	K+F ráfordítások aránya
USA	17,2	30,7
Japán	11,2	11,2
NSZK	3,3	9,4
Franciaország	2,0	5,6
Szovjetunió	36,6	15,6
NDK	3,0	1,9
Csehszlovákia	1,4	0,8
Bulgária	1,0	0,3

Az innováció másik fontos területe a gazdasági szervezetek, a vállalatok, amelyek az elméletek gyakorlati bevezetését, illetve a gyakorlati kérdéseknek az elmélet felé való közvetítését végzik. Semmilyen gazdasági növekedés és fejlődés nem jöhet létre akkor, ha a vállalati szféra nem képes fogadni az új eljárásokat, találmányokat.

E tekintetben a vitában felvetették a centralizált és a decentralizált gazdasági szervezet lehetőségeit az új gazdasági eljárások elterjesztése és kifejlesztése során. A hozzászólók hangsúlyozták, hogy a szervezeti centralizáltság mutatói különböző jelentőségűek az innovativitás különböző mozzanataiban. Vannak az innovációs tevékenységnek olyan szakaszai, amelyekben a nagy és centralizált szervezetek is komoly hatékonysággal működnek, vannak viszont olyan innovációs mozzanatok, amelyekben a decentralizált és gyakran kis szervezetek mozognak otthonosabban.

Az innováció — talán kevesebbet vizsgált — harmadik területe a szocialista gazdaságban a közvetlen munkavégző személyek tevékenysége, a mikro-szféra. Részben az úgynevezett munka általi tanulás (learning by doing) jelentőségét kell itt kiemelni, részben pedig a találmányok bevezetésének apró mozzanatait és a közvetlen gyakorlat felől jövő elméleti ösztönzőket kell hangsúlyoznunk. Ezzel a színtérrel kapcsolatban is megvitatták a résztvevők a gazdasági alanyok érdekeltsége és az innovációs ösztönzők közötti kapcsolatot.

Az innováció egészét illetően, az innovációs potenciál kialakításában és az innovációs hajlam létrehozásában alapvető az általános és szakmai képzési rendszer, az iskolai és az egyéb oktatás és képzés szerepe. A legaktuálisabb problémák egyike, hogy az oktatás hogyan vállalhat szerepet az új technika, technológia és szervezet meghonosításában.

Az innováció és a gazdasági növekedés egész kérdéskörétől elválaszthatatlan a gazdaságirányítás kérdése. *Dévai Katalin* referátumában részletesen ismertette az 1985. január 1. óta érvényes hazai új szabályozó rendszert, és a vendégek kérdéseire és észrevételeire reagálva értékelte az új szabályozók jelentőségét az aktuális gazdasági feladatok megoldásában.

Referátumában *Szabó Gábor* elsősorban a szabályozó rendszer változásának az árrendszerrel kapcsolatos mozzanatait ismertette, elemezte és értékelte.

A referátumok és a követő viták számos érdekes, a két ország gyakorlatának összevetésére lehetőséget adó és a további kutatásokra megtermékenyítőleg ható kérdést vetettek fel.

Egyike ezen rendkívül érdekes és fontos kérdéseknek a vállalati szervezeti rendszer és a szabályozási rendszer összefüggése. A fentebb említett két, szabályozással kapcsolatos referátum kimondva vagy kimondatlanul azt a problémát is boncolgatta, hogy bizonyos vállalati szervezet (mind a makromind a vállalaton belüli szervezet) miként szabályozható, milyen szabályozási lehetőségek tekinthetők adekvátanak egy meghatározott vállalati struktúrátípus esetében. *Dévai Katalin* rámutatott, hogy csak akkor hatékony a szabályozás, ha szinkronban van a gazdaságirányítás egyéb elemeivel, például a szervezeti rendszerrel és a döntési struktúrával. Megállapítása szerint a magyar gazdaság szervezeti rendszere, amely centralizáltnak mondható, számos ponton nincs összhangban a szabályozó rendszerrel. Miközben a vállalatok száma például 1950-ben 1725, de még 1960-ban is 1368 volt, 1983-ban

már csak 715 volt belőlük. Felvethető a kérdés, hogy nem gátolja-e ez a szabályozásban célul kitűzött decentralizációs, a vállalati önállóságot erősítő törekvések megvalósulását.

Maga a szabályozó rendszer is, azáltal, hogy gyakran és váratlanul változik, gyengítheti a gazdasági mechanizmusban megfogalmazott alapelveket. Gyengül a normativitás követelménye, és gyakori tapasztalat, hogy a nyereséges vállalkozásoktól elvont jövedelmekből finanszírozzanak a veszteséggel működő gazdasági egységek. A jövedelmek túlcentralizálásából létrejövő redisztributív függés is a megvitatott kérdések közé tartozott. E tekintetben nagyon eltérő álláspontok is megfogalmazódtak, mintegy tükrözve azt az általános képet, ami az ilyen jellegű viták nyomán nemzetközi szinten is kirajzolódik.

Szabó Gábor kifejtette azt a nézetét, hogy az irányítás önmagában semmit nem ad hozzá a növekedés forrásaihoz, de ez nem azt jelenti, hogy az irányítás milyenségének nincs jelentősége a növekedés szempontjából. Segíti vagy gátolja ugyanis a növekedési potenciálok kiaknázását és az új potenciálok létrejöttét. Az irányítás két fő területét, a külgazdasági szférát és a belgazdaságon belül az árualapot és a vásárlóerőt összhangba hozó intézkedéseket elemezte a növekedési potenciál hasznosításához való hozzájárulásuk szempontjából.

A vita során lehetőség nyílt az NDK és Magyarország számos ponton azonos, más vonatkozásokban viszont eltérő helyzetének és törekvésének ismertetésére és értékelésére.

Bánfalvy Csaba

A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról

(Elméleti tanácskozás)

A Társadalomtudományi Intézet elméleti tanácskozást rendezett *a szociáldemokrácia gazdaságpolitikája és gazdasági stratégiája* témakörben, amelyen hazai kutatók mellett részt vettek bolgár, csehszlovák, kubai, lengyel, mongol, NDK-beli, román, szovjet és vietnami kutatók is. A tanácskozást *Huszár István* nyitotta meg. *Havas Péter* tudományos osztályvezető tartott vitaindító előadást.

Az előadás abból indult ki, hogy a gazdasági koncepció és a gazdaságpolitika kulcsszerepet játszik a szociáldemokrata gondolkodásmód, politikai profil, a mozgalom sikerei és kudarcai, történelme és perspektívái megértésében. A szociáldemokrata gazdaságpolitika hatékonysága mindig a tőkés gazdasághoz való alkalmazkodás mértékétől függött.

Hosszú ideig, zömmel az ötvenes évekig, a szociáldemokrata pártok többségének gazdaságpolitikai programjai tengelyében a gazdaság döntő termelőeszközeinek kisajátítása, lényegében egy polgári demokratikus államot feltételezve, *államosítása* állt. Ez a radikálisan antikapitalista stratégia azonban ellentmondásba került a szo-

ciáldemokrata pártok általános reformista-gradualista orientációjával, és azzal a törekvésükkel, hogy osztálypártból néppárttá váljanak. Ez a kettősség zavarta, akadályozta a szociáldemokrata pártok markáns gazdasági alternatívájának kimunkálását.

Mindezzel magyarázható, hogy a második világháborúig a szociáldemokrata pártok ritka kivétellel legfeljebb mint kisebbségi pártok vállalhattak kormányzási felelősséget.

A szociáldemokrata pártok, bár e folyamat soraikban nem azonos módon zajlott le, a második világháború után, az ötvenes évek második felétől, a gazdasági fellendülés feltételei között oldják fel reformista politikájuk és gazdasági radikalizmusuk közötti kettősséget:

— A szociáldemokrácia stratégiailag is *elfogadja a magántulajdon intézményének fennállását, de szükségesnek tartja annak állami, társadalmi ellenőrzését és korlátozását.*

— Az államosítás átfogó koncepcióját a *vegyes gazdaság* elve váltja föl.

— Az egyenlőség fokozatos megközelítésének fő terepe a termelés helyett az *elosztás* lesz.

— A társadalmi tulajdonon alapuló központi tervezés helyett a szociáldemokrácia a piac és a tervezés olyan

szintézisét hirdeti meg, amelyben a *piaci verseny elve a meghatározó.*

(Ez a stratégiaváltás az SPD 1959-ben elfogadott bad-godesbergi programjában jelenik meg a legtisztább formában. Érdeemes azonban utalni arra, hogy egyes elemei már sokkal korábban jelentkeztek szociáldemokrata teoretikusok műveiben.)

A szociáldemokrácia gazdasági gondolkodásában beállt változás döntően azzal magyarázható, hogy stratégiaileg alkalmazkodik a fejlett tőkésországok szükségleteként uralkodóvá váló állami intervencionista keynesi gazdaságpolitikai gyakorlathoz. A *keynesiánus gazdaságpolitika* nem szociáldemokrata „találmány”, hanem a 20. századi kapitalizmus meghatározott fejlődési szakaszából adódó társadalmi-gazdasági szükséglet. Lényege, hogy működőképes mozgásformát teremt a tőkés rend keretein belül a társadalmassulós termelőerők és a magántulajdon közötti ellentmondásnak. Keynes a kapitalizmus túltermelési válságának megoldása érdekében olyan állami beavatkozást kezdeményez, amely a fogyasztásra ösztönöz, makroökonómiai szinten szabályozza a beruházásokat. Partneri viszonyt kínál a közhatalom és a magántőke között, amely korlátozza a tőke teljes szabadságát, de éppen ezáltal leveszi napirendről a termelőeszközök államosítását. A keynesizmus logikája szerint a munkásoknak figyelembe kell venni a tőkésosztály érdekeit, a profitabilitást, mert enélkül nincs beruházás és foglalkoztatottság; a tőkéseknek pedig bizonyos munkásérdekeket kell akceptálniok: a bérek elfogadható szintjét, a szociális kiadásokat, mivel ezek biztosítják a stabil keresletet és a termelés igényeinek megfelelően képzett és ellátott munkásosztályt.

A szociáldemokrácia szempontjából a keynesizmus olyan gazdaságpolitikai eszköz, amelynek alkalmazásával lehetőségét kap, hogy az adott rendszeren

belül kísérlelje meg kivívni társadalmi céljait. „Találkozása” a keynesizmus-sal lehetővé tette, hogy az adott rend kereteinek nem a szétfeszítésével, hanem lazításával a kapitalizmus ellentmondásait, konfliktusait „demokratikus szocialista” értékrendjének megfelelően közvetítse, oly módon, hogy ez a közvetítés megfeleljen a néppárttá válás követelményeinek. A keynesizmus mint eszköz adaptációja ideológiai hatással is bírt, azt igazolta, hogy a reformista munkásmozgalom követelése: a teljes foglalkoztatottság, a reálbérek növelése, a létbiztonság garantálása, a fogyasztás bővítése nem egyetlen osztály parciális érdeke, hanem az egész társadalom érdekeit fejezi ki.

A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájában és stratégiájában kiemelkedő helyet foglal el a „*jóléti állam*”. A jóléti állam és a keynesi gazdasági koncepció között nyilvánvaló a funkcionális kapcsolat, és ebben döntő szerepe van a *növekedésnek*. A szociáldemokrácia jóléti állam koncepciójának lényegi vonása a *politika felhasználása a piaci elvek visszaszorítására vagy legalábbis korrigálására*. Fő jellegzetességei:

1. A munkaerő árjellegének csökkentésére irányuló törekvés. A szociáldemokrata és szakszervezeti gazdaság- és szociálpolitika első helyen álló prioritása a *munkanélküliség felszámolása lényegében preventív, aktív beavatkozásokkal*. A munkaerő árjellegű kezelése ellen hat a bérszolidaritás politikája is, amely a reálbérskála összehúzásának irányába visz. Bizonyos mértékig távolodik egymástól a teljesítmény és a jövedelmi szükségletkielégítési szint.

2. A nem piaci úton történő szükségletkielégítés szférájának bővítése. A szociáldemokrácia arra törekszik, hogy néhány alapvető emberi, társadalmi szükségletet *ne árjellegű, hanem állampolgári jogon járó szolgáltatásokkal elégítsen ki*.

3. *A társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek csökkentése.* Ide tartoznak: egalitáriánus jövedelempolitika; progresszív adóztatás; az állami redisztribúció olyan mértéke, amely a társadalmi termék 30-40 százalékát is kiteszi; az esélyegyenlőtlenségek csökkentése.

4. *A tőke magántulajdonából eredő hatalmi pozíció lazítása.* Ennek eszközei: a monopóliumokat kontrolláló intézkedések, az együttdöntési jog, általános társadalmi demokratizálási törekvések (a gazdaság területén is), a bázisdemokrácia támogatása.

Az ötvenes-hetvenes évek gyakorlatát figyelembe véve a szociáldemokrácia *gazdaságpolitikai prioritásait* általában az alábbi *sorrendiség* jellemzi:

— első helyen egyértelműen a foglalkoztatottság magas szintje áll, amit a gyors, egyenletes gazdasági *növekedés* szolgál, úgy is, mint az életszínvonal emelésének forrása;

— a belső piac és az árak stabilitása;

— a külgazdasági egyensúly (vagyis: az egyensúlyi szempontok alárendelődnek — a növekedés jegyében — a társadalompolitikai céloknak).

Nem kétséges, hogy a szociáldemokrata gazdaságpolitika a tőkés gazdasági fellendülés közel negyed évszázados időszakában elősegítette a kapitalizmus stabilizációját. Ugyanakkor azon túl, hogy e politika széles néptömegek szükségleteit elégítette ki, a tőkés rend egyes struktúráinak lazításához is hozzájárult. Ez különösen a szociáldemokrácia jóléti felfogására és gyakorlatára vonatkozik, mivel gyengítette a munkaerő árújellegét és redukálta a piaci közvetítést bizonyos alapvető emberi, társadalmi szükségletek kielégítésében.

A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájának tengelyében álló *keynesi-jóléti állam zavarmentes, eredményes funkcionálása meghatározott körülményekhez, feltételekhez kötődött:*

— Az elosztáscentrikus gazdaságpo-

litika elsősorban a *kapitalizmus túltermelési válságára* volt válasz, amelylyel szemben a lakosság többségének alulfogyasztása és a kapacitások kihasználatlansága állott; a gazdaság bizonyos tartalékokkal rendelkezett (ami főleg a tőke relatív bőségében, olcsóságában fejeződött ki).

— Ez a politika egy olyan gazdasági szerkezet bázisán működhetett tartósan, amelynek húzó ágazatát a *feldolgozóipar képezte.* Ez a struktúra, azon túl, hogy a nyersanyagok és energia-hordozók volumenét fogyasztotta, a munkaerő tömegeit is igényelte. Mindez erősítette az ipari munkásság „alkupozícióit”.

— A tőkésországok közötti konkurencia nem túlságosan akadályozta, hogy az országok többsége *nemzetgazdaság-centrikus* politikát folytasson.

— A „fogyasztói társadalom” költségeit a tőke oldaláról a növekvő bérszint és szociális juttatások, továbbá a munkában eltöltött idő csökkentése jelentették, és ezekre irányultak a reformista munkásmozgalom fő követelései is. Mindez feltételezte a *ciklikus, de különösebben mély válságok nélküli gazdasági növekedést.*

— *A tőke és a reformista munkásmozgalom konszenzusa a stratégiák konvergenciáján alapult.* A burzsoázia a munkásosztály integrációjára törekedett, az adott viszonyok fenntartására. A reformista munkásmozgalom a feltételekhez alkalmazkodva az államba és a polgári társadalomba való „beépüléssel” képzelte el az adott viszonyok fokozatos megváltoztatását.

Ezek a feltételek az 1970-es évek első harmadától *fokozatosan megváltoztak, megromlottak.* Ezért az elosztáscentrikus gazdaságpolitika egyre rosszabb hatásfokkal volt alkalmazható a tőkés gazdaság válságjelenségei, a strukturális átrendeződés feltételei között. A tőke szakított ezzel a politiká-

val, felbontotta az előbb említett kompromisszumot. A nem korlátozott piaci viszonyok gazdasági, társadalmi szerepét restauráló, az egyenlősítő tendenciákat visszajára fordító, az állam átfogó szociális felelősségvállalását elutasító, a teljes foglalkoztatottság elvét feladó új doktrína (monetarizmus, kínálati közgazdaságtan) a szociáldemokrácia számára politikai, ideológiai kihívásként jelentkezett.

A szociáldemokrácia gazdaságpolitikája olyan terrénumon találta magát, amely, nem utolsósorban saját gyakorlati tevékenysége következtében, megváltozott. A tőkeintenzív beruházásokat igénylő technológiai áttörés (mikroelektronika, robottechnika stb.) nyomán a tőke a közvetlen és közvetett bérköltségek, a szociális jellegű adóterhek leépítését sürgette, különösen a növekedés természeti, ökológiai forrásai szűkülésének illetve drágulásának körülményei között. Bonyolult feszültség alakult ki: *a szociáldemokrácia válságtompító funkciója ellentmondott a termelőerők szükségyszerű szerkezeti átalakításának.*

A versenyklíma kiéleződése létkérdéssé tette a versenyképesség, a világpiaci pozíciók erősítését, és ez érthetően kihívást jelentett a hagyományosan nemzetgazdaság-centrikus szociáldemokrata koncepcióval, illetve a munkahelyvédő politikákkal szemben. *A szociáldemokráciának a szolidaritás, az egyenlőség értékeihez igazodó politikája több ponton szembekerült a hatékonyság, a strukturális változás, a versenyképesség követelményeivel.*

Az új helyzet kihívásként jelentkezett tehát a szociáldemokráciával szemben: *külső* támadásként, aminek következtében a szociáldemokrácia az 1970-es évek második felétől számos nyugat-európai fejlett tőkésországban elvesztette kormánypozícióit, defenzívába szorult. Kihívást jelentett az új helyzet a szociáldemokrácia *belső* hely-

zetének, bázisának, identitásának vonatkozásában is.

A megváltozott keretfeltételek között a szociáldemokráciára általában elbizonytalanodás, a korábbi reformista illúziók felülvizsgálata, sőt, egyfajta távlatvesztés válik jellemzővé. A Szocialista Internacionálé és számos párt, illetve vezető politikus megnyilatkozásaiban erősödik az antikapitalista hangvétel és az USA bírálata. Általánossá vált a nemzetközi kapcsolatok felértékelődése, aminek egyik lényeges mozzanata az „Észak–Dél” relációban egy „új Marshall-terv” kezdeményezése, amittől Északon a beruházások megélenkülését, új munkaalkalmakat várnak. E koncepció a jelenlegi viszonyok között irreálisnak tűnik, s azt is mutatja, hogy a szociáldemokrácia mind a világ-gazdaság, mind az egyes nemzetgazdaságok problémáit alapvetően a keynesianizmushoz kötődve közelíti meg. Egyes pártoknál a keynesizmus radikálisabb („maximális”) változatával kísérleteznek, amely intenzívebb gazdasági dirigizmust és szélesebb körű államosításokat involvál. Más pártok a keynesizmus pozícióból a monetarizmus, a kínálati gazdaságtan bizonyos elemeinek akceptálása felé mozdulnak el („minimális keynesizmus” vagy „szociális monetarizmus”). Mindkét esetben fennáll annak a veszélye, hogy a szociáldemokrácia saját bázisát elidegeníti és teret ad a liberális-konzervatív erők mobilizálódásának.

Az utóbbi időben azonban — a szociáldemokrácia berkeiben a stratégiáról folyó vita során — találkozhatunk olyan (többnyire még nem teljesen letisztult, konkretizált) elképzelésekkel, amelyek megpróbálják összhangba hozni a struktúraváltás felvállalását a szociáldemokrácia hagyományos politikai orientációjával, társadalmi elkötelezettségével. Ilyenek a „minőségi növekedés”, a „szelektív iparpolitika”, a „társadalmilag vezérelt innováció” kö-

vetelései, amelyeknek egy új gazdaságstratégia szintjére való emelése még várat magára.

Alaptendenciaként, a hagyományos gazdaságstratégia megkérdőjeleződése nyomán (a legfejlettebb nyugat-európai régióban legalábbis), a szociáldemokrácia defenzívába szorulása figyelhető meg. Egy hatékonyabb, offenzívabb szociáldemokrata reformpolitika újrajelentkezése részben a nemzetközi gazdasági és politikai viszonyok alakulásának, részben a szociáldemokrácia megújulási képességének a függvénye.

●
A vitaindító előadás, illetve a tézisek nyomán igen élénk, a probléma sok vetületét elemző, színvonalas vita bontakozott ki. A vitában elhangzottak a bevezető előadás fő téziseit alátámasztó álláspontok, de eltérő vélemények is megfogalmazásra kerültek. A felszólalók által érintett témák közül kiemelhetők: a keynesizmus és a szociáldemokrácia viszonya; a keynesi-jóléti állam és a konszenzus problémája; a válság hatása a szociáldemokráciára.

A felszólalók többsége elfogadta azt az álláspontot, hogy a szociáldemokrata gazdasági stratégia kialakításában a keynesizmusnak kulcsszerepe volt. Ugyanakkor olyan vélemény is elhangzott, hogy Keynes elméletének jelentőségét e tekintetben nem kell túlértékelni: kétségtelenül volt szerepe, de ez nem tekinthető meghatározónak — a döntő a szociálreformizmus pragmatizmusa. E megközelítéshez közel állt bizonyos pontokon az a nézet, miszerint magának a keynesizmusnak a lényege az, hogy a nagytőke elmélete a monopoltőke védelmében, amely a kapitalizmus megőrzését, a szocialista átalakulás megakadályozását szolgálta, a reális szocializmussal szembeni alternatívaként. Eszerint elsősorban az osztálylényeget kell látni, míg a keynesizmus

kereslet- és foglalkoztatottság-orientációja csak külső forma. A szociáldemokrácia végeredményben — úgymond — a nagytőke elméletét adaptálta, ami megfelel társadalmi funkciójának: mindig is elfogadja és saját képéhez igazítja az éppen uralkodó burzsoá közgazdasági elméletet. Ez napjainkban, amikor a keynesizmus válságban van, abban nyilvánul meg, hogy fő tendenciaként a szociáldemokrácia a monetarizmus felé orientálódik, megpróbálva annak demokratikus formát kölcsönözni.

E gondolatmenettel polemizálva került kifejtésre az a vélemény, miszerint kétségtelen ugyan, hogy a keynesizmus polgári, a kapitalizmus megőrzését célzó elmélet, de lényegileg reformista teória, s valamilyen formában minden reformista mozgalom elfogadta. Keynes új alapokra helyezkedő tőkés gazdaságot akart, amelynek fontos elemeit képezte a magánvállalkozás korlátozása, a fogyasztási orientáció, a nemzeti jövedelem újraelosztása. Ezek egybeesnek a szociáldemokrácia követeléseivel, ily módon két folyamat találkozott. Ma már nyilvánvalóvá váltak e stratégia pénzügyi korlátai, s az új körülmények között a neokkeynesizmus közgazdaságilag irracionális.

Más hozzászólók is aláhúzták a keynesizmus — meghatározott feltételek mellett betöltött — pozitív szerepét, így azt, hogy ez az első olyan polgári elmélet, amely komolyan veszi a gazdaság társadalmi összefüggéseit. Elismerve, hogy a megváltozott körülmények között a keynesizmus mint gyakorlat nem funkcionál, az elméletben — úgymond — nem indokolt a keynesizmus „leírása”. Megfogalmazódott olyan álláspont, miszerint kétségbevonható, hogy a keynesizmusnak — mint azt a jobb-, sőt az utóbbi időben a baloldali kritika is állítja — a dirigizmus a gyenge oldala: inkább azért következtek be működési zavarok, mert

ez a dirigizmus — a strukturális átrendeződés követelményei mellett — nem volt elég következetes.

Más vélemény szerint viszont az etatista dirigizmus, amely túl erős beavatkozást jelentene a tőke hatalmába, nemcsak hogy nem népszerű, de megvalósításának politikai feltételei sem adóttak. A szociáldemokrácia fő vonala a gazdaságpolitikában egy olyan szociális monetarizmus, amely az állami beavatkozás új típusát a liberter hagyományokkal (vagyis az egyéni és közösségi autonómia fokozottabb elismerésével) és a deprivált rétegek kiemelt szociálpolitikai támogatásával köti össze.

A felszólalók többsége azt tartotta valószínűnek, hogy a szociáldemokrácia jövőbeli gazdaságpolitikájára a neok Keynesiánus és a neoliberais megoldások valamilyen kombinációja lesz jellemző. Ugyanakkor olyan vélemények is elhangzottak, amelyek a keynesizmushoz való ragaszkodást kilátástalannak ítélték. A keynesizmus korlátait határozottabban hangsúlyozó hozzászólók között is többen aláhúzták, hogy a keynesizmustól való eltávolodás azért együtt járhat a szociális vívmányok és garanciák védelmével, illetve megőrzésével.

A keynesizmussal kapcsolatban vetődött fel az eszmecsereben a szociáldemokrácia által fémjelzett konszenzus kérdése is. Az egyik álláspont szerint itt arról van szó, hogy a reformista politikusok opportunistá módon, bizonyos elosztásbeli engedmények fejében — a kulisszák mögött megegyezve, s emellett nyilvános látszatvitát folytatva — alkalmazkodtak a tőke, elsősorban a monopoltőke érdekeihez. Mások azt hangsúlyozták, hogy a „reformista konszenzus” keretei között — a nagyüzemi munkásság alkupozíciója és küzdelmei révén — egyszerre lehetett figyelembe venni egyrészt a tőkés fejlődés alapve-

tő érdekeit, másrészt a munkásosztály fontos, de nem alapvető érdekeit. A hetvenes évek közepétől azonban fokozatosan erodálódnak e konszenzus alapjai.

A konszenzust aláássa a növekedési ütem lassulása, illetve ezen túlmenően az a tőkeakkumulációs szükséglet, amelyet a feltartóztathatatlan technológiai-strukturális váltás megkövetel. Ennek jelentősége és mértéke az eredeti tőkefelhalmozásához hasonlítható. A tőke a terheket a tömegekre igyekszik áthárítani, ez viszont éles társadalmi-politikai küzdelmeket, konfliktusokat vált ki. Negatívan hat a konszenzusra az is, hogy míg a korábbi időszakban a tőkével szemben két csoport — a munkásosztály és a közép rétegek — érdekeit kellett egyeztetni, ma három társadalmi csoport konkurál: a fel-futó ágazatok foglalkoztatottjai, a több oldalról fenyegetett „hagyományos munkásság”, valamint a marginalizált rétegek, s közöttük igen nehéz kompromisszumot teremteni. Ugyanez a megosztottság más vonatkozásban mint a szociáldemokrácia hagyományos társadalmi bázisa átalakulásának, szűkülésének problémája, illetve mint a szociáldemokrata gazdaságstratégiával összefonódott úgynevezett „korporatív állam” működési zavarainak egyik fontos tényezője vetődött fel.

Megfogalmazódott olyan álláspont is, miszerint ma már nem beszélhetünk konszenzusról.

A hozzászólók többsége azonban nem a konszenzus eltűnésére, hanem átalakulására helyezte a hangsúlyt, egy — a vívmányok megőrzésére orientált — defenzív konszenzusról beszéltek, illetve jelezték azt a tendenciát, amely egy új típusú, a szociáldemokráciával szemben álló, neokonzeratív elemekre épülő konszenzus kialakulásához vezethet.

Az eszmecszerében többször visszatérő kérdés volt, hogy a szociáldemokrácia — gazdaságstratégiája és szociálpolitikája révén — realizál-e, illetve milyen mértékben visz végbe társadalmi változásokat a kapitalizmusban. Ezzel kapcsolatban háromfajta vélemény fogalmazódott meg. Az egyik megfogalmazás szerint a szociáldemokráciára az utópia és hipokrizis kettőssége jellemző: szavaiban a kapitalizmus meghaladásának egy irreális programját hirdeti, tetteivel azonban a tőkés társadalmat és a tőkés világrendszert konszolidálja. A jóléti államot a reális szocializmus pótlékeként próbálják felkínálni, a társadalmi egyenlőség szociáldemokrata követelése porhintés, és csupán a kizsákmányolás legdrasztikusabb következményeit próbálják tompítani a dolgozók közti nivellálás révén.

A másik álláspont szerint a szociáldemokrácia lényegesen más politikát folytat ugyan, mint a monopolizáció reakciós pártjai, de gazdaságpolitikai irányultsága nem tartalmazott és ma sem tartalmaz semmiféle társadalmátalakító komponenst. A szociáldemokrácia eszerint — bár szociális orientációjú gazdaságpolitikát folytat — nem kérdőjelezi meg a profitelvet, nem sérti a tőke logikáját, nem csökkenti a munkaerő árújellegét, legfeljebb kedvezőbb feltételeket igyekszik teremteni a munkaerő eladásához.

Végül — harmadikként — az a nézet is hangot kapott, hogy mivel a kapitalizmusban nincs napirenden forradalmi változás, a szociáldemokrácia szerepének értékelésénél nem tűnik indokoltnak a reformista és a forradalmi út különbségének abszolútizálása. Az ideológiai ellentéteken túl fel kell tárni a reformizmus progresszív tartalmát is. Amikor a szociáldemokrácia gazdaságpolitikájának dilemmáiról beszélünk, azt is látnunk kell, úgymond, hogy ma a fejlett tőkésországokban sem a forradalmi, sem a reformista munkásmoz-

galomnak nincs koherens gazdaságstratégiája. A szociáldemokrácia helyzetének dialektikája, hogy egyszerre tartozik a polgári rendszerhez és része a baloldalnak, a munkásmozgalomnak.

● Mind a vitaindító előadás, mind az eszmecsere során lényeges problémaként érintették a szociáldemokrácia és a válság kérdéskörét. Megfogalmazódott ezzel kapcsolatban a szociáldemokrácia dilemmája (amely bizonyos értelemben az egész munkásmozgalomé is): úgy tekintse-e a válságként manifesztálódó strukturális átalakulást, mint a burzsoázia ügyét, „szálljon-e ki” és — akárcsak a weimari köztársaságban — engedje át az aktív politizálást a polgári pártoknak s csupán — szociálisan — védekezzék; vagy pedig felelősséggel vegyen részt a hatalomban és folytasson — úgymond — „burzsoá” politikát. Az első esetben a reálfolyamatoktól, a második esetben saját tömegbázisától szigetelődik el.

A kapitalizmus jelenlegi válsága — mutattak rá a vitában — rendkívül összetett: ciklikus, gazdaság szerkezeti és ideológiai-politikai válság jelentkezik egyszerre, s mindez — a tudományosteknikai forradalom kibontakozásával kapcsolatos — korszakváltást jelez. Erre azonban nemcsak a szociáldemokrácia, de a marxizmus sem dolgozta még ki az adekvát stratégiát.

A szociáldemokrácia mozgásterét szűkíti, stratégiájának kidolgozását bonyolítja, hogy a strukturális változások két dimenzióban is kihívásként jelentkeznek. A válság rövid és középtávú hatásaiaként munkanélküliség és elosztáspolitikai konfliktusok kerülnek előtérbe. Egyfajta civilizációs paradigma-váltás távlati problémáit jelzik az ökológiai kérdések, a társadalmi haladás és a munka tartalmával, jellegével kapcsolatos értékváltozások. Ebben a

situációban objektív érdekkülönbségek osztják meg a baloldalt.

A szociáldemokrácia társadalmi bázisának kiszélesítésével, szövetségi politikájának újrafogalmazásával, a radikális struktúraváltást felvállaló innovatív társadalom- és gazdaságstratégiával lehet csak képes arra, hogy reális alternatívát állítson a neokonzervatív offenzívával szemben.

●
Az eszmecsere során még számos lényeges témát vetettek fel: a munkanélküliségnek, az élők munkája „marginalizálódásának”, a „proletariátus eltűnésé-

nek” problémáit; a gazdasági (ipari) demokráciát és a korporatív gazdasági döntéshozatalt; a fegyverkezési versenynek és az imperializmus konfrontációs kurzusának hatásait a szociáldemokrata gazdasági elképzelésekre; a „zöldek” által felvetett problémák szociáldemokrata adaptációját; a harmadik világgal kapcsolatos szociáldemokrata törekvéseket. Az alkotó légkörű, termékeny vita, amely számos még nyitott kérdésre hívta fel a figyelmet, egyértelműen igazolta a szociáldemokrácia társadalom- és gazdaságstratégiájával kapcsolatos kutatások aktualitását, folytatásának szükségességét.

G. Márkus György

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

*Kovács
Géza*

**NAGY TÁVLATÚ
FEJLŐDÉSTENDENCIÁK
(MAGYARORSZÁG 2020-IG)**

160 oldal, 40,— Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS ASPIRANTÚRÁRA

az SZKP KB mellett működő
Társadalomtudományi Akadémián
az 1987/88-as tanévre

Az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Bizottsága pályázatot hirdet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémián aspirantúra elvégzésére, a filozófia és esztétika, a politikai gazdaságtan, a nemzetközi munkásmozgalom, a pártépítés és a szocialista államelmélet témaköreiben.

Pályázni lehet általános elméleti, ideológiai jellegű és nemzetközi vonatkozású témákkal, különös tekintettel a munkásmozgalom, a pártmunka és a szocializmus gazdasági-társadalmi fejlődésének legfontosabb elméleti-gyakorlati kérdéseire. A témaválasztáshoz az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete (Budapest VI., Benczúr u. 33.) segítséget biztosít.

A tanulmányi idő 3 év. Az aspiráns ösztöndíjban, családja az előírásoknak megfelelő juttatásban részesül.

Pályázhat minden olyan 40 évesnél nem idősebb párttag, aki

- egyetemet, főiskolát végzett;
- jelentős mozgalmi tapasztalattal és a tudományos munka végzéséhez megfelelő készséggel és alapokkal rendelkezik;
- tudományos és ideológiai szempontból aktuális témán kíván dolgozni;
- legalább középfokú orosz nyelvtudással rendelkezik.

Elsősorban ideológiai, kulturális területen dolgozó pártmunkások, a marxista tanszékek tapasztalt oktatói, a központi hírközlő szervek (sajtó, rádió, tv) elméleti, gazdaság-politikai, kulturális rovatainak vezető munkatársai pályázatát várjuk.

A jelentkezéshez mellékelni kell:

- részletes életrajzot;
- iskolai végzettség igazolását;
- minősítést az eddigi munkáról;
- a választott téma vázlatát;
- az eddigi publikációk rövid ismertetését.

A pályázatot — az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetével történt előzetes konzultáció alapján — 1986. január 15-ig lehet benyújtani a budapesti, illetőleg a megyei pártbizottságokhoz. A pályázatokat — felvételi vizsga alapján — a Központi Bizottság illetékes szerve bírálja el, és a döntésről a pályázókat értesíti.

Budapest, 1985. augusztus

MSZMP KÖZPONTI BIZOTTSÁGA
AGITÁCIÓS ÉS PROPAGANDA
BIZOTTSÁG

Idegen nyelvű összefoglalók

Тибор Хусар

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛИТИКИ ВЕНГЕРСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ В ОТНОШЕНИИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (I — Я ЧАСТЬ)

Среди происшедших за последние четыре десятилетия преобразований претерпели изменения как состав и функции интеллигенции, так и ее роль и значение в обществе. Все это привело к изменениям условий и особенностей политики нашей партии в отношении интеллигенции.

В первой главе статьи рассматриваются исторические преобразования с первых лет после освобождения до наших дней. Она знакомит с определением идеологических основ и практическим проведением политики в отношении интеллигенции, характерными для отдельных периодов, а также с изменением политики в области науки и искусств, тесно связанной с политикой в отношении интеллигенции.

Вторая глава посвящена изменению структуры общества. В ней констатируется, что с ликвидацией прежних отношений собственности и общественных отношений на расчленение общества стали влиять новые механизмы создания слоев: уровень образования и место, занятое в разделении труда, а также связанные с ними прочие факторы. Нынешнее венгерское общество многократно разнородное по структуре; попеременно наслаиваются аспекты прежних и новых интересов, взаимно формируя друг друга. Поэтому характерные структурные особенности нашего общества могут оцениваться лишь в перспективе и с учетом тесной связи с международными системами отношений. В соответствии с количественными и качественными изменениями, происшедшими в структуре общества, необходимо внести изменения и в некоторые аспекты политики союза со всеми слоями населения; в отношении интеллигенции следует учитывать сильное расслоение профессиональной интеллигенции, в рамках которого внутренний состав также динамично изменяется.

Третья глава дает обзор тематики высшего образования, поскольку на создание профессиональной интеллигенции решительное влияние оказывает система общего образования и особенно — высшее образование. Изучение состава слушателей высшего образования, пропорций в рядах профессиональной интеллигенции и подлиных требований, предъявляемых местами работы к профессиональной интеллигенции, свидетельствует о том, что образовались многочисленные источники напряженности, которые способны в рядах интеллигенции вызвать неуверенность в отношении своего места, норм и ценности в обществе. Разрешение конфликтных ситуаций, мобилизация интеллектуаль-

ных резервов, усиление стремлений к обновлению могут стать важным источником энергии в обществе.

Эржебет Гидай—Ильдико Спирулис
**НЕКОТОРЫЕ ТЕНДЕНЦИИ НАШЕМ
ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ В
ВОСЬМИДЕСЯТЫХ ГОДАХ**

Статья анализирует основные тенденции, характерные для развития Венгрии, противоречия и напряженности в этих тенденциях в восьмидесятих годах на основании результатов исследований, проведенных в 1981—1984 годах.

В статье разбираются основные особенности, изменения и ожидаемые наиболее существенные тенденции международных экономических условий; общественное влияние экономического роста; система взаимосвязи смены экономической структуры и общественных процессов, тенденции их развития. Статья дает обзор человеческих факторов общественно-экономического развития (в первую очередь, на основе демографических процессов и развертывания структуры рабочей силы). Рассматривая особенности преобразования общественных, производственных отношений (прежде всего, товарные отношения, отношения собственности и изменения, происшедшие в распределении благ), авторы делают выводы об их общественном влиянии, противоречиях между ними. Они касаются изменения роли обобществления и общественных органов в управлении обществом и, в заключение, обобщают опыт и результаты тех эмпирических исследований, на основе которых были разработаны варианты прогноза ожидаемых в будущем тенденций нашего общественно-экономического развития.

Манфред Кайзер—Тамаш Колоши—Петер Роберт
**РАСПРОСТРАНЕНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ, ЗАНЯТОСТЬ И
МОБИЛЬНОСТЬ**
(Эмпирическое сравнение данных Венгрии и Федеративной
Республики Германии)

Развитие общественной структуры и изменения, протекающие в ее рамках в структуре профессий, процессы мобильности являются предметом многочисленных социологических работ во всем мире. Данная статья занимается изменениями в занятости и моделями мобильности, вызванными распространением образования. Процессы демонстрируются на примерах Венгрии и Федеративной Республики Германии; следовательно, речь идет о сравнении двух различных по общественному устройству стран, проводящих отличающуюся друг от друга политику занятости и образования. Анализ основывается частично на республиканских статистических данных, частично же на выборочном исследовании.

При сравнении системы образования и структуры подготовки обеих стран можно констатировать, что в Венгрии большая доля трудоспособного населения имеет аттестат зрелости, чем в ФРГ, в то же время в ФРГ доля имеющих

дипломы более высокая. В Венгрии аттестат зрелости помимо продолжения учебы предполагает и прочие альтернативы, открывает также другие пути мобильности, чем в ФРГ; селекционные механизмы, содержащиеся в системе образования, в двух странах действуют не в одинаковых местах и не тождественно.

Сравнение моделей мобильности двух стран свидетельствует о том, что в условиях Венгрии мобильность более значительна. Это проявляется особенно в отношении лиц, не имеющих высшего образования, однако у дипломированных разница уже значительно сокращается. Разбор составных частей процесса мобильности свидетельствует о том, что в Венгрии структурная мобильность проявляется чаще, однако размеры обмена в мобильности в ФРГ несколько выше. Распространение имеющих аттестаты зрелости или высшее образование в обеих странах сопровождается усилением структуры мобильности.

При изучении неравномерности шансов можно констатировать, что она с точки зрения получения высшего образования в Венгрии не датирует таких размеров, как в ФРГ, в то же время в Западной Германии неравномерные шансы на пути к диплому сокращаются, а в ВНР — удваиваются. В отношении имеющих по крайней мере аттестат зрелости позиции, занимаемые в области будущей профессии, в Венгрии в большей степени определяются приобретением или упущением получения диплома, в то время как в ФРГ более значительную роль играет профессия отца, то есть происхождение.

В целом сравнение распространения обучения и мобилизационных процессов между поколениями свидетельствует о тождественных моделях мобильности, а также о своеобразном различии в специфике систем.

Аттила Аг

РОЛЬ НАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИИ

Статья рассматривает сложную проблематику мировой системы отношений. Исходной точкой является так называемая „третья крупная дискуссия” о теории международных отношений, которая развернулась в конце 60-х годов между „глобалистами” и „реалистами”. Автор оспаривает односторонний тезис „глобалистов” о том что в результате взаимозависимости (интердепенденции) и глобализации „национальные государства устарели”, однако также считает преувеличенными противостоящие этому тезису взгляды „реалистов”, переоценивающие нынешнюю роль национального государства и национальной безопасности.

Позиция автора является „глобалистской” постольку, поскольку он считает, что со времени образования с XVI-го Века Мировой системы первичными являются международные отношения, однако она соответствует и „реалистской”, поскольку автор убежден, что из этого не следует вывод о сокращении роли нации в современном мире.

В ходе исторического обзора проблем и теоретических ответов на них автор констатирует, что мировая система и ее национальные единицы составляют связанные сложными взаимоотношениями различные уровни единой системы, в которой приоритет принадлежит мировой системе. Вызов со стороны мировой системы транслируется факторами международной политики

и мировой экономики в направлении национального государства. В перспективе параллельно и циклично на передний план выходит инициаторская роль национальных и международных факторов. Число уровней и участников мировой системы увеличивается, их формы обогащаются, в них по-новому проявляются национальные функции. В статье анализируется структура, динамика и аспекты стабильности структуры мировой системы (развитие мировой системы дестабилизирует нации, однако этим вызывает защитную, самоутверждающую реакцию наций, одновременно приводя к укреплению международных отношений и институтов). Автор указывает на то, что прежде всего в американских „глобалистских” теориях кроются гегемонистские стремления. Реалистские процессы, однако, несомненно свидетельствуют о глобализации национальных функций. Это ставит также перспективные проблемы, которым марксистская теория также должна уделять внимание.

Tibor Huszár

SOME ACTUAL QUESTIONS OF THE POLICY OF THE HSWP RELATING TO INTELLIGENTSIA (FIRST PART)

As a part of the changes taken place in Hungary in the last four decades, the composition of the intelligentsia has undergone a transformation, its functions have been altered and its role and weight in the society have changed. All these changed the conditions and characteristics of the policy of the HSWP relating to intelligentsia as well.

The first chapter of the study follows the historical changes from the first years after the liberation up to the present and shows the formation of those ideological bases and practice of the policy relating to intelligentsia which were characteristic of the particular periods as well as the changes in policy concerning science and art strongly connected with the above-mentioned transformation.

The second chapter deals with the changes in the structure of the society. It states that with the elimination of the previous property relationships and social relations, new mechanisms of stratum formation are effective in the distribution of the society, that is, the educational level, the place occupied in the social division of labour, as well as other factors relating to the above-mentioned mechanisms. The Hungarian society of the present day has a manifoldly compound structure, the previous and the new interest relations are stratified on one another and they transform mutually one another. For this reason the structural characteristics of our society can be interpreted only in a longer period and with the knowledge of the embedment in the international relation-systems. According to the quantitative and qualitative changes which took place in the structure of the society, some components of the policy of alliance are to be modified as well. Concerning the intelligentsia, one has to take into consideration that the professional intelligentsia is strongly structured, whose inner composition is also changing dynamically.

The third chapter examines the question of higher education because the public education and especially the higher education have a decisive influence on the formation of the professional intelligentsia. The investigation of the composition of the university students and the demands actually made on the professional intelligentsia at the workplaces show that there exist several sources of tension which can cause status-inconsistency, norm-and value confusion. The elimination of conflict-situations, the mobilization of the resources of intelligentsia, the increase of the mental power to innovate can be an important source of energy of the renewal in the society.

Erzsébet Gidai—Ildikó Szpirulisz
SOME TENDENCIES OF OUR
SOCIO-ECONOMIC
DEVELOPMENT IN THE YEARS 1980S

The study analyses the main tendencies characteristic of the socio-economic development of Hungary, its contradictions and tensions in the years 1980s on the basis of investigations carried out between 1981 and 1984.

It discusses the main characteristics of the international conditions of the economy and its expectable more important tendencies: the social effects of the trend of economic development, the conditions of switching-over to a new growth period: the system of interconnection between the structural changing of the economy and the social processes and its tendencies of development. It surveys the human factors of the socio-economic development (in the first place on the basis of demographic processes and the formation of the structure of manpower). After the examination of the characteristics of the transformation of social, production relations (first of all the changes which took place in the commodity relations, property relationships and in the relations of distribution) it draws conclusions to their social effects and contradictions. It deals with the methods of social management and with the changing role of the voluntary organizations in the social management. In the end it sums up the results and lessons of those empirical investigations on the basis of which the prognostic-variants of the future tendencies of our socio-economic development were elaborated.

Manfred Kaiser—Tamás Kolosi—Péter Róbert
THE EXPANSION OF EDUCATION, EMPLOYMENT AND
MOBILITY
(Hungarian—German Federal Republik empirical comparison)

The development of social structure and within it the changes taken place in the structure of employment, the processes of mobility are the subject of many sociological studies all over the world. This writing deals with the changes in employment and with the patterns of mobility brought about by the expansion of education. We demonstrate these processes with the example of Hungary and the German Federal Republic, that is, we compare two countries which have different social structure and unlike employment and educational policy. The analyses are partly based on national statistical data, partly on representative sociological surveys.

If we compare the educational system and the structure of erudition of the two countries we can see that in Hungary a greater proportion of wage-earners has certificate of maturity examination, but at the same time the proportion of university graduates is higher in the German Federal Republic. In Hungary the maturity examination offers besides the continuation of studies other alternatives as well and opens up other ways of mobility as in the German Federal Republic. The mechanisms of selection built in the educational system functions not at the same place and in the same manner in the two countries.

The comparison of the patterns of mobility of the two countries shows that the

mobility is greater in Hungary. It is especially true if we examine those people who have no university degree, however in case of university graduates the differences are strongly decreasing. The breakdown of the process of mobility to its components shows that the structural mobility is greater in Hungary, while the degree of exchange mobility is slightly higher in the German Federal Republic. The expansion of those who have certificate of maturity examination and university degree goes together with the strengthening of the structural mobility in both countries.

If we examine the inequalities of changes we can state that, from the viewpoint of earning a university degree, these are in general smaller in Hungary, at the same time the inequalities of chances leading from the certificate of maturity examination to diploma are decreasing in the German Federal Republic, on the other hand they are doubling in Hungary. In case of those who have at least the certificate of maturity examination there is an additional difference, that is, in Hungary the subsequent occupational position is more strongly determined by the possession of diploma or the lack of it, while in the German Federal Republic the occupation of the father, that is, the social origin has a greater role.

In a whole, the comparison of the expansion of education and the processes of intergenerational mobility in Hungary and in the German Federal Republic contains identical patterns of mobility as well as characteristic, system-specific differences too.

Attila Ágh

THE ROLE OF NATIONS IN THE PROCESS OF INTERNATIONALIZATION

The study examines the complicated problem of relation between nation and world system. Its starting point is the so-called third great debate on the theory of international relations which started between the „globalists” and „realists” in the question of national and international relations at the end of the 1960s. The author challenges the one-sided thesis of the „globalists” that in consequence of interdependency and globalization „the national states become obsolete” but at the same time he regards as exaggeration the opposing „realistic” views also which overestimate the present role of the national state and national security.

The standpoint of the author of this study is „globalistic” in that — since the existing world system from the 16th century — the international relations take priority: but at the same time he is „realistic” in that he does not conclude from this fact to the weakening of the role of the nation in the modern world.

In the course of historically expounding the problems and the theoretical answers given to them, he states that the world system and its national units form two levels of a homogeneous system which are connected to each other by complicated interactions in which the world system has dominance. The challenge of the world system is transmitted by the factors of world politics and world economy towards the national state. The initiative role of the national and international factors comes to the fore in longer-range parallel and cyclically. The number of actors and the levels of world system are increasing, their forms grow richer, the national functions appear in a new way in them.

The study examines the structure of the world system, the relationship be-

tween dynamics and stability (the development of world system destabilizes the nations but at the same time it brings about the defensive, self-reinforcing response of the nations and is the cause of the strengthening of the international relations and institutions). It demonstrates that in the globalistic — especially in American — theories hegemonical aspirations are to be found. However the real processes undoubtedly show the globalization of the national functions. This fact raises such long-range questions which the Marxist theory has to deal with.

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Тибор Хусар</i> : Некоторые актуальные вопросы политики ВСРП в отношении интеллигенции (I—я часть)	337
<i>Эржебет Гидан—Ильдико Спирулис</i> : Некоторые тенденции в нашем общественно-экономическом развитии в восьмидесятых годах	356
<i>Манфред Кайзер—Тамаш Колоши—Петер Роберт</i> : Распространение образования, занятость и мобильность (Эмпирическое сравнение данных Венгрии и Федеративной Республики Германии)	370
<i>Аттила Аг</i> : Роль нации в процессе интернационализации	393

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Ласло Лаки</i> : Замечания к толкованию понятия „коллектив“	413
<i>Илона Дёген</i> : Роль семьи с точки зрения политической социализации в свете Венгерской профессиональной литературы	422
<i>Виктория Сирман</i> : Наши „пространственные“ общественные проблемы и ответственность планирования поселений	438

ИНФОРМАЦИЯ

Обзор из статей в советского журнала „Общественные науки“ 1984 (Анна Борош—Ласло Холка—Хедвиг Климо)	447
Международное совещание о расширении общественно-научной информации (Имре Такшаш)	458

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Дискуссия по докторской диссертации Тамаша Колоши (Тамаш Розгони)	463
Общественные вопросы экономического роста (Беседа за круглым столом между представителями Венгрии и ГДР) (Чаба Банфальви)	468
Об экономической политике социалдемократии (Теоремуреские совещатше) (Дёрдь Г. Маркуш)	472
Резюме	481
Содержание на иностранном языке	489

CONTENS

Studies

<i>Tibor Huszár</i> : Some actual questions of the policy of the HSWP relating to intelligentia (First part)	337
<i>Erzsébet Gidai—Ildikó Szpirulisz</i> : Some tendencies of our socio-economic development in the years 1980s	356
<i>Manfred Kaiser, Tamás Kolosi, Péter Róbert</i> : Expansion of Education, Employment and Mobility (Hungarian—German Federal Republic empirical comparison)	370
<i>Attila Ágh</i> : Role of nations in the process of internationalization	393

Workshop

<i>László Laki</i> : Comments on the interpretation of the concept „community”	413
<i>Ilona Dögei</i> : The role of family from the viewpoint of political socialization in the reflection of the Hungarian literature	422
<i>Viktória Szirmai</i> : Our spatial social problems and the responsibility of settlement-planning	438

Information

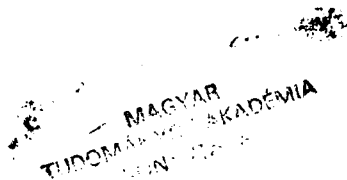

Review of some studies in the Soviet periodical „Social Sciences” 1984 (<i>Anna Boros, László Holka, Hedvig Klímó</i>)	447
International conference on the development of information of social sciences (<i>Imre Taksás</i>)	458

Reports, News of the Institute

Discussion on Tamás Kolosi's dissertation of doctor of sociological sciences (<i>Tamás Rozgonyi</i>)	463
Social questions of economic development (Hungarian—German Democratic Republic round-table conference) (<i>Csaba Bánfalvy</i>)	468
On the economic policy of social democracy (Theoretical Discussion) (<i>György G. Márkus</i>)	472
Summaries in Foreign Languages	481
Content in Foreign Languages	489

ISSN 0133—0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest. Pf. 127. 1136

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215—11 529).

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)
(pénzforgalmi jelzőszám: 215—96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj 1985-re: 100.— Ft

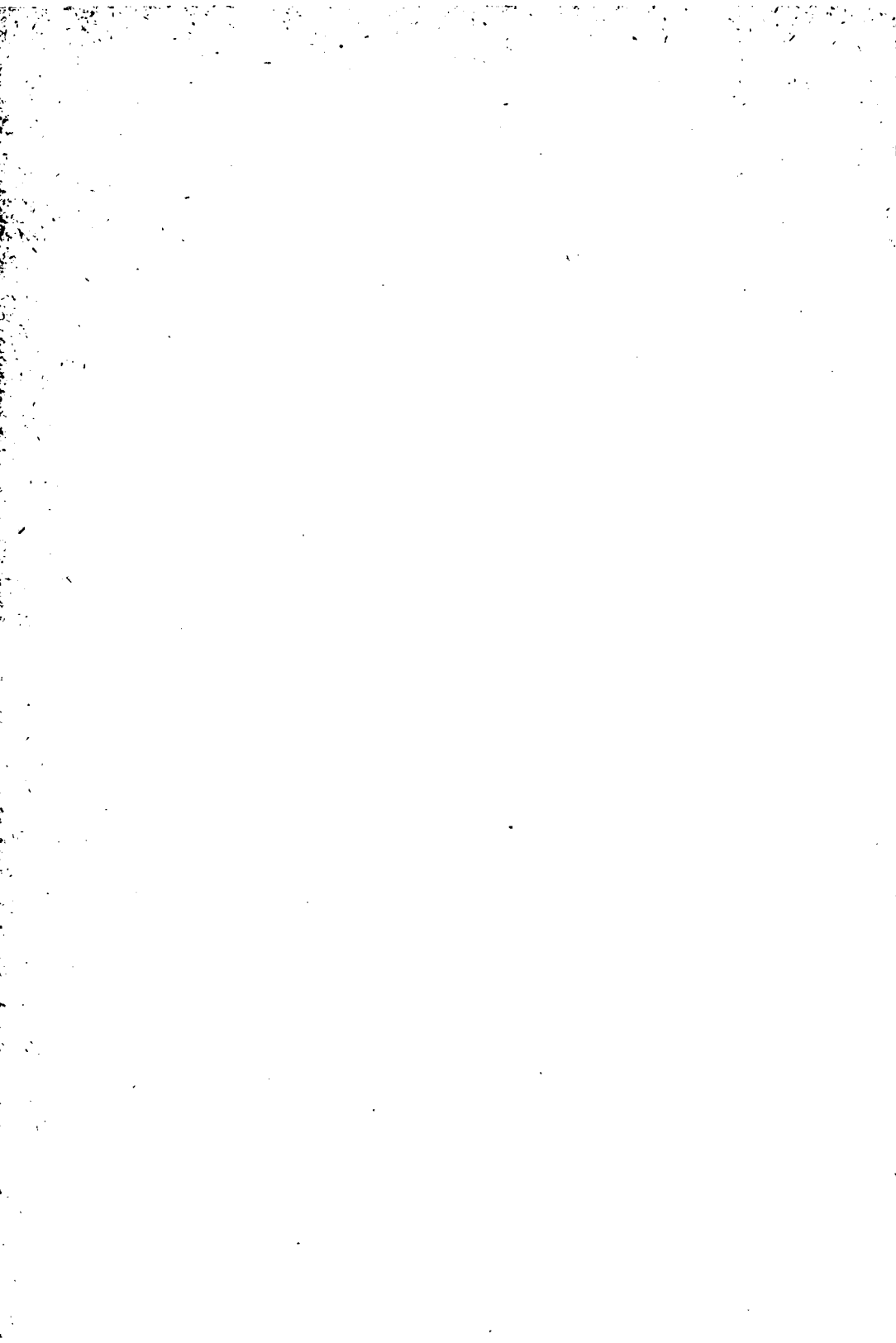
Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján
(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 11,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (85—3283)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,- Ft

316.861

Társadalom-
tudományi
Közlemények

I

B

1985|4

Társadalom- tudományi Közlemények

1985 · 4

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata
XV. évf. 1985/4. sz.

Szerkeszti: a szerkesztőbizottság
Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor
Szerkesztő: Rathmanné Túry Mária

Tartalom

Pártintézmények vezetőinek tanácskozása Magyarországon	497
<i>Berecz János</i> : Megnyitó	498
<i>Nguyen Vinh</i> : Tájékoztató a hanoi tanácskozás ajánlásainak teljesítéséről	506
Összefoglaló a tudományos tanácskozásról	512
<i>Aczél György</i> : Zárszó	520
A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság ülése	527

TANULMÁNYOK

<i>Huszár Tibor</i> : Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése (II. rész) .	551
<i>Kéri László</i> : Generációs problémák, problémás generációk	568

MŰHELY

<i>Csatáry Ildikó</i> : A munkahelyi politikai szocializáció (Egy volt üzemszociológus töprengései)	587
<i>Virágh Ferenc</i> : Adalékok a tsz-elnökök mobilitásának történetéhez	602

TÁJÉKOZÓDÁS

Politikatudományi világtalálkozó Párizsban (<i>Szoboszlai György</i>)	616
A politika elméleteinek újabb fejlődési tendenciái (<i>Klaus von Beyme</i>)	621

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Konzultáció a munkásosztályról – Varsóban (<i>Pál László</i>)	634
Tanulmányút az NDK-ban (<i>Sz. Gy.</i>)	637
Eszmeváltás a szociáldemokráciáról (<i>Hülvelly István</i>)	640
1985. évi tartalom	646
Idegen nyelvű összefoglalók	649
Idegen nyelvű tartalom	655

Pártintézmények vezetőinek tanácskozása Magyarországon

A kommunista és munkáspártok központi kutatóintézeteinek vezetői rendszeresen tanácskozást tartanak, különböző országokban. Így került sor most hazánkban, Balatonaligán, 1985. szeptember 9. és 14. között a kommunista és munkáspártok központi bizottságai mellett működő tudományos kutatóintézmények és más marxista kutatóközpontok vezetőinek ez évi tanácskozására. A találkozón 19 ország 23 intézménye képviseltette magát.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevében Berecz János, a Központi Bizottság titkára nyitotta meg a tanácskozást.

Nguyen Vinh, a Vietnami Kommunista Párt mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet igazgatója tájékoztatást adott az eltelt egy év során végzett munkáról, a Hanoiban tartott értekezlet ajánlásainak teljesítéséről.

A beszámolót követően a delegációk tagjai kölcsönösen tájékoztatták egymást intézeteik tevékenységéről, a különböző tudományos műhelyekben folyó kutatómunkáról.

A tanácskozás első napjának záróakkordjaként a résztvevők tájékoztatót hallgattak meg a komplex problémák sokoldalú együttműködés keretében folyó kutatásának helyzetéről.

A második világháború történelmi tanulságai: harc a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a szocializmusért címmel tartott tudományos tanácskozás bevezető előadását Molnár János, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete igazgatóhelyettese tartotta. A tanácskozás résztvevői részletesen megvitták, elemezték a kérdéskört. Felszólaltak: Mursid Samszan Ahmed, Ho Si Bang, Guy Besse, José Canton, David Elazar, Günter Heyden, Anatolij Jegorov, Heinz Jung, Szok Szung Kang, Luis Lucia Lobato, Khoovzain Maam, Jean Rhein, Pjotr Rogyionov, Zdenek Snitil, Jan Tomiczki, Juan Trias, Sztavros Zorbalasz.

A tanácskozáson Aczél György, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főigazgatója mondott zárószót.

Az alábbiakban közreadjuk Berecz János, Nguyen Vinh és Aczél György előadását; valamint összefoglalót adunk a tanácskozásról.

BERECZ JÁNOS

Megnyitó

Megtisztelő feladatommak tartom eleget tenni annak a megbízatásnak, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevében tisztelettel köszöntsem Önöket. 19 ország testvérpártja 23 marxizmus–leninizmus intézetének, társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozó intézetének vezetőit, vezető munkatársait.

Mi jelentősnek és fontosnak értékeljük ezt a tudományos tanácskozást. Őszintén kívánjuk, hogy a baráti légkör, a vélemények nyílt kifejtése és a közös célok érdekében azonos következtetésekre jutás jellemezze e tanácskozást. Korunkban a tudományok szerepe rendkívül megnőtt. Olyan hatalmas kérdések állnak az emberiség előtt, amelyek alapvetően befolyásolják létezésünket és sorsunkat. Ezért rendkívül fontos, hogy a tudományok művelői az emberiség érdekében tudják felhasználni a tudományos eredményeket.

Nagy történelmi célunk a szocializmus megteremtése és teljes kibontakoztatása. Az emberiség már több mint egy évszázada gyakorlati tevékenységet folytat annak érdekében, hogy megszabaduljon a kizsákmányolástól, hogy véget vessen az éhezésnek, hogy felszámolja a nemzeti és faji elnyomást, s minden olyan megkülönböztetést, amely társadalmi igazságtalanságot fejez ki. Mi tudjuk, hogy e nagy cél megvalósításához a szocializmus vezet. De hogyan lehet az embereket meggyőzni erről? Hogyan lehet a társadalomban felvetődő új kérdéseket behatóan, meggyőző erővel és gyakorlati cselekvésre ösztönző módon elemezni? Hogyan lehet választ adni korunk nagy társadalmi folyamataival összefüggő minden kérdésre? Ez rendkívüli mértékben függ a társadalomtudósok tevékenységétől.

Korunk legidősebb politikai törekvése, hogy megőrizzük a békét. Én most nem kívánok foglalkozni azokkal a veszélyekkel, amelyek mindnyájunk előtt ismereteseek, azokkal a imperialista törekvésekkel, amelyek veszélyeztetik a világ-békét és ezzel az emberiség fennmaradását és létét. Nem közömbös viszont, hogy a tudomány milyen választ ad a béke megőrzésének kérdésére, hogyan világítja meg a társadalmi haladásért és a békéért folytatott harc, e két alapvető mozgalmi tevékenység szoros összefüggését, és hogyan határozza meg ezt az összefüggést kifejező és biztosító feladatokat.

Korunkban nagyon sok tanácskozás zajlik. A munkásmozgalom valamikor megszülte szolidaritásának és közös céljaiért folytatott harcának a közös intézményeit. Ma már van valamiféle internacionáléja a konzervatívoknak is. A liberáli-

sok is nemzetközi tanácskozásokat folytatnak. A szocialista és szociáldemokrata pártok megőrizték a Szocialista Internacionálét. A nemzetközi kommunista mozgalom fejlődése során az internacionálékat felváltották a nagy tanácskozások, majd pedig amióta – immár több mint másfél évtizede – az ilyen nagy tanácskozások megszervezése nincs közvetlenül napirenden, számos egyéb módját találták meg annak, hogy széles körű véleménycserét folytassanak. Így például a pártlapok főszerkesztői nem egy alkalommal tartottak már vélemény- és tapasztalatcserét. A Béke és Szocializmus szerkesztősége és valamely testvérpárt szervezésében is gyakran voltak tanácskozások különféle tudományos kérdésekről. És nem utolsósorban ilyen fórumnak és nagyon fontos tanácskozási lehetőségnek tartjuk ezt a rendezvényt is. Ezért kívánunk őszintén és szívből jó eredményeket.

Korunkban a tudomány egyszerre nagyon messze és nagyon közel van az emberekhez. A természettudományok is és a társadalomtudományok is napról napra újabb és újabb ismeretekkel gyarapodnak. Új tudományágak születnek, s új kifejezésekkel kell megismerkedni, amelyek jelentős része az egyszerű emberek számára sokszor nem is érthető. Ugyanakkor mindennap találkozunk a tudományok fejlődésének eredményeivel, amennyiben vagy szebbé és gazdagabbá teszük életünket – ha tudniillik jól használják fel azokat –, vagy pedig valamilyen veszélyforrást jelentenek az emberiség számára. Ezért rendkívül fontos, hogy a társadalomtudományok marxista-leninista művelői helyes és jó választ adjanak arra, hogy hogyan lehet a tudományokat az emberiség haladása és békéjének biztosítása érdekében felhasználni. Mi a legalapvetőbb választ már ismerjük. Tudjuk, hogy a tudományos szocializmus, amelyet mozgalmunk elméleti és gyakorlati oldalról is megteremtett, megoldást hoz és kiutat biztosít az emberiséget fenyegető veszélyekkel szemben is. De nem mindenki fogja ezt fel azonnal. S nem is lehet a szocializmus elméletét a nemzeti adottságok és körülmények figyelembevétele nélkül, azonos séma alapján átültetni a gyakorlatba, a mozgalmunk ereje által. Vannak új kísérletek, megoldások és kezdeményezések. Ilyen például a szocialista orientációjú fejlődés. Valószínű, hogy a történelem még más megközelítéseket is felszínre fog hozni. Rendkívül fontos, hogy a társadalomtudományok művelői, akik elkötelezték magukat a forradalmi mozgalomnak, keressék és kutassák az időszerű és célravezető válaszokat a béke és a társadalmi haladás egyidejű biztosításának kérdéseire.

Társadalomtudományunk nagy eredményei ellenére a bírálóknak is helye van. Hiszen előrehaladni csak akkor tudunk, ha tudományos nyugtalanság és elégedetlenség tölt el bennünket. Ha nem elégszünk meg az első válasszal, az első eredményekkel, hanem keressük a mélyebb elemzéssel adható válaszokat, a mélyebb megértés lehetőségét is. És ha nem elégszünk meg csak a saját válaszukkal, hanem azt egybevetjük mások következtetéseivel is, hiszen a mi elméletünk mindig is úgy gazdagodott, hogy eredményeit állandóan mértük, ellenőriztük a társadalmi gyakorlatban is, és tudományos vitákban egybevetettük tapasztalatainkat, nézeteinket, álláspontunkat. Tehát a tapasztalatcsere, a vita és véleménycsere ma a kommunista és munkáspártok együttműködésének egyik legfontosabb, leghasznosabb eszköze. A kollektív tapasztalatok és ismeretek nagymértékben gazdagítják elméletünket is és azt a társadalmi tevékenységet is, amelyet a világ megváltoztatásáért, szebbé és boldogabbá tételéért folytatunk.

A Magyar Szocialista Munkáspárt politikája: a marxizmus–leninizmus alkotó alkalmazása a magyar nemzeti körülmények között. Nem kívánom tapasztalatainkat részletesen ismertetni, de feltétlenül ki kell emelnem pártunk XIII. kongresszusával összefüggésben néhány fontos, számunkra igen fontos területet és tevékenységet.

Lenin A „baloldaliság”, a kommunizmus gyermekbetegsége című művében azt írja, hogy az orosz munkásmozgalom, a bolsevikok, valósággal „kikínlódta a marxizmust” azért, hogy a helyi viszonyokra alkalmazták azt az oroszországi mozgalomban, ahogyan saját körülményeik között fejlesztették, és közben nagyon fontos új elméleti következtetésekre jutottak. Saját tapasztalataink alapján azt kell mondjuk: nekünk, magyar kommunistáknak is bizonyos fokig ki kellett „kínlódunk” a marxizmust, mert saját hibáinkon okulva és a hazai körülményeket figyelembe véve jó néhányszor módosítani, kiigazítani, javítani vagy megújítani kellett politikánkat.

Az elmúlt negyven évvel sokat foglalkoztunk a legutóbbi hónapokban, hiszen felszabadulásunk 40. évfordulója alkalmat adott erre, és kötelességünk is volt, hogy áttekintsük ennek a negyven évnek a történelmi tapasztalatait. Bizony a gyakorlatban sokszor megtorpanunk, sőt volt, amikor igen súlyos, nehéz helyzetbe kerültünk. Volt, amikor szinte beláthatatlanul nagy társadalmi feladatokat kellett megoldani. De mindig akkor tudtunk eredményeket elérni, akkor voltunk képesek eredményesen megoldani feladatainkat és problémáinkat, amikor megőriztük forradalmiságunkat, amikor a marxizmus–leninizmust alkotóan alkalmaztuk nemzeti körülményeinkre, amikor nem féltünk a változó valóság által felvetett kérdésekre új válaszokat keresni és azokat ismét a társadalmi gyakorlatban ellenőrizni, módosítani, kiegészíteni. Ez a törekvés jellemezte pártunk XIII. kongresszusát is.

Az MSZMP XIII. kongresszusa munkájának és figyelmének középpontjában a gazdasági építés feladata s bonyolult problematikája állt. Mindnyájan tudjuk, hogy a társadalmi termelés minden más tevékenység alapja. Sem jólétet, sem növekvő, erősödő és fejlődő szellemi kultúrát, sem a szükséges védelmi erőt nem lehet létrehozni a magas szintű társadalmi termelés nélkül. Ismeretes, hogy 1968-tól mi a tervgazdálkodásnak egy új változatát vezettük be. Ennek lényege az, hogy a tervtörvényt a vállalatok nem a központ részletekbe menő utasításainak alapján, hanem viszonylag önállóan valósítják meg, a központ által közgazdasági eszközökkel irányítva és ösztönözve. Sok tapasztalatot szereztünk az elmúlt 17 év alatt. Volt, amikor kiigazítanunk kellett, volt, amikor továbbfejlesztenünk, volt, amikor kijavítanunk valamit. Most úgy gondoljuk, hogy legfontosabb feladatunk a társadalmi tulajdon hatékonyabb kihasználásának, a gazdasági hatékonyságának a növelése.

Minden ellenkező burzsoá híreszteléssel szemben a fő termelőeszközök Magyarországon társadalmi tulajdonban vannak és maradnak is, így például a föld 97 százalékban állami vagy szövetkezeti tulajdonban van. De nem lehetünk elégedettek e tulajdon kihasználásának hatékonyságával. Ehhez a ráolvasás nem elég. Nem elég azt mondani, hogy „magyarok, tettek a föld, a gyár, a termelőeszköz, dolgozzatok jobban”. Ez a biztatás és felszólítás ugyan igaz és indokolt, de magasabb hatékonyságot még nem hoz magával. Az szükséges, hogy a tulajdonosok valóban tulajdonos módjára viselkedjenek, s így szellemi és fizikai erejüket a társadalmi tulajdon gyarapítására, hatékonyságának növelésére használják fel.

Érezniük kell, hogy ők valóban tulajdonosok, és az egész ország fejlődése, saját maguk és családjuk jóléte ennek a közös vagyonnak a gyarapodásától, az annak érdekében végzett hatékony munkától függ, amelyet a kollektív tulajdonra épült gazdaságban a munkások, parasztok és értelmiségiek végeznek. Ezért mi úgy gondoltuk – és ezt a XIII. kongresszus megerősítette –, hogy olyan vezetési módszereket kell kifejleszteni és bevezetni, amelyek a vállalatok életébe való közvetlen beleszólást teszik lehetővé a munkásoknak, a dolgozó kollektíváknak. Tökéletes módszereket találtunk? Ezt nem állíthatjuk. Nem vagyunk elbizakodottak. Csak az első lépéseket tettük meg, de vannak már jó tapasztalataink is, és vannak bizonyos hiányosságokra, nem kívánt jelenségekre figyelmeztető jelek is. Mindig igyekszünk újra és újra felülvizsgálni mindazt, amit megkezdtünk, és kiegészíteni, illetve kijavítani azt, ha szükséges és indokolt. De aligha kétséges, hogy a vállalat ügyeibe közvetlenül bevont munkások kollektívája nagyobb felelősséget érez majd a társadalmi tulajdonért és annak hatékony hasznosítása iránt. Jól tudjuk, hogy önmagában véve ez sem old meg mindent. A tudományos-technikai forradalom vívmányainak bevezetéséhez és hatékony alkalmazásához jól képzett és öntevékeny, újításra kész műszaki értelmiségre is szükség van. A műszaki vezetés szakmai utasításainak végrehajtását persze nem lehet szavazástól függővé tenni, mert az technológiai zavarokhoz vezetne. Ezt nagyon jól tudjuk, és az új módszerek bevezetésénél figyelembe is vettük. Azt is tudjuk, hogy az erkölcsi megbecsülés mellett rendkívül fontos szerepe van az anyagi érdekeltiségnek is abban, hogy újítani és az újra vállalkozni legyen kedve a munkásnak, a mérnöknek, a vállalatvezetőnek és általában mindenkinek, aki felelősséget érez országunk fejlődése, a szocializmus magyarországi építése iránt.

Vannak-e torzulások nálunk ezeknek az új kezdeményezéseknek a megvalósításában? Természetesen vannak. Elkövetünk-e hibákat? Igen. De én azt mondanám, hogy a torzulás mint fogalom a társadalmi gyakorlatban egyáltalán nem valamiféle magyar sajátosság. Aki élénk társadalmi-gazdasági tevékenységet folytat, aki ebben a változó világban igyekszik talpon maradni és helytállni a kapitalizmussal folytatott versenyben, aki megpróbálja termelési szerkezetét megújítani és a társadalmi tulajdonra épült népgazdaságot hatékonyabbá tenni, az óhatatlanul hibákat is elkövethet és bizonyos torzulások veszélyével is számolhat. Mi arra törekszünk, hogy felelősen, a magyar néppel szemben vállalt kötelességünknek megfelelően az esetleges torzulásokkal, mellékhatásokkal és nem kívánt jelenségekkel is nyíltan, őszintén, kritikusan és önkritikusan foglalkozzunk, és hogy ily módon ki tudjuk küszöbölni őket, meg tudjuk változtatni a negatív társadalmi jelenségeket.

A XIII. kongresszus egy másik, nagyon fontos és kiemelt témája volt a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének feladata. Abból az alapelvből kiindulva, hogy a szocializmus a népért, a dolgozó népért van és általa épül, vagyis nem lehet egy szűk kör műve, minthogy az egész nép részt vesz a felépítésében, elengedhetetlenül fontosnak tartjuk, hogy minél megfelelőbb politikai intézményrendszerrel fejlesszünk, s hazánk szocialista fejlődésének megfelelő társadalmi demokráciát bontakoztassunk ki. Ahhoz, hogy a dolgozó emberek közvetlenebbül beleszólhassanak a politika alakításába és megvalósításába, hogy aktív résztvevői legyenek a társadalmi életnek és ellenőrizzék is az alkalmazott politika végrehajtását, annak következményeit és eredményeit, és hogy újabb demokratikus tapasztalatokkal gazdagodjon szocialista építésünk gyakorlata, megfelelő fórumokat szükséges teremteni.

Nyugaton persze vannak, de itt nálunk is akadnak olyanok, akik úgy gondolják, hogy politikai rendszerünk „reformjára”, alapvető intézményeink megváltoztatására, illetve feladására is szükség van. Határozottan kijelenthetem nekik, hogy *nem* áll szándékunkban politikai rendszerünket „megreformálni”, és nem óhajtunk semmiféle nyugati mintájú „politikai pluralizmust” bevezetni. De azt igenis kívánjuk és óhajtjuk, hogy politikai intézményrendszerünk jobban feleljen meg a kor követelményeinek, a szocializmus fejlődésének, társadalmunk anyagi és szellemi állapotának, a dolgozó kollektíva érettségének, és hogy segítse elő dolgozó népünk aktív tevékenységét. Ennek egyik példájáról, a dolgozói kollektívának a vállalati irányításba való beleszólásáról már szoltam. Az intézmények és mechanizmusok korszerűsítésére másik példa a parlamenti és tanácsválasztási törvényünk továbbfejlesztése.

Ez év június 8-án volt az országgyűlési és tanácsválasztás hazánkban; pártunk XIII. kongresszusát követte. Úgy gondoltuk, azért helyes ez a sorrend, mert így odaállhatunk a XIII. kongresszus programjával a választók elé, hogy azt a nemzetnek a szocialista társadamat építő programként, nemzeti programként ajánljuk. Másrészt pedig úgy gondoltuk, hogy népünk politikai érettsége megköveteli, szükségessé és lehetővé teszi, hogy a választási rendszeren változtatásokat hajtsunk végre. Bevezettük a központi listát (harmincöt fővel), amelynek összetétele mintegy reprezentálta politikánkat. Pártunk egyes vezetői és a társadalom különböző rétegeinek és intézményeinek képviselői szerepeltek ezen a listán. Az egyéni választókerületekben pedig, mind az országgyűlési, mind a tanács választókerületekben kötelezően írta elő a törvény a legalább kettős jelölést, lehetőséget adva a többes jelölésre is. A választási küzdelem időszakában persze mi is izgulunk és agitáltunk. Nemcsak azok, akik személy szerint jelöltek voltak az egyéni választókerületben, hanem valamennyien, akik felelősek vagyunk a politikáért, így a Politikai Bizottság, a Titkárság, s a Központi Bizottság tagjai is.

Azt kell mondanom, hogy a választási gyakorlat módosítása először is rendkívül élénk politikai érdeklődést váltott ki az emberekből. Igen komolyan vették a jelölést. Sokkal többen és nagyobb arányban vettek részt a választók a jelölőgyűléseken, mint bármikor máskor. Programot kértek a jelöltektől, akik természetesen a Hazafias Népfront programját képviselték általában, de annak megvalósítása keretében saját terveiket és feladataikat is körvonalazták. A választók „megmérték” a személyiséget is: képes-e, tud-e jó kapcsolatot teremteni az emberekkel, tudja-e bátran, nyíltan képviselni a párt politikáját? Megmérték, hogy mennyire ismert, hogy becsüli-e a választókat, működik-e, dolgozik-e közöttük? S a választások során – nem mondom, hogy meglepetésünkre, de azt mondhatom, hogy örömünkre – az egyéni választókerületekben aránylagosan több párttagot választottak meg képviselőnek, mint a megelőző parlamenti választáson. Ez azt bizonyította, hogy ha aktívak a kommunisták, ha a bátor kiállás jellemzi őket, akkor megválasztják őket képviselőnek, sőt nagyobb arányban, mint ahogy esetleg a párton kívüli képviselők aránya szempontjából elképzeltük.

Nem romlott a társadalmi összetétel sem: társadalmunk minden alapvető rétege megfelelő számban képviselve van a parlamentben. Úgy gondoljuk, hogy mindez felelősségteljesebb és aktívabb képviselői munkát követel majd meg a képviselőktől, és ez hazánk javára, a szocializmus javára válik, mert bővült a társadalmi tevékenységet folytatók köre, és szélesebb lett az a társadalmi bázis, amelyre közvetlenül támaszkodhatnak.

Most olyan időszakban vagyunk, amikor egymás után következnek majd a tár-

sadalmi szervezetek kongresszusai. A Hazafias Népfront ebben az évben tart kongresszust; a szakszervezetek szakmai kongresszusaira ez év végén és jövő év elején kerül sor, majd országos kongresszusok következnek. A Kommunisták Ifjúsági Szövetsége is kongresszusára készül. A XIII. kongresszus döntéseinek megfelelően az előkészületek során mindenütt szélesedik a társadalmi vita ezekben a szervezetekben, s a választás módja még demokratikusabb lesz, mint korábban. Ez lehetővé teszi, hogy a XIII. kongresszus döntéseit, irányvonalát minden szervezet a „maga nyelvére” fordítsa le, hogy minden társadalmi réteghez, minden dolgozó csoporthoz eljuttassuk a párt politikáját.

Szólnom kell arról, hogy van a dolognak egy másik oldala is. A társadalom mozgásban van. Átalakul a munkásosztály összetétele, minőségileg magasabb szintű lesz. Bizonyos rétegerdekeltségek is kialakulnak. Az értelmiség szerepe is nő a tudatosság fokozásával, mind a tudományos-technikai forradalom alkalmazása során, mind pedig a társadalomtudományok jelentőségének növekedésével. Mindezeket a jelenségeket és fejleményeket természetesen a Társadalomtudományi Intézet magas szinten kutatja, és mi is izgatottan várjuk, hogy az intézet milyen fontos következtetésekre jut, például a módosított választási rendszer első alkalmazása tapasztalatainak feldolgozásával. Az általános politikai tapasztalatokat nagy egészében már összefoglalta a Központi Bizottság, de hogy ez a korszerűsítés milyen politikai reagálásokat váltott ki az egyes társadalmi rétegekben, s milyen hatása van az egyes érdekcsoportokra, ennek alapos tanulmányozása még hátravan.

Ideológiai programunkról szólva, kiindulópontunk mindig az, minden kérdés vizsgálatánál, hogy két irányban is érzékenynek, határozottnak kell lennünk. Egyfelől elvetni és elutasítani azt a konzervativizmusból eredő félelmet, a túlzott politikai óvatosságot, amely az új kérdések felvetésénél inkább a régihez való ragaszkodást szüli. Amikor új válaszokat keresünk, vannak, akik még a vitáktól is megijednek. Másfelől szemben állni az olyan magatartásformákkal és nézetekkel, amelyek képviselői mindent lenéznek, amit eddig létrehoztunk, s csak azt ismételtetik, hogy újítani kell, mindent teljesen átalakítani, megváltoztatni és így tovább. Ez a kétoldalú érzékenység és elhatárolódás lehetővé teszi számunkra, hogy nagy türelemmel dolgozzunk, de egyik ilyen magatartásformát se fogadjuk el: hogy szakítsunk a konzervativizmussal, a túlzott és szükségtelen politikai óvatossággal, a bátortalansággal, de elutasítsuk a „határtalan újítók” ötleteit, akik társadalmi rendszerünk alapjaira is szeretnék kiterjeszteni a „felülvizsgálatot”, vagy akik a demokráciát csak valamiféle pluralista politikai intézményrendszerben tudják elképzelni. Erre a kettős érzékenységre nagy szükségünk van, hiszen nálunk, mint ahogy másutt is, egyszerre két nagyon fontos szempontnak kell érvényesülni a politikai gyakorlatban.

Az egyik a szövetségi politika, amely arra törekszik, hogy társadalmunkban élő valamennyi becsületes embernek, ideológiai meggyőződésétől függetlenül, lehetővé tegye, hogy hasznos honpolgára legyen a szocializmust építő Magyarországnak. A mérce tehát elsősorban az, hogy ki-ki milyen hasznos társadalmi tevékenységet folytat, és hogy a gyakorlatban munkájával fogadjon el a szocializmus építésének programját. Eszerint becsüljük és számolunk vele, még akkor is, ha például püspök, még akkor is, ha más elképzelései vannak a világ létezéséről, eredetéről és így tovább. A másik szempont, hogy mint kommunisták ugyanakkor nem mondunk és nem is mondhatunk le arról, hogy türelmesen, meggyőző szóval, ideológiai eszközökkel igyekezzünk minden magyar állampolgárnak tudo-

mányos világnézetet adni. E két szempont a gyakorlatban sokszor még zavarokat okoz. Vannak ugyanis, akik elfeledkeznek az utóbbiról, és úgy ítélik meg, hogy a szövetségi politika érdekében ideológiánkból is engednünk kellene. Mások viszont ideológiai türelmetlenséget tanúsítanak, és nehezen tudják megérteni, hogy ténylegesen hasznos polgára lehet a szocialista Magyarországnak az, aki imádkozik, de hű ehhez a hazához és tetteivel bizonyítja hűségét.

Sokszor félreértések adódnak továbbá a szociális követelmények, a szocializmus népjóléti oldala és a tényleges gazdasági bázis és lehetőségek, az anyagi termelés folyamatának követelményei közötti bizonyos ellentmondások nyomán. Vissza-visszatérő jelenség az egyenlősire való törekvés. A nemzetközi forradalmi munkásmozgalom nagy és szent céljai közé tartozik a társadalmi egyenlőség megteremtése. Fejlődésünk jelenlegi fokán ez reálisan csak azt jelenti, hogy mindenkinek tudunk munkát biztosítani, minden állampolgár számára létbiztonságot, tanulási, művelődési, szellemi fejlődési lehetőséget teremtünk, és biztosítjuk, hogy aktívan részt vehet a társadalmi életben, a politikai tevékenységben. De nem tudunk a gazdasági élet területén teljes egyenlőséget, azaz egyenlősít biztosítani. A bérek nagyobb fokú differenciálása, amely a teljesítmények, vagyis a munka szerinti elosztás elvéhez igazodik, sokszor ideológiai zavarhoz vezet a kétféle egyenlőség összekeverése folytán. Ezért ismételten, újra és újra tudnunk kell meggyőző választ adni az emberek olyan kérdéseire, amelyek a szocializmus és az egyenlőség viszonyaira, illetve arra vonatkoznak, hogy hogyan vezet ez az út a szocializmus teljes felépítéséhez hazánkban, melyek azok az átmeneti jelenségek, amelyek közvetlenül a mostani valósághoz tapadnak, és melyek azok az állandó, tartalmi elemek, amelyek a szocialista fejlődés fő irányát biztosítják számunkra.

Azzal szeretném befejezni, hogy a mi tevékenységünknek van néhány olyan megbízható bázisa, amelyeket történelmi eredmények is tekinthetünk. Első helyen említtem – és majd a legvégére hagyom a legfontosabbat – a társadalmi stabilitást. Mi úgy ítéljük meg, hogy társadalmi stabilitás nélkül rendkívül nehéz szocializmust építeni s új, nagy feladatokra vezetni a dolgozó embereket. Ezért politikánkban s gyakorlati tevékenységünkben következetesen arra törekszünk, hogy minden újítás és változás stabil társadalmi körülmények között menjen végbe, és hogy lépéseink, akkor is, ha újat jelentenek vagy szokatlant az eddigiekhez viszonyítva, a társadalmi stabilitást erősítsék, ne pedig gyengítsék.

Másik bázisunk – amit ugyancsak történelmi eredménynek tekinthetünk – a létbiztonság. Bár nem vitatható, hogy a különböző társadalmi rétegek életszínvonalában számottevő különbségek vannak, de a felszabadulás és a szocializmus építésének megkezdése óta eltelt évtizedek óriási eredményt hoztak azzal, hogy a szocializmus hazánkban mindenkinek biztosít munkát, fejlődési és tanulási lehetőséget, s társadalmunk egésze nyugodtan nézhet a jövőbe, bízva az anyagi és szellemi feltételek további javulásában. Hozzáteszem, hogy ez persze nemcsak saját tevékenységünk eredménye. Mi mindig is számítunk a szocialista országokkal való együttműködésre, állandóan építünk a magyar–szovjet gazdasági, műszaki, tudományos, kulturális és egyéb kapcsolatokra, a KGST-ben folyó gazdasági tevékenységre. Ez az együttműködés minden területen fontos bázis számunkra, mert közös biztonságunkat erősíti és jövőnket építi. Tehát nem vagyunk elbizakodottak, nem gondoljuk azt, hogy amit elértünk, csak egyedül magunknak köszönhetjük. Eredményeink a szocialista közösségnek is köszönhetőek. De azt a felelősséget, hogy jól gazdálkodjunk itthon, mi magunk viseljük.

További bázisunk a törvényesség. Szigorú törvényességet teremtettünk, abból

a szempontból is, hogy törvény védi az állampolgár tevékenységét, létét, családját, és abból a szempontból is, hogy a szocialista állam ezzel a törvényességgel önmagát is védi. Elhatározott szándékunk – a XIII. kongresszus ezt megerősítette –, hogy szigorúan és egyértelműen védelmezzük szocialista államunk törvényességét mindkét értelemben, vagyis hogy egyszerre legyen biztonságban az állampolgár is, ha törvényesen él, és legyen meg a társadalmi rendszer, a szocialista állam biztonsága és törvényessége is.

Ugyancsak fontos és állandó bázist jelent számunkra az, hogy a marxizmus–leninizmus tudománya, a tudományos szocializmus, ez a forradalmi társadalomtudomány végérvényesen meghatározója a Magyar Népköztársaság, a magyar társadalom szellemi életének. Vannak persze ideológiánktól eltérő áramlatok is, és sok zavaros nézet is megfogalmazódhat, hiszen az emberek nem azonos módon gondolkodnak, nem egyformán jutnak el a helyes felismeréshez. De kétségtelen és vitathatatlan, hogy fejlődésünket és társadalmunk szellemi életét döntően a marxizmus–leninizmus elmélete határozza meg. Ahhoz, hogy ez továbbra is így legyen és az eddigieknél is inkább, arra van szükség – amint azt a XIII. kongresszus is megfogalmazta –, hogy a folyamatosság és a megújulás egyszerre és állandóan legyen jelen szellemi életünkben s a párt politikájában. Hogy őrizzük vívmányainkat, építsünk azokra, de ugyanakkor nézzünk szembe a világban vagy társadalmunkban felvetődő újabb kérdésekkel, igyekezzünk alkotó választ adni azokra és más testvérpártok tapasztalatait is felhasználva továbbfejleszteni politikánkat.

Mi – azt szokták mondani – „kísérletezünk”. Előfordulhat, hogy bizonyos részletkérdésekben valóban kísérletet folytatunk. Előfordulhat, hogy a gazdasági irányítási rendszer valamilyen újabb koncepcióját egyes vállalatokon kipróbáljuk. De azt soha nem vállaljuk, hogy a marxizmus–leninizmussal „kísérletezzünk” ebben az országban. Kádár János elvtárs jó néhány alkalommal megfogalmazta: ez a nagyszerű tudományos elmélet nem azért van, hogy kísérletezzenek a népen, hanem azért, hogy alkotó alkalmazásával olyan politikát alakítsunk ki, amely egyszerre szolgálja a szocialista társadalmat és az egyént, az embert is.

És végül – mert a legfontosabbat hagyomány legutoljára – az említett bázisok annak is eredményei és kölcsönös feltételei, hogy a Magyar Szocialista Munkáspártnak tekintélye van ebben az országban, hogy pártunk elismert vezetője társadalmunknak, a magyar dolgozóknak. Ez a körülmény egyszerre forrása is a felsorolt és még egyéb történelmi eredményeknek, és ugyanakkor következménye is, mert azok erősítik is a pártot, a párt és a dolgozó tömegek kapcsolatát.

Tájékoztatás a hanoi tanácskozás ajánlásainak teljesítéséről

Több mint egy év telt el a Hanoiban, 1984 áprilisában rendezett találkozó óta. Ebben az időszakban, a nemzetközi helyzetből adódóan, kiemelkedő feladat maradt a világ népeinek egyre erősödő harca az amerikaiak vezette imperializmus ellen, mely hevesen ösztönzi a fegyverkezési versenyt azért, hogy katonai fölényt szerezzen, hogy fokozza a nukleáris háborúra való felkészülést, a világűr militarizálását. Az imperialista háború ellen, a béke védelméért folytatott harcban a szocialista közösség a világbéke szilárd védőpajzsa. A szocializmus a legnagyobb akadály az imperializmus reakciós céljainak megvalósulásában. A szocializmus és a béke elválaszthatatlanok egymástól. A jelenlegi nemzetközi helyzet felveti a létező szocializmus további és minden oldalú megszilárdításának szükségességét.

Ez a helyzet tükröződik vissza intézeteinknek az elmúlt év során végzett munkájában.

Mostani beszámolómk, amelyet a testvérintézetek hozzánk eljuttatott összegezései alapján készítettünk el, röviden tájékoztatást ad arról a munkáról, amely a különböző intézményekben folyt a kommunista és munkáspártok központi bizottságai mellett működő tudományos kutatóintézmények vezetőinek 1984 áprilisában, Hanoiban tartott tanácskozásán született megállapodások végrehajtása érdekében.

Mindenekelőtt megállapítjuk, hogy a többoldalú együttműködés keretében színvonalas és jó ütemű munkát végeztünk.

Tovább folytatódott a kutatómunka a *Fejlett szocialista társadalom törvényszerűségei és sajátosságai* című témában, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Marxizmus–Leninizmus Intézetének, valamint a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága Társadalomtudományi Akadémiájának irányításával, együttműködésben a Bolgár Kommunista Párt, a Magyar Szocialista Munkáspárt, a Lengyel Egyesült Munkáspárt és Csehszlovákia Kommunista Pártja központi bizottságai mellett működő tudományos intézményekkel.

Elkészült a *Szocialista társadalom a jelenlegi szakaszban. A fejlett szocializmus törvényszerűségei és sajátosságai* című monográfia. 1985 februárjában publikáltuk.

Franciából fordította: Katona Éva.

1985-ben az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete és az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája előkészítő munkálatokat végeztek ahhoz a monográfiához, amely a *Belső és külső tényezők dialektikája a fejlett szocializmus építése során* címet viseli. A tervezetet megvitatják a testvérintézetekkel és megkezdik a monográfia szerkesztését. Folytatódik a kutatómunka a *Marxista-leninista pártok társadalompolitikai problémái a szocialista társadalomban* címmel, az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének vezetésével, a LEMP, a Bolgár KP, a Kubai Kommunista Párt, az NSZEP, a Mongol Népi Forradalmi Párt, a CSKP, a Vietnami Kommunista Párt központi bizottságai mellett működő tudományos intézmények együttműködésével.

Folyamatban van *A dolgozó tömegek társadalmi aktivitása a szocializmus körülményei között* című monográfia szerkesztése. A nemzetközi kutatócsoport három ülést tartott e témáról (1984 áprilisában, Moszkvában; 1984 októberében, Berlinben és 1985 februárjában, Moszkvában). Az említett munka befejezésére 1985-ben, publikálására pedig 1986-ban kerül sor.

A munkásosztály a szocialista közösségben – jelenlegi jellemzői és fejlődésének perspektívái elnevezést viselő kutatómunka, amelynek a Csehszlovákia Tudományos Akadémiája mellett működő Társadalomtudományi Intézet a koordinálója, jó feltételek mellett halad.

Harc a kapitalista, reformista és revizionista ideológiák ellen a jelenlegi feltételek között című kutatómunka, amelyet a CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézet koordinál, a tervek szerint folyik.

1984-ben Bulgáriában megjelent egy monográfia a *Létező szocializmus és bírálóinak bírálata* címmel. Ennek a munkának a BKP Párttörténeti Intézete volt a koordinálója. Részt vettek benne a LEMP, a Mongol Népi Forradalmi Párt, az SZKP, a CSKP és a VKP központi bizottságai mellett működő tudományos intézmények. A kötet kiegészül néhány fejezettel; ezeket a kiegészítéseket a nyugati országokban jelenleg kibontakozó kommunistaellenes kampány, valamint a béke fenntartásáért, a nukleáris háború ellen vívott harc mai kérdései tették szükségessé.

Folyamatban van *A marxizmus–leninizmus növekvő szerepe és az ideológiai harc* című monográfia szerkesztése. A munkát a CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete irányítja, a BKP, a LEMP, az SZKP, a Mongol Forradalmi Néppárt, az NSZEP, az MSZMP és a VKP központi bizottságai mellett működő tudományos intézmények működnek közre. A tervek szerint 1987-ben, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 70. évfordulójára jelenik meg.

Terv szerint halad a *Szocialista országok kommunista és munkáspártjainak együttműködése Európában a békéért és a biztonságért 1945-től napjainkig* című kutatás, az NSZEP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete vezetésével, a LEMP, a BKP, az NSZEP, az MSZMP, az SZKP és a CSKP központi bizottságai mellett működő tudományos intézmények részvételével.

Tovább folytatódik a munka egy dokumentumgyűjtemény megjelentetése érdekében. A háromkötetes mű címe: *A Reichstag felgyújtásának pere és Georgi Dimitrov*. A munkát közösen irányítja az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete, a BKP KB Párttörténeti Intézete és az NSZEP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete. Az első és második kötet előkészítő munkálatai befejeződtek, kiadásuk most van folyamatban. 1984-ben megkezdődött azoknak a dokumentumoknak a felkutatása és kiválogatása, amelyek a harmadik kötetbe kerülnek majd.

A többoldalú együttműködés keretében végzett tudományos kutatómunkán kí-

vül a különböző országok kommunista és munkáspártjainak központi bizottságai mellett működő tudományos intézmények kétoldalú együttműködés keretében is végeztek közös munkát. Ez utóbbi tevékenység mind formáját, mind tartalmát tekintve nagyon változatos. Ezekben a munkákban is tükröződik a testvérpártok között tudományos és egyéb téren kialakult jó viszony.

Az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete és az NSZEP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete továbbra is együttműködik Marx és Engels életművének eredeti nyelvű kiadásában, a MEGA megjelentetésében. 1984-ben négy kötet jelent meg, s ezzel huszonötre emelkedett az eddig kiadott kötetek száma. A következő évben további öt kötet készül el. E munka szempontjából különösen fontos a MEGA szerkesztő bizottságának 1984 májusában tartott ülése, ahol irányelveket fogadtak el a napjainktól 2000-ig terjedő időszak kiadványainak orientációjára vonatkozóan. Döntés született arról, hogy a MEGA első része Marx és Engels műveit tartalmazza, a második rész *A tőkét*. A harmadik rész, amely Marx és Engels levelezését tartalmazza, és a negyedik rész (tervezetek, fogalmazványok és kéziratok) kiadása a tervek szerint halad. A MEGA összesen 130 kötetet tesz majd ki. A *Karl Marx és Friedrich Engels Évkönyv* 6. és 7. kötetének kiadása folyamatban van. A 8. kötet ebben az évben jelenik meg. A két intézet a Kommunista Szövetségre vonatkozó dokumentumok kiadásában is együttműködik; ez ugyancsak hosszú távú, Marxra és Engelsre vonatkozó, kiadói munka lesz.

Az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete – kétoldalú megállapodás keretében – együttműködik több, a testvérpártok központi bizottságai mellett működő tudományos intézménnyel olyan művek megjelentetésében, amelyek az SZKP és ezen pártok nemzetközi együttműködésével foglalkoznak. Nevezetesen:

– *Nemzetközi együttműködés az SZKP és a CSKP között: történelem és jelenkor* (25 nyomdai ív). 1985 februárjában jelent meg.

– *Nemzetközi együttműködés az SZKP és a Bolgár Kommunista Párt között: történelem és jelenkor* (25 nyomdai ív). A tervek szerint 1985-ben jelenik meg.

– *Nemzetközi együttműködés az SZKP és a Német Szocialista Egységpárt között: történelem és jelenkor* (25 nyomdai ív). A tervezetet 1985 első felében fogadta el a szerkesztőbizottság, s 1985 áprilisában adták át a nyomdának.

– *Nemzetközi együttműködés az SZKP és a Magyar Szocialista Munkáspárt között: történelem és jelenkor* (25 nyomdai ív). A tervek szerint ezt a munkát 1985 decemberében adják át a kiadónak.

– *Nemzetközi együttműködés az SZKP és a Kubai Kommunista Párt között: történelem és jelenkor* (20 nyomdai ív). 1985 első felében terjesztették be jóváhagyásra a szerkesztőbizottsághoz. Jelenleg megjelenés alatt.

– *Nemzetközi együttműködés az SZKP és a Vietnami Kommunista Párt között: történelem és jelenkor* (20 nyomdai ív). Ebben az évben vitatták meg a könyv fejezeteit. A kidolgozást és a nyomdába adást 1986-ra tervezik. A megjelenés 1987-re várható.

Az előbbieken felsorolt művek egységes módszerekkel elemzik az októberi forradalom óta végbement társadalmi fejlődésben az objektív és szubjektív elemek kölcsönhatásának dialektikáját; a kommunista pártok létrejöttét, majd növekvő történelmi vezető szerepét; a kommunista és munkáspártok széles körű együttműködését a forradalmi átalakulás folyamatában; a pártok közötti kapcsolatok megszilárdulását és a jelen körülmények között a tevékenységük minden területét érintő tapasztalatcserét. Ezenkívül alapos elemzésnek vetik alá a kommunista és munkáspártok kollektív erőfeszítéseit a marxizmus–leninizmus, vala-

mint a proletár internacionalizmus továbbfejlesztésére, szem előtt tartva azok folyamatos fejlődését és gazdagodását.

Az SZKB KB Marxizmus–Leninizmus Intézete együttműködött a CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetével a szocializmusról szóló írások megjelentetésének előkészítésében. *A nemzeti viszonyok fejlődésének elméleti és gyakorlati problémái* című munka alapját azok a dokumentumok alkotják, amelyek a szovjet és csehszlovák kutatók közös tanácskozásainak eredményeként születtek, 1980 és 1983 között.

A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet, valamint a Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága mellett működő Marxizmus–Leninizmus Intézet együttműködnek egy válogatott dokumentumgyűjtemény második részének kiadásában, amelynek címe: *Dokumentumok a Bolgár Kommunista Párt és az NSZEP közötti együttműködésről, 1977 és 1984 között*. A testvérpártok tudományos intézményei az együttműködés hagyományos formáit is tovább ápolták. Tapasztalatcserére került sor számos területen; tudományos tanácskozásokat, kerekasztal-beszélgetéseket rendeztek; rendszeres volt a könyvek, folyóiratok, információs bulletinek, bibliográfiák cseréje. Ugyancsak folyamatos az együttműködés a testvérintézetek archívumai között. 1985 májusában a Kubai Szocialista Forradalom és Kommunista Mozgalom Történetével foglalkozó Intézet megrendezte a szocialista országok kommunista és munkáspártjainak központi bizottságai mellett működő archívumok 7. konferenciáját, Havannában.

Az együttműködés másik formája a tudományos szakemberképzés területén valósult meg. Jelenleg a Kubai Szocialista Forradalom és Kommunista Mozgalom Történetével foglalkozó Intézet két munkatársa a Szovjetunióban folytatja tanulmányait, s készül megvédeni kandidátusi értekezését a történettudományok területén, egy másik pedig Bulgáriában szerzi meg a történettudományok doktora címet. 1984-ben három vietnami szakember fejezett be egy sikeres, négyéves tanulmányutat, amelynek során az NSZEP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetében Marx és Engels munkásságát tanulmányozták. 1984-ben a Mongol Népi Forradalmi Párt Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Intézetnek egy munkatársa, a VKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének két munkatársa védte meg sikeresen kandidátusi értekezését a BKP KB Párttörténeti Intézetében. Két vietnami és egy nicaraguai elvtárs ugyancsak ebben az intézetben folytatja tanulmányait. 1983-ban és 1985-ben a CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete szervezett két, egyenként három hónapos tanfolyamot a VKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete tíz szakemberének elméleti továbbképzésére.

A megállapodásnak megfelelően, a VKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete megfogalmazta és eljuttatta az 1984 áprilisában, Hanoi-ban tartott konferencia összegzését valamennyi, a kommunista és munkáspártok központi bizottságai mellett működő tudományos kutatóintézetnek.

Az elhangzott beszámoló természetesen nem tükrözheti teljes egészében a testvérpártok kutatóintézeteinek rendkívül változatos tevékenységét. Meggyőződésünk, hogy a jelen tanácskozáson részt vevő delegációk beszámolóit ezt sokban kiegészítik majd.

Nguyen Vinh beszámolóját követően a tanácskozás résztvevői tájékoztatták egymást az intézmények tevékenységéről, a tudományos kutatómunka eredményeiről.* A felszólalók megfogalmazták, hogy intézeteik törekvéseinek középpontjában a társadalmi jelenségek tudományos feltárása, a tudományosan kidolgozott nézetek offenzív terjesztése, az ideológiai munka színvonalának emelése áll. Több intézmény feladatkörébe tartozik a kommunista és munkáspártok – s ezen belül elsősorban saját pártjuk – történetének elméleti szintű feldolgozása, a párt-történeti dokumentumok elemzése, tanulmányozása s a mára is érvényes következtetések levonása.

Az előbbieken említett törekvések, valamint a kommunista és munkáspártok soron következő kongresszusaira való felkészülés és a fasizmus felett aratott győzelem 40. évfordulójára való emlékezés határozta meg a tanácskozáson részt vevő intézmények tudományos, politikai és kiadói tevékenységét a Hanoi-ban tartott találkozó óta eltelt egy év során.

A résztvevők hozzászólásaikban elismeréssel szóltak a testvérpártok mellett dolgozó tudományos intézmények közötti kétoldalú és sokoldalú együttműködésről s ennek eredményeiről, ugyanakkor felhívták a figyelmet az együttműködés új, hatékony formái keresésének szükségességére.

A tanácskozáson tájékoztatást adtak a komplex problémák sokoldalú kutatásának koordinátorai a kollektív munkák helyzetéről. A. Jegorov, az SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézetének igazgatója meglepedéssel állapította meg, hogy az intézete és az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiája által koordinált kollektív munka eredményeként elkészült a *Szocialista társadalom a jelenlegi szakaszban. A fejlett szocializmus törvényszerűségei és sajátosságai* című monográfia. Mint elmondotta, a közös munka során a résztvevők egységes értékelést alakítottak ki a szocialista társadalom fejlődéséről, ennek negatív és pozitív jelenségeiről. A könyv foglalkozik a szocialista társadalmak strukturális kérdéseivel, demokratikus viszonyaival, a szocialista kultúra fejlődésének jellemzőivel, a fontosabb elvek, normák érvényesülési mechanizmusával s ezek változásaival. A kutatók igyekeztek feltárni a társadalmi fejlődés mozgatóit. Ugyanakkor kiemelte a kutatott téma azon területeit is, amelyekben a felmerült kérdések tudományos megválaszolása további erőfeszítéseket, az együttműködés optimális formáinak keresését igényli.

A szerkesztés fázisába érkezett egy másik monográfia a dolgozó tömegek társadalmi aktivitásáról a szocializmusban. A társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődést serkentő és gátló mechanizmusokat tárja fel ez a könyv, összegezve a szocializmust építő pártok tapasztalatait. Előterbe állítja azt a gondolatot, hogy a társadalom életének minden területén szükséges intenzifikálás, az erőforrások feltárása során meghatározó jelentősége van az egyéni és kollektív érdekek feltárásának, elemzésének és egyeztetésének. A szerzők arra keresik a választ, hogy melyek a különböző társadalmi rétegek aktivitásának mozgatórugói, jellemzői. Egyszóval, hogyan fokozható a dolgozó tömegek aktivitása.

A *Belső és külső tényezők dialektikája a fejlett szocializmus építése során* című monográfia jelenleg a tervezés stádiumában van.

A CSKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete a koordinálója a harmadik komplex program keretében folyó munkának. E munka eredményeként készül majd el a *Marxizmus–leninizmus növekvő szerepe és az ideológiai harc* című

*Az ismertetést összeállította Katona Éva.

könyv. A nemzetközi munkacsoport célja a marxizmus-leninizmus történelmi szerepének bemutatása, illetve annak érzékeltetése, hogy ezen ideológia alapján megoldhatók a különböző nemzeti sajátosságú országok legaktuálisabb problémái is.

A tanácskozás résztvevői megerősítették törekvéseiket, hogy a jövőben is folytatni fogják és rendszeresen továbbfejlesztik a tudományos együttműködést, továbbra is vállalják két- és többoldalú elméleti konferenciák és szimpóziumok szervezését és az azokon való részvételt. A létező szocializmus témakörében elsősorban azoknak az aktuális témáknak biztosítanak elsőbbséget, amelyek a teremtés intenzifikálásával, a tudományos-műszaki haladás meggyorsításával, a szocialista társadalmi viszonyok tökéletesítésével és a szocialista önrányítás fejlesztésével, a társadalmi aktivitás növelésével foglalkoznak.

MEGJELENT
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÉS A MAGYAR SZOCIOLÓGIAI TÁRSASÁG
KÖZÖS KIADVÁNYA:

MUNKA, GAZDASÁG, TÁRSADALOM

TANULMÁNYKÖTET

258 oldal, 42,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN.

Összefoglaló

*A második világháború történelmi tanulságai;
harc a békéért, a nemzeti függetlenségért,
a demokráciáért és a szocializmusért*
címmel tartott tudományos tanácskozásról*

Amikor a hanoi tanácskozás résztvevői úgy döntöttek, hogy az 1985-ben Magyarországon tartandó értekezleten a tudományos tanácskozás témája a fasiszmus felett aratott győzelem 40. évfordulójáról való megemlékezés legyen, egyben megbízták a magyar rendezőket, hogy dolgozzák ki a politikai tanulságok szempontjából legfontosabb téziseket, és előzetesen juttassák el azokat a meghívott delegátusokhoz. Ez megtörtént, s így lehetővé vált, hogy a tézisekben megfogalmazott vitapontokra koncentrálni létrejöhesse egy tudományos, gondolatiságában teljesen azonos, de a nemzeti sajátosságokat a megközelítési móddal is kifejezésre juttató, élénk eszmecsere.

A tudományos tanácskozáson bevezető előadást tartott *Molnár János*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete igazgatóhelyettese.

Előadása két kérdést ölelt fel: szólt a Szovjetunió kiemelkedő szerepéről a fasiszmus felett aratott győzelemben és a népi Magyarország 40 évének néhány sajátosságáról.

A Szovjetuniónak a második világháborúban betöltött szerepéről szólva hangsúlyozta: „A második világháborúban az emberiség jövőjéért vívott küzdelemben a Szovjetunió hozta a legnagyobb áldozatot, viselte a fő terheket. A nagy októberi forradalom hazájában először megvalósuló szocialista rendszer kiállotta a történelem próbáját, legyőzhetetlennek bizonyult.” Egyetértően idézte a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége és a Szovjetunió Minisztertanácsa által az évfordulón a világ népeire intézett felhívásából a következő megállapítást: „A világalalomra törő német fasiszmus és a japán militarizmus feletti győzelmet 40 évvel ezelőtt az antifasiszta koalíció népei és hadseregei vívták ki. Általánosan elismert viszont, hogy a Szovjetunió és a szovjet hadsereg döntő módon járult hozzá az európai és a földi civilizáció létét fenyegető fasiszta erők szétzúzásához.” E történelmi igazság kiemelése napjainkban különösen fontos – mutatott rá az előadó a továbbiakban – „bizonyos imperialista körök meg nem szűnő, mostanság pedig felélénkülő hamisító

* Az ismertetést összeállította: Szebenyi Georgina.

törekvéseinek visszautasítása miatt. A nyugati imperialista propaganda a szovjet-ellenes háborús uszítás szellemében jár el, amikor igyekszik csökkenteni a Szovjetunió szerepét a fasiszta blokk szétverésében.”

Amíg a második világháború befejezését követően, a győzelem napjaiban az antifasiszta koalíció angol, amerikai képviselői elismerték és hangsúlyozták a Szovjetunió nagy szerepét a győzelemben, a koalíció felbomlása, a nyugati tőkés világ szovjetellenes törekvéseinek felerősödése után, és most, az enyhülési folyamat megtorpanása idején, igyekeznek elfelejteni és elfeledtetni s meghamisítani az igazságot, csökkenteni a Szovjetunió második világháborús cselekedeteinek jelentőségét, emelte ki az előadás.

A továbbiakban a második világháborút jellemezve az előadó rámutatott arra, hogy a fasiszta Németország által kirobbantott második világháborúban, amely a világtörténelem addigi legnagyobb háborúja volt, a legnagyobb veszteségeket a Szovjetunióknak okozták; a második világháborúban mindvégig a szovjet front volt a fő hadszínter, s a Szovjetunió vállalta a legnagyobb feladatokat is a fasiszmus szétzúzásában.

„A hadiipari, katonai erőfeszítések mögött a Szovjetunió népeinek eltökéltsége állott, hogy megvédik szocialista hazájukat. A második világháborút a Szovjetunióban nagy honvédő háborúnak nevezték és méltán. Azon kívül, hogy a szovjet emberek milliói katonaként harcoltak a több tízezer kilométernyi frontvonalon, százezrek vettek részt a hátszágban mint partizánok a fasiszták megsemmisítésében” – mondta Molnár János, majd visszatért az antifasiszta koalíció szerepére és megállapította, hogy a koalíció jelentőségének lebecsülése, a fasiszmus megsemmisítésében játszott szerepének csökkentése egyben a szovjet diplomácia lebecsülését, a Szovjetunióknak a fasiszmus elleni harcban tanúsított tántoríthatatlansága kisebbitését is jelentené. „Az antifasiszta koalíció létrejöttének és fennmaradásának nagy szerepe volt abban is, hogy a fasiszták által leigázott országokban a kommunista pártok sikeresen harcoljanak az országon belüli népfront, antifasiszta blokk, németellenes politikai tömörülés megvalósításáért, és hogy biztosítani tudják ebben a kommunista pártok vezető szerepét. A kommunista pártok nagy történelmi érdeme, hogy mindenütt a fenyegetett vagy megszállt országokban a fasiszmusellenes harc élére álltak, mozgósították népüket, nemzetüket a Hitler-ellenes háborúra. A kommunista pártok Európa számos országában ekkor váltak nagy népi-nemzeti pártokká.” A továbbiakban a bevezető előadás kitért arra, hogy a Szovjetunió világtörténelmi jelentőségű szerepe a második világháborúban nem merül ki abban, hogy döntő szerepet játszott a fasiszta blokk szétverésében. „A Szovjetunió ezzel az európai és világcivilizációt segített megmenteni a barbárságtól. Csapatái 12 országból üzték ki közvetlenül a német fasisztákat és csatlósait. Emellett a Szovjetunió mint felszabadító jelent meg azokban az országokban, ahonnan a német fasisztákat és csatlósait kiűzte, és megnyitotta az utat ezen országok demokratikus erői, népei előtt ahhoz, hogy lerázzák magukról a kapitalizmus, az imperializmus igáját, és nyílt és következetes harcban a kommunista pártok vezetésével megteremtse a szocialista forradalom feltételeit. A Szovjetunió felszabadító küldetésének eredménye a szocialista világrendszer létrejötte, számos szocialista ország megalakulása.”

Utóbbi gondolat jegyében tért rá az előadó a népi Magyarország 40 évének néhány tanulságára.

Kiindulva abból a tényből, hogy népünk felszabadulása egyidős a fasiszmus feltett aratott győzelemmel, röviden jellemezte azt a történelmi helyzetet, amelyben

Magyarország belesodródott a második világháborúba: „Magyarország volt uralkodó osztályai szovjetellenes háborúba kényszerítették az országot. Erre fasiszta érdekeik, a fasiszta Németországgal szembeni lakájpolitikájuk hajtotta őket, de kifejezte mély antikommunizmusukat, a magyarországi forradalmi erőktől, a néptől, az 1919-ben már győztes szocialista forradalmat kivívott néptől való félelmüket is. Tudták, hogy a magyar nép számára a Szovjetunió egyre inkább a szabadság reményét jelenti, ezért vitték bele az országot ebbe az esztelen háborúba. A forradalomtól, a néptől való félelem volt a döntő oka, hogy az országra rendkívül súlyos pusztulást hozó, kétszázezer ember halálát okozó bűnös kalandba vezették az országot. A szovjet hadsereg ellen harcoló magyar haderők sorsa természetesen megegyezett a fasiszta német csapatok sorsával: az egyetlen ütőképes magyar hadsereg pusztult el 1942–1943 fordulóján a Donnán.

A hadiállapot meg az országon belüli kegyetlen fasiszta terror miatt, amikor a kommunistákat kegyetlenül üldözték, nem volt és nem lehetett erős a baloldal Magyarországon. Ezért hazánkban az ellenállási mozgalom, a németekkel való szembenállás szelleme nehezen tudott politikai erővé válni, és nem alakulhatott ki jelentős fegyveres ellenállás. Ám ez mégis erősödött, s végül még a tisztikar jelentős csoportjaiban is megérett a felismerés, hogy ebből a háborúból ki kell lépni, és szembe kell fordulni Németországgal. Bármily kicsi, sok más országéhoz képest nem volt jelentékeny ez a szembenállás, mégis volt, és büszkén hallottuk, amikor Mihail Gorbacsov a fasizmus felett aratott győzelem 40. évfordulóján a Kremlben mondott beszédében kijelentette: »Kivették részüket a hitlerizmus szétzúzásából Bulgária és Románia partizánjai, illegálisban küzdő csapatai, a háború utolsó szakaszában hadseregei, valamint Magyarország katonai alakulatai is.«.

Folytatva a sajátos magyarországi viszonyok feltárását, az előadó a továbbiakban az illegális magyar kommunista párt két világháború közötti rendkívül súlyos helyzetét ismertetve megállapította, hogy „... 1941–1942 fordulójára mint illegálisan működő, ám legális ellenzéki vagy potenciális ellenzéki csoportokkal szoros kapcsolatot tartó szervezet egy eleven és egyre nagyobb tömegeket mozgató németellenes, hazafias, szabadságharcos, népfront jellegű mozgalmat szervezett”. Annak ellenére, hogy kommunista hazafiak ezreit gyilkolták meg, vitték börtönbe vagy a pusztulást jelentő különleges alakulatokba, munkaszolgálatra, és a magyar haladó mozgalomra 1942-ben mért nagy csapás dacára az illegális kommunista pártot nem tudták megakadályozni abban, hogy megfelelő stratégiát dolgozzon ki a felszabadulás utáni időkre. Az előadó kifejtette: „A pártnak sikerült a magyar viszonyoknak mindenben megfelelő, a szocializmus általános törvényszerűségeit helyesen alkalmazó stratégiát kidolgoznia és megvalósítania 1944 szeptembere, az ország felszabadulásának kezdete után. Ennek a stratégiának egyik alapeleme egy antifasiszta, antifeudális, antikapitalista, népi demokratikus program kidolgozása és a szóba jöhető politikai partnerekkel, pártokkal való elfogadtatása volt. A kommunista párt lépett ki először a magyar politikai pártok közül az alélt és bénult ország népe elé egy olyan programmal, amellyel megnyerte magának a népet és a demokratikus pártokat, és létrehozta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front elnevezésű koalíciót. Ameddig politikája helyes volt, mindig nagy erővel törekedett a koalíció fenntartására, arra, hogy kiszorítsa belőle az egyes pártokban levő jobboldali elemeket, de a pártok baloldali vagy együttműködésre kész vezetőit és tömegeit igyekezett megnyerni a népi demokrácia, a szocializmus céljainak. Ez a törekvés 1948 végéig, amikor a hatalom a munkásosztály kezébe került, sikerrel járt.”

A kommunista párt helyesen megválasztott célkitűzéseit és politikai gyakorlatát az előadás így ismertette a továbbiakban: „Stratégiájának másik uralkodó eleme az volt, hogy mindig helyesen választotta ki azokat a gazdaságpolitikai és kulturális feladatokat, amelyek megvalósításában a nép követi a kommunistákat és a koalíciót, amelyek tehát alkalmasak arra, hogy növeljék a párt tömegbefolyását, végül pedig amelyek a legfontosabbak az ország gazdagodásához, épüléséhez. A kommunista párt nem azzal kezdte politikai szerepét, hogy a hatalomból nagyobb részesedést kért magának, hanem azzal, hogy kidolgozta az ország újjáépítésének programját, kezdeményezte a földreformot, a gazdaság stabilizációját, a tervgazdálkodás bevezetését, a bankok, majd a nagyüzemek államosítását, a kulturális fejlesztést, a demokratikus szabadságjogok és szociális vívmányok fejlesztését. Mindezt pedig békés, népi demokratikus úton, széles szövetségi táborral, a munkásosztály többségének növekvő aktivitása, a szegényparasztság, a középparasztság jelentős tömegeinek politikai támogatása, az értelmiség abszolút többségének egyetértése és támogatása mellett. Ez a stratégia 1947 ősze és 1948 nyara közt meghozta a fordulatot és Magyarországon győzött a szocialista forradalom.”

A sajátos magyar viszonyok ábrázolását így folytatta az előadó: „Amilyen sikeresen és eredményesen tudta győzelemre vinni ezt a stratégiát a Magyar Kommunista Párt, sajnos olyan hamar és olyan tragikusan hagyta veszni mindazt a politikai eredményt, amit a nép támogatásával 1948 végéig elért. A szociáldemokratákkal egyesült párt – új nevén: a Magyar Dolgozók Pártja – politikai vezetése csakhamar a szeptás hibák egész sorát követte el, majd egy fellépő jobboldali ellenzéssel elvtelen alkudozásokba bonyolódva veszítette el mindazt a politikai tőkét, amit addig összekovácsolt, és így vitte az országot a szakadék szélére. A Rákosi Mátyás-féle MDP-vezetés elbizakodottá, vakká vált, mintha nem is ismerte volna a marxizmus–leninizmus tanításait, irreális, az ország valóságát szem elől tévesztő, a szocializmus eszméivel és etikájával szemben álló irányvonalra csúszott. Felelőtlen gazdasági politikát alakítottak ki. Az ipari fejlődés olyan gyors ütemét erőltették, amely még a mi országunknál nyersanyagokban gazdagabb országokban is csak csődbe vezetett volna. Teljesen szem elől tévesztették a technikai, műszaki színvonal problémáját. Erőltették, erőszakolták a mezőgazdaság szocialista átszervezését, és szembefordították a parasztságot a munkásosztállyal.” A tragédia bekövetkezéséhez hozzájáruló további tényezők elemzése után az előadó hangsúlyozta: „1956-ban ellenforradalmi kísérlet volt a szocializmus megdöntésére Magyarországon. A szeptás és revizionista elhajlás által kiváltott eszmei zűrzavar volt az oka annak, hogy a pártvezetés az ellenforradalom alatt széthullott, lényegében akcióképtelenné vált. Nagy Imrék csoportjának árulása teljesen megzavarta a forradalom erőit, a párt és a forradalmi erők képtelenek voltak arra, hogy szembeforduljanak az ellenforradalmi kísérlettel. Jóllehet a tömegek a szocializmus hívei voltak, könnyen elsöpörhették volna az ellenforradalmi fegyveres és politikai erőket, az eszmei és szervezeti zűrzavar, a pártvezetés legyengülése azonban nem tette lehetővé ezt. Ismét, mint 1944–1945-ben, a Szovjetunió fegyveres erői, a Szovjetunió és a testvéri szocialista országok gazdasági és politikai segítsége kellett ahhoz, hogy az ország kilábaljon ebből a mély politikai, ideológiai, gazdasági, erkölcsi válságból. A magyar nép nagy hálával tartozik a Szovjetunióknak és a testvéri szocialista országoknak ezért a segítségért.”

A szocialista építés magyarországi tapasztalatainak ismertetését az előadó az MSZMP újjászerveződésének, az ellenforradalmi utóvédharcok felszámolásának

és a konszolidáció egyéb feltételeinek bemutatásával folytatta, majd rátért a magyar társadalmi-gazdasági-kulturális fejlődés főbb szakaszainak, eredményeinek és gondjainak elemzésére. Többek között megállapította, hogy „pártunk 1956 után megértette és ma is jól érti, hogy a gazdaság fejlesztése mellett rendszeres és állandó feladat kell legyen számára a politikai rendszer fejlesztése”, amelyben többek között fontos szerepet játszanak a szakszervezetek. „Ugyancsak nagy figyelmet fordít a párt arra, hogy a szocialista demokrácia formái és lehetőségei meglegyenek, sajátosságukra való tekintettel, a szövetkezeti hálózatokban, az állami és kulturális intézményekben egyaránt. Természetesen fontos feladata a pártnak az is, hiszen erre a lehetőségek megnövekedtek, hogy kibontakoztassa a szellemi, ideológiai harcot az értelmiség és a tömegek között, és minden eszközzel biztosítsa a szocialista kultúra felvirágoztatását.” A mai magyar valóság, az abból fakadó sikerek és feladatok részletezését követően a bevezető előadás így zárult: „E problémák megoldására és általában a szocialista építés fellendítésére átfogó program található pártunk XIII. kongresszusának határozataiban. A kongresszus döntéseiből kitűnik, hogy pártunk minden törekvése arra irányul, hogy a néhány éven át tudatosan visszafogott gazdasági fejlődést újra fellendítsük, offenzív gazdaságpolitikával nagyobb dinamizmust biztosítva a gazdaságban a nemzeti jövedelem gyorsabb fejlődését készítsük elő a következő ötéves tervben. A párt és az állami szervek, kommunisták és nem kommunisták, termelő kollektívák dolga mindenekelőtt a gazdasági fejlődés meggyorsítása, a szociális és kulturális problémák gyorsabb megoldása érdekében.” Visszatérve a tudományos eszmecsere alaptémájához, és hangsúlyozva, hogy a faszizmus feletti győzelem problémakörének elszakíthatatlan része a szocializmus fejlődése valamennyi országban, így Magyarországon is, a bevezető előadás zárótétele a következőket emelte ki: „Tanácskozásunkra olyan időben került sor, amikor világszerte megemlékeztek már a faszizmus felett aratott győzelem 40. évfordulójáról. Mint ez közhírt, a szocialista országokban számos tudományos tanácskozás, politikai értékelések és megemlékezések egész sora foglalkozott a témával. A mi mostani megbeszélésünk a maga szerény kereteivel e megemlékezések sorába csatlakozik, nem vállalva magára sem az általános politikai értékelések újjáfogalmazását, sem a részletes tudományos elemzésekből következő feladatokat. Intézményeink munkatársai eddig is részt vettek a faszizmus elleni küzdelem témájának feldolgozásában a szocializmus azóta eltelt 40 éves útjának tudományos elemzésében, és így lesz ez ezután is. Mostani megemlékezésünk is azokra a tanulságokra igyekszik ráirányítani a figyelmet, amelyeknek további kimunkálása pártjaink elemi érdeke és intézeteink elsőrangú feladata.”

Molnár János zárószavai megfelelő gondolati hidat jelentettek ahhoz, hogy a tanácskozáson részt vevő valamennyi delegáció ismertethette a második világháború történelmi tanulságaival, a békéért, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a szocializmusért folytatott harccal kapcsolatos tapasztalatait. Terjedelmi okok miatt e helyütt nem vállalkozhatunk arra, hogy egyenként és részletesen ismertessük az egyes külföldi delegációk hozzászólásait, helyette a következőkben azokat a főbb témaköröket, tapasztalatokat és tanulságokat emeljük ki, amelyek tartalmi szempontból feltétlenül belevágnak az összefoglalóba.

A Szovjetuniónak a második világháborúban játszott szerepét deformálni, tudatosan meghamisítani igyekvő burzsoá történelemtudomány és propaganda szerepét több delegáció hangsúlyozta, ráirányítva a figyelmet arra a napjainkban felerősödő revansista politikára is, amelyet egyes nyugati körök nyíltan vetnek

latba a jelenlegi európai határok megváltoztatására, a szocialista országok belügyeibe való beavatkozásra irányuló céljaik érdekében. Sok szó esett „Teherán–Jalta–Potsdam” történelmi igazságáról, az antifasiszta koalíció szerepének szocializmusellenes felfogásairól a világban. Ezek határozott kritikát követelnek. A burzsoá történelmi torzítások mélyreható tudományos kriükája a marxista-leninista szellemű társadalomtudományok elsőrendű feladata. Majd minden felszólaló hangsúlyozta, hogy az intézeteinkben dolgozó kutatók, társadalomtudósok megítéző feladata, hogy a maguk eszközeivel aktívan vegyék ki részüket a második világháború történelmi tapasztalatainak minél mélyebb feltárásában, a ferdítések leleplezésében. Fontos része ennek – értettek egyet a résztvevők – az, hogy az eddigieknél is fokozottabban kell tanulmányozni, rendszerezni és elemezni az egyes kommunista és munkáspártok szerepét népük történelmének alakulásában, a szocialista építőmunka jelenlegi szakaszában.

Hangsúlyt kapott a tanácskozáson az is, hogy a második világháború kirobbanásának alapvető forrása a monopolkapitalizmus expanzionista törekvéseinek természete. A fasiszta rendszerek rohamot indítottak a világ újrafelosztásáért. A nemzetközi hegemonia megszerzéséért. E törekvésük nem csupán tőkés versenytársaik, hanem mindenekelőtt a létező szocializmus ellen irányult. A világháború kirobbantója a világuralomra törő fasiszta-militarista államoknak a nemzetek függetlenségét és az általános demokratikus szabadságjogokat eltipró igazságtalan, hódító törekvéseket képviselő tömbje volt. A háború kirobbantásáért megakadályozásának elmulasztásáért nem kis felelősség terheli a többi tőkés nagyhatalom vezető köreit is, amelyek a háború kezdeti szakaszában elsősorban önös vetélytársi-világhatalmi érdekeiket tartották szem előtt. A háború társadalmi-politikai jellegét mindenekelőtt a nemzeti önállóságukban megtámadott országok gyarapodó sorának jogos önvédelmi harca, a néptömegek ellenálló, felszabadító küzdelmei változtatták igazságos háborúvá.

Több felszólaló kiemelte: annak ellenére, hogy a mai viszonyok nem hasonlíthatók össze a második világháború előtti állapotokkal, mégis párhuzamot lehet vonni az USA militarista agressziós és expanziós kurzusa és a fasiszmus akkori terrorista diktatúrájának bizonyos jellemzői és céljai között. Saját hazájuk történelmi tapasztalatainak ábrázolásával többen rámutattak arra, hogy szembetűnő napjainkban, hogy a vezető tőkés országokban, főleg az Amerikai Egyesült Államokban, a válságokból való kiútkereséseket mindenekelőtt a hadiipari komplexumok és transznacionális monopóliumok „lobbyjai” befolyásának növekedése veszedelmes irányokba tereli. A gazdasági expanziót politikai és katonai nyomás is kíséri: fokozódik a direkt és indirekt beavatkozás más országok életébe, elmerészkedve a fegyveres támadásokig, fenyegetésekig és szankciókig. háborús tűzfészekké létrehozásáig, nagy hatású támadó fegyverek telepítésének kikényszerítéséig, új militarizáló programok elfogadtatásáig. Utóbbira legjellemzőbb példa az USA csillagháborús programja, amelyet a leszerelési tárgyalásoknál zsarolási eszközként is felhasznál. Az emberiség – mutatott rá szinte valamennyi felszólaló – sorsdöntő kérdés előtt áll: vagy sikerül megalakítani „az értelem koalícióját”, vagy elpusztul a világ; a békének nincs alternatívája.

Egészen természetes, hogy a tudományos eszmecsere résztvevői hozzászólásuk döntő részét a békeharc, a béke megőrzése kérdésének szentelték. Kiemelték, hogy a békéért folytatott politikai és ideológiai küzdelem az emberiség létérdeke. Rámutattak arra, hogy napjainkban a haditechnika igen magas fejlődési szintjén a termonukleáris fegyverzetek felhalmozódtak, és bevetésük nem tartható a

„korlátozott atomháború” keretei között: planetáris katasztrófához, a civilizációs fejlődés eredményeinek pusztulásához vezethet. A fegyverkezési hajszája további fokozása felbecsülhetetlen mértékű anyagi erőforrást, munkát és szellemi potenciált von el a néptömegek javát szolgáló békés építéstől, fejlesztéstől, az emberiiséget mindjobban szorító „globális problémák” megoldásától. A fegyverkezési verseny spiráljának további emelése, a háborús fenyegetések és zsarolások rombolják az államok és népek közötti bizalmat, destabilizálják a nemzetközi kapcsolatokat. A lokális háborús tűzfészek és fenyegetettség magukban hordozzák a háború kiszélesedésének, a nukleáris fegyverek alkalmazásának veszélyét.

A négy földrészt és 19 országot képviselő delegátusok zöme kitért arra, hogy a béke védelmének legfontosabb kérdése a jelenkorban, hogy a szocialista közönség a háborúellenes erők valamennyi tényezőjének mozgósításával megfékezze az USA és a NATO törekvéseit a hadászati egyensúly felborítására, erőfölénye megszerzésére. Idejében kell megfelelő erőfeszítéseket tenni a józan ész és a realizmus világkoalíciójának megteremtésére: minden lehetőséget meg kell tenni annak érdekében, hogy közös megegyezésre jutva korlátozzák, fokozatosan csökkentsék a katonai potenciálok szintjét, megálljon a további fegyverkezési verseny, végső soron megszabaduljanak a népek a nukleáris háború fenyegetésétől.

A tanácskozás résztvevői hangsúlyozták, hogy mindez valamennyi nép nemzeti fejlődésének legsajátosabb érdeke. Az érintett régiók képviselőinek előadásából kiderült, hogy a tőkés gazdasági válság és a fegyverkezési terhek áthárításának következményei talán a fejlődésben elmaradt országok népeinek milliárdjait érintik a legsúlyosabban. Számos ország hatalmas véráldozatokkal folytat harcot a maga választotta társadalmi rend védelméért az imperialisták által támogatott expanziós agresszióval szemben.

Több kapitalista országban működő testvérpárt képviselőjének felszólalásában hangsúlyt kapott az a kérdés is, hogy az imperializmus reakciós köreinek militarista politikája súlyosan érinti a tőkés országok dolgozó tömegeit: a középréteget, a kis- és középvállalkozókat, sőt a nagyburzsoáziának a békés termelésben érdekelt csoportjait is. A hadiipari komplexumokhoz kapcsolódó politikai és ideológiai kurzus, amely a maga offenzíváját a második világháborút megelőzően is a „kommunizmus elleni kereszties hadjárat” jelmezébe öltöztette, felmelegítette ezt az örökséget, és reakciós támadásait ma is kiterjeszti a társadalmi reformok képviselőinek és a progresszió más csoportjainak visszaszorítására is. E súlyos veszélyben – emelték ki a hozzászólók – új módon merül fel a háborúellenes erők összefogásának szükségessége a valódi nemzeti érdekek képviseletének és a demokratikus jogok védelmének szoros összekapcsolásával: a különféle akciókban való együttműködés a szociáldemokratákkal, szakszervezeti csoportosulásokkal, pacifistákkal, környezetvédőkkel, feministákkal, az egyházak haladós erőivel, a realizmust képviselő polgári politikusokkal, üzletemberekkel. Ezzel és a főtémával kapcsolatosan is több hozzászóló kritikusan elemezte a szocialista tömegkommunikáció jelenlegi működését és hatásmechanizmusát, kiemelve, hogy a jövőben valamennyi szocialista országnak az eddigieknél még jobban kell törekednie arra, hogy a világsajtó gyorsabban és a továbbiakban is adekvát módon értesüljön a szocialista országok békeszerető politikájáról.

Fontos szerepet kapott az előadások tartalmában az a tétel is, hogy az új világháború kirobbantása ellen vívott küzdelmek legfőbb letéteményese a szocialista országok közösségének következetes összefogása. A szocialista országok saját fejlődésük és az egyetemes emberiség közös érdekeit szem előtt tartva a háborúk

végleges kiküszöbölésére törekednek. A békés egymás mellett élés hosszú történelmi szakaszon társadalmi szükségszerűség, aminek nincs ésszerű alternatívája. A tőkés rendszer természetéből következően ugyanakkor a nukleáris háború veszélyét nem lehet kizárni. Ezzel kapcsolatosan a felszólalók hangsúlyozták, hogy a világbéke megőrzésének szempontjából nélkülözhetetlen a Varsói Szerződés tagországai együttes védelmi képességének erősítése, szövetségük fenntartása, mindaddig, amíg a NATO fennáll. Elengedhetetlen külpolitikájuk koordinálása, amely nem zárja ki az egyes tagországok önálló kezdeményezéseit, sajátos szerepüket az egyes régiókban, a szomszédos és hagyományosan kiépült kapcsolatok ápolásában, a nemzetközi légkör javításában.

A felszólalók felhívták a figyelmet arra, hogy korunk történelmi kérdéseinek megoldásában nagy a felelősségük a társadalmi fejlődés élén járó kommunista és munkáspártoknak. A béke és a társadalmi haladás nemzetközi erői ma kétségtelenül nagyobbak és erősebbek, és van reális esélye a béke megőrzésének, ha sikerül továbbfejleszteni a haladás oldalán állók együttműködését.

Több felszólaló aláhúzta, hogy a szocializmust építő országok együttműködésének sokoldalú továbbfejlesztése is egyik záloga annak, hogy az emberiség érdekében a globális problémák mielőbbi megoldására kerüljön sor. Valamennyi hozzászólásból kicsengett, hogy a háború ellen még annak kitörése előtt kell harcolni, s többen vannak, erősebbek a békeszerető erők, mint azok, akiknek érdekük a fegyverkezés; tehát mindent meg kell tenni a háború megelőzésére.

MEGJELENT

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A POLITIKAI INTÉZMÉNYEK FEJLESZTÉSI IRÁNYAI

TANULMÁNYKÖTET

(Szerkesztette: Schmidt Péter)

171 oldal. 43,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

ACZÉL GYÖRGY

Zárszó

Köszöntöm Önöket a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevében, örülök, hogy eljöttek Magyarországra. Köszönöm, hogy kíváncsiak a szocialista építés eredményeire és gondjaira hazánkban. Nehéz lenne e háromnapos vitát összefoglalni. Amúgy sem végső lezárásra jöttünk össze; csak néhány kérdéshez szólnék hozzá.

Először a tanácskozás eredményességéről. A legfontosabb eredmény, hogy a kölcsönös kapcsolatok, közvetlen érintkezések nyomán egyre inkább felébred mindannyiunkban – miként népeink széles tömegeiben is – az az igény, hogy bővítsük és hatékonyabbá tegyük együttműködésünket. Értekezletünk eredményei közé sorolom azt is, hogy a kutatásokat végző intézetek arculata határozottabban megmutatkozik. Hasznosnak tartom a szünetekben lefolytatott sok beszélgetést is, a személyes ismerkedést egymás munkájával, véleményével. És eredmény nemcsak az, ami elhangzik, hanem az is, amire kíváncsiság ébred, ami érdeklődést kelt és további megismerésre serkent. A társadalomtudományok területén a *vox humana*, az emberi hang – úgy is, mint az általános emberi természet adottsága, s úgy is, mint tudományágainak sajátos eszköze – s az általa kifejezett gondolatok cseréje, az őszinte *vita* létfontosságú, hiszen mi leginkább és legközvetlenebbül így tudjuk kutatási eredményeinket ellenőrizni, ütköztetve a nézeteket, véleményt mondva egymás felfogásáról és következtetéseiről.

TANULNI EGYMÁSTÓL

Nem tudom pontosan, hogy e pillanatban hány kommunista párt van a világon, de jó tudni, hogy nem tudjuk a két kezünkön megszámolni őket. Azt sem egyszerű megmondani – ez önmagában is érdekes probléma –, hogy hány szocialista ország van. Bizonyos azonban, hogy mindegyik párt, amelyik kiérdemli a kommunista jelzöt, és mindegyik ország, amelyik kiérdemli azt az elnevezést, hogy szocializmust építő ország, igyekszik megfelelni a világ kihívásainak. Erre törekszik a mi pártunk, a mi országunk is.

Megfelelni a világ kihívásainak, ez azt is jelenti, hogy egyre inkább kötelességünk tanulni egymástól és használni is az így szerzett tudást. Szeretném itt kijelenteni, összhangban pártunk felfogásával, hogy nincs olyan kommunista párt,

amelynek tapasztalataiból mi ne akarnánk meríteni, minthogy nincs olyan szocialista ország, amelynek gyakorlatát ne tanulmányoznánk nagy érdeklődéssel. Ezt annál is inkább hangsúlyozom, mert egyre nő pártjaink felelőssége a társadalom fejlődéséért, és nő felelősségünk minden egyes országban az általánosítható tapasztalatok felhasználásáért és a – remélhetőleg – tovább gazdagodó elméletnek a helyi körülményekhez, a saját viszonyokhoz igazodó alkalmazásáért.

A tanácskorozáson kevés szó esett a kultúráról, a művészetéről. noha a valóság megismerésének, bonyolult viszonyai „átvilágításának” – a tudomány mellett – semmi mással nem pótolható eszköze az irodalom és a művészet. A tudomány ugyanakkor inspirálhatja a művészeket, tágíthatja és mélyítheti világképüket.

Forradalmakat megvalósító korunkban, s rohamosan korszerűsödő tárgyi környezetünkben, amikor a tudomány termelőerővé válása soha nem látott tekintélyt ad a tudományoknak, amikor nélkülük nem működhet modern társadalom – amikor mítoszok és vak hiedelmek foszlanak szét és még a vallásos hittételek is tudományos szintre igyekeznek öltetni –, ma már nem elég a tudomány növekvő szerepét emlegetni. Ez üres frázissá válik, ha nem beszélünk arról is, hogyan lehetne jobban ösztönözni a tudományos kutatásokat, miként lehetne, az alapkutatások érdekeit is érvényre juttatva, *jobban* hasznosítani a gyakorlatban a tudomány eredményeit.

A tőkés társadalom, túl valóságos, hasznos tudományos eredményein. „tudományos” szintre emelte a manipulációt is. Helyes és hamis nézeteket. s új, hatékony eszközöket egyaránt szolgálatába állít. A mi számunkra viszont csak a tudomány igazsága, a valóságot hűen tükröző nézetek szolgálhatnak viszonyaink megvilágításának és megváltoztatásának eszközeül. Ennek az alkalmas „eszköznek” azonban vannak öntörvényei. Ilyen a kutatás szabadsága. Ez a szabadság korlátlan abban az értelemben, hogy nem előre megadott végeredményt kell igazolnia; korlátozott is egyben, de ez a korlát a tudomány belső korlátja: mint Lukács György is fogalmazta, – Galilei óta nem lehet tudományos az a vita, amely akörül zajlik, hogy talán mégis a Nap forog a Föld körül. Ebben az értelemben valljuk, hogy a tudománynak biztosítani kell a kutatás korlátlan szabadságát – a közlés, a publikálás nagyon komoly felelősségével együtt. Megismétlem: nagy szükség van a tudományos vitákra, amelyek nélkül lehetetlen megismerni az igazságot. Sajnálatos módon azonban még mindig elterjedt a párhuzamos – egymáshoz nem kapcsolódó – monológok gyakorlata, amikor „egymás mellett elbeszélünk”, s talán nem is vagyunk eléggé kíváncsiak arra, hogy a másiknak mi a mondanivalója.

TUDOMÁNY, POLITIKA, IDEOLÓGIA

A jelen konkrét kérdéseire válaszoló tudományok fejlődéséért kiált a mi egész ideológiánk, mert enélkül üres frázisok ismételtetésévé válna. A távlatok tudományos megvilágításáért kiált a politikánk, mert enélkül vak pragmatizmusba torkollik. És ideológiáért kiált az igazi tudomány, mert csak általa nyerhet az elfogulatlan kutatás társadalmi célt és értéket. És társadalmi-politikai gyakorlatot kell szolgálnia a tudománynak – anélkül, hogy a napi politika kiszolgálójává nyomorodna –, mert különben hatalmas felhalmozott érték pazarlódik el, s kialszik a tudomány továbbfejlődésének energiája.

A szocialista társadalom – tudatosan épülő társadalom. Nem olyan, ahol –

Marx szavaival – „nem tudják, de teszik”, hanem mindinkább olyanná kell válnia, amelyben az emberek tudják is és teszik is a dolgukat.

Nehéz lenne ma felsorolni mindazokat az egész emberiséget érintő problémákat, amelyek a tudomány közreműködése nélkül megoldhatatlanok volnának. Sőt: amelyeknek megoldása az egész emberiség kollektív alkotóerejét igényli, nem utolsósorban a szocialista országok hozzájárulását is. A termelőeszközök kizűtlajdona a szocialista országokban felszabadította a tudományt béklyóiból. Itt elvileg új lehetőségek teremtődtek meg. Igaz: e lehetőségekből sehol sem válik automatikusan, értő erőfeszítések nélkül értékkeremtő valóság. Pedig sem a béke megőrzése, sem a biztonság elérése, sem a harmadik világ égető és feszítő problémáinak megoldása, sem az ökológiai egyensúly biztosítása, sem az elégtelen energiaforrások pótlása és ésszerű felhasználása, sem az intenzív fejlődésre való áttérés országainkban s az ember méltóbb szerepének és fejlődésének biztosítása, sem a különböző helyi problémák sokaságának megoldása nem képzelhető el a tudományok hathatós közreműködése nélkül.

Ez a felismerés is arra vezetett bennünket, hogy a tudomány és a politika között minden eddiginél szorosabb viszonyt teremtsünk – tudva persze, hogy e viszonyban szükségképpen vannak ellentmondások és konfliktusok is. A felelősségteljes politikának általában biztonságra is kell törekednie, vagyis arra, hogy jól meggondolja mit tegyen, s megőrizze a társadalom stabilitását, a meglévő eredményeket. De szüksége van a tudomány gondolkodásmódjára, amelynek természetéből következik, hogy megkérdőjelezze a korábban helyesnek tartottat is, és újra meg újra megvizsgálja azt. A tudomány e kritikus szemléletére, a valóság kritikai elemzésével együtt járó tevékenységére a szocialista politikának egyre inkább szüksége van. Nemcsak a műszaki és a természettudományokéra, hanem a társadalomtudományokéra is. Enélkül nincs korszerű ideológia. A társadalom szerkezetében végbement változások tudományos elemzése például csak akkor igazán eredményes a gyakorlat szempontjából, ha ellenőrzi a gyakorlat eredményeit. Aki gondolkodik, aki előre akar lépni, az soha nem lehet önelégült. Forradalmárok soha nem mondhatják: „teremtettem szocializmust, és látom, hogy jól van”. Mindig újra és újra fel kell tenni a kérdést, mit kell másképpen csinálni. Én nem hiszek abban, hogy feladatunk csupán a marxizmus védelme volna. A marxizmus-leninizmust csak úgy lehet „megvédeni”, ha – bevált elveinek, érvényes felismeréseinek elvhű képviselote mellett – fejlesztjük, ha a valóság által felvetett új kérdésekre új és helyes marxista válaszokat találunk. Ezzel bizonyítjuk tudományos ideológiánk teljesítőképességét, elevenségét. Nem a tudományos kritikától, hanem az önelégültségtől kell tehát féltenünk a szocializmus ügyét!

Meggyőződés, hogy kutatóintézeteknek nem lehet feladata – Mihail Gorbacsov elvtárs hasonlatával élve –, hogy afféle „ügyvédi munkaközösségként” a mindenkori politikai lépések védelmében agitáljanak. Hanem ellenkezőleg: szolgálja a tudományos munka kritikailag a politikai gyakorlatot, amely maga is kritikus. Tárja fel a hibákat, tárja fel a tévedéseket is, a fel nem ismert lehetőségeket, és segítsen abban, hogy megváltoztassuk, helyesen korrigáljuk a valóságot. Segítsen a döntések előkészítésében, a célok megfogalmazásában. De ne feledkezzen meg eközben a realitásokról sem! A tudósok – amint ezt Kádár János elvtárs egyszer megjegyezte – szegezzék a tekintetüket a csillagokra, de nézzenek a földre is, nehogy megbotoljanak. A célokat, elveinket és a reális feltételeket egyaránt figyelembe vevő kritikai elemzés jó alapot ad arra, hogy a társadalomtudomány és a politika közötti – konstruktív vitákkal gyarapodó – együttműködés segítse a

politikai gyakorlatot. Ez olyan lehetőség a tudomány és a politika számára egyaránt, amely történelmileg egyedülálló, a szocializmus által biztosított lehetőség, s amellyel élni kell.

Az ideológia és tudomány közötti tartós elkülönülés a szocialista építésnek, a fejlődésnek súlyos sérelmével járna. Az 1956 előtti időszak keserves tapasztalatai bebizonyították nekünk, hogy nem a tudományt kell az ideológiához igazítani – napi agitációra redukálni –, hanem tudományos ideológiára van szükség, tehát marxizmus–leninizmusra.

SZOCIALISTA ÉRTÉKEK ÉS A TÖRTÉNELEM TANULSÁGAI

A társadalomtudományi kutatás soha nem lehet közömbös az értékekkel szemben. Vizsgáltnia kell, melyek azok az értékek, amelyeknek fényében a szocialista célok és törekvések az emberi lét, a mindennapi élet területén is megfogalmazódnak. Csak helyeselni lehet ezeknek az értékeknek és céloknak a hangsúlyozását. Nem szabad visszariadnunk az ellentmondások felismerésétől sem, attól, hogy ellentmondás feszül céljaink és a megvalósítás lehetőségei között. A tudomány eredményeinek értékesítésében a szocializmusnak óriási előnye van a kapitalizmussal szemben. De ez az előny – ismétlem – nem realizálódik automatikusan.

Reményeink szerint e tanácskozás után azzal a következtetéssel látunk újra munkához, hogy erősíteni kell az érdemi együttműködést, és erősíteni kell tudományos kutatásainkban a kritikai szellemet, azt a törekvést, hogy történelmi munkánkat jobban, okosabban, emberségesebben végezzük, mint eddig. Hogy ne csupán egymást akarjuk megagítani arról, hogy jó a szocializmus, hanem mindenkit, mégpedig tudományos érvekkel és a gyakorlat döntő szavaival. Hogy kölcsönös érdeklődést kívánunk felkelteni egymás iránt, és tovább akarjuk keresni az együttműködés legjobb formáit, legjobb módszereit; hogy fejleszteni törekszünk ismereteink mélységét, pontosságát. Hogy a valóságot nem szidni vagy dicsérni kell elsősorban, hanem alaposabban elemezni, mégpedig a marxizmus–leninizmus „kíméletlen tárgyilagosságával”. Hogy fejlesztenünk kell az egész világ haladó erőivel a szövetségi kapcsolatokat, és törekednünk kell arra, hogy élen járjunk az igazság felismerésében, függetlenül attól, hogy az pillanatnyilag kellemesnek tűnik-e vagy sem. Nem mondhatunk le arról, hogy Lenin példáját követve szorosabb egységet teremtsünk elmélet és gyakorlat között. Komoly erőfeszítéseket kell tennünk, hogy az elmélet elvvé, ideológiává, az elv és ideológia pedig napi gyakorlattá váljék. Hogy jobban, másként és gyorsabban tudjuk átvenni a tudomány valóságos eredményeit a gyakorlatba.

Országaink nem egyformán, nem azonos körülmények és adottságok között fejlődnek. Az egyik országnak ez, a másiknak az az erőssége, s ez vonatkozik a tudományos kutatómunkára is. Sokat segíthetünk egymásnak, ha megtanuljuk és értékesítjük azt a tapasztalatot is, amely a korábbi sikeres megoldásokból vagy éppen hibákból adódik.

Mi igényt ébresztő társadalmat akarunk építeni. Nemcsak a meglevő igényeket akarjuk kielégíteni, hanem új és magasabb rendű igényeket akarunk ébreszteni egy humánusabb és értelmesebb, tehát jobb társadalom és annak értékei iránt.

Sok szó esik arról, hogyan tudjuk elfogadtatni eszméinket és politikánkat az ifjúsággal. Hogyan tudjuk például a második világháború tapasztalatait megértetni azokkal, akik még nem is éltek vagy fiatal gyermekek voltak akkor. Hogyan

tudjuk az új generációval elfogadtatni azt, ami a mi számunkra axiómaszerű kiindulópont. Tudományosan is át kell ezt gondolni, hogy az olyan emberekkel, akiknek az élményanyaga már nem ugyanaz, mint a miénk – s számuk persze mindennél növekszik –, termékenyebb, élőbb, érvelőbb tapasztalatcserét folytassunk, meghozzá permanensen.

A történelemről is szó esett a tanácskozáson, többen hangsúlyozták (P. Rogyionov, Z. Snitil és mások), hogy a történelemkutatás a mának szóljon. Igen! Szóljon például arról (amit Molnár János előadott), hogy hogyan juthatott hatalomra a fasiszmus Németországban. Szóljon arról a tanulásgról is – többek között –, hogy ha 1932-ben a munkáspártok összefognak, ha akkor nem egymás ellen vagyunk, sok mindent lehetett volna tenni, ahogy azt a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusa is feltárta, a fasiszmus hatalomra kerülésének és 1933 szörnyű következményeinek megakadályozása érdekében. És szóljunk arról is, hogy *ma* hogyan lehetne és kellene egy nagyon széles összefogást megvalósítani a ma fenyegető veszélyek elhárítására és az emberiség békéjének és fejlődésének biztosításáért.

Azt hiszem, hogy napjaink történelmét e szerint kell, ugyancsak tárgyilagos ki-méletlenséggel, kutatni és oktatni. Meggyőződésünk szerint, ami itt a Szovjetunió szerepéről a második világháború tanulságai kapcsán elhangzott, a tudomány igazságán alapul. Mint ahogy a 100 esztendeje született Lukács Györgynek az az, ismételten megfogalmazott meggyőződése is tudományosan megalapozott volt, hogy a Szovjetunió többször is megmentette már az emberiséget. Először 1917-ben, amikor kivívta az októberi forradalmat, megszakítva ezáltal az imperializmus egységes láncát, és egy új társadalom, egy új lét lehetőségét teremtette meg az emberiség számára. Másodszer, amikor döntő szerepet vállalt és töltött be a fasiszmus leverésében, ezáltal a barbarizmustól mentve meg Európát és a világot. Harmadszor, amikor megtörte az USA atommonopóliumát, és ezzel lehetetlenné tette, hogy az, e monopólium alapján, az egész világra rákényszerítse akaratát és befolyását. Hozzá kell tenni – mégpedig Lukács tudományos alapon tett megállapítása szellemében –, hogy most, amikor a Szovjetunió leszerelési, fegyverkorlátozási javaslatokkal „bombázza” az Egyesült Államokat, miközben nem engedi a fegyverzetek egyensúlyának megbontását, ezzel ugyancsak az emberiség békéjét őrzi és minden ország függetlenségét védelmezi.

Mindnyájan mélységesen egyetértünk az SZKP-nak azzal a felfogásával és politikájával, mely szerint a kommunista mozgalomnak ma nemcsak a kizsákmányolás megszüntetése a feladata, hanem az emberiség életének megvédése is. Előszörban ránk hárul ma a béke védelmének felelőssége. Az SZKP KB. ideológiai plénumának megfogalmazását idézve: „A nukleáris háború világot fenyegető veszélye arra készlet, hogy új módon ítéljük meg az egész kommunista mozgalom tevékenységének fő értelmét. A kommunisták mindenkor rendületlenül harcoltak az elnyomás és az embernek ember által való kizsákmányolása ellen, ma pedig még az emberi civilizáció fennmaradásáért, az embernek az élethez való jogáért is küzdenek.” Valahogy így kellene eszmeileg kifejezni korunk meghatározó konfliktusait, s így kellene a tudományos fölismerésnek behatolni az ideológiaiába, majd ezen keresztül érvelő propagandává válni.

Összejövetelünk egyik fontos célja volt – a személyes ismerkedésen és tudományos vitán kívül –, hogy terveinket, tapasztalatainkat és gondjainkat is megosszuk.

A megválaszolandó kérdések, így a nemzeti, illetve nemzetiségi kérdés, a béke ügye, az egyes országokban aktulálissá vált reformok és korszerűsítések problémái, a szocialista demokrácia kibontakoztatásával, a párt vezető szerepével kapcsolatos feladatok, a munkastílus megalapozása stb. – amelyekkel kutatásainkban foglalkozunk – mind olyan természetűek, amelyek alapos elemzést és vitát érdemelnek és nem csak ünneplő értékeléseket. A tudomány szabadsága, az alkotó viták lényegi előfeltételei a tudomány fejlődésének. Az eredményes tudományos munkához azonban elengedhetetlen, hogy javítsunk a tudományos munka körülményein és minőségén is. Jobbá, az eddiginél differenciáltabbá kell tennünk például a tudományos kutatás egész rendszerének támogatását. A szocializmus gyakorlati politikájának egyik nagy ellentmondása Magyarországon, hogy e téren nincs kielégítő szelekció: mi olykor egyformán támogatjuk a jó kutatót, a rossz kutatót, a középezt, a gyengét. Ezen változtatni kell, és nem szabad megengedni, hogy tudományos intézeteinkben a kutatásra alkalmatlan, máshol viszont alkalmazható emberek tíz-tizenöt vagy még több évig is meghúzódjanak. Megoldást kell találni arra, hogy az igazán jó kutatókat az eddigiéknél jobban támogassuk. Meggyőződésünk szerint véget kell vetni az ideológiai alkotómunka lebecsülésének is. És határozottabban kell különbséget tenni a munka bonyolultsága szerint is. Nálunk Magyarországon még túlságosan erős – ahogy itt Berecz János elvtárs is megjegyezte – az egyenlősire törekvés, mégpedig a bonyolult szellemi munka, de nemritkán a bonyolult fizikai munka kárára is. Bizonyos elkényelmesedés is van nálunk. Nagyon lassú az új tudományos eredmények bekerülése a gyakorlatba, s ez a természettudományokra, a műszaki tudományokra és a társadalomtudományokra egyaránt áll. Nem engedhetjük meg magunknak ezt a tu-nyaságot.

●

Tennivalónk bőven van, ha nem akarjuk alább adni, mint amit a század nagy magyar kommunista költője, „az adott világ varázsainak mérnöke” magára szabott, s aminek minden kommunistára jellemzőnek kellene lenni, hogy: „tudatos jövőbe lát”.

Nehéz utunk során mi is sokszor tévedtünk és sokszor kellett sok mindent újra-kezdenünk. Különbség van azonban aközött, hogy valaki téved vagy csalódik. Tévedtünk, amikor azt hittük: szocialista forradalmunk egyik napról a másikra, „holnapra” fogja az eredményeket meghozni, gyorsabban fogja az emberi életet, az emberek belső világát és mindennapi kapcsolatait átalakítani. Tévedtünk, amikor azt hittük, gyorsabb lesz a legfejlettebb tőkés országok gazdasági teljesítményeinek túlszárnyalása. De ügyünkben nem csalódtunk! A csalódás – meggyőződésem szerint – meghátrálás és olcsó öngazolás. A kommunisták tévedhetnek, de nem ábrándulhatnak ki sem az emberiségből, sem világra szabott ügyünkől: soha nem lehetnek rezignáltak. Emberek és népek sorsáról van szó, nincs tehát helye a rezignáltságnak.

Mi úgy készülünk az ezredfordulóra, hogy rendkívüli lehetőségekkel és rendki-

vüli nehézségekkel számolunk. Ez a feladat értelmet és pátoszt adhat és ad is nekünk. Mi azt szeretnénk biztosítani, hogy hazánkban az emberek jobban, értelmesebben és kulturáltabban dolgozzanak, gondolkodjanak, éljenek. Úgy gondoljuk, nem utolsósorban azzal segíthetjük a kapitalizmus és imperializmus ellen nyugaton harcoló testvérpártjainkat és a harmadik világban küzdő népfelszabadító mozgalmakat is, ha Magyarországon értelmesebbé, gazdagabbá tesszük az emberek, minden egyes ember életét, és ezáltal javítjuk a szocializmus vonzerejét és nemzetközi tekintélyét is.

Azt szeretnénk elérni és minden lépésünk ebbe az irányba halad, hogy ez az ország igaz hazájává váljék minden felnőtt és felnövekvő magyar állampolgárának, aki a szocializmus minden kérdésében illetékes polgárként él és dolgozik. Azt szeretnénk elérni, hogy okosan elégedetlen, a végzett munkával elégedetlen, azt javítani akaró, és munkájuk gyümölcsét élvező emberek hazája legyen országunk.

Tudjuk, hogy éppen ezért együtt kell dolgoznunk barátainkkal, részt kell vennünk az emberiség nagy kérdéseinek megoldásában. Legsajátabb érdekeink követelik meg az egyetemes látásmódot és az együttes cselekvést.

Ennek szellemében szeretném azt kívánni, hogy a jövőben is alkotó módon és még hatékonyabban működhessünk együtt.

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KIADVÁNYSOROZATÁNAK
HARMADIK KÖTETE

HELYI
TÁRSADALOM
III.

STRUKTURÁLIS
VISZONYOK
A HELYI
TÁRSADALOMBAN
TANULMÁNYKÖTET

Kb. 250 oldal, 54,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együtműködési Bizottság ülése

1985. szeptember 30. és október 5. között került sor a Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együtműködési Bizottság VI. ülészakára. A bizottságnak az a feladata, hogy rendszeresen megtervezze ötéves időszakra a kétoldalú együttműködést a magyar és szovjet társadalomtudományi kutatóhelyek között, menet közben folyamatosan koordinálja a munkát, és törekedjen arra, hogy koncentrálja az erőket a társadalmi, politikai fejlődés legfontosabb kérdéseire. Ennek keretében került sor 1983-ban Jerevánban és Tbilisziben, 1985-ben Budapesten és Pécsen a bizottság ülésére.

A mostani ülészakon értékelték az eddigi tevékenységet, kidolgozták és elfogadták az együttműködés tematikus tervét a következő öt évre.

Az ülészakot minden alkalommal tudományos tanácskozással is összekötik. Ez alkalommal Pécsen került sor A szocialista építés tapasztalatai Magyarországon és a Szovjetunióban; a társadalomtudományok fejlődése 1945–1985 címmel tudományos konferenciára.

Az alábbiakban tájékoztatást adunk a megnyitóülésen elhangzott előadásokról, részletesen ismertetjük a tudományos konferencia anyagát, valamint teljes terjedelmében közzétesszük a következő ötéves időszakra elfogadott tematikus tervet.

TÁJÉKOZTATÓ A MEGNYITÓÜLÉSRŐL*

1985. október 1-én rendezték meg a Magyar Tudományos Akadémia székházában a Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együtműködési Bizottság VI. ülészakának megnyitóját. A tanácskozás célul tűzte ki a *társadalmi fejlődés aktuális kérdéseiről és a társadalomtudományok feladatairól folytatott véleménycserét.*

A résztvevőket Berend T. Iván akadémikus, az MTA elnöke üdvözlölte, egyben bemutatta K. Frolovot, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának alelnökét, aki a szovjet–magyar természettudományi vegyesbizottság alakuló ülésére érkezett hazánkba.

Berend T. Iván hangsúlyozta, hogy a bizottság egy évtizedes tevékenysége jó lehetőségeket nyújtott a rendszeres tapasztalatszerésre, a Szovjetunióban és Ma-

* Az ismertetést összeállította Holka László.

gyarországon végbemenő gazdasági és társadalmi átalakulásoknak a társadalomtudományok szemszögéből történő nyomon követésére. Országainkban jelentős változások vannak folyamatban és nagy feladatok állnak előttünk, amelyeknek megoldásában a társadalomtudományoknak komoly szerepe van. Mindez fokozza az együttműködés iránti érdeklődést.

Szovjet részről a vitaindító előadást *P. N. Fedoszejev* akadémikus, az SZKP Központi Bizottsága tagja, a Szovjet Tudományos Akadémia alelnöke, a bizottság szovjet tagozatának elnöke tartotta. Egyetértve a bizottság munkájának pozitív értékelésével, emlékeztetett arra, hogy országaink életének fontos periódusát éljük át – míg Magyarországon az MSZMP XIII. kongresszusa határozta meg a további társadalmi-gazdasági fejlődés stratégiáját, addig a Szovjetunióban kiemelkedő jelentőségű esemény volt az SZKP KB áprilisi, majd júniusi plénuma. Mihail Gorbacsovnak az utóbbi fórumon a tudományos-technikai haladás kérdéseiről tartott beszédét Fedoszejev akadémikus programjelentőségűnek nevezte az SZKP XXVII. kongresszusának előkészítésében. A két testvérpárt tanácskozássain elhangzott gondolatok jegyében került sor Kádár János látogatására a Szovjetunióban, amelynek során ismételten megmutatkozott a pártjaink és országaink közötti kapcsolatokat jellemző testvériség és egység.

A szocialista közösség országai a szocialista internacionalizmus, a marxizmus-leninizmus elvei alapján fejlesztik egymás közötti kapcsolataikat. A közösség valamennyi tagja arra törekszik, hogy növelje népgazdaságának hatékonyságát, elmélyítse a tudományos-technikai együttműködést.

Mindez bonyolult nemzetközi helyzetben történik, s Fedoszejev akadémikus rámutatott arra, hogy a tudósok feladata az is, hogy figyelemmel kísérjék, elemezzék a nemzetközi élet alakulását.

Ezt követően részletesebben kitért a nemzetközi politikában tapasztalható legutóbbi fejlemények értékelésére. Megállapította, hogy az imperializmus erői globális stratégia alapján működnek, a tőkés vilárendszer egyre szorosabbra fűzi három központjának (USA, Nyugat-Európa, Japán) katonai-politikai szövetségét. Ezt a folyamatot bizonyítják olyan tények, mint a szovjet moratórium ellenére történő rakétatelepítés Nyugat-Európában, a dél-koreai és japán támaszpontokon közepes hatótávolságú repülőgépek állomásoztatása. Viszonylag új jelenség a japán újrafelfegyverkezésre irányuló törekvés, amely egy sajátos kelet-ázsiai, NATO-nak alárendelt katonai tömb kialakításának első lépése lehet. Szorosan idetartoznak az Egyesült Államok „csillagháborús” tervei, amelyek előkészítésébe igyekeznek bevonni Japánt és Nyugat-Európa országait is.

A fentiek következtében az imperialista hatalmak újabb blokkja van kialakulóban, amely a szocialista közösség, a demokratikus erők, a béke ügye ellen irányul. Az imperialista országok uralgó osztályai azonban nem egységesek a világhelyzet megítélésében; a különböző felfogások, viták, eltérő megközelítések következtében hol a leszerelést, hol a feszültség éleződését kívánó törekvések kerülnek előtérbe.

A szocialista országok társadalomtudományai elkötelezettek az aktív külpolitika mellett, úgy vélekednek, hogy a szocialista országok együttműködésének erősítésével kivédhető a globális amerikai stratégia mind gazdasági, mind tudományos-technikai téren. Az emberiség megmentése érdekében lehetséges összefogni a világ haladó erőit – hangsúlyozta Fedoszejev akadémikus, és kiemelte: a szocialista országok tevékenységének további koordinálásában nagy tartalékok vannak. Rámutatott a fejlődő országok szerepére. Továbbá emlékeztetett arra a körölmény-

re, hogy a tőkés országokban nőtt a bérmunka aránya, a tudományos-technikai forradalom hatására emelkedett a bérből élő alkalmazottak, szellemi dolgozók létszáma, ez új lehetőségeket nyújt az antiimperialista összefogásra.

Áttérve a fenti problémák tudományos vizsgálatából adódó következtetésekre, a felszólaló leszögezte, hogy a kiélezett nemzetközi helyzet megnehezítette a szocialista országok belső fejlődését; nemcsak a külkereskedelem feltételei romlottak, nemcsak a technológiai bojkott gátolta a technikai előrelépést, de óhatatlanul nőttek a védelemre fordított kiadások is. Alapvető problémának nevezte azt az általánosan tapasztalható jelenséget, hogy a szocialista országok gazdasági megrekedtek az extenzív fejlődés szakaszán, az irányítási rendszer elavultsága, az extenzív tartalékok kimerülése következtében csökkent ezen országok fejlődésének üteme.

A gazdasági fejlődés terén döntő fordulatot kell elérni, e törekvés jegyében folynak az előkészületek az SZKP soron levő kongresszusára. A továbblépésre vonatkozó alapvető elképzeléseket Mihail Gorbacsov vázolta az SZKP KB áprilisi ülésén, hangsúlyozta, hogy a változásoknak az élet minden területére ki kell terjedniük, a műszaki-tudományos innovációtól a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlesztéséig. Idetartozik a szocialista demokrácia kiszélesítése, a különböző öngazgatási formák bevezetése. Olyan nagy kihatású változások korába léptünk, ahol többé nem pusztán a gazdasági fejlődés ütemének gyorsítása a feladat, hanem a minőségi szempontok érvényre juttatása.

Miután az előadó jelezte, hogy Magyarországon is hasonlóképpen merülnek fel e kérdések, rámutatott az anyagi termelés terén a megoldások útjában álló nehézségekre (lassú ütemű létszámnövekedés, a kitermelés rossz feltételei az energetikában, az energiaforrások beszűkülése, a népgazdaság egyensúlyzavarai). A nehézségek felszámolása csak a tudományos-technikai haladás gyorsításával képzelhető el.

A társadalomtudományok számára megfogalmazható az a követelmény, hogy végezzenek mélyebb, konkrétabb vizsgálatokat a tervezés, az irányítási rendszerek mechanizmusainak feltárására, hogy a gazdasági folyamatok társadalmi következményeinek tisztázásával járuljanak hozzá a fejlődés fellendítéséhez. Pozitív példaként említette a magyar és a szovjet közgazdászok idej moszkvai véleménycseréjét, s szőtt arról, hogy felmerült egy szovjet–magyar közgazdasági vegyesbizottság létrehozásának gondolata az együttműködési bizottság keretein belül.

A társadalomtudósok tennivalói között felsorolta a vállalatok működésére irányuló vizsgálatokat, az új technológiák hatékonyságának megítéléséhez szükséges szempontok tisztázását, a műszaki fejlesztésre vonatkozó jogszabályok meg-alapozott kidolgozását, a vállalatoknál uralkodó szociálpszichológiai légkör kutatásának szükségességét, a pályaválasztás tudományos alátámasztásának nélkülözhetetlenségét. Nem kevésbé fontos feladat megvizsgálni a tudomány egészének helyzetét, a tudományfejlődésre ható törvényszerűségeket.

Magyar részről vitaindító előadást tartott *Pach Zsigmond Pál*, az MTA elnökségének tagja, a magyar tagozat elnöke. Előljáróban kijelentette, hogy a bizottság munkájában hagyományra vált az országaink által megtett fejlődés áttekintése, a társadalomtudományok soron levő feladatainak kijelölése. Áttekintésében arra törekszik, hogy nagyobb figyelmet szenteljen a kritikának, a nyugtalanító ellentmondások ismertetésének, a megoldandó feladatok felvázolásának.

Hazánk társadalomtudásai aktívan bekapcsolódtak a szocialista országok életében kiemelkedő jelentőségű esemény, a felszabadulás negyvenedik évfordulója

alkalmából tartott rendezvények vitáiba. A Magyar Tudományos Akadémia az évfordulóra való méltó megemlékezés céljából a pártintézményekkel együtt háromnapos ülészakot rendezett, amelyen részt vettek történészek, közgazdászok, filozófusok, jogászok, irodalomtudósok. A magyar történelem kiemelkedő jelentőségű elmúlt negyven évre való visszaemlékezés konkrét adatokkal, mély gondolatokkal tarkított eszmecsere eredményezett, ahol számos mai probléma is szóba került. Ugyancsak a fasizmus felett aratott győzelem negyvenedik évfordulója volt a téma a szocialista országok pártintézményeinek Balatonaligán tartott tanácskozásán is.

Az MSZMP XIII. kongresszusa meghatározta a következő öt esztendő reális programját, amelynek valóra váltása nagy erőfeszítéseket igényel.

A mindennapi élet és a tudomány szoros kapcsolatára utalnak a társadalomtudományok számára kormányzati szinten kijelölt kutatási főirányok. Így például az 1985. évi választások tapasztalatainak feldolgozása, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésének elősegítése a célja annak a következő öt évre szóló kutatási tervjavaslatnak, amelynek címe: *Az államigazgatási szervek, a politikai intézményrendszer, a politikai struktúra vizsgálata állami, területi és helyi szinten.* A tervezett kutatások középpontjában nemcsak a szocialista demokrácia kiszélesítésének tudományos kérdései állnak, hanem az állampolgári jogok, az állampolgári feyelem és a munkafegyelem vizsgálata is.

A következő javasolt kutatási főirány *A gazdaságpolitika, az irányítási rendszer elméleti megalapozására irányuló kutatások.* Az MSZMP XIII. kongresszusa jogos büszkeséggel szólott gazdasági eredményeinkről, de nyíltan beszélt a nehézségekről is: célkitűzéseinket nem sikerült teljes mértékben teljesíteni, az életszínvonal nem az elképzeléseknek megfelelően alakult, kedvezőtlenek a gazdasági fejlődés objektív körülményei. Tudomány és politika egészséges kapcsolatot jelzi az a tény, hogy az MSZMP vezető szervei a döntés-előkészítés folyamán kikérik a tudósok véleményét – így az MTA elnökségének októberi ülésén a népgazdaság hetedik öt éves tervének koncepcióját vitatják meg. A közgazdaságtudomány művelői ebben a szellemben kívánnak hozzájárulni kutatásaikkal az ország előtt álló feladatok megoldásához.

Napjainkban nemcsak a népgazdasági struktúra változása, fejlődése figyelhető meg, hanem e folyamatok eredőjeként a politikai rendszer módosulása is. Változások történnek a társadalom életének egészében, amelyek egyfelől a megmerevedett szokások feloldását követelik meg, másfelől, az új módszerek és megoldások áttörésével párhuzamosan felmerül az értékrend megingásának veszélye is. Az elbizonytalanodás az értékek relativizálódásához vezethet; egyesek véleménye szerint az elméleti zavar egyfajta „ideológiai vákuumot” idéz elő. De azt is tudjuk, mondta Pach Zsigmond Pál, hogy ahol az egyik ideológia meggyengül, ott más hatások érvényesülnek. Ennélfogva ma is aktuálisak a marxizmus-leninizmus alkotó jellegű továbbfejlesztésre irányuló erőfeszítések, hogy választ tudjunk adni korunk legégetőbb kérdéseire. E teendőket foglalja egybe a harmadik és a negyedik társadalomtudományi kutatási főirány, amely szoros kölcsönhatásban kívánja vizsgálni az *objektív társadalmi folyamatokat, a tudati fejlődést és a kulturális értékek, a művelődés, nevelés, oktatás* terén mutatkozó jelenségeket.

A megnyitólésen harmadikként K. V. Frolov kapott szót, aki ismertette, milyen megfontolások készítették a két intézmény vezetését egy szovjet–magyar természettudományi együttműködési vegyesbizottság felállítására. Különösen kiemelte az ember és a korszerű technika viszonyának kutatását.

ÖSSZEFOGLALÓ A TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁRÓL*

A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság VI. ülészsaka keretében *A szocialista építés tapasztalatai Magyarországon és a Szovjetunióban; a társadalomtudományok fejlődése 1945–1985* címmel rendeztek tudományos konferenciát. A konferenciára egybegyűlt tudósokat, vendégeket, a különböző állami és társadalmi szervek képviselőit *Pach Zsigmond Pál* akadémikus köszöntötte, majd átadta a szót *Lukács János*nak, az MSZMP Baranya Megyei Bizottsága első titkárának, aki a megnyitót tartotta. Beszédében Lukács János kiemelte a tudomány szerepének növekvő fontosságát, a XIII. pártkongresszus által ezen a téren megjelölt feladatokat. Utalt a szocialista országok együttműködésének fontosságára a szocialista építés minden területén. Megnyitóját *Flerkó Béla*, a Pécsi Akadémiai Bizottság elnöke köszöntő szavai követték, majd *Fedoszejev* akadémikus néhány szóval megköszönte a házigazdák munkáját.

Az első előadást *A. J. Ancsiskin*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Tudományos-műszaki Haladás Közgazdasági és Prognosztizáló Intézete igazgatója tartotta *A szocialista gazdaság marxista-leninista elmélete és a Szovjetunió háború utáni fejlődése* címmel. Bevezetőben kiemelte a komplex elméleti megközelítés fontosságát, a hosszú távú gondolkodás és a forradalmi józanság szükségességét, amelyek feltétlenül szükségesek a mai kérdések megoldásához.

A gazdasági fejlődés kulcskérdésének nevezte a tudományos-technikai haladás meggyorsítását, és megfogalmazta az ezzel kapcsolatos feladatokat. Véleménye szerint a tudományos-technikai haladás nem egyszerűen új vonások összessége, hanem olyan komplex folyamat, amely a tudományos megismeréstől a sorozatgyártásig tart. Az új technológia ugyanúgy része ennek a folyamatnak, mint az új gazdálkodási, irányítási módszerek. Mivel maga a folyamat nemzetközi jellegű, ezért a tudomány nemzetközi integrációját is megköveteli. A KGST számára is új a helyzet annyiban, hogy ma már nem elég a specializáció: a közös gazdasági potenciált együttes kihasználására kell törekedni.

A Szovjetunióban napirenden van az 1990–2010-es évekre szóló hosszú távú fejlesztési koncepció kidolgozása. Ebben figyelembe kell venni a ma tanulságait, új megoldásokra van szükség. Különösen a hatékonyság tekintetében kell továbblépni, takarékosabban és körültekintőbben kell bánni a termelőerők minden elemével.

A tudomány feladata, hogy kijelölje az új fejlődési utakat. Bővül a tudósok társadalmi szerepe. Széles körű társadalomtervezésre van szükség. A haladás lényegi hordozója a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítása, alkalmazása. Egységes tervezési folyamatban kell összefogni a tudomány, a technika, a termelés és a társadalom fejlesztését.

A Szovjetunióban a termelés és a tudomány integrálása irányába teendő lépéseket fő vonalakban az SZKP KB 1985 júniusi plénuma jelölte meg. Ma már világos, hogy a szervezeti-szervezési tartalékok jobb kihasználásával jelentős haladást lehet elérni. Ehhez kapcsolódnak a gazdasági mechanizmus kérdései. Néhány évvel ezelőtt a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos vitákat két szélsőséges álláspont jellemezte – a népgazdasági tervezés, illetve az önálló elszámolás szerepének egyoldalú felfogása –, amelyek nem jutottak közös nevezőre. Ma hátrózott elképzelés van arról, hogy a tervgazdaság keretein belül hogyan lehet ki-

* Összeállította: Berki Erzsébet

szorítani az elavult technikát és újjal helyettesíteni. Olyan gazdasági mechanizmusra van szükség, amely előnyössé teszi a korszerű technikát az elavulttal szemben. Ebben igen nagy szerepe van az árrendszernek, a finanszírozás rendjének. Alapvető kérdés, hogy ki finanszírozza az új technikák bevezetését, hogyan osszák el a hozamokat vagy a veszteséget. Ezek a kérdések ma még nyitottak. Ma a fogyasztó látja kárát az új technikai eredmények lassú alkalmazásának.

Természetesen a gazdasági folyamatokban szociálpszichológiai tényezőknek is fontos szerepük van. Társadalmi tekintélyt kell biztosítani az alkotó munkának. Ehhez anyagi ösztönzésre, differenciáltabb jövedelemszerkezetre is szükség van.

Előadását Ancsiskin akadémikus azzal fejezte be, hogy természetesen magát a tudományos tevékenységet is tudományosan kell megszervezni, az eddigieknél jobban kell ügyelni a káderpolitikai lépésekre és a tudomány tervezésének folyamatára. A közgazdászok erejüknek megfelelően igyekeznek részt venni a korszerűsítési folyamatban és munkájukban a nemzetközi tapasztalatokat is felhasználják.

Ezután *Huszár István*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatója tartotta meg *A szocialista építés tapasztalatai Magyarországon; a társadalomtudományok fejlődése 1945–1985* című előadását. Az elmúlt 40 év történelmi, politikai eseményeinek sorába ágyazva mutatta be a magyar társadalmi haladás legfontosabb lépcsőit és az ezt tükröző társadalomtudományok fejlődését.

Bevezetőjében elemezte a közvetlenül a második világháború után kialakult helyzetet, adatokkal illusztrálta az ország veszteségeit. Részletesen kitért a koalíciós időszakban végbement politikai és gazdasági változásokra, ezzel párhuzamosan elemezte a társadalmi struktúra alapvető megváltozását, a munkásosztály vezető szerepének megszilárdulási folyamatát és a szövetségi politika gazdasági alapjainak megteremtését. Hangsúlyozta, hogy ebben az időszakban, a társadalmi haladás jegyében kiemelkedő társadalomtudósaink, de a természettudósok is fontos politikai szerepeket vállaltak, hisz ez az időszak kedvezett az alkotó elmék kibontakozásának. Megemlítette Szent-Györgyi Albertet, aki a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság első kongresszusának díszelnöke volt, Szekfű Gyulát, aki a felszabadulás után az első magyar nagykövet volt a Szovjetunióban, és más tudósokat, akik bekapcsolódtak a közéleti tevékenységbe. Kiemelte a szovjet felszabadító hadsereg fontos szerepét abban, hogy a háború végétől megfelelő munkakörülmények álltak a tudomány képviselői rendelkezésére. A történelmi tények, a politikai helyzet a társadalomtudományok művelői számára különösen nagy kihívást jelentettek, szembe kellett nézni az akkor még közelmúlt eseményeivel, az ország háborús szerepével, a megalkotandó jövő problémáival. A koalíciós időszak követelménye volt a tudományos, marxista-leninista világnézet elterjesztése, a tudományos eredmények gyakorlatba való átültetése.

Az 1949 után bekövetkezett politikai fordulat deformálta a társadalmi életet is, újratermelte a gazdasági, társadalmi, politikai feszültségeket. Az eszmei egység látszata mögött a hirdetett elvek és a valóság ellentmondása húzódott meg. Végül mindez a pártot is meggyengítette és 1956-ban általános politikai és morális válsághoz vezetett. Az ellenforradalom okainak elemzése, a tanulságok levonása lehetővé tette egy új politikai irányvonal kidolgozását, amely új gazdaságpolitikával és szociálpolitikával együtt gyökeres fordulatot jelentett a szocializmus építésében. Mindez nem hagyta érintetlenül a tudományos életet sem. Ettől az időszaktól kelteződnek azok a törekvések, amelyek ma is meghatározzák a társadalomtudományi kutatásokat. Az ellenforradalmat követő 10 év megérlelte a gazda-

sági mechanizmus reformjának szükségességét. Huszár István, elemezve az 1968-as reform fordulópontjellegét és a folyamat megtorpanásának okait, kitért a széles körű demokratizálódási folyamatra, amely már napjaink eseményeihez vezet. Hangsúlyozta, hogy a társadalmi élet minőségi fejlesztésén kell munkálkodnunk, és ebben – ugyanúgy, ahogy gyakorlatilag az ellenforradalom időszaka óta minden fontos politikai döntésben – igen nagy szerepe van a társadalomtudományoknak.

A társadalmi szerkezet mai fejlődési tendenciái tudományos és politikai viták tárgyai egyaránt. A rétegződés legfontosabb vonása, hogy a társadalom nem írható le egy vagy néhány ismérv segítségével, sokoldalú szemponrendszerre van szükség. Ehhez kapcsolódik a hátrányos helyzetek sokfélesége. Mindez a társadalomkutatók számára sokrétű és árnyalt feladatkört jelent.

A 40 év történelmében vannak olyan folyamatok, amelyek elemzésével még adós a társadalomkutatás. Igen gazdag tapasztalati anyag vár elemzésre például a párt kultúrpolitikája vonatkozásában. 1957-ben jött létre az a komplex irányvonal, amely a marxista-leninista társadalomtudomány fejlesztését állította középpontba. Az 1969-es Tudománypolitikai Irányelvek kidolgozása fontos lépés a társadalomtudományok fejlődésében, hiszen ez deklaratív kimondja a tudományos kutatások szabadságát, a vita lehetőségét.

Az utóbbi időben növekszik a társadalomtudományok szerepe a politikai döntések meghozatalában. A XIII. kongresszus is foglalkozik ezzel a kérdéssel. A tudomány jelentősen járult hozzá a társadalmi döntések meghozatalához, de kevésbé eredményes a mindennapi gyakorlat, a mindennapi tudat befolyásolásában.

Befejezésül Huszár István utalt arra, hogy ma a világban sok olyan átfogó kérdésre kell választ adni, amely meghaladja egy-egy ország kutatási kapacitását, ezért a szocialista országokkal és különösen a Szovjetunióval való együttműködés meghatározóan fontos.

Ezután Berend T. Ivánnak, az MTA elnökének előadása következett *A magyar gazdaság- és társadalomfejlődés szocialista útjának történeti értelmezése* címmel. Bevezetőjében Berend T. Iván hangsúlyozta a történeti megközelítés, a marxista módszer alkalmazásának szükségességét a megtett út elemzésében. Kifejtette: az értékelés nagyrészt attól függ, hogy ki milyen nézőpontot választ. Ha a régebbi idősakkal hasonlítjuk össze a szocialista építés 40 esztendejét, akkor megállapíthatjuk: radikális változásokon ment keresztül az ország. Ha a világgazdaság eltelt negyven évével hasonlítjuk össze a magyar fejlődést, akkor általában azt kell mondanunk, hogy nem tudtunk lépést tartani a fejlett világgal. Erőfeszítéseink csak arra voltak elegendők, hogy a régi elmaradottságot leküzdjük, de nem tudtuk megakadályozni, hogy egy másfajta elmaradottság ne jelenjen meg. Azt, amit elértünk, összehasonlíthatjuk a saját céljainkkal, elképzeléseinkkel is. Ebben az összehasonlításban a tények azt mutatják, hogy ugrásszerű minőségi változásokat értünk el az országban. Ha értékeket és ideálokat választunk mértékül, megint más képet kaphatunk. A történeti fejlődés elemzéséből kiindulva lehet megkísérteni, hogy a korszakról objektív képet adjunk.

Ezután Berend T. Iván két kérdés köré csoportosította mondanivalóját. Előadása első részében az átalakulás társadalmi-gazdasági oldaláról szólt. A 13. század végétől elemezte Magyarországot, illetve Közép-Kelet-Európa más országainak helyzetét a világgazdaságban. Megállapította, hogy ezek az országok a keleti és a nyugati fejlődési út sajátos közöttesét testesítették meg egészen a 20. század közepéig. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságpolitikájának fő jegyei, az import-

kímélő iparosítás és a mezőgazdasági fő profil, az elmúlt negyven év gazdasági fejlődésére is hatást gyakoroltak. Az ipar fejlődésében fordulatot jelentett a háborús szükségletek kielégítése. Ez szinte szervesen folytatódott később az első öt-éves tervben. Ugyanígy a második világháború előtti periódus gazdasági eszköze volt az a jellegzetes piacvédelem, amely gyakorlatilag élesen elválasztotta egymástól a külső és a belső piacot, valamint az ehhez tartozó valutapolitika és árszabályozás egyes elemei. A háborús gazdálkodásra jellemző vonások, a Jurcsik-rendszer mind régebbi „találmány”, de némileg változott formában továbbéltek az ötvenes évek elejéig. Ugyanakkor nem szabad elhanyagolni a háború utáni periódus sajátos vonásait az előző időszakhoz képest. Ezeket Berend T. Iván az 1953–1973-as időszakra vonatkozó adatokkal illusztrálva mutatta be, bizonyítva ezzel, hogy a gazdasági változások okozta társadalmi átalakulás Magyarországot az európai középmezőnybe hozta föl, sikerült likvidálni a régi elmaradottságot, bekövetkezett az az ipari áttörés, amiről Széchenyi álmodott. Nem szabad azonban elhallgatni azt sem, hogy ez az áttörés új problémákat hozott. Az 1966, sőt az 1977 utáni fejlesztési programok is tartalmaztak olyan elemeket, amelyek a korszerűtlen termelés konzerválódását segítették elő, nem sikerült kiküszöbölni a világpiaci csereviszonyok hátrányait. Bizonyos értelemben tehát helytálló az a megállapítás, hogy az elmaradottság egy magasabb szinten újratermelődött. De nem szabad a népek történelmét a jobb helyekért folyó versenyfutásként értelmezni. Nem mennyiségi összehasonlítás kérdése a jövő, hanem minőségi tényezők határozzák meg. Ma a legfontosabbak: a termelés technikai színvonala, a versenyképesség és a munka termelékenysége. Ezekben a tényezőkben az elmaradás újratermelése, sőt fokozódása tapasztalható. Van azonban gazdaságunknak két olyan igen fontos vonása, ahol az áttörés kétségtelen. Ezek az agrárforradalom és az életszínvonal. A mezőgazdaságban nem pusztán arról van szó, hogy sikerült jól működő szövetkezeteket létrehozni, hanem arról, hogy az iparszerű mezőgazdaság létrehozásával a mezőgazdasági és az ipari ágazat harmonikus együttfejlődése valósulhat meg, anélkül, hogy a mezőgazdaságból elvont források lennének az ipari felhalmozás eszközei. Az elmaradott országok történetében igen ritka az az eset, amikor az „eredeti tőkefelhalmozás” időszakában a mezőgazdaság ad fejlődési impulzusokat az iparnak, és ezzel együtt az életszínvonal is jelentősen növekszik. Nálunk valami ehhez hasonló következett be. Az életszínvonal növekedése és az iparosítás nem egymást erősítő folyamat, sarkítva úgy lehetne megfogalmazni, hogy nálunk a felhalmozás növelését, az iparosítást az életszínvonal emelkedése „ellenére is” sikerült megvalósítani. Vagyis a magyar gazdaságban ez a két folyamat nem egymás rovására ment végbe. Különösen jellemző ez a reform utáni időszakra. Ebből következően a továbbfejlődés záloga a reform folytatása. Erre utal a reformfolyamat megtorpanásának következménye is.

Az előadás második részében Berend T. Iván az átalakulás szocialista modelljéről beszélt. Elemezte a politikai intézményrendszer sajátosságait, történelmi gyökereit. Utalt a földrajzi régió sajátosságaira, a 20. század ideológiai és politikai folyamataira. Megállapította, hogy a gazdasági folyamatok a társadalmi demokracizmusban – mind eszmei, mind anyagi oldalon – döntő változásokkal párosultak. Kitért a falu átalakulására, a régi osztályszerkezet gyökeres változásaira. Paradoxnak nevezte azokat a negatív jelenségeket, amelyek ezt az átalakulási folyamatot kezdetben kísérték.

A kultúra demokratizálódásával kapcsolatban elemezte az oktatás kiterjeszté-

sének folyamatát, de felhívta a figyelmet arra is, hogy az utóbbi években relatív elmaradás tapasztalható az iskolarendszerben a hasonló gazdasági szerkezettel rendelkező országokhoz képest.

Ezeket a kérdéseket az egyenlőség-egyenlőtlenség problémájára vezette vissza. Az egyenlősítés – a nivellálás értelmében – a szocialista fejlődés kezdeti szakaszában meghozta a maga eredményeit, de már akkor a munka szerinti elosztás megsértését jelentette, ma pedig a fejlődés egy igen fontos mozgatójának megbénulását okozza. A „durva nivellálás” politikája igen széles társadalmi területet ölel föl, a tulajdonformáktól a jövedelmekig, és jelenleg nem tartható ez a nivellálás sem a tulajdonformákban, sem az elosztásban. A társadalomnak nem egyenlősdi-re, hanem a lehetőségek, az esélyek egyenlőségére és hatékony munka szerinti elosztásra van szüksége, amely az átlag körüli jelentős differenciálódást jelent. A szocialista társadalomban számolni kell azzal, hogy csak korlátozott társadalmi egyenlőség lehetséges, fel kell hagyni az erre vonatkozó illúziókkal. Berend T. Iván ennek illusztrálására a piaci viszonyok, az árak, a szociálpolitika egyes jelenségeit említette meg.

Az előadás befejező részében a demokratizálódási folyamatot jelző szervezeti változásokról szólt, megemlítve az 1984-ben és 1985-ben hozott intézkedéseket. Előadását azzal zárta, hogy a társadalom demokratikus fejlődése nem automatikus folyamat, hanem tudatos tevékenység eredménye, Magyarország ennek a hosszú történelmi útnak még csak a kezdetén tart. Vállalni kell a zsákutcák, a kitérők kockázatát, és a helyes út megtalálásában a szocialista közösség országainak együtt kell munkálkodni.

Zs. T. Toscsenko, a szovjet Szociológiai Társaság alelnöke *A Szovjetunió szociológiai kutatásainak tapasztalatai és aktuális feladatai* címmel tartott előadást. Bevezetőjében Toscsenko arról beszélt, hogy a szociológiának be kell kapcsolódnia a társadalmi fejlődési folyamatba és a saját eszközeivel hozzá kell járulnia ehhez a fejlődéshez. A Szovjetunióban a szociológiai kutatások a következő fő irányokban folynak: kutatják az osztályszerkezetet, a munkások helyzetét, a falu és a város közötti közeledés kérdéseit és a területi kiegyenlítődések problémáit. A kutatási feladatokat a párt- és az állami vezetés aktuális feladatai határozzák meg. A mai kutatási területek közül a legfontosabbak: a szocialista életmóddal kapcsolatos kérdések, ezekkel kapcsolatban a szociológia ajánlásokat ad a döntésekhez; a tömegtájékoztatási eszközök és a propaganda módszerei és tartalmi feladatai, a közvélemény kutatása; a gazdasági élettel összefüggő szociológiai problémák. Ez utóbbit kiemelve az előadó felsorolta azokat a témákat, amelyekben széles körben folynak kutatások és amelyeknek eredményeit már fel tudja használni a gazdaságirányítás. Ilyen, a közelmúltban folytatott kutatások: a munkahelyi kollektívák kutatása, a munkaerő-vándorlás okainak elemzése, a vállalaton belül zajló társadalmi folyamatok önrányítása, az alkotó tevékenységek ösztönzése, a munkakörülmények és a munkaszervezés kérdései, a termelékenység emelésének szociálpszichológiai tartalékai.

Ahogy a témák felsorolásából is látható, a kutatások egyik központi kérdése az emberi tényező hatékonyabb kihasználása a termelésben. Szorosan összefügg ezzel a másik központi probléma, a munkakörülmények kérdése. Ezt két oldalról lehet megközelíteni – új problémák jelennek meg az új technikák bevezetésével, és az új és a régi technikák-technológiák egymás mellett élésével kapcsolatban is. A technológia hatásának kutatása pedig elvezet a harmadik kérdéskörhöz, a munkaszervezés kutatásához. Az idevonatkozó kutatások kimutatták, hogy a ter-

melékenység emelkedésében igen jelentős szerepe van annak, hogy a munkahelyi kollektívákban milyen emberi minőségek termelődnek újjá. Megjelent a tudományban a „társadalmpolitikus” terminus, amely arra utal, hogy ma a dolgozókat jobban foglalkoztatja a társadalom egésze, a nagy társadalmi kérdések, az őket körülvevő tágabb környezet, mint régebben. Új típusú az a kérdés is, hogy az emberi cselekvéseket mennyiben szabályozza az informáltság és mennyiben a meggyőződések rendszere. A kutatások kimutatták, hogy az emberek mintegy 80 százalékban használják ki tudásukat a munkájukban és mintegy kétharmad részben realizálják a munkához való viszonyról alkotott meggyőződésüket. Azoknak az aránya, akik tudásukat és meggyőződésüket is a munka céljainak megfelelően realizálják, csak mintegy 40-50 százalék. Ezzel az új problémával is szembe kell nézni a tudománynak.

Befejezésképpen Toscsenko hangsúlyozta, hogy a hatékonyság emelésében igen nagy szerepe van az érdekeknek. A szociológusok és a közgazdászok együtt foglalkoznak ezzel a problémakörrel, összekapcsolva az ösztönzés hatékonyabb módszereinek keresésével. A megfelelő válaszok ezeken a területeken feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a gazdasági és a társadalmi életben jelentősen előbbre lehessen lépni.

Ezután *Kulcsár Kálmán*, az MTA főtitkárhelyettese tartott előadást *A szociológia negyven éve Magyarországon (1945–1985)* címmel. Kulcsár Kálmán a társadalomtudományok fejlődésére ható tényezőket három csoportba foglalta össze. Az első csoportba tartoznak a társadalmi fejlődés történelmi sajátosságai, a második a tudomány fejlettsége általában és módszereiben, a harmadik csoportba pedig az ezt transzformáló politikai rendszer és kultúra fejlettsége.

A magyar szociológia fejlődésében is ki lehet mutatni e három tényezőcsoport hatását. A 19. század végétől, a 20. század közepéig a társadalom gazdasági elmaradottsága, a megkésett fejlődés és a feudális maradványok továbbélése a szociológia fejlődésében is követhető. A politikai rendszer nem engedte meg, hogy a polgári szociológia bekerüljön a felsőoktatási programokba, ellenzéki ségre kényszerült és a magyar szociológia nem tudott lépést tartani a tudomány fejlődésével. Bizonyos publicisztikai jelleget öltött, ami a későbbiekben hagyománnyá vált ebben a tudományban. A két világháború közötti időszakot mind a szocialista, mind a polgári-demokratikus fejlődés lehetetlenülése jellemezte, a trianoni béke tragikus következményei pedig lelassították a 19. század végén beindult iparosodást. Ilyen körülmények között a figyelem a társadalom legelmaradottabb rétegei felé fordult, a parasztság, a földtulajdon, a falu problémái kerültek előtérbe. Így a szociológia igyekezett hozzájárulni az átalakításhoz, méghozzá endogén tényezőkre támaszkodva. (Ezzel kapcsolatban Kulcsár Kálmán megjegyezte, hogy ez az első eset a magyar történelemben, amikor az endogén tényezők nem védelmi szerepet játszottak, hanem egy specifikus saját modellt kialakításában nyertek jelentőséget.) A szociológia a két világháború közötti időszakban nem volt egységes, de a negyvenes évekre egységes álláspontra jutott abban, hogy az egész társadalmat kell átalakítani, csak így lehet a parasztság problémáit megoldani. A tudomány legjobbjai ekkorra eljutottak a szocializmus igenléséhez is. A koalíciós időszak nagy reményeket ébresztett a szociológia művelőiben, de a szocialista társadalom építésének első időszakában ezek a remények hiábavalónak bizonyultak – a szociológiai kutatásokat a rendszer felszámolta. Ettől az időszaktól kezdve a fejlődést három szakaszra lehet osztani. Az első időszak: a szociológia ideiglenes, de teljes kiiktatása a tudományok sorából. Ebben az időszakban az elméleti le-

egyszerűsítés, az empiria figyelmen kívül hagyása jellemezte a marxizmus interpretálását és a politikai cselekvéseket. A második időszak az ellenforradalom utáni. A politikai vezetés ekkor a valóságos folyamatok elemzéséből indult ki, és ez a szociológia felvirágzását hozta. E folyamatot a politikai és tudományos viták sokasága kísérte. A hagyományos ellenzékiesség ebben a folyamatban bizonyos mértékig kerékkötőnek bizonyult, egyes szociológusok a kritikát elváltatták a megismerés folyamatától, sőt abszolutizálták a szociológia ellenzéki voltát. A módszertani elmaradottság ugyanakkor azzal járt, hogy polgári módszereket, megközelítéseket kellett alkalmazni. Ez az – 1970-ig tartó – időszak a szociológia fejlődésében igen jelentős, ekkor kezdődtek az első empirikus kutatások, ekkor dolgozták ki azokat a kategóriákat, amelyek a későbbi fejlődésben fontosnak bizonyultak, és ekkor rakták le tulajdonképpen a szociológiai tudomány alapjait. Az elméleti kutatások viszonylagos elmaradása a gyakorlati tények feltárásától azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban még tisztázatlan a szociológia és a politika viszonya, a szociológia társadalmi feladata, tovább éltek elavult ideológiák, amelyek esetenként megkérdőjelezték a kutatások eredményeit is. Ilyenformán a szociológia szinte minden ágában az úgynevezett „középszintű” elmélet jött létre, amely erősítette a szociológia interdiszciplináris jellegét. Ez természetesen segített abban, hogy a szociológia a társadalmi jelenségek vizsgálatában komplex megközelítéseket alkalmazzon.

A harmadik szakasz a hetvenes években kezdődött, és napjainkban is tart. Ebben az időszakban a reform jó körülményeket teremtett a szociológia fejlődéséhez. Az ebben az időszakban folytatott kutatások szemléletét alaposabb történetiség és az összefüggések mélyebb figyelembevételé jellemzi. Ennek köszönhetően a nyolcvanas évek elején a szociológia bizonyos értelemben a társadalmi változások előtt járt, a politikai vezetés bizvást támaszkodhatott rá a döntések meghozatalának előkészítésében. Ma a szociológiai kutatásokat az a törekvés jellemzi, hogy minél szélesebb hatásmechanizmust térképezzenek föl egy-egy kutatót jelenség-gel kapcsolatban. Míg a második szakasz kutatásai arra hívták föl a figyelmet, hogy a társadalomban milyen részjelenségek játszódnak le és gyűrűznek tova, a harmadik szakasz általánosítást is lehetővé tesz, és segít leszámolni a társadalom irányításával kapcsolatos illuzórikus nézetekkel.

Összefoglalójában Kulcsár Kálmán azokat a főbb elveket fogalmazta meg, amelyek a mai szociológiai kutatások alapjául szolgálnak. Ezek: a történetiség, a komplex közelítés, a régióknak és problémáinak a globális helyzetbe való ágyazottsága.

Befejezésül a komplex társadalomirányítás szükségességére hívta fel a figyelmet, valamint arra, hogy ilyen körülmények között a szociológia – más társadalomtudományokkal együtt – megfelelő módon fejlődhet, és betöltheti társadalmi szerepét.

Kulcsár Kálmán után *A. M. Vasziljev*, a SZUTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatóhelyettese tartotta meg előadását az *MTA és a SZUTA Állam- és Jogtudományi Intézetének együttműködéséről és a hosszú távú kutatási tervekről*.

Bevezetőben megállapította, hogy a jogtudomány marxista-leninista alapokon áll, ez teszi lehetővé az együttműködés fejlesztését. Egyre inkább azokat az utakat keresi ez a diszciplína is, amelyek a gyakorlati élet, a haladás segítségét lehetővé teszik. Ehhez szükség van más tudományágakkal való együttműködésre is. A szovjet jogtudomány figyelmének középpontjában álló problémák felsorolása

(szocialista állam, demokrácia, a tanácsok szerepe, az önrányítás stb.) után Vasziljev kiemelt néhány fő kérdést.

Így elsőként a jogértelmezés kérdéseiről beszélt. Hivatkozva Szabó Imre akadémikusra, felhívta a figyelmet arra, hogy a társadalmi élet minden jelensége megtestesül a jogban, ezért az egyes jelenségeket nem elszigetelten, hanem társadalmi környezetükben kell értelmezni. A jogértelmezés kulcskérdése a jogalkalmazás. Igen fontos az a kérdés, hogy a jogszabályok, törvények hogyan működnek a gyakorlatban, megfelelnek-e a gyakorlat követelményeinek. Ezeket a kérdéseket ma még nem eléggé kutatják. Egy felmérés tanúsága szerint a törvénytársítások 26 százalékának oka az, hogy a törvény nem elég korszerű, 74 százalékban pedig az informálatlanság, illetve a személyi feltételek hiánya.

A gazdaság intenzív pályára állítását a jognak segítenie kell. A legfontosabb törvényeket már elfogadták, de a gazdasági törvénykezés bonyolult, nem elég pontosak a megfogalmazások, a jogalkalmazás nehézkes. Ilyen módon a polgári törvénykönyvben lefektetett törvények nem szabályozzák igazán a vállalatok egymás közötti viszonyait. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a jog fékezi a gazdasági fejlődést.

Ennek a helyzetnek a megoldása végett kidolgozták a gazdasági törvénykönyv tervezetét. Ez 13 fejezetből és 281 cikkelyből áll. Két lényegi sajátossága van. Egyrészt abból indul ki, hogy a vállalatok és egyesületek egységes helyzetben vannak abban a tekintetben, hogy gazdálkodó egységek, másrészt pedig olyan szabályozást testesít meg, amikor a gazdálkodóknak „mindent szabad”, amit a törvény nem tilt, illetve nincs más szerv hatáskörébe utalva. Ez lényegi eltérés a régi PTK-hoz képest. Célja az, hogy minden kezdeményezést felszínre hozzon a vállalatok működésében.

Napjaink fontos kérdése a természetvédelem. Ezzel kapcsolatban is új feladatai vannak a jogtudománynak. Például rögzíteni kell az atomenergia békés felhasználásával kapcsolatos szabályokat.

A nemzetközi jogfejlődésben is fontos új jelenségek tapasztalhatók napjainkban. Globális kérdés például a békeharc, az emberi jogokért folytatott harc, illetve az ezekkel kapcsolatos intézményi jog. Az országok és a régiók területi elkülönülése felveti a nemzetközi és a nemzeti jog viszonyának kérdését. Nem lehet ellentmondásban a nemzeti és a nemzetközi jog. Új jogi jelenség a gazdasági integrációk belső jogrendjének és egymás közötti kapcsolatai szabályozásának szükségessége.

Vasziljev azzal fejezte be előadását, hogy a szocialista jogrendszer a nemzeti jogokat védi, tiszteletben tartja az egyes országok érdekeit, míg a tőkés jogfejlődés a nemzetközi monopóliumok érdekeinek hatása alatt történik.

Vasziljev előadását kiegészítette Fedoszejev akadémikus azzal, hogy a szocialista országok teoretikusainak munkáját általában megkönnyíti az a körülmény, hogy a kidolgozott tudományos eredmények gyakorlatba való átültetésének nincs elvi akadálya. Előfordul azonban, hogy egyes vitás kérdéseket „túltárgyalnak” és ez akadályozza a gyakorlati előrelépést. Ez előfordul a jogtudományban is. Ilyen eset például a gazdasági jog kidolgozása. Itt azzal kapcsolatban lángett fel a vita, hogy van-e egyáltalán gazdasági jog, illetve ha van, akkor hogyan viszonyul a polgári joghoz és a többi jogágakhoz. Emiatt tart a jogalkotás ma is a kezdeti szakaszban. Fedoszejev akadémikus amellet foglalt állást, hogy a vitákra szükség van, és teret kell nekik engedni; de tudni kell a mértéket, és valahol ha-

tárt kell szabni nekik, hiszen meg kell akadályozni, hogy vitázók szubjektív állásfoglalása az eredményeket alkalmazhatatlanná tegye.

Ezután *Bognár József* akadémikus előadása következett *A magyar közgazdaságtudomány helyzete és problémái az elmúlt 40 esztendő során* címmel. Bognár József a magyar közgazdaságtudomány fejlődéséről és a szovjet közgazdaságtannal való kapcsolatáról beszélt. A felszabadulás utáni első időszakot, az 1945-től 1953-ig eltelt időt két lényegi vonással jellemezte. Egyrészt ekkor igen intenzíven tanulmányozták a marxizmus klasszikusait, másrészt a szovjet tapasztalatokat egyszerűen átvették a magyar közgazdák. Az egyetlen közgazdasági folyóirat a *Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle* volt. Már ebben az időszakban jelentkeztek az egyoldalú szemlélet negatív vonásai. Így a polgári közgazdaságtan eredményeinek teljes kiirtása, a kapitalizmus teljes csődjének azonnali várása a „konkrét helyzet konkrét elemzése” helyett, a pártvezetés voluntarista és dogmatista szemlélete, amely a politikai döntések feltétlen alátámasztását várta a tudománytól.

1953-ban kettős fordulat következett be. Egyrészt megjelent Sztálin utolsó közgazdasági írása, amelyben bizonyos értelemben elismerte az árutermelés létét a szocializmusban. Másrészt Rákosi és köre kénytelen volt elismerni az általa alkalmazott gazdaságpolitika csődjét. Ennek eredményeként igen nagy megelégnélés volt tapasztalható a közgazdaságtudományban. Az 1953–1956-os időszakban olyan munkák jelentek meg, amelyek kritizálták az 1948 után alkalmazott gazdaságpolitikát, és korrekciós javaslatokat tettek. Sok módszertani munka is megjelent az áru–pénz viszonyokkal, a gazdaságossággal kapcsolatosan. Ezek gyakran támaszkodtak szovjet szerzők munkáira. Már ebben a korai időben megjelennek azok a gondolatok, amelyek a vállalati önállóság növelését, az állam terheinek csökkentését tartják követendő útnak. Az 1957 utáni időszak kedvező feltételeket teremtett a tudomány fejlődéséhez. A munka két irányba indult meg. Új gazdaságpolitikai irányvonalat kellett kidolgozni, és új irányítási módszerekre is szükség volt. A szabad alkotó munkának kedvező légkör megnyilvánult a felsőoktatási intézmények munkájában, új folyóiratok megjelenésében is. Az ekkor végzett kutatások legfontosabb területei a következők voltak:

- matematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságtanban;
- a szocializmus politikai gazdaságtanának fejlődése;
- a tőkés gazdaság új jelenségeinek kutatása;
- a fejlődő világ gazdaságának kutatása, a világgazdaság kérdései;
- a magyar gazdaság és a többi szocialista ország helyzetének összevetése, a magyar gazdaság világgazdaságban elfoglalt helyének kijelölése.

Ezekben a kutatásokban termékenyítőleg hatott a szovjet közgazdaságtudomány eredményeinek jelenléte a magyar gazdasági köztudatban. Az 1962–1965-ös időszakban a szovjet közgazdasági irodalomban a gazdasági mechanizmus kérdéseiről lefolytatott vita a magyar gazdaságirányítás reformjáról szóló vitákban fontos információként szolgált.

A hatvanas évek közepére világossá vált, hogy a magyar gazdaság újratermeli a korábbi időszak néhány hiányosságát, így 1965-ben az MSZMP KB határozatot hozott a komplex reform szükségességéről. Ezután a közgazdászok igen széles körű elemző munkához fogtak, amely gyakorlatilag felölelte a gazdaság minden problémáját. E széles körű elemzés eredményeként világossá vált, hogy konzisztens, új irányítási rendszert kell kidolgozni. Az új gazdasági mechanizmus létrehozása a magyar gazdaságtudomány legnagyobb kollektív alkotása az 1945 óta

eltelt időszakban. A reform bevezetése utáni időszakot végig az az elvi álláspont jellemezte, hogy a reformot folytatni kell.

1973 után a gazdaságtudományok a korábbinál intenzívebben kezdtek foglalkozni a világgazdaság kérdéseivel. A globális problémák iránti nagyobb érzékenység jellemzi a környezetvédelemmel, a tudományos-technikai haladással foglalkozó munkákat is. Természetesen ebben az időszakban is nagy jelentőségűek a szovjet kutatások, elsősorban a természettudományos eredmények megismerése.

Mindezek alapján fel kell tenni azt a kérdést, megkülönbözteti-e valami a magyar kutatásokat a többi szocialista országban folyó munkától? Mit adott a magyar közgazdaságtudomány a szocialista gazdaságtudománynak? Bognár József a következő lényeges vonásokat emelte ki: A népgazdaságok világgazdaságban elfoglalt helyének, a nemzetközi együttműködés szerepének kutatásában a magyar gazdaságtudomány feltétlenül hozzájárult a fejlődéshez. A forgalmi szféra intenzív kutatása a világgazdaság kutatásában, a hetvenes és a nyolcvanas évek folyamatainak feltárásában szintén élen járt. Jellemző vonásnak tekinthetjük az interdiszciplináris megközelítést. Ezután Bognár József megnevezte azokat a feladatokat, amelyek a tudomány előtt állnak, így a szelektív fejlesztés kérdéseit, a technikai bázis fejlesztésének problémáit, a gazdaság dinamizálásának kérdéseit, a KGST feladatainak konkretizálását és a globális problémákat.

Előadásának befejezésében Bognár József a közgazdász-nemzedékek egymáshoz való viszonyára utalt, felhívta a figyelmet arra, hogy az idősebb nemzedékek feladata: megértetni a fiatalokkal azt, hogy ma nem egy ideális rendszer létrehozásáról, hanem a szocialista gazdaság működőképességének fejlesztéséről van szó.

Bognár József előadása után rövid felszólalások következtek.

Elsőnek Z. V. Udalcova, a SZUTA levelező tagja, az Egyetemes Történeti Intézet igazgatója, a *szovjet egyetemes történeti kutatások eredményeiről, jelenlegi helyzetéről* szólt. Kiemelte a történelem tudatformáló szerepét, hangsúlyozta a fiatal nemzedék nevelésében betöltött fontos helyét. Megállapította, hogy az utóbbi időben nő az érdeklődés a történeti kutatások eredményei iránt. Ezért napjainkban még felelősségteljesebb a marxista-leninista történetírás feladata.

A történeti kutatásokban is előtérbe került a komplex megközelítés, hiszen a világban ma felmerülő problémákra nem lehet enélkül választ adni. Harcolni kell a polgári történetírás negatív vonásai ellen, ennyiben a történettudománynak vállalnia kell az ideológiai harcot.

Ezután Udalcova azokról a könyvekről és monográfiákról szólt, amelyek az utóbbi időben készültek el a Szovjetunióban. Így befejezték a 13 kötetes világtörténet kiadását, 3 kötetben összefoglalták Európa történetét, amelynek külön érdekessége, hogy leszámol az „Európa egyenlő Nyugat-Európával” szemlélettel. Elkészült a 4 kötetes „Egyesült Államok története”, amelynek megjelenése után várják a reagálásokat a könyvre. A ma folyó munkákat széles világtörténelmi érdeklődés jellemzi, így foglalkoznak Latin-Amerikával, Afrikával, az ókori birodalmak történelmével és más kérdésekkel. Befejezésül Udalcova felhívta a figyelmet az együttműködés szükségességére és hasznosságára.

Ezután Pach Zsigmond Pál akadémikus beszélt a *magyar történettudomány fejlődéséről*. Hozzászólásában elemezte a felszabadulás utáni történetírás főbb fejlődési állomásait. A háború utáni időszak legfontosabb feladata Magyarország helyének, történeti szerepének, sajátosságainak elemzése volt. Az átalakító mun-

ka sietsége a történettudományra is rányomta a bélyegét, a történetírás a dogmatizmus időszakában vesztett tudományosságából és társadalmi hiteléből. Kimutatható az az ellentmondásos állapot, amikor a tudományos örökség elvetése miatt a helyes metodológiát is elutasították, és a második világháború előtt született „független történetírás” koncepciója később is tovább élt. Ennek oka, hogy a háború előtt a marxizmust tudománytalannak tartották, és bár a felszabadulás után intézményesen uralkodó helyzetbe jutott, nem volt idő arra, hogy meggyőzés útján váljon vezérlő ideológiává és módszerré. Az 1949 utáni időszak nem is volt alkalmas a meggyőzés kialakítására. A tudomány legjobbjaira azonban ekkor is hatott a marxizmus.

Az a fiatalabb történészgeneráció, amely az ötvenes évek első felében tanult, ma valóban marxista és a történetírás fő pillére. Az 1956-os eseményekből tanulva, a gyakorlatban, művekkel kellett bizonyítani a marxista történettudomány hitelességét. Elvi, szakszerű vitákra van szükség az antimarxista és dogmatikus nézetek képviselőivel; a marxista-leninista alapokat védve kell továbblépni, lépést tartva a világban és a tudományban megjelenő új fejleményekkel, innovatív folyamatokkal.

Tudatosítani kell azt a szerepet, amelyet a történettudomány a társadalmi tudatformálásban betöltött, különösen az ifjabb nemzedékek nevelésében. Ennek a feladatnak csak hiteles, tudományos, szakszerű történetírás felelhet meg.

Pach Zsigmond Pál után *E. J. Juszipov* szólalt fel, az Üzbég Tudományos Akadémia alelnöke. Hozzászólásában a *nemzetiségi viszonyok fejlődéséről, történelmi tapasztalatairól és elméleti problémáiról* beszélt.

Összevetve a cári Oroszországot és a Szovjetunió helyzetét a nemzetiségi probléma szempontjából, megállapította, hogy míg korábban a birodalom gyengesége volt a soknemzetiségű lét, ma ez erőt jelent; a forradalom óta eltelt időszak történelmi tapasztalatai bizonyítják ezt. A lenini nemzetiségi politika következetes megvalósításának eredménye az, hogy ebben a hatalmas országban a népek együtt tudnak élni, és közösen akarják elérni céljaikat. A Szovjetunió történelmi tapasztalatai például szolgálhatnak más népek számára is a nemzetiségi kérdés megoldásában, hiszen ma is sok ország – közöttük szocialista orientációjú vagy szocialista országok – küzd ezzel a problémával.

A nemzetiségek egymás mellett élésében elméletileg fel kell tárni a történelmi előzményeket, így a kolonialista tendenciákat, amelyek például az orosz imperiaлизmust jellemezték. Vizsgálni kell az egyenrangú együttélés feltételeit. Igen bonyolult kérdések ezek – mondta Juszipov –, természetesen nehéz a nemzetek létét és vele a tudatát átalakítani. Fontos elméleti probléma, hogy mi lesz a nemzetek sorsa, hogyan lehet a nemzetek közötti kapcsolatokat korszerűsíteni. A Szovjetunióban új terminus született, a „szovjet nép”, amely nem etnográfiai csoportot, hanem társadalmi közösséget jelöl. Az együttműködés igen rugalmas politikát követel. Az elnyomottság történelmi örökségét hordozó kis nemzetek történelmi kisebbségi érzését nehéz leküzdeni. Hosszú, alkotó folyamat eredménye lehet csak a hatékony együttműködés.

Juszipov hozzászólásához kapcsolódott ezután *Kövágó László*, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének osztályvezetője, aki a *magyar nemzetiségi politika tapasztalatairól* beszélt. Hangsúlyozta, hogy egyetért Juszipov akadémikussal abban, hogy a nemzetiségi politika követelményei nem a nemzetiségek létszámától függenek. A rendelkezésre álló idő rövidsége miatt tézisszerűen vázolta a magyar nemzetiségi politika legfontosabb elveit. Így hangsúlyozta, hogy a jogok alkotmá-

nyos biztosítása a helyes nemzetiségi politika előfeltétele. A nemzetiségi szövetségek létrehozásában az a törekvés nyilvánul meg, hogy a nemzetiségeket sorsukat alakító szubjektumoknak tekintsük. A szocialista építésben a nemzetiségi politika a belpolitika integráns része a társadalmi élet minden területén.

A következő hozzászóló *L. G. Fedoszejeva*, a SZUTA Gorkij Világirodalmi Intézete tudományos főmunkatársa volt, aki a *szépirodalomnak a személyiség fejlődésében betöltött szerepéről* szólt. Hangsúlyozta, hogy olyan történelmi folyamatról van szó, amelyben a népek egymáshoz való közeledése lehetővé teszi, hogy a nemzeti kultúrák nemzetközi kincssé váljanak. Ma a szocialista országok egymással összefonódva, szoros együttműködésben építik a szocialista társadalmat. Így érdeklődésük egymás iránt fokozottabb. A magyar irodalom a háború előtt is ismert volt már a Szovjetunióban, és természetesen az orosz és a szovjet irodalom klasszikusait is olvasták Magyarországon. A háború után fokozódott a szovjet irodalom iránti érdeklődés.

Fel kell tenni azt a kérdést, segíti-e az emberek életét az irodalmi élmény? Fedoszejeva ezzel kapcsolatban az ideál szerepéről beszélt, és a pozitív és a negatív irodalmi hős személyiségformáló hatásáról. Befejezésül hangsúlyozta, hogy a fiatal nemzedék nevelésében mind az irodalomnak, mind pedig az irodalomtudománynak igen fontos szerepe van.

A magyar irodalomtudomány fejlődésének kérdéseit röviden *Bodnár György*, az Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese fejtette ki. Hozzászólásában kiemelte a magyar és az orosz irodalom hagyományos kapcsolatát, majd a felszabadulás utáni fejlődési folyamatot elemezte. Utalt arra, hogy a történettudomány és az irodalomtudomány hasonló problémákkal küzdött ebben az időszakban. A háború előtti örökségben a szellemtörténeti megközelítés, a pozitívizmus és a nacionalizmus voltak a jellemzők. Az 1948-as fordulat alapvetően intézményi jellegű volt, és nem változtatta meg a korábban virágzó irodalmi irányzatokat. A szemantizmus az ötvenes években általános volt, csak 1957 után sikerült ebből kitörni. Az első időben a realizmusvita és ennek eredményei határozták meg a fejlődést. Az irodalomelméleti kutatásban megjelent a strukturalizmus, a szemiotikai kutatások. A hatvanas években előtérbe kerül a morális-etikai irodalom, amely olyan áttételes eszközöket involvál, mint a groteszk és a paródia. A hetvenes években részben folytatódnak az előző évtized tendenciái, de az új nemzedék új szellemiséget is jelent.

Bodnár György azzal zárta hozzászólását, hogy az irodalomtudomány jövőbeli fejlődése attól függ, hogy maga az irodalom milyen új társadalmi szerepet küzd ki.

Ezután *I. I. Orlik-Garlik*, a SZUTA Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese szólt hozzá. Azokat az *elméleti problémákat* vázolta, melyek a szocialista közösség országaiban együttes kutatás tárgyai. A legfontosabb közös feladatok: a szocialista építés szakaszainak elméleti kidolgozása, a termelés hatékonyságának emelésével kapcsolatos elméleti kérdések kutatása. El kell kerülni eközben az idealizálás csapdáját, a jelenségeket a maguk történetiségében kell kezelni. Tanulmányozni kell a szocialista országok tapasztalatait, és nagyobb figyelmet kell fordítani a mai kapitalizmus jelenségeire. A tudományos együttműködés hatékonyabb formáinak keresése szükséges ahhoz, hogy ezekben a kérdésekben továbblépjünk.

T. M. Iszlamov, a SZUTA Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének osztályvezetője *a történeti tudás társadalmi szerepéről* beszélt. Röviden elemezte a törté-

nelmi tény és a történelmi tudat alakulása közötti kapcsolat elemeit, ezek egymásra hatását. Felhívta a figyelmet arra, hogy a tömegkommunikációs eszközöknek milyen fontos szerepük van a történelmi tudat alakításában, elsősorban a történelmi események ismertetésében. Pozitívan szólt arról, hogy Magyarországon mind az irodalom, mind a tömegkommunikáció, mind pedig a publicisztika széleskörűen foglalkozik a történelmi eseményekkel.

Az utolsó hozzászóló *M. P. Gapocska*, a SZUTA Társadalomtudományi Információs Intézete igazgatóhelyettese volt, aki a *társadalomtudományi kutatások hatékonyságáról* beszélt. Jelezte, hogy ez egyrészt tudományos probléma is, másrészt a gyakorlat problémája. Ahhoz, hogy a hatékonyságot emelni tudjuk, jelentős változtatásokra van szükség. A Szovjetunióban létrehozott közös adatbázis, amelynek kialakítását nem régen kezdték meg, igen fontos lépés abban a folyamatban, amelyet a társadalomkutatás rejtett forradalmának is nevezhetünk. Mind a szovjet, mind pedig a magyar kutatók előtt világos, hogy egyre nő a tudományos információk fontossága. A tudományszervezésben is aktuális a szorosabb együttműködés.

Huszár István elnök ezután közölte, hogy az idő rövidsége miatt további 7 hozzászólásra már nem kerülhet sor, de a megjelenő kötetben ezek a hozzászólások is szerepelnek majd.

A szót *Fedoszejev* akadémikus kapta meg, aki zárszavában a konferencia összefoglalásra vállalkozott. Elmondta, hogy az együttműködés ideje alatt a társadalomtudósok három nemzedékével ismerkedett meg, és az elmúlt évek a közös munka szükségességét és hatékonyságát igazolják. Felhívta a figyelmet arra, hogy az elméleti alapkutatások fejlesztésére nagyobb gondot kell fordítani, a fejlődés problémáit bátrabban kell feltárni és célirányosabban kell törekedni a megoldások keresésére a problémák egyszerű feltárása helyett.

Következtesen harcolni kell a tudományban a dogmatizmus ellen, amely a voluntarizmussal együtt időről időre felüti a fejét. Ugyanígy figyelni kell arra, hogy a marxizmust elferdítő nézetek hibás volta napvilágra kerüljön.

Befejezésül annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az új kutatónemzedékek az ügy igazi folytatói, fontos és aktuális kérdések kutatása lesz a feladatuk. A konferencia munkájáról megállapította, hogy annak színvonala növekvő. Ezután megköszönte a résztvevők munkáját.

Pach Zsigmond Pál, mint a Bizottság magyar tagozatának elnöke zárszavában arról beszélt, hogy a tudományos kutatások folytonosságát a nemzedékek közötti tapasztalatcserével kell biztosítani. Véleménye szerint a konferencia munkájának menetében jól követhető az elméleti és gyakorlati problémák egységes megközelítésének igénye, a társadalom anyagi folyamatainak és tudati változásainak egymásra támaszkodó kutatása. Ez az eredményes munka előfeltétele a jövőben is.

A konferencia munkáját *Huszár István* zárta be.

A szovjet–magyar társadalomtudományi együttműködés tematikus terve 1986–1990

A kérdéskör, a téma sorszáma az együttműködés formája*	A kérdéskör és a téma megnevezése	Az együttműködés célja és jellege, a várható eredmények, teljesítési határidők	Együttműködő tudományos intézmények**	
			a SZUTA részéről	az MTA részéről
1	2	3	4	5
1.(1)	<i>A Szovjetunió és Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődésének meggyorsítása Komplex célprogram</i>	Szimpozium (1986, MNK), tudományos beszámoló (1988), monográfia (1990) a „Tudományos-műszaki haladás meggyorsításának gazdasági és társadalmi tényezői” témában „A termelés intenzifikálása: utak és módszerek” c. monográfia (1987) Tudományos beszámoló (1988), és „A Szovjetunió, és Magyarország közgazdasági mechanizmusával kapcsolatos továbbfejlesztési tapasztalatok” c. monográfia (1990) Tudományos beszámoló (1987), „A Szovjetunió és Magyarország a iparirányításának tökéletesítése” c. monográfia (1989)	<i>A Tudományos-műszaki Haladás Közgazdasági és Prognosztizálási Intézete, Közgazdasági Intézet, Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet</i> Közgazdaságtudomány Intézet <i>Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet, Központi Közgazdasági-Matematikai Intézet</i> <i>Szibériai Ipargazdasági és Termelészervezési Intézet, Ukrán SZSZK TA Ipargazdasági Intézete</i>	Közgazdaságtudományi Intézet Közgazdaságtudományi Intézet Világgazdasági Kutatóintézet Ipargazdasági Intézet, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, MSZMP Politikai Főiskolája

* (1) komplex célprogram

(2) koordináció

(3) kölcsönös konzultáció

** A bázisintézmény dőlt betűvel.

1	2	3	4	5
		..Az agrár-ipari komplexum gazdasági mechanizmusának fejlesztése" c. közös munka (1990)	Közgazdasági Intézet, a Grúz SZSZK TA Közgazdasági és Jogi Intézete. az Ukrán SZSZK TA Közgazdasági Intézete. a Moldvai SZSZK TA Közgazdasági Intézete. az Észt SZSZK TA Közgazdasági Intézete. Agrár-ipari Komplexum Társadalmi és Gazdasági Kérdései Intézet	Közgazdaságtudományi Intézet, Agrárgazdasági Kutatóintézet
		..Az elosztás és a fogyasztás javítása a termelés intenzifikálása idején" c. témában tudományos beszámoló (1987) és monográfia (1989)	Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet	Közgazdaságtudományi Intézet
		..Új munkaszervezési és ösztönzési formák az iparvállalatoknál" c. monográfia (1988)	Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet, Szociológiai Kutatóintézet	Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete
		..A szocializmus politikai rendszerének továbbfejlesztése. a szocialista demokrácia fejlesztése" témában konferencia (1986). majd a konferencia eredményeinek elemzése (1987)	Állam- és Jogtudományi Intézet	Állam- és Jogtudományi Intézet
2.(2)	A szocializmus általános elméleti kérdései	..A nagy októberi szocialista forradalom 70. évfordulója" c. konferencia (1987. SZU). ..A magyarországi szocialista forradalom 70. évfordulója" c. konferencia (1989. MNK). Az anyagok publikálása	Szovjet-Magyar Történeztudományi Bizottság, Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet, a Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézete. SZKP KB Marxizmus-Leninizmus Intézete. Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet	Történettudományi Intézet, MSZMP KB Párttörténeti Intézete, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. az ELTE Új- és Legújabbkori Történelem Tanszéke
		..A szocialista építés szakaszai a Szovjetunióban és Magyarországon. valamint a fejlett szocializmus kritikáinak" c. monográfia (1987)	Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet	MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
		..A szocializmussal kapcsolatos antimarkista nézetek bírálata" c. cikkgyűjtemény (1989)	A SZUTA Külföldi Ideológiai Áramlatokkal Foglalkozó Tudományos Tanácsa, a Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézete Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete. Szovjet-Magyar Történeztudományi Bizottság. Egyetemes Történeti Intézet	MSZMP Politikai Főiskolája, Történettudományi Intézet, Magyar-Szovjet Történeztudományi Bizottság

1	2	3	4	5
3.	<i>A szocialista gazdaság működésének törvényszerűségei és tökéletesítésének útjai</i>			
3.1.(1)	A szocialista bővített újratermelés; az intenzív fejlődés és a hatékonyság növelésének útjai	„A szocialista társadalmisítás jelenlegi szakasza a Szovjetunióban és Magyarországon” c. monográfia (1988)	Közgazdasági Intézet, Ukrán SZSZK TA Ipargazdasági Intézet	Közgazdaságtudományi Intézet
		„Az anyagi erőforrások kihasználásának intenzifikálása” témában közös tudományos beszámolók és cikkek (1988). „Az árrendszer alkalmazásának kérdései az anyagi-tárgyi és értékarányok egységének biztosításában” beszámolók és cikkek (1989)		
		Szovjet és magyar közgazdászok évente tartott szimpóziумai		
		A gazdasági szervezetek jogi státusának továbbfejlesztésére vonatkozó közös munka (1988) és ajánlások (1989)	Állam- és Jogtudományi Intézet, Ukrán SZSZK TA Ipargazdasági Intézete	Állam- és Jogtudományi Intézet
3.2.(1)	Az ipar és a mezőgazdaság irányításának, népgazdasági tervezésének és fejlesztésének kérdései a Szovjetunióban és Magyarországon	„A gazdaságfejlesztés társadalmi mechanizmusának kutatása” témában konzultációk és egy tudományos beszámoló elkészítése (1989)	A Szibériai Ipargazdasági és Termelészervezési Intézet, Ukrán SZSZK TA Ipargazdasági Intézete	MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
		A műszaki haladás tervezésének és ösztönzésének tökéletesítése az iparvállalatoknál, ezen tapasztalatok tanulmányozása és egy tudományos beszámoló elkészítése (1988)		
		Kölcsönös konzultációk „A régió szintű ipari és mezőgazdasági termelés kölcsönös kapcsolatainak tökéletesítése”. valamint „Az önálló gazdasági elszámolás továbbfejlesztése vállalati, egyesületi és régió szinten” témákban	A Szibériai Ipargazdasági és Termelészervezési Intézet, Ukrán SZSZK TA Ipargazdasági Intézete	Regionális Kutatások Központja, Közgazdaságtudományi Intézet
		„A gazdasági és munkakapcsolatok jogi szabályozása. s ennek továbbfejlesztése az agrár-ipari komplexumban” témában szimpóziум (1986) és közös munka (1989)	Állam- és Jogtudományi Intézet, Ukrán SZSZK TA Állam- és Jogtudományi Intézete	Állam- és Jogtudományi Intézet, ELTE Jogásztovábbképző Intézete

1	2	3	4	5
3.3.(2)	A népjólét emelésének és a munkahatékonyság növelésének útjai a szocializmusban	<p>Az iparban és a mezőgazdaságban a tervszerű jövedelemszabályozás: erre vonatkozó tudományos beszámolók (1988. 1990) ajánlásokkal együtt</p> <p>A nők és a nyugdíjasok társadalmpolitikai és szociális aktivitásának növelésével foglalkozó tudományos beszámolók (1987. 1990). és ajánlások (1990) Ajánlások kidolgozása (1989) a szolgáltatási szféra munkatermelékenységének növelésére és a jobb lakossági ellátásra</p> <p>Tudományos beszámoló (1988) és ajánlások (1989) a munkafolyamatban részt vevő csoportok egymás közötti viszonyának tökéletesítésére vonatkozóan</p>	<p>Az Észti SZSZK TA Közgazdasági Intézete</p> <p>Szociológiai Kutatóintézet</p> <p>Pszichológiai Intézet</p> <p><i>Pszichológiai Intézet, Társadalmi és Gazdasági Kérdések Intézete</i></p>	<p>Közgazdaságtudományi Intézet</p> <p>Szociológiai Kutatóintézet</p> <p><i>Pszichológiai Intézet, Kereskedelmi Szervezőintézet, SKÁLA-COOP Központi Szolgáltatásfejlesztési Kutatóintézet</i></p> <p>Pszichológiai Intézet</p>
3.4.(2)	A Szovjetunió és Magyarország a szocialista világgazdaságban, a szocialista gazdasági integráció	<p>„A gazdasági együttműködés továbbfejlesztésének kérdései a Szovjetunióban és Magyarországon a KGST-országok felső szintű gazdasági értekezlete (1984) határozatainak alapján” c. tudományos beszámoló (1986)</p> <p>„A Szovjetunió és Magyarország együttműködésének továbbfejlesztése az agráripari szférában” témában konferencia (1986) és ajánlások (1987)</p> <p>„A Szovjetunió és Magyarország együttműködése a szállítás terén” c. témában konferencia (1987) és ajánlások</p> <p>„A beruházások és az állóalpok hatékonysága növelésének kérdései a Szovjetunióban és Magyarországon” monográfia (1990)</p> <p>A Szovjetunió és Magyarország közötti határmenti gazdasági együttműködés intenzívebbé tételéről szimpózium (1986) és ajánlások kidolgozása</p>	<p>Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet</p> <p>Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet</p> <p><i>Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet, Társadalmi és Gazdasági Kérdések Intézet</i></p> <p>Szocialista Világrendszer Közgazdasági Intézet</p> <p>Ukrán SZSZK TA Külföldi Országok Társadalmi és Gazdasági Problémái Intézet</p>	<p>Világgazdasági Kutatóintézet</p> <p>Világgazdasági Kutatóintézet</p> <p>Világgazdasági Kutatóintézet</p> <p><i>Közgazdaságtudományi Intézet, Világgazdasági Intézet, OT Tervgazdasági Intézete, KSH Gazdaságkutató Intézete</i></p> <p>Közgazdaságtudományi Intézet</p>

1	2	3	4	5
4.	<i>A szocializmus társadalmi-politikai fejlődése</i>			
4.1.(2)	A kommunista pártok szerepe a szocializmus tökéletesítésének jelenlegi szakaszában	Monográfia (1986)	SZKP KB Marxizmus–Leninizmus Intézete	MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
4.2.(2)	A szocializmus politikai rendszerének tökéletesítése, a szocialista demokrácia fejlesztésének kérdése	Konferencia (1986) és az eredményeket elemző összegzés (1987)	Állam- és Jogtudományi Intézet	Állam- és Jogtudományi Intézet
4.3.(2)	A társadalom egyenműségének kialakulási lehetőségei, az osztály- és regionális különbségek elmosódásának útjai (a Szovjetunió és Magyarország tapasztalatai)	Konferencia (1988), tudományos beszámoló (1989)	<i>Szociológiai Kutatóintézet</i> , Társadalmi és Gazdasági Kérdések Intézete, Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet	MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
4.4.(2)	A szocialista életmód továbbfejlesztése	„Általános és egyedi vonások a szocialista társadalom társadalmi csoportjainak életmódjában” témában konferencia (1987) és monográfia (1990) „A szocialista életmód anyagi alapjainak fejlesztése” cikkgyűjtemény (1988); „A szocialista életmód társadalmi normatívái” monográfia (1990)	<i>Szociológiai Kutatóintézet</i> , Társadalmi és Gazdasági Kérdések Intézete <i>Közgazdasági Intézet</i> , Szociológiai Kutatóintézet	Szociológiai Kutatóintézet <i>Közgazdaságtudományi Intézet</i> , Szociológiai Kutatóintézet
4.5.(2)	Az ifjúság helyzete és problémái; az új ember kialakítása	Szimpozium (1987) és monográfia (1990)	<i>Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet</i> , Ukrán SZSZK TA Külföldi Országok Társadalmi-Gazdasági Problémái Intézete	MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Filozófiai Intézet
4.6.(3)	A személyiség általános és szociálpszichológiai kérdései	A személyiség aktivítására vonatkozó egységes modell kialakítása; gyakorlati ajánlások kidolgozása a szovjet és a magyar pszichológiai szolgálatok számára	Pszichológiai Intézet	Pszichológiai Intézet
4.7.(2)	Az operatív közvéleménykutatás módszerei	Szimpozium (1986), közös metodika kidolgozása (1988)	Szociológiai Kutatóintézet	<i>Tömegkommunikációs Kutatóközpont</i> , Szociológiai Kutatóintézet
4.8.(3)	A bűnözéssel szembeni harc a közigazgatásban (összehasonlító jogi és kriminológiai kutatások)	A közigazgatásban a bűnözés elleni harccal kapcsolatos tudományosan megalapozott ajánlások kidolgozása (1988)	Ukrán SZSZK TA Állam- és Jogtudományi Intézete	Állam- és Jogtudományi Intézet

1	2	3	4	5
5.	<i>Magyarország és a Szovjetunió történelmi és kulturális örökségének összehasonlító vizsgálata</i>			
5.1.(3)	Magyarország és a Szovjetunió lakosságának történelmi kapcsolatai	A közös régészeti kutatások anyagainak felhasználása a „Magyarország régészete” és „A Szovjetunió régészete” c. többkötetes munkák megírásához	Régészeti Intézet, a Moldvai SZSZK TA Néprajzi és Művészettörténeti Osztálya	Régészeti Intézet
		„A tőkés fejlődés összehasonlító történelmi vizsgálata Oroszországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején” c. cikkgyűjtemény (1987)	Szovjetunió Története Intézet	Történettudományi Intézet
5.2.(3)	A magyar irodalom az európai szocialista országok irodalmának kontextusában	Szimpozium (1986) és „A szocialista országok irodalomtörténete” (1990) c. munka közös előkészítése	Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet	Irodalomtudományi Intézet
5.3.(2)	Elméleti nyelvtudomány és a nemzetek közötti érintkezés	Szimpozium (1987) és „A történelmi összehasonlító nyelvtudomány alapjai” monográfia (1988)	Nyelvtudományi Intézet	Nyelvtudományi Intézet
		„A türk nyelvtudomány alapjai” c. szimpózium (1988)	Nyelvtudományi Intézet	A Szegei Egyetem Altáji Nyelvek Tanszéke, ELTE Közép-Ázsiai Tanszék
		A magyar iskolákban történő orosz nyelvoktatáshoz szükséges tananyag módszertanának kidolgozása	Nyelvtudományi Intézet	MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága
		„A világ nyelvei” c. enciklopédia tájékoztató apparátusának automatizálása, ennek elvi és módszertani kimunkálása	Nyelvtudományi Intézet	Debreceni Egyetem
5.4.(2)	A nemzeti irodalmak kölcsönös kapcsolata és egymásra hatása a világirodalom fejlődésének kontextusában	Konferencia (1988) és az „Európa irodalma a reneszánsz és a barokk korban” c. közös munka (1989)	Világirodalmi Intézet	Irodalomtudományi Intézet
		Tudományos szimpózium (1987) és monográfia „Az orosz és a magyar irodalom a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején” címmel	Világirodalmi Intézet	Irodalomtudományi Intézet
5.5.(2)	A haladó magyar és orosz társadalmi gondolat hagyományai	Közös munka (1989)	Filozófiai Intézet, Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet	Filozófiai Intézet, Irodalomtudományi Intézet

1	2	3	4	5
6.	<i>A társadalomtudományok fejlesztésének módszertani és tudományos-információs kérdései</i>			
6.1.(2)	A polgári forradalom tipológiája. A társadalmi-gazdasági formációk elméleti-módszertani problémái. Történelmi aspektusok	Konferencia (1987). cikkgyűjtemény (1990)	<i>Egyetemes Történelmi Intézet, SZUTA Külföldi Ideológiai Áramlatokkal foglalkozó Tudományos Tanácsa</i>	<i>Történettudományi Intézet, ELTE Filozófiai Tanszék</i>
6.2.(2)	A felvilágosodás Közép- Kelet- és Nyugat-Európában	Tudományos szimpózium (1988). monográfia (1990)	<i>Egyetemes Történelmi Intézet, Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet</i>	<i>Történettudományi Intézet, ELTE</i>
6.3.(2)	Magyarzat és értelmezés a társadalmi megismerésben	Szimpóziumok (1986. 1988. 1990). a magyar filozófiai folyóirat közös száma (1987). cikkgyűjtemény (1990)	Filozófiai Intézet	Filozófiai Intézet
6.4.(3)	A konkrét szociológiai kutatások módszertani kérdései	Szimpózium (1986). cikkgyűjtemény (1989)	Szociológiai Kutatóintézet	Szociológiai Kutatóintézet
6.5.(2)	Orosz-német-angol közgazdasági értelmező szótár összeállítása	Munkaértekezlet (1987). a munka befejezése (1988)	<i>Közgazdasági Intézet, Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete. a Minisztertanács Népgazdasági Akadémiája</i>	<i>Közgazdaságtudományi Intézet, Világgazdasági Kutatóintézet</i>
6.6.(2)	A tudományos információ kérdései a társadalomtudományok terén	A magyar és a szovjet társadalomtudományi együttműködésben az információ biztosítása. a közös magyar-szovjet munkák bibliográfiai kiadásainak előkészítése	Társadalomtudományi Tudományos Információs Intézet	MTA Könyvtára
6.7.(2)	Nyári iskolák szervezése és a társadalomtudományi kéaderképzés	„A szocialista társadalom szerkezete” (1986. MNK). „Az ifjúság problémái” (1988. SZU)	A Szovjet-Magyar Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság szovjet tagozata	A Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság magyar tagozata
6.8.(3)	Előadók cseréje aktuális társadalomtudományi kérdések témakörben	A SZUTA és az MTA társadalomtudományi kutatói kölcsönösen utaznak ki a másik felet érdeklő tematika szerint	A Szovjet-Magyar Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság szovjet tagozata	A Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság magyar tagozata

HUSZÁR TIBOR

Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése

(Második rész)

IV

Az értelmiségi pályák anyagi megbecsültsége a bér- és jövedelmi viszonyok függvénye. Ezek alakulását konjunkturális tényezők is meghatározzák. Különösen vonatkozik ez az elmúlt fél évtizedre, amikor a kormányzati döntéseket korlátozta az anyagi erőforrások elégtelensége, a feszültségek hatását pedig fokozták az inflációs jelenségek. Ezek a társadalom *minden* rétegének helyzetére egyaránt kihatnak.

Egyes vizsgálatok ugyanakkor arra a következtetésre jutottak, hogy e kedvezőtlen tendenciák – néhány kategóriától eltekintve – legkevésbé az értelmiséget érintették, igaz, saját adataik szerint is ezen állítás csak akkor argumentálható, ha a diplomások és vezetők jövedelmi adatait összevontan jellemezzük.

Intézetünkben lefolytatott vizsgálatok nem erősítik meg ezen előfeltételezéseket. Ellenkezőleg. A rendelkezésünkre álló tények arról tanúskodnak, hogy a diplomások *meghatározó* tömbjének – minden heterogenitása ellenére azonosítva e statisztikailag jól körülhatárolható makrocsoportot a *szakértelmiséggel* – anyagi helyzetét az elmúlt években a konjunkturális okokkal magyarázható *abszolút rosszabbodás* és életnívójának *relatív romlása* egyaránt jellemzi. E tendencia – feltételezéseink szerint – *nemcsak* időleges, átmeneti ellentmondásokkal kapcsolatos, hanem a szellemi munka és különösen a magasán kvalifikált értelmiségi tevékenység *értékmegítélésének* problémájával is.

Korábban szólottunk arról, hogy az MSZMP – különösen 1968-at követően – részleges korrekciót hajtott végre a bér- és jövedelempolitikában. A Központi Bizottság 1984 áprilisában közzétett határozata – amelyet megerősített az MSZMP XIII. kongresszusa – ugyanakkor arra a következtetésre jutott, hogy a *változás nem kielégítő mértékű*: sem a meghirdetett, helyesen megfogalmazott elvekkel, sem a magyar társadalom fejlődésének szükségleteivel nincs kellően összhangban.

A kedvezőtlen tendenciák az 1972-es döntéseket követően erősödtek fel, amelyeknek mozzanataként egyre *csökkent* az egyes társadalmi rétegek kereseti és

jövedelmi viszonyainak differenciáltsága. Az értelmiségpolitika összefüggésében e folyamatok azért jelentősek, mert tovább *szűkültek* a szellemi és fizikai foglalkozásúak közötti kereseti különbségek, másrészt valamennyi társadalmi réteg adatait figyelembe véve, ezekben az években a *legkisebb mértékben az alkalmazott értelmiségiek keresete emelkedett*. A diplomások és más társadalmi csoportok jövedelemviszonyainak további nivellálódását mindenekelőtt ez a körülmény magyarázza.

A társadalmi rétegek közötti közeledési folyamat, amennyiben egyre *emelkedő* életszínvonal mellett a hátrányos helyzetűek fokozatos felemelkedését, s ezzel a szélsőséges társadalmi különbségek megszüntetését jelenti, a szocializmus eszményével összhangban levő, *kívánatos jelenség*. A jelenleg észlelhető folyamat azonban *stagnáló* vagy *csökkenő* életszínvonal mellett megy végbe, s így a szakértelmiségek relatív helyzete úgy változik, hogy közben abszolút helyzetük nem javul, sőt az alkalmazottak – különösen a költségvetési szerveknél dolgozók – esetében romlik. Mindez – a kormányzati állásfoglalásokkal ellentétben az esetek meghatározó többségében – a *teljesítményekkel nagyon kevésbé korreláló bérendszer mellett történik*.

A fenti megállapításokat a jövedelmek alakulásáról és bérek szóródásáról öt-évenkénti periodicitással megismételt hazai statisztikai vizsgálatok is alátámasztják. 1962 és 1977 között a keresetek alakulásában végbement átrendeződések *általában* kedvezőtlenek a kvalifikált munka dotálása szempontjából. Más szóval, nemcsak a fizikai-szellemi dolgozók közötti jövedelemkülönbségek csökkentek, de a *különböző iskolai végzettségű, különböző szinten kvalifikált fizikai dolgozók közöttieké is*. Az említett időszakban a „fizikai dolgozók” keresetnövekménye 2,29-szoros, a szakmunkásoké 2,15-szoros. A „szellemi dolgozók” keresete összességében 2,12-szorosára emelkedett, a *beosztott diplomás szakembereknél* a növekedés mértéke csak 1,96-szoros. Mindez arra utal, hogy a nivelláció ily módon több perióduson keresztül erősödött, s olyan időszakban is domináns maradt, amikor a termékszerkezet átalakítása, a hatékonyság növelése, az innováció és általában véve a termelés minőségi mutatóinak javítása érdekében a párt a gazdaságirányítás reformját kezdeményezte. A helyzet *érdemben* az utolsó években sem változott.

Ezek a – gazdaságpolitikusok, közgazdák, statisztikusok, üzemszociológusok által is sokoldalúan dokumentált – tények arra engednek következtetni, hogy a jelzett probléma nemcsak az értelmiségi munka társadalmi minősítésével, hanem *általában a tudás társadalmi hasznosulásával kapcsolatos*.

Ami közelebről az értelmiségi kereseteket illeti, különböző értelmiségi szakmákban végzett kutatások tanúsága szerint ezeket elsősorban az *életkor, a munkahelyi hierarchiában elfoglalt pozíció, illetve annak az ágazatnak és intézménytípusnak a jellege* határozza meg, ahol a *diplomás a munkatevékenységet kifejti*. Ezen tényezőkhöz képest viszonylag kisebb a *csoportos, illetve az egyéni teljesítmények szerepe*. Egyetlen adat ezen helyzet tudati tükröződésének szemléltetéséül. Az ELTE Szociológiai Intézetében lefolytatott kutatás során három mérnökgeneráció jelenleg is aktív tagjai közül arra a kérdésre, hogy „Minek a függvényében emelkedett a fizetése?”, az 1953-ban végzettek 13 százaléka, az 1963-ban végzettek 6 százaléka, az 1973-ban végzettek 9 százaléka válaszolta: „Teljesítménytől függően.” Ugyanezen korcsoportok meghatározónak tekintik az

„időtényező” és a beosztás szerepét, s 20; 24; 20 százalékok hozza munkahelyváltoztatásával kapcsolatba a keresetnövekményt. A „kulturális tőke” fogalma alá sorolható jelenségek (nyelvtudás, publikáció, tudományos fokozat, szakirodalmi tájékozottság stb.) szerepe is járulékosnak minősíthető e tények ismeretében. Az ELTE közgazdászvizsgálatának adatai például arról tanúskodnak, hogy a megkérdezettek 2 százaléka szerint befolyásolja a nyelvtudás a kereseteket. Még elgondolkoztatóbb, hogy mind a közgazdász-, mind a mérnökvizsgálat adatai szerint a *vállalati gazdálkodás eredményessége* kevésbé befolyásolja az ott dolgozó értelmiségiek jövedelmét.

Szinte valamennyi értelmiségi szakmánál átütő erejű ugyanakkor az életkor *keresetmeghatározó szerepe*. Ez annál is inkább problematikus, mert az életkor-nak nemcsak más tényezőkön, például a beosztáson keresztül érvényesülő közvetett szerepe számottevő, hanem „önálló” magyarázó ereje is rendkívül nagy.

Az életkor szerint bérdifferenciálódás-béremelkedés bizonyos határig indokolt. A jelenlegi, szinte minden szakmára és szférára való kiterjesztése azonban korlátozza a valóságos szelekciót, az „elhivatalnokoskodás” irányába hat, felfüggeszti a teljesítményre orientáló ösztönzést, akadályozza az értelmiségi kreativitás és a vállalkozó kedv fokozottabb mértékű érvényesülését.

E szempontból is figyelmeztetőek azok a tények, melyek arról tanúskodnak, hogy sok vállalatnál éppen az *innovációs folyamatban kulcsszerepet játszó fejlesztők és szervezők* jövedelme növekedett az elmúlt évtizedben a legkevésbé. 1979-ben például az állami iparban a közvetlen termelésirányítók „összkereseti színvonala” 20 százalékkal haladta meg a „*felsőfokú végzettségű, nem vezető beosztású műszaki gazdasági ügyintézőkét*” – az elnevezés is árulkodó –, ahova a jelenlegi nomenklátúra a *fejlesztőket és szerkesztőket* is sorolja.

Az utóbbi időben végrehajtott korrekciók ellenére a kezdő fizetés alacsony és csak 35–45 éves korban mondható viszonylag dinamikusabbnak a bérek, illetve a juttatások növekedése. A bérszabályozási gyakorlat – az említett korrekciók ellenére – ily módon nem szüntette meg a *hosszú képzési idő–alacsony kezdő fizetés* ellentmondását. 45 éves kor után csökken az emelkedés mértéke, ám egyidejűleg automatikussá is válik – *gyöngítve más előmeneteli tényezők szerepét*.

A másik jelentős keresetmeghatározó tényező a *munkahelyi-intézményes hierarchiában* elfoglalt pozíció. Ha a munkahelyi előrehaladásban erősebbek a szelektív, mint a kontraszelektív hatások, a *beosztás szerint keresetszabályozás* inkább tartalmazhat *teljesítményalapú minőségi szempontokat*, mint az életkor szerinti jövedelem-differenciálás. Ám a vizsgálatok tanulsága szerint olyan munkahelyeken, ahol a mérhető teljesítmény szerinti differenciálódás jelentéktelen mértékű, és az életkor emelkedésétől már nem várható számottevő keresetnövekedés, értelemszerűen a *munkahelyi hierarchiában való előrehaladás* válik a jövedelemnövelés járható útjává, ami a *vezetői tisztségek indokolatlan felduzzadásához vezet*. E tendencia a gyakorlatban melegágya a pozícióharcoknak és -féltsnek, melynek nem sok köze van a teljesítményorientált, egészséges versenyszellemhez, a *teljesítményektől kevésbé függő bürokratikus versenyszellem kialakulásához vezet*. (A már idézett mérnökvizsgálat adatai alapján valamennyi korcsoport vélekedése szerint a legerősebb jövedelmet befolyásoló tényező a beosztás.)

Intézménytípusonként vizsgálva az eddig elemzett kétfajta elosztást, a *költségvetési szerveknél* inkább *korfüggő*, a *vállalati szférában* – legalábbis a szakértelmiség vonatkozásában – inkább *hierarchiafüggő* rendszerek a jellemzőek.

A közgazdászvizsgálat adatai szerint ugyanakkor a vállalati szférában a kiemelt vállalatoktól a kisebb vállalatok felé haladva egyre *csökken* az *életkor*, illetve *növekszik* a *beosztás* szerepe. (A kor és a hierarchikus státus magyarázó erejét mutató együttíthatók értéke a közgazdászok alapkeresetét leíró kétváltozós modellekben intézménytípusonként az életkor függvényében: főhatóság 0,64; egyéb költségvetési szervek 0,46; kiemelt vállalat 0,42; nagyvállalat 0,41; kisvállalat 0,30. A hierarchikus státus ugyanezen intézménytípusoknál a következőképpen alakul: 0,34; 0,48; 0,49; 0,54; 0,63.) Egyébként a férfiak és a nők javadalmazása e tekintetben is eltéréseket mutat: a *férfiaknál* inkább a hierarchia-, a *nőknél* inkább korfüggő keresetdinamika a jellemző.

Az OMFB elemzései a *műszaki-gazdasági értelmiség* helyzetéről is megerősítették, hogy a fenti két tényezőnél lényegesen *kisebb mértékben* és *kevésbé átfogóan érvényesül a teljesítmény szerinti elosztás*. Ennek okául azt jelölik meg, hogy valamennyi közgazdasági jelenség közül leginkább a bérek vannak izolálva a piaci értékítéletektől. A vállalati szférában ugyan megfigyelhető egy olyan tendencia, amely szerint a nyereséges vállalatoknál való elhelyezkedés jövedelmi szempontból előnyös – ez a tendencia azonban gyenge és csak korlátozottan érvényesül. A közgazdászok körében folytatott vizsgálatok pedig arra irányították rá a figyelmet, hogy a nyereséges vállalatoknál a jövedelmi előnyök inkább a munkabérekben, mint a munkáltatói mellékjövedelmekben (prémiumokban, jutalmakban) mutatkoznak meg, miután a vállalatok – lévén a nyereségeség nem olyan tartósan biztosított, mint az egyszer megemelt alapbér – jelentős nyereség esetén (a progresszív adóztatás ellenére) inkább emelik az alapkereseteket, mint a mellékjövedelmeket.

A különböző szabályozási rendszerek a *jövedelem részelemeinek típusa szerint* is differenciáltak. Más jellegű változók szabályozzák például az *alapbéreket*, a *munkáltatói mellékjövedelmeket* és az állami-vállalati keresetek között működő *gazdasági munkaközösségekben érvényesülő bérpreferenciákat*.

A legkülönbözőbb értelmiségi szakmák közös jellemzője e vonatkozásban, hogy az *alapbérek* jellegzetesen *korfüggőek*, s kevésbé *differenciáltak*. A munkáltatói többletjövedelmek ezzel szemben jellegzetesen *hierarchiafüggőek*: a szórással jelentékenyebb; a munkáltatói pluszjövedelemben nem mindenki részesül. (A közgazdászvizsgálat adatai szerint például – 30 év felett, mindenki korcsoportnál – a hierarchia alsó, illetve felső fokán besoroltak között megközelítően 100 százalék körül mozog a vállalati kiegészítő keresetnél a magasabb beosztásban dolgozók javára mutató többlet.)

A *szellemi-gazdasági munkaközösségekben* érvényesülő jövedelemelosztási rendszer látszik a leginkább teljesítményközpontúnak. A jövedelmek szórása itt a legerőteljesebb, az életkor befolyásoló szerepe ugyanakkor elenyésző, a hierarchikus pozíció is csak szórványosan és a korábbinál kisebb mértékben differenciálja a jövedelmeket.

A vállalati gazdasági munkaközösségekben s általában a második gazdaságban való részvétel lehetősége és mértéke azonban számos tényező függvénye. A viszonylag kötetlen munkarend, egyes intézmények sajátosságai – esetleg monopolhelyzete –, a szakmai hírnév inkább a *kínálat* oldaláról, a fővárosi munkahely, továbbá az adott munkatevékenységek iránti magán- és intézményközi igény a *kereslet* oldaláról jelent előnyt, illetve hátrányt a „szakmai profilba vágó” második gazdaságban realizálható lehetőségek jobb kihasználása szempontjából. E tényezők közül több is abba az irányba mutat, hogy a gazdasági, szellemi köz-

pontokban dolgozók előnye a második gazdaság munkapiaci esélyeit illetően is kedvezőbb.

Egyidejűleg hat egy ellentétes irányú tendencia: a viszonylag rosszabb anyagi körülmények között élők – különösen a megoldatlan lakáshelyzetű *fiatalok* – is keresik a lehetőséget a második gazdaságba való bekapcsolódásra. Az utóbbiak azonban sokszor kevésbé jól fizetett, illetve a szakmájuktól távol eső (sok esetben fizikai munkakörben) kényszerülnek munkát vállalni. Az így szerzett jövedelem könnyíti anyagi helyzetükön. A kompenzatórikus jellegű munkavállalás ugyanakkor *hátráltatja szakmai fejlődésüket*, s erősíti a korábban említett értékzavarokat.

Visszatérve a másodlagos jövedelmek teljesítményorientáló jellegére, tapasztalataink szerint a teljesítményelv hatása elsősorban azokon az értelmiségi pályákon erős, amelyeken a munkapiac szívóhatása viszonylag széles körű, s így adóttak a feltételek főmunkahelyen kívüli, rendszeres munkavállalásra. E szakmákban számottevő az olyan értelmiségi egzisztencia, ahol a pluszjövedelem elsődleges forrása a második gazdaság. E jelenség különösen ipar- és képzőművészeknél, színészeknél, újságíróknál, a kutatók egyes csoportjainál, a felszínen is érzékelhető vagy lefojtott feszültségek forrásául szolgál. Munkásságukban ugyanis az extenzív értelemben vett teljesítménynövekedés háttérbe szoríthatja a *minőségi elemeket*. E vonatkozásban az újságírók és színészek körében lefolytatott reprezentatív vizsgálatok különösen tanulságosak. Az egyetemeken és főiskolákon szerzett tapasztalatok pedig arról tanúskodnak, hogy a kiegészítő jövedelemforrások biztosítása nem egy intézményben háttérbe szorítja az oktató-nevelő munkát. Ezen adatok arra figyelmeztetnek, hogy az egyoldalúan mennyiségi szempontozott dotációs érdekeltség a szellemi munkavállalóknál *relativizálja a tevékenységek szakmai értékei szerinti válogatását*.

E dilemmák feloldása is csak olyan jövedelemszabályozási rendszertől remélhető, amely a teljesítmény *minőségi és mennyiségi vonatkozása* iránt egyaránt érzékeny, s amely az első gazdaságban is lehetővé teszi a nagyobb teljesítmények rendszeres dotálását.

●

Az úgynevezett „harmadik gazdaságból” származó, *jogszabályilag nem engedélyezett*, illetve a *közterhek viselése szempontjából nem ellenőrizhető jövedelmek is értékzavarok forrásai*. A legközismertebb formája ennek az úgynevezett orvosi hálapénz, de más „csatornákon” keresztül is folyik a jövedelmek „rejtett” újraelosztása – jóllehet erről kevesebb szó esik. Például az ügyvédi munkaközösségek lakásügyekkel foglalkozó egyes tagjai, vagy azok a tanácsi szerveknél dolgozó műszakiak, akik építési engedélyek felett döntenek stb., nemegyszer a jogszabályokat kijátszva, hatáskörüikkel visszaélnak a maguk számára többletjövédelmet. A korrupció ezen formáinak erkölcsi megbélyegzése, jogi szankciókkal való korlátozása – a hiánygazdálkodás feltételei között – nem hozhat tartós javulást. E különböző jellegű és értékű tevékenységek sommás megítélése ugyancsak súlyos károkat okozhat (az életet visszaadó agysebész, illetve a hatalmával visszaélő korrump tisztségviselő nyilvánvalóan nem ítéhető meg azonos módon). Számolni kell továbbá azzal a ténnyel, hogy az orvosi hálapénz részben a viszonylag alacsony illetmények spontán piaci korrekciója. E gyakorlat tartósítása hosszú távon nem tolerálható, s minden különbözőség ellenére tudomásul

kell venni, hogy szociológiai-közgazdasági jellemzőiket tekintve rokonítja e jövedelemszerzési formákat, hogy nem ellenőrizhetőek, s hogy a létező szocializmus értékrendjével nem összeegyeztethető *aránytalanságok forrásául szolgálnak*. A kiigazítás lehetőségei a hiánygazdaság jellemzőinek ismeretében, illetve azok fokozatos leküzdése útján lehetséges.

A „rejtett jövedelemforrások” kiaknázásának lehetőségei egy adott professzió *belül* és az egyes értelmiségi hivatások *között* is feszültségforrássá váltak. Az orvosok körében végzett vizsgálatok például azt tanúsították, hogy egyes, a diagnózis szempontjából kulcsjelentőségű, elemző munkát végző szakorvosok, például a laboratóriumokban dolgozók, továbbá a közegészségügyi szakemberek, és általában mindazok, akik a betegekkel közvetlenül nem érintkeznek, nem tudják *áruvá transzformálni* a hiányzó kapacitásokat vagy szaktudásukat, s ily módon *nem* jutnak hálapénzhez, míg mások alacsony minőségű gyógyító tevékenység esetében is képesek „piaci értékkel felruházni” munkájukat, a rendelkezésükre bocsátott *és köztulajdonban* levő gyógyító eszközöket.

Ami az egyes értelmiségi hivatások viszonyát illeti, e szempontból a pedagógusok helyzete a legtipikusabb: a tanár az oktató-nevelő munka jellegéből következően nem számíthat semmiféle hálapénzre. Az intézményen kívüli korrepetáló tevékenység más megítélés alá esik, és joggal minősül legális jövedelemszerzési forrásnak.

Az orvos, a pedagógus szociológiailag minősíthető pozíciójának ugyanakkor van rokon eleme, amely tükrözi a magasan kvalifikált szellemi munka – dotációban is tetest öltő – társadalmi megítélésével kapcsolatos aránytalanságokat. A fordulat évét követő időszak nagy vívmánya, hogy gyors ütemben fejlesztette az iskola- és az egészségügyet. E szempontból – mint arról korábban szöveztünk – a tanulói, illetve egyetemi hallgatói létszám gyors ütemű növekedése s a társadalombiztosítás állampolgári jogként való kezelése egyaránt meghatározó jelentőségű. Ám e fontos intézmények fejlődése nem volt egyenletes.

A feszültségek részben törvényszerű kísérőtünetei voltak az extenzív fejlesztésnek, részben azonban azzal kapcsolatosak, hogy a tárgyi feltételek rendkívül költségigényes fejlesztésében mutatkozó elégtelenségeket az orvos-, illetve a pedagóguslétszám gyorsított ütemű emelésével ellensúlyozzák. E döntést nemcsak a szolgáltató szektor jelentőségének alábecsülése magyarázta, hanem az a kvázipolitikai-gazdaságtani fejtegetésekkel álcázott gyakorlat is, amely – miközben tagadta a munkaerő árujellegét – a legolcsóbb áruként a munkaerőt hasznosította, *különösen „értéke” alatt díjazva az úgynevezett improduktív munkatevékenységeket*. A kórházi ágy és iskolai tanterem krónikus hiánya, a magas osztálylétszámok, a több műszakos tanítás e fejlesztésstratégia velejárói.

Az MSZMP politikai gyakorlatában érzékelhetően módosult az értékrend, a szolgáltató szektor jelentősége is nagyobb hangsúlyt kapott, az erőltetett ütemű iparfejlesztés éveiben kialakult struktúra felülvizsgálatát azonban csak részben végeztük el. Ez a körülmény is magyarázza, hogy a hetvenes évek elején – amikor még megfelelő pénzüsszegek álltak rendelkezésre – az említett ágazatok fejlesztése nem kielégítő ütemben gyorsult fel. A hatodik ötéves tervben a hangsúlyeltolódások már jól érzékelhetőek, ezen ciklusban azonban, ismert okokból, a pénzügyi források szűkültek be.

Az oktatás- és egészségügy közötti párhuzam ezzel meg is szűnik: a hiányzó materiális adottságokkal „gazdálkodva” az orvosok meghatározó többsége ki tudja kényszeríteni munkája anyagi ellentételezését, míg a pedagógusok helyzetét

alapvetően – a köznevelés rendszerén belül – a központilag elhatározott bérpolitikai intézkedések javíthatják. A pedagógusok „korrekciós stratégiája”: a *pályaelhagyás*. A krónikus pedagógushiány és a képesítés nélküli nevelők alkalmazásának kényszere e mozgás következménye. A pedagógusfizetések 1984 őszén végrehajtott részleges korrekciója, amely a jelenlegi rendkívül nehéz gazdasági helyzetben szimbolikus jelentőségű, javított helyzetükön, az alapvető aránytalanságok feloldása azonban – mint ezt a köznevelés fejlesztésével foglalkozó párt- és állami dokumentumok is hangsúlyozzák – csak hosszabb távon realizálható komplex intézkedéssorozattal oldható meg.

●

A társadalmi mobilitás korábban általánosan használt modellje szerint a társadalmi ranglétra alsó gráduszán a segédmunkás állt, s a legfelsőn pedig a vezető és az értelmiségi. A felsőfokú tanintézetek felvételi vizsgái körüli feszültségek igazolni látszanak e modell jelen idejű érvényességét. A fiatalok körében végzett vizsgálatok ugyanakkor a középiskolákban tanulók motivációinak átstrukturálódásáról tanúskodnak. S e vonatkozásban nemcsak az a probléma, hogy a középfokú tanintézetekben végzetek csökkenő vagy növekvő hányada jelentkezik felsőfokú tanintézetbe, hanem az is, hogy milyen e sokaság *minőségi, illetve szociális összetétele*. E szempontból az adatok nyugtalanító változásokról tanúskodnak: csökken a magas presztízsű tanintézetekben a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya, s különösen a fizikai származású fiúk körében az értelmiségi hivatások presztízse. E vonatkozásban nem kevésbé nyugtalanító, hogy a *kvalifikált szakmunka* társadalmi megbecsültsége sem a kívánt mértékben emelkedik, illetve hogy az *ad hoc munkával szerezhető magas jövedelmek szívóhatása a szükségnél erőteljesebb*.

V

A szakértelmiségiék értékszemléletét, szellemi-politikai folyamatokkal kapcsolatos érzékenységét is elsődlegesen a megélt tapasztalatok alakítják. Világlátásuk korántsem mindenkinél épül összefüggő, koherens elvek rendszerére: a társadalomban végbement folyamatokról kialakított – sokszor felszínes benyomáson alapuló – sztereotípiák elegyedhetnek köznapi ideológiákkal, érdekviszonyaik racionalizálásával, filozofikus igényű felismerésekkel.

Az értelmiségi szemléletmódot – s ennek korántsem feltétele a diploma – éppen a *reflexivitás, a megélt tapasztalatok rendszerezésének, kritikai végiggondolásának igénye jellemzi*. A szocialista társadalomban – hiszen e társadalomban nő a *tudatosság* szerepe – e jellemzők jelentősége is megsokszorozódik. S mert egyidejűleg a tudás gyakorlati hasznosításának objektív szükséglete is nő, új módon fogalmazódik meg az elmélet és a gyakorlat összekapcsolásának igénye.

Ezt az összefüggést hangsúlyozva írja Gramsci, az új társadalom értelmiségét jellemezve: „Az értelmiség látásmódját nem alkothatja többé az ékesszólás, az érzelmek és szenvedélyek külső és pillanatnyi mozgatója, hanem csak az aktív bekapcsolódás a gyakorlati életbe, amelyben az értelmiségi mint építő, szervező vesz részt, aki »folytonosan meggyőz«, mert nem pusztán szónok, és mégis felette

áll az elvont matematikai szellemnek; a technikától mint munkától eljut a technikaig mint tudományig és a humanista történelemszemléletig, amelynek hiányában »szakemberek« maradunk és nem leszünk vezetővé (ami szakember + politikus).»

Az intenzív növekedési pályára való áttérés parancsoló szükségletté teszi ezen értékszemlélet erősítését. Az elmúlt másfél évtized számos történése azonban arról tanúskodik, hogy a pozitív kezdeményezések és változások ellenére – elhomályosítva az értelmiségi szerepkör idézett értelmezését – egyes csoportokban erősödött a tartózkodás, a borúlátás; sokan a szocialista értékek érvényességét, életképességét, időserűségét is megkérdőjelezték. Egyidejűleg tapasztalható a neokonzervatív, neoliberális ideológiák vonzerejének növekedése vagy/és a magánszférákba való visszahúzóds, a kudarchelyzetek ontológiai szintű megélése.

E jelenségek tényszerű, átfogó igényű elemzésére jelenidejűen nem tudunk vállalkozni. A rendelkezésre álló empirikus vizsgálatok fontos forrást jelentenek, s a vélemények, beállítódások változásait jól jellemzik, ám a *tudat rejtettebb struktúrái* ezen metodikákkal – felfogásunk szerint – megbízhatóan még nem jellemezhetőek.

Másrészt a *történelmi tényanyag* egzakt vizsgálatának sem adottak a feltételei: azok a dokumentumok, amelyekből a döntéseket megelőző viták, az indítékok pontosabban rekonstruálhatók, nem vagy csak kis részben állnak rendelkezésünkre, s kevéssé felderítettek azok a mechanizmusok is, amelyek közvetítésével a csoportérdekek, szükségletek a politika erőtereiben objektiválódtak. A nyilvánosságra hozott kongresszusi állásfoglalások, a központi bizottsági határozatok és a különböző folyóiratokban lezajlott – egyébként korántsem kellő alapossággal feldolgozott – viták mégis megfelelő támpontul szolgálnak annak előlegezéséhez, hogy az elmúlt két évtizednek az *értelmiség értékszemléletét* is alakító történései legalább *három szakaszra tagolhatók*.

Az első szakasz – a periódushatárok minden viszonylagosságára ellenére – az 1965 és 1972 közötti évekre tehető. Ez a néhány év egyidejűleg volt időszaka Magyarországon a gazdaságirányítási rendszer előkészítésének, világméretben az újbaloldali mozgalmak fellendülésének, az úgynevezett neomarxizmus – a három M – európai kultuszának, a prágai és a párizsi eseményeknek.

Az 1972 és 1978 közötti éveket nemcsak az olajárrobbanás következményei, de a reformelképzelésekkel szembeni ellenállás felerősödése is jellemzi. A világ más tájain aláhanyatlanak az újbaloldali mozgalmak, a szervezett munkásmozgalom is pozíciókat veszít, s észlelhetően nemcsak a marxizmus, de a felvilágosodás hagyományait őrző humanista-racionalista irányzat befolyása is csökken. Egyidejűleg egy populista-újkonzervatív reneszánsz körvonalai is kibontakoznak.

Az 1978–1980-tól kezdődő években Magyarországon új ösztönzést kap a gazdaságirányítási, a közigazgatási, a köznevelési rendszer megújítása, ám e rendkívül tökeigényes, komplex feladatokat jelentős adósságállomány terheit hordozva, minden tekintetben keményebb nemzetközi feltételek mellett kell megvalósítani. A Szovjetunió és az Egyesült Államok viszonyának látványos romlása, a harcos antikommunizmust a kormánypolitika rangjává emelő amerikai adminisztráció, a lengyel válság manifesztté válása – e korszak „lelki éghajlatát” meghatározó tények. E „befejezetlen” korszakra jellemző továbbá az alternatív-etnikai mozgalmak előretörése.

E korszakok ily módon sűrítetten tartalmaznak ellentétes hatásokat. „Lenyomataik” paradox jellegét az értelmiség értékszempléletében erősítették spontán társadalmi mozgások, illetve azok mellékhatásai. Megkíséreljük állításunkat néhány – a rendszer legitimálása szempontjából kulcsjelentőségű – folyamattal összefüggésben szemléltetni.

A gazdasági növekedés felgyorsulása a hatvanas évek második felében *minden* társadalmi réteg életében érzékelhető, pozitív változásokat eredményezett. A párt és kormány vezetői, a gazdaságirányítási rendszer működését elemző szakemberek ugyanakkor felismerték: az adott feltételek mellett az eredmények nem tartósíthatók, kimerültek az extenzív gazdaságfejlesztés tartalékai, elkerülhetetlen a *gazdasági irányítási rendszer reformja*.

Hogy a gazdaságirányítás reformja milyen feltételek között teljeshedhetett volna ki egyértelműbben, annak elemzése nem ezen írás feladata. Itt csak utalhatunk arra a tényre, hogy jóllehet a termelékenységi fokozása, a szelektív iparfejlesztés, a differenciált bérezés volt az 1968-ban elindított reform kinyilvánított célja, mégis amikor a differenciálódás első, osztálytársadalmi méretben kezdetinek nevezhető jelei érzékelhetővé váltak, ellenzői már a szocializmus alapjait veszélyeztető anomáliákról beszéltek.

Továbbá: azon üzemi vezetők, műszaki értelmiségiek, akiknek pozícióit a szelektív iparfejlesztés következetes végigvitele megkérdőjelezte volna – azonosítva érdekeiket a „nagyüzemi” munkásság érdekeivel –, egyoldalú magyarázatát adva valós konfliktusoknak, elkezdtek támadni a „haszonközpontú”, „piacentrikus”, úgymond: a „munkásosztály fellegvárjai” ellen irányuló gazdaságpolitikát. Érvelésüket erősítendő, dramatizálták az új folyamatok negatív mellékhatásait.

Egyes humán értelmiségi csoportok ellenérzését részben más megfontolások motiválták. Visszaulva a „frizsider szocializmusról” a hatvanas évek kezdetén folytatott vitákra, a „fogyasztói szemlélet” felerősödésétől féltették a közösségi értékeket, és az észlelt negatív jelenségeket egyoldalúan a gazdaságirányítási rendszer reformjával hozták kapcsolatba.

A polémiákban – amelyekben sokféle, egymással is szembesülő nézet fogalmazódott meg – vezérmotívumként tért vissza annak hangoztatása, hogy a „haszonközpontúság” törvényszerűen vonja (vonta) maga után az értékérzékenységi gyöngülését, a társadalom depolitizálását. A reformok indukálta „anyagiaságot” a *magyarságtudat* vélt vagy valós zavarai is *közvetlenül* összekapcsolták.

Tanulmányunkban nem vállalkozhatunk a vitákban megfogalmazott álláspontok pontos felidézésére, csak az említett vitákat is motiváló – és az értelmiségpolitika szempontjából feltételezésünk szerint nem kellően végiggondolt – paradoxonokra kívánjuk ráirányítani a figyelmet.

Miért beszélünk – legalábbis az értékszemplélet vonatkozásában – paradoxonokról? Az MSZMP, s ez nemzetközileg is jelentős kezdeményezése volt, kimondta: a magyarországi szocializmus feltételei között az érdekviszonyok pluralizálódása törvényszerű; az érdekek „megfogalmazódása”, ütköztetése jelentős energiataralékokat szabadíthat fel, s a társadalmi mozgások erőforrásává alakítható.

Ilyen értelmezésben egyébként az említett vállalati vezetők akciói érdekérvényesítésként is felfoghatók. Mivel azonban az *érdekérvényesítés társadalmi mechanizmusai* nem vagy nem kielégítően épültek ki, az álláspontok „generalizálá-

sa” sem a megfelelő fórumon és formában ment végbe. A szereplők nemegyszer *nem saját jelmezükben léptek színre*, és „ideológia”, mítoszok nyelvén fogalmazták meg egyébként profán követeléseiket. A helyzetet bonyolította, hogy a külső történések sem kedveztek a megfelelő intézményrendszerek kiépítésének. Egyidejűleg a párt legfelsőbb szerveiben is folytak viták, ezek azonban nem kaptak – s az említett történések okán valószínűsíthetően nem is kaphattak – kellő nyilvánosságot.

A polémiák az irodalom és a tudomány egyes fórumain így válhattak olyan „álarcos bállá”, amelyben a vita egyes résztvevői nem is tudták, kinek a „kezét fogják”, hogy érveikkel milyen törekvéseket támogatnak, illetve torpedóznak meg. Agrárius érdekek nevében fellépő literátorok, az országot járó szociográfusok – hogy egyetlen példát említsünk – így kerülhettek ideiglenesen egy szekértáborba a magas falusi életszínvonalat szűkkeblű érvekkel ellenzők különböző csoportjaival.

A társadalmi konfliktusoknak a kelleténél korlátozottabb nyilvánossága, az érdekképviselőt kerülőúttjai is magyarázzák az értelmiség egyes csoportjainál tapasztalható „apolitizmust”, a társadalmi passzivitást. (Arra a kérdésre, hogy „Foglalkoztatják-e közéleti-politikai kérdések?”, a már idézett mérnökvizsgálat keretében megkérdezettek közül az 1953-ban végzetek 71, az 1963-ban végzetek 78 és az 1973-ban végzetek 74 százaléka válaszolt igenlően. Ugyanakkor későbbi válaszaikból kitetszik, hogy az 1953-ban végzetek 44, az 1963-ban végzetek 46 és az 1973-ban végzetek 58 százaléka tölt be közéleti funkciót, s arra a kérdésre, hogy „Bekapcsolódna-e valamilyen közéleti fórum tevékenységébe, ha erre lehetősége adódna?”, az említett évjáratok sorrendjében 35, 39, illetve 49 százaléka válaszolt a következőképpen: „Nem folytatnék és nem is kapcsolódnék be.”)

A hatások természetesen nem egyirányúak, a szubjektív vélekedések jelentőségét ugyanolyan hiba volna túl- mint alábecsülni. Az értelmiségpolitika szempontjából azonban a negatív tünetek jelentősége akkor is sokszoros, ha csak egyes professziókon belüli szórványokra vagy korcsoportokra volna jellemző. A szocialista társadalom értékrendjében ugyanis a társadalmi passzivítás hatványozottabban tekinthető körtünetnek; a politikailag passzív vagy közömbös mérnök, közigazda, tanár vagy akár orvos a Gramsci által plasztikusan jellemzett *értelmiségi* funkciókat nem töltheti be eredményesen.

Egyébként napjainkban – sok vonatkozásban megváltozott helyzetben – a fentebb idézett és sokszor bipolárisan szembeesülő álláspontok újrafogalmazódtak. E tény az értelmiségpolitika szempontjából sem lehet közömbös, s elkerülhetlenné teszi annak végiggondolását, hogy függetlenül a viták szereplőinek szubjektív indítékaitól, a polémiák milyen mélyebb, szerkezeti okokra visszavezethető feszültségeket tükröznek. Mert valószínűsíthető, hogy e viták idő előtti lezárása ezért nem vezetett új szintézishez, s csak a kérdések elnapolását segítette.

Az 1966 és 1970 közötti időszakban kezdődött meg az új tanácstörvény és településfejlesztési koncepció kidolgozása. E *kezdetben* párhuzamosan folyó munkálatok a *decentralizálást* és a *szocialista demokrácia* intézményrendszereinek erősítését voltak hivatva szolgálni, s kapcsolódtak a gazdaságirányítási rendszer tervezett reformjához. Az előkészítés utolsó fázisában azonban – összefüggésben az említett politikai folyamatokkal – az érték szempontok lassan átrendeződték: a te-

lepülések és a választott szervek önkormányzati jogainak erősítése a *gyakorlatban* háttérbe szorult.

A paradoxális hatás a jelen esetben abban nyilvánult meg, hogy – a decentralizálás ellenére – a *központi újraelosztás* pozíciói érdemben *nem* csökkentek, sőt, egyes területeken erősödtek. A megyeszékhelyek és általában a városhálózat fejlődése a településfejlesztési terv történelmi léptékű hozadéka. E változások eredményeként jelentősen megnőtt a *megyei apparátus* szerepe és befolyása. Ugyanakkor a *helyi tanácsi szervek* mozgásteret egészen a hetvenes évek közepéig érdemben nem módosult, és a *községek* – különösen a társközség-státussal rendelkező falvak – abszolút vagy relatív *hátrányos helyzete* fokozódott. Történt mindez egy olyan időszakban, amikor a *termelőszövetkezeti mozgalom* és a jól működő *állami gazdaságok a magyar mezőgazdaságot* a világ élvonalába emelték. A decentralizálás *nem* vagy nem mindenütt *társult a szocialista demokrácia* intézményeinek céltudatos fejlesztésével.

E történések nemcsak a vidéken és különösen a falvakban élő értelmiségiek közérzetét befolyásolták. Napjainkban ugyanis már jól megítélhető, hogy a közigazgatás, az egészségügyi intézmények, az általános iskolák összevonásával kapcsolatos viták idő előtti lezárása a hatvanas-hetvenes évek fordulóján is szerepet játszott hibás – a negatív mellékhatásokkal nem kellően számot vető – döntések meghozatalában. A „*túlfeszített*” körzetesítés következményei működési zavarok forrásául szolgáltak, szélesebb értelmiségi közvéleményben is feszültségeket okoztak.

Ugyancsak a hatvanas évek második felében vált általános gyakorlattá a szakértők *szélesebb körének* bevonása a konceptuális jelentőségű kérdések elemzésébe, a döntések előkészítési folyamatába. E pozitív, a szocialista demokratizmust erősítő tendencia a *társadalomtudományok funkcióinak a gyakorlatban* való újraértelmezésével társult.

A társadalmi tudatban ez a súlypontok részleges átrendeződéséhez vezetett. A Központi Bizottság tudománypolitikai irányelveinek szellemében – igaz, viszszatéró viták közepette – erősödött az irodalom-, a történelem-, a közgazdaságtudomány, a szociológia, a pszichológia *szaktudományi jellege*, s az a felismerés, hogy e tudományokon belül az ideológiai konfrontációk csak e szaktudományok fogalmi-módszertani jellemzőinek ismeretében értelmezhetők. Az értelmiségpolitika súlypontjainak kialakítása szempontjából természetesen az a körülmény is lényeges, hogy *e tudományokon belül is különböző irányzatok szembesülnek*, ám messze túlmutat e szakterületek céhbeli problémáin annak kinyilvánítása, hogy a társadalomtudományok *szakkérdéseire* a megoldási módokat, az érvényes válaszokat e tudományok műhelyeiben kell keresni.

Az említett időszakban a marxizmus-leninizmus fejlesztésének, oktatásának intézményhálózata is kiszélesedett. Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága – az akadémiai és más kutatóhelyek bevonásával – olyan integratív kutatásokat kezdeményezett, illetve olyan dokumentumok megírására adott megrendelést, amelyek a szaktudományok eredményeit az ideológia nyelvére transzformálják, és elősegítik a kor követelményeivel összhangban korszerű szocializmuskép definiálását. Az említett törekvést segítették a KB Agitációs és Propaganda Osztálya által szervezett elméleti tanácskozások.

E fejlemény pozitív hatása az értelmiségpolitika szempontjából is jelentős, jól lehet a jelzett korszakhatárok között, az említett politikai folyamatokra visszavehetően, kisugárzása nem mentes ellentmondásoktól.

Különösen 1972–1973-at követően sajátos „információtelítettség” jött létre, amely azonban egyes szakterületekre korlátozódott. A Tudománypolitikai irányelvek szavatolták a *kutatás szabadságát*, a vizsgálatok publikációja azonban szűk körű volt. A felhalmozott információk sokasodtak, újabb bizottságok szerveződtek, a bekövetkezett megtorpanás következtében azonban ezek nemegyszer *elodázhatatlan döntések* újravitatásának fórumaivá váltak. A *tájékozottság aszimmetriája* alakult ki ily módon: a cselekvésképtelenség érzésével társuló információbőség együtt járt a más területekkel kapcsolatos információk hiányával. E paradox helyzet is értékzavarok forrása.

A megyei, városi, falusi intézményekben e jelenség természetesen más módon jelentkezik: az „információszegénység” annál erőteljesebb, minél távolabb esik a *szakemberek működési területe az országos központoktól*.

VI

Az értelmiségpolitika „hatásmechanizmusa” szempontjából is pozitív fejlemény, hogy a kulturális-ideológiai élet *szervezetrendszere* számos területen megújult, vagy legalábbis teret biztosított új törekvéseknek.

Ilyen változásként tarthatjuk számon a művészeti, tudományos szövetségek és társaságok – ezek sorában az újjászervezett vagy újonnan létesített Filozófiai, Szociológiai, Politikatudományi Társaság – megnövekedett közéleti szerepvállalását; nagy hagyományú értelmiségi egyesületek (MTESZ, TIT) működési területének kiszélesítését; az irodalmi és társadalomtudományi folyóiratok számában és példányszámában bekövetkezett változásokat. (1960-ban egy irodalmi-kulturális hetilap jelent meg, megközelítően 16 ezer, illetve öt folyóirat 19 ezer példányban; 1982-ben két ilyen profilú hetilap példányszáma meghaladta a 190 ezret, ugyanakkor huszonegy irodalmi folyóirat látott napvilágot, példányszámuk durván 160 ezer.)

A könyvkiadás példányszám szerinti gazdagodása hasonló változásokat jelez: a filozófiai, pszichológiai, szociológiai, statisztikai, államtudományi, közgazdaságtudományi könyvek példányszáma például 1960 és 1980 között durván megkétszereződött; 1970-ben tizenhét külföldi szerző tudományos művét jelentettük meg magyarul, 1980-ban kettőszázharmincnyolcét. S ha az *értéktartományt* vizsgáljuk: az olyan sorozatok, mint a Világirodalmi Könyvtár, a Modern Könyvtár, a Társadalomtudományi Könyvtár, a Gyorsuló Idő, az Elvek és Utak, a Gondolkodó Magyarok vagy a Mérleg tanúsítják: a klasszikus és modern irányzatok közvetítésében Magyarország nemzetközi mércével mérve is méltányolható eredményeket ért el és nyitottságot tanúsít.

Az ideológiai élet *szervezetében* végbement változások jelének tekinthető, hogy az egyházak gondozásában megjelenő könyvek és folyóiratok szélesebb nyilvánosság számára váltak hozzáférhetővé. E tény önmagában is tanúsítja, hogy – a fokozódó nemzetközi feszültség ellenére – a különböző ideológiai áramlatok, illetve tudományos irányzatok képviselői közt folyó dialógus csatornáit az elmúlt években kiszélesedtek.

E jelentős változások új energiákat szabadítottak fel, új szükségletek forrásaivá váltak. Ám a jelenségek egymásba való átcsapása e szférákban is bonyolítja a

társadalmi mozgásokat: a felhalmozódó külső és belső ellentmondásokra is visszavezethetően, az értékrendek szélesebb körben megnyilvánuló pluralizmusa az említett kommunikációs csatornákon keresztül kapott nyilvánosságot. Ily módon olyan látszat keletkezett, mintha e médiumok önmagukban volnának az értékzavarok forrásai, s szigorúbb szerkesztési kontroll esetén azok kiküszöbölhetőek.

Ezen folyamatok érdemi elemzését a párt művészet- és irodalompolitikájával foglalkozó állásfoglalásai tartalmazzák. Itt az értelmiségpolitikával – és tágabban a szövetségi politikával – összefüggésben csak a folyóiratok strukturális elrendezéséről, az egyesületek érdekképviseleti jogairól kívánunk szólni.

A történelmi tapasztalatok arról tanúskodnak, hogy az egypártrendszer viszonyai között az irodalmi áramlatok politikai irányzatokká transzformálódhatnak, s hogy az egyesületalapítás parttalansága ellenőrizhetetlen folyamatokat lobbantat fel. Másrészt az is megfigyelhető, hogy ezen irányzatok akkor válnak kinyilvánítottan politikai törekvések gyűjtőmedencéjévé, ha a társadalmi konfliktusok nem fogalmazhatók és oldhatók meg a *politika* intézményrendszereiben. Az elmúlt időszak ugyanakkor abból a szempontból is tanulságokat kínál, hogy az „arctalan” orgánumok sem oldani, sem kötni nem képesek társadalmi-kulturális törekvéseket, s hogy továbbá az olyan egyesületek, amelyek nem képviselik tagjaik érdekeit, dekórummá szürkülnek, a kvázi-közélet területeire fokozódnak le.

E bonyolult kérdések „egyetlen állásfoglalással” nyilvánvalóan nem oldhatók meg; a fejlett szocializmus politikai rendszerének megfelelő formái a történelmi gyakorlat folyamatában, évtizedek alatt, tapasztalatok ismeretében kristályosodnak ki. Ám *meghatározott alapelvek* újragondolása – az értelmiségpolitika körvonalazása szempontjából is – elodázhatatlannak tűnik.

Így tisztázásra vár az a kérdés: segíti-e ténylegesen a marxizmus hegemoniájának érvényesítését, a különböző irányzatok közötti *érdemi* vitát a nyilvánosságnak az a szerkezeti helyzete, az irodalmi nyilvánosság példájára utalva, amelyben nagyrészt területi elv szerint tagolódnak, jöllehet a lokalitáshoz érdemben lazán kötődnek, a folyóiratok. Ezek stíluskérdésekben is legfeljebb „rejtett” programmal rendelkeznek, jöllehet az esztétikai elvek „pluralizmusa” *valamennyi folyóirat* „világi”, irodalmi arculatát meghatározó realitás, nem szólva a katolikus, protestáns és más vallási orgánumokról.

Hasonlóan következetlennek tetszik az a *gyakorlat*, amely egyes értelmiségi szövetségeknek megadja, másoktól megtagadja az *érdekképviseleti jogot*. E szempontból nemcsak annak története tanulságos, hogy hogyan mosódtak bele egyes szakmai szakszervezetek *arctalan* ágazati szervekbe (orvos, mérnök stb.), hanem az is, hogy az utóbbi fél évtizedben mely társadalmi szervezetek (egyesületek) harcolták ki, illetve kapták vissza e jogot (MTESZ).

Összefügg e kérdéskörrel az a tény, hogy sok vonatkozásban megoldatlanok az értelmiségi klubok, művelődési, város- és községépítő egyesületek, honismereti körök megalakulásával, önkormányzatával, országos egyesületekbe való integrálódásával kapcsolatos kérdések, illetve viszonyuk a Hazafias Népfronthoz és a TIT-hez. Az 1977-ben, illetve 1981-ben közzétett jogszabályok számos kérdést tisztáztak, azonban változatlanul szűk mozgásteret biztosítanak, s az egyesületalapítási jogokat is túl mereven korlátozzák.

E vonatkozásban nem egy meghatározott megoldási változat szentesítését kell szorgalmaznunk – jöllehet ezen egyesületek státútuma nyilvánvalóan elsődlegesen nem jogi kérdés –, hanem annak *elvi tisztázását*, hogyan teremthetünk politikai rendszerünkön *belül* új mozgástereket. (1980 végén 7420 egyesületet tartot-

tak nyilván. Ebből 7195 állott tanácsi felügyelet alatt, vagyis helyi jellegűnek minősül. Ha a sportegyesületektől eltekintünk, az országos egyesületek száma 186. Ezek közül a MTESZ, a Magyar Orvosok Tudományos Egyesületének Szövetsége és a művészeti egyesületek tagsága rekrutálódik értelmiségi populációból.)

A kommunista értelmiségnek e fórumokon nyilvánvalóan új módon kell megtanulnia érvelni és politizálni. Az egyesületi élet ugyanis a vita és véleménycsere új formájává válhat, s a tekintélyt e nyitott fórumokon *csak érvelve, példát mutatva lehet kivívni.*

Az MSZMP szövetségi politikájának ezen intézmények ily módon válhatnak közvetítő közegeivé. Egyidejűleg az egyesületi élet fellendítése a közösségteremtéssel kapcsolatos helyi, regionális a társadalmi szükségletek kielégítését is elősegítheti.

A meglévő intézményi keretek *dinamikusabb működtetése*, új cselekvési „sávok” kialakítása azért is elkerülhetetlen, mert az elemzett megtorpanásokkal is összefüggő megoldatlan strukturális feszültségeket (munkaerőhiány a munkaerőpiacon – munkaerő-felesleg a gyáron belül; a szelektív iparfejlesztés szükségességének kinyilvánítása – a csődbe jutott vállalatok manőverezéseinek megőrződése; a vállalati önállóság jogilag is szavatolt elvei a kormányzati politikában – elvonások gyakorlata a mindennapokban stb.) különösen az értelmiség egyes fiatalabb évfjára a létező szocializmus *feltételei között* megoldhatatlan ellentmondásokként élik meg.

Az említett tünetek a *legitimációs mechanizmus* zavaraira figyelmeztetnek. E jelenségeknek vannak primér gazdasági okai, hiba lenne azonban azokat csak a növekedés lelassulásával, a reáljövedelmek mérséklődésével magyarázni. A szocializmus reformképességébe vetett hitet vagy annak hiányát ugyanis világméretű értékszemléleti megfontolások is motiválják: egyetlen réteg tudata sem egyszerű lenyomata a létviszonyoknak.

Napjainkban az ideológiai konfrontáció erősödik; az antikommunista körök – az ifjúság mellett – elsősorban az értelmiségiek befolyásolását tekintik feladatuknak. Ilyen törekvések a múltban is voltak és valószínűsíthetően a jövőben is lesznek. Az a döntő, hogy érveiknek ne legyen valóságalapja. Mert mindenekelőtt a szocializmus *megújulási készsége, dinamizmusa* csökkenti propagandájuk hatékonyságát. Ezért kell reálisan mérlegelnünk azt a tényt, hogy az értelmiség egyes csoportjaiban éppen a létező szocializmus reformképessége kapcsán erősödött fel a szkepszis, a borúlátás. Az összképhez hozzátartozik, hogy a reformfolyamat felélénkülése újólág ráirányította a figyelmet: számos olyan jellemző, amelyet korábban a szocializmus attribútumának tekintettünk, napjainkban érvényét veszítette vagy módosításra szorul.

E bizonytalanságok oldásához az MSZMP XIII. kongresszusának határozatai meggyőző érvanyagot szolgáltatnak. A kitérők és megtorpanások következtében azonban a kételyek és az érzelmi labilitás erősebbek annál, hogy előremutató állásfoglalások önmagukban oldhatnák a rögzült beidegződéseket.

A történelmi tudat sokat emlegetett zavarai e ténnyel is kapcsolatosak: a történelmi vagy kvázi-történelmi vitákban a jelen ellentmondásai csapódnak ki. A koronavita, a történelmi Magyarország nemzetiségi politikájának megítélése, a csángók

története kapcsán fontos, válaszra váró kérdések fogalmazódtak meg, a közvélemény látványos odafordulásait azonban nemcsak a tudásszomj motiválja. A marxista történettudomány sokat tehet a feszültségek oldása érdekében, az „érzelem lázaira” azonban a leghatásosabb gyógyír annak tudatosítása, hogy *itt és most* a nemzeti lét folytonosságának egyetlen reális útja: a szocialista nemzet „belülről való gazdagítása”.

A szocializmus és a magyarság jövőjének összekapcsolása, miközben hatalmas érzelmi tartalékokat szabadíthat fel, egészséges mederbe terelhet természetlen vitákat. A gazdaság és a kultúra, az érdek és érték, a teljesítményelv és egyenlőség-eszmény, a modernizáció és hagyományőrzés, a személyiségjogok és a közösséggel sokszor bipoláris, egymást kizáró valóságélemlékeként vagy értékként való szembeállítására gondolunk.

E – hol nyílt, hol rejtett – vitákban egyelőre a ráció szavánál erősebb az érzelmi-indulati motiváltság, a „csoportsszolidaritás”. Gyors, idilli feloldásukat ezért nem remélhetjük. Mert e disputákban a múlt árnyai is itt kísértének. A „népi”, „urbánus”, „szerves”, és „idegen” értelmiség előítéletes szembeállításának szórványos, ám létező gyakorlata e feltételezést látszik megerősíteni.

Értelmiségpolitikánk új hangsúlyainak kialakítása során azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az idézett viták egyes szakterületeken, intézményekben a kommunista értelmiségieket is megosztották, s hogy az elbizonytalanodás jelei – a fentebb vázolt folyamatoktól nem függetlenül – értelmiségi párttagoknál is észlelhetők. Nyugtalanító továbbá, hogy a párttagok aránya a 35 évesnél fiatalabb diplomások között feleannyi (18,7 százalék), mint a 35 évesnél idősebbek között.

Méltányolva és értékelve e korszak maradandó eredményeit, úgy véljük, e jelenségek is indokolják, hogy idejében kezdjük el a hatvanas-hetvenes évek történetének kritikai feldolgozását. Enélkül sem a történelmi tudat zavarai, sem a rossz megosztottságból következő természetlen viták nem értelmezhetők, s nem oldhatók fel; és a korszerűbb történelmi szocializmuskép kimunkálása és elfogadtatása sem végezhető el.

A feladat nemcsak a *nemzeti politika* méreteiben fogalmazódik meg, de az ágazati, szakmai, lokális tömörülésekben is. Sikeres teljesítésének feltétele a kommunisták *öntudata, egysége és vitakészsége*.

Különféle ideológiai-politikai áramlatok, értékrendek egyidejű jelenléte ily módon korunk adottsága. A *szövetségi politika újragondolását* e vonatkozásban az indokolja, hogy új áramlatokkal, a nézetek új kombinációival kell számolnunk; a képlet még a tradicionális vallásos irányzatok esetében is módosult.

Különösen erőteljes a neokonzervativizmus hatása, mely a szocialista értékek elutasításával is társul. Nem szabad szem elől tévesztenünk ugyanakkor, hogy a hagyományos értékek – a nemzet, a család, a vallás – féltése számottevő rétegek-nél *nem* koherens világgép eleme, s nem irányul a szocialista rendszer alapjai ellen.

A sokszor összerosódó, érzelmek által színezett megnyilvánulások elkülönítése, türelmes értékelése napjaink egyik legfelelősségteljesebb feladata. Míg egyes kérdésekben elkerülhetetlen a konfrontáció, a hangsúlyt az értelmiségpolitikában is a *közös utak keresésére* kell helyezni: a felelős bíráló joga, ezen rétegek

cselekvő részvétele a feszültségek oldásában, új megoldások keresésében – lett légyen szó az öngyilkosok számának csökkenéséről, a család erősítéséről, az anya- és családvédelemről, az alkoholizmus visszaszorításáról, a hivatástudat erősítéséről – további új formákkal, színekkel gazdagíthatja az MSZMP szövetségi politikáját.

A feladat sikeres megvalósítását nehezíti, hogy míg azon eszmerendszerek, irányzatok, amelyek művekben objektiválódnak – ezek jellemzésével a művészet- és irodalompolitikai, illetve tudománypolitikai elemzések érdemben foglalkoztak – viszonylag jól felismerhetők, a szakértelmiség „csendes tömegeinek” politikai és életfilozófiája kevésbé ismert. Ezért elvégzendő feladat az egyes ágazatokon, értelmiségi szakmákon belül – vagy azokat átmetszően ható – „ökonomista”, „technokrata”, „agrárius” kasideológiák pontosabb számbavétele. Ezek ugyanis eddig nem kellően vizsgált szerepet játszanak vélt vagy valós csoportérdekek tudatosításában, egyes értelmiségi csoportosulások magatartásának orientálásában.

Az értelmiségpolitika globális célkitűzései az MSZMP egyetemes politikájába ágyazódnak bele, s annak keretében oldhatók meg. Ez nem azt jelenti, hogy nincs szükség rétegpolitikára, a szakmai vagy a szellemi tevékenység jellegéből következő *egyetemesebb* érdekek és értékek intézményes képviseletére.

Ellenkezőleg: a demokratikus közszellem hatékonyabb kibontakoztatása érdekében a jövőben fokozottabban ösztönözni kell az ilyen irányú törekvéseket. Az egyes értelmiségi szakmák, rétegek, korosztályok helyzetét az ágazatok, társadalmi alrendszerek fejlődésével összhangban, ezek belső szükségleteinek ismeretében lehet tárgyyszerűen elemezni.

Az ilyen irányú munkálatok is azonban csak akkor bontakozhatnak ki kellő hatékonysággal, ha részei átfogó gazdaság- és társadalompolitikai mozgásoknak. Mert az értelmiség érdekképviselete – akárcsak más társadalmi rétegeké – egyaránt a *szocialista demokrácia* céltudatos fejlesztésének függvénye.

Az MSZMP vezető szerepéből, a politikai rendszer szerkezeti adottságaiból következően a szocialista demokrácia kulcskérdése a *pártdemokrácia fejlesztése*. Ez minden szinten – és minden más társadalmi, állami intézményben – a *választott szervek* tekintélyének megerősítését, illetékességének kiterjesztését követeli meg. Ezen elv hatékony érvényesítése is elősegítheti, hogy művelt ipari munkások, mezőgazdasági fizikaiak – együtt a szakértelmiségiakkal – a szó gramsci-i értelmében – organikus értelmiségiékké formálódjanak. Az egyoldalúan „réteggközpontú”, bürokratikus vagy technokrata szemlélet korlátai így léphetők át, a gyakorlatban így válhatnak a választott tisztségviselők „a nemzeti és nemzetközi jellegű tevékenység képviselőivé”, a szocialista rendszer „szerves értelmiségévé” (Gramsci).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Társadalomszerkezet és rétegződés (Szerk.: Halay Tibor és Kolosi Tamás). MSZMP KB

Társadalomtudományi Intézete. Kossuth Könyvkiadó 1982.

A felsőfokú végzettségűek demográfiai adatai. KSH 1980.

Az életszínvonal alakulása Magyarországon. KSH 1984.

- Magyarország művelődési viszonyai. Kossuth Könyvkiadó 1984. 60–82. old.
- Angelusz Róbert*: A közigazdászok kereseti viszonyairól. (Kézirat)
- Angelusz Róbert*: Adalékok az értelmiség jövedelmi viszonyainak alakulásához. (Kézirat)
- Békés Ferenc*: Színészek és újságírók (Kísérlet két értelmiségi réteg életkörülményeinek összehasonlítására). (Kézirat)
- Bánlaky Pál*: A szakértelmiség részvétele a helyi társadalmak közéletében. (Kézirat)
- Angelusz Róbert–Békés Ferenc–Timár József*: Az újságírók társadalmi helyzete. Tömegkommunikációs Kutató Központ.
- Csepeli György*: Az értelmiségi önértékelés zavarai. (Kézirat)
- Csepeli György*: „Kettős-kötés” magyar nemzeti identitás (Értelmiségiek nemzeti identitása és attitűdjei). (Kézirat)
- Császi Lajos*: Az orvosszerep ellentmondásai. Valóság, 1982. 12. sz. 83–91. old.
- Juhászné Bokor Ágnes–Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Róbert Péter*: Az értelmiségről. (Kézirat)
- Kolosi Tamás*: Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest 1984.
- Kuczi Tibor*: A pedagógusszerep néhány szociológiai jellemzője. Valóság, 1984. 6. sz. 53–64. old.
- Nagy Endre*: A köztisztviselői értelmiség. (Kézirat)
- Somlai Péter*: Családi szocializáció az értelmiségi családokban. (Kézirat)
- Ungár András*: Kísérlet az inkongruencia szubjektív létének meghatározásához a közigazdászok példáján. (Kézirat)

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

ÁLLAM, KÖZIGAZGATÁS, ÉRDEKVISZONYOK

TANULMÁNYOK
A POLITIKAI RENDSZER
VIZSGÁLATÁNAK KÖRÉBŐL

235 oldal, 48,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

KÉRI LÁSZLÓ

Generációs problémák, problémás generációk

PROBLÉMÁNK KÖRVONALAI

A figyelmesen olvasóknak bizonyára feltűnt, hogy az utóbbi néhány évben megsaporodott az olyan írások száma, amelyek a társadalom *nemzedéki tagolódásának* – vélt vagy valóságos – problémáit feszegetik.¹ A társadalomtudományi irodalomban egy-egy kitüntetett téma karriertörténetét meglehetősen ritkán lehet szubjektív mozzanatokkal magyarázni, így ezúttal is helyénvaló, ha kézzelfogható összefüggések megfogalmazására törekszünk. Olyan mozgások megragadása, amelyek alapján világossá válhat, hogy mely tényezők miatt lehetséges nemzedéki problémákról beszélni, és körvonalazható e kérdés mibenléte is.

Elöljáróban néhány, az eddig megjelent irodalom alapján talán közismertnek tekinthető összefüggést vetünk fel, vázlatosan:

– A fiatalabb korosztályok mássága tény. Ha a harmincon felüli és aluli népesség adatait összehasonlítjuk, akkor sok tekintetben lényeges különbségeket regisztrálhatunk az élet legalapvetőbb dimenzióiban (a képzettség, a munkavégzés jellege, a jövedelmi viszonyok, az életmód, a részvétel stb. metszeteiben).² A statisztikák nyújtotta kép nem fejezheti ki igazán a mentalitásokban, értékekben, perspektívákban kitapintható különbségeket. Azt a kérdést is fel lehet tenni, hogy a várható generációváltásnak a politikai szférában milyen hatásai lehetnek.

A társadalomnak – tág keretek között értelmezett – vezetési funkciókat gyakorló csoportjai *életkori metszetben* sajátos képet mutatnak. A konszolidációs időszakban (1957–1963) lezajlott nagymértékű vezetőváltások kedvezményezettjei a nyolcvanas évek második felében nagy tömegekben érik el a nyugdíjkorhatárt.³ Az említett korosztály – mai mércékkel mérve – viszonylag fiatalon vált vezetővé. Szemléletük formálódásának döntő élményeit az 1945 és 1956 közötti tizenegy év rendkívül felgyorsult ütemű történelmi mozgásai, nagy kanyarai jelentették. A hatvanas évek közepétől azonban már nincs nagyobb mértékű generációs cserélődés a vezető posztokon. Sokkal inkább jellemzi a mozgást egyfajta cirkuláris, körben járó mobilitás (az egyszer már szóhoz jutottak „körbeutazzák” a vezetési útvonalakat, egyaránt érintve állami, párt-, gazdasági, közigazgatási, tömegszervezeti, kulturális stb. vezetői beosztásokat). Ide tartozó jelenség az is, hogy a kö-

vetkező, fiatalabb korosztályok képviselői később már *egyedi utakon* kerültek be a vezetői körökbe, elhagyva saját generációs jegyeiket, s az adott közeg mintáihoz, elvárásaihoz igazodva. Mindez addig nem okoz gondokat, amíg reálisan ki nem rajzolódik a váltás lehetősége és kényszere. Néhány éven belül azonban napi jellegű feszültségek adódhatnak e téren, ami újabb kérdést involvál:

– Lesznek-e újabb, vezetésre aspiráló (és alkalmas) generációk, avagy a várható váltásnak nem lesznek generációs specifikumai? Ez utóbbi esetben a vezetői szerepek szétterülnek majd a követő, negyedszázadot átölelő korosztályok arra igényt tartó jelöltjeire.

– Az eddig vázolt problémák metszetében ragadható meg egy újabb dilemma: *a harmincon túli korosztályok „kényszerfiatal” volta*. Tíz-tizenöt évi munkaviszonzonnyal a hátuk mögött is kevésbé megoldott e korosztályok társadalmi-politikai részvételének intézményesítése. Mint mindig, ezúttal is kettőn áll a vásár, és nemcsak az a kérdés, hogy mennyire szűkek vagy tágak e korosztályok részvételi lehetőségei, hanem az is, hogy az említettek *valóban* akarnak-e úgy részt venni a társadalomirányítási folyamatokban, ahogyan erre jelenleg lehetőség adódik, avagy valami mást szeretnének? Nem lehet véletlen, hogy az utóbbi két-három évben megjelent „nemzedéki” írások feltűnően nagy arányban éppen ezt a kapuk előtt toporgó korosztályt elemzik – kívülről és belülről.⁴

Bevezetőül e néhány vázlatosan összefoglalt kérdés talán elégséges bizonyíték arra, hogy érdemes *nemzedéki metszetben is újra* végiggondolni a politikai rendszerezési folyamatokat.

A politikai rendszer zavartalan működésének egyik feltétele, hogy az minden tőle telhetőt elkövet önmaga stabilizálása érdekében. E stabilitás egyik forrása a rendszer szempontjából sikeres politikai szocializáció, melynek során a folyamatosan érkező, betagolódnó, újabb generációk megtanulják a szükséges politikai magatartásmódokat, észtárszólásokat.

A politikai rendszer stabilitásra törekvését azonban időnként „keresztbeveri” az a tény, hogy a generációk újra meg újra „visszabeszélnék”, hogy nem fogadják el az egyirányú nevelő–nevelt szerephelyzetek abszolút voltát. Sőt, kérdésessé tehetik a feljűk irányított szocializációs törekvések egészét is. Ennek elkerülése érdekében a politikai rendszerek megkísérik alapértékeikre ránevelni az új generációkat. Ám ez nagyon is ciklikus folyamat. A ciklikusság egyik oka az új generációk történetileg eltérő helyzetében (s így eltérő karakterükben) keresendő. Lehet egy generáció teljességgel fogadóképes a rá irányuló törekvésekkel szemben, lehet, hogy csak eltűri ezeket, de nem teszi magáévá, s az is lehet, hogy a szándékolt szocializáció kiváltja a bumerángeffektust, azaz minden befolyásolási törekvés valami egészen más hatást vált ki. A politikai rendszer valóságos szocializációs képességét az mutatja meg igazán, hogy mennyire képes e ciklikussággal számot vetni, s le tudja-e idejében bonyolítani e téren (is) a szükséges változásokat.

Ezt az összefüggést ragadjuk meg annak a problémának a vizsgálatánál, hogy az egyes generációk miért reagálnak másképpen, egymástól eltérő módon ugyanazon szocializációs törekvésekre? Miért van az, hogy az, ami jó az egyik korcsoportnak, az tíz–húsz év múlva esetleg már elviselhetetlenné válik egy másik korosztály számára? Miért van az, hogy időnként kitüntetett jelentőségű kérdés a társadalom generációs tagoltsága, s miért van az, hogy néha évtizedekig fel sem vetődik ez a szempont?

Válaszolni – mint mindig – ezúttal is nehezebb, különösen akkor, ha a felelet ki-

alakításához meglehetősen széles körben keressük az adalékokat. Ez az írás megkísérli feltérképezni a vázolt problémák magyarázatának peremvidékét. Következésképpen az elméleti jellegű fejtegetések nagyobb teret kapnak, mint a mai folyamatok elemzése.⁵

A NEMZEDÉKI KÉRDÉS ELMÉLETÉHEZ

„A nemzedékváltásban a legfontosabb mindig az volt, hogy a haladás egyik leg-lényegesebb előrehajtó tényezőjeként tekintették” – mondja Mannheim az általa liberálisnak és pozitivistának tartott francia elgondolások bírálata közepette.⁶ A szakirodalom ítélete nagyon is megoszlik afelől, hogy mikor és mi miatt kerül előtérbe a nemzedéki probléma. Tanulságos konkretizálni előkerülésének körülményeit. Van olyan vélemény, hogy a csendesebb időszakokban, mások szerint közvetlenül a hatalomváltás után, de van olyan nézet is, hogy kifejezetten a strukturális kérdések elkerülése végett szokták „elővenni” a nemzedéki problematikát. A nézetek tarkasága valószínűleg abból adódik, hogy mindenki másról beszél. A nemzedéki kérdés sokszínűsége lehetőséget is ad a nagyszámú interpretációra, hiszen több sávban jelentkeznek azok a feszültségforrások, amelyeket ide tartozónak vélhetünk:

– Az egyik az életkori sajátosságokból fakadó másság, a múlt és jövő határán való elhelyezkedés, amelynek tagadhatatlanul lehet dinamizáló ereje.⁷

– Más szinten jelentkező feszültség az, ha az ifjúság beilleszkedési folyamata zavarokkal terhelt, ha a pályakezdés az átlagnál több konfliktus közepette történik. Ekkor már lényegesen nagyobb az esélye annak, hogy az *életkori természetes másság* szociológiailag leírható paraméterek mentén is megszerveződő konfliktusokkal gazdagodjon. Ilyenkor lényeges eltéréseket mutathatók ki.

– Végül pedig egészen más szinten jelentkező eltéréseket fejez ki az, hogy változóabb politikai időszakokban a különböző generációkhoz tartozók politikai törekvései, magatartása, választásai, tettei is eltérhetnek egymástól.

E három sávban jelentkező tüneteket nem lehet büntetlenül összezavarni. A mindenkori fiatalok természetes mássága önmagában még nem jelent sem másfajta politikai orientációt, sem pedig beilleszkedési zavarokat. De ez utóbbit sem lehet azzal bagatellizálni, hogy tulajdonképpen nincsenek pályakezdési nehézségek, csak a fiatalok mindenkori türelmetlenségéről van szó. Egyszerűen, világosan kell látni, hogy a nemzedékek természetes különbsége mikor, milyen szinten jelent konfliktust.

Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük a történelemben, hogy igen nagy különbségeket mutat az egyes korosztályok történelmi szerepvállalási képessége és lehetősége. Vannak olyan korcsoportok, amelyek hosszú időre megszabják egy-egy nemzet fejlődési irányát, gondolkodásmódját, amelyek *nevesítve hagyják* az utókorra nemzedéki mivoltukat. Ez a probléma több mint száz éve izgatja a szociológusokat, és szeretnék megtalálni a titkát. R. G. Braungart (USA) a legutóbbi szociológiai világtalálkozson például négy nagy történelmi generáció kiformalódását és életútját elemezte (többek között arra a következtetésre jutott, hogy egyre rövidebb idő kell a nagy történelmi generációk kiformalódásához).⁸

Ernst Fischer híres nemzedéki könyvében kísérletet tesz arra, hogy az utolsó kétszáz év európai kultúrájának csomópontjait nemzedékekhez kösse. Samuel Huntington azt figyelte meg, hogy az amerikai közéletben 20 évenként váltják

egymást markáns kormányzati csoportok.⁹ W. Griffith szerint Kelet-Európában a berendezkedés a generációváltás lelassulásának irányába hat, mert a politikai rendszer szorosan kötődik személyi képviselőihez.¹⁰

De, ha csak a magyar történelemre gondolunk, akkor is bőven találunk példát a kiemelkedő nemzedékek jelenségének elemzésére. (A leghíresebb kísérlet Szekfű Gyula *Három nemzedék* című munkája. Témánk szempontjából nagyon tanulságos Horváth Zoltán *Magyar századforduló* című – méltatlanul keveset idézett – munkája, amely belülről mutatja meg a második reformnemzedék kialakulását és sorsát.)

Ha a nagy történelmi generációk szerepét is figyelembe vesszük, akkor már érthetőbb az a kutatási vágy, amelynek az a mozgatórugója, hogy jó lenne megtalálni az egyes korosztályok közötti különbségek okait. A pontosabb válasz kedvéért bontsuk részfogalmakra az eddig általában és felváltva használt kifejezéseket.

KOROSZTÁLY – GENERÁCIÓ – NEMZEDÉK

A korosztály, generáció, nemzedék fogalmakat többnyire felváltva használjuk, sokszor szinonimaként. Alkalmasak lennének pedig arra, hogy segítségükkel különböző minőségek is kifejeződjenek.

Korosztály – mindig van a társadalom biológiai reprodukciójának folyamatában. Ha az adott korosztálybeliek élettörténetének döntő éveiben (erről még lesz szó később) nem történik semmi olyan, ami megkülönböztetné helyzetüket az előttük élőkétől, akkor elmarad a generációvá képződésük. A korosztály változatlan módon leképezi a társadalom adott struktúráját, s a születéskori évek máságának ereje előbb-utóbb eljelentéktelenedik.

Generáció – nem mindig van, nem minden korosztály válik generációvá. Csak akkor, ha a felnövekedés (elsősorban a 17 és 25 életevek közötti) időszakában olyan csoport szintű élmények érik, amelyeknek alapján ráébredhetnek *önmaguk* máságára.

Mannheim megkülönbözteti nemzedéki esszéjében az *elsajátított* és az *önállóan* szerzett élmények jelentőségét a nemzedékké válás folyamatában. Ezt a logikát követve azt mondhatnánk, hogy a *korosztály* esetében az elsajátított élmény dominál az önállóan szerzett felett, míg a *generáció* esetében ez fordítva van. A generáció tehát olyan korosztály, amelyben legalább a tagok reprezentatív csoportjának van képe saját korosztálya *máságáról*, különbözőségéről. A generációs tudat nem érdem és nem hátrány, nem erény és nem hiány, hanem társadalomfejlődés kérdése, amennyiben egy korosztály saját öntudatra ébredésekor olyan tendenciákat képes realizálni, amelyek később is jelentős szerepet játszhatnak. (Vagy elsősorban később játszanak szerepet.)

Nemzedék – nem minden generációnak adatik meg az, hogy nemzedékké válhasson. Ehhez feltétlenül az is kell, hogy az említett fogékony korban ne csak a máság megtapasztalására nyíljon lehetőség, hanem érdemi *politikai-kulturális részvételre* is, mégpedig *tömeges méretekben*. Erre meglehetősen ritkán nyílik alkalom, rendszerint csak akkor, ha a társadalom nagyobb, hosszabb távra is döntő módon kiható változásokon megy keresztül, s a fiatal generáció társadalmi alapélménye éppen a mozgékonyságban, a formálódásban való részvétel. Egy-egy nemzedék több évtizednyi távolságon át is rá tudja nyomni bélyegét a korra, fő-

leg akkor, ha az új társadalmi struktúra kiépítése egybeesik saját, személyes életútjának megalapozásával.

Szükséges azonban még néhány részkérdés tisztázása, hogy a nemzedékiség problematikája – a fogalomtisztázási kísérleten túl – még érthetőbbé váljon:

a) A nemzedékké válás folyamatában nem egyforma jelentőségűek az egyes életkori szakaszok. Számos kutató kimutatta, hogy elsőrendű jelentősége van a 18 és 25 év közötti éveknak. Mannheim ezt úgy fogalmazza meg, hogy a fiatalkori élmények olyan szűrőként épülnek ki ez idő tájt, amelyek alapvetően strukturálják a későbbi élmények helyét is. Pataki Ferenc „szerencsés nemzedékekről” beszél, akiknek életében az említett évek idején történik sorsfordító esemény, kollektív módon. A már idézett R. Braungart is azt írja, hogy a történelmi nemzedékek ifjúkorában a generáció belső kifomálódása egybeesett a történelmi erőterek kialakulásával. E problémáknak számunkra oly módon lehet jelentősége, ha visszagondolunk az elmúlt hazai tizenöt évre, és megértjük, hogy milyen eltérések vannak az egyes fiatal korosztályok alapélményei között.

b) Nyilvánvaló, hogy a nemzedékké formálódásban nem az egész generáció vesz részt. A generáción belül meg kell különböztetni a „*reprezentatív kisebbség*” szerepét. Soha sincs egységes nemzedék, a korosztály – generáció – nemzedék egyúttal csoportképződési irány is. A reprezentatív csoport (Pataki Ferenc kifejezése¹¹) az egész korosztály helyett – s annak hallgatólagos jóváhagyása által – hordja ki a nemzedéki specifikumokat. Azoknak a korosztályoknak, amelyek nem képesek e reprezentatív kisebbség kitermelésére, nemzedékké válásuk nem lesz befejezett. De ez a reprezentatív szerep kívülről is gerjeszthető, manipulatív módon úgy, hogy a többféle szóba jöhető kisebbségi csoport közül az kapja meg a kívülről jövő elismerést a képviselőlet jogára, amelyet maga a korosztály egyébként nem tekintene legitimnek erre a szerepre.

c) A nemzedéki mitológia rendszerint utólagos konstrukció – állapítja meg Pataki Ferenc –, s ez a későbbben kidolgozott elvonatkoztatás óhatatlanul is minta és orientáció a később jövő generációk számára. (J. Dominguez szerint a nemzedékiség elsősorban hatalommegtartó ideológia, amelyet utólag hoznak létre. Főleg akkor, ha viszonylag fiatalabb csoport kerül hatalomra, mert ebben az esetben lehet az érvelés szerkezete olyan, hogy az előző generáció követte el a hibákat és diszkreditálta magát. A hatalomra vezető úton viszont a nemzedékiség megoszt, mert elzárja a koalíciókötések elől a lehetőséget.¹²) A minta és orientáció elvileg sokféle szerepet betölthet, mert nemcsak arra alkalmas, hogy az újak tájékozódását megkönnyítse. Egy minta azt is kifejezheti, hogy az előző generáció nemzedéki mitológiája mennyiben alkalmatlan a tényleges orientációs feladatra. (Körülbelül ehhez hasonlít az a zavar, amelyben a hetvenes évek végének fiataljai nézik a 68-asokat – és fordítva; nyugaton is, nálunk is.¹³)

d) A nemzedéki ellentét komoly lehetőséget nyújt a manipuláció számára. Miután az egyes korosztályok természetes különbözősége mindig is adott, így sokszor nem nehéz egészen más gyökerű társadalmi konfliktusokat is generációs eredetűként feltüntetni. (St. Shernock szerint a huszadik században több, egybevágó tapasztalat igazolja azt, hogy a radikális hatalomváltás után az új rend tudatosan manipulálja a generációs ellentéteket.¹⁴ Méghozzá oly módon, hogy a fiatalok másságigényét összekötik az új értékek erőszakos intézményesítésével.) A már idézett Jorge Dominguez axiómaként állítja fel azt a tételt, hogy azokban a rendszerekben, ahol a konfliktusokat nem tudják kellően nyilvánosan kezelni, ott rendszeres az esély a generációs kérdések politizálására.¹⁵ A manipuláció azért

állítja előtérbe a generációs tagolódást, hogy ezzel másféle, valós (etnikai, ideológiai, politikai stb.) tagolódások megosztását, szétDarabolását szolgálja. A generációs ellentétek mentén lehetséges az amúgy egyébként homogén törekvések elap-
rozása.

e) Fordított következtetést azonban nem szabad levonnunk az előbbiekből, ha valahol nemzedéki jellegű politikai ütközések hírére halljuk, egyáltalán nem biztos, hogy az manipuláció miatt alakult konfliktussá. Nagyon is *kézzelfogható nemzedékváltási feszültségeket tapinthatunk ki* napjainkban is kontinensünk nyugati és keleti régióiban egyaránt. Egy elgondolkodtató példát idézünk a fentiek igazolására.

Wladislaw Adamski a mexikói szociológiai kongresszuson előadásában a következő tanulságos összefüggést mutatta ki:¹⁶

– Az 1980-as lengyel válság nagyon határozott generációs szerkezetet mutatott. A korábbi eseményekhez képest új vonás volt, hogy egy egész generáció, a huszonévesek szembefordultak egy olyan rendszerrel, amelyben felnőttek. Ennek alapjai már a hetvenes évek elején kifermálódtak, mikor is a nagy létszámú korosztályok (a lengyel „baby boom” gyerekei) olyan körülmények között nőttek fel, amelyek csupa megalapozatlan szükségletet, igényt formáltak – tömegmérétekben. S ezek előre látható kielégíthetatlensége szinte predesztinálta, hogy a válság generációs metszetben is megjelenjen.

Több szocialista országban az elkövetkezendő években meg kell birkóznunk azzal, hogy napirenden van a generációk cseréje a politikai vezetésben. A régi generáció a maga munkája eredményének tekinthette ezen országok elért szintjét. Most mindinkább társadalomalakító erőként jelentkeznek a hatalomváltás után született korosztályok. Mindenesetre nem megalapozatlan az a feltevés, hogy a következő évtizedben a nemzedéki konfliktusok sok országban jelenvaló gondokat jelentenek majd. Valamennyi kelet-európai ország keresi helyét a változó világgazdaságban, tapogatja új növekedési pályájának körvonalait, miközben a felnőtté váló fiataloknak munkahely, lakás, élettér (s valamiféle társadalmi cselekvési tér is) kell folyamatosan – noha ennek feltételei nem kedvezőek.

A nyugati országokban lezajló nemzedékek közötti értékváltás tanulságaiból is leszűrhető egy megfontolásra érdemes szempont.

Külön elemzést érdemlő probléma annak mérlegre tétele, hogy az elmúlt évtized nyugati ifjúsági mozgásaiból mit tartunk fontosabbnak: a konzervatív tendenciák újbóli megerősödését, avagy a posztmateriálisnak elkeresztelt új értékrend térhódítását. (Netán ugyanazon folyamat két lehetséges oldaláról van szó? . . .) A lényegre koncentrálna annyit megállapíthatunk, hogy a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején erőteljesen megerősödni látszik egy újfajta világlátás és politikai mentalitás, amit elsősorban a fiatalabbak képviselnek. A hangsúlyok eltolódtak a politikai részvételben; s nem pártokban, nem parlamentben, választásban, osztályokban, hanem más kategóriákban gondolkognak. A környezet, a béke, a növekedésellenesség, a helyi társadalom felértékelődése, az autonómia becsülete s egyéb jól ismert jellegzetességek írhatják körül a folyamatban levő váltást.¹⁷

Az eltelt negyedszázad hazai generációs szellemi mozgásának egyik nem elhanyagolható tanulsága, hogy az eléggé érzékeny a nemzetközi áramlatokra. Azt nem állítanám, hogy azokat át is veszi (azt még kevésbé, hogy hamar), de azt igen, hogy a következő években az egyébként is új orientációkat kereső ifjúkori

törekvések megítélésekor (és várható arányaik előrejelzésekor) az eddigieknél alaposabban kell számolni a nemzetközi változások hazai hatásaival. S e tekintetben számításba jöhet, akár az imént említett orientációváltás hatása is.

JELENLEGI GONDJAINK HÁTTERE

1. Ahogy szaporodnak a generációs konfliktusokkal kapcsolatos elemzések, erősödik annak a véleménynek a hangoztatása is, hogy az ilyen típusú ellentétek nem valóságosak, hanem gerjesztettek, jobb esetben pótlékként szolgálnak.¹⁸ A végletes látásmódok nem túl messzire vezető nyomvonala helyett kíséreljük meg a probléma tényleges szerkezetének néhány elemét megvilágítani. Induljunk el azon a szálon, ami a legkevésbé vitatott: szembetűnő az *egyes korosztályok egymás iránti megértésének nagyfokú hiánya*.

Sulyok Katalin nemrégiben *Feleselő generációk* címmel közreadta egy sajtóvita több ezer levelének témánkba illő válogatását. Szűkszavú bevezetőjéből már az az információ is nagyon tanulságos, miszerint a levélírók többsége húsz-harminc éves, illetve ötven év körüli volt. Ez a kötet felfogható szociográfiai látletnek is arról, hogy a *meg nem értésnek*, a kölcsönös vádaskodásoknak micsoda gazdag világa létezik a mindennapi családi élet színterén is. Az egymás életének megítéléséhez szükséges elemi empátia teljes hiánya árad a levelek többségéből. A két feleselő nemzedék vajmi kevéssé volt képes arra, hogy valamit is eltanuljon a másik életéből. Az ilyen fokú empátiahiány okként is, következményként is elemzést igénylő jelenség. Kialakulásának néhány feltételét Ancsel Éva több ízben is elemezte az utóbbi években. Ő *történelmi empátiahiányról* beszél, amelynek meghatározó eleme az, hogy a nevelő nemzedéknek nem sikerült szert tennie szilárd, teherbíró értékorientációra, belső értékrendre. Ezért bizonytalan is saját (vélt) értékeit illetően, s félti is minden kritikától: „önnön többé-kevésbé fölépített új, de még nem kellőképpen szilárd értékorientációnkat féltjük a fiatalok ostromló kérdéseitől. Ezért finomabban-nyersebben érvényesül egy képtelen viselkedés . . . a kérdező fiatalokat elhallgattató magatartás . . . Az történik, hogy az objektíve nehezebbé vált nemzedékváltást szubjektíve tovább nehezítjük . . .”¹⁹

A felnövekvők *másságával* szembeni bizalmatlanság a társadalom közgondolkodásának különböző színterein²⁰ hamis frontvonalakat teremt. A kölcsönös meg nem értések újratermelődésének egyik kitüntetett területe a nevelők–neveltek viszonyában ragadható meg, iskolai és családi keretek között egyaránt. A dolog természetéből adódóan azonban ez a konfliktus átszivárog a társadalmi együttműködés különböző, más területeire is. Roppant tanulságos gyűjtemény ebből a szempontból az a kötet, amely a fiatal irodalomról szóló publicisztikai csatározásokat foglalja egybe.²¹ A vádaskodások, kifakadások sokban emlékeztetnek – szerkezetükben – a mindennapisághoz tapadó olvasói levelekre. Pedig ez esetben már nem nevelők és neveltek ütköznek, hanem a szellemi termelés szférájának egy nagyon is körülhatárolható és igencsak szűk köréről van szó. Mégis a meg nem értés, kölcsönös bizalmatlanság ugyanaz (igaz, hogy e konfliktus megértéséhez más jelenségeket is számításba kell vennünk²²). A másság elviselésének nehézségei természetesen jelentkeznek a politikai dimenzióban is. Nem kevés zavart okoz az, hogy a fiatalabb korosztályok nem elhanyagolható méretű csoportjai egyáltalán nem úgy vesznek részt (vagy nem vesznek részt) a politikai folyamatokban, ahogyan ez „felkészítésükből” várható lenne.²³

2. Az empátiahiány magyarázatához a mannheimi örökség ad támpontot. Mannheim nemzedéki esszéjében került részletes kidolgozásra a „*poláris élményeltolódás*” kategóriája:

„... két egymást követő nemzedéknek más és más az ellenfele a világban és önmagában. A fiatalok számára már eltűnt az az ellenfél, amely ellen az öregek önmagukban vagy a külvilágban harcoltak, s amelyhez összes érzelmi és akarati intencióikban, de fogalommagyarázataikban is igazodtak. Az új nemzedék *elsődleges orientációja* egészen más ponton kezdődik. A »poláris élménynek« ez az eltolódása (vagyis a belső és külső ellenlábás eltűnése és mással való felcserélődése) messzemenően közrejátszik abban, hogy a történelmi folyamat nem egyenesvonalúan fejlődik, amint az különösen a kultúra szférájában olyan gyakran megfigyelhető...”²⁴

A mannheimi problémafelvetés alapján világos az az összefüggés, hogy miért ítélték kudarcra hosszú távon az olyan szocializációs törekvés, amely szervesen tapad egy adott, konkrét generáció tapasztalataihoz, élményvilágához. A befolyásoló, értékorientáló intézményi-szervezeti kereteit kialakítani képes korosztályok tapasztalataiban olyan élmények visszényei vannak jelen, amelyeknek jelentése gyakorta érthetetlen a későbbben születettek számára. Pontosabban szólva, verbálisan ugyan érthető, de semmiképpen sem még egyszer átélhető élmények ezek. Nem a tapasztalatok gazdagsága vagy szegényessége, sok vagy kevés volta a rendező elv a megértés, vagy meg nem értés terén. A tapasztalatok *máságának* van döntő szerepe az élményeltolódás és a ráépülő perspektíva- és világlátások különbségében.²⁵ *Ugyanazon* intézmények, elvek, szervezetek, társadalomirányítási megoldások egészen eltérő jelentéssel bírhatnak az egyes – korban egymástól távoli – korosztályok számára. Egy példa talán jobban megvilágítja az előbb vázolt összefüggést. 1985 tavaszán a rádió riportműsort készített azokkal, akik 1957 után az új ifjúsági szervezet létrehozásában tevékenyen és meghatározó erővel vettek részt.

A megkérdezettek *képe* az ifjúsági mozgalomról természetesen azokhoz a küzdelmekhez és konstellációkhoz kötődik, ahogyan ők ezt negyedszázaddal ezelőtt megélték, s ez érthető. Az viszont már kevésbé érthető, ha ma egy 16–20 éves fiataaltól azt várják el, hogy ifjúsági szervezetét annak korábbi (általa sohasem tapasztalt) politikai érdemei alapján szeresse meg. Mi sem természetesebb, hogy az ő ítéletének *elsődleges* alapja az a tapasztalati mező, amelyben működni látja ezt a szervezetet a nyolcvanas évek hazai munkahelyi és iskolai világában. S ha ez a tapasztalat nem kedvező, azt nem tudja hatékonyan kiegyenlíteni az ő gondolkodásában más korosztályok más természetű tapasztalatainak fokozott hangsúlyozása sem.

A poláris élményeltolódás természetesen fellépő jelensége azt a – nem kevés gonddal járó – kihívást teremti meg, hogy a fiatalabb korosztályok szellemi rekonstrukciós, világmagyarázó törekvéseivel akkor is számot kell vetni, ha ez sokszor kellemetlen, kényelmetlen, és azzal jár, hogy a bejáratott, korábban sikeresnek bizonyult nevelési-befolyásoló intézmények tevékenységén folyamatosan változtatni kell. Természetesen lehetséges az is, hogy erről a *máságról* azért nem veszünk tudomást, mert arról vagyunk meggyőződve, hogy az *átadásra kínált értékrend* feltétlenül jó, amit minden generációnak el kell sajátítania. Ebből a nézőpontból a máság könnyen deviánssá, nemtűrtté minősülhet, és számítani kell arra, hogy az akart, kívánt hatásoknak éppen az ellenkezője is létrejöhet, és

az ifjabb generációk a legkevésbé sem akarnak olyanok lenni, mint amilyenné álmodják őket.

3. Az empátiahiánynak van egy másik vetülete is, amely nem magyarázható közvetlenül az idősebbek és fiatalabbak eltérő élményvilág-hatásaival. Nevezzük ezt a jelenséget az ifjúságon *belüli* empátiahiánynak. Okait keresve utalni kell arra is, hogy a társadalom az utóbbi tíz évben átértelmezte – kényszerfolyamatok hatásaként – az ifjúság alsó és felső korhatárát. Természetesen egészen más oka van annak, hogy az „ifjúsági vegyes állapot” felfalt néhány évfjáratot a korábban egyértelműen gyerekeknek tartott tizenéves korosztályokból, mint annak, hogy mitől fiatal valaki harmincon túl is. Végül is ez a „bővülés” azzal jár, hogy az ifjúságot nemcsak a strukturális mozgások tagolják. A ma *általában* ifjúságnak tartott, tág életkori keretek között mozgó népességi szelet *belül is generációkra tagolódik* (másként fiatal a tizenkét–tizenhat éves, mint a harmincon túli, vagy egészen más a helyzete a tinédzsereknek, mint a 25 és 30 közöttieknek stb.). A társadalmi térszerkezetben olyan fiatal generációk helyezkednek el, amelyek a globálisan megfigyelhető empátiahiányt belül is reprodukálják. Az egyes fiatal korcsoportok egymásról is nagyon keveset tudnak, és alig-alig értik meg egymás helyzetét. E kusza képből szembetűnő *kétféle meg nem értés* kiformalódása a nyolcvanas években. Az *egyikről* kulturális és szépirodalmi fórumok tudósítanak: a harmincon túliak a maguk (vélt s ritkán valóságosan működtetett) értékrendje alapján elmarasztalják a hetvenes években kiformalódott fiatalok passzivitását, óvatosságát, magánéletbe fordultságát, közönyüket stb. (Az ingerült számonkérés „legszebb” példáit Csengey Dénes híres nemzedéki esszéje mutatja, mikor is a teljes hiánylistát felsorolja.²⁶) Ez a kommunikációs zavar legkevésbé sem tekinthető csak hazai produktumnak. A nyugati világban is megfigyelhető, hogy a hatvanas évek végének ifjúsága csalódottan veszi tudomásul, hogy az utánuk következő generáció *nem úgy* fiatal, ahogyan ők szerettek volna azzá lenni. (Christine Kulke *A különbözőség erősebb a rokonságnál* című írásában nagyon alaposan kimutatta a nyugatnémet fiataloknál azt, hogy a 68-asok mennyire foglyaik saját múltjuknak, és mennyire nem képesek megérteni a nyolcvanas évek fiataljainak tiltakozó magatartását.²⁷) A harmincon túli korosztály „kényszerfiatal” voltában erőteljesebben éli meg az ifjúság politikai részvételének problémáit, és hajlamos arra, hogy ezt a kérdést az egész ifjúság alapkérdésévé változtassa.²⁸

A *másik* – belső – ellentmondás még nem kapott magának elegendő nyilvánosságot, s egyelőre inkább az ifjúsági mozgalom napi munkájában meglévő feszítőerőként jelentkezik. Röviden arról van szó, hogy a mai huszonévesek és a harmincon túliak *együtt nem értik meg* a tizenévesek másságát és morgolódnak miatta. A jelenlegi tizenévesek élettörténetében nagyfokú változás zajlott le: az anyagilag folyamatosan bővülő horizontú gyermekkor hirtelen gondokkal terhelt ifjúkorra lett. A hirtelen perspektívavesztés minden korábbinál nagyobb mértékben hozta magával olyan magatartásformák tömegmértetűvé válását, amely a felettük járó fiatal korosztályokból is meg nem értést és döbbenetet váltott ki. (Paradox módon – vagy éppenséggel érthetően – ez viszont a tizenévesekben fokozza aránytalanul nagygyá a „bekerítettség” és a szövetségeseik hiányának érzését.)

Nincs terünk az adott írás keretei között részletesebben kibontani e két jelenség szerkezetét, de ennyi is elegendő talán annak érzékeltetésére, hogy a kívülről-messziről homogénnek elképzelt ifjúság nagyon is megosztott, tagolt az elemi társadalmi-politikai megértés szintjén is.

Alighanem igaza volt Pozsgay Imrének, amikor az ifjúság politikai kultúrájá-

nak fogyatékoságait taglalva mindenekelőtt abban kereste a hibák okát, hogy az ifjúságnak nincs saját politikai praxisa, és nem tanul meg a *saját közegében* politizálni. Így nem képes saját politikai törekvéseihez szövetségeseket találni.²⁹ Ehhez talán annyit tehetünk hozzá az előbbieik alapján, hogy nemcsak kifelé, hanem befelé is bajos lesz ez a szövetségstalálás. Tény, hogy mindig is lesznek olyan kor- és foglalkozási csoportok, amelyek kivívják maguknak azt a jogot, hogy az egész ifjúság nevében lépjenek fel. De az már más kérdés, hogy e képviselési igény mögött lesz-e egyeztetett ifjúsági konszenzus, azaz a képviselő csoportok számot tudnak-e vetni *valamennyi fiatal korosztály* problémájával? A jelenlegi helyzet ebből a szempontból nem túl biztató. A „poláris élményeltolódás” nemcsak az egymástól korban távol eső generációk között okoz érintkezési zavarokat, hanem az ifjúságon belüli empátiahiányt is magyarázza.

GENERÁCIÓK ÉS POLITIKAI VISZONYOK

Aki előtt a kaput becsukják,
És azt kiáltják: rosszszüléttél,
Megáll a csöndben és arra vár még;
Hogy tán kiszólnak: talán csak játék

(Weöres Sándor *Az égsapkájú ember*
című versének Bereményi Géza általi
átírása.)

A jelzett poláris élményeltolódásoknak természetesen vannak olyan *objektív alapjai* is a jelenlegi társadalmi folyamatokban, amelyeknek kimutatása világosabbá teheti azt, hogy korántsem a szubjektív vélekedések érthető különbségeiről van szó. Ugyanaz a társadalmi szelektív tér- és feladatrendszer *ténylegesen* is *másként* alakult az elmúlt évtizedek során, ha azt nézzük, hogy milyen paraméterek, perspektívák közepette volt egy-egy korosztály a pálya- és önálló életkezdés szakaszában.

Kimutatható, számszerűsíthető különbségeket találunk akkor, ha a harmincon felüli és aluli foglalkoztatottak néhány – meghatározó jelentőségű – adatsorát végignézzük. Vonatkozik ez az iskolázottsági adatokra, a foglalkoztatási szerkezetre, bérarányokra és lakáshelyzetre egyaránt. A felsorolt összefüggéseket elemző tanulmányok³⁰ mindegyike rámutatott egy-egy bizonyult inkonzisztencia kiformálódására. Kézzelfogható különbség van például a fiatalabb és idősebb népesség között az iskolázottsági adatokban, de a magasabb iskolázottság egyáltalán nem jelent kedvezőbb munkaerőpiaci pozíciót. (Sőt, a férfiak esetében mintha a fordított összefüggések is kirajzolódának.) A másik, lényeges meg nem felelés abból adódik, hogy miközben a pályakezdés és családalapítás időszakát terhelő összköltségek (lakás, bútor, gyermekruha stb.) folyamatosan nőnek, a pályakezdekőkor nyomott bérek egyre lassabban érik utol az adott szakma átlagbérét.

A kérdést ezek után úgy is feltehetjük: hogyan lehetséges, hogy bár az elmúlt másfél évtized zúfolásig tele volt kifejezetten ifjúságpolitikai célzatú dokumentumok, politikai döntések megszületésével, a fiatalok jelentős csoportjainak helyzete ugyanakkor egyáltalán nem javult, sőt, sok esetben tovább rosszabbodott. Az adandó válasz természete sokban függ attól, hogy a tényleg látványos ifjúságpoli-

tikai dokumentációt mihez mérjük. Mihez képest volt sok az intézkedés és a segítség? Az ifjúságpolitika korábbi szintjéhez, múltjához viszonyítva, vagy az ifjúság korábbi (hatvanas évekbeli) *helyzetéhez* képest? Vagy az utóbbi tíz év olyan változásaihoz mérjük, amelyek döntő módon befolyásolták az *ifjúság helyzetét*, néán viszonyítva az egész társadalom perspektíváihoz?

Könnyen belátható, hogy annyiféle válasz adható, ahány irányba elindulnánk. Ezért a *viszonyítási alapot* szükséges először tisztázni.

Az ifjúsági problematika közvetítése több szinten és többféle formában intézményesedett a politikai rendszerben. Formálisan azt mondhatjuk, hogy az előző oldalakon vázolt – szociológiailag leírható – *ellentmondások átvitele a politika szférájában intézményesen biztosított*. Hiszen kiépült az állami ifjúságpolitika, kiépült az ifjúsági titkárok, felelősök rendszere, intézményesedtek a diákparlamentek, megszületett az ifjúsági törvény stb.

Csakhogy valamennyi intézményesültségi szintnek van egy közös szépséghibája, nevezetesen az, hogy az *áttevődés folyamatában* rendkívül fogas kérdés a fiatalok érdemi részvételének *minősége*. Nemcsak azt kell vizsgálnunk tehát, hogy az ifjúság léthelyzetéből adódó problémák transzfórmálódnak-e az intézményesült politika világába, hanem e transzfórmáció *hogyanját* is elemezni kell.

Az elmúlt évtized hazai társadalomtudományi irodalma sok – alapvető – kérdésben pontosította képünket a politikai rendszer működési mechanizmusainak gondjait illetően. Lényegbevágó ismereteket szereztünk az érdekkifejeződés, az érdekérvényesítés, a döntési folyamatok, a területi tagoltság problémái, a demokratizálódás, a megújulás képesség és még sok más, kiemelkedő jelentőségű mozzanatok tudományos kutatásai révén.³¹

E sokszínű képből pillanatnyilag egy-két elem is elegendő a minket foglalkoztató problematika felvázolásához. A politikai rendszer nem kellően tagolt volta, a stabilitás önértékűségének téveszméje sok tekintetben szűkíti a politika cselekvési terét. Gyakorta teljességgel szükségtelenül. Ez témánk vonatkozásában azt jelenti, hogy az ifjúsági vonzatú ütközési lehetőségek politikai kezelésmódja egyirányú utcákban történik, ráadásul ezekben az utcákban nem túl jók a látási viszonyok, és gyakori az útfelbontás is.

„Egyirányú utcán” azt a jelenséget értjük, amelyet a szakirodalomban többen úgy kereszteltek el, hogy „ifjúságpolitika: fölülről, nektek (nélkületek)”. Plasztikus megfogalmazásban így hangzik e gond lényege: „S e jó szándékú törekvéseknek éppen az a paradoxona, hogy az ifjúság nemcsak saját helyzetén, hanem a társadalom néhány visszásságán is változtatni szeretett volna. A fent említett határozatok ezekre a kérdésseltevésekre már nem reagáltak, s megmaradtak azok az intézmények, feltételek, struktúrák, melyek a »beat-nemzedék« által kifogásolt jelenségeket állandóan újratermelték. Talán éles a megfogalmazás, de ezek az intézkedések inkább a fiatalok »megnyugtatótatását« szolgálták . . .”³² Eléggé meghatározott módon lehetett tehát részt venni az ifjúság számára alakuló döntésekben, s e szűk körű meghatározottság senki által nem kívánt (és hosszabb távra tekintve) meglehetősen egészségtelen *szelekciót* termelt a fiatalok között a *politikai részvétel megítélésének* vonatkozásában.

a) Az egyik oldalon kialakult a részvétel lehetetlensége, illetve értelmetlensége miatt érzett *szkepszis*. (Az ifjúság számára elérhető fórumok nem adnak kellő cselekvési teret, hanem túlzottan leszűkítettek, s ez a fiatalok egy részénél tapasztalható szkepszis elsődleges oka – mondta Gázsó Ferenc 1983-ban.³³) A kétkedő magatartás azonban nagyon is sokarcú és sokféle forrásból táplálkozik. Egyik él-

tető eleme az a tapasztalat, amelyet munkahelyi szinten szereznek a fiatalok, ahol azt élik meg, hogy aránytalanul nagy erőfeszítések árán lehet elérni változásokat (vagy még úgy sem), ráadásul az újat akarás sokszor kap kellemetlen ideológiai és politikai minősítést is.³⁴ S így nem meglepő, ha a felemás tapasztalatok generációs summázataként azt olvashatjuk, hogy a harmincon túli generáció „látszólag aktív részese, valójában pusztá elszenvedője környezeté változásainak”.³⁵ (Egyébként ugyanerről az életerézésről számol be a többször hivatkozott Csengey-könyv is – nagy részletességgel.) Bárhová nyúlunk az utóbbi évek nemzedéki irodalmában, ugyanezt az érzést olvashatjuk többféle változatban. A legvilágosabb összefüggésekre a fiatal irodalom körüli vitákban mutattak rá. Varga Csaba írására jól mutatja az érintett folyamatok kétoldalúságát: „... a nemzedék igénye, eszménye az egyéni autonómia, az abszolút tisztaság, erkölcsösség. De ez sem véletlen: a konszolidációs szereptelenség (vagy kevésszerepűség) szülte – tartok tőle: jobb híján – a megvalósíthatatlan, éppen ezért felfokozott egyéni autonómiámitoszt... Ez sem önkéntes, tudatos kívülállás, hiszen a társadalmi konszolidáció azt jelentette, hogy a formális bentlevés ellenére folyton a politikán kívül maradt – éppen az élményeivel meghatározó gyermek- és kamaszkorban... Ez a nemzedék a hatvanas években úgy nőtt fel, hogy észrevétlenül beletanult a szereptelenségbe, abba, hogy érvényes, *dolgokat befolyásoló* egyéni szerepe alig van; se állampolgárként, se később költőként...”³⁶

Bármennyire is árnyalt ez a megfogalmazás – s értjük, hogy ezúttal (sem csak) irodalomról van szó –, mégis ott kísért ebben is a *szeptikus magatartás* fonákja: nevezetesen az, hogy egy idő után ez a kívülállás nemcsak kényszer, hanem póz is; meg is lehet szeretni, tetszelegni is lehet benne. Ez a kérdés kellemetlenebbik oldala, ezért nem meglepő, ha a „nemzedéki irodalom” áradatában alig akad szerző, aki ezt a veszélyt is egyenrangúként kezelné. A ritka kivételek egyike Csordás Gábor írása, amely nagyon pontosan írja le a *közéletből való kiiktatódás* folyamatának önkéntes (és fellegekben járó) vonásait. Gondolatmenete híven tükrözi e kiiktatódás okait, veszélyeit, kockázatát és lehetséges következményeit is: „... kollektív kizáródásunk a közéletből nemcsak minket magunkat kárhoytatna arra, hogy törvényszerűen bekövetkező kudarcokból táplálkozó sérelemélményekkel tegyük »neurózisunkat« visszafordíthatatlanná. Korosztályaink idegen testként való beékelődése a magyar társadalom legfőbb értékközvetítő csatornáinak eldugulásával fenyeget, ami teljes értékvesztésre és eszménytelenségre korlátozná a fiatalabb nemzedékeket...”³⁷

Az idézet egyik kitétele rámutat egy újabb, döntő fontosságú láncszemre. Egy generáció kételkedő és félreálló magatartása nemcsak a saját történelmi szerepválalását illetően lehet dezorientáló. Akarva-akaratlanul (s nemcsak valóságos, hanem *képzelt kudarcával* is) befolyásolja a következő korosztályok generációs szemléletének alakulását, s így sorsát is.

Tudomásom szerint Gyórfy Miklós volt az első, aki észrevette Magyarországon azt, hogy a hatvanas évek végi ifjúsági szubkultúrának és felfokozott részvételigényeknek komoly negatív hatásai lehetnek a következő generáció életében. A *Sípoló macskakő* című film forgatása közben készített jegyzetei és interjúi közreadásakor mutatta be azt a típust (1972-ben!), amelynek gondolkodásmódjában visszajára fordulnak a megelőző évek tanulságai: *cselekvése egyenlő a résenléttel*, s minden törekvése a manipuláció kivédésére irányul, a tevékenységet felváltja a befelé figyelés.³⁸ Azóta e lehetőség valósággá vált, s tulajdonképpen lezárt folyamatként konstatálhatjuk azt, amit leginkább Bereményi Géza és Cseh

Tamás meglepődött szavaival lehet illusztrálni. Azon gondolkoztak el, hogyan lehetséges, hogy náluk tizenöt évvel fiatalabbak is úgy tesznek, mintha az övék (is) lennének a szerzők által írott dalok. Bereményi magyarázata: „... az újabb korosztályoknak már most sincs magjuk, nincs olyan szervezőerő közöttük, aminek a vonzásában belül hordanának ki valami közös vállalkozást, máris kifelé figyelnek, miránk, ugyanúgy, mint mi az ötvenhatosokra ... az elsők, akik kísérlet nélkül beismerték, hogy ők vesztes nemzedékek...”. Cseh Tamás: „... Titkokat gyanítanak, pedig ezeket a dalokat valószínűleg ők is megírhatták volna. És ha ezt elmondom, idegesek lesznek, vagdalózni kezdenek, azt gondolják, elhallgattam valami miatt a lényegét, számon kérnek ... tanácstalan vezérkar, főtisztek, sereg nélküli stratégiák, akik nem tudnak dönteni semmiben ... Engem nem vonhat kérdőre egy ilyen vezérkari tiszt, amíg meg nem tette ő is a magáét...”³⁹

Az idézetek mögött meghúzódó probléma erőteljesen húzza alá az elmúlt tíztizenöt év politikai szocializációs intézményeinek fokozódóan bizonytalan működését. Generációról generációra hagyományozódnak azok a minták, amelyek a megelőzőeknél is törékenyebb módon voltak képesek funkcionálásra. Minél fiatalabb korosztályokra tekintünk, annál élesebben vetődik fel ez a kérdés. Palotai János tizenöt év hazai – ifjúságról szóló – filmtermésének ürügyén megkülönböztetett három, egymástól élesen elváló ifjú generációt. A legutolsó, a nyolcvanas évekbeliek esetében mutatta ki, hogy a közéleti elképzelések terén kölcsönössé váló meg nem értések eredményeként ki sem épül gondolkodásukban a politikai dimenzió. S lehet, hogy nekik nem hiányzik a politika, de a politikai szféra előbb-utóbb nagyon is megérzi hiányukat.⁴⁰

b) Az elemzés iránya eddig egyoldalúan azok felé fordult, akik a szűkre szabott részvételi keretek okozta kihívásokkal kevésbé tudtak megbirkózni. Nézzük meg azonban a másik oldalt is, hiszen egyáltalán nem elhanyagolható számban kerülnek újabb és újabb generációk küldöttei politikai-közéleti-vezetési szerepre. Ez a „nem elhanyagolható szám” egyáltalán nem jelenti persze azt, hogy elegendő mértékben, hiszen közismertnek tekinthető tény a fiatalok alulreprezentáltsága a társadalmi vezetés minden szintjén. A lelassult generációcserének már *önmagában* is vannak olyan következményei, amelyek eléggé szigorú módon behatárolják azt, hogy a fiatalabbak közül kik jöhetnek szóba a rekrutáció folyamatában. Egy – az ifjúság helyzetével foglalkozó, ismert szakértőkből álló – munkacsoport írta e jelenség kapcsán nemrégiben: „Itt kell megemlítenünk demokráciánk fogyatékoságainak egyik legszembetűnőbb kedvezőtlen következményét, a harmonikus nemzedékváltás hiányát a vezető funkciókban, amely egyik oka a különböző nemzedékek egymásratorlódottsági érzésének, valamint ennek kísérőjeleként a saját nemzedékben lezajló kontraszelektív jellegű „fényes karriereknek”. Ez utóbbiak egyik legveszélyesebb következménye, hogy a kortársaik közül nem demokratikus kiválasztódás útján kiemelkedő vezetők »megbízható« örökösei annak a tekintélyelvű, hierarchikus vezetési gyakorlatnak, amelynek termékei...”⁴¹

Gazsó Ferenc is figyelmeztet arra, hogy a következő évek nagyfokú vezetőváltásánál megvan annak is az esélye, hogy a cserélődésnél kontraszelektív mozzanatok dominálhatnak.⁴² Kulcsár Kálmán a mai magyar társadalomról szóló könyvében évekké elelőtt kimutatta, hogy belátható rövid időn belül olyan politikai generáció jelenik meg a színen, amelynek semmiféle mozgalmótörténeti és osztályharc-tapasztalata nem lesz, politikussá válásának döntő mozzanata a *szak-elem*, s igen kevésbé a származás. De a váltás *minőségét* megakadályozó ténye-

zókra is felhívja a figyelmet: „Ez akkor fordulhat elő, ha a különböző szinten hatalmon levő politikusi vezetői körök a kiválasztás során *elsősorban* azokat a tulajdonságokat veszik tekintetbe, amelyek a már meglévő értékekhez, viselkedési mintákhoz való alkalmazkodásban fejeződnek ki. Különösen veszélyes lehet a politikai innováció szempontjából, ha úgynevezett karrierpolitikus típusról van szó, aki esetleg már az ifjúsági mozgalomtól kezdődően a politikai szervezetek kezeiben és adottságainak megfelelően halad előre, anélkül, hogy más munkahelyen dolgozott volna . . .”⁴³

E kontraszelekció oly módon lehetséges, ha nem működik eléggé tartósan és hatékonyan az egyes fiatal korosztályokon *belüli közélet* – erre a veszélyre Pozsgai Imre is utal eléggé egyértelműen⁴⁴ – ezért egy-egy generáció nem képes önön kontrolljára, nem képes olyan képviselők kitermelésére, amelyek tudnák vállalni a *máság* konfliktusait. Hiszen ehhez természetesen háttér, támasz, bázis is kellene – ez viszont nincs. Így marad az egyéni kiemelkedés: a meghatározott és adott értékek vonzásában.

A helyzet valamit (árnyalatnyit) változott az elmúlt két-három évben, amennyiben az ifjúsági szervezet parancsnoki pozícióiban megjelentek olyan *harmincon túli* fiatalok, akiknek egyébként meglenne a biztos megélhetésük, szakmájuk is. Ezt a réteget az a kényszerhelyzet sodorta vissza az egyszer általa már elhagyott ifjúsági szervezetbe, hogy tízévnyi munkavégzés után is még mindig fiatalnak *minősül* a beleszólásra s a döntésekben való részvételre. A beleszólás legkényesebb (sokszor egyetlen) lehetősége az ifjúsági vezetői szerep révén adódik. Hogy ez az új momentum hoz-e lényegi változásokat a közeljövőben, arról ma még korai lenne véleményt mondani.

Bárhogyan is alakul e mozgás iránya, mindenképpen lényeges kérdés az egész politikai rendszer alkalmazkodási, változási képességének szemszögéből nézve az, hogy mennyire biztosított a fiatal korosztályok tehetségesebb, alkalmasabb egyedeinek sikeres politikai pályafutása. Más e jelenség szintere attól függően, hogy hosszabb avagy rövidebb távon vetünk számot a kérdés súlyával. Néhány év perspektívájából nézve megnyugtathatónak tűnhet maga a létszámszerű pótlási lehetőség is: nevezetesen akad elég fiatal a statisztikai arányok romlásának megakadályozása végett is, ráadásul a „beépítés” is mentes lehet nagyobb konfliktusoktól.

Ha arra gondolunk, hogy az elkövetkező negyedszázad várható terhei milyen kihívások elé állítják a közeljövő magyar politikugenerációját, akkor aligha lehet elegendő alkalmassági kritérium a jelenlegi (napi) szervezeti alkalmazkodás sikeres prezentációja.

E problémakör első látásra csak a politikai rendszer szemszögéből nézve látszik fontosnak, s úgy tűnhet, hogy a fiataloknak egy kisebbségét érinti valójában. Ma a fiatalok négyötödének nem annyira a politikai részvétellel akadnak közvetlenül problémái, hanem az elemi jellegű pályá- és életkezdési feladatokkal. Mégis, egész jövőjüket, termékeny évtizedeik lehetőségeit alapvetően befolyásoló jelentőségű kérdés az, hogy a generációs cserélődés során képes lesz-e a szóba jövő korosztály kitermelni, megtartani és támogatni olyan adottságú leendő vezetőket, amelyek a jövő konfliktusait megfelelően és felkészülten intézik majd. S ennyiben egyáltalán nem tekinthető e problematika az ifjúság egy szűkebb csoportja belügyének.

Összeegyeztethetők-e hosszabb távon azok a végletes magatartásmódok, amelyek a fiatal generációk politikai részvételi esélyeit egyelőre belülről feszítik szét? A megoldás részint ifjúságon belüli, részint pedig a fiatalokon túli fejleményeken múlik.

„Meg kell értenie a társadalomnak, hogy ma a generációs probléma *nehezebben oldható meg*, mint korábban, mert egyidejűleg sokféle feszültség forrását jelent” – állapította meg Gázsó Ferenc.

Az utóbbi évek ifjúságról szóló elemzéseinek visszatérő végkövetkeztetése, s egybehangzó tanulása az, hogy új konszenzus kell az ifjúsággal.⁴⁵ Az igazi kérdések azonban annak kapcsán adódnak, hogy kik lesznek *konkrétan* e konszenzus partnerei, mi lesz e konszenzus tartalma és milyenek lesznek intézményi keretei?

Az egyetértésteremtés elengedhetetlen feltételének látszik egy gyökeresen új kommunikációs modell, melynek jegyében az egyes generációk egyáltalán képesek egymással érintkezni.⁴⁶ Az ifjúságon belül ennek még külön problémái is vannak, hiszen az egyes fiatal generációk egymás *alapproblémái* felől sem tájékozottak. A megváltoztatandó érintkezési formák egyik nélkülözhetetlen kritériumának tekinthetjük egy össztársadalmi hiánycikk, a *tolerancia* „bővítettebb előállítását”. A kölcsönös vádaskodásokra épülő és az *elosztás arányainak vitatására leszűkülő* generációs érintkezések mentén aligha lesz lehetséges a nemzedéki konfliktusok feloldása. Nem mutat túlzottan nagy éleslátást az az „ifjúságpárti” politika, amely az elosztásnak a fiatalok javára történő megváltoztatásával kívánna elejét venni a további ellentéteknek. Ebben ugyanis implicite benne van az is, hogy más korosztályok fogyasztását kellene korlátozni (ha ez még egyáltalán lehetséges . . .). A toleranciaigények másik oldala nem kevésbé fontos, ami arra vonatkozna, hogy egy tisztább, átláthatóbb, a jövő esélyeit egyértelműbben körvonalazó értékrend talán kevesebb teret engedne a *rossz toleranciának* (Ansel Éva kifejezését kölcsönvéve). Értve ezen azt, hogy a viselhetetlen viszonyok iránti magánjellegű morgolódások nyilvános és intézményes keretek között megszerveződve egyértelműbben gyomlálhatnák ki a társadalom továbblépése szempontjából rendkívül egészségtelen örökségek eltűrését és újratermelődését. Ebből a szemszögből nézve megint csak kulcskérdés a politikai értékátadás-átvétel jelenlegi folyamata, ezen belül is az, hogy az újabb korosztályok milyen értékeket látnak pusztán deklarálva, és melyeket megerősítve, avagy a gyakorlatban megcáfolva és visszavonva.

Az igazi megoldás az lenne, ha nyilvánvalóvá válna az az elemi tény, hogy az új növekedési pályára való áttérés leginkább és elsősorban a fiatalabb munkavállaló korosztályok érdekeivel és lehetőségeivel vág egybe. Természetesen e nyilvánvaló tény társadalmi realizálása olyan intézményrendszerbeli változtatások útján járna esélyekkel, amelyek a fiataloknak a politikai viszonyok közé való beintegrálódásakor nem a mai megoldásokat tartja egyedül üdvöztetőnek – ennyi zökmenő után.

Elképzelhető persze az is, hogy az itt kifejtett elgondolások mind utópikusnak minősülnek. Ez esetben a jelenlegi trendek képzeletbeli meghosszabbítását vázolhatjuk fel. Ha tehát minden marad úgy, ahogyan eddig alakult, akkor a generációs konfliktusok szükségképpen éleződni fognak. S csillapíthatatlan étvágyú amőbaként fogja bekebelezni a nemzedéki látószög a társadalom egyéb típusú el-

lentmondásait is. „Generációs gettókba” falazódó korosztályok hajtogathatják majd napestig vélt és valóságos sérelmeiket, vágyaikat – nem zavartatva magukat más korosztályok lehetséges aspirációitól. S így mindenki megváltásként várna majd egy új elrendeződést, abban a meggyőződésben, hogy csakis az ő nemzedékének szolgálnak majd igazságot. Teheti, hisz nem tudhat más igazságok indokolt létéről.

Jobb a tiszta beszéd.

JEGYZETEK

¹ Az utóbbi három év folyóirataiból utalhatunk azokra a fontos írásokra, amelyekre később is hivatkozunk még, egyúttal azt is illusztrálva, hogy milyen széles mezőben mozog a nemzedéki problematika:

- *Pataki Ferenc*: A nemzedékváltás és a szocialista fejlődés folytonossága. Társadalmi Szemle, 1982/10.
- *Gazsó Ferenc* beszélget Huszár Tiborral: „A generációs probléma” az ifjúságkutatás tükrében. Rádió – Szociológiai Figyelő, 1983. V. 19.
- *Békés Zoltán*: A társadalmi különbségek nemzedéki újratermelődése. Ifjúsági Szemle, 1981/4.
- *Andics Jenő*: Ifjúság, jövőkép, gazdaság. Világosság, 1985/3.
- *Ancsel Éva*: Miért nehéz ma fiatalnak lenni? Beszélgetés Zeley Lászlóval. Ifjúsági Szemle, 1982/1.
- *Knopp András–Radics Katalin*: A fiatal értelmiség helyzetéről. Társadalmi Szemle, 1984/7–8.
- *Csegey Dénes*: „... és mi most itt vagyunk...” Magvető Könyvkiadó 1984.
- *Feitl István*: Történelmi szelárnékban. Ifjúsági Szemle, 1984/3.
- *Fritz Tamás*: Öreg fiatalok a hetvenes években. Ifjúsági Szemle, 1984/3.
- *Csordás Gábor*: Hol vagyunk? Kritika, 1984/11.
- *Szkárosi Endre*: A jelen kiiktatása. Kritika, 1984/11.

² A bizonyító érvek és adatok döntő többsége kiolvasható *A magyar ifjúság a nyolcvanas években* című kötet írásaiból. Kossuth Könyvkiadó 1984.

³ *Illés Iván*: Nemzedékek nyomában. Valóság, 1981/11.

Az írásból kiolvasható az összes lényeges adat. A tanulmány 51. oldalán részletes elemzés mutatja be, hogy az elmúlt 20 év során az ötven éven felüliek aránya a vezetők között kétszeresére-háromszorosára növekedett, s ez természetesen csak úgy érthető, hogy az érintett korosztály vezetésbe került tagjai tartósan őrzik a helyüket.

(Ezen adatok és más vezetésszociológiai írások értelmezésével próbálkoztunk kollégámmal korábban: *Boros László–Kéri László*: A vezetői generációváltás lehetséges problémái Magyarországon című írásunkban. Kézirat. 1983. május. Társadalomtudományi Intézet.)

⁴ Az alaphangot kétségtelenül Csegey Dénes könyve adta meg, valamint a hozzá kapcsolódó, a munkát vitató és értelmező írások (Fritz Tamás, Feitl István, Csordás Gábor, Tütő László stb.). De megfigyelhető, hogy a hetvenes évek második felében lábra kapott magyar rockirodalom is e korosztály társadalmi térfoglalásának problémáit feszegette a zene ürügyén (Sebők János, Boris János, Kőbányai János írásai példázzák ezt).

⁵ Ezt az „aránytalanságot”, ha mással nem, azzal mindenképpen lehet indokolni, hogy a generációs irodalom túlnyomó többsége könnyedén túlteszti magát a kérdés teoretikus dilemmáin. Az utóbbi évek írásai közül csupán Pataki Ferenc már idézett tanulmánya vetett számot az elméleti problémákkal; pedig az ide vonatkozó írások tömegében vetik fel az elméletileg is értelmezendő kérdéseket.

⁶ *Karl Mannheim*: A nemzedéki probléma. Ifjúságszociológia (Szerk.: Huszár Tibor és Sükösd Mihály). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.

- ⁷ Tomka Miklós azt írja: „Minden réteg és csoport közül az ifjúság áll leginkább a társadalmi változások gyújtópontjában, ő érzi leghamarabb a változási tendenciákat . . .” (Ifjúság és társadalom. Ifjúsági Szemle, 1983/3.) Ha végiggondoljuk, akkor nyilván ebbe beleérthető az is, hogy nemcsak a kedvező, hanem a kedvezőtlen tendenciák érzékelésére is igaz lehet e megállapítás.
- ⁸ R. G. Braungart: Historical Generations and Youth Movements. A Theoretical Perspective. In: Sociology of Youth. Mexico 1982. [A szociológiai világkongresszus ifjúsági szekciójának előadásai. Angolul megjelent Szófiában, 1982-ben] 1. köt. 153–167. old. Szerinte a négy történelmi generáció:
1. A fiatal Európa (1810–1865), a romantika és a forradalmak nemzedéke.
  2. A posztviktoriánus nemzedék (1880–1910), amelyek a formák kötöttsége ellen lázadt, és sokat kacérokodott a szocialista eszmékkel.
  3. A nagy válság nemzedéke – öreajuk szakadt a Versailles utáni világ minden nyomora, a szélsőséges radikalizálódás lett a sorsuk.
  4. Az 1960-as évek – a kontesztálók nemzedéke. Gyors felútás, gyors megtérés, erős internacionális vonásokkal. Braungart megfigyeléseiből a legérdekesebb talán az, hogy a nemzedékké válás felhalmozó időszaka egyértelműen annak a függvénye, hogy van-e valami, amiért tartósan kell küzdeni. S ez a másik oldalról azt is jelenti, hogy történetileg a destrúció önmagában nemigen teremt nemzedéket.
- ⁹ Samuel Huntington: Generation, Cycles and Their Role in the American Development. In: R. Samuels (Szerk.) Political Generations and Political Development. Lexington Books, 1977.
- ¹⁰ William Griffith: Generational Change and Political Leadership in Eastern Europe and the S. U. (Az előbb idézett kötetben, 125–135. old.)
- ¹¹ Pataki Ferenc: A nemzedékváltás és a szocialista fejlődés folyamatossága. Társadalmi Szemle, 1982/10. (Ernst Fischer ugyanezt a problémát a „tipikus kisebbség” fogalmával írja le.)
- ¹² Jorge Domínguez: The Politics of Age. In: Political generations . . .
- ¹³ Főleg a hazai problematika megértésénél tanulságos írások: Feitl István: Történelmi szelárnyékban. Ifjúsági Szemle, 1984/3; Fritz Tamás: Öreg fiatalok a hetvenes években. Ifjúsági Szemle, 1984/3; valamint Csengey Dénes esszéje, az „... és mi most itt vagyunk . . .”. Ezek az írások elég jól mutatják, hogy a hetvenes években fiatall válók számára mekkora teherterhelés és dezorientációs forrás volt a hatvanas évek fiataljainak nemzedéki mítoszrendszerre. Annál az egyszerű oknál fogva, hogy elmaradt a kommunikáció, s így csak nehezen derülhetett ki, hogy az utólagos mitizálás más fényben tüntette fel a lehetséges magatartásokat, mint ahogyan azok a maguk idejében és helyén működtek.
- ¹⁴ Stanley Shernock: Politics and Opportunity in the Post-Revolutionary Generation (The Cases of Nazi Germany, Stalinist USSR and Maoist China). Journal of Political and Military Sociology, 1984/1. 137–159. old.
- ¹⁵ Hasonló következtetésekre jutott tavaly Szkárosi Endre a Kritika folyóirat nemzedéki vitájában.
- ¹⁶ Wladislaw Adamski: The Young Generation as an Agent of Social Change. In: Sociology of Youth. Mexico 1982. Id. mű, 2. köt. 125–140. old.
- ¹⁷ E problémáknak egyre színvonalasabb hazai irodalma van már. Nemrégiben két olyan könyv is megjelent, amely hasznos eligazító e változások természetét illetően: Papp Zsolt: Konszenzus és kihívás. Kossuth Könyvkiadó 1985.; Szabó Máté: Zöldek, alternatívok, környezetvédők. Gondolat Könyvkiadó 1985. (Irodalomjegyzéke felsorolja a külföldi irodalom mellett az egy-két tucat használható magyar írást is.) Papp Zsolt kétrészes írása a Kritika 1985/4. és 5. számában pedig évtizedes perspektívában helyezi el a fejleményeket. A nemzetközi irodalomból megemlítenő mindenképpen Ronald Inglehart, aki az érték-váltás-elmélet központi figurája. Két utóbbi írása (melynek bibliográfiájában megtalálhatóak a többi, fontosabb irodalmak lelőhelyei is): Post-Materialism in an Environment

of Insecurity. APSR, 1981/4.; Traditionelle politische Trennungslinien und die Entwicklung der neuen Politik in westlichen Gesellschaften. PVS, 1983/Jun.

¹⁸ Székárosi idézett írása is ezt az egyszerű utat választotta: szerinte a nemzedéki kérdést kívülről „globalizálják”. (Bár a részlemzéseiből kiderül, hogy ő sem ilyen egyszerűen gondolja.) De a „Fasírt”-gyűjteményben is lépten-nyomon előbukkan ez a vélemény. Például: Gyertyán, 168. old.; Tamás, 178. old.

¹⁹ Ancsel Évával beszélget Zeley László: „Miért nehéz ma fiatalnak lenni?” (Rádió – *Eszmék faggatása*, 1982. febr. 1.)

²⁰ Részletes elemzés erre nézve: *Törésvonalak mentén* (Munkacsoport). Ifjúsági Szemle, 1984/3. sz. (különösen *Az értékrend generációs különbségei* című részben).

²¹ A már említett „Fasírt”-kötetről van szó (Magvető Könyvkiadó 1982). Több mint negyedszáz írás elemzi-vitatja kívülről-belülről egy körülhatárolható generáció helyzetét és konfliktusait.

²² Knopp András és Radics Katalin részletesen elemzik annak okait, hogy miért öltöttek markáns aculatot a humán értelmiség esetében a generációs feszültségek. (A fiatal értelmiség helyzetéről. Társadalmi Szemle, 1984/7–8. sz. 63. old.)

²³ Ennek okairól, illetve a jelenséget alakító politikai szocializációs folyamatokról e sorok írója több írásban értekezett már, ezért ezúttal erről nem szólnunk. (Lásd Kéri László: Ifjúság és politikai szocializáció. Társadalmi Szemle, 1984/1. és Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében. Társadalomtudományi Közlemények, 1984/4.)

Boros László–Kéri László: Az ifjúság politikai szocializációja. A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Kossuth Könyvkiadó 1984.

²⁴ *Karl Mannheim: A nemzedéki probléma.* 62. old.

²⁵ E probléma olyan vonatkozású részleteit, melyek a nyolcvanas évek magyar ifjúságára nézve is meghatározó módon hatnak, nemrégiben Andics Jenő nagyon plasztikusan elemezte *Jövőkép, ifjúság, gazdaság* című írásában. (Világosság, 1985/3.)

²⁶ *Csengey Dénes:* Id. mű, 107., 197., 202. old.

²⁷ Írása a *Kriegenkinder, Konsumkinder, Kriesenkinder* című kötetben jelent meg (Beltz Verlag 1983). A tanulmány magyar nyelvű rövidített változatát közölte az Ifjúsági Szemle 1984/2. száma Erdős Endre fordításában.

²⁸ E korosztály különűtjainak szocializációs tanulságait megpróbáltam egy bővebb tanulmányban összefoglalni. Ez írás az Ifjúsági Szemle 1985/3. számában jelent meg *Ajtónk előtt a láncra vert idő* címmel.

²⁹ *Pozsgay Imre* válaszai az Ifjúsági Szemle kérdéseire, 1982/1.

³⁰ *A fontosabb munkák e téren:*

– A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Kossuth Könyvkiadó 1984. Különösen Huszár István, Gászó Ferenc, Rédei–Salamín–Újvári és Andics–Gászó–Harcza írásai adnak részletes információkat.

– Két KSH-kiadvány: Lakáshelyzet 1980. (1984.)

Az ifjúság életkörülményei. (1984.)

– A Társadalmi Szemle 1984/7–8. számában közölt tanulmányok a főbb fiatal rétegek helyzetéről.

³¹ Gondolunk e helyütt elsősorban Schmidt Péter, Kulcsár Kálmán, Bihari Mihály, Szoboszlai György, Pokol Béla és Forgács Imre e tárgykörben megjelent – utóbbi évekbeli – írásaira.

³² *Fritz Tamás:* Öreg fiatalok a hetvenes években. Hasonlóképpen számol be e folyamatokról Feitl István – már idézett – írása is.

³³ A már idézett rádióműsorban (1983. V. 19. Szociológiai Figyelő)

³⁴ Ilyen típusú konfliktusok sokaságáról számoltak be egy beszélgetés résztvevői *Az új gazdasági mechanizmus nemzedéke* című írásban. (Szerk.: Domány András) Ifjúsági Szemle, 1983/3.

³⁵ *Feitl István:* Történelmi szélárnyékban.

³⁶ *Varga Csaba:* A konszolidáció nemzedéke In: „Fasírt”. 67. old.

³⁷ *Csordás Gábor:* Id. mű.

- ³⁸ Györffy Miklós: „Mert mi csak gyeptéglák vagyunk . . .” Valóság, 1972/5.
- ³⁹ Az idézeteket Csengey Dénes közli könyvében a 196–197. oldalakon. Egyébként a már hivatkozott Fritz-tanulmány (1984) eléggé részletesen kimutatja a hatvanas évek ifjúsága kudarcainak hatásait a hetvenes évek fiataljainak orientációjában.
- ⁴⁰ Palotai János: „Ezek a fiatalok?” (Ifjúsági Szemle, 1982/1.)
- ⁴¹ Törésvonalak mentén – Munkacsoport (Barabás János vezetésével). Ifjúsági Szemle, 1984/3.
- ⁴² Az idézett rádióbeszélgetésben hangzott el.
- ⁴³ Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1980. 198. és 250. old., 102. sz. lábjegyzet.
- ⁴⁴ Pozsgay Imre válaszai az Ifjúsági Szemle kérdéseire, 1982/1.
- ⁴⁵ Részletesen szól erről Pataki Ferenc, Gazsó Ferenc, Pozsgay Imre, Barabás János és még mások. S abban is valamennyi szerző egyetért, hogy a valóságos konszenzus csak úgy lehetséges, ha ebben a fiatalokat *partnernek* tekintik, s nemcsak a végrehajtás pozíciójában.
- ⁴⁶ Andics Jenő (1985) idézett tanulmányában központi gondolat a generációk közötti kommunikáció fontossága.

A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
KÖZÖS KIADVÁNYA:

Böhm Antal–Pál László

TÁRSADALMUNK INGÁZÓI – AZ INGÁZÓK TÁRSADALMA

MEGRENDELHETŐ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

CSATÁRY ILDIKÓ

A munkahelyi politikai szocializáció

(Egy volt üzemszociológus töprengései)

Több mint tíz évet töltöttem különböző iparvállalatoknál szociológusként, s a következőkben arra vállalkozom, hogy a munkahelyi politikai szocializációra vonatkozó tapasztalataimat, ismereteimet összefoglaljam.

Természetesen nem csupán személyes benyomásaimról lesz itt szó, hanem mindarról, amit e nem kis idő alatt „résztvevő megfigyelőként” láttam, hallottam, tapasztaltam. Mondandóm hitelesebbé tétele érdekében felhasználok néhány – más célból készített – vizsgálatunk éppen itt hasznosítható mozzanatát, részeredményét is.

Nézőpontom a „békaperspektíva”; ez nem csupán abból adódik, hogy magam is beosztottként, a legalsó szintről szemléltem a munkahelyi viszonyokat, hanem abból is, hogy – bár a szociológusnak meglehetősen tág mozgástere van az üzemben, vállalatban belül, s a legkülönbözőbb képzettségű, foglalkozású és beosztású emberekkel érintkezik – feladataimból adódóan is a munkásokkal és más, a hierarchia alsóbb szintjein elhelyezkedő rétegekkel kerültem szorosabb kapcsolatba, s arról tudok legtöbbet, hogy ők – nagy múltú fővárosi iparvállalatok munkásai – hogyan is látják a munkahely világát.

A PÁLYAKEZDŐ FIATAL TALÁLKOZÁSA A MUNKAHELY VILÁGÁVAL

A fiatalok életében a munkába állás egy, az előzőektől *minőségileg különböző* életszakasz kezdetét jelenti. A legdöntőbb mozzanata ennek a változásnak, hogy a meglehetősen egyoldalú felnőtt-gyerek, szülő-gyerek, tanár-diák viszony helyett az önálló felnőtt státusában találják magukat. Nem hiszem, hogy sok olyan fiatal akadna, aki nem azzal a gondolattal lépne be első munkahelye kapuján, hogy most érkezett el az a pillanat, amelytől kezdve egyenragúbb tagja lett a társadalomnak, mint bármikor ezt megelőzően volt. Így van ez még akkor is, ha tudjuk, hogy a legtöbb fiatal – közvetve vagy személyes tapasztalatokon keresztül – rendelkezik több-kevesebb információval a munkahely világát illetően (s ezek az értesülések ritkán közvetítenek pozitív élményeket a fiataloknak).

A munkahellyel kapcsolatos elvárások természetesen sokfélék lehetnek, az

egyén alkatától, de leginkább addigi pályafutásától függően. Egy gimnáziumot végzett fiatal például, aki legfeljebb csak a szülők vacsoraasztal melletti zsörtölődéseiből következtethet arra, hogy igazságtalanságtól, önkénytől, ésszerűtlenségtől stb. a munkahely világa sem mentes, több illúzióval kezdheti új életét, mint az a fiatal szakmunkás, akinek a tanulóévei során már volt módja tapasztalni, hogy az elmélet és a mindennapok gyakorlata között gyakran jókora rés táng, s jó esetben azt is megtanulja, mire „pályakezdő fiatalá” lesz, hogy hogyan kell lavírozni ahhoz, hogy kikerülje ezeket a szakadékokat. Megtanulhatja továbbá, hogy mit kell komolyan vennie, mit nem; miért érdemes harcba bocsátkozni, miért nem; hogy hogyan kell illeszkedni a meglévő struktúrákba; kikkel azonosak az érdekei, kikkel nem; ki(k)nek a szavára kell nagyon odafigyelni, s mi az, amit nyugodtan elengedhet a füle mellett, és még nagyon sok mindent. Az „érintetlenek” számára mindez később elsajátítandó lecke lesz, s a munkahelyi viszonyok elsajátítása egyáltalán nem konfliktusmentes folyamat. Nem akarom azt a látszatot kelteni, mintha azt hinném, hogy a munkásfiatalok beilleszkedése afféle „diadalmenet”, elgondolkodtató azonban, hogy például a politikai szocializáció kutatásához készült kérdőívünk adatai szerint az érettségizett és a diplomás fiatalok lényegesen nagyobb arányban számolnak be munkahelyi konfliktusokról, mint a munkások. Ennyivel fogékonyabbak, problémaérzékenyebbek lennének, vagy ennyivel inkább képesek tudatosítani magukban a konfliktusokat? Lehet ebben is némi igazság (s biztos, hogy még sok más egyéb is közrejátszik), de talán az sem elhanyagolható szempont, amiről az előzőekben szoltunk, hogy míg a munkásfiataloknak módjuk van tulajdonképpen még diákként beletanulni a munkahelyi viszonyokba, addig az iskolapadból jött pályakezdők mindezek elsajátítását csak munkába állásuk után kezdhetik el, s így természetes, hogy több a látványos zökkenő, kudarc, csalódás, netán konfliktus.

Hogyan fogadják a munkahelyek a pályakezdőket? Munkahelye válogatja, természetesen. Van, ahol nagy csinnadrattával: maga a vezérigazgató intéz hozzájuk szónoklatot, és van, ahol csak megmutatják, melyik munkapadnál, gépnél, íróasztalnál fog dolgozni, a többi már jórészt a munkatársakon és a közvetlen vezetőkön múlik: megszokik-e vagy megszövik. Annyi biztos, hogy igen rövid időn belül felkeresi valaki egy úrlappal, hogy ő a szakszervezeti bizalmi, s ha a pályakezdő még nem tag, lépjen be a szervezetbe. A fiatal még rendszerint eléggé elfogódott ahhoz, hogy kérdezzen; kitölti a papírt, és „szervezett dolgozóvá” válik. (Ha mégis kérdez, meglehetősen sematikus válaszokat kap: „Itt mindenki tag”, „Így szokás”, „Csak így kaphat beutalót, segélyt” stb.) Jön a KISZ-titkár — ha jön! — vagy megkeresi maga a fiatal és „átigazol”. Előbb-utóbb valamelyik szocialista (vagy a „címért küzdő”) brigádnak is tagja lesz, valamint megtanulja közvetlen munkatársaitól, hogy milyen társadalmi-politikai megmozdulásokon illik részt venni a helyi normarendszer szerint (különböző gyűlések, felvonulás május elsején, veradás, koszorúzások, kommunista műszakok stb.). Valószínű az is, hogy rövidesen beiskolázzák valamilyen KISZ- vagy szakszervezeti szemináriumra, vitakörre. Részt vesz továbbá különböző gyűléseken, melyeket rendszerint az érdekeltek (vezetők, funkcionáriusok) aktivitása előz meg, az „egyszerű halandók” viszont jobbára csak a fogukat szívják: „Megint lekésem a vonatot, a buszt!”, „Hogy érek oda az óvodába/bölcsődébe a gyerekért?” stb. Itt már kezd ismerőssé válni a képlet a pályakezdő fiatal számára: így volt ez általában az iskolában, az úttörő- vagy a KISZ-programokkal is, néhány ember számára volt csak fontos, a többiek elviselték. Azt is észre fogja venni a fiatal, hogy mennyire

azonos rituálék szerint zajlanak ezek a gyűlések, legyen az szakszervezeti vagy brigáderkezelés, termelési tanácskozás vagy munkásgyűlés: beszámoló, mely lehet hosszabb-rövidebb, közérthető vagy kevésbé az, s általában arról szól, hogy „minden nagyon szép és jó, de vannak még hibák”. Aztán: „Várjuk az elvtársak észrevételeit!” Egy idő után az is nyilvánvalóvá válik a fiatal számára, hogy mindig (vagy majdnem mindig) ugyanazok a kezek lendülnek magasba eme felszólítás után, egyrészt a „hivatásosoké” (gazdasági vezetők, funkcionáriusok), másrészt egy-két „notórius” felszólalóé. Majd az illetékesek választ adnak a felmerült problémákra, a „könnyebbekre” azonnal, a „nehezebbekre” pedig majd írásban (vagy esetleg sohanapján). S a végén általános elégedettség: a résztvevők többsége annak örül, hogy végre hazamehet, a rendezők-szervezők pedig annak, hogy ezen is túljutottak, és lehet írni a jelentést a felsőbb szerveknek, hogy milyen sikeres, aktív rendezvényt produkáltak. Előbb-utóbb az is feltűnik a fiatalnak, hogy ezeken a gyűléseken, értekezleteken meglehetősen ritkán esik szó azokról a gondokról, problémákról, amelyek a valóságban leginkább izgatják az embereket, amikről munka közben, az öltözőben, a zuhanyozó alatt morgolódnak.

Mindezzel tulajdonképpen meg is kezdődött a pályakezdő fiatal munkahelyi politikai szocializációja – vagy véget is ért? Talán csak annyi van még hátra, hogy eldöntse, milyen mélységig kíván részt venni a dolgokban, vagyis a „passzív elviselő” táborába akar-e tartozni, vagy cselekvő részese kíván lenni a különböző szervezetek munkájának. Előfordul azonban az is, hogy még a választás ilyen lehetőségére sem adatik meg a pályakezdő fiatalnak, hanem egyszerűen belekerül a dolgok sűrűjébe. Interjúpartnerem mondta el a következőket:

„Tudod, az interjúban őszintén elmondtam, hogy mi a véleményem a KISZ-ről, és miért nem léptem be, s hogy nem is akarok. Ezt elmondtam a KISZ-titkárnak is, amikor felhívott. Aztán jött a főnököm, hogy hogy képelem én ezt, és ne rontsam itt az átlagot! Neki is elmondtam, hogy hogyan látom én a dolgokat, és hogy nem akarok KISZ-tag lenni. Pár nap múlva hívtak telefonon, hogy KISZ-taggyűlés lesz. Kérdeztem, miért mondják ezt nekem, én nem vagyok tag, mire: »Az nem lehet, mert . . .-né, a főnököm bediktálta a nevemet, hogy igenis én tag vagyok.« A legszebb az egészben az, hogy amikor taggyűlés volt, szóltam a főnök-nőmnek, hogy el kell mennem. »Szó sem lehet róla, neked ma hosszúnod kell, majd én kimentelek« (fiatal óvónő).”

Mindezekkel azonban már meglehetősen elébe is vágtam mondandómnak.

A POLITIKA HELYE A MUNKASZERVEZETBEN

A politika a munkahely világát keresztül-kasul áthatja, biztosíték erre a függetlenített funkcionáriusok és társadalmi aktivisták, tisztségviselők seregével rendelkező, direkt vagy kevésbé direkt módon *politikai* intézményrendszer (párt, KISZ, szakszervezet) és az ezekhez kapcsolódó szervezetek, mint a munkásórség, ifjúgárda, valamint az úgynevezett „mozgalmak”: szocialista brigádverseny, újíto mozgalom stb. A korántsem teljes felsorolásból is kitűnhet az, hogy ezen szervezetek, mozgalmak egynémelyikétől még a legvisszahúzódóbb – vagy az üzemekben használatos terminussal élve: a legpasszívabb – emberek sem tudják függetleníteni magukat. A szakszervezet szervezetségi mutatói a hetvenes években az általam ismert vállalatoknál megközelítették a 100 százalékot, a szocialista brigádmozgalomban is szinte mindenki részt vett, mivel a gyakorlat az, hogy egy

gazdasági szervezeti egység (egy osztály, műhely stb.) alkot egy brigádod. Ha valaki mégis megkísérli, hogy mindezekről távol tartsa magát, kuriózumként tartják számon a munkatársak is. Jó példa erre, hogy amikor egy viszonylag kis üzemben interjúztam, s az egyik karbantartó lakatos minden kapacitásom ellenére sem vállalta a beszélgetést, kollégái a következőképpen „vigasztaltak”: „Ne törődjön vele, ő már csak ilyen ember, még a szakszervezetbe sem lépett be!” Azért mindenből a külön lakatos sem tudja kivonni magát, mert ha a társadalmi szervezés csődöt is mond, még mindig ott van a gazdasági vezető, akinek – megítélése szempontjából – egyáltalán nem mindegy, hogy a különböző társadalmi megmozdulások, akciók alkalmával hány embert tud mozgósítani, s szolid preszsió alkalmazásával („Már megint maga miatt kerül hátrányba az üzem”) elérheti, hogy „passzív hősrünk” is végigdolgozza a kommunista műszakot, elballagjon vért adni stb.

Tehát a munkahelyi lét egészét többszörösen is átfogó, behálózó intézményrendszerrel van dolgunk, amelynek deklarált céljai közé tartozik, hogy az ország, a párt politikájával azonosuló, annak elkötelezett, a munkalyi kérdésekben aktív, kezdeményező, a közügyekben alkotó módon részt vevő szocialista embertípus kialakítását elősegítse. (Lásd: a KISZ, a szakszervezet alapszabályait vagy a szocialista brigádmozgalom híres-hírhedt „hármasszövegét”: „Szocialista módon dolgozni, tanulni, élni!”) Még ha például az újító mozgalmat vesszük is szemügyre, amely látszólag egyetlen célt szolgál: az innovatív készség, szemlélet fokozását, fejlesztését, ez esetben sem a szűken vett ökonomikus érdek a döntő mozzanat, ennek is vannak politikai vetületei: a dolgozó ne maradjon meg szűken vett munkaköri kötelezettségeinek keretei között, hanem lépjen ki ebből, érezze magának a vállalatot vagy üzemet, érzékelje a problémákat, s próbáljon valamit tenni a megoldás, a jobbítás érdekében.

Van tehát az egyik oldalon egy ténylegesen sokrétű, feladatokat, irányelveket megfogalmazó, kívánatos magatartásmintákat kínáló politikai intézményrendszer, s az sem kétséges, hogy szocializálható egyének is vannak szép számmal. Mi akkor a probléma? A választ néhány interjúrésztlet segítségével szeretném megközelíteni. Pár évvel ezelőtt a legkülönfélébb munkakörökben és beosztásokban dolgozó mérnököktől kérdeztük meg egy műszaki értelmiséget vizsgáló kutatás kapcsán, hogy szerintük kell-e az üzemi értelmiségnek politizálni, és hogyan. A hatvan megkérdezett válaszait három típusba lehetett sorolni:

1. A válaszadók mintegy fele készségesen elismerte, hogy politizálniuk kell, „... eleve magasabb a képzettségünk, ezért jogosan elvárják tőlünk” (fiatal mérnök). Indoklásaik azonban meglehetősen felszínesek és időnként zavarosak is voltak. Rendszerint megmaradtak azon a szinten, hogy sok más mellett politikai információra is szükség van. Csak esetenként merült fel az információk átadása, közvetítése mint követelmény.

Lássunk egy jellemző példát arra, hogy a politizálás az érvelésben csak a politikai információra szűkül: „Ezt úgy lehet megfogalmazni, hogy azok az emberek, akik nem abból az álláspontból fogják fel a dolgokat, hogy ténylegesen egy ember akkor mondhatja el magáról, hogy tud alkotni, ha minden területről van neki információja. Most ebbe a politika éppen úgy beletartozik, mint a műszaki tevékenység vagy az irodalom, vagy a zeneismeret. Teljes ember csak akkor tud lenni valaki, ha nemcsak a saját szakterületén egy szakbarbár — durván fogalmazva — tehát csak szakmai ismeretei vannak, és máshol teljesen sötétben tapogatózik. Erre egy rossz példát mindig el szoktam mondani: nem értem azokat az embere-

ket, miért tartja az magát műveltnek, ha van neki egy bölcsész diplomája, de oda-haza a csaptelepen a bőr ha tönkremegy, képes fizetni 500 forintot a javításáért. Szóval ez nem művelt ember, hiába rendelkezik zenei meg kulturális ismeretekkel, ez számomra csak félemler.”

Ez a fiatal üzemmérnök középiskolás kora óta KISZ-ezik, már a főiskolán párttag lett, munkahelyén is többféle KISZ- és pártfunkciót látott és lát el, évtizede politizál a gyakorlatban, és ez mégsem tudatosodik benne.

2. A másik tipikus, bár számszerűen sokkal kisebb csoport (minden tizedik megkérdezett) véleménye az, hogy a műszaki értelmiség akkor politizál jól, ha megfelelő színvonalon végzi a rábízott gazdasági-műszaki feladatokat. Lássunk ezek közül a vélemények közül is egyet: „Hát én azt mondom, hogy a műszaki ember az legyen elsősorban szakember. Hát tényleg, sajátmagamat is ismerve, ilyen típus vagyok. Én úgy tartanám helyesnek, hogy egy műszaki ember a szakmai képzettségéből eredő képességeit kamatoztassa” (párton kívüli technológus).

3. Végül azokból a válaszokból idézek, amelyekben szerepelnek, megemlíthetőnek valamilyen formában a helyi intézményrendszer biztosította lehetőségek (ezt a válaszadóknak csak a kisebbségénél regisztrálhattam). Két idézetet mutatok be: egy meglehetősen az általánosság szintjén mozgó (és ez a tipikusabb), valamint egy — legalábbis az általam ismertetett anyagban — egyedülállót:

A tipikus: „Szerintem mindenképpen [kell politizálni]. Annál is inkább, mivel ő [a műszaki értelmiségi] rendelkezik egy olyan átfogó képpel, amivel meg tud győzni embereket. Mindenképpen a különböző fórumokon ki tud állni különböző dolgok és elvek mellett” (fiatal mérnök, alapszervi KISZ-vezetőségi tag, párttag).

Az egyedi: „Nemcsak a műszaki embernek! Én úgy érzem, hogy szükséges, mert egyszerűen nem tartom elégségesnek, hogy az ember bejöjjön és ledolgozza a nyolc óráját, hanem igenis aktívan kell politizálnia! Ha ez a politizálás abból áll, azt kell csinálni, hogy ki kell menni társadalmi munkára, akkor igenis, ki kell menni társadalmi munkára! Ha el kell menni május elsején felvonulni, akkor az ember azzal politizáljon, hogy elmegy felvonulni. De ha csak annyira telik az erejéből, hogy hozzászól a KISZ-taggyűlésen vagy elvégez egy egészen kevés pártmunkát, akkor én azt hiszem, hogy már ez is nemcsak állásfoglalás – mert állást foglalni kívülről is lehet –, de mindenképpen hathatós támogatás a rendszernek. Én azt hiszem, hogy mindenképpen szükséges az is, hogy az ember ne csak néma szemlélője legyen a kor eseményeinek, hanem aktívan részt vegyen benne. És ez legyen akár szakszervezeti vonal, akár KISZ-vonal, akár nőmozgalom, akár a Hazafias Népfront mozgalma, én azt hiszem, hogy bizonyos időt ezeknek a társadalmi tevékenységeknek kell szentelni, mert máskülönben nem érzem azt, hogy ténylegesen állampolgár vagyok, és dönthetek dolgokban. Nagyon sok olyan joga van az embernek, amit azért találtak ki, hogy gyakorolja. És ezeket a jogokat csak úgy lehet gyakorolni megfelelő szinten, és annak, aki tájékozott bizonyos társadalmi-politikai kérdésekben” (30 éves mérnök, osztályvezető-helyettes, párttag, nagy KISZ-es múlttal).

Megkísértem érzékeltetni a műszaki értelmiségnek a politikai cselekvési lehetőségeit illető bizonytalanságát. Meglehetősen különös, hogy az intézményrendszer biztosította lehetőségekre oly kevesen gondoltak. A helyzet furcsaságát csak fokozza az a tény, hogy az üzemi értelmiségieknek saját, jól felfogott érdekeiket tekintve sokkal intenzívebb kapcsolatban kell állniuk ezen intézményekkel, mint például a munkásoknak. Hiszen a diplomás dolgozó (bármilyen munkakörben, beosztásban dolgozik is) időszakonként „megmértetik” (azaz: minősítik

az erre illetékesek), s ha „politikailag passzívnak” találják, az legalább annyira kedvezőtlen a megítéltetése és perspektívája szempontjából, mintha szakmai kompetenciáját kérdőjeleznék meg. Nem is beszélve a vezetővé válás „három követelményéről” (szakmai hozzáértés, vezetőkészség és politikai alkalmasság, márpedig ez utóbbit csak a szervezetekhez való tartozással és funkciók viselésével, vagyis: aktivitással lehet bizonyítani).

Az üzemi értelmiségiek igyekeznek is megfelelni a feléjük irányuló elvárásoknak.

A 60 (véletlenszerűen kiválasztott) interjúpartner közül:

- mindenki tagja volt a szakszervezetnek,
- 49-en párttagok voltak (több mint 80 százalék),
- a KISZ-korúak egy kivételével tagjai a KISZ-szervezetnek,
- kettő kivételével valamennyien funkcióviselők voltak valamelyik társadalmi vagy politikai szervezetben,
- két vagy ennél több tisztséget – a kérdés időpontjában – 65 százalékuk töltött be,
- 18-an vettek részt valamilyen politikai-ideológiai képzésben (természetesen az egyetemen, főiskolán tanultakon túl), általában a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetem keretében
- több mint 30 százalékuk részesült társadalmi-politikai tevékenységéért elismerésben.

A fizikai munkásokra vonatkozóan két adatsort* idézek, amelyek támpontot nyújtanak a tájékozódáshoz.

A politikai és társadalmi szervezethez, valamint a termelőszervezetben belüli aktivitásokat meghatározó változók korrelációs mátrixa

	foglalkozás	beosztás	iskolázottság	kétkezi munkavégzés	embe- rekkel való fog- lalkozás
MSZMP-tagság	0,162	0,295	0,207	-0,167	0,187
összes szervezeti tagság	0,286	0,219	0,348	-0,200	0,186
összes tisztségviselés	0,252	0,198	0,244	-0,206	0,183
politikai iskolázottság	0,258	0,228	0,222	-0,182	0,209
összes eddigi újítása	0,041	0,252	0,152	0,065	0,018
jelenlegi munkahelyén beadott újításai	0,028	0,149	0,049	0,040	0,114

A táblázatban a különösen figyelemre méltó összefüggéseket vastagabb számokkal jelöltük. Leolvasható, hogy a fizikai munkavégzés és a politikai-társadalmi aktivitás, valamint szervezethez között az összefüggés negatív, tehát munkaidejének minél nagyobb hányadát tölti valaki fizikai munkával, annál kisebb mértékben integrálódik (illetve aktivizálja magát) a társadalmi-politikai szervezetekbe(n).

* Az adatok egy 800 fős mintán végrehajtott életmódvizsgálatból származnak, és megtalálhatóak *Benkő Istvánné: Összefoglaló tanulmány az életmód eddigi vizsgálatai alapján (1972–1980)* című kéziratában.

A nem első generációs munkások (tehát akiknek a munkaszervezetbe való illeszkedése általában kevesebb problémával jár) esetében a szervezetekhez kötődő társadalmi-politikai aktivitás a következő képet mutatta:

semmilyen megbízatása (funkciója) sem volt	56,4 százalék
csak alkalmi megbízatása volt	1,6 százalék
rendszeres funkcióviselő volt	38,1 százalék
több szervezetben is volt tisztsége	3,5 százalék

Az első generációsok, a betanított és segédmunkások, a bejárók/ingázók esetében a funkcióviselők aránya lényegesen alacsonyabb.

Egy „Műhelynaplóból” idézem az alábbi monológot: „A szomszédos üzemben is megvolt tegnap a pártvezetőségi választás. Az öttagú vezetőségbe *egy* (eredeti kiemelés – Cs. I.) fizikai került be. A régiben a titkár és egy vezetőségi tag volt fizikai. Kimondottan munkásüzem, kitűnő szakmunkásokkal. Mi az oka, hogy a pártalapszervezetnek mégis 17 alkalmazott és csak 9 fizikai munkás tagja van?”*

A tapasztalatok szerint a társadalmi-politikai szervezeteknek a munkásokat a diplomásoknál jóval kisebb mértékben sikerül hatásuk alá vonni. (A középszintű alkalmazottak ebből a szempontból valahol félúton vannak a munkások és az értelmiségiek között.)

Tekintsük most át, hogy meddig is sikerült eljutnunk:

– Adott az üzenet, vállalaton belül egy intézményrendszer, amelynek egyik feladata és célja – kimondva-kimondatlanul – a munkahelyi politikai szocializáció.

– Ez az intézményrendszer – szándékai szerint – minden réteget egyformán vesz célba, de nem képes mindegyik esetében azonos eredményeket produkálni. (Pedig időnként még adminisztratív eszközöket is alkalmaz, gondoljunk csak a diplomásokra, s általában az alkalmazotti állománycsoportba tartozókra vonatkozó hallgatólagos létszámkorlátozásra – időnként évekig is várakozniuk kellett a felvételükre, hogy ne romoljanak tovább az „arányok” a párton belül –, vagy arra a határozatra, amely a művezetőket munkássá nyilvánította, s ezzel jelentősen megnőtt a „munkásarány” a párton belül.)

– Legsikeresebbnek a munkahelyi politikai szocializáció az üzemi értelmiség esetében látszik – legalábbis erre utalnak a számszerűsíthető „aktivitásmutatók”.

– Mindezek után meglehetősen paradox a kép: míg egyrészt a műszaki értelmiség mindent elkövet, hogy politikailag „aktívnak” (azaz: politikusnak, politizálóknak) látszódjék, ugyanakkor többségük nincs tudatában annak, hogy amikor eleget tesz társadalmi-politikai megbízatásainak, akkor és azzal politizál.

Mindaddig inkább az egyén oldaláról közelítettem a problémához: hogyan vonja a szervezetrendszer hatókörébe a fiatalokat és milyen eredményességgel. A következőkben ezen szervezetek néhány jellegzetes – és disszonáns – vonását mutatom be.

* A „Műhelynapló” Lendvai Sándornak, a Csepel Vas- és Fémművek Szermszámgépgyára vasesztérgályosának magáncélra írt feljegyzései. Néhány évvel a keletkezése után közreadta Földesi József, *Mozgó Világ*, 1981. december.

ÉRDEMEK ÉS FUNKCIÓK KEVEREDÉSE, AVAGY: MIT HONORÁL A MUNKASZERVEZET?

Néhány interjúrészzel szeretném exponálni a témát (az interjúkat 1980-ban készítettem): „Talán el nem hanyagolható probléma, hogy a vezetők kiválasztásánál van ez a »háromas követelmény« a vezetőkkel szemben, a politikai képzettség és alkalmasság, a vezetőkészség és a szakmai képzettség, hozzáértés. Több olyan kedvezőtlen példa volt, amelyek arra utalt, hogy alapvetően és majdhogynem kizárólagosan a politikai múltat tekintették. Még csak azt sem merem megkockáztatni, hogy a politikai képzettséget vagy elkötelezettséget, hanem a politikai múltat tekintették mint kritériumot, és majdhogynem figyelmen kívül maradt a szakmai hozzáértés. Azért a szakmai színvonal kérdéseit említtem, mert ez egy mérhető dolog, míg a vezetőkészség mérése nagyon nehezen megoldható” (középkorú mérnök, vezető beosztásban, párttag).

Más megközelítésben: „Ismertem több embert, aki nem villogott, csak dolgozott, nagyon jó minőségben dolgozott, és megérdemelte volna, hogy kiemeljék, de ő a munkája mellett nem ért rá reklámozni magát, és ezáltal viszont nem került bele ebbe a »kalapba«, a tartalékállományba” (fiatal mérnök, osztályvezető, tagja a KISZ-nek, a pártnak).

Ismét más megközelítésben: „Nekem is volt olyan, aki teljesen barátilag föltette a kérdést, hogy most te tulajdonképpen miért léptél be a munkásörségbe? Hát mit akarsz ezzel elérni? Vezető vagy, szakmailag elismert, most miért kellett ez neked?” (idősebb mérnök).

Végül egy tömör megfogalmazás: „Többben szóvá tették, hogy a Kiváló Dolgozó jelvények odaítélésénél döntő legyen a gazdasági munka, a társadalmi munkát másként kell megbecsülni.” (Műhelynapló)

Összefoglalva az idézetek néhány fő gondolatát: eszerint ahhoz, hogy valaki magasabb pozíciót érjen el a gazdasági szervezet hierarchiájában (vagy egyéb előnyökhöz jusson) korántsem elég, hogy magas színvonalon és nagy intenzitással végezze gazdasági munkáját, hanem:

– szükséges még emellett a társadalmi-politikai tevékenység is (olykor e helyett), és a vélekedések szerint lehetőleg jól adminisztrálva, megfelelő konformitással (tehát nem egyénieskedve-akadékoskodva). Az sem mindegy azonban, hogy hol – mely szervezetekben – és milyen tevékenységet lát el valaki (lelkes szocialista brigádvezetőket vagy odaadó szakszervezeti bizalmiakat ritkán szoktak kiemelni), a „vízválasztó” e tekintetben általában a párttagság, illetve a pártban vagy a párt megbízásából végzett munka. Több iparvállalat mintegy 1300 diplomás és vezető beosztású alkalmazottjának adatait dolgoztam fel, s a következő eredményre jutottam: a középvezetői (főművezető, üzemvezető, osztályvezető) beosztásokban dolgozó és az ennél magasabb rangúak körében a párttagok aránya megközelítette vagy meghaladta a 90 százalékot, a beosztott státusúak esetében ez az arány jóval alacsonyabb volt.

A szervezet szándéka világos: nem csupán (és nem elsősorban) a szakmai kompetenciát kéri számon, hanem a munkahelyi politikai szocializáció „eredményességét” is (legalábbis azt, ami ebből tetten érhető, a társadalmi-politikai szervezeti tagságot). sőt: jól kivehető *hangsúlyeltolódás* is tapasztalható, ez utóbbi a formális követelmények irányába. Ez viszont már nem egy veszélyt is rejt magában. Negatív szelekció következhet be például a vezetőkiválasztás esetében, ha a bol-

dogulás érdekében olyan szerepvárásoknak is eleget tesznek az emberek, amelyeket e burkolt kényszerítő erő hiányában esetleg nem is vállalnának.

Értékszavar forrása az is, hogy a gazdasági-műszaki (tehát a termelőtevékenységet, gazdálkodást segítő) érdemek jutalmazására igen szűk lehetőségek vannak, a társadalmi-politikai tevékenységekkel szerzett érdemeket viszont jobbra az előbbiek kárára, háttérbe szorításukkal, másodlagossá tételével tudja honorálni a szervezet. Mindez nem csupán a vezetői kinevezésekre vonatkozik, hanem szinte minden jutalmazási formánál és lehetőségnél előfordul (Kiváló Dolgozó cím és jutalom, valamint egyéb kitüntetések odaítélése, lakásjuttatás, kit küld a vállalat külföldre, egyetemre stb.).

Ez a gyakorlat talán indokolt lehetett társadalmi-gazdasági fejlődésünk egy korábbi szakaszában, amikor a legfontosabb cél az új renchez lojális vezetői garnitúra (és az „új értelmiség”) kialakítása volt. Manapság azonban a fent vázolt módszerek, illetve gyakorlat túlhaladottá, anakronisztikussá vált. és gátolhatják is célkitűzéseink megvalósítását.

ÉRDEKKÉPVISELET, A KONFLIKTUSOKHOZ VALÓ VISZONY

Köztudott, hogy hivatalos „érdekvédő jogosítványokkal” illetve kötelezettségekkel a munkahelyi intézményrendszeren belül a szakszervezet és a KISZ rendelkezik. A kettő közötti különbség azonban lényeges: míg a szakszervezet esetében a jogkör és eljárás módok viszonylag pontosan és világosan meghatározottak, körülírtak (tehát ha ezeket nem csupán formálisan gyakorolják, még hatékony is lehet), addig a KISZ esetében ez ködös és elmosódott, és végső soron senkit (sem az ifjúsági szervezetet, sem pedig a partnereket) nem kötelez semmire. A szakszervezet tehát *potenciálisan* kedvezőbb helyzetben van az érdekvédelem megvalósítása során, mint a KISZ. Hogy ezt a potenciális előnyt ki tudja-e használni, az sok mindentől függ, elsősorban azonban attól, hogy milyen is a helyzete, súlya az adott szervezetrendszerben. Ha így tesszük fel a kérdést, ebből a szempontból vizsgáljuk a munkahelyi viszonyokat, akkor elsősorban a KISZ és a szakszervezet közötti hasonlóságok tűnnek föl, nem pedig a különbségek. Az üzem szerkezeti rendszerében a két leggyengébb „láncszem”-nek kellene felvállalnia az érdekvédelem fontos feladatát a szervezeti rendszer erős, hatalommal is bíró tényezőivel szemben (gazdasági vezetés, párt). (Hogy az erőviszonyok ténylegesen is ilyenek, ez annyira triviális tény, hogy a rádiókabarében is „megénekelték”, valahogy így: Melyik az a négyszög, amelynek két oldala rövidebb a másik kettőnél? Természetesen az üzemi négyszög, s a két rövidebb oldal a szakszervezet és a KISZ.) Ez a tény önmagában is kétségessé teszi az érdekvédelmi tevékenység hatékonyságát. Hozzájárul mindehhez, hogy azok a szakszervezeti és KISZ-funkcionáriusok, akiknek az érdekvédelmet gyakorolniuk kellene, illetve meg kellene valósítaniuk, maguk is függőségi viszonyban vannak a politikai és a gazdasági vezetéssel szemben. (Ezt a függőséget nem – vagy csak igen kis mértékben – képes kompenzálni az a tény, hogy a szakszervezeti tisztségviselők mandátumuk idejére, s még néhány évig ennek lejártá után is, védeltséget élveznek. A KISZ-funkcionáriusok számára azonban még ez sem biztosított.) A függőségi viszonyok között – a rendszer működése szempontjából – a legmeghatározóbb a társadalmi szervezet funkcionáriusának és a partner gazdasági vezetőnek a kapcsolata: a szakszervezeti bizalmi például egyszerre beosztottja (alárendeltje), partnere a

gazdasági vezetőnek az érdekegyeztetési folyamatban, s olykor ellenfelének is kellene lennie. De érdeke-e a szakszervezeti bizalminak, hogy különösebben exponálja magát bárki vagy bármi miatt is azzal a gazdasági vezetővel szemben, akitől saját boldogulása: előmenetele, fizetésemelése, jutalma és egyáltalán biztonsága függ? Vagy a függetlenített funkcionáriusnak megéri-e, hogy komolyabb konfliktusokba keveredjék, akinek egyébként, ha nem kellemetlenkedik túl sokat, nem viszi kenyértörésre a dolgokat, és tiszttségében netán nem választanak újra, még kijárhat akár valamilyen vezetői beosztás is. Az érdekvédelem gyakorlatilag jórészt kimerül abban, hogy a gazdasági vezetők egyeztetik a bérügyeket a szakszervezettel, de az sem ritka eset, hogy kész tények elé állítják az illetékes szakszervezeti funkcionáriust, és az „egyvetéti jog” helyett gyakorolhatja „aláírási jogát”, ha ugyanis kézjegyé ott szerepel a bérelosztási vagy jutalomlistán, akkor a „demokratikus játékszabályoknak” eleget is tettek. Komolyabb akciókra ritkán kerül sor, s ha mégis megtörténik, akkor a párharcból rendszerint a demokrácia kerül ki vesztesen. Sokféle módja van a túlságosan „harcias” funkcionárius leszerelésének, a legtipikusabb a magasabb érdekre, vagy „közérdekre” való hivatkozás; vagyis megmagyarázzák neki, hogy „nem látja a fától az erdőt”, hogy partikuláris érdekeket képvisel és véd – s ez rendszerint sikerül is, mert a funkcionárius (legyen bármennyire intelligens és tájékozott) kevesebb információ birtokosa, mint az „ellenfelek”.

Minden fejtegetésnél többet mond azonban, hogy az érdekelték hogyan is vélekednek az érdekvédelemről, hogy mennyire taksálják az erre (is) hivatott szervezetek tevékenységét. A már említett 800 fős vizsgálatban feltettük a következő kérdést is: „Tapasztalatai alapján érdekeinek védelmére, képviselésére melyik szervezet mennyire eredményes?” (a válaszadóknak egy 5 fokozatú skálán kellett értékelniük a különböző szervezetek és fórumok hatékonyságát). Most csak a mondandónk szempontjából legfontosabb eredményeket közlöm:

átlagpontoszám

MSZMP	4,2
szakszervezet	3,0
KISZ	2,7
gazdasági vezetés	4,3

Nem meglepő, de mindenképpen érdekes ilyen fehéren-feketén kimutatva, hogy a „jogosítványokkal” rendelkező szervezeteket, fórumokat lényegesen kevésbé tartják a megkérdézettek hatékonynak, mint azokat, amelyeknek nem az érdekvédelem az elsődleges céljuk, feladatuk (sőt: az érdekvédelmi fórumoknak éppen a gazdasági vezetés mellett/ellen kellene a társadalmi ellenőrzést megvalósítaniuk), de valós hatalmi tényezők a vállalati életben.

Az érdekvédelem intézményesített fórumai tehát nem működnek megfelelő hatékonysággal; s mindez a fiatalokat, a pályakezdőket (olykor a munkahely-változtatókat is) direkterben sújtja, mint a hosszabb ideje egy helyben dolgozókat. Ez utóbbiak ugyanis (hacsak nincs krízisállapot, mely az informális szerveződéseket is szétzilálhatja) kialakítják a maguk érdekvédelmi „falanzát” (amely szolidaritáson, de még inkább a közös érdekek felismerésén alapul), melynek védelmét azonban az újonnan jötteknek ki kell érdemelniük. A fiatal munkavállaló (vagy az újonnan jött) a „két szék között a pad alatt találja magát”: a hivatalos fórumok

nem biztosítanak védelmet számára, az informális lehetőségek pedig még rendszerint nem elérhetőek, nem nyitottak. Sokakat foglalkoztatott már az a kérdés, hogy a fiatalok miért változtatnak sokkal gyakrabban munkahelyet, mint az idősebb generációk képviselői? A felderített okok között szerepelnek vitathatatlan tények is: a fiatalok még nem kötődnek olyan sok szállal egy-egy munkahelyhez, mint az idősebbek; valamint: a pályakezdők így próbálják „feltornázni” alacsony kezdő fizetésüket, jövedelmüket; vagy: a fiatalok szakmai kvalifikációja túlságosan magas ahhoz, hogy egy átlagos vállalat átlagos kínálata ki tudná elégíteni őket stb. Arról azonban meglehetősen ritkán esik szó, hogy a fiataloknak a fent leírtakból adódó kiszolgáltatottsága mennyiben járul hozzá e nagyfokú mobilitási készséghez illetve hajlamhoz.

Arról is volt már szó — ha csak érintőlegesen is —, hogy az érdekvédelmet nem igazán az érdekek és az érvek felsorakoztatása és ütköztetése révén látják megvalósíthatónak az érintett szervezetek és intézmények, hanem gyakorta inkább olyan patriarchális alapon: „mi tudjuk igazán, hogy mi jó, mi kell nektek!” — féle elgondolás szerint. Úgy is fogalmazhatnák, hogy az egész munkahelyi intézményrendszer — beleértve a gazdasági vezetést is — valamiféle krónikus „konfliktus-fóbiában” szenved: nem a mindennapi élet természetes velejáróját látja a konfliktusokban, hanem valamiféle anomáliát, kiküszöbölendő rosszat. Mert biztosan szépen hangzanak az ismerős fordulatok a jelentésekben és különböző gyűléseken, hogy például: „Üzemünk kollektívájának egyhangú döntése alapján . . .”, vagy: „szocialista brigádjaink egy emberként álltak ki (ez vagy az mellett)”, csak éppen a valós élet más. A vállalati élet ugyanis (főleg a jól ismert körülmények miatt: szerveztlenség, krónikus anyag- és alkatrészhiány, elavult berendezések, létszámihiány, a teljesítményektől, a kvalifikációtól elszakadt, nem ösztönző bérezési rendszer, hogy csak néhányat említsek a közismert anomáliák közül; s mindezek ellenére kell a tervet, az export-kötelezettségeket teljesíteni) elmentmondásokkal, konfliktusokkal, problémákkal telített valóság. A gazdasági vezetése erejét jórészt lekötí az, hogy megteremtse a munkvégzés tárgyi feltételeit, a társadalmi-politikai szervezetek is el vannak foglalva saját belterjes gondjaikkal, így az emberi konfliktusokkal, problémákkal senki sem ér rá foglalkozni. Tapasztalatom szerint azonban nem csupán arról van szó, hogy az illetékesek leterheltségük miatt nem tudnak megfelelően törődni ezekkel a dolgokkal. Nem is akarnak, nem rosszindulatból vagy közömbösségből többnyire, hanem tapasztalatlan-ságból: sem a beosztottak sem pedig a vezetők (legyen szó gazdasági vezetőkről vagy a társadalmi-politikai szervezetek irányítóiról) nem tanulták meg, hogy hogyan is kell a konfliktusokat kezelni, képviselni, „kihordani”, a nyilvánosság elé tárni és demokratikus alapokon rendezni. A vezetők tartanak attól, hogy megsértenek embereket, embercsoportokat, ha nem éppen azok — vélt vagy valós — igaza mellett voksolnak, és közben nem veszik észre (vagy csak nem tudatosítják magukban?), hogy sokkal szélesebb rétegeket sértenek azzal, ha problémáikról — legalábbis látszólag — nem vesznek tudomást, negligálják azokat. Így aztán a konfliktusok állandósulnak, elhúzódnak, s intézményes megoldás helyett csupán spontán, egyéni akciók révén lehet kikecmeregni belőlük (s a legnagyobb vesztes általában a vállalat). A konfliktusmegoldás leggyakoribb módja ugyanis a dolgozó részéről éppen a munkahely-változtatás. Most egy „helyben maradt” monológia következik:

„Hogy hány fő lépett ki, és mennyi az indulókhöz képest a létszám, ezt nem tudom, de el tudom mondani, hogy a gépészcsoporthnál a F.P., a H.P. meg a J. bácsi,

ez a három, akik ott voltak akkor (a rekonstrukció idején – Cs. I.), de egyébként teljesen kicserélődött a társaság. A technológiai szerelőknél 3-4 fő van még, aztán a hidraulikusoknál a H. meg az S . . . és más senki. És tudja, hogy az összlétszám mennyi? Vagyunk vagy ötvenen! Na, ez az, amit észre kellene venni, és nem veszi észre senki! És ez olyan, hogy van a zenekarban egy karmester, és a pódium fel van töltve, ezt látom: tele van hangszerekkel. Csak éppen azt nem vettem észre, hogy ezek mind új arcok, ezek tegnap még nem játszottak. Ezek nem is tudják, hogy mit kell játszani, én hiába integetek nekik” (karbantartó esztergályos).

A nyilatkozó szakmunkás csak abban téved, hogy a vezetés nem látta, nem érezte a problémát; jól látta, csak tehetetlennek bizonyult vele szemben, s az eredmény: éppen a legjobb szakemberek távoztak, s ez óriási veszteséget okozott az üzemnek, akik pedig maradtak (többnyire azért, mert olyan szakmával rendelkeztek, amellyel nem lehet egykönnyen munkahelyet változtatni), azok keserűek voltak, kiábrándultak, becsapottnak és kiszolgáltatottnak érezték magukat. Pedig nyílt beszéddel, a technikai változásnak és következményeinek nyilvános megvitatásával jobbra elkerülhető lett volna ez a hosszan tartó, és mindenki számára kínos-keserves helyzet.

Roszsabb ennél, de ez is a konfliktuskerülés, illetve elodázás egyik sajátos technikája, amikor a vezetők amolyan „két- (vagy több) kulacos” politikát folytatnak, ezt rögtön egy példával is illusztrálom:

„Az üzemvezetés bent (a karbantartóknál – Cs. I.) elismeri, hogy kellene egy kis különbséget tenni és egy kicsit realisabban nézni a dolgokat . . . Amikor én bent voltam, mindig mondták, hogy: Igen, maguk dolgoznak, elismert szakemberek. csinálják a gépet! és kint (a kohászoknál – Cs. I.) nem kell ennyire dolgozni. A kohászoknál ugyanaz tartja a termelésit, és akkor viszont már a kohászok a jobbak. ők termelik a vasat” (fiatal ügyeleti karbantartó).

A vezetés tehát (legyen az gazdasági, társadalmi vagy politikai) a példák szerint nem kedveli a konfliktusokat, problémákat, és inkább behunyja a szemét, minthogy beleártsa magát a dolgokba. Talán ezért nem örvendenebb népszerűségnek az úgynevezett „nehéz emberek” sem, akik folytonos okoskodásukkal, az ellentmondások és problémák felszínre hozatalával, szellőztetésével ezt a látszólagos csendes vizet megbolygatják. Lássuk, hogyan is látja mindezt Lendvai Sándor, a „Műhelynapló” szerzője:

„Mikor pár éve (5-6) elindítottam a küzdelmet a jobb, termelékenyebb szerszámokért, gépekért, érdekes tapasztalatra tettem szert. Számptalan párt- és szakszervezeti taggyűlésen, termelési értekezleten és műszaki konferencián szóvátettem a hiányosságokat, elmondtam javaslataimat (jegyzőkönyvek tanúsítják!) – s az eredmény: nulla! Később elkezdtem a Csepel Újságban kitergetni a problémákat, ezután már volt némi reagálás. Hol gúnyos, hol kedvező. Igazi frontáttörést azonban csak az esztergakések ügyében sikerült elérnünk. De mikor? A Népszabadságban közölt levelem után. Mindjárt jött a szabványügyi főosztály-vezető. »Szergejkém, miért kell az újságba írnod? Ha csak szólsz, az is elég lett volna!« Mélyeket pislogva nyomta a magaslati szöveget a gyár, a Csepel Művek érdekeiről. jóhírérről, miközben pontosan tudtam: nagyon is alantas, egyéni érdekekről van szó.”

Két dolgot érdemes a fenti idézettel kapcsolatban kiemelni, amelyek – tapasztalataim szerint – nem csak egy gyárra, vállalatra jellemzőek csupán. Az egyik az az elterjedt felfogás, hogy nem az a szégyen, ha rossz a szervezés, ha akadozik a

munka, ha az emberek őrlődnek a rossz gépek, szerszámok miatt (tetszés szerint bármi behelyettesíthető), hanem az, ha mindez kitudódik és nyilvánosságra kerül. Nem attól rossz tehát egy vállalat, iskola vagy lakóhelyi közösség, mert halmozódnak benne a problémák és konfliktusok, melyeket nem képes kihordani, hanem attól, hogy mindez netán a felsőbbbség vagy akárcsak az illetéktelenek, a kívülállók tudomására jut.

A másik kiemelkedő mozzanat az idézet kapcsán az (bár a tömegkommunikáció fogyasztói számára ez egyáltalán nem újdonság, hiszen szinte napról napra találkozhatnak a jelenséggel), hogy ha az egyszerű honpolgár nem boldogul munkahelyén vagy lakóhelyén a hatósággal, vezetőkkel vagy a demokratikus fórumokkal, akkor végső aduként a tömegkommunikáció valamelyik képviselőjét veszi célba: ír az újságba, „kihívja” a rádiót, televíziót. Ezzel a lépéssel ugyan a helyi illetékesek haragját is magára zúdítja rendszerint, de esélye lehet rá, hogy a számára fontos ügygel végül is foglalkozni fognak, netán meg is oldják. Ez a gyakorlat azonban, hogy a tömegkommunikációnak ilyen „kijáró”, problémamegoldó szerepet is fel kell vállalni, rámutat a helyi intézményrendszer tehetetlenségére, arra, hogy a hatáskörébe tartozó nem rutin ügyek megoldására többnyire képtelen, a problémák, konfliktusok demokratikus úton-módon való megoldásában nem tud irányító-koordináló szerepet betölteni.

Az utóbbi években már nyíltan és sokat beszélnek arról a legkülönbözőbb szinteken és fórumokon, hogy a helyi intézmények tekintélyét helyre kell állítani, hogy szerepüket, befolyásukat növelni kell, s ennek kapcsán konkrétan a KISZ és a szakszervezet tekintélyének növeléséről is szó esett. Milyen okok járultak hozzá tekintélyvesztésükhöz és miért működtek alacsony hatékonysággal?

– A négyszög két „hosszabb oldalának” (párt, gazdasági vezetés) nagyon is megfelelt ez a helyzet; azon egyszerű oknál fogva, hogy az iparvállalatok majd két évtizede a folytonos és kényszerű változások időszakát élik (új gazdasági mechanizmus, még újabb, a szabályozórendszer állandó változása, átszervezések, termékváltási kényszer, egyre szigorodó gazdálkodási feltételek, hogy csak néhányat említsek a folyamatosan belépő változások és kényszerítő körülmények közül), ebben a helyzetben valóban nem volt szükségük több „okoskodó” és belebeszélő partnerre (még akkor sem, ha perspektivikusan netán még hasznos is lehetne aktívabb részvételük), enélkül is annyiféle igénynek és követelménynek kellett és kell eleget tenniük.

– A KISZ és a szakszervezet központi irányító apparátusai (magasabb szinten maguk is a négyszög két „rövidebb oldala”) az adott körülmények miatt nem voltak képesek arra, hogy kellő presztizst és befolyást harcoljanak ki szervezeteik számára.

– Az alsóbb szintű (például vállalati) KISZ és szakszervezeti vezetés ebben a „kettős magára hagyottságban”, amikor a vállalati partnerek inkább nyugnek tekintették őket, felsőbb szervezeteik pedig nem voltak alkalmasak arra, hogy megfelelő támogatást nyújtsanak számukra, sajátos „túlélési technikát” alkalmaztak: jórészt lemondtak a kezdeményezésről, öntevékenységről, s többnyire abban merült ki tevékenységük, hogy egyrészt az „erősebb partnerekhez” próbáltak maximálisan alkalmazkodni, másrészt pedig a felsőbb szervek igényeit kísérelték meg végrehajtani-végrehajtatni.

– A tagság pedig – ha voltak is valaha elvárásaik, ezekről lassacskán leszoktak – vagy teljesen eltávolodott a szervezetektől, vagy pedig ilyen-olyan megfontolás-

ből vállalta a formális részvételt, vagyis: tagsági viszonyát fenntartotta ugyan, de különösebb aktivitás kifejtésére többnyire nem hajlandó (olykor nem is igénylik tőle).

Mindebből következik, hogy a szervezetek tevékenysége igen erőteljesen adminisztratív útra terelődött: nem annyira a tényleges tevékenység vált fontossá, hanem inkább az, hogyan lehet a formális tevékenységről elegáns jelentéseket gyártani. Ugyanazok a teljesítmények, „érdemek” jelennek meg a legkülönbözőbb szervezetek jelentéseiben. Megvannak a bejáratos utak, az évről évre ismétlődő akciók, amelyek az önigazoláshoz éppen elegendők. A sematizálás és szabványosítás következtében a valós érdemek, az újszerű kezdeményezések, az egyénieskedő, be nem kalkulált cselekedetek elvesznek, nincs „rubrika” az elkönyvelésükre, s olykor elismerés helyett inkább nemtetszést váltanak ki.

Úgy vélem, most már érthetőbb, hogy az értelmiségiek, miközben nagyon sok társadalmi-politikai megbízatásnak tesznek eleget, nem érzik igazán azt, hogy politizálnak. Ezek a szervezetek ugyanis meglehetősen sajátos módon politizálnak: a dolgozók inkább a munkahelyi léthez szorosan kapcsolódó feladatok ellátását látják tevékenységükben, semmint azt, hogy politizálnak, politikát csinálnak. Ez *formális* elsajátításra és részvételre nevel. Ez persze nem újdonság a pályakezdő fiatal számára (legtöbbjüknek az iskolában is voltak hasonló élményei).

MI A GAZDASÁGI VEZETÉS FELADATA A MUNKAHELYI POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓS INTÉZMÉNYRENDSZER MŰKÖDTETÉSÉBEN?

A gazdasági vezetőknek a munkahelyi politikai szocializációs intézményrendszerhez való viszonya meglehetősen ellentmondásos.

Egyrészt a napi gyakorlatban sokszor panaszoznak, hogy az úgynevezett „társadalmi-politikai” tevékenységek miatt sok a kieső, a termelőtevékenység szempontjából improduktív idő; sohasem tudhatják, hogy a területükön működő valamelyik aktivistát mikor szólítják el értekezletre, továbbképzésre, munkásörszó-gálatra stb. Sokszor azt is zavarónak tartják, hogy a szervezetekkel való egyeztetési procedúrák lelassítják az ügykezelési és döntési folyamatokat (ezek a felvetések olykor jogosak, máskor nem), nem is beszélve arról, hogy a szocialista brigádmozgalommal és egyéb akciók szervezésével, lebonyolításával, értékelésével kapcsolatban számos pluszkötelezettség és teher hárul rájuk.

Másrészt azonban – saját jól felfogott érdekeiktől vezérelve – maximális támogatásban kell részesíteniük az ez irányú tevékenységeket, megítélésük alkalmával ugyanis tőlük nem csupán saját „társadalmi-politikai” aktivitásukat” kéri számon, hanem azt is, hogy beosztottaik milyen eredményeket produkálnak e téren. Ez pedig legkönnyebben formális mutatókkal mérhető. A munkatársak közül mennyien tagjai ennek vagy annak a szervezetnek, milyen az aktivisták aránya, a különböző megmozdulások alkalmával hány ember mozgósítható területükről stb.

Tehát a gazdasági szervezetnek, amelynek fő feladata a termelés, a gazdálkodás, emellett egy sor politikai feladatnak is eleget kell tennie. Ugyanakkor a politikai szocializációs intézményrendszer úgy telepszik rá a vállalatokra, intézményre, hogy meglehetősen kis hatáskokkal képes csak deklarált céljainak eleget tenni. A résztvevők többsége az ilyen jellegű feladatok végzését tehertételnek érzi, épp-

úgy, ahogy az iskolák többségénél is tapasztalható. Így – sajnálatos módon – a fiatalok politikai szocializációja is folyamatos, az iskolapadból kikerülve is az addig tapasztaltakhoz hasonló hatások érik, csak most már felnőttként, s talán néhány illúzióval szegényebben élük meg mindezt.

MOST JELENT MEG

*Válogatott bibliográfia
az ifjúságról*

(1982–1983)

KIEGÉSZÍTŐ KÖTET

260 oldal, 46,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

VIRÁGH FERENC

Adalékok a tsz-elnökök mobilitásának történetéhez

A társadalomtudományi kutatás elsősorban társadalmi mozgási (mobilitási) témaként közelíti meg a mezőgazdasági termelészövetkezeti vezetők, szakemberek kérdését. A Termelészövetkezetek Országos Tanácsának irodájától tanulmánykészítésre felkért Agrárgazdasági Kutató Intézet is ebben a felfogásban végzett anyaggyűjtést a nyolcvanas évek elején Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár és Zala megyében.¹ Más megközelítésben a történetírás alapjául szolgáló kutatás a termelészövetkezeti társadalom vezető rétege kilétének, milyenségének vizsgálatára helyezi a súlyt, s ezt veti össze a különböző időintervallumokban. E módszer eredményeként megmutatkozik a mozgás, a rétegek összetételének váltása is, másrészt komplex kép jelentkezik. A történettudomány archontológiának nevezi a társadalmi réteg, testület összetételének, milyenségének tartalmi elemzését, s vizsgálatát a történelem segédtudományainak feladatai közé utalja.

A személyi állomány összetételéből következő feladatmegoldó képesség elemzését a modern történetírás mindig is kiemelten kezelte. E kérdés vizsgálatának időszerűségét aláhúzza az a figyelem, amellyel a Magyar Szocialista Munkáspárt központi szervei a termelészövetkezet irányítóinak minőségi kritériumai felé fordulnak. A tsz-beli személyzeti munka és ezáltal a jobb személyi kiválasztódás ügyét az MSZMP vezető testületeinek állásfoglalásai lendítették előre. Ezek termékenyítő hatása 1973-tól kísérhető nyomon elsősorban a Termelészövetkezetek Országos Tanácsának dokumentumaiban.² Az MSZMP Politikai Bizottsága 1976. június 29-i ülésén részletesen értékelte a TOT és a területi szövetségek személyzeti tevékenységét, s megállapította, hogy csak szerény hatást gyakoroltak, ezért sikeresebb munkára ösztönözte az érdekképviselői testületeket. Ugyancsak a Politikai Bizottság 1979. október 16-i határozata – a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériummal egyetértésben – új követelményeket fogalmazott meg a szövetkezeti vezetőkkel szemben, a minőségi mércét a korábbiaknál jóval magasabbra tette.

A központi határozatok áttételeken törnek utat a szövetkezetek felé, s az új tendenciák behatolása éveket igényel.

Jelen tanulmányunk a termelészövetkezeti vezetőség első számú tisztségvisé-

lőinek, az elnököknek pályaképre koncentrálnak, s egyben kitekint a működésükkel összefüggő legfontosabb kérdésekre. Forrásaink jórészt önéletrajzok, személyes beszélgetések s kisebb mértékben kérdőívek voltak. Minthogy vizsgálódásunk előzmény nélküli, az elnökök biográfiája központi forrásbázisra támaszkodva nem írható le, kutató munkánk földrajzi területét két régiót választottunk: Békés megyét és Budapest környékét. Az egyik az ország legkevesebbé, a másik a leginkább iparosított vidékeinek tipizálását teszi lehetővé. Az eltérések jó összehasonlításra adnak alkalmat. A két földrajzi környezetben folytatott részletesebb kutatást kiegészítettük az ország más pontjain – Kőszegszerdahelyen, Bonyhádon, Jászdózsán, Sárospatakon, Ibrányban és másutt – megejtett adatgyűjtéssel. Ilyenképpen írásunkból nagyobb bizonyossággal következtethetünk az országos viszonyokra is.

1. SZÁRMAZÁS, ÉLETKOR, ISKOLÁZOTTSÁG

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján Békés megyében funkcióban levő elnökök túlnyomó többsége a korábbi egyéni paraszti, tulajdonosi életvitelt váltotta fel a tsz-tagsággal, illetve mezőgazdasági munkás családból származott. Elenyésző az ipari munkás származású, alkalmazott, s csak elvétve található közöttük értelmiségi milióból jött. A köztudatban hagyományos a felfogás, hogy egy mezőgazdasági üzem vezetésére inkább azok alkalmasak, akik gyermekkorukban közel éltek a földműveléshez. A szövetkezeti mozgalom korosodásával – bár változott tartalommal – országosan is tartja magát e vélelem, abban a formában, hogy a vezetésre kiválasztódás közben nő annak az agrárértelmiséginek az esélye, aki a diplomaszerezést követően a szövetkezetben töltött éveket.³ Szintén hagyományos a nőekkel szemben érvényesülő előítélet, amely szerint nők képtelenek megbirkózni az elnökre háruló feladatokkal. Békésben egyetlen nőt sem választottak meg eddig.⁴ Igaz, számuk országosan is csak egyszázaléknyi.

A tsz-elnökök származás szerinti összetétele Budapest környékén, Pest megyében lényegesen sokrétűbb, ugyanis az összlakosság összetétele és a szövetkezeti gazdaságról kialakult felfogás is eltérő. Amíg Békés megyében a tsz-eket még csak agrárterméket előállító egységnek tekintették, Budapest körül ugyanakkor már ipart folytató, kereskedő és szolgáltató komplex vállalkozásként jelentkezik.

A Pest megyében és Budapesten a nyolcvanas évek elején található tsz-elnökök mintegy 40 százalékának az apja nem volt egyéni paraszt vagy mezőgazdasági munkás, hanem ipari munkás, alkalmazott, értelmiségi és kisiparos.⁵ Itt a 71 fő között 2 nőt is látunk.

Ha az elnököknek a tsz-tagságot megelőző munkahelyét, foglalkozási körét tekintjük, azt látjuk, hogy fokozatosan csökken azoknak a száma, akik még maguk is folytatták apjuk magánparaszti foglalkozását, s ilyen élményeket raktároztak volna el. A nagy váltás a hetvenes évek közepén látszik jobban. Addig a tsz-ek nagy többségében volt egyéni gazdák irányítottak elnöki minőségben; a behatóbban vizsgált két megyében is és az ország más helyein is. Az öt jogelőd szövetkezetből egyesüléssel létrejött jászdózsai Tarnamenti Mgtsz-ben 1971-ben szakadt meg a volt egyéni gazda elnökök sora, ugyanez a nyolcból egyesült oroszlányi Oroszlány Vidéke és a sárospataki Kossuth Mgtsz-ben 1976-ban következett be.⁶

A nyolcvanas évek elején Békés megyében a tsz-elnököknek már csak alig egyötöde volt egyéni gazda, Budapest vidékén még ennél is kevesebb (13 száza-

lék). Ezzel szemben jelentős azoknak az aránya, akik iskolai tanulmányaikat befejezve lettek tsz-tagok. Békés megyében az elnökök 16 százaléka ilyen, ezzel szemben Pest megyében és Budapesten 45 százalék. E rétegen belül örvendetes a felsőfokú végzettségük száma – akik többségben vannak e kategórián belül –, az viszont kevésbé, hogy Békés megyében lényegesen kevesebb ilyen elnök vezet, mint Budapest vidékén (az egyharmadát sem érik el).⁷

Említést érdemel, hogy az elnököknek még mintegy egytizede az úgynevezett „kihelyezett szakember”, akiket az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején, nem mezőgazdasági munkakörökből, erősítésképpen irányítottak át tsz-elnököknek.⁸ Ez a réteg is szélesebb volt még a hetvenes évek közepén.

Ami a tsz-elnökök életkorát illeti, Békés megyében a nyolcvanas évek elején egy 30 éves agrármérnök a legfiatalabb elnök, Pest megyében az alsó korhatár ugyanakkor 34 év. A fiatalítás az előbbi megyében nagyobb mérvű, ahol 7 tsz-elnök 35 évnél fiatalabb, míg Pest megyében (Budapesttel együtt) mindössze 1. A jelenség hátterében a veszteségrendezéssel kapcsolatos eljárás áll, amelyre később térünk ki.

1. táblázat

A tsz-elnökök kor szerinti megoszlása 1982-ben:⁹

	Békés megyében		Pest megyében	
	fő	százalék	fő	százalék
60 fölött	2	2,4	4	5,6
51–60	30	36,5	24	33,8
41–50	31	37,8	30	42,2
31–40	18	21,9	13	18,3
30 alatt	1	1,2	–	–

A 40 év alattiak mezőnye népesebb Békésben. A közfelfogás szerint az 50 év feletti elnökök már hajlamosak arra, hogy rutinból vezessenek. Ezek aránya kiegyenlítődik a két régióban. Ugyanakkor Pest megyében négy 60 évet is betöltött elnök működik, akiket még komoly feladatokkal bíztak meg.

Az iskolázottság fokának változását leginkább a felsőfokú végzettségük számának emelkedése mutatja, ugyanakkor fogy azoknak a száma, akik mindössze általános iskolai bizonyítványnak megfelelő végzettséggel vezetnek.

2. táblázat

A tsz-elnökök iskolai végzettsége, 1975–1982¹⁰
(százalékban)

Iskolai végzettség	Év	Békés megye	Pest megye
egyetem vagy főiskola	1975	32,6	54,5
	1982	63,4	77,6
általános iskolának megfelelő	1975	20,0	9,5
	1982	6,0	2,2

A diplomások többsége 1982-ben már egyetemi végzettségű, s ez általában jellemző országosan, a tsz-ekben működő összes értelmiségi szakemberre.¹¹ Bár az agrárértelmiség foglalkoztatásának mértéke egy-egy szövetkezetben erősen függ az anyagi feltételektől az ország minden régiójában, Pest megyében külön szempont „városaink városának”, Budapestnek a közelsége. Az egyébként országos viszonylatban legkedvezőbb feltételek közt gazdálkodó Pest megyei tsz-ekben a nyolcvanas évek elején is annak mértékében csökken a szakemberek száma, ahogyan nő a szövetkezet távolsága Budapesttől.¹² Az elnökjelöltek kiválasztásakor pedig fontos szempont a szóba jövő felsőfokú végzettségű szakemberek száma.¹³ Míg Békés megyében 1000 ha területre (szövetkezeti földre) 3 felsőfokú (egyetemet és főiskolát végzett) szakember jut a nyolcvanas évek elején, addig Pest megyében 8,5 és Budapesten 28,5. (Egyébként Békés megye színvonalát csak Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén nem éri el.)¹⁴

Az egyetemi diplomások közt a legtöbben alaptervekenységi (növénytermesztő, állattenyésztő) munkakörre képzettek. Kevesebb az állatorvos, a közgazdász, a kertész, a feldolgozóipari és a számviteli szakember. S ez akár felfogható országos összképnek is. Ugyanis az ország tsz-eiben a nyolcvanas évek elején található egyetemet végzett szakemberek 59 százaléka agrármérnök, a közgazda csak 2,2, az élelmiszeripari 0,1 százalék. A főkönyvelők mindössze 20 százalékának van felsőfokú, egyetemi vagy főiskolai végzettsége.¹⁵

Az elnökök anyagi, társadalmi megbecsülése a nyolcvanas évek elején az összes többi termelő és nem termelő rétegéhez képest jobbnak mondható. A növekvő jövedelem forrásai: a termelési eredmények növekedése az alaptervekenységi ágazatokban, az ipari termelés és a szolgáltató munka betagozódása.¹⁶ Noha komolyan javultak az elnökök jövedelemlehetőségei, nagy eltérések tapasztalhatók, sok függ a helytől és a vezető rátermettségétől.

A kitüntető elismerések változatossága és gyakorisága általában bizonyítja a tsz-elnökök munkája iránt megmutatkozó figyelmet. Az egyik középiskolai végzettségű tsz-elnök címzetes egyetemi tanár, s többek elnyerték az Eötvös Loránd-díjat (e díj egyszeri pénzjutalma negyvenötezer forint). A vizsgált kör egyik elnöke egy évtized alatt nyolc kitüntetésben részesült, köztük van a Nagyváthy János Emlékérem, a Munka Érdemrend ezüst és arany fokozata.¹⁷

2. A TSZ-ELNÖKÖK TÍPUSAI

A hetvenes évek második felében lényeges hangsúlyeltolódás tapasztalható a szövetkezeti gazdaság vezetőivel szemben megfogalmazott követelményekben. Az eredményességhez kötött érdekeltég elve került előtérbe, amikor maga a szövetkezet az önálló hatáskörű és érdekeltégű kis csoportok, üzemegek, részlegek összességéként jelent meg a közgazdasági elképzelésekben.¹⁸ 1978-ban felülvizsgálják – felsőbb javaslatra – a szövetkezetben képzéshez kötött munkaköröket, a szakmai végzettségbeli alkalmasság magától értetődő szemponttá lépett elő.¹⁹ Nem elég, ha a vezető szakmai háttere mindössze a szervező-menedzselő képesség; az elnöknek széles területen a szakmai ellenőrzésre is képesnek kell lennie – fogalmazódik meg az új követelmény.²⁰ Sőt, a személyzeti munkában alkalmazandó direktívát megfogalmazó TOT-illetékes is a humanizmus rossz értelmezésének számlájára írja azt a gyakorlatot, hogy „a szövetkezetekben is

gyakran telik el indokolatlanul hosszú idő az alkalmatlanság megállapítása és a csere között”.²¹

Noha a személyzeti munkában alkalmazandó elvek felsőbb szervezeti szinteken előbbre haladtak, új tartalommal gazdagodtak, a jelen tanulmány most következő részének az a célja, hogy a *szükséges* és a *van* közötti ollót leírja. S eközben távolról sem a tsz-elnökök bírálata a szempont, hanem *ajánlás a tudomány számára, amely segíthetne*.

Alapvető fogyatékoságok mutatkoznak a szövetkezeti elnökökkel kapcsolatos személyzeti munkában a nyolcvanas évek elején is. Elsősorban a követelmény tudomány kimunkálatlansága tehető szóvá. Néhány vázlatosan megfogalmazott szempont szolgál követelményként, s hiányzik a sok összetevőből felépülő előkép, a *modell*. Következésképp az elnökök minősítése sem megfelelő, nincs szinkronban azzal a szereppel, amelyet a szövetkezet vezetői a népgazdaságban betöltenek.

Meglepődés, tanácstalanság fogadott szerte az országban, amikor vezető illetékesektől – akik a tsz-elnököket minősítik vagy illetékes helyen közelről látják – azt kérdeztem: milyen típusokba csoportosítaná a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején működő elnököket? A vezetéssel, vezetői feladatokkal, vezetési stílusokkal kapcsolatos tudományos ismeretekből semmi nem „ugrott be” a kérdezetteknek, ez kétségtelen. De honnan is szerezhettek volna ilyen ismereteket, amikor sehol sem foglalkoztak vele, ahol működési körükhöz, munkahelyi feladatok ellátásához képzettséget szereztek? A legelgondolkodtatóbb az, hogy a gyakorló tsz-elnökök is meghökkentek a kérdés hallatán. Több napi gondolkodás után mindenki készített, kigondolt szempontokat, amelyek szerint tipizálta egy-egy régió vagy akár az egész ország szövetkezeti elnökeit. Ezeket a tipizálásokat több szempontból is kortanuként kell felfognunk. Egyrészt bizonyítják a tudomány fáziskésését, amely nem munkálta ki a tsz-elnök modellt, s hogy az oktatás nem játszott közre a vezetői felkészítésben. Másrészt leképezik a *vant* a nyolcvanas évek elején, amikor magasabb fórumokon elveket fogalmaznak a *legyen* követelményéről.

A bajt tetézi, hogy a kommunikációs fórumok – kevés kivétellel²² – a megfelelő ismeretek híján tabuként, szövetkezeti belügyként szemlélik a kérdést.

Lássuk a tipizálásra felkértek szempontjait és a szerintük kialakítható összképet!

A Pénzügyminisztérium szakembere az államháztartás nézőpontjából alakította ki a típusokat, és becslés alapján csoportosította a tsz-elnököket.²³ Tapasztalatai alapján úgy általánosított, hogy az elnökök egynegyede – nagy többségében a fiatalabb korosztály – a kedvezőtlen termelői alapon, a szigorodó szabályozók közepette is képes arra, hogy üzemében a bővített újratermeléshez szükséges nyereséget megtermeljék. Ők az ötletgazdagok, a dinamikusak, a kockázatokat vállalók. Számuk nő. Ilyen típusú elnökök kerültek az 1979–1983-ig lezajlott átfogó rendezés után a vizsolyi Lenin, a tarcali Tokajhegyalja Egyesület, a nagyecsed-i Rákóczi, a nagyhalászi Petőfi Mgtsz élére (az utóbbi aspiráns). Az elnökök többsége úgy jellemezhető, hogy ők a nagy gyakorlattal, de kevesebb szaktudással vezetők. Sokak közülük már csak öt év körüli időt fognak eltölteni az aktív pályán, az idő múlását várják. Vannak köztük jó termelő alapokon, megfelelő végzettséggel és gyakorlattal, mégis kevesebb eredménnyel gazdálkodók. És akadnak köztük, akik csak „az elvadászatnak”, akiknek egy részére ráfizet a népgazdaság.

A vizsgált egyik megye tanácsának személyügyi vezetője a megyebeli tsz-elnököket két fő csoportba sorolta. Egyharmaduk a régi típusú, akik közül néhányan, ha új stílusú vezetésre serkentik, úgy védekeznek, hogy ők „múltjukból megélnék már a hátra levő éveikben”. A többség, az új agrárértelmiségiek, akik felsőfokú végzettséggel váltak tsz-taggá, majd itt nevelődtek. Ők nem egyszerűen megbízhatók, hanem értik a gazdaságpolitika lényegét és azt szolgálják.²⁴

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Továbbképző Intézete (MÉMTEI) – akarva, akaratlan – kétféle elnöktípust csoportosított, amikor a vezető- és továbbképző tanfolyamokra behívott vezető szakembereket kedvező adottságú és kedvezőtlen termőhelyen vezető tanfolyami csoportba tagolta. A tipizálás e módja ellen a tanfolyamra behívottak és a TOT kifogást emeltek.²⁵

Az aprófalvak népének helyzetét közvetlenül érző, sorsát szívén viselő Békés megyei tsz-elnök kissé értetlenül tekint a városlakó illetékesekre egy furcsa elmentmondás miatt; ugyanis miközben az elnököket minősítő megyei tanácson egyrészt jó néven veszik, ha a tsz a falu helyi mecénása, másrészt ugyanezt a hatályos jogszabályok szankcionálják.²⁶ Az ő szempontjai, amelyekkel megyebeli elnöktársait típuscsoportokba sorolja, nagyon eltérnek az eddig idézett tipizálásoktól. A közvetlenül megélt világot vetítik vissza, a maga bonyolultságában, sűrítve; a kívülálló számára szinte magyarázat szükséges. Számára a legszimpatikusabb típus, aki „töri magát”, s elnöktársainak bő egyharmadát ítéli ilyennek.²⁷ Ezek intézkedéseiket megbeszélik a vezetőség többi tagjaival és a beosztott szakemberekkel. Idejüket a közös gazdaságnak szentelik. A hozzájuk forduló tsz-tagok „kis” ügyeit is kellő figyelemre méltatják. A szövetkezet jó híre, neve hozzájuk kötődik, benn a tsz-ben és azon kívül is. Nemcsak a termelőszövetkezetnek, hanem az egész községnek is támaszai; tudják, hogy a tsz nem egyenlő pusztán a tagsággal, hanem az általuk művelt föld falvaival. A többi elnökök közt vannak olyanok, akiket külső erők „odatettek” elnökönek; élvezik a jó anyagi helyzetet, rangot, s külső kapcsolataik dédelgetésével vigyáznak, nehogy kiessenek a hatalomból. Megint mások szakmailag megalapozatlanok, „liberálisok”, akik körül egy-egy jó beosztott szakember válik nevéssé. Továbbá a „diktatórikusok”, akik átnyúlnak vezető beosztottjaik feje felett, hibáikat nem ismerik be, s újítani nem képesek.

S végül nézzük, milyen típusokba tagolta az elnököket a Békés megyei Termelőszövetkezetek Területi Szövetségének (TESZÖV) személyügyi vezetője.²⁸ Megítélése szerint a nyolcvanas évek elején a megye tsz-elnökeinek mintegy 40 százaléka „szakembertípus”. Magas szakmai képzettség szint jellemzi, amely gyakorlattal párosul. Szemlélete elsősorban szakmai kérdések felé fordul. Teljesítménycentrikus a gondolkodása, de kevésbé figyel a szövetkezet belső életére. Emiatt konfliktusa is támad a tagsággal. Beosztott szakembereinek mozgását gyakorta korlátozza. Körülbelül 20 százalékuk a „politikustípus”. A politikai apparátusból jöttek, vagy máshol voltak politikai munkakörben. Szakmai felkészültségük és gyakorlatuk kevesebb; mellettük a szakemberek önállóan érvényesülnek. A jogszabályokra koncentrálnak, mozgásterüket ezek jelölik ki. Érzékenyek a szövetkezet belső ügyei iránt. Mintegy 15 százalékuk az „östeheység”. Azok, akik a tsz-mozgalommal együtt nőttek, korábban jó gazdaként bizonyították a rátermettségüket. Nem siettek a tsz-be, de belépéskor vállalták a vezetést. Képezték magukat. A szövetkezetek nyolcvanas évekre beérett eredményei jórészt ennek a típusnak köszönhetők. Számuk azonban gyorsan fogy az idővel. További 15 százalék a „megfelelni akaró”. Általában kedvezőtlen termőhelyű, gyöngébb adottsá-

gú tsz vezetői. Emiatt szűk a mozgási lehetőségük, alkalmazkodniuk kell. Külső pénzügyi támogatásra számítva vezetnek. Ezért a külső tényezőktől kérdezik: „Mondjátok meg, mit csináljak?” A tsz-elnökök körülbelül 10 százaléka az úgynevezett „racionális-típus”. A szakember-típusból váltottak át, s a szabályozók következtében a nyereségszemlélet görcse jellemzi gondolkodásukat. A nyereségért küzdve eljuthat antihumánus döntésekhez (ha pénzt takaríthat meg, nem biztosít munkaruhát).

A felvonultatott tipizálás mindegyike hordoz igazságelemeket. Széles körű tapasztalatokra épül, ezért egyrészt forrásértékű adalék az adott időpont, korszak valóságának megismeréséhez. Másrészt támpontot nyújthat a tudomány számára, amikor az kialakítja a tsz-elnök modelljét a nevelés számára.

3. A TSZ-ELNÖKÖK SZEMÉLYCSERÉJÉT KIVÁLTÓ KÖRÜLMÉNYEKRŐL

A jogszabály értelmében a termelőszövetkezet vezetőjét és törvényes képviselőjét a közgyűlés választja öt évi időtartamra. A közgyűlés joga a felmentés, a visszahívás, az elmozdítás és a kizárás is.²⁹ Más kérdés, hogy miként érvényesült az elmúlt évtizedek egyes ciklusában a tagság és a külső politikai tényezők szerepe, a tsz-beliek önállósága, döntési lehetősége. Másként a hatvanas évek második feléig, a tervlebotásos irányítás korszakában, amikor például a szövetkezet mérlegét a járási tanács mezőgazdasági osztálya hagyta jóvá, és ismét másképpen a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján, a szövetkezeti demokrácia, az önállóság kiteljesedésekor.

Az elnökváltás legkézenfekvőbb, természetes oka a munkaképesség csökkenése, megszűntetése: a nyugdíjkorhatár elérése, betegség, halál. A korhatárt elért elnökök nagy többsége a zárszámadási közgyűlésen jelenti be visszavonulási szándékát. A nyugdíjazás általánostól eltérő formája az úgynevezett karkedvezményes megoldás, a jogszabálynak megfelelően.³⁰

Az ötévenként esedékes elnökválasztáskor az elnökök egy része nem kerül vissza helyére. (Például Hunyán a tsz eredményei 1981-ben is kielégítőek voltak, mégsem választották újra 12 év után a volt elnököt. Elfogytak közte és a tagság közt a szükséges bizalom tartalékai. S ez az eset egy a sok közül.)

A váltás következő mozgatója, ha az elnök maga kezdeményezte a lemondást. Sokféle tényező áll ilyenkor a háttérben. Így a lakáshiány a gyöngye tsz-ben, a központibb hely elérését nehezítő rossz közlekedés. Továbbá családi okok. A jobb adottságú tsz-ek csábítása. Előfordul, hogy az elnök maga is átérzi: többszöri újjáválasztása a fiatalabb szakemberek lehetőségét akadályozná, így 8–10 év után más feladatot keres. Országosan a tsz-beli szakemberek körülbelül 10–11 százaléka hagyja el évente munkahelyét lakáshelyzet és családi ok miatt.³¹

Sok elnök munkahelye szűnt meg a szövetkezetegyesülés (egyesítés, területcentralizáció, eszközkoncentráció) következtében. A hetvenes évek végéig erőteljes országos folyamat volt ez; közben a sarkadi Lenin Mgtsz öt kisebb jogelődje szűnt meg, s az egyesítés négy elnököt tett fölöslegessé. Ugyanez a vecsési Ferihegy, a bonyhádi Pannónia történetében 12, a regölyi Kaposvölgye Egyesült Mgtsz esetében 9, a bogoszlói Kisalföld, a letkési Ipolyvölgye, a horvátzsidányi Jurisich Miklós, az ibrányi Rákóczi, a sárospataki Kossuth Mgtsz létrejöttéig 5–8 elnököt érintett.³² A legtöbb helyen nem maradt fenn az egyesítéssel szemben ki-

bontakozott helyi ellenállás publikált nyoma, de tudjuk, hogy többek közt a Békés megyei Zsadányban, a Szolnok megyei Jászdózsán kétszer fogtak hozzá az egyesítéshez.³³

A váltást kialakító új tényező a hetvenes évek vége óta a gazdasági és pénzügyi egyensúly megteremtésére irányuló államigazgatási beavatkozás. Egy évtizeden át jogszabály alapján folyt az úgynevezett átmenetileg veszteséges vagy alaphiányos szövetkezetek hitelképességének megteremtése. Végso esetben a tsz talpraállítására igénybe vették az állami költségvetési fedezetet. Ilyenkor a veszteségrendező bizottság a tsz-elnök leváltására tett javaslatot, vagy a vezetők munkadíjának 25 százaléknyi mértékű visszatartását kezdeményezte.³⁴

A szövetkezetek másik körét – amelyekben ötéves átlagban nem érte el a 100 Ft költségre jutó nyereség a 6 százalékot – a szakkormányzat tartósan gazdaságtalan termelést folytatónak minősíti, s ezeket legfelsőbb szintű párt- és állami szervek jóváhagyása alapján – 1983-ban még jogszabályi háttér nélkül – 5–7 tagú szakmai bizottság alapos vizsgálatának veti alá. Az eljárást az érdekvédelmi szervezetekben és a tsz-ekben „egyedi rendezés”-nek nevezték el. (Ezekben a tsz-ekben általában nem érte el a szántóterület átlagos aranykorona-értéke a 17-et.)

1979 és 1983 között 85 ilyen szövetkezet felett döntött bizottság az országban. Ezek közül legtöbb tsz Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár és Somogy megyében gazdálkodott. Felozlatták eközben Tolnában a belecskai, Baranyában a komlói, Szabolcs-Szatmárban a papi, Somogyban a simonfai, Győr-Sopronban az ivánkai, Bács-Kiskunban a tiszakécskei, Csongrádban a tápéi és Békésben a méhkeréki tsz-t, s körülbelül 50 tsz-ben indítványozták a – többségben alacsonyabb végzettségű – elnökök felmentését.³⁵

Az államháztartásnak mintegy 4 milliárdjába került az átmenetileg veszteséges tsz-ek egyensúlyának megteremtése, viszont ennek többszörösét fordította a tartós egyensúlyhiányba jutottakra.³⁶

Az elnökváltás gyakoriságát tekintve Békés és Pest megyében, a hetvenes években, ötéves intervallumban az elnökök 20–25 százaléka (16–20 fő) cserélődött ki. A cserélődés aránya a nyolcvanas években nőtt, kisebb mértékben Békés és nagyobb mértékben Pest megyében. Az utóbbi 30 százalékot ért el (21 fő).

3. táblázat

A tsz-elnökváltást összegező adatok, 1980–1983³⁷
(százalékban)

A váltás oka	Békés megyében	Pest megyében
tsz-egyesülés, átszervezés	–	27,2
szanálás (veszteségrendezés), felmentés alkalmatlanság miatt	43,4	18,1
nyugdíjazás	30,4	31,8
elhalalozás	8,6	–
fegyelmi, büntetőeljárás	–	9,0
lemondás személyi okok miatt	–	4,5
nem választották újra	13,0	–
más tsz elnökévé választották	–	4,5
magasabb beosztásba került	4,3	4,5

Békés megyében az egyesítés nagy hulláma már hamarabb lefutott. Az Agrár-gazdasági Kutató Intézet négy (Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Szabolcs-Szatmár és Zala) megyében folytatott vizsgálata szerint a fegyelmi és büntetőeljárás következtében távozott tsz-beli szakemberek, vezetők aránya 4,3 százalék.³⁸ Adataink alapján, két megyére számítva, ugyanez az arány, de számításunk kizárólag az elnökökre vonatkozik.

4. AZ ELNÖKÖK SZEMÉLYÉNEK KIVÁLASZTÁSA, A VEZETŐKÉPZÉS

Az esedékes elnökváltás előtt a döntéspontokon – pártbizottság, tanács, érdekképviseleti szerv és termelőszövetkezet –³⁹ kialakulnak a vélemények az elnökjelöltekre nézve. A külső szervek egyeztetik szempontjaikat, és a tsz-tagság is tevékeny eközben, mert számára alig van fontosabb kérdés, mint az elnökválasztás. Áll ez akkor is, ha a működő elnök újraválasztása nagyon valószínű, de még inkább, amikor új elnök válik szükségessé. A választási előkészületek izgalma akkor nagyobb, ha a külső szervek véleménye szerint az utódlás a tsz-en belül nem oldható meg. S ez az eset gyakori.⁴⁰

A tsz-ekben folyó egyezkedés közben mindig szemmel tartják a külső szervezetek a tagság által számításba vehető álláspontját, s ennek megfelelő tervvariánsok is születnek. A süllyási Tápióvölgye Mgtsz-ben a tagság egyik csoportja az egyetemet végzett, 30 éves ágazatvezető mögé sorakozott fel. Majd megtudták, hogy ez ütközik a külső illetékesek elképzelésével. Ezt követően – még a közgyűlés előtt – mindkét fél elejtette jelöltjét, és egy harmadikban egyeztek meg.

Tény, hogy a nyolcvanas évek elején a jelöltkiválasztás komoly esemény, igazi küzdelmeket hoz, s olykor „korteskedés” előzi meg a szövetkezetben.⁴¹

A szövetkezeti tagság a hivatalos jelölést a munkahelyi tanácskozáson ejti meg, aztán a küldöttgyűlés jelölőbizottságot választ. A fő procedura a közgyűlés dolga. A letkési Ipolyvölgye Mgtsz tagsága nem fogadta el a külső szervek javaslatát és saját jelöltjét íratta a szavazólapra; ugyanez történt a sarkadkeresztúri Egyetértésben. A hunyadi Hunyadi Mgtsz-ben bő tíz év alatt kétszer történt váratlan fordulat („puccs”). 1969-ben az előkészítésre rációlvá a 33 éves mezőgazdasági technikust emelték elnöki székbe, 1981-ben – ismét váratlanul – nem választották újra.⁴²

A konkrét történetek sokaságával támasztható alá az a tézis, hogy a *szövetkezeti demokrácia próbatétele az elnökválasztás, az elnökválasztó közgyűlés*, amelynek eredménye a külső tényezők és a tsz-tagság egyezségként születik meg. A nyolcvanas évek elején észrevehetőbb a választáshoz társuló morális töltés, a *közmegegyezés szabad érvényesülésének az óhaja*. Gyakran azt tekintik döntőnek, hogy a tsz-elnöknek „ide is, oda is jó” (azaz: a népgazdaság és a tagok céljainak egyidejű képviseletére legalkalmasabb) személynek kell lennie. A demokratikus játékszabályok érvényesülésére még soha nem volt annyira érzékeny a tagság, mint a nyolcvanas évek eleje óta. Ez nyilvánvalóan összefügg az MSZMP új koncepcióival.

4. táblázat

A nyolcvanas évek elején megválasztott tsz-elnökök közvetlenül megelőző munkaköre⁴³
(százalékos megoszlás)

	Békés megyében	Pest megyében
Ugyanebben a tsz-ben elnökhelyettes	8.6	31.2
főagronómus	13.0	18.7
párttitkár	8.6	-
főágazatvezető	30.4	-
főkönyvelő	4.3	-
főállattenyésztő	17.3	-
az egyik jogelőd tsz-ben elnökhelyettes	-	12.5
más tsz-ben vezetőségi tag	13.0	25.0
nem tsz (pártbizottság, tanács)	4.3	12.4

A túlnyomó többség előző munkaköre is a termelőszövetkezetben volt, s ekkor már ez áll szinkronban a tagság várározásával és a kiválasztódásra vonatkozó modern elvekkel.⁴⁴ Egyébként is elmondható, hogy a hetvenes évek végétől csökkent a tsz-eknek a korábban más szektorokból vezető beosztásba átigyekvőkre gyakorolt hatása, vonzereje, mert megnöttek a követelmények és nehezebb a beilleszkedés.

Általában kevéssé vagy egyáltalán nem érvényesül még a vezető kiválasztás, kinevelés közben a vezetéstudományi ismeret. Ez nem csodálható, minthogy ma Magyarországon felső szintű vezetőképzés nincs a felsőfokú oktatási intézményekben. Ami működik, az a felsőfokú oktatási intézményben szerzett diplomára épülő, posztgraduális jellegű tanfolyam; tsz-vezetők számára a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Mérnök- és Vezetőképző Intézete. 1979-ben indította tanfolyamait, s 1983-ig 160 végzett hallgatója kapott oklevelet. Legtöbb hallgatója Pest, Szabolcs-Szatmár, Borsod-Abaúj-Zemplén, Békés és Bács-Kiskun megyéből érkezett.

A vezető-utánpótlást képző tanfolyamok működése óta találkozhatunk jelentősége felismerésének jeleivel. Így például a Köröstarcsán megválasztott 30 éves tsz-elnök minősítésében már jelöltsége szóba jöttkor ott állt a megyei tanácson: „elvégezte a MÉM Mérnök- és Vezetőképző Intézet tanfolyamát”. Pest megyében az abonyi Ságvári Endre Mgtsz főagronómusát pedig elnökjelöltként küldték e továbbképzésre.

Garanciát nem ad a továbbképző intézet a szóba jöhető munkakör biztos elnyerésére; nincs abban a helyzetben. Az intézmény hároméves tapasztalata szerint a résztvevők mintegy 10 százaléka a tanfolyam végzése után rövidesen tsz-elnök lett. Továbbgondolást érdemelnek azonban bizonyos mozzanatok. Egyesek körül a tanfolyamra beiskolázás után megfagy a levegő a szövetkezetben, féltékenységgel veszi körül őket, és nemegyszer az is helyi konfliktust vált ki, hogy tanulmányi kötelezettségeikhez a szükséges feltételeket (például elutazás továbbképzési konzultációkra) biztosítsák számukra.⁴⁵

5. ÚJ ELNÖK, VOLT ELNÖK A VÁLTÁS UTÁN

Mint hogy a termelőszövetkezeti munkaviszony nem szűnik meg a nyugdíjazással, a nyugdíjas elnök tagként gyakorolja jogait. Ez a körülmény egyike azoknak, amelyek az új elnököt személyi ügyekben körültekintésre készítetik. Az esetek nagy többségében ezért nem tapasztalható konfliktus.

Sokkal problematikusabb az egyesítés vagy a gazdasági egyensúly megteremtése közben munkaköréből kiesett elnök és a helyére került elnök viszonya, ha a régi is szövetkezetben marad. Az eladósodott köröstarcsai tsz szükségből lemondott elnöke úgy tervezte, hogy ugyanott elnökhelyettesként folytatja. Bár az elnök nem ellenezte a tervet, a tagság igen, ezért nem is került sor a terv realizálására. Az új elnök utólag szintén úgy látta: nem lett volna helyes a volt elnök elnökhelyettesé választása, mert kevés szerencsés példát látott erre a megoldásra a szövetkezeti mozgalom történetében. Erről győzhette meg őt a Hunyadi Tsz esete, ahol a volt elnök ugyanott főágazatvezetőként folytatta, s ez nagy feszültség forrásává vált.⁴⁶

Azokban a szövetkezetekben, ahol az új elnök ellen egy idő után bírósági eljárás indult, az alacsonyabb tisztségbe került volt elnök rendszerint terhelő tanúként lépett fel.⁴⁷

Pest megyében 1980–1983-ig tizenegy, nem nyugdíjazott, hanem felmentett elnök közül négy ugyanabban a tsz-ben maradt alacsonyabb tisztségben, ottmaradásuk inkább kedvezőtlenül hatott. A kunsági, tapasztalt tsz-elnök is ide vezette vissza az egyik jogelődjük csődjét: „Nem is csoda a széthúzás, hiszen három volt elnök is megtalálható volt a középszintű vezetésben.”⁴⁸

Egy másik tipikus példa a békési csárdaszállási. Az Ezüstkalász Mgtsz elnöke egyesítés után 17 éven át a Petőfi elnökhelyetteseként működött. Ugyanekkor itt dolgozott négy másik jogelőd tsz vezetősége. Az egyesített tsz-ek elnökének különös figyelmet kellett fordítania a betagozódt tsz-ek visszaléptetett vezetőségeire, nehogy azok szembeforduljanak vele. A viszony felhőtlen nétele érdekében ki kellett elégítenie a beosztottáivá vált korábbi vezetők igényeit. „Mindenik asztalt várt, és pedig kemény fából”, azaz a korábbinál magasabb fizetéssel.⁴⁹ Országos jelenség az egyesítéssel összefüggő, magasan dotált kreált állás (harmadik elnökhelyettes, függetlenített bizottsági elnök) gyakorlata, és ez terhet ró a tagságra, amíg nyugdíjazással le nem vonul a gond.

Tanulmányunk a társadalmi mozgás egy pontját vette alaposabb vizsgálat alá. A vizsgálat időpontjának megválasztásakor az a célkitűzés vezetett, hogy a mezőgazdasági termelés gazdasági szabályozásának módosulását is bekapcsolva, bizonyultságában ragadjam meg a témát.

A tárgyalt intervallumban folytatódott és felgyorsult a mezőgazdasági termelőszövetkezeti elnökréteg összetételének változása. Ma egyre inkább az kap helyet a vezetésben, aki a növekvő követelményeknek jobban megfelel; megnőtt a fiatalabb korosztály, illetve a korábbiaknál magasabban kvalifikáltak tsz-elnökké válásának esélye. A népgazdasági érdek az összetétel változásába sokkal radikálisan hatol be, mint korábban bármikor, s ez az érdek egyben el is homályosít korábban érvényes szempontokat.

E gyorsmérleget eredményező kutatás tanulságokat is kínálhat, habár a megol-

dás „receptjeit” nem érzi feladatának. Amire a figyelmet leginkább irányítanánk, az a szövetkezetegyesítés negatív hatása, az elnökmodell hiánya, az esetlegességek nagy szerepe az elnökválasztásban és -képzésben, illetve értékelésükben is.⁵⁰

JEGYZETEK

¹ A termelőszövetkezeti vezetők és szakemberek mozgásáról és beilleszkedéséről. TOT Személyzeti Önálló Osztály. Budapest 1985. 4–5. old.

² TOT tájékoztató, 1980. január 14.; A káder- és személyzeti munka időszerű feladatai. TOT Elnökség, 1984. 3. old.

³ TOT irattár. 871/81. Szem. Önálló Osztály. „A személyzeti munka demokratizmusa”. 5.

⁴ Békés megyei TESZÖV ir. A tsz-elnökök adatai, 1972–1982.

⁵ Pest Megyei Tanács V. B. Mg. és Élelm. O. ir. A tsz-elnökök személyi anyaga.

⁶ Oroszlány Vidéke Mgtsz ir. 978/1985.; Adatközlő: Halász László, Sárospatak, Kossuth Mgtsz. és Béres István, Jászdózsa, Tarnamenti Mgtsz.

⁷ Békés megyei TESZÖV ir. Feljegyzések a téesz-elnökökről. Összesítés.; Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. Tsz-elnökök személyi adatai. A Pest megyei adatok minden esetben Budapesttel együtt értendők.

⁸ Az üzemekben, hivatalokban és gépállomásokon kiválogatott, szövetkezet vezetésére alkalmasnak ítélt munkásalkalmazottak a szövetkezetbe helyezésüket követően az államtól fizeteskiegészítést kaptak. A kihelyezett szakemberek helyzetét a 30 004-es rendeletek szabályozták; először 1958-ban bocsátották ki. Mezőgazdasági Értesítő. 1958. október 29.

⁹ Békés, Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. Tsz-elnökök sz. a.

¹⁰ Ugyanott, Statisztikai kimutató.

¹¹ TOT tájékoztató, 1980. december 30.

¹² Értékelés a járáásokban folyó káder- és személyzeti munkáról. Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir.

¹³ A sarkadi 6 tsz 1962-ig írható történetében egyetlen tsz élén található felsőfokú végzettségű szakember. Az egyesülés útját járó petri, üllői és vecsési tsz közül csak 1975-ben választottak agrármérnök elnököt. A kőszegszerdahelyi Kőszeghegyalja Mgtsz tíz jogelődjének élén 1982-ig még nem állt agrármérnök. Kőszegszerdahely. Kőszeghegyalja Mgtsz ir. 280/1985.; Békés, Pest megyei TESZÖV ir. Tsz-család(kor)fák.

¹⁴ TOT tájékoztató, 1980. december 30.

¹⁵ Ugyanott, 1980. január 14.; december 30.

¹⁶ Heti Világgazdaság, 1983. július 16. Egyesítésvizsgálat.

¹⁷ Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. Személyzeti cs. személyi anyag.

¹⁸ *Csizmadia Ernőné*: A vállalati szerkezet új vonásai a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. Közgazdasági Szemle, 1983. június. 710. old.

¹⁹ TOT tájékoztató, 1980. január 14. és december 30.

²⁰ A káder- és személyzeti munka időszerű feladatai. TOT Elnökség. 1984. 5.. 11. old.: Pest megyében már 1975-ben nagy hangsúlyt kapott az iskolai végzettség. A megyei tanácsi osztály 1971–1975-ig történt eseményekről alkotott véleménye szerint az elnökök végzettségi szintje még nem eléggé javult. „A 110 elnök közül még csak fele végzett egyetemet, illetve főiskolát.” Pest Megyei Tanács V. B. Mg. és É. O. ir. 18 001/12/1976. Tájékoztató.

²¹ TOT ir. 871/81.

²² Békés Megyei Népújság, 1985. április 24. „Váltás a termelőszövetkezetek élén.”: Magyar Nemzet, 1985. július 24. Feje után megy a téesz. Mennyit ér az elnök?

²³ Dubai József, a Pénzügyminisztérium főelőadója, 1983. aug. 18.

²⁴ Pest Megyei Tanács V. B. Mg. és Él. O. személyügyi csoportvezetője.

²⁵ Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Továbbképző Intézete, dr. Zentai László osztályvezető-helyettes, docens adatközlése.

²⁶ A jogszabályok közül a 2/1970. (XII. 31.) MNB. sz. rendelkezés, a 40/1975. (XI. 29.) OT-

- PM. sz. r. és a 3/1980. (X. 29.) OT-PM. sz. r. szabályozza és szankcionálja szövetkezetek községfejlesztéséhez nyújtott támogatását.; A Pest Megyei Népi Ellenőrzési Biz. V-5/18/1983. sz. Jelentése sürgeti, hogy a jogszabályok ne szankcionáljanak, hanem támogassák a tsz-ek községfejlesztéssel kapcsolatos „konstruktív szabálytalanság”-ait.; *Virággh Ferenc*: A tsz-ek a településekért. Tolna Megyei Népújság, 1983. július 30.
- ²⁷ Schupkégel Sándor, a csárdaszállási Petőfi Mgtsz elnökének közlése, 1983. augusztus.
- ²⁸ Unyatinzky Pál adatközlése, Békéscsaba, 1983. július.
- ²⁹ A mezőgazdasági termelőszövetkezeti jogszabályok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978. 38., 58. old.
- ³⁰ Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. 18 001/12/76.
- ³¹ Békés megye szeghalmi járásának 12 tsz-e közül 1981-ben a fűzesgyarmati Vörös Csillag és a szeghalmi Sárréti Mgtsz foglalkoztatta a járásbeli szakemberek 44 százalékát, a járás területének 28 százalékán. Békés Megyei Tanács V. B. Mg. és Él. O. ir. A mezőgazdasági tsz-ek szakemberellátásának helyzete, 1981.; A termelőszövetkezeti vezetők és szakemberek mozgásáról. TOT, Budapest, 1985. 14.
- ³² Békés megyei TESZÖV ir. Tsz-korfák; Pest megyei TESZÖV. A Ferihegy Mgtsz korfája.; Ibrány, Rákóczi Mgtsz ir. 64-3/1985.; Horvátszidány, Jurisich Miklós Mgtsz ir. 31/1985.; Bogyiszló, Kisalföld Mgtsz ir. 378/85.; Letkés, Ipolyvölgye Mgtsz ir. Tsz-korfa.
- ³³ „Nem könnyen ment. Kétszer fogtunk hozzá a szervezéshez. Nem volt mindenki számára egyértelmű az egyesülés.” Ettig László, a bonyhádi Pannónia Mgtsz elnökének nyilatkozata. Mezőgazdasági Szövetkezeti Élet, 1983/2.; Jászdózsa, Tarnamenti Mgtsz ir. Tsz-korfa.
- ³⁴ Magyar Közlöny, 1975. december 31.; A pénzügyi egyensúly helyreállítását két fontos lépéssel szigorította a kormányzat a nyolcvanas évek elején: 1. A tsz-nek átengedett – a szanaláshoz szükséges – pénzt elkülönített vagyonnak minősíti. 2. Lehetővé vált az elnök elmozdítására teendő intézkedés. TOT tájékoztató, 1983. február 7.; 20/1981. (VII. 28.) PM. sz. r. Magyar Közlöny, 1981. július 28.
- ³⁵ Pénzügyminisztérium ir. 67.313/1982. PM.; MÉM ir. 48 050/10/ 1982. MÉM.; A méhkeréki Nicolae Balcescu Mgtsz-ből négy szakszövetkezetet hoztak létre: Magyar-Román Barátság; Viharsarok; Egyetértés és Új Élet. Békés megyei TESZÖV ir. Tsz-elnökök sz. a.; Később e terület az újkígyósi Aranykalász Mgtsz részévé vált. Cz. Kiss Pál és Székfi László közlése. Újkígyós 1985.
- ³⁶ Adatközlő dr. Boda Gábor, MÉM osztályvezető-helyettes, 1983. aug. 8.
- ³⁷ Békés Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. Stat. kimutatás; Pest megyei TESZÖV ir. Tsz-elnökök személyi nyilvántartása.
- ³⁸ A termelőszövetkezeti vezetők mozgásáról. TOT. Budapest. 1985/14.
- ³⁹ A tsz-ek területi szövetségének (TESZÖV) véleményezési jogát az 1967. évi II. tv. és vhr-ei biztosítják. Mezőgazdasági Értesítő, 1977. április 28.; TOT tájékoztató. 1983. febr. 7. 1979-ig a járási tanácsok, ezt követően a megyei tanácsok az első fokú hatóságok személyi ügyekben a tsz-elnökök felett.
- ⁴⁰ Pest megyében ez a döntés alakult ki 1982-ben az abonyi Ságvári Endre. az albertirsai Szabadság és Micsurin. a nagykorösi Mészáros János Mgtsz-ekre nézve. Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. Értékelések. 1982.
- ⁴¹ Szabad Föld. 1985. aug. 27.; Pest Megyei Tanács V. B. Mg. O. ir. Szem. anyag.; Békés megyei TESZÖV ir. Szem. anyag.; Adatközlő Unyatinzky Pál. Békéscsaba. 1983. aug.
- ⁴² Békés megyei TESZÖV személyzeti vezetőjének feljegyzése. 1983. július; Pest megyei TESZÖV ir. A tsz-eln. szem. anyaga. 1983.
- ⁴³ Ugyanott.
- ⁴⁴ TOT ir. 871/81. „A személyzeti munka demokratizmusa”. 5.
- ⁴⁵ MÉM TI ir. Tájékoztató a felsőfokú termelőszövetkezeti vezető- és vezető-utánpótlásképző tanfolyamokról.; Békés és Pest megyei TESZÖV ir. Tsz-elnökök személyi anyaga.; MÉM TI. dr. Zentai László osztályvezető-helyettes feljegyzései.
- ⁴⁶ Kőröstarcsa. Petőfi Mgtsz ir. Nagy Imre tsz-elnök feljegyzése. 1983. augusztus 18.; Békés megyei TESZÖV ir. Személyügyi vezető feljegyzése. 1983.; *Pünkösti Árpád*: Péter után János. Új Tükör. 1985. VI. 30.

⁴⁷ Heti Világgazdaság, 1983. július 16. Watergöd.

⁴⁸ *Hatvani Dániel*: Életutak a Homokhátságon. Kiskunsági TESZÖV, 1984/94.; Pest megyei TESZÖV ir. A tsz-elnökök személyi adatai. 1983.

⁴⁹ Adatközlő a csárdaszállási termelőszövetkezet elnöke. 1983. augusztus 26.

⁵⁰ Hazánkban az ENSZ Munkaügyi Hivatalának közreműködésével 1969-ben szerveződik Országos Vezetőképző Központ, majd a hetvenes években jöttek létre a főhatósági intézmények. Még a nyolcvanas évek elején sincs országos koordináció, amelyre a Művelődésügyi Minisztérium volna alkalmas. *Magyar József*: A vezetőképzés gyenge oldalai és fejlesztésének fő területei. Közgazdasági Szemle, 1983/12.-1433., 1444.

ELŐKÉSZÜLETBEN

GAZDASÁG
ÉS TÁRSADALOM
A NYOLCVANAS
ÉVEKBEN
MAGYARORSZÁGON

EMBERI TÉNYEZŐK
TERMELÉSI
VISZONYOK

Kb. 16 iv ára: 50,- Ft

TANULMÁNYKÖTET

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET ÚJ KIADVÁNYA

*Kovács
Géza* | NAGY TÁVLATÚ
FEJLŐDÉSTENDENCIÁK
(MAGYARORSZÁG 2020-IG)

160 oldal, 40,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Politikatudományi világkongresszus Párizsban

1985. július 15. és 20. között került sor az International Political Science Association – háromévenként megrendezett – XIII. világkongresszusára Párizsban, a Francia Politikatudományi Társaság aktív szervezési segítségével, a Fondation Nationale des Sciences Politiques intézményében, jelentős francia állami támogatással. A kongresszusnak több mint 1500 regisztrált – és még ennél is több tényleges – résztvevője volt, ezen belül legtöbben amerikaiak (körülbelül 380 fő) és franciák (körülbelül 150 regisztrált és számos nem regisztrált résztvevő). Népes delegációval képviseltette magát a Szovjetunió (körülbelül 40 fő) és több nyugat-európai ország is. A kongresszuson több mint 800 előadás hangzott el (ezek szinte kivétel nélkül írásban is elérhetőek voltak, de többnyire csak elvben, mivel számos olyan előadás is szerepelt, amelyet írásban már az első napon sem lehetett megkapni); a kongresszus programfűzetében több mint ezer aktív szereplő neve van feltüntetve.

A kongresszus központi témaköre: A változó állam és kapcsolata a nemzeti és nemzetközi társadalommal. A hagyományoknak megfelelően tehát ez a kongresszus is egy központi tudományos témát igyekezett alaposabban körüljárni. E főtémát négy altémára osztották, nevezetesen:

1. Állam és kormányzat a jelenkori politikaelméletben.
2. A kormányzati apparátus változó szerepe és szerkezete.
3. Összehasonlító közigazgatás-politika és kormányzati tevékenység.
4. Globális problémák: kihívások az állammal szemben.

A főtémák igen sok szekcióülésre bomlottak szét, amelyek többségükben alszekciókra is tagozódtak. Csak érzékeltetésül, az első altéma a következő szekcióra tagozódott:

- A modern állam filozófiai kérdései
- Az állammal kapcsolatos nagy elméleti ellentmondások
- Állam a szocialista országokban; elméleti elemzések
- A modern politikai rendszerek legitimitációja
- Az állam a fejlődő országokban; elméleti elemzések
- Az állam és az új világrend koncepciója
- A modern állam elemzésének módszertana
- A kormányzat természetének és funkcióinak marxista, liberális és konzervatív elméletei
- Az új politikai gazdaságtan és az állam koncepciója.

De ugyanígy 9 szekcióra osztották a második altémát, 10-re a harmadikat, 9-re a negyediket.

Külön szekcióülések foglalkoztak a franciaországi politikai viszonyokkal (Séances sur la vie politique en France), egy a belpolitikával, egy a külpolitikával, egy pedig a francia politikai pártok 1981 utáni helyzetével.

A fentiekén kívül a kongresszus természetesen fórumot adott az IPSA állandó kutatóbizottságainak (research committees): mind a 22 létező bizottságnak. Közülük csak néhányat emelek ki példaként: RC. 2. Politikai elit (ezen belül: A politikai elit kiválasztódása a pluralista demokráciákban, valamint: Uralkodó csoportok a pluralista demokráciákban); RC. 5. A helyi kormányzat és politika összehasonlító kutatása; RC. 7. Kvantitatív és matematikai módszerek a politikatudományban; RC. 10. Béke- és konfliktuskutatások; RC. 11. Tudomány és politika (ezen belül: Bizonytalansági tényezők a tudományban és tudománypolitika); RC. 12. Biológia és politika (ezen belül: Az étellel foglalkozó tudományok és a politikai viselkedés tanulmányozása); RC. 16. A pluralizmus társadalmi-politikai problémái (ezen belül: A pluralizmus korlátai) stb.

Végül meg kell említeni a kutatócsoportok (study groups), a speciális ülések (special sessions) és a programon kívüli ülések (private meetings) tevékenységét. 16 kutatócsoport tanácskozott – ezek a csoportok az IPSA állandó kutatóbizottságainak kevésbé kiforrott előképei. A speciális üléseken került sor olyan előadásokra, illetőleg olyan témák feldolgozására, amelyek felvételét a programba egyes politológusok vagy politikatudományi társaságok javasolták. Ennek keretében került sor (a 45 ilyen típusú rendezvény egyikeként) Tőkei Ferenc elnökletével a Lukács György politikai filozófiájával, demokráciaelméletével foglalkozó előadások megtartására.

A tematika nem teljes, vázlatos ismertetése alapján is egyértelmű, hogy

a kongresszus témaválasztása igen gazdag, szinte áttekinthetetlen volt. Sokan kritikusan meg is fogalmazták, hogy a kongresszus túlszervezettnek bizonyult, a centrálisnak tekintett államtémakör egymástól független részletekre szakadt, igen sok párhuzamos vitaülés között parcellázódott szét. A magyar delegáció néhány tagja (Kulcsár Kálmán, Szentés Tamás, Lendvai L. Ferenc) egyértelműen elégedetlen volt a kongresszus rendezésével, megszervezésének módjával, összehasonlítva más tudományos világrendezvényekkel, azt kevésbé sikerültnek tartotta.

Kétségtelen, hogy új, iskolateremtő elméleti összegzéssel vagy ilyen kísérlettel nemigen találkozhattunk. Az is igaz ugyanakkor, hogy megalapozott értékítéletet nehezen tudunk kialakítani, mivel még a teljes magyar delegáció is csak a kongresszus töredékét tudta áttekinteni. Azt tapasztalhattuk, hogy kevés volt az igazán színvonalas elméleti igényű előadás, de jó néhány azért még így is akadt. Inkább az jelentett valóban gondot, hogy a témakörök végletes szétparcellázottsága miatt még a rokon témákat sem lehetett teljesszerűen áttekinteni.

Egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a kongresszus mentes volt a kifejezetten politikai konfrontációktól, kiélezett politikai vitáktól. Ez mindenképpen pozitív vonásként értékelendő, még akkor is, ha ezáltal az összejevetel kevésbé volt izgalmas, és uralták a száraz tudományos elemzések. Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert a politológia esetében állandóan kísért az a veszély, hogy az elemzés átcsap a politikai értékítéletbe, a tudomány a politikába. Ez pedig mindenképpen rombolja a tudomány hitelét és tekintélyét. Ettől viszonylag független kérdés, hogy a tudományágat ma is a polgári megközelítések uralják, a marxista igényű tu-

dományosság még mindig alárendel-
ten van jelen.

A magyar delegáció tagjai (Kulcsár Kálmán, a delegáció vezetője, Bayer József, Berényi Pál, Fülöp Mihály, Halász József, Kiss J. László, Lendvai L. Ferenc, Szabó Ildikó, Szecső Tamás, Szentes Tamás, Szoboszlai György, Tókei Ferenc, Urbán Károly, valamint írásos előadással Huszár István, aki nem tudott személyesen részt venni) széles területen képviselték a hazai politikatudományt. A delegáció minden tagja előadással szerepelt és aktívan vett részt a kongresszus munkájában. Több előadás is foglalkozott a főté-
mával, az állammal, a kormányzati tevé-
kenységgel és a helyi hatalommal (Kulcsár, Halász, Szoboszlai), külpoliti-
kai kérdésekkel (Fülöp, Kiss J.), a poli-
tikai szocializáció és a tömegkommuni-
káció problémájával (Szabó, Szecső),
valamint világgazdasági és geopolitikai
összefüggésekkel (Szentes). Sor került
egy magyar szervezésű „speciális ülés”
megrendezésére *Szocializmus és de-
mokrácia Lukács György politikai fi-
lozófiájában* címmel (Tókei, Bayer,
Lendvai L., Urbán). Sajnos – részben
szervezési okok miatt – kisebb volt az
érdeklődés e témakör iránt, mint amit
joggal elvárhattunk. Az érdeklődés
alacsonyabb intenzitása ugyanakkor
Lukács politikatudományi befolyásá-
nak csekély voltáról is tanúskodik.
Jobb szervezés, egy kevés előzetes tá-
jékoztatás esetén e fórumot jobban is
ki tudtuk volna használni. (Az érdeklő-
dést jelzi, hogy az írásban leadott elő-
adások igen hamar elfogytak, ami
egyáltalán nem volt jellemző, mivel a
tanulmányokat pénzért árulták.)

Összességében a magyar delegáció
színvonalasan képviselte a hazai politi-
katudományt. Ezt azért kell külön
hangsúlyoznom, mivel a hazai hírköz-
lés a Magyar Rádió révén arról tájé-
koztatta a közvéleményt, hogy a ma-
gyar delegáció „alulreprezentált”

volt.* E kritikából saját tapasztalataim
alapján csupán annyit vélek jogosnak,
hogy az állam – különösen a szocialista
állam – mint főtéma kérdéskörével na-
gyobb arányban foglalkozhattunk
volna.

Mint a tematikai vázlatból is látható
volt, a kongresszus munkájának hom-
lokterében az állam komplex kérdés-
köre állott. Szinte lehetetlen átfogó,
részletes képet nyújtani erről az anyi-
ra szerteágazó területről. Mindenesetre
elmondható, hogy új, kiugró elméleti
teljesítménnyel nem találkoztunk. Sok
polgári kutató elismerte – és ez határo-
zottan új fejlemény –, hogy meglepően
kevés az olyan elméleti tudás a tőkés
államról, amely rendszerezett, empiri-
kus ismeretszerzésen alapulna. Az a
paradox helyzet alakult ki, hogy saját
szocialista modellünkről több empiri-
kus ismeret áll rendelkezésre – bár eb-
ben sem bővelkedünk –, mint amit a
polgári politikatudomány a tőkés állam-
ról nyújtani tud. E felismerés hatása-
ként e kongresszuson meglehetősen
sok empirikus leírás és esettanulmány
jelent meg a tőkés államról, ami egy
pozitív folyamat kezdete lehet.

A kongresszuson megjelent „kelet-
kutatók” – legalábbis azok, akiket mó-
domban volt meghallgatni – általában
felkészületlenségükről árulkodtak. Kü-
lönösen az amerikai egyetemekről jött
kutatóknál volt ez megfigyelhető. Így
például James H. Seroka (Southern Il-
linois University) *A gazdasági növeke-
dés, a demográfiai változás és a poli-
tikai pluralizmus összefüggéseinek
problémái* című előadásában a lénye-

* A Rádió két adásban foglalkozott a
kongresszussal (Változatok a politológiára;
168 óra). Ezek azt sugallták, hogy a hazai
politológia „igazi képviselői” a részrehajló
kiválasztás miatt nem lehettek jelen, és így
nem volt, aki megválaszolja a szocializmust
ért támadásokat. Úgy vélem, hogy a tájé-
koztatás nem volt elég objektív és felelős-
ségteljes.

ges elméleti-történeti összefüggések ismeretének hiányában, publicisztikai szinten elemezte a közép-kelet-európai országok gazdasági-politikai viszonyait. Ugyanakkor az előadások többsége objektivitásra törekedett. Általában hiányoztak a kongresszuson a politikai felhangok, a „nagypolitika” bevitele a tudományos vitákba. Ennek elenére előfordult, hogy egy tudományosnak szánt referátumban a kelet-európai szocialista országokat „a Szovjetunió politikájának áldozatul esett csatlós államokként” kezelték (Andrew Arato: Problems of Legitimation in Soviet Type Societies). Többségben voltak azonban az olyan előadások, amelyek tárgyilagosságra törekedtek, és tudományos igénnyel tárgyalták a szocialista országok politikai viszonyait. (Ezek közül ki kell emelnem Archie Brown angol szovjetológus The Concept of Political System and Soviet Theory of State című előadását.)

Általában tapasztalható volt, hogy a „magyar modell” (ez az elnevezés lépten-nyomon szerepelt) iránt felfokozott az érdeklődés. Ugyanakkor azt is láttam, hogy még szakemberek is sokszor csak felszínes ismeretekkel rendelkeznek a hazai reformfolyamatok lényegéről. Előadásaink kapcsán igen sok konkrét kérdés vetődött fel. A kérdések elsősorban a gazdasági reform és az állam szerepének kapcsolatára, valamint *A szocialista állam fejlődésének tendenciái* című előadás fogalmi apparátusának (például „szocialista típusú civil társadalom”) értelmezési lehetőségeire vonatkoztak. Huszár Istán előadása kapcsán, amely *A kormányzati intézmények változásai és a társadalomtudományok befolyása* elnevezésű szekcióban *Gazdasági reform és a társadalomtudományok – a magyar tapasztalatok* címmel szerepelt, merült fel a gazdasági reform társadalmi bázisának kérdése: hogyan viszonyul a párt a reformfolyamatokhoz és

milyen szakmai irányzatok különíthetők el a társadalomtudományokon belül, aszerint, hogy egy-egy iskola hogyan viszonyul a reformfolyamathoz.

Itt is, de az állammal foglalkozó szekcióban is a nyugati politológusok élesen vetették fel azt a kérdést, hogy a szakirodalomban szinte semmi információt nem találnak a párt valóságos szerepéről, ennek intézményi összetevőiről. John N. Hazard, neves amerikai politológus (egykor Roosevelt tanácsadója) elsősorban a szovjet kollégáknak tette fel azt a kérdést, hogy „miként is működik a valóságban a párt, miért nincs ennek politikai szociológiai leírása?”.

A nyugati politológia tükrében az volt az általános vélemény, hogy a szocialista országokban a nagyfokú ideológiai egység mellett a sajátos nemzeti válaszok keresésével párhuzamosan a politikai rendszerek közötti különbségek növekednek, sajátos integrációs modellek alakulnak ki még akkor is, ha a „modell” kifejezést a szocialista országokban ideológiai-politikai okok miatt nem szeretik és kerülik. E modellek lényeges jegyeiket tekintve – például a párt vezető szerepe, a tulajdonformák főbb arányai – strukturálisan nagyon hasonlóak, de a finomabb intézményi-integrációs sémákat illetően egyre inkább különböznek egymástól. A gazdasági mechanizmus reformfolyamataiból – mind a Szovjetuniót, mind a többi különböző intenzitású reformokat alkalmazó szocialista országot illetően – sokan azt a következtetést vonják le, hogy a merev, túlsúlyos szerepet játszó állami tulajdon latens átalakítása van folyamatban. Ez megfigyelhető – a jelzett elemzések szerint – a tulajdonnal való rendelkezés szintjén csakúgy, mint a tulajdoni arányok közötti eltolódásban. Egyes szovjetológusok úgy látják, hogy elhárult az ideológiai akadály az állami tulajdonra alapozott felhalmozási modell meghaladása

előtt, ami viszont megnöveli a technikai-technológiai haladás jelentőségét és indirekt módon előtérbe helyezi a társadalmi stabilitás, a legitimitás és a politikai pluralizmus problémáját. Meglepő volt hallani, hogy a korai felhalmozásos modell kritikáját olyan kiragadott Gorbacsov-üzenetekkel illusztrálták, amelyek csak kritikus elemeket tartalmaztak. Egy ilyen – akármennyire is egyoldalú – kritikai elemzés mégis azt a következtetést vonta le, hogy a politikafejlődés eljutott abba a szakaszba, amikor elérte az átfogó reformok lehetőségének és szükségességének a szintjét.

Nagy érdeklődés nyilvánult meg a magyar politikai fejlődés iránt, ezen belül különösen a választási reform tartalmát illetően. A kérdések jellegéből is világossá vált, hogy a nyugati hírközlő szervek nagy figyelmet fordítottak a választási reform bemutatására. Néhány kérdés a választási manipulációk meglétére vonatkozott, de a problémát a többség elméleti keretbe helyezte. Meglepetést váltott ki az az információ, hogy a világon egyedülálló az a jogi rendezés, amely szerint a jelölteket a választói jelölőgyűlés fogadja el.

Úgy tapasztaltam, hogy a magyar viszonyok – a nyugati publicisztika sokszor leegyszerűsítő, manipulatív technikája következtében – felértékelődnek más szocialista országok rovására. Ebben mi is hibáztathatóak vagyunk, mivel a folyamatok alakulásáról a valóságosnál kevesebb konfliktust tárunk fel, nem elemezzük elég mélyen az el-

lentmondásokat stb. Hosszabb távon ez tudományosan és politikailag is károsnak minősíthető. A vitában a cseh-szlovák kutatók vetették fel, hogy a nyugati sajtó egyoldalú képet fest a magyar reformfolyamatokról; esetenként elhallgatja, máskor felnagyítja annak negatív következményeit és a keletkező vagy súlyosbodó társadalmi feszültségeket (így például a szegénység, növekvő társadalmi különbségek, bűnözés problémái stb.). Kérdésük az volt, hogy intézményesen foglalkozunk-e a reform társadalmi hatásainak elemzésével? Az a kérdés is felmerült, hogy a reform hozott-e változásokat a hatalmi struktúrában, illetőleg abban a tekintetben, hogy miként történik a társadalmi alapok fölötti rendelkezés. A választási reformot egyesek úgy tekintették, mint ami hosszabb távon hatással lesz az államapparátus összetételének alakulására. Egyesek egyenesen „szocialista pluralizmust” emlegettek.

Azzal zárom ezt a vázlatos ismertetést, hogy megemlítem – anélkül, hogy a részletekkel foglalkoznék – a kongresszusnak két érdekes és divatosnak tekinthető problémaköre volt: a pluralizmus és a legitimitáció, amit a szocialista országokat illetően is megfogalmaztak. Új vonás, hogy sok elemzés foglalkozott a tőkés politikai rendszerek „pluralizmuskorlátaival” és legitimitációs deficitjeivel. Másfelől világossá vált, hogy a kérdésekkel nekünk is nagyobb mértékben és tudományos igényvel kell foglalkoznunk.

Szoboszlai György

A politika elméleteinek újabb fejlődési tendenciái

Az NSZK-ban megjelenő politikatudományi folyóirat, a Politisches Vierteljahresschrift–Literatur szerkesztősége kezdeményezte, hogy kölcsönösen ismertessük országainkban a politikatudomány újabb fejlődését. A PVS–Literatur közli Szoboszlai György cikkét a magyar politikatudományról; mi pedig az alábbiakban közöljük Klaus von Beyme cikkét, amit a PVS e célból eljuttatott hozzánk.

I. INTELLEKTUÁLIS STÍLUSOK ÉS A POLITIKAI ELMÉLETEK FEJLŐDÉSE

A modern politikai elméletek tendenciáiról szóló áttekintések leggyakrabban az Egyesült Államokra koncentrálnak, ahol az egyetemeken több politológus tanít, mint a világ többi részén együttvéve. Nemzetközi kongresszusokon általában ők teszik ki az összes résztvevő egyharmadát-felét.¹ Minőségi vonatkozásban az amerikai túlsúly még nagyobb ebben a tudományban. Így azután David Easton áttekintő munkája az egyesült államokbeli politikatudomány fejlődéséről paradigmaticusnak tekinthető e tudományág fejlődésére nézve a nyugati világban.²

Mindazonáltal szignifikáns különbségek mutatkoznak az amerikai modellhez képest a nyugati országok politikai elméletében. Ezek a különbségek mindenekelőtt nemzeti-kulturális hagyományokból és a politikai rendszerek belpolitikai kihívásaiból erednek, amelyek visszatükröződnek a politikai elméletben.

A hagyományos és történelmi komponenseket egy olyan tipológia segítségével lehetne leegyszerűsíteni, mint amelyet Johan Galtung³ fejlesztett ki. A társadalomtudományokon belül négy domináns intellektuális stílust különböztet meg. Azért, hogy ne lehessen ezeket túlságosan azonosítani egyes országokkal, elidegenítő elnevezést kaptak: „szász”, „teuton”, „gall” és „nippon”. A legutolsó kivételével minden típus több országot ölel fel. A „gall” stílus csaknem tipikusnak mondható a latin országokban. A „teuton” stílus – úgy tűnik – nemcsak a német nyelvű országokban van túlsúlyban; a kulturális befolyás hatására a 19. század és a marxista gondolkodási mód megjelenése óta a háború után egész Kelet-Európában elterjedt. Galtung ezekben a stílusokban „ideáltípusokat” és nem leíró empirikus kategóriákat látott. Thomas Kuhn valamikor abból indult ki, hogy a tudományos elméletfejlődés nem lépésről lépésre

Németből fordította Szebeny Georgina

(inkrementálisan), hanem inkább a metaelméleti premisszák radikális megváltozása révén változik, és azt a „paradigmaváltás” megjelöléssel foglalta össze, ami időközben, minden kisebb divatos újdonságra is alkalmazva, egyre elkopottabb lett.⁴ Az intellektuális stílusok tipológiáját felhasználjuk e tézis további modifikációjaként, mivel az a kutatók magatartásában és az elméletalakulásban olyan konstansokat tételez fel, melyek csak ritkán vannak kitéve forradalmi paradigmaváltozásnak. Kuhn elmélete egyébként is jobban megállta a helyét a természettudományok történetében az elméletek változásának magyarázataként, mint a társadalomtudományban.⁵ A politikaelemzés hatására megint előtérbe kerültek a hosszú távon érvényes kulturális és intellektuális magatartásstílusok is annak magyarázására, hogy „hogyan csinálják a politikát”.⁶ A politikastílusok kutatásának hasonló a hajtóereje, mint Galtung tipológiájának: a tartós nemzeti és regionális hagyományok történelmi dimenziója a döntéshozók és a tudományos politikai tanácsadók viselkedésében megint a megvalósítás kis lépéseinek rövid távú perspektívájába integrálódik.

Ha Galtung típusait szűkebb értelemben alkalmazzuk a politikatudományra, akkor nem létezik olyan angolszász minta, amelyre minden Galtung-féle aspektus illene. Az USA és Anglia mindenekelőtt a társadalomtudományok, a társadalom és a politika interakcióját tekintve eléggé különböznek. A deduktív gondolkodás eluralkodására való bizonyos hajlam ellenére Németország és a Szovjetunió csak kevés közös vonást mutat a tudományos stílust illetően. A szocializmus és a piacgazdaság magyarázza a varianciát. Meglepő is lenne, ha több mint hatvan év forszírozott szovjet tudománypolitikája után nem lenne nagy különbség a Németországtól átvett gondolkodási

tradíciókhoz képest. A három legfontosabb latin ország (Franciaország, Olaszország és Spanyolország) is jelentős eltéréseket mutat a történelmi hagyományok különbsége folytán. Mégis: ezek az ideáltípusok nem értékelnek, ha azon tudományon kívüli tényezők befolyását vizsgáljuk, amelyek hozzájárultak a különböző rendszerekben a politikatudományon belül az elmélet fejlődésének formálódásához. A legfontosabbak közülük a következők:

- hosszú távú politikai trendek befolyása az elméletalkotásra, különösen a hatvanas és hetvenes évek mobilizálási fázisában;
- intézményi tényezők, mint például a nevelési rendszer, amelybe a tudományág be van ágyazva;
- tipikusan szakmai gátak a politológusok szempontjából az egyes rendszerekben, és e tudomány relevanciája a politikai folyamatban;
- a különböző országok intellektuális klímája.

A „teuton” stílus a 19. században, főleg a társadalomtudományoknak a rendszeren belüli erős irrelevanciája és a kulturális és politikai elitnek Nyugat-Európa viszonylatában szokatlanul éles elkülönülése miatt, nem véletlenül Németországban fejlődött ki.

A szocialista országokban a deduktív, nem pragmatikus gondolkodásmód uralkodó szerepe szintén nem véletlen, de ellenkező társadalmi okból, mint a régi Német Birodalomban: mivel az ideológia domináns szerepet tölt be a rendszerben, az elméletalkotás messzemenően a pártos *célkultúra* variációja, és hozzájárul a deduktív gondolkodásmód dominanciájához, amelyet csak gondnal lehet átvezetni a „*transzfer*”-*kultúrába*, napi szükségletek kielégítésére.

A Német Szövetségi Köztársaságban a társadalomtudományok relatív jelentéktelensége a reformeufória fázisa

JOHAN GALTUNG TIPOLOGIÁJA

Domináns gondolkodási stílusok	„szász”		„nippon”	„gall”	„teuton”	
	pragmatikus-induktív módon gyártott hipotézisek			retorikus–stiliszta	elméleti-deduktív módon gyártott elméletek	
A viták alkalmával feltett tipikus kérdések	Ön hogyan operacionálja ezt?		Ki a tanára?	Ki tudná ezt kifejezni szépen franciául?	Hogyan tudná ezt szabatosan levezetni ...-ből?	
Domináns országok	USA	Nagy-Britannia	Japán	Franciaország	Németország	Szovjetunió
A politikatudományi kutatók száma	6000	800	886	550	860	568
A tételek dominanciája	behaviorista, a posztbehavioristák kisebbségben vannak		hagyományos, történelem és intézményorientált, a behavioristák kisebbségben		fragmentált neomarxisták, a kritikai iskola releváns kisebbségben van	marxista monopólium
Az 1960–1970-es évek kulturális forradalmára való reakció eredményekénti fejlődés	a radikálisok kisebbségben, a fő áramlat domináns maradt			neomarxisták főleg a szomszédos tudományágakban (szociológia, filozófia)	regionális fragmentálódás, föderalizmus által erősítve	nem volt befolyása
Következmények a professzionalizálódás szempontjából	magánegyetemek és intézmények versengése (AEI, Brookings stb.)		egyetem központú	akadémia típusú intézmények versengése (pl. CNRS)	egyetem központú	akadémia központú
A hallgatók karrierkilátásai az állami igazgatásban	lehetséges, de nem a többség számára			bejutás a csúsbürokráciába	irreleváns	az állami káderpolitika része
A politikai tanácsadás lehetőségei	kevés, de fontos szerep			a tömegtájékoztatási eszközökön és a bürokrácián keresztül befolyás	nagyon korlátozott befolyás	nagy, szabályosan előre látott befolyás, a politikusoknak való bedolgozással

után és a tendenciaváltás jegyében még mindig evidens. De más országokban sem változtat sokat ezen az állapoton az a körülmény sem, hogy politikatudományi képzettséggel rendelkező politikusok foglalják el a hatalom legfelsőbb hivatalait, mint például Pierre Trudeau Kanadában, vagy Helmut Kohl a Német Szövetségi Köztársaságban (Kohl múltjának erre vonatkozó részét a Bundestag kézikönyvében – talán nem is véletlenül – így rejtjelezi: „jog-, társadalom- és államtudományok stúdiuma”).

Még az olyan angolszász országokban is, ahol a politikatudomány túlnyomórészt megfelel a Galtung-féle tipológiai igényének, és pragmatikus, kevésbé elméleti, ezzel szemben erősebben problémaorientált, a politikatudomány – a tudományág szcientista fejlődése miatt – jelentősen veszített befolyásából, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államokban, amit az is mutat, hogy a legtöbb politológiai professzornak nagyon csekély befolyása van a politikai tanácsadási folyamatban. Persze, egyes professzorok még a hagyományosan inkább antiintellektuális beállítottságú amerikai politikai elit körében is nagy befolyásra tettek szert, úgyhogy például egy gúnyolódó egyszer megkísérelte, hogy a hetvenes évek Amerikájában a külpolitika különbségeit két híres Harvard-politológus (Elliot és Friedrich) vitái alapján megmagyarázza. Tézise szerint: kettejük véleménykülönbségei tanítványaik (Kissinger és Brzezinski) révén külpolitikává formálódtak. Nyilvánvaló, hogy ez tudatos túlzás, de azt mindenesetre jelzi, hogy Amerikában is sikerült néhány politológusnak feltörni a legmagasabb hivatalokba. A politológusok többségének azonban Amerikában kevesebb a befolyása és politikai tanácsadási érdekeltisége, mint európai kollégáiké.

A francia professzorok sem igazán

befolyásosak a politikában, de nekik sikerült e gyengeségüket részben kompenzálni azzal a különleges státussal, amit a tömegkommunikációban elfoglalnak, amilyet például Raymond Aron, Maurice Duverger vagy Alfred Grosser hosszú ideig élvezett. A hatalom „intellokratái” jelenség azonban Franciaországban is csupán néhány újságíró misztifikációja.⁷ A tudományágban a tudományok közt elfoglalt helyzet (state of the arts) vizsgáló empirikus kutatások inkább azt mutatják, hogy Franciaországban csak a politológia néhány fontos alakja az (akik „hommes carrefour”-ként jellemezhetők), akik jelentősebb szerepet játszottak az ország intellektuális színpadának egy szűkebb körében. Nekik ráadásul mindig is harcolniuk kellett a konkurenciatudományokkal, a „bevett” szakokkal, mint a szociológia, filozófia vagy a történettudomány, amelyek szintén kompetensen tudtak ítélni politikai kérdésekről.⁸

A politikatudomány szcientista és egzakt természettudományokon iskolázott részeinek hozzájárulása a tudományág egyre csökkenő befolyásához a közéletben azonban egyáltalán nem lineárisan fejlődött, még az Egyesült Államokban sem. Sok országban a hatvanas évek végi és a hetvenes évek elejei „kulturális forradalmak” a társadalomtudományokban *posztbehaviorista forradalmakban* csapódtak le. Ennek a paradigmaforradalomnak az alapkoncepcióit azonban legnagyobb részt nem a szűken vett szak, a politikatudomány szülte, hanem inkább a szociológusok, filozófusok és más diszciplínák, amelyek jobban hajlottak az absztrakt elméletalkotásra, mint az általában alkalmazás-központú politikatudomány.

A posztbehavioristák azonban nem jutottak többségre a társadalomtudományokban. Szigorúan a Kuhn-féle értelemben nem került sor paradigma-

váltásra, és ahol úgy tűnt, hogy ez mégis végbement, ott konzervatív-normatív irányzatok újjáéledése következett be. Az a „dialektikus fejlődés”, amire esküsznek az amerikai ellenzék egyes vezető gondolkodói – akik az úgynevezett Caucus-ban tömörültek⁹ –, nem túlságosan szívderítő. A dialektikus fejlődés legalábbis világosan irányhoz kötött, miközben a legtöbb országban inkább egy nagyon is nem dialektikus tendenciaváltás történt, amely a nekilendülés évei után a fejlődés irányát nem tette világosan felismerhetővé. Ahol új paradigmák fejlődtek ki, ott is csak részben ölelték fel a politikatudományt, és ugyanúgy, mint a strukturalizmus, a hermeneutika vagy a szociobiológia, más tudományágakban fejlődtek. Egy ideig még magában Amerikában is volt egy olyan tendencia, hogy a politikai elméletet egyre inkább száműzzék a tudományból.¹⁰

II. METAELMÉLETEK ÉS PARADIGMAVÁLTÁS A POLITIKAI ELMÉLETBEN

A posztbehaviorista forrógások elcsitultával hiányzott egy felvillanyozó fogalom a tendenciák sokféleségének kifejezésére. Azt a szükségmegoldást választották, hogy ezt a fázist „poszt-posztbehavioristának” keresztelték. Erre az időszakra estek a nagy elméleti viták és a tudományág reprofesszionalizálása. A nagy viták a kritikai racionalisták (közönségesen: neopozitivisták) és a frankfurti iskolán nevelkedett kritikai dialektikusok között, a Habermas–Luhmann-vita vagy a Poulantzas–Miliband-vita a rendszerek fejlődésének és értelmezésének nagy kérdéseiről, a végén kimerültek, ismétlésekbe fulladtak. Az új trendek a korábbiakban elvetett tudományos szubkultúrákhoz való újraközeledéshez vezettek, amelyek már feladták az egymással

való párbeszédet, és elkülönült „idézetkardellekben” izolálódtak. Nem mintha az iskolák metaelméleti pozíciói eltűntek volna, de a deduktív marxisták és a pozitivisták „főáramlat” deduktív és induktív alcsoportjai hallgatólágyan konszenzusra jutottak, hogy ismét politikai relevanciájú témákat kell felvetni – de empirikus céllal és a középelmélet szintjén – ha termékeny párbeszédet akarnak. Sok esetben a politikaelemzés területén találták magukat.

A pozitivisták és empirikus középmező továbbra is domináns maradt, de itt is markáns elhatárolódásra került sor. Már régtől fogva két pólus köré csoportosult az analitikus gondolkodás, amelyek a szociológiában Emile Durkheim és Max Weber nevével fémjelvezhetők. Durkheim a társadalmi tényekben „dolgokat” (choses) látott, míg Weber a tényeknek az értékvonatkozás által történő szelekcióját hangsúlyozta. Durkheim megközelítése egy társadalomtudományi modellhez vezetett, Weberé pedig a tipológiához – a két eljárás között csak az ideáltípustanban van közeledés. A megismerés folyamán az érdek eltérő maradt: a modell-elméleti megközelítés az elégséges okokat keresi, vagy legalábbis korrelációval valószínűsíthető összefüggéseket derít fel. Weber történelmi-szociológiai látásmódja megkísérli, hogy nagyobb történelmi komplexitást tartson meg, ezáltal legtöbbször kevésbé az egyértelmű kauzális indítékokhoz vezet, mint inkább konfiguratív összelemzéshez. Durkheim a protestantizmus és az öngyilkossági ráta között rendkívül speciális összefüggéseket kutatott; Weber a kapitalizmus és a protestantizmus összefüggéseinek sokkal globálisabb problémájával foglalkozott. Az első megközelítés az összehasonlításban előnyben részesíti a „*konkordancia-módszert*”, amely azonosságokat keres. Weber viszont szinte megszállottja volt a „*divergencia-mód-*

szernek”, és mindig újabb eltérő eseteket keresett az olyan társadalmi jelenségek létrejöttének megokolására, mint a város, a bürokrácia, vagy a kapitalizmus.

A modellgondolkodás erősebben érdekelte a társadalmi folyamatok ellenőrzésében és uralásában, ami jól megtervezett kutatás esetében lehetségesnek is tűnik, anélkül, hogy az egész végtelenül komplex történelmi-társadalmi valóságot kellene tekintetbe vennünk, ami Weberet mozgatta. A tipológiai megközelítési mód ezzel szemben a decizionizmus veszélyét rejti magában, egy dacos, de tetszés szerinti „mégis”-ét a cselekvési lehetőségek alapvetően több alternatíváját illetően, amelyek az elemzés alapján nyitottnak tűnek.¹¹

A makropolitikai elméletek területén a többnyire nem tudatos durkheimisták a racionális választási döntésről és a kollektív viselkedésről szóló modellek elméletébe merültek bele. Létezik egy tendencia az elitista demokraciáelméletek egyik variánsára, amely erősen rá van hangolódva az elitviselkedésre. A weberiánusok ezzel szemben kevésbé érdekeltek olyan modellekben, amelyek „előre jeleznek”. A durkheimi tradíció érződik ki Anthony Downs egy mondatából, korai gazdasági demokraciáelméletek leghíresebbikéből is: „Az elméleti modelleket főleg előrejelzéseik pontosságára és kevésbé feltételezéseik valóságosságára nézve kellene tesztelni.”¹² A weberiánusok nyilván inkább érdekeltek a valóság visszaadásában, mint a politikai folyamatok irányításához készített prognózisokban, még akkor is, ha az ideáltípusoknak Webernél sem volt csupán a deskriptív megragadott valóság sematikus általánosításainak lenniük. Bármilyen nagyok is lehetnek a különbségek egyenként az empirikus-analitikus középmezőben, amelyeket itt dichotomikusan leegyszerűsített-

tünk, mégis mindkét hagyomány az értékmentes tudományra törekszik.

Ennek ellenére a hatvanas és hetvenes évek nagy, politikai-normatív módon motivált alapelvvitái nyomot hagytak a tudományban az értékekhez való viszonyában is. A tények bántóan nagy sokaságának kritika nélküli elfogadását (ami a régebbi pozitivisták, behavioristák és empiristák esetében uralkodó volt) a kritikai racionalizmus deduktív posztulátumainak elfogadásával a kutatásban sokszorosan leküzdötték. Az analitikus társadalomkutatók – párhuzamosan a marxizmussal, bár felvilágosult variánsaikban attól függetlenül – elismerték, hogy az elméletek nemcsak olyan funkcionális konstrukciók, amelyekkel utat lehet törni a tények zavaró sokaságának bozótjában, hanem „a világ realizisztikus koncepcióit” is ábrázolni képesek.¹³

A Durkheim-tradíció modellteoretikusai másoknál nyitottabbak voltak az elméletnek e koncepciója iránt. De a weberiánusok is – akkor is, ha legtöbbjük csak Weber makroszociológiáját vette át, anélkül, hogy tudományelméleti műveivel törődött volna – egyre inkább rájöttek arra, hogy ezen elméletek „realitást” konstituálnak. Azt a csupán instrumentális koncepciót, hogy az elméletek az elemzés felcserélhető eszközei, amit sok korai behaviorista átvett az amerikai pragmatizmus filozófiájából¹⁴, a Popper-féle kritikai racionalizmus hatására túlhaladták, így ez mint „lesüllyedt kultúrkinccs” jutott el a politikatudományba, amely igen keveset foglalkozott saját tevékenységének metaelméleti alapjaival. A baloldaliaknak ezen főáramlattal szembeni viselkedése nem volt igazán találó, mivel azt „pozitivistaként” címkézve egyértelműen negatívként osztályozta. A legtöbb induktíven és ateoretikusan eljáró behaviorista aligha mondható pozitivistának a neopozitivisták iskolák szigorúan vett értelmé-

ben, a Ludwig Wittgensteintől Karl Popperig terjedő sávban gondolkodva. Az ateoretikus, leíró empirizmusnak volt néhány közös vonása a neopozitivizmussal, ilyen például az értékítélet elvetése a szoros értelemben vett tudományos felfogott elemzésnél, valamint a természettudományok felé való orientálódás. Más vonatkozásban azonban sok különbség adódott. A behavioristák továbbra is a tézisek verifikációját célozták meg, míg a kritikai racionalisták számára tulajdonképpen csak a hamisnak nyilváníthatóság (falsifikáció) marad, mivel úgy tűnik, bizonyos idő után minden tézis egészében vagy részben revízióra szorul.

Főleg e régebbi empirizmus ellen irányult a Caucus-mozgalom forradalma az Amerikai Politikatudományi Egyesületen belül. 1969 óta listákat állított saját jelöltekkel a Politológusok Társasága vezető testületeibe. Mindazonáltal Amerikában töretlenül fennmaradt a behaviorizmus uralma, még akkor is, ha a nyolcvanas évek elején az amerikai politológusoknak csak 40–50 százalékát sorolták a tulajdonképpeni behavioristák táborába.¹⁵

A behaviorizmussal szembeni ellenzék csak a „posztbehaviorista” meggyőződés fogta össze. Az amerikai ellenzékben nem akadt uralkodó nézet, szemben Európa ellenzéki társadalomtudományával, ahol úgy tűnt, hogy a marxizmus dominál. Az ellenzék átfogta a Leo Strauss és Eric Voegelin hagyományaira támaszkodó ultrakonzervatív normativista iskolákat. Nem véletlen, hogy a német nyelvű országokból származó emigránsok voltak az inductív szcientizmus kihívói, és hozták Amerikába a Galtung-féle tipológia szerinti „teuton tudománystílus” deduktív impulzusát. Még a baloldali radikalizmus is fáklavivót látott Herbert Marcuse-ban, Erich Frommban és más „kontinentál-európeerekben”, akik a „teuton gondolkodási stílusnak” egy

másfajta verzióját vezették be az amerikai társadalomtudományokba.

Az ellenzék hamar elveszítette legjobb intellektuális vezetőit (Alan Wolfe, Theodor Lowi). Mások, mint például Christian Bay, túl kevésbé különböztek a „főáramtól” ahhoz, hogy tartósan kiformalhassák egy újfajta forradalmi megközelítés képzetét. Jó néhány Caucus-tudós, aki az „új politikai tudományért” szállt síkra, beismerte, hogy az amerikai társadalomtudományok csatája a metafizikával és az ideológiával „túl nagy győzelmeket” eredményezett.¹⁶ Azonban közös normák újraelismerésében alig tudtak egyetértésre jutni. A neoarisztotelikusok, akik az állampolgárok nevelését és a régi állami erények újjáélesztését követelték, alig tudtak közös nevezőt találni a neomarxistákkal és a haladó hagyományok radikális normatíváival. Az előbbieknél a baloldaliak „stratégiai gondolkodása” szűrt szemet a normák megvalósításánál, miközben a normákról sem tudtak megegyezni. A két szélsőséges irányzatot csak a politikai elméletek története iránti élénk érdeklődés kapcsolta össze. Az eszmétörténet és a politikai filozófia újjáéléldése még Amerikában is (ahol sokan hajlottak arra, hogy az eszmétörténetet „tudományelöttinek” minősítve leírják) figyelemre méltó volt. Az Egyesült Államokban a legfontosabb politikatudományi tanszékeken a professzorok 10 százaléka érdeklődik elsősorban a politikai filozófia és a politikai elméletek története iránt a legújabb felmérések szerint is.¹⁷ A politológusoknak csak egy kisebbsége sorolta saját magát a „formális vagy pozitív politikai elmélet” kategóriájába, amelyet a hetvenes évek néhány befolyásos tankönyve népszerűsített,¹⁸ és az Amerikai Politikatudományi Egyesület (American Political Science Association) a hetvenes évek közepén a tudo-

mányág tanulmányozási lehetőségeiről kiadott tájékoztatóban is átvett.

A behaviorista többség hatalmi pozíciói még Amerikában sem inogtak meg. Amikor Robert Dahl 1961-ben „sírfeliratot költött egy sikeres tiltakozási mozgalom emléktáblájára”, még maga is a behavioristákra gondolt, mivel azok maguk is tiltakozómozgalomként indultak a régi elbeszélő-történeti és intézményi politikatudomány ellen. A chicagói forradalmi szektariánusokból rövid néhány évtized alatt „establishment” lett.¹⁹ Hasonló dolog történt a posztbehaviorista forradalommal is, míg a behavioristák szóvivői úgy érvelhettek, mint azt John Wahlke tette elnöki üdvözetében 1979-ben az Amerikai Politológusok Egyesületében: „E tudományág a maga többségében még egyáltalán nem hagyta maga mögött a behaviorizmust megelőző stádiumot.”²⁰

Sőt, a posztbehaviorista forradalom hamarabb integrálódott, mint a hajdani behaviorista tiltakozási mozgalom, hiszen nem volt olyan egyszerű dichotómia, amely a két tábor elválasztotta volna. A *funkcionalizmus*, a *rendszerelmélet* és a *kibernetika* az elméletben jórészt betemette azt az árkot, amely elválasztotta az empirizmus „ténykérésőit” („Faktenhuber”) a hegeli vagy marxi gondolkodás hagyományainak holisztikus nagy elméleteitől.

Az Amerikai Politikai Társaság elnöki üdvözlétei, amelyek sok vonatkozásban az egész világ politikaelmélete fejlődési trendjeinek jelzői, azt mutatták, hogy a legismertebb teoretikusok némelyike, David Eastontól Karl Deutschig, közvetítő szerepet vállalt magára. Easton a posztbehaviorizmust „abban a tiszteletreméltó hagyományban látta, amely oly különböző forrásokból ered, mint a klasszikus görög filozófia, Karl Marx, John Dewey és a modern egzisztencializmus”.²¹ A rendszerelmélet és a kibernetika kötelékké

is válhat, ami a „polgári” társadalomtudományok és a marxizmus között a hatvanas évek végén értelmes párbeszédet tett lehetővé. Mindkét fél teljességfogalmakból indult ki. Szükség esetén megegyezhettek abban, hogy az egész több, mint részeinek összessége. A posztbehavioristákkal szembeni kritika jelentős részét az establishment elleni kritikában pufogtatták el, mint például Alan Wolfe²² esetében is. Azaz, hogy sok szóvivőt integráltak a fontos kutatóhelyek vezető rétegébe, a kritika nagyot vesztett lendületéből. Egy olyan erősen fragmentált tudomány, mint amilyen a politológia, még a nem „etablirozott” embereknek is elég játéktérrel biztosított arra, hogy kialakítsák saját kommunikációs hálózatukat. A szegmentáció és az integráció megakadályozta a régi struktúrák szétrobbantását.

Ez nem jelenti azt, hogy az elméletváltozást egyszerűen kooptálással meg lehet akadályozni. Létezett egy értelmiségi ötvöződés is, amely ismét jobban összehozta a tudományág képviselőit. Nem véletlen, hogy Theodor Lowi, egy Caucus-vezető, a legfrissebb véleménykutatások szerint a tudomány amerikai képviselői között a presztízs-skála legmagasabb fokainak egyikén foglalt helyet. Ő egyúttal annak a területnek az úttörője, amely lehetővé tette az elmélet részeinek összehozását, a politikaelemzés (Politikfeldanalyse, Policy Analysis).

III. ÚJFAJTA MEGKÖZELÍTÉS A PARADIGMA VÁLTOZÁSA NÉLKÜL: A POLITIKAELEMZÉS

Ami hatásukat illeti, gyakran túlbecsüljük az innovációkat. Nem csoda, ha a divatba jött politikaelemzést mint kváziforradalmi paradigmaváltást tűntették fel, ami „több, mint a tudo-

mányág normáinak és a diszciplína megközelítési módjainak inkrementális modifikációja”, „alapvető változás az orientációban, a módszerekben, az eljárásokban és az egész kutatási módban”²³. Egy folyamatos, és társadalmi következményekkel járó munka esetében azonban kedvezőbbnek tűnik, ha nincsenek túlzottan nagy várakozások egy új megközelítéssel szemben. A politikaelemzés mindenestre aligha jelent új paradigmaváltást. Fontosabbnak tűnik az a szempont, hogy a politikaelemzés egy intellektuális patthelyzet időszakában hozzájárul a meglévő paradigmák közelítéséhez.

A politikaelemzés megőrzött valamit a behaviorizmus régi lendítőerejéből, amely azért ment veszendőbe, mert túlságosan hajlott a kvantifikálásra, ami sokszor az eredmények társadalmi és politikai irrelevanciájában végződött. Harold Lasswell a legfontosabb intellektuális kötőelem a harmincas évek chicagói behaviorista forradalmának progresszív fázisa és a hatvanas évek posztbehaviorista forradalma között. Egyben úttörője a „politikatudományoknak” (policy sciences), amelyekkel, még sokkal az új divathullám előtt, a gyakorlati problémák felé való orientálódás és az interdiszciplináris módszerek alkalmazása mellett szállt síkra.²⁴

Szerényen be kellene ismerni, hogy a politikaelemzés nem új paradigma, hanem egy új megközelítési mód (approach) a politikatudományban, amely politikai változókat keres, hogy társadalmi változást érjen el. Ennek az újfajta megközelítésnek a politikatudományban az elméletalkotás szempontjából is több előnye van:

1. A *nagy általános vitákkal* szemben győztesen került ki az általános fogalmak operacionalizálása, hogy a különböző metaelméleti pozíciók képviselő kutatók együtt dolgozhassanak. A neomarxisták azzal frusztrálták a

szakmát, hogy olyan absztrakt fogalmat, mint az „állam”, deduktáltak még elvontabb fogalmakból, mint „a kapitalista termelési mód” imperatívuszai. Nem adták fel válságkonceptiójukat, de azt egyre inkább felülvizsgálják behatárolt politikai területeken. A *reformisták* a hetvenes évekbeli észak-európai szociáldemokrata uralmi túlsúly idején támogatták a politikaelemzést, mert megmutathatták, hogy a kapitalizmusban az állítólag leküzdhetetlen restriktiók körülményei között is lehet – aktív reformpolitikával – társadalmi változásokat előidézni.

A reformpolitika az ő számukra azonban mindig csak „a második legjobb művészete”²⁵ volt, amely tudományos kutatással, a politikusok tanácsadásával állandóan tovább javítható. A reformeufória lecsendesülése után a politikaelemzés valósabb képben ábrázolta a tervezés lehetőségeit. A *megvalósítás* (implementation) most már ugyanolyan jelentőségűvé vált a kutatásban, mint a *tervezés*. Egy politikai ciklus (policy cycle) különböző stádiumait analitikusan dolgozták ki, és a politikai döntés (politics) és a politikaeredmény (policy output és policy outcome) közti viszony lett az elméletalkotás tárgya. A régebbi elméletek túlságosan hangsúlyozták a döntési szempontot, és alig vették figyelembe a következményeket.

2. A tervezési és irányítási kérdések felé fordulással a *politikai tanácsadás* révén a tudományág előtt új lehetőségek nyíltak meg. Ilyen értelemben a politikaelemzés járult hozzá leginkább annak a fejlődésnek a megakasztásához, amelynek az volt a következménye, hogy a politikatudományok egyre jelentéktelenebbekké váltak a politikai folyamat szempontjából. Egyidejűleg ez ahhoz is vezetett, hogy az e szakot végzetek tudása megnőtt az adminisztratív cselekvés releváns területein, és így új tevékenységi területek

nyíltak meg a politológusok előtt. A szocialista országokban az új megközelítés a dogmatika leépüléséhez vezetett, valamint rugalmasabb magatartáshoz a társadalmi fejlődés kihívásaival szemben.

3. Az összehasonlító politikatudomány újabb impulzusokat kapott, hiszen a legtöbb komparatista nem azt gyakorolta, amit prédikált²⁶: „az országot országhoz hasonlító” módszer (country by country approach) dominált, és a valóban transznacionális összehasonlítás, az egyes országok intézményeinek és hagyományainak nagy különbsége miatt, elmaradt. A döntési folyamatoknál könnyebben összehasonlíthatóknak bizonyultak a politika eredményei. Ezáltal a társadalmi formációkat átszelő összehasonlítások is támogatást élveztek, és a politikaelemzés ily módon közvetve hozzájárult a „békés egymás mellett éléshez”. A társadalomban megvalósítandó normákról és intézményekről a keleti és nyugati tudósok aligha juthatnak meg egyezésre. A politika eredményeinek mérésével azonban – a különböző ideológiák és intézmények eltérő voltának elismerése mellett – lehetővé vált a rendszerek hatékonyságának újjaértékelése. Így nem annyira a különböző ideológiai célokat kritizálták metafizikus vitákban, hanem azt vizsgálták, hogy az eltérő rendszerek milyen mértékben képesek megfelelni, szigorú indikátorokkal mérve, a saját igényeiknek.²⁷

4. A politikaelemzés túlhaladta a behavioristák és az institutionalisták régi vitáját az *intézmények* vagy a *viselkedéspotenciálók* szerepéről. A politikatudományt a behaviorista paradigmában az a veszély fenyegette, hogy az egyéni viselkedésnek és a viselkedés társadalmi determinánsainak politikán kívüli változóiban oldódik fel. A politikaeredmények összehasonlítása viszont azzal a tanulsággal szolgált, hogy néhány or-

szág – hasonló ideológiával és a kormányok hasonló pártösszetételével – egészen más eredményeket ért el. Svédország, a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria szociáldemokrata politikaieredményeinek összehasonlítása nagyjából bemutatta, hogy az *intézmények* (föderalizmus, független szövetségi bank, fragmentált hatalmi rendszer, rendkívül kiépített igazgatási törvénykezés) magyarázhatják a különbségeket. Más esetekben, például Lengyelország és a Német Demokratikus Köztársaság gazdaságának összehasonlításánál kiderült, hogy a gazdaságirányítás intézményei sem annyira különbözőek, és hogy néhány esetben a szereplők történelmileg stabil viselkedéspotenciálójuk és a *politikai kultúra* magyarázza a variációt.

A két változó interakcióját elméletileg egyre inkább feltárták, többek között a joghagyományok és a joggá válás folyamatának tanulmányozása során, főként olyan kontinentális országokban, amelyek hosszú távon gyakorolnak befolyást a politikai stílusra. Főképp ezzel sikerült meggátolni, hogy a Theodor Lowi tipológiáiban szereplő politikai eszközök reflektálatlanul vegyék át az elméletalkotásba Európában.²⁸ A politikaelemzés így sokféle módon visszavezethető egy új institucionalizmushoz. A szakma traditionalistáinak és avantgardistáinak megint volt közös beszédtemája, egy olyan időszak után, amikor éveken keresztül alrendszerbe elkülönítve mindenki a maga preferenciájával törődött.

Minden új megközelítés hajlamos az új eltúlzására. Így Lowi kinyilatkozta, hogy a politikaelemzés volt az, amely „újra a kocsis elé fogta a lovakat”, amelyeknek hosszú ideig a kocsis után kellett futni. Kielezett tézise így szól: „a politikaeredmény determinálja a politikai döntési folyamatot” (policies determine politics)²⁹. A *politikai küzdőterek* (Politikarenen) fontos koncepcióját –

ezek mindenkor egészen különböző konfliktus- és döntési struktúrákat alakítanak – ezáltal főleg az amerikai tapasztalatok alapján többségosan általánosították. Mégis, többé már nem egyszerűen intézményeket állítottak egymás mellé és hasonlítottak össze. Olyan európai országok esetében, ahol régi bürokratikus hagyományok, de az amerikai kongresszusnál gyengébb parlamentek működnek, az összehasonlító kutatások megmutatták, hogy a politikaeredmény sokkal kevésbé determinálja a döntési folyamatot, mint Amerikában. Ahol az állam támogatásával neokorporatív döntés-elősegítő struktúrák alakultak ki, szintén kevesebb tér jutott bizonyos politikai küzdőterek autonóm fejlődéséhez, mint Amerikában.³⁰

Az új tételek nem tudták az elmélet összes hézagát betölteni. Durkheim és Weber megközelítési módjának néhány különbsége továbbra is fennállt. A politikaelemzés tipológiai inkább a weberi eljárásához vezettek, mintsem a durkheimi modellalkotáshoz.³¹ Az országok, régiók, sőt községek számára különböző szinteket dolgoztak ki, amelyek összehasonlíthatatlanul komplexebb elméletet engedtek meg, mint a régi institucionalizmuséi.³² Ugyancsak e megközelítés érdeme volt, hogy a politikaeredményt nem tekintették önmagát definiáló jelenségnek: „olyan analitikus kategória, amelynek tartalmát inkább az elemző definiálja, mint a döntési folyamat”.³³

5. Lehet, hogy a valóság strukturálásában szerzett érdemek még kisebbek voltak, mint az értékproblémához való empirikus módszerekkel történő odaafordulásban. Még maga a kritikai racionalizmus sem zárta ki soha, hogy a tudományban lehet „értékvitákat” folytatni, még akkor is, ha az értékek tudományosan nem igazolhatóak. A politikai tanácsadás hangsúlyozása kikényszerítette az értékproblematika

újbolí felvetését.³⁴ Első lépést jelent itt az az elemzés, amely azt vizsgálja, hogy értékrendszert csak instrumentálisan használnak-e, vagy az egy – ideológiákban kifejezett – értékorientált rendszer részét képezi-e. Bizonyos értékek általánosíthatósági képessége, amelyre tervezők és politikusok hivatkoznak, szintén elemzésre került.³⁵ Így a nem behaviorista megközelítések, mint a hermeneutika és a „diskursz-modellek” nem lettek eleve elintézve, tudomány előtti ideológiaként.

Nem teszünk azonban jó szolgálatot a politikaelemzésnek, ha a fenti idézetekhez hasonlóan, mágikusan túl magasra emeljük. A politikaelemzés éppen annyira a régebbi iskolák látens progresszív tendenciáinak terméke, mint ahogyan azok alapját képezték a korai behaviorizmusnak is, még mielőtt a Chicagóból (Illinois állam) Ann Arborba (Michigan állam) vezető úton – hogy emlékeztessünk a fellegvárak földrajzi eltolódására – elkallódtak, a posztbehaviorista forradalom eredményeként is. Mindkét áramlat sokat beszélt a *gyakorlatról*, de csak feltételesen volt képes megvalósítani elméletet és alkalmazásorientációt. Az első áramlat a szcientista félreeső útvonalba, a második pedig a forradalmi-stratégiai iránnyal sokkal inkább a „pályán kívülre” manőverezte magát. *A szubjektív indikátorokhoz*, amelyeket a behavioristák túlhangsúlyoznak, *objektív indikátorokat* fűztek, megtartva azonban a behaviorista vívmányokat, és felhasználták a polgárok *elégedettségének* (satisfaction) elemzésére. Ez azt jelenti, hogy nemcsak azt mérték, hogy egy bizonyos politikának milyen eredményei voltak, hanem a *tervezés* és a megvalósítás után mennyire következett az *értékelés*, amely többek között arra is orientálódott, hogy a polgárok elégedettek-e az eredménnyel. Van egy további pont is, ami miatt nem volna helyénvaló a politikaelemzést új pa-

radigmaként túlstilizálni és a behaviorizmussal konfrontálni. Az utóbbit gyakran a kvantitatív módszerek iránti előítéllettel azonosítják. Az a széles körben elterjedt megfordított következtetés, amely minden kvantifikációt behavioristának keresztel el, éppoly kevésbé helytálló. És a politikaelemzés is, amennyiben összehasonlítja, rá van utalva a kvantitatív módszerekre. Ezt tették kezdetben elég kritikátlanul az államháztartási, költségvetési adatokkal, mert ezeket volt a legkönnyebb összegyűjteni. F. Pryortól H. Wilenskyig a gazdasági kérdések felé orientálódó társadalomtudósok így sokszorosan elhanyagolták a politikai tényezőket, és a hatékonyság bizonyos stádiumait egyszerűen azonosították a gazdaság fejlődési stádiumaival.³⁶ Még akkor is, ha egyre több neopozitivistá foglalkozik politikaelemzéssel, az ökonomista determinizmus megint veszélyként fenyeget, bár más előjellel, mint a fent említett szerzőknél. Összességében azonban a politikaelemzés a maga elméletalkotásában jó középútra lépett néhány modellteoretikus ökonomista determinizmusa és néhány politikai reformimádó akcionista voluntarizmusa között. A politikaelemzés mint a politikai elméletalkotás legszélesebb és legérdekesebb új trendje ezzel megmutatja, hogy minden magyarázatomra, amely az elméletek harcát „nullszaldós játszmaként” vagy tiszta kiszorítási versenyként fogja fel, egyoldalú.

JEGYZETEK

- ¹ *J. E. Trent*: Institutional Development. In: *W. G. Andrews* (szerk.): *International Handbook of Political Science*. Westport (Conn.) – Greenwood 1982. 34–46. old.
- ² *D. Easton*: *Political Science in the United States. Past and Present* 1983. *International Political Science Review*, 1984.
- ³ *J. Galtung*: Struktur, Kultur und intellektueller Stil. *Leviathan* (1983) 3.

- 303–338. old.; vagy: *Methodology and Ideology*. Kopenhagen 1977.
- ⁴ *Th. Kuhn*: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago 1962.
- ⁵ Lásd *K. von Beyme*: *Die politischen Theorien der Gegenwart*. München 1984. 272. old.
- ⁶ *J. Richardson* (szerk.): *Policy Styles in Western Europe*. London 1982.
- ⁷ *H. Hamin–P. Rotman*: *Les intellocrates. Expedition an haute intelligentsia*. Paris 1981. 29. old.
- ⁸ *J. Leca*: *La science politique dans le champ intellectuel français*. In: *Revue française de science politique* (1982), 653–678. old.; *P. Favre*: *France*. In: *W. G. Andrews*: *Id. mű*, 154–168. old.
- ⁹ *M. Haas–Th. L. Becker*: *The Behavioral Revolution and After*. In: *M. Haas–H. S. Kariel* (szerk.): *Approaches to the Study of Political Science*. Scranton 1970. 479. old.
- ¹⁰ *J. G. Gunnell*: *Political Theory: The Evolution of a Sub-Field*. In: *A. W. Finifter* (szerk.): *Political Science. The State of the Discipline*. Washington 1983. 28. old.
- ¹¹ Ennek a dichotómiának a következményeit a pártelmélet számára lásd közelebbről *K. v. Beyme*: *Theoretische Probleme der Parteienforschung*. *PVS* 24 (1983). 241–252. old.
- ¹² *A. Downs*: *An Economical Theory of Democracy*. New York 1957. 22. old.
- ¹³ *J. G. Gunnell*: *Political Science and the Theory of Action. Prologomena*. *Political Theory* (1979), 81. old.
- ¹⁴ Vö.: *J. W. Falter*: *Der „Positivismusstreit“ in der amerikanischen Politikwissenschaft*. Opladen 1982. 196. old.
- ¹⁵ Ugyanott, 61. old.
- ¹⁶ *H. S. Kariel*: *Creating Political Reality*. *American Political Science Review* (1970), 1089. old.
- ¹⁷ Vö.: *K. v. Beyme*: *Die Rolle der Theoriegeschichte in der amerikanischen Politikwissenschaft*. In: *U. Bermbach* (Hrsg.). *Theoriegeschichte*. Opladen 1984. (kiadás alatt)
- ¹⁸ *W. H. Riker–P. C. Ordeshook*: *An Introduction to Positive Political Theory*. Englewood Cliffs 1973. XI. old.
- ¹⁹ *R. A. Dahl*: *The Behavioral Approach in Political Science*. *American Political Science Review* (1961), 763–772. old.; vala-

- mint *J. A. Gould–V. V. Thursby* (szerk.): *Contemporary Political Thought*. New York 1969. 124. old.
- ²⁰ *J. C. Wahlke*: Pre-behavioralism in Political Science. *American Political Science Review* (1979), 9–31. old.
- ²¹ *D. Easton*: The New Revolution in Political Science. *American Political Science Review* (1969), 1059. old.; *K. Deutsch*: On Political Theory and Political Action. *American Political Science Review* (1971), 11–27. old.
- ²² *A. Wolfe*: The Professional Mystique. In: *M. Surkin–A. Wolfe* (szerk.): *An End to Political Science*. New York 1970. 288–309. old.
- ²³ *G. D. Brewer–P. de Leon*: *The Foundation of Policy Analysis*, Homewood 1983. 6. old.
- ²⁴ *D. Lerner–H. D. Lasswell* (szerk.): *The Policy Sciences*. Stanford 1951. 8. old.
- ²⁵ *Chr. Graf von Krockow*: *Reform als politisches Prinzip*. München 1976. 119. old.
- ²⁶ *L. C. Mayer*: *Practicing What We Preach*. *Comparative Politics in the 1980s*. *Comparative Political Studies* (1983), 173–194. old.
- ²⁷ *Vö. K. von Beyme*: *Economics and Politics within Socialist Systems. A Comparative and Developmental Approach*. New York 1982. 12. old.
- ²⁸ *R. Mayntz*: *The Conditions of Effective Public Policy. A New Challenge for Policy Analysis*. *Policy and Politics* (1983). 131. old.
- ²⁹ *Th. Lowi*: *Public Policy and Bureaucracy in the United States and France*. In: *D. E. Ashford* (szerk.): *Comparing Public Policies, New Concepts and Methods*. Beverly Hills 1978. 192. old.
- ³⁰ *K. von Beyme*: *Neo-Corporatism. A New Nut in an Old Shell?* *International Political Science Review* (1983), 173–196. old.
- ³¹ *G. D. Greenberg et al.*: *Developing Public Policy Theory*. *American Political Science Review* (1977), 1543. old.
- ³² *F. Kjellberg*: *Do Policies (Really) Determine Politics? And Eventually How?* *Policy Studies Journal* (1977), 554–570. old.
- ³³ *H. Heclö*: *Policy Analysis*. *Britisch Journal of Political Science* (1972). 85. old.
- ³⁴ *J. G. Gunnell*: *Id. mű.* 95. old.
- ³⁵ *F. Fischer*: *Politics, Values and Public Policy. The Problem of Methodology*. Boulder 1980. 190. old.
- ³⁶ *Vö. e* nézet kritikáját: *K. von Beyme*: *Do Parties Matter? The Impact of Parties on the Key Decisions in the Political System: Government and Opposition*. 1984. 5–29. old.

Klaus von Beyme

A KÖZELJÖVŐBEN JELENIK MEG
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
ÚJ KIADVÁNYA

A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA ÉS A MODERN TŐKÉS GAZDASÁG

130 oldal 32,- Ft

Konzultáció a munkásosztályról – Varsóban

A LEMP Központi Bizottsága által a közelmúltban újjászervezett Munkásosztálykutató Akadémia a jelenlegi konszolidációs időszakban arra törekszik, hogy megbízható diagnózist, retusálatlan képet, egy-egy időszakra érvényes helyzetjelentést adjon a párt- és állami vezetés számára a lengyel társadalomban végbemenő folyamatokról. Kutatási eredményeivel támogatni kívánja a konszolidációs folyamatok kibontakozását, a reformintézkedéseket erősítő taktikai és stratégiai eszközök kimunkálását. E vizsgálatok eredményeit folyamatosan igényli a politikai és az állami vezetés, de nem kevésbé a lengyel társadalom közvéleménye is, melyben a reális társadalmi önismeret iránti igény igencsak megnövekedett. A korrekt, megalapozott kutatások, ezek eredményeinek kozmetikázatlan közzététele, s az így alakuló, működő társadalmi nyilvánosság önbizalom-erősítő hatását a jelenlegi helyzetben nem lehet eléggé magasra értékelni – hangoztatták ismételten az akadémia munkatársai.

E törekvések jegyében rendezte meg a fent említett intézet Varsóban a lengyel munkásosztály körében a közelmúltban lefolytatott különböző kutatások eredményeit összegző-elemző konferenciáját.

Miután a kutatások egy része a mi intézetünk egyes kutatócsoportjainak a

közreműködésével, pontosabban közös kutatási programok keretei között – s ebből következően összehasonlító jelleggel – történt, a Társadalomtudományi Intézet közreműködő munkatársai is meghívást kaptak a konferenciára.

A konferencia szervezőinek az volt az elgondolása, hogy mind a külön-külön, mind a közösen lefolytatott vizsgálatok eredményeinek összevetésével, elemzésével, valamint azok értelmezésével átfogóbb képet, általánosabb érvényű megállapításokat fogalmazhassunk meg – most már közösen – a két ország munkásosztályának belső viszonyairól, szerkezetéről, a társadalmi egészen belüli helyzetéről, valamint politikai-tudati viszonyairól is. Már csak azért is fontosnak tartották a lengyel kollégák az elvi-elméleti igényű kezdemények megfogalmazására törekvést, mert – mind mondották – ez esetben olyan két közép-kelet-európai ország munkásságáról van szó, amelyben – bár bizonyos fáziskülönbségekkel – az értelmezési kereteket mindkét országban a gazdasági és politikai rendszer folyamatos reformintézkedései jelentik.

Delegációnk Böhm Antal vezetésével (tagjai: Akszentievics György és Pál László) vett részt az 1985. június 16. és 20. között rendezett konferencia munkájában. A házigazdákat *Leszek Gilejko* professzor, az intézet igazgató-

ja és munkatársai, P. Wójcik profeszszor, igazgatóhelyettes, valamint B. Golembiowski, L. Beskid és M. Oledzki intézeti osztályvezetők képviselték. Egy-egy témánál M. Jarosinska, K. Mzyk, L. Grela, A. Tudek és J. Gardawski is bekapcsolódott a munkába.

A négynapos konferencián a két delegáció tagjai előadásokat tartottak, amelyek írásos formában is rendelkezésre álltak, megkönnyítve a vitára, eszmecserére való felkészülést.

Meg kell jegyezmem, hogy az utóbbiak általában jobban sikerültek mind a két fél részéről, és inkább segítették a konferencia célkitűzéseinek realizálását. Az előadások általános jellemzője volt, hogy szinte minden a munkásság rétegződésére, finomszerkezetére, belső tendenciára, valamint politikai és tudatalakzataira, azok változásaira vonatkozó kérdéskör a társadalmi, a politikai rendszer egészébe ágyazottan, a társadalmi egészben betöltött funkcióival összefüggésben került napirendre. Különösen érvényre jutott ez a törekvés a vitákban, eszmecserékben. A lengyel kollégák visszatérően felfűrték a belső rétegződés elméleti diszpozícióit (a „rétegeképző” tényezők egyértelmű megfogalmazását), de talán még ennél is erőteljesebben az összmunkásságnak mint osztálynak politikai, ideológiai magatartásából kibontakozó, megfogalmazható tudatalakzatok jellegét, irányultságát. A viták során rámutattak, hogy az egyes munkásrétegekre érvényes ágazati, szakmai, képzettségi, regionális jellemzők konjunkturális vagy dekonjunkturális szakaszokban a társadalmi helyzetben igen nagy különbözőségekbe szerveződhetnek, és átrendeződési, polarizációs folyamatok formájában újszerű egyenlőtlenségeket eredményeznek. Hasonló folyamatokról mi is beszámolhattunk. A lengyel kollégák különösképpen a gazdasági reform, a második gazdaság, a vállalati gazdasági munkaközösségek ha-

tásai iránt érdeklődtek. Érdeklődésük az utóbbi évek magyar tapasztalatai iránt már csak azért is indokolt, mert a jelenlegi szakaszban Lengyelországban a pártnak a bizalom visszaszerzésén, az erkölcsi-politikai tőke rekapitulációján kell dolgoznia oly módon, hogy egyidejűleg a megújulás, a reform programjának jegyében kell a küzdelmet folytatni a különböző szélsőségekkel szemben. E vonatkozásban igen fontosnak tartják a magyarországi tapasztalatokat, bár néha az volt az érzésünk, hogy a lengyel elvtársak némiképpen túlértékelik a tapasztalatok általánosíthatóságát, más országokban végbemenő folyamatokra vonatkozó érvényességét – amit a vitákban meg is fogalmaztunk.

A konferencián – sorrendben – az alábbi előadások hangzottak el:

M. Oledzki: A lengyel munkásosztály szerkezeti változásai

Lidia Beskid: Egy magyar–lengyel összehasonlító vizsgálat fontosabb eredményei

Böhm Antal: A munkásosztály helye és helyzete a társadalomszerkezetben

Pál László: A magyar munkásosztály rétegződése

Akszentievics György: A munkásosság közérzete és elégedettsége egy empirikus felvétel alapján

Bronisław Golembiowski: Tézisek a munkásság tudatának kutatásairól

Mind az előadások, mind a viták és eszmecserék igen őszinte légkörben – a tervezett időkereteket túllépve – zajlottak le. Az ismertetett kutatási eredmények, azok elemzéseit természetesen túllépték az azonosságokon túl azokat a lényeges különbségeket is, amelyek a két ország munkásságának helyzetét átfogóbb értelemben is determinálják. Nyilvánvalóan elhanyagolhatatlan különbségeket jelentenek az értelmezési kereteket tekintve a lengyelországi katolikus egyház, vagy a lengyel parasztság, mint társadalom-

politikai tényezők. Ezek akár a társadalmi szerkezet, akár a társadalmi tudat jelenségeinek értelmezésénél speciális sajátosságokat jelentenek bármilyen magyarországi hasonló folyamat történeti összevetésben. S akkor még nem beszéltünk olyan kérdésekről, mint a hatalmi struktúra mechanizmusairól, vagy egyáltalán az irányítási rendszer legitimációs problémáiról. Mégis, a néhány napos, intenzív együttgondolkodás, elemző munka után az összegző szakaszban azon közös megállapításra jutottunk, hogy számos ponton – a korábbi közös vállalkozásokat folytatandó – továbbfejleszthetők és fejlesztendőek az eddigi termékeny kapcsolatok.

Ez mind a két fél számára új felismeréseket, tudományos eredményeket ígér. A lengyel kollégák, az intézet vezetése meg is fogalmazta azokat az alábbi diszpozíciókat, amelyek tartalmazzák a javasolt további együttműködés elvi kereteit:

- a) A megújulásra törekvő erők a magyarországi tapasztalatokat számos vonatkozásban mintának, irányadónak tekintik, nagyra értékelik eredményeinket.

- b) Az eddigi közös kutatások eredményei garanciát jelentenek a további együttműködés erősítéséről.

- c) A lengyel Munkásosztálykutató Akadémia nem régen szerveződött, és különösképpen igényli a hasonló jelleggel működő magyar kutatóhelyek tapasztalatainak megismerését.

- d) Néhány területen (például a munkásosztály tudata, a politikai attitűd vizsgálata) fontosnak tartják a közös kutatási programok kidolgozását.

Ezek az együttműködési területek számunkra is ígéretesek, s eredményekkel kecsegtetnek.

A konferencia után megbeszéléseket folytattunk a LEMP KB revíziós alosztályának képviselőivel különböző aktuális kérdésekről.

Mindezt összevetve varsói tanácskozásainkat a már jó ideje kielégítően folyó együttműködési folyamat egyik tartalmas és eredményes epizódjaként értékelhetjük.

Pál László

ÚJ KIADVÁNYUNK

*Simó
Tibor*

METSZETEK
AZ AGRÁRTÁRSADALOM
STRUKTÚRÁJÁBÓL

170 oldal, 31,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Tanulmányút az NDK-ban

Ez év júniusában intézetünk két munkatársa, Schmidt Péter és Szoboszlai György látogatást tett az NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiáján, Berlinben. A néhány napos tanulmányút célja elsősorban az információszerezés, a kapcsolatfelvétel volt, mivel ezt megelőzően a két intézmény politikai rendszerrel foglalkozó kutatói között nem létesült szorosabb szakmai együttműködés. A látogatás egyúttal viszonzása volt annak a tanulmányútnak, amelyet a társintézmény két munkatársa, Rolf Reissig és Peter Zotl tettek intézetünkben 1984 őszén.

Ezúttal mi kaptunk tájékoztatást a Társadalomtudományi Akadémia tevékenységéről, szervezeti felépítéséről, oktatási és kutatási terveiről. Az Akadémia az NSZEP Központi Bizottsága mellett működő tudományos továbbképzési és kutatási központ, mely alapvetően kettős feladatot lát el: elsősorban a párt tudományos kádertovábbképzési (aspiránsképzés) központja, másrészt tudományos kutatásokat folytat a párt vezető szervei számára. Intézetekre tagolódik (például Filozófiai Intézet, Művészeti és Kulturális Intézet, a Szocializmus Gazdasága és Politikája Intézet, valamint a Tudományos Kommunizmus Intézet), s azokon belül rugalmasan változtatható kutatócsoportokra. Az általános orientálást és irányítást az egyes intézetek mellett mű-

ködő ügynevezett tudományos tanácsok látják el. A tudományos tanács tagjai elsősorban az intézet munkatársaiból tevődnek össze, de ezen kívül képviselve vannak a társintézetek akadémián belüli dolgozói, valamint a pártfőiskola és a párttörténeti intézet munkatársai. A tanácsba egyes megyei pártbizottságok és területi kombinátok is delegálnak képviselőket.

A minket közelebből érdeklő Tudományos Kommunizmus Intézetben két fő kutatási területtel foglalkoznak, a szocialista életmód hosszú távú alakulásával és a politikai intézményrendszer fejlődésével, problémáival. Az intézet harmincfős kutatói gárdája e két területet négy kutatócsoportra tagolva vizsgálja és e körben felelnek az aspiránsképzésért is. (E négy csoport: a fejlett szocialista társadalom és a politikai rendszer; szocialista demokrácia az ipari kombinátokban és a járásokban; szocialista életmód, a demokratikus aktivitás; nemzetközi kérdések, békeharc, a két világrendszer versenye.) Az intézet melletti aspiránsképzés két fokozatban történik: az „A” fokozat négy, a „B” fokozat 3 éves továbbképzést jelent. Az aspiránsjelöltek vagy közvetlenül az egyetemet végzettek közül, vagy pártszervezetekből kerülnek ki, a megyei pártbizottságok javaslatára. A jelöltek felvételi vizsgát tesznek, melyen általában kétharmaduk fele-

meg. A megírandó disszertáció témájáról a képzés legelején döntenek, s így a jelöltek megfelelő idővel rendelkeznek a kutatás gondos megszervezésére.

Az intézetben tehát a fő tevékenység az aspiránsok képzése, tudományos munkájuk irányítása. Emellett a szocializmus politikai rendszerére vonatkozó kutatásokat folytatnak és e szerepüket a jövőben ki kívánják szélesíteni. Terveik között szerepel összehasonlító kutatások folytatása az európai szocialista országok politikai rendszerének fejlődéséről, sajátos megoldásairól. Emellett érdeklődésük az NDK politikai rendszerének működése felé irányul. Fontosnak tartják a politikai stabilitás feltételeinek feltárását, és annak vizsgálatát, hogy milyen változások figyelhetők meg az állampolgárok és a tág értelemben vett politikai rendszer viszonyában. Ehhez kapcsolódva vizsgálják a politikai rendszer egyes összetevőinek (párt, állam, szakszervezetek) együttműködését.

Számunkra különösen figyelemre méltó az a kérdéskör, hogy miként működik a szocialista típusú többpártrendszer az NDK-ban. E kérdés elméleti feldolgozására ez idáig nem került sor, sem az NDK-ban, sem nálunk. Tanulmányutunk rövid idejének egy részét arra használtuk fel, hogy e problémakörben tájékozódjunk és megismerkedjünk az alapvető kérdésfeltevésekkel.

A szocialista típusú többpártrendszer úgy intézményesíti a munkáspárt vezető szerepét, hogy megőrzi a társadalmi rétegek érdekeinek pártformában történő kifejezése lehetőségét. Történelmileg az NDK-ban fordított folyamat ment végbe a felszabadulás után, mint Magyarországon: 1948-ban, amikor a belső feszültségek közepette a szocialista alternatíva politikai rendszerformába öntése vált feladattá, két új pártot alapítottak, a Nemzeti Demokratika Pártot (NDPD) és a Paraszt-

pártot (DBD). A polgári pártokat tehát nem úgy próbálták kiszorítani, hogy a többpártrendszer felszámolását tűzték ki célul, hanem úgy, hogy a hagyományos többpártrendszeren „vérátömlesztést” hajtottak végre. Az új demokratikus pártok megalakításának az volt az indoka, hogy a hagyományos polgári pártok mellé a szocializmust következetesen elfogadó politikai-szervezeti alternatívát teremtsenek. (A Parasztpárt megalakítása mellett szólt a radikális földreform végrehajtása utáni társadalmi szerkezetváltozás.) A hagyományos polgári pártok közül kettő működött tovább, a Kereszténydemokrata Unió (CDU), amely elsősorban a vallásos középrétegeknek adott lehetőséget a politikai közéletbe való bekapcsolódáshoz, valamint a Libeláris Demokratika Párt (LDPD), amely főleg a kisbiparosok politikai érdekképviseletként működhetett. A NDPD tömöríti az értelmiségiek, alkalmazottak és a pedagógusok egy részét, valamint a kistermelők mintegy harminc százalékát. Összességében tehát a pártpolitikai formában történő, az egész társadalmi struktúrát leképező érdekképviselet strukturálisan lehetővé vált.

Az NDK alkotmányos modelljében ez a politikai szerkezet természetesen kifejeződik, miután a legfelső népképviseleti szervezetben, a Népi Kamarában a pártok alkotmányosan rögzített arányos képviseletet nyernek. (Az NSZEP 25, a többi párt összesen 41,6 százalék, egyenként 10,4 százalékkal, a fennmaradó hányad pedig felosztva az egyes tömegszervezetek között.) Az egyes pártok parlamenti frakciói tehát legálisan működnek, és a rétegérdekek ezáltal automatikusan kifejeződhetnek a parlamenti képviseletben. Ez természetesen csupán a strukturális váz, amely önmagában nem sokat árul el a valóságos politikai folyamatokról, az érdekluralitás valóságos

intézményülési fokáról. Első információink arra utalnak, hogy a napi érdekképviselőt még többpártrendszerben sem feltétlenül pártkeretekben zajlik. Ugyanakkor a pártformák továbbélése szilárd alapot teremt a népfrontban kifejeződő szövetségi politikának, és a politikai konszenzus határai is köny-

nyen átláthatók. Nem ismerjük még eléggé egy ilyen típusú szocialista politikai rendszer működésének sajátosságait. A tanulmányút ösztönzést adott ahhoz, hogy rendszerezett ismereteket szerezzünk az NDK politikai rendszerének fejlődéséről.

Sz. Gy.

ELŐKÉSZÜLETBEN A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT

CÍMŰ KIADVÁNSOROZATÁNAK ÚJABB KÉT KÖTETE

- VI. kötet | *Bokor Ágnes: DEPRIVÁCIÓ ÉS SZEGÉNYSÉG*
kb. 25 ív, 75,- Ft
- VII. kötet | *Róbert Péter: SZÁRMAZÁS ÉS MOBILITÁS*
kb. 20 ív, 75,- Ft

A SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI

- IV. kötet | *GAZDASÁG ÉS RÉTEGZŐDÉS*
358 oldal, 75,- Ft
- V. kötet | *Utasi Ágnes: ÉLETSTÍLUS-CSOPORTOK,
FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁK*
296 oldal, 75,- Ft

MEGVÁSÁROLHATÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ BUDAPESTI KERÜLETI
S MEGYEI KIRENDELTSÉGEIN ÉS A KÖNYVESBOLTOKBAN

Eszmecsere a szociáldemokráciáról

Intézetünkben eszmecsérére került sor a szociáldemokráciával foglalkozó magyar és jugoszláv kutatók között. A ke-rekasztal-megbeszélésen négy kérdéskört vitattak meg: 1. A szociáldemokrata, szocialista pártok és a társadalmi átalakulás; 2. A szociáldemokraták, szocialisták és a nemzetközi kapcsolatok; 3. A Szocialista Internacionáléban bekövetkezett új fejlemények; 4. Az „euro”-baloldalon belüli viszonyok értelmezése.

Az első téma vitaindítója (Hülvely István) a mai értelemben vett szociáldemokrácia kialakulásának társadalmi és történeti okait tárgyalta, középpontba állítva a parlamenti demokráciához való különleges viszonyát, azaz a fejlett nyugat-európai kapitalizmus politikai rendszerébe való integrálódást. A vitaindító értelmezése szerint a mai szociáldemokrácia annak a munkásmozgalmon belüli, az elmélet és gyakorlat kérdését érintő ellentmondásnak az alapján fejlődött ki, amely a reform és forradalom viszonyának kérdésében bontakozott ki. Ezt a történeti és eszmetörténeti alapproblémát három tényező emelte korszakos problémává: a kapitalizmus új korszakba lépése, reformista oldalának kibontakozása; a munkásmozgalom korabeli stratégiájá-

nak és taktikájának ezzel az új fejleménnyel együtt járó megkérdőjeleződése a fejlett tőkés országokban; végül az a harc, amelyet a kommunista mozgalom és a szociáldemokrácia vívott egymással. A szociáldemokrácia az ismételten felvetődő elméleti, ideológiai és politikai dilemmák során egyre egyértelműbben foglalt állást a reformista út mellett és értékelte fel a parlamenti demokráciát a szocializmushoz vezető út szempontjából. A vitaindító ugyanakkor kiemelte, hogy míg korábban egyértelmű illúziók kísérték ennek az álláspontnak a kialakítását, ma a szkepszis jelenlétét is megfigyelhetjük, amikor inkább a forradalmi alternatíva gyakorlati hiányára esik a hangsúly. A referátum végül hangsúlyozta, hogy a szociáldemokrácia történetileg valóban létező lehetőséget használt ki, amely összefüggésben volt a modern kapitalizmus alkalmazkodóképességével, gazdasági növekedési trendjével, s az ebből adódó osztálykompromisszum lehetőségével. Ma viszont a problémák zöme abból fakad, hogy ez a trend megállt, s ezzel együtt a szociáldemokráciának is új alternatívák kidolgozására kell törekednie; s minden attól függ, talál-e olyan mozgásteret a maga számára, amelyre felépítheti új alternatíváját. A bevezető annak kiemelésével fejeződött be, hogy a helyzet bonyolultsága nemcsak a szociáldemokrácia, de

az egész nyugat-európai baloldal számára is kihívást jelent.

A szociáldemokrácia általános értékelése körül kibontakozott eszmecsereben Brana Markovic a következő kérdést vetette fel: a szocializmusnak mint világfolyamatnak szubjektív tényezői közé sorolhatók-e a szociáldemokrata és szocialista pártok. Markovic – válaszulva e feltett kérdésére – kiemelte, hogy ott, ahol a szocialisták vagy szociáldemokraták jutottak hatalomra, radikális változás vagy „szocialista forradalom” nem ment ugyan végbe, de reformok sora valósult meg. Ezek egy része „a jóléti állam” nevében összefoglalható reformok körét alkotta. Ugyanakkor azonban – hangsúlyozta – „úgy tűnik, ki lehet jelenteni, hogy a szervezett munkásmozgalom befolyásának kitett kapitalista társadalom szintén bizonyos átalakuláson ment keresztül, a termelési viszonyok uralkodó rendszerre sem vonhatta ki magát bizonyos konzekvenciák alól. A kapitalista rendszernek jelentős (és nemcsak magából adódó) belső adaptációkat és módosulásokat kellett végrehajtania . . . Mindezek a tevékenységek és fontos változások a politikai rendszeren belül is aktualizálódtak, az úgynevezett polgári demokrácia többé már nemcsak polgári, mivel számos olyan mozzanatot olvasztott magába, amely a munkásosztály harcának volt az eredője. Következésképpen olyasfajta feltételek teremtődtek, amelyek korrodálják a létező rendszer belső társadalmi identitását.” A hozzászóló szerint nem tekinthetünk el a szociáldemokráciának ebben a folyamatban játszott szerepétől, mert ha elmondható is, hogy az 1950-es évek „demokratikus szocializmusa” „lépést jelentett az osztály- és szocialista jelleg elvesztésében”, de az a nagy változás, amely a szociáldemokrata, de különösen a szocialista pártok nagy részét jellemzi, s amely a doktrinák és politikák „progresszív újraformálásában” mu-

tatkozik meg, most az ellenkező irányú mozgást mutatja. Mindezek alapján nem utasíthatjuk vissza azt a feltételezést, hogy „ezek a pártok a nyugat-európai szocialista transzformáció lehetséges élcsapatainak egyikét képezik” – fejezte be a hozzászólását Brana Markovic.

Zorica Priklmajer a szociáldemokráciának a nyugat-európai demokráciához való viszonyát elemezte. Három fázist különböztetett meg a nyugat-európai demokrácia fejlődésében. Az első fázison azt az időszakot értette, amelyben a fiatal burzsoáziának szüksége volt a demokráciára, hogy uralkodó osztállyá váljék. A második szakaszban bontakozott ki az elnyomott osztályoknak, mindenekelőtt a munkásosztálynak a politikai életbe való bejutásáért vívott küzdelme. A szociáldemokrácia ebben az időszakban integrálódott a politikai rendszerbe, s tett kísérletet belülről a rendszer meghódítására. Ez alatt az idő alatt azonban, tette hozzá, „a szociáldemokrácia a maga munkájának nemcsak győztesévé, de rabjává is vált.” A szociáldemokrácia javára szól, hogy „lényegesen hozzájárult a nyugat-európai demokrácia fejlődéséhez”, ugyanakkor azonban az általa elért eredmények ma már nem elégségesek ahhoz, hogy a mai, harmadik fázis progresszív faktorai legyenek. Ehhez arra van szükség, hogy az új mozgalmak társadalmi jelentőségét felismerje. Ma, a harmadik szakaszban a probléma nem abban rejlik, hangsúlyozta Zorica Priklmajer, hogy eliminálják a demokratikus rendszert, amely mély gyökereket eresztett a nyugat-európai társadalomba, hanem abban, hogy felismerjék és magukba fogadják a közembereknek azt a növekvő kapacitását, amely őket a politikacsínálás alanyává teheti.

Az eszmecsere során több kiegészítés hangzott el. Tokody Gyula az említett harmadik szakasz sajátosságai kö-

zül azt emelte ki, hogy megnőtt a társadalom horizontális ellentmondásainak jelentősége a vertikális, azaz az osztályellentmondásokkal szemben, s ennek alapján csak azoknak a politikai irányzatoknak lehet jövőjük, amelyek képesek alkalmazkodni ehhez az új helyzethez. G. Márkus György arra mutatott rá, hogy a demokráciának a szociáldemokraták közreműködésével történő kiterjesztése a klasszikus értelemben vett polgári demokrácia korlátozását is jelenti a magántulajdon jogainak korlátozása révén, s hogy a „jóléti államban” mutatott közreműködése révén számos területen került sor a piac intézményének politikával való helyettesítésére. A mai konzervatív elmentáadás éppen ezt veti a szociáldemokraták szemére. Mikecz Tamás a szociáldemokrácia társadalomfejlesztési koncepcióival kapcsolatban az életminőség két, az anyagi szükségletrendszeren túlmenő és a szociáldemokraták számára fontos aspektusát emelte ki a kapitalizmuson túlmutató vonásként: a participációt és a munka humanizálását. Havas Péter – egyetértve a demokrácia és a szociáldemokrácia viszonyával kapcsolatos korábbi értékelésekkel – a szociáldemokrácia társadalomátalkatási elképzeléseinek a nyolcvanas években bekövetkezett változásai közül azt emelte ki, hogy a szociáldemokrácia ma egyre jobban figyelembe veszi a parlamenten kívüli mozgalmakat, másrészt pedig – többek között az ipari demokrácia, a beleszólási jog intézményén keresztül – nagyobb súlyt fektet a mikroszintű demokrácia kérdéseire.

Különálló vita kerekedett Dragomir Radenkovic hozzászólása alapján, aki a szociáldemokrácia neokeynesista gazdasági koncepcióját elemezte, kimutatva annak inadekvátságát a világválság hatására bekövetkező körülmények között. Véleménye szerint, bár a szociáldemokrácia a válságból való kiút keresése közben túllépett a jóléti állam

elképzelésein, mégsem tudott megoldást ajánlani. A szociáldemokrácia ugyanis a gazdasági válságot nem a társadalmi okok szemszögéből elemzi, nem látja a tőkés termelési mód korlátait, ezért sem reprezentálhatja a szociáldemokrácia alternatívája szocialista átalakulást. A válság alapvető okát csak a társadalomigazgatás ma létező kritériumainak megváltoztatásával lehetne megszüntetni, annál is inkább, mert ennek alapját a tőke pénzügyi rentabilitása képezi. A vita akörül gyűrűzött, hogy a mai gazdasági válság mennyiben ad reális esélyt a nyugat-európai baloldal egésze számára. G. Márkus György és Benkó Judit is azt hangsúlyozta, hogy a válság nehézségeket támasztott az egész baloldal számára, amelynek szintén át kell gondolnia a prioritások skáláját, és jobban össze kell hangolnia szociálpolitikai törekvéseit a modernizáció követelményeivel.

A szociáldemokrácia és a nemzetközi kapcsolatok kérdéskörében az eszmecsere Brana Markovic előzetesen rendelkezésre álló írásos anyagára és szóbeli kiegészítésére alapozódott. Markovic kiemelte, hogy a szociáldemokrata mozgalomnak a második világháború óta, a nemzetközi kapcsolatok fejlődésének egyetlen szakaszában sem volt egységesen elfogadott külpolitikai koncepciója. Ugyanakkor a világban bekövetkező változások meghatározott evolúciót eredményeztek a szociáldemokrata magatartásban. A hidegháború kettős blokkpolarizálódásának szakaszában a szociáldemokrata pártok egy része is „blokkpártinak” mutatkozott, s nemcsak a „nyugati szövetség” mellett volt, hanem aktívan részt is vett az úgynevezett „szabad világ” blokkintézményeinek kialakításában. A mozgalmon belül erős volt az antikommunizmus. Csak az enyhülési folyamat

megindulásával kezdődött el egyfajta evolúció a szociáldemokrácia külpolitikájában, amelyet Markovic „pozitív diszkontinuitás”-nak nevezett. Markovic az enyhülési folyamat három szakaszát különböztette meg: az ötvenes évek közepétől 1962-ig; 1963-tól a hetvenes évek elejéig; majd az 1972-től kibontakozó új szakasz. A folyamat kezdetén némi késés, tartózkodás és a történelmi kezdeményezés hiánya jellemezte a szociáldemokráciát. Később viszont valamennyi fontos nemzetközi eseménybe bekapcsolódott. Sajátos arculatot kölcsönzött ennek a politikának, hogy a világ bipolarizálásával szemben arra törekedett, hogy nagyobb hangsúlyt kapjon Nyugat-Európa, s a tömbön kívüli országok számára is nagyobb beleszólást biztosítson a nemzetközi ügyekben. Fontos hangsúlyt kapott az együttműködés és a béke kérdése.

Külön témaként vetette fel a referátum a szociáldemokráciának a NATO-hoz való viszonyát, amelyben a szociáldemokrácia nemcsak „védelmet” lát, hanem az enyhülés eszközének is tekintti. Ugyanakkor a szociáldemokrácia fokozza figyelmét az el nem kötelezett mozgalom és a fejlődő országok irányában. Végül Brana Markovic felvetette: vajon a szociáldemokrácia külpolitikájában bekövetkezett pozitív változás a körülményekből adódott-e, vagy pedig valóban lényegi változásról van szó. A szociáldemokrácia külpolitikájának elemzése az utóbbit támasztja alá – vonta le a következtetést Brana Markovic.

A kérdésről folytatott eszmecserében Ruff Mihály annak a véleménynek adott hangot, hogy a szociáldemokrácia már az ötvenes évek végétől kezdve elég gyorsan reagált a világban végmenő változásokra, sőt a hatvanas évektől a nemzetközi kapcsolatok elemzésében tudományos háttérrel is rendelkeznek a szociáldemokrata pár-

tok. Nagy hatással volt a pártok tevékenységére az a hetvenes évtizedben megfogalmazódó törekvés, hogy a világ folyamatait átfogó, világméretű stratégiában gondolják végig. Végül megjegyezte, hogy a blokkpolitikával szembeni szociáldemokrata álláspontot különböző csoportok vezérelték a hetvenes és a nyolcvanas években, ami a Nyugat-Európát érintő világpozíció megváltozásával kapcsolatos.

Rathmanné Tury Mária a szociáldemokráciának a bipolaritáshoz való viszonyát érintve felhívta a figyelmet arra, hogy a szociáldemokráciának a világ multipolaritásával kapcsolatos koncepciójára a nyolcvanas évek elejének eseményei zavarólag hatottak. Nem igazolódtak a harmadik világ egységesebb fejlődésével, az új világgazdasági rend gyorsabb megvalósításával kapcsolatos várakozások. Ugyanakkor a bipolaritáshoz való viszony meglehetősen ambivalens, amikor egyszerre van jelen benne az USA „védőpajzsát” igénylő atlanti elkötelezettség és az USA-tól való politikai függetlenedési szándék.

Mikecz Tamás arra hívta fel a figyelmet, hogy az enyhülés említett első szakaszában a szociáldemokrácia lényegesen kisebb erővel rendelkezett, mint később. Vita alakult ki a szociáldemokrácia nemzetközi aktivizálódását kiváltó okokról is. Ezzel kapcsolatban Benkő Judit annak a felismerésnek a fontosságát emelte ki, hogy a fejlődés mai szakaszában a belpolitikai problémák megoldása mindinkább függvényévé válik egy sor külső tényezőnek. Ez indít el egy olyan folyamatot, amelyet Benkő a különböző osztály-, nemzeti és világrendszerbeli érdekek mellett létrejövő globális érdekszerveződésnek nevezett. A hozzászólásokban szó esett még az új gazdasági világgal kapcsolatos szociáldemokrata koncepció és a mai gazdasági rendszerbe való beágyazottság ellentétéből adódó problé-

mákról (Braná Smiljanic vetette fel), a NATO-hoz való spanyol és görög szocialista álláspont sajátosságairól (Dragomir Radenkovic, Havas Péter); arról, hogy a fejlett világban a szociáldemokrácia az egyetlen mozgalom, amely a harmadik világ problémáját globális problémaként kezeli (Hülvely István); végül Tokody Gyula az antikommunizmus kérdésével kapcsolatban a szociáldemokrácia és az amerikai hivatalos külpolitika antikommunizmusának a történelmi különbségére hívta fel a figyelmet, míg G. Márkus György annak a véleményének adott hangot, hogy a szociáldemokráciának a kommunista világmozgalommal folytatott vitáját nem nevezhetjük egyszerűen antikommunizmusnak.

A Szocialista Internacionálé politikájáról és doktrínájáról Braná Smiljanic készített elemzést és tartott vitaindítót. Áttekintve a Szocialista Internacionálé történetét és elemezve szervezeti elveit és sajátosságait, feltette a kérdést: hogyan értékelhetjük a Szocialista Internacionálé fejlődését, különös tekintettel az elsősorban Willy Brandt nevével fémjelvezhető utolsó szakaszra, amelyben a Szocialista Internacionálé, különösen az 1976-os genfi kongresszus után, közvetlen kapcsolatokat épített ki a haladó pártokkal és a harmadik világgal. A válasz nem könnyű – hangsúlyozta Smiljanic. Mert igaz ugyan, hogy a Szocialista Internacionálé ma erős politikai és gazdasági támasza a fejlődő országok progresszív pártjainak és mozgalmainak, és a leghatározottabban ellenzi az USA harmadik világra gyakorolt politikai, gazdasági és katonai nyomását. Ugyanakkor azonban a szociáldemokrácia a maga „szociáldemokrata” befolyását kívánja megerősíteni e térség fejlődésére, mint ahogy ez Nicaragua esetében is megfi-

gyelhető. A Szocialista Internacionáléhoz tartozó pártok sorának harmadik világbeli kiszélesítése viszont a belső kohézió szempontjából is új kérdéseket vet fel, még akkor is, ha ez a bővítés önmagában is a szociáldemokrácia rugalmasságát tanúsítja. Braná Markovic a Szocialista Internacionálé legutóbbi konferenciáival kapcsolatban utalt arra, hogy az a széles pluralista kör, amelyet napjainkban a Szocialista Internacionálé átfog, az új program kialakítása szempontjából is komoly problémákat jelent.

A Szocialista Internacionálé politikájáról folytatott eszmecsereben külön értékelés hangzott el Afrikáról (Vasileva Jokica, Balogh László), Benkő Judit a szervezet rugalmasságának és munkamegosztásos tevékenységének az előnyeire hívta fel a figyelmet.

A szociáldemokrata-szocialista pártok és a kommunista pártok együttműködésének problémáját Johancsik János elemezte vitaindítójában. Hangsúlyozta: az utóbbi egy-másfél évtizedben megnőtt a kommunisták és a szociáldemokraták együttműködésének fontossága. Konkrétan azonban ez az együttműködés számos nehézségbe és problémába ütközik, s ezért messze elmarad a kívánatostól, már a két mozgalom között a belpolitikában szükség-szerűen fennálló versengés miatt is. Johancsik János számos, az adott viszonyt befolyásoló tényezőt sorolt fel: a szociáldemokrata pártok politikai befolyásának növekedése a korábbi évtizedekben, a gazdasági válság ambivalens politikai hatása, a pártok ideológiai és politikai álláspontjában történt változás, az egyes pártok programjaiban mutatkozó találkozási pontok szaporodása, a munkásmozgalomban mutatkozó válságjelek, a választási érdekek ellentétessége, a közeledéssel ki-

élesedő identitásprobléma erősödése, stratégiai hibák. Egyes országok és pártok példáján elemezte a problémák jelentkezését, és végül annak a véleményének adott hangot, hogy nem a baloldalnak az a történelmi hivatása változott, hogy a haladás képviselője legyen (mint ahogy ezt a jobboldal kívánja feltüntetni), hanem a régi stratégiák bizonyultak inadekvátnak a válsággal szemben.

A vitában a kérdés elsősorban az úgynevezett „eurobal” szempontjából került továbbvitásra. Zorica Priklmajer megállapította, hogy „eurobalról” nem annyira nemzeti keretekben, mint inkább a különböző kommunista, eurokommunista, szocialista és szociáldemokrata pártok között regionálisan, nyugat-európai szinten megvalósuló együttműködés értelmében beszélhetünk. Objektív okok (a nyugat-európai országok hasonló társadalmi-gazdasági és politikai struktúrája; a tőkés integráció magas foka, amit a munkásmozgalom integrációja nem követett; Nyugat-Európa nemzetközi pozíciója) és szubjektív tényezők (az utóbbi időszakban az elképzelésekben és problémamegközelítésekben mutatkozó hasonlóság, a korábbi pártpolitikai gyakorlat kimerülése) játszanak szerepet ebben a folyamatban. Mindamellert az „eurobal” nem jelenti e pártok valamiféle szerves egységét, hanem annak a szükségességnek a szülőtte, hogy kicse-

réljék tapasztalataikat és nézeteiket, értékeljék a mai helyzetet és közösen keressenek választ arra a kérdésre, hogy mit is jelent a szocialista alternatíva Nyugat-Európában és hogyan realizálható. Dragomir Radenkovic az „eurobal” problémáját a gazdasági válság, a transznacionálisan megszerveződött tőke, a harmadik ipari forradalom összefüggésében vizsgálta. G. Márkus György azt hangsúlyozta, hogy a válság nem polarizációt hozott a jobboldal és a baloldal között, hanem megteremtette a konzervatív és liberális erők egységét, valamint a baloldal fragmentációjához vezetett. S az utóbbi nemcsak szubjektív okokra vezethető vissza, mivel az új technológiát, a munkanélküliséget, a stagflációt a burzsoázia, illetve a jobboldali pártok a munkásosztály „deszolidarizálásának” eszközeként használja fel. Havas Péter szerint a tárgyalat összefüggésekben valóban beszélhetünk az „eurobal” összefogásának szükségességéről. Ugyanakkor azonban nem szabad megfeledkezni az „eurobal” kérdése felmerülésének konkrét összefüggéseiről (egy sajátos pillanatban, az 1980-as párizsi konferencia előkészítésének pillanatában vetődött fel az Olasz KP részéről, s ha a kapcsolatokat tekintjük, csak nagyon rövid ideig hatott).

Hülvely István

Az 1985. évi tartalomjegyzék

A Magyar–Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság ülése	4	527–550
Pártintézmények vezetőinek tanácskozása Magyarországon	4	497–526
<i>Berecz János</i> : Megnyitó	4	498–505
<i>Nguyen Vihn</i> : Tájékoztató a hanoi tanácskozás ajánlásainak teljesítéséről	4	506–511
Összefoglaló a tudományos tanácskozásról	4	512–519
<i>Aczél György</i> : Zárzó	4	520–526
Társadalom, politika – 1985 (<i>Halay Tibor</i>)	1	5– 11

TANULMÁNYOK

<i>Ágh Attila</i> : A nemzetek szerepe a nemzetköziesedés folyamatában	3	393–412
<i>Balogh István</i> : A történelmi fejlődés és a szocializmus marxi felfogása	1	77– 97
<i>Boros László</i> : A politikai szocializáció kutatásának elméleti-módszertani alapkérdései	1	36– 50
<i>Bőhm Antal</i> : Falun élő munkások	2	200–211
<i>Bőhm Antal</i> : Társadalmi struktúra, munkásosztály	1	12– 23
<i>Gidai Erzsébet–Sziprulisz Ildikó</i> : Társadalmi-gazdasági fejlődésünk egyes tendenciái a nyolcvanas években	3	356–369
<i>Gidai Erzsébet–Thoma László</i> : Gazdasági fejlődésünk társadalmi meghatározottságának néhány kritikus kérdése	1	51– 62
<i>Huszár Tibor</i> : Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése (I. rész)	3	337–355
<i>Huszár Tibor</i> : Az MSZMP értelmiségpolitikájának néhány időszerű kérdése (II. rész)	4	551–567
<i>Johancsik János</i> : Kommunisták és szociáldemokraták viszonya Nyugat-Európában (Történelmi tanulságok)	1	98–110
<i>Manfred Kaiser–Kolosi Tamás–Róbert Péter</i> : Az oktatás expanziója, a foglalkoztatottság és a mobilitás (Magyar–NSZK összehasonlítás)	3	370–392
<i>Kéri László</i> : Generációs problémák, problémás generációk	4	568–586
<i>Laki László–Kozák Márton</i> : „Lemorzsolódás” az általános iskolából	2	212–225
<i>Pokol Béla</i> : Az érdekképviselői szervek a politikai akaratképzésben	1	63– 76
<i>Vlagyimir Subkin</i> : Az ifjúság és korunk tudományos-technikai fejlődése	2	173–184

<i>Szoboszlai György</i> : Tendenciák a szocialista állam hazai fejlődésében	2	185–199
<i>Várnai Györgyi</i> : Társadalmi rétegződés Magyarországon 1962–1981 (Adatok az egyenlőtlenségi rendszer változásairól)	1	24– 35

MŰHELY

<i>Berki Erzsébet</i> : Az elosztási viszonyok kérdéseiről	2	256–264
<i>Csatáry Ildikó</i> : A munkahelyi politikai szocializáció (Egy volt üzemszociológus töprengései)	4	587–601
<i>Dögei Ilona</i> : A család szerepe a politikai szocializáció szempontjából a hazai szakirodalom tükrében	3	422–437
<i>Laki László</i> : Megjegyzések a „közösség” fogalmának értelmezéséről	3	413–421
<i>Szirmai Viktória</i> : Térbeli társadalmi problémáink és a településtervezés felelőssége	3	438–446
<i>Vajda Zsuzsa</i> : Cigánysorsok és életmódok	2	235–255
<i>Varga László</i> : A művezetői funkció változásairól	2	226–234
<i>Virágh Ferenc</i> : Adalékok a tsz-elnökök mobilitásának történetéhez	4	602–615

TÁJÉKOZÓDÁS

„Ifjúság–társadalom–ideológia” Beszámoló egy tudományos tanácskozásról (Írta és összeállította: <i>Berényi Pál, Schiffer Péter</i>)	1	125–152
Konferencia a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának metodológiai és módszertani problémáiról (<i>Róbert Péter</i>)	1	119–124
Műhelyszeminárium gazdasági fejlődésünk társadalmi, ideológiai összefüggéseiről (<i>Gém Erzsébet</i>)	1	111–118
Nemzetközi tanácskozás a társadalomtudományi információ fejlesztéséről (<i>Taksás Imre</i>)	3	458–462
A politika elméleteinek újabb fejlődési tendenciái (<i>Klaus von Beyme</i>)	4	621–633
Politikatudományi világkongresszus Párizsban (<i>Szoboszlai György</i>)	4	616–620
A <i>Társadalomtudományok</i> című szovjet folyóirat 1984. évi anyagából (<i>Boros Anna–Holka László–Klimó Hedvig</i>)	3	447–457

BESZÁMOLÓK TANULMÁNYUTAKRÓL

Dániai tapasztalatok a falukutatásról (<i>Juhász Judit</i>)	2	289–294
Az osztrák politikatudományról (<i>Papp Zsolt</i>)	2	265–275
Viták az iparpolitikáról az Egyesült Államokban (<i>Forgács Imre</i>)	2	276–288

BESZÁMOLÓK, INTÉZETI ÉLET

Előadás az NSZK politikai életéről (<i>Maros Judit</i>)	2	300–301
Eszmecsere a szociáldemokráciáról (<i>Hülvély István</i>)	4	640–645
A gazdasági növekedés társadalmi kérdései (magyar–NDK kerekasztal-megbeszélés) (<i>Bánfalvy Csaba</i>)	3	468–472
Kolosi Tamás doktori értekezésének vitája (<i>Rozgonyi Tamás</i>)	3	463–467

Konzultáció a munkásosztályról – Varsóban (<i>Pál László</i>)	4	634–636
A szociáldemokrácia gazdaságpolitikájáról (elméleti tanácskozás) (<i>G. Márkus György</i>)	3	473–480
Tanulmányút az NDK-ban (<i>Sz. Gy.</i>)	4	637–639
A Társadalomtudományi Intézet munkatársainak 1984. évi publikációi (Összeállította: <i>Markella Károlyné</i>)	2	302–321
Utasi Ágnes disszertációjának védéséről (<i>Boros Anna</i>)	2	295–299

ELŐKÉSZÜLETBEN

KOMMUNISTÁK ÉS SZOCIÁLDEMOKRATÁK VISZONYA NYUGAT-EURÓPÁBAN

TANULMÁNYKÖTET

Kb. 16 ív 55,- Ft

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KIADVÁNYA

Идеген nyelvű összefoglalók

СОВЕЩАНИЕ РУКОВОДИТЕЛЕЙ ПАРТИЙНЫХ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ИНСТИТУТОВ В ВЕНГРИИ

В нынешнем году в Венгрии состоялось совещание руководителей центральных научно-исследовательских институтов коммунистических и рабочих партий (9–14 сентября 1985 года в Балатоналига), на котором были представлены 23 института 19 стран.

Наш журнал публикует подробный отчет по материалам указанного совещания.

В нем опубликованы вступительный доклад секретаря ЦК ВСРП Яноша Бера; информация директора Института марксизма–ленинизма Коммунистической партии Вьетнама Игуена Винха о работе, проделанной в период после совещания, состоявшегося в прошлом году в Ханое, а также о выполнении принятых рекомендаций; и заключительное слово члена Политбюро ЦК ВСРП, генерального директора Института общественных наук ЦК ВСРП Дёрдя Ацела.

На основе дискуссии, состоявшейся на совещании, приводится информация о положении в области многосторонних исследований по комплексным темам.

Затем читатели получают подробную информацию о лекции, прочитанной заместителем директора института истории партии ЦК ВСРП Яношем Молнаром на примыкающей к совещанию научной конференции «Исторические уроки второй мировой войны: борьба за мир, национальную независимость, демократию и социализм», а также обобщение выступлений делегатов.

СЕССИЯ ВЕНГЕРСКО–СОВЕТСКОЙ КОМИССИИ ПО СОТРУДНИЧЕСТВУ В ОБЛАСТИ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

С 30 сентября по 5 октября 1985 года в Венгрии состоялась VI-я сессия Венгерско–советской комиссии по сотрудничеству в области общественных наук. Журнал подробно знакомит с вступительным заседанием и научной сессией.

На заседании по случаю открытия сессии с лекциями выступили председатели советской и венгерской частей Комиссии академики П. Н. Федосеев и Пал Пах Жигмонд. В своем докладе академик Федосеев подчеркнул, что задачей общественных наук является уделять внимание, анализировать как развитие событий международной жизни, так и внутренние процессы, протекающие в наших странах. В нынешних условиях, когда в экономическом развитии социалистических стран необходимо достигнуть решающего поворота,

от общественных наук ожидаются исследование механизма действия систем планирования и управления, вскрытие общественных последствий экономических процессов. Академик Пал Пах Жигмонд отметил: повседневная жизнь и практика должны находиться в тесной связи с наукой; этой цели служат главные направления исследований, определенные в Венгрии на правительственном уровне, из числа которых он затем ознакомил с основными направлениями тематики в области общественных наук.

В рамках сессии в Пече была организована научная конференция под названием «Опыт строительства социализма в Венгрии и Советском Союзе; развитие общественных наук в 1945–1985 годах». На конференции известные венгерские и советские ученые в области общественных наук: экономисты, историки, юристы, социологи, литературоведы – прочитали лекции, в которых дали обзор развития указанных общественных наук за прошедшие 40 лет.

Комиссия по сотрудничеству утвердила тематический план на последующие 5 лет, полный текст которого опубликован в нашем журнале.

Тибор Хусар

НЕКОТОРЫЕ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПОЛИТИКИ ВЕНГЕРСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ В ОТНОШЕНИИ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (II-я часть)

Первая часть научной статьи, опубликованной в нашем журнале № 3/1985, была посвящена историческим структурным изменениям, протекавшим в рядах венгерской интеллигенции. Вторая часть, опираясь главным образом на результаты эмпирического исследования отдельных профессиональных групп интеллигенции, разбирает положение, самочувствие и направленность стремлений интеллигенции, а также кроющиеся за этим причины.

Данная работа указывает на то, что положение профессиональной интеллигенции в последние десятилетия ухудшилось, а это оказывает вредное влияние на усиление зависимости оплаты труда от возраста и положения, а не от результатов деятельности. Ухудшение условий жизни интеллигенция пытается компенсировать во «втором хозяйстве», однако это может отрицательно влиять на ее профессиональное развитие и привести к дальнейшим диспропорциям и напряжениям между различными интеллектуальными профессиями. Симптомом, вызывающим опасения, является рост числа лиц, отказывающихся от своих интеллектуальных профессий, а среди детей физических рабочих сокращается престиж этих профессий.

Научная статья освещает вопросы общественной активности интеллигенции. При анализе причин аполитичного поведения в статье подчеркивается значение свободного потока информации, свободы исследовательской деятельности, обновления институтов, представляющих интересы интеллигенции, и легитимационных механизмов.

Без осуществления своих общественных функций интеллигенция неспособна к неукоснительному выполнению интеллектуальных функций; способствовать этому – существенная задача политики ВСРП в отношении интеллигенции.

В последние годы все ширится круг тех вопросов, в ходе трактовки которых необходим учет расслоения общества на генерации. В ходе исследования политической сферы следует поставить вопрос о генерационном облике политической активности поколений, а в рамках этого особое внимание уделять анализу пути сплочения молодых поколений в генерацию в политическом смысле.

В интересах более однозначного определения понятий научная работа останавливается на теоретической трактовке процесса образования генерации. Отдельные возрастные категории тогда оформляются в генерацию в политическом отношении, когда они, осознав отличие от других поколений, оказываются способными выразить эти существенные особенности в ходе творческого участия в политической и культурной жизни. В таком смысле формирование генерации происходит не слишком часто.

При поиске причин указанного особого внимания заслуживает отсутствие внутренней эмпатии между отдельными поколениями. Более того, ныне называемую молодежью многочисленную популяцию (от десяти почти до сорока лет) размежевает еще и отсутствие внутренней эмпатии между отдельными молодежными возрастными категориями.

Запросы молодежных поколений в отношении политического участия проявляются в двух крайностях. С одной стороны, наблюдается некритическое принятие, признание узких возможностей формального участия; с другой же стороны, встречается отсутствие участия (без того, чтобы это означало сознательный отказ от участия).

Таким образом, на основе естественного различия возрастных поколений не возникает организованной потребности в участии, в одинаковой степени способном сглаживать конфликты и создавать консенсус.

DISCUSSION OF THE HEADS OF PARTY INSTITUTIONS IN HUNGARY

The heads of the central research institutions of the communist and workers' parties held their conference in this year in Hungary. (Balatonaliga 9–14 September 1985), where 23 institutions of 19 countries were represented.

The periodical gives a detailed compilation about the conference.

It makes public the opening speech of János Berecz, secretary of the C. C. of the HSWP; the report of Nguyen Vinh, director of the Marxist–Leninist Institute of the C. C. of the Vietnamese Communist Party on the work performed since the conference held in the last year in Hanoi and on the fulfilment of the there accepted recommendations; and the closing speech of György Aczél, member of the Political Committee of the HSWP, director-general of the Institute for Social Sciences of the C. C. of the HSWP.

On the basis of discussions of the conference, we give an information about the situation of the many-sided investigation of complex themes.

In addition, we write in detail about the lecture delivered by János Molnár, deputy-director of the Institute of Party History of the C. C. of the HSWP during a scientific meeting connected with the conference, called: "The historical lessons of the Second World War: struggle for peace, national independence, democracy and socialism." Finally, we sum up the contributions of delegates.

SESSION OF THE HUNGARIAN–SOVIET SOCIOLOGICAL COOPERATIVE COMMITTEE

The sixth session of the Hungarian–Soviet Sociological Cooperative Committee was held in Hungary between 30. 9. 1985 and 5. 10. 1985. The periodical gives a detailed information on the opening session and the scientific conference.

Academicians P. N. Fedoszejev and Pál Zsigmond Pach, the chairmen of the Soviet and Hungarian sections of the Committee delivered lectures during the opening session. Academician Fedoszejev in his speech emphasized that the task of sociologists is to watch and analyse the formation of the events of the international life and the inner processes of their countries. Under the existing conditions, when in the economic development of the socialist countries a decisive change has to be realized, it is a demand towards social sciences that they may carry out investigations in order to explore the functional mechanisms of the planning-managing system and the social consequences of the economic processes. Pál Zsigmond Pach said: it is essential that the everyday life and practice

be in close connection with sciences: this is the aim of the principal trends of research determined on governmental level in Hungary, from which he made known the principal trends of sociological character.

Within the framework of the session, a scientific conference called "The experiences of building socialism in Hungary and Soviet Union: the development of social sciences 1945-1985" was organized in Pécs. During the conference leading Hungarian and Soviet social scientists – political economists, historians, men of law, sociologists, literati – delivered lectures, surveying the development of the specialized branches of science in the last 40 years.

The Cooperative Committee accepted a thematic plan for the next five years, the text of which is published in full in our periodical.

Tibor Huszár

SOME ACTUAL QUESTIONS OF THE POLICY OF THE HUNGARIAN SOCIALIST WORKERS' PARTY RELATING TO INTELLIGENTSIA

(Second part)

The first part of the study was published in our periodical No. 3. 1985 which dealt with the historical and structural changes of the Hungarian intelligentsia. The second part, based mainly on the results of empirical investigations carried out among the different professional groups of intelligentsia, discusses the situation, general condition, the direction of aspirations of the intellectuals and the reasons to be found behind all this.

It points out that in the last decades the financial situation of the professional intellectuals has deteriorated, the damaging effect of which has been reinforced by the tendency that the salaries depend more strongly on age and position than on the results. The intellectuals try to counterbalance the deterioration of living standards in the second economy, however this can hinder their professional development and cause further disproportions and tensions among the different intellectual occupations. It is an alarming symptom that the number of those who are leaving the intellectual professions is increasing and among the children of manual workers the prestige of the intellectual occupations is decreasing.

The study gives an overall picture of the public activity of the intellectuals. During the investigation of the reasons of apolitical behaviour, the study raises the importance of the freedom of flow of information and that of research and the renewal of the institutions of interest assertion and that of the mechanism of legitimacy.

Without the exercise of public function, the intellectuals are unable to exercise the intellectual functions completely, the encouragement of which is an important part of the intellectual policy of the HSWP.

László Kéri

PROBLEMS CONCERNING GENERATIONS, PROBLEMATIC GENERATIONS

In the last years, the sphere of those questions is increasing, in the course of interpretation of which, it is indispensable to take into consideration the division of society concerning generations. During the investigation of the political sphere, one has to raise the question: what kind of picture does the political participation show in the section concerning generations? And within it, one has to analyse separately how the younger age-groups, in political sense, become generation.

In the interest of the use of concepts more unequivocally, the study theoretically adumbrates the interpretation of the process of becoming generation. Politically an age-group becomes generation, if recognizing its differences from the other age-groups, is able to express these characteristics during the creative participation in the political and cultural life. In this sense, becoming generation is not too frequent.

Seeking for reasons, the lack of empathy among generations is worthy of special attention. Indeed, the numerous population called youth of the present day (from the teenagers to 30 years old) is even divided by the lack of empathy among the individual young age-groups.

Claims to political participation of the younger age-groups are to be found between two bad extremes. Partly, the uncritical taking over and acceptance of the limited possibilities of the formal participation can be observed, partly the absence from participation (without so much as this absence would mean the conscious refusal of participation). Thus, the claim to participation does not come in to being organized on the basis of the natural difference among age-groups which could equally be able to control the conflicts and to form the consensus.

L
56/104

СОДРЕЖАНИЕ

Совещание руководителей партийных научно-исследовательских институтов в Венгрии	497
<i>Янош Берез</i> : Вступительный доклад	498
<i>Нгуен Винх</i> : Информация о выполнении рекомендаций ханойского совещания ...	506
Отчет о научном совещании	512
<i>Дёрдь Ацел</i> : Заключительное слово	520
Сессия Венгерско-советской комиссии по сотрудничеству в области общественных наук	527

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

<i>Тибор Хусар</i> : Некоторые актуальные вопросы политики ВСРП в отношении интеллигенции (II-я часть)	551
<i>Ласло Кэри</i> : Проблемы поколений, проблемные поколения	568

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

<i>Ильдико Чатари</i> : Политическая социализация по месту работы (Размышления бывшего социолога предприятия)	587
<i>Ференц Вираг</i> : Данные по истории мобильности председателей производственных кооперативов	602

ИНФОРМАЦИЯ

Всемирный конгресс по политическим наукам в Париже (<i>Дёрдь Собослаи</i>)	616
Новейшие тенденции развития теории политики (<i>Клаус фон-Бейме</i>)	621

ОТЧЕТЫ, ЖИЗНЬ ИНСТИТУТА

Консультация о рабочем классе в Варшаве (<i>Ласло Пал</i>)	634
Научная командировка в ГДР (<i>Д. С.</i>)	637
Обмен мнениями о социал-демократии (<i>Иштван Хюльвей</i>)	640
Резюме	649

CONTENT

Discussion of the Heads of Party Institutions in Hungary	497
<i>János Berecz</i> : Opening speech	498
<i>Nguyen Vinh</i> : Information on the fulfilment of the recommendations of the conference held in Hanoi	506
Summary of the scientific conference	512
<i>György Aczél</i> : Closing speech	520
Session of the Hungarian–Soviet Sociological Cooperative Committee	527

STUDIES

<i>Tibor Huszár</i> : Some Actual Questions of the Policy of the Hungarian Socialist Worker's Party Relating to Intelligentsia	551
<i>László Kéri</i> : Problems Concerning Generations, Problematic Generations	568

WORKSHOP

<i>Ildikó Csatáry</i> : Political Socialization in Workplace (Mediation of a former in- dustrial sociologist)	587
<i>Ferenc Virágh</i> : Additional Materials to the History of Mobility of the Leaders of Co-operative Farms	602

INFORMATION

World Congress of Politology in Paris (<i>György Szoboszlai</i>)	616
Newer Tendencies of Development in the Theory of Politics (<i>Klaus von Beyme</i>)	621

REPORTS, NEWS OF INSTITUTE

Consultation on the working-class in Warsaw (<i>László Pál</i>)	634
Study trip in the GDR (<i>Gy. Sz</i>)	637
Exchange of views on social democracy (<i>Hülvely István</i>)	640
Summaries in Foreign Languages	649

ISSN 0133-0381

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó, Steindl Imre u. 6. Budapest, Pf. 127. 1366

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Szerkesztőség: Benczúr utca 33. Budapest 1068. Tel.: 214-830

Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó

megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),

a Posta Központi Hírlapirodánál (József nádor tér 1. Budapest 1900. Tel.: 180-855)

(pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162),

továbbá bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és kézbesítőknél

Előfizetési díj 1985-re: 100,- Ft

Külföldön megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat útján

(Bp. 82. Pf. 149.)

Készült 2500 példányban, 12,5 (A/5) ív terjedelemben

Index: 25 828

Szikra Lapnyomda, Budapest (85-3529)

Felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató

25,-- Ft